

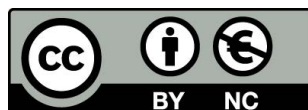
G O T T F R I E D W I L H E L M L E I B N I Z
S Ä M T L I C H E S C H R I F T E N U N D B R I E F E

VI, 3 retrodigitalisiert - Version 2024-11-06

Der Band enthält einen eingebetteten Index, der die Option einer verbesserten Volltextdurchsuchbarkeit bietet.

The volume contains an embedded index that provides the option of improved full-text searchability.

shift + ctrl + f

Creative Commons Attribution Non Commercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

G O T T F R I E D W I L H E L M
LEIBNIZ

SÄMTLICHE
SCHRIFTEN UND BRIEFE

HERAUSGEGEBEN
VON DER

AKADEMIE
DER WISSENSCHAFTEN
DER DDR

SECHSTE REIHE
PHILOSOPHISCHE SCHRIFTEN

DRITTER BAND

1980

AKADEMIE-VERLAG · BERLIN

G O T T F R I E D W I L H E L M
L E I B N I Z

PHILOSOPHISCHE SCHRIFTEN

HERAUSGEGEBEN
VON DER

LEIBNIZ-FORSCHUNGSSTELLE
DER UNIVERSITÄT MÜNSTER

DRITTER BAND

1672—1676

1980

AKADEMIE-VERLAG · BERLIN

DIREKTOR DER LEIBNIZ-FORSCHUNGSSTELLE
HEINRICH SCHEPERS

BEARBEITER DIESES BANDES
HEINRICH SCHEPERS WERNER SCHNEIDERS WILLY KABITZ (†)
IN ZUSAMMENARBEIT MIT
GERHARD BILLER URSULA FRANKE GUSTAV NILS ÖFFENBERGER
HEINRICH PFANNKUCH MARTIN SCHNEIDER

ERSCHIENEN IM AKADEMIE-VERLAG, DDR-1086 BERLIN, LEIPZIGER STR. 3—4
© AKADEMIE-VERLAG BERLIN 1981
LIZENZNUMMER: 202 · 100/206/82
OFFSETDRUCK: VEB DRUCKEREI „THOMAS MÜNTZER“,
5820 BAD LANGENSALZA
BUCHBINDEREI: VEB DRUCKHAUS „MAXIM GORKI“ 7400 ALTENBURG
BESTELLNUMMER: 753 9521 (3001/VI/3) · LSV 0116
PRINTED IN GDR
DDR 150,— M

INHALTSVERZEICHNIS

VORWORT	XIII
EINLEITUNG	XIX
ZEICHENERKLÄRUNG. ZUR VARIANTENGESTALTUNG	XXXII

A. SPECIMINA PHYSICA

1. Specimen hypotheseos demonstrativae [Frühjahr—Sommer 1672 (?)]	3
2. Propositiones quaedam physicae [Frühjahr—Herbst 1672 (?)]	4
2 ₁ . Erster Entwurf	4
2 ₂ . Zweiter Entwurf	6
2 ₃ . Dritter Entwurf	11
2 ₄ . Propositiones quaedam physicae	69
3. Demonstratio substantiarum incorporearum [Herbst 1672—Winter 1672/73 (?)]	73
3 ₁ . Erster Entwurf	74
3 ₂ . Zweiter Entwurf	76
3 ₃ . Dritter Entwurf	78
3 ₄ . Vierter Entwurf	79
3 ₅ . Exkurs	82
3 ₆ . Fünfter Entwurf	83
3 ₇ . Sechster Entwurf	85
3 ₈ . Siebenter Entwurf	91
4. De consistentia corporum [Herbst 1672—Winter 1672/73 (?)]	94
5. De minimo et maximo. De corporibus et mentibus [Herbst 1672—Winter 1672/73 (?)]	95
6. Principia mechanica [1673—1676 (?)]	101

B. DE THEOLOGIA PHILOSOPHI

7. Confessio philosophi [Herbst 1672—Winter 1672/73 (?)]	115
8. L'auteur du péché [1673 (?)]	150

9. Dialogus de religione rustici. November 1673. 152
 10. De veramethodo philosophiae et theologiae ac de natura corporis [1673—75(?)] 154

C. EXCERPTA AC EDENDA

11. Aus und zu Galileis Discorsi [Herbst 1672—Winter 1672/73]. 163
 11₁. Aus und zu dem 2. Dialog 163
 11₂. Aus und zu dem 1. Dialog 167
 12. Zur Ars signorum von George Dalgarno [Februar—März 1673 (?)]. 169
 12₁. Eintragungen zum Text 170
 12₂. Eintragungen zum Anhang 179
 12₃. Eintragungen zur Tafel 180
 13. Martiani Capellae Satyricon [April 1673 (?)]. 189
 14. Aus und zu einem Briefwechsel Kuhlmann—Kircher [Winter 1674/75 (?)]. 202
 15. Zu Descartes' Principia Philosophiae [Winter 1675/76—Frühjahr 1676 (?)]. 213
 16. Auszüge aus Schriften Boyles [Dezember 1675—1. Hälfte (?)] Februar 1676. 218
 16₁. Aus The Excellency of Theology 218
 16₂. Aus Some Motives and Incentives to the Love of God 231
 16₃. Aus Some Considerations about the Reconcilableness of Reason and
 Religion 235
 16₄. Aus Some Considerations about the Possibility of the Resurrection 237
 17. Aus und zu Pufendorfs De jure naturae et gentium [Winter 1675/76 (?)]. 241
 18. Aus Spinozas Tractatus theologico-politicus [Winter 1675/76—Herbst 1676(?)] 248
 19. Communicata ex literis Domini Schulleri [Februar 1676 (?)]. 275
 20. Dialogi Platonis contracti [März—April 1676 (?)]. 283
 20₁. Platonis Phaedo contractus 284
 20₂. Platonis Theaetetus contractus 298
 21. Zu Simon Fouchers Réponse [Frühjahr 1676 (?)]. 311
 22. Aus und zu der Logique von Mariotte [Mai—Juli 1676 (?)]. 327
 22₁. Introduction aux sciences de Mons. l'Abbé Mariotte 327
 22₂. Gesprächsnotiz 331
 23. Collectanea de inventione et studiis generalibus. August 1676 331

24. Aus und zu Epiktets Enchiridion [Frühjahr—Sommer 1676 (?)]	342
25. Aus dem Enchiridium Ethicum von Henry More [Frühjahr—Sommer 1676 (?)]	352
26. Epistolae tres D. B. de Spinoza ad D. Oldenburgium [2. Hälfte Oktober 1676 (?)]	364

D. ANNOTATA

27. <i>Mechanica in politicis</i> [1672—1676 (?)]	375
28. <i>Bons livres pour le droit français</i> [1672—1676 (?)]	376
29. <i>Maximes</i> [1672—1676 (?)]	376
29 ₁ . <i>Application à la morale</i>	376
29 ₂ . <i>Des gens</i>	377
29 ₃ . <i>Du tort</i>	377
29 ₄ . <i>De superfluis mandatis</i>	378
30. <i>De proroganda vita</i> [1673—1676 (?)]	378
31. Gespräch mit Neuré [1674—1676 (?)]	379
32. <i>Cordemoy über Descartes</i> [1675—1676 (?)]	379
33. Gespräche mit Tschirnhaus und anderen [Oktober 1675—Februar 1676 (?)] .	380
33 ₁ . Über ein Gespräch mit Tschirnhaus. 1. Oktober 1675	380
33 ₂ . Über die Polygamie. 4. Oktober 1675	381
33 ₃ . Über Gespräche mit Tschirnhaus, Matthion und Justel	382
33 ₄ . Über Spinozas Ethik	384
34. Über Descartes' Nachlaß [Februar 1676 (?)]	386
35. Aufzeichnungen [12. Februar—April 1676 (?)]	388
36. Notizen zur Wissenschaft und Metaphysik. 18. und 22. März 1676.	389
36 ₁ . Erste Aufzeichnung. 18. März 1676	389
36 ₂ . Zweite Aufzeichnung. 22. März 1676	394
37. <i>Exemplum obtrectationis</i> [April 1676 (?)]	397
38. Geplante fingierte Dialoge. 2. (12.) Dezember 1676	398
39. Aufzeichnungen zur Metaphysik. Dezember 1676	399

E. DE ARTE INVENIENDI

40. <i>De imperfectione analyseos</i> [Frühjahr—Sommer 1673 (?)]	403
--	-----

41. De arithmetica infinitorum perficienda [Frühjahr—Sommer 1673 (?)]	407
42. Desiderata analytica [Sommer—Herbst (?)] 1674	409
43. Analysis ipsorum elementorum [Sommer—Herbst 1674 (?)]	411
44. Analysis ad alias res quam quantitates applicata [Sommer—Herbst 1674 (?)] .	412
45. De constructione [Sommer—Herbst 1674 (?)]	414
46. Schediasma de arte inveniendi theoremata. 7. September 1674	421
47. Theoremata sunt cogitandi compendia [Sommer 1674—Herbst 1676 (?)] . . .	426
48. Tria axiomata primaria [Sommer 1674—Herbst 1676 (?)]	427
49. De arte inveniendi [1675 (?)]	428
50. Additio natura prior subtractione [1675—Herbst 1676 (?)]	432
51. De characteribus et compendiis [26. (?) März 1676]	433
52. De infinite parvis. 26. März 1676	434
53. Sur les premières propositions et les premiers termes [Frühjahr—Sommer 1676 (?)]	435
54. De usu geometriae [Frühjahr—Sommer 1676 (?)]	437
54 ₁ . Dissertatio exoterica	437
54 ₂ . Geometriae utilitas medicina mentis	450
55. Ars inveniendi maxime discenda [Frühjahr—Sommer 1676 (?)]	453
56. Methodus physica. Characteristica. Emendanda. Societas sive Ordo. Mai 1676 (?)	454

F. DE SUMMA RERUM

57. De mente, de universo, de Deo [2. Hälfte (?)] Dezember 1675	461
58. De materia, de motu, de minimis, de continuo. Dezember 1675	465
59. Linea infinita est immobilis. 3. Januar 1676	471
60. De arcanis sublimium vel de summa rerum. 11. Februar 1676	472
61. De sede animae. Februar 1676	478
62. De unione animae et corporis [Februar 1676 (?)]	479
63. De infinito observatio notabilis [Februar 1676 (?)]	481
64. De magnitudine [Frühjahr 1676 (?)]	481

65. Linea interminata. April 1676	485
66. Extensio interminata [April 1676 (?)]	489
67. Meditatio de principio individui. 1. April 1676	490
68. De motu et materia [1. Hälfte April 1676]	491
69. Numeri infiniti [1. Hälfte April 1676]	495
70. De elementis cogitandi [1. Hälfte April 1676]	504
71. De veritatibus, de mente, de Deo, de universo. 15. April 1676	507
72. De formis seu attributis Dei [2. Hälfte (?) April 1676]	513
73. De reminiscentia et de reflexione mentis in se ipsum [2. Hälfte April (?) 1676]	515
74. De origine rerum ex formis [April 1676 (?)]	517
75. De formis simplicibus. April 1676	522
76. De plenitudine mundi [Frühjahr (?)] 1676	524
77. Guilielmi Pacidii de rerum arcanis [Frühjahr 1676 (?)]	526
78. Pacidius Philalethi [29. Oktober—10. November] 1676	528
79. Quod ens perfectissimum sit possibile [November 1676 (?)]	571
80. Ens perfectissimum existit [November 1676 (?)]	574
81. Quod ens perfectissimum existit [18.—21. November 1676 (?)]	578
82. Ad Ethicam Spinozae [18.—21. November 1676 (?)]	580
83. Principium meum est, quicquid existere potest et aliis compatibile est, id existere. 2. (12.) Dezember 1676	581
84. Definitio Dei seu entis a se [Dezember 1676 (?)]	582
85. Catena mirabilium demonstrationum de summa rerum. 2. (12.) Dezember 1676	583
86. Cogitatio non est motus. Dezember 1676	586
87. De existentia [Dezember 1676 (?)]	587

G. DEFINITIONUM JURIS SPECIMEN

88. Definitionum juris specimen [Frühjahr—Sommer 1676 (?)]	591
--	-----

H. DE VITA BEATA

89. De vita beata [Frühjahr—Herbst 1676 (?)]	635
89 _r . De vita beata	636

89 ₂ . De vita beata. Von Glückseligkeit	645
89 ₃ . Von der Weisheit	655
89 ₄ . De l'usage de la méditation	662
89 ₅ . De la vie heureuse	668
89 ₆ . De la sagesse	669

VERZEICHNISSE

SACHVERZEICHNIS	677
SCHRIFTENVERZEICHNIS	726
PERSONENVERZEICHNIS	734
SIGLEN, ABKÜRZUNGEN	743
FUNDSTELLEN, KONKORDANZEN	745
CORRIGENDA	749

VORWORT

Der vorliegende Band bringt Leibniz' Philosophische Schriften aus der Zeit seines Aufenthaltes in Paris und der sich daran anschließenden Reise über London und Holland nach Hannover, beginnt also mit dem März 1672 und endet mit dem Jahr 1676.

Leibniz hat keines der hier edierten Stücke drucken lassen, wenngleich er einigen eine weitgehend abgeschlossene Form gegeben hat. Für sämtliche Stücke lagen uns die Handschriften bzw. Handexemplare vor, die sich bis auf eine Ausnahme im Besitz der Niedersächsischen Landesbibliothek in Hannover befinden. Das Fundortverzeichnis am Ende des Bandes zeigt an, welche Handschriften unter welchen Stücknummern ediert worden sind. Bei der Entscheidung über die thematisch und chronologisch für diesen Band auszuwählenden Stücke haben wir zurückgreifen können auf den interakademisch erarbeiteten, 1914–1924 in Poitiers erschienenen »Catalogue critique des Manuscrits de Leibniz, Fascicule II (Mars 1672 - Novembre 1676)«. Zwei Konkordanzen im Anhang ermöglichen das Auffinden bisher evtl. unter anderer Überschrift, in anderer Anordnung oder mit anderem Datum bekannter Stücke. Für die Thematik war, den Prinzipien der Ausgabe gemäß, ein weiter Philosophiebegriff maßgebend, der ebenso die natürliche Theologie und die Grundlagen der Physik wie Definitionsprobleme der Jurisprudenz umfaßt. Chronologisch war für die Aufnahme entscheidend, daß die Schrift in der Pariser Zeit entstanden ist, auch wenn sie später weiteren Bearbeitungen unterworfen wurde, worüber in den zugehörigen Datierungsbegründungen berichtet wird. Obwohl sich die meisten Stücke aufgrund des benutzten Papiers – nur wenige sind von Leibniz mit einem Datum versehen worden – ziemlich sicher dieser Zeit zuordnen lassen, konnten gewisse Unschärfen nicht vermieden werden.

Wenn man Anzahl und Umfang der uns erhaltenen Schriften zum Maßstab von Leibniz' Interessen machen darf, so nimmt offensichtlich die Philosophie einen bescheidenen Platz ein, neben der gewaltigen Arbeit, die Leibniz damals insbesondere mathematischen Problemen widmete, die als eines ihrer Ergebnisse die Erfindung des Infinitesimalkalküls zeitigte und die in der mittleren Periode seines Aufenthaltes seine Schaffenskraft fast vollständig in Anspruch genommen zu haben scheint. Mehr

als ein Zehnfaches des hier Veröffentlichten machen die nachgelassenen Schriften zur Mathematik, Naturwissenschaft und Technik aus, die in der Reihe VII, deren erster Band in Vorbereitung ist, erscheinen werden. Von den im vorliegenden Band in sieben Abteilungen gruppierten Philosophischen Schriften fällt etwa ein Drittel, vor allem die zur Physik und Theologie gehörigen, in das erste Pariser Jahr, die restlichen zwei Drittel mit den Schwerpunkten Methodologie, Metaphysik, Ethik und Jurisprudenz dagegen weitgehend in die Zeit des letzten, schon im Zeichen des Abschiedes von der Gelehrtenmetropole erlebten Jahres.

Dieser Band konnte als erster der Leibniz-Ausgabe EDV-unterstützt ediert werden, dank der Bereitstellung der von Dr. Wilhelm Ott erarbeiteten Textverarbeitungsprogramme und der Kapazität des ZDV der Universität Tübingen sowie der hilfsbereiten Betreuung durch Dr. Ott und seine Mitarbeiter, vor allem durch Harald Fuchs. EDV-unterstützte Edition bedeutete für uns nicht allein und auch nicht in erster Linie die Drucklegung im Lichtsatzverfahren, sondern die fortschreitende Bearbeitung, Anreicherung, Umstellung und Registrierung der bereits in einem früheren Bearbeitungszustand über OCR-Typoskripte in den Rechner eingegebenen Texte.

Das Sachregister wurde auf der Basis einer vollständigen Wortformenkonkordanz (KWIC) und nach Vergleich der daraus erarbeiteten Einträge mit dem jeweiligen Text erstellt. Darüber hinaus wird erstmalig auf den im Rückendeckel beigegebenen Microfiches der gesamte Bestand an Wortformen mit Angabe ihrer absoluten und relativen Häufigkeit, sowie eine Konkordanz aller bedeutenden Wörter in den vorkommenden Formen im Kontext einer Zeile (KWIC) mit Stellenangabe bereitgestellt.

Die Gesamtverantwortung für den vorliegenden Band tragen Heinrich Schepers und Werner Schneiders, die ihn zunächst allein, später zusammen mit Gerhard Biller, Ursula Franke, Gustav Niels Öffenberg, Heinrich Pfannkuch und Martin Schneider bis zur endgültigen Fertigstellung bearbeiteten. Dankbar konnte auf Willy Kabitz' († 1942) erste Bearbeitung von etwa der Hälfte der Stücke zurückgegriffen werden, die den Bearbeitern in Form von Korrekturfahnen aus dem Jahr 1936 und weiterem Material vorlag, wenngleich alles von Grund auf neu erarbeitet werden mußte. Zeitlich und inhaltlich begrenzte Arbeiten wurden zudem von Ursula Kölling, Drs. Marie-Eugenie Hermans und Dr. Wolfgang Scheffel übernommen. Die Herstellung des OCR-Typoskripts lag vor allem bei Marion Sattler.

Allen Genannten, und noch manchem Ungenannten, habe ich hier sehr zu danken, insbesondere auch dem Direktor der Niedersächsischen Landesbibliothek in

Hannover und seinen Mitarbeitern für die Ausleihe der Leibniz-Handschriften, den Kollegen des Leibniz-Archivs in Hannover sowie den Mitarbeitern der Handschriften-Abteilung und der Fernleihe der Universitätsbibliothek Münster für schnell und gern gewährte Hilfe. Nicht zum wenigsten gilt mein Dank dem Minister für Wissenschaft und Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, der die Umstellung der Edition auf EDV verständnisvoll förderte und ohne dessen finanzielle Unterstützung der Band noch nicht hätte erscheinen können. Zu danken habe ich auch dem Präsidium der Akademie der Wissenschaften der DDR, das die Unterlagen und Kataloge aus der Zeit vor dem Zweiten Weltkrieg zur Verfügung stellte, sowie dem Akademie-Verlag, der sich weitblickend auf die neuartige Drucklegung einließ, und schließlich der Pagina GmbH, die die Herstellung des Lichtsatzes umsichtig besorgte.

Münster, im Dezember 1980

Heinrich Schepers

EINLEITUNG

A. SPECIMINA PHYSICA. In Paris setzt Leibniz zunächst die Reihe seiner im Anschluß an die beiden Mainzer Abhandlungen zur Theorie der Bewegung konzipierten Entwürfe (VI, 2 N. 40 u. 41 bzw. N. 44, 45 u. 48) fort. Das kurze durchstrichene Fragment »Specimen hypotheseos demonstrativae« (N. 1) läßt bereits den Ansatz zu den »Propositiones quaedam physicae« (N. 2) erkennen: aus einem einzigen Phänomen, der täglichen Bewegung des Lichtes um die Erde, sollen alle übrigen erklärt werden. Der Leitgedanke der auf zwei französische Entwürfe (N. 2₁ u. N. 2₂) folgenden und in sich abgeschlossenen Abhandlung (N. 2₃) weist jedoch über die physikalische Fragestellung hinaus. Es geht Leibniz um den Aufweis, daß eine rein körperliche Welt nicht existieren kann. Die sich selbst überlassene Materie muß zum allgemeinen Gleichgewicht tendieren, bis sich alles in gleichförmiger Bewegung befindet und somit ruht. Da aber Körpersein nichts anderes als Bewegtsein bedeutet, wäre damit alles annulliert, genauer: sogar nie gewesen. Kurz gesagt, ohne unkörperliche Substanzen, ohne Geistwesen, die nicht auf Körper angewiesen sind, kann es keine Bewegung und ohne Bewegung keine Körper geben. Dieser Beweisgang wird in den folgenden Schriften, in den sieben Entwürfen zu einer »Demonstratio substantiarum incorporearum« (N. 3), in dem Fragment »De consistentia corporum« (N. 4) und in den Thesen »De minimo et maximo, De corporibus et mentibus« (N. 5), herausgehoben und durch Beweise dafür unterstützt, daß es kein Vakuum und keine Indivisibilia oder Atome geben könne – beides gegen seine früheren Positionen – gegründet auf die Annahme einer allgemeinen Sympathie. Wie noch in der »Monadologie« von 1714 heißt es hier bereits mit Hippokrates: *σύνπνοια πάντα*.

Während diese fünf Stücke, die alle im ersten Jahr, vielleicht sogar in den ersten sechs Monaten des Parisaufenthaltes entstanden sind, zu einer Thematik gehören, die man zur *Metaphysica specialis* rechnen könnte, sind die folgenden »Principia mechanica« (N. 6) der Grundlegung der Physik gewidmet. Leibniz leitet darin aus dem Aufweis der Unsinnigkeit einer absoluten Bewegung und einer absoluten Ruhe die Gleichberechtigung verschiedener Weltsysteme ab; ausschlaggebend für die Annahme eines Systems ist lediglich der Grad seiner Einfachheit. Beiläufig streift er hier das Prinzip der Äquipollenz von Ursache und Wirkung, das er später in einer Auf-

zeichnung explizit formuliert (N. 48) und im Brief an H. Oldenburg vom 27. August 1676 (III, 1 S. 585 f.) andeutet. Die »Principia« sind sicher später als 1672 anzusetzen, nicht ebenso sicher der Pariser Zeit zuzuweisen, sollten aber hier nach dem Prinzip der möglichst frühen Datierung nicht fehlen, um kontrastiert werden zu können mit den vorangehenden Entwürfen und mit einer wohl noch im Sommer 1676 entstandenen Abhandlung »De Arcanis Motus et Mechanica ad puram Geometriam reducenda« (Cat. crit. 2 Nr. 1503; hrsg. v. H.-J. Hess in »Studia Leibnitiana,« Suppl. XVII, 1978, S. 202-205). Ebenso sind sie zu vergleichen mit der im »Pacidius Philalethi« (N. 78) vorgelegten Theorie, die zwar auch die Relativität der Bewegung behauptet, aber darüber hinaus ihre Kontinuität gegen den früheren Ansatz in der »Theoria motus abstracti« bestreitet. Bewegung, sagt Leibniz Ende 1676, ist nichts anderes als Transkreation; der bewegte Körper wird an der einen Stelle vernichtet, um an der anderen von Neuem erschaffen zu werden. Auch hier unterstreicht Leibniz seine Absicht, nicht bloß die Bewegungsgesetze darzustellen, sondern gegen die aufkommende Ungläubigkeit der modernen Wissenschaft die wahren Gründe der Natur in dem sie erhaltenden Gott zu suchen.

B. DE THEOLOGIA PHILOSOPHI. Das seit 1668 in Mainz durch eine Anzahl von Schriften (VI, 1 N. 13-22 u. VI,2 N. 32-37) belegte philosophische Engagement des jungen Leibniz für theologische Fragen bestimmt sein Denken auch in der ersten Hälfte seines Paris-Aufenthaltes, aus der die vier Schriften stammen, die wir, eine Formulierung von Leibniz aufnehmend (S. 149), unter dem Titel »De theologia philosophi« zusammengestellt haben.

Das bereits in der deutschen Abhandlung »Von der Allmacht und der Allwissenheit Gottes und der Freiheit des Menschen« (VI, 1 N. 20) aufgeworfene Theodizee-Problem findet eine neue Behandlung in der »Confessio philosophi« (N. 7), in deren Ansatz auch Argumentationen eingehen, die sachlich und methodisch in den »Elementa juris naturalis« (VI, 1 N. 12) und in der »Demonstratio propositionum primarum« (VI, 2 N. 57) vorbereitet wurden. Über den Anlaß zur Abfassung der »Confessio« sind uns keine Äußerungen von Leibniz überliefert. Nicht auszuschließen ist, besonders auch, wenn man den Gedankengang seines Briefes an Magnus Wedderkopf vom Mai (?) 1671 (II, 1 N. 60) berücksichtigt, daß Leibniz sie, ähnlich wie den »Ägyptischen Plan« (IV,1 N. 10-15), schon mehr oder weniger fertig aus Mainz mitbrachte. Das Konzept, aus dem man das gegebenenfalls hätte ersehen können, ist nicht erhalten geblieben. Möglicherweise stellte die ebenfalls verschollene »Meditation vom freien Willen des Menschen«, die Leibniz 1671 Herzog Johann Friedrich

gegenüber erwähnt (II, 1 S. 83 f.), eine weitere Fassung dieser Gedanken dar. Fest steht, nach Leibniz' eigener Aussage, daß er Antoine Arnauld und Gilles Filleau Des Billetes »un petit dialogue«, sicherlich die »Confessio«, vorgelegt hat (II, 1 S. 477 f.), und zwar, wie er sich später in der Vorrede zur »Theodizee« noch erinnert, etwa 1673. Erst in Hannover hat er, wohl um 1678, knapp das letzte Drittel als eigenständiges Stück mit neuer Überschrift abschreiben lassen. Etwa zu der Zeit hat er aber Niels Stensen die vollständige frühere Reinschrift vorgelegt und dessen an den Rand geschriebene Einwände erwidert und wohl mit ihm diskutiert.

Während Leibniz in der »Confessio« bei der Frage nach dem Urheber der Sünde noch beiläufig die scholastische Unterscheidung zwischen *causa physica* und *causa moralis* aufnimmt, weist er sie in der Aufzeichnung »De l'auteur du peché« (N. 8), die er diesem Problem ausdrücklich widmet, als unzureichend zurück und verwirft die Theorie der *privatio* in diesem Zusammenhang als falsch und gefährlich.

Das von Leibniz mit November 1673 datierte Fragment »Dialogus de religione rustici« (N. 9) ist über die einleitende Exposition nicht hinausgediehen. Die bereits 1671 gegenüber Herzog Johann Friedrich geäußerte Absicht, die aktuellen kontroverstheologischen Probleme aus der Sicht eines Laien in Gestalt eines lateinisch sprechenden Bauern, frei von scholastischen Spitzfindigkeiten, darzustellen (II, 1 S. 84), sollte hier wohl realisiert werden. Der autobiographische Charakter der Exposition und die – bei Leibniz seltene – Schilderung der Landschaft und der Stimmung einer Rheinfahrt geben Hinweise darauf, daß er den Dialog unter Wahrung einer durchsichtigen Anonymität zu veröffentlichen beabsichtigte.

Der Wunsch, als Autor namentlich nicht hervorzutreten, hat Leibniz offenbar auch bei der Konzeption des folgenden Stückes, das wir, in Erweiterung der von J. E. Erdmann gegebenen Überschrift, »De vera methodo philosophiae et theologiae ac de natura corporis« (N. 10) betitelt haben, veranlaßt, seine autobiographischen Andeutungen so ausführlich wie nötig zu machen, um den mit seiner Person Vertrauten hinreichende Sicherheit über die Identität des Verfassers zu geben, aber dennoch so allgemein wie möglich, um Raum für Mutmaßungen darüber zu lassen. So ließe sich auch erklären, warum Leibniz mit einer gewissen Distanz von der Beschäftigung mit der Mathematik schreibt und von früheren Versuchen, auch die Theologie mathematisch abzuhandeln. Diese wohl fingierte Distanz erschien uns, gegenüber den äußeren Kriterien (Wasserzeichen, Schriftzüge) und den inhaltlichen Bezügen auf andere Reflexionen der Pariser Zeit, insbesondere auch auf die *Conatus*-Lehre, nicht hinreichend zur Stützung der bisher angenommenen späteren Datierung.

C. EXCERPTA AC EDENDA. Diese Abteilung enthält das, was Leibniz in Form von Exzerpten mit kritischen Bemerkungen oder von Marginalien hinterlassen hat, zusammengestellt mit einem Teil seiner Vorarbeiten für eine Edition des »Satyricon« des Martianus Capella ad usum Delphini (N. 13) und mit zwei möglicherweise für denselben Zweck angefertigten Bearbeitungen von Dialogen Platons (N. 20). Wenngleich nicht davon auszugehen ist, daß alle Exzerpte, bibliographischen Notizen und Marginalien erhalten geblieben sind, können die vorliegenden dennoch brauchbare Hinweise auf Art und Wandel seiner Interessen geben.

Sieht man von den Editionsvorhaben ab, so sind den ersten drei Jahren lediglich Auszüge aus Galileis »Discorsi« (N. 11), Marginalien zu George Dalgarnos »Ars signorum« (N. 12) und Auszüge aus dem gedruckten Briefwechsel zwischen Athanasius Kircher und Quirin Kuhlmann (N. 14) zuzuweisen. Das erste dieser Stücke steht sicher im Zusammenhang mit Leibniz' 1673 abgebrochenen Arbeiten zur Physik, die beiden anderen entsprechen seinen Absichten, eine kombinatorische Charakteristik zu entwerfen.

Das Dutzend Stücke aus dem letzten Pariser Jahr dagegen ist thematisch weit gestreut. Neben Exzerpten aus Descartes' »Principia philosophiae« (N. 15) finden sich ausführliche lateinische Auszüge aus vier englischen Büchern von Robert Boyle (N. 16), den Leibniz besonders schätzte, weil er christliche Theologie und moderne Naturwissenschaft zu verbinden wußte. Daraus hat er vor allem merkwürdige Phänomene und immer wieder Bibelstellen festgehalten, wie er das auch, wenngleich anders motiviert, bei der Lektüre von Spinozas »Tractatus theologico-politicus« getan hat (N. 18). Möglicherweise war für Leibniz die Bekanntschaft mit dem im Herbst 1675 gerade aus Holland in Paris eintreffenden Tschirnhaus Anlaß und Gelegenheit, sich dieser Schrift ausführlicher zuzuwenden und über Tschirnhaus erneut Kontakte zu Spinoza zu knüpfen, mit dem er schon in Mainz in einen Briefwechsel zu treten versucht hatte (vgl. II, 1 N. 80 u. 89). Daß Leibniz Spinoza kritisch gegenüberstand, wie die Bemerkung auf S. 269 f. zeigt: »Satis hic innuit sententiam suam: Deum non esse animum, sed esse naturam rerum etc. quod non probo«, minderte nicht sein Interesse, das sich zunächst auf das Unendlichkeitsproblem konzentrierte, einen zentralen Punkt der »Communicata ex litteris Domini Schulleri« (N. 19). Noch im Oktober 1676, kurz vor seinem Besuch bei Spinoza, läßt er sich von Heinrich Oldenburg in London drei Briefe, die dieser von Spinoza erhalten hat, geben und schreibt sie mit kurzen Bemerkungen ab (N. 26).

Auffällig ist das Zurücktreten der Jurisprudenz. Wenn man von zwei kurzen Notizen (N. 28 u. 33₂) absieht, scheint Leibniz sich zunächst nur einmal kurz mit Samuel Pufendorf, dessen Theorien er schon seit seinem Aufenthalt in Jena verfolgte, beschäftigt zu haben, als er dessen neues Werk »De jure naturae et gentium« in die Hand bekam (N. 17). Demgegenüber hat er sich vergleichsweise intensiv mit Fragen der Ethik beschäftigt und sich gegen Ende seines Aufenthaltes in Paris sowohl aus einem antiken als auch aus einem modernen ethischen Handbuch, aus den Enchiridien von Epiktet und Henry More, ausführliche Auszüge gemacht (N. 24 u. 25).

Leibniz' Bearbeitungen Platonischer Dialoge, des »Phaidon« und des »Theaetet«, im Frühjahr 1676 (N. 20₁₋₂), denen eine verschollene Zusammenfassung des Beweisganges des »Parmenides« (vgl. S. 370) an die Seite zu stellen wäre, lassen nicht nur den Beginn einer bleibenden Schätzung dieses Philosophen erkennen, sondern auch die seit der »Confessio philosophi« (N. 7) wachsende Neigung, sich der Form des Dialoges zu bedienen. Hingewiesen sei hier auch auf den Plan zu einer Reihe fingierter Dialoge vom Dezember 1676 (N. 38).

Nicht nur in zeitlicher Nachbarschaft zu den Arbeiten an der zusammenfassenden Übersetzung der Platonischen Dialoge sind seine kritischen Marginalien in Simon Fouchers »Réponse« (N. 21) zu sehen. Die in Hannover beim Einbinden stark beschnittenen Eintragungen, die Leibniz durch ein »Exzerpt« ersetzt hat, haben wir nach Möglichkeit zu rekonstruieren versucht. Aus dem Manuskript für die erst 1678 erschienene »Logique«, das der Autor, Edme Mariotte, ihm wohl zwischen Mai und Juli 1676 zur Verfügung stellte, hat Leibniz einige wissenschaftstheoretische Abschnitte exzerpiert und mit einigen kritischen Bemerkungen versehen (N. 22).

Ein wichtiges, leider unvollständig überliefertes Stück vom August 1676 stellen die »Collectanea de inventione et studiis generalibus« (N. 23) dar. Es enthält eine Materialsammlung, die wohl für die geplante Enzyklopädie bestimmt war, in der viele Autoren repräsentiert sein sollten. Da Leibniz nur gelegentlich auf bestimmte Verfasser und Schriften verweist, war erst nachzuweisen, daß er das meiste weitgehend wörtlich aus Schriften von Comenius, Alsted, Clauberg, Thilo und Jungius exzerpiert hat. Einige seiner Quellen konnten noch nicht ermittelt werden.

D. ANNOTATA. Die folgenden, meist kurzen Notizen vermischten Inhalts knüpfen vielfach an Gespräche oder Beobachtungen an und sind im Zusammenhang mit den in Abteilung F und H folgenden Reflexionen zur Metaphysik und zur Ethik zu sehen. Neben einer Aufzeichnung zur Rationalisierung der Politik (N. 27), ein Lieblingsgedanke seiner Mainzer Akademiepläne, finden sich einige Maximen zur

Lebensführung (N. 29 u. 30), eine Notiz über französische Rechtsbücher (N. 28) und eine über ein Gespräch mit Neuré (N. 31), das ihn an seine eigenen Pläne zur Charakteristik erinnert hatte.

Einen wichtigen Komplex bilden die Stücke, die sich auf Descartes beziehen. Außer den bereits erwähnten Exzerpten aus den »Principia philosophiae« (N. 15) und den kurzen Aufzeichnungen über eine Veröffentlichung von Cordemoy, in der das Verhältnis des Cartesianismus zur biblischen Theologie thematisiert wird (N. 32), verdienen die Nachrichten über den damals von Clerselier verwalteten, später verschollenen Nachlaß von Descartes (N. 34) besondere Beachtung. Leibniz hat die Gelegenheit, die ihm zur Einsichtnahme in den Nachlaß geboten wurde, ausgiebig genutzt. Wichtige Stücke davon wären ohne seine Abschriften für immer verloren.

Nicht weniger bedeutsam sind die Aufzeichnungen, die Spinoza betreffen, zunächst aufgrund von Gesprächen vor allem mit Tschirnhaus (N. 33), dem Leibniz wohl seine ersten Informationen über die »Ethica« verdankt. Zweifellos haben diese Mitteilungen großen Eindruck auf ihn gemacht und ihn zu einer neuen, vertieften Beschäftigung mit Spinoza angeregt (vgl. auch die Exzerpte N. 18, 19 u. 26). Anscheinend sah Leibniz sich veranlaßt, seinen eigenen Gottes- und Unendlichkeitsbegriff im Gegenzug zu Spinoza zu überdenken. Doch verbinden sich die Auseinandersetzung mit Spinoza und die mit Descartes, insofern Descartes' Substanzenlehre in Spinozas Attributenlehre eine Weiterentwicklung findet. Alle diese Probleme bringen Leibniz gegen Ende seines Aufenthaltes in Paris zu einer verstärkten metaphysischen Spekulation.

Diese Spekulation findet sich jedoch nicht nur in den z.T. umfangreichen ersten Entwürfen »De summa rerum« (N. 57-77). Sie findet sich auch verstreut und mit Faktenwissen vermischt in verschiedenen Aufzeichnungen, die eher Materialsammlungen als eigenständige Reflexionen darstellen. Dazu gehört eine Aufzeichnung über allerlei Bemerkenswertes, z.B. über die Möglichkeit der Erkenntnis aller Attribute eines Dinges (N. 35). Die »Aufzeichnungen zur Wissenschaft und Metaphysik« vom 18. und 22. März 1676 (N. 36) hingegen stehen schon in der Art der Datierung den Bemerkungen zu den Gesprächen mit Tschirnhaus und anderen (N. 33) nahe. Sie enthalten neben Beobachtungen mehrere Überlegungen, aus denen deutlich wird, wie weit Leibniz' Gedanken über Raum und Zeit, Geist und Körper, sowie über Gott als Subjekt aller Attribute bis zu diesem Zeitpunkt gediehen waren. Einen vorläufig abschließenden Eindruck von deren Resultaten gibt die letzte hier abgedruckte Aufzeichnung (N. 39), die wohl schon in Hannover entstanden ist, da sie

die frühen Entwürfe »De summa rerum« (N. 57–77) voraussetzt. Sie verknüpft Physik und Metaphysik, streift das Erkenntnis- und das Leib-Seele-Problem und gibt schon einen ersten Ausblick auf die Neufassung des Substanzproblems.

E. DE ARTE INVENIENDI. Trotz, oder gerade wegen, seiner intensiven mathematischen Studien hat Leibniz sich in Paris nur beiläufig und meist auch nur in Verbindung mit einer erweiterten mathematischen Methodologie mit Logik beschäftigt. So stehen die folgenden 17 Stücke, überwiegend Aufzeichnungen gelegentlicher Reflexionen (Schediasmen, wie Leibniz selbst eines davon nennt), unter dem Logik und Mathematik verbindenden Thema: Entwicklung einer ars inveniendi. Diese Schediasmen haben nur ausnahmsweise Form und Umfang abgeschlossener Schriften angenommen (N. 45, 46, 49, 51, u. 56). Allem Anschein nach hat Leibniz lediglich das letzte Stück (N. 56) ins reine schreiben lassen und mit Mai 1676 datiert. Zwei weitere Stücke (N. 46 u. 52) tragen ein vollständiges Datum, die übrigen sind nicht datiert, dürften aber aus der Zeit zwischen Frühjahr 1673 und Herbst 1676 mit deutlichen Schwerpunkten im Sommer/Herbst 1674 und Frühjahr/Sommer 1676 stammen.

Zunächst leiten ihn die Vorstellung vom Unvermögen der mathematischen Analysis und die Forderung nach einer sie vervollkommnenden kombinatorischen Synthesis in Gestalt einer Charakteristik oder ars symbolica (N. 40–45). Insbesondere glaubt Leibniz damals in den signa ambigua die geeigneten Charaktere für eine universelle Algebra gefunden zu haben. Der von L. Couturat edierte Entwurf einer »Méthode de l'universalité« vom Sommer/Herbst 1674, dem weitere Fassungen an die Seite zu stellen sind, die geschlossen in der Reihe VII erscheinen werden (Cat. crit. 2 Nr. 850–866), sollte dafür die methodische Basis liefern.

Die Thematik dieser Reflexionen orientiert sich weitgehend an der Mathematik. Es gilt, das Beweisen aus der Zufälligkeit überzuleiten in die methodische Verfügbarkeit eines Kalküls (N. 43) und Lehrsätze systematisch zu suchen (N. 46 u. 48). Der ars inveniendi sind Synthesis und Analysis gemeinsam unterzuordnen; die eine hat Fragen, die andere Lösungen zu finden (N. 49). Auch Axiome müssen bewiesen werden, es sei denn es handele sich um identische Sätze (N. 50 u. 52). Der Anwendung seiner Methodologie auf die Geometrie widmet Leibniz eine umfangreiche Schrift »De constructione«, von der wir nur den ersten, allgemeinen Teil bringen (N. 45), und eine ausdrücklich als exoterisch bezeichnete Abhandlung über den Stand der Geometrie und ihren Nutzen zur Vervollkommnung des Geistes (N. 54), ein Thema, das er noch einmal mit Bezug auf die ars inveniendi aufgreift (N. 55). Leibniz führt aus, daß nur eine Charakteristik, die alle Denkopoperationen überschaubar zusammen-

zieht (vgl. auch N. 47 u. 51), das im Bereich der Natur leisten kann, was die Algebra in der Mathematik leistet. Mit ihrer Verwirklichung verbindet er auch hier seine Pläne zur Wissenschaftsorganisation. Er schlägt in diesem Zusammenhang die Gründung einer Gesellschaft oder eines Ordens vor, modern gesprochen, eines Forschungsinstitutes, in dem einige Auserwählte freigestellt von materiellen Sorgen das in einen systematischen, enzyklopädischen Zusammenhang bringen sollen, was andere dafür, die einen aus ihren Laboratorien, die anderen aus Bibliotheken, zusammenzubringen haben (N. 56).

F. DE SUMMA RERUM. Im letzten seiner Pariser Jahre richtet sich Leibniz' Bemühen verstärkt darauf, seine metaphysischen Überlegungen, die seit längerem den Hintergrund seiner Entwürfe bilden, in einer geschlossenen Abhandlung zusammenzufassen. Als Titel schwebt ihm vor: »Elementa philosophiae arcanae, de summa rerum« (S. 472). Bereits 1670 in der Vorrede zu seiner Nizolius-Ausgabe (VI, 2 S. 429) hatte er die Metaphysik eine *scientia de summa rerum* genannt, wohl um damit seinen neuen Auffassungen von der Disziplin, die einerseits die Dinge in ihrer Gesamtheit, die Welt, und andererseits das höchste der Dinge, Gott, zum Gegenstand hat, Ausdruck zu geben. Diese Abhandlung ist – auch später – nicht zustande gekommen. Auch wird man die hier zusammengefaßten einunddreißig Stücke nicht als Kapitel zu einer solchen ansehen dürfen, allenfalls als eine Sammlung verschiedener Reflexionen, die Leibniz, unverhältnismäßig oft sogar mit Angabe eines Datums, gleichsam wie in einem philosophischen Tagebuch, zu diesem Zweck aufgezeichnet hat. Im Dezember 1675 wendet er sich zunächst Problemen des Denkens und des Denkbaren zu, und dem der ausgedehnten und bewegten Materie (N. 57 u. 58), dann im Februar 1676 dem Verhältnis zwischen Seele und Körper (N. 61 u. 62), was auf erneute Beschäftigung mit den durch Descartes aufgeworfenen Fragen schließen läßt, veranlaßt vielleicht durch Gespräche mit Tschirnhaus über die Philosophie Spinozas (vgl. N. 19 u. 33₄). Er definiert die universelle Harmonie als das die gesamte Wirklichkeit bestimmende ontologische Prinzip: Sein heißt Harmonischsein (N. 60). Ferner beschäftigt er sich mit Problemen der Größen, ihrer Unendlichkeit und Kontinuität (N. 59, 63–66 u. 69), bevor er im April 1676 in der kurzen »Meditatio de principio individui« untersucht, ob Ursachen aus ihrer Wirkung zu erkennen sind (N. 67), und in einer weiteren Schrift, ob es beim Beweisen letztbegründende Elemente gibt (N. 70). Die Auseinandersetzung mit Descartes und Spinoza wird zur gleichen Zeit fortgeführt in weiteren Reflexionen über die Bewegung und über die Materie (N. 68) und in solchen, die immer deutlicher Gott als das Subjekt absoluter Attribute in den

Vordergrund rücken und einen zureichenden Begriff vom ausgedehnten wie vom denkenden Seienden zu entwickeln suchen (N. 71-75). Einen Kerngedanken seiner Monadenlehre nimmt Leibniz in der These vorweg, daß jede Substanz alles, was in der Welt geschieht, wahrnimmt oder, wie er formuliert, daß jeder Geist allwissend ist, wenn auch nur confuse (N. 76).

Das letzte Drittel dieser Stücke (N. 78-87), beginnend mit der einzig abgeschlossenen Abhandlung, dem Dialog »Pacidius Philalethi«, endend mit der Aufzeichnung »De existentia«, ist erst auf dem Wege nach Hannover oder gar in den ersten Tagen dort entstanden, setzt aber so unmittelbar die in Paris entwickelten Konzeptionen fort, daß es zweckmäßig erschien, es in den vorliegenden Band einzubeziehen. Im Mai 1676 hatte die skizzierte Phase verstärkter metaphysischer Reflexionen zunächst ziemlich unvermittelt ein Ende gefunden. Dies mag einerseits damit zusammenhängen, daß Leibniz sich mit den praktischen Problemen seines weiteren Fortkommens (Verbleib in Paris oder Rückkehr nach Deutschland) und dann mit seinen Reisevorbereitungen befassen mußte, andererseits auch damit, daß er, wohl auch im Hinblick auf seine neuen Aufgaben in Hannover, sich mit ethischen und juristischen Fragen zu beschäftigen beginnt, wobei er teils auf Mainzer Überlegungen zurückgreifen kann, teils in einem neuen Ansatz bei Descartes und anderen anzuknüpfen versucht. Außerdem befaßt sich Leibniz im Sommer 1676 wieder intensiv mit mathematischen Problemen. Erst Ende Oktober kommt er auf der Rückreise von England in einem Dialog über die Bewegung, den er »Pacidius Philalethi« betitelt (N. 78), auf eine zentrale Frage seiner Metaphysik, auf das Kontinuumproblem, zurück. Die vorangehende Aufzeichnung »Guilielmi Pacidii de rerum arcanis« (N. 77) stellt einen Plan zu einer umfassenden Enzyklopädie dar, in der wohl auch der Dialog über die Bewegung seinen Platz finden sollte.

In die letzte Phase der Rückreise nach Deutschland über Holland gehören die mit deutlichem Bezug auf Spinoza abgefaßten, diesem in einem Fall sogar vorgelegten Gottesbeweise (N. 79, 80, 81) und die Notiz mit einigen Fragen zu Spinozas Ethik (N. 82). Die abschließenden Stücke (N. 83 - 87) stammen vom Dezember 1676, also vielleicht schon aus den ersten Tagen in Hannover. In ihnen wirken vor allem die Gedanken des letzten Jahres fort: über die Unterschiede zwischen Geist und Körper, die Möglichkeit des Gottesbegriffes und der Welt und die Harmonie als Bestimmungsgrund allen Seins. Hauptzweck dieser kleinen Stücke scheint es zu sein, die eigenen Überlegungen und Ergebnisse in neuen Formulierungen zu präzisieren. Mit deutlichem Selbstbewußtsein spricht Leibniz jetzt von der universellen Harmonie als »principium meum« (S. 582).

G. DEFINITIONUM JURIS SPECIMEN. Der gelehrte Jurist Leibniz scheint sich in Paris kaum mit Rechtsfragen befaßt zu haben. Das französische Rechtssystem war ihm fremd; der Kreis der Gelehrten, in dem er sich bewegte, beschäftigte sich nicht ausdrücklich mit Jurisprudenz. Vor allem aber dürften ihn seine eigenen Ambitionen in ganz andere Richtungen gelenkt haben. Von gelegentlichen Notizen (N. 28 u. 33₂) und dem Exzerpt aus Pufendorfs, von Leibniz mit Spannung erwarteter Naturrechtslehre (N. 17) abgesehen, haben wir aus dieser Zeit nur im »Definitionum juris specimen« ein Zeugnis seiner juristischen Interessen, die möglicherweise erst wieder geweckt wurden, als er das Angebot einer Anstellung als Justizrat in Hannover in Erwägung ziehen mußte. Die äußere Anlage des Stücks läßt die Absicht erkennen, es anderen vorzulegen, wenn nicht gar es zu veröffentlichen. Leibniz hat seine Definitionen in sorgfältiger Anordnung und Schrift auf Folioblättern mit breitem Rand niedergeschrieben, wobei er vermutlich später verlorengegangene Vorarbeiten zugrundelegen konnte. Nach nochmaliger Korrektur und Erweiterung ließ er das »Probestück« abschreiben, ergänzte den Text der Abschrift wiederum und versah ihn mit ausführlichen Randbemerkungen. Diese Arbeit muß Leibniz noch in den nächsten zwanzig Jahren fortgesetzt haben, ohne daß sich die Phasen der Nachträge näher bestimmen lassen.

H. DE VITA BEATA. Im Frühjahr 1676 zeigt Leibniz lebhaftes Interesse an Problemen der Ethik. Nicht nur, daß er die Enchiridien von Epiktet und Henry More (N. 24 u. 25) exzerpiert, er nimmt eine Schrift »De vita beata« in Angriff, zu der uns die hier zusammengefaßten Vorarbeiten erhalten geblieben sind. Über Anlaß und Motivation dazu haben wir keine Äußerungen von Leibniz. Vermutlich leitete ihn nicht zuletzt die Absicht, mit einer Schrift zu reüssieren, die seinen Verbleib in Paris sichern helfen sollte. Den Ausgangspunkt bildet eine lateinische Aufzeichnung mit dem Titel »De vita beata« (N. 89₁), die, wie A. Trendelenburg 1847 aufgezeigt hat, eine Zusammenstellung von Gedanken aus Schriften und Briefen Descartes' darstellt. Leibniz' eigener Beitrag beschränkt sich darauf, an die verstreuten Äußerungen Descartes' eine mehr schulphilosophische Gliederung heranzutragen, nämlich Weisheit, Tugend und Gemütsruhe als die Mittel zur Erlangung des glücklichen Lebens in entsprechenden Abschnitten herauszustellen. Die Lehre von der adligen Tugend der *générosité*, die bei Descartes eine wichtige Rolle spielt, rückt in den Epilog, der bezeichnenderweise in der zweiten Fassung, einer weitgehend wörtlichen Übersetzung ins Deutsche (N. 89₂), schon nach zwei Sätzen abbricht. Offen bleibt, ob die Einsichtnahme in Descartes' Nachlaß, die ihm Clerselier gestattete (vgl. N. 34), Leibniz zu

dieser Schrift die Anregung gab; aufgenommen hat er ausschließlich Gedanken, die er aus bereits Gedrucktem kannte. Zwar sind uns diese ersten Exzerpte nicht überliefert, ohne sie wäre aber die systematische Zusammenstellung (N. 89₁) nicht zustande gekommen. Offen bleibt, warum Leibniz die eigene Weiterführung der Gedanken zunächst, wie es scheint, in deutscher Sprache konzipiert (N. 89₃); vielleicht hatte er sie Herzog Johann Friedrich zugeordnet. Er hält sich dabei noch an die ursprüngliche Gliederung, bricht aber seine Ausführungen nach dem ersten von drei geplanten Absätzen und einem kurzen Ausblick auf das, was folgen sollte, ab. Erst in den französischen Fassungen (N. 89₄₋₆) holt er weiter aus. Läßt das kurze Stück »De la vie heureuse« (N. 89₅) noch die Gliederung des ersten Absatzes von N. 89₃ erkennen, so zeigen das zur Klärung der Funktion des Erkennens für das Handeln und damit zur Begründung der Problematik und zur Motivierung des Lesers neu konzipierte Stück »De l'usage de la méditation« (N. 89₄) wie auch die Ausführungen »De la sagesse« (N. 89₆), daß Leibniz durchaus die Absicht hatte, seinen eigenen Vorstellungen breiten Raum zu geben. Das tut er, indem er u. a. die Weisheit als Kenntnis der Prinzipien und der Kunst ihrer Anwendung bestimmt und darin die drei Künste de bien raisonner, d'inventer und de se souvenir enthalten sieht, für die er jeweils Regeln aufstellt, und dabei seine auf die Drei-Habitus-Lehre gegründete Wissenschaftslehre von 1667 weiter ausführt (vgl. *Nova methodus discendae docendaeque Jurisprudentiae*, VI, 1 S. 277–280). Daß Leibniz die Arbeit an diesem Projekt vor Ausführung der weiteren Punkte des Planes abgebrochen und auch später nicht wieder aufgenommen hat, läßt sich wohl daraus erklären, daß immer wieder neue Vorhaben, die zumeist, mangels Muße, ebenfalls unausgeführt blieben, ihn davon abgehalten haben.

Heinrich Schepers Werner Schneiders

ZEICHENERKLÄRUNG

- [...] in der Datierung: erschlossene Abfassungszeit
im Text: Ergänzungen des Herausgebers bei Beschädigung des Textes und bei versehentlichen Auslassungen oder Änderungen des Textes durch den Herausgeber mit Angabe der ursprünglichen Form im Variantenapparat.

Leibniz' eigene Interpunktion wird im Prinzip bewahrt, gelegentlich verdeutlicht (an entscheidenden Stellen durch eckige Klammern angezeigt), die des Schreibers manchmal der des Originals angeglichen. Es ist anzumerken, daß bei Leibniz ein Komma, besonders aber ein Semikolon, oft die Funktion hat, eine längere Phrase vor der Verbindung mit dem zugehörigen Prädikat zusammenzufassen. Akzente im Lateinischen fallen weg; im Französischen werden sie dort ergänzt, wo Mißverständnisse auszuschließen sind.

- (...) Konjektur schwer lesbarer oder durch Beschädigung des Textes ausgefallener Wörter.
(->) Nicht entziffertes oder durch Beschädigung ausgefallenes Wort bzw. Bruchstück eines Wortes. (Drei Striche weisen auf mehrere Wörter hin.)
(+ ... +) Bemerkung von Leibniz innerhalb eines fremden Textes. (Zeichen der Herausgeber in Anlehnung an den Gebrauch bei Leibniz, d.h. auch da analog angewendet, wo sie bei Leibniz fehlen.)

Figuren einer früheren Form sind durch einen Stern (*fig. **), verworfene Figuren durch (*gestr.*) gekennzeichnet.

Eigene Überschriften von Leibniz werden unmittelbar vor dem Text wiederholt.

ZUR VARIANTENGESTALTUNG

Der Variantenapparat bringt oder bezeichnet Textabweichungen, Zusätze, Auslassungen, Streichungen und Korrekturen der einzelnen authentischen Formen. Die durch Zeilenangabe gekennzeichneten Anschlußwörter am Anfang und Ende einer jeden Variante geben an, wie der Anschluß an den Haupttext herzustellen ist, es sei denn, daß Anfang oder Ende eines Stückes oder einer Randbemerkung bereits als solche zu erkennen sind. Nachgestellte Siglen (z.B. *L'*) bezeichnen jeweils die Form, der die Variante entnommen ist. Sind innerhalb von Varianten kleinere Abschnitte als ergänzt (*erg.*), gestrichen (*gestr.*) usw. zu bezeichnen, so werden diese Abschnitte zwischen senkrechte Striche |...| gesetzt. Vor dem Endstrich eines solchen Abschnittes steht immer eine Bezeichnung oder Sigle, so daß es möglich ist, unzweideutig die Schachtelung mehrerer Abschnitte sichtbar zu machen. Beginnen (enden) zwei Abschnitte an derselben Stelle, so steht dort nur ein Anfangsstrich (Endstrich), folgen sie unmittelbar aufeinander, so fallen die angrenzenden Striche beide weg. Bei Korrekturen kennzeichnen vorgesetzte Ziffern (1), (2), (3), ... oder Buchstaben (a), (b), (c), ... (*aa*), (*bb*), (*cc*), ... die aus den Streichungen und Ergänzungen rekonstruierbaren Phasen oder Teilphasen der Gedankenentwicklung. Jede nachfolgende Phase (Teilphase) hebt die vorhergehende auf.

In den Varianten werden Wortlaut und Zeichensetzung grundsätzlich nicht berichtigt, auch nicht bei offensichtlichen Fehlern. Abbrechende Wörter werden nicht ergänzt. Bei der Wiedergabe der letzten Korrekturstufe werden aus dem Text übernommene Abschnitte durch den Gebrauch von Pünktchen ... abgekürzt wiedergegeben. Ergänzungen gegenüber früheren Formen können negativ, d.h. durch bloße Angabe der ursprünglich unmittelbar aufeinanderfolgenden Anschlußwörter, beschrieben sein.

A. SPECIMINA PHYSICA

1. SPECIMEN HYPOTHESEOS DEMONSTRATIVAE

[Frühjahr - Sommer 1672 (?)]

Überlieferung: *L* verworfenes Konzept LH XXXVII 4 Bl. 177–178. 1^r Bog. 2°. 1/3 Sp. auf Bl. 178 v°. Auf dem Rest des Bogens stehen die Propositionen 9–19 von N. 2₃ im Konzept *L*.

5

Leibniz hat den Bogen, auf dem er zunächst den folgenden, später gestrichenen Ansatz geschrieben hatte, umgewendet und für die Fortsetzung des Konzeptes zu N. 2₃ weiterbenutzt. Der so verworfene Entwurf ist daher vor das genannte Konzept zu setzen, wohl noch in das Frühjahr, spätestens in den Sommer 1672.

Specimen Hypotheseos demonstrativae.

10

Hypothesis est causa Phaenomenorum possibilis. Et cum causa sit id quo posito aliud (Effectus scilicet) existit, Hypothesis erit id quo posito phaenomena consequentur. Phaenomena autem sunt quae sensu certa sunt. Sed si eam causam existere non tantum ex concordantia cum phaenomenis, sed et aliunde constet, sive ratione sive Experientia Hypothesis erit demonstrativa seu certa. Ut quando unum phaenomenon primarium ad aliorum phaenomenorum secundariorum causas reddendas assumitur. Cum ergo mihi videar ex solo motu Luminis circa Globum terrae, quod est phaenomenon aliquod primarium et universale, rationem reddere posse effectuum naturalium potissimum particularium in globo nostro, eam Hypothesin Demonstrativam appellari posse credo. Quia enim unius rei non nisi una causa sufficiens eodem tempore esse potest, ideo si quid causa phaenomeni esset, modo existeret, et existere aliunde constat, causa phaenomeni vera solaque erit.

18 et universale *erg. L*

2. PROPOSITIONES QUAEDAM, PHYSICAE

[Frühjahr - Herbst 1672 (?)]

Mit diesen Entwürfen setzte Leibniz in Paris seine Mainzer Arbeiten zur Physik fort. Die beiden unvollendeten französischen Konzepte (N. 2₁ und N. 2₂) hat er bereits auf Pariser Papier geschrieben. (Seine anfänglichen Unsicherheiten in der Schreibung wurden vom Herausgeber bewußt nicht verbessert.) 5
 Aus inhaltlichen Gründen sind sie vor die abgeschlossene lateinische Fassung (N. 2₃) zu stellen, die Leibniz wohl gleich nach Fertigstellung ins reine schreiben ließ – vermutlich von Peter Schick (vgl. zu N. 3, N. 7 u. N. 13) – sicherlich in der Absicht, sie zu veröffentlichen. Der am 25. 7. 1672 im *Journal des Sçavans* abgedruckte Brief von Chr. Huygens an J. Gallois veranlaßte ihn jedoch – wohl schon kurz darauf – die fertiggestellte Reinschrift noch einmal gründlich zu überarbeiten. Anhand dieser Überarbeitung fertigte er 10
 das Verzeichnis der Propositionen (N. 2₄) an. Vermutlich hat er es Huygens bei ihrer ersten Begegnung im Herbst 1672 gezeigt und dann auf eine Veröffentlichung verzichtet.

2₁. ERSTER ENTWURF

Überlieferung: *L* Konzept: LH XXXVII 4 Bl. 63–63a. 1 Bog. 2°. 2 Sp. Bl. 63 oben beschädigt mit Textverlust. Auf Bl. 63a v^o Zeichnungen und eine Rechnung mit Rötelfstift, offensichtlich für den Entwurf der Rechenmaschine. 15

Propositions:

1) Un corps estant meû dans une certaine ligne, a un effort ou pression proportionnée dans toutes les autres lignes imaginables.

2) Si un corps a une pression sur un autre corps, ces deux corps sont joints, en sorte que l'un ne puisse estre meu ou poussé, sans que l'autre en reçoive l'impression de tacher à le suivre. 20

3) Un Corps ayant une pression sur un autre corps, et avançant ou tachant à avancer en même temps par un autre mouvement, tache d'emporter avec soy le corps sur le quel il presse non seulement vers l'endroit, vers où il le presse, mais aussi du costé vers où il avance ou tache d'avancer à part. 25

20 sont (1) continûs, (a) c'et (b) de sorte qu'un ne puisse es (c) en sorte que l'un ne pourra estre poussé, sans que l'autre tache ou fasse l'effort de le suivre (2) joints, *L* 23f. ou tachant à avancer erg. *L* 26 ou tache d'avancer erg. *L*

4) Un corps ayant un mouvement dans une matiere contiguë, tache d'emporter avec soy toute la matiere. Ou: dans le contigu tous les corps sont joints en sorte, qu'un changement dans l'un se ressentisse en tous les autres.

(5) - - - general - - - gardant leur mouve(ment gardent neant)moins (la) meme distance) luy (donne) d'empchement.

(6) La Lumiere se tourne tousjours à l'entour de (la) terre dans l'equateur et ses paralleles.

7) Il y a tousjours une matiere contiguë dans un espace illuminé. Et s'il n'y a point de point sensible qui ne soit illuminé, l'espace est plein sensiblement, ou sans vuide perceptible.

8) La Lumiere donne à la matiere illuminée l'impression d'un même mouvement general.

9) La Circulation de la Lumiere à l'entour de la terre, dont l'impression est donnée à la matiere illuminée, est plus viste dans les Circonférences plus grandes ou

1 dans (1) un espace (a) rempli de matiere (b) rempli de matiere contiguë (2) une matiere contiguë L 2 le (1) plein (2) contigu L 3 autres. (1) 5) Si le mouvement qu'un corps a dans (a) un espace (aa) rempli (bb) plein (b) une matiere contiguë provient des autres mouvements dans la même matiere, il a point d'effect universel ou sur toute la matiere. | (tous les autres en ressentissent déjà en estant la cause) erg. | (a) 6) Partes materiae quae motu (b) 6) Pars materiae cuius omnia puncta describunt lineas parallelas est unum corpus seu (aa) cohaeret (bb) habet partes cohaerentes. |(c) 6) Omnes motus independentes in (aa) spatio contiguo |(bb) materia contigua erg. | sunt universales. erg. | 7) Ex pluribus motibus (aaa) particularibus (bbb) independentibus in eadem materia (d) 6) Tous les mouvements independents dans une matiere contiguë sont universels, c'est à dire tous les points de la matiere ont un mouvement [particulier erg. | composé des universels independants. (2) 5) Un corps estant meu | par un mouvement propre erg. | dans (a) un espace rempli de ma (b) une matiere contiguë meuë d'un mouvement general donne d'empchement au mouvement general. 6) Si le mouvement general d'une matiere est circulaire à l'entour de son axe propre, il est plus fort. 7) Dans un mouvement general d'une matiere (a) tous les points gardent tousjours (b) c'est à dire, où tous les points gardent à tous les autres la même distance, (aa) les lignes d'un point sont paralleles aux lignes (bb) la ligne du mouvement d'un point donné est parallele à la ligne du mouvement d'un autre point 8) Dans un mouvement general circulaire d'une matiere (a) chaque point acheve son cercle (b) tous les points achevent leur (aa) cercles (bb) circonférences en un meme temps. 9) Leur (a) circonférences sont en raison |(b) vitesses donc sont en raison erg. | des distances du centre. |10) Leur vitesses sont en raison renversée des gestr. | (3) (5) L 7 paralleles. (1) 7) Dans un espace illumine la matiere est contiguë. Il (2) 7) Il L 8 un (1) po (2) corps (3) espace L 10 vuide (1) considerabl (2) perceptible. L 10-12 perceptible (1) 8) (a) S'il n'y a p (b) Si la matiere dans l'espace illuminé n'a point de mouvement à part, elle se tourne d'un mouvement general avec la lumiere. Cette matiere s'il | n' gestr. | y en a, pourra estre appellé d'un nom assez commun, l'Aether. (2) 8) (a) La matiere dans un espace (b) La Lumiere tache à emporter avec soy la matiere illuminée d'un meme mouvement general, et l'emporte effectivement, si elle n'a point de mouvement à part. | (3) La lumiere ... general. erg. | L 13 9) (1) S'il y a dans la matiere illuminée un corps d'un mouvement à part (2) Le mouvement de la mati (3) Le mo (4) La Circulation L 13 terre (1) est plus forte (2) imprimée à la m (3) , dont l'impression est L 14 les (1) Cercles (2) Circonférences ... ou L

plus éloignés de l'axe de la terre; en raison de la distance ou de la grandeur. Elle est donc plus viste dans l'équateur, que dans ses paralleles, et dans les paralleles plus proches de l'équateur que du pole, et dans les concentriques plus proches de leur centre. Et comme les paralleles vont deminuant jusques au Pole où ils s'évanoüissent, ainsi les concentriques de l'équateur ou de chaque Parallele à part vont deminuant jusques à leur centre, qui est le centre de la terre dans l'équateur et ses concentriques, et qui est un autre point de l'axe de la terre, dans les autres paralleles avec leur concentriques. Et chaque Parallele ou son Concentrique est égal à un concentrique de chaque autre parallele.

10) La Circulation de la lumiere pousse un corps qui a un mouvement à part vers l'Axe de la terre, et s'il se trouve sous l'équateur, elle le pousse vers le Centre de la terre.

11) La matiere à l'entour de la sphere de la terre, dans la quelle il y a un mouvement à part, outre l'impression de la Circulation de la lumiere: ne pouvant pas estre poussée vers l'axe de la terre, à cause de la solidité du globe; est poussée vers les poles par les meridiens.

12) Tout le Corps plus grossier que la matiere meuë par les meridiens est poussé par tout vers le centre de la terre.

2. ZWEITER ENTWURF

Überlieferung: L Konzept: LH XXXVII 4 Bl. 12-13. 1 Bog. 2°. 3 1/2 Sp.

20

Dieses Stück wurde in fünf Stufen konzipiert, die sich vor allem aus den Korrekturen der Zählung der einzelnen Propositionen rekonstruieren lassen. Die erste Stufe zählt die Propositionen von 1 bis 6. Die zweite Stufe streicht daraus die 5., zählt die 6. als 5 und fügt eine neue Propositio 6 an. Die 3. Stufe zählt ebenfalls die ersten vier Propositionen unverändert, die folgenden aber nach Aufteilung und Umbenennung der neuen Propositio 5 in 2 und 3, nach Umbenennung der Propositio 6 in 4 und Zählung von drei neu hinzugekommenen Propositionen als 5-7, durchgehend also als 1-4 und 2-7. In der vierten Stufe bleiben nur noch die ersten beiden Propositionen unberücksichtigt, die 3. und die 4. werden umbenannt in 6 bzw. 7, ohne Rücksicht darauf, daß aus der dritten Stufe bereits Propositionen mit den Zählungen 6 und

1 ou de la grandeur *erg. L* 3 dans les (1) concentriques (2) concentriques *L* 4 jusques (1) aux Poles ou il s'e (2) au Pole *L* 5 de ... à part *erg. L* 10 10) (1) Un corps (2) La m (3) La Circulation *L* 10 f. vers ... terre *erg. L* 11 s'il *erg. L* 11 elle le pousse *erg. L* 13 11) (1) Tout l'amas d'une matiere composée des (2) La *L*

7 vorliegen, während die Propositionen 2 bis 5 der neuen Folge in 3, 4, 5 und 8 umbenannt werden. Die verbliebenen Inkonsistenzen wurden vom Herausgeber behoben.

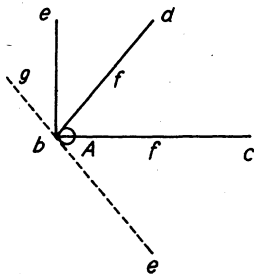
prop. 1. La lumiere est tournée tousjours à l'entour de la terre, dans l'equateur et ses paralleles.

Cette proposition depend du sens, et est veritable, soit qu'on attribue le mouvement à la terre, ou au soleil.

prop. 2. Il y a tousjours une matiere dans un espace illuminé.

Par ce que la lumiere est l'action d'un corps, et par consequent ou un mouvement ou une pression. Mais un mouvement ou pression ne peut pas estre propagée d'un lieu à un autre lieu éloigné, comme du luisant à l'opaque, si non par un corps. Il faut donc qu'il y a necessairement un corps dans un espace illuminé.

Cette proposition est veritable soit qu'on suppose que la lumiere se fait par emission des atomes, soit qu'on soutienne qu'elle se fait par une simple pression propagée à l'entour. Mais pour sçavoir si l'espace est tout à fait rempli de matiere, ou s'il y a du vuide entremêlé, c'est une question dont nous nous pouvons passer sans faire tort à notre dessein, il suffit, qu'il n'y a point de vuide sensible depuis [le] soleil jusques à nous, parce qu'il n'y a point de point sensible, qui ne soit pas illuminé.

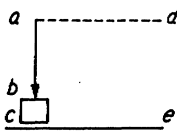
prop. 3. Un corps estant meü dans une certaine ligne a un effort ou pression proportionnée dans toutes les autres lignes imaginables. Soit le corps A meü dans la ligne droite bc. Il fait donc deux efforts ensemble, l'un dans la ligne bd et l'autre dans la ligne be. Parce que ces deux efforts ou mouvemens, composez donnent le mouvement bc. De même l'effort bd de deux autres be et bf

7 prop. 2. (1) Si la mati (2) Il L 14-18 Mais ... illuminé. erg. L 19 nach prop. 7. (= prop. 4. *der ersten Stufe*) folgt: (1) prop. 5. Un corps ayant un mouvement dans un espace rempli de matiere, tache d'emporter avec soy à un semblable mouvement la matiere qu'il touche. Cette proposition a esté reconnuë tousjours par l'experience, mais elle n'a pas esté encor demonstrée autant que je sçache. Je dis donc, qu'un corps estant meü dans une ligne, a une pression | ou effort erg. | dans toutes les autres lignes imaginables, par la proposition suivante la quelle sera un Lemme; dont il s'ensuit, qu'il tache de mouvoir toute la matiere circumjacente dans tous les points. (2) prop. (a) 6 (b) 5 (c) 2 (d) 3 L 20 ou (1) pressions ou lignes imaginables. (2) pression L 22 droite erg. L 22 fait (1) un effort (2) donc L 23 et (1) be (2) l'autre L 24 donnent (1) l'effort (2) le L

et l'effort *be* de deux autres *bg*, *bf*. Et ainsi, comme on peut subdiviser par tout à l'infini, il n'y a point de ligne droite erigée de *b*, dans la quelle il n'y aye pas de pression, quoyque la force de ses pressions se diminue tousjours avec les lignes. Il est de même avec les lignes courbes, parce qu'il n'y a point de ligne courbe, dont [le] mouvement ne soit composé du mouvement dans quelques droites. 5

Il ne faut pas dire que ces efforts laterales soient imaginaires, car l'experience les confirme. Par ce qu'un de ces efforts laterales estant osté par un obstacle, l'autre reste, comme nous éprouvons dans la reflexion et refraction.

prop. 4. Un corps ayant une pression sur un autre corps, et avançant en même temps par un autre mouvement, tache d'emporter avec soy le corps 10 sur le quel il presse; non seulement vers l'endroit vers où il le presse, mais aussi du costé vers où il avance à part.

Soit un corps *ab* pressant le corps *c*, imaginons nous, qu' *ab* soit un bâton pressé avec la main sur le corps *c* posé sur un plan ferme *ce* et que l'homme cependant avance vers *d*. Je dis, qu'il tachera d'emporter avec soy le 15 corps *c* vers *e*. C'est à dire, qu'il l'emportera effectivement, s'il n'y a point de resistance suffisante dans le corps *c*. La raison est, par ce qu'un corps pressant sur un autre, tache d'entrer dedans ou de le penetrer, et même commence à le penetrer. Par ce que tacher et commencer sont une même chose. Car ce qui tache dans le premier instant, fait déjà quelque chose, par ce que tacher est quelque chose de plus que rien 20 faire; mais ce qu'il fait est si petit, qu'il est moins que chaque grandeur donnée, c'est à dire comme un point. Il faut donc que ce qui tache de penetrer, commence à penetrer, mais seulement avec un point dans un point; c'est à dire les extremités des choses qui se pressent, ou dont un presse l'autre se penetrent, sont dans un même point ou lieu, sont un. Et c'est la difference entre les choses contiguës, qui se touchent seulement 25 dont les extremités sont ensemble, et entre les choses continuës, qui se pressent, dont les extremités sont devenuës un. Comme Aristote même l'observe. Il s'ensuit donc, que le corps qui presse, comme *ab* estant poussé à part, vers *d*, son extremité *b* soit poussée de même avec le tout *ab* mais l'extremité *b* est entrée dans l'extremité du

1 *bf*. (1) etc. (2) Et ainsi (*a*) à l'infini, (*b*), comme *L* 3 pressions (1) va tousjours en diminuant 30
 (2) se *L* 4 ne *L* ändert Hrsg. 7 de ... laterales erg. *L* 9 prop. (1) 3 (2) 4 *L* 11f. ; non
 ... part erg. *L* 13 *ab* (1) pressé (2) pressant *L* 14 posé ... *ce* erg. *L* 22 de (1) presser (2)
 penetrer, *L* 23 les | deux *gestr.* | extremités *L* 27 même (1) l'enseigne. (2) le confesse. (3)
 l'observe. *L* 28 comme *ab* erg. *L*

27 Vgl. ARISTOTELES, *Physica* V 3, 227 a 10 - b 2; *Metaph.* X 12, 1069 a 5-15 und IV 6, 1016 a 5-15.

corps *c*, même ces deux extremitéz sont devenus un, ou sont precisement dans un même lieu, donc l'une ne peut pas estre poussée sans l'autre. Mais l'extremité du corps *c* estant poussée le corps *c* est poussé aussi. Il faut donc que le corps pressant *ab* estant poussé, ou avançant vers *d* le corps *c* y soit poussé aussi, et même emporté, en cas, qu'il n'a point de resistance. Q. E. D. 5

Ce raisonnement s'accorde tout à fait avec l'experience: mais comme on peut repliquer à l'experience du bâton, que quelques pointes de son bout entrent dans quelques pores du corps *c*, et qu'ainsi la pression d'*a* vers *b* ne fait pas que le mouvement vers *d* soit imprimé dans le corps *c*, mais plustost les pointes entrantes dans les pores, et poussantes devant soy les parties du corps *c* entre les 10

h · ◊ *i* quelles, elles entrent; j'apporteray une autre experience qui ne souffre pas cette replique. Soit *f* un corps qui va vers *g*, comme un navire, et de ce corps *f* soit jetté un autre vers *h*, il va en même temps vers *h* et vers *g* par ce qu'en *f* on luy a imprimé non seulement le mouvement vers l'endroit, vers où on le pres- 15

soit, sçavoir vers [*h*], mais aussi vers l'endroit, où la chose qui pressoit (par l'exemple l'homme ou l'arc dans le navire), alloit à part. Et en effect on observe que *f* le corps jettant estant arrivé en *g*, le corps jetté ou pressé (car pour estre jetté il faut estre pressé) arrive en *i*, et que les corps jettés en haut d'un navire, qui avance cependant, retombent neantmoins dans le même navire. 20

prop. 5. Un corps ayant un mouvement dans un espace rempli de matiere, tache d'emporter avec soy à un semblable mouvement toute la matiere.

Cela est aisé à demonstrier par les propositions precedentes. Car il n'y a point de point d'imaginable dans toute la matiere de cet espace, sur lequel le corps meû dans cet espace ne presse pas, *par la prop. 3*, et par consequent qu'il ne tache pas d'em- 25
porter avec soy *par la prop. 4*.

prop. 6. Si la matiere dans l'espace illuminé n'a point de mouvement particulier, elle se tourne avec la lumiere.

Parce que la lumiere est un mouvement ou pression, et toute la pression est un commencement d'un mouvement. La lumiere donc avançant d'un lieu à l'autre, 30
presse la matiere illuminée de s'avancer de même, *par la prop. 4*. Car soit dans la figure

8 pas | simplement *gestr.* | que *L* 9 soit (1) continué (2) imprimé *L* 16 vers *f* *L ändert Hrsg.*
17*f.* le corps jettant *erg. L* 21 *prop.* (1) 6 (2) 4 (3) 5. *L* 25 *prop.* (1) 2 (2) 3 *L* 26 *prop.* (1)
3 (2) 4 *L* 27 *prop.* (1) 3 (2) 4 (3) 6 *L* 31-S. 10,2 | *par la prop.* (1) 3 (2) 4. Car ... *prop.* (1) 3 (2) 4
... vers *e. erg.* | *L* 35

de la *prop. 4 ab* le rayon de la lumiere pressant la matiere illuminée *c* d'*a* vers *b* et en même temps avançant vers *d*, il tachera d'emporter la matiere illuminée *c* vers *e*. Et comme la matiere n'a point de resistance ou mouvement particulier, comme nous supposons elle sera emportée en effect, et suivra exactement le mouvement de la lumiere.

prop. 7. Le mouvement de la lumiere, ou de la matiere illuminée qui accompagne la lumiere; est plus viste dans les cercles concentriques plus éloignées du centre, et dans les cercles paralleles plus éloignées du Pole.

Car la lumiere, ou la sphere de la matiere illuminée qui accompagne la lumiere, si elle n'est pas interrompuë par une resistance, c'est à dire si elle accompagne la lumiere exactement, se tourne à l'entour de la terre comme un globe solide ou dur, à l'entour d'un axe, parce qu'il n'y a point d'interruption des parties. Mais un globe dur ou solide, se tournant, il est constant, que tous les points achevent leurs tours en même temps, et que les cercles décrites par les points plus éloignés du centre ou axe sont les plus grands. Il faut donc que le mouvement du point qui acheve en même temps un cercle plus grand, pendant qu'un autre acheve un plus petit soit plus viste.

prop. [8] Un corps d'un mouvement particulier estant dans un espace rempli d'une matiere qui a un mouvement general conservant la même situation avec tous les points entre eux, tache à changer le mouvement general de telle sorte, que chaque point de la matiere meuë d'un mouvement general commence à avoir un mouvement particulier, et change de situation avec tous les autres.

prop. [9]. S'il y a plusieurs mouvemens independens ou primitifs dans un même espace rempli de matiere, chaque point de la matiere tachera de suivre tous ces mouvemens ensemble.

prop. [10]. Plusieurs mouvemens primitifs et universels produisent des corp [bricht ab]

3 f. comme... supposons *erg. L 4* sera... et *erg. L 6* prop. (1) 4 (2) 5 (3) 7 *L 10 f.* si elle n'est... exactement, *erg. L 11* à... terre *erg. L 15 f.* faut (1) donc avoir un mouvement plus viste pour achever un cercle plus grand en meme temps qu'un autre acheve un plus petit. (2) donc... | pendant... petit *erg. | ... viste. L 17* prop. (1) 5 (2) 8 (3) 7 *L ändert Hrsg.* 18 f. conservant... 30 eux *erg. L 22* prop. 6. *L ändert Hrsg.* 22 a | deux ou *gestr.* | plusieurs (1) mouvemens | (2) corps meüs des mouvemens discordans (3) mouvemens... primitifs *erg. / L 23* matiere, (1) qui ne s'accordent pas ensemble (2) qui n'a point de mouvement à part (3) chaque *L 25* prop. 7 *L ändert Hrsg.* 25 et (1) generals (2) universels produisent (a) des mouvemens dependants dans les corps particuliers. (b) des corp *L*

2₃. DRITTER ENTWURF

Überlieferung:

L Konzept: LH XXXVII 4 Bl. 175–184. 5 Bog. 2°. 23 Sp. Papier an den Rändern brüchig, geringe Textverluste.

I verb. Reinschrift: LH XXXVII 3 Bl. 39–60. 11 Bog. 2°. 50 1/2 Sp. (Unsere Druckvorlage.) Auf Bl. 60 v° steht *L'* von N. 2₄.

Propositio 1. Lumen diurnum movetur quotidie circa globum telluris.

Hoc experientia certum est, nec refert tellus an sol moveatur aut quiescat.

Propositio 2. Lumen diurnum movetur circa tellurem instar globi rigidi, circa suum axem voluti, ita ut omnes circuli ab eius punctis descripti sint paralleli, et eodem tempore absolvantur.

Esto in figura prima globus telluris *abcd*. Et *a* vel *e* oriens, *b* vel *f* occidens, *c* vel *g* Zenith, *d* vel *h* Nadir. Aequator *egfh* Radius solis principalis seu ex centro solis in centrum terrae ductus *ea*, sole scilicet existente in oriente *e*. In hoc radio assumantur puncta luminis quaecunque *e*, *h*, *a*, ajo futurum esse, ut quo tempore lux solis seu punctum luminis summum *e* absolvit periodum *egfh*, eodem tempore punc-

7 (1) Hypothesis (2) (prop. 1.) *L* 7 diurnum erg. *L* 8 telluris. (1) Haec Hypothesis non precaria sed certa est. (2) Hoc *L* 10–12 |diurnum erg. *L* |(1) ita movetur quotidie circa globum telluris (*a*) ut quodlibet punctum describat (*b*) si nihil obstat, ut quodlibet eius punctum celeritate uniformi (*aa*) motum (*bb*) periodum suam absolvat (*c*) ut omnia eius puncta periodum suam simul absolvant, et (*aaa*) motus cujuslibet puncti maneat uniformis, (*bbb*) idem punctum eadem semper celeritate feratur. | Etsi diversorum punctorum velocitates inter se sint ut circuli descripti seu ut distantiae ab axe. Perinde ac si globus (*aa*) solidus |(b) aliquis rigidus erg. | circa suum axem moveretur erg. u. gestr. |(2) | si nihil obstat gestr. | movetur | quotidie gestr. | circa ... absolvantur. *L* 14 Nadir. (1) Sol, ex *e* 25 tendens per *g* in *f* et ex *f* per *h* rediens in *e* (2) (*a*) Sunt puncta luminis quaecunque erit totus globus luminosus luminis motu circa terram descriptus, repraesentatur |(b) Altitudo totius globi, luminis motu circa terram descripti, repraesentabitur erg. | plano circuli maximi seu sphaerae per medium sectae (velut aequatoris) *egfh* sole in *e* posito puncta luminis *ra* (3) | Radius luminosus seu gestr. | recta ex (*a*) sole in terram |(b) centro solis in centrum terrae erg. | ducta, repraesentabit radium luminosum *ea*, sole posito in *e* 30 ut nunc de caeteris radiis lateralibus non dicamus, qui aliter quam ex centro solis, aut aliter quam in centrum terrae ducuntur. Hic radius *ea* describet aequinoctii tempore circulum magnum sphaerae per medium sectae planum exhibentem, id est aequatorem *egfh*. (4) Aequator *L* 16 quaecunque (1) *h*, *i*, *l*, *m*, *n*, *o* (2) *e*, *h*, *a* *L* 17 seu ... *e* erg. *L*

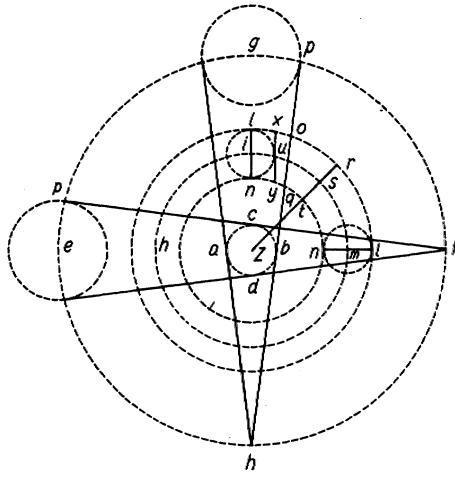

fig. 1*

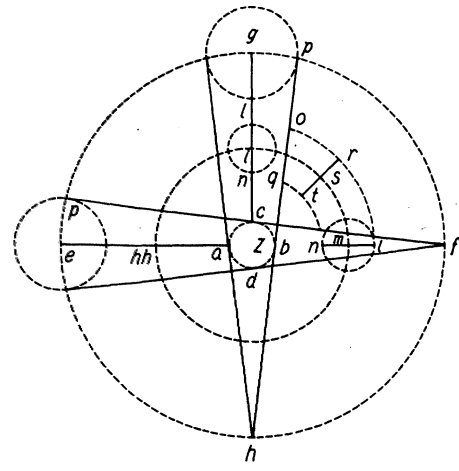

fig. 1

tum luminis infimum a absolvat circulum $acbd$ et punctum medium h circulum hih , idemque de intermediis omnibus punctis dicendum esse. Idem est in radiis omnibus non tantum principalibus, qui ex centro in centrum, sed et lateralibus, qui ex centro in latus, aut ex latere in centrum, aut ex latere in latus cadunt, qualis est radius pc ex latere solis p cadens in latus terrae c . Ac proinde sole progresso ex e in g radius centralis ex ea progredietur in gc et radius lateralis pc in pb , quasi scilicet radii isti baculi rigidi essent. Modo in medio inter solem et terram interfuso nihil obstat, seu modo medium sit uniforme. Cum enim sol ex e deveniet in g omnia similia similiterque posita inveniet, g loco e et c loco a et b loco c et i loco h nec differentia erit nisi in tempore et loco. Ergo radius ex eha processit in gic et ex pc in pb ac proinde lineae motus singulorum luminis punctorum erunt inter se parallelae, et motus erunt synodici, seu eodem tempore ad priorem locum redeuntes; et cum motus solis supponatur celeritate uniformis, quantum ad institutum nostrum sufficit, caeterorum omnium punctorum motus uniformis erit. Quare perinde erit, ac si globus totus luminosus a solis centro in omnem partem diffusus (cuius scilicet sola portio cdf aut abh soli opposita conum umbrae terranae referens obscura est) solidus esset, ac

1 et ... hih erg. L 2 punctis erg. L 8 in g (1) nullus amplius erit radius centralis nisi gc (2) omnia (a) eadem (b) similia L 9f. nec ... loco erg. l 10 Ergo (1) lineae eha succedet (2) radius ... in L 11 lineae erg. L 13 quantum ... sufficit erg. l 15 a solis ... diffusus erg. L 16 soli opposita erg. L

conus umbrae terrenae, loco portionis vacuae globo luminoso exectae, haberetur quae toto globo cum sole terram circumeunte apicem nunc versus *f* nunc versus *h* verteret.

Propositio 3. Hinc sequitur (ut in rota aut globo solido circa suum axem moto) circumferentias descriptas, seu celeritates cuiusque puncti luminosi esse in ratione distantiae ab axe terrae.

Alia longe globi liquidi ex materia gravi compositi circumactique ratio est, si enim *fig. 2.* baculum *ab* in pelvi aqua plena *cd* circa suum axem rotes, aqua quidem tota commovebitur, sed partes *b* propiores circulos suos citius describent. Contra est si extremam aquam digito baculove *e* applicato in *f* circa centrum *b* extra digitum baculumve positum agas. Huius rei causa est, quod cohaesio partium aquae, aut alte-

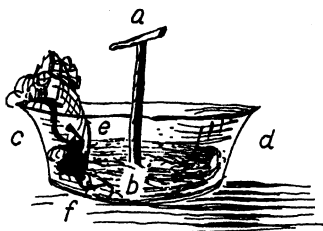

fig. 2

rius liquidi eiusmodi, ita debilis est, ut a gravitate superetur. Ergo circumferentia aquae data a baculo digitive immediate abrepta, alteri sibi contiguae sive interiori sive exteriori, et haec rursus alteri, imprimit quidem impetum sequendi, sed debilem ab ipso renisu gravitatis aquae retinere conantis continua progressionem diminutum. Scio Galilaeo aquae tenacitatem displicuis-

1 *f.* terrenae (1) portionem vacuam globo exectam repraesentaret, eamque globo luminoso (2) | esset
streichet Hrsg. | portio vacua globo execta | haberetur erg. | quae toto globo luminoso cum sole (3) | loco ...
sole 1 | terram L 3 solido erg. L 4 moto) (1) circulos descriptos seu (2) circumferentias L 4
4 *f.* cuiusque ... luminosi erg. L 5 ratione (1) distantiarum a centro terrae (2) distantiae ...
terrae. L 6 compositi, (1) ut ex aqua (2) circumactique L 7 *fig. 2.* erg. L 8 partes (1) centro (2) *b* propiores l 9 *f.* centrum *b* (1) pelvis (2) extra ... positum L
10 rei (1) ratio (2) causa L 10 quod (1) tum quia aquae (2) continua non e (3) partes sibi (a) non (b)
ita non cohaerent, quin (4) cohaesio L 10 *f.* aut alterius eiusmodi liquidi erg. L 12 aquae erg. l 25
12 *f.* data (1) sive baculi sive aquae erg. L (2) a baculo ... abrepta l 13 sibi (1) vicinae (2) contiguae
erg. L 14 et ... alteri, erg. l 15 sequendi erg. l 15 sed | primum debilem vel ideo quia eam
radit tantum, deinde adhuc praeterea *gestr.* | ab ipso (1) nisu (2) renisu L 16 retinere conantis erg. l
16 continua progressionem erg. l 17-S. 14,1 diminutum. | (1) Etsi ergo circulus primus tardius circum-
agetur secundo et secundus tertio continu (2) Ergo primus circulus citius secundo, et secundus tertio 30
periodum suam absolvit. (a) Quanquam fieri possit, ut motus ipsi sint uniformes. (b) | Nam si *gestr.* |
baculus agitur (aa) in aqua (bb) circa centrum suum in medio pelvis aqua pleni, erit circulus primus seu
baculo proximus omnium minimus, et quanto quisque remotior a centro baculi, tanto maior. Assumatur
secundus in *fig. 2.* duplus primi baculo *ab* proximi, manifestum est, si fuisset cum primo circumactus,
duplo (aa) citius (bb) velociorem primo futurum fuisse ergo et duplo graviorem. Esset ergo quadruplo 35
gravior primo, primum duplo (aa) ob gravitatem (bb) ob quantitatem duplam, deinde iterum duplo ob
velocitatem duplam. Opponet ergo sese gravitas cohaesioni, quo minus instar solidi cum primo circum-
agatur. Sed si quantitas dupla est, etiam cohaesio dupla est. Quia omnibus sui punctis aquae reliquae

17 Vgl. G. GALILEI, *Discorsi* (1638), Giornata prima.

se sed eam tamen multis experimentis confirmari posse arbitror.

Propositio 4. Ex dictis sequitur etiam quod de aequatore, eiusque circulis concentricis, idem de Parallelis aequatoris, eorumque concentricis verum esse, ut ex pluribus circulis concentricis propior centro terrae sub aequatore, aut propior axi terrae sub parallelo aequatoris, tardius moveatur. 5

Totus enim globus luminosus instar corporis rigidi habetur idemque est de radiis lateralibus, quod de centralibus.

Propositio 5. Sequitur etiam ex pluribus circulis aequatori parallelis in superficie terrae descriptis tardiozem luminis motum habere, qui polo propior est. 10

Est enim minor, quia decrescunt continue paralleli aequatoris donec in punctum sub ipso polo evanescent. Cumque et major et minor eodem tempore percurrantur, per prop. 2. necesse est motum esse in minore tardiozem.

Ut harum duarum propositionum praecedentium veritas non philosophorum tantum his enim nihil manifestius, sed et quorumcunque oculis subjiciatur aspice 15 *figuram 3.*, in qua axis globi terreni est *ab*, Polus arcticus *aa*, antarcticus *b*, aequator *cd*, eius concentrici *efgh* etc. semper decrescentes donec evanescent in puncto *a* seu centro terrae, paralleli aequatoris *eeff* item *ggghh* similiter decrescentes donec evanescent in polo *aa*. Patet enim omnem parallelum aequatoris alicui concentrico ae-

| circulus *erg.* *L* | cohaeret. (1) Ergo (*a*) computanda est tantum (*b*) resistit (*c*) sola aucta velocitate, (2) 20
ideo ta (3) Si ponatur ipsa cohaesio | seu tenacitas *erg.* | (*a*) per se gravitati (*b*) per se aequalis aut (4) Ergo
si cohaesio seu tenacitas per se (*a*) gravitati aequal (*b*) seu resistentiae seu conatui deserendi per se (ut
gravitati) aequalis supponatur circulus primus secundum non sequetur, destructa cohaesione per re-
stitutionem. (*aa*) At si cohaesio sit major restitutione (*bb*) Hinc calculus circulus primus est ut 1 secundi
gravitas ut (*cc*) Esto circuli secundi gravitas ut 1. Erit ob velocitatem ut 2. Ponatur tenacitas esse ut 25
gestr. *L* | (1) | Idem hoc quoque Experimento confirmatur, quod Liquida fortissime (*a*) mota (*b*) | impulsa
imperturbate et cohaerenter *erg.* | ad instar solidorum moventur, vasis nec excutientibus, ac licet invertantur
ne effundentibus quidem Liquorem contentum, quia scilicet, gravitas, qua partes motui a vicinis im-
presso renitentur, ad | maximam *gestr.* | vim impetus impressi proportionem sensibilem non habent
erg. 1 | (2) Scio ... arbitror. 1 30

2 4. (1) Hinc (2) Ex dictis *L* 2 sequitur (1) etiam (*a*) fortiozem esse motum circuli luminosi (*b*)
a centro remoti (2) etiam *L* 3-5 ut ... moveatur *erg.* *L* 6f. idemque ... centralibus *erg.* *L*
9 descriptis (1) fortiozem (2) tardiozem *erg.* *L* 9 motum (1) in eo esse (2) habere *erg.* *L* 11f. (quia
... in (1) centrum (2) | punctum *erg.* | ... evanescent.) *L* 13 per prop. 2. *erg.* 1 14f. Ut (1)
utrumque (2) harum ... quorumcunque 1 16 axis (1) mundi est (2) globi *L* 17 etc. (1) eius 35
paralleli *eeff*, *ggghh* (2) semper *L* 18 item *erg.* 1

quatoris esse aequalem, ut parallelus *eeff* concentrico aequatoris *ef*. Imo et alicui

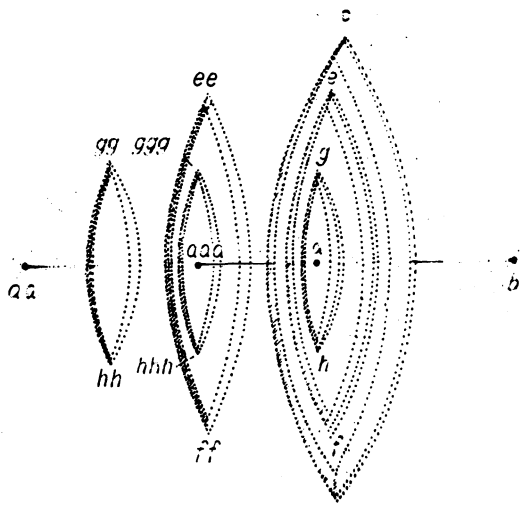

fig. 3

concentrico circuli majoris (ut parallelus *gghh* aequalis est tum concentrico aequatoris *gh* tum concentrico *ggghhh* paralleli majoris *eeff*). Ac
5 proinde si nihil obstaret seu si globus terrae totus a lumine aequaliter penetraretur aequalem fore luminis velocitatem intra viscera terrae sub concentrico aequatoris *gh* et in superficie
10 terrae, sub parallelo aequatoris *gghh* motumque perinde ut sub *a* centro, ita sub *aa* polo evanescere.

Nota hic supponi solem semper ferri in aequatore, ut scilicet axis globi luminosi, et axis telluris, ac proinde poli quoque utriusque axis coin-

cidere intelligantur. Haec suppositio tolerabilis est, quia quantum sol una anni parte in unum latus tantundem circiter alia anni parte in oppositum latus ab aequatore declinat; toto ergo anno absoluto fit utrinque compensatio; ac proinde omnia in
20 summa eo redeunt, quasi sol semper mansisset in aequatore, quia tamen compensatio ista non est exacta ob solis eccentricitatem, hinc consequentias nonnullas suo loco ducemus.

Propositio 6. In omni spatio illuminato, quatenus illuminatum est, corpus seu materia est.

Cum enim lumen sit actio corporis lucidi ut experientia constat, omnis autem actio corporis sit motus vel conatus, ut alibi demonstratum suppono, lumen quoque erit vel motus vel pressio seu conatus. Propagatur autem lumen ex corpore lucido per perspicuum in opacum, necesse est ergo conatum aut pressionem quandam motumve
30 ex corpore lucido per perspicuum propagari. Nulla enim in distans corporis actio est,

1 esse aequalem *erg.* 1 6-8 seu ... penetraretur *erg.* L 9 terrae *erg.* L 15 ferri (1) cum (2) in *erg.* L 15 axis (1) motus lumi (2) globi L 23 ducemus. | Qualis est motus luminis, talis est motus quoque materiae per spatium lumine illustratum diffusae *gestr.* | Prop. 6. L 26 lucidi *erg.* L 27 ut ... suppono *erg.* L 29 conatum aut *erg.* 1 30-S. 16,4 | Nulla ... distans (1) pressio (2) corporis actio *erg.* | est ... actio | est *erg.* | aut ... est | motus *erg.* | initium ... contingit. *erg.* | 35

nisi per intermedium indistans; quia omnis corporis actio est aut motus aut pressio seu conatus; conatus autem est motus initium. Omnis ergo corporis actio est quiddam Motus. Corpus autem motu suo non agit nisi in corpus quod contingit, aut per aliud quod contingit. Ergo corpus in quo pressio motusve sit necesse est aut perspicuo jam inesse, aut ex lucido in perspicuum diffundi; ac proinde perspicuum quatenus illuminatum est, id est ad sensum ubique (quia nullum est punctum sensibile non illuminatum), necesse est corpore plenum esse. Vera ergo haec propositio est, sive omnia sint plena, sive detur vacuum interspersum; item sive radii a corpusculis e lucido emanantibus componantur, sive sola in orbem diffusa pressione (quam alii qualitatem emanantem vocant) constituantur. Unde sequitur nec Tubum Torricellianum nec Recipientem Gerickianum omni materia vacuum esse. Quod nuper etiam experimentis est evictum.

Propositio 7. Materia spatii illuminati si nihil obstat, sequitur motum luminis.

Ponatur in fig. 4. corpus lucidum moveri in linea *ab* per puncta *a, c, d, b*, omniaque intermedia; radiareque in oppositum opacum *eghf* per perspicuum *abef*. Manifestum est quando corpus lucidum positum in *a* radiat in *e* id materiam *il* comprehensam inter *a* et *e* premere recta *ae* ab *a* versus *e*. Sed cum eodem momento quo premit ab *a* versus *e* etiam conetur ab *a* versus *c*, imprimet materiae *il*, tum conatum versus *e* tum versus *iill*. Quemadmodum dudum a Galileo aliisque qui de motu impresso a motore translato scripsere ostensum est, si ab homine aut ex navi tendente ab *a* in *c* lapis aut sagitta projiciatur ex *a* in *e* sagittam simul et versus *c* et versus *g* seu motu ex utroque conatu composito, id est in linea *ag* ituram. Sed materia illuminata *il* etsi conetur versus *e* non potest tamen progredi versus *e* quia totum perspicuum *ae* jam materia similiter versus *e* tendente (ad sensum) plenum est, ipso opaco, in *e* objecto, progressum impediens; solus ergo conatus materiae ex *il* in *iill* exitum invenire potest, is scilicet qui motum luminis sequitur. Ac proinde si in fig. 5. linea *acdb* supponatur circularis, materia spatii perspicui cum lumine circulabitur

4 necesse est erg. Lu. 1 6f. ubique, quia ... illuminatum, corpore L 9f. (quam alii qualitatem (1) diffu (2) emanantem vocant) erg. 1 11f. Quod ... experimentis | ab illustri Hugenio gestr. | est evictum. erg. 1 15 in (1) spatio (2) linea L 22 in g sagittam L 23-S. 17,6 | Sed materia luminis *il* ... tamen (1) tendere (2) | progredi erg. | ... | in fig. 5 erg. | ... habeat. erg. | L

11 Vgl. CHR. HUYGENS an J. GALLOIS (Juli 1672), gedruckt im *Journal des Sçavans*, 25. 7. 1672 (HUYGENS, *Oeuvres*, VII, 201–206). 20 Vgl. G. GALILEI, *Dialogo* (1632), Giornata seconda.

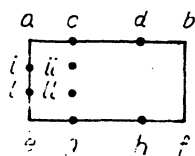

fig. 4

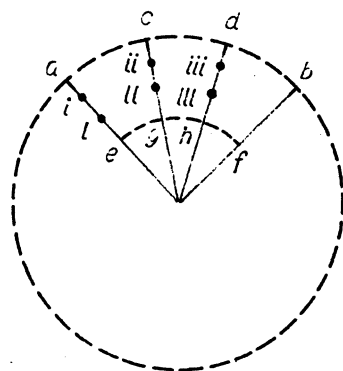

fig. 5

lineis cum motu luminis coincidentibus. Si scilicet nihil obstat, id est si materia nullum alium sibi proprium conatum ⁵ habeat. Caeterum nihil refert, Luminis Motum seu conatum circa terram ex *a* versus *b* apparentem dicas esse, (terra ¹⁰ scilicet potius in contrariam revera partem ex *f* versus *e* mota) an

verum; sufficit enim conatum eius ex *a* in *e* esse verum, seu lineam *ae* ob fortissimum luminis conatum pro baculo rigido haberi posse. Is enim baculus *ae* materiam ¹⁵ liquidam inter *ae* et *cg* (et ultra) comprehensam, vel motu suo rapiet in *dhbf* vel contra puncto terrae *f* progrediente in *g* et *h* in *e* retinebit, ne cum punctis *e* et *g* abripiantur, sed *h* et *f* expectent. Utroque ergo modo ex vicinitate punctorum *e* *g* in vicinitatem punctorum *h* *f* transferentur. Fatendum est tamen tardio rem fore materiae huius liquidae motum cum lumine, si terra contra obnititur, materiamque ²⁰ secum abripere conatur; quam si lumen tantum moveatur terra quiescente. Quia tamen radiorum lucis tanta est vis, et ut sic dicam rigor, ut cohaesionem Telluris, cum Materia liquida ei circumfusa facile superent, ideo ea tantum liquida terrae cum terra circumferentur, motu luminis nequiquam reluctantem, quae scilicet motu seu conatu ab ipso lumine impresso, id est Gravitate, ut postea ostendemus, Telluri innituntur: ²⁵ lumine reliquae materiae tenuioris abreptu, contento.

Quanquam hoc quoque admonere operae esse videatur, nec materia quidem subtili aut tenui, nec poris corporum ab ea pervadendis nos indigere; sufficere enim pressionem Luminis, et quod hinc sequitur, si non motum, at saltem conatum, corporum, luminis motum sequendi. Quae certe pressio, per corpora utcunque crassa, ³⁰ nullis licet poris adhibitis, propagari potest.

6-S. 18,13 Caeterum ... posse. *erg.* 1 8 seu conatum *erg.* 1 13 ex *f* versus *e* *erg.* 1
 22 *f.* rigor, ut (1) terrae (2) cohaesionem Telluris (a) et Materiae liquidae ei circumfusae (b) cum ...
 circumfusa *erg.* 1 23 terrae (1) innituntur (2) cum 1

Et hoc est quod Veteres dicebant, Lumen esse qualitatem impressam undiquaque diffusam (ut nostro quoque seculo Galilaeus motum appellavit, qualitatem impressam), quam jam tum baculi similitudine explicabant, a Scholasticis infeliciter in nescio quas species intensionales sive spirituales transfigurata.

Ego vero, qui hoc loco ab omni Hypothesi quoad res patitur, abstinendum mihi duxi, tantum moneo Materiam subtilem et poros insensibiles ad ea quae habemus et fortasse quaecunque habebimus Luminis, Magnetis, caloris, gravitatis, rarefactionis phaenomena intelligenda necessariam non esse, et quod ab aliis materiae, id rectius motus sive conatus traductionibus explicari. Certe suo loco ostendi poterit fusius, innumeris ac plane violentis, certe precariis contorsionibus opus esse, ad distinctam luminis trajectionem in tantae varietatis poris explicandam. Ostendetur etiam, et ut opinor evidenter, rejectionem Rotantium per tangentem, nec ad Gravitatis, neque ad Luminis reddendam rationem sufficere posse.

Hinc Propositio 8. Circulatio materiae cum lumine non turbatur, nisi corpore interposito, quod proprium habeat conatum motumve.

Circuletur *in fig. 1.* lumen cum materia illustrata non resistente (seu conatu particulari carente) ex *epca* in *gpbc* omnibus circulis consequenter per quadrantem progredientibus. Ponatur in *i* corpus *ln*, id si peculiari conatu careat feretur interim in *m* cum tota massa. Perinde ac si clavo quodam in globo solido fixum esset. Nihil enim est, quod motui vel conatui obstet, nisi alius motus vel conatus ut ex iis inter se compositis tertius fiat motus. Ideo nihil ad rem pertinebit, si corpus unum, alio dicas esse densius vel crassius, maius vel minus, nisi denso vel crasso conatum diversum seu resistantiam tribuas, et huius resistantiae originem explices. Est enim conatus omnis aut initium aut medium aut finis alicuius motus. At vero tribuatur corpori *ln* motus quidam proprius. Ponatur exempli causa, dum lumen generali motu tendit ab *i* versus *m* ipsum quoque motu particulari tendere ab *i* versus *m*, sequetur ipsum pervenire ex *i* in *m* celeritate ex duobus conatibus a lumine impresso, et proprio, composita, ac proinde si eadem ponatur fuisse celeritas propria et acquisita, velocitate dupla seu tempore dimidio. Ergo periodum suam eodem cum caeteris globi luminosi

6 duxi, (1) nec Materiam subtilem et poros insensibiles, hactenus necessarios (contra quam aliquando ipse credidi) (2) tantum . . . insensibiles *l* 7 et . . . habebimus *erg. l* 8 phaenomena (1) explicanda (2) intelligenda *l* 8 ab aliis *erg. l* 14 Hinc *erg. L* 19 cum . . . massa *erg. l* 20 nisi (1) contrarius (2) alius *erg. L* 20 ex (1) duobus in (2) iis *L* 22 densius (1) seu (2) vel *erg. L* 24 aut (1) origo (2) initium *erg. L* 29 dimidio, ac proinde totus quoque circulus *imh* duplo

2 Vgl. G. GALILEI, *Discorsi* (1638), Giornata terza (Ed. Naz. VIII, 201 f.).

punctis tempore non absolvat, ac motus proinde erit perturbatus. Idem erit quemcunque alium ei motum tribuas. Nam etsi motum ei tribuas circa proprium centrum, *i* aut *m* qui minime obstare videri posset; nihilominus quaedam ipsius corporis *ln* puncta alia citius alia tardius quam massa circumfusa arcum aequalem describent dum scilicet alia interim motu proprio regrediuntur, alia progrediuntur, solo centro 5 synòdismum cum motu massae generali servante. Breviter: cujuscunque puncti sive Eccentricismo sive Motu privato a generali differente admissio, sequetur id punctum continue situm sive distantiam ad alia puncta mutare, et relictis quae prius contigerat, in novorum viciniam transire. At vero constat omne corpus motum, ei quod immediate contingit, seu radit, imprimere motum suum, sive quod idem est, id secum 10 abripere conari. Quod tum generaliter demonstrari, tum vero innumeris experimentis in omni genere corporum liquidorum solidorumve et in omni genere motuum, rectilinearum aut curvilinearum firmari potest. Etsi impressio illa sit longe debilior, si corpus motum aliud tantum radat, quam si in ipsum directe feratur. Ita sentimus, corpus in liquido utcunque motum, aut partem liquidi motam, totum liquidum non 15 nihil commovere. Etiam si corpus in liquido Motum tantum circa suum centrum feratur, ac proinde Liquidum circumjectum non nisi radat. Similiter si quid feratur in Liquido Linea recta, facit liquidi partes moveri, innumeris quibusdam lineis in se redeuntibus, quibus partes anteriores loco pulsae, locum posteriorum corpus motum Sequentium, implere conantur. Quod fieri non posset, nisi omnis Conatus in Linea 20 recta contineret etiam curvilineos sed compensatos seu impeditos, ut a me est demonstratum, quemadmodum omnis curvilineus continet rectilineos sed impeditos in

velocius movebitur celeritate partim a lumine partim a corpore *i* impressa. Necesse est ergo circumferentiam *imh* ab aliis a quibus circumdatur, aut quos circumdat, divelli, ac punctum *i* divelli a radio *gic* quia pervenit in *m* antequam *g* perveniat in *f* et *c* in *b* ac proinde pressionem luminis a *g* in *c* (qualis in *fig. 5.* ab *a* in *l*) 25 partes radii connectentem, (nam quae se premunt cohaerent) dissolvi (*1*) aut (*2*) et *erg.* superari; aut si hoc negas, radii cohaesione manente, totum globum luminosum ob unius corporis interpositi conatum celerius moveri, quod cum sit absurdum (*1*) sequetur (*2*) sequeretur *erg.* enim ob exigui corporis mutationem totius orbis statum sensibiliter (*1*) perturbari (*2*) mutari *erg.*; necesse est ergo pressionem potius radii *gc* perrumpi *gestr.* Ergo (*1*) motum suum (*2*) periodum ... eodem *L* 30

2f. *i* aut ... nihilominus *erg.* 1 4 puncta (*1*) autem alia aliis citius arcum describent (*2*) alia ... tardius (*a*) lumine (*b*) quam massa circumfusa *erg.* 1 arcum aequalem *erg.* *L* describent *L* 6 cum ... generali *erg.* 1 6-S. 20,21 Breviter ... potest. *erg.* 1 11 innumeris (*1*) phaenomenis (*2*) experimentis 1 18 facit (*1*) liquidum (*2*) liquidi partes 1 21 etiam (*1*) circulares (*2*) curvilineos *erg.* 1

tangentibus, ut observavit Cartesius. Et quemadmodum Conatus rectilineus in Motu curvilineo experimentis illis evincitur, quibus ostensum est, mota circa proprium centrum rejicere in tangente; ita Conatus curvilineus in motu rectilineo inclusus, ostenditur experimentis solidi in Liquido, linea recta moti. Et vero quicquid etiam a veteribus aut novitiis philosophis circa motum in pleno possibilem dictum fuerit mihi certe non fuit satisfactum, neque enim a quoquam erat explicatum, ac ne ab ipso quidem Cartesio vel tactum, quomodo Motus rectilineus possit continere conatum curvilineum. Ideo diu mihi impossibile visum est, corpus in Liquido circumfuso linea recta aliave in se non redeunte, ut serpentina aut spirali aut hyperbolica vel parabolica moveri posse, nisi vacuo saltem intersperso admissio, donec mirabile illud Theorema reperi ac demonstravi, motui in genere lineae quolibet, conatus in omni alio lineae genere inesse, qui prout, res postulat, caeteris impeditis, sensibiles reddantur. Ex hac autem propositione sequitur omne corpus motum, impressionem quandam in vicina propagare, eaque si possit secum abripere conari. Ergo ut ad Propositionem nostram a necessaria ista in Generalia motus, excursiuncula redeamus, necesse est corpus quantumcunque in massa uno communi motu acta, motu privato praeditum vicina (et haec rursus sibi vicina, in infinitum) secum abripere conari, ac proinde motum generalem perturbari. Cum ea ne abripi quidem possint, nisi ab ipsis, quibus antea motu conspirante (ea enim cohaesionis causa est) cohaerebant, abrumpantur. Quod nisi vi, conatui sive impressioni generali adhibita, fieri non potest.

Propositio 9. Materia generalis cum lumine circumacta a corpore interposito exiguo motum proprium habente non abripitur notabiliter, sed aut ab eo deseritur, aut ipsum deserit.

In eadem figura 1. corpore *ln* ex *i* tendente in *m* citius quam annulus materiae a lumine circumactae *linlmn*; non est putandum corpus *ln* hunc materiae anulum ante se propellere. Ita enim aut totum quoque globum [luminosum] secum propellet,

3 ita (1) Motus in (2) Conatus 1 7 tactum (1) qua ratione corpus motum in linea (2) quomodo (a) Conatus (b) Motus erg. 1 7 possit (1) producere (2) continere erg. 1 11 demonstravi, (1) conatui in linea qualibet (2) motui 1 19 enim | unica gestr. | cohaesionis 1 22 generalis erg. 1 30 22 f. circumacta (1) corpus interpositum motu proprio turbans non sequitur (2) a corpore ... |exiguo erg. 1|... abripitur L 23 f. notabiliter erg. 1 26 materiae (1) luminosum vom Schreiber falsch eingefügt (2) |luminosae 1 streicht Hrsg. | anulum 1 27 globum |luminosum erg. | secum L

1 Vgl. R. DESCARTES, *Principia philosophiae*, pars 2, § 33, § 39, § 57-59.

seu celerius solito movebit, quod est absurdum (nam sic a re exigua totum solis cursum et systematis statum mutari sequeretur) aut hunc anulum materiae a reliquis divellet. Sed nec hoc poterit, quia tota materia pressione luminis connexa divulsioni quantum potest resistit. Exempli gratia pars *oq* reliquis partibus radii *pb* connexa est quia ob luminis pressionem pars *po* innititur in partem *oq* et pars *oq* in partem [*qb*] 5
 Si quiescerent, nullus esset conatus penetrationis, ac proinde nec unio seu cohaesio. (Etsi fatendum sit quandam, etsi exiguam et in insensibile evanescentem perturbatio- nem, totius massae motui, a quantulicunque corporis motu privato sive Eccentricis- mo, inferri debere, sed quae tuto haberi possit pro nulla, quantum ad institutum praesens.) Cum vero nihilominus aliquam divulsionem fieri necesse sit, quia aliter 10
 corpus *ln* ex *i* in *m* pervenire non potest ante anulum *linlmn* nisi anulum istum findat; findet ergo quantum minimum potest, aditu scilicet tantum sibi aperto, non vero materia ipsa secum abrepta. Quemadmodum si supponas, corpus *ln* esse globum ferreum; materiam totam *egfh* esse tenacem, nec ex toto vel parte moveri, attamen findi posse; fissuram autem causa findente discedente, rursus collabi, qualis materia 15
 est pix aut gelatina; et extra materiam magnetem applicari, qui materia inviolata globum ferreum in media licet materia positum moveat ex *i* in *m*; necesse erit ma- teriam comprehensam annulo *linlmn* findi in partes duas, superiorem et inferiorem, anulum scil. superiorem *lilm*, et inferiorem *inmn*, et perinde esse sive globum dicas ire ex *i* versus *m* relicta post se, materia annuli, sive dicas materiam annuli ire ex *i* in 20
h relicto post se, globo, utrobique enim materia annuli totius findetur ante *i* seu inter *i* et *m* et recollabatur seu coibit, post *i* inter *i* et *h*. Porro si supponeretur materia plane quiescere, globo moto, globo eunte ex *i* in *m* materiam integri alicuius annuli quantus est annulus *linlmn* findi ac post terga relinqui necesse esset, sed quia in exemplo proposito supponimus anulum quoque tendere ab *i* versus *m*, sed duplo 25
 tardius, ideo necesse est dimidiam tantum annuli partem *linrst* findi in annulos par- allelos duos *lirs* et *inst* ac post terga relinqui. Et annulus superior *lurs* evadet in oppositum latus versus *h*, radens *ul*, contra annulus inferior *unst* radens *un*, evadet ergo annulus superior inter *l* et *g*, inferior inter *n* et *c* vel potius a globo *lin* de-

2 statum (1) moveri (2) mutari L 3 connexa (1) divelli (2) divulsioni erg. L 4 gratia (1) 30
 punctum *i* caeteris punctis radii (2) pars L 5 ob L u. l ändert Hrsg. 7-10 |(Etsi ... motui, a (1)
 quocumque (2) quantulocunque heterogenei (3) quantulicunque ... praesens.) | Ex quo illud quoque se-
 quitur, naturam *streicht Hrsg.* | erg. | 1 15 causa erg. L 16 extra (1) globum (2) | materiam erg. l
 magnetem L 17 ferreum erg. L 17 in ... positum erg. l 20 materia (1) annulorum (2)
 annuli L 28 | inferior erg. | *unst* radet *un* L 35

seretur. Contra si globus tardius moveretur quam annulus, aut moveretur versus *h*, ipsa materia anticipans versus *m* globum *lin* desereret, sed res eodem redit. Idem est si *lin* circa suum centrum moveri intelligatur, ita enim non findet quidem materiam, attamen partes eius partes materiae nunc deserent, nunc ab iis deserentur, ac proinde hae illas, aut illae has, vel potius utraeque utrasque secum abripere frustra conabuntur. 5

Propositio 10. Si quod corpus turbans, materiae cum lumine circumactae interponatur sub aequatore, deprimetur, modo nihil obstet, versus centrum terrae in linea recta.

Esto enim in dicta figura 1. *egfh* aequator. Corpus turbans motui luminis interpositum *lin* vel *lxuyn*. Corpus *lun* turbare credatur, ob motum proprium per *prop. 8.* (sive is circa corporis centrum, sive in aliam quamlibet partem tendere intelligatur), manifestum est ipsum premere seu secum abripere conari materiam circumpositam, ut *lxu* vel *uyn*. Sed non potest per ea quae ostensa sunt *prop. praeced. 9.* Resistentiam tamen sentiet majorem sursum quam deorsum in *lxu*, quam in *uyn*, 15 quia celeritas portionis *lxu* quam *uyn* major est ob majorem distantiam a centro *z*. Ibit ergo corpus *lin* in eam partem, in quam minorem resistantiam sentit, et in quam ab altera magis resistente repellitur, id est versus centrum *z*. Nimirum uterque circulus, tum *lxo* remotior a centro, tum *nyq* propior a centro, corpus *lin* motum eorum motu suo proprio perturbans repellere conatur. Sed fortius superior inferiore aequilibrio ergo pressionis cessante, ibit corpus *ln* in eam partem ubi pressio minor est, seu versus centrum. Ut rem distinctius tibi imagineris, ita cogita corpus *ln* in annulo solido inter circulos (seu potius superficies sphaericas) *lxorl* et *nyqtn* comprehenso positum, ob proprium suum motum annulo resistere, nec ab eo ita abripi, ut abriperetur si nullum proprium motum haberet. Per dicta *prop. 9.* sequitur ergo lucta 25 inter corpus *ln* et annulum dictum. Ut taceam pressionem seu perturbationem in annulos contiguos superiores inferioresque propagari. Sed fortior impressio erit ab

I moveretur (1) aut (2) quam ... moveretur *L* 2 materia *erg. L* 2-6 redit. (1) *Prop. 10* (2) Idem ... deserentur, | ac proinde ... conabuntur. *erg. | L* 8 circumactae (1) supponatur (2) interponatur *L* 10 Corpus (1) obstans (2) turbans *L* 11 *lun* vel *lxuyn* (1) Corpus primum (2) 30 Corpus *L* 11-13 motum (1) circa proprium centrum (2) proprium | per ... circa (a) proprium (b) corporis ... intelligatur *erg. | L* 14 vel *uyn*. | Omne enim corpus ea a quibus premitur, seu quae ei innituntur aut etiam ea quae premit quibusque innititur, secum abripere co *erg. u. gestr.* | Sed *L* 17 ergo | deorsum *gestr.* | *lun* in *L* 17 ergo (1) *lun* (2) corpus *lin* *l* 18 Nimirum *erg. l* 18-S. 23,17 uterque ... patet. *erg. L* 19 corpus *ln* motum *L* 19 *lin* *erg. l* 27 Sed (1) annulus 35 inferior (2) lucta (3) | impressio *erg.* | fortior erit *L*

annuli parte superiore premente in *li* dimidiam partem corporis superiorem seu ab annulo *lxorliuism*, quam a parte inferiore premente in *in* dimidiam partem corporis inferiorem, seu ab annulo *iusmnyqtn*. Quod ita demonstratur: annulus superior *lxorliuism* tum fortius movetur quam inferior *iusmnyqtn*, est enim remotior a centro, tum vero major est. Nam annulus solidus totus *lxorlnyqtn* duplo altior annulo sólido *iusmnyqtn* est plus quam duplo major ut ex Geometria constat (sphaerae enim crescunt non in eadem sed triplicata ratione diametrorum), ergo annulus solidus [*lxorliuism*] est plus quam aequalis annulo solido *iusmnyqtn* seu major (nam si aequalis esset totum ex duobus annulis aequalibus, [*lxorliuism*] et *iusmnyqtn* compositum, id est annulus *lxorlnyqtn* alterius annuli *iusmnyqtn* duplum foret, contra id quod diximus). Ergo pars superior corporis turbantis *ln* nempe *li* et cum fortiore seu velocius mota, et cum majore materiae parte luctatur quam inferior *in*; magis ergo corpus turbans premetur superius quam inferius, id est descendet, quod erat demonstrandum. Idemque est etsi corpus *ln* non cum solo annulo *lxorlnyqtn*, sed et contiguis aliis superioribus atque inferioribus luctari dicas, semper enim in altioribus et quantitas et motus materiae repellentis crescet, ac contra in inferioribus decrescet. Ut ex dictis patet. Nec dici debet versus polos potius quam centrum repelli debere corpus, inspice enim *fig. 3.* pone corpus depellendum esse in *c*, fateor aequae debilem esse motum circulationis in *ee* et in *e*, item in *gg* et in *g*, item in *aa* et in *a*. Sed citius perveniri ex *c* in *e g a* quam in *ee gg aa*. Ergo illuc potius id est versus centrum si possit quam Polum impelletur. Sed hoc nondum sufficit ad reddendam rationem Gravitatis. Nam si tantum motum in aequatore et parallelis sequimur in Parallelis seu extra aequatorem gravia tendent non versus centrum Telluris, sed tantum versus centrum Paralleli, seu versus axem Telluris. Manifestum enim est ea quietem assequi, in centro paralleli, aequae ac in centro terrae, jam brevior est via ex parallelis, ad centrum paralleli in axe terrae positum quam ad centrum terrae, seu ex *ee* in *aaa*

1 dimidiam ... superiorem *erg. L* 3 Quod (1) duplici de (2) ita demonstratur: (a) primum a (b) annulus *L* 5 est. (1) Cum enim (2) Nam *L* 7f. solidus *erg. L* 8 *lxorliuism* *L u. ändert Hrsg.* 9 duobus *erg. L* 9 aequalibus *erg. L* 9 *lxorsnliuism* *L u. ändert Hrsg.* 12 majore | majore *L streicht Hrsg.* | materiae *L* 14 etsi (1) luctam (2) corpus *L* 14 sed et (1) circumjacentibus superi 30 (2) contiguus *L* 17 Ut (1) per se (2) ex *L* 17 centrum (1) impelli (2) repelli *L* 18 | corpus | *lun gestr.* | *erg.* | inspice *L* 19 circulationis *erg. L* 20f. in *ee gg aa.* (1) Idem est si quacunque alia ratione corpus turbans moveri intelligatur, semper enim abripere secum conabitur aetherem circumpositum, et fortius aget in inferiorem quam superiorem, quippe magis resistentem. (2) Ergo ... impelletur. *L* 21 si possit *erg. l* 21-S. 26,18 Sed ... Esto ergo *prop. 11. erg. l* 22 si ... sequimur *erg. l* 35

quam in *a*. Ergo grave ex *ee* tendet in *aaa*. Hinc terra non in globum sed cylindrum tornabitur. Quae omnia phaenomenis penitus repugnant. Accedit alia difficultas non minor. Scilicet gravitatem esse majorem sub aequatore, aut in parallelis, quanto sunt aequatori propiores. Idque in ratione quae est ipsarum circumferentiarum seu diametrorum. Hinc in locis quibusdam septentrionalibus habitatis tamen, duplo dimidia 5 esset gravitas, ejus quae sub aequatore, seu ipsa initia descensus essent fortiora, ac proinde idem Lapis ex eadem altitudine demissus duplo citius attingeret terram sub aequatore, et ictus ex eadem altitudine essent duplo fortiores. Quae certe rursus omnibus observationibus repugnant, et inprimis a pendulo refelluntur. Thomas Hobbes, qui cum Cartesio a Motu Telluris in aequatore et parallelis Gravitationem repetit, vidit 10 hanc objectionem, et admisit, observatione usus parum, ut opinor, apta. Scilicet minorem esse in Locis Septentrionalibus Gravitationem, indicio scilicet esse majores illic nivis floccos, qui scilicet minus celeri motu, minus discutiantur, quasi scilicet magnitudo floccorum nivis, quemadmodum et magnitudo fragminum glaciei non rectius majori frigori plus materiae praebenti, et discussio minor, seu motus rei tam levis, 15 tardior; si quis est, majori aëris illic crassioris renisui, non rectius tribueretur, aut quasi alia manifestissima phaenomena hanc gravitatis inaequalitatem non exploderent. Cartesius autem pariter et Hobbesius arbitrantur terram motu suo diurno a se rejicere corpora imposita per tangentem sed hinc gravitatem diversimode reperiunt. Putat enim Cartesius Globulos nescio quos a se suppositos quippe reliqua materia subtili solidiores fortius rejici. Hos autem globulos sursum nitentes, alia corpora quasi minus levia deprimere, ut haec quidem nuper pereleganter a doctissimo Rohaultio sunt explicata. Sed ut taceam globulos istos esse non nisi suppositos aut si mavis supposititios nullo certe vel minimo experientiae indicio confirmatos. Et principium unde efformata dicuntur (Cubos scilicet innumerabiles circa proprium centrum 25 motos, et angulis in materiam subtilem abrais, in globorum formam tornatos) esse penitus a ratione et harmonia rerum alienum, cui minime congruit infinitos motus primos, propria centra habentes, a se invicem et a communi causa independentes ubique comminisci: cum contra rationi magis consentaneum videatur,

5 f. tamen, (1) esset duplo maior gravitas, quam (2) duplo . . . ejus quae 1 7 Lapis (1) longe (2) 30 ex . . . demissus 1 7 terram (1) quam (2) sub 1 8 essent (1) fortiores (2) duplo 1 12 in | illis gestr. | Locis 1 16–18 aut . . . exploderent erg. 1 23 esse (1) penitus (2) non nisi 1 24 experientiae erg. 1 25 dicuntur, (1) globos (2) (Cubos 1 29 ubique erg. 1

9 f. Vgl. TH. HOBBS, *De corpore*, cap. 30, § 4. 10 Vgl. R. DESCARTES, *Principia philosophiae*, pars 4, § 20–27. 23 Vgl. J. ROHAULT, *Traité de physique* (1671), I, cap. 12, § 29 und III, cap. 3, § 9.

globulos particulares, ex generalium motuum, ut turbines ex duorum ventorum concursu generari, quod meum explicandae naturae consilium est; Cartesio nomine Turbinum, non re, uso. Haec inquam ut nunc taceam, velut generaliora, et suo tempore locupletius tractanda, non video quomodo privilegium solidi, id est difficulter divisibilis, sit, fortius rejici. Hydrargyrum vesica inclusum longius, certe projicietur, 5 quam globus ligneus, licet solidior. Globus Telluris omnia quae tangit a se rejicit, aequali ergo vi; jam in ipsis rejiciendis resistentia nulla est (unde enim in primis rerum?), ergo rejectio aequalis. Nec est cur dicamus solidum caetera facilius findere, nam non opus habet ut findat, cum caetera aequae celeriter recedant. At corpus solidum ictum impressum fortius excipit? Error est sumtus ab experimentis crassiusculis, 10 ad intima rerum male applicatis. Nam ideo, longius plumbum quam lignum projicitur, quia omne diutius resistens potentiae cuidam continue reparatae, continuatosque diu conatus excipiens, omnium conatuum aggregato movetur, uti lapis diu descendens, et embolus ex tubo longissimo vi Elastica protrusus, unde etiam rationem deduco, cur Refractio in medio densiore fiat ad perpendicularem, ut suo loco ostendam. 15 At vero solidum ejusmodi, ut globulus Cartesianus, nihil resistit motui telluris rejicienti, est enim ad omnem motum indifferens. Sed ponamus globulos facilius rejici, cur non et globuli majores, corporaque solida sensibilia rejiciuntur a tellure circulante cum contrarium experiamur. At inquires, rejici non posse ob aëris incumbentis pondus. Ergo non seipso sed aëre sustentato ponderabunt, ac proinde Tabula 20 lignea aequiponderabit plumbeae aequae latae; sequeretur etiam lapillos a tellure rejectum iri, si Recipienti exhausto immittantur, ubi aër non incumbit. Hobbiius Cartesiani cogitata interpolaturus, animadversis difficultatibus ita mederi voluit: Globum terrae rejicere conari omnia per tangentem recte. Solidiora aut crassiora minus, tenuiora magis: crassiora ergo a tenuioribus deprimi. Sed ratio reddenda est, cur crassiora 25 difficiliora rejiciantur, contra enim omnia ab eadem vi aequaliter rejici possunt, tam tenuia quam crassa, nisi sit in ipsis resistentia, cuius ratio in primis naturae

2f. Cartesio ... uso. erg. l 5 longius, (1) ego projiciam (2) certe projicietur, l 6 Telluris erg. l 7f. (unde ... rerum?) erg. l 14 vi Elastica erg. l 17 indifferens. (1) Sed quid rationibus opus (2) Sed l 17 facilius erg. l 18 sensibilia | eodem motu gestr. | rejiciuntur l 30 24 conari erg. l 24f. crassiora (1) magis, tenuiora minus (2) minus, ... magis: l 25 deprimi. (1) Male (2) Sed l 26 rejiciantur, (1) certum (2) contra l 26 aequaliter (1) moveri (2) rejici l 27 ipsis (1) diversitatis ra (2) resistentia l

principiis nulla apparet. At Circulationem Luminis a crassioribus magis turbari, manifestum est, ex iis quae diximus. Denique a rejectione Telluris, nunquam explicabitur Motus materiae in meridianis, cujus gratia Cartesius ad supposititia quaedam confugere coactus, ut Magneti satisfaceret. Cum contra ex Luminis motu, sine ulla Hypothesi, omnia Magnetis phaenomena manifesta claritate consequantur. Denique Cartesius peculiaria pro Gravitate, pro Magnete, pro Elaterio assumere coactus est, mihi ad ea omnia non nisi una Hypothesi opus est, imo nulla. Superest ergo ut difficultati satisfaciam, quae scilicet eos premit, qui a motu sive terrae, sive Luminis, in aequatore et parallelis gravitatem repetunt, ostendamque unde in tanta Parallelorum inaequalitate, aequalitas Gravitationis oriatur. Hoc Gravitate ad Rejectionem Telluris relata, impossibile est, at Circulatione Luminis advocata nihil manifestius. Ex ea enim sequitur alia Circulatio Materiae, in Meridianis, omnes autem Meridiani, quippe Circuli magni, sunt inter se aequales, ergo et eorundem corporum diversis in Parallelis Gravitates.

Nimirum ostensum est hac propositione, materiam crassiorem, Luminis motu deprimi versus axem telluris. Nunc ostendendum, si ab ipsa Telluris jam solidatae firmitate, versus axem ire prohibeatur, ituram versus Polos in meridianis. Esto ergo *prop. 11.*

Propositio 11. Sed si versus centrum ire non possit, propelletur corpus turbans versus polum propiorem per meridianum.

Ita *in fig. 3.* materia turbans dexterius versus *aa* polum arcticum, sinisterius versus *b* antarcticum, quia sic quam citissime propellitur in locum, ubi motus, ac proinde resistentia minor. Et quidem per meridianum, quia haec in sphaera versus polum proxima via est.

Propositio 12. Globus telluris cingitur undique tum motu sive conatu materiae tenuioris seu motum luminis minus turbantis in aequatore et parallelis tum motu materiae crassioris vel motum luminis magis turbantis in meridianis.

2 ex ... diximus. *erg. 1* 2 rejectione (1) terrae (2) Telluris, 1 5 Hypothesi, (1) eadem (2) omnia 1 10 Rejectionem (1) terrae (2) Telluris 1 11-15 Ex ... Nimirum *erg. 1* 13f. in (1) locis 30 (2) Parallelis 1 19f. propelletur (1) materia (2) corpus turbans L 20 meridianum | suum *gestr.* | Ita L 22 quam citissime *erg. 1* 25 Propositio 12. (1) Motu Luminis (2) Globus L 25f. motu materiae (1) subtilioris (2) motum ... turbantis L 27f. materiae (1) crassioris (2) motum ... turbantis L

6 Vgl. R. DESCARTES, *Principia philosophiae*, pars 4, § 132-139.

Cum enim lumen moveatur in aequatore et parallelis, *per prop. 1. 2. 5.* materia quoque tenuior, seu quae nullo proprio motu solidata est, nec proinde motui obstat, motum eius sequetur *prop. 7.* et movebitur in aequatore et parallelis; at materia crassior, cum superficies terrae obstat, quo minus amplius descendere possit versus centrum aut axem, movebitur in meridianis *per prop. 11.* Habemus ergo terram totidem 5 velut annulis ad sphaerae cujusdam armillaris naturalis instar cinctam et ab omni parte solidatam, quot in ea tum paralleli tum meridiani describi possunt.

Propositio 13. Si quod corpus ita comparatum sit ut motum luminis magis quam ipsa materia per meridianos rejecta turbet, seu sit ea crassius, id in omni globi parte, etiam extra aequatorem, depri- 10 metur, si fieri possit, ad centrum terrae.

Id enim corpus ipsam circulationem in meridianis turbabit, quae cum tam fortis sit (quantum ad distantiam a centro motus) sub polo, quam extra polum, non ideo propelletur corpus magis versus polum. Sed quia ea circulatio meridianorum minor est in concentrico meridiani centro propiore, et minima seu nulla in centro, ideo 15 turbans illuc depelletur. Quod facile intelligitur si *in fig. 1. e f g h* non aequator sed meridianus esse intelligatur manebit *abcd* terra, et *z* centrum terrae. Motus autem materiae jam non in aequatore et concentricis, sed in meridiano et concentricis fieri intelligetur, ac proinde, ut demonstravimus *prop. 10.* motu luminis in aequatore et concentricis corpora turbantia deprimi ad centrum terrae, ita jam motu in meridianis 20 supposito corpora turbantia ad centrum commune omnium meridianorum, id est centrum terrae depellentur.

Hinc intelligitur originem quidem primam gravitatis esse a motu luminis; at causam propiorem esse motum materiae ab aequatore rejectae in meridianis. Sine qua gravia non tam versus centrum, quam versus axem telluris tenderent. 25

Propositio 14. Omne corpus motu conatuve proprio a massa generali sub parallelis et meridianis mota, distinctum grave est.

2 quoque (1) subtilior (2) tenuior *l* 3 motum ... 7. et *erg. L* 5 aut axem *erg. l*
 6 annulis (1) circumdatis (2) cinctam *L* 8f. corpus (1) materia (2) ita (a) crassum sit ut (b) comparatum ... ipsa *L* 9f. meridianos | ad polos ab aequatore *gestr.* | rejecta turbet, | (1) circulationem universalem (2) motum globi *erg. u. gestr.* | id in omni (a) mundi (b) globi *L* 11 fieri *erg. L*
 11 terrae | ; seu erit grave *erg. u. gestr.* | . Id *l* 13 sit sub *L* 14 corpus *erg. L* 15 nulla (1) sub (2) in *L* 16-22 Quod ... depellentur. *erg. L* 24 materiae (1) a lumine (2) ab *L*
 25 tenderent. | Annotandum est tamen | antequam hinc abeam, *gestr.* | sufficere cohaesionem seu conatum separatum in corpore Gravi, etiam sine motu, ita enim necesse est motum generalem in ipsum velut 35 offendiculum impingere, findique ac perturbari, nisi versus centrum deprimatur. Adde *prop. 22.* et *infra. erg. u. gestr.* | Propositio *l* 26 conatuve *erg. L* 27 sub (1) aequatore (2) parallelis ... mota, *erg. L*

Manifestum est corpus aliquod constitui definitum, unum, particulare, ab aliis distinctum, motu quodam suo vel conatu particulari, quo si careat, non erit separatum quoddam corpus, sed unum continuum cum eo cohaerens cuius solius motu movetur. Et hoc est quod alibi dixi cohaesionem esse a conatu motuve, ut quae uno motu moveantur, inter se cohaerere intelligantur. Porro omne corpus motu proprio motum turbat motum massae generalis *per prop. 8*. Et omne corpus quod turbat motum massae generalis in meridianis deprimitur ad centrum terrae seu grave est *per prop. 13*.

Ex hoc fundamento omnia gravitatis phaenomena facillime demonstrantur. Cur in omnibus terrae locis eadem ad sensum gravitas? quia proxima gravitatis causa est motus materiae in meridianis. Cur gravium motus acceleratus? quia si id quod jam movetur, denuo in eandem plagam impellatur, movetur aggregato celeritatum. Etsi putem quanto propius acceditur ad centrum tanto minorem esse novam impressionem, ac proinde accelerationem motus gravium esse continue decrecentem. Nam et ratiocinationi nostrae consentaneum est in loco altiori fortius esse initium descensus, quod per Experimenta indagandum. Sequitur enim ex eodem principio, etiam Elateria in loco altiore esse virium majorum, quia eadem est Elaterii et Gravitatis causa. Experimenta instituenda essent pondere vel Elaterio in celsissimum montem portato. Sed difficile est, cognoscere virium incrementum, nam et ea quae resistunt, seu quibus incrementum mensurandum est, eorum vires proportionaliter crescent. Exempli causa ponderis vim sentire possumus bajulando, at in summo ut pondus erit auctum, ita et Elateria nervorum nostrorum intendentur. Optima indagandi ratio est, lapsus gravium descendantium, aut Elateriorum se restituentium in summo velocior, si modo altitudo Montium differentiae sensibilis capax est. Porro Causa Gravitatis cla-

2 vel conatu *erg. 1* 2 erit (1) unum (2) separatum 1 4 esse a (1) motu (2) conatu motuve L 25
 8 *prop. 13*. | Prop. 15 (1) Ex duobus corporibus | (a) continuis (b) homogeneis *erg.* | pari velocitate
 motis, gravius est maius (2) Duorum corporum pari velocitate | motus proprii *erg.* | motorum (a) gravitas
 est ut magni (b) gravitates sunt ut magnitudines. (3) Eiusdem corporis eadem est gravitas mutata utcunque
 figura, servata tantum motus proprii | omnium partium *erg. u. gestr.* | velocitate | per omnes eius partes
erg. | quia gravitas est a motu proprio *per prop. 8*. cuius eadem quantitas. *gestr.* | Ex L 11 id *erg.* L 30
 12 movetur (1) motu (2) composito (3) aggregato L 15-S. 29,9 descensus (1) ac proinde duo corpora
 alterum ex altiore alterum ex humiliore loco demissum, caeteris paribus, eodem tempore perventura esse
 ad centrum terrae. Prop. 15. Corpora sensibilia gravia sunt aggregata multarum Terrellarum. (2) Prop.
 15 L 17 et (1) vis E (2) Gravitatis 1 22 intendentur | At *gestr.* | optima 1 23 summo (1) major
 (2) velocior 1 24 Porro (1) hoc (2) Causa Gravitatis 1 35

4 Vgl. VI, 2 S. 264 und S. 268 f.

rius collatis postea dicendis, intelligetur, ex quibus apparebit etiam, Gravitatis pariter et vis Elasticæ eundem esse fontem, imo (vide in primis *prop. 22*) Gravitatem esse vis Elasticæ speciem quandam.

Una restat removenda difficultas magni sane momenti. Scilicet motum materiae in meridianis fortiorem esse prope polos, quam prope aequatorem, et fortissimum esse sub polis ob spatium arctius. Sed sciendum est, motum in parallelis proportionem esse debiliorem, hinc mutua compensatione celeritatum et compositione conatum sit aequalis quidam motus in Spiritibus quales etiam sol ipse describit circa tellurem.

Propositio 15. Materia quae rejicitur ab aequatore versus polos per meridianos sub polis undique concurrens pro velocitatis et tenuitatis varietate, partim sursum repellitur, partim in globi interiora absorbetur, ibique innumerabilibus gyris aut spiribus pro variis obstaculis detorta, partim cum alia materia aliunde (ut ex polo opposito, vel ab aequatore ejusque parallelis) veniente concurrens, instar turbine colligitur in Gyrum particularem, qui si solidus est, globulus est. Si ob aliam materiam interceptam cavus, bulla; partim tenuior reddita, per medium novae materiae irrumpentis iterum in altum evadit. Bullae quoque ipsae globulive concreti suo tempore iterum in materiam tenuiorem dissolvuntur.

Haec propositio consideranti patet. Manifestum enim est plurimum materiae in angustum locum concurrentis partim repelli, partim pervadere, partim aliis misceri. Crassiora repellentur, dum attenuentur ipsa quoque; tenuiora pervadent, media miscerentur. Varias autem vias pro obstaculis detortas eligi, materiamque velut percolari, vel ideo necesse est, quia ab alia nova superveniente urgetur. Illud tamen exponi meretur, quomodo ex concursibus gyrorum universalium, gyrus particularis concre- scere debeat. Id enim illustrat originem specierum. Esto igitur

Propositio 16. Si corpora fluida continue reparata diu colluctentur formant turbines rotundos, motu in omnem partem cinctos (ad instar terrae motu materiae per meridianos circumdatae) quos si satis accurate tor-

4-8 Una ... tellurem. *erg. 1* 10 pro (1) mot (2) velocitatis L 11 partim (1) versus coelum 30
(2) sursum L 13 detorta, | partim alicubi rursus emergit *gestr.* | partim L 13 cum (1) aliis gyris (2)
alia materia L 17 medium (1) aliae (2) novae L 20 propositio (1) intuenti (2) consideranti *erg. L*
21 partim (1) pervadere (2) evadere (3) repelli, L 25 *f.* concre- scere (1) possit (2) debeat. L
27 reparata (1) aliquandiu (2) diu L 28-S. 30, 1 motu ... materiae (1) in meridianis cinctos (2) per
... | si ... torrentur *erg. 1* | ... Magnetica *erg. L* 35

nentur appellare possumus Terrellas, seu Corpora Magnetica. Experientia est in

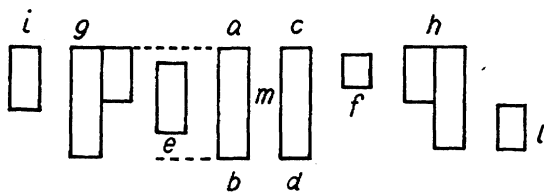

fig. 6

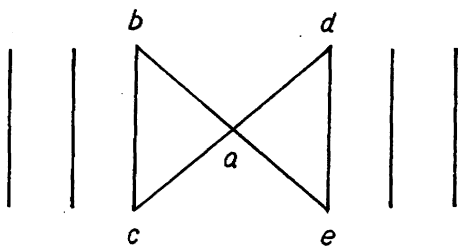

fig. 6* (gestr.)

ventis. Rationem ita indagemus. Concurrere intelligantur corpora duo in superficiebus $ab\ cd$ nisu positu viribusque circiter aequalia. Ea nec propellent se mutuo nec repellent sed quia ab aliis supervenientibus urgebuntur, non poterit servari semper aequilibrium virium. Ponatur e esse incrementum seu excessum supplementorum corporis ab super incrementa corporis cd sed in medio velut libratum, repelletur nonnihil corpus cd sed non ideo gyraabitur. Ponatur porro corpori cd supplementum accedere f in latere c , quod corpora $ab\ cd$ conatibus mutuo destructis jam quiescentia, impellere

conetur intra lineas parallelas ag et bg versus g vel e , sit autem obstaculum in e , circumaget ea circa centrum b vel d . Quod si utrique parti supplementa, ut solet accedere intelligantur, eaque non sint ita exacte librata ut ab eodem latere utrinque consistant ut g et h sed unius forte supplementum sit in latere uno ut i , alterius in altero ut l sint vero vires supplementorum aequales, totum movebitur circa centrum m . Sin impressiones sint inaequales, et impressio l est fortior quam impressio i centrum motus est propius versus a vel c . Sin impressio i fortior est centrum opposito l propius seu versus b aut d erit. Sed quid si supplementa luctantium aequalia aut qualiacunque esse supponantur, eundem nihilominus effectum, gyros scilicet particulares habebimus. Generatim enim Liquida mota et a progressu impedita in gyros se convertunt, circulares aut Ellipticos vel ovaes, si omnino sint inclusa, spirales si exitus detur quidem, sed impeditus, ut videmus aquam per infundibulum fluentem

2 indagemus. (1) In puncto a (2) Concurrere L 3f. corpora (1) $abc\ ade$ (2) duo ... cd L 30
 3 Die Figur 6 ersetzt die gestrichene Figur 6* in L 5 viribusque (1) aut aequalia aut inaequalia (2)
 circiter ... Ea L 8 poterit (1) fieri, ut (2) servari L 9f. Ponatur e incrementum | virium *gestr.* |
 supplementorum L 11 super ... corporis cd *erg.* 1 13f. sed ... gyraabitur. *erg.* 1 15-19 latere c
 | corpora $ab\ cd$ movebuntur circa centrum bd *gestr.* | quod ... vel d . *erg.* 1 21f. latere uno alterius in
 altero ut i , l totum L 23-S. 31,10 Sin ... paria: *erg.* 1 25f. aut qualiacunque *erg.* 1 35

multis spiris ad foramen appropinquare conari. Serpentinis autem, aliterve sinuatos, si obstaculum circumiri posse videatur. Duobus ergo liquidis concurrentibus, mirarum facies oritur, pars enim reflectitur in sese, pars per medium alterius oppositae elabatur, pars oppositam circumire tentat. Sed cum ab utraque parte eadem pugnandi artes adhibeantur, velut duobus exercitibus, equitatu utrinque hostem circumvenire tentante, ideo amplectuntur sese unoque gyro involvuntur, quibus non nisi longo post tempore particulatim iterum evolvantur. Nec objici debet nullam fore rationem cur gyrus huc potius quam illuc torqueatur; semper enim aliqua determinandi ratio, sive ab externis, sive ab ipsis luctantibus accedit, cum vix eventurum sit, ut omnia sint praecise paria: Impetus autem circularis circa proprium centrum semel impressus facile conservatur, quia intra sui corporis limites se continet, cumque in lucta diuturna, id et saepe, et in multas partes plagasque contingat, tandem turbo durabilis inde efformatur, motu partium suarum undiquaque velut fornicatus ad instar terrae in circulis meridianis id est in omnem plagam cinctae, ut scilicet in omnem partem resistat. Hos porro gyros particulares seu terrellas in tellure tanto crebriores, tantoque ampliores oriri necesse est, quanto plures gyri in unum locum ab omnibus partibus concurrere debent. Ipsi enim se sibi invicem accommodant, ut se quam minimum turbent, varias scilicet in spiras degenerantes, quarum labyrinthis implicata materies, exitum diu quaesitum, non nisi multo tempore elapso, ac per partes invenit, unde et duratio corporum, et evanescencia tandem. Sed spirae istae quam minimum a Circulis differunt, ac proinde totum Globi habet rationem, motu conatuve partium in meridianis cincti. Nam etsi initio diversi conatus circulares impressi diversa habuerint centra, cum tamen ea diversa centra sibi invicem obstent, tandem componunt se in centrum commune, electo statu omnium commodissimo. Horum autem Meridianorum poli si possint, ad Polos terrae componuntur, ut non tantum sese inter se, sed et cum exterioribus, quoad licet, concilient. Hic ortus intelligi potest, non tantum Terrellarum Magneticarum, sed et totius Telluris, quae fortasse ad totum Mundi Systema, non habet majorem rationem, quam Terrella Magnetica ad ipsam. Possunt aliis quoque multis modis oriri globuli ac bullae, ut cum gutta aquae pulveri illapsa, et undique aequaliter repressa rotundatur, aut cum vesica vitrumve a spiritu intus concluso aut inspirato aequaliter distenditur. Et vortices aquarum monstrant, liquidum

10 circa . . . centrum *erg. L* 15 in (1) terra (2) Tellure *L* 15 f. tanto (1) crebrius tantoque perfectius oriri (2) crebriores, . . . ampliores | perfectius *streicht Hrsg.* | oriri *l* 17-28 Ipsi . . . ipsam. *erg. l* 30 aequaliter *erg. L* 31-S. 32,7 distenditur. (1) Ita (2) Et . . . celeritate. *erg. l*

per exiguum foramen velut percolandum, innumerabilibus spiris contorqueri, ut ex innatantibus apparet, quia recta accedere partes liquidi non possunt, nisi se comprimant, cum sibi mutuo obstant. At cur spiras in hoc potius quam illuc latus torqueant, eius ratio a situ foraminis, cum nisu liquidi comparato aliisque inaequalitatis inter latera rationibus per circumstantias variantibus pendet. Eandem ob causam Liquidum per angustum foramen elapsum in campum ampliorem, novis spiris explicare conabitur in quantum potest amplitudinem, quanta potest celeritate. Sed haec alias jam causas posteriores, ut cur liquidum aliquod ab alio liquido vel sicco repellatur, cur materia quaedam jam tum tenax seu cohaerens sit, supponunt. Prima autem consistentiae origo, seu cur corpus aliquod sensibile, sit in omnes partes cohaerens, ex motu materiae eius in omnem plagam quasi per meridianos ad Terrellae exemplum peti debet; motus enim corporis simpliciter circa centrum suum non dat ei cohaesionem atque ut sic dicam fornicationem, nisi in aequatore et parallelis, quod nihil impedit, quo minus unus parallelus ab alio abrumpatur.

Propositio 17. Corpora sensibilia sunt aggregata innumerabilium terrellarum seu corpusculorum motu materiae in meridianis in omnem plagam fornicatorum sive conclusorum.

Hoc patet tum a priori *ex prop. 15. 16.* tum ex posteriori seu a sensu. Quia nulla alioquin ratio firmitatis, in corporibus intelligi potest, quam tamen ipsis sensus tribuit. Cum enim motu suo particulari opponant sese motui materiae generali, materia motu generali ea disjicere conabitur. Quod statim faceret, ac proinde omnia corpora sensibilia in insensibilem subtilitatem comminueret, nisi hae bullae sive Terrellae firmatae essent in omnem partem, quod nisi motu partium in omnem plagam, seu in meridianis, fieri non potest. Ostendetur tamen infra *prop. 26.* has Terrellas interdum globi formam retinere, interdum in laminas cudi ac in filamenta duci.

2 partes liquidi *erg. l* 2 f. nisi se comprimant *erg. (1)* dum sibi mutuo obstant (2) cum ... obstant | 4 f. inter (1) alia (2) latera *erg. l* 9 cur (1) corpus aliq (2) materia L 9 seu cohaerens *erg. L* 10 partes (1) solidum, (2) cohaerens, L 11 ad ... exemplum *erg. L* 14 abrumpatur. | Caeterum ejusdem motus aliam etiam causam esse, eamque magis regularem. *erg. u. gestr.* | Propositio 17. l 15 *Randbemerkung zu* Propositio 17.: Fateor vero per causam hac propositione explicatam, productum non iri, Terrellas exquisite tornatas. Nam plures illae circulationes ex inaequalibus concurrentium supplementis ortae, non sunt concentricae. Is ergo defectus infra supplebitur, *prop. (1) 17. (2) 28.* ubi clarissima afferretur demonstratio eius nisu quem habet natura ad producendas Terrellas quantas minimas, quantasque exquisitissimas potest. *gestr. l* 15 Corpora (1) Gravia (2) sensibilia L 18 Quia (1) datum corpus sensibile ut ferrum, plumbum (2) nulla L 19 firmitatis | et homogeneitatis *erg. u. gestr.* | in L 20 suo (1) generali (2) particulari *erg. L* 21 faceret, (1) nisi (2) ac L 24 f. Ostendetur ... duci *erg. l* 24 *prop. 26 erg. l*

Propositio 18. Materia quam demonstravimus moveri in terra terrellave per meridianos, faciet omnia officia particularum striatarum a Cartesio sine demonstratione assumptarum seu suppositarum.

Nam pars eius crassior in gyros particulares innumerabiles rotundabitur, et inter hos gyros particulares pars subtilior innumerabilibus spiris seu cochleis, varie intortis, et quidem ab oppositis locis in oppositam partem, elabetur. Cartesius vero coactus est supponere globulos quos vocat secundi elementi, ortos ex detritis illis cubis innumerabilibus circa suum centrum motis quos sine probabilitate statim ab initio Philosophiae suae supposuit. Ita enim infinita erunt primi motus centra, motusque particularum a nullo motu generali dependentes, quanquam nec sufficiat motus circa proprium centrum ad corpus in omnem partem cohaerens constituendum, sed quicquid huius sit suffecerit nobis causas phaenomenorum ex phaenomenis sine ulla suppositione deduxisse. Cartesio tamen post Gilbertum maximas gratias deberi ingenue fatendum est, tum in omni philosophia quam ille a servitute liberare conatus est, tum in magnetica. Etsi enim ne ullum quidem quod sciam, alicuius momenti experimentum novum aut instrumentum vitae utile a Cartesio in Magnete, pariter ac alio corpore unquam sit detectum sunt tamen ratiocinationes eius saepe felices, et in Magnetis negotio autore plane dignae, et ab hypothesis commentitia ad Motus Conatusque Mundi veros, et legitime demonstratos, mutatis, quae necesse est, transferendae.

Propositio 19. Hinc intelligitur omnem terrellam si libere se huc illuc vertere possit polos suos polis, axem axi Telluris conformare, caeteraque magnetica munia peragere.

Cum enim motus (vel si mavis pressionem) partium in ea, porique poris (vel si mavis lineae viaeve pressionum lineis) telluris sint proportionales, patet tum minime motum in terrella et motum in tellure sibi obstare, cum simili ratione disponuntur. Rationis est credere hanc parallelismi axis telluris et parallelismi axis terrellae ratio-

2 terrellave *erg.* 1 2 faciet | longe rectius *erg.* u. *gestr.* | omnia 1 3 sine ... seu *erg.* 1 4 innumerabiles *erg.* L 4 rotundabitur, (1) (nec proinde cum Cartesio supponere necesse (a) erit globulos secundi Elementi; *streicht Hrsg.* (b) erit sine ulla (2) et L 5 subtilior (1) elabens (2) 30 innumerabilibus L 11 ad (1) dissolutionem (2) corpus L 11 in ... partem *erg.* L 13-20 | Cartesio tamen | post Gilbertum *erg.* | ... | aut ... utile *erg.* | a Cartesio (1) an non (2) in ... | unquam *erg.* | ... eius (a) plerumque (b) | saepe *erg.* | ... transferendae. *erg.* | 23 , caeteraque ... peragere *erg.* L 24 enim (1) omnia in ea (2) motus materiae (3) omnia in ea sint (4) Tellu (5) motus L 24 (vel ... pressionem) *erg.* 1 24f. (vel ... lineis) *erg.* 1 27-S. 34,1 Rationis ... 35 credere eandem parallelismi ... esse. *erg.* L

6 Vgl. R. DESCARTES, *Principia philosophiae*, pars 3, § 86-93.

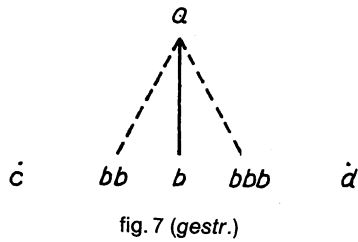
nem esse, quae et Parallelismi axium in quibusdam Corporibus Mundanis. Ex his omnia magnetis et ferri magnete imbuti, quae sola terrellam satis grandem seu sensibilem exhibere possunt, phaenomena communi more non difficulter explicantur. Huius notionis (de Terrellae, ac Telluris Analogia) ut primam inventionem Gilberto, et polituram, a qualitatibus occultarum inanibus purgatam Cartesio debemus, ita veram Motus in Meridianis demonstrationem phaenomenorum tam admirandorum parentem nobis vindicare audemus. Nam ut dicamus quod res est, Baconus, et Gilbertus, et Keplerus, et Galilaeus, et Snellius, et Harvaeus et de Dominis, et alii docti Viri huius seculi ineuntis, ea jam tum dixere, quae Cartesio, qua erat ingenii felicitate, rejectis qualitatibus, substitutis materiae subtilis motusque aut pressionis nominibus, aptius ad plausum enunciare, et velut nova Hypotheseos suae veste induere, difficile non fuit. Quemadmodum si quis Philosophiae Democriticae doctus in Chymicorum libros expatiaretur, is praeclara eorum experimenta, et egregia saepe sed notionibus confusis involuta cogitata, accuratius atque intelligibilius exponendo, magnam merito laudem, sibi compararet. Sed tempus est, ut Hypothesium precariarum desuescamus tentemusque, si fieri possit, phaenomena ex phaenomenis, specialia ex universalibus, derivata ex primis, explicare. Cuius ego specimen hoc loco dare volui. Duo tamen restant, quibus hactenus non est satisfactum, primum cur ferrum suspensum perpendiculariter acquirat vim magneticam, deinde cur et quomodo magnes declinet.

Propositio 20. Ferrum perpendiculariter aut diu suspensum, aut subito extinctum vim magneticam ita acquirere debet, ut extremitatem inferiorem polo proximo, superiorem opposito obvertat.

1 quae ... Mundanis | a Keple *gestr.* | *erg.* 1 3 phaenomena *erg.* 1 3-17 explicantur. | (1) si ea (2) | iis *erg.* | tantum quae a Gilberto et Cabaco, et Kirchero, et Grandamico, et Cartesio, et Leotaudo, et Honorato Fabri de hoc argumento ingeniose dicta sunt, ad motum in Meridianis, cuius nos in natura summam ad firmanda corpora necessitatem demonstravimus, | et causam infra *prop.* 28. clarius detegemus, *gestr.* | tam in Tellure quam in Terrella necessarium translatis. Cuius nos ut notionem *gestr.* | (3) Huius ... ut (a) notionem (b) primam ... polituram, (aa) seu a qualitatibus occultarum inanibus purificationem (bb) | a ... purgatam *erg.* | ... dixere, (aaa) ex quibus Cartesio (bbb) quae ... sed (aaaa) vocabu (bbbb) notionibus ... | atque intelligibilius *erg.* | ... volui. *erg.* | Duo 1 19 et quomodo *erg.* 1 30 20 Ferrum (1) extinctum (2) perpendiculariter aut L 21 vim magneticam acquirat, ita ut L 22 obvertat. | Huius phaenomeni tam insignis, quod ipsam magnetismi originem nobis ad oculos exhibet, rationem | sufficientem *erg.* L | nemo reddidit. Esto in *fig.* 7 (1) acus (2) ferrum perpendicularare ab polus arcticus c antarcticus d. Ait Cartesius materiam magneticam ex polo arctico venientem in nostro latere seu intra polum arcticum et aequatorem tendere sursum, et ita eam ferrum ingredi per b sed ita non tam 35

4 Vgl. W. GILBERT, *De Magnete* (1633), p. 14.
pars 4, § 151.

34 Vgl. R. DESCARTES, *Principia philosophiae*,

Constat ex dictis eandem esse causam gravitatis et directionis magneticae, corpus scilicet turbans motum generalem aut rejici versus centrum, aut si aliter nequeat, versus polum. Eadem ergo materia quae impellitur versus polum, impelleretur potius versus centrum, ab alia materia subtiliore versus polos rejecta, si illuc ire per obstacula posset. Quicquid ergo congruit materiae tendenti versus centrum, id congruet quoque materiae tendenti versus polum quare extremitas centro obversa tendit ad polum propiorem, nam materia quoque quae hoc loco ad centrum tenderet, si nihil obstaret, tendit ad eundem. Satis patet ex hoc phaenomeno directionem versus centrum et versus polum ab eadem causa oriri debere, scilicet Ferrum tum optime imbuitur, cum situs eius est naturalis quem scilicet, sibi relictum servaret, talis est tum horizontalis tum perpendicularis, quem semel adeptum grave, nisi ex alia causa, non mutat sive labendi habeat, sive ad quietem se disponendi libertatem. Mirum ergo esse non debet, situm gravitati naturalem, etiam acquirendae directioni convenire, quia utriusque conatus eadem causa est. Fateor tamen experimentis opus esse, quibus indagetur, quid acus simplices non imbutae (ut de aliis corporibus, in quibus deprehensa est eadem verticitas non dicam), quid inclinatae ad horizontem, in alterutrum latus, parallelaeve ad majorem imbuendi facilitatem praestent, ut ex differentiis sensibilibus rationes nostras subducamus.

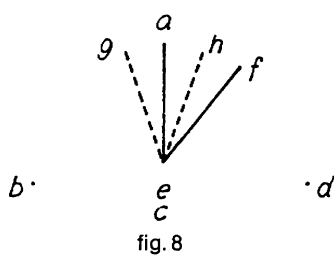
perpendiculari, quam potius inclinato (*a*) quantulumcunque in se (*b*) quomodocunque in septentrionem situ v. g. *abb* ferrum rectissime imbuetur, patet enim materiam magneticam ex *c* venientem | tendentemque versus *d* erg. | | facilius in *bb* | quam in *b* erg. | | intrare. | Nam et linea *bba* nonnihil versus *d* tendit, linea *d* omnino non. erg. | Et certe (1) quanto (2) | non erg. | | difficilius intrabit in *bbb* (*a*) pro *b* (*b*) quam in *b* prae *bb* (*c*) quam *b* (*d*) quam in (*e*) prae *b* (3) si nulla est major difficultas intrandi per *b* quam *bb* nulla erit major difficultas intrandi per *bbb* quam *bb*. erg. | | Omnis ergo situs ferri utcunque ad horizontem inclinatus sufficeret, | aut certe perpendicularis utilissimus non esset, *gestr.* | quod experientiae adversatur. erg. | | Vera ergo ratio longe alia est, (*a*) quia (*b*) necessaria ex praedemonstratis. *einschließlich Figur 7 gestr.* | | Constat L

6f. ab ... rejecta erg. | 7 posset. | Quare fortior est nisus versus centrum. erg. | Quicquid L 8 id multo magis congruit materiae L 9-S. 36,1 polum. Quare ferrum | diuturno situ erg. | | assuefactum materiae tendenti versus centrum, fortius penetrabitur rectiusque imbuetur, quam si materiae versus polum tendenti expositum fuisset. | Satis ... debere. erg. | Prop. 21 L 10 centrum (1) conaretur, si (2) tenderet | 14f. causa, (1) mutat (2) non mutat | sive ... libertatem erg. | | 19f. ad ... 35 facilitatem erg. |

Propositio 21. Declinatio magnetica oritur a causa regulari universali pro situ partium globi continue increscente aut diminuta.

Huius rei indicia certa duo habeo, primum, si quis longissimum licet iter suscipiat, ut ex Europa in Indiam Orientalem; sentiet loco continue mutato declinationem nunquam per saltus crescere aut deminui (*tout à coup*) sed semper per gradus (*peu à peu*). Hoc mihi ex diariis quibusdam nauticis diligenter confectis constat. Quod si vero declinatio non penderet a situ locorum in globo seu relatione ad causam quandam regularem universalem, utique aliquando in exiguam distantiam procedendo ingens declinationis diversitas sentiretur quod relationibus nauticis repugnat.

Alterum indicium hoc est: cum constet declinationem annuatim mutari, observatum est quando mutatur in loco uno, toto quoque globo convenienter mutari. Ita

pone in fig. 8. *a* esse septentrionem, *b* occidentem, *c* meridiem, *d* orientem, meridianus loci *ea*, duas acus in diversis locis, diverse polum respicere, acum *ea* non declinare a meridiano suo *ae* at aliam acum *ef* declinare a meridiano suo *ae* gradibus duobus. Pone fieri mutationem declinationis versus occasum in acu *ea* unius gradus jam declinabit versus occasum

uno gradu seu habebit situm *eg*. Eodem tempore et altera acus *ef* etsi non quidem versus occasum, minus tamen quam ante versus ortum declinabit v.g. in *eh*. Non dico variationem declinationis ubique esse aequalem, quanquam differentiae quantitas non sit, observationem diligentem meretur, de qua hactenus quod sciam nemo cogitavit. Dico tamen ubique esse conspirantem, et quidem nunc in tota Europa acus minus quam ante versus occasum, aut magis quam ante versus ortum declinat. Quare declinatio non oritur a fodinis ferreis, uti quibusdam inveniendae causae verae de-

2 diminuta. | Minime vero a mineris seu fodinis ferreis *gestr.* | Huius *L* 4 loco ... mutato *erg.* *L* 5 per (1) gradus (2) saltus *L* 6 diligenter confectis *erg.* *L* 8 aliquando (1) per (2) | in *erg.* | *L* 8f. procedendo *erg.* *L* 9 repugnat. | Scio quidem allegari locum quendam esse Londino vicinum, in quo tamen alia sit quam Londini declinatio, sed opus est nos de eius (1) phaen (2) observationis circumstantiis (a) exactius erudiri (b) distinctius erudiri *erg.* | Alterum *L* 10 est: (1) si (2) cum *L* 11 mutatur (1) versus ortum (2) in *L* 11 globo (1) similiter (2) | convenienter *erg.* | mutari. (a) Ita pone duo esse loca, (aa) alterum declinare versus occasum (bb) in altero acum declinare versus ortum *erg.* | a septentrione gradu uno, alterum (aaa) nullo, (bbb) carere declinatione, ponamus declinationem unius mutari versus ortum, eius scilicet, qui antea declinatione caruit, (b) Ita *L* 12 fig. 8. (1) loca esse duo a (2) a esse *L* 12 In der Figur 8 c vom Hrsg. *erg. nach L* 12f. c (1) orientem (2) meridiem *L* 13 meridianus loci *ea* *erg.* *L* 18 gradus (1) eamque (2) jam *L* 21-23 quanquam an non ... cogitavit. *erg.* *L* 25 a | minis *gestr.* | fodinis *L*

speratione placet. Conjecturam meam de causa ipsa exponere huius loci non est, ubi tantum certas ex phaenomenis consequentias dare profiteor. Et vero proponam aliquando rationem novam, et facilem accuratissima de Inclinatione pariter et Declinatione Magnetica, experimenta instituendi.

Propositio 22. Corpus motum vel saltem pressum, conatur ad motus vel pressionis partium uniformitatem (aut si habeat tuendam, aut si amiserit recuperandam, aut si nunquam habuerit obtinendam).

Hinc Corollarium: si uniformitati motus Liquidi viarum inaequalitates, (aliaeve perturbationes *vid. prop. 8.*) a solidis (aliisve corporibus) interpositis ortae obstent, Liquidum conabitur aut disjicere obstantia (destructo eorum motu particulari quo cohaerent) aut situm vel partium in singulis, vel corporum inter se, ita transformare ut perveniat ad motus uniformitatem. Unde vis Elastica oritur tum in ipso Liquido in aequilibrium motus transigente, tum in solido, aut dissilire expandereve sese, aut transformare saltem nixo. Motum uniformem aliquoties definivi, in quo omnia puncta eandem semper distantiam, sive parallelismum lineae motus retinent, qualis est in corpore perfecte rigido seu cohaerente. Hinc tantum abest, ut Motus Uniformis aequi-velocitatem inferat ut contra potius in circulatione majorem partium a centro remotiorum velocitatem desideret. Esto *in fig. 9.* corpus *abcd* materia mota plenum; in quo interpositum sit corpus *ef* ita ut viae *eb*, *fd* aliaeque sint aequales, motus imperturbatus durabit. Pone *ef* transponi in locum *eeff*. Patet vias *bee*, *ffd* caeterasque omnes redditas inaequales, motumque esse celerrimum inter *bee*, tardissimum inter

1 f. Conjecturam meam | de causa ipsa *erg.* | exponere ... tantum demonstrationes dare profiteor. *erg. L* 2-4 Et ... instituendi. *erg. l* 5-19 Propositio 22. Quotiescunque motus | Liquidi *erg. l* | atioquin uniformis ob vias illinc redditas angustiores, hinc | per compensationem *erg.* | laxiores difformis fit corpus ipsum in quo haec contingunt, Elasticum redditur. Id est quamprimum remotis impedimentis potest, restituit se in statum aequilibrii seu uniformitatis. (2) Unum Liquidum continuum conatur a motu difformi se restituere in uniformitatem, et si ob viarum angustias inaequales (*a*) a solidis (*b*) ab interjectis ortas nequeat, aut disjicere (*aa*) solida (*bb*) interjecta, aut eorum partes situsque ita transformare conabitur ut motus fiat (*aaa*) universis (*bbb*) uniformis. (3) (*a*) Liquidum motum | (*b*) | Liquidum aut etiam in genere *gestr.* | Corpus ... pressum, *erg.* | conatur ad motus | vel ... partium *erg.* | ... | *vid. prop. 8 erg.* | ... in (*aa*) globo quodam solido (*bb*) corpore perfecte (*aaa*) solido (*bbb*) rigido ... desideret. *l* 19 Esto (1) corpus in corpore *abcd* (2) in corpore *abcd* (*a*) pars angusta (*b*) materia (*aa*) circulante (*bb*) mota plena via illinc angu (3) *in fig. 9* ... plenum *L* 20 sit | aequaliter *gestr.* | corpus *L* 35

15 aliquoties definivi: nicht gefunden.

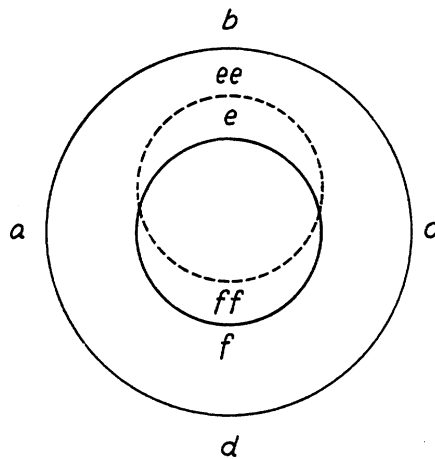

fig. 9

ffd, quia illic angustissimae, hic laxissimae sunt viae. Sed quia quidquid movetur vicina secum abripere conatur, hinc velociter motum conabitur continue abripere tardiora et contra tarde motum conabitur continue retinere velociora, cumque tantum creverit illinc celeritas quantum hinc tarditas, compensabunt se conatus seu tendent ad uniformitatem seu ad repellendum *eeff* in locum *ef* ubi primum aberit impedimentum.

Idem est, si ipsum *abcd* non esse

corpus quoddam materiam motam ad vasis instar continens, sed spatium tantum materia mota plenum supponamus, ut patet. Sed studiose proposui totum *abcdef* ad corporis instar unius, ut ostenderem gravitatem et vim Elasticam non nisi nominatenus, et nostro respectu differre: et Gravitatem posse Vis Elasticae Speciem haberi. Quod fortasse nemo observavit, ego vero sic facile ostendo: Patet motu pressuve generali materiae inter *abcd* et *ef* vel *eeff* effici ut corpus inclusum ex situ *eeff* eccentrico transeat si possit in situm centri *ef* seu quod idem est, nostro loquendi more, si quidem res ad Tellurem (aut fortasse alia quoque corpora Mundana) referatur, si et ipsum *ef* velut corpus quoddam separatum spectetur, sit grave. At si totum *abcd-ef* consideretur velut unum corpus id poterit dici Elasticum, solemus enim ea quoque corpora appellare Elastica, quae habent transfigurandarum partium suarum conatum. Quare ut paucis dicam, corpus aliquod particulare est grave, quia systema totum est Elasticum, seu conatur restituere sese in situm partium apertissimum, ad motus uniformitatem.

Ex his patet Conatum pressionum ad aequilibrium, seu ad amovendum perturbans, esse tum gravitatis et directionis magneticae, seu motus ad centrum ac polum, tum etiam vis elasticae causam generalem. Nec repeto quae de aequiponderantibus,

7 *f*. retinere (1) tardiora (2) velociora, L 10 tarditas, (1) conabuntur (2) compensabunt L
 12 repellendum (1) *ee* in locum *ff* et (2) *eeff* L 14-28 Idem . . . uniformitatem. *erg.* l 21 si possit
erg. l 24 consideretur (1) esse (2) velut l 25 quoque *erg.* l 29 patet (1) aequilibrium
 pressionum (2) Conatum L 29 *f*. seu . . . perturbans *erg.* L 31-S. 39,2 Nec . . . consequuntur. 35
erg. L

de aequilibrio liquorum, de mole per velocitatem compensata, etiam ab aliis recte dicta sunt, et ex dictis clare consequuntur. Hinc intelligi potest, cur aër in sclopeto ventaneo compressus, ubi liberatur tanta vi erumpat, quia viae motus vel pressus generalis intra sclopetum redditae sunt angustiores, contra extra sclopetum laxiores. Contrarium est aëre exhausto, redditae enim sunt viae extra recipientem arctiores, in recipiente laxiores. Hinc in recipiente exhausto vesica alias flaccida se distendit, quia aër in ea comprehensus non amplius ab aëre circumjacente tam fortiter comprimitur. Idem est si vesica flaccida in imo montis portetur in montis summum, adde *prop. 26. fin.* Nec ideo aut materiam subtilem, aut poras in Recipiente, mordicus defendo. Sufficit mihi si non Materiam motu universali actam, attamen motus universalis pressionem corpora penetrare, disjicereque aut ita transformare, ut pressio universalis quoad eius fieri potest scopum suum seu motuum particularium uniformitatem, nihil amplius perturbantem, assequatur. Quod jam aliquoties monui ac repetens iterumque iterumque monebo.

Der folgende kleingedruckte Text wurde von Leibniz gestrichen.

Hinc intelligi potest cur etiam in recipiente exhausto duo plana polita seu laevigata cohaerere debeant, divelli enim non possunt, quin aërem Recipientis exhausti comprimant, quia iis divulsis aër non tam cito locum desertum implere potest, quam cedere cogetur, minus ergo spatii quam ante haberet. Jam aër in Recipiente exhausto dilatatus est Elatere suo, quia id quod eum pressit, ablatum est. Nec comprimari potest in statum priorem, nisi tanta vi, quanta est, ipsius atmosphaerae. Ergo tantum resistentiae sentient duo plana divellenda ab aëris in recipiente exhausto dilatati elaterio, quantum in aëre aperto a pondere Atmosphaerae.

Propositio 23. Omnis Terrella Elastica est, seu transfigurata se restituit in situm priorem.

Esto Terrella *adce*. Huius partes exteriores *a* et *c* premantur versus *aa* et *cc*. Pars interior non aequè premetur, quia Terrella non est unum corpus solidum, sed cohaeret tantum ob partium corticis circulationes in omnem plagam cingentes. Hinc nucleus interior a cortice exteriori est separatus, non tantum intervallis interjectis, sed et gyris peculiaribus, ex materiae in interiora absorptae concursu formati, quibus nucleus ille constat. Materia enim mota in meridianis concurrat in polis, ibique in globi interiora

3 viae (1) materia intra sc (2) motus L 3 vel pressus erg. l 6 recipiente (1) vacuo (2) 30
exhausto L 6 alias (1) vacua (2) flaccida se L 8-14 adde ... monebo erg. l 12 potest (1)
effectum (2) scopum l 16 recipiente (1) vacuo (2) exhausto L 17 iis divulsis erg. L 18 locum
(1) ab iis (2) desertum L 19 suo, (1) cum primum (2) quia L 20 in statum priorem erg. L
20 est, (1) aperto Epistomio (2) ipsius L 20 atmosphaerae |aperto Epistomio admissae denuo com-
pressurae erg. | Ergo L 21 aëris (1) Elaterio (2) in recipiente L 23 Propositio (1) 22 (2) | 23. erg. | 35
Omnis Terrella Elastica est, seu (a) pressa (b) |transfigurata erg. | L 26 corticis erg. L 27 f. se-
paratus (1) gyrisque (a) separatis (b) propriis (2) non ... peculiaribus erg. L 28 f. quibus erg. L
29 nucleus ille erg. l 29-S. 40, l Materia ... quaerit. erg. l

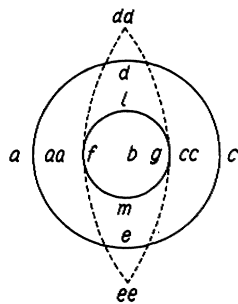

fig. 10 (gestr.)

penetrans, spiris innumerabilibus iterum exitum quaerit. Compresso igitur cortice *ac*, nucleus *fg* non aequè premetur, ac proinde *aa* et *cc* magis accedent ad centrum *b* quam *f* et *g*. Ergo minus erit intervallum *aaf* quam *af* et *ccg* quam *cg* pressorum scilicet quam in naturali situ constitutorum. Contra partes corticis quadrante *ab*, ab *a* et *c*, punctis 5
pressionis distantes, nempe *d* et *e* dilatantur magis in *dd* et *ee* quam partes nuclei *l* et *m*; majus ergo erit intervallum *ddl* quam *dl* et *eem* quam *em* dilatatorum scilicet quam in situ naturali constitutorum. His ita positis durante hinc pressione, illinc dilatatione, necesse est motum 10
materiae quae inter *af*, *ld*, *gc*, *me* aequabiliter ferebatur, nunc inter *aaf*, *eeg* in angusto velocius inter *ddl*, *eem* in laxo tardius moveri. Sed interea continue conabitur recuperare aequilibrium, seu aequalitatem motus. Quia quod fortiter movetur, conatur secum abripere tardius, et

quod tarde movetur, conatur retinere celerius, id est compensatione conatum facta simul motu uniformi nulla velocitatum diversitate perturbato, moveri conatur, ut dictum est in demonstratione propositionis 15
praecedentis. Ubi primum ergo premens relaxabit, Terrella in situm priorem recuperando aequilibrium necessarium restituetur ac proinde elastica erit, et quidem quia pro *adce* circulus alius sive meridianus quilibet assumi potest, in omnem partem. At si diu duret pressio, ut scilicet materia vel elabatur, vel alias sibi vias interea formet, conatus restitutionis cessabit aut minuetur. Aut motus materiae figurae novae 20
assuescet, eamque non minus postea constanter servabit. Caeterum quod Terrella magnetica Elastica non est, eius ratio satis patet, quia materiae porosae et friabili ac proinde incohaerenti spiritus ille magneticus inest, quem Elasticum esse id est restitutorium sui, patet.

Propositio 25. Corpora sensibilia cohaerentia formari possunt ex solis Terrellis inter se junctis nullo alio licet nexu accedente.

Terrellae enim omnes sunt magneti proportionales, *prop. 17. 18. 19.* Magnetes autem duo nullo alio 25
glutine, quam materiae magneticae motu cohaerent, ut experientia constat, et ex conspirante magneticorum motu *per prop. 24* sequitur. Utilis haec propositio est ad intelligendum quomodo ex globulis bullisque subtilibus corpora sensibilia connecti possint sine ullo alio glutine praeter motum. Hinc diducto corpore

2 nucleus (1) minus (2) *fg* non aequè *L* 2f. *cc* | id est *d* et *e* in quibus *a* et *c* post pressionem constituta sunt, *erg. u. gestr.* | magis *L* 4f. pressorum ... constitutorum *erg. L* 5 corticis *erg. L* 30
5 ab *erg. l* 5 et *c* (1) pressis (2) punctis ... distantes *L* 6 in *dd* et *ee* *erg. L* 9f. est (1) materiam (2) motum materiae *L* 15f. ut ... praecedentis *erg. L* 16 priorem (1) recuperandi aequilibrii causa (2) recuperando aequilibrio *L* 17 circulus ... sive *erg. L* 19 formet, (1) vis Elastica (2) conatus *L* 19f. Aut ... servabit. *erg. L* 20-22 | Caeterum ... magnetica (1) crassa (2) Elastica ... friabili (a) spiritus (b) ac ... incohaerenti (aa) spiritus ille (bb) motus ille magneticus (cc) 35
spiritus ille ... patet. *erg. l* 23 Propositio (1) 23 (2) 24 *L* (3) 25 *l* 24 se (1) compositis (2) junctis *L* 25 sunt (1) magnetes (2) magneti *L* 25 duo *erg. l* 26f. | ut (1) jam a Cartesio ex suppositis particulis striatis demonstratum est, quae a me non suppositae sunt sed ex (a) phaenomenis (b) alia longe origine demonstratae (2) ab aliis demonstratum est (3) experientia constat (a) quemadmodum et duae cordae (aa) ob similem motum (bb) similiter tensae simul resonant. (b), et ex materiae (a) ma- 40
gneticae (b) | conspirante magneticorum *l* | motu (a) communi methodo demonstrari potest. (b) | *per prop. 24* (aa) patet (bb) sequitur. *l* | *erg. L* | Magni momenti haec propositio *L* 28 subtilibus *erg. L*

integro, Terrellae se attenuabunt potius seu diducunt nonnihil quam deserent, quemadmodum si magnetes ex materia aliqua flexili sed tenaci compositi fingerentur. Hinc filamenta ac fibrae corpora connectentes, ortae intelligi possunt.

Am Rande ergänzt und später ebenfalls gestrichen:

Hinc jam ratio reddi potest, novissimorum Experimentorum, quibus apparuit corpora exacte juncta sibi non solum non metu vacui, sed nec pressione aëris cohaerere. Cum etiam in Recipiente exhausto cohaeserint. Quid ergo? an ad pressionem materiae subtilis confugiemus, quae scilicet facile succedere negat? Sed si qua est ejusmodi materia subtilis, poros corporum facillime penetrans non video quid ei obstet quo minus locum discessu corporum junctorum a se invicem relictum impleat. Vera ergo atque intima cohaesionis in natura ratio est, et motus intestinus Terrellarum. Cum enim corpora solida constant ex Terrellis, hinc vicina omnia attrahunt, prorsus ut succinum quoque frictum. At si aër sit interjectus vis exigua est, ut constat Magnetem armatum non fortius trahere distantia, at fortius tenere admota. Hinc liquor aëre non purgatus facile elabatur Tubo licet ex altera parte clauso, pondere tantum aëris obstantis superato, sed haec alibi clarius exponentur.

Propositio 23. Si contenta duorum locorum aequalium in materia mota designatorum differant quantitate; ubi primum fieri poterit, aequaliter inter loca distribuentur, caeteris paribus. Sunt in *fig. 11.* loca duo aequalia *abc* et *adc* plena materia mota eadem, et continentia materiam heterogeneam, id est quae peculiari motu a massa generali distinguitur, inaequaliter distributam, ut scilicet plus sit contentorum in *adc* quam *abc* ubi poterit fieri a motu materiae aequaliter distribuentur, uti factum vides in *fig. 12.* Ratio est, quia materia

1f. quemadmodum ... fingerentur. *erg. L* 3-15 possunt. | Prop. 24. Omne corpus | aliquamdiu *erg.* | frictum Terrellae simile redditur. Eo ipso enim acquirit motum quandam quasi in aequatore et parallelis, unde sequitur resectio materiae quasi versus polos per meridianos, seu motus similis motui in Terrella. Hinc (1) ambrae (2) stuccini, cerae sigillaris, | vitri ipsius *erg.* | aliorumque frictorum vis | levia *gestr.* | attrahendi aut retinendi aut repellendi. Prop. 25. Tantam vim quantam in quibusdam corporibus | particularibus *erg.* | experimur majorem incomparabiliter quam pro | eorum *erg.* | mole, necesse est oriri ex causa | universali *erg.* | extra ipsas. Talis est vis pulveris Pyrii (a) potissimum (b) tum communis tum fulminantis: item aëris exhausti aut compressi. Hanc (aa) celeritatem (bb) vim plane incredibilem necesse est oriri a maxima celeritate motus in ipsis. Haec | autem *gestr.* | celeritas motus in ipsis non potest produci nec conservari, ab ipsis. Quia turbat motum materiae omnis circumjacentis, ac proinde ab eius resistentia superabitur evanescetque; necesse est ergo oriri ab extrinseca causa materiae circumjectae renisu fortiore, ac proinde a causa universali. *gestr.* | Propositio 26. L 23. Si contenta l 15 Propositio 26. (1) Si (a) plurium (b) plura corpora crassa, id est a materia (aa) subti (bb) communi motu proprio distincta sint in (aaa) eodem loco (bbb) uno quam in alio ejusdem materiae loco | inclusa *erg.* |, motu materiae (2) Si in Materia mota (a) diversorum locorum (b) duo loca differant quantitate contentorum, ubi primum fieri poterit in statum dista (3) Si contenta L 15 aequalium *erg. L* 16 designatorum *erg. L* 17 inter loca *erg. L* 17f. *fig. 11.* (1) circulus (2) loca L 19 distinguitur, (1) ita ut continentia sint inaequalia (2) inaequaliter L

14 alibi: vgl. Prop. 24, Ende.

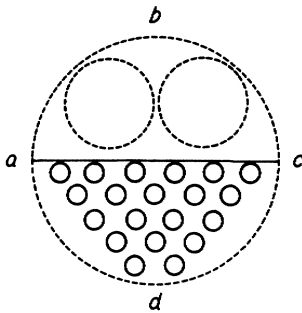

fig. 11

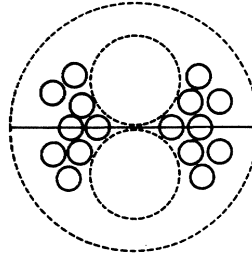

fig. 12

mota tanto minus spatii liberi
habet pro motu suo, quanto
plus materiae heterogeneae in-
terpositum est. Ergo in loco
plus materiae heterogeneae contin- 5
ente spatia sunt arctiora, ve-
locior ergo motus.¹ [In altero
contra spatia laxiora, et tardior
motus.] Motus autem inaequa-
lis in aequilibrium redibit *per* 10
prop. 22. quod sine aequali dis-

tributione fieri non potest. Caeteris paribus inquam, scilicet si corpora illa con-
tenta inter se sint similia, nec unum alio magis turbet. Nam alioquin compensari
debet motus per quantitatem. Item si loca ipsa sint a centro aequaliter remota aut
alioquin ita sita, ut motum materiae aequalem habere debeant. Ex hac de- 15
monstratione manifestissimum est, cur aër compressus dispergatur, et exhaustus re-
sorbeatur, quia quantum in uno loco abundat, in altero deficit, et aequilibrium red-
ditur a motu generali. Quomodo hinc explicari queant solutiones quaedam et reac-
tiones, vide sub finem *prop. 25.*

Propositio 24. Materia heterogenea seu turbans a motu generali 20
colligitur in unum, etiam extra centrum motus generalis.

Sunto in *fig. 13.* corpora heterogenea *a, b, c,* quae ut clarior sit nostra ratioci-
natio, supponantur aequaliter distare a centro *d* in circulo *bac* nec propius ad cen-
trum accedere posse. Nam si ad centrum ire possent, colligentur in unum ex alio
principio, nimirum quia concurrent in centro; supponatur motus materiae generalis, 25

¹ *Am Rande ergänzt:* NB. Ne quis dicat corpora quoque crassa debere versus
polum pelli verbere, sciendum ut ipsa aliis centrum adimant, ita alia ipsis polum.

1f. spatii (1) habet quam motui suo liberi | (2) liberi ... motu *erg.* |, quanto *L* 4 est. (1) Ergo
si inaequalis materiae distributio est, motus quoque erunt inaequales, ac proinde ubi primum fieri (2) Ergo
(*a*) si duo loca aequalia materia inaequalia sunt contenta (*b*) in *L* 6 arctiora, (1) major (2) velocior *L* 30
7-9 In altero | *ergo erg. u. gestr.* | contra ... motus. *L vom Schreiber ausgelassen.* 18*f.* Quomodo ...
prop. 25. erg. 1 20 Propositio (1) 26. (2) 27. (3) 24. 1 20 seu turbans *erg. 1*
21 generalis. | et hinc formantur Terrellae majores ex minoribus et bene tornatae ex distortis, ut
prop. 17 ostensum est, quomodo aliquae et qualescunque fiant ex nullis. *erg. u. gestr.* | Sunto 1

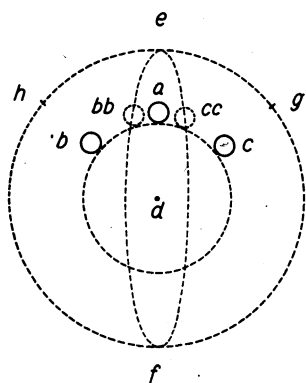

fig. 13*

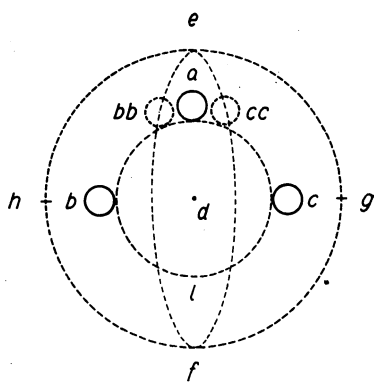

fig. 13

non esse in circulo *bac* aut parallelis, ne tria corpora *b, a, c* eius motu in unum convehantur, sed in circulo *fbbecc*. Ajo nihilominus futurum esse ut corpora *a, b, c* colligantur in unum, in situm *bbacc*. Nam eorum interpositio turbat quidem materiae motum ubicunque collocentur, eumque reddet difformem, sed si dispersa sint corpora turbantia, multae erunt difformitates in locis diversis, ita ob interpositionem corporis *a* circulatio inter *a* et *e* erit celer, inter *a* et *f* tarda. Ergo quantum res pendet a corpore [*a*] motus erit citior inter *ea* quam inter *cg*. Sed contra si respiciamus turbationem a corpore *c* major debet esse celeritas inter *cg* quam inter [*ae*], idem est inter *bh*, obstant ergo sibi plures difformitates tanto magis quanto causae turbantes sunt a se remotiores, ac proinde ut difformitates istae inter se concilientur, ideo corpora *a, b, c* sibi quantum fieri poterit appropinquabunt.

Haec propositio una cum demonstratione sua, ut a nemine quod sciam tacta est, ita est maximi momenti, ad reddendam rationem, cur inter se cohaereant corpora etiam diversa, qu-

ties ipsis a se divulsis, aliud corpus sensibile succedere non potest. Veteres hoc fugae vacui tribuebant. Nostri temporis philosophi, pressioni Aëris, et hanc sane negari non poterat aliquid conferre. Apparebat enim in Tubo Torricelliano Mercurium subsidere, loco sensibilter vacuo relicto, sed ad altitudinem certam quousque aëri externo aequiponderaret, quoniam aëris pondere variante, partim ob temporum partim ob

3 nihilominus erg. 1 5 situm *abbcc*. Nam L 5f. interpositio (1) tardat (2) impedit quidem 30
 aequaliter (3) turbat quidem L 8 turbantia erg. L 12 a L vom Schreiber ausgelassen
 13f. respiciamus (1) corpus *c* (2) turbationem a corpore *c* L 15 ag L u. l ändert Hrsg.
 17-S. 52,15 remotiores. Ac proinde ut inter se concilientur corpora *a, b, c* sibi quantum fieri potest
 appropinquabunt. Propositio 28. L 23 ad (1) reddendas rationes (2) reddendam rationem l
 25 ipsis (1) inter se (2) a se l 26 philosophi, (1) Gravitati (2) pressioni l 27-S. 44,2 Apparebat 35
 ... mutari. erg. l

locorum (altiorum aut depressiorum) differentiam, constabat et Mercurii altitudinem mutari. Sed novissimis experimentis detectum est in Recipiente quoque exhausto, ubi aëris pressionem aut nullam, aut penitus diminutam esse ipsius Baroscopii seu Tubi Torricelliani (in quo liquor extra Recipientem antea suspensus, postea ad horizontem usque liquoris ejusdem in vase subjecto stagnantis subsidit) indicio constat nihilo minus duas Laminas politas sibi cohaerere, et siphonis bicruri (et ut credo antliae quoque) effectum praestari; et liquorem aëre purgatum in Tubo inferius tantum aperto suspensum manere, etiam extra Recipientem seu in aëre libero, ut ab illustribus Viris Hugenio in Recipiente exhausto, Boylio extra Recipientem est observatum. Hinc jam facile apparebat in Tubo Torricelliano Liquorem aëre non purgatum subdisse, quia aër in eo residuus extendere sese et locum implere poterat, ne corporum sensibilibus continuatio interrumperetur, aëris externi pressione tantum ne plane subsideret, impediante. At Liquore aëre purgato, aut adhibito corpore aërem non continente, ut sunt Tabulae politae, corpora duo divelli tam facile non potuerunt: Et potuere rursus si vel minima aëris bullula intercederet. Ita explosa primum Vacui fuga, deinde aëris pressione, velut re in integrum restituta, inquirendum est nobis, quae sit causa, cur natura, aut non, aut non nisi aegre patiat, corpora a se separari nisi aliud corpus sensibile, saltem aër quantuluscunque (ad replendum spatium se postea expansurus) succedere possit. Nam Vacui metus est nullus si pori corporum materiae saltem subtili, ut Lumini, aut actioni Magnetis pervii, supponantur. Et si quis tales corporum poros neget, et Luminis magnetisque actiones sola pressione propagata explicari posse putet; et per consequens, sublatis corporum Poris, credat ad rarefactionem et compressionem opus non esse materia subtili subingrediente in corpora rarefacta, aut corporibus compressis expressa (quod quidem ego, non esse adeo absurdum postea ostendam, modo intelligatur materiam non esse rem realiter differentem ab ipso motu vel conatu, ac proinde compressionem majoris massae in spatium angustius, nihil aliud esse in ultima resolutione, quam motum vel conatum corporis cujusdam exigui fortiolem), si quis

2 f. exhausto, (1) qui sustinendae amplius aquae (2) ubi aërem (3) ubi aëris l 7 purgatum (1) suspensum in Tubo inferius tan (2) etiam in aëre libero suspensum (3) in l 10 aëre non purgatum 30 erg. l 11 in (1) Mercurio (2) eo l 12 tantum erg. l 14 tam facile erg. l 20 f. aut ... Magnetis erg. l 21 tales erg. l 24 corpora erg. l 24 corporibus erg. l 25 ego, | contra quam ipse aliquando credidi, gestr. | non l 28 vel conatum erg. l

9 Vgl. CHR. HUYGENS an J. GALLOIS (Juli 1672), a. a. O.; insbesondere S. 202.
New Experiments (1660), Experiment 35 (*The Works*, I, 79-81).

9 Vgl. R. BOYLE,

inquam negato, ob poros corporum negatos, materiae subtilis subingressu, putet idem praecise corpus nunc maius nunc minus spatium occupare posse; is jam non poterit dicere, Liquorem Tubo egredi prohiberi, quia extra tubum locum non reperiatur, nisi aliquid externorum in tubum vicissim intret, quod poris negatis fieri non possit. Non poterit inquam sic respondere, quisquis admittit condensationem veram ejusdem corporis in spatium minus. Quia liquor e Tubo egressus, satis spatii reperiet, licet nihil vicissim in Tubum intret, dum aërem extra tubum positum nonnihil comprimat. Ergo non omnino suspendi deberet liquor, sed ut in Baroscopio in eam tantum altitudinem quae pressioni aëris aequiperaret, quod nove detecto phaenomeno repugnat. Illustris Hugenus rectissime conjecit, altiorem quandam subtilioremque, quam aëris pressionem, subesse. Sed fassus ipse est ingenue, circa explicandi modum, nondum sibi esse satisfactum. Ego, qui has propositiones praecedentes omnes, et hanc ipsam praesentem inveneram, antequam de novissimis illis experimentis constaret, gavisus sum, cum relectis post publicatum diarium Eruditorum, in quo memorabantur, Meditationibus istis meis, rationem reperi manifestam ac plane necessariam, explicandi phaenomena ista omnia et constituendi regulam generalem, quod Natura corporum crassiorum seu heterogeneorum discontinuationi repugnet, sive Vacuum physicum grande aversetur. Vacuum autem Physicum pro loco tantum omni corpore crasso carente, accipiet, etsi fortasse corpus quoddam subtilissimum intret. Et Crassum hoc loco corpus voco, quod peculiari quodam seu privato motu, solidatum massae generalis continuae motum sive pressionem turbat, sive quod non est subtilissimum. Subtilissimum enim est, per se non sentitur, quod ipsum generalem motum, sine ulla repugnantia sequitur cum sit portio Massae communis. Qualia si essent omnia Mundi corpora, nihil sentiremus. Cur ergo liquor aëre purgatus in Tubo superius clauso altitudinis consuetae, imo plurimum auctae immissus plane non subsidat (quod non purgatus faceret) eius rei ratio est, quia pressio motus

1 ob . . . negatos, *erg.* 1 2 nunc *erg.* maius 1 3 dicere, (1) corpus (2) Liquorem 1 3 egredi (1) non posse, nisi (2) prohiberi, 1 4 vicissim *erg.* 1 4 quod . . . possit. *erg.* 1 12 qui (1) has propositiones de conatu (2) has 1 15 manifestam . . . necessariam, *erg.* 1 17 corporum (1) sensibilium (2) crassiorum 1 18 physicum *erg.* 1 18 autem Physicum *erg.* 1 19f. etsi . . . 30 quoddam (1) insensibile (2) subtilissimum intret *erg.* 1 22 per . . . sentitur, *erg.* 1 23 repugnantia (1) sequetur. (2) sequitur . . . communis. 1 25 Tubo |Torricelliano *erg.* u. *gestr.*| superius 1 25 immissus *erg.* 1 26 quia (1) Ma (2) pressio 1

generalis corpora crassa seu motum generalem turbantia sibi quam proxime admo-
 vere conatur, ut hoc loco est demonstratum ac proinde ea sine alterius itidem crassi
 interposito, quale hic ob aëris locum divulsione relictum completuri absentiam, nul-
 lum est, disjungi non patitur. Sed removenda hic difficultas est, quae ratiocinationum
 nostrarum non satis intelligentem turbare posset. Nam nos hoc loco dicimus pressio- 5
 nem materiae generalis eo tendere, ut corpora turbantia sibi quam proxime admo-
 veat, aut etiam, in minimum locum, seu si possit punctum, comprimat, quo scilicet
 minime turbent, at antea tradidimus, eundem Motum generalem corpora crassa dis-
 jicere conari in quantam maximam potest, subtilitatem, quo scilicet minime turbent.
 Quomodo ergo conatus tam contrarii conciliabuntur. Unde in experimentis quoque 10
 praedictis rationis erat, idem fieri, liquore licet aëre non purgato. Et si enim aër
 locum implere possit dilatatione sui, intererat tamen motus generalis aërem fortissi-
 me comprimi, ut spatio minore occupato minus turbaret. Sed huic objectioni si satis-
 fiet apparebit etiam opinor, ratio differentiae inter liquorem aëre purgatum et non
 purgatum. Observandum est ergo Motus Generalis proprie interesse, ut corpus cras- 15
 sum interspersum dissipetur in subtilitatem summam; quantam circulationis univer-
 salis celeritas postulat, id est ut ex sensibili fiat insensibile, ex separatim cohaerente
 reddatur pars massae universalis, breviter, ut omittat motum vel conatum suum pri-
 vatum, solo publico assumto. Quod tanto fiet magis, quanto per spatium magis dis-
 pergetur, nam si expandi posset in infinitum (quod momento fieret, si nihil obstaret, 20
 quia nulla alia re, quam aequali motuum distributione opus est, quod per totam
 massam quantamcunque momento fieri potest ut amplius dicitur, cum natura lumi-

l corpora (1) Heterogenea in eo posita (2) ipsi mot (3) ipsi m (4) crassa *l* 2-4 ac ... patitur
 erg. *l* 3 ob (1) aërem nullum, (2) aëris *l* 6 turbantia erg. *l* 7f. aut ... turbent, erg. *l* 13 si
 (1) satisfacietur (2) satisfiet *l* 15 proprie erg. *l* 16 quantam (1) locus (2) circulationis *l* 25
 17f. ex (1) cohaerente separatim (2) separatim ... reddatur *l* 18 vel conatum erg. *l* 19-S. 47,1 as-
 sumto. (1) De caetero ipsius non interest, neque ut maius, neque ut minus spatium occupet, nam si eandem
 quantitatem motus privati retinet, non minus | motum generalem erg. | turbat rarefactum quam compres-
 sum. Nam ut supra dictum est, compressa in exiguum spatium, eandem retinent quantitatem motus, ac
 proinde aliis corporibus longe majoribus aequipollent, pondere pariter ac viribus displosionis. At vero 30
 Motus generalis interest, corpora aequaliter aut saltem proportionaliter distribui in eodem spatio. Hinc
 bulla aëris exigua (a) spatio (b) Recipienti exhausto immissa, distribuitur aequaliter per totum recipien-
 tem. Vi scilicet ipsius Elastica, id est, | rectius loquendo, erg. | discussione (a) mass (b) Motus generalis. (2)
 Quod ... | ut ... erit erg. | ... particularem. *l*

nis explicanda erit) omnino amitteret motum particularem. Ergo manifestum est, cur Liquor aëre non purgatus facile in Tubo superius clauso subsidat, purgatus suspensus maneat. Cum enim gravitate sua (id est a motu generali) deprimatur; *per prop. 14.* et, si in casum descensus, locus materia crassa vacuum in tubo superfuturus sit, quod fieret si nullus sit aër qui interfusus expandere sese ac locum implere possit, ab eodem motu generali repellatur, *per prop. praesentem* manebit suspensus. Sin aër interfundere sese possit, quantilluscunque sit, satisfiet *propositioni praesenti*. Nam Motus generalis non intererit, aërem comprimere, sed potius dispergere, quia ipse aër jam ante praeter naturam suam a pondere aëris incumbentis ac proinde invito motu generali (nisi quatenus ipse ex alio principio, ad illud pondus concurrat) fuit compressus. Nunc vero cum pressio aëris externi a gravitate Liquoris sit compensata, aut potius superata, omnis Elaterio aëris inclusi dabitur libertas explicandi sese, Motu Generali, non tantum non obsistente, sed adjuvante. Cessante ergo ratione huius propositionis, omnique corporum discontinuitate evitata Liquor delabatur. Breviter: Motus generalis secundum propositionem praesentem ea tantum corpora turbantia quae dispergere non potest, convehet in unum, quo minus ab ipsa turbationum difformitate turbetur; tantum abest, ut ipsam eorum dispersionem sibi lucrosam sit inutili compressione impediturus. Motus ergo generalis corpora turbantia tantum colligit in spatium exiguum quantum sine eorum compressione aut procurata, aut servata, fieri potest. Etsi ipsis Corporibus invitis, si scilicet motus eorum sint, se mutuo turbaturi; at contra, annitentibus si motus eorum sint futuri conspirantes. Esto ergo *prop. 25.*

Propositio 25. Ex ipsis corporibus Heterogeneis seu turbantibus ea a motu generali prae caeteris in unum colliguntur, quae sunt maxime homogenea inter se.

Haec propositio tanti momenti ad omnes solutiones, et praecipitationes, et reactiones, et tot alia naturae phaenomena explicanda, non nisi praecedentis consecrarium est. Manifestum est enim motum generalem minus turbari, quoties ipsae difformitates quantum fieri potest magis redduntur uniformes, seu sunt similes, si fieri possit, in eodem loco. Nec ideo sequetur ovum ab ovo trahi debere, ut ferrum a

2f. purgatus ... maneat *erg. l* 4f. superfuturus ... possit *erg. l* 9 naturam | ac per consequens *erg. u. gestr. | suam l* 12 dabitur (1) locus (2) libertas *l* 18-22 Motus ... | aut procurata, aut servata, *erg. | ... prop. 25. erg. l* 23 Propositio (1) 24. (2) 25. *l* 28 est. (1) Natura (2) Manifestum *l* 29f. similes, si fieri possit, *erg. l* 30 ut (1) magnes (2) ferrum *l*

magnete. Nam, quod fortissima est magnetis, ignava ovi actio, ac proinde ab ipsius gravitate superata, fortior autem est magnetis actio, quia ipse totus una terrella est, alia corpora solida exiguarum Terrellarum sunt acervi. Jam et terellae plures obstant sibi, et plus motus lucratur, si unam magnam quam multas parvas rotas moveamus nisi parvae illae per consequentiam sibi quodammodo concentricae reddantur. Et fortasse diligentibus experimentis deprehendi poterit, corpora similia, liquori cuidam innatantia, et a marginibus prohibita (marginibus enim appulsa perdunt motus libertatem), tandem inter se post multas fluctuationes conjunctum iri. Quod uti si constanter fiet, confirmabit, ita si secus eveniet, minime refutabit, propositionem nostram, manifestum erit enim quod dixi actionem eorum a gravitate molis, ac corporis ipsius ruditate, aquae aërique findendis minime apta, vinci. De caetero enim constat, naturam quoties ei subtiliter agere concessum est, has leges observare. Duo enim magnetes et magnes ferrumque conjunguntur quoddam ex aëre augmentum capiunt, ex terra aquave alimentum trahunt; corpora in liquores aptos injecta in iis dissolvuntur, aptioribus injectis praecipitantur; fermentatione excitata similia coeunt dissimilia rejiciuntur; liquores confusi, aut non miscentur, aut mixti iterum possunt separari, aut in unum coeunt, sive liquorem, sive coagulatione facta, solidum, quae etsi ab aliis quoque aliquando causis peti possint; certum tamen est quicquid a multis de similibus per similia attractione congestum est, non posse aliam habere causam. Etsi ultro fateor, solutiones quasdam, et praecipitationes, et coagulationes, et reactiones fermentationesque ex eo oriri, quod corpora deficientia seu exhausta, ex abundantibus vel certe minus deficientibus satiare se conantur, omnibus scilicet aequaliter distributis, quo casu *a propositione 23*. repetenda est causa. Nimirum propositio

4f. si (1) unum magnum quam multos parvos globos rotemus nisi parvi isti (2) unam . . . illae 1 reddantur. (1) Praeterea (2) Et 1 6 corpora (1) similis figurae (2) similia 1 10 manifestum (1) 25 est (2) erit 1 12 observare (1), ut sentimus | in magnetibus duobus aut magnete et ferro *erg.* | salibus in (a) aqua (b) liquore dissolutis, quae tandem, praesertim (a) aqua (b) liquore nonnihil coctione | ac postea frigore *erg.* | inspissata, colligunt sese, emicantque in crystallos, | nec id in fundo tantum, sed et in lateribus, tum Vasis, tum baculorum perpendiculariter in vase erectorum, quod dico ut appareat, soli gravitati id non deberi *erg.* | tum in (aa) corporum (bb) praecipitatione solutorum, alia quadam contraria solutione injecta (2) Duo 1 13 ferrumque | tandem *gestr.* | conjunguntur 1 13f. | quoddam . . . trahunt; *erg.* | (1) 30 salia (2) corpora 1 15 dissolvuntur, (1) quia minus turbant (2) aptioribus 1 15 praecipitantur; (1) Quod (2) fermentatione 1 15-17 fermentatione . . . separari, aut (1) mixti (2) in . . . solidum, *erg.* 1 18 aliquando *erg.* 1 18 possint; (1) orientur tamen non raro ab hoc quoque. (2) Denique (3) certum tamen est 1 23 casu (1) redeundum est *ad propositionem* (a) *praecedentem* (b) 24. (2) a . . . 23. 1 35 23-S. 49,6 causa. (1) Et fiet talis distributio (2) Nimirum . . . operarius (a) lapides aptos ita seligit, ut nec unum locum (b) operam . . . | conatusve *erg.* | . . . commixtis, 1

ista 23. cum praesente jungenda est, ut scilicet motus distributio non aequalis tantum, sed et congrua fiat. Quemadmodum operarius operam dat, ut nec loca inaequaliter oneret juxta *prop. 23.* nec quadrata rotundis misceat, juxta *prop. 25.* seu praesentem nec loca inania relinquat, juxta *prop. 24.* Porro in exhausto parum, in compresso nimium est motus conatusve vel si mavis materiae. Fiet ergo distributio duobus commixtis, sive utrumque corpus sit exhaustum, modo inaequaliter; sive utrumque compressum sed inaequaliter; sive alterum ordinarium alterum compressum, sive alterum ordinarium alterum exhaustum, sive alterum compressum alterum exhaustum. Istis enim modis omnibus contingere potest Reactio, quaedam, ut scilicet Reactionis vocabulo generaliter pro omni actione invisibili corpus immutante ex inaequali corporum distributione orta, utar. Possunt autem in Reactione considerari tum inaequalitatis gradus tum Reagentium contactus. Nam pro inaequalitatis quantitate effectus sunt vehementiores, Vasis ipsis quae materiam continebant nimia effervescentia dissilientibus. Quemadmodum enim duobus Recipientibus, altero aëre exhausto, altero aëre distento per orificium commune junctis, Epistomio separatore aperto, maxima vis, vasis rumpendis suffectura sentitur: ita liquoribus confusis, aut corporibus in liquores infusis, sentimus maxima ebullitione totam corporis texturam converti. Inde non colores tantum, odoresque et sapes alii, sed et ipsa aliquando consistentia mutatur, corporibus interdum flamma concepta erumpentibus, aut in vaporem sublevatis; interdum contra liquoribus in solidum concrenentibus. Quae pro Vasorum continentium forma, et amplitudine, et crassitie; pro materiae copia, pro ipso inaequalitatis gradu, variant.

Porro et contactu opus est ad reagentum, quare si materiae Elasticae inaequaliter distributae vasis quibusdam clausis continentur, opus est vasa rumpi. Unde intelligi potest, quaedam non nisi fortissime agitata, aut calefacta, aut longo tempore maturata, pelliculis scilicet quibus materiae includuntur diruptis agere debere quod et experimentis comprobatur, alia non reagunt nisi in certo quodam liquore ambo sol-

10f. ex... orta, erg. utar. (1) Est autem opus (a) in Reagentibus (b) tum (aa) proport (bb) analogia quadam, tum ad reagentum, (cc) apto contactu ad reagentum, tum proportione debita ad producendum effectum quaesitum, nam si nimia est inaequalit (2) Possunt 11f. considerari (1) tum (a) inaequalitas ipsa, (b) quantitas (aa) materiae (bb) spatii (cc) materiae (2) tum 12 contactus. (1) Imped (2) Nam (a) si nimia est inaequalitas (b) pro 17f. texturam (1) immutari (2) converti 18 ipsa (1) saepe corporum consistentia (2) aliquando corporum (3) aliquando 19 mutatur, (1) solidis (2) partim (3) corporibus 21 et (1) magnitudine (2) amplitudine 23 Elasticae erg. 1 24 vasa | concursu gestr. | rumpi. 1 25f. maturata, (1) bullis (2) pelliculis 1

vantur, et nota est mihi mira quaedam Reactionis species, quae non exercetur, nisi corporibus tribus commixtis. Quod si vasis non contineantur, impuro tamen, phlegmate aut cortice involvantur, hunc digestionem perrumpi necesse est. In quibusdam simplex per minima (sensibilia) commixtio, id est solutio in eodem liquore ad reactionem sufficit, inprimis quoties pura sunt semina et quisquiliis enucleata: tum enim in liquido soluta, cum unumquodque sui generis motum imprimere liquido conetur, obstant mutuo sibi, pugnamque ineunt, quae interdum unius praedominio et alterius captivitate, vel fuga, interdum fuga utriusque, interdum utriusque internectione finitur. Nec mirum est corpora pugnantia interdum in unum concrecere, interdum dissilire ac avolare. Nam et in liquore spumante videmus bullas exiguas inter se collisas interdum coire in unam grandem, interdum penitus dissipari, vasis scilicet ob nimiam tenuitatem, vim contentorum colluctantium non ferentibus nec satis validis ad expectandum pugnae finem, qua tota massa aequaliter distributa in motum conspirantem consentiat.

Sed haec ad phaenomena Reactionum particularia quae ego apicem philosophiae naturalis appellare soleo, applicare, magna res est, ac nec a me nec ab alio expectanda, donec exactissimis experimentis chymicorum inprimis opera institutis cognitarum saltem Reactionum Index tabulaque suis gradibus circumstantiisque distincta condatur. Quod nisi fiat, non est, quod nos in Medicina res magnas gesturos speremus.

Propositio 26. Motus generalis uniformis materiam turbantem quam nec amovere, aut corrigere, potest conatur cudere in laminas vel folia, aut ducere in fila quantum potest subtilia lineae motus generalis parallela.

Ostensum est supra *prop. 16.* ex concursu plurium motuum generalium formari gyros quosdam seu turbines particulares, qui tandem ipsi se in globulos quosdam rotundos seu Terrellarum speciem, si possint, componant, at hoc fit invito motu generali. Quod ita ostendo. Inspiciatur *figura 1.* in quo globulus seu si mavis terrella *lin* motum materiae generalem in circulis *egfh* et parallelis turbat. Is globus, cum ex

3 hunc (1) paulatim perrumpi (2) digestionem / 5 ad reactionem *erg.* / 6 enim (1) mixta ac se mutua perturbantia (2) in / 11 penitus (1) dissilire (2) diss (3) dissipari, / 12 colluctantium (1) et in unum motum (2) non / 15 particularia *erg.* / 17 chymicorum inprimis opera *erg.* / 19 in (1) re Medica (2) Medicina / 21 uniformis *erg.* / 22 quam nec (1) dejicere (2) amovere, (a) nec dejicere, (b) aut corrigere, potest *erg.* / 23 vel folia *erg.* / 23 fila (1) ipsi motus (2) subtilissima (3) quantum /

hypothesi, nec dejici possit, nec satis cito versus polos rejici, nec disjici, restat ut flectatur et quasi cudatur, parte eius saltem superiore versus inferiorem depressa, quando totus deprimi non potest, cudetur ergo nisi satis obsistat in planum quoddam horizonti id est arcui vel potius superficiei sphaericae *nqtn* congruum seu parallelum. Sed ipsa eius latitudo adhuc turbat, quanto enim latius est hoc ut sic dicam folium, 5 tanto plurium circulorum parallelorum motui simul obstat. Ergo attenuabitur si fieri possit in filum minime latum. Sed quia filum quanto fit tenuius, tanto reddatur longius, ideo fieri poterit ut globulus in filum abeat longius quam ut totum uni circulo ut *hhism* circumplicari possit, denuo ergo, quoties necesse est, multas in spiras replicandum est. Et hoc quidem ita demonstratum arbitror. Sed si de applicatione 10 quaeratur, quod scilicet sit illud Corpus in Mundo, Motu generali ita cusum ductumve, ausim ego profecto aërem nominare, cuius tota massa filorum innumerabilium volumen esse videtur. Consentiant omnia experimenta, consentiant insignium Vidorum notiones, qui aëris Elaterium lanæ exemplo, aut filorum ferreorum in spiram intortorum similitudine explicuere. At qui eius formae rationem reddere vel conatus 15 sit, mihi certe non occurrit. Nec, vero necesse est totam massam velut unum esse nodum, fusumve Telluri nostrae circumplicatum, ac rursus in eius penetralia intima usque continuatum, quemadmodum totum araneae aut bombicis corpus in fila ducitur, et doctissimus Grafius experimento comprobasse ait, Testium substantiam totam in fila explicari posse. Hoc inquam necesse non est, neque enim refert, fila ista 20 aëris sint continuata aut interrupta, dummodo flexilia in omnem partem, et externa vi cessante, se restituentia, quod quomodo fiat ex dictis facile intelligi potest. Nimirum corpora turbantia ipsa se in globulos Terellarum naturam habentes componunt, figuram ab omni parte ad resistendum aptam, ut ex vitrorum in Recipiente exhausto ruptorum figuris patet *per dict. prop. 16*. Et ex his ita firmatis, corpora tangibilia, 25 aquea scilicet terreaque oriri credibile est; quae rursus aut diffluunt per partes scilicet vel insensibiles, ut liquores, vel sensibiles ut pulvis et arena ex quibus friabilia con-

1 nec satis . . . rejici *erg.* 1 3 nisi . . . obsistat *erg.* 1 18 usque (1) penetratum (2) continuatum 1 23f. componunt, (1) invito licet motu quem nacta si (2) figuram 1 24f. ut . . . patet *erg.* 1 25 *prop. 16*. | Sed si nequeant, si in ipso conatu praeveniuntur, si motus eorum sit debilior, aut circumjacentis fortior quam ut ferre aut ferri possit *gestr.* | Et 1 27 ut (1) aqua, (2) liquores (a) quos solo motu intestino perturbato a siccis differre experimenta ipsa non metallorum tantum | fluentium *erg.* |, sed et pulveris subtilis bullientis et aquae frigore gelascentis ostendunt, partibus ubi nullo amplius motu externo divelluntur concreta (b) vel 1 27-S. 52,1 ex (1) his concreta seu friabilia (2) quibus . . . concretescunt; 1

19 Vgl. R. DE GRAAF, *Tractatus de virorum organo generationi inservientibus*, 1668, S. 54–57.

crescunt; aut non diffluunt sed cohaerent, et vel simpliciter ut friabilia, vel ut mutari in varias formas possint, ut ductilia, vel ut mutata se restituant, ut Elastica. Diffluunt autem Terrellae, vel quia se non contingunt, ut granula pulveris aut arenae, cum contra humore asperso concrecant, non aliam ob causam, quam quod vicinae quaeque partes guttam sibi interlapsam, aequali utrinque appetitu attrahunt, ac proinde inter se cohaerent, cum altera ex altera velut exugere conetur. Appetitus autem oritur ex siccitate quam calor praecedens induxit, ut aeolipilae aquam tum demum bibunt, cum aëre intus rarefacto calentes aquae immerguntur. Vel quia se contingunt, sed interjectae materiae motu eoque difformi ac vario, id est calore dissipantur, eam enim fluiditatis in corporibus sensibilibus esse causam, nemo facile illustri Boylio negaverit, nam et illo motu cessante ut a frigore experimur congelatio sequitur. Non quod quiete sola cohaereant partes, sed quod *per prop. 24.* a motu generali in unum colligantur, nisi ea vis caloris dispergat. Unde genuinam quoque frigoris et cohaesionis rationem habemus.

Propositio 28. Materia mota motu vario materiam heterogeneam colligere conatur in unum globum etiam extra centrum.

Conatur enim efficere ut quantum possibile est heterogenea sibi appropinquent, *per prop. 23.* si ea disjicere nequeat quantum scilicet sine eorum compressione fieri potest; cum ut collecta se disponant in formam minime omnium obstantem motui generali. Quare si Motus generalis est uniformis, qualis scilicet Massae universalis, materia heterogenea in laminas quasdam cuditur, aut in fila ducitur ei motui velut parallela, idque aëri contigit, qui a subtiliore illo primoque ut sic dicam Materiae generalis Globi nostri, Elemento, initiis suis viciniore purioreque formatus est, ac proinde regulariore motu. At si materia moveatur motu quodam Vario in omnes partes infinitis plexibus revoluto, qualem corpusculorum quorundam subtilium in liquidis esse videmus, qualemque in aëre quoque ipso esse consentaneum est, necesse est heterogeneam, ne qua parte offendat, colligi in figuram omnium minime ictibus expositam angulosam, inaequalem, id est globum. Quod experimentis adeo consentaneum est, ut Metallarii quoque Germani aurum argentumve capellata, quod in

9 id est calore *erg. l* 11 cessante (1) congelatio seu frigus supervenit (2) ut ... experimur / 30
 15 Zählung springt / 15 motu vario *erg. l* 15f. heterogeneam (1) comprimere (2)
 colligere / 16 globum | Seu terrellam, eamque quantum possibile est parvum *erg.* | etiam L
 18-S. 53,1 *per prop. 27.* maxima L 19 potest: (1) talis autem appropinquatio in eo consistit, ut
 colligantur (2) cum / 26 qualemque (1) a calore (2) in aëre / 26 ipso *erg. l* 26 esse (1)
 credibile est (2) consentaneum / 29 Germani *erg. l* 35

medio plumbo in globi se formam collegerint, grana (*Körner*) vocent. Maxima autem appropinquatio possibilis obtinetur, si colligantur in unum globum.

Elegantissima hæc propositio est, et maximi in tota natura usus. Hinc enim apparet non tantum quomodo bullae producantur, sed et quomodo materia heterogenea in alia posita in unum colligatur, comprimatur, dissolvatur, præcipitetur, re- 5
 agat. Sequitur enim ex hac heterogeneorum diversimode motorum commixtione, aut unumquodque suas partes in unum colligere, unde incommixtibilitas, aut ruptas alteri miscere. Ex mixtura sequitur aut simplex unius in altero solutio, quam sæpe alterius jam soluti præcipitatio consequitur, aut duorum solutorum in unum coagulatio, aut eorum pugna, seu reactio, dum scilicet alterum absorbet, alterum se exonerat. 10
 Intelligitur etiam quomodo natura omnia in guttas, bullas, globos, ova, colligere amet. Et quomodo duae bullae satis tenaces concurrentes, coire soleant in unam grandem, ut in bullis aquae saponatae experimur, et quomodo guttae ingentis ruptae partes rursus formentur in guttas, ut guttis aquae in pulvere currentibus videmus. Sequitur et ex hac propositione quod jam ex tot aliis deduximus per pressionem plerasque effici 15
 terrellas, corpora scilicet rotunda motu circulari in omnem partem, id est, in meridianis cincta. Motus enim eorum proprius ita undiquaque repellitur, ut se componere cogatur in circularem, non tantum circa proprium axem, seu in aequatore et parallelis, is enim motus contra pressionem a lateribus seu utroque polo non munit, formatque non globum sed Cylindrum; sed in meridianis seu in omnem plagam polis 20
 suis *per prop. 19.* ad polos motus generalis accommodatis. Miror hunc motum materiae in corporibus per meridianos, a [quo] corporum omnis cohaesio et gravitas, et admiranda magnetis phaenomena et axium parallelismi, et ipsa quodammodo vis elastica pendet, in considerationem hactenus non satis venisse.

2f. possibilis est compressio in unum globum quantus minimus obtineri potest. (1) Elegantissima et 25
 maximi ad philosophiam usus hæc propositio est. (a) Unde enim non bullas globulosque producendi ratio (b) Non tantum enim globositatis, sed et vis (2) Elegantissima L 2 *Am Rande:* Ostensum est, jam supra *prop. 17.* fluida continue reparata inter se concurrentia, formari in Turbines quosdam, ut Venti experimento docemur, hos autem Turbines motu quodam suo in omnem par *gestr. l* 5 præcipitetur cum ea *gestr.* reagat L 7 unde incommixtibilitas, *erg. L* 8f. quam ... consequitur, *erg. L* 30
 10 scilicet (1) alterum reagit, (2) alterum L 11-14 Intelligitur ... natura (1) corpora (2) semina corporum (3) omnia ... Et quomodo (a) ex concursu duarum bullarum tena (b) duae bullae satis (aa) coh (bb) tenaces [concurrentes *erg.*] ... currentibus (aaa) experimur. (bbb) videmus. *erg. L* 15f. propositione (1) eo ipso (2) per pressionem istam effici terrellas, (a) motum, scilicet (b) corpus (c) corpora L 20f. polis ... accommodatis *erg. l* 22 qua L u. l ändert Hrsg. 23 et axium (1) parallelismus (2) 35
 parallelismi *erg. L*

Propositio 29. Materia heterogenea ex pluribus partibus nondum in unum globulum compressis collecta in medio moto deprimitur versus centrum globumque seu locum ubi minor est motus.

Ecce alium gravitatis demonstrandae modum, qui nihilominus tandem reducitur in priorem, imo generalem, aequilibrum scilicet restitutionem.

Sunt in *fig. 14*. tres globuli materiae heterogeneae *a*, *b*, *c* in unum collecti, intercipiuntur inter eos spatium *d*, per quod circulabitur materia homogenea, ipsius scilicet medii *defg*, quae a globulis *a*, *b*, *c* repercussa intra *d* nonnihil comprimetur, ejusque angustias celeriore solito, motu transibit quam *hilm*; quia quod velocius

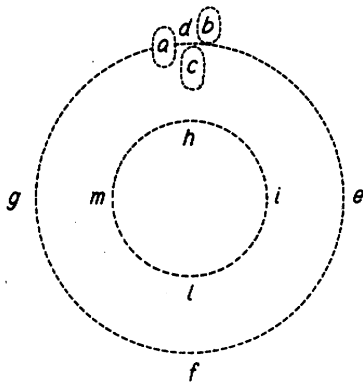

fig. 14

movetur, fortius resistit detorquenti a cursu suo. Deprimetur ergo *a*, *b*, *c* ex circulo *defg* in circulum *hilm*, seu versus centrum. Eodem modo demonstrabitur si non possit versus centrum, iturum esse versus polum.

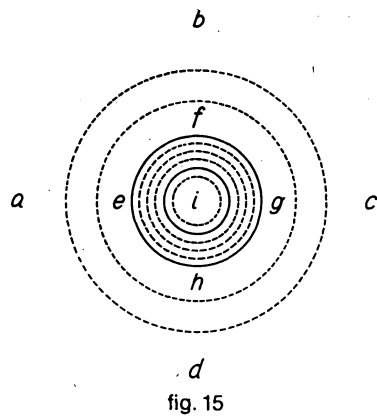
Propositio 30. Potest corpus aliquod nulla parte accedente aut decedente occupare spatium nunc maius, nunc minus.

Magni momenti haec propositio est, definit enim controversiam illam de raro et denso ab omni memoria agitatam. Defendunt plerique recentiorum, idem corpus non posse nunc majus

nunc minus spatium occupare, nisi parte accedente aut decedente, et ratio est, quia non distinguunt extensionem a corpore. Quare Cartesius putat corpus comprimi non nisi materiae subtilis expressione, et rarefieri eius intersectione. Ego etsi hoc compressionis et rarefactionis genus saepe accidere putem, audeo tamen asserere, dari

I heterogenea (*I*) in medio (*2*) ex *L* 2 unum (*1*) globum (*2*) globulum *l* 4 Ecce (*1*) aliam gravitatis causam, quae (*2*) alium ... nihilominus *L* 8 *f. defg*, | quae ab *a*, *b*, *c* repercussa | magnam partem *erg.* | comprimetur in *d* ibique celerrimo motu angustias transibit. Difficilius autem ita comprimetur materia *defg* vom *Schreiber ausgelassen* | quam *hilm* propior centro; quia *L* 8 a (*1*) corporibus seu (*2*) globulis *l* 14 polum. (*1*) Prop. 30. Materia heterogenea in medio moto si non dissolvitur, fit Elastica. Nam medium eam tum transfigurare conatur ex multis partibus in unum globum, tum vero comprimere in spatium quantum potest parvum, *per prop. 28*. Potest autem idem corpus nulla parte accedente aut decedente, nulla materia subtili expressa vel (*2*) Prop. 30. *L* 18 est, (*1*) decidit (*2*) definit *L* 23 corpore. (*1*) Ego vero ostendam (*2*) Quare *L* 24 et ... intersectione *erg. L* 25 et rarefactionis *erg. L* 35

aliud posse, quo eadem corporis quantitas, nunc maius, nunc minus spatium implet. Quod cum paradoxum plerisque Philosophis exactioribus videatur, en demonstratio-

quam materiam in Sphaera minore moveri aut saltem conari quadruplo citius seu fortius quam in majore. Ita locus tempore compensabitur. Esto enim Sphaera major *abcd* minor *efgh* et Area seu materia sphaerae majoris intrudenda in minorem jam tum plenam, nihil aliud inde sequetur, quam in Sphaera *efgh* nunc tantundem motus vel saltem conatus seu virium esse, quantum antea in toto *abcd* fuerat. Quemadmodum constat ex Hydrostaticis Liquores non secundum quantitatem sed altitudinem ponderare, ac proinde in siphonibus bicuris aquam ex-

iguam cruris angustioris, plurimam alterius amplissimi sustinere, quia necesse esset alioquin aquam exiguam in angustiori tanto fortius moveri, quanto aqua amplioris est copiosior. Idem est non vectis tantum principium sed et omnium omnino machinarum, ac causa proinde unica, cur magnum ab exiguo vinci possit, quia scilicet major aliquando motus in minore. Et vero quando hunc locum attingi, attingenda, sed breviter illusio est, qua falsae loci et materiae notiones animos fascinarunt, quas ne Cartesius quidem satis profligavit. Ante omnia sciendum est, non tantum nullum vacui, sed nec penetrationis dimensionum esse in natura metum. Notio Vacui a falsa Loci seu Spatii, Notio Penetrationis a falsa Materiae notione oritur, quae me quoque diu decepit. Ita nimirum animis primo obtutu occurrit, spatium esse substan-

1 aliud (1) compressionis | et ra *erg. u. gestr.* | genus, quo idem spatium (2) | posse *erg. 1* |, quo L
 3 Pone | si fieri potest *gestr.* | quod L 5f. aut ... conari *erg. 1* 6 seu fortius *erg. 1*
 7-S. 56,24 compensabitur. | Esto ... minor *efgh*. Area sphaerae majoris punctis repraesentata intrudenda
 in minorem, repraesentatur quoque in minore circulis punctatis. Pro circulis autem annuli crassi reapse
 intelligendi sunt. Cum ergo sphaera minor jam tum ex annulo et sphaerula alia | minima *erg.* | ei inclusa
 consistat, patet novos annulos interponendos spatium non invenire, nisi materia compressa celerrimo motu
 elidatur. *erg.* | Ex his patet materiam L 14 constat (1) in Tuborum aequilibrio (2) ex Hydrostaticis (a)
 tantundem ponderare aquam tubi amplioris ab aqua (aa) pauciore (bb) | minore *erg.* | Tubi (b) Liquores l
 21 attingi, (1) detegenda penitus (2) attingenda l 22 fascinarunt (1). Coepit Cartesius (2), quas l 35

tiam quandam immobilem, instar vasis universalis. Corpus autem esse quiddam in spatio positum habens praeter extensionem spatio communem quiddam aliud, scilicet *ἀντιτυπίαν* seu impenetrabilitatem per aliud corpus. Cartesius Spatii notione sublata solam materiae intricatam reliquit, quam scilicet definivit per Extensionem. Ego cum profundius inquirerem, in naturam non Extensionis tantum, sed et generatim exist- 5 stentiae illud tandem reperisse mihi videor, nihil aliud esse Existere quam Sentiri, sentiri autem si non a nobis saltem ab Autore rerum, a quo sentiri, nihil aliud est, quam ei placere, seu Harmonicum esse. Id est sensus plures esse concordantes, vel congruentes ut ex Musica constat. Posito jam existere esse sentiri, necesse est, Corpus existere, esse; sensum efficere, moveri vel saltem conari, quia si omnia quiescant, ne 10 Deus quidem ea distinguet a nullis. Unde intelligi potest, materiam et motum vel conatum esse idem, et differentias velut inter subjectum adjunctumque fictitias esse. Ergo materia motu compensatur, quia revera, ubi plus motus ibi plus materiae etsi hoc nos non nisi effectu sentiamus. Ideo in corporum compressione nihil aliud agitur, quam ut motus vel conatus in magno spatio diffusus, in exiguum redigatur; et in 15 rarefactione contra motus per Spatium dispergatur. Quare nec poris corporum materiam subtilem transmittentibus ad compressionem et rarefactionem opus est. Ac ne Luminis quidem, aut magnetis radii aliter, quam pressione seu motus communicatione, propagantur. Tantum enim abest, ut perspicua sint porosa, ut contra compertum sit perspicua ex uno quodam tractu, opaca ex plurimis globis, refractione varia, lu- 20 minis transitum turbantibus componi. Quicquid contra Cartesius dixerit, cuius pori nunquam satisfacient severe inquirenti, quemadmodum nec quae de Causa Lucis Solaris, a materia subtili per tangentem rejecta derivatae conjectatus est.

Patet ergo ex his, ut viam redeam, materiam non consistere in extensione, sed in motu, et nihil aliud esse multam materiam, quam multum motum. Idque manifestum 25 est si inspicias *figuram 9*. quantum materiae dato tempore transit per spatium medium *be* vel *fd* tantum materiae mutato situ *ef* in *eeff* transire debere aequali tem-

4 Ego (1) contra satis clarum esse arbitror, aliam esse (2) cum 1 8 placere, (1) sentiri (2) seu 1 9 esse erg. 1 10 existere, esse; (1) corpus (2) sensum efficere 1 10 si (1) quiet omnia quiescent (2) omnia quiescant 1 11 f. vel conatum erg. 1 13 Ergo (1) motus (2) materia 1 13 plus (1) 30 materiae (2) motus 1 17 subtilem (1) diffundentibus (2) transmittentibus 1 20 globis, (1) separata (2) refractione 1 22 inquirenti (1). Et certe quod in comp (2), quemadmodum 1 26 *figuram 9*. (1) manifestum enim est inter angustias *eeb* tantundem materiae transire, (2) quantum L

21 Vgl. R. DESCARTES, *Principia philosophiae*, pars 3, § 55-56.

pore, tum per angustias *bee* tum per laxitatem *dff* ac proinde materiam in *ef* vel *df* esse naturalem, in *bee* (scilicet communem loco praesenti) angustiis densatam seu compressam, in *dff* laxitate rarefactam seu tensam. Res est fateor paradoxa sed non minus necessaria, quam divisio continui actualis, in partes infinitas (quae ex hac ipsa demonstratione confessione Cartesii sequitur) aliaque naturae interioris admiranda. 5
Ostensum est a me alibi quicquid movetur, simul esse in pluribus locis, sed in unoquoque tanto minus. Hinc illa compensatio temporis et loci, ut plus materiae celeriter motae a spatio minore capi, minus materiae tarde motae spatium majus implere possit. Si una libra liquoris tempore quatuor minutorum per pollicis cubici spatium transit, quatuor librae eiusdem liquoris tempore unius minuti transibunt per spatium 10 idem. At inquires ita est si temporis tractum assumas, sed instanti dato plus quam ante corporis in eodem spatio quiescere impossibile est. Respondeo nullum in motu esse momentum quietis, et quod movetur dato instanti non quiescere, sed conari, seu incipere moveri. Ecce ergo diversitatem Raritatis densitatisque et ex ea pendentem compressionem et tensionem, quibus omnia naturae admiranda peraguntur ad Mo- 15 tum reducta, ostensumque naturam diversitate [utrinque] compensata ad aequilibrium tendente, non minus quam omnes machinas animari, ac proinde, ut infra demonstrabo, nullum sine mentibus in mundo motum perpetuum esse posse. Quo theoremate nullum est praeclarius in tota Philosophia, demonstrat enim necessitatem non materiae tantum, sed et mentis, et ipsam mentis naturam detegit, quae est sequi 20 harmoniam, id est diversitatem identitate compensatam.

1 angustias (1) *ee* (2) *bee* L 1 laxitatem (1) *ffd* (2) *dff* L 2 (scilicet ... praesenti) *erg.* 1
4 quam (1) divisibilitas continui (2) divisio continui actualis L 5 confessione Cartesii *erg.* 1
9 possit. (1) Materia (2) Quatuor (a) pedes cubici implent spatium. Impleant per minutum (aa) spa (bb)
capacitatem (cc) secundum capacitatem (dd) pollicem cubicum (b) unciae (c) librae aquae spatio minuti 25
tertii transeant per pollicem cubicum (3) Si L 9 libra (1) aquae spatio minuti (2) liquoris (a) spatio (b)
tempore L 9 minutorum | tertiorum *gestr.* | per 1 10 liquoris (1) spatio (2) tempore L
10 minuti | tertii *gestr.* | transibunt 1 12 spatio (1) esse (2) quiescere L 12 est. Fateor. At respondeo
(1) nec ullam revera quietem motui (2) nullum L 13 movetur (1) loco dato non (2) dato L
15-21 peraguntur (1) utrinque compensata ad aequilibrium tendente. *streicht Hrsg.* (2) ad ... diversitate 30
ad omnium machinarum artificialium instar animari ... compensatam. L 16 utriusque *ändert Hrsg.*
nach L 17 tendente, (1) ad omnium machinarum artificialium instar (2) non ... omnes 1 17 ut ...
demonstrabo *erg.* L 19f. necessitatem (1) mentis (2) non L 20 detegit *erg.* L

5 Vgl. R. DESCARTES, *Principia philosophiae*, pars 2, § 34-35.
17 infra: vgl. Prop. 34, Corollarium.

6 alibi: vgl. N. 3₄ und N. 4.

Propositio 30 [bis]. Materia heterogenea in medio moto si non dissolvitur, elastica fit.

Comprimi enim necesse est, ut quam minimum obstet, vel enim tota massa conglomerata (etsi in fila ducatur *per prop. 26.*) comprimitur versus centrum universale a motu generali conspirante; vel globi particulares ex turbinibus materiae universalis *prop. 16.* aut compressione Motus generalis varii *prop. 28.* formati versus centrum suum particulare comprimuntur, et si fieri posset in punctum, ut quam minimum obstent. Motus autem aut conatus fit in compresso celerrimus seu fortissimus per demonstrationem *propositionis 29.* cui experientia suffragatur. Ergo contra, extra corpus compressum fit tardior, necesse est enim omnia compensari, ut ex dictae *prop. 29.* demonstratione patet. Cum primum ergo poterit impetu maximo restituere se conabitur materia hinc compressa, illinc tensa, seu illic celeriter, hic tarde mota, in uniformitatem priorem. Ex hac propositione patet cur aër fiat elasticus, seu in datum gradum compressus ob incumbentem atmosphaeram, et cur in data compressione perduret, donec nec atmosphaera ei incumbat, nec aër alius similiter compressus, eadem vi ei se opponat, id est si collocetur in recipiente, exhausto. Ubi videmus aërem vesicam antea flaccidam jam inflare, et si nimia elateri eius libertas detur, id est si continuetur recipientis evacuatio, eam omnino rumpere. Licet aër iste vesicae inclusus evacuatione recipientis, nec comprimatur, nec tendatur, sed libertati suae naturali relinquatur. Hinc patet, sine materiae subtilis interposito, pororumque innumerabilium commento rarefactionem ac pressionem explicari posse. Et certe cum constet aërem aliquando spatium occupare centies millies majus minusque, patet sine poris, quibus profecto in tam incredibili varietate, continuitatem eius seu cohaesionem interrumpi, necesse foret, sola celeritate motus interioris in compresso aucta, in dilatato diminuta, omnia explicari posse.

Propositio 31. Problema: maximas vires naturaliter possibles procurare. Sume corpus maxime compressum, idque colloca in medio maxime rarefacto, omnia in aequilibrium redibunt, maxima naturae velocitate.

2-8 fit. (1) Comprimitur enim *per prop. 28.* Fit autem motus in compresso celerrimus (2) Nam medium eam tum transfigurare conatur ex multis partibus in unum globum *per prop. 28.* Jam omnis terrella transfigurata Elastica est *prop. 23.* Et omnis materia | heterogenea *gestr.* | in terrellas conflatur a medio heterogeneo *per prop. 23.* Sed nec transfigurare tantum in unum globum, in verum etiam globum quam fieri potest minimum transfigurare conatur *per dictam prop. 28.* (a) Porro motus (b) Motus autem L 8 aut conatus *erg. 1 8* seu fortissimus *erg. 1 15* alius *erg. L 19* evacuatione Recipientis *erg. L 19* sed (1) statui suo (2) libertati suae L 23 profecto (1) divelli tandem (2) in ... varietate L 27 in (1) loco (2) medio L 28 redibunt, (1) omnium maxima (2) maxima naturae L

Et hoc reperies primum pulveris pyrii inventorem quodammodo fecisse ignorantem, materiaeque cuidam valde compressae subitam dilatandi sui potestatem fecisse per flammam. Perinde enim est ac si sclopetum pneumaticum maxime compressum, in Recipiente maxime exhausto displosisses, cum appareat etiam aërem communem seu non compressum, in vesica antea flaccida contentum, in tali recipiente, maxima vi se dilatare. Hinc intelligi quoque aliae reactiones possunt, quae confusione liquorum, aut siccorum in liquida infusione oriuntur. Si alterum densius, alterum rarius, sive alterum compressum alterum exhaustum cogitetur, ita enim ingenti cum tumultu, alterum exonerabit sese, alterum implebit, imperfectum ex plusquam perfecto, parum ex nimio. Hinc intelligi quoque potest, cur ea quae Chymici Alcalia vocant, cum iis quae [Acida] appellantur reagant. Alcalia enim Recipienti exhausto, Acida sclopeto compresso comparari possunt. Hinc etiam rationes excogitari possunt, cur non omnia omnibus sed quaedam quibusdam reagant. Ita nitrum etsi sit aër compressus, tamen in recipiente exhausto non exercet displosionem, exercet vero in aëre a flamma rarefacto. Vesica antea flaccida, et mox in recipiente exhausto, aëre in ea se distendente, inflata, non rumpitur, nisi evacuatio recipientis maxima sit. Sed et intelligi potest cur alia jam soluta alterius corporis solutione liquori injecta aliquando praecipitentur. Si enim corpori aliud corpus attrahenti (sive ut ex eo impleat defectum suum, ut fit inter exhausta et compressa, sive ob motuum conformitatem, ut fit inter terrellas, *vid. prop. 24.*) aliud magis aptum objiciatur, deserto priore amor in novum transferetur. Restat ergo ad indagandas corporum naturas, ut quae a quibus trahantur, solvantur, praecipitentur, coagulentur, rejiciantur, et quo gradu velocitatis, qua quantitate molis, qua consistentiae, figurae, colorum, odorum, saporum mutatione; Experimentis inter se collatis definiatur, quod nisi fit, nulla detegendae naturae abstrusioris, nulla emendandae medicinae, nulla profligandorum morborum spes est.

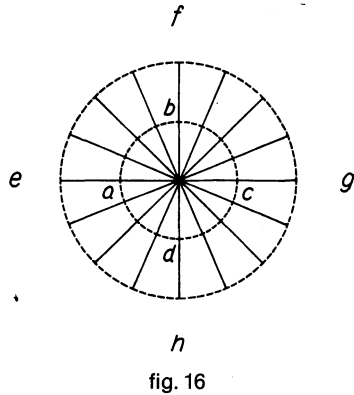
1-3 ignorantem. Cum enim nitrum sit aër maxime compressus, et flamma sit aër maxime dilatatus: ideo sulphure et nitro sibi incorporatis et ob consistentiam, durabilitatemque carbone mixtis, et flamma (1) sulphuris (2) a sulphure facile concepta nutritaque, *erg.* folle nitri mire dilatabitur, et aër nitri compressus aëri flammae rarefacto mixtus; hinc unius tensione; illinc alterius compressione urgentibus; altero se exonerante, altero sorbente, maxima velocitate in aequilibrium mutuae compensationis ruet. Perinde L 5 seu non compressum *erg. L 11* quae Alcalia appellantur L *ändert Hrsg. 13* reagant. (1) Semper enim exhaustum (2) Debet enim et proportio subtilitatis esse. (3) Ita L 14 in (1) sclopeto venta (2) Recipiente L 20 *vid. prop. 24. erg. L 22* trahantur, *erg. L 23f.* qua consistentiae ... mutatione *erg. L*

Propositio 32. Si corpus compressum disjicitur in materiam primam seu in aequilibrio seu motu uniformi constitutam actio displosionis propagatur in orbem per radios ex omni puncto ad omne punctum ductos, id est fit lumen.

Disjicitur enim seu subdividitur in puncta usque, nam ut patet in *fig. 9*. Si situs *abcdef* mutetur in situm *abcdeeff* nullum est punctum in materia inter *abcd* et *eeff* 5
circulante quod non separatum acquirat motum ab omnibus aliis punctis contiguis imaginabilibus. Contra ergo si ex situ *eeff* redeatur in situm *ef* motumque uniformem, nullum erit punctum, in quo non contingat mutatio seu potius restitutio ab aliorum punctorum restitutionibus diversa, aliud enim majore aliud minore mutatione opus habet, ad redeundum ex difformitate ad uniformitatem; similiter si vel 10
unius puncti motus mutetur, motus aliorum omnium, sed diversimode, mutabitur. Omnis ergo mutatio, ac proinde omnis quoque restitutio propagabitur per totam materiae sphaeram. Ac proinde si in *fig. 15*. corpus compressum *efgh* dilatetur seu displodatur, per totam materiae circumjectae sphaeram *abcd* quantacunque sit, motus distribuetur, quia motus excessus in materia compressa defectu seu raritate in 15
reliqua tanto tardiore compensabatur. Ad uniformitatem ergo obtinendam transferatur aliquid ex quolibet puncto materiae compressae in quodlibet rarefactae, neque enim ratio reddi potest, cur ex hoc puncto potius in hoc, quam ex omnibus in omnia, et quidem linea brevissima seu recta et in instanti, seu quo momento incipit restitutio. Imaginare tibi in *fig. 15*. compressum *efgh* dispergi in *abcd* patet dispersionem se- 20
cuturam esse quocunque in puncto sphaerae compressae et in quamcunque plagam exitum aperias. Neque refert exitum aperias in linea *ea* an in linea *eb*, manifestum ergo quodlibet punctum conari in quamlibet plagam, et quodlibet punctum rarum supplementum ex quolibet denso arripere conari, et omnia se omnibus accommodare, 25
ut si quantulacunque pars aliter constituta esset, omnia sint aliter eventura, ac proinde actionem ex quolibet in quodlibet propagari in instanti. Hinc intelligi potest vivam luminis imaginem esse sclopetum ventaneum displosum, aut lacrymam vitri

1f. in ... aequilibrio | seu motu uniformi *erg. 1* | constitutam *erg. L* 4 nam (1) et a Cartesio ostensum est (2) ut *L* 5f. in materia ... circulante *erg. L* 6 separatum (1) habeat (2) acquirat *L* 7 motumque uniformem *erg. L* 9f. aliud enim ... uniformitatem *erg. L* 11 mutetur, | motus 30 *erg. | L* 12 Omnis (1) autem mutatio (2) restitutio seu mutatio (3) ergo *L* 13 sphaeram. (1) Propagabitur autem lineis (2) Ergo (3) Ac *L* 14f. sit, (1) disjecta materia (2) disjectae materiae motus | ad compensationem obtinendam *erg. | (3) motus L* 16-S. 61,2 Ad ... | (neque ... omnia) *erg. | ... patet (1) non posse determinari ex quo puncto sphaerae compressae efgh formatum sit v. g. punctum a (2) dispersionem ... summam. erg. L* 24 conari, (1) etsi mutationi unius caetera omnia se accommodare 35 (2) et *L*

dissilientem, et quicquid alioquin sonum efficit, nisi quod in his dissolutio non procedit ad subtilitatem summam. Caeterum etsi radii omnes sint actiones in infinitum propagatae, non tamen actiones ejusmodi omnes, Radii sunt, alioquin omnia mota radiarent, necesse est enim actionem aliquam non momentaneam, sed aliquandiu continue reparatam esse, ut sensibilis reddatur.

Propositio 33. Vis luminis cum distantia decrescit.

Cum enim diffundatur in orbem ex dato puncto, necesse est tantum radorum circulo vel annulo exiguo *abcd* inesse, [quantum] inest magno *efgh*, vid. *fig. 16*. Omnis enim radius in magnum transit per exiguum. Quare si tantum

luminis est in dimidio propinquo, quantum duplo remoto, simplum propinqui duplo plus luminis excipiet quam simplum remoti.

Propositio 34. In omni centro corporis Magnetici necesse est esse lucem.

Corpus magneticum supra definivi, in quo ut in tellure aut in terrella materia movetur per meridianos. Necesse est ergo materiam heterogeneam in eo non deprimi tantum versus centrum *per prop. 13.* sed et ibi comprimi quantum possibile est in Spatium quantum possibile est exiguum, *prop. 28.* compressione autem augetur motus materiae inclusae ac proinde conatus se liberandi seu vis elastica, *prop. 30.* Qui ubi in tantum auctus est, ut motum cohaesionemve corticis includentis superet, rum-pitur corpus materiae compressa libertatem nacta displodetur, redibitque in aequilibrium materiae primae seu totius massae, ac proinde *per prop. 32.* fiet lumen.

Gilbertus terram dixit esse magnetem, ego demonstravi omnia corpora circulatione materiae per meridianos firmata, esse magnetica, et hanc firmandorum cor-

1 et quicquid ... efficit *erg. L* 2-7 summam. | (1) Objici posse videtur (2) Caeterum ... sint (a) passiones (b) actiones ... reddatur. *erg. | l* 10 f. ex dato puncto *erg. L* 11 f. vel annulo *erg. L* 30 12 quanta *L u. l ändert Hrsg.* 13 Die Figur 16 fehlt in l 14 exiguum. (1) Actionis autem tantundem in spatium exiguum (2) Quare *L* 20 f. eo (1) premi (2) non deprimi tantum *L* 21 f. in (1) globum exiguum (2) Spatium *L* 23 f. Qui (1) si (2) ubi *L* 25 redibitque *erg. L* 26 seu totius massae *erg. L* 27 corpora (1) motu (2) circulatione *L*

porum sive etiam Gyrorum rationem esse maxime universalem, et necessariam in natura ac proinde corpora sensibilia, innumeras terrellas exiguas continere et ipsos illos magnos mundi orbis (qualis est orbis totius vorticis solaris) eodem plane modo solidatos videri. Praesertim cum fieri possit, ut totus ille orbis magnus sit ad alium quendam incomparabiliter majorem ut exigua bulla ad tellurem nostram. Hoc posito patet solem continue lucere, quia materia heterogenea, seu dispergenda, turbansque ad eum velut ad centrum undique deprimitur quadam specie gravitatis *per prop. 13.* Ibi cum cumulata comprimitur et Elaterio seu celeritate motus partium interiorum seu Nuclei ob compressionem aucta, tandem consistentiam id est celeritatem motus fornicantis partium exteriorum scilicet seu corticis, superante dispergitur *per prop. 30. et 34.* idque ob magni orbis solaris magnitudinem et incredibili copia, et inexhausta reparatione. Hinc intelligitur etiam quiddam soli proportionale in centro terrae non absurde credi. Patet etiam quomodo ignis apud nos et generetur, et alatur. Generatur ictu fortiter comprimente, ita enim exiguae quaedam partes nimis compressae dirumpuntur seu ignescunt. Alitur si in materiam inciderit, quae similibus particulis igni maturis seu valde compressis abundat, hae enim in aëre a flamma illa scintillave prima rarefacto collocatae, rumpuntur ipsae quoque ut vesicae, aut vasa vitrea, in recipiente exhausto; augentque proinde aëris rarefactionem et continuant caeterarum quoque attractarum displosionem, attrahi autem caeteras manifestum est, id est a materia circumjacente urgeri, ut locus continua displosione exhaustus repleatur. Quare in lampade ardente, elegans est spectaculum, et gravitatis dum undique ad centrum seu ad flammam concurrunt, et Elateris, dum inflammata displosaeque rursus ad circumferentiam rejiciuntur. Qua similitudine usus erat jam olim Caesalpinus ad Motum Sanguinis Cordisque declarandum. Simile quiddam deprehendi potest in bullis aquae. Infunde aquam vasi, ita ut superficies eius spumescat seu bullis operiatur. Inde digitum immerge senties ingenti fremitu non eas tantum quas attigisti

3 Mundi (1) globos (2) Orbes L 3 est (1) totius Materiae (2) orbis totius vorticis L 7 eum (1) attrahitur undique (2) velut L 8 cumulata (1) continue (2) comprimitur L 8-10 Elaterio (1) tandem consistentiam (2) seu ... |fornicantis *erg.* | ... corticis, L 12 soli (1) non (2) ob simile (3) proportionale. L 14 nimis | fortiter *gestr.* | compressae L 16 f. a flamma illa scintillave prima *erg.* L 17 aut (1) vitra in Recipiente (2) vasa L 20 id est ... urgeri, *erg.* L 20-S. 63, 12 repleatur. (1) Unde intelligitur (2) Unde in oleo (3) Quare ... rejiciuntur. | Qua ... declarandum. *erg.* 1 | (a) Quae admoneo, ut intelligatur (b) Simile ... |quippe displosis *erg.* | ... attrahitur. | caeterum ... diferente *erg.* 1 | Haec ... intelligatur L

bullas dirumpi, sed et vicinas attrahi in locum ruptarum, et ubi accessere similiter rumpi. Quia locus ubi bulla erupit redditus est rarior, ac proinde nova bulla accedit, quae in loco rariore et ipsa facile rumpit. Sed quia raritas ista exigua est, ideo non nisi bullae vicinae attrahuntur, quae a remotioribus circumjacentibus deseruntur, quia si omnes bullae cohaerentes attrahi deberent, vinceret gravitas vim attractionis. Igitur circa digitum formatur circulus rotundus bullis quippe displosis vacuus. Sed in bullis quas in lampade ardente circa flammam continuo displodi, et ex vicinia reparari videmus, et attractio fortior est, ob rarefactionem majorem, et major bullarum tenacitas, unde quicquid olei superest, ad flammam attrahitur. Caeterum sentimus omnes subitos ictus oculum velut percellere, et inprimis cum a bullis copiose dissolventibus velut lucis quadam imitatione affici: lucis scilicet actione non nisi subtilitate ac copia differente. Haec admonenda putavi, ut intelligatur quam cohaereant inter se causae Gravitatis, Elateris, Magnetis, Lucis.

Propositio 34 [bis]. Lumen ita generatum ut *prop.* 32. exposuimus, calefacit eum locum in quo crebrioribus radiis concurret.

Der folgende kleingedruckte Text wurde von Leibniz gestrichen.

Lumen fit cum corpus compressum disploditur, ergo materia medii quae tanto rarior erat, quanto corpus in ea fuerat compressius, tantundem condensatur, quare ubi plurimum luminis colligitur, major est densitas seu fortior motus. Jam ubi fortior motus, inde materia heterogenea repellitur, *per prop.* [29]. Aërem ergo quantum fieri potest ex loco dato expelli, ac proinde rarefieri seu dilatari necesse est, ut materiae densiori, seu fortius motae, minus angustiarum objiciatur. Sed notandum est, etsi hac dilatatione particulae aëris a se invicem removeantur, non tamen ipsas particulas aëris rarefieri, ita enim angustias interceptas rursus complerent, sed potius si expelli non possint comprimi. Est ergo in calore aëris raritas in toto, compressio in partibus; aër ergo interspersus cuius antea partes in materia rariore propius ad se invicem accesserant et Elaterio suo se magis explicaverant; nunc in densiore et comprimuntur, et a se invicem disjiciuntur, densum enim aditus angustos si potest reddit laxos. Quod ergo dicitur calore aërem rarefieri, id ita intelligendum est eius partes a se invicem removeri; ac proinde totum majus quam ante spatium occupare etsi particulae aëris revera potius comprimantur.

Propositio 35. Cum lumen minus est, aër ipse frige facit.

15-17 concurret. (1) Cum enim Lumen sit impulsio (a) Materiae g (b) seu motus materiae (aa) generalis (bb) primae (cc) generalis, in omnem partem motum eius incitabit, seu augebit, (2) Lumen L 17 cum (1) mater (2) corpus L 17 ergo (1) corporis materia (2) Materia L 18-24 quare ... colligitur, (1) fortior est motus, quam ubi parum. At a loco ubi fortior motus, materia heterogenea (2) major ... partibus; *erg.* L 24 in materia rariore *erg.* L 25 explicaverant |, in materia rariore *gestr.*; nunc L 27 quam ante *erg.* L 29 Cum (1) materia lucis (2) lumen L 29 frige facit. (1) Cum enim lumen minus est | in dato loco *erg.* |, materia (a) aëris (b) lucis rarior est (neque enim supplementis novorum corporum crassorum in aethera seu materiam subtilem displosorum augetur) ergo (a) aëris libertas datur, elaterio (b) partibus aëris aetheri interspersis libertas datur, tum accedendi propius

Hoc facile intelligitur ex intellecta propositione praecedente, cuius casus praesenti contrarius erat. Nam lumine illo denso extincto seu aetheris motu hic quam alibi fortiore cessante, cessat aëris expulsio ac dilatatio, seu partium eius a se invicem remotio, et partium singularum compressio; quae omnia ad viam laxiorem, lumini densiori seu fortius moto dandam concurrebant. Igitur redit res in statum priorem; aether ipse redditur rarior, seu minus fortiter movetur. Quare ab aliis locis magis fortiter motis, aut aequaliter quidem, aut tardius motis, sed materia heterogenea magis quam proportione tarditatis oneratis; materia heterogenea (velut aër) huc repellitur *per dict. prop.* [29]. Et aër ipse quippe in loco rariore positus libertatem nanciscitur Elaterio proprio (cuius rationem toties reddidimus) se dilatandi et obstantia comprimendi. Locus ergo aëre magis quam ante impletur, ac proinde quicquid interceptum est comprimitur, unde sensus ille nascitur quem frigori tribuimus. Est ergo frigoris tempore densitas seu partium vicinitas in aëre toto, at contra in singulis partibus raritas seu dilatatio. Videntur haec necessario consequi ex praedemonstratis, ac phaenomenis omnibus conciliari posse.

Propositio 35. Frigus solo caloris defectu explicari potest.

Cum enim ostensum sit radium lucis esse actionem materiae Elasticae displosae per spatium circumjectum se distribuentis, necesse est radiis per refractionem aut reflexionem ita collectis, ut plures distributiones in unum punctum concurrant, id ipsum punctum reddi Elasticum seu motu collecto velut oneratum quem rursus dispergere conatur. Quod si in materiam displosioni maturam excitat, hinc ignis. Quare frictione quoque calor, et ictu ignis, in dispositis seu displosioni maturis facile exci-

ad se invicem (quia |in dato loco *erg.* | lumen non amplius ita laxas vias desiderat, quam cum densius erat | ac proinde (a) reliqua massa (b) tota materia motu suo generali *erg. u. gestr.* |) tum se dilatandi elaterio proprio, ut faciunt in Recipiente exhausto. Ergo caetera intercepta comprimuntur. Unde (a) dolor ille (b) sensus ille quem frigoris dicimus. Nec refert quod contra sentimus in thermometris aëre (a) rarefacto (b) calefacto caetera comprimi (aa) id enim fit quia non aequae dilatabilia sunt. (bb) et aëre frigeffecto caetera dilatari, sunt enim et alia Thermometra, in quibus (aaa) aëre calefacto (bbb) calore non aër sed liquor alius dilatatur. Si scilicet aër sit iam tum valde rarus. | Ratio vera Thermometrorum communium est, quod Lumen sive calor aetheris motum reddens fortioerem caetera disjicit, et aërem facilius quam alium liquorem magis resistantem. At cum aër iam ita rarus est, ut amplius notabiliter disjici non aut non facile possit, necesse est alium potius liquorem dilatari. *erg.* | Nec refert quod supra a nobis ostensum est motu medio materiam heterogeneam comprimi *prop.* 27. 28. Ita est scilicet cum motus medii est uniformis, at si alicubi sit fortior, quod fit, ubi plures radii luminis concurrunt, | ubi proinde densior redditur materia medii *erg.* | ibi potius dispergit materiam heterogeneam, alibi ubi motus minus fortis, est recolligendam. Uti ex hoc ipso principio conatum gravium versus centrum polumque collegimus. Breviter: Calor est (2) Hoc L

2 extincto *erg.* L 4 dandam (1) erant destinata. At nunc (2) concurrebant. L 6 aut ... oneratis *erg.* L 7 heterogenea (velut aër) *erg.* L 8f. et ... comprimendi. *erg.* L 10 ergo (1) in frigore aëris densitas (2) frigoris tempore densitas L 13-S. 65,21 | Propositio 35. ... motu (1) fortissimo (2) collecto ... | Quod ... hinc (1) flamma. Quae proinde et frictione facile excitatur (2) ignis. ... est (a) a docto (b) ab acutissimo ... eleganti (aa) exemplo (bb) simulacro ... | intimo fortissimoque *erg.* | ... generali (aaa) illo, cui cohaesionem corporum ascripsimus supra, (bbb) ea ... reconstringuntur. *erg.* | ... obstare. *erg.* | l

tatur. Contagium autem viciniae, dum et pabulum sibi trahit flamma loco replendo, et discutit advectionem. Loco inquam replendo, nam ita solet fieri quoties libere agit natura, ut ultra mensuram agat ac multis sese vibrationibus corrigat, ut in pendulis apparet. Ita observatum est ab acutissimo quodam Viro flamma in furnis calcariis, nunc subito emori videri, fumo quasi ob aëris inanis affluxum suffocatum, nunc rursus per vices emicantem repellere cum aëre fumum: ac mox iterum poenitentem, quasi nimium egisset, aëris pabulum revocare: eleganti simulacro respirationis. Hoc motu autem intimo fortissimoque varie agitari corpora, id est liquida reddi patet; quae si motus ille particularis cessat, a generali, ea qua cohaesionem *prop. 24.* explicuimus ratione id est frigore reconstringuntur. Hinc Caloris vis, hinc ignis apud nos ex radiis solaribus generatio. Contra frigus huius motus cessatio intelligi potest. Caeterum annotandum est, ex his demonstratum est, has quas dixi necessario esse aliquando lucis, caloris, frigoris causas; sed nullas alias existere posse earundem qualitatum causas, asserere non possum.

Quemadmodum Pendula videmus chordasque diu vibrantes quiescere tandem. Tametsi enim verum sit, Naturam, agendi aliquid copiam nactam, nimium agere, quia conatibus continue repetitis, ac proinde effectum accelerato agit, ac proinde, ut demonstrari potest, pendulum tam alte assurrecturum esse praecise, quam profunde cecidit, et corpus durum impingens in durum, manum ipsam prope ex qua demissum est ferire, ac proinde nisi medium obstaret, motum perpetuum esse futurum: attamen quia hoc ipsum, medii inquam motum generalem motibus particularibus obstare.

Propositio 36. Si materia sibi relicta esset, omnia magis magisque accederent ad aequilibrium universale.

Demonstratum est praecedentibus propositionibus materiam heterogeneam motu particulari instructam, in medio aliquo moto positam uniformitatem motus generalis in eo medio seu aequilibrium pressionum turbare; Medium vero continuo ad restitutionem aequilibrii conari. Is conatus non est plane vanus sed semper proficit aliquid, ut omnia in natura. Destruit enim semper conatum aequalem sibi oppositum.

19 cecidit, (1) nisi medium ac materia obste (2) unde motus (3) et 22 f. Propositio 36. (1) Mundus sibi relictus continuo magis magisque accedit ad aequilibrium universale. (2) Omnis motus in materia sibi relicta est (a) accessio ad aequi (b) appropinquo ad aequilibrium universale. (3) In Mundo sibi relicto continue (4) Si Materia sibi relicta esset, (a) sine Mente (b) omnia tandem deducerentur ad aequilibrium universale. L 24 f. propositionibus (1) omnem Motum, materiae heterogeneae in medio aliquo moto positae oriri a conatu restitutionis ad aequilibrium pressionum universale (2) materiam . . . positam L 26 generalis in Medio *erg.* L 28 aliquid *erg.* L 28 oppositum. Cumque conatus (1) medii (2) Mundi ad restitutionem aequilibrii universalis continue reparatur, oritur enim a motu generali qui turbatur, quamdiu superest vel tantillum heterogeneitatis *erg.*; at vero resistentia materiae hetero-

Ergo continue ad aequilibrium acceditur magis magisque. Nondum tamen concludo aequilibrium unquam attingi, potest enim aliquod continue accedere nec tamen unquam attingere, ut constat ex Geometria. Sed ostendam tamen hoc continuum decrementum non potuisse durare ab aeterno.

Corollarium. Si omnes substantiae corporeae sunt, motus sensibilis cessavit ante datum quodlibet, id est ab aeterno, ac proinde nunquam fuit.

Hoc ita demonstratur: Demonstratum enim est materia sibi relicta, id est si nulla sit mens, seu substantia corporea omnia magis magisque ad aequilibrium decrescente heterogeneitate reductura.² [Cum ergo tempore aliquo definito motus sensibilis in mun-

² Si decrementum est aequale, tandem evanescet heterogeneitas, sed si ipsum decrementum decrescit, poterit continuari in infinitum. Videamus an et ab infinito?, sed huius contrarium ita ostendere mihi posse videor. Loco Heterogeneitatis publicae continue decrescentis pendulum fingamus, ita vibrare, ut continue decrescant vibrationes, et intra Spatium angustius redigantur, non tamen unquam cessent, etsi postremo insensibiles reddantur. Tale pendulum fateor fingi posse durare in aeternum, sed nego potuisse vibrasse ab aeterno, ut non jam sit finitum ante datum quodlibet tempus. Quod ita ostendo: intelligantur duo pendula aequalis magnitudinis vibrasse ab aeterno, decremento continue decrescente, sed ita tamen ut decrementum unius sit in certa quadam ratione maius alterius decremento. Sunt in *fig. 16. [bis]* pendula duo *A* et *B* et pendulum *B* vibrationum duplo citius decrescentium, decrementis tamen utrobique continue decrescentibus seu quae durare possint in infinitum, ostendam ea non potuisse durare ab infinito. Ponantur enim durasse ab infinito, usque ad momentum praesens, cogiteturque omne iter quod pendulum unumquodque intra idem spatium infinitis reciprocationibus fecit, in unam rectam esse extensum, quasi scilicet pendulum non regressum unquam, sed semper progressum esset, nec in linea curva sed recta motum exercuisset. Manifestum est eam rectam fore infinitam, ab una scilicet parte, ut si linea *gh* in infinitum producta intelligatur versus *h*.

geneae | aequilibrio se opponentis *erg.* | sine reparatione decrescat. Necesse est tandem omnem heterogeneitatem | in *erg.* | Mundo sibi relicto exterminari, seu omnia redire ad aequilibrium universale. Corollarium *L*

5 motus (1) sensibilis cessavit ante datum quodlibet tem (2) varius seu qualem senti (3) sensibilis (4) | sensibilis *erg.* | *L* 8 Hoc facile ex praecedenti propositione demonstratur. Demonstratum *L* 8 materia ... est *erg.* *L* 9 omnia (1) tandem (2) magis magisque | 9 aequilibrium (1) pulsa (2) decrescente | 10 reductura, | ergo motum sensibilem, qui sine heterogeneitate quadam nullus est cessaturum. *gestr.* | Cum ... annorum *irrtümlich gestr.* | 1000,000,000. | 11-28 Si ... versus *h.* *erg.* | 14 continue (1) accedat ad (2) decrescant | 18 aequalis magnitudinis *erg.* | 20 Die Figur 16 [bis] *findet sich nur auf dem Rand des ersten Blattes von L* 20 in *fig. 16. erg.* | 22 utrobique *erg.* |

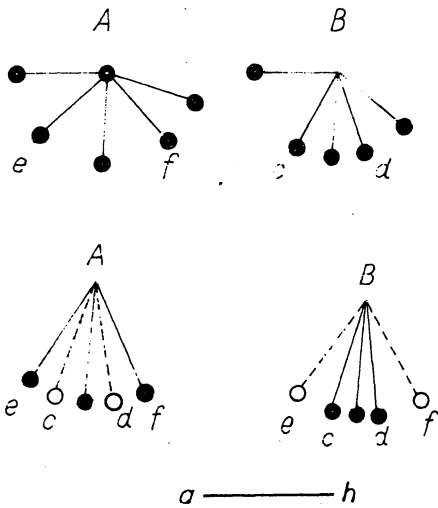

fig. 16 [bis]

do sibi relicto sit cessaturus; id tempus fingatur exempli causa esse annorum] 1000,000,000. Ergo necesse est ante annos 1000,000,000 Motum sensibilem fuisse nul- 5 lum, sed omnia fuisse in aequilibrio. At quod est semel in aequilibrio, id sibi relictum manet semper in aequilibrio. Ergo si mundus sibi relictus est, ne nunc quidem motum sensibilem haberemus quod est absurdum. Necesse est ergo, Mundo sine mentibus supposito seu 10 sibi relicto; motum sensibilem fuisse ab aeterno. Sed si fuit ab aeterno, jam dudum cessavit, ante datum quodlibet tempus, [nullum enim tempus praeteritum dari] potest, ante quod non jam ab aeterno elapsi sint anni 15 1000,000,000 etc. Idem est quemcunque alium

numerum supponas. Si ergo cessavit ante datum quodlibet tempus, cessavit ab aeterno, seu nunquam fuit. Ergo necessarium est Materiae addi mentem, seu supponi substantias incorporeas. Quod hactenus demonstravit, quantum sciam, nemo. Hoc theorema divinissimum est totius Philosophiae naturalis, de me certe dicere audeo 20 nullius alterius demonstratione me magis affectum. Demonstrat enim, Geometrica plane claritate, falsum esse illud Philosophiae Atheorum fundamentum, omnia esse corpus, quod immortalitatem animae et existentiam Dei momento subvertit. Quicumque hactenus mentis a corpore discrimen probare suscepere, non aliis magis argumentis usi sunt quam negativis, non posse scilicet a se intelligi quomodo corpori 25 cogitatio inesse possit, nec id a quoquam esse explicatum. Sed quam infirma sit haec argumentandi ratio constat apud omnes, sunt enim multa quae distincte cogitare non possumus, ut compositio continui, et natura indivisibilium, non ideo tamen minus vera. Alii pulchritudinem universi contemplantes, negabant sponte rem tam pul-

23 durasse ab infinito, (I) usque ad tempus quoddam definitum, v.g. usque ad momentum (a) creati (b) 30 Adami (c) |praesens erg.], necesse est vibrationem praesentem penduli B esse minorem quam penduli A. Et v. g. penduli B esse cd, penduli A esse ef, vides inter utramque vibrationem |ef et cd erg. | differentiam esse finitam cd vel de. Manifestum est spat (2) usque l

2 exempli causa erg. L 4f. nullum, (I) quod est absurdum (2) sed L 12f. cessavit, (I) nimirum (2) ante L 13f. nullum... dari irrümlich (?) gestr. l 18 Ergo (I) absolute necessarium est praeter Materiam etiam (2) necessarium... addi L 22 esse (I) quod hodie (2) illud L 24 hactenus (I) de mentis a corpore discrimine philosopha (2) mentis L 25 quam (I) ea quae in (a) mente (b) cogitatione simus quomodo ex natura corpor (2) negativis... quomodo L 28 et natura indivisibilium, erg. L 29-S. 68,1 sponte (I) tam pulchrum aliquid (2) rem tam pulchram L

chram sine mente exurgere posse. At his alii occurrebant, qui vel de principio causaque pulchritudinis huius quaerendum negabant, quae scilicet fuerit sine causa seu ab aeterno; vel mundum ab infinito tempore infinitas varietates expertum, aliquando utique in quasdam magis harmonicas, magisque durabiles incidisse ajebant. At huic demonstrationi opponi potest tale nihil. Quemadmodum enim a Philosophis Mechanicis demonstratum utcunque machinae complicantur, centrum gravitatis in toto semper descendere, ac proinde tandem perveniri ad aequilibrium, seu quietem; ita á me in universum demonstratum est, gradum heterogeneousitatis in toto[,] mundo sibi relicto, semper decrescere, ac proinde motum perpetuo diminui in universo, donec tandem omnino evanescat, nisi a mentibus reparetur. Motus enim uniformis universalis est nullus, nec differt a quiete nisi denominatione. Quod facile demonstratur. Nam si corpora moventur uniformiter, id est, ut quodlibet eundem semper ad alia omnia corpora situm servet, non mutat situm. Ergo nec locum (Locus enim nulla alia re nisi corporum situ determinari potest. Non partibus spatii, quia omnes partes spatii sunt similes inter se. Si locum non mutat, ergo nec movetur.) Quare ubi omnia uniformiter moventur, nihil movetur. Quia tamen sunt qui contrarium sustinent, locumque a situ corporum definiendum non putant, ideo mihi satis fuit motum sensibilem, qualis in publica uniformitate nullus est, sublatis Mentibus Mundo abstulisse. Cum autem tanti momenti sit hoc Theorema ad religionem, et pietatem, quibus Respublica continetur, ideo nihil est quod magis optem quam demonstrationem meam a Philosophis candidis in hoc contemplandi genere versatis quanta maxima fieri potest, severitate examinari, et vel falsi convinci, vel si meretur, publica approbatione in usum posteritatis stabiliri.

1 mente | directrice gestr. | exurgere L 2 Am Rande von L eine Blindzeichnung (ohne Bezug zum Text?): Ein Paar von jeweils 6 konzentrischen Kreisen mit gleichem Abstand voneinander, so angeordnet, daß die Peripherie des äußeren Kreises jeweils durch den Mittelpunkt der anderen Kreise geht.
 7 aequilibrium seu erg. L 8 est, (1) omnem non gravitatem tantum sed et vim Elasticam (2) gradum L 9 Mundo sibi relicto erg. L 9 motum (1) sensibilem (2) perpetuo L 10 universo, |(1) sibi relicto (2) donec . . . reparetur erg. | . Motus L 11 enim (1) univer (2) uniformis | universalis erg. | L 12 si (1) corpus ita movetur ut (2) corpora moventur L 12 quodlibet erg. L 30
 13 semper erg. L 16 quare (1) quod uniformiter movetur, id non movetur (2) ubi . . . movetur. L
 17 a (1) corporibus (2) situ corporum L

2. PROPOSITIONES QUAEDAM PHYSICAE

Überlieferung:

*L*¹ Konzept: LH XXXVII 3 Bl. 59-60. 1 Bog. 2°. 1/3 Sp. auf Bl. 60 v°.*L*² Konzept: LH XXXVII 3 Bl. 38. 1 Zettel (18 x 24, 5 cm). 1 3/4 S. Am Rand knappe Reste (Zeilenenden) eines nicht identifizierten Stückes. (Unsere Druckvorlage.) 5Propositiones quaedam Physicae¹

1. Lumen diurnum movetur quotidie circa globum telluris. (Phaenomenon)
2. Lumen diurnum movetur circa globum Telluris instar Globi rigidi circa suum axem voluti, ita ut omnes circuli ab eius punctis descripti, sint paralleli inter se et eodem tempore absolvantur. 10
3. Hinc sequitur ut in Rota et Globo rigido circa suum Axem moto circumferentias descriptas, seu celeritates cuiusque puncti luminosi, esse in ratione distantiae ab axe terrae.
4. Ex dictis sequitur, quod de aequatore ejusque circulis concentricis, idem de parallelo quolibet ejusque concentricis verum esse, ut ex pluribus circulis concentricis propior centro terrae sub aequatore, et propior axi terrae sub Parallelo tardius moveatur. 15
5. Vicissim ex pluribus parallelis is tardius movetur qui polo propior est.
6. In omni spatio illuminato materia est.

¹ vetera mea

6 Propositiones ... Physicae. *fehlt in L*¹ 7 telluris. 2. Lumen *L*¹ 8 circa tellurem instar *L*¹ 9 paralleli et *L*¹ 11 (ut in Globo solido aut Rota circa suum axem mota) circumferentias *L*¹ 11 et (1) corpore (2) Globo (a) solido (b) | rigido *erg.* | *L*² 12 ratione distantiarum ab *L*¹ 14-17 4. Ex pluribus circulis concentricis propior axi tardius movetur. *L*¹ 16 propior (1) terrae sub (2) centro *L*² 17 moveatur, (1) ac proinde contingere posse ut (2) 5. Vicissim *L*² 18 5. Ex pluribus 25 parallelis aequatori, | tardior *irrtümlich (?) gestr.* | propior Polo. *L*¹ 19 6. In omni corpore illuminato quatenus illuminatum est, corpus seu materia est. *L*¹

7. Materia spatii illuminati motum Luminis sequitur si nihil obstat.
8. Circulatio Materiae cum Lumine non turbatur, nisi corpore interposito quod proprium habeat conatum motumve.
9. Materia generalis cum Lumine circumacta a corpore exiguo interposito Motum proprium habente, non abripitur notabiliter, sed aut ab ipso deseritur aut ipsum deserit.
10. Si quod corpus turbans Materiae cum Lumine circumactae interponatur sub Aequatore, deprimetur modo nihil obstat versus centrum terrae in linea recta.
11. Sed si versus Centrum ire non possit, propelletur Corpus turbans versus Polum propiorem per meridianum.
12. Globus Telluris cingitur undique tum motu sive conatu materiae tenuioris seu motum Luminis minus turbantis in aequatore et parallelis, tum motu materiae crassioris, vel motum Luminis magis turbantis, in Meridianis.
13. Si quod Corpus ita comparatum sit, ut motum luminis magis quam ipsa materia per Meridianos rejecta turbet, seu ea crassius sit, id in omni globi parte, etiam extra aequatorem, deprimetur si fieri possit, ad centrum terrae.
14. Omne corpus motu conatue proprio a massa generali sub parallelis ac meridianis mota distinctum, grave est. *Add. prop. 29.*
15. Materia quae rejicitur ab aequatore versus polos per meridianos, sub polis undique concurrens pro velocitatis ac tenuitatis diversitate partim sursum repellitur, partim in globi interiora absorbetur, ibique innumeris Gyris ac Spiribus pro variis obstaculis detorta, partim cum alia materia aliunde (ut ex polo opposito vel ab aequatore ejusque parallelis) veniente concurrens instar turbine colligitur, in Gyrum particularem, qui si solidus est, globulus est, si ob aliam materiam interceptam cavus, bulla; partim tenuior reddita per medium novae materiae irruentis iterum in altum evadit. Bullae quoque ipsae Globulique concreti suo tempore iterum in materiam tenuiorem dissolvuntur.
16. Si Corpora fluida continue reparata diu colluctentur, formant Turbines rotundos, motu in omnem partem cinctos, quos si motum in meridianis imitentur, appellare possis Terrellas.

1 *illuminati si nihil obstat, sequitur motum luminis. L¹* 2 *f. proprium habet conatum motum-*
que L¹ 4 9. *L¹ bricht ab.* 4 *generalis erg. L²* 4 *corpore | a corpore streicht Hrsg. | exiguo L²*
 11 *f. tenuioris seu erg. L².* 12 *Luminis (1) magis (2) minus erg. L²* 18 *Add. prop. 29. erg. L²*

17. Corpora sensibilia sunt aggregata innumerabilium Globulorum sive Terrellarum.

18. Materia quam moveri supposuimus per Meridianos in terra terrellave faciet omnia officia particularum striatarum a Cartesio suppositarum.

19. Omnis Terrella si se libere huc illuc vertere possit, polum suum polo telluris, 5
axem axique conformabit, caeteraque magnetica munia peraget.

20. Ferrum perpendiculariter aut diu suspensum, aut subito extinctum, vim magneticam ita acquirere debet, ut extremitatem inferiorem polo proximo, superiorem opposito obvertat.

21. Declinatio Magnetica oritur a causa quadam universali pro situ partium con- 10
tinue crescente et diminuta.

22. Materia omnis conatur ad motus pressionisve partium Uniformitatem. Gravitas, Elaterium, et directio corporum particularium non sunt nisi consequentiae universalis istius conatus.

23. Si contenta duorum locorum aequalium in materia mota designatorum, dif- 15
ferunt quantitate, ubi primum fieri poterit, inter loca aequaliter distribuentur.

24. Materia turbans seu heterogenea colligitur a motu generali in unum, etiam extra centrum motus generalis.

25. Ex ipsis corporibus Heterogeneis seu turbantibus ea a motu generali prae caeteris in unum colliguntur, quae sunt homogenea inter se. 20

26. Motus generalis uniformis materiam turbantem, quam nec amovere, nec corrigere potest, conatur cadere in laminas aut folia, vel ducere in fila, quantum potest subtilia, lineae motus generalis parallela.

28. Si vero motus massae generalis sit varius ac perturbatus infinitis, ad sensum modis (ut in liquoribus turbatis agitatibus videmus), conabitur tornare in globum. 25

12 22. (1) Corpus omne (2) Materia omnis L² 12 f. Uniformitatem. | Illa autem uniformitatis restitutio in toto corpore considerata vis elastica appellatur. *gestr.* | Gravitas | ergo *gestr.* |, Elaterium L² 13 f. consequentiae (1) Vis Elasticae universalis. (2) universalis istius conatus. L² 14 f. conatus. | 23. Omnis Terrella pura, et in genere omne corpus satis unitum, Elasticum est. 24. Aliquando corporum | sensibilibus *gestr.* | cohaesio derivari potest, ex punctis inter se terrellis, quas perinde cohaerere con- 30
sentaneum est, ut videmus magnetes. *gestr.* | 23. L² 17 a motu generali *erg.* L² 23 f. parallela. | (Secus si motus quoque Massae generalis sit varius ac perturbatus, quo casu conabitur tornare in globulos.) *gestr.* | (1) 27. (2) 28. (a) Materia mota (b) Si L² 24 *Zählung springt* L²

4 Vgl. R. DESCARTES, *Principia philosophiae*, pars 3, § 86-93.

29. Materia heterogenea ex pluribus heterogeneis nondum in unum globulum compressis collecta, in medio moto deprimitur versus centrum globumque seu locum ubi minor est motus. Add. *prop. 14.*

30. Potest Corpus aliquod nulla parte accedente, aut decedente occupare spatium nunc majus, nunc minus. 5

31. Materia heterogenea in medio moto si non dissolvitur, comprimitur, atque Elasticâ fit.

32. Problema: Maximas vires naturaliter possibles procurare.

33. Si Corpus compressum disjicitur in Materiam primam, ut pars fiat massae universalis, in uniformis motus aequilibrio constitutae, actio displosionis propagatur 10 in orbem per radios ex omni puncto ad omne punctum ductos, quod si aliquandiu tanta vi ordinate continuetur, ut sensibilis reddatur displosio, Effectus ille ea omnia praestabit, quae in Lumine sentimus.

34. Displosio quam dixi calefacit id est motu intimo vario agitatur eum locum in quem crebriori ictu concurrat. 15

35. Frigus oritur cessante calore, ipsius motus generalis corpora constipantis nisus, *prop. 24.*

36. Si materia sibi relinquatur (seu si nullae sint Mentis) omnia in Mundo magis magisque accedent ad aequilibrium universale, id est Motum Uniformem, id est quietem universalem, id est annihilationem. 20

1 (1) 28. (2) 29. L² 1 unum (1) globum (2) globulum erg. L² 3 Add. *prop. 14.* erg. L²
 4 (1) 29. (2) 30. L² 9 primam, | seu in motus uniformis constitutam, *gestr.* | ut L² 10 | in erg. |
 uniformis L² 11 ductos, | id est fit lumen *gestr.* | quod L² 12 ordinate erg. L² 14 34. (1) Lumen
 ita generatum, (2) Displosio ... dixi L² 14 id ... agitatur erg. L² 15 quem (1) crebrioribus radiis (2)
 crebriori ictu L²

3. DEMONSTRATIO SUBSTANTIARUM INCORPOREARUM

[Herbst 1672 (?)]

Mit der *Demonstratio substantiarum incorporearum* greift Leibniz ein Problem auf, das sich ihm bei der Abfassung der *Propositiones quaedam physicae* (N. 2) gestellt hat. In sieben Entwürfen, von denen die ersten fünf vollständig und der sechste teilweise durch Streichen verworfen wurden, versucht er seine Beweisidee zu artikulieren. Erst der dritte Entwurf (N. 3₃) enthält das Gerüst einer Beweisführung. Jedoch ersetzt Leibniz ihn, noch auf demselben Bogen, durch einen vierten Entwurf (N. 3₄), der mit einer Definitionenkette beginnt, die sich aus der Beweislast des Eingangssatzes ergibt. Nach einem Exkurs (N. 3₅) setzt er nochmals neu an (N. 3₆) mit einer umgeordneten und ergänzten Definitionenkette und mit drei ungezählten Propositionen, denen er in Randbemerkungen vier Sätze in Anlehnung an solche aus den früheren Entwürfen zuordnet. Im sechsten Entwurf (N. 3₆) drückt er die Sätze, unter Verzicht auf eine Wiederholung der Definitionen, in einer endgültigeren Form aus. Er besteht aus zwei Konzepten und einer abgebrochenen, von Leibniz nur geringfügig verbesserten Schreiberreinschrift, die die Einheit dieser drei Schriftstücke belegt. Das erste Konzept enthält lediglich die ausführlich begründete erste Proposition. Das zweite Konzept fährt mit zwei weiteren, ebenso ausführlich begründeten Propositionen fort, bricht aber bei der Begründung der dritten mitten im Satz ab. Die Reinschrift bricht bereits nach der Begründung der zweiten Proposition ab. Gleichwohl hat Leibniz, offenbar bereits während die Reinschrift angefertigt wurde, noch einen weiteren und letzten Entwurf (N. 3₈) konzipiert. Dieser beginnt mit einer Proposition, die sicherlich bestimmt war, unter Beibehaltung der ersten Proposition erst die zweite des sechsten Entwurfes zu ersetzen und ihr weitere jeweils knapp begründete Propositionen anzufügen. Aber auch dieser Entwurf bricht nach der siebten Proposition vor Erreichen des Beweiszieles mitten in einem Gedanken ab, der seine Darstellung in einer ausführlichen Randbemerkung zum Beweis des Corollarium nach der 36. Proposition von N. 2₃ findet. Deren Niederschrift gibt damit den Terminus ante quem für den siebten Entwurf an.

Die Abfolge der ersten vier Entwürfe ergibt sich aus ihrer Anordnung auf dem Bogen, auf dessen freien Rändern zunächst der Exkurs und dann das Konzept der ersten für die Reinschrift maßgebenden Proposition des sechsten Entwurfes nachgetragen wurden. Die Abfolge des fünften und sechsten Entwurfes ist ebenfalls aus der Anordnung auf dem zweiten Bogen zu sehen. Das Weitere resultiert aus der für die Reinschrift der beiden ersten Propositionen maßgebenden Folge. Der Schreiber, der wohl zur gleichen Zeit auch die Reinschrift von N. 2₃ angefertigt und später auch noch die *Confessio philosophi* (N. 7) ins reine geschrieben hat sowie am Martianus-Capella-Projekt (vgl. N. 13) beteiligt war, könnte Peter Schick gewesen sein, der damals in Paris weilte und auf Leibniz' Betreiben eine Informatorenstelle bei dem jungen Boineburg antreten sollte. Weder hier noch in den anderen Stücken dieser Abteilung finden sich Spuren von Leibniz' Englandaufenthalt (Mitte Januar bis Anfang März 1673). Sie dürften daher insgesamt noch 1672 verfaßt und möglicherweise bereits nach seinen ersten Gesprächen mit Huygens im Herbst 1672 liegengelassen worden sein.

3₁. ERSTER ENTWURF

Überlieferung: *L* verworfenes Konzept: LH XXXVII 4 Bl. 65-66. 1 Bog. 2°. 1½ Sp. auf Bl. 65 r°. (Auf diesem Bogen auch: N. 3₂ - N. 3₃ und *L'* von N. 3₇.)

Demonstratio Substantiarum incorporearum

[def. 1.] Substantia est, quicquid agit. 5

[def. 2.] Corpus est substantia cuius actio unica est moveri seu locum suum mutare (vel saltem conari, seu incipere motum). Ita grave suspensum etsi non moveatur conatur tamen.¹

[def. 3.] Substantia incorporea est cuius alia est actio praeter loci sui mutationem. 10

prop. 1. Nulla est corporis actio nisi in contiguum.

Nam omnis corporis actio est motus *per def. 2.* motus est loci mutatio, corpus autem mutando locum suum, nihil agit in aliud, immediate nisi eo ipso intrare conetur locum alienum, id est nisi alteri sit contiguum; nec mediate, nisi per id quod est contiguum. Sive id fiat per continuatam² [*bricht ab*] 15

prop. 2. Quicquid movetur, contigua secum abripere conatur. Hoc non tantum Experientia in corporibus sensibilibus confirmatur, nam sentimus totum vas aqua plenum turbari baculo in eo quacunquē in linea moto; sentimus quoque lucis, colorum, sonorumque actiones per longissima spatia in omne latus propagari; sed et alibi

¹ Corpus actum circa suum centrum, non movetur quidem, conatur (tamen) ire per tangentem. 20

² Continuatam est series contiguum, seu cuius partes mediate immediateve contigua sunt. Ita mare Balticum et mediterraneum unius maris generalis continuati partes sunt.

6f. actio (1) est motus seu mutatio loci (2) unica ... mutare *L* 7f. (vel ... tamen. *erg. L* 25
9 actio (1) quam locum suum mutare (2) praeter *L* 11 prop. 1. *erg. L* 11-15 contiguum. (1) sive immediate sive per aliud aliave interposita | immediata in contiguum immediatum, mediate per corpus aut seriem corporum interpositorum, in qua primum agenti postremum patienti immediate contiguum est. *erg.* | (2) Ratio est, quia (3) Nam ... | *per def. 2. erg.* | ... | immediate *erg.* | ... contiguum; (a) aut impellat id (b) nec (aa) immediate (bb) mediate, (aaa) id est (bbb) nisi ... continuatam *L* 16 prop. 2. *erg. L* 30
19 in omne latus *erg. L* 22 (1) Continuatam sunt (2) Continuatam est *L* 22 seu (1) quae (2) cuius partes *L* 23 maris *erg. L*

19 alibi: vgl. VI, 2 S. 268, 271, 335-337; auch 312-322.

ex generalibus principiis a me demonstratum est. Verum ea demonstratio huc transcribi non potest, sine multis aliis ex quibus pendet.

prop. 3. Omnia Mundi Corpora sensibilia inter se continuata sunt. Nullum enim est ex corporibus mundanis quae sentimus quod non ex quolibet puncto sensibili suo, in quodlibet corporis vicini aut sonum, aut saltem colorem lucemque propagare possit. Soni sui colorisque aut lucis speciem propagare, utique actio est. Omnis actio corporis est in contiguum, aut per alia contigua interposita *per prop. 1.* omnia ergo corpora sensibilia mediate immediateve contigua sunt.

Ut clarius intelligatur huius omnium in omnia actionis, ac proinde continuitatis necessitas, propone tibi montem eminens visum, ut Picum Tenariffae, ajo nullum esse granum arenae nullum folium arboris in superficie montis tibi aversa, quod a Te non videatur, saltem confuse, seu quod in oculum tuum non agat; pone enim totum montem nihil nisi aggregatum esse granulorum utcunque parvorum, si unum nihil agit, totum nihil aget quia saepius nihil est nihil; ac proinde totus mons <non> videbitur, quod est absurdum.

Haec propositio ab iis quoque admitti potest, quibus vacuum interspersum placet, neque enim ideo continuitas connexioque maris interrumpitur, quod insulae in eo passim sparsae visuntur; Et in Archipelago Indico pariter et Graeco non tollitur maris unitas, etsi alicubi in Spatio quodam definito plus sit terrae quam maris. Eodem modo vicissim lacus fluminaque non officiunt unitati terrae. Contra insulae a Continente, Caspium mare ab Oceano divulsa sunt. Ajo igitur partes pleni a vacuo intersperso, etsi aliquod daretur non ut orbis Terrarum superficiem ab Oceano in insulas divelli, sed ut Oceani Periplum terrae insulis interstingui. Quo facto actionum motuumque propagatio non interrumpitur, etsi per ambages exerceatur ut sonum per aeris in omnia diffusi anfractus undique se insinuare sentimus.

Haec a me dicuntur, non quod vacuum probem, sed ut demonstrationem meam iis etiam quibus vacuum necessarium videtur, approbem. At qui plenum praeferunt, admittent propositionem sine demonstratione.

1 generalibus | motus *gestr.* | principiis *L* 3 *prop. 3. erg. L* 3 Corpora (*1*) sensibilia (*2*) quae sentimus (*3*) sensibilia (*a*) mediate immediateve contigua sunt (*b*) inter ... sunt. | seu quae mediate immediateve contigua *gestr.* | Nullum *L* 6 lucis (*1*) imaginem alteri imprimere (*2*) speciem propagare *L* 7 est (*1*) motus *per def. 2.* (*2*) in *L* 9-15 | Ut ... proinde (*1*) contiguitatis (*2*) continuitatis ... | nullum ... arboris *erg.* | ... agit, (*a*) omnia nihil agent (*b*) totum nihil aget ... absurdum *erg.* | *L* 17 quod | exiguae *gestr.* | insulae *L* 18 non (*1*) interrumpitur (*2*) tollitur *L* 19 in (*1*) uno spatio (*2*) Spatio quodam definito *L* 21 *f.* igitur (*1*) Plenum a vacuo, etsi aliquod daretur, non (*a*) ut Americam (si insulam esse concedimus) divelli (*b*) ut Americam a veteri orbe, divelli (*2*) partes ... non *L* 25 aeris (*1*) undique (*2*) in omnia *L* 25 undique *erg. L* 26 sed (*1*) quod (*2*) ut *L* 27 *f.* At ... demonstratione *erg. L*

prop. 4. Unum mundi corpus sensibile motum, caetera omnia secum abripere conatur motu uniformi. Unum enim corpus motum contigua omnia abripere conatur *per prop. 2*. Iam omnia mundi corpora sensibilia contigua sunt *per prop. 3*.

Hinc sequitur unum mundi corpus motum, caetera omnia si quiescerent seu non resisterent, secum esse reapse abrepturum. 5

3₂. ZWEITER ENTWURF

Überlieferung: *L* verworfenes Konzept: LH XXXVII 4 Bl. 65-66. 1 Bog. 2°. 1 Sp. auf Bl. 65 v° u. $\frac{1}{3}$ Sp. auf Bl. 66 r°. (Auf diesem Bogen auch: N. 3₁, N. 3₂, N. 3₃, N. 3₄, N. 3₅ und *L'* von N. 3₇.)

1) Omnis corporis actio immediata est in corpus contiguum. Nam omnis corporis actio est motus aut conatus seu initium motus *per def. 2*. Motus est mutatio loci, corpus mutando locum suum in aliud nihil agit, nisi eo ipso conetur in alienum. Non autem conatur impraesentiarum seu immediate nisi in locum contigui, quare nec nisi in contiguum agit. 10

2) Actio corporis in distans est per contiguum utrique aut seriem contiguorum. 15

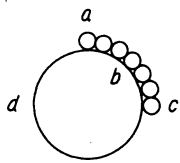
Nam actio corporis immediata est in contiguum, *per prop. 1*. mediata in discontiguum. Mediata est, cum corpus *A* agit in corpus *B* et corpus *B* in corpus *C* et corpus *C* in corpus *D* etc. et corpus *A* agere dicitur in corpus *C* vel *D* etc. Ita enim si *A* agere dicitur in *C* aget per *B* contiguum utrique, si in *D* aut ultra aget per seriem contiguorum *A* in *B* et *B* in *C* et *C* in *D* etc. Omnis enim actio mediata resolvitur in plures immediatas. Ergo omnis actio in discontiguum, resolvitur in actiones contiguorum. 20

1 prop. 4. erg. L 1 sensibile erg. L 4f. Hinc... abrepturum erg. L 10 |(1) Nulla est corporis actio immediata nisi in corpus contiguum. (2) Omnis corporis actio | immediata *erg.* | est in corpus contiguum. Omnis corporis actio est motus. *per def. 2*. Motus est loci mutatio, corpus autem mutando 25 locum suum, nihil agit in aliud, nisi intrare conetur in locum alienum. Non autem intrare conatur, | impraesentiarum seu immediate *erg.* | nisi in locum contigui. Si corpus unum agit, aliud patitur, necesse est esse *gestr.* | 1) Omnis *L 10* immediata *erg. L 10* contiguum (1), aut per (a) contiguum in aliud (b) contiguo contiguum aut (2) Nam *L 12* eo ipso *erg. L 13* conatur (1) nunc (2) impraesentiarum seu immediate *L 15* in (1) discontiguum (2) distans *L 16* contiguum. (1) Ergo (2) *per* 30 *prop. 1. L 18* corpus *C* (1) necesse est (2) vel *D L*

11 per def. 2. : vgl. S. 74,6.

3) Actio corporis in distans in instanti fit per seriem contiguorum, lineam quandam inter agens patiensque implentem.

Notandum est corpus in aliud distans dupliciter agere posse, vel alio quodam sibi contiguo in ipsum emisso, ut cum alius alium lapidis ictu ferit, et, hic agendi in distans modus, temporis intervallum requirit, quia intermedium seu emissum agenti contiguum esse desinere, et patienti contiguum esse incipere debet, nihil autem in instanti contiguum esse desinere, aut incipere, seu spatium quoddam determinatum utcunque parvum absolvere potest; vel corpus agit in distans, impulso corpore aut corporum serie seu aggregato patienti agentique ut simul contiguo, hoc modo agere potest in infinitum in instanti. Nam non potest impelli praecedens quodcunque, nisi impellatur sequens contiguum quodcunque, scilicet in data linea impulsionis, seu si

linea seriei et linea impulsus coincidunt. V. g. si series contiguorum sit *abc* et linea impulsus sit *abc* seu in *fig. proposita*, si *a* impellatur in arcu circuli *abc* ab *a* versus *c* per *b* tota series *abc* impelletur. At si *a* impellatur versus *d* reliqua relinqui possunt. Hoc modo agimus, vel uno quodam corpore continuo solido (cuius partes scilicet sunt series contiguorum) ut caecus baculo; vel serie contiguorum, sed solidorum, ut globulorum; vel corpore continuo liquido; ut si aquae partem in vase attingamus, motus quidam per totum vas momento diffunditur. Ex his facile probatur propositio: Actio in distans per contiguum sed non simul utrinque, fit in tempore, non in instanti, ut probatum est paulo ante. Ergo ad actionem in instanti non sufficit alterutri sed necesse est simul utrique agenti scilicet et patienti contiguum esse, ac proinde lineam quandam inter utrumque impleri, sive jam ea linea sit recta ut baculus, sive utcunque curva aut irregularis (dummodo congruat lineae impulsus) ut *abc*.

4) Si actio est [in] instanti physico, ex quolibet puncto physico in quodlibet spatii dati, necesse est materiam in spatio continuatam esse, et vel spatium penitus implere,

1 in (1) discontinuum est in (2) distans L 3 quodam (1) contiguo in ipsum (2) sibi L 4 emisso, (1) quod scilicet (2) ut cum (a) homo hominem lapid (b) alius L 4 ferit, (1) ita quod prius agenti contiguum erat, post fit patienti, (2) et L 4 agendi (1) modus, tem (2) in L 5 quia (1) quod (2) necesse est (3) intermedium L 5 emissum (1) prius (2) agenti L 7 incipere (1) potest (2), seu L 9 serie seu *erg.* L 9 ut *über* simul *erg.* L 10 Nam (1) impulso primo impellit secundum, sed secund (2) |nam *streicht Hrsg.*| pri (3) non L 11 contiguum *erg.* L 14 in (1) circumfe (2) arcu L 14 ab *a* versus (1) *a* (2) *b* (3) |versus *gestr.*| *c* L 15 *a* (1) solum (2) impellatur versus *d* (*a*) non impellentur, qui (*b*) reliqua relinqui possunt. L 16 vel (1) corpo (2) uno *erg.* L 16 solido *erg.* L 22 agenti ... patienti *erg.* L 26 *f.* spatii dati *erg.* L 27 est (1) totum esse (2) spatium (3) materiam L 27 continuatam (1), vel esse (2) esse, et L

vel saltem insulas quasdam vacuas insensibiles relinquere, sine ulla interruptione
continuitatis.

Fit enim actio aut emissis ex agente particulis, aut continui sive aggregati con-
tiguorum interjecti impulsu. Si fit continui aut aggregati contiguorum interjecti im-
pulsu, manifesta est propositio, cum enim ex quolibet puncto physico in quodlibet 5
agatur.

3, DRITTER ENTWURF

Überlieferung: *L* verworfenes Konzept: LH XXXVII 4 Bl. 65-66. 1 Bog. 2°. 2/3 Sp. auf
Bl. 66 r°. (Auf diesem Bogen auch: N. 3₁, N. 3₂, N. 3₄, N. 3₅ und *L'* von N. 3₇.)

Omnia Mundi corpora sensibilia in se invicem agunt. 10

Experimur corpora etiam maxime distantia a nobis videri, modo satis magna
satisque lucida aut illustrata sint, et in medio nihil obstat. Necesse est ergo et partes
eorum utcunque parvas, etsi distincte non videantur, agere tamen aliquid, conferre-
que ad visionem totius, quia omne corpus utcunque magnum est partium utcunque
parvarum aggregatum, quare si nulla partium ageret, nec totum videretur, quia nihil 15
quotiescunque sumtum manet nihil. Necesse etiam partes utcunque quae se impellunt
cohaerent.

1 f., sine . . . continuitatis *erg.* *L* 10 (1) Omnia Mundi corpora sensibilia sunt unum quiddam
continuatum. (2) Omnia Mundi corpora sensibilia in se invicem agunt. (3) Omnia *L* 10 agunt (1)
videmus enim quodlibet ex quolibet, si nullum obstaculum intersit (2) Transferunt enim lucem coloremve, 20
(3) Cum enim experiamur (4) Experimur *L* 11 *f.* videri, |audirive *gestr.* | (1) ut sidera fixa pariter et
errantia, modo satis magna sint, jam omnia corpora magna sunt partium parvarum (2) modo *L*
12 sint, (1) Experimur (2) et in *L* 13 *f.* eorum (1) videri utcunque parvas (2) utcunque parvas, |(a)
vide (b) etsi (aa) non (bb) distincte . . . totius *erg.* | *L* 14 omne (1) totum (2) corpus *L* 15 partium
(1) videtu (2) videretur (3) ageret, *L* 15 totum (1) videri posset (2) videretur *L* 16 Necesse (1) est 25
ergo (2) etiam *L* 16 utcunque (1) illus (2) quae *L* 17-S. 79,5 cohaerent. |Nam . . . incipit (1) | in
eo esse, seu extremum eius in eo est, quod impellitur. *streicht Hrsg.* |(2) |mutare . . . esse in (a) posterior (b)
priori . . . utroque. *erg.* | Ergo . . . ergo cohaerent. *erg.* |(1) Totus Mundus aspectabilis (2) Corpora (a) in se
invicem agentia cohaerent, seu sympathica sunt (b) quorum unum in alterum (c) quae sunt in eodem loco
co (3) Corpora *L* 30

Nam quod impellit intrare conatur in alterius locum *per def.* -. Quod conatur intrare, incipit mutare locum, id est incipit esse in novo, et desinit esse in priore, id est momento dato est in utroque. Ergo eorum extrema unum sunt seu sunt in eodem loco quae in eodem loco eorum unum sine altero impelli non potest, ergo cohaerent.

Corpora: Agens et Patiens, cohaerent seu sympathica sunt. Nam corpora quorum unum in alterum agit eorum unum alterum impellit, quia omnis corporis actio est motus *def. 2.* Iam quae se impellunt cohaerent, *per prop. 1.*

Omnia corpora sympathica cohaerentia sunt. Si duo quaelibet Mundi spectabilis [*bricht ab*]

Corpora in quae idem corpus agit cohaerent. Omnia Mundi aspectabilis corpora sensibilia cohaerent. Motus cohaerentium diffformes sibi obstant.

Motus diffformes sibi obstantes sibi relictis accedunt uniformitati. Motus diffformes corporum sibi relictorum in Mundo aspectabili non potuere esse ab aeterno.

In corporibus sibi relictis motus semel uniformis manet semper uniformis.

Si corpora sibi relictis sunt, nullus unquam existit motus diffformis.

Dantur Substantiae incorporeae, seu Corpora in Mundo sibi relictis non sunt.

3₄. VIERTER ENTWURF

Überlieferung: L verworfenes Konzept: LH XXXVII 4 Bl. 65-66. 1 Bog. 2°. 1/2 Sp. auf Bl. 66 r° und 1 Sp. auf Bl. 66 v°. (Auf diesem Bogen auch: N. 3₁, N. 3₂, N. 3₃, N. 3₃ und L' von N. 3₇.)

Quod impellit immediate conatur intrare locum impulsu. Omnis enim impulsus actio est corporis in corpus. Omnis actio corporis in corpus est motus corporis agentis. Motus est loci mutatio. Corpus mutando locum suum non agit ideo immediate in aliud, nisi quia immediate seu statim conatur intrare in alienum. Ergo quicquid impellit conatur intrare in alterius locum.

4 loco | cohaerent *gestr.* | eorum ... |, ergo cohaerent *erg.* | L 5-8 | Nam ... | quia ... *def. 2.* *erg.* | ... sunt (1) Omnia mundi (2) Si ... spectabilis *erg.* | L 10 agit (1) sympathica sunt (2) cohaerent. L 12 obstantes (1) reducuntur ad uniformitatem. Motus uni (2) sibi ... uniformitati L 13 corporum ... relictorum *erg.* L 14 f. uniformis. (1) In corporibus sibi relictis (2) Si ... sunt, | seu si nullae sunt substantiae incorporeae, *gestr.* | nullus L 21 immediate *erg.* L 23 f. ideo immediate *erg.* L 24 immediate seu statim *erg.* L

Quorum unum intrare conatur in alterius locum, eorum extrema iam in eodem loco sunt. Conatus enim est initium actionis. Ergo et initium effectus, licet quolibet dato effectu minus. Initium intrandi in locum est intrasse parte sui qualibet data minore, id est extremi.

Impellere est conari movere. 5

Conatus est pars actionis qualibet data minor, seu initium medium finisve actionis. Ut instans temporis, punctum lineae.

Motus est mutatio loci.

Corpus est cuius actio passioque est motus.

Quae se impellunt cohaerent. Nam aut immediate se impellunt aut per interpositum interpositave. Si per interposita, saltem interposita immediate impelluntur et impellunt aut respectu extremorum aut inter se. Iam omnia se immediate impellentia cohaerent. Unum enim conatur intrare in alterius locum, *per prop. 1*. Ergo *per prop.* - cohaerent. Tota ergo series etiam mediate impellentium cohaeret, quia ex immediate impellentibus, ac proinde cohaerentibus componitur. 15

Corpora cohaerentia sympathica sunt.

Nam corpora cohaerentia sunt *συγκίνητα*, seu unum sine altero impelli non potest, *per def.* -. Si unum sine altero impelli non potest, etiam unum sine altero pati non potest. Omnis enim corporum passio est moveri ab alio seu impelli. Necesse est ergo corpora cohaerentia *συμπαθεῖν*. 20

Quicquid movetur momento motus est in duobus locis.

Nam momento Motus mutat locum. Momento mutationis non est extra locum.

1 iam *erg.* (*1*) unum seu (*2*) in *L* *3* effectu *erg.* *L* *3* intrandi in locum *erg.* *L* *5* conari (*1*) intrare in alterius locum (*2*) movere. *L* *6* Conatus est (*1*) instans s (*2*) indi (*3*) unum (*4*) indivisibile (*5*) pars *L* *9* motus. | Nulla est corporis actio immediata in distans nisi per contiguum aliquod aut seriem contiguorum *gestr.* | Quae *L* *11* Si (*1*) iam (*2*) per *L* *13f.* locum. (*1*) Iam quorum (*2*) | *per prop. 1. erg.* | Ergo *L* *15* ex (*1*) mediate (*2*) immediate impellentibus, (*a*) constat (*b*) ac *L* *19* impelli. (*1*) sunt ergo symp (*2*) Necesse *L* *20* *συμπαθεῖν*. (*1*) Corpora quorum (*a*) alterum (*b*) unum in alterius locum intrare conatur, cohaerent. Nam (*aa*) corpus quod conatur moveri (*bb*) dum conatur corpus, id est in dato quodam momento motus, corpus (*aaa*) non amplius (*bbb*) nondum desiit esse in loco (*2*) Datum (*a*) corpo (*b*) | Momento motus *erg.* | (*aa*) Punctum | (*bb*) extremum *erg.* | corporis moti | momento dato *gestr.* | est (*aaa*) simu (*bbb*) in duobus locis Nam momento motus mutat locum (*3*) Quicquid *L* *22* Motus (*1*) nondum desiit (*2*) mutat locum. (*a*) Momentum (*b*) Momento *L* *22* est (*1*) in loco (*2*) extra *L* *22* locum. (*1*) Quicquid movetur, momento dato percurrit spatium (*a*) dato quolibet minus (*b*) magnitudinis cuiusdam sed (*aa*) data qualibet minoris (*bb*) qualibet a nobis determinabili minoris. Esto corpus quod movetur *A* (*a*) in linea | (*b*) absolvens tempore dato lineam 35

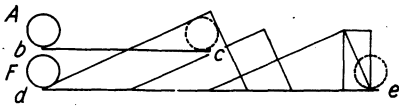

fig. 1 (gestr.)

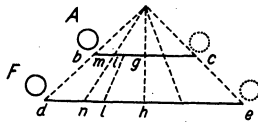

fig. 2 (gestr.)

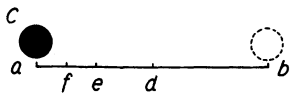

fig. 3

Spatium Continuum componitur ex partibus qualibet a nobis determinabili minoribus.

Esto spatium *ab*, in eo ferri intelligatur corpus *C* motu uniformi et horae spatio pervenire ex *a* in *b*, necesse est semihorae spatio pervenire in *d* et spatio quadrantis in *e* et semiquadrantis in *f* et sic perpetuo subdividendo in eadem ratione locum et tempus; necesse est ergo momento dato seu nunc pervenire aliquousque, nam si nunc non mutat locum seu non pervenit aliquousque quiescit ergo, at supponimus nunc moveri, id est momento dato incipere motum seu conari. Nunc ergo seu momento dato progredietur, sed per spatium minus quolibet a nobis determinabili. Componitur ergo spatium ex partibus qualibet a nobis determinabili minoribus. Vel brevius: tempus componitur ex momentis seu partibus qualibet a nobis determinabili minoribus nunquam enim existit nisi momentum; motus lineam dividit in partes partibus temporis proportionales, sunt ergo partes in linea momentis proportionales, seu qualibet a nobis determinabili minores. Ex his facile demonstratur harum partium alias esse aliis

minores.

erg. | *bc*. Ducatur lineae *bc* parallela | duplaque *erg.* | *de* (*a*) in qua (*b*) quam eodem tempore (*aa*) moveri (*bb*) absolvere intelligatur corpus *F*. Manifestum est cum (*a*) corpus (*b*) absolvetur linea *bc* absolvi lineam *de*. Et cum *bg* absolvi, et cum *bi* absolvi *dl* et cum *bm* absolvi *dn* id est semper duplam; atque ita subdividendo in infinitum. Necesse est ergo et partes qualibet data (2) | Spatium *erg.* | Continuum *L* 25

3*f.* corpus (1) necesse est antequam perveniat in *C* (2) *C* motu (*a*) uniformiter accelerato (*b*) uniformi *L* 6 et (1) quadrantis (2) spatio *L* 11*f.* momento dato *erg.* *L* 15 ex (1) temporibus (2) partibus *L* 17 momentis (1) par (2) motus lineam (3) seu *L* 17*f.* nunquam enim existit nisi momentum *erg.* *L* 18 motus (1) spatium (2) | lineam *erg.* | *L* 19 proportionales, (1) ergo per mome (2) sunt ergo partes (*a*) spatii (*b*) in linea *L* 21 *Am Rande:* Omnia Mundi (1) Corp (2) 30 aspectabilis Corpora sensibilia sympathica sunt. *L*

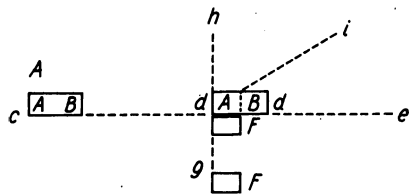
3. EXKURS

Überlieferung: *L* Konzept: LH XXXVII 4 Bl. 65-66. 1 Bog. 2°. 1 Sp. auf Bl. 65 v°. (Auf diesem Bogen auch: N. 3₁ - N. 3₄ und *L'* von N. 3₇.)

Corpus motu conatue praeditum aut duo corpora quorum unum alterum sequitur seu in locum alterius nititur difficilius dividitur quam quiescens, et tanto difficilius quanto fortior est eius motus conatusve.

Demonstratio:

Esto corpus *AB* motum ex *c* per *d* in *e* dum transit per *d* eodem tempore in partem eius *A* impingat corpus *F* veniens ex *g*, aut sunt duo corpora *A B* se sequentia seu mota in linea eadem. Manifestum est *A*

(partem totius *AB*) habere iam conatum in linea *de* quem possis appellare conatum cohaesionis (est enim conatus partis *A* sequendi partem *B* sed nisi in eius locum), et nunc accipere conatum in *gd* producta seu *dh* quem possis appellare conatum divulsionis. Motus ergo erit compositus ex utroque

conatu seu in linea *di* ac proinde *A* tardius separabitur a *B* quam si solum habuisset conatum abeundi in linea *dh* et parallelis, sine conatu prosequendi et in linea *de* ac parallelis. Linea autem *di* tanto magis inclinata est ad lineam *de* quanto conatus in *de* est fortior, tardior ergo partium separatio est aut in *dh* debilior, id est difficilior divisio quanto fortior est motus corporis dividendi. Et facilius est divisio quanto

4 (1) Facilius dividitur corpus quiescens, quam (2) Corpus *L* 4f. aut ... quorum (1) alterum (2) unum alterum sequitur seu ... nititur erg. *L* 9 eodem tempore erg. *L* 10f. aut ... eadem erg. *L* 11 est (1) corpus (2) *A B* 12 totius erg. *L* 13 *de* (1) et nunc accipere conatum in linea *gd* producta seu *dh*. Movebi (2) quem possis *L* 13 cohaesionis (1), consistit enim (2) (est *L* 14f. sed ... locum erg. *L* 16f. conatum (1) divisionis (2) divulsionis *L* 17f. compositus (1) ac proinde (2) ex utroque conatu *L* 18 *di* (1) Ponatur puncta *i* et *h* aequidistare a (a) puncto (b) linea *de*. Patet (aa) corpus divellendum (bb) partem divellendam *A* (aaa) nunc tardius (bbb) eodem tempore erg. | pervenire in *i* quo pervenisset in *h* si solum habuisset conatum versus *h*. At *i* magis distat a puncto (2) ac *L* 18 tardius (1) abire (2) separabitur *L* 19 abeundi (1) versus *h* sine conatu prosequendi versus (2) in *L* 19 prosequendi (1) cum simul et abeat, (2) et *L* 21 partium erg. *L* 21 aut in *dh* debilior erg. *L* 22 dividendi. (1) Et quod hinc sequitur si (2) Et facilius *L*

motus dividendi est minor; facillima ergo cum est minor quolibet alio seu nullus. Id est cum quiescit. Hinc intelligi potest si conatus corporis dividendi *AB* in linea motus sui *de* sit multo fortior conatu impingentis seu conatu separationis impresso *dh* ita ut conatus in *dh* in comparationem conatus in *de* venire non possit, lineam *di* ita inclinatum fore ad lineam *de* ut quoad effectus sensibiles haberi possit pro eadem. 5 Unde reddi potest [ratio] cohaesionis in corporibus sensibilibus, quae scilicet motu intestino celerrimo, in se redeunte ita fornicantur, ut ictu non nisi maximo sensibiler separantur. Fateor corpora sensibilia, fibris quibusdam et filamentis aliisque cohaesionis instrumentis fere colligari. Sed aut ad filamenta filamentorum progrediendum est in infinitum, aut ultima denique filamenta ratione quadam ex primis 10 corporum principiis ducta sunt colliganda, qualem ego ostendi esse conatum motumve. Duo corpora quorum alterum in alterum nititur [*bricht ab*]

3₆. FÜNFTER ENTWURF

Überlieferung: *L* verworfenes Konzept: LH XXXVII 4 Bl. 64-64a. 1 Bog. 2°. ³/₄ Sp. auf Bl. 64 r°. (Auf diesem Bogen auch *L*² von N. 3₇.) 15

Motus est Mutatio Loci.

Corpus est cuius omnis actio passioque est motus.

Conatus est initium actionis.

Impellere est movere conari.

Tendere est moveri conari. 20

Qui agit in corpus, impellit.¹ Nam omnis passio corporis est moveri *per def.* – Ergo omnis actio in corpus est movere. Qui movet movere conatur, id est *per def.* – impellit.

¹ Cohaerent quorum uno impulso alterum impellitur.

2 si (1) motus *de* (2) conatus | corporis dividendi *erg.* | (a) *de* tam sit (b) *AB* *L* 3 sit (1) tanto 25
(2) multo *L* 3f. ut (1) sensum (2) consideratio (3) conatus *L* 5 inclinatum (1) esse (2) fore *L*
6 cohaesionis (1) corporum sensibilibus (2) in ... sensibilibus *L* 8 filamentis (1) fere colligari (2)
aliisque *L* 20 Tendere ... conari *erg.* *L* 21 *am Rande*: Nihil impellere potest mediate nisi *per*
gestr. *L* 21 impellit | Omnis actio corporis in corpus est impulsus. *gestr.* | Nam *L* 21 est (1)
motus (2) moveri *L*, 24 quorum (1) unum impelli non potest, quin alterum impellatur (2) uno ... 30
impellitur. *L*

Corpus impellens tendit versus locum et si immediate impellit tendit in locum; impulsus.² Nam impellens agit, (impellere enim est conari *def.* -, conari est agere *def.* -) corpus agit motu *def.* - Quicquid agit motu agit, mutatione loci *def.* - Ergo corpus impellens agit, quia mutat locum suum. Contra impulsus patitur, quia impellens agit; corpus patitur motu *def.* - seu mutatione loci sui. Ergo necesse est impulsus mutare locum suum, quia impellens mutat locum suum. Ex mutatione autem loci in uno non sequitur mutatio loci in alio, nisi unum intret in alterius locum, ita enim necesse est alterum exire, quia duo corpora non possunt esse in eodem loco. Necesse est ergo impellens ire, vel saltem ire incipere, seu (*per def.* -) tendere versus locum impulsus; et si immediate impellit, seu contingit, tendere in ipsum eius locum, moveri enim aliter versus ipsum ultra seu propius fieri amplius, non potest.³ Si eo momento unum est impulsus, quo alterum est impellens, lineam quandam intermediam necesse est esse plenam.

Explicanda primum propositio est exemplo. Si ego lapidem in alium projicio, non alter est eodem momento impulsus, quo ego sum impellens, temporis enim intervallo opus est, dum lapis ad ipsum perveniat; at si eum baculo iam contigi, ac postea impello, eodem momento ille impellitur, quo ego baculum impello. Priore

² Si quid impellitur, necesse est aliud in eius locum tendere. Impellens enim aut mediatum est quod tendit tantum versus locum impulsus, aut immediatum, quod tendit plane in locum *prop.* -, at nihil mediate impellere potest nisi per aliud quod impellit immediate.

³ Quae sunt in eodem loco eorum unum impelli non potest quin et alterum impellatur seu cohaerent. Sunt existantia in uno loco *A* et *B*, tertium impellens *A* sit *C*, ajo etiam impelli *B* ab eodem *C*. Nam *A* impellitur a *C*, quia *C* vel aliud quiddam impulsus a *C* tendit in eius locum. Si tendit in locum corporis *A* tendet etiam in locum corporis *B*, quia is locus utriusque est idem. Ergo impulsus *A* etiam impelletur *B*, id est cohaerent *per def.* -

1 Corpus *erg. L* 1 tendit (1) in locum impulsus (2) versus locum *L* 1f. Et ... impulsus *erg. L* 2 agit, (1) corpus (a) agens movetur (b) agit motu, (2) (impellere *L* 3 agit, (1) ob (2) quia mutat locum (3) mutatione loci *L* 4f. quia ... agit; *erg. L* 6 suum. (1) Corpus autem mutando locum suum non facit aliud mutare, nisi in alter (2) Ex *L* 7 unum (1) conetur (2) intret *L* 9 impellens (1) intrare (2) ire *L* 9 saltem (1) intrare (2) ire *L* 10 tendere (1) in (2) | versus *erg.* | *L* 10-13 et ... potest. *erg.* (1) Impellens et | impulsus cohaerent, *streicht Hrsg.* | si eo momento unum | est impulsus *streicht Hrsg.* | quo alterum est impellens. (2) Si ... plenam. *L* 15 alter *erg. L* 16 baculo (1) percutio (2) iam *L* 17 impello. (1) Eo ergo casu aio inter (2) Priore *L* 18 (1) Quicquid impelli (2) Si *L* 19 tendit (1) tantum (2) plane *L* 22 (1) Nam quae sunt in eodem loco (2) Neque enim unum impelli potest nisi tertium (3) Quae *L*

casu spatium esse potest inter lapidem et excipientem, quod a lapide successive impletur. At posteriore casu, quia motus fit in instanti, necesse est aut spatium intercedere nullum, aut serie quadam contigua corporum contiguorum esse plenum, ut uno impulso caetera impellantur.

Corpus patiens est sympathicum agenti.⁴

Nam aut cohaerent, omnia autem cohaerentia corpora sympathica sunt (quia omnis corporum passio motus, omnia autem cohaerentia *συγκίνητα*), aut est aliud intermedium, quod primum agenti seu impellenti (omnis enim corporum actio est impulsus) cohaesit, ergo ei sympathicum est; et postea patienti cohaeret, ergo patiens est sympathicum ipsi. Iam intermedium omnes passiones ab agente receptas retinuit (omnes enim passiones in corporibus conservantur). Ergo omnes passiones quas agens ei impressit id est quas habuit antequam cohaerere ei desineret (quia omnes priores inde ab initio nunc quoque servat), transfert in patiens.

3., SECHSTER ENTWURF

Überlieferung:

- L*¹ Konzept von »Propositio 1«: LH XXXVII 4 Bl. 65–66. 1 Bog. 2°. 1 Sp. auf Bl. 66 v°. (Auf diesem Bogen auch N. 3₁ – N. 3₅)
- L*² Konzept von »Propositio 2« und der Fortsetzung: LH XXXVII 4 Bl. 64–64a. 1 Bog. 2°. 1½ Sp. Auf diesem Bogen davor auch N. 3₆. (Unsere Druckvorlage für die Fortsetzung.)
- I* Reinschrift: LH XXXVII 4 Bl. 67–70. 2 Bog. 2°. 3 Sp. auf Bl. 67 und 68 r°, Rest nicht beschrieben. Papier brüchig, am oberen Rand mit geringfügigen Textverlusten. (Unsere Druckvorlage für die Propositionen 1 und 2.)

⁴ Corpora cohaerentia sympathica sunt absolute. Omnia corpora immediate agentia et patientia cohaerentia sunt. Corpus patiens sympathicum est agenti. Omnia Mundi aspectabilis corpora sensibilia in se invicem agunt. Motus sympathicorum difformes sibi obstant. Motus [*bricht ab*]

4f. impellantur. (1) Corpora Agens et patiens sympathica sunt. (2) Corpora Agens et patiens sympathica sunt. (3) Corpus ... agenti. *L* 12f. (quia ... servat) *erg. L* 24f. absolute. (1) Corpora (a) quorum (b) in quae idem corpus agit, sympathica sunt (2) |Omnia ... sunt. *erg.* |(a) Corpora agens et patiens sympathica sunt eorum quae sunt in agente (b) Corpus patiens sympathicum (aa) est agenti (bb) est |iis quae accidunt *gestr.* | agenti *L*

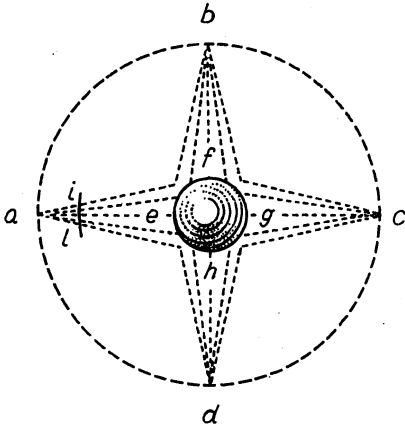
Propositio 1

Nullum est Spatium Vacuum sensibile in mundo aspectabili.

Haec propositio nobis sufficit, tantisper dum a priori demonstrabitur nullum plane vacuum esse posse. Ostenditur autem a posteriori ut vocant, seu sensu et experimentis. Primum enim in tellure nostra et circumjacente eam regione aëris nullum vacuum esse vel hinc patet, quia nullum spatium est, quod non sit corpore sensibili repletum, aut per quod species sensuum, lucis inprimis, colorumve, non trajiciant. Species autem istas aut corpora, aut corporum conatus motusve esse, pro demonstrato suppono. Extra tellurem in immensa coeli regione idem evincunt, Radii siderum qui ex quolibet coeli puncto sensibili pervenire possunt in quodlibet punctum sensibile superficiei terrae. Ita nullum est punctum superficiei terrae (exceptis duobus polis) quod non aliquando illustretur a sole planetisve, aut quod non perpetuo illustretur a stellis intra eius horizontem cadentibus. Et in genere manifestum est sensu corpus lucidum radios diffundere in orbem, seu nullum esse punctum sensibile intra sphaeram activitatis eius, quousque scilicet videri potest, in quod non cadat radius lucis. Iam intra sphaeram activitatis siderum est totum intervallum inter ipsa et nos (videntur enim utique a nobis), ergo nullum est punctum spatii sensibile in toto intervallo inter sidera quae videntur, et nos, [in] quod non cadat radius lucis nisi aliquod corpus obstans ei puncto spatii insit. Iam omnis radius lucis est aut corpus aut corporis motus pressiove. Nullum ergo est punctum sensibile vacuum in toto intervallo inter sidera et nos, ac proinde in toto mundo aspectabili.

Hoc argumentum vim demonstrationis habere judico, ac proinde figura illustrandum arbitror. Esto *abcd* mundus aspectabilis, sunt sidera *A B C D*; puncta telluris, quibus sidera verticaliter respondent *E F G H*. Manifestum est enim omnia puncta sensibilia spatiorum *afh*, *beg*, *cfh*, *deg*, esse radiis, ac proinde corporibus

1 Propositio 1 erg. 1 2 (1) Omnia Mundi Corpora Sensi (2) Nullum L' 3 a priori erg. L' 4 posse. (1) Confi (2) Ostenditur L' 4 autem (1) sensu (2) a posteriori L' 6 est, (1) per quod (2) continue (3) non conti (4) quod L' 8 corporum (1) motus (2) conatus motusve L' 10 sensibili (1) perveniunt (2) pervenire possunt L' 12 planetisve erg. | aut gestr. | quod L' 13 a (1) stella verticali quadam (2) stellis L' 13 cadentibus. (1) Necessesse est ergo per omnes (2) spatium aethereum in omnes 30 partes, linea (3) Et L' 14 sensu erg. L' 14 corpus (1) luminosum (2) lucidum L' 16 Iam (1) sphaera (2) intra sphaeram L' 17 spatii sensibile erg. L' 18 nos, in quod L' 18 non (1) terminetur (2) cadat L' 19 puncto spatii erg. L' 20 vacuum erg. L' 22f. illustrandum (1) puto (2) arbitror L' 23 aspectabilis, | e globus telluris L' erg. u. gestr. | sunt L' 24 sidera erg. L' 24 verticaliter (1) incumbunt (2) respondent L' 24f. est (1) spatia (2) enim ... spatiorum L' 35 25 proinde (1) ad sensum (2) corporibus L'

plena; cum enim radii ex *a* prodeuntes, omnia puncta sensibilia attingant apud nos, seu in arcu *hef*, multo magis omnia intervalli intermedii attingent, ut arcus *il*. Nullum enim punctum assumi potest in arcu *il*, per quod non trajiciat radius ex *a* in arcum *feh*. Et dudum ab opticis demonstratum est, tantum radorum transire per lineam vicinam exiguam ut *il* quantum per remotam majorem ut *feh*, modo iisdem radiis extremis ut *aif*, *alh* comprehendantur. Ac proinde si apud nos omnia spatia sensibilia radiis implentur, multo magis in medio intervallo sideri viciniore idem eveniet, cum radii tanto densentur magis, seu cum locus exiguus tanto plus radorum accipiat, quanto locus est lucido vicinior. Cumque ea puncta in circulis *abcd* et *efgh* possint assumi ubique, sequitur in toto spatio inter *abcd* et *efgh* comprehenso nullum esse punctum sensibile radiis vacuum ac proinde corporibus. Q. E. D.

Q. E. D.

Propositio 2

Omnia mundi aspectabilis Corpora sensibilia sympathica sunt. Sive: nulla evenire potest mutatio sensibilis in quolibet corpore sensibili, unde non mutatio aliqua, etsi aliquando insensibilis, in alio mundi aspectabilis corpore sensibili, utcunque remoto, sequatur. Et verum est in mundo quod Hippocrates asseruit de Corpore humano, πάντα σύβρροια καὶ σύμπνοια εἶναι.

Si demonstratum esset nullum plane vacuum dari in mundo, theorema nostrum posset generalius concipi, omnia scilicet mundi corpora sympathica esse. Interea, cum

1-14 Cum ... | ex *a* prodeuntes *erg.* | ... viciniore *erg.* *L*¹ 2 sensibilia (1) impleant (2) attingant *L*¹ 6 Et (1) in genere (2) dudum *L*¹ 8 *f.* remotam (1) ingentem (2) majorem *L*¹ 11 si (1) prope (2) apud *L*¹ 13 *f.* seu ... accipiat, *erg.* *L*¹ 16 sensibile (1) vacuum (2) radiis ac proinde corporibus vacuum *L*¹ 18 Propositio 2 *erg.* 1 19 *f.* sunt (1) <unica> (2) unius (3) sive: *L*² 20 sensibili, (1) et (2) unde *L*² 22 *f.* sequatur. |(1) Verum scilicet (2) Et ... corpore humana, (a) omnia esse (b) πάντα 30 ... εἶναι *erg.* | *L*² 24 demonstratum (1) erit (2) esset *L*² 24 vacuum (1) esse posse (2) dari posse (3) dari *L*² 25-S. 88,1 | cum ... *prop.* 1. *erg.* |(1) nobis (2) instituto *L*²

vacuum sensibile excluderimus *prop. 1.* instituto nostro, quale concepimus sufficit, quod ita clarum reddemus: Esto exempli causa corpus aliquod utcunque remotum et grande, quod eminus appareat rutilum, quale est Mars, certum est colorem eius rutilum, a partium dispositione pendere. Cogitetur primum mutari dispositio in partibus exiguis, non ideo minus apparebit rutilus, at si saepe repetatur mutatio, in partibus scilicet exiguis pluribus, tandem fiet sensibilis, et color rutilus evanescet. Necesse est ergo singulas Mutationes partium, utcunque exiguarum, sensibilibus tamen, mutasse aliquid in actione Martis in nos, etsi insensibile, nam si prima mutatio nihil egit, etiam secunda nihil egit, et tertia, et singulae aliae, id est in universum omnes, ac proinde color rutilus non mutaretur, mutata licet utcunque partium omnium dispositione, quod est absurdum. Necesse est ergo omnem in superficie Martis partis exiguae sensibilis (ei scilicet qui in Marte esset) mutationem mutare actionem Martis in nos, ac proinde passionem quoque nostram, etsi ea mutatio nobis sit insensibilis, donec saepe repetatur. Quod argumenti genus cum eo coincidit, quo Stoici ad acervum suum seu soritem conficiendum abutebantur. Ajebant enim illi primus pilus erasus calvum, aut nummus ademptus pauperem non facit, ergo utique nec secundus, si non primus et secundus, ergo nec tertius, et sic in infinitum. Sed diluitur argumentum, nostrum plane in modum, primus nummus ablati, pauperem facit, id est, quam ante pauperiorem, sed non notabiliter, contribuunt ergo singulae ablationes ad paupertatem seu calvitiam, at insensibiliter; crescit occulto velut arbor aevo, aut ut Milonis vitulus indies auctus, tandem evaserat in bovem. Eodem modo sciendum est in Mundo aspectabili mutationem omnem sensibilem ex propinquo, efficere aliquid etiam in remotum utcunque, etsi non nisi post multas repetitiones illic sentiri possit. Esto enim Mons sabulo aut nive tectus vel sylva foliis operta quantaevs mag-

3 appareat (1) rubrum, quale es (2) rutilum, L² 4 primum *erg.* L² 6 sensibilis, et (1) Mars 25
desinet esse rutilus (2) color ... evanescet. L² 7f. tamen (1) (si quis scilicet in ipso Marte esset) (2)
(nam insensibilibus licet omni (3) aliquid egisse | etsi insensibile *erg.* | (4) (a) effecisse in actionibus | (b)
mutasse ... actione *erg.* | ... insensibile L² 8 mutatio *erg.* L² 9-11 tertia, et (1) omnes, quod (a)
argumentum (b) argumenti genus cum eo coincidit, quo Stoici ad Soritem suum seu acervum conficien-
dum abutebantur (2) singulae ... absurdum L² 10 rutilus (1) nunquam (2) non L² 11 omnem (1) 30
mutationem (2) in superficie L² 16 aut ... pauperem *erg.* L² 19 notabiliter, (1) efficiunt (2)
contribuunt L² 20 seu (1) mutatio (2) calvitiam L² 20f. aut ... bovem L² 23 repetitiones (1)
sentiatur (2) illic ... possit L² 24 Mons (1) distantiae quantaecunque, aut (2) ex sabulo (a) composit
(b) tectus (3) sabulo ... vel L² 24-S. 89,1 quantaevs ... quantamvis *erg.* L²

14 Stoici: vgl. CICERO, *Academica*, II. 16, und HORAZ, *Epistolae*, II. 1, 45-49.

21 Milon aus Kroton: vgl. QUINTILIAN, *Institutio*, I, 9, 5.

nitudinis, sensibilis in distantiam quantamvis; adime bullulam nivis, aut granum arenae, aut folium arboris, etsi non sensus, effectus tamen mutationis propagabitur in remotum, at sensus ipse mutabitur, quanto repetitione facta tanta montis aut sylvae pars detegatur, quanta in distantia tanta sentiri potest, quanta scilicet actionem efficit, uni filamento nervi visorii movendo parem. Unde visus noster auctus minores semper rerum partes detegit, quod sufficientibus instrumentis iret in infinitum, nisi aucta nimis oculi acie medium ipsum ut aër, vitrumque, perspicuum esse desineret, et minimae eius maculae atque heterogeneitates essent appariturae, aut ad partes deveniretur filamentis nervorum minores, aut denique si eis credimus qui radios corpora potius quam corporum pressiones esse volunt (quibus ego, etsi non assentiar, quia tamen hactenus contrarium non est demonstratum, propositiones meas hoc loco accommodo) nisi ad exiguitatem ipsorummet radorum perveniretur, radii enim ipsi non possent videri, nisi aliis radiis, quod iret in infinitum, contra eorum opinionem, qui radios magnitudinis insensibilis licet corpora esse volunt. Quae ratio est etiam cur non de quarumlibet, sed sensibilium tantum partium mutatione propositionem conceperim, nam in eorum hypothesi qui ipsos radios corpora licet insensibilia esse volunt, partium insensibilium nimis exiguarum mutatio in alia corpora non propagatur, cum radii ipsi, aut corpora radiis ipsis aequalia vel minora, radios emittere aut reflectere non possint, nisi radios radorum in infinitum statuamus, ac proinde tandem radios ultimos, non corpora motu, sed lineas tantum pressione propagatas esse admittamus.

1 f. adime (1) partem | (2) bullulam *erg.* | nivis | utcunque parvam *gestr.* | , aut granum arenae, (a) nihil utique in loco remoto sentietur, donec paulatim (aa) magna (bb) tanta pars nivis consumta (b) aut folium arboris *L*² 2 mutationis (1) in locum (2) propagabitur *L*² 6 sufficientibus instrumentis *erg.* *L*² 7 ut aër, vitrumque *erg.* *L*² 8 maculae (1) impuritatesq (2) atque *L*² 8 f. aut ... minores *erg.* *L*² 11 meas (1) etiam ipsis (2) hoc loco *L*² 16 f. in eorum ... volunt, *erg.* *L*² 17 insensibilium (1) , (quales ex eorum hypothesi ipsi radii sunt) | (2) valde (3) nimis exiguarum *erg.* | mutatio *L*² 17 non | in eorum hypothesi qui radios corpora subtilia esse volunt *erg.* u. *gestr.* | propagatur, *L*² 17 f. propagatur, (1) quia aliis jam radiis (2) cum *L*² 19 statuamus *erg.* *L*² 20 ultimos *erg.* *L*² 20 motu *erg.* *L*² 20 sed (1) simplices (2) lineas *L*² 20 f. admittamus. (1) 30 Quod quisquis admittit, idem et vacuum q (2) 3) Ex duobus corporibus Sympathicis alterum sequi conatur alterius motum. Sequi conatur inquam, id est sequetur, reapse si alio conatu motive non impediatur. 4) (3) 3) Corpora sympathica cohaerent, Seu unum sequi conatur alterius motum. Conatur inquam, id est faciet, nisi alio motu conative impediatur. Demonstratio haec est: Corpora quorum alterum (a) in alterius locum intrare conatur (b) pellere alterum conatur cohaerent, ut a me ostensum est in *Theoria* 35 *motus* - (4) 3) Ex *L*²

[prop.] 3) Ex duobus Corporibus Sympathicis alterum sequi conatur alterius motum.

Conatur inquam, id est faciet reapse, nisi alio motu conatue impediatur.

Corpora enim Sympathica definivimus, quorum unum patitur ob alterius passionem, etsi eodem modo pati non definierimus; at nunc ajo ex ea definitione sequi, ut alterum ferri conetur alterius motu. Nam si unum patitur ob alterius passionem aut alterum in alterum agere necesse est, aut ab uno tertio agi in utrumque, aut utrumque agere in unum tertium aut unum agere in tertium, alterum pati a tertio. Actio autem corporis in corpus impulsio est. Corpora quorum alterum ab altero impellitur cohaerent, seu unum moveri conatur alterius motu; ut demonstratum est in *Theoria Motus* dudum publicata *prop.* -. (Nam impellens conatur intrare in locum impulsivi, id est momento impulsus, cum alterum incipit exire, seu cum simul intus et extra est (nam quod movetur momento motus non est in uno loco, sed conatur seu tendit), impellens incipit in eo esse, incipit ergo penetrare, si incipit penetrare extrema eorum se iam penetrare. Actionem (- - est ex- - -) fecisse. Ergo extrema eorum unum sunt, ac proinde alterum sine altero impelli non potest, cohaerent ergo.)

Cohaerent ergo corpora saltem tertio intermedio, in quod immediate agunt, aut a quo immediate patiuntur; et aut simul aut separatim; si simul, eodem momento quo medium sequi conatur motum unius extremi, etiam alterum extremum sequi conabitur motum medii. Si intervallum intercedit, ut cum non omnis quidem, sed is tamen motus unius extremi in alterum extremum transferri tentabitur, qui priori inerat, cum medio postea in posterius translato adhuc cohaereret. Exempli causa pone hominem navi vehentem sagitta volucrem ferire. Constat sagittam ab arcu impulsam [*bricht ab*]

1 f. Sympathicis (1) unum (2) alterum sequi conatur L² 4 unum (1) mutatur altero (a) 25 mutato (b) patient (2) patitur L² 7 tertio erg. L² 8 aut unum ... a tertio L² 12-14 momento ... impellens erg. L² 14 f. penetrare, (1) seu extrema eorum se penetrare, aut sunt unum (2) si ... |Actionem ... fecisse erg. L² 17 f. in ... et erg. L² 18 momento (1) alterius mutatio (2) a (3) quo L² 20 cum (1) lapidem ex navi in alterum (2) non (a) omnem (b) omnis L² 20 f. sed (1) ea tantum mutatio (2) is tamen motus L² 23 hominem (1) sagitta latum (2) navi L² 23 vehentem (1) 30 sagittam in volucrem ejaculari (2) sagitta ... ferire. L² 23 Constat (1) navem e (2) sagittam ab (a) homine (b) arcu L²

11 *prop.* -: vgl. VI, 2 S. 266, Z. 5-12.

3₈. SIEBENTER ENTWURF

Überlieferung: *L* Konzept: LH XXXVII 4 Bl. 66a-66b. 1 Bog. 4°. 3 Sp. auf Bl. 66a, Rest nicht beschrieben.

Die Zählung der Propositionen wurde vom Herausgeber unter Berücksichtigung der Hinweise im Text vorgenommen. 5

[Prop. 2.] Corpora Mundi aspectabilis sensibilia omnia inter se sympathica sunt, ita ut nulla mutatio sensibilis evenire possit in quolibet dato, quin aliqua licet aliquando insensibilis sequatur in alio utcunque remoto.

Si demonstratum esset, nullum dari vacuum omnino in Mundo, non tantum mutationes sensibiles sed et omnes, cuiuslibet corporis dati in quolibet alio effectum 10 habere sequeretur.

At Theorematis ita uti concepimus facilis demonstratio est. Esto corpus utcunque remotum in Mundo aspectabili, magnitudinis tantae ut nihilominus videatur. Ajo partem eius sensibilem quamlibet utcunque exiguam etsi non sentiatur a nobis agere tamen aliquid in nos, utcunque distemus. Cum enim accedentibus propius continue 15 partes minores detegantur, et aliis citius aliis propius, prout visu sunt exactiore, necesse est, agere partes antequam sentiantur. Ergo totius actio ex confusis partium actionibus composita est, quoties distantia minor est quam ut singulae sentiantur. Etsi ergo non sentiantur partes alioquin sensibiles agent tamen quousque totum sentiri potest, id est (cum totum augeri possit in infinitum; posito quoque mundo aspectabili 20 seu distantia sentientium in infinitum aucta) agere in infinitum. Q. E. D.

[Prop. 3.] Corpora sympathica magis sympathica sunt, si motus eorum sint congruentes, seu quod idem est corpora sympathica conantur motus suos reddere congruentes.

Motum congruentem voco, cum omnia puncta eandem distantiam servant, 25 seu lines invicem parallelas describunt, ut fit in motu corporis rigidi; aut corporum

6 | Nullum est vacuum sensibile in Mundo aspectabili. *gestr.* | Corpora *L* 6 Mundi (1) sens (2) aspectabilis *L* 12-21 At ... Q. E. D. *erg.* *L* 14 sensibilem (1) (prope existenti) (2) quamlibet *L* 14 f. exiguam (1) non sentiri quidem, agere tamen aliquid in nos utcunque distantes (2) etsi ... nobis (a) distantibus (b) agere ... distemus *L* 23 f. seu ... congruentes. *erg.* *L* 24 *Am Rande:* sua natura 30 sensi *erg. u. gestr.* *L* 25 f. eandem ... seu *erg.* *L* 26-S. 92,1 in (1) corporibus rigidis; uno pluribusque, vinculo rigido connexis (2) corpore rigido, aut corporibus rigidis pluribus, vinculo rigido connexis. (3) motu ... connexorum. *L*

rigidorum plurium, vinculo rigido connexorum. Hinc manifesta propositionis ratio est; nam congruenter mota inter se instar globi rigidi conjuncta sunt; at si motus motui non congruit divelluntur vinculo abrupto. Eodem modo in corporibus sympathicis vinculum cohaerentiae causa est, ipse Radius actionis. Radius enim actionis est series corporum motorum aut nitentium saltem in linea eadem, ea vero cohaerent seu difficilius separantur, ut demonstratum est *Theoremate praemisso*. Resistunt ergo separanti, motui scilicet incongruo, quo distantia situsve corporum mutatur.

Ex his sequitur: [Prop. 4.] Omnes motus sensibiles Mundi aspectabilis, incongruos, (ac proinde se mutuo turbantes) magis magisque continue accedere ad congruentiae, seu Parallelismi motuum sensibilium universalis, statum.

Nam quia [corpora] sympathica sunt *per prop. 2.* conantur ad eum statum, et quidem perpetuo seu conatu continue repetito, *per prop. 3.* Conatus autem nullus unquam irritus est, nam etsi vincitur, compensat destruitque tamen tantundem conatus oppositi, ac proinde eum minuit. Conatus ergo continuus nunquam irritus, effectui continuo appropinquabit.

Hoc Theorema esse fundamentum Gravitatis et Elaterii et Directionis Magneticae, et dudum innuimus in *Hypothesi* aliquando publicata, et suo loco clare, opinor, ostendemus.

[Prop. 5.] Motus congruus universalis aspectabilium non potest discerni a quiete.

Cum enim in motu omnium parallelo distantiae seu lineae omnium ad omnia eadem serventur, ergo et anguli omnium ad omnia iidem erunt, ac proinde situs in universum. Iam motum corporum sola situs id est distantiae angulive ad alia corpora mutatione a quiete discernimus.

3-8 divelluntur (1) abrumpitur ergo | tunc *erg.* | radius actionis corpora etiam dissita conjungens quod sine actionis perturbatione fieri non potest. Radius actionis est linea qua corpus nititur in aliud corpus aut seipso aut aliorum interpositorum serie (a) propulsa (b) impulsiva (2) vinculo ... | sympathicis *erg.* | ... actionis (a) seu linea qua corpus nititur in aliud corpus aut seipso aut corporum interpositorum serie impulsiva. Is enim radius (aa) abrumpitur (bb) dividitur, ac motus proinde perturbatur altero radii extremo, id est altero corporum sympathicorum avulso. At motus se opponit perturbanti ergo et avulsioni ac proinde motui incongruo, seu quod idem est, conabitur procurare congruentem (b) Radius ... | seu difficilius separantur *erg.* | ... mutatur. L 11 motuum (1) unif (2) sensibilium L 12 quia ... *prop. 2. erg. L 17-19* Hoc ... ostendemus. *erg. L 20* aspectabilium *erg. L 22* seu lineae *erg. L 23* situs | quoque *gestr.* | in L 25-S. 93,2 discernimus. (1) Motus incongrui in Mundo aspectabili sibi relicto non potuere esse ab aeterno. Posito semel in Mundo Parallelismo Universali parallelismus (2) Parallelismus ... relicto L

18 in *Hypothesi*: Stelle nicht gefunden.

[Prop. 6.] Parallelismus motuum Universalis semel positus in Mundo aspectabili sibi relicto durabit in aeternum.

Cum enim corpora Mundi aspectabilis conentur ad parallelismum contra incongruitatem *prop. 4.* conabuntur ad parallelismi conservationem et quia eum omnia jam assecuta sunt, ideo nullus erit conatus contrarius in ipsis. Opus ergo est vi externa ad perturbationem.

[Prop. 7.] Motus incongruus in Mundo aspectabili sibi relicto non potest durasse ab aeterno.

Cum supra dixerimus incongruitatem continuo decrescere inferret hinc aliquis statim quicquid continue decrescit, id tandem necessario evanescere, ac proinde non potuisse durasse ab aeterno, nec durare in aeternum, sed male, constat enim lineas dari continuo accedentes ad punctum datum, nec tamen attingentes possent pendula fingi quorum vibrationes continuo accederent ad quietem, nec tamen unquam quiescerent, spatio tantum vibrationis continuo deminuto, ac proinde motu insensibili reddito. Ajo igitur posse aliquid continue decrescere in aeternum, sed non continue decrevisse ab aeterno. Demonstratio haec est: Fingantur duo pendula inaequalium celeritatum vibrasse ab aeterno [*bricht ab*]

3 corpora (1) sympathi (2) Mundi L 4 *prop.* (1) 3. (2) 4. L 4f. quia (1) | omnia *streicht* Hrsg. | (2) , eum ... sunt L 6f. perturbationem. (1) Motus (a) incongrui (b) incongruos in toto Mundo tam aspectabili, quam (2) Motus L 7f. potest (1) decrescere (2) | dici *gestr.* | durasse L 8f. aeterno. (1) Oportebit enim | incongruitatem *erg.* | continue decrevisse ab aeterno. Ego vero demonstrabo (2) Cum L 9 dixerimus (1) Motum incongruitatis (2) incongruitatem L 10f. ac ... aeternum *erg.* L 11 sed (1) falsa haec positio est, aliaeque machinae adhibendae (2) male L 15 igitur (1) motum cont (2) posse L 15 decrescere (1) ab aeterno (2) in L

4. DE CONSISTENTIA CORPORUM

[Herbst 1672 - Winter 1672/73 (?)]

Überlieferung: L Konzept: LH XXXVII 4 Bl. 44. 1 Bl. 2°. 1 1/2 S.

Der indirekte Bezug auf den im *Journal des Sçavans* am 25. Juli 1672 veröffentlichten Brief von Huygens sowie inhaltliche Bezüge auf die Ergänzungen in der Reinschrift der *Propositiones quaedam physicae* (N. 2₃) und die erkennbare Absicht, die 24. Proposition daraus als Abschluß des Stückes zu übernehmen, berechtigen zu der Annahme, daß es nicht lange danach, spätestens aber im Winter 1672/73 abgefaßt wurde.

Consistentia corporum est quantitas virium necessariarum ad solutionem contiguitatis. 10

Continua sunt contigua cum aliqua consistentia. Contigua sunt inter quae distantia nulla est. ¹

Si duo corpora ita contigua sint, ut nullo in diversa conatu ciantur, ea corpora non ideo continua sunt, seu conatui in diversa resistentia. Cum enim omnia corpora omnes recipiant conatus, qui ipsis imprimuntur, (etsi ob 15

¹ *Am Rande*: Hypothesis mea concursuum eventus per meras conatum compositiones, et hos per corporum diversorum superimpositiones explicandi adeo necessaria est, ut sine ea intelligi non possit acceleratio, cum corpus impellitur in plagam ad quam jam tendit. Ad hoc intelligitur, cum corpus intelligitur moveri in corpore jam moto. Ego antequam hoc detexissem de ista acceleratione ipse dubitabam. 20

9 (1) Resistentia (2) Consistentia L 9 ad (1) continui (2) solutionem L 12 est. (1) Continua in summa aut Tenacia sunt aut Dura. Tenacia sunt quae (a) per partes solvi possunt, dura, quae non nisi tota simul (b) transformantur potius quam solvuntur, Dura, quae solvuntur potius quam transformantur. Ductilia sunt, (aa) quae non nisi partes solvuntur, etsi ad totum s (bb) quorum 25 non nisi partes quaedam a se invicem discedunt, salva ipsarum connexione cum toto, licet conatus tendat ad totius solutionem. Contigua quiescentia continua non sunt, sive quod idem est, consistentia carent. Quies non est consistentiae causa. Consistentiae enim definitio utcumque resoluta, oriri non potest ex definitione Quietis utcumque resoluta. Quiescere enim (2) Si L 30 15 conatus (1) diversos, atque ex eorum compositione (2), qui L

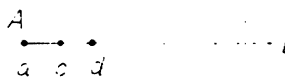
20 f. dubitabam: vgl. VI, 2 S. 284 und 349ff.

aliorum conatuum concursum, conatus illi non semper effectum sortiantur). Ideo non ideo minus corpora contigua conatus in diversa recipiunt, quod eos iam non habent; conatus autem in diversa, ne exitum nanciscantur aliis oppositis aequalibus conatibus opus est, ergo ad resistantiam contra conatus novos in diversa euntes non sufficit eorum absentia praecedens, nec proinde ad continuitatem contiguitas. 5

Nemo mirari debet a summi viri Renati Cartesii sententia (quam nuper etiam Illustri Hugenio suspectam fuisse video) nobis fuisse abeundum. Nam ille suam quam affert causam continuitatis, a sententia de motu et quiete minime probanda derivavit. Cum enim illi corpus quiescens simpliciter magis videatur resistere impingenti, quam si contrario motu cieretur, mirum non est. Sufficere illi quoque corpus quiescens 10 apud aliud corpus, ad motum ab eo sive discessum prohibendum. Sed cum omnis scientiae de Motu pariter ac Mente principium alibi demonstratum ponam, Conatus scilicet nullos perire, sed omnes in universum esse efficaces, perpetuosque etsi aliis conatibus super additis mixti non sentiantur, motuum lineis ea compositione tam multiplici in immensum variatis; hinc sequitur, corpus quoque quiescens, si quod 1' extat conatum impressum esse accepturum, eumque conatum perinde ut alios omnes esse efficacem, ac proinde si nullus alius in corpore extet, a quo compensetur aut temperetur, in motum prorupturum. Hoc me, si quis pergat dubitare, peculiari opera in clara luce positurum spero; interea ne alienis domestica huius argumenti differantur, Hypotheseos loco mihi admitti postulo. Apparebit nihil harmonicum magis concinnumque dici posse. Idem ita confirmatur: Si quies causa consistentiae est primum nulla consistentia erit separabilis, infinite enim distat quies a motu; nam si fortius resistet quies quam motus oppositus, infinite fortius resistet, deinde omnes consistentiae erunt inter se aequales; omnes enim quietes sunt aequales. 20

Si corpus unum conetur in alterius locum, ea duo corpora continua sunt. Conatus est initium motus, momento aliquo dato, est ergo initium loci 25

1 concursum, (1) mo (2) conatus L 4 novos erg. L 4 euntes erg. L 5 eorum (1) praesentia (2) absentia L 9 quiescens (1) nullo motu nisi (2) simpliciter L 9 videatur (1) resistantia (2) resistere L 13 perire, (1) imo (2) sed L 14 f. compositione (1) tantopere variatis (2) tam L 16 esse erg. L 21-24 Idem ... | nam ... infinite fortius resistet erg. | ... sunt aequales. 30 erg. L 26 sunt (1) Conatus enim est mutatio loci, sed per spatium tempusque infinities minus sensibili quovis dato, seu in momento, per punctum. Est tamen eius puncti quantitas quaedam, (alibi enim indivisibilia, seu partibus carentia sive minima eiecimus natura rerum (2) Conatus L

mutati, seu transitus de loco in locum, simul ergo in loco utroque est, cum in neutro id est nullibi esse non possit. Quod ut clarius pateat intelligatur punctum *A* ex *a* conari versus *b*, id est ex *a* incipere exire; momento ergo primo occupat lineam

 quendam, minorem quidem quavis assignabili, sed tamen modo majorem modo minorem, prout conatus ipse seu initium fortius est [debiliusve]. Ponatur enim ea linea inassignabilis in conatu debili esse ut *ac*, erit in forti ut *ad*. Patet ergo quod conatur iam incipere efficere, etsi effectus minor sit quovis assignabili. Hinc sequitur quicquid in alterius locum conatur, iam extremo suo incipere in eius loco esse, id est extrema eorum esse unum, sive se penetrare; ac proinde alterum sine altero impelli non posse. Ac proinde ea corpora esse continua.

Magni momenti haec propositio est, hinc sequitur enim propagatio motuum in pleno, et corpus unum motum caetera omnia secum abripere conari et quantulacunque in Mundo sentiri a toto universo. Idem experti mentis confirmatur, constat enim fortissime agitata etiam liquida, solidorum naturam imitari, dummodo communis sit ipsis agitatio.

Phaenomena Consistentiae sive cohaesionis nuper publicata quorum ratio a pressione aëris reddi non potest: ex Boyleii Gerickii et Hugenii observatis sumta.

(1) Duo corpora polita in loco aëre exhausto, non minus quam in pleno, aegre divelluntur: sed et antliaeque ac siphonis bicruri officia exercentur non in Antlia minus exhausta quam aëre libero.

(2) Mercurius aëre purgatus majoris licet altitudinis, quam cui pressio aëris aequivaleat, non descendit e Tubo infra aperto.

His phaenomenis sensibile redditum est, quod antea sola ratione constabat, non omnem consistentiam ab aëris pressione oriri, ut quidam credebant. Nam Tabulis quibusdam solidis politisque iam praeformatis ad eam rem opus est; sed harum soliditas unde? Altius ergo repetenda consistentiae ratio est, propositione quadam mea ex alio opusculo huc translata.

6 debiliusque *L ändert Hrsg.* 7 in (1) motu (2) conatu *L* 8 quovis (1) sensibili (2) assignabili *L* 17 quorum (1) nec a fuga vacui, nec (2) ratio *L* 20 sed et *erg. L* 26 ad eam rem *erg. L*

17 nuper publicata: CHR. HUYGENS an J. GALLOIS in *Journal des Sçavans* vom 25. Juli 1672. 27 propositione quadam mea: wohl Prop. 24 aus N. 23.

5. DE MINIMO ET MAXIMO. DE CORPORIBUS ET MENTIBUS

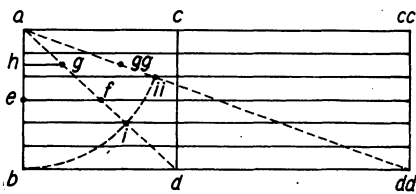
[Herbst 1672 - Winter 1672/73 (?)]

Überlieferung: L Konzept: LH XXXVII 4 Bl. 45-46. 1 Bog. 2°. Von Bl. 46 die beiden unteren Drittel abgeschnitten. 2 $\frac{1}{3}$ S.

Das Wasserzeichen ist mehrfach für November und Dezember 1672 belegt. Thematisch steht dieses Stück im Zusammenhang mit den vorangehenden (N. 2, und N. 3), dürfte sie aber voraussetzen, jedenfalls wie diese vor der Reise nach England niedergeschrieben worden sein.

Nullum datur Minimum, sive indivisibile in spatio et corpore.

Nam si quod datur indivisibile in spatio vel corpore, dabitur et in linea *ab* (fig. 1.). Si datur in linea *ab* dabitur in ea ubique. Porro omne punctum indivisibile,

potest intelligi terminus lineae indivisibilis ergo ductae intelligantur lineae infinitae inter se parallelae, ad *ab* perpendicularares ex linea *ab* in lineam *cd*. Iam nullum potest assignari punctum in linea transversali vel diagonali *ad* quod non incidat in aliquam linearum infinitarum parallelarum ex *ab* perpendiculariter exeuntium. Esto enim aliquod, si fieri potest, *g*, ex eo certe ducta intelligi potest recta *gh* ad [*ab*] perpendicularis, at hanc lineam *gh* unam ex omnibus illis parallelis ex *ab* perpendiculariter exeuntibus esse necesse est. Incidit ergo punctum *g*, id est assignabile quodcumque in aliquam earum linearum incidet, Porro idem punctum non potest incidere in plures parallelas nec una parallela in plura puncta, tot ergo erunt puncta indivisibilia lineae *ad*, quot lineae parallelae exeunt ex *ab*, id est quot sunt puncta indivisibilia in linea *ab*, tot ergo sunt puncta indivisibilia in *ad*, quot in *ab*. Sumatur ex *ad* linea *ai* aequalis *ab*, cum tot sint puncta in *ai*, quot in *ab* (sunt enim aequales) et tot in *ab*, quot in *ad* per ostensa, tot

8 datur | in continuo erg. u. gestr. | Minimum L 8 corpore. (1) Si nulla dantur minima in tempore et spatio, nec dabuntur in motu et corpore; ac per consequens nulla in universum. Suppono enim quicquid majoris minorisve, capax est, id spatio tempore, corpore ac motu, contineri. Quod si quis de ea positione dubitat, is propositionem ita formet: nullum datur minimum seu indivisibile in continuo. Ante omnia (2) Nam L 9 datur (1) minim (2) indivisibile L 9 vel corpore erg. L 18 ad L 30 ändert Hrsg. 19 illis | infinitis gestr. | parallelis L 22 lineae | ab (1) et (2) aut gestr. | ad L

erunt puncta indivisibilia in *ai*, quot in *ad*, nulla ergo erunt puncta in differentia inter *ai* et *ad*, nempe in *id*, quod est absurdum.

Nullum datur minimum seu indivisibile in tempore et motu.

Ponatur enim tempore *ab* percurri spatium *ad* motu uniformi, ergo dimidio temporis *ae* dimidium spatii *af* absolvetur, et millesima parte temporis, millesima spatii etc. ergo indivisibili temporis, indivisibilis spatii, cum tempus et spatium proportionaliter dividantur. Ponatur enim temporis minimo, percurri spatii non minimum, quantulocunque tempore, dummodo non minimo[,] infinita spatia divisibilia, et sensibili quodam tempore, percurreretur spatium infinitum. Ratio enim indivisibilis, si quod esse intelligatur, ad divisibile est seu minimi in continuo ad quodcunque non minimum quae finiti ad infinitum.

Nullum datur Maximum in rebus, vel quod idem est Numerus infinitus omnium unitatum non est unum totum, sed nihilo aequiparatur.

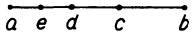
Nam si numerus infinitus omnium unitatum, seu quod idem est, Numerus infinitus omnium numerorum est aliquod totum, sequetur aliquam eius partem esse ipsi aequalem. Quod est absurdum. Consequentiae vim ita ostendo. Numerus omnium Numerorum Quadratorum est pars Numeri omnium Numerorum: at quilibet Numerus est radix alicuius Numeri quadrati, nam si in se ducatur, fiet aliquis numerus quadratus; nec idem numerus potest esse radix diversorum quadratorum, nec idem quadratus diversarum radicum, tot ergo sunt Numeri, quot Numeri quadrati, seu Numerus Quadratorum aequalis est Numero Numerorum, totum parti, quod est absurdum.

Scholion. Habemus ergo exclusa rebus intelligibilibus, duo: Minimum et Maximum; indivisibile, vel omnino unum, et omne; quod partibus careat, et quod pars alterius esse non possit.

Sunt aliqua in continuo infinite parva, seu infinites minora, quovis sensibili dato.

Id de spatio primum ita ostendo. Esto linea *ab*, percurrenda aliquo motu. Cum possit aliquod intelligi initium motus in illa linea, initium etiam lineae hoc initio motus percurri intelligetur, esto illud initium *ac*. Sed manifestum est posse ab eo

1 in *ad*, (1) in toto (2) nulla L 3 seu indivisibile *erg.* L 10f. seu ... |in continuo *erg.* |
 ... minimum *erg.* L 12 rebus, (1) seu (2) vel ... est L 16 omnium (1) errorum (2)
 numerorum est (a) aliquid (b) aliquod L 20 quadratus; (1) tot ergo sunt N (2) nec L 29 *ab.* | eius
 certe aliquod initium est, *gestr.* | percurrenda L

resecari *dc* salvo initio, et si initium credatur *ad* ab eo rursus *ed* resecabitur initio salvo, idque in infinitum. Etsi enim nec manus mea, possit, nec animus velit prosequi divisionem in infinitum; potest tamen semel in universum intelligi, id omne ad initium non pertinere, quod salvo initio abscindi potest, cumque in infinitum queat abscindi, continuum enim, ut alii demonstravere in infinitum divisibile est, sequitur initium lineae, seu quod initio motus percurritur esse infinite parvum.

Idem intelligitur ex angulis, et contactibus, quos si corpora perfecte elaborata intelligantur (quod possibile esse per rerum naturam nemo negaverit), necesse est fieri in puncto.

Punctum est longitudinis latitudinis et profunditatis; Linea est latitudinis et profunditatis, Superficies est profunditatis, infinities minoris quavis sensibili data.

Sequitur ex praemissis. Cum ostensum sit nulla esse indivisibilia, esse tamen infinite parva. Nolui autem definire punctum, lineam longitudinis quavis data minoris, quia Centrum intelligi debet non linea, sed figura minor quavis data, ut Centrum Circuli intelligi debet Circulus minor quovis dato, cuius portiones sunt anguli.

Datur Punctum puncto minus.

Ita punctum concursus anguli majoris maius est puncto concursus anguli minoris. Et Angulus quantitas puncti est, scilicet centri. Manifestum est enim etsi perpetuo lineae diminuantur, angulum tamen salvum manere. Ad angulum ergo non nisi lineas infinite minores quavis sensibili data, requiri, quibus interceptum spatium itidem quovis sensibili infinite minus ac proinde punctum est. Item, cum corpus unum alio celerius movetur, initia ipsa motuum inaequalia esse necesse est, quibus percurritur linea infinities minor quavis sensibili data, id est eas lineas esse inaequales. Eae autem lineae puncta sunt.

Punctum unum alio potest esse infinities minus.

Nam angulus contactus punctum est, et angulus rectilineus punctum est, et rectilineus tamen quantuluscunque major est angulo contactus quolibet cunque.

Nullum est spatium sine corpore, et nullum corpus sine motu.

Mira et a nemine observata haec demonstrandi ratio mihi patuit, ex interiore indivisibilium cognitione. Ostendam nimirum, si quod sit spatium in rerum natura, a

10 puncto (1) Punctum est linea longitudinis, Linea est superficies latitudinis, Superficies est corpus profunditatis; infinite minoris quavis sensibili data. (2) Punctum *L* 12 data. | Reliqua spatii pars spatium appellatur. *gestr.* | Sequitur *L* 14 lineam (1) latitudinis (2) longitudinis *L* 18 est (1) angulo (2) puncto *L* 20 ergo *erg.* *L* 21 infinite *erg.* *L* 30 haec *erg.* (1) demonstratio (2) demonstrandi ratio | mihi *erg.* | *L* 35

corpore distinctum, si quod corpus a motu; indivisibilia esse admittenda quod est absurdum, et demonstratis adversum. Consequentia probatur: Pone punctum intelligi lineam infinite parvam, aliamque alia esse majorem, eamque in spatio aut corpore designatam cogitari; et de aliquo corporis aut spatii cujusdam initio, id est prima parte, quaeri, et illud pro initio non haberi, cui aliquid salvo initio abscindi potest; hoc posito in spatio corporeque ad indivisibilia necessario deveniemus. Nam nec linea ista utcunque infinite pa[rva] erit verum corporis initium, cum adhuc aliquid ab ea abscindi possit, differentia scilicet inter ipsam, et aliam lineam infinite parvam, adhuc minorem: nec quiescetur, donec ad rem parte carentem, seu qua minor fingi nulla possit, deveniatur, qualem ostendi impossibilem. At si corpus intelligatur, id quod movetur, tunc initium eius linea infinite parva definietur, etsi enim ea linea alia minor extet; huius tamen motus, nullum aliud Initium assumi potest, quam quod alterius motus tardioris Initio sit maius. Corporis autem initium ipso motus initio seu conatu definimus, cum alioquin initium corporis indivisibile sit futurum. Hinc sequitur nullam esse in corpore materiam a motu distinctam, ea enim necessario indivisibilia contineret. Quare multo minus spatium a materia distinctum est. Hinc intelligitur denique nihil aliud esse, esse corpus quam moveri.

Si nullae essent mentes, omnia corpora essent nihil.

Cum corpus esse sit moveri, quaerendum est quid sit moveri; si mutare locum; at quid locus? nonne a corporibus determinatur. Si transfe[rri] de vicinia corporis in corpus; redit quaestio quid corpus. Erit ergo corpus inexplicabile, seu impossibile, nisi motus explicari possit corpore eius definitionem non ingresso. Moveri esse spatium mutare, frustra dicitur, cum confecerimus nihil esse spatium a corpore distinctum. Quid ergo tandem revera corpus motusque, ut circulus evitetur. Quid nisi ab aliqua <mente> sentiri.

Ad Corporum existentiam, requiri certum est mentem quandam a corpore immunem, aliam ab illis omnibus, quas sentimus.

Eae enim mentes quas sentimus patet, ut in se quisque experitur, nihil conferre ad existentiam rerum. Experimento enim constat, omnia ab aliis non ideo minus

12 motus, | ac proinde huius quoque corporis *gestr.* | nullum *L* 13 maius. | Corpus autem a 30
 motu, vel quod idem est effectione sensus, non magis differre arbitror, quam corpore spatium. *gestr.* |
 Corporis *L* 14 conatu (1) definiemus. (2) definimus, *L* 17 denique *erg.* *L* 19 corpus (1) sit
 moveri, necesse sit (a) explicari | (b) constitui (2) constituatur *erg.* | per motum; necesse est motum aliter
 explicari quam constitutionem (3) non (4) esse *L* 25 sentiri. (1) Necesse est (a) esse (b) aliquam esse
 mentem (2) Ad *L* 26 existentiam, (1) necesse est esse (2) requiri certum est *L* 35

sentiri, quod ego abfui, idemque in singulis verum est. Ergo et in omnium aggregato, quod eas non nisi consideratione conjungit. Mentem autem illam a corpore liberam, seu corporis ad existendum non indigentem esse debere, per se patet. Alias huius Mentis proprietates ex aliis principiis derivamus.

En ergo quantas res in philosophia quam paucis lineis gesserimus! Excludimus ex natura indivisibilia, seu Minima, quemadmodum et Maxima; tum vero spatium a materia et materiam a motu distinctam, quibus indivisibilia nobis inferebantur: denique Mentium vindicavimus necessitatem, sed ex mentibus non nisi Dei. Supersunt alia non minora, quae ex iisdem principiis ducuntur; cogitationis modus et immortalitas animae et mundus in parvo sine penetratione, ne dicam de Mentium ex mentibus propagatione. Quae omnia indivisibilium cognitioni debentur.

6. PRINCIPIA MECHANICA

[1673 - 1676 (?)]

Überlieferung: *L* Konzept: LH IV 3, 5 a Bl. 1-4. 2 Bog. 4°. 8 S.

Das folgende Stück trägt ein bisher singuläres Wasserzeichen. Es ist nicht auszuschließen, daß Leibniz es erst in Hannover konzipiert hat. Jedenfalls ist es später als die vorangehenden Stücke (N. 1 - N. 5) anzusetzen, sollte aber zunächst im Zusammenhang der Pariser Schriften zur Diskussion gestellt werden.

Scientiae Motuum quam Mechanicen vocant, principia tradere constituimus. Principia autem esse debent, clara, certa, pauca et explicandis caeteris sufficientia. Quibus in unaquaque scientia constitutis reliqua fere quodam calculi genere transiguntur, et ad scientiam superiorem ac simpliciolem revocantur. Ut enim geometriae

2 corpore (1) immu (2) liberam, *L* 3 ad (1) existentiam (2) existendum *L* 6 spatium | pariter *gestr.* | a materia *L* 10f. ne ... propagatione *erg.* *L* 19f. sufficientia. (1) Clara (a) ut intelligentur | (b) intelligentiae causa *erg.* |, certa ut scientiam pariant, pau (2) Quibus *L* 20f. constitutis (1) caetera (a) attentum (b) tenerum | (c) potius *erg.* | animum quam singularem ingenii vim postulant. (2) caetera (3) reliqua ... revocantur. *L* 21-S. 102,2 revocantur. (1) Ita (a) Geometr (b) magna Geometriae pars (aa) hoc uno (bb) paucis admodum (aaa) theorematis (bbb) propositionibus intellectis reducitur ad arithmetiam, (2) Ut enim Geometriae (a) difficultates (b) quaestiones ... adhibitis (aa) ad arithmetiam reducuntur; et (bb) in ... ita *L*

quaestiones paucis admodum propositionibus ex Euclide adhibitis in arithmetica desinunt; ita nobis id agendum est ut principiis nostris intellectis difficultates mechanicae ad puram Geometriam reducantur. Sic enim non erit difficilius de machinarum successu quam de theorematum quorundam Geometricorum veritate judicare. Et si quando ars enumerationum, quam combinatoriam vocant characteristicae rationalis interventu facilis reddetur, credibile est etiam inventionem machinarum non fore difficiliorem, quam problematum Geometricorum constructionem.

Nec ante Naturalem scientiam magnopere provehi posse sperandum est, quemadmodum enim Mechanica a Geometria ita Physica a Mechanica rationes mutatur, et quamdiu machinas humanis usibus aptas invenire aut ab hominibus inventas explicare labor erit, frustra causas rerum naturalium et divinae artis specimina in naturae phaenomenis edita attentabimus.

Quoniam autem cognita quoque principia non est cuiusvis applicare exemplis, nisi factum ab aliis viderit ideo ubi principia Mechanica tradiderimus varia scientiae specimina dabimus in omni motuum genere lectis exemplis illustrata. Et quia scriptores Elementorum Mechanicorum fere non nisi aequiponderantium doctrinam et quinque potentias, quibus minor bis majorem aequare potest, tradere consueverunt, ictus autem et concursus, et solidorum firmitatem, et mediorum resistantiam, et arcus tensos, et fluidorum cursus et alia multa id genus non attingunt, quorum abstrusior paulo sed non minus jucunda atque utilis contemplatio est, ideo conabimur hunc eorum defectum supplere, quantum ad aditum aliis aperiendum satis erit.

Ut Principia Mechanica sive motuum leges penitus intelligantur utile erit per nostrarum inquisitionum vestigia ducere lectorem. Quoties moveri aliquid observa-

3 reducantur. (1) Ita (2) Sic L 4 de (1) theorematis cuiusdam (a) Geometrici (b) Archimedei (2) theorematum quorundam (a) Conicorum (b) Eucli (c) Geometricorum L 5 quando (1) scientia (2) ars L 7 Geometricorum | solidor *erg. u. gestr.* | constructionem L 8 Nec (1) ante (2) aliter (3) ante L 9 Mechanica (1) in Geometrica subjicitur (2) a Geometria L 10 usibus (1) destinatas (2) aptas L 10f. aut ... explicare *erg. L* 11 causas ... et *erg. L* 12 edita | exponere *gestr.* | attentabimus L 14 tradiderimus (1) per varias scientiae partes ibimus (2) varia L 16 nisi (1) quinque pote (2) Grav (3) aequiponderantium L 17f. consueverunt, (1) accelera (2) vim autem (3) tensorum (4) arcus autem tensos, et (5) ictus L 18 et (1) medii (2) mediorum L 19 et fluidorum cursus *erg. L* 19f. abstrusior paulo sed *erg. L* 21 aditum (1) eruditis (2) aliis L 22 Mechanica (1) id est (2) sive L 23 lectorem. (1) In Motu manifestum est considerari posse, corpus quod movetur, (2) Motum manifestum est esse (3) Moveri corpus dicimus, quod locum mutat (4) Motum d (5) Motus est affectio rei cuiusdam situm habentis, (a) motu (b) rem (c) corpori (d) non corporis tantum (6) Motus est mutatio (7) Quoties L 23-S. 103,1 moveri (1) aliquid corp (2) aliquid (a) dicimus, (aa) videamus (bb) observemus (b) observamus L

mus, ante omnia notamus, mutationem quandam sive statum rerum ab eo quem paulo ante sensisse meminimus diversum. Ea vero diversitas consistit in situ corporum, nam si qua tantum fiat mutatio in corporum qualitate, aut viribus, ut in colore calore pondere, in ea motum etsi subsit fortasse aliquis, non sentimus. Situs est status quidam corporum quo cognito ex quibusdam corporibus datis sive repertis, aliud quoddam corpus detegere atque attingere possumus, sive situs est modus secundum quem corpus aliquod reperiri potest, tametsi nihil in ipso speciatim cognoscamus, quo ab aliis discerni possit. Hic modus inveniendi corpus pendet ex cognita eius ab aliis corporibus distantia, vel etiam ex cognito angulo, sive figura quam cum alio corpore facit. Lineae enim vel solae vel cum angulis problemata determinant, ut ex Trigonometria notum est. Quoniam tamen figura ex angulis cognoscitur, angulus vero ex distantia quorundam punctorum; ideo patet denique situs cognitionem ad distantiam reduci, adeoque mutationem situs non contingere sine distantiae cuiusdam mutatione.

Distantia est brevissima ab uno ad aliud via, ideo nulla est distantia si duorum extrema simul sint. Unde si modo simul esse notemus, modo distare, aliquam situs mutationem intervenisse colligemus. Distantiam autem majorem minoremve, aut ex aliis jam cognitis geometrica quadam ratiocinatione cuius initia in rudibus quoqueprehenduntur, colligimus, aut ex magnitudine vel multitudine corporum interjectorum definimus; idque quod si unum quoddam constans corpus aliquoties repetitum inter duo corpora dissita in recta linea collocari posse, experiamur, hoc ipsum erit distantiam metiri; et corpus constans appellabitur mensura. Quam ne nova determinatione rursus indigeat plerumque ex durabili quadam materia elaboramus, quoniam quantitatis ipsius per se memoria esse non potest, nisi qualitibus quibusdam notabilis reddatur. Si nulla alia sit mensura solet homini pro mensura esse corpus

1 rerum | sensibilium *gestr.* | ab L 2 vero (1) mutatio (2) diversitas (a) in eo (b) consistit L
 2 f. situ (1) sive corporum distantia, cuius mutatam agnoscimus quantitatem (2) corporum (a) situs agnoscitur ex distantia (b), nam L 3 tantum *erg.* L 3 colore *erg.* L 4 non (1) agnoscimus (2) sentimus L 4 est (1) id (2) cuius ope (3) cuius cognitione (4) status L 7 potest, (1) nulla qualitatum eius (2) tametsi L 10 f. Lineae ... est *erg.* L 11 tamen (1) angulus quoque ex quor (2) figura L 11 f. ex (1) situ (2) distantia L 15 brevissima (1) de (a) puncto ad punctum | (b) corpore ad corpus *erg.* | via. Magnitudo distantiae cognoscitur comparatione. Si (2) ab ... ideo L 15 f. duorum (1) corporum (2) extrema L 17 intervenisse (1) sciemus. (2) colligemus. (a) Item (b) Distantiam L 19-23 aut (1) applicata mensura repetita, et quoniam (2) mensura aliquoties repetita definimus (a) mensuram autem (b) contingere (3) ex ... indigeat L 23 f. quoniam (1) infida eius memoria foret sine ratiocinatione (2) quantitatis L 25 solet (1) hominibus (2) homini L

suum eiusque partes. Unde passu, pede, palmo, digito usae sunt gentes ad res mensurandas, et quemadmodum quae manu tangimus eo majora judicamus quo majorem eius partem occupant, ita quorum imago fundum oculi attingit, aestimamus ex magnitudine portionis quam implent. Ex imaginis autem magnitudine, et magnitudine distantiae jam cognita de corporis cuiusdam magnitudine, aut duorum punctorum simul visorum distantia judicamus. Quodsi jam in his mutatio notetur, motum aliquem intervenisse pronuntiamus.

Verum situs mutatio nondum sufficit ut judicemus, cuinam eorum quae situm inter se commutare ascribendus sit motus. Itaque separatim inquirendum est in huius iudicii rationes. Quales utique habere sibi videntur homines, quoniam nunc alterutri corporum, nunc utrique motum ascribunt, et proinde Motum a situs mutatione distinguunt. Exempli causa cum portu solvunt ideo potius navi quam terrae ascribunt motum, quod vident inflari vela vento, et mare sub remorum ictibus spumare; et cum ambulant, se potius ad oppidum accedere credunt, quam oppidum ad se, quod lassitudinem aliquam atque laborem in se sentiunt, et aliunde sueti sunt exiguis potius quam grandibus motum tribuere. Ex quibus patet illi duorum corporum tribui motum in quo est mutati inter ipsa situs causa, quod scilicet ictum recipere vidimus, aut quod dislocatum deformatumque est, aliasve ictus recepti et mutationis inde in ipso factae notas gerit. Notae si absint, judicamus ex eo quod facilius fieri potuit, aut hactenus fieri solitum est: ita non dubitamus quin currus moveatur, non arbor, arbor enim radicibus agro connectitur, ager orbis terrarum partem facit; nemo autem du-

5 distantiae (1) similiter cognita (2) jam cognita L 6 mutatio (1) notabilis intervenerit (2) notetur L 7f. pronuntiamus. (1) Verum nondum hoc sufficit ut pronuntiemus, quodnam ex corporibus in quibus mutationem situs deprehendimus motum sit (a). Nam si (aa) ad oppidum (bb) portu solvamus, non utique terram a nobis recedere proprie dicimus, | tametsi id appareat erg. | sed nos a terra: et si lapis projiciatur in altum rursusque in terram recidit (b), investigandum est ergo quasnam causas habeamus, cur (aa) alteri | (bb) alterutri erg. | potius corporum (c) Nonnunquam enim alterutri corporum motum tribuimus, ut si portu solvamus dicimus (d) Appare (e) Quoni (f) Porro et (g) Quando res aliqua situm nobiscum commutat (2) Verum (a) nondum hoc | (b) situs mutatio nondum erg. | sufficit ut (aa) motum certo cuidam corpori (bb) judicemus L 9 motus. (1) Ubi quidem inquirendum est in causas unde judicent homines (2) Itaque L 10 iudicii (1) causas (2) rationem (3) rationes L 13 quod (1) sciunt facilius in nave mo (2) vident L 13 vela (1), remiges (2) vento L 13 et erg. L 14 et erg. L 15 aliunde (1) compertum habent exigua corpora facilius quam grandia (2) sueti sunt exiguis L 16 illi (1) corpori (2) duorum corporum L 17 est (1) mutationis (2) mutati L 17f. ictum (1) recepit, aut (a) stet (b) instabili in loco positum est, aut (2) recipere ... quod L 18f. aliasve (1) mutationis in se ipso factae (2) ictus ... factae L 20 currus (1) soli (2) moveatur (a) quam ager, nam cum (b) non L 21-S. 105,1 facit; (1) quis autem dubitet (2) nemo ... dubitat L

bitat currum potius super tellure, quam tellurem sub curru moveri. Si nullae sint in contrarium rationes, aliis potius rebus quam nobis motum ascribimus. Ita stellas potius circa tellurem singulis diebus converti creditum est, quam tellurem circa axem suum; saltem enim apparens est stellarum motus, ab eo autem quod apparet sine ratione discendi non debuit. Rationes vero philosophorum populo in mentem venire non potuere.

Philosophi vicissim contrariae sententiae causas habuere graves, nam immensa stellarum distantia intellecta rationi potius consentaneum credidere mediocrem telluri motum tribui, qualis in aliis quoque mundanis corporibus plerisque nostro seculo deprehensus est, quam universum aspectabile insana quadam rotatione cieri. Praeterea cum coelum liquidum deprehenderint facile agnovere coelestia corpora, nullo firmo vinculo connecti, nec proinde facile uno communi motu cieri posse. Pulchritudo quoque et simplicitas Systematis Copernicani facile ingeniosissimos quosque in partes traxit. Sol enim maximus planetarum, lucisque ac caloris ac fortasse motus quoque fons in medio recte locari visus est, tellure autem in locum soli hactenus ascriptum translata multi circuli imaginarii circuli eccentrici multaeque anomaliae evanuerunt. Quodsi etiam diametri fixarum apparentes mutantur, aut aliae atque aliae coeli partes eidem terrae puncto diversis temporibus sint verticales, idque Hypothesis motus telluris annui consentiat, qua fit ut tellus ad fixas situm mutet, utique Hypothesis satis comprobata videbitur. Accessit aliud iudicium novum¹ a Terrae motibus, nam si certum est durante Terrae-motu pendulas lampades ab oriente in occidentem constanter vibrare, aut fluctus non nisi litoribus orientalibus atque occidentalibus

¹ *Am Rande: ¶*

1 moveri. (1) Si lapis cadat (2) Si L 2 ascribimus (1) et hunc vocant (2). Ita L 3 circa (1) terram (2) tellurem L 4 suum; (1) quia utique (2) saltem enim L 4 motus, | ratione nostri; 25 *gestr.* | ab L 5 philosophorum (1) vulgo (2) populo L 7 nam (1) et medi (2) cum de distantia vasta (3) immensa L 8 stellarum (1) se distantia persuasi essent (2) distantia intellecta L 9f. qualis ... est, *erg.* L 10 cieri. (1) Nam et coelum esse liquid (2) Praeterea L 11f. nullo | amplius *gestr.* | firmo L 13 et (1) concinnitas (2) simplicitas L 13 facile (1) omnes (2) ingeniosissimos quosque L 14 traxit, (1) quibus iudicandi libertas fuit, sole enim in centro posito, et 30 tellure inter planetas (a) medio (b) loco media, (aa) a me (bb) in me (cc) circuli eccentrici (2) Sol L 15 locum (1) ipsi (2) soli L 16 multi ... imaginarii *erg.* L 16 multaeque | aliae *gestr.* | L 17f. aliae (1) stellae (2) coeli partes L 18 diversis (1) telluris (2) temporibus L 19 qua ... mutet, *erg.* L 19f. Hypothesis *erg.* L 21 certum | atque constans *gestr.* | est L 21 pendulas | in Ecclesiis *gestr.* | lampades L 22 nisi (1) illis litoribus impingere quibus (2) litoribus L 35

impingere; credibile est iudicium hoc esse aliquod diurni motus telluris, nam sensibilis reddi potest motus generalis cum aliqua telluris pars extra ordinem movetur.

Aliquando fit ut ad mutationem situs explicandam duobus corporibus motum tribuere necesse sit, quorum compositione salvari possit motus apparens. Et magni saepe usus est duos motus a se invicem distinguere, ac quaenam celeritas et directio singulis competat definire, ita si navis simul vento et currentibus feratur, possitque semper pronuntiari quae pars motus singulis competat, poterimus aestimare cursum navis et invenire locum quo pervenit. Nam et venti, et currentium vis separatim aestimabitur. Ventus quo fortior est hoc vela inflat magis, et aqua quo celerius currit hoc altius ultra libellam assurgit, quae omnia subtili aestimatione definiri deberent.

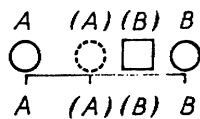

fig. 1* (gestr.)

Caeterum videri alicui posset inanis plane quaestio et nihil significans de motu diurno aut quiete telluris et omnino de absoluta celeritate ullius corporis. Nam iudicari posset motum rem esse respectivam, nec referre cui eorum tribuatur, quae inter se situm mutant, ita si duo tantum essent corpora in mundo A et B quae appropinquent sibi et ex situ AB transeant in situm $(A)(B)$ velocitate uniformi et tempore quodam determinato quod sit ut AB cuius magnitudo exprimat celeritatem appropinquationis, sive mutationis situs, quam aliqui vocant respectivam, tunc discerni a nemine posse, quis sit motus in singulis corporibus et quaenam eorum

1 f. telluris, (1) tametsi connexio nondum satis distincte sit explicata. (a) Non frustra (b) Hoc argumentum (c) Erumpente enim (d) qui sensibilis [enim erg.] redditur, (2) nam ... generalis L 6 f. possitque [exacte gestr.] semper (1) definiri (2) pronuntiari L 7 poterimus [exacte gestr.] aestimare L 8 et ... pervenit. erg. (1) Idque [et] (2) Quod erg. [instrumentis quibusdam ad eam rem accomodatis sic satis obtineri posse arbitror. gestr.] (1) Interea (2) Si (3) Certam (4) Vent (5) Nam L 8 f. separatim (1) aestimari [potest streicht Hrsg.] (2) aestimabitur L 10 aestimatione (1) discerni (2) 25 definiri (a) possent (b) deberent. L 10-12 deberent. (1) Ostendi homines ex causa motus discernere, utri corporum quae situm mutant motus tribui debeat, an autem causa etiam motus non cognita idem definiri possit altior inquisitio est. Si corpora A , B a situ AB , in situm $(A)(B)$ transferantur, et oculus in loco immobili constituatur apparebit verus corporum duorum motus, veluti si ambo aequali celeritate ad concursum ferantur apparebit intuenti quod expressum est figura 1. (2) Dicit aliquis (a) inutilem esse 30 quaestionem (b) quaestionem esse inanem et significatione carentem (3) Caeterum ... significans L 12 diurno erg. L 12 f. [et ... corporis erg.] Nam (1) revera (2) dubi (3) iudicari posset L 15 mutant, (1) omnia enim phaenomena eodem semper modo evenire (-) (2) nam (3) ita L 16 appropinquent sibi et erg. L 16 situm $(A)(B)$ (1) celeritatibus quae sint inter se ut rectae $A(A)$, $B(B)$ (2) velocitate ... et L 18 sive mutationis situs, erg. L 35

15 In der gestrichenen Figur 1* und in der Figur 2 müßten die Körperpositionen B und (B) dargestellt sein durch ein Quadrat bzw. ein gestricheltes Quadrat.

celeritates directionesque absolutae, $A(A)$, et $B(B)$ rectis exprimendae. Possumus enim fingere, ut in *fig. 1.* corpore B immobili manente, solum corpus A ad ipsum

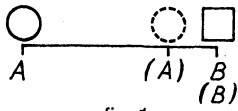

fig. 1

ferri celeritatemque totam ei esse ascribendam, ac proinde rectam $A(A)$ (distantiam duorum locorum A , (A) corporis A , quae celeritatem absolutam et directionem corporis A repraesentat) aequalem esse ipsi AB , (distantiae duorum mobilium,

quae celeritatem ipsius appropinquationis exprimet) similiterque directam; (id est (A) et B esse ad easdem partes ab A). Sed pari jure quod de A vel (A) dictum est, dici poterat ad modum *figurae 2.* de B aut (B) et contra.

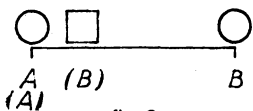

fig. 2

Prior explicatio Phaenomeni ei vera videbitur, qui in corpore A consistet, posterior alteri qui erit in B , posito enim motum esse prorsus aequabilem, nec in quicquam externum impingi, is qui in A erit sibi quietem perfectam tribuet, alteri motum, idemque faciet is qui est in B . Potest tamen fieri ut erret uterque, et ut alia

assumpta hypothesis explicetur idem phaenomenon. Assumi autem possunt infinitae, nam in *fig. 3.* si dividamus celeritatem aequaliter vel etiam proportione qualibet inter

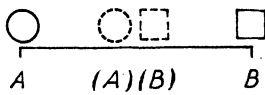
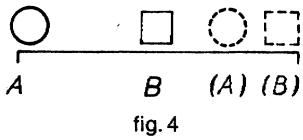

fig. 3

utrumque corpus, modo summa celeritatum in singulis aequetur ei quam in prima aut secunda hypothesis uni toti tribuimus, eadem semper illis qui in A aut B consistent, apparentiae prodibunt quae prius. Nam si sint inter se celeritates

singularum, ut ipsae $A(A)$, $(B)B$ sectiones rectae AB (neglecto intervallo inter (A) et (B) seu fingendo coincidere puncta (A) (B) vel corporibus A , B positis minimis), tunc occurrent sibi corpora in (A) (B) sed is qui in A consistet non nisi alterius B appropinquationem ad se notabit, ac proinde ei totum ascribet motum. Idem futurum est in quarta figura, etsi duo corpora A , et B , non ad se invicem tendant ambo, sed unum fugiat, alterum sequatur modo (ut ante summa, ita hic) differentia AB celeritatum $A(A)$, $B(B)$ eadem sit, quam in prima vel secunda figura alterutri corporum soli

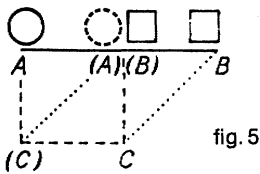
1 f. celeritates (1) respectivae, (2) directionesque ... exprimendae erg. | (a) sive enim fingam (b) licet enim fingere (c) Possumus ... fig. 1 L 2 solum erg. L 3 ferri (1) ejusque directionem esse ab (2) celeritatem L 3 f. ascribendam, (1) sive $A(A)$ esse aequalem ipsi AB , et similiter directam, id est (A) secundum locum (2) ac ... rectam $A(A)$ L 4 locorum A , (A) (1) globi (2) corporis L 5 et directionem erg. L 9 contra. (1) Unum apparebit (2) Prior L 11 posterior alteri qui (1) sit (2) erit in B erg. L 12 motum (1) ipsum A (2) esse L 14 uterque, (1) id infinitis modis (2) et L 17 corpus erg. L 21 singularum, (1) $A(A)$ ut rectae AB sectiones $A(A)$, $B(B)$ (intervallum inter (A) et (B) hic nego (2) ut ... $(B)B$ L 26 AB erg. L 27 $A(A)$, $B(B)$ erg. L 35

tribuimus, ita enim sublata utrobique velocitate communi aequali, qua ad easdem partes tendunt, corpus insequens *A* appropinquabit fugienti *B* excessu celeritatis; eaque appropinquatio ei qui in *B* consistet sola apparebit.

Eodem modo in circularibus motibus discerni non poterit ulla ratione, positis duobus tantum corporibus, terra ac coelo, an coelum motu diurno feratur ab oriente in occidentem, an vero tellus motu contrario ab occidente in orientem. Quodsi ergo nullus plane esset modus unum ab altero discernendi, ac si ne is quidem qui omnia perspecta atque explorata habet, discrimen aliquod notare posset, sequeretur utrumque esse idem, et quaestionem de motu aut quiete absolutis inanem esse, ac nihil significantem.

Equidem si statueretur oculus in tertio quodam corpore, quod motu carere constaret ex eo quidem appareret, utri ipsorum *A* et *B* motus tribui debeat, sed quid est

ex quo constare possit tertium corpus omnino motu carere, cum absolutae quietis indicium videatur haberi posse nullum. Videamus tamen quotnam modis phaenomenon idem explicari possit tertio aliquo corpore assumpto, et an non ejus assumpti ope aliquid certi circa absolutam et propriam

corporum celeritatem possit determinari. Ponatur ergo oculo in *C* posito apparere appropinquationem corporum *A*, *B* ad se invicem et omnia utrobique paria videri, nempe et initio et medio quovis tempore, et fine motus eundem semper apparere situm ipsius *A* pariter et ipsius *B* in respectu ad *C* aliaque circumjecta, ipsi *C* firmiter connexa, tunc apparebit utique *C* quiescere cum connexis, corpora autem *A* et *B*, moveri ambo aequali celeritate et tendere ad se invicem in recta *AB*, donec sibi occurrant in *(A)*, *(B)*. Verum ut certi simus de veritate absoluta huius apparentiae, inquirere debemus an non alia suppositione facta, satisfieri possit phaenomeno ei-

2 qua (1) ad alteras (2) ad easdem L 3 *A* erg. L 3 *B* erg. L 5 modo (1) in circula (2) posito motu corporis circa suum cen (3) non poterit discerni (4) in L 8 plane (1) sit (2) esset L 8 si erg. L 9 explorata (1) habeat (2) habet L 9 notare (1) possit, sequetur (2) posset, sequeretur L 10 inanem erg. L 10 ac erg. L 10f. significantem. (1) Equidem si assumeretur 30 tertium aliquod corpus (a) immobile *C* (b) idque (aa) ponatur (bb) poneretur immobile, apparebit ei (2) Equidem L 12 quod (1) immobile esse (2) motu carere L 14 corpus (1) esse immobile (2) omnino L 19 celeritatem erg. L 20 ad se invicem erg. L 22 ipsius *A* (1) ad *C*, qui apparet situs (2) (a) qui est (b) | pariter et erg. | ... ad *C* L 22f. circumjecta, (1) (saltem in speciem) immobilia (2) ipsi ... connexa L 25 Verum (1) ne (2) ut L 25 absoluta erg. L 35

dem, tribuendo scilicet motum aliquem ipsi oculo C . Quaeritur ergo an salvari possit apparentia quam dixi, posito quiescere corpus A , ac moveri corpus B , atque oculum C , et quisnam illis tribui debeat motus ad quietem ipsius A cum apparentia conciliandam. Quod qua ratione fieri possit ita ostendam. Ponatur B ferri celeritate ac directione $[B]A$ et oculus C , celeritate ac directione $C(C)$ parallela BA , et similiter

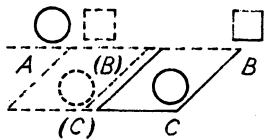

fig. 6

directa, aequali autem ipsi $B(B)$ vel $A(A)$, id est dimidia ipsius BA , his positis idem apparebit, quod oculo C quiescente, et A atque B aequaliter motis apparuisset. Hoc demonstratur, quia hac suppositione facta eodem modo et A ipsi B , et B ipsi C , et C ipsi A appropinquare videtur quo ante. A quidem ipsi B , nam A et B a distantia AB , ad viciniam vel contactum $(A)(B)$ venere mutatione directa aequabili, celeritate appropinquationis ut AB , nihil enim refert ad explicandam appropinquationem A et B , uni totam celeritatem AB , an partes utrique ascribamus; *per paragraphum praecedentem casu 1, 2*. Similiter B ipsi C eodem quo ante modo appropinquare videtur, nam C fugit versus $A(C)$ celeritate ut $C(C)$, dimidia ipsius BA , ipsum B autem insequitur tota celeritate BA , ergo *per paragr. praeced. casu 4*, B appropinquat ipsi $(B)C$ differentia celeritatum, seu celeritate et directione $B(B)$ dimidia ipsius AB , prorsus ut in suppositione quiescentis C . Denique etiam C ipsi A eodem quo ante motu appropinquare videbitur, ut patet quia nihil refert ad appropinquationem *per paragr. praeced. casu 1, 2*. C quiescente A perveniat ad $(A)C$, an A quiescente C perveniat ad $A(C)$. Patet ergo etiamsi tertius locus assumatur oculi C non ideo quicquam determinatum haberi de propria atque absoluta cuiusque, ex tribus corporibus A , B , C celeritate, sed omnia incerta indeterminataque manere. Nam quamcumque uni corporum assumpto motus absoluti celeritatem aut directionem tribuamus, semper inveniemus quis tunc motus in caeteris intelligi debeat, ut omnia eodem modo fieri appareant quo ante. Quod etiamsi multo adhuc plura assumantur corpora, et in singulis oculi collocentur, succedere comperietur, nec inelegans aut inutilis ea contemplatio est quam nobis inchoasse hoc loco satis erit.

2 f. corpus A , (1) solumque (2) ac moveri corpora B , C (3) ac ... C L 5 ac directione *erg.* L 30
 6 f. dimidia (1) et (2) ipsius ... positus L 11 vel contactum *erg.* L 12 venere (1) tempore (2)
 motu recto (3) mutatione directa L 16 autem (1) sequitur (2) insequitur L 17 ipsi (1) C (2) BC
 (3) $(B)C$ *erg.* L 20 ad ... 2. *erg.* L 25 quis (1) motus (2) tunc motus in L 26 quo ante *erg.* L
 27 multo adhuc *erg.* L 28 f. contemplatio (1) ad quam nobis aditum aperuisse (2) est ... loco L

Hinc vero intelligi potest qualicumque corporum multitudine et varietate supposita, et factis quotcunque observationibus nunquam tamen demonstrari posse quis sit motus absolutus et proprius in corporibus, imo ne minimam quidem determinationem posse reperiri, qua aliqua ex variis hypothesis possibilibus excludatur. Unde mirum non est homines ingeniosos ingentem numerum Astronomicarum Hypothesium comminisci potuisse, Planeta quocunque, etiam Luna, si Diis placet in centro mundi locata et quiescente supposita. Cumque multitudo corporum et observationum non officiat, sequitur idem fore, etsi numerus corporum motorum sit infinitus; aut certe major quam ut humana diligentia iniri possit. Quemadmodum contingit cum aliquod solidum movetur in liquido, sive recta sive circa suum centrum. Nam cum recta movetur, necesse est liquidum in innumerabiles dividi partes, quarum nulla non peculiari motu praedita est, ut scilicet in circulum rediens locum a solido desertum repleat. At cum corpus solidum circa suum centrum gyratur rejicit corpora contigua per lineam rectam quae circulum motus contingit. Nec tamen hinc absoluta ac mathematica certitudine determinari potest solidum potius moveri quam quiescere, semper enim fingere licebit varias motuum compositiones in liquidi partibus, per quas quiescente solido, eadem phaenomena explicentur; tametsi eae suppositiones mire perplexae sint futurae, et illa simplicissima sit, quae uni solido potius motum tribuens ab eo motum in liquidi partibus derivat. Hinc ergo patet ex solis phaenomenis mutati situs nullam certam scientiam haberi unquam posse de absoluto motu et quiete. Quodsi motus absolutus nec ex aliis phaenomenis dignosci potest, ne ab eo quidem cui omnia phaenomena sunt explorata, sequitur motum et quietem absolute sumta esse nomen inane, et quicquid in illis reale est in sola mutatione respectiva consistere, cum enim nulla hypothesis prae alia certa demonstratione refutari possit, ne ab omniscio quidem, sequitur nullam prae alia falsam esse; id est (cum consistere non possint) falsas esse omnes; nec admitti posse nisi ut varias eius-

I vero (1) colligitur (2) intelligi potest L 3 | et proprius *erg.* | in (1) unoquoque corpore, ac (2) corporibus imo L 4-8 reperiri (1) quare idem erit ac si (2) qua ... etsi L 8f. infinitus; (1) quod fit si (2) aut L 12 in ... rediens *erg.* L 13 corpus solidum *erg.* L 14 rectam *erg.* L 16f. in liquidi partibus *erg.* L 19f. ex ... situs *erg.* L 21-S. 111,9 quiete, | etiam ab eo cui omnia 30 phaenomena sint explorata, sequitur Motum aut quietem absolute sumta esse nomen inane, *gestr.* | (1) nec (2) et quicquid in illis reale est in sola mutatione respectiva consistere; (a) nisi sci (b) si ipsa praesentia phaenomena non vero causam et effectum intueamur. Motumque adeo absolutum nihil aliud fore quam statum eius corporis, in quo est mutatio respectiva, cum relatione ad simplicissimam causam, secundum quam ea mutatio facillime intelligi et commodissime explicari potest. (3) Quodsi ... contingat L 35 21 phaenomenis (1) deduci potest sequitur (2) dignosci L 26 ut (1) modos distincte cogitandi; ubi quidem in loquendo permissum erit nobis (2) varias L

dem rei apparentias sive lusus opticos, prout oculus alio atque alio loco constituitur. Ubi tamen permissum nobis erit eligere simplicio-rem explicandi modum, qui respectum involvit ad causam quandam ex qua derivari facilius possunt caeterae mutationes. Unde non dubitabimus corpori solido potius motum tribuere, et ex eo varias liquidi circumjecti undulationes deducere, quam contra undulationes illas velut originarias cogitare; sic lapidem potius in terram descendere dicemus, quam globum telluris cum toto universo versus ipsum subsultare. Tametsi forte vel descensus lapidis vel subsultatio telluris aequae a natura alienae sint, neque aliud quam respectiva quaedam situs mutatio, sive translatio ex dissito loco in viciniam revera contingat. Sed an hoc asserere liceat, tum demum clarius apparebit, cum sciemus an eadem phaenomena ex concursibus duorum corporum sequantur, quocumque demum modo ex quatuor casibus *paragraphi primi* absolutus eorum motus explicetur, quod infra discutietur.

Verum etsi ita esset non ideo tamen inanis esset quaestio coelone an terrae tribuendus sit motus diurnus, verum aliter explicanda est, quam fieri solet, quaestione enim perfecte resoluta, intelligetur non alium quam hunc sensum esse posse, an materia fluida telluri circumposita varios motus partium habeat in se redeuntes, aut a tellure per tangentem recedentes, qui scilicet supposito telluris motu distincte explicari et ad causam simplicem revocari possint. De caetero enim si nihil tale telluri circumjectum intelligeretur, aut si datis etiam talibus circumjectorum motibus demonstrare aliquis vellet, nullo modo nisi supposito motu telluris absoluto possent explicari is ex dictis utique nihil ageret.

NB. Cum duo corpora a se invicem resiliunt post concursum, necesse est in alterutro eorum esse motum post concursum, vel in utroque, videndum jam an diversis adhibitis post concursum prodeat discrimen. Posito nihil certi sine concursu definiri posse sequitur etiam post concursum nihil certi posse definiri, nam alioqui diversae causae integrae eundem producere possent effectum plenum. Figura quidem non pluribus modis produci potest, sed figura non est quoddam completum.

1 oculus (1) in variis (2) alio L 3 quandam (1) secundum quam (2) ex L 5 undulationes (1) comminisci; quam contra (2) deducere L 7 forte erg. L 11 duorum erg. L 12-14 quod... 30 discutietur erg. (1) Verum cum de terrae mo (2) Verum L 15 diurnus, (1) quoniam scilicet (a) aliquid amplius quae (b) proprie hoc tantum quaerimus an corpora telluri circumposita (aa) eius motu (bb) ab ea per (2) verum... solet L 16 intelligetur (1) hoc tantum quaeri an hunc (2) non L 16 hunc | quaestionis gestr. | sensum L 17 motus (1) per circulos recipiat, qui per suppositum (2) per gyros (3) partium L 19 si (1) quis (2) nihil L 21 vellet, (1) talia esse | posse erg. | phaenomena, aut (2) 35 nullo L 25 certi | concursu gestr. vel *streicht Hrsg.* | sine L

B. DE THEOLOGIA PHILOSOPHI

7. CONFESSIO PHILOSOPHI

[Herbst 1672 – Winter 1672/73 (?)]

Überlieferung:

*L** Konzept (nicht wiederaufgefunden).

I' verb. Reinschrift: LH I 3, 5 Bl. 7–22. 8 Bog. 2° geheftet. 31 ¹/₄ Sp. Textfolge: Bl 18 v°, 5
18 r°, 7 r° – 17 v°, 19 r° – 22 v°. Darin als Marginalien Einwände von Niels Stensen
(*R_e*) und Leibniz' Erwiderungen (*R_eR_e*). (Unsere Druckvorlage.)

I'' verb. Teilreinschrift: LH I 3, 5 Bl. 1–6. 3 Bog. 2° geheftet. 10 ¹/₂ S. mit neuer Über-
schrift (s. S. 140 zu Z. 16).

E I. JAGODINSKI, *Leibnitiana inedita. Confessio philosophi*, Kazan 1915. 10

Neuere Drucke: 1. Y. BELAVAL, *G. W. Leibniz. Confessio philosophi* (mit franz. Übers.), Pa-
ris 1961. 2. O. SAAME, *G. W. Leibniz. Confessio philosophi* (mit deutscher Übers.),
Frankfurt 1967.

Übersetzung: 1. F. DE P. SAMARANCH, *La profesión de fe del filósofo*, Buenos Aires
1966. 2. ST. CICHOWICZ, *Confessio Philosophi* [u. a. Schriften], Krakau 1969, S. 3–56. 15

Entwürfe zum Thema des vorliegenden Dialogs dürfte Leibniz schon vor der Abreise nach Paris verfaßt haben (vgl. II, 1 S. 83 u. 162). Das fehlende Konzept (*L**) wird Leibniz aber, obwohl er nach seiner Ankunft zunächst mit anderen Projekten beschäftigt war, erst in Paris geschrieben haben. Es könnte bereits zur Zeit der Gespräche mit Arnauld, dem Leibniz, wie auch Des Billettes, nach eigener Mitteilung (vgl. II, 1 S. 477 f.) einen kleinen Dialog über das Freiheitsproblem gezeigt hat, vor dem 12. September 20
1672 (vgl. KLOPP, *Werke* 2, S. 139) vorgelegen haben. Da die Reinschrift ebenso wie die von N. 2₃ und die zu N. 13 wohl von Peter Schick geschrieben wurde, auf Papier, das für November und Dezember 1672 belegt ist, dürften das Konzept und nachfolgend diese Reinschrift spätestens im Winter 1672/73 angefertigt worden sein. Leibniz hat die Reinschrift nur unwesentlich korrigiert. Nach seiner späteren Erinnerung hat er den Dialog Arnauld um 1673 gegeben (*Theodicee*, Praef., GERHARDT, *Philos. Schr.* 6, S. 43). Am 25
Rand der Reinschrift stehen Einwände (*R_e*) und Leibniz' Erwiderungen (*R_eR_e*), die wir als Fußnoten wiedergeben. Die Einwände stammen, wie O. Saame nachgewiesen hat, von Niels Stensen, der vom Dezember 1677 bis 1680 als apostolischer Vikar in Hannover tätig war, und müßten wohl noch vor dem Gespräch, das er mit Leibniz am 7. Dezember 1678 über das Freiheitsproblem geführt hat (vgl. GRUA, *Textes*, S. 368–373), eigenhändig eingetragen worden sein. Auch Leibniz' Erwiderungen dürften zu diesem 30
Zeitpunkt geschrieben worden sein. Die verbesserte Teilreinschrift, deren Bestimmung nicht bekannt ist, steht auf Papier, das vornehmlich für 1677–1678 belegt ist.

Confessio Philosophi.

CATECHISTA THEOLOGUS. Satis superque nuper de immortalitate mentis, et necessitate Rectoris in mundo contulimus. Si sic perpetuo satisfacies, valde minues mihi instruendi tui laborem; Nunc exspectat nos spinosa tractatio de Justitia Dei, nihil enim crebrius, aut speciosius providentiae opponitur, quam perturbatio rerum. Hanc a te rectae rationis subsidiis adornari, ac velut perpoliri desidero, ut cum a me revelationum lux afferetur, puriore radiorum reflexu animi afficiantur. CATECHUMENUS PHILOSOPHUS. Placet conditio, utrinque fructuosa. Tu modo incipe interrogando.

THEOLOGUS. Ergo, ut arcem causae invadamus; Putasne Deum esse Justum? PHILOSOPHUS. Ego vero puto, imo scio. TH. Quem vocas Deum? PH. Substantiam omnisciam, et omnipotentem. TH. Quid Justum esse? PH. Justus est, qui amat omnes. TH. Amare autem? PH. Felicitate alterius delectari. TH. Quid delectari? PH. Sentire harmoniam. TH. Quid tandem harmonia? PH. Similitudo in varietate, seu diversitas identitate compensata. TH. Posita definitione tua necesse videtur Deum, si justus sit, amare omnes? PH. Ita certe. TH. Sed hoc multis negatum nosti. PH. Negatum est a nonnullis Viris magnis, sed et ab iisdem aliquando affirmatum variato vocum sensu. TH. De hoc postea fortasse, nunc videre aveo quos argumentis usus. PH. Sumpto ex responsis a me, et a te admissis. Nonne concessum est Deum omniscium esse. TH. Quid tum? PH. Ergo nulla ulli rei cogitabili harmonia inerit, quin ei perpetuo nota sit. TH. Esto. PH. Porro omnis felicitas harmonica sive pulchra est. TH. Fateor. PH. Ego ne alii negent probabo. Felicitas non est nisi mentium. TH. Recte, nam nemo felix est, nisi sciat se esse. (Nosti illud: *O fortunatos nimium, bona si sua norint!*) Quisquis status sui conscius est, mens est. Ergo nemo felix, nisi qui mens est. PH. Rotunde conclusum. Est autem utique felicitas status mentis ipsi menti gratissimus, nihil vero gratum menti praeter harmoniam. TH. Ita sane, cum paulo ante convenerimus nihil aliud esse delectari, quam sentire harmoniam. PH. Consistet ergo felicitas in statu mentis quam maxime harmonico; Natura mentis est cogitare; harmonia ergo mentis consistet in cogitanda

14 f. necesse (1) est (2) videtur I' 15-18 TH. (1) at quo argumento mihi persuades sententiam tot aliis negatam. (2) Sed ... nosti. PH. | (a) Negata est a nonnullis Viris magnis, sed et ab iisdem aliquando nunc affirmata nunc negata est at variato vocum sensu, ut postea ostendam. Probatur autem haec sententia. (b) Negatum ... fortasse, nunc (aa) probationem confice (bb) videre ... usus. erg. | I' 21' sive pulchra erg. I'

harmonia; et maxima harmonia mentis, seu felicitas in concentratione harmoniae universalis, id est Dei, in mentem. TH. Praeclare: eadem enim opera probatum est felicitatem mentis et contemplationem Dei idem esse. PH. Praestiti ergo quod susceperam, omnem felicitatem harmonicam esse.

TH. Nunc tempus est conficias, Deum amare omnes. PH. Factum puta. Si 5
omnis felicitas harmonica est (per demonstrata), et omnis harmonia Deo cognita est (per definitionem Dei), et omnis harmoniae sensus, delectatio est (per definitionem delectationis), consequens est omnem felicitatem Deo gratam esse. Ergo (per definitionem amoris paulo ante positam) Deum amare omnes, ac proinde (per definitionem 10
justi praemissam) Deum esse justum.

TH. Parum abest, quin te demonstrasse dicam. Et credo certe neminem etiam eorum qui gratiam universalem negavere, modo verba, quo tu sensu nihil a communi abhorrente usus es, intellexerint, contradicturos. PH. Quod ex ipsorummet sententia duci posse puto. Cum enim Deum electos tantum amare ajunt, satis innuunt, alios prae aliis amasse (hoc enim est eligere), ac proinde cum non possent (per harmo- 15
niam rerum universalem, picturam umbris, consonantiam dissonantiis distinguentem) salvari omnes; aliquos, minus amatos, non quidem volente, attamen cum ita rerum natura ferat, permittente Deo (neque enim Deus vult mortem peccatoris) fuisse rejectos. Igitur cum dicitur Deus unum amasse, alium odisse, sensus est minus amasse, ac proinde cum omnes eligi non possent rejecisse. Ut autem minus bonum 20
induit aliquando rationem mali, ita in casu concursus duorum amorum, minor amor potest dici induisse odii rationem, etsi minus propria sit talis locutio. Cur autem Deus unum prae alio amet, non est hujus loci definire. TH. Imo vero, hinc difficultates potissimum nascuntur, quibus vide ut pari felicitate satisfacias. PH. Quaenam illae? TH. Accipe capitales. Si Deus omnium felicitate delectatur, cur non omnes fecit fe- 25
lices; si amat omnes, quomodo tam multos damnat; si justus est, quomodo tam se inaequalem praebet, ut ex materia per omnia pari, ex eodem luto alia vasa ad honorem, alia ad dedecus effingat. Et quomodo non fautor peccati est, si sciens (cum eliminare mundo potuerit) admisit aut toleravit. Imo quomodo non autor, si omnia ita creavit, ut inde peccatum sequeretur. Et quod liberum arbitrium posita 30
necessitate peccandi, quae justitia poenae libero arbitrio sublato. Quae praemii, si gratia sola factum est, ut alii ab aliis distinguerentur. Denique si ultima ratio rerum Deus est, quid hominibus, quid diabolis imputamus?

6 (per demonstrata) *erg. l'* 7 (per definitionem Dei) *erg. l'* 7f. (per definitionem delectationis) *erg. l'* 13-24 contradicturos (1), sed vide ut pari felicitate difficultatibus satisfacias. 35
PH. Quibusnam? (2). PH. Quod ... illae? l'

PH. Obruīs me multitudine simul, et pondere rerum. TH. Ergo distinctius agamus.¹ Nonne ante omnia concedis, Nihil esse sine ratione? PH. Hoc ego adeo concedo, ut demonstrari posse (putem) nunquam existere quicquam, quin possibile sit (saltem omniscio) assignare rationem sufficientem cur sit potius quam non sit, et sic potius quam aliter sit. Hoc qui negat, evertit discrimen inter ipsum esse, et non esse. 5 Quicquid existit, utique habebit omnia ad existendum requisita, omnia autem ad existendum requisita simul sumpta, sunt ratio existendi sufficiens; Ergo quidquid existit, habet rationem existendi sufficientem. TH. Non habeo quod contradicam demonstrationi, imo generis humani opinioni, et quod plus est praxi. Omnes enim homines cum aliquid sentiunt, praesertim si insolitum sit, quaerunt: *Cur*, id est rationem, et vel efficientem, vel si autor sit rationalis, finem. Hinc natum *curae* et *curiositatis* vocabulum, ut *quaerere a quis quaeve*. Et reddita ratione si vacet, aut operae pretium videatur, quaerunt rationem rationis, donec vel Philosophi incidant in rem claram, quae necessaria, seu sibi ipsi ratio est, vel vulgus in vulgarem jam tum et familiarem, ubi subsistunt. PH. Ita est omnino, imo ita necesse esse; aliter 15 scientiarum fundamenta convellentur, ut enim *totum esse majus parte*, Arithmeticae et Geometriae, scientiarum de quantitate, principium est; ita *nihil esse sine ratione*, fundamentum est physicae et moralis, scientiarum de qualitate, vel quod idem est (qualitas enim nihil aliud est quam agendi patiendique potentia) actione, cogitatione nimirum et motu. Et tute mihi fateberis ne minimum quidem facillimumque theorema physicum et morale, nisi assumpta hac propositione demonstrari posse: existentiam autem Dei ei unice innixam esse. 20

TH. Concedis ergo, nihil esse sine ratione. PH. Quidni concedam tametsi non videam quorsum tendat operosa propositionis tam clarae confirmatio? TH. Attende parumper, videbis plus satis, quam nodosa inde difficultatum catena nectatur: Ecce 25 enim, Judas damnatus est. PH. Quis nescit? TH. Nonne ob rationem? PH. Noli quaerere, quae me scis dudum concessisse. TH. Quaenam illa ergo? PH. Status, puto, morientis, odium scilicet Dei quo flagrans obiit in quo consistit natura desperationis.

¹ *Am oberen Rand*: Fragmentum Dialogi de Humana libertate et justitia Dei

2 f. agamus. (1) Ante omnia concedendum est nihil esse sine ratione, id est (2) Nonne . . . putem l' 30
5 ipsum erg. l' 8 existendi erg. l' 15 ita necesse esse; erg. l' 17 principium est; erg. l'
18 fundamentum est erg. l' 20 motu |, principium est gestr. |. Et (1) audacter dico (2) tute mihi
fateberis l' 22-24 esse. (1) Sed (2) TH. Concedis . . . videam l'. 27 puto erg. l' 28-S. 119,1 in . . .
sufficit erg. l'

Hoc autem damnationi sufficit. Anima enim cum a mortis momento novis sensibus externis, dum corpus reddatur, non pateat,² cogitationibus tantum postremis insistit,³ unde non mutat, sed auget statum mortis; odium autem Dei, id est felicissimi, sequitur dolor maximus, est enim odium, dolere felicitate (ut amare felicitate amati gaudere), ergo maxime maxima. Dolor maximus est miseria, seu damnatio; unde qui odit Deum moriens, damnat seipsum. TH. Sed unde in eo odium Dei, seu votum, voluntasve nocendi Deo? PH. Unde, nisi ab opinione malevolentiae seu odii Dei erga ipsum. Ita enim admirabili providentiae arcano comparatum est, ut iis demum noceat Deus, quibus serviliter metuitur, seu praesumitur nociturus,⁴ uti contra quisquis se constanter credit electum, seu Deo carum, is se (quia Deum constanter amat) facit electum.⁵ TH. Cur credit Deum sibi malevelle? PH. Quia se sciebat rebellem, illum credebatur Tyrannum; se lapsum, illum non remissurum; se noxium, illum crudelem; se infelicem, illum injustum. TH. Poteras brevius dicere fuisse simul et poenitentem, et desperatum. Sed unde hic eius animo status? PH. Video te

² R_p. Hoc supponitur, quidni enim possit percipere conditiones loci, in quo est? R_p. Quomodo nisi per corporis sensus. 15

³ R_p. Et hoc supponitur, quidni enim possit simul omnes totius vitae cogitationes intueri? Sed videtur aliud dici, aliud innui, et postremis cogitationibus applicandum, τὸ, nihil amplius; scilicet dissoluto extenso illo et ista motus ordinatione cessante cessare omnes cogitationes. temperamento scilicet dissoluto nec esse opinionem. sed quot in hoc systemate supposita? quae haec philosophandi ratio? 20

R_p. Hoc est cavillari contra manifestam auctoris mentem.

⁴ R_p. Et hoc supponitur, cum ex adverso fere omnes in principio conversionis serviliter metuunt Deum, et nociturum sibi saltem temporaliter praesumant, et tamen ad perfectam fiduciam amoris hac via perducunt. 25

R_p. Quicumque metuunt Deum serviliter illi non amant, adeoque nondum sunt in statu gratiae. Neque ergo hac via ad salutem ducuntur.

⁵ R_p. Pro Lutheri sola fide nihil aptius dici posset, sed optarem hoc philosophice probari. Vidi enim malae vitae homines, constantissime se electos credentes, quos si in tali statu morerentur omnes jure damnatos crederent. 30

R_p. Etiam hic aequivocatio est, nemo revera [se] Deo carum credere potest, nisi cui Deus carus. Adde quod non sufficit aliquem se Deo carum credere, nisi se ideo Deo carum credat, quia Deum amat.

sine fine quaesitum; poenitentiam habuit, quia conscientiam sui, desperationem, quia ignorantiam Dei: se sciebat peccavisse, illum credebat puniturum esse: sciebat quia mente praeditus a Deo, peccasse se, quia verum erat. Peccarat in prodendo Magistro, quia potuerat volueratque. Quod potuerat, dedit Deus. Voluerat, quia bonum putarat. TH. At cur bonum putavit, quod malum erat? Cur item detecto errore desperavit. PH. Recurrendum hic ad causas opinionis, nam et desperatio opinio est. Omnis opinio duas habet causas: temperamentum opinantis, et objecti dispositionem; aliam praexistentem opinionem non addo, quia primae opiniones denique in objectum, et dispositionem animi corporisque temperamentum, id est statum personae, et circumstantias rei resolvuntur; quare falsae in Juda opinionis exacta ratio, nisi omni retro statu mentis eius ab objectis immutatae ad primum nascentis temperamentum usque exposito, reddi non potest. TH. Hic te captum teneo. Peccatum a potentia et voluntate. Potentia a Deo, voluntas ab opinione; Opinio a temperamento simul et objecto. Utrumque a Deo, ergo omnia peccati requisita a Deo, ergo peccati ut aliarum rerum omnium, ergo et damnationis ultima ratio Deus est.⁶ Vides quid ex illo theoremate sequatur, *Nihil est sine ratione*. Nimirum tute dixisti omnia, quae sibi ipsi ratio cur sint, non sunt, quale est peccatum quoque et damnatio, ea tamdiu in rationem, et rationem rationis, reducenda esse, donec reducantur in id quod sibi ipsi ratio est, id est Ens a se, seu Deum; quae ratiocinatio cum demonstratione existentiae Dei coincidit. PH. Agnosco difficultatem, recolligamque me paulisper, ac respirabo.

TH. Nunc age. Invenistin' tandem aliquid, amice? promittis enim porrectiore subito fronte, hilare nescio quid, et excitatum. PH. Ignosce morae non infelici. Nam si unquam ego, hodierno certe experimento sensi, si quis ad Deum convertat, vel

⁶ R_p. At inter omnia requisita necessaria ut damnaretur Judas, si ponatur praevisa a Deo in Juda libera voluntas vendendi dominum quo tempore potuisset non vendere, concurrunt quidem ad requisita necessaria permissio Dei, at ultima ratio erit ipsa praevisa voluntas libera sive ipsius prodictionis sive negligentiae, qua libere sprevit exercitium mortificationis a Magistro circa principia admissionis praescriptum, unde avaritia non mortificata a magistro reprehensa vindictae sociata prodictionem tandem peperit.

R_pR_p. Imo voluntatem inter requisita posuit autor, sed voluntatis ipsius requisita quaesivit. Itaque absurdum est voluntatem liberam esse ultimam rationem, cum ipsa voluntas libera sua habeat requisita, neque enim est ens a se.

⁹ dispositionem ... corporisque erg. l' ¹⁶ tute dixisti erg. l' ²⁷ sive (1) voluntas (2) negligentiae l' ³⁰ peperit. | R_pR_p. Ridicula est gestr. | R_pR_p. Imo l'

quod idem est a sensibus avocet, et in se reducat mentem, si sincero affectu conetur ad veritatem; findi tenebras velut ictu quodam improvisae lucis, mediaque in nocte per densam caliginem viam ostendi. TH. Haec adepti verba sunt. PH. Tu quid afferam Judex esto. Non possum negare Deum ultimam rationem rerum, ac proinde et actus peccati esse. TH. Si hoc das, omnia dedisti. PH. Ne festina tantopere: non inquam, non possum negare, quia certum est, sublato Deo tolli, posito poni totam seriem rerum,⁷ et has quae fuerunt, eruntve creaturas, hos bonos, malosque creaturarum actus, et proinde peccata in illis; et nego tamen peccata a voluntate divina proficisci. TH. Hoc ergo vis, peccata contingere non quia Deus vult, sed quia est. PH. Rem acu tetigisti. Esse scilicet Deum, etsi rationem, non tamen auctorem peccatorum, et si scholastice loqui liceret, causam Physicam ultimam peccatorum, ut creaturarum omnium, esse in Deo, moralem in peccante. Hoc volebant opinor, qui dixere substantiam actus a Deo, non tamen malitatem esse; tametsi explicare nequirent, quomodo non actum malitas consequeretur. Rectius dixissent, omnia contribuere Deum ad peccatum praeter voluntatem, ac proinde non peccare. Sentio igitur peccata deberi non voluntati, sed intellectui divino, vel quod idem est, ideis illis aeternis, seu naturae rerum, ne quis somniet bina principia rerum, geminosque sibi inimicos Deos, alterum boni, alterum mali principium esse. TH. Miram rem narras. PH. Sed faxo ut veram fateare. Exemplum dabo, quo clarior credibiliorque mea reddatur oratio. Quod ter tria novem sunt, cui obsecro acceptum ferendum putamus, an voluntati divinae?⁸ quod diameter lateri in quadrato incommensurabilis est, an Deum

⁷ R_p. Posito Deo poni totam seriem rerum etc. ut sunt in idaea Dei certum est, seu ut possibles; at ut actu existentes non est certum, cum nondum demonstravit non esse possibles alias earundem rerum series, multo minus demonstravit non esse possibles aliarum rerum series.

R_pR_p. Perinde est ac si diceret Deum non esse causam sufficientem rerum. Possibiles sunt aliarum rerum series in se, sed non sunt compossibiles sapientiae divinae.

⁸ R_p. Aliud est ter tria esse novem, seu ejusdem totius omnes partes simul sumptas, sive ut novem, sive ut ter tria considerentur esse idem totum, aliud est hoc totum aliquid in 9 vel 3 tria, vel aliter actu dividi. illud videt Deus, quia est, hoc est quia Deus vult.

R_pR_p. Non est quaestio hic de actuali quodam sed de harmonia abstracta. Sed ex ea postea sequitur quiddam, nempe ut unum sit alio melius. Quod etiam non est quia

5 actus *erg. l'* 11 f. , ut ... omnium, *erg. l'* 15 peccare. | TH. Intelligo, sed vide, ut et tu constes tibi. PH. Dabitur opera sedulo. *gestr.* | Sentio *l'* 33 sequitur | attuale *gestr.* | quiddam *l'* 35

decrevisse statuemus? TH. Non opinor, si sapimus: nam aliter nec novenarius ternariusque, nec quadratum latusve, aut diameter intelligi possunt: nomina enim erunt sine re, quemadmodum si quis diceret *Blitiri*, aut *Vizlipuzli*. PH. Ergo naturae rerum, ideae scilicet novenarii, vel quadrati, et in quo subsistunt ideae rerum ab aeterno, intellectui divino, haec theoremata tribuenda sunt. Id est Deus haec non volendo fecit, sed intelligendo, intellexit existendo. Nam si nullus esset Deus, omnia essent simpliciter impossibilia, novenariusque et quadratum fortunam communem sequerentur. Vides ergo, esse, quorum Deus non voluntate sed existentia sua causa sit. TH. Video, sed quo colore comprehendi peccata possint, avidus mirabundusque exspecto. PH. Senties non me huc frustra digressum. Nam quemadmodum non voluntati, sed existentiae Dei debetur, ter tria esse novem, ita eidem imputandum est eam esse rationem trium ad novem, quae quatuor ad duodecim. Omnis enim ratio, proportio, analogia, proportionalitas, non a voluntate sed natura Dei, vel quod idem est, ab Idea rerum proficiscitur. TH. Quid tum postea? PH. Si ratio vel proportionalitas, ergo et Harmonia et discordantia. Consistunt enim in ratione identitatis ad diversitatem, est enim harmonia unitas in multis, maxima in plurimis; et in speciem turbatis et mirabili quadam ratione ex insperato ad summam concinnitatem reductis.

TH. Nunc demum quo tendas video. Peccata scilicet contingere ita ferente harmonia rerum universali, lucem umbris distinguente, Harmoniam autem universalem non a voluntate Dei, sed intellectu seu idea, id est natura rerum esse. Eidem ergo peccata transcribenda, peccata proinde non voluntatem, sed existentiam Dei sequi.⁹

Deus vult, sed quia Deus ita contemplatur, sed hinc denique res existit, quia Deus vult, eam autem vult Deus quia optimam seu maxime harmonicam esse videt.

⁹ R̄. Aliud est ex tali virtutum et vitiorum mixtura posse componi talem talis universitatis seu totius seriem, aliud est singulas virtutes et singula vitia singulis individuis vel imperare, vel volentibus permittere. Sicut aliud est ex tali consonantiarum et dissonantiarum mixtura posse componi Harmoniam, aliud singulis personis suas consonantias et dissonantias praescribere voluntarie acceptantibus, aliud per instrumenta mechanice ordinata ita distribuere, ut dato primo impulsu tota series decurrat, ubi nulli instrumento est voluntas etc.

R̄R̄. Quasi non ipsa voluntas sit instrumentum non quidem mechanicum ad-

2f. nomina ... Vizlipuzli erg. l' 16-18 diversitatem, (1) quae si inaequales dissona, si aequalitate quadam compensatae, harmonica res censenda est, per positam initio definitionem. (2) est ... reductis. l' 20 lucem ... distinguente, erg. l'

PH. Divinasti. Ita enim comparatum est cum rebus, ut sublatis peccatis tota rerum series longe alia futura fuerit. Sublata, vel mutata rerum serie, etiam ultima ratio rerum, id est Deus e medio tolletur mutabiturque. Eiusdem enim rationis eiusque sufficientis et integrae, qualis Deus est universo¹⁰, oppositas esse consequentias, seu eodem sequi diversum, tam impossibile est, quam idem esse diversum; Nam si eidem addas, subtrahas idem, proveniet idem. Quid autem aliud ratiocinatio quam notionum additio et subtractio est? Si quis porro resistat, demonstratio in promptu est pertinaciae superandae. Nam Deus esto *A*, series haec rerum esto *B*. Jam si Deus est ratio rerum sufficiens, seu ens a se, et causa prima, sequetur posito Deo existere hanc rerum seriem,¹¹ alioquin Deus non esset ratio sufficiens, sed accedere deberet aliquid aliud a Deo independens requisitum, ad efficiendum ut *haec* rerum series existat. Unde sequerentur plura rerum principia ex sententia Manichaeorum et vel plures essent dii, vel Deus non esset solus ens a se, et prima causa. Quorum utrumque falsum esse suppono. Ergo statuendum est posito Deo sequi hanc seriem rerum, ac modum regulatum. Tota series rerum si sic optima est, jam singulorum virtutes et vitia in ea continentur.

¹⁰ Universum quodammodo Dei imago, ea non nisi unica. *Dazu*:

R̄. Bene additur *quodammodo*, deinde cum nondum sit demonstratum, esse Universum Dei imaginem, nihil inde potest inferri.

¹¹ R̄. Si Deus nihil est, nisi omnia ad hujus seriei existentiam requisita simul sumpta, procedit argumentum, sed hoc nondum demonstratum, si vero in idea Dei sunt et harum rerum series aliae infinitae, et aliarum rerum series, non valet. unde non sequitur posito Deo, poni hanc rerum harum seriem, quia possunt poni aliae. nec ideo negatur, poni necessario hanc seriem, ac si aliquid aliud a Deo independens requireretur, sed quia potuisset non posita hac serie, aliam posuisse. unde non est verum si *A* est, etiam *B* est, sed potest esse *C* vel *D* etc. multo minus si *B* non est neque *A* erit. Imo si distinguimus inter idaeas rerum et res actu extra eas existentes, sequitur quidem posito *A* poni omnes possibles rerum series in idea Dei, at non sequitur, poni necessario potius hanc quam illam seriem in actu extra idaeas, vel ullam poni.

R̄R̄. Non ponitur series ob Deum positum nisi quia Deus sapientissimus non nisi optimum vult. Omnes series possibles sunt in idea Dei, sed una tantum sub ratione optima.

9 et erg. l' 11 requisitum erg. l' 13f. Quorum ... suppono. erg. l' 31 nisi (1) necessitate volu (2) quia l' 32 vult. (1) Plures (2) Omnes l'

proinde veram esse hanc propositionem: *si A est, etiam B erit*. Jam constat ex regulis logicis syllogismi Hypothetici, locum habere conversionem per contrapositionem, et inde inferri posse, *si B non est, nec A erit*. Ergo sequetur sublata mutatave hac serie rerum, quae scilicet peccata comprehendit, tolli, mutarive Deum, quod erat demonstrandum. Peccata ergo, tota hac rerum serie comprehensa ipsis rerum ideis, seu 5 existentiae Dei debentur: hac posita ponuntur, hanc sublata tollunt.

TH. Adamantina fateor demonstratio est, nec a quoquam mortalium cum ratione oppugnanda, non magis quam demonstratio existentiae Dei, sed vide an non sequatur tum caetera quoque omnia, etiam bona, perinde ac peccata, non Voluntati Dei, sed naturae eius seu, quod eodem recidit, harmoniae rerum esse ascribenda, tum peccata esse necessaria. PH. Occupabo respondere ad objectionem priorem, ut posterior postea liberius decurrat. Ajo igitur cur Deus res velit, non Voluntatem eius in causa esse (nemo enim vult, quia vult, sed quia rem mereri putat) sed ipsarum rerum naturam, quae scilicet in ipsis earum ideis, id est Essentia Dei continetur. Sed cur res faciat Deus eius duas esse causas (ut 15 semper etiam in actionibus aliarum mentium), quod velit scilicet, et quod possit. Peccata autem non sunt ex iis quae Deus aut vult aut facit, quia scilicet ipsa sigillatim seu per se considerata bona non reperit; sed sunt ex iis, quae Deus in tota rerum harmonia optima a se electa per consequentiam intercurrere deprehendit, et quia in tota harmoniae serie eorum existentia majoribus bonis compensatur, ideo ea tolerat 20 seu admittit, etsi, modo absolute id fieri seu alia melior sine ipsis rerum series eligi posset, esset eliminaturus. Totam autem seriem, non permittere sed velle dicendus est, et peccata quoque quatenus non ipsa distincte, sed toti seriei confusa spectantur. Harmonia enim universalis cuius solius Existentia Deus absolute delectatur, non partium, sed totius seriei affectio est, caeteris omnibus praeterquam peccatis Deus delectatur etiam per partes in se spectatas. Nec tamen ideo magis delectaretur serie 25 universali, si peccata abessent, imo minus, quia ipsa harmonia illa totius ex dissonantiis illis interpositis, et mira ratione compensatis, reddita est delectabilis.

9-S. 125,4 tum... sequatur erg. l' 9 etiam bona erg. l' 12 decurrat. (1) Nimirum (2) Ajo (a) igitur (b) igitur l' 15 Deus | tum gestr. | eius l' 19 | per consequentiam erg. | intercurrere (1) 30 reperit (2) deprehendit l' 24 universalis (1) non partium, sed (2) qua sola Deus (3) cuius... absolute l' 25 seriei erg. l' 26 in se spectatas erg. l' 26 tamen erg. l' 26 magis (1) delectaturus esset (2) delectaretur l' 27 imo minus erg. l' 28-S. 125,1 delectabilis. | Sed haec infra quoque pluribus attingemus. gestr. | TH. Perplacet l'

TH. Perplacet institutum tuum, quo sic satis ostendis, Deum omnium existentium rationem, sed non nisi eorum, quae etiam per se spectata bona sunt, autorem esse dicendum. Sed vide jam, ut ad alteram objectionem redeam, an non sequatur peccata esse necessaria. Cum enim existentia Dei sit necessaria, et peccata existentiam Dei, seu Ideas rerum consequantur, necessaria et peccata erunt. 5 Quicquid enim ex necessario sequitur, necessarium est. PH. Eodem argumento colleris, omnia esse necessaria, etiam quod ego loquor, et tu audis, nam haec quoque in rerum serie comprehenduntur, ac proinde contingentiam tolli e natura rerum, contra usum loquendi, a toto genere humano receptum. TH. Quid vero si stoicus aliquis fatalitatis patronus hoc tibi concedat? PH. Non est concedendum, est enim contra 10 usum vocabulorum, tametsi adhibita explicatione molliri posset, quo sensu etiam Christus dixit *oportet*, id est, necesse est, *scandala evenire*. Scandala autem utique peccata sunt. Nam *vae illi*, ut sequitur *per quem eveniunt*. Si ergo scandala necessaria sunt, etiam illud *vae*, seu damnatio necessaria erit: sed in communi sermone his consequentiis abstinendum; Usum enim vocabulorum in rebus ad vitam pertinentibus 15 detorquere in arbitrio non est, ne dura et auditu scandalosa consequantur, quae homines significationis minus receptae imperitos turbent. TH. Sed quid objectioni respondebis? PH. Quid? nisi omnem eius difficultatem a detorto vocum significato oriri. Hinc labyrinthus irremeabilis, hinc fundi nostri calamitas, quod vocabula necessitatis, possibilitatis item et impossibilitatis, voluntatis, auctoris, aliaque id genus, 20 omnium gentium linguae universali quodam sophismate in varios sensus detorsere. Quod ne a me tergiversationis causa dictum putes, evidens signum dabo: Omitte tantum vocabula ista in tota hac tractatione (credo enim si edicto vetita essent, posse homines [s]ensa animi exprimere etiam sine ipsis) et quoties opus est, substitue eorum significata seu definitiones, et quovis pignore tecum certabo, continuo, velut exorcismo 25 quodam, ac quasi face illata, omnes tenebras disparituras, omnia spectra, et terculamenta difficultatum tenues in auras abitura. Habes ecce Secretum non vulgare, formulamque medendi erroribus, abusibus, scandalis, qualem tibi nec Valerius Cordus, nec Zwelferus, nec ullius dispensatorii autor alius praescripserit. Scripsit aliquando Urbanus Regius de formulis caute loquendi. Huius ergo artis praecepta 30 pene omnia hoc unico artificio contineri scito. TH. Tantamne rem tam levi

19 f. necessitatis, | τῆς ἀνάγκης, gestr. | possibilitatis l' 22 ne erg. l' 30 Regius | (---) wohl gestr. | de l'

12 f. oportet ... eveniunt: vgl. Luc. 17, 1 u. Matth. 18, 7.

negotio confici posse? PH. Me vatem puta. Vocabula saepe sunt quae nos vexant, torquent, mordent, irritant, acerbant. Si dicam tibi: Domine tu sciens damno meo asseris aliquid, quod aliter se habere nosti; non opinor valde indignabere, sed facile transmittes dicentis libertatem: sin te mentiri exclamem (quanquam nihil sit aliud mentiri, quam falsum damnose seu injuste dicere scientem) Deum immortalem, 5 quam tempestatem excitabis! Ita si quis dicat: peccata necessaria sunt, Deus est causa peccati, Deus vult nonnullorum damnationem; impossibile fuit Judam salvari, etc., utique Acheronta movebit. Tu haec substitue: cum Deus sit ultima ratio rerum, seu ratio sufficiens Universi, rationem autem Universi quippe rationalissimam consequatur, quod pulchritudini summae, seu harmoniae universali (omnis enim har- 10 monia universalis summa est) consentaneum est: Harmoniae autem exquisitissimae sit discordantiam turbatissimam in ordinem velut insperato redigi, picturam umbris distingui, harmoniam per dissonantias dissonantiis in consonantiam compensari (quemadmodum ex duobus numeris imparibus par fit) peccata sibi ipsis (quod notandum est) poenas irrogare: consequens est, posito Deo existere peccata, peccatorumque 15 poenas.¹² Sed hoc necessario, hoc volente, hoc autore Deo fieri, imprudenter, inepte, falso, pro dicentis, audientis, intelligentis ratione dicetur.

TH. Patefecisti profecto arcanum mirabile, exeundi tot difficultates, nec est, quod ultra ire cogare. Si tamen possibile est, effice retentis vocabulis quod praestitisti eliminatis. PH. Praestarem, si in mea potestate esset, efficere, ne homines vocabulis 20 aliter quam honoris divini, et propriae quietis interest, uterentur. TH. At tenta tamen. PH. Tentabo, sed ea conditione, ut quicquid de illorum, quibus nos omnino carere posse ostendi, explicatione dicam, quasi re transacta pro superfluo, minimeque obligatorio aut captioso habeatur. TH. Accipio conditionem. PH. Necessarium ergo illud vocabo, cuius oppositum implicat contradictionem, seu intelligi clare non pot- 25 est; Ita necessarium est ter tria esse novem, sed non est necessarium me loqui, aut peccare.¹³ Possum enim intelligi esse Ego etsi non intelligar esse loquens, sed ter

¹² R_e. Posse existere, qui possunt voluntati ejus libere resistere, et actu resistent, adeoque coacti inobedientiae poenas luent.

¹³ R_e. Quid juvat mihi non videri necessarium, si revera necessarium est etiam 30 intuitu mei ab objecto et temperamento secundum ideam Dei necessario determi-

10 summae erg. l' 10 f. (omnis ... est) erg. l' 13 consonantiam (1) compensatas (2) compensari l' 14 f. fit) (1) id est per peccata sibi ipsis quod notandum est poenas irrogantibus, reddi admirabiliorem (per positam initio harmoniae definitionem) (2) peccata ... irrogare l' 22 de (1) horum vocabulorum (2) illorum l'

tria intelligi quae non sint novem, est ter tria esse, quae ter tria non sint, quod implicat, idque numeratio, id est reductio utriusque termini in definitionem, unitates scilicet, ostendit. Contingentia sunt, quae necessaria non sunt. Possibilia sunt, quae non est necessarium non esse. Impossibilia sunt, quae possibilia non sunt, vel brevius: Possibile est, quod intelligi potest, id est (ne vox *potest* in possibilis definitione ponatur) quod clare intelligitur, attendenti. Impossibile, quod possibile non est. Necessarium cuius oppositum impossibile est, Contingens cuius oppositum possibile est. Velle est existentia alicuius delectari.¹⁴ Nolle est existentia alicuius dolere, aut non existentia delectari. Permittere est, nec velle nec nolle, et tamen scire. Autorem esse, est voluntate sua esse rationem alienae. His ita positis asserere ausim, nullis consequentiarum fidiculis aliquid parum honorificum Justitiae divinae extorqueri posse.

TH. Quid ergo respondes illi argumento supra proposito, Dei existentia necessaria est, hanc peccata in rerum serie comprehensa consequuntur, quod ex necessario sequitur, necessarium est. Ergo peccata necessaria sunt. PH. Respondeo falsum esse quod quicquid ex per se necessario sequitur, per se necessarium sit. Ex veris quidem constat sequi non nisi verum: cum tamen ex meris universalibus possit sequi particulare, ut in *Darapti*, *Felapton*, quidni ex per se necessario sequatur contingens seu

nandi ad peccatum, aliud est necessario peccare, quia Deus praevidit me libere electurum peccatum, aliud, peccare quia sine electione mea debui peccare.

RpRp. Aliud est necessarium aliud certum, ut futura a Deo praevisa. Non determino necessario. Utrum autem illa certitudo oriatur ab idea Dei, an vero a praescientia Dei, quid ad rem facit? si libertas cum certitudine pugnat; nihil liberum est, quod absurdum.

¹⁴ Rp. Ac si actus voluntatis non possent distinguere a perceptione delectationis et doloris.

RpRp. Si intelligeret naturam voluntatis fateretur ei inesse.

6 intelligitur, (1) si velis. (2) attendenti. 1' 16 per se erg. necessario 1' 16 per se erg. necessarium 1' 16 am Rande: | clarius ita respondebitur, distinctiusque si dicamus communiter necessaria intelligi ex quorum essentia sequitur existentia. Et hoc modo (1) Essentiae rerum et proprietates, et contradictoriorum privationes necessariae sunt, (a) neque enim (b) Nisi de hypothetica agitur exi (2) solae propositiones hypotheticae sunt necessariae; absolutarum vero haec unica: Deus est, sive ratio rerum est. Et hinc patet, quorum existentia ex aliena sequitur necessaria non esse. gestr. | 1' 18 per se erg. 1' 18 sequatur erg. 1' 18-S. 128,1 seu ... necessarium erg. 1' 27 fateretur (1) sibi (2) ei 1'

ex alterius hypothesi necessarium? Sed hoc ex ipsa necessarii notione conficiam: Necessarium enim definivi, cuius contrarium intelligi non potest, rerum ergo necessitas impossibilitasque non extra ipsas sed in ipsarummet ideis quaerenda est, et intelligine queant, an potius implicent, observandum; necessarium enim hoc loco a nobis illud appellatur tantum, quod per se necessarium est, quod rationem scilicet 5 existentiae et veritatis suae habet intra se, quales sunt Geometricae veritates; ex rebus existentibus, Deus solus, caetera, quae ex hac rerum serie supposita, id est harmonia rerum, sive Existentia Dei, sequuntur, per se contingentia, et hypothetice tantum necessaria sunt, tametsi nihil sit fortuitum, cum omnia fato, id est certa quadam providentiae ratione decurrant. Ergo si rei essentia concipi tantum clare distincteque 10 possit (Exempli causa species animalium imparipedum, item brutum immortale), jam possibilis habenda est, nec contrarium eius necessarium erit, tametsi fortasse existentia eius, harmoniae rerum, existentiaeque Dei adversa, ac per consequens nunquam locum in mundo habitura sed per accidens impossibilis futura sit. Quare errant quicumque (absolute id est per se) impossibile pronuntiant, quicquid nec 15 fuit, nec est, nec erit. TH. At vero: nonne quicquid erit, absolute necessarium erit, quemadmodum quicquid fuit, necessario fuit, et quicquid est, utique necessario est? PH. Imo falsum est, nisi reduplicativum esse, et ellipsin quandam hominibus; ne idem bis dicatur familiarem continere intelligatur: sensus enim est, quicquid est, id necessarium est, si sit, esse, seu (substituta pro necessario, eius definitione) quicquid 20 futurum est, id intelligi non potest, si futurum sit, non futurum esse. Si reduplicatio omittatur, falsa propositio est. Nam quod futurum est, tamen intelligi potest non fore. Et quod non fuit tamen intelligi potest fuisse. Hoc ipsum poëtae elegantis est etsi falsa tamen possible comminisci. Barclaii *Argenis* possible, seu clare distincteque imaginabilis est, etsi certum sit nunquam vixisse nec credo victuram 25 esse, nisi quis sit in ea haeresi, ut sibi persuadeat temporum restantium infinito decursu omnia possible aliquando exitura, nec ullam fabulam somnari posse quae

4-10 necessarium ... decurrant *erg. l'* 6 se, (1) quales sunt propo (2) quales *l'*
6 veritates; (1) et ex rebus facti (2) ex *l'* 10 essentia, | quanquam non existentia (quae in harmoniam
| universalem *erg.* | denique reducitur) *gestr.* | concipi *l'* 12 erit *erg. l'* 13 existentia eius *erg. l'* 30
14 | locum ... habitura (1) at proinde (2) sed ... impossibilis *erg.* | *l'* 15 (absolute ... se) *erg. l'*
16 absolute *erg. l'* 24 *am Rande:* | clarius dicendum: Impossibile est, cuius essentia sibi ipsi incompatibilis est, Incongruum, sive Rejectum (qualia sunt, quae nec fuere, nec sunt, nec erunt), cuius essentia est existentiae incompatibilis; Existentiae, id est primo existentium, sive ei quod per se ipsum Existit, sive Deo. *gestr.* | *l'* 35

non saltem exiguo quodam modulo aliquando in mundo futura sit. Quod etsi concederemus, manet tamen *Argenidem* non fuisse impossibilem, etsi nondum extiterit. Qui secus sentiunt, necesse est discrimen possibilis et veri, necessarii et contingentis tollant, et detorta vocabulorum significatione, usui sese Generis humani opponant. Ergo peccata, damnationesque, caeteraque contingentium series necessaria non est, 5 etsi rem necessariam, existentiam Dei, seu harmoniam rerum, consequatur; neque ergo quicquid nunquam fiet, factumque est, seu cum harmonia rerum consistere intelligi non potest, simpliciter intelligi non potest, vel impossibile est. Unde constat non esse impossibile seu non repugnare in terminis Judam salvari, etsi verum, certum, praevisum, per accidens necessarium seu ex harmonia rerum consequens sit 10 nunquam salvatum iri.

TH. At obrepsit hic mos omnibus gentibus linguisque, et universali aequivocatione invaluit, ut quae constat esse fuisse, fore, vel non, ea necessaria impossibiliisque appellentur. PH. Sed hoc ellipsi quadam reduplicationis, in quam cum idem bis dici debet, taedio repetitionum, omnis gens prona est, contingere ostendi. TH. Ergo hinc 15 fortasse petenda vera et ratio et solutio est jactati ubique terrarum sophismatis illius ignavi (*λόγου ἀργού*) quo jam olim Philosophi, et nunc in belli pestisve periculis utili rectoribus persuasione, Mahometani conficere inepte conantur: frustra resisti, nihil agendum esse; fatalia enim non vitari; negata coelitus nec a laborante, donata etiam ab ignavo obtineri. PH. Recte ais, nam argumentum hoc tam formidandum, 20 tam in animis validum putida illa ellipsi hypotheseos causae, vel ipsius existentiae praesuppositae nixum sophisma est. Verum est quicquid futurum est, vere futurum esse sed non necessario absoluta necessitate, seu quicquid agas, aut non agas. Neque enim effectus necessarius nisi ex hypothesi causae. TH. Ego tam periculose delirantes ita increpare soleo: stulte si in fatis est ut non vites malum, etiam 25 stultitia fortasse tua fatalis est, ut vitare non cures; nemini sine mediis finis decretus est, media, industria vel occasiones; illi soli fidendum, his si occurrant tantum utendum: At, inquis, certum est tamen quicquid Deus praevidet seu quicquid futurum est, futurum esse. Fateor sed non sine mediis, et plerumque non sine facto tuo, raro enim ingerit se fortuna dormienti, etiam jura vigilantibus scripta sunt. Cum ergo non 30 constet tibi pro te, an contra te decretum sit, ideo fac quasi pro te, vel age quasi nihil

9 seu . . . terminis *erg. l'* 9f. , certum . . . consequens *erg. l'* 13 vel (1) contra, (2) non, ea *l'* 18 frustra resisti, *erg. l'* 23 absoluta necessitate *erg. l'* 24 TH. | Recte *erg. u. gestr.* | Ego | igitur *erg. u. gestr.* | tam *l'* 28 seu *erg. l'* 29 non sine mediis, | vel gratia saepe *gestr.* | et *erg. l'* 31 ideo *erg. l'* 35

decretum esset, quando quod inexploratum est, sequi agendo non potes. Quare si rem tuam egeris, quicquid fato, id est per harmoniam rerum evenerit, nihil tibi apud Deum praejudicabit. Tota de praescientia, Fato, praedestinatione, termino vitae disputatio nihil ad vitam instituendam. Omnia perinde agenda sunt, etsi de his nec cogitemus: si quis Deum constanter amabit, ipse se praedestinatum ab aeterno fuisse 5 eventu declarabit, possumus ergo praedestinati esse si velimus (et quid ergo ultra queramur aut flagitemus?), quanquam sit gratiae, ut velimus. PH. Verissime, utinam disputatoribus nostris posset persuaderi!

TH. Superest quaestio, an Deus peccata velit nolite. Ac primum non videtur existentia peccata nolle. Deus enim nullius existentia dolet, quia omnino dolere non 10 potest.¹⁵ Ergo nec existentia peccatorum. Sed qui rei existentiam non dolet, nec nolle existentem dicendus est. Nihil ergo Deus nolle dicendus est, nisi quod omnino non existit, eius enim non-existentia dici potest ei grata esse. Cuius autem non-existentia delectamur, id dicendi sumus nolle; idque per eas ipsas definitiones, quas tute attulisti. PH. Recte concludis: Deus ipsa per se peccata si non existere intelligantur, nolle; 15 si ita ferente harmonia rerum, existant, permittere, id est nec velle, nec nolle dicendus est. TH. Imo vero velle videtur. Nam harmonia rerum Deo grata est, peccatorum existentia est de harmonia rerum. Cuius autem existentia delectamur id volumus, per definitionem tuam; ergo peccata Deus velle dicendus est. PH. Inest deceptio ratiocinationi: Etsi harmonia grata sit, non tamen statim quicquid de harmonia est, gratum 20 est. Non, si totum gratum est, etiam pars grata est. Etsi integra harmonia grata sit, ipsae tamen dissonantiae gratae non sunt, quamvis ex regulis artis immisceantur. Sed inamoenitas quae in ipsis est, excessu, imo profecto inde augmento amoenitatis in toto aboletur. Fit ergo dissonantia in hac mixtura, ob compensationem, ex ingrata indifferens, ex rejecta permissa, solum totum gratum, solum totum harmonicum, sola 25 totius velut configuratio, harmonia est. Beatitudine salvatorum Deus existente delectatur, amissa damnatorum non dolet, quia re nulla dolet, ob sublatum in universali harmonia, compensatione dolorem.

TH. Satisfecisti profecto supra spem meam maximae difficultati, ostendistisque (quod hactenus vix quisquam) rationis esse ut peccata quae eveniunt, Deus nec velle, 30

¹⁵ Rp. Ac si Deus non posset sine dolore nolle.

5 ab aeterno fuisse *erg. l'* 6f. (et ... flagitemus?) *erg. l'* 12 *am Rande*: saepe *Nolo* idem est, quod *non volo*, ut: *Nolo mortem peccatoris. gestr. l'* 15 *existere non l' ändert Hrsg.*

nec nolle, sed permittere dicatur. PH. Nihilne restat ergo? TH. Praevideo quid de auctore peccati dicturus sis. PH. Non Deum scilicet sed hominem, diabolumve esse, qui soli volunt, id est malo delectantur. TH. Recte hoc: *id est malo delectantur*. Nam alioquin opponi poterat etiam hominem diabolumve peccata permittere tantum. Facere eos quicquid rebus suis congruat, intercurrentes damnum alienum non nisi 5 ferre, sed hoc de mortaliter peccante dici non potest, in quo odium Dei, id est boni universalis, ergo ex contrario, seu peccato delectatio est. Sed quid de venialiter lapsio imprudente potius quam malo, nonne permittere peccata dicemus? PH. Ne hunc quidem, quia permittere per definitionem supra positam, est nec velle, nec nolle, attamen scire, quod abest ex errore peccanti: vult, id quod peccatum est, id est actum; 10 peccatum ipsum nec vult nec permittit, quia nescit. Breviter: Deus permittit peccata quia scit ea quae permittit, contra bonum publicum non esse, sed aliter hanc dissonantiam compensari. Homo vero mortaliter peccans scit id quod agit esse contra bonum publicum, quantum ipse judicare potest, nec ei conciliari posse nisi poena sua, quam cum oderit, et actum tamen velit, necesse est eum bonum publi- 15 cum vel regimen mundi odisse, adeoque mortaliter peccat.

TH. Satisfecisti mihi profecto, voluntatemque Dei a peccatis egregie absolvisti. Nam ut contraham quae dixisti, si peccamus quia possumus volumusque, et potentiae nostrae ratio tum a connatis, tum receptis est, connata a parentibus, recepta 20 ab alimentis, utraque ergo ab externis erunt. Porro si volendi causa intellectio, intellectionis causa sensio, sentiendi causa est objectum, objecti status est ab externis; erit ergo et potentia et voluntas peccandi ab externis, id est statu rerum praesente, status rerum praesens a praecedente, praecedens ab alio praecedente, et ita porro: status ergo praesens a serie rerum, series rerum ab Harmonia universali, Harmonia uni- 25 versalis ab ipsis illis aeternis, immutabilibusque ideis, ideae intellectu divino contentae a se ipsis nullo voluntatis divinae intercurso, neque enim Deus intelligit, quia vult, sed quia est. Peccata ergo quia propria harmonia grata non sunt, non nisi ob alienam, id est universalem, non aliter sibi constantem a voluntate divina tantum permittentur.

10 scire, | quod quae acturus est *erg. u. gestr.* | quod l' 13 vero *erg. l'* 16 adeoque . . . peccat 30 *erg. l'* 18 ut . . . dixisti, *erg. l'* 20 f. si (1) voluntatis causa intellectus, intellectus causa est sensus (2) volendi . . . sensio l' 23 et ita porro: *erg. l'* 26 f. Deus (1) est aut intelligit, quia est, quia vult, sed vult se esse, quia est et intelligit; (2) intelligit . . . quia est. l' 28-S. 132,2 | tantum *erg.* | permittentur. (1) Et haec recte scire, sed (2) PH. Quid . . . Nam l'

PH. Quid ergo porro objicis? TH. Non pauca certe, nondum enim omnes difficultates exivimus. Nam quid refert peccata conciliari bonitati divinae, si nequeant libertati nostrae? quid prodest Deum absolvi, si improbi cum illo; quo fructu eximemus voluntatem divinam, si extinguimus omnem? Quae enim obsecro libertas humana est si ab externis pendemus, si sunt quae nos efficiunt velle, si fatalis quaedam connexio non minus cogitationes nostras quam atomorum flexus ac concursus regit. PH. Ne excandesce quaeso in sententiam parum recte intellectam, parum dextre expressam; propositum a te ipso est, et concessum supra nihil esse sine ratione sufficiente, erit ergo ratio quaedam sufficiens, etiam ipsius actus volendi; Ergo vel actui ipsi inerit, erit ille ergo Ens a se seu Deus, quod est absurdum; vel ratio eius sufficiens quaerenda est extra ipsum. Ut ergo rationem actus volendi sufficientem inveniamus, definiendum est quid sit velle. Quid est ergo velle aliquid? TH. Eius existentia delectari, uti tute supra definivisti, sive reapse existens sentiamus, sive non existentis existentiam imaginemur. PH. Delectatio autem est sensus harmoniae, per superiora; nihil ergo volumus nisi quod harmonicum apparet. Quid autem harmonicum appareat a sentientis et objecti et medii dispositione pendet. Quare etsi sit in potestate nostra facere quae volumus, non est tamen in potestate velle quae volumus, sed quae grata sentimus, sive quae bona esse statuimus. Statuere autem aliquid vel non statuere, non est in potestate, nemo ne si se ruperit quidem volendo nolendove, sine rationibus effecerit, ut quod credit, non credat. Cum ergo non sit opinio in potestate voluntatis, erit nec voluntas in potestate voluntatis. Et pone nos velle quia velimus, cur volumus velle? rursusne ob aliam voluntatem, an ob nihil, id est sine ratione?

TH. Non habeo quid respondeam rationi tuae, sed nec tu quod objectioni meae, liberum arbitrium nobis ita periisse. PH. Fateor, si cum nonnullis id definias: potentiam quae potest agere et non agere positis omnibus ad agendum requisitis omnibusque extra intraque agentem existentibus paribus. TH. Quid? an vitiosa haec definitio est? PH. Prorsus nisi explicationem recipiat.¹⁶ Aliquid (hoc loco actionem) non exi-

¹⁶ R̄. Fiat analysis requisitorum quae necessario concurrunt ut res sensu destituta moveatur, et requisitorum quae necessario concurrunt ut homo aliquid moveat, sane ibi positis omnibus materialibus ad motum requisitis necessario sequitur motus,

3 si (1) nos (2) improbi l' 8 expressam; (1) demonstratum a te ipso, concessumque supra (-e) est (2) propositum ... supra l' 9 ipsius erg. l' 13 reapse erg. l' 14 existentiam | (-) gestr. | imaginemur l' 17f. sed quae (1) harmonica statuimus. (2) grata ... statuimus. l' 25f. requisitis | (1) omnibusque tam intra quam extra volentem existentibus paribus (2) omnibusque ... paribus erg. | l'

stere existentibus licet omnibus suis requisitis, quid aliud est, quam definitum non
 existere, existente licet definitione, vel idem simul esse, et non esse? Si quid non
 existit, requisitum profecto aliquod deesse necesse est, quia nihil aliud est definitio,
 quam enumeratio requisitorum. TH. Emendanda ergo definitio est: Liberum ar-
 bitrium est potentia agendi, aut non agendi, positis omnibus ad agendum requisitis, 5
 scilicet externis. PH. Ergo sensus erit, etsi omnia agendi adminicula sint in promptu,
 posse me tamen omittere actionem, si scilicet agere nolim. Quo nihil verius, nihil
 mihi minus adversum. Etiam Aristoteles spontaneum definivit cum principium
 agendi in agente est, et Liberum, spontaneum cum electione. Unde unumquodque 10
 eo magis suae spontis est, quo magis eius actus ex eius natura fluunt, et quo minus ab
 externis immutantur; et eo magis liberum, quo magis capax electionis, id est quo
 plura intelligit pura et quieta mente. Spontaneum ergo a potentia, libertas a scientia.
 Sed posita intra nos opinione bonitatis non velle, posita voluntate suppetentibusque
 simul adminiculis externis cognitis non agere impossibile est. Nihil ergo alienius
 quam liberi arbitrii notionem in nescio quam inauditam absurdamque potentiam 15
 agendi, aut non agendi sine ratione, transformare velle, qualem nemo sanus sibi
 optet. Sufficit ad tuendum liberi arbitrii privilegium ita nos in bivio vitae collocatos
 esse, ut non nisi quae volumus facere, non nisi quae bona credimus velle; quae autem
 bona habenda sint amplissimo dato rationis usu, indagare possimus:¹⁷ ita minus ha-
 bemus cur naturam incusemus, quam si nobis monstrosam illam potentiam rationalis 20
 cuiusdam irrationalitatis dedisset.

hic positis omnibus materialibus ad motum requisitis et intra corpus et extra corpus,
 etiamnum pro mentis arbitrio potest vel non fieri vel aliter fieri motus, ponendo
 inter materialia corporis etiam phantasmata imaginationis.

R₂R₂. Concedo de materialibus requisitis, sed ad liberam actionem requiruntur et 25
 immaterialia, quanquam ea quodammodo ad materialium quoque motus requiran-
 tur.

¹⁷ R₂. At si ad indagandum etiam requiritur arbitrium? vel ergo frustra laudatur
 amplissimum rationis donum, vel admittenda utendi eo libertas.

R₂R₂. Quasi vero hanc libertatem utendi quisquam neget. Non capio imaginatio- 30
 nes quas - censor sibi haec legens finxit.

1 licet erg. l' 2 licet erg. l' 3 f. , quia ... requisitorum erg. l' 9-12 et Liberum ...
 scientia erg. l' 10 magis (1) liberum (2) suae spontis l' 12 a (1) sapientia (2) scientia l'

8 f. Vgl. ARISTOTELES: *Eth. Nicomach.*, III, 3-4, 1111 a 22-1112 a 17.

TH. At sunt quidam qui tantam sibi libertatem asserunt ut posse se dicant facere aliquid aut omittere scientes prudentesque sine ulla ratione (*par caprice*). PH. Hos ego decipere aut decipi audacter dico. Haec ipsa ex caperatae frontis pertinacia voluptas (nunquam Voluntas sola) pro ratione est. TH. At propone me tibi manu ad gesticulandum parata, nonne absolute possum vertere huc illuc? PH. Potes flectere quovis. TH. Quae ergo ratio est cur nunc ut vides potius dextrorsum vertam? PH. Ne dubita subesse quasdam rationes subtiles, nam forte ita tibi primum in mentem venit, quia primum in sensum: fortasse suetior illuc manus, aut molestus nuper in alteram partem, in hanc felix ictus, quaeque sunt aliae minutiae circumstantiarum nullo calamo depingendae. TH. Praedic tu, praedicat Angelus, imo Deus in quam me partem versurus sim, statim in contrariam flectam, asseramque ingratiis Prophetarum, libertatem meam. PH. Non ideo liberior eris, ita enim ipsa contradicendi voluptas tibi pro ratione est, quod propheta ille, si infallibilis est, etsi tibi non praedicat, si te praedictionis contrarium acturum sciat, tamen tacitus praevidebit, aut etiam apud tertium, te inscio vaticinabitur. TH. Ergone mihi ipsi verum praedicere non potest? Sed quidni possit, si veritatem praenovit: quivis enim quod scit dicere potest, audiente quovis. At ipso dicente contrarium faciam; ergo non praenovit quid facturus essem, quod est contra Hypothesin. Ergo aut praescientia aut libertas tolletur. PH. Subtilis haec argutatio est, sed qua illud tantum concludit, Mentem quae eius sit naturae, ut velit possitque contrarium facere vel velle, eius quod praedici possit a quocunque, ex eorum esse numero quae sunt incompatibilia Existentiae Entis omniscii seu harmoniae rerum, adeoque nec fuere nec sunt nec erunt.

TH. Sed quid dices ad vulgatum illud, *video meliora proboque, deteriora sequor*. PH. Quid? nisi si parum recte intelligatur absurdum esse. Medea, cuius apud Ovidium haec verba sunt, hoc sibi vult, videre se injustitiam facti, cum liberos ipsa suos trucidat, sed tamen voluptatem ex vindicta velut majus bonum quam scelus malum est, praevalere; vel paucis: peccare se contra conscientiam. Melius ergo ac deterius in

4 (nunquam . . . sola) *erg. l'* 15-22 TH. Ergone . . . erunt. *erg. l'* 15 f. potest? (1) At si verum est, fore quod dicit, quidni possit. At ergo id mox potero ostendere falsum. PH. Si infallibilis est, et tibi praedicet, erit etiam satis potens ad mutandam tuam contradicendi voluntatem. Sed sic non erit infallibilis (2) Sed quidni possit, *l'* 19-21 ut | semper *gestr.* | velit possitque (1) contraria facere vel velle, etiam quae praedicentur ex earum esse (-) (2) contrarium . . . numero *l'* 22 f. erunt | seu quae per accidens impossibilia sunt, (-) fortuna *gestr.* | TH. *l'*

illo versu usurpatur pro justo et turpi, [non] ergo hinc probari poterit, eligi unquam quod deterius esse in summa, eligens opinetur. Qui contra sentit, omnia rei moralis principia evertit, et ne dicere quidem potest, quid sit velle.

TH. Prope persuades. PH. O ergo stultos nos, qui spretis naturae Deique privilegiis, chimaeras quasdam imperceptibiles postulamus, nec rationis usu contenti, vera radice libertatis; nisi potestas brutalitatis fiat, satis nos liberos esse non putamus! quasi non summa libertas sit, et intellectu suo et voluntate perfectissime uti, ac proinde a rebus ad agnoscenda, intellectum, ab intellectu ad amplectenda vera bona, voluntatem cogi; veritati irresistibilem esse, puros recipere radios objectorum, et irrefractos, nec affectuum nube decoloratos. Qui si absint tam nobis impossibile est cogitando errare, volendo peccare, quam attento animo, apertis oculis, nullo vitio depravatis objectum coloratum justae magnitudinis distantiaeque in medio perspicuo illustrato non videre. Certe Dei libertas summa est, etsi errare in delectu optimorum non possit, et Angelorum felicitum aucta, cum labiles esse desiere. Libertas ergo a rationis usu est, quae prout pura infectave est, aut recti incedimus regia officiorum via, aut per avia titubamus. TH. Ergo peccatum omne ab errore. PH. Fateor. TH. Ergo peccatum omne excusandum. PH. Minime, nam in mediis tenebris illabente quadam, velut per rimas luce, evadendi ratio in potestate est, modo uti velimus. TH. Sed cur alii volunt uti, alii non volunt. PH. Quia non volentibus ne in mentem quidem venit, se uti cum fructu posse, aut ita in animo est, quasi non esset, id est absque reflexione sive Attentione, ut videntes non videant, audientes non audiant. In quo sita initia sunt negatae gratiae, ac velut scriptura sacra appellat indurationis. Quotusquisque nostrum non millies audivit illud: *dic cur hic seu respice finem sive vide quid agas*, et tamen certum est una sola sententia eiusmodi recte percepta, et quibusdam velut legibus poenisque severe sancitis constanter praefixa,¹⁸ hominem unumquemque, velut oculi quodam ictu, momentanea metamorphosi, fore infallibilem et prudentem, et beatum, supra omnia paradoxa sapientis Stoicorum.¹⁹ TH. Nonne ergo omnes mali denique sunt in ultima resolutione censendi infelices, quia

¹⁸ NB. NB. NB.

¹⁹ R̄. Scriptu dictuque facilia, sed quomodo cum systemate concilianda?

R̄R̄. Signum est censorem hoc systema non bene percipere.

²¹ sive Attentione erg. l' ²³f. sive ... agas erg. l' ²⁴ est (1) hac sola sententia (2) una ... eiusmodi l'

obversantem sibi tam facilem expeditamque felicitatis viam non animadvertere. PH. Fateor. TH. Et miserandi. PH. Non possum negare. TH. Et malitiam infortunio debentes. PH. Manifestum: est enim ultima ratio voluntatis extra volentem. Et demonstratum est in seriem rerum, seu harmoniam universalem haec denique omnia refundi. TH. Et similes insanis. PH. Prope verum, sed non omnino. Insani recolligere sese et cogitare illud: *dic cur hic*, quo omnis prudentia continetur, ac si in mentem veniat, insistere ei, ne si velint quidem possunt, non magis quam ebrii, aut somniantes. At stulti, errantes, malitiosi, utuntur sane sed non ad summam rerum; deliberant sed de quovis potius quam felicitate. Insanos morbus et materia quaedam nervis spiritibusque inimica, et quaedam velut insomnia turbant. Stultis malisque rationem ratio alia pervertit, minor majorem, certa quaedam, temperamento, educatione, usu inolita, universalem, nec dubium tamen malos tam stultos apparere angelis, quam stulti nobis. TH. Ergo similes saltem erunt quarta ut ajunt luna natis, male educatis, seductis conversatione, conjugio perditis, adversitate efferatis, qui se negare non possunt sceleratos, habent tamen cur sive de fortuna, sive de hominibus, desperatae vitae occasione, querantur. PH. Ita est omnino, imo ita necesse est esse, nemo ipse se volens malum fecit, alioquin antequam fieret esset.

TH. At vero *nunc animis opus est, nunc pectore firmo, ventum ad supremum est*, venimus ad fastigium difficultatis nec sentientes, si te hic fortuna non deseret, in perpetuum vicisti. Nam objicit se nobis indeclinabilis illa, et quicquid etiam cavilemur justa species querimoniae damnatorum: ita natos sese, ita in mundum missos, in tempora, in homines, in occasiones incidisse, ut non potuerint non perire; occupatam praemature vitiosis cogitationibus mentem, fuisse quae foverent malum, quae stimulant; defuisse quae liberarent, quae retinerent, velut conspirantibus in miserorum interitum fatis. Si qua monita salubria intervenerint, attentionem eos, atque illam ipsam reflexionem, sapientiae animam; illud: *dic cur hic*; illud: *Respice finem*, maximum gratiae donum, quo solo recte percepto evigilamus, destituisse. Quam iniquum illud, in communi somno aliquos excitari, caeteros mactationi relinquere! Si necesse erat tot creaturas perire, si non aliter constabat ratio mundi, at sorte fuisse ducendos infelices. PH. Ita factum est quoque, idem enim est fato aliquid seu sorte, et ob harmoniam universalem contingere. TH. Ne interpella quaeso, dum om-

12 f. nec ... nobis erg. l' 13 erunt erg. l' 30-S. 137,1 PH. Ita ... audias. erg. l'

18 nunc ... firmo: vgl. VERGIL, *Aeneis*, VI, v. 261; ventum ... est: VERGIL, *Aeneis*, XII, v. 803.

nia audias. Quam crudele enim, miseriam, qui fecerit, immotum intueri, patrem, qui male genuerit, qui pessime educaverit, puniendum ipsummet, etiam punire velle. Maledicent naturae rerum, ut perderet foecundae, Deo aliorum miseria felici, sibi quod extingui non possint, seriei universi, quae se quoque implicuit, denique ipsi illi aeternae immutabilique possibilitati Idearum, primae scaturigini malorum suorum; harmoniae universalis, et in ea existentiae rerum, determinatrici; ac proinde in non alium ex tot possibilibus statum universi erumpenti, quam [quo] ipsorum miseria, ut aliorum felicitas scilicet conspectior esset, contineretur.

PH. Satis tragice, non aequè juste: quod tibi tum signis quibusdam, tum certa ratione luculenter, Deo cuius interest, vires animumque ministrante, demonstrabo. Quam vana ergo querela sit, vel hinc aestimes, quod jactari potest a damnato, non a damnando, etsi ea omnia quae damnatus sciet, iam tum praenosset. Potestne obsecro ipsum per se tempus, si nihil aliud immutetur, ex injusto facere justum? Non, opinor, neque enim temporis sed rerum in tempore decurrentium efficacia est. Ergo si injusta damnandi eadem omnia scientis, querela est, erit et damnati. Propone igitur tibi hominem damnandum, fac eius oculis animoque, quantus horrore ac profunditate est, infernum exhiberi, adde ipsimet monstrari angulum illum, aeternis eius, si sic agat, tormentis destinatum. Poteritne queri vivus vidensque de Deo, aut natura rerum, damnationis suae causis? TH. Non poterit tunc quidem, quia statim responderi ei potest, posse eum, si velit, non damnari.²⁰ PH. Hoc volebam scilicet. Ponamus igitur, eundem nihilominus pergere, et (ex hypothesi) damnari, poteritne tunc ullo juris colore recurrere ad easdem querelas jam tum explosas, poteritne miseriam suam alteri imputare quam voluntati suae? TH. Vicisti potius quam satisfacisti. PH. Faxo ut re clare percepta, etiam satisfactum tibi fateare. TH. Fateor, omnia imputabit voluntati suae, sed voluntatem suam fortunae, id est Deo, vel saltem, ut tu vis, naturae rerum. PH. Praedixi tibi, contrarium implicare contradictionem, neminem se volentem facere malum, alioquin esset malus antequam fieret; Neminem esse causam voluntariam voluntatis suae, nam quod quis vult velle, jam vult, quemadmodum, ut

²⁰ R_p. At hoc ex posita serie rerum ipsi non licet.

R_pR_p. Dico posse si velit. At non volet. Ita est tam ex mea quam communi opinione, utique enim Deus praevидit quod non volet.

1 crudele (1) vero (2) enim l' 7 qua l' ändert Hrsg. 14 si erg. l' 28-S. 138,1 quemadmodum (1) (1. qui potest facere 174. | Digestis erg. | de Reg. Jur.) Quod quis potest posse, jam potest; quin etiam idem est velle posse et posse velle. (2), ut ... jam potest. l'

Regula Juris ait, *qui potest facere ut possit jam potest*. Si haec ergo excusatio recipienda est, tollenda est poena de natura rerum; nemo malus erit, nemo puniendus, nemo inexcusatus. TH. Quid ergo? PH. Quid? nisi in omnibus judiciis ad poenam infligendam; cognitam pessimam, deliberatamque voluntatem, undecunque profectam, sufficiente censi. Quae ergo haec Censorum Justitiae Divinae stultitia est, in poena defendenda ultra voluntatem compertam scelerati, id est in infinitum, ire velle? TH. Persuasisti, nullum excusandi colorem damnatis superesse, nec habere eos cur querantur, habere tamen cur indignentur; aut potius habere eos cur querantur, non habere de quo querantur; habere iram canis in lapidem; ineptorum alea ludentium, in fortunam; desperatorum in se ipsos; talem esse eorum iram in harmoniam universalem ipsi rerum naturae, seu ideis consentaneam, huius rerum cursus effectricem; iram profecto tam stultam, quam si quis male computans et examina operationi minime respondere sentiens, indignaretur Arithmeticae potius, quam sibi, doleretque incassum, ter tria non decem potius (nam talibus proportionibus necessariis etiam harmonia rerum innititur) quam novem esse. Habere igitur eos iram sine objecto, dolorem sine fuga, querelam denique quam nec ipsi sibi approbare, nec tamen deponere possint, sane accessiones ingentes acuendae illi rabiosae infelicitati, qua potissimum damnatio condietur.

PH. Egregie illud, dolorem eis sine fuga ac propemodum, si dicere liceret, gratum esse, nec posse damnatos approbare sibi ipsis querelas suas: Hoc erat quod tibi denique dicturus eram, ut plene convinceris. Addo enim nunquam eos per omnem aeternitatem prorsus damnatos esse, semper damnandos, semper eos posse liberari, nunquam velle, conscientia ergo perpetuo reclamante ne queri quidem constanter unquam posse sine contradictione. TH. Mystera loqueris. PH. Vel, ut alii mavolent, paradoxa. TH. Nihil refert, nos soli sumus, detrahe velum. PH. Imo si animum advertas, detraxi. Memineris paulo ante inter nos de natura peccati mortalis, seu ratione damnationis, convenisse. TH. Repete quaeso, et accommoda loco praesenti. PH. An oblitus es, quid tibi rationem damnati Judae postulanti responderim? operae pretium est ipsa verba resumere, quia luculenta. Quaerebas quae ratio damnationis. Respondi: *status morientis, odium scilicet Dei, quo flagrans obiit. Anima enim cum a mortis momento novis sensibus externis, dum corpus reddatur, non pateat, cogitationibus*

4 voluntatem | scelerati *erg.* u. *gestr.* |, undecunque l' 8 tamen *erg.* l' 15 eos *erg.* l'
22 prorsus *erg.* l'

tantum postremis insistit, unde non mutat sed auget statum mortis. Odium autem Dei, id est felicissimi, sequitur dolor maximus: est enim, ut amor delectari, ita odium dolere felicitate, ergo maxime maxima. Dolor maximus est miseria seu damnatio, unde qui odit Deum moriens, damnat seipsum. Quae verba nescio an multum absint a demonstratione, nam et magnitudinis miseriae ab odii, odii ab objecti magnitudine rationem reddunt. TH. Sed hic paulo amplius aliquid dixisti, semper esse damnandos, nunquam damnatos. PH. Hoc ita intelligo, quemadmodum quod movetur nunquam constanter est in loco; semper tamen tendit in locum, ita eos nunquam esse damnatos (ut nequeant si velint, desinere esse) semper damnandos, id est de novo damnari a se 5
 ipsis. TH. Id ego probari desidero. PH. Perfacile fiet: si quis damnat seipsum odio Dei, is continuatione, imo augmento odii continuabit augebitque damnationem sui. Et quemadmodum beati continuo in omne infinitum incremento, in Deum, id est Harmoniam universalem rationemque summam semel admissi, eamque velut uno visionis ictu concentratam complexi, habent tamen indesinenter, cur distinctiore in gaudii partes reflexione infinituplicent delectationem, quia cogitatio ac proinde voluptas sine perpetua novitate ac progressu nulla est; ita furiosi illi osores naturae rerum, quanto provectiores erunt in cognitione creaturarum diabolico scientiae exitu, tanto magis nova indignationis, odii, invidiae, et ut verbo dicam, rabiei materie, perpetuo irritabuntur.

TH. Perbelle tu quidem pingis hypotheses tuas, sed patere ut duo quaeram. PH. Etiam centum si lubet. TH. Alterum obiter incidens, alterum principale. Ais crescere perpetuo, ut miseriam, ita et felicitatem, sed quomodo divinae essentiae visio crescere possit non capio, nam si essentiae est, exacta est; si exacta est, crescere non potest. PH. Potest crescere etiam exacta cognitio, non materiae sed reflexionis novitate; si novem unitates expositas habeas, exacte novenarii essentiam comprehendisti, proprietatum autem omnium etsi materiam haberes, at non formam tamen seu reflexionem, nam etsi ter tria, quatuor et quinque, sex et tria, septem et duo esse novem et mille alias combinationes non observes, non eo minus essentiam novenarii cogitasti. Nihil addo de collatione novenarii cum aliis extra ipsum unitatibus, quia ita non forma tantum sed et materies cogitationum variatur, et sunt hae potius totius ex numero utroque quam novenarii proprietates, quod in Deo, qui cum omnia intra se habeat, nulli extra se comparari potest, locum non habet. Dabo igitur exemplum rei finitae, infinitas proprietates, sine ulla cum rebus extraneis comparatione, praebentis. Ecce circulum

8 semper (1) erit, sed non constanter (2) tamen . . . locum 1' 8 esse erg. 1' 11 is erg. 1'
 29 aliis (1) numeris (2) extra ipsum unitatibus 1'

intuere, si scias omnes lineas a centro ad circumferentiam esse aequales, satis lucide opinor essentiam eius, non ideo et theoremata innumerabilia comprehendisti, nam tot figurae diversae, eaeque regulares, circulo inscribi possunt (id est etsi non designentur, jam tum insunt) quot sunt numeri, ergo infinitae, quarum nulla est, quae non ingentem theorematum materiem suppeditaret indaganti. 5

TH. Fateor me saepe miratum qua ratione voluptas in visione beatifica esset, animo velut stupente, et in uno obtutu immobili haerente; hanc tu nubem satis mihi feliciter discussisti, et cum omnitate novitatem conciliasti. Sed hoc obiter, alterum est quod potissimum quaerere institueram, unde illud divortium animarum, cur aliae in amorem Dei ardescant, aliae in odium sibi exitiale ferantur. Quod illud 10 punctum separationis, atque ut sic dicam divergentiae centrum. Cum saepe credibile sit tam esse similem, externa specie, damnandum beando, ut alterum pro altero non raro accipiamus. PH. Magna petis, amice, et in quae se sufficere dubitat Philosophia. TH. At tenta tamen, eousque enim progredi fas est rationi, quousque praesidia suppeditat ipsamet sibi, neque enim hactenus, nondum initiatus, profanis manibus, toto 15 colloquio Revelata attigisti. PH. Accipe quae multa meditatione tandem expressi: Scio igitur ut in Republica, ita et in mundo, duo summatim hominum genera esse, alios contentos, alios statui praesenti inimicos. Non quod illi ipsi contenti et quieti non quotidie moliantur aliquid, lucrari, percipere, augere, fortunas, amicos, potentiam, voluptates, famam quaerant, futuri alioquin stupentes potius quam contenti, sed quod successibus frustrati, non ideo in obstantem consiliis suis Reipublicae formam odia transfundant, et de rebus novandis consilia capiant, sed tranquilla mente pergant in decursu vitae, non commoti magis, quam si subtrahentem se Muscam irrito ictu appetiissent. Hoc bonorum malorumque civium verissimum discrimen majore etiam severitate Reipublicae universali, cuius rector Deus est, applicandum. 25 TH. Ita certe, nam in Republica nisi optima, qualis in humanis desperata est, non cavebitur, quin aliquando ab ipsis Legibus subditorum quorundam miseria derivetur, quos de mutatione cogitare, quia necessarium eis, etiam Justum est. In Republica universi, id est in Optima Republica, cuius Rex Deus est, miser est, non nisi qui velit. PH. Recte, in mundo ergo nulla unquam indignatio justa est, nullus animi motus 30 extra tranquillitatem, criminis expers.²¹ ²² Etiam ita desiderare, ut si negetur doli-

²¹ *Am Rande in l' neben der folgenden Fußnote: NB. NB. NB.*

²² R̄. At qui hoc cum systemate conciliandum?

R̄R̄. Signum est censorem systema non percipere.

16 eigh. Überschrift am Kopf von l': Fragmentum colloquii inter Theophilum et Epi- 35

rus sis, peccatum est, et occulta quaedam ira in Deum, in statum rerum praesentem, et unde ille pendet seriem harmoniamque universalem. TH. At impossibile est, destitutum successu non dolere. PH. Quod in corpore est conatus, id in mente affectus, sunt autem conatus alii vincentes, alii contrariis conatibus elisi; si corpus tendat ab oriente in occidentem, et eodem tempore in eadem linea, vi aequali retroagatur ab occidente in orientem, ob mutuam conatuum contrariorum aequalitatem, utrinque quiescet; ita affectus quoque et motus primi tolli non possunt, at contrariis affectibus elidi possunt, ut efficacia careant. Ergo frustratus voto, non potest quin momento doleat, sed non potest, si gubernatione mundi contentus est, perseverare in dolendo, nam statim cogitabit, quicquid est optimum esse, non in se tantum, sed et agnoscenti, et proinde omnia in bonum cedere Deum amanti.²³ Quare pro certo habendum est, illos omnes, quibus non placet regimen orbis, quibus Deus aliqua rectius facere potuisse videtur, et eos quoque, qui ab ea quam fingunt sibi, rerum perturbatione pro atheismo argumenta sumunt, esse osores Dei; Unde patet etiam in Atheos cadere odium Dei; quicquid enim credant dicantve, modo eis rerum natura statusque displiceat, Deum ipso facto odere, etsi quod odere, Deum non appellent.

TH. Si sic philosophamur, ne in emendandis quidem rebus laborare fas erit. PH. Imo non jus fasque tantum sed et necesse, alioquin redibitur ad sophisma ignaviae supra explosum.²⁴ Igitur Deum, id est harmoniam universalem amanti est, praeteritis contentum esse; haec enim, quia infecta esse nequeunt, certum est Deum voluisse, ac proinde optima esse: at circa futura, cum nihil praejudicatum sit quantum nobis constat, relictus est industriae ac deliberationi et conscientiae cuiusque locus.

²³ R_p. At unde illi haec cogitatio secundum systema propositum.

R_pR_p. Necesse est censorem valde fuisse in legendis praecedentibus festinum. 25

²⁴ R_p. Frustra sophisma ignaviae accusas si aliter nequeo propter rerum seriem.

stemonem De Justitia DEI circa praedestinationem aliisque ad hoc argumentum spectantibus 19 aliquid, et lucrari, atque augere, fortunas, et amicos, l' 29 id est . . . Deus est, erg. l' 34 est (1) auto (2) censorem l'

4 si (1) corpus (2) navis remigantium nisu l' 5 eadem (1) aequali linea vi (2) linea, vi aequali l' 30 5 linea aequali | vi a vento (1) quodam (2) contrario erg. | retroagatur l' 6 conatum (1) contrariorum (2) pugnantium l' 7 at erg. l' 9f. contentus est, (1) perseverare in dolendo, | (2) indulgere dolori, l' | (a) cum primum cogitat (b) nam statim cogitabit l' 10f. et (1) agnoscenti (2) agnoscenti l' 11 proinde erg. l' 13 et (1) quicumque (2) eos quoque, qui l' 19 Imo id non l' 19 necesse erit: alioquin l' 35

Unde si de vitio aliquo aut malo, suo alienove, privato vel publico aut tollendo aut corrigendo Dei amans consultet, pro certo habebit heri emendari non debuisse, at cras emendari praesumet debere. Praesumet, inquam, donec eventu rursus destituen-
 te, contrarium probetur; quae tamen frustratio nihil eius conatus imposterum fati-
 gabit frangetve, neque enim Deo tempora praescribere nostrum est et soli perseve-
 rantes coronabuntur. Deum ergo amantis est boni consulere praeterita, 5
 optima reddere conari futura. Qui sic affectus est, is demum animi tranquil-
 litatem, quam Philosophi severi; resignationem omnium in Deum, quam Theologi
 Mystici, urgent, assecutus est: qui aliter sentit, quicquid etiam fidem, caritatem,
 Deum, proximum, in ore habeat; nec novit Deum quem summam omnium rationem 10
 esse nescit, nec amat. Nemo qui Deum ignorat recte amare potest, potest tamen odise.
 Odit ergo Deum, qui naturam, qui res, qui mundum: qui haec alia vult, alium sibi
 Deum optat. Qui male contentus moritur, moritur osor Dei: jamque velut
 in praeceps datus persequitur iter quod ingressus est nec amplius revocantibus exter-
 nis, ocluso sensuum aditu, animam in se reductam, coepto rerum odio atque ipsa illa 15
 miseria fastidioque, indignatione, invidia, displicentia, magis magisque increscente,
 pascit. Corpore redunito, reversis etiam sensibus novam perpetuo contemptus, im-
 probationis, irarum materiam invenit, tantoque magis torquetur, quanto minus mu-
 tare ac sustinere potest displicentem sibi torrentem rerum. Sed transit dolor quodam-
 modo in voluptatem, gaudentque miseri invenire, quo torqueantur. Quemadmodum 20
 in humanis quoque infelices simul et felicibus invidentes quaerunt quod carpant non
 alio fructu quam ut tam ineptos, ut putant, rerum potiri liberiore et magis effuso et in
 harmoniam quandam seu speciem rationis tornato dolore indignentur. Est enim in
 ejusmodi invidis et indignantibus et malecontentis mixta voluptas dolori, mira qua-
 dam ratione, ut enim sapientiae suae opinione sibi placent, delectanturque, ita poten- 25
 tiam, sibi ut putant, debitam, deesse, aut in aliis indignis esse, tanto furiosius dolent.
 Habes ergo explicata illa tam mirabilia paradoxa, neminem nisi qui velit non dicam
 damnari, sed nec damnatum manere, neminem nisi a se damnari, damnatos esse
 nunquam prorsus damnatos, semper damnandos; damnatos ea pertinacia ac pervers-

1 f. aliquo (1) publico emendando Dei (2) aut ... corrigendo l' 7 demum et animi l' 30
 8 severi; | et *streicht Hrsg.* | resignationemque omnium l' 9 qui vero aliter l' 10 f. (quem ...
 nescit) l' 11 amat quem non novit. Nemo l' 11 tamen *erg. l' u. l'* 15 ocluso | (saltem ultra
 momentum) *gestr.* | sensuum l' 22 f. et in ... tornato *erg. l'* 23-26 Est ... dolent. *erg. l'*
 25 delectanturque se ipsis, ita l' 29 prorsus *erg. l'* 29 damnandos; ipsos damnatos l'
 29-S. 143,1 ac ... appetitus *erg. l'* 35

sitate appetitus esse, ea a Deo aversione, ut nihil gaudeant magis, quam habere quo doleant, nihil quaerant magis quam invenire cur irascantur; hunc summum esse gradum rabiei rationalis, voluntarium, inemendabilem, desperatum, aeternum: damnatos ergo querimoniis illis, quas eis supra tribuebamus, atque incusationibus naturae, harmoniae universalis, Dei, velut autorum miseriae suae, uti nec posse unquam, 5 nec velle.

TH. Deum immortalem! quam tu paradoxa tua endoxa fecisti. Agnosco nec sanctos Patres ab hoc explicandi genere abhorrere. Et pia antiquitas simplici quadam, sed prudenti fabula, indolem damnatorum ad hunc pene modum complexa est: Eremita nescio quis profunditate contemplationum velut inebriatus, dolere serio coepit, esse tam multis creaturis pereundum²⁵. Ergo Deum precibus aggreditur, exponit sinceritatem desiderii sui, et o Pater, inquit, potesne exitium tot infantum siccus intueri? Ah recipe in gratiam miseros illos daemones, tot animas secum in barathrum trahentes. Cui ita vociferanti, placide Omnipotens, vultu quo coelum tempestatesque serenat, video fili simplicitatem cordis tui, et ignosco exuberantiae affectus tui, et in 15 me quidem mora nulla est: fac ut sint qui veniam quaerant. Tum Eremita adorabundus, benedictus sis o Pater omnis misericordiae, o inexhauste fons gratiae! Et nunc eo venia tua, ut conveniam illum sibi aliisque miserum, huius diei felicitatem adhuc nescientem. Digressus, in Principem diabolorum, hospitem sibi non rarum, incidit, et continuo invadens, o te felicem, inquit, o fortunatum hunc diem quo tibi salutis 20 aditus pene a mundi primordio oclusus aperitur! I nunc, et de Dei crudelitate querere apud quem miseri eremite pro rebellibus tot saeculorum deprecatio valuit. Ille indignanti similis similisque minanti: et quis te constituit procuratorem nostrum, quis tibi tam stultam misericordiam persuasit? Scito, inepte, nec nos te intercessore,

²⁵ *Am Rande in l²: De concordia ineunda Christi cum diabolo ex Antiquitatibus Franciscanis Philippi Bosquierii prima parte speculi cap. 97. fol. 186 (edit. Colon. 1625): Vos audivistis pluries fratrem Iacobum de Pocali praedicantem Bononiae quod S. Macarius voluit facere pacem inter Deum et diabolum. Et Dominus dixit Macario: si diabolus vult dicere culpam suam coram me, parcam sibi. Reversus Macarius ad diabolum retulit sibi quae dixerat Dominus. Respondet diabolus: imo ipse crucifixus 30 debet genu flectere ante me, et dicere mihi culpam, quod tot annos fecit nos stare in inferno. Tum dixit Macarius: vade Satana, et expulit ipsum: ille vero nunquam apparuit sibi.*

¹⁰ contemplationum (1) velut inebriatus (2) abreptus l²

²⁶ PH. BOSQUIER, *Antiquitates Franciscanae*, 1623, a. a. O.

nec Deo condonatore egere. Eremita: O pertinaciam! o coecitatem! subsiste obsecro ac patere tecum agi. Beelzebub: Tu me scilicet docebis. Eremita: At quantula aliquot momentorum jactura est quae audiendo homuncioni optime omnibus cupienti impendes. Beelzebub: Quid vis ergo? Eremita: Scito me de salute vestra cum Deo egisse. Beelzebub: Tene? cum Deo? o dedecus coeli, o infamiam mundi, o 5 indignitatem universi! Et hunc praesse rebus, hunc tam prostitutae apud hos terrae vermes autoritatis, tremorem ab angelis postulare? Rumpor ira, rabieque. Eremita: Ah parce maledictis in hoc confinio reconciliationis. Beelzebub: Extra me sum. Eremita: Reverteris in te ipsum, cum perceperis quanta patris teneritate reducem filium Dei sinus expectet. Beelzebub: Et possibile est reconciliationem velle qui 10 tot nos injuriis efferavit? resipisci, qui toties laesit? agnoscere errorem, qui se omniscium, submittere sese, qui omnipotentem vult haberi? Et hem tibi, quo pretio putas pacem coituram? Eremita: Unica deprecatio erit, quae iras extinguat, odia sepe liat, memoriam ipsam priorum velut maris profundo demergat. Beelzebub: Hac conditione me amicitiae paratum renunciat. Eremita: Serione? Beelzebub: 15 Ne dubita. Eremita: Ne ludificare. Beelz.: Ito tantum, et rem effectam dato. Eremita: O me felicem, o diem serenum, homines liberatos, Deum benedictum! Deus: Quid tanto cum tripudio affers? Eremita: Rem confectam, o Pater! nunc regnum, et potentia, et salus et robur, et honor, et gloria Dei nostri, et Christi eius, nam conversus est qui nos accusabat quotidie, qui in exitum nostrum noctu diuque 20 rugiebat. Deus: Quid? etiamne deprecandi conditionem addidisti? Eremita: Approbavit. Deus: Vide ne decipiare. Eremita: Eo ut adducam praestitutum. Deus: Sed heus tu, formulam praeformemus. Eremita: Excipiam. Deus: His ergo conceptis verbis apud thronum meum usuros denuntia, qui in gratiam recipi velint: Ego ore fateor, et corde agnosco, me malitia mea miseriae meae causam fuisse, eamque 25 aeternam fuisse redditurum, nisi ineffabilis miseratio tua stultitiam meam discussisset: nunc postquam pacata mente discrimen lucis ac tenebrarum sensi, malim extrema potius omnia pati quam repetita offensa in eum statum redire, quo nihil foedius habere rerum natura potest. Eremita: Habeo, et nunc ibo, aut potius volabo. Beelzebub: An alatus es? Eremita: Affectus tam celerem fecit. Ecce formulam 30 deprecationis. Beelzebub: Legam, placet. Sed quando praestabitur conditio? Eremita: Cum tu voles. Beelz.: Quasi in me mora sit. Eremita: Age ergo ad thronum Dei eamus. Beelz.: Quid? Satin' sanus es, egone ad illum, an ille ad me? Eremita: Ne lude in re tanta. Beelz.: Ibit qui deprecaturus est. Eremita: Eamus ergo. Beelz.: Insanis. Eremita: Nonne tu deprecaturus es? Beelz.: Hoccine tu spondisti? Er- 35

e m. Quis aliud vel somniabit? Beelz.: Egone qui laesus sum? illine Tyranno supplex fiam? O bellum intercessorem! O pestem hominis! O exemplar praevaricatoris!
 Erem.: Ah quid facis? Beelz.:

*Intrat venenum membra, jamque omnes furit
 Rabies per artus: scelere cumulandum est scelus.
 Sic expiamur. Sola furibundo hostia,
 Mactatus hostis. Spargere in ventos iuvat,
 Laceramque vivi, mille tractam partibus,
 Totidem doloris speciminibus actam mei,
 Ipsi vocantis ad resurgendum tubae,
 Subtrahere carnem.*

5

10

Erem.: Deus in adiutorium meum intende. Beelz.: *Pallidi fauces Averni, vosque Taenarei lacus.* - Erem.: Evanuit, respiro: quo iret miser, novissimis verbis testatum reliquit. O desperatum! o hostem Deo! universo, sibi. Valeant maledicti, sibique habeant insaniam deliberatam: at Tibi, laus honor gloria, o Deus meus, qui misericordiam tuam justitiamque simul tam luculenter servo tuo patefacere dignatus es, Omnesque illas dubitationum tentationes sustulisti, quae aut injustum te, aut impotentem efficere conabantur. Nunc quiescit anima mea, et in luce pulchritudinis tuae inexhaustis delitiis apricatur. Haec Eremita noster, et ego cum illo.

15

PH. Severitatem argumenti nostri jucundo interscenio distinxisti aut potius Epilogo obsignasti. Iam enim ni fallor possumus tuto finire. TH. Patere ut adhuc unum quaeram. Agnosco demonstratum a te damnatos de Deo, de mundo, de ulla re queri nec posse nec posse velle. Unum restat ut Deus aliis mentibus ad arcanum hoc iudicium stupentibus satisfaciat, imo ut sibi: quanquam enim ex positis prospicere mihi videar, velut e longinquo, conficiendi negotii rationem, malo tamen a te recollectam audire. PH. Quid est ergo quod quisquam etiamnum queri possit? Nam nec Deus, nec beatus quisquam beatus esset, imo esset, nisi series rerum sic esset. TH. Nemo queri fateor, quidam mirari poterunt tantum duo: *primum* cur non constiterit sibi ratio mundi, sine quorundam damnatione; *deinde* cur hanc potius quam illam, in hac potius quam illa carnis massa, animam, rerum circumstantiae tulerint, se reddere, imo velle infelicem.

25

30

²⁷ esset. Etsi enim libere tamen infallibiliter haec quia optima, electa est. Ut supra evici. TH. Nemo l²

PH. Quaestio prior est facillima simul difficillimaque. Facillima si mihi ita optimum, et harmoniae universali consentaneum fuisse asserenti, acquiescis; quod ex effectu, et ut scholae loquuntur, a posteriori, ostenditur eo ipso quia factum est. Quicquid enim existit, optimum vel *ἀρμονικώτατον* esse invicta demonstratione conficitur, quia rerum prima, et unica causa efficiens mens; mentis, ut agat, causa, seu finis rerum, harmonia; mentis perfectissimae, summa.²⁶ Sed si non contentus ea ratiocinatione, aperiri tibi illam ipsam harmoniam tam mirabilium causatricem, et a priori demonstrari velis, rationis fuisse ita in mundo evenire, rem homini, nondum ad arcana visionis Dei admissio, impossibilem petis. TH. Utinam quam liquido a te evictum est, tam persuaderi posset orbi: Quicquid est, si rerum summam spectes, optimum esse. Certe si crederent hoc omnes, minus peccatorum haberemus; si meminissent semper, nihil.²⁷ Amaret unusquisque Conditoem; obstructum os Atheismo esset, et silere cogentur illi stulti providentiae censores qui paucis carminis pulsibus auditis, de tota melodia iudicium incivile praecipitant, ignari in hac pene infinitate rerum, ac ut sic dicam replicatione mundorum in mundis (continuum enim in infinitum divisibile est), totum melos mortali nondum purgato mente complecti impossibile esse; nec agnoscentes, has interspersas dissonantias partium, exquisitiorem reddere consonantiam universi, quemadmodum duae imparitates in unam paritatem colliguntur, imo de essentia harmoniae esse unitate quadam velut insperata pensare mirifice distortam diversitatem.²⁸ Quod non melodiarum tantum, sed et historiarum

²⁶ R_p. At harmonia rerum unde? quidni ab ipsa mente res diversas ordinante? et quidni consensuum et dissensuum praevisionem perfectissimae scientiae argumentum admittere licet?

R_pR_p. Non intelligit. Harmonia rerum est ideale quiddam seu jam in possibilibus spectatur. Quia series possibilium alia *ἀρμονικώτερος*.

²⁷ R_p. Ergo haberemus aliam seriem. Ergo ipse autor non est contentus una serie, dum aliam optat.

R_pR_p. Ridicula objectio. Optamus futura, quia nescimus quid de illis Deus staturit, ergo non optamus aliam seriem.

²⁸ *Am Rande in l²: 1 plus 3 facit 4.*

1 PH. (1) Quaestiones sunt facillimae simul difficillimaeque. Facillimae (2) Quaestio ... Facillima l'
4 existit id optimum l' 6 rerum est harmonia; ... summa. l' 8 ita omnia in l'
15 f. (continuum ... est) erg. l' 17 dissonantias (1) particulares (2) partium l' 19 colliguntur | (V.
g. 1 et 3 facit 4. Item 3 et 5 facit 8.) gestr. | imo l' 19 esse (1) identitate (2) unitate l'

illarum ad oblectationem confictarum quas Romanas vocant, concinnatores pro lege artis habent. Hoc tamen alterum expeditas superest, cum animae sibi per se sint simillimae, vel ut scholae loquuntur, solo numero aut certe gradu differant, ac proinde solis externis impressionibus varientur, quae possit in harmonia illa universali ratio diversitatis esse, cur haec potius quam illae circumstantiis voluntatem depravaturis 5 obiiciatur, vel (quod idem est) hoc tempore constituatur in hoc loco.

PH. Difficilis videtur quaestio, sed a detorta potius quaerendi ratione, quam natura rei. Tangitur enim spinosissima tractatio de principio individui, seu solo numero differentium discriminatione. Sint duo ova, ita sibi similia ut ne Angelus quidem (ex hypothesi summae similitudinis) observare differentiam possit, et differre 10 tamen quis neget? saltem eo quod unum est hoc, alterum hoc, seu haecceitate, vel quod sunt unum et alterum, seu numero. Sed quid volumus nobis cum numeramus, seu cum dicimus *hoc* (numerare enim est repetitum *hoc*), quid est *hoc*? seu determinatio? Quid? nisi sensus temporis et loci, seu motus aut rei datae, ad nos vel rem jam determinatam, aut noster (manus puta aut digiti quo demonstramus) vel rei jam 15 determinatae, ut baculi, ad rem datam demonstrandam; En ergo tibi quod mireris, principia individuationis, extra rem ipsam: neque enim inter illa ova aliud discrimen assignare vel Angelo vel ut audacter dicam Deo possibile est (ex hypothesi summae similitudinis) quam quod praesenti tempore hoc est in loco *A*, illud in loco *B*, quare ut discernere ea perpetuo possis, in quo designatio (id est determinatio perpetua) 20 sita est, necesse est haec ova (posito quod nihil ipsis illinere, alligare notae, signive imprimere liceat, quo desinant simillima esse) vel in loco immobili reponas, ubi et ipsa quiescant, vel efficias, ut locus eorum seu vas, si sit mobile, non sit tamen frangibile, et ipsa in eo ita sint firmata, ut ad determinatas jam certis quibusdam notis impressis partes vasis, eundem semper situm retineant; vel denique si omnem eis 25 libertatem relicturus es, necesse erit, ut motum uniuscuiusque toto temporis tractu per omnia loca oculis manibusve aut alio contactus genere, persequare.

2 cum (1) animae (2) forte animae quaedam | vel si perfectionis gradu differunt, hoc saltem commune habeant, ut primo ortus momento purae sint *gestr.* | sibi *l'* 3 vel ut scholae loquuntur, solo numero differant, *gestr.* *l'* 3f. numero | (1) fortasse (2) aut certe gradu *erg.* *l'* | differant, ac proinde 30 | solis *gestr.* *l'* | corporis maxime impressionibus varientur, miror quae *l'* 4 solis (1) corporis (2) externis *l'* 5 quam illa anima circumstantiis *l'* 7 Difficilis (1) objectio est, quanquam (2) videtur quaestio, sed *l'* 7 quaestio a detorta *l'* 10 quidem, | imo nec Deus *später gestr.* *l'* (ex ... similitudinis) *erg.* *l'* | observare *l'* 15 aut nostri *l'* 16 En vero tibi *l'* 18 vel ... Deo *gestr.* *l'* 23 ut | si *streicht Hrsg.* | locus *l'* 23 si *erg.* *l'* 26 necesse erit, ut *erg.* *l'* 27 manibusve ... genere, 35 *erg.* *l'*

TH. Mira narras, et quae nulli, credo, Scholasticorum vel per somnium in mentem venere, sed quae tamen nemo diffiteri possit, sunt enim sumpta ex usu vitae, neque enim aliter homines in rebus simillimis distinguendis ratiocinantur. Sed quid inde ad animas intuleris? PH. Quid? nisi animas quoque, seu ut appellare malo, mentes, loco et tempore velut individuari seu fieri, has. Hoc posito tota quaestio 5 evanescit. Quaerere enim cur haec anima prae alia his loci temporisque circumstantiis (unde tota vitae mortis salutisque aut damnationis series oritur) sit primum objecta, et per consequens ex aliis in alias, serie rerum extra ipsam ita ferente, transeat; est quaerere, cur haec anima sit haec anima. Finge aliam animam in corpore hoc (seu eiusdem loci temporisque) eodem, quo haec inceperat, loco et tempore, existere 10 incepisse; illa ipsa anima quam tu aliam vocas, erit non alia, sed haec.²⁹ Si quis indignaretur quod non e Regina aliqua natus ipse, Rex contra non e sua matre esset; indignaretur, quod non ipse esset alius, imo indignaretur nihilo, nam omnia eodem modo evenirent, neque ipse tunc Regius puer, de se nunc rustici filio, somniaret. Eodem modo aliquando eos elusi qui indignabantur quod Deus Adamum et Evam, 15 semel lapsos, non statim e mundo (ne labes in posteros propagaretur) sustulisset, melioribus aliis substitutis. Admonui enim, si hoc fecisset Deus, sublato peccato longe aliam rerum seriem, longe alias circumstantiarum, hominum, matrimoniorum conjunctiones, longe alios homines prodituros fuisse, ac proinde sublato aut extincto peccato ipsosmet in mundo non fore. Neque ergo habere eos cur Adamo aut Evae 20 peccantibus, multo minus cur Deo peccatum ferenti indignentur, cum potius huic ipsi peccatorum tolerationi acceptam ferre debeant existentiam suam. Vides quam vanis quaestionibus homines ipsi se vexent, perinde ac si quis seminobilis patri quod conjugem imparem duxisset, irasceret (quanquam non desint hominibus affectus similes, imo stultiores) non cogitans si aliam duxisset, non se sed alium hominem fore 25 in mundo.

²⁹ R̄. Hoc dicis, sed unde probatur? quidni alia anima in iisdem locorum et temporum circumstantiis aliter se gereret? sed et hinc secundum ipsum omni culpa damnationis suae caret anima, si omnis anima in iisdem cum ipsa circumstantiis idem egisset, nec valet quia in animabus non invenio causas diversitatis. Ergo nullae 30 ibi sunt, a mea ignorantia ad rei negationem quaeritur consequentia?

R̄R̄. Facilis responsio. Eadem anima plane non imbuta, in iisdem circumstantiis posita idem ageret, revera enim non esset alia sed eadem, quia nullum discrimen.

5 mentes, quae alioqui similes sunt, loco l' 16f. statim (1) sustulisset e mundo (ne labes in posteros propagaretur) melioresque substituisset (2) e mundo . . . substitutis l' 18 matrimoniorum | ut 35 ita dicam erg. u. gestr. | conjunctiones, l' 21f. cum . . . suam erg. l'

TH. Non habeo amplius quod quaeram, querar, obiiciam, mirer, nisi explicati negotii totius claritatem inexpectatam. Subiicerem plura in commendationem, nisi vererer, ne homines nos colludere suspicarentur. PH. Judicent igitur alii potius, modo probi et intelligentes, qui attendant, qui sensum verborum accipiant positum, non inferant alienum, qui detortas consequentias auctori nec per somnium cogitanti imputatas, qui mordaces cavillos perturbationum animi notas, oderint, qui pari vindicandae divinae gloriae et illustrandarum mentium zelo inflammentur.

Der folgende kleingedruckte Text wurde von Leibniz nach Anfertigung der Reinschrift in beiden Fassungen gestrichen.

TH. Sed esto erraveris, suffecerit ne ipsam quidem calumniam invidiamque exculpere quod haereticum sit, aut qui sic loquatur, sic credat, sic moriatur, damnandum esse, pro filio Ecclesiae matris communis, seu quod idem est fratre, haberi non debere, evincere posse. PH. Id confido certe, et huius spei plenus catholico, Ecclesiae, Reipublicae Christianae, antiquitatis, consensui, nostri quoque saeculi receptis sententiis, denique unicuique rectius ratiocinanti, me submitto. Ut accuser, impedire non possum; praedjudicari deprecor: Spero enim effecturum me si audiar, aut potius, si attente legar, ut fateantur omnes, si sublatis verborum praestigiis quae plerumque rebus magis turbant humanum genus, quanta maxima fieri potest simplicitate omnia exponantur, nihil a me pronuntiatum esse, quod non agnoscere necesse sit universos. De Christi merito, de Spiritus Sancti auxiliis, et extraordinario divinae gratiae concursu, rebus a divina revelatione pendentibus, nunc quidem dixi nihil, ita enim convenit inter nos, ut ego Catechumenus, tibi Philosophi Theologiam exponerem, antequam tu me vicissim christianae sapientiae revelatis mysteriis initiares: Ut minueretur tibi, Theophile, confessa apud me et agnita probandi labor, et fidei rationisque harmonia clarior, et insipientia illorum omnibus conspectior esset, qui aut doctrina inflati religionem contemnunt, aut revelationibus jactatis superbi Philosophiam ignorantiae suae detectricem odere. TH. Laudo modestiam tuam, agnosco fructus, quos ex hac collatione percepi, et gaudeo habere me per te quo os obturem illis, qui per summam proterviam nec scripturae sacrae reverentia, nec sanctorum Patrum consensu, autoritate, et exemplis commoventur, nescio quibus rationibus freti, quas tu frivolas esse, luce meridiana clarius ostendisti. Erit tempus (sic auguror, precorque) quo praeparatus ad majora instrumentum in te habeo ut interiora quoque fidei ingressis nobis, rectae rationis luce tenebrae omnes, et spectra vanissimarum difficultatum, quibus turbantur animae, et in avia seducuntur, quasi exorcismo quodam exterreantur. Vale.

15 aut ... legar, *erg. l'* 21, Theophile, *erg. l'* 23 jactatis *erg. l'* 23 ignorantiae suae detectricem *erg. l'* 28 fidei (1) tecum ingressus (2) ingressis *l'* 28 f. spectra (1) delirantium nugatorum, quibus vel inepte defendunt, vel ambitiose impugnant (a) fidem | (b) mysteria religionis nostrae *erg.* | (2) vanissimarum ... seducuntur *l'*

8. L'AUTEUR DU PECHÉ

[1673 (?)]

Überlieferung: L Konzept: LH I 3, 5 Bl. 25. 1 Zettel (23, 5 x 14, 5 cm).

Die Thematik dieses Stückes wird bereits in der *Confessio Philosophi* behandelt. Es dürfte, wenn auch später, so doch wohl noch im Jahre 1673 niedergeschrieben worden sein. Darauf weisen auch die frühen Schriftzüge hin. Ein Einfügungszeichen am Kopf des Zettels läßt vermuten, daß das Stück zu einem größeren - von uns nicht aufgefundenen - Ganzen gehört.

Touchant cette grande Question de l'Auteur du Peché, on croit communement esquiver la difficulté, en disant, que le Peché dans son essence n'est qu'une pure privation sans aucune realité; et que Dieu n'est pas l'auteur des privations. Pour cet effect, on a introduit cette fameuse distinction entre le physique, et le moral du peché, dont on abuse un peu, quoyque elle soit bonne en elle même.

Le Physique ou reel du Vol, par exemple, est l'object, ou la proye qui irrite l'indigence du Voleur, les rayons visuels qui frappent ses yeux, et qui entrent jusque au fond de son ame; les imaginations, les inquietudes et les deliberations qui se forment là dessus, et qui se terminent en fin à la conclusion, qui est de profiter de l'occasion, et d'entreprendre l'execution du crime.

On ne scauroit nier que tout cela ne soyent des realitez, et il faut même avouer que la derniere determination de la volonté, apres avoir balancé long temps, et examiné toutes les circomstances, est un acte reel, qui est dans le Predicament de l'Action, aussi bien que la Pensée et le mouvement: et pourtant cette derniere determination est ce qui nous rend criminels.

Où est donc ce Moral du Peché dont on parle tant? On dira peut estre, qu'il consiste dans l'Anomie, comme la sainte Écriture l'appelle, ou dans la difformité de l'Acte à l'égard de la Loix; qui est une pure privation. J'en demeure d'accord, mais je ne vois pas, ce que cela contribue à l'éclaircissement de nostre question. Car de dire que Dieu n'est pas l'auteur du peché, par ce qu'il n'est pas auteur d'une privation: quoyque il puisse estre appellé auteur de tout ce qu'il y a de reel et de positif dans le peché, c'est une illusion manifeste; c'est un reste de la philosophie visionnaire du

18f. cela (1) sont (2) | ne soyent erg. | des (a) relations (b) realitez, | et il faut erg. | même | avouer 30
que erg. | la L 28 estre (1) auteur de tout (2) appellé L 29 une (1) pure vi (2) illusion L

temps passé, c'est un faux-fuyant dont un homme raisonnable ne se laissera jamais payer. Je m'en vay le declarer par un exemple. Un peintre fait deux tableaux, dont l'un est grand pour servir de modèle d'une tapisserie, l'autre n'est qu'une petite miniature. Prenons la miniature et disons qu'il y a deux choses à considerer là dedans, premierement son positif et reel, qui est, la table, le fonds, les couleurs, les traits; et son privatif qui est la disproportion au grand tableau, ou sa petitesse. Ce seroit donc se moquer du monde, que de dire, que le peintre est l'auteur de tout ce qu'il y a de reel dans les deux tableaux, sans estre pourtant l'auteur du privatif, ou de la disproportion qui [est entre] le grand et le petit, car par la meme raison ou plus tost par plus forte raison on pourroit dire, qu'un peintre peut estre auteur d'une copie, ou d'un pour-
 5
 10
 15
 20
 25
 30
 35
 40
 45
 50
 55
 60
 65
 70
 75
 80
 85
 90
 95
 100
 105
 110
 115
 120
 125
 130
 135
 140
 145
 150
 155
 160
 165
 170
 175
 180
 185
 190
 195
 200
 205
 210
 215
 220
 225
 230
 235
 240
 245
 250
 255
 260
 265
 270
 275
 280
 285
 290
 295
 300
 305
 310
 315
 320
 325
 330
 335
 340
 345
 350
 355
 360
 365
 370
 375
 380
 385
 390
 395
 400
 405
 410
 415
 420
 425
 430
 435
 440
 445
 450
 455
 460
 465
 470
 475
 480
 485
 490
 495
 500
 505
 510
 515
 520
 525
 530
 535
 540
 545
 550
 555
 560
 565
 570
 575
 580
 585
 590
 595
 600
 605
 610
 615
 620
 625
 630
 635
 640
 645
 650
 655
 660
 665
 670
 675
 680
 685
 690
 695
 700
 705
 710
 715
 720
 725
 730
 735
 740
 745
 750
 755
 760
 765
 770
 775
 780
 785
 790
 795
 800
 805
 810
 815
 820
 825
 830
 835
 840
 845
 850
 855
 860
 865
 870
 875
 880
 885
 890
 895
 900
 905
 910
 915
 920
 925
 930
 935
 940
 945
 950
 955
 960
 965
 970
 975
 980
 985
 990
 995

Je conclus de ce que je viens de dire, que ceux qui disent, que Dieu est auteur de tout ce qu'il y a de reel ou de positif dans le peché; et qui avouent, que Dieu est l'auteur de la loix, et qui nient pourtant, que Dieu est l'auteur du resultat de ces deux choses, c'est à dire, de la difformité entre la loix et le positif du peché; ne sont éloignez de Calvin, que dans la façon de parler; et qu'ils font Dieu auteur du peché, sans le dire, quoyque ils protestent de faire le contraire.

9 estre *L ändert Hrsg.* 9f. ou ... raison *erg. L* 10 peintre (1) est (2) peut *L* 18 reel (1) et (2) ou *L* 21 f. peché, (1) sans l'appeller tel (2) sans *L*

9. DIALOGUS DE RELIGIONE RUSTICI

November 1673

Überlieferung:

L' Konzept: LH I 3, 8 e. 1 Bl. 2°, am oberen Rand mit Textverlust beschädigt. 1 S. und 5 Zeilen.

L' Dasselbe Blatt mit nachträglichen Bleistiftkorrekturen. (Unsere Druckvorlage.)

E GUHRAUER, *Kur-Mainz*, 1839, 2, S. 138 f.

Das – womöglich zur Vorlage für einen nicht ermittelten Adressaten – sauber niedergeschriebene Stück ist zunächst mit Tinte (*L'*), dann noch einmal mit Bleistift (*L'*) korrigiert worden. Das Datum und das Wort »Dialogus« im Titel sind wohl nachträglich hineingefügt worden. Inhaltlich handelt es sich um eine poetische Einleitung zu einem nicht weiter ausgeführten Dialog über Religion. Die zu Beginn des Stückes von Leibniz erwähnte Reise nach Straßburg ist anderweitig nicht bezeugt.

Paris. 1673. Mense Novembri.

Dialogus
DE RELIGIONE RUSTICI

Biennium est et duo praeterea menses cum Argentorato Moguntiam secundo Rheno descendi. Nam tunc fluvius ille quietis utrinque ripis tutus, felicique autumnno Bacchum ostentans, longa peregrinatione fatigatum ad iter placidius invitabat. Credidisses in tam profunda orbis tranquillitate colles ipsos exultare, ducentibus circum choreas Hercyniae nymphis, quodam insolentis laetitiae tripudio. Sed ut saepe animalium lascivia mutationem aëris indicat, et liberiores delphinum lusus omina tempestatis habentur, ita tunc visa est Germania ambitiosius frui velle mox amittenda pace: Et Rex fluviorum Rhenus velut factorum conscius non diu duratura libertate gaudebat: nam nunc ille miser, jam ingentibus exercitibus septus, jam vado temeratus, jam classibus stratus, jam pontibus injectis sub jungum missus, nuperae felicitatis tantum meminit gemendo. Sed abducamus animum ab ingrattissima cogi-

16 est *erg.* *L'* 16 Moguntiam (1) petens (2) | ita (-) *gestr.* | secundo *L'* 17 Rheno descendere (1) constitui (2) constitueram *L'* 18 iter (1) tam placidum (2) placidissimum (3) placidius *L'* 19 orbis (1) pace montes | (2) tranquillitate (a) montes (b) colles *erg.* | *L'* 21 lusus auguria tempestatis *L'* 25 jam (1) navibus (2) classibus *L'* 25 f. nuperae (1) libertatis (2) felicitatis *L'*

tatione. Ego igitur ut mei magis juris essem. Argentorati scapham mediocrem con-
 duxi, tectilem, si ita forte aër juberet, et aliquot hominum, tabulaeque ac lectuli non
 aegre capacem; junxit se nobis rusticus quidam, e Palatinatu inferiori, homo ut po-
 stea apparuit minime absurdus, ac religionis suae genio habens nescio quid subtile
 atque argutum. Nam Calvinistae per Germaniam caeteris nasutiores habentur, opi- 5
 nione in ipsos usque rusticos sparsa; non illibenter hominem suscepimus, quod loco
 nauli remigio subinde succedere polliceretur: denique cum jam oram solvissemus
 Iudaeus, quod genus toto Rheni tractu non infrequens, procul inclamans, me non-
 nihil repugnante, magistrum navis lucri cupidum perpulit, ut ripae rursus applicaret:
 hoc ergo recepto, bona fide tandem navigare coepimus. Ego nonnihil lassus, cum 10
 praeterea nox appeteret, in lectulum me composui. Atque ita tunc nox transacta est,
 postero mane alacrior, fallendi temporis causa cum vectoribus caeteris paulatim in
 familiare colloquium descendere coepi.

Tum vero magister navis captata occasione, Domine, inquit, etsi ignoremus quis
 aut cujas sis, ita tamen persuasi sumus de candore tuo, ut controversiae cujusdam 15
 quae hesternae nocte inter comptandum nobis nata est, TE judicem communi suf-
 fragio elegerimus: si modo nobis beneficium hoc non deneges; ego subridens quaere-
 re coepi, quid istud controversiae esset, id enim, inquam, me scire opus est, antequam
 subeam onus fortasse viribus impar. Tum Palatinus, de religione, inquit, quaestio
 inter nos est; qualiscunque autem tua sit, rogamus, ut tantisper affectum in eam 20
 exeas, atque inprimis ne famulo tuo prae caeteris faveas, qui ingenti calore fervet pro
 Romana. Ad haec ego: rem petitis amici gravem, ac nonnihil captiosam, nam
 alterutrum prope necesse est, aut praevaricatorem me fieri juris vestri, aut prodito-
 rem mei. Ille vero: est aliquod inter utrumque temperamentum, si modo a pagi nostri
 sculteto, honesto viro, et quantum a rustico expectari potest legum morumque perito, 25
 in simili causa non sum deceptus: is enim disputabat, judicem adeo a partium studio
 alienum esse debere, ut nec testem se ferre possit, etiam in sibi compertis, et ad totam
 causam definiendam valituris: onus enim illi a Republica impositum judicandi tan-

1 Argentorati *erg.* L' 2 ita (1) coelum imperaret aër j (2) | forte *erg.* | aër juberet, aliquot L'
 5 atque (1) nasutum (2) argutum L' 5 caeteris (1) astutiores (2) nasutiores L' 6 sparsa; | naulum 30
 brachiis persolvere *gestr.* | non L' 6 suscepimus, (1) quod (2) nec improbante navis magistro, (3) quod
 (a) pro (b) loco L' 8 quod | hominum *gestr.* | genus L' 14 navis | ita ad me *gestr.* | captata L'
 14 occasione, | ita *gestr.* | ad me, Domine L' 14 f. quis aut *erg.* L' 21 prae caeteris *erg.* L'
 21 fervet | pro R *gestr.* | in Romanam. (1) Tum ego (2) Ad L' 24 f. nostri majore, sive sculteto L'
 25 viro, (1) in simili causa non (2) et L' 26 a (1) partibus (2) partium L' 35

tum de iis quae inter litigantes acta et probata essent: ita me cujuscunque sententiae essem, nihil in illam pronuntiaturum, sed tantum in eius defensorem (ne) argumen(tis) utent(ur) (-). Neque vero se tam stultos esse, ut mecum in certamen descendant homine, (ut) appare (-) (sibi) cum sui (similibus) (-) neque rationibus uti (constituisse), quam quae rusticis quoque in mentem venire possent, quare me rogatum velle, ut immobilis ipse ac nulli succurrens, quantum a quoque praestaretur, tantum judicarem. Ego hac quidem methodo collaudata, acceptaque conditione, ad audiendum, illi ad dicendum, se quisque comparavimus.

10. DE VERA METHODO PHILOSOPHIAE ET THEOLOGIAE AC DE NATURA CORPORIS

[1673 - 1675 (?)]

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 6, 16 Bl. 1–2. 1 Bog. 2°. 2 ³/₄ S.

E ERDMANN, 1840, S. 109–111.

Weitere Drucke: GERHARDT, *Philos. Schr.* 7, 1890, S. 323–327.

Übersetzungen: 1. WIENER, *Selections*, 1951, S. 58–65; 2. MATHIEU, *Saggi*, 1963, S. 52–57.

Stil und Inhalt haben bisher nahegelegt, diese Schrift auf das erste Jahrzehnt von Leibniz' Wirksamkeit in Hannover zu datieren oder sogar kurz danach. Dagegen spricht aber das Wasserzeichen des Bogens, das zwar keine genaue Datierung ermöglicht, das Konzept jedoch in die Pariser Zeit verweist. Dafür sprechen auch die Schriftzüge. Die Thematik kann im Zusammenhang der bereits in Mainz geplanten *Demonstrationes catholicae* (VI, 1 N. 14) und der *Confessio Naturae contra Atheistas* (VI, 1 N. 13) gesehen werden. Die Ausführungen über die wahre Natur des Körpers und der Substanz stehen zwischen den frühen Pariser Entwürfen (vgl. bes. N. 2,) und den Aufzeichnungen zur Metaphysik von 1676. Eine gewisse Nähe zu dem, was Leibniz gegen Descartes im Brief an S. Foucher (II, 1 N. 120) äußert, könnte eine Datierung auf 1675 stützen. Aber, obgleich die hier behandelte Thematik es nahegelegt hätte, fehlt jeder Hinweis auf eigene mathematische Erfindungen, was darauf hindeutet, daß die Schrift wesentlich früher verfaßt wurde. Wir ziehen daher für die Niederschrift die Zeit 1673–1675 in Betracht.

I inter (1) partes (2) ligitantes *L'* 2*f.* pronuntiaturum, (1) etsi (2) sed in eius defensorem si eam idoneis satis | rerum *erg.* | argumentis ab eo probatam | vel defensam *erg.* | negarem, qui eius partes suscepisset. Neque *L'* 5 uti (1) velle (2) (constituisse) *L'* 6 immobilis ipse ac *erg.* *L'*

Cum a sacrorum Canonum et divini humanique juris severioribus studiis ad mathematicas disciplinas animi causa divertissem, gustata semel dulcedine doctrinae pellacis, prope ad Sirenum scopulos obhaesi. Nam et mira quaedam theoremata se offerebant, quae alios fugerant, et aditum videbam dari ad plura et majora; et machinamenta quaedam ludentis animi sub manu nata, etiam fructum promittere videbantur. Quanta autem voluptate afficiat theorema pulchrum, illi demum judicant, qui harmoniam illam interiorem purgata mente capere possunt. Saepe tamen sollicitabat animum memoria scientiae diviniore, cui parem claritatem atque ordinem deesse ingemiscebam.

Videbam summos Viros, D. Thomam, et S. Bonaventuram, et Guilielmum Durandum, et Gregorium Ariminensem, et tot alios eorum temporum scriptores, non paucas dedisse primae philosophiae propositiones, admirandae subtilitatis, quae severissime demonstrari possent: agnoscebam Theologiam Naturalem ab illis praeclare excultam, caligine barbariei opprimi, et confuso vocabulorum usu inter distinctio-
num incerta natate; invitatusque novitate nonnunquam in ipsa Theologia Mathematicum agebam, condebam definitiones atque inde ducere tentabam Elementa quaedam nihilo claritate inferiora Euclidëis, magnitudine vero fructus etiam superiora.

Ita enim mecum ratiocinabar Geometriam figuras ac motus explicare, inde descriptionem terrarum, et siderum vias haberi, et superandis ponderibus machinas natas, unde vitae cultus, et gentium moratarum a barbaris discrimen: Sed scientiam qua probus improbo distinguatur, qua mentium arcani sinus explicentur, et via ad felicitatem aperiatur, negligi: de Circulo haberi demonstrationes, de animo conjecturas: esse qui motus Leges severitate mathematica scribant, qui parem ad cogitationis arcana scrutanda diligentiam adhibeat, non esse. Hunc esse fontem miseriae humanae, quod de quovis potius quam de summa vitae cogitemus, quemadmodum mercator negligens, qui principio dormitans, crescente jam libro rationum ordinem lucemque horret, nec omnes accepti expensique tabulas a primis initiis resumere sustinet. Hinc secretum quendam in hominibus Atheismum, et horrorem mortis, et de animi natura dubitationes, et pessimas de Deo sententias, aut certe fluctuantes; multosque consuetudine potius aut necessitate, quam iudicio honestos esse.

Videbam novos quosdam philosophos ingentibus pollicitis excidisse, quod vel praeoccupata mente scripsissent, vel sermone a mathematica severitate, quam ipsi

10 Guilielmum Durandum: Leibniz dürfte hier kaum den Verfasser des *Rationale divinarum officiorum* meinen, sondern vielmehr Durand von St. Pourçain.

alibi sequebantur, ad popularem dicendi facilitatem traducto, applausum potius quam assensum obtinuissent. Nam ut unius tantum exemplum adducam, si eximius certe Vir Renatus Cartesius vel semel sui ipsius causa meditationes in propositiones, dissertationes in demonstrationes convertere conatus fuisset, vidisset ipse pleraque hie-
5 re. Patuit hoc cum amici precibus ac tantum non conviciis, demonstrationem de existentia Dei, mathematico habitu vestitam, ei extorsere. Quam si ab ipso pro demonstratione habitam putem, injuriam ejus ingenio me facere autumem.

Sunt qui mathematicum rigorem extra ipsas scientias, quas vulgo mathematicas appellamus, locum habere non putant. Sed illi ignorant, idem esse mathematice scribere, quod in forma, ut Logici vocant, ratiocinari, et praeterea distinctionum captiunculas, quibus alioquin tempus teritur, una definitione praevenire. Hoc enim unico Scholastici vitio laborare, quod cum plerumque ordinate satis, et ut sic dicam mathematice ratiocinentur, vocabulorum usum reliquere in incerto. Unde pro definitione unica multae distinctiones, pro demonstratione irrefragibili multae in utramque partem argutationes natae, quibus divina eorum dogmata, et admirandae non
15 raro contemplationes ab homine mathematice docto non difficulter purgentur.

Utilem autem hanc operam eo magis putabam, quod gliscere viderem in animis hominum sententias periculosas a falsae philosophiae mathematica quadam larva natas, et omnem scholae doctrinam pro nugis explodi. Quotusquisque enim eorum, qui ad seculi morem docti sunt, has, ut vocant, tricas lectu dignas arbitratur? Ego
20 juventuti meae gratulor quae occasionem dedit haec quoque studia cognoscendi, antequam mens, imbuta mathematicis, alia fastidiose spernere assuevisset. Sunt quaedam velut periodi studiorum, erat tempus, cum scholastica Theologia sola principatum obtinebat, cuius hodie vix in religiosorum conventibus reliquiae situ marcentes conservantur. Accensa humaniorum literarum luce itum in contraria est, et de syllaba
25 quadam Plauti et Apuleji non minore quam de Universalibus aut modali distinctione tumultu certatum. Nunc ab hoc quoque morbo sanati sumus periculo majoris: Coepimus Viri esse, et maturescente judicio crepundia posuimus cum praetexta: perinde ac si mundus ex quo a barbarie revixit, paulatim annis sapientiaque crevisset. Agnovimus quantopere generis humani intersit, naturam ipsam consuli, legesque figurarum ac motuum constitui, quibus nostrae vires augeantur. Sed ut in Republica
30 plerique aliis laboramus, pauci nobis, ita conquisitis experimentis tantum posteritati materiam colligimus, unde multa post secula veritatis aedificium excitari possit. Et

33 aedificium (1) aedificari (2) excitari L

3-7 Vgl. DESCARTES, *Meditationes, Responsio ad secundas objectiones: Rationes Dei existentiam et animae a corpore distinctionem probantes more geometrico dispositae* (A. T. VII, S. 160-170).

video magnos viros, cum juventutem in mathematicis aut humaniori literatura possissent, aetatem experimentis naturae aut negotiis impendissent; in flexu vitae jam inclinantis ad scientiam Mentis excolendam rediisse, qua propriae felicitati consulitur. Sapienter dictum est a Viro egregio Francisco Bacono, Philosophiam obiter libatam a Deo abducere, profundius haustam reddere Creatori. Idem seculo auguror, fore ut pretium sanctioris philosophiae redeuntibus ad se hominibus agnoscat, et mathematica studia tum ad severioris iudicii exemplum, tum ad cognoscendam harmoniae ac pulchritudinis velut ideam; naturae vero experimenta ad auctoris qui imaginem idealis mundi in sensibili expressit, admirationem, studia denique omnia ad felicitatem dirigantur.

Interea per anticipationem id agamus, ut animi eorum sanentur, quos blandientis cuiusdam philosophiae novitas, mathematicum quiddam ementita corrumpit, periculo divinae veritatis. Indubitata res est, et Aristoteli quoque agnita, omnia in natura corporea a magnitudine, figura et motu repeti debere. Doctrina de magnitudine et figura egregie exulta est, intima motus nondum patent, neglectu primae philosophiae, unde repetenda sunt. Est enim Metaphysicae tractare, de mutatione, tempore, continuo, in universum. Motus enim species tantum mutationis. Non intellecta motus natura fecit ut insignes philosophi naturam materiae sola extensione circumscripserint, unde nata est corporis antea inaudita notio non magis naturae phaenomenis quam fidei mysteriis conciliabilis. Nimirum demonstrari potest, extensum, nulla alia accedente qualitate, agendi patiendique incapax esse; omnia summe fluida id est vacua fore, unionem corporum, et quam in iis sentimus firmitatem, explicari non posse, denique leges motuum ab experientia alienas constitui debere. Quae omnia in Cartesii principiis manifeste apparent, nam et motum fecit pure relativum, et corporis speciem commentus est nihil ab inani differentem, et unionem firmitatemque ex sola quiete petiit, quasi quae semel in contactu mutuo quievere, postea nulla vi separari possint, et decreta circa motus concursusque corporum promulgavit, certissimis experimentis nunc antiquata; fidei autem mysteria artificiose declinavit, philosophari scilicet sibi non theologari propositum esse, quasi philosophia admittenda sit inconciliabilis religioni, aut quasi religio vera esse possit, quae demonstratis alibi veritatibus pugnet. Coactus tamen aliquando de Eucharistia loqui pro speciebus rea-

18 naturam (1) materiae (2) corporis (3) materiae L

4 f. Vgl. F. BACON, *De dignitate et augmentis scientiarum*, lib. I, und *Sermones fideles*, sermo 16 (*Opera omnia*, Sp. 5 und 1165); vgl. VI, 1 S. 489.

libus apparentes introduxit, revocata sententia, theologorum omnium consensu, explosa. Sed hoc parum erat, si existentiam ejusdem corporis in pluribus locis philosophia eius ferre posset. Nam si corpus et spatium eadem, quis ex diversis spatiis sive locis diversa corpora sequi neget?

Qui ad formandam corporis naturam extensioni resistantiam quandam sive impenetrabilitatem, aut ut ipsi loquuntur *ἀντιτυπίαν* molemve addidere, ut Gassendus aliique docti viri, rectius paulo philosophati sunt, sed non exhaustere difficultates. Primum enim ad ideam corporis absolvendam opus est notione quadam positiva, qualis non est impenetrabilitas; deinde nondum evictum est penetrationem corporum abesse a natura, argumento est condensatio quae ex quorundam sententia fit penetratione, tametsi aliter explicari posse non diffitear. Denique impenetrabilitas absoluta corporum non minus fidei nostrae decretis pugnat quam *πολυτοπία*, idemque corpus esse in pluribus locis, aut plura in eodem, aequale difficile est.

Quid ergo tandem extensioni nos addemus ad absolvendam Corporis notionem? Quid, nisi quae sensus ipse testetur. Nimirum tria ille simul renuntiat; et nos sentire, et corpora sentiri, et quod sentitur varium esse, compositumque, sive extensum. Notioni ergo extensionis sive varietatis addenda actio est. Corpus ergo est Agens extensum: dici poterit, esse substantiam extensam, modo teneatur omnem substantiam agere, et omne agens substantiam appellari. Satis autem ex interioribus metaphysicae principiis ostendi potest, quod non agit, nec existere, nam potentia agendi sine ullo actus initio nulla est. Arcus tensi non modica potentia est: at non agit, inquires. Imo vero agit, inquam, etiam ante dispositionem, conatur enim: omnis autem conatus actio. Caeterum de natura conatus, et agentis principii, sive ut Scholastici vocavere, substantialis formae multa dici possunt egregia et certa, unde magna etiam naturali theologiae lux accendatur, et discutiantur tenebrae mysteriis fidei a philosophorum objectionibus offusae. Patebit non tantum mentes, sed et substantias omnes in loco non nisi per operationem esse, mentes nulla corporum vi destrui posse; omnem agendi vim esse a summa mente, cuius voluntas sit ultima ratio rerum; causa volendi, harmonia universalis; Deum creaturae, mentem materiae uniri posse; imo mentem finitam omnem esse incorporatam, ne angelis quidem exceptis, quae sanctorum Patrum sententia verae philosophiae consentanea est. Denique species a substantia

12 quam (1) Eucharistia (2) *πολυτοπία* L

1 f. Vgl. DESCARTES, *Meditationes, Quartae responsiones* und *Sextae responsiones* (A. T. VII, S. 248-256 und 433-435). 6 f. Vgl. P. GASSENDI, *Opera omnia*, 1658, I, p. 231 b.

differre: *πολυτοπίαν* nihil repugnans habere imo nec *μετουσιασμόν*. Nam, quod mirum videri possit, consubstantiationem corporum resolvi in transsubstantiationem, et qui corpus sub pane esse ajunt, destructam panis substantiam relictis speciebus asserere nescientes. Quod illi fatebuntur, qui veram et inevitabilem substantiae notionem aliquando intelligent. Quanti autem momenti sint haec Theoremata ad solida pietatis constituenda fundamenta, ad tranquillitatem animi, ad Ecclesiae pacem, intelligentes aestimabunt.

C. EXCERPTA AC EDENDA

11. AUS UND ZU GALILEIS DISCORSI

[Herbst 1672 – Winter 1672/73 (?)]

Überlieferung: *L* Konzept: LH XXXVII 5 Bl. 205–206. 1 Bog. 2°. 2 S. auf Bl. 205 (N. 11,) und 1 S. auf Bl. 206 v° (N. 11₂).

Die beiden folgenden Stücke stehen in der von uns beachteten Reihenfolge auf demselben Bogen, 5
aber in deutlich verschiedener Schrift, sind also wohl nicht in unmittelbarem Zusammenhang entstanden.
Sie lassen sich aufgrund des Wasserzeichens nicht sicher datieren. Die Schrift deutet auf eine frühe Ent-
stehung. Zwar nimmt Leibniz im Dezember 1674 und im Mai 1675 bei der Behandlung mechanischer
Probleme mehrfach direkt Bezug auf Galilei (vgl. *Cat. crit.* 2, Nr. 822, 826, 831, 835, 964 B, 965 E) und
erörtert Widerstand und Bruch eines Balkens mit ständiger Rücksicht auf ihn (vgl. *Cat. crit.* 2, 10
Nr. 967 B, 968 D, 971). Seine Bemerkungen zur Indivisibelnmethode und zum Unendlichen (N. 11₂) dür-
fen jedoch vor der *Accessio ad arithmetica infinitorum* geschrieben sein, die Leibniz Ende 1672 für
Gallois verfaßt hat (vgl. III, 1 S. 3, 10–13; II, 1 S. 223, 226 f.). Auch bezieht Leibniz sich in mathemati-
schem Zusammenhang in der Aufzeichnung *Cat. crit.* 2, Nr. 515, die ihrerseits wohl vor dem Brief für die
Royal Society vom 13. Februar 1673 entstanden ist (vgl. III, 1 S. 29 u. 737), auf bestimmte Stellen in 15
Galileis *Discorsi*.

Den Seiten 21–24, 82–83, 102–103 im zweiten Band der *Opere*, Bologna 1656, entsprechen die Seiten
73–78, 152–154, 174–177 in Band VIII der *Opere*, Edizione Nazionale, Florenz 1898.

11₁. AUS UND ZU DEM 2. DIALOG

Gal. *Dial.* 2. *Mechan.* p. 82. 83. ed. Bol. 1656. Si pondera sint in re- 20
ciproca ratione distantiarum aequiponderare probat methodo, ut mihi videtur ob-
scura, et male segura, cum sint aliae in promptu.

20 1656. (*J*) pondera esse (2) Si ... sint *L* 21 aequiponderare (*J*) ponderat (2) probat *L*

p. 102. Inquiri eadem vis minusne an plus, an idem agant in rumpendum v.g. super genu lignum, si genu non in medio, sed in extremis locetur. Id ille intricatus, ego ita persequor. Esto medium a extremitates $b c$ in quibus pondera applicata, aequalia, sufficientia praecise ad rupturam. Supponatur genu poni in extremo b applicatis iisdem viribus c tantum, omissis b . Patet duplicari distantiam ac . Ergo duplicari quoque vires, et ideo rem eodem recidere, sive genu in medio, sive quam remotissime a medio ponas. Sed nunc mutemus calculum, supponamusque non pondere appenso in c et b sed proprio trabis pondere rumpi debere, ibi vero alius oriatur calculus. Nimirum posito genu sub b Trabis seu prismatis bc longitudo erit duplicata, ergo vis quadruplicata. Cum antea retento b fuerit tantum duplicata. Hinc colligo statim, regulam quandam generalem notabilem omne prisma sustentatum in medio ad seipsum sustentatum in altero extremorum, quadruplam habere rationem firmitatis, seu posse esse quadruplo gravius, ut non rumpatur. Quod si in utroque extremo suffulta sit trabs, sed non in medio, suffulta inquam, sed libere seu non infixata, ita scilicet ut scissa in a , casura sit pars ba circa centrum b et ac circa centrum c , ajo eam esse rationem resistentiae Trabis in utroque extremo suffultae ad suffultam in medio, quae est resistentiae absolutae seu liberae in data sectione a ad centram. At si b et c fixae sint in extremis, tunc duplicanda est centralis eique addenda absoluta, productum erit resistentia quaesita.

Supponamus brachium ac vel ab quod est ut 3 habere vires ut 9 utrumque simul ut 18 posito genu vel fulcro in a ponatur postea in aa , manifestum est brachium aac habere vires ut 16 et brachium baa ut 4 summa 20. En vires rumpentes auctas; seu minorem resistentiam ad proprium pondus.

Galilaeus in his calculandis erravit, ni fallor, quod remoto proprio pondere si simpliciter super genu frangatur muteturve genu locus alium calculum fore putat, quod non est.

Summae quadratorum duorum numerorum eundem numerum totalem constituentium majores sunt, quando differentia duorum numerorum partialium major est ut

$$5 \quad \text{et } 5 = 10 \quad 25 \quad + 25 \quad = \quad 50$$

3 Esto (1) genu (2) medium L 13f. prisma (1) ex alterutro loco (2) suspensum (3) sustentatum L 14 ad (1) prisma (2) seipsum L 22f. utrumque . . . 18 erg. L 24 rumpentes erg. L 29 Summae (1) duorum (2) quadratorum L 29 totalem erg. L

Jam

$$4 \quad + 6 = 10 \quad 16 \quad + 36 \quad = \quad 52$$

Hoc ita generaliter demonstrabitur:

$$a \quad a \quad a^2 \quad + a^2 \quad = \quad 2a^2$$

$a - b$ $a + b$. Quadrata sunt:

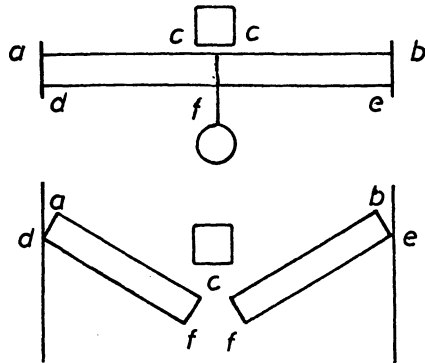
$$a^2 + b^2 - 2ab \quad + a^2 + b^2 + 2ab. \text{ Summa } 2a^2 + 2b^2.$$

Regula ergo generalis ita concipietur: accedere potentiae rumpenti (seu decedere resistentiae) tantum, ut accessio sit ad dimidium potentiae prioris, ut est quadratum differentiae linearum ad lineam dimidiam. Et inquiri poterit figura, in qua resistentia ubique sit eadem, ubicunque fulcrum supponas. Item inveniri potest punctum fulcri, ut potentia rumpens tantum augeatur vel minuatur, dummodo non ultra quadruplum. Potest enim progressio esse incrementi in infinitum, ut tamen maximum sit quadruplum.

Ponatur b esse $= a$, erit $a - b = 0$ et $a + b = 2a$. Cuius quadratum $4a^2$.

Galilaeus qui supponit non de proprio Trabis pondere sed de ponderibus seu potentiis applicatis simpliciter, verum esse, ut augeatur vis, remota manu a fulcro, mihi videtur errare valde. Et hinc corruiere problema quod habet p. 103 invenire punctum in cylindro ex quo suspensum pondus datum eo maius quod in medio rumpet, sit sufficiens minimum ad rumpendum. Consideratio talis est, mutata jam sentiens tota a fulcro medio ad pondus medium, nescio quo saltu, sine admonitione: Si Trabs acb ita fixa sit in utroque extremo a , b , ajo pondus appensum in medio c debere superare resistentiam centram primam in ad quasi abesset totum cbe et solum esset brachium adc fixum in ad , deinde eodem modo resistentiam be et proinde si c sit in medio priorem ad duplicatam, et quidem has contra has resistentias calculari debet pondus c , quasi ex vecte dc vel ec sed denique etiam vincere debet resistentiam, quae est in cf . Quaestio est jam an resistentia in cf sit absoluta an centralis. Hoc jam dependet a longitudine ac vel cb si enim c parum distet a centro, et ideo pondus in c sit magnum, centralis conatus parum augebit eius vires, imo revera nunquam auget; an dicemus rectam quidem conari, sed effectum esse centra-

6 *Kursive Ziffern erg. Hrsg.* 9 lineam (1) mediam (2) dimidiam. L 14 Ponatur ... $4a^2$. 30
 erg. L 18 in cylindro erg. L 19 rumpendum. (1) Et hinc supponens (a) minui (b) majorem esse
 resistentiam ad pondus appensum in locis a medio fulcro remotioribus (2) Consideratio L
 21 appensum (1) habiturum esse vires (2) in medio c L 22 resistentiam (1) primus utriusque extremi
 (2) | centram erg. | L 24 quidem has (1) potentias (2) resistentias (3) contra L 26 resistentiam
 | absolutam gestr. |, quae L 28 centralis (1) resistentia (2) conatus L 35

lem, esset, si in medio tanta sit crassities vel potius grossities, ut resistentia absoluta vincat centralem in extremis quod et aliter per maximam variationem obtineri potest. Sed supponamus saltem eandem connexionem in extremis quae est in medio, vel saltem non minorem. Hoc casu non recta perfringet potius, quam centrali conatu. Et potest ea fingi figura, quasi dolii vinarii in fine se contrahentis vel aliter, ut semper cogatur pondus impositum eligere rupturam centralem. Sed nondum propterea tamen invenio

modum efficiendi, ut pondus quocunque in loco imponatur eandem semper resistentiam inveniatur, nisi non sit trabs transversa, sed pavementum planum vel curvilineum circumcirca fultum, in quo id per calculum obtineri posset.

Prisma est aequiresistens si conatus non sit centralis. Si sit centralis, nullo modo potest esse resistentia aequalis ad idem pondus. Quare fateor me nondum intelligere hunc locum Galilaei, ut nec Dn. B. satis intelligere fatetur. Si sermo est de ipsius corporis proprio pondere tale quid calculari posset, sed quo usu?

1 medio (1) major (2) tanta L 1 crassities | seu latitudo *gestr.* | vel L 13 sed (1) in (2) tabula (3) pavementum | planum vel curvilineum *erg.* | L 14 f. posset. (1) In hoc Triangulo (2) Hoc 20 triangulum (3) Prisma est aequiresistens (a) nam si conatus est centralis, pondus appensum a centro remotius (b) si L 15 f. modo (1) conatus potest esse (a) aeq (b) ejusdem po (2) potest esse resistentia L

17 Dn. B.: wohl der Mathematiker Jacques Buot, mit dem Leibniz seit 1672 bekannt war (vgl. GERHARDT, *Math. Schr.* III, 1, S. 72 u. IV, S. 193).

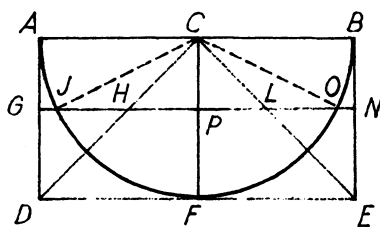
11₂. AUS UND ZU DEM 1. DIALOG

Galilaeus putabat in *Dial.* 1. non assurgere aquam ultra 18 ulnas quia scilicet pondus eius ipsiusmet cohaesionem superaret. Aquam autem cohaerere ait, idque a se demonstratum, nullo alio vinculo, nisi vacui. Hinc calculari ait posse et reliquorum resistantiam an a fuga vacui, aut quantum ultra, quatenus scilicet maioris chordae 5 pondus sustineat.

Galilaeus ex principio indivisibilium suppositorum explicare conatur volutionem circularum.

Gal. *dial.* 1. p. 22. Edit. 1656. Ital. dicit definitiones Geometricas non esse nisi compendia loquendi. Adde quae Pascal. in *Triang. Arithm.* de variandis enunciandi 10 modis.

Galil. *dial.* 1. p. 21. egregie demonstrat punctum quoddam cuidam lineae, nempe

circumferentiae cuiusdam circuli aequale esse. Si rectangulum *ABED*, semicirculus *AFB*, Triangulum *CDE* circumagantur circa *CF*, rectangulum generabit Cylindrum, semicirculus hemisphaerium, Triangulum conum. Auferatur Hemisphaerium ex cylindro, restabit locus hemisphaerii vacuus, inter conum et scutellam quandam ex cylindro residuam,

quae erit cono aequalis, et eodem modo conus *HCL* plano utcunque alto *GN* abscissus, et idem est quantacunque sit linea *CA*. Iam si *GN* sit summae *ACB* ita propinqua, ut differentia sit minor quolibet dato, conus iste *CHL* evanescet in punctum, et scutella ex cylindro relicta evanescet in Circulum. Erit ergo ultimus conus aequalis ultimae scutellae, seu punctum circulo. Haec satis demonstrant, puncta nihil esse, nec utendum nisi corporibus minoribus quolibet dato, ex quibus infinitum latitudine, sed 25 angustissimum instar scutellae, potest esse aequale, alteri et latitudine et longitudine minore quovis dato, infinitum aequale indivisibili. Hoc etiam esse demonstratum a Luca Valerio fatetur.

7 conatur (1) (->) (2) volutionem L 12 demonstrat (1) superficiem conij cuiusdam exiguissimi (->) (2) corpus quoddam (->) (3) punctum L 20 modo (1) pars (2) conus L 30

Gal. *Dial.* 1. p. 23. Bologn. 1656. Lucae Valerii tract. *de centro gravitatis solidorum*, mire laudat, vocat alterum Archimedem seculi nostri.

p. 24. Indivisibile additum indivisibili nil efficere nisi addantur infinita indivisibilia. In infinito non esse nec maius nec minus ait p. 25. quod mihi videtur contra ea esse, quae ait ipse Galilaeus. Putat infinitum non tantum non esse maius alio infinito, sed nec finito. Et demonstratio est notanda: In Numeris infinitae sunt radices, infinita quadrata, infiniti cubi. Porro tot sunt radices quot numeri. Et tot sunt quadrata quot radices. Ergo tot sunt quadrata quot numeri, seu tot numeri quadrati quot numeri in universum. Quod est impossibile. Hinc sequitur aut totum non esse maius parte in infinito, quae est sententia Galilaei et Gregorii a S. Vincentio quam probare non possum, aut ipsum infinitum esse nihil, seu non esse Unum nec totum. An dicemus: distinguendo inter infinita, scilicet infinitissimum, seu Omnes numeros esse quiddam implicans contradictionem, nam si totum sit, intelligi potest factus ex numeris omnibus continue in infinitum, qui erit longe major omnibus numeris seu numero maximo. An dicemus non debere dici aliquid de infinito, ut de toto, nisi ubi adest demonstratio. Galilaeus addit nec infinitum esse maius finito, quia in milione numerus quadratorum non est centesima pars millionis, at in denario numerus quadratorum (1. 4. 9.) est pene tertia, in novenario tertia pars; radicum, in unitate aequatur numerus radicum et quadratorum. Hinc millio magis abit ab infinito, quam denarius, cum in infinito aequalis sit numerus radicum et quadratorum. Ad quaestionem an partes continui sint finitae, an infinitae respondet Galilaeus neutrum esse, sed tales ut respondeant cuilibet numero dato (+ seu indefinitas +).

3 p. 24. (1) Punctum additum puncto (2) Indivisibile L 10 Galilaei et erg. L

10 sententia Galilaei et Gregorii a S. Vincentio: bei Galilei nicht gefunden; GREGORIUS A S. VINCENTIO, *Opus geometricum*, 1647, lib. 8, pr. 1, theorema, p. 870 f. (Vgl. III 1, S. 11).

12. ZUR ARS SIGNORUM VON GEORGE DALGARNO

[Februar - März 1673 (?)]

Überlieferung:

LiH Marginalien und Unterstreichungen in: G. DALGARNO, *Ars Signorum*, London 1661.HANNOVER, *Niedersächs. Landesbibl.*, Leibn. Marg. 4 (Ms. IV 308 a). 5*L* Marginalien: LH IV 7 D 1, 1. 1 Tafel (39, 8 x 49, 8 cm).Teildrucke: 1. TRENDELENBURG, *Histor. Beiträge* 3, 1867, S. 31 f., 40; 2. GERHARDT, *Philos.**Schr.* 7, 1890, S. 7 f.; 3. C. I. GERHARDT, *Der Briefwechsel von Gottfried Wilhelm Leib-**niz mit Mathematikern*, Erster Band, Berlin 1899, S. 100; 4. L. COUTURAT, *La logique**de Leibniz*, Paris 1901, S. 544, 546, 548. 10

Die folgenden Eintragungen befinden sich in einem wohl bei Leibniz' Besuch in London erworbenen, in Hannover sicherlich auf seine Anweisung gebundenen Exemplar des Werkes. Die Tafel mit dem *Lexicon Grammatico-Philosophicum* wurde offenbar nicht mit eingebunden, gelangte jedenfalls in das Faszikel, das Hodanns *Definitionen* von 1702 bis 1704 enthält. Von der Hand Hodanns (Leibniz' Sekretär seit 1702) stammen auch Eintragungen am Fuß der Tafel, und inhaltlich stehen einige seiner Definitionen mit Leibniz' Marginalien in Verbindung. Es ist nicht auszuschließen, daß mehrere Marginalien erst aus dieser Zeit stammen. Die vom Buchbinder auf das zweite Vorsatzblatt geklebte Eintragung über den Besuch bei Oldenburg und Boyle (Februar 1673) dürfte zeitlich nahe mit diesem Besuch zusammenhängen. Bei der vorangegangenen ersten Lektüre sind wohl bereits die meisten Randbemerkungen, An- und Unterstreichungen entstanden. In den *Observata Philosophica in Itinere Anglicano sub initium annii 1673* (*Cat. crit.* 2, Nr. 344) notiert Leibniz unter anderem: »Wilkinsii character universalis cum figuris. Ejusdem prodromus Grammaticae rationis. Alterius Ars signorum seu character universalis. Ars substituendi sibi perpetuo diversi gradus literas ex hoc postremo characteris universalis autore.« Leibniz' Eintragungen zum *Lexicon Latino-Philosophicum* S. 95 hat Hodann in die *Definitionen* übernommen, auf die zu S. 108, 110-112 hat er verwiesen. Aus welchem Grunde und in welcher Absicht Hodann am unteren Rand des *Lexicon Grammatico-Philosophicum* das Vorkommen der Vokale und Konsonanten am Silbenanfang in der Reihenfolge der Druckspalten 1-8 registriert hat, ist nicht zu erkennen. 15 20 25

Die An- und Unterstreichungen von Leibniz sind durch Sperrung des Textes, seine Randbemerkungen als Fußnoten zum Textauszug wiedergegeben.

12. EINTRAGUNGEN ZUM TEXT

Ars Signorum, VULGO CHARACTER UNIVERSALIS ET LINGUA PHILOSOPHICA. Qua poterunt, homines diversissimorum Idiomatum, spatio duarum septimanarum, omnia Animi sua sensa (in Rebus Familiaribus) non minus intelligibiliter, sive scribendo, sive loquendo, mutuo communicare, quam Linguis propriis Vernaculis. Praeterea, hinc etiam poterunt Juvenes, Philosophiae Principia, et veram Logicæ Praxin, citius et facilius multo imbibere, quam ex vulgaribus Philosophorum Scriptis. Authore Geo. Dalgarno, ¹ – hoc ultra. LONDINI, Excudebat J. Hayes, Sumptibus Authoris, Anno reparatae salutis, 1661. ²

[fol. A 4 r° – v^o] Charles R. Whereas We have been informed, by the Testimonies of divers Learned Men³ from both the Universities of Our Kingdom of *England*, concerning the great pains taken by *George Dalgarno*, in a Scholastick and Literary

¹ *Auf dem Titelblatt unter Geo. Dalgarno*: p. 81.

² *Auf einem auf die Rückseite des zweiten Vorsatzblattes geklebten Blatt*: Hoc inventum prosecutus est et ad finem perduxit Iohannes Wilkinsius Episcopus Chestrensis philosophus mathematicus et theologus insignis, qui inter Societatis Regiæ Anglicanae fundatores censi potest. Videatur opus praeclarum Characteris philosophici quod in fol. Londini prodiit.

Verum quemadmodum ego coram indicavi Roberto Boylio et Henrico Oldenburgio, videntur egregii Viri magnitudinem rei verumque usum non satis animo complexi. Nam illorum sive Lingua, sive scriptura hoc tantum efficit, ut inter lingua dissitos commoda institui possit communicatio: sed vera Characteristica Realis, qualis a me concipitur, inter [ap]tissima humanae Mentis instrumenta censi deberet, [in]vincibilem scilicet vim habitura et ad inveniendum, et ad retinendum et ad dijudicandum. Illud enim efficit in omni materia, quod characteres Arithmetici et Algebraici in Mathematica: quorum quanta sit vis quamque admirabilis usus, sciunt periti. Sed de his rogatu clarissimorum e Societate Regia Virorum peculiarem molior dissertationem.

Dalgarnus vidit aliquid per nebulam p. 33, sed difficultate territus, nec satis videns quomodo res sit instituenda in alia omnia abivit. Idem p. 78. 79: aliorum meminit qui de hac arte egerunt.

³ *Von den hier genannten fünf Namen hat Leibniz unterstrichen*: J. Wilkins, D. D.

¹³ p. 81: wohl als Hinweis auf den dort ausgeschriebenen Namen Georgius Dalgarno zu verstehen.

Design, of an *Universal Character* and *Philosophical Language*; All of them approving and commending his Discovery, judging it to be of singular use, for facilitating the matter of Communication and Intercourse between People of different Languages, and consequently a proper and effectual Means, for advancing all the parts of Real and Useful Knowledge, Civilizing barbarous Nations, Propagating the Gospel, 5 and encreasing Traffique and Commerce. . . .

[fol. A 8 v°] Placuit Gratitude ergo, et ut alii incitentur ad Artem hanc Novam ulterius propagandam, eorum Nomina adscribere, quorum munificentia (cum meis laboribus) Ars haec a primo Inventionis semine ad hanc maturitatem crevit, jamque Lucem Publicam videt. Horum nemo infra summam unius Librae Anglicanae, nemo 10 supra decem, largitus est.⁴

CAP. I. *De primis Signorum Elementis, speciatim vero de sonis simplicibus.*

[p. 2-3] Sonorum simplicium numerus et differentiae, a diverso modo aperiendi et claudendi Organa pronunciationis petenda sunt; quare primo dividi possunt Literae, in *apertas* et *clausas*. 15

Apertae principaliores (non enim est animus differentias minutiores persequi) sunt septem; quarum valor, ordo, et soni differentia videantur supra. Hae iterum sunt *Gutturales* vel *Labiales*. Gutturales sunt quatuor, quarum pronunciatio gradatim procedit, a sono maxime aperto *a*; per sonum paulo contractiorem *η* et tertio *e* adhuc contractiorem, et gutture struictiore prolatum; ad quartum *i* sonum contractissimum, 20 et strictissimo gutture formatum, ideoque acutissimum. Labiales sunt tres; quas sic voco quod sine labiorum ope et motu formari nequeunt.⁵ Harum *o* est maxime aperta, hoc est contractionem labiorum minime poscit; *υ* contractiora labia in ipsius formatione requirit; *u* maximam labiorum contractionem et conatum postulat.

[p. 4] *S* formatur per contactum palati et laterum linguae, media parte linguae a 25 contactu abstinente; per quam tanquam per fistulam, spiritus sono sibilo emittitur. De sono hujus Literae audivi virum doctum hoc peculiare observantem; quod nequeat efferri sono *claro* sed ad modum *susurri*: quod quidem verum est, sed non de hac litera sola; nulla enim est litera aspirata ex tribus mutis, quae sono claro proferri potest.⁶ 30

⁴ *Von den hier folgenden 32 Namen hat Leibniz unterstrichen*: R. Boyle Com. a Corke. Fat. German., J. Wilkins T. D., S. Ward T. D., J. Bathurst M. D., J. Tillotson A. M., Floyd A. M.

⁵ imo possunt sed non commode

⁶ imo hoc verum est de omnibus consonantibus

[p. 4] Sonus *r* est fortis vibratio extremitatis linguae contra palatum; hinc est quod qui nervos linguae habent debiles, non facile formant hunc sonum.

[p. 5-7] *Nasales* ideo sic voco, quod dum organa oris clauduntur, continuatur sonus per emissionem spiritus per nares; clausis enim naribus, hae litterae formari nequeant. De his tria hic monenda sunt. Primo ex hac naturali et genuina sonorum 5 analysi detegi (vel saltem confirmari) litteram seu sonum vere simplicem dari, quae vulgo per duas litteras diversorum organorum, ideoque in eadem syllaba minime unibilium, absurde scribitur: Hic enim sonus ex natura rei ipsius, non minus facilis est vel in principio vel fine vocis sine alia consonante, quam aliae duae litterae nasales *m* et *n*; licet respectu nostri non ita sit; nam nos nihil facile facimus nisi quod saepe 10 facimus. Secundo, cum in vulgaribus nostris linguis nullum habeamus Characterem simplicem ad exprimendum hujus soni valorem; ideo mutuatus sum Characterem *f* ad hunc sonum significandum. Tertio, propter hanc causam Characterem *F* pro dicto sono substitui; quia hic mihi propositum est omnibus modis facilitati consulere (quae etiam causa fuit, quod omnes alios sonos simplices rejecerim; quia pauci vel nulli 15 eorum sunt, qui facile pronunciantur ab omnibus populis; sed apud varios populos admodum varius est eorum usus) ideoque hunc sonum, licet perfectissimum et distinctissimum ab aliis; cum tamen a nullo populo cujus litterae ad nos pervenerunt sit usitatus, nisi ante suffocatum vel mutum sui organi (et tunc quidem Characterem proprio non scribitur; Graeci enim per γ ἄγγελος; aliae gentes per *n* ut *languor*, *anger*),⁷ 20 ideo inquam, hunc sonum ex hac lingua ejeci; cujus loco substitui litteram *f*, facilis et distincti soni. Si tamen aliter visum fuerit viris doctis, poterit retineri sonus proprius litterae gutturalis *Transpirantis*, seu *Nasalis* sub Characterem soni *f*.

[p. 9-10] Quemadmodum soni simplices aperti coalescunt in unum sonum continuatum, qui dicitur diphthongus; sic clausi saepissime in unum continuatum sonum 25 in eadem syllaba coalescunt: quare explicatis sonis simplicibus clausis, quasdam regulas de earum compositione tradam; nimirum de principalioribus sonis Compositis, ut monui de diphthongis.

Primo, Haec est Regula certa et universalis: Nulla littera unius organi naturaliter praecedere potest litteram alterius organi, in principio syllabae. . . . Videbitur fortassis *sf* (ubi per *f* jam intelligo gutturalem *nasalem*) sonus non naturalis: verum ut supra demonstravi *f* solitarie sonari posse in

⁷ forte *Ayn* Hebraeorum huc pertinet

principio syllabae, non minus quam *m n*; sic etiam compositio *sf* non minus est naturalis, quam *sm sn*.⁸

CAP. III. *De Rerum Serie Praedicamentali.*

[p. 18–19] Opinio est quorundam hujus Saeculi Scriptorum, qui in quibusdam Philosophiae partibus Inventores, in omnibus vero Reformatores se jactant; nullum esse usum *Doctrinae praedicamentalis*;⁹ hoc est revera, strictam Methodum in Artibus docendis non esse necessariam: quo nihil absurdius et Philosopho indignius doceri potest.

[p. 20] Quandoquidem probabile admodum sit, Libellum hunc ad multorum hominum doctorum manus perventurum; ideo placuit hic paucis inserere Rationes, propter quas seclusa fide ex Dei Revelatione, his duabus Maximis (et quidem mihi aliarum omnium primis) veritatibus ipse assentiam. 1. Esse *Deum*. 2. *Animam Humanam esse Immortalem*. Hocque eo libentius facio, quod videam maximam audaciam Mortalitatibus assertorum, hoc fermento plurimos corrupisse; et quosdam Autores Magni Nominis, hoc Argumentum leviter admodum tractasse.

Primo, Praeter naturae vocem in omnibus hominibus, Numen suspicientem et invocantem; ulterius sic colligo esse Deum. Esse Causam primam est prima veritas; ergo est prima¹⁰ veritas esse Deum: *Causa enim prima et Deus* mihi idem significant verum.

[p. 26] Et quidem haec Magna Philosophiae *Reformatio* consistit, in *Seriei praedicamentalis* legitima ordinatione; quae fons est omnium *definitionum, divisionum, demonstrationum*, aliorumque Logicorum *Argumentorum, et terminorum*: ad quod *Nobile Susceptum* ut alios provocem; et ut quibusdam objectionibus contra sequentem Rerum Seriem in Lexico hujus Artis exhibitam, occurratur; mentem meam de *Praedicamenti Natura* quibusdam generalibus conclusionibus aperiam.

[p. 28–29] Tertio, Duplex est suppositio, secundum quam haec *series Rerum* constitui potest, et exinde Rerum *Definitiones* deduci: Vel primo, investigando per *Analysin Logicam*, certum numerum *primarum et simplicissimarum Notionum*, ex quibus omnes aliae complexae componuntur; et quidem hic Analyticus modus, in penitiorum Rerum cognitionem ducit. Novi sententiam esse ingeniosissimorum hominum, numerum *Notionum simplicium* per strictam *Analysin Logicam*, pauciorum

⁸ ital. *sfacciato*.

⁹ Hobb.

¹⁰ prima *gestr*.

esse numero¹¹ sonorum articulorum simplicium per strictam Analysin Grammaticam. Vel secundo, constitui potest haec series reducendo omnes Notiones *Naturae et Artis* tam *Complexas*, quam *Simplices* ad lineam rectam praedicamentalem. Utriusque hujus Notionum texturae, magnus esset usus in Philosophia.

[p. 31] Octavo, Notandum in tali Serie, quamplurimae darentur voces *genericae*; 5
quales sunt hae, *Accidens, Qualitas, Quantitas, Relatio, planta, brutum, avis*, etc. Quae communiores Rerum respectus et convenientias notant. Supposito enim quod numerus *specierum infimarum*, esset 4000 vel 10 000; totidem esset numerus notionum *Genericarum*:¹² quia scil. jam supposuimus, omnem Generum divisionem esse dichotomice factam; et notiones Genericae et 10
communiores, unica voce expressae, essent valde *Emphaticae*, et ad docendum aptae.

CAP. IV. *Corollaria quaedam Grammaticalia ex dictis de Praedicamento.*

[p. 32-34] Ex iis quae jam dixi de praedicamento in Genere, quod fundamentum est, et Materia in qua Grammaticae; Corollaria quaedam Grammaticalia deducam.

Primo, Constitutio illa Praedicamenti, quae Notiones *primas et simplicissimas* 15
(quarum numerum non superare decem opinio est quorundam)¹³ primo loco disponit; deinde compositas ex his paucis simplicibus, pro ratione varia, qua ex his componuntur, et multiplici respectu quem ad se invicem dicunt, Fundamentum non est idoneum Artis Grammaticae; idque propter duplicem rationem, unam a *Rebus* 20
ipsis, alteram a *Signis petitam*.

Primo, qui Analysin accuratam omnium Notionum *Naturae et Artis*, maxime *complexarum*, in prima sua Elementa, omnesque respectus mutuos *simplicium* in hoc Composito, curiose persequeretur; toties necessario ab illo assumerentur, et reasumerentur haec *simplicia*, ad varios respectus *Compositi* significando, illudque ab omnibus aliis rebus perfecte discriminandum; ut perfecta jam Analysis, Notio haec 25
una prae oculis poneretur saepissime in tot *Partes* distributa a Philosopho curioso; quot corpus humanum, post dissectionem, a perito Anatomico. Et quidem non minus difficile esset, ex tot partibus per hanc Analysin jam separatim positis, colligere unam completam et integram formam hujus Compositi, ita clare ut ab omnibus aliis Compositis ex iisdem simplicibus distinguatur; quam ex dissecto cadavere in minu- 30
tissimas partes, discernere cujus sit an Petri, Jacobi, vel Thomae, etc.¹⁴ Non nego (ut

¹¹ vid. p. 32.

¹² *über Genericarum*: subalternarum

¹³ vid. p. 29.

¹⁴ aliud est dissipare partes, aliud distincte considerare, nec opus est ad omnes 35

supra docui) hujusmodi Analyses in penitiorem et interiorem rerum cognitionem ducere: Imo dico hanc esse summam Philosophiae perfectionem, posse quamlibet propositam Notionem in sua prima principia resolvere; qui modus philosophandi utilissimus nimis negligitur: Apparet tamen ex dictis, hanc Analysin parum conducere, ad hanc Notionem sub forma unius Compositi, statim unico Mentis actu, 5 sine longo discursu apprehendendum.

Secundo, Si signa respiciamus, idem manifestum erit; hoc principium omnino ineptum esse; ut secundum illud Nomina Rebus imponantur. Supponamus enim Notionem aliquam, per dictam Analysin distribui in centum, forte mille particulas,¹⁵ ad omnes minutas Differentias hujus Rei, quibus ab omnibus aliis distin- 10 guitur notandas: oporteret, ut ad minimum, singulae particulae seu Differentiae unam literam,¹⁶ ad illas distincte significandum haberent; his igitur literis in unam vocem collectis, Rerum Nomina in eam longitudinem excrescerent, ut vox una integram paginam impleret. Summe quidem cum illis consentio, qui majori acumine Philosophiae partem Analyticam contemplant, quam Philosophorum vulgus; quanto 15 pauciora fuerint Signa Primitiva, ex quibus Rerum Complexarum Nomina, non ex mero Arbitrio, sed Logice et secundum Rei Naturam componentur, tanto perfectior erit Ars: Frustra enim fit per plura, quod aequae, vel magis commode fieri potest per pauciora. Verum in tanta paucitate Primitivarum, ex nimia brevitate, nimia obscuritas oriretur: experientia etiam comprobaret, plus Arbitrii necessario fore, in 20 hujusmodi Compositis quam ipsis simplicibus.

CAP. V. *Explicatio Tabularum.*

[p. 36-37] Cum Philosophis omnibus sanioribus Consentio, dari unum Summum Genus, et primum et communissimum conceptum, quem solemus appellare *Ens* seu *Res*. Verum in primis Differentiis *Ens* dividendibus, sententia mea ab illorum differt: 25 Tam cito scil. oriuntur opinionum differentiae, inter nos homines, quam in ipsis rebus inveniuntur. Docent illi *substare* et *accidere* primo dividere *Ens*: Mihi vero videtur, Seriem perfecte praedicamentalem constitui non posse, secundum quam legitimae praedicationes fieri possunt, nisi Differentias concipiamus magis latepaten-

minutias animum simul advertere; sufficit characterem ita compositum esse, ut pro 30 arbitrio subdividere liceat.

¹⁵ imo paucas.

¹⁶ non est opus, quemadmodum non sunt tot characteres in numeris quot unitates.

tes, quae adaequate dividant *Ens*, sub conceptu et respectu communissimo: has ego vocavi, *abstractum esse et concretum esse*; vel *simplex et compositum*; vel statum rei *incompletum et completum*; *Ens* vero incompletum secunda divisione, in *Substantiam* et *Accidens* dividendo: nisi quis mallet uti divisione *trichotomica*, sic; *Ens* est *substantia, accidens, et Compositum*,¹⁷ quae forte in hoc casu, et quibusdam aliis, non minus est perfecta quam dichotomia. 5

[p. 38-39] Concreta Materialia divido in *Mathematica, Physica et Artefacta*. Miratus sum semper has notiones Mathematicas, quas ego hic pro *Concretis* posui, a philosophis haberi *accidentia*: Quis enim non clare percipit has voces, *punctum, linea, superficies*, etc. esse *Concreta*; cum significant *subjectum et formam*. Quare haec propositio, *linea est longitudo*, est vel identica, vel falsa. 10

Notandum de his Notionibus, quod Nomina Rerum corporearum *Quantitatem* vel *figuram* essentialiter dicentium, hinc desumenda esse: sic, *scintilla, arena, pulvis, gutta; mamnηm, mamnηf, mamnom, mamnim*, etc. id est, punctum ignis, lapidis, etc. Sic *linea* ignis, ligni, vel cujusvis materiae, ubi longitudo praecipue innuitur: sic folium Chartae, lamina, bractea, ad superficiem referuntur. 15

[p. 42] Quinto, Si cui forte magis placeret definitiones Specierum *Naturae* et *Artis* conficere ex Genere, et Loco numerico pro differentia posito; quam per differentiam petitam ex aliis radicalibus, et Generi superadditam; potest hoc fieri sine minima variatione harum Tabularum, nimirum addendo literas terminales voci genericae ordinis numerici significativas. e. g. 20

Nηka, pro 1. Elephas

Nηkη, 2. Equus

Nηke, 3. Asinus

Nηko, 4. Mulus¹⁸ 25

[p. 49] Atque hic filum Explicationis rumpam; multa consulto tacens, partim quod sciam Homines doctos, et hujus operis dignos censores, ex paucis quae hactenus dicta sunt, rationem Methodi in sequentibus satis apprehensuros; partim etiam propter alias causas.

CAP. VI. *De Institutione Verborum, seu Signorum Applicatione ad Tabulas.* 30

¹⁷ substantia, accidens durch Klammer zusammengefaßt, darüber: incompletum; über Compositum: completum.

¹⁸ ita fecit Wilkinsius.

[p. 52] 9. Nomina Notionum incompletarum in Tabulis Concretorum, id est, Partium Rerum; sunt etiam voces incompletae et mutilae: id est, biliterales (duplices enim literae *fr*, *fl*, *sm*, *sn*, etc. habendae sunt pro simplicibus, quae loco simplicium literarum supponuntur, propter penuriam literarum simplicium) quae quantum literarum distributio sinebat, habent praecipuam Characteristicam Literam sui Integri seu Totius, cujus sunt partes: Sic partes Figurae habent *b*, quae est Character Figurae; idem videtur in partibus *Coeli*, *Ignis*, etc. ad quarum species distinguendas *s r l* sunt Characteristicae; quae nullo alio casu sunt Characteristicae specierum.

[p. 54] 12. Litera *l* potest ubicunque Euphonia postulat, addi fini vocis desinentis in consonantem; cujus usus sic erit mere Euphonicus, nisi quod necessario adsumenda sit in plurali numero; quia eadem consonans nequit duplicari sine vocali sequenti. Sic etiam, *i* servilis praecedat consonantem finalem, voci Radicali advenientem per flexionem Grammaticam; cum natura vocis non postulat aliam vocalem significativam praecedere.

[p. 54-55] 15. Cum quaelibet vox, ut ingreditur orationem, sit sub aliqua Grammaticali Flexione; hinc vox pure Radicalis, est aliquid abstractum ab omni respectu Grammaticali: verum brevitatis causa, appropriavi vocem ex solis Radicalibus Literis constantem Notionibus Particularem significandis; quas omnes a Radicalibus Notionibus Tabularum derivari, Logicae est Mysterium, in hac Arte Revelatum.

CAP. IX. De Syntaxi.

[p. 73] Utcunque, aliud remedium hic inventum est ad numerorum concentum harmonicum supplendum, absque orationis structurae Logicae perturbatione; nimium interpositio servilis literae *i* quoties Euphonia postulat.

[p. 75] Utimur Flexione Genitiva (quae exprimitur per particulam *snfa* Radice *pertinere*) cum loquimur de duobus notionibus, ita, ut de una earum conceptus fiat in statu abstracto, vel quasi abstracto, separato, et distincto ab alia; ut, *albedo hujus parietis*, *Lux hujus diei*, *manus Petri*; Adjectiva vero, cum duas res concipimus in statu Concreto, composito, et unito; ut, *paries albus*, *lux diurna*, *membra humana*.

CAP. X. De particulis.

[p. 78-80] Memini selectum numerum virorum Doctissimorum in Academia Oxoniensi, quibus primo Inventionem hanc communicavi, dum viderent Schema totius Artis in unica pagella exhibitum, Characteribus additis, brevitatem hanc incredibilem omnes mirabantur; praecipue illam partem quae Particulas complecte-

batur. Ex his vir clarissimus Sethus Ward T. D. et Astronomiae Professor in eadem Academia, postea mihi communicavit Tabulas Notionum Philosophicas, quas Artem hanc intendens ipse composuerat: Et licet ad Particulas explicandas, et structuram orationis ex iis nondum descenderat, probabile tamen admodum est, quod labores ejus temporis progressu, serius aut citius in publicam lucem Artem hanc 5 produxissent. Postea vero mihi nunciatum est de aliorum propositis hac in re; circa enim idem tempus,¹⁹ prodiit Liber Anglice, sub Nomine *Characteris Universalis*; qui revera nihil aliud novi docebat, quam scribere vel loqui Anglice modo multo difficilior quam vulgo fieri solet. Ingeniosus multo cogitata sua de hac Arte proposuerat Franciscus Lodwick Cives Londinensis; verum huic Suscepto impar, propterea quod 10 Artis experts, et extra Scholas natus.

Primus igitur meus conatus in hac Arte, longe alius erat a Methodo hic exhibitae; praecipue in Particularum materia. Primo enim omnes Notiones Primitivas in duas Classes dividebam; Materiales scil. et Formales: Nomina et Verba et eorum casus partes materiales appellabam; easque Characteribus Majusculis notabam: Formales 15 seu Particulas, punctulis minusculis circum Characterem Majusculum nominis vel verbi, designabam; eodem modo quo solent in Arte Brachygraphiae, vocales per puncta notare circa Characterem consonantis. Et quidem hic modus maximum compendium scribendi docebat; sicut enim in vulgaribus Literis, quilibet Character significat partem vocis unius, forte *quartam, quintam, sextam*, etc. hic, minimum 20 punctulum significabat integram Notionem; v. g. haec sententia, *ego amo illum valde bene*, scribebatur unico Characterem Majusculo pro verbo *amo*; caeterae particulae per puncta circum hunc Characterem affixa significabantur. Sic haec sententia: *Sed quoniam nos saepe molestamur ab illis, ideo nos quoque illos aliquando molestabimus*. Tota haec sententia duobus Characteribus Majusculis scribebatur; caeteris vocibus per punctula circa Characterem affixa, expressis. 25

¹⁹ 1647.

7 Liber Anglice: wohl gemeint C. BECK, *The Universal Character* (erschienen erst 1657).

12₂. EINTRAGUNGEN ZUM ANHANG

LEXICON LATINO-PHILOSOPHICUM

	<i>Zu:</i>	<i>schreibt Leibniz:</i>	
p. 95	Abdicare	curae alicujus rei renuntiare	
	Abdere	facere imperceptibile	5
	Abire	desinere adesse	
	Abhinc	immediate post nunc incipiens	
p. 108	peripheria	circumferentia	
p. 110	repagulum	pessulus	
	restis	laqueus	10
	ripa	littus	
	ritus	caeremonia	
	rivus	amnis, flumen	
	sanctus	sacer	
p. 111	sinus	gremium	15
p. 112	statuo	puto	
	suspiro	gemitus	

Darüberhinaus hat Leibniz durch einen davorgesetzten kurzen Strich bzw. Punkt folgende Wörter markiert:

p. 96	alias	p. 109	prohibeo	p. 110	ripa	p. 111	scelus	20
	alibi		proverbium		ritus		semita	
p. 109	pinguis	p. 110	puto		rogo		senex	
	praeda		Racemus		rubeo		severus	
	praedium		ratio		rumor		sileo	
	praemium		recens		sal		somnio	25
	privilegium		reddo		sanctus		species	
	prodigium		remedium		satur			
	profiteor		restis		saxum			

p. 112	sperno	p. 113	Taceo	p. 114	vegetus	p. 114	vigeo	
	spina		temerarius		vehemens		viscus	
	splendo		templum		verbero		vito	
	spondeo		tendo		verbum		ulciscor	
	spurius		tergum		verecundus		ulcus	5
	stagnum		theatrum		vertex		ultimus	
	statura		tributum		vexillum		vola	
	stipula		tristis		via		volvo	
	suadeo		tumultus		victima	p. 115	urbs	
	superbus		turba		vicus		utor	10
	sylva				vicinus		vultus	
					video			

Ferner hat Leibniz auf den Seiten 100, 102, 104, 105, 108, 111, 112 und 113 einige Druckfehler verbessert.

123. EINTRAGUNGEN ZUR TAFEL

15

LEXICON GRAMMATICO-PHILOSOPHICUM,
 seu Tabulae Rerum, et Notionum omnium Simpliciorum, et Generaliorum, tam Arte-
 factarum quam Naturalium, Rationes et Respectus communiores, Methodo Praedi-
 camentali ordinatas, complectentes: Quibus significandis, Nomina, non Casu, sed
 Arte, et Consilio, servata inter Res et Signa convenientia Analogica, instituuntur. Ex
 quibus, Rerum et Notionum aliarum omnium magis Complexarum et specialiorum
 Nomina, vel Derivatione, vel Compositione, in una vel pluribus vocibus, per Regulas
 quasdam Generales et certas, secundum Analogiam Logico-Grammaticam, forman-
 tur; Ita ut Nomina sic formata, Rerum Descriptiones ipsarum Naturae consentaneas,
 contineant.

25

Am Kopf der Tabelle schreibt Leibniz:

A	Ens res.	
H	substantia.	
E	accidens.	
I	Ens concretum ex substantia et accidente.	5
O	corpus.	
Y	Spiritus.	
U	concretum ex corpore et Spiritu seu Homo.	
M	concretum Mathematicum.	
N	concretum physicum.	10
F	concretum artefactum.	
B	accidens Mathematicum.	
D	accidens physicum generale.	
G	qualitas sensibilis et accidentia mixtorum et vegetabilium.	
P	accidentia sentientium,	15
T	rationalium.	
S	significat accidens commune, et uni ex praecedentibus consonis initio syllabae praepositum est servilis, v. g. ante P, seu SP significat variationem seu novam sub-classem τὸ P seu accidentis sensibilis.	20
R	est servilis quae posita post characteristicam consonam significat oppositionem, ut	
L	medietatem.	
V	est characteristicam vocis numericae.	
	A H E O Y U AI EI OI I M N F B D G P T K L	25
	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	
	vado est 154	
I	est servilis interposita Euphoniae gratia quoties nimius est consonantium con- cursus.	
	Radicalis [<i>bricht ab</i>]	30

Syllaba quae non incipit a consona denotat rem imperfectam seu partem alterius.
In Substantiis, retentis consonantibus unius sub-classis variatur in ea vocalis; in ac-
cidentibus, retenta vocali variatur ultima consona.

<i>Zu:</i>	<i>schreibt Leibniz:</i>	
Av Ens, Res	quod distincte concipi potest quod intelligi potest	5
Hv Substantia		
Ev Accidens		
Iv Ens completum, vel concretum		10
Ov Corpus	Extensum resistens (<i>darüber:</i> passivum) aggre- gatum substantiarum simul existentium	
Yv Spiritus	Substantia sine extensione	
Vv Compositum; id est, Homo.		
Meis Concretum Mathematicum. MeiM Species simplices.	abstrahunt ista a corpore et spatio	15
mam punctum	situm non extensum	
m η m linea	puncti via, sectio superficiei	
mem superficies	ambitus solidi, sectio solidi	
mim solidum	quod nulli finito inest, cui non sit homogeneous, 20 item in quo non extremum	20
MeiB Figura.		
mab circulus	planum cuius extrema ab uno aequidistant	
m η b sphaera	solidum cuius extrema ab uno aequidistant	
meb spira	quod simul in orbem redit et recedit	25
mib cubus	parallelepipedum rectangulum aequilaterum	
mob conus	generatum recta in puncto immoto manente et per circuli circumferentiam circumducta	

1 a (1) vocali (2) consona L 2 sub-classis (1) variantur vocales (2) variatur in ea vocalis L
7 Hv Substantia *Dalgarno* | Ens agens et patiens, Est Ens omnia alia existentia (in eius no)tionem involvens, 30
Ens persistens *gestr.* | L 8 Ev Accidens *Dalgarno* | attributum Substantiae *gestr.* | L

mυb	cilandis	<i>korrigierend</i> : cilynder generatum recta sibi parallela per circuli circumferentiam ducta	
mub	piramis.	solidum factum rectis ex extremitatibus trianguli in apicem coeuntibus	5
	Partes Figurae.		
ab	basis r. cacumen	Basis est portio superficiei figurae solidae, cuius continua in apicem seu cacumen usque diminutione fit figura.	
ηb	latus r. angulus	Latus est recta portio ambitus plani. Angulus est laterum concursus.	10
eb	perimetrum r. area		
ib	axis r. polus	Axis est recta immota in moto, poli extrema axis.	
ob	gumphus r. impages.	<i>korrigierend</i> : gomphus <i>Nagel, Klammer</i> non sunt hujus loci.	15
Neis	Concretum Physicum.	corpus sensibile	
	NeiMNeiF Inanimatum.		
	NeiM Simplex.		
nam	coelum	Regio siderum	
nηm	ignis	calidum et lucidum, lucidum et urens	20
nem	aër	fluidum impalpabile	
nim	aqua	fluidum palpabile perspicuum insipidum incombustibile	
nom	terra.	firmum palpabile	
	Partes Coeli.		
as	stella	globus mundanus. Sidus	25
ar	luna	planeta secundarius	
al	sol.	sidus per se lucens	
	Partes ignis.		
ηs	fumus r. flamma	aër calidus lucidus seu aër ignitus, candens est terrestre calidum lucidum, scintilla est portiuncula candens.	30
ηr	cinis r. fuligo.		

20, lucidum et urens *erg. L* 22f. perspicuum ... incombustibile *erg. L* 30 flamma
Dalgarno (1) calidum lucidum (2) aër ... lucidus *L* 32 candens | indistingibilis *gestr. | L* 35

	Partes aeris.		
es	nubes	exhalationum sublimium massa visibilis	
er	ventus.	aër motus	
	Partes aquae.		
is	mare r. fluuius	Flumen est aqua currens alveo coërcita.	5
		Mare est receptaculum fluviorum, stagnans,	
ir	fons l. palus r. rivus.	palus aqua stagnans impura,	
	Partes terrae.		
os	continens r. insula	Insula terra aqua circumdata,	
or	mons l. planities r. vallis	mons elevatior pars telluris vallis depressior.	10
ol	cavea r. rupes.	cavea <i>ersetzend</i> : caverna	
	...		
	NeiF Minerale.	2	
naf	medium		
n η f	lapis	est terrestre durum immalleabile.	15
	sn η f lapis pretiosus		
nef	metallum.	malleabile fusile	
	NeiDBeiG Planta.		
Sneib	imperfecta.		
	NeiBeiD Herba.	3	20
	NeiB Vesca		
nab	bestiae vesca.		
n η b	homini in folio	in folio <i>streichend als neue Zeile</i> : in folio	
neb	in radice		
nib	in fructu		25
	...		
	...		
	Partes annuae.		
ag	folium l. flos r. fructus		
η g	pappus	(lanugo floris)	30
eg	calix	involucrum floris	
ig	palea r. siliqua	involucrum seminis aut plurium	
	...		

NeiP <i>TeiK</i>	Brutum.		
...			
NeiP <i>Teik</i>	Sanguineum.		
NeiP	Aerium id est, Avis.	4	
...			5
	Partes Piscis.	5	
...			
...			
TABULA ACCIDENTIUM.			
Seis	Accidens Commune.	6	10
SAs	Causa.		
		<i>Causa <u>unterstreichend</u>: conferens ad existentiam, et quidem cum successu. Conferens est natura prius sine quo non in hac rerum serie.</i>	
sam	efficiens		
	l. medium		
	h. finis		
san	materia h. forma		
saf	auxilium		
	l. permissio		
	h. impedimentum		
sab	instrumentum		
sad	preparans		
		quod reddit difficilius	20
		quod agit patiando	
		Praeparare est producere quod aliquando conferre potest,	
	h. conservans	quod removet impedimenta.	
sag	exemplum	Propositio particularis est exemplum universalis.	25
		Casus probans, vel casus excitans.	
sap	occasio	est rerum status conveniens ad agendum.	
sat	meritum	est actus qui si licet praemiatur.	
sak	fortuna h. consilium.		
	S <i>Hs</i>	Modi existendi.	30
...			

<i>s</i> η <i>f</i>	pertinere	seu haberi convenire	
...			
<i>s</i> η <i>g</i>	habere h. carere	<i>A</i> habet <i>B</i> , si <i>A</i> afficiatur quia <i>B</i> existit sic.	
...			
...			5
Deis	Physicum Generale.		
...			
DI <i>s</i>	Motus cum contactu.	7	
...			
DO <i>s</i>	Motus separans.	7	10
...			
DY <i>s</i>	Motus Retentio.	7	
...			
Geis	qualitas sensibilis.	7	
...			15
GH <i>s</i>	Sapor.	7	
...			
GE <i>s</i>	Odor.	7	
gem	flagrans r. faetidus	<i>korrigierend</i> : fragrans	
gen	graeveolentia.		20
...			
GY <i>s</i>	Communes Affectiones	7	
	mistorum.		
...			
...			25
Peis	Accidentia Sensitiva.		
PA <i>s</i>	Generaliora.	8	
...			
PH <i>s</i>	Motus Animalis.	8	
...			30

3 quia (1) est B (2) B L

	PEs Sensus Interni.	8	
...			
	POs Passiones Principales.		
pom	admiratio		5
pon	amor r. odium	odium <i>unterstreichend</i> : pron	
pof	spes r. metus		
pob	gaudium r. laetitia	laetitia <i>streichend</i> : tristitia	
pod	ira r. patientia		
...			10
	PYs Passiones minus Principales.	8	
...			
	SPHs Alii effectus.	8	15
...			
Teis	Accidens Rationale.		
	TYs Voluntas.	9	
...			20
	TVs Voluntatis expressio.	9	
...			
	Keis Politicum.		
	KOs Partes Judicis.	10	25
...			
...			

Flexiones Grammaticae:

Singula Exempla pro Re-
gulis habeantur nullam
Exceptionem patientibus.

Sim *bonus* Radix, in
oratione particula.

Nempe omnis radix accidentis per se sine flexio-
ne est particula.

...

...

5 accidentis *erg.* L

6 An den unteren Rand der Tafel hat Hodann eine alphabetische Liste der Charaktere Dalgarnos gesetzt, mit Angabe der Spalte, in der sie erscheinen.

13. MARTIANI CAPELLAE SATYRICON

[April 1673(?)]

Überlieferung:

- L* Konzept: HANNOVER, *Niedersächs. Landesbibl.* Ms ad IV 604, Bl. 41–48. 4 Bog. 2°. 10
 1/2 Sp. auf Bl. 41 r°, v° und 43 v° – 47 v°. 5
- I* verb. Reinschrift: HANNOVER, *Niedersächs. Landesbibl.* Ms ad IV 604, Bl. 51–54. 2
 Bog. 2°. 8 S. (Unsere Druckvorlage.) 15

Leibniz schreibt am 15. April 1673 an P. D. Huet, der im Auftrage des Herzogs von Montausier eine Klassiker-Ausgabe »ad usum Delphini« besorgte, er habe aus der Reihe der ihm angebotenen Autoren den Martianus Capella gewählt und wolle ihm sehr bald zur Beurteilung und Klärung der ratio edendi ein »specimen« einer »versio latina«, einer Übertragung in ein zeitgemäßes Latein also, vorlegen (vgl. II, 1 N. 114). Mitte Mai schickte er ihm, nachdem er Huet bereits das angekündigte Probestück gezeigt hatte, ein »specimen Reformatum«, das er – offenbar dem Rat Huets folgend – in Form einer »continua versio« aus einer »intertexta explicatio« angefertigt hatte, zusammen mit einem »argumentum totius fabulae«, das er »memoriae causa« beim Lesen zusammengestellt hatte. Er verspricht, sich mit dem Rest der Arbeiten zu beeilen, läßt aber bereits durchblicken, daß ihn insbesondere seine mathematischen Interessen Zeit kosten werden (vgl. II, 1 N. 116). 15

Von der »intertexta explicatio« zum *Epilogus* des *Satyricon* besitzen wir Zeugnisse in mehreren Stufen und den Ansatz zu einer daraus gefertigten »continua versio«. Außerdem existiert noch eine Übertragung in neueres Latein von den Büchern 1, 2 und 8 des *Satyricon* (vgl. *Cat. crit.* 2, Nr. 443A-K). Es ist nicht auszuschließen, daß Peter Schick, der wohl als Schreiber dieser Übertragung anzusehen ist, Leibniz vorgearbeitet hat, was das Fehlen eines Konzepts erklären würde. Daß Leibniz einen Teil davon, kurz zwischendurch vom Schreiber abgelöst, eigenhändig geschrieben hat, könnte diese Annahme bestätigen. 20

Das Huet vorgelegte »argumentum« liegt uns als Konzept und in verbesserter Reinschrift desselben Schreibers vor. Wir haben uns darauf beschränkt, in diesem Band nur diesen Teil wiederzugeben, da die anderen ihres primär philologischen Interesses wegen der Reihe V vorbehalten bleiben müssen. Wie man aus der Abfolge auf dem Bogen ersehen kann, geht das Konzept des »argumentum« der Anfertigung der »intertexta explicatio« voraus und dürfte daher noch im April 1673 verfaßt sein. 25

Die Niedersächsische Landesbibliothek besitzt zwei Leibniz-Handexemplare des *Satyricon*, beide in der Ausgabe Basel 1532. Das eine, das auf dem Rücken des Einbandes von alter Hand mit »Martianus Capella cum notis Leibnitii« beschriftet ist, dürfte neben einigen Anstreichungen die herausgenommenen Leibniz-Notizen aus späterer Zeit (*Cat. crit.* 2, Nr. 443 L u. M) enthalten haben. Das andere Exemplar weist einige wenige Anstreichungen und Marginalien, offenbar auch aus späterer Zeit, auf. Leibniz' bleibendes Interesse an einer Edition bezeugt noch sein Brief vom 29. Okt. 1715 an Joh. Chr. Biel (Privatbesitz). 30
35

Martiani Capellae Satyricon etc.
Compendium Operis sive Argumentum.

Totum Satyricon Martiani, sed Patris, narratio est, referentis nobis, quomodo cum Hymenaeum, nuptialem Deum initio operis, nuptialia solennia celebrantis, carmine invocaret, a filio Martiano, rei novitatem mirante, deprehensus, interrogatusque narrare occoeperit: Quid cum Satyra, Diva, id genus operum miscellorum praeside (id est Musa sua, libro suo) hyeme [nondum] antegressa, de nuptiis Mercurii et Philologiae sit ad lucernam commentatus. Versus ergo ad Hymenaeum, quo liber primus ac totum omnino opus inchoatur: *Tu quem psallentem etc.* sunt ipsius Martiani, non Satyrae, loquentis ad Hymenaeum, ut Grotio, id quidem obiter, ut puto, annotanti videbatur; cum scilicet cantanti, Martianum intervenire legens, non crederet ipsum Martianum esse qui cantaret; quod de duplici scilicet Martiano, patre filioque non cogitaret. Unde cum pro certo haberet, Martianum non esse qui canit, conclusit Satyram esse, hanc enim solam in reliquo opere personam secum loquentem introducit scriptor. At vero Satyra non est, quae canit; nam is qui canit, ab interveniente Martiano, pater appellatur, idemque exponere ingressus quid ea hyeme cum Satyra lucubraverit, narrationis filum ad operis usque finem producit. Jam is qui ista narrat, qui cum Satyra sibi ad lucernam assidente commentatus erat, est Martianus noster Capella, operis autor; infra enim sub initium libri octavi refert se jocos Sileni ebrii, serio Deorum concilio miscentem, a Satyra laboris sui examinatrice increpari, a qua aperte *Capella* nominatur, objecto pecudalis, ut ait, nominis convicio. Cum

1-3 etc. (1) Argumentum (2) Compendium Operis. Totum (a) Opus (b) Satyricon L 3 sed Patris erg. L 3-6 nobis, (1) quid (a) retulerit (b) | locutus sit cum erg. | filio: filio autem (aa) refert (bb) narrat (cc) | Martiano, a quo erg. | cum Hymenaeum (2) quomodo ... operis (a) nuptiis solennibus narrantis (b) nuptialia ... carmine (aa) invocans (bb) invocaret ... mirante (aaa) deprehenderetur et (bbb) | deprehensus interrogatusque erg. | narrare occoeperit. L 7 (id ... suo) erg. L 7 nondum erg. L vom Schreiber gelesen als quondam vor sit l 8 ad lucernam erg. L 8 commentatus. (1) Carmen (2) Versus L 8 ad Hymenaeum, erg. L 14f. esse (1) haec enim sola in toto opere persona colloquitur Martiano. (2) hanc ... loquentem (a) narrat (b) introducit (aa) Capella (bb) autor (cc) scriptor. L 16f. appellatur (1) narrat se hac hyeme cum satyra (a) lucubrare (b) lucubrasset, et qua narratione totum opus absolvitur: at is qui (2) idemque (a) narrare (b) exponere ... lucubraverit, (aa) quam narrationem quoque ad totius operis (bb) narrationis | postea gestr. | filum ... producit. (aaa) Atquin (bbb) Jam is qui L 18 sibi ... assidente erg. L 19 Capella, (1) carminis (2) operis L 19 octavi (1) narrat (2) refert L 21 ut ait, erg. L

10 Vgl. die Edition von H. Grotius, 1599, Bl. A 2 v°.

ergo qui cantu opus inchoat, qui a Martiano quodam interrumpitur, qui ab illo ipso Martiano pater appellatur, sit Martianus Capella; hinc manifestum esse arbitror duos hic esse Martianos, et Martianum illum interrumpentem, sive intervenientem, qui sub operis initium, simpliciter appellatur, esse Martianum filium, cui scilicet pater laborem hunc suum de studiis liberalibus scribebat, vel dicabat. Sed hoc apparet clarius, si operis initio conferatur finis, nam in versibus illis postremis: *Tandem senilem Martiane* (fili scilicet) *fabulam etc.* loquitur rursus ad filium Pater, patriam suam (Carthaginem), aetatem (provectam), genus vitae (forense), dignitatem (proconsularem) memorans; et provide certe, nam nisi ista paucula adjecisset, plane a nobis ignoraretur. Apparet ergo ibi rursus eum qui loquitur esse Martianum, et tamen loqui ad Martianum. Sed dubitationem omnem tollit versus ibidem postremus, quo totum quoque opus clauditur: *Secute nugis nate ignosce lectitans*. Hoc discutere necessarium arbitratus sum, ad intelligendam operis oeconomiam, quae plerumque ab initio, fineque recte perceptis pendet. Sed nunc ad libri argumentum redeamus.

Martianus ergo pater opus suum nuptialis argumenti moliens Hymenaeum propitium carmine invocat: Martianus filius canenti interveniens rei novitatem miratur. Huic pater, nonnihil objurgato, exponere aggreditur, quid olim hyeme cum Satyra sibi ad lucernam assidente de Nuptiis Mercurii et Philologiae sit commentatus. Nimirum cum inter Deos nuptiae frequentarentur, Mercurio jam grandescenti, matre Maja non invita, idem impetus venit: proxima de Virgine deliberatio erat: ac Sophiae primum pulchritudine perculsum Palladis reverentia absterruit, innubam malentis. Inde in Mantichen divinatricem Pronoës filiam natu majorem oculos coniecit; sed dum deliberat, ab Apolline praevenitur. Mox Psychen Solis et Entelecheiae filiam omnibus superum dotibus cumulata impensius suspirabat: cum subito Virtus, obviam forte facta, pene lacrymabunda nuntiat, alumnam suam, a lascivo Veneris filio raptam; ita commotum juvenem, et tot frustrationibus indolentem, hortatur Virtus,

1 a Martiano (1) interveniente (2) quodam L 2 esse erg. L 2 f. duos ... et erg. L 3 interrumpentem, sive intervenientem erg. L 5 scribebat, vel erg. L 5 hoc (1) apparet manifestius (2) apparebit L 14 pendet. (1) Praesertim cum id (a) utile sit ad intelligendam quandam necessariam emendationem postremis istis operis versibus, sine qua sensus non constat. | (b) pertinet ad Historiam operis vitamque scriptoris, quae postremis illis versibus attingitur sed quibus sine multis emendationibus erg. u. gestr. | Hier folgt die Interpretation des Schlußgedichtes, die abschließt: Cum ergo ex his versibus explicatione quadam ac velut paraphrasi necessaria illustratis appareat, quicquid prope modum de scriptoris vita (aa) scimus (bb) constet (cc) scitur; superest ut ad operis argumentum pertendum redeamus. (2) Sed ... redeamus: L 15 ergo erg. L 16 carmine erg. L 35

ne quid sine fratris Apollinis consilio in re tanti momenti agat. Apollo aditus commendat anxio Philologiam. Incredibile dictu est, quantum oraculo intellecto Mercurius exilierit: dudum enim Virginis dotes admiratus erat, nunc vero, omnium speciebus velut in unum recollectis momento inflammatur in amorem, Phoeboque et Virtuti supplicat, ut suffragio sibi faveant apud Jovem. Nec mora, Jupiter aditus cum Junone deliberat: re ultro citroque agitata inter Jovem dubitantem, coniugemque adhortantem Pallas interveniens, suadet Deorum consilium convocari, nam ut mortalis immortalitate donetur senatusconsulto opus esse. Quo comprobato Jupiter omnem Deorum populum nuntiis in omnes partes dimissis, convenire jubet, praeter Discordiam et Seditioem, et Fraudem, et alias quasdam Philologiae pariter et nuptiis professo inimicas. Cum convenissent, Jupiter regali habitu solemnibus, solio ex alto sententiam dicere hortatur: sed cum ex oratione eius satis Dii conicerent, in quam ipse partem inclinaret, certatim omnes calculum adjecere. Quare annuente Jove jubetur ut gravis quaedam insignisque foemina, quae Philologia dicitur, in deorum ordinem recipiatur. Idque Senatusconsultum aeneis tabulis incisum per omnia compita publicetur. Tunc Juno nuptialibus peragendis diem dicit; uti postridie omnis ille deorum senatus in palatium Jovis, quod potissimum viae lacteae partem occupat, diluculo convenirent.

Lib. II. Philologia interea compertis superum decretis multa secum ingenti cura anxia retractabat. Venire in consessum Deorum, rem novam sibi atque insolentem trepidans, deinde de nuptiarum ominibus sollicita, donec arcano consensu, in utriusque nominis intimis deprehensa, acquievit. Sed una cura absolutam, nova invaserat formae membrisque timentem, si lustrales siderum flammae transitoriam afflarent. Sane praesto erat unguentum Democriti cuius praesidio incendia secure calcantur. Jamque ungi coeperat, cum Periergia pedissequa, per ostii rimulam introspicens, Agrypniam, aliam ancillam intra cubiculum ministrantem increpat, sibi ista rectius committi, sibi omnes Deorum hominumque minutias exploratas. Et persuasisset nisi mater Phronesis interea secretum irrumpens, omnibus in se versis, digno superis cultu filiam instruxisset. Et vix dubia luce aurora effulserat, cum inexpectati cantus suavitas inopinantes percellit: Aderant Musae novem, et nunc solicanae, nunc

8 immortalitate (1) donaretur (2) donetur 1 17 palatium (1) quae in Galaxia (2) Jovis, (a) quibus via lactea (b) quod L 18 convenirent. (1) Atque ita liber primus explicit. Interea (2) Lib. L 21 ominibus (1) anxia (2) sollicita L 24 f. calcantur. (1) Sed (2) Jamque . . . cum L 26 increpat, | et omnia sibi tuto coelo versatae, *gestr.* | sibi L 27 sibi (1) omnia divina humanaque (2) omnes L 29 cultu (1) virginem (2) filiam L

concinentes, voce, instrumentisque virginem salutabant. Sed et in thalamum eius quatuor sorores convenerant, simplici quadam honestate venerabiles: Prudentiam, Justitiam, Fortitudinem, Temperantiam, nominari fama erat. Gratiae quoque decus addebant: cum tandem Athanasia apparuit, quae expositis summi Deorum mandatis, lecticam coelestem scandere jubet, ubi primum egesta terrestri colluvie, hausto-
 5 que immortalitatis poculo initiata esset. Ergo Athanasia pectus pertentante, mirum dictu est, quantum materiae evomuerit Philologia: libri erant, quis crederet, varii argumenti, quos non Disciplinae tantum Artesque ut forte aderant, sed et ipsae Musae, in usum quaeque suum corripiebant. Debilitatam motu tam violento, aetherii nectaris haustus ex humana imbecillitate in divinum quendam vigorem animavit. Ita
 10 lecticae tandem coelesti illata, multo cum comitatu in coelum subvecta est. Appropinquanti occurrit pronuba Juno, deque Republica coeli et mundi legibus instruit; reliquum iter peragenti, mira rerum mysteria deteguntur. Donec Galaxiam ingressae in Deorum consessu Jupiter apud Musas locum dedit. Et jam solennia nuptiarum peragi tempus postulabat. Ergo surgit virginis mater Phronesis, et a Jove superisque
 15 poscit, ut in omnium conspectu donatio antenuptialis a sponso repraesentetur, dotem vicissim a virgine non defuturam. Annuit justissimae petitioni senatus Deorum, et Mercurius famulitium suum, quod usibus sponsae destinabat, admovit, Apollo, ut erat officiosus, distracto fratri, et prout ceremoniae postulabant, pro ea quam sustinebat persona, discursare prohibito, subvenit, foeminasque publice probandas, in senatum Deorum, ordine introduxit.
 20

Lib. III. Prima Mercurialium ministrarum prodiit mulier grandaeva, penulata, instrumentis quibusdam et pulveribus, et succis, et liquoribus instructa, ut a nonnullis Iatrice putaretur, nec abnuat ipsa oris vitiis se mederi, Grammaticae sibi nomen esse, natam in Aegypto, in Graecia educatam, nunc Romae sedem posuisse, aperuisseque officinam. Cuius statum, omnigenamque materiem percensere ingressa, totam artis rationem exponit. Nomen sibi a literis; officium, docte scribere legereque, erudite intelligere, probareque. Materiam, in qua occupetur, *orationem*. Huius gra-

2 quatuor (1) virtutes (2) |sorores erg. | L 2 quadam (1) majestate (2) |honestate erg. | L
 6 poculo (1) parata foret (2) initiata L 9 violento, | (1) divini (2) aetherii erg. | L 12 mundi (1) 30
 juribus (2) legibus L 14 nuptiarum erg. L 15 f. postulabat. (1) Lib. III. Incipiunt (2) Ergo ...
 omnium L 16 donatio (1) nuptialis (2) antenuptialis L 16 sponso (1) repraesentaretur (2)
 repraesentetur 1 17 a (1) sponsa (2) virgine L 19 et (1) aliis curis (2) prout L 20 subvenit, (1)
 virginesque | (2) foeminasque (3) famulasque dotaales (4) foeminasque ... probandas erg. | L 22 Prima
 (1) omniorum virgo prodiit (2) Mercurialium ministrarum prodiit (a) virgo longaeva (b) mulier L 35
 26 Cuius (1) formam (2) statum L 28 probareque. (1) Tres orationes (2) Materiam L 28 Huius
 (1) partes (2) gradus: L

dus: litteras, syllabas, verba. *Litteras* vocales, semivocales, mutas. Tractationis de *syllaba* partes tres: de Junctura, de Fastigio, de Longitudinibus. De *junctura* id est quae literae quibus in una syllaba jungantur. De *Fastigio* seu de Prosodia, gravisne sit syllaba, an acuta, an circumflexa. Ita Capella, nos hodie Accentum appellamus, quod ille fastigium, et Prosodia pro ea, 5 quae jam sequetur, longitudine syllabarum utimur. Quod ad *longitudinem*, sive ut hodie vocamus, quantitatem, attinet, syllaba est brevis aut longa aut communis. Quod argumentum cum sit momenti ingentis, maxime in syllabis finalibus, ideo terminationes varias nominum (ut *al, el, il, ol, ul*, etc.), pronominum, verborum, adverbiorum, participiorum, conjunctionum, praepositionum, interjectionum, sigil- 10 latim percenset, quantitate ubique annotata. Sequuntur post syllabas *Verba*, seu vocabula, quorum tum Analogia [seu congruentia] tractanda est, ex similium exemplorum observatione nata, tum anomalia, quando in ordinem regulamque cogi non potuere. *Analogia* quod potissimum est, attingit tantum, nomina verbaque. *Nominum* terminationes percurrit, et in singulis tum genus, masculinum, foemini- 15 num, neutrum, tum casuum formationes annotat. Caeterum non tractat separatim declinationes, ut Grammatici nostri. In *verbis* habet genera quinque, Activum, Passivum, Neutrum, Commune, Deponens; Modos, indicativum, imperativum, optativum, conjunctivum, infinitivum; denique formas Conjugationum temporaque, ubi notabile est, tres tantum ab eo recenseri conjugationes, primam, ut *amo*, 20 secundam ut *doceo*, tertiamque quae rursus duplex, correpta ut *lego*, et producta ut *audio*. Mireris forte, cur *lego* et *audio* in unam conjugationem conjiciantur; sed eius rei haec, ut obiter dicam, ratio est, non observata quod sciam, quia more credo veterum Grammaticorum, conjugationum varietates non ex infinitivo, sed ex secunda persona praesentis indicativi aestimabantur, quippe quae prima occurrat discenti, 25 cum secundus sit ille flexus, post ipsum verbi vocabulum; quemadmodum declinationes Nominum ex Genitivo discernuntur. Cum autem secundae personae praesentis indicativi tres sint terminationes: *as* ut *amas*, *es* ut *doces*, *is* ut *legis*, *audis*: *Is* autem aut correptum seu breve in *legis*, aut productum in *audis*. Hinc ergo tres conjugatio-

6f. sive ... attinet erg. L 9 (ut ... etc.) erg. L 11 percenset, | longitudine sive, ut hodie 30
 dicimus *gestr.* | quantitate L 11 syllabas (1) Junctura ve (2) Verba, L 11-13 *Verba* (1) in quibus
 tum analogia observanda est, ex similium exemplorum observatione nata, tum anomalia eorum, quae (2)
 seu ... quando L 12 tractanda seu congruentia *ändert Hrsg.* 15f. masculinum ... neutrum,
 erg. L 16 formationes | seu (1) declinationes (2) declinationum ratio erg. u. *gestr.* | annotat L
 23 non ... sciam erg. L 28 sint (1) conjugationes (2) terminationes L 35

nes, et duae species tertiae, correpta et producta. Caeterum Conjugationibus percursis addit obiter nunc alia verba aliis nominum casibus jungi: ut appareat sane, Veteres Grammaticos quibus ille usus est, Etymologiam, ut nos vocamus, et Syntaxin separatim non tractasse, sed in unum Analogiae tractatum, ordine partium orationis, confudisse. Postremo Anomala quaedam perfunctorie recenset. His ita expositis 5 Grammatica, rem velut de integro ab incunabulis ordiri, et octo partes Orationis recensere, et Barbarismos in singulis, in junctura Soloecismos, Tropos item et figuras, annotare parabat. Cum Pallas, animadverso superum taedio, finire jussam ac velut satis probatam, in sponsae familiam transire monuit.

Lib. IV. His ita gestis, aliam Apollo foeminam introducit. Pallidam et macilentam, sed acerrimo visu, et vibrantibus oculis, angueque quem gestabat, in immanes gyros intorto terribilem, quanquam autem in Latio peregrina esset, masculi tamen sermonis fiducia animos omnium in se convertit. *Dialecticam* se professa est, a Platone atque Aristotele educatam, atque instructam in Graecia, a Varrone primum in Latium traductam: sextuplicem sibi Jurisdictionem esse, primam eius *partem* de 15 loquendo, secundam de eloquendo, tertiam de proloquendo, quartam de proloquiorum summa, quintam de iudicando quae pertinet ad dijudicationem poëtarum et carminum, sextam quae dicenda Rhetoribus commodata est (+ legendum puto: sextam de dicendo, quae Rhetoribus commodata est +). Caeterum quatuor tres priores nunc attingere satis habituram. Prima de *loquendo* exponit 20 vocabulorum, seu ut hodie vocamus terminorum simplicium modos, et ea quae vulgo in praedicabilibus, praedicamentis, antepaedicamentis et postpaedicamentis traduntur, quid Genus, Forma (hodie species), Differentia, Accidens, Proprium, Definitio, Divisio, Totum, Pars, quis in dividendo modus, quis in partiendo, quid intersit inter divisionem et partitionem, quid sit aequivocum, quid sit univocum, quid plurivocum 25 (quando res est plurivoca, seu plures habet voces quibus exprimitur, tunc voces ipsae vulgo synonymae appellantur). Vocabula rebus aut sua seu propria esse; aut aliena seu ascititia, vel tropica, quae pro troporum speciebus variant. Jam de substantia prima secundaque, qualitate, quantitate, Relatione, Actione, passione, situ, de quan-

8f. jussam (1) in vir (2) sponsae (3) ac ... in (a) virginis (b) sponsae L 14 Aristotele (1) nata 30
 (2) educatam L 14 a |M. Terentio gestr. | Varrone L 15 eius *partem* erg. L 17f. ad
 iudicationem | et intelli erg. u. gestr. | poëtarum L 18 est (1) id est sextam de dicendo (2) (+ legendum L
 21-23 terminorum (1) genera; q (2) simplicium (a) genera (b) ratio (c) modos ... traduntur L
 26f. tunc (1) vocabula (2) voces ipsae (a) sunt synonyma (b) vulgo L 27f. aliena (1) aut mutabilita (2) seu L 29 prima secundaque erg. L 35

do, ubi, et habere, oppositis. Partes altera de Eloquentia, et tertia de proloquendo, ea tractant, quae Aristoteles libro *περὶ ἑρμηνείας*. Pars secunda de *Eloquentia* disserit de Nomine, verbo, subjectivo et declarativo, seu ut nos hodie, subjecto et praedicato. Tertia est de *proloquendo*, quid proloquium (quod nos vocamus hodie Enuntiationem), quid dedicativum et abdicativum, seu ut nos hodie, affirmativum et negativum, de conversionibus proloquiorum; de Affectis inter se proloquiis, quae scilicet simul affirmari negativae possunt aut non possunt, ubi et schema describitur in forma quadrati, duabus lineis angulos oppositos jungentibus in crucem decussati. Sequitur denique quarta pars de *proloquiorum summa*, de sumto, de illatione, de syllogismo, eoque aut praedicativo (quem nos absolutum vocamus) aut conditionali. Praedicativi formae (nostris Figurae) sunt tres, modi primae novem, secundae quatuor, tertiae sex. Ex hoc loco Martiani nostri Capellae (qui autor Scholasticis in manibus crebro fuit) fluxisse arbitror illos Scholasticorum modos indirectos primae figurae, Baralip, Celantes, Dabitis etc., cum Aristoteles tantum quatuor reliquos quos ipsi directos vocant, attigerit. Alii, et ut arbitror jam inter veteres, maluerunt, cum ratione, in gratiam modorum indirectorum, figuram condere peculiarem quam vulgo quartam Galenicam appellant. De conditionali syllogismo quaedam non contemnenda, nec vulgaria dicuntur. Caeterum disjunctivum, quem alii dilemma vocant, sub conditionali comprehendit. Hic Dialectica alioquin longius itura, monitu Palladis conquievit. Omissa omnis *Topica* est, et quae ab Aristotele de *Sophisticis Elenchis* admonentur. Quae scilicet ne prima quidem atque summa partitione initio posita satis dilucide comprehenderat. Caeteram partem de *dijudicatione* et analysi eorum quae ab aliis scripta sunt, velut non indigentem novis praecceptis, sed solo dictionum usu atque applicatione absolvendam omisit. Ultimam de *dicendo* Rhetoricae transscripsit.

Lib. V. Interea subitus tubarum clangor auditur, et Dii minores rei ignari atque insolentes, Gigantei belli memoria dantur in terrorem, quem ingressa foemina galeata atque armata, fulgentem multo figurarum lumine tunicam induta non ademit, sed mutavit; nisi ubi *Rhetoricam* se professa, ostendit non nisi lingua metuendam.

1 et ... proloquendo *erg. L* 2 Pars ... disserit *erg. L* 3 f. praedicato. (1) De perfecto proloquio (2) Tertia est de proloquendo *L* 10 quem (1) Scholastici (2) nos *L* 12 nostri *erg. L* 13 autor *erg. L* 13 crebro *erg. L* 13 Scholasticorum *erg. L* 14 Baralip, Celantes | Frisesomo *gestr.* | Dabitis etc. *erg. L* 15 quatuor (1) illos (2) reliquos *L* 15 jam inter *erg. L* 16 figuram (1) construere (2) condere *L* 17 syllogismo *erg. L* 20 f. de | cavendis *gestr.* | *Sophisticis* *L* 25 Rhetoricae | (1) ipsa (2) in se *gestr.* | transscripsit. 1 26 clangor (1) toto coelo (a) de (b) reson (2) auditur *L*

Haec ergo a summo orsa, finem sibi esse dixit persuadere, materiem aut finitam, aut indefinitam, nullisque temporum locorumque circumstantiis inclusam. *Partes officii* sui: Inventionem, Dispositionem, Elocutionem, Memoriam, Pronuntiationem. *Inventionem* in data quaestione argumenta (quibus adduntur infra animorum conciliationes atque commotiones) indagare. *Quaestio*: principalis aut incidens. *Principalis*: status causae. *Status*: an aliqua res sit, quid sit, qualis sit, quod detegitur, per ipsam disputationem seu intensionem et depulsionem. An res sit, ut cum nego me fecisse. Quid res sit, ut cum fateor fecisse, ut occidisse hominem sed factum non esse homicidium, [quaeritur quid sit homicidium] ut si dicam id quod occidi, fuisse non hominem, sed monstrum; qualis res sit, cum nulla de facto amplius, sed tota de jure disceptatio est. Auditores autem cum sint iudices, aut deliberantes, aut libere aestimantes, hinc *genera causarum*: Judiciale, deliberativum, demonstrativum. Hactenus de quaestione, nunc de argumentis, et animorum conciliationibus atque commotionibus. *Argumenta* aut negotio ipsi insunt, aut illud attingunt. *Insunt* totum, pars, nota, quam Graeci Etymologiam dicunt (hic obiter inseritur tractatio de definitione, genere, specie, differentia, proprio, accidente). *Attingunt* relativa, unde loci a conjugatis inter se, a genere, a specie, simili, contrario, a conjunctis (cum quae singula non sufficiunt in unum congregantur), ab antecedentibus, consequentibus, Repugnantibus, Causis, Effectis, a comparatione majorum, minorum, parium. At inartificialia non excogitantur ab Oratore, sed a causa et a Reis, id est clientibus suggeruntur, et sita sunt in scriptura, auctoritate testium, et necessitate, qualis est cum quis aliquid dixit invitus, ut per tormenta, per ebrietatem. Sequitur *animorum* tum *conciliatio*, tum *commotio* (*ἤθρος καὶ πάθος*): conciliantur animi personae merito reique dignitate, commoventur commiseratione, odio, invidia, metu, spe, ira. Altera officii Rhetoricae pars *Dispositio* est, ubi ordo naturalis partium Oratio-

1 esse (1) ostendit (2) dixit 1 4f. (quibus ... commotiones) erg. L 9f. quaeritur ... homicidium erg. Hrs. nach L 10 ut ... monstrum; erg. L 13-15 demonstrativum. (1) Argumenti definitio (2) Argumentorum loci definitio (3) Ea aut (a) mentem (b) in rationibus aut affect (4) | Hactenus ... commotionibus. erg. | Argumentorum artificialium loci (a) tredecim (aa) a conjugato (definitione) genere forma vel specie differentia proprio accidente, (bb) a conjugato (aaa) (id est (bbb) (sub quibus continetur argumentum a toto et parte, ubi et tractatur de definitione, genere, specie, differentia, proprio, accidente, ab Etymologia vel Nota,) (b) aut negotio L 21f. a (1) reis (2) litigantibus suggeruntur L 22 testium, necessitate | tormentorum. Olim enim servus nisi post habitam quaestionem credebatur. gestr. | cum L 24 *commotio* (1) (*ἤθρος καὶ πάθος*) (2) *ἤθρος* L 26-S. 198,1 *Dispositio* est, cuius ordo naturalis est: Narratio L

nis ita procedit: Narratio, Partitio, Propositio, Argumentatio (quidam addunt confutationem), Conclusio seu Epilogus. Sed artificiali transponuntur partes orationis prout res postulat, nonnullae quoque omittuntur. Tertia pars est *Elocutio*, utiturque ornamentis tum in verbis singulis, tum in copulatione. Quia enim *verba singula* cum non sunt totidem, quot sunt res, aliquando nec apte 5 satis excogitata sunt; ideo necesse est, ut quoties res proprio nomine caret, aut quod habet non satis splendidum nobis videtur, aut variatio quaerenda est, ut aut novando ei aliquot inveniamus aut alienum transferendo attribuamus. *Novatio* fit aut fictione verborum plane novorum, aut derivatione, compositioneque ex veteribus. Translatio fit Tropis. In *verbis conjunctis* danda opera est, tum ne 10 sonus asper aures laceret, tum ut numeris quibusdam harmonicis animi mulceantur, tum ut figuris sententiarum pariter atque elocutionis apte intertextis oratio illuminetur. Quarta pars *Memoria* est quae a natura data, arte juvatur et politur. Quinta est Actio sive *Pronuntiatio* qua non vocis tantum, sed et vultus, et manuum, et totius corporis moderatio continetur. His ita expositis redit noster ad partes 15 Orationis quas supra cum de dispositione dixisset, breviter nominaverat, ubi rursus de quaestionibus locisque argumentorum quaedam partim dicta supra, partim indicta affert.

Lib. VI. Cum Rhetorica finem fecisset, duae quaedam lectissimae matronae mensulam [quandam] erudito pulvere respersam in medium inferunt: quas cum non 20 agnosceret Martianus, Satyra irridens, Philosophiam esse docuit et Paediam. Id nimirum signum erat ab artibus dicendi, ad eas nunc perventum quibus mentes perficiuntur. Mox intrat foemina dextra radium gerens, sinistra globum, peplo induta figuris et circulis, et interstitiorum et ponderum mensurarumque formis distincto. Orsa, se Geometriam nominat, duo afferre, primum mensuram, descriptionemque 25 telluris, velut maximum scientiae specimen, deinde artis praecepta quibus mensurae

4f. copulatione. (1) Verba singula aut propria, aut translata seu Tropica sunt seu Nov (2) In verbis singulis considerandum est, res ali (3) Res singulae non semper habent to (4) In verbis singulis (5) Cum verba singula L 5f. |aliquando... sunt erg. |necesse L 6f. aut... ut erg. L 9f. ex (1) jam datis (2) veteribus L 11 ut (1) harmonia quaedam grata insit mensurae orationis (2) numeris... 30 mulceantur L 12 sententiarum (1) apte intertextantur. At Elocutionis Figurae prolixis tractantur (2) pariter L 19 quaedam (1) foeminae pulcherrimo ornatu (2) lectissimae matronae L 20 quandam erg. Hrsg. nach L 22 artibus (1) minoribus (2) dicendi, L 22f. perventum (1) quae in philosophiae sunt ditione (2) quibus (a) animi (perficiuntur) (b) mentes perficiuntur. L 23 globum, (1) vestimenta innumeris rerum formis distincta (2) peplo L 26 velut... specimen, erg. L 35 26 deinde (1) regula (2) artis L

rerum inveniri possunt. Tellurem ait globosam esse. Circuitum eius ducentis quin-
 quaginta duobus stadiorum millibus absolvi, ex Eratosthenis demonstratione. Posi-
 tam esse in medio mundi, distinctam in quinque Zonas, varia eodem tempore, pro
 regionum situ, et nonnunquam contraria evenire, ut iis qui sibi pedes obvertunt.
 Gradum seu trecentessimam, sexagesimam circuli telluris partem, quingentorum esse 5
 stadiorum. Porro terrae ipsius ab oceano circumfusae longitudinem latitudinemque
 separatim investigat. Huius partes sunt Europa, Asia, Africa. In Europa Hispania,
 Italia, Tyrheni maris insulae Sardinia et Sicilia, Thessalia, Macedonia, Thracia. In
 Africa duae Mauritaniae (in quibus Numidia), Liby-Phoenices, Africa interior.
 Asiae caput Aegyptus, inde Arabia, Syria (in qua Euphrates nascitur), Phrygia, Cap- 10
 padocia, Assyria, Persis, India, Babylonia. Porro Insulae occidentis: Hesperides, et
 ultra istas, fortunatae, in quibus et Canaria nominatur. Haec de terrae mensura, velut
 specimine artis, nunc de arte ipsa. Ubi de puncto, lineis, Angulo plano, schematibus
 seu figuris planis, rectilineis pariter et curvilineis. Figuras istas alias Ergasticas esse,
 alias Apodeicticas, id est ut ego arbitror aliis Problemata, quibus facere, aliis 15
 Theoremata, quibus tantum scire docemur, adumbrari. Lineas alias rationales in-
 vicem, alias variis gradibus irrationales. Denique Geometria cum pauca de solidis
 subiecisset, Problema aliquod in specimen solvere coepit: Et cum in illud incidisset:
 super data recta terminata Trigonum aequilaterum constituere, Philosophi adstantes 20
 omnes Euclidi applausere, a quo solutum meminerant, cuius laudibus ipsa Geometria 20
 plurimum gratulata, correptorum eius librorum exempla inter superos collaudantes
 distribuit.

Lib. VII. Silentio facto, Venus cum Mercurio de ista thalami mora, furtim, in-
 ternuncia Voluptate, jocabatur; donec foemina ingrederetur, miri decoris, multiplici 25
 veste, digitis incomprehensibili mobilitate recursantibus. Ea se Arithmetica m dix- 25
 it. Multa de Numerorum mysteriis disseruit, de sacra Deo Monade, de Dyade multi-
 tudinis auspicatrice, de Triade imparium principe; de Tetrade prima quadratorum, de
 Dyadis Triadisque matrimonio Pentade, perfecta Hexade, Heptade veneranda; Oc-
 tade prima cuborum, Enneade Triadis filia, Decade omnium virtutes complexa. Cae-

I possunt. (1) Terram (2) Tellurem *L* 6 terrae (1) habitabilis (2) ipsius ... circumfusae *L* 30
 8 Sicilia, (1) varii (2) sinus varii, qual (3) Thessalia *L* 8 Thracia (1), sinus quatuor (2). In *L*
 9 Liby-Phoenices, (1) Aegyptus (2) Africa *L* 14 planis, *erg. L* 15 quibus facere *erg. L* 17 alias
 (1) irrationales (2) variis *L* 23 de (1) intempestivis istis (2) intempestiva ista, ut putabat, (3) ista *L*
 26 Dyade (1) rerum auspicatrice (2) multitudinis *L* 27 de (1) surda Tetrade (2) Tetrade *L*
 27 prima quadratorum *erg. L* 28 Heptade (1) venerabile (2) veneranda *L* 29 Triadis (1) 35
 revelatrice, (2) filia, (a) patris expecte. (b) Decade *L*

terum Numeri primi vel orti, [seu] incompositi vel compositi, et compositi variis gradibus; item pares vel impares. Et impares variis gradibus. Numeri item perfecti, imperfecti, plusquam perfecti. Perfectus, qui summae omnium numerorum ipsum metientium aequatur, imperfectus cum summa minor, plusquam perfectus cum major. Plani numeri, qui ex duobus invicem multiplicatis fiunt, solidi, qui ex tribus. 5
Inde de ratione multiplici, submultiplici, superparticulari, superpartiente; numerorum communi mensura.

Lib. VIII. Tacuerat Arithmetica, et superis aliquantisper admiratione defixis, Apollo aliam adducere tardatus, silentio eorum indulserat; sed hoc jocularis casus de improvise turbavit. Silenus enim vino gravis cum tandem reluctantibus nequicquam 10 oculis obdormisset, rauca narium voce altius sublata, omnes in se Deos vertit. Erupere cachinni, quo magis premebantur, et Cupido advolans miserum ridiculis vellitionibus excitat. Ille hausta, male apertis oculis, luce, turbatus loci majestate, dum semisomnis fugam praecipitat, fallentibus vestigiis affligit humi nasum. Ad gemitum labentis tantus superum risus, coelum implevit, ut terricolae ignoto strepitu attoniti, 15 velut ab immani tempestate toti rerum machinae timerent. Bacchus clientis misertus, a Satyro exportari jubet. Haec Martianum ridicula libertate commentantem Satyra acerbius increpuit, qui in Iovis concilio cachinnos movere auderet: dum excusationem parat Martianus; ecce globus quidam aetherae lucis miti vertigine sensim volutus illabitur. Obstupuere Dii ubi gemmata Virgo, totisque artibus oculea prosiliit. 20 Gestabat librum manu quo leges coeli et siderum limites atque officia definiebantur, ubi in medium pervenisset, omnibus attentis, de arcanis coelestibus, et Republica mundi coepit. Tellurem in centro ab aëre, et hunc ab igne circumiri, ultra orbis coelestes alterum ab altero ambiri. Varios in coelo circulos intelligi debere. Ac primum quinque parallelas, quos Circulum Arcticum et Antarcticum, Tropicos, seu solstitiales duos, Aequinoctialemque appellamus. Inde de duobus Coluris, de signifero seu Zodiaco, de Galaxia, de Horizonte seu finitore. De fixis signis, quibus Zodiaci signis orientibus, quae ex caeteris sideribus fixis, orientur atque occidunt. De tempore quo sidera extant super Horizontem, deque aequalitate, atque inaequalitate dierum, 25

1 f. | seu vom Schreiber ausgelassen | ... gradibus. *erg.* L 13 hausta, ... luce, *erg.* L 14 Ad 30
erg. L 16 f. Bacchus ... jubet. *erg.* L 18 f. dum (1) respondet (2) excusationem parat L
19 f. volutus *erg.* L 21 leges (1) deorum et motus (2) coeli et L 22 attentis, (1) de (a) coelo (b)
Mundo et coelo disserere coepit (2) de arcanis (a) rerum (b) coelestibus L 23 coepit. (1) Terram (2)
Tellurem L 23 circumiri, (1) hunc a Lunae, (2) inde alium siderum errantium orbem ab alio cir (3)
ultra L 26 seu solstitiales *erg.* L 35

de Orbibus Planetarum, Terram non esse centrum omnibus planetis, Lunam Terra sexies minorem, Circulum Lunae terra centies majorem esse, caeterum Planetarum circulos ea proportione crescere, qua tempus, quo periodos absolvunt (sed hoc observationibus parum congruit). De motu Lunae, de latitudine Zodiaci, de defectu Lunae, de cursu solis, de Climatibus octo, diebusque cuiusque climatis aequinoctialibus, de stella Mercurii, Veneris, Martis, Jovis, Saturni.

Lib. IX. Venus, cum digressa Astronomia aliam, et postea rursus aliam expectari cerneret, diutius taedium dissimulare non potuit: nec pauci Deorum omnis ordinis querenti accessere. Sed Iupiter eruditionis tam praeclarae specimina delicato fastidio interpellari non ferens quaesivit ex Apolline, qui probandarum numerus superesset: et placuit Medicinae Architectonicaeque, dicere paratis, publicum specimen remitti, quod his mortalium tantum rerum cura, terrenorumque solertia sit, quibus frustra Deorum aures fatigentur. Una restabat Harmonice, grata coelo, siderumque commercii conscia, artifex suavitatis. Quae dum adducitur, postrema Mercurialium; de reciproco Dotis, a sponsa expectandae, vicissim cogitari coeptum est, compertumque alias vicissim Virgines a matre Phronesi curate educatas ornatasque, a sponsa adduci, Genethliacen, Symbolicen, Oeonisticen nominari, fatorum, ominum atque auspicio peritas. Has ergo post Harmonicen Iupiter probationi publicae destinabat. Cum Luna Harmonices examini quidem se interfuturam, at ultra morari nunc quidem negavit posse, noctem enim appetere, ac mundanae discursationis itiner subeundum sibi: sed si rependendae dotis diem prorogari placeret, se quoque tam praeclarae doctrinae deliciis fruituram. Haec dicenti certatim omnes assensere divi, et Iupiter prisci juris peritum consuli iussit, qui respondit, etiam constante matrimonio foeminam viro dotem dicere nullis legibus prohiberi. Ergo magno omnium consensu placuit, audita Harmonice, gaudia tam lecti paris ultra non morari, quibus Hymenaeus, intellecto decreto laetus, fescennina licentia, conniventibus Divis, jam tum praeludit. Donec Harmonices adventu coelum omne dulci strepitu completum est. Suada, Voluptas, Gratiae concinebant, aderant et semideorum canori, et Heroës illi, qui primi agrestes homines cantu flexere. Iupiter ipse coelestesque Divi, agnita melodiae granditate, quae in honorem cuiusdam Ignis Arcani, et Flammae Insopibilis, fundebatur, in venerationem Extramundanae Intelligentiae, rerum Fontis,

2 sexies *erg. L* 2 centies *erg. L* 2 caeterum (1) planetas (2) planetarum *L* 5 climatis
erg. L 7 et ... aliam *erg. L* 10 Apolline, (1) quae Virgines re (2) qui *L* 14 postrema
Mercurialium *erg. L* 15 a sponsa expectandae *erg. L* 16 matre | sponsae *erg. u. gestr.* | Phro-
nesi *L* 25 f. Hymenaeus, (1) audito (2) | intellectu *erg. | L* 31 rerum Fontis, *erg. L* 35

omnes consurrexere. Permulsis ea dulcedine Divis, et ingenium tantae Artis mirantibus, virgo praecepta Scientiae exponere jussa, ita coepit: Duplices sunt Leges bene modulandi, Melicae et Rhythmicae. *Melicarum* elementum, *Sonus*: is vel Tonus, vel Semitonium, vel minor semitonio Diesis. Sonorum octodecim per Tropos variationes. *Symphoniae*: Diatesseron, Diapente, Diapason, cum quindecim Tropis. Soni quoque primum intentione, sive contentione, id est acumine et gravitate, variant, deinde intervallis seu Diastematis, tertio Systematis quae ex multis modis componuntur. *Genera* modulandi ac *Tetrachordorum*. Enarmonion, Chroma, Diatonon. De Pentachordis. De Transitu vocis, ut ex genere in genus, ex systemate in systema: Denique de Melopoeia. *Rhythmica* pars de Numeris verborum (sed et, si velis, gestuum) agit. Minimum in illis Tempus; ut in Melicis, sonus. Ex temporibus, Pes; ex pedibus, *Genera Rhythmica*: Dactylicum, Iambicum, Paeonium, mixtum, et mixti species quinque. Porro Numeris ac Cantibus inter se junctis, Numerum velut marem, Melos foeminam esse, ex quibus admiranda illa, perculsatrix animorum, suavitas, gignatur. His ita dictis, Harmonice a praeceptis ad Cantus regressa, ac Iove assurgente, Divisque praeambulis, Cinesin (lubricum, ac mobile, ac Hymenaeo dignum carmen, ut adeo emendatione hic opus non putem) modulata, in thalamum Virginis magna omnium voluptate pervenit. In quo quae gesta sint, ea memorare Martianus scientiarum interesse, non putavit.

14. AUS UND ZU EINEM BRIEFWECHSEL KUHLMANN-KIRCHER

[Winter 1674/75 (?)]

Überlieferung: L Konzept: LH I 20 Bl. 422-425. 2 Bog. 2°. 7 S. Auf Bl. 422 v° oben links befindet sich eine nicht zum Text gehörende Zeichnung.

Die vorliegenden Exzerpte aus dem 1674 veröffentlichten Briefwechsel zwischen Kuhlmann und Kircher sind, wie die mehrfach für Ende 1674 belegten Wasserzeichen vermuten lassen, wohl noch im Laufe desselben Jahres angefertigt worden. Leibniz dürfte sich vor allem für Kircher, mit dem er sich schon früher beschäftigt hatte (vgl. VI, 1 S. 74, 168 u.ö.; II, 1 S. 5, 47 u.ö.), und insbesondere für dessen Ausführungen zur *ars combinatoria* interessiert haben.

2 ita erg. L 8f. modulandi ac *Tetrachordorum* erg. L 17 Hymenaeo dignum erg. L 30

Quirini Kuhlmanni Epistolae duae, prior de Arte Magna Sciendi, sive Combinatoria, posterior de admirabilibus quibusdam inventis, e Lugduno-Batava Romam transmissae cum responsoria viri in orbe terrarum quadripartito celeberrimi Athanasii Kircheri Lugduni Batavorum imprimuntur pro autore, et venduntur a Lotho de Haes 1674. Promittit Commemorationum *de Quinquennio* libros sex priores, item sex posteriores, in quibus Clavem Aeternitatis, Aeviternitatis, temporis, et majora in omni scibili promittit, quam ab ullo homine expectentur.

Prima Epistola. Ait se in *Heraldo* suo *Historico* primum Alphabetam artis tam Germanorum oratoriae quam poësi; tam Historiae, quam gravioribus disciplinis applicuisse: Mittere se Kirchero pagellas quasdam ex editione Jenensi ante biennium edita. Legisse se Lullum, et interpretes Lupetum, Bernhardum de Lavinheta, Henr. Cornel. Agrippam, Jordanum Brunum, Petrum Hieronymum Sanchesium, Joh. Henricum Alstedium, Paulum Schalichium, Valerium de Valeriis, Jul. Pacium jurisconsultum Lullianae artis emendatorem, Balthas. Schuppium, Petrum Gregorium et alios rarae cognitionis homines; in quibus multa sint notae optimae, non autem Lullianae. Sed et legisse se omnes, qui ad manus suas venerint, universalium Methodorum Scriptores, Cornelium Gemmam, Henricum Mylphortium, Thomam Campanellam, Sorellum, Cornelium Drebelium, Wolfgangum Dienheimium, Erhardum Weigelium; et Chymiae Hermeticae defensores Aurelium Theophrastum Paracelsum, J. B. Helmontium, Henricum Kunrathum, Joh. Joach. Becherum. Lullo centrum universale rerum omnium fuisse cognitum; neminem eorum satis intellexisse, qui sine afflatu lumineque divino fuere aggressi. Cornelius Gemma, *Cyclognomicae artis* scriptor subtilissimus, Lullistis non Lullo adscribere debuit, scientiam non veram sed apparentem. Hoc centro detecto, a se unitatem in multitudine, multitudinem in unitate inventam seminaria scientiarum, et cognitionis omnis claves apparuisse, quarum ope artes novae inveniantur, deperditae restaurentur. Multa millia Paradoxorum universalium apparere, quorum non nisi consecraria sint Kircheriana I. II. cap. 7. *artis comb.* sub his latere et universalem libros scribendi artem, de qua Kircher lib. 3. cap. 2. *combinatoriae* suae. Libros multos se in unitatem reducere posse, et specimina sub manibus habere, nam *Corpori Juris Civilis Romani* a se, divina ope Pandectarum Methodum restitutam, artificiosam subtilem simplicem, leges maxime illustrantem et infinitas rixas exortas finientem. Nec desperamus ipsos juris doctores tam infinitos ad luculentam quandam consonantiam et mirandam breviter erigere, si favor Au-

5 *de Quinquennio*: erschienen nur der *Prodromus quinquennii mirabilis*, 1674. 10 f. ex editione Jenensi ante biennium edita: Q. KUHLMANN, *Breßlauer lehrreicher Geschicht-Herold*, 1673.

gustissimorum Mecaenatum arriserit. Sed de his inquit plura, in doctrina de vera arte scientiarum sive combinatoria, de philologia [varia] et vera, in qua omnis oratoria, poësis, historia, de philosophia tam antiqua quam nova Hebraeorum, Gentilium, Christianorum, de Theologia supernaturali, Biblica, naturali (in qua sapientia de Deo simplicissima et aeterna eruitur) de juris divini et humani notitia (in qua *Corpus Justinianicum* et *Canonicum* cum jure Grotiano examinantur) de Medica naturae notitia universali (in qua Medicina Galenica Hermeticaque consideratur) quarum inquit primam Tuo (+ Kircheri +) [nomini] dicatam futuro vere cum Deo transmittimus. Responsorias tuas expecto quas Bibliopolae Tuo Jansonio a Waesberg poteris transmittere, Lugd. Bat. 4. Jan. 1674.

Kircherus respondet huic Epistolae, fatetur se in arcanos Lullianae artis recessus nondum penetrasse: intimos ejus inexploratosque recessus nondum adhuc assecutus sum: addit: operae pretium Te facturum existimavi, si Jus Civile, quod Te moliri mihi significas oppido adhuc indigestum et chaotica quadam confusione intricatum juxta novos artis combinatoriae Canones, in jam dudum desideratum ordinem concinniori methodo reductum, a confusione liberaveris, quod uti ex paradigmatis paucorum foliorum temere impressis, quae speciminis loco ad me misisti, luculenter patuit, ita quoque in grandioribus argumentis haud tibi difficile futurum crediderim. Quod specimen novae tuae inventionis circa Lullianae doctrinae necdum explorata arcana paucis foliis quae mihi transmisisti, germanico idiomate impressis, mox publicae luci communicandum, meo nomini inscribere cogites, id equidem accepto etc. Jansonio meo aliud opus brevi transmittam, cui titulus *Ars Analogica* eritque *Artis combinatoriae* appendix quaedam, sive Tomus IIus. Romae 8. Februar. 1674.

Athanas. Kircher lib. II cap. 7. *Artis combinatoriae*, methodum promittit, adeo facilem et expeditam, ut ea pueri decennes impuberes etiam et idiotae, ad omnium scientiarum assecutionem pertingant: sed principum sollicitatione id differre constituisse. Cistam, inquit, confecimus, in varia receptacula distinctam, in qua omnium scientiarum rationes ita exhibentur in Tabulis conscriptae, ut de quo quispiam argumento disserere fuerit interrogatus per variam Tabellarum translocationem, applicationesque multiplici combinationum serie factas, innumera mox argumenta ad quaestionem propositam quam fusissime per syllogismos universales et demonstra-

2 veri L ändert Hrsg. nach Kuhlmann 8 nomine L ändert Hrsg. nach Kuhlmann 11 se
| nondum streicht Hrsg. | in L

22 *Ars analogica*: nicht nachgewiesen.

tivos deducendam, sit reperturus. Haud secus ac in *Musurgia* nostra praestitimus, qua unusquisque etiam Musicae imperitus ad quamlibet Melodiam artificiose concinnandam, vel unius horae spatio aptus sit: iterum eodem prorsus modo et ratione, qua quispiam vel uno solum idiomate instructus, cum omnibus totius mundi nationibus et populis per literas communicare ac correspondere posse docetur quod novum 5 repertum anni 1663 per librum cui titulus *Polygraphia nova et universalis* publici juris feci. Huius artificio dum incumbit, multa a se Technasmata detecta admiranda velut: 1) 2) Duplex modus novi artificii linguarum omnium, prior omni linguarum genere Epistolas conscribere, posterior omnium linguarum ad unitatem reductio. Artificium mirificum non nisi palmari arca inclusum, quo quispiam cum totius orbis 10 nationibus literis reciproca negotiatione communicare poterit. 3) Steganographia universalis, impenetrabili secreti profunditate, multis modis, quae omnia jam in Gratiam principum edita sunt sub titulo *Polygraphiae universalis*. 4) Arcanum physiognomicum, quo omnes temperamentorum gradus juxta octuplicem graduum differentiam, ita ordine expositae sunt, ut quilibet de cuiuslibet alterius tem- 15 peramento et inclinatione naturali iudicium formare possit. 5) *Nova Musurgia*, qua universali quadam ratione, et dato quolibet harmonico stylo, quispiam etiam Musicae imperitus impositum sibi munus explere per compositionem melodiarum 1. 2. 3. vocum, usque ad 20. in choros quoslibet distributarum, idque stylo omnifario, recitativo, motetico, archematico, tonoque quolibet verbis proportionato. 6) Arcana Ma- 20 thematica, qua unusquisque in quacunque Matheseos scientia, Arithmetica, Geometria, Astronomia, et subordinatis datae quaestioni per extemporaneum computum Arithmeticum, Geometricum, Astronomicum satisfacere possit. 7) Artificium Rhetoricum, quo quisque de quocunque argumento extempore orationem componere possit. 8) Poeticum quo quisque prosodiae imperitus, carmina de quacunque materia 25 elaborare possit. Innumera alia fieri posse, ut Medica, Chymica, sed haec difficulter lucem sunt aspectura, nec nisi Regibus et principibus servanda, parantur autem Leopoldo.

Epistola Kuhlmanni ad Kircherum 2da. Recepisse literas Kircheri, die 4to Martii; doleo, inquit, sortem meam, tantillo tempore sic immutatam; ut vix ac ne vix 30 quidem meo erga te favori amorique satisfacere queam; ad promissam ergo dissertationem differendum exclamo. Impedimenti causa, patescet e scripto nostro *de quinquennio*, libri sex priores continebunt commemorationem admirandorum quinque annis mihi contingentium. Priores multorum millies millium paradoxorum theoriam simplici vitae historiam narrabunt, generisque humani non hominis laborem 35

absolvent, posteriores practice describent ex Deo, quo doctore solum possibile Deum Nihili sive aeternitatis abyssum, aeterna aeternitate aeternioris aeternitatis, aeternissimam aeternitatem. In his libris quae sub sex sigillis Apocalypticis occulta fuere aperiuntur mysteria. Multa millia librorum, inquit, pervolvi - Cupiendi Sapiendique incensus Sapientiam Salomonaeam a sapientiae patre efflagitabam puer - et Deus exaudivit preces meas tantamque rerum cognitionem uberrime dedit, quantam perpaucis majorum meorum, centro rerum, Indies magis adhuc se aperiente. Inventionem cistae Kircherianae ejusdem esse notae, cum illa qua Gallus quidam Parisiis arithmetica in una rota 37 circulis constante docuit, et Germanus quidam ad 6441 quaestiones de distantia urbium inter se una tabula juxta pythagoreum morem respondet. Sed lusus est ingeniosus non methodus sine cista enim puer nihil respondebit, in cista nil nisi verba intelligit. Datur autem methodus tam facilis tam simplex tam expedita, cuius ope pueri impuberes idiotae via facili in eruditos evadunt, hoc est in scientes, nunquam autem ingenio destituti in prudentes aut sapientes. Multos vidi scientes, paucos prudentes, sapientem neminem. Tua [methodus] paradoxa cista constat artificiosa; vera omnibus visibilibus. Compendia haec mihi nota: Si puerem docerem Grammaticam una opera cum declinationibus, conjugationibusque, docerem illum casuum, numerorum, temporum, personarum, applicationem simplicissimam ad omnia, hactenus maximos viros latentem. Indefesse in declinando et conjugando puerum exercens, exercerem simul pro ingeniolo quae disceret applicare, et scio sola Grammatica instructum, superare posse homines, qui eloquentiae principes hodie creduntur. Placebat olim sententiam: virtus clara aeternaque habetur, commutare hac simplicitate Grammatica, et ex 21 verbis grammaticae commutatis 3780 variationes crescebant. In Historia monstrare illi usum non ad vitam politicam pertinentem, sed ad copiam dictionis efformandam necessarium, puerili industriae convenientem sub qua methodo fidem superantia occultantur. In Logica simplicissime scrutinium omnium visorum lectorum auditorum manifestarem et quae in Grammaticis variationibus percepisse, syllogisticum cum illo examinarem omnibus terminis relictis. In Rhetorica jam sublimior campus adesset, Metaphora cum suis sororibus Germanis obviam veniret amicissimo osculo de centro suo esset quaerenda jam et indaganda ars Analogica, qua per diversas

4 pervolvi - (1) Deum sibi a puero precanti, Sapientiam Salomonaeam dedisse (2) Cupiendi L
15 Tua cista L ändert Hrsg. nach Kuhlmann

9 Gallus quidam: nicht ermittelt. 10 Germanus quidam: nicht ermittelt.

similitudinum umbras minima in maximis etc., omnia [in] omnibus; quod autem antea in Grammatica Historica Logica auditum esset idem, illud ne nimium oneraret puerum in Rhetorica exornandum traderem, et cum omnibus rebus praesentibus comparandum, ut e vivo naturae libro comparationum flosculos depromere disceret (+ male dictum: flosculos depromere dicimus legere flores, depromimus vinum ex cella +). Poesis nec discitur nec docetur. Versificatoria Metrica non nisi serva est poeseos, quae nec metro indiget: nulla autem scientia sapientiae propior divina poesi, quae in Davide et Salomone maxime eminuit. Denique puerum ducerem ad ipsam sapientiam unam et ternam, et Theologiam veram, unde et spiritus angelicos hactenus nimis male intellectos, recte cognosceret. Deinde explorarem quid sit Deus justus et quando cognitus, ex quo haurirem justitiae divinae humanaeque centrum. Tandem ex juris rigidissimi origine ipsa quaestio oritur, quid sit Deus creator mundi, quid homo, instar Dei unus et trinus. Sequeretur Naturae sapientia, naturae prudentia, naturae scientia: in naturae scientia docerem, ut omnia visibilia fuere ante lapsum, sunt post lapsum, iterumque erunt. In naturae prudentia rotam coeli et terrae, ut omnia in bonitate gubernabantur in lapsu jam gubernantur et aliquando gubernabuntur. In naturae vero sapientia causam originemque mundi, ut extiterit, existit ac extiturus sit, ex ipso creationis centro in unitate trinitateque dicerem, ac hic simul, quae Salomon scivit, *ipse (Deus) dedit mihi, inquit, horum quae sunt scientiam veram*. Nullo autem libro uterer alio, quam Naturae Scripturae Conscientiaeque, ubique praesente Physicam Medicinam Chimiā Mathesin e multitudine sua ad unitatem reducens.

Legi apud Janum Niciū Erythraeum de Jacobo Martino Modenesio puero septenni a Joh. Bapt. Metzeto servito informato qui anno 1647 specimen insigne edidit, qui Martinus quo devenerit, averem scire. Meo Corpore Corporum, quod in nostris *de Quinquennio* libris delineatum videbis, absoluto adolescens quindecim annorum senum hodie literatissimorum multijugam lectionem aequare potest non suo ingenio industriaeque, sed virtute scripti, quod omnia ad unitatem reducit sicut hodie Typographus unus mille scribas optimos superat, virtute instrumenti.

Inveni porro Rotas Combinatorias, quibus ordinatis unus homo millies mille, imo millies millies mille scribas vincit, nec primarius rotarum scopus hic est. Grandior longe restat, nempe notitia providentiae aeternae, orbisque terrarum motus, cuius typum clarissimum, sapienti sat notum referunt. Et quasdam hujus classis

Rotas aeri incisas cum aliis de Quinquennio inventis publicarem, nisi et Bibliopolas ab edendis, et Lectores ab emendis sumtuum magnitudo abhorreret (+ dicere voluit: absterreret +). *Polygraphiam* Kircherianam fucum esse artis non artem. Becherus toto anno suo invento novo steganographico insudasse, omnes voto excidisse linguarum harmoniam naturalem minime attendentes: linguae universali omne alphabetum linguarum ex asse contrariatur; ejusdemque formae esse proverbiales linguarumque propriissimas formulas. Minime impossibile est lingua universali artificiali cum omnibus Mundi populis agere, sed qualis qualis haec est, spuria est linguae sensualis deperditae, qua primiparens Adamus eiusque liberi ante confusionem Babylonicam locuti, qua Apostoli in festo pentecostes loquebantur, quam omnes gentes intelligunt. Haec justa Dei poena in tot linguas se transfudit, ut mater linguarum hodie nesciatur, quanquam in verbo *Jeova* sive quinque vocalium occulta jaceat. Hanc artificialem linguam naturalem in lexico universali harmonico et corpore Adagiorum harmonico tradere me voluisse, in quinquennialium admirandorum commemoratione senties. Arcano tuo physiognomico assentior, et confirmor, multitudinem temperamentorum inclinationum formarumque humanarum posse ad unitatem reduci, cogitationesque ipsas hominum naturales posse nos, ut de Salomon profert venari. *Musurgia* tua in memoriam mihi revocat harmoniam Musicam ejusque cognitionem cum centro coeli et terrae; sub hac sepulta eminus contueor admiranda nondum explorata quam plurima, ac ubique quo me verto, nimia copia opprimor. In Mathematicis messis paradoxorum uberrima, in cuius segetem falcem hac vice mittere nolimus, copia deterriti brevitate exclusi. Placet tamen ex centro naturae ortam rotam naturae censurae Tuae submittere, systema mirandum, non meum sed alienum, huius simplicissimam delineationem tibi transmitto. Artificium Tuum poeticum artificio latinitatis Trithemiano suppar existimo. Unum aliquando moliebar carmen polytropon centum millibus versuum constans, quot versus tot erant et similitudines et inter se combinationes, metro materiaque per tot millia combinationum semper illaesa. Argumentum Deo divinoque amori consecrabam. 100 000 cum 100 000 combinavi dirigente una rota. Monerem ut non corticem sed nucleum quaeras, inventa ludicra evulgata despiciuntur, vera magnificiuntur (+ magni fiunt +) majore utilitate indies apparente. Caeterum a Te peterem ne denegares mihi occasionem praebere, qua pontificis maximi manibus propriis quaedam Epistola a me in signum observantiae transmittenda traderetur. Vellem enim arcana ponderosissima ad Christianae [Ecclesiae] commodum singulariter proficua, candido ore styloque

candido tam admirabili tempestate pontifici communicare, amore reipublicae Christianae impulsus.

Subjecta est observatio ad hanc Epistolam secundam, de Jacobo Martino Modenesio loqui Lotichium *Theatro Europaeo* 1647, p. 1387, Schulz. *Chronic.* eod. [anno]. Minime vero excessisse, imo nec attigisse centrum naturale, conati fuimus ostendere in *Heraldi nostri historici* historia 19. Satanus hunc puerum Theologorum Scholasticorum Antichristianismum docuerat; O horribilissima Theologia Scholastica quam ipse diabolus suos docet.

Kircherus in responsoria secunda monita dat salutaria, pro singulari quo Te prosequor affectu contenderim, ne hanc tuam noviter obtentam scientiam, centralisque abyssi profunditatem ulli vana quadam jactantia ostenderes, ne tertii post [Adamum Salomonis] dicam et cum risu nomen incurras. Quod ad Jacobum Modenesium puerum septennem attinet, patet te de totius historiae serie non bene instructum esse. Ego anno 1647 eum cum suo Magistro P. Mazetto non familiariter duntaxat novi, sed et eiusdem in Theologicis et Philosophicis examinatorem egi. In consessu vero 12 patrum purpuratorum in Ecclesia S. Marcelli de Scholasticis et peripateticis disciplinis publicas disputationes summa admiratione omnium defendentem audivi; deinde iterum circa varias notitias privato ratiocinio puerum adortus sum, et in Scholasticis quidem utcunque eum substituisse memini; in reconditoribus, vero naturalis scientiae recessibus, ubi et in mathematicorum doctrina ignarum prorsus et ἀνόητον comperi, imo sine Magistri praesentia, nec ad haec nec ad alia quicquam respondere norat: in publico vero praeside magistro suo etiam admirabilem se praestabat. De hisce omnibus certior factus Innocentius X. etiam ad instantes Cardinalium deprecationes nunquam ad osculum pedum admittere eum voluit, vel ex hoc capite, quod eius doctrinam valde sibi suspectam esse diceret in tanta incapacis pueri aetatula. Et pontificem quidem non tam praesagi animi instinctu quam divino quodam nutu id praedixisse tragicus utriusque exitus sat superque docuit. Si quidem Magister pueri fortunae quam ambierat, spe desperata, minis praeterea Sacrae Romanae Inquisitionis metuque percussus, ad suum monasterium Butriense Bononiae vicinum reversus, et deinde intolerabilibus conscientiae stimulis in transversum actus, relicto discipulo e turri altissima, inspectantibus Monachis, non obstante praevia et ad poenitendum ferventissima exhortatione peracta, formidanda desperatae mentis insania praecipitem se dedit; eique animam suam, quo cum in vita commercium habuerat, tradidit.

Contigit non multis post annis puerum primo omniscium Laureti, quo devotionis causa concessum, in sacrae domus Ecclesia invenisse, munere scopatoris uti vocant functum, quem et denuo examinatum prorsus *ἀναλφάβητον*, stupidum ignarum, nullo sive linguae latinae, sive ullius quam professus erat scientiae vestigio relicto, ut proinde de Historia Tragica dubitare non possis. Quod denique de literis ad summum pontificem dandis te cogitare scribis . . . (+ locus vacuus relictus +) quae scribo ut quanta cautela et circumspectione Romae procedendum sit cognoscas. Si vero opus illud admirabile ab omni naevo purgatum sublatis illis quae offensam aliquam in animis censorum praebere possent, silentio quoque suppressa divinitus inspirata scientia, pontificis summi glorioso nomini inscribere velles, ego gloriae Tuae *prodromum* agere non renuerem. Haec tibi pro amore vere Germano indicanda duxi, ut in arcanis antequam lucem videant, debita cautela utaris; quanta enim malorum Ilias ex inconsiderata scriptione resultet, ego jam 40 annorum spatio, quo in hoc omnium gentium et nationum teatro, meam utcunque personam ago, frequenti experientia comperi. Romae 18. Junii 1674.

Huic Epistolae Kircherianae addit Kuhlmannus indicem operum Kircherianorum (ab) anno 1630 editorum, et Romae 1673 impressum. Facem et accendet, inquit, duplici dissertationi nostrae, quam praelo parare cogitamus de arte centrali sapientiaeque triunius terrestris abysso, quam de Kircherianis operibus: quoniam ille omnes hactenus literatores superavit. Opera Kircheriana eodem quo scripta sunt ordine, omnia in centrum suum resolvemus, singulis centram combinatoriam Methodum applicantes. Non aemulationis, inquit, sed veritatis causa scribo, Paradisiaco Regno jamjam instante, nec ullum luculentius signum est mutationis seculi, quam restaurata principii finisque scientia.

Index Kircherianus etiam mihi aliquando transmissus ab autore, anno ni fallor 1671. Hic ergo addam libros, qui ab eo tempore accessere et in hac indicis editione repliuntur:

Latium Priscum 1671. fol.

Archetypon politicum ex numismate extractum, et dicitur splendor domus Johanneae, quae est una ex illustribus Hispaniae familiis 1672.

Arca Noë qua Architectura et fabrica arcae exponitur, et res ante diluvium, in diluvio et post diluvium. Amst. 1673. fol.

17 Romae 1673 impressum: *bei Kuhlmann steht* Romae in hoc 1674. Anno exscriptum.
26 Kircher übersendet einen Katalog seiner Schriften am 23. Juni 1670; vgl. II, 1 S. 49.

Tomus I. Turris Babel, quo structura turris, nec non aliarum prodigiosarum fabricarum monumenta exponuntur. Amstelodami 1673. fol.

Phonurgia nova, qua per prodigiosos sonorum effectus et proprietates nec non per machinas sono animatas reciproco corresponso, de quacunque re occulta manifestatum inter domesticos parietes tum foris in dissitis regionum locis sermocinatio institui potest. Campidonae 1673. fol.

Physiologia Kircheriana multiplici innumerabilium experimentorum varietate comprobata, quam ex vastis Athanasii Kircheri operibus summa fide et studio collectam in unum Tomum contraxit Johannes Stephanus Kestlerus Alsata 1674.

Sphinx Mystagogica seu diatriba de mumia hieroglyphicata ex Aegypto in Galiam non ita pridem translata et hieroglyphicorum, quibus inscribitur symbolorum interpretationem continet. Amstelodami apud Jansonium 1674.

Sequuntur praelo parata. *Turris Babel, Tomus [II. et III.] sive confusio linguarum in ordinem redacta, quo omnium linguarum atque idiomatum totius orbis terrarum disparatissima genera et species ad 72 linguas novo ausu atque methodo multorum annorum studio et labore collecta, orbi literario exponuntur.*

Musaei Collegii Romani a P. Ath. Kirchero instituti, descriptio exactissima per Georgium De Sepibus Valesium Mathematicum, et auctoris in machinis conficiendis executorem peracta 1671.

Ars Analogica.

Iter Hetruscum.

Geometria practica combinata in usum principum.

Ars veterum Aegyptiorum Hieroglyphica.

Abhenaali sive Avicennae Tomus II. qui et Canon dicitur, de medicamentis simplicium mineralium, plantarum, fructuum, gummium, animalium, ex Hebr. [et] Arabica lingua translatus.

Tandem Kuhlmannus haec subjicit: Majora mysteria indicanda sunt quam indicata sunt, et via gloriosissimi Salvatoris praeparanda, tumultuantibus frustra monarchis terrarum. Horrendum Babylonis exitum instat, Angelus Apocalypticus autoritate magna magnam exercebit autoritatem: orbis illuminabitur universus ipsius gloriosa sapientia. Cadit magna illa Babylon tripertita tam chori quam fori. Deo Jehovae

13 I. et II. L. ändert Hrsg. nach Kuhlmann

20–26 *Ars Analogica, Iter Hetruscum, Geometria practica, Ars veterum Aegyptiorum hieroglyphica, Abhenaali sive Avicennae Tomus II. qui et Canon dicitur . . . translatus* nicht nachgewiesen.

praelianti quis resistet. Vae vobis Regibus ac Principibus! Vae! Vae! si prophetias
 servorum Dei spreveritis, sicut Batavia olim mirabilis nunc miserabilis sprevit et
 moriens spernit. Hoc anno, et huius anni una die veniet et mors et luctus et fames
 Babylonis Belgicae, et igne exuretur coelesti, quia validus est Dominus Deus damnans
 eam. Prodromus iudicii apparuit Bataviae, speculum futurorum. Pergite caeci theo- 5
 logi vanitatis accusare Johannis Rothe prophetias, et accusando, negando, calum-
 niando adimplete Johannis Rothe prophetias. Vae ignorantiae vestrae detestabili o
 Academiae! Perscrutamini scripturas, perscrutamini naturam et illae sunt quae
 testantur de regno Christi. Ex lumine naturae et Monarchiam Jesu, et Triunitatem
 Jehovae demonstrabo Vobis in virtute divina. Cur negatis Johannis Rothe prophetias, 10
 quas minime capitis; et proposui vobis, o tripartitae Babylonis tripartiti doctores in
 Boehmio meo redivivo (*Neubegeisterten Boehme*) 150 prophetias, cum Joh. Rothe
 prophetia concordantes et 100 etc. (+ 9 Zero +) Theosophicas quaestiones; et 100
 etc. (+ ter sedecim Zero +) Theosophicarum quaestionum copiam ex 10 capitibus
Geneseos eruendam, quarum ne unquam quidem in vero centro resolvere poteritis etc. 15
 Exclamo vehementer voce magna (+ scilicet angelus apocalypticus +) Exite e Baby-
 lone Theologica tripartita, o pontificii Lutherani et Calviniani in amorem Dei et
 proximi! exite e Babylone juridica tripartita, o Justiniani Canonistae et Grotiani in
 justitiam centalem; Exite e Babylone medica tripartita; Galenistae, Paracelsistae
 Helmontiani in sanctam naturae sapientiam jam revelandam. Septimum tempus prae 20
 foribus est, ultimus quadrans duodecimae sexti temporis horae fere effluxus est. Gran-
 do illa magna quasi talenti pondo descendit e coelo in adversarios meos, et omnis
 eruditio, opinionibus, hypothesibus, dubitationibus consistens fit domicilium dae-
 moniorum, a quibus originem suam habet. Vae generi humano Deum Jehovam blas-
 phemanti in sancto hoc mysterio! Ruit gens ruetque mihi contrarians, ac insperata 25
 ubique accident. O Batavi, Batavi supplicate Deo altissimo, ut interitum vestrum
 avertat. Ecce miracula a Johanne vestro praedicta: nonne 24. Julii ignis e coelo
 lapsus est locum totum devorans, nonne venti ac tempestates ante Julium praesentem
 huc illucque aedes plurimas diruerunt. Quantum miraculum est 28. Julii contingens,
 quod in grandine lapsa ipse oculus in vexillo Johannis Rothe pictus apparuerit. O 30
 Amstelodamum, Amstelodamum, ubi jam viret tua viriditas arboribus tot millibus
 eradicatis, ubi splendor tuus fenestris fractis locisque tot dirutis; quanta tibi conti-
 gerunt, oculatis frueris adhuc testimoniis, quanta vero contingent verbis nullis sat

exprimitur. Vae tibi Amstelodamo, vae vae nisi Deo Jehovae gloriam dabis. Ultra-
 jectum transjectum est, quot quaeso ex tot turribus turre remanserunt, templa sunt
 diruta loca translocata, et dolores dolorem superant Ultrajectini. Appropinquat Belgii
 totius interitus, mensis hora nominata est. Paucis:] Deus Jehova numeravit, nu-
 meravit Babylonem totius orbis terrarum et primum Belgicam numeravit, appendit 5
 lancibus justitiae divinae et minor inventa est dividit tandem, et parte tertia inter-
 fecta judiciis tradet populo sancto secundum prophetias Danielis. *Qui aures habet ad
 audiendum audiat* etc. Finis.

15. ZU DESCARTES' PRINCIPIA PHILOSOPHIAE

[Winter 1675/76 - Frühjahr 1676 (?)]

10

Überlieferung: L Auszug: LH XXXV 14, 2 Bl. 54-55. 1 Bog. 2°. 2 S.

Die vorliegenden kritischen Bemerkungen zu den *Principia philosophiae* dürften in der Zeit von
 Herbst bis Dezember 1675 entstanden sein. Zwar hatte Leibniz bereits im Herbst 1671 Descartes' *Opera
 philosophica* erworben (I, 1 N. 291), die er jedoch mit anderen Büchern in Mainz zurückgelassen haben
 dürfte (vgl. I, 2 S. 307), auch zitiert er in einem Brief an Oldenburg vom 25. Oktober 1671 beiläufig aus 15
 dem zweiten und vierten Buch der *Principia* (II, 1 N. 86), schreibt gleichwohl noch 1675 an Simon Fou-
 cher, er kenne Descartes' Metaphysik und Physik lediglich aus der Lektüre von Autoren, die seine Mei-
 nungen »un peu plus familièrement« darlegten (II, 1 S. 247). Als er sich am 28. Dezember 1675 gegenüber
 H. Oldenburg über Descartes' Gottesbeweis äußert (II, 1 S. 250 f.; vgl. N. 70 und N. 82), dürfte er die
 vorliegenden Bemerkungen schon geschrieben haben. Dafür sprechen auch die aus inhaltlichen Gründen 20
 sicherlich später anzusetzenden, von Leibniz auf Dezember 1675 datierten Aufzeichnungen (N. 58) und
 das für Dezember 1675 belegte Wasserzeichen unseres Stückes.

Cartes. princip. part. 1. n. 13. mentem ait dum contemplatur de-
 monstrationem non posse de eius veritate dubitare: *sed cum postea recordatur se
 nondum scire an (non) forte talis naturae creata sit, ut fallatur etiam in iis quae 25
 evidentissima apparent, videt se merito de talibus dubitare, nec ullam habere posse
 certam scientiam priusquam suae originis autorem agnoverit.* Haec ille. Sed mihi vi-

7f. *Qui ... audiat*: Matth. XI, 15 u. ö.

detur idem objici posse huic ipsi ratiocinationi qua autor mentis nostrae perfectissimus colligitur; etiamsi certissima esset. Quanquam nihil sit illa debilius. Quid ni enim possit Deus facere creaturam, quae si non semper at saepe fallatur, in iis quae evidentissima apparent; etsi non patiatur justitia Dei eam errorum suorum causa punire. Caeterum fatendum est, etsi demonstrationes sint evidentissimae, tamen recordationem earum certitudine quadam minore niti quam moralem vocant, et memoriae nostrae fide, quae nobis inter exequendum demonstrata admonet, quod et quid demonstraverimus. At memoriae nostrae fides utique non nisi certitudinis est moralis.

n. 21. *Ex eo quod nunc sumus non sequitur nos futuros in momento proxime sequente, nisi aliqua causa nos continue reproducat seu conservet.* Mihi videtur parum firma haec ratiocinatio. Neque enim mutationem nisi ab aliqua causa esse. Quod principium inter potissima mihi videtur ponendum philosophiae.

n. 26. et 27. pro infinito indefinitum adhibere suadet, id est cuius limites a nobis inveniri non possunt, atque veri infiniti nomen servandum Deo solo. At contra n. 36. part. 2. fatetur materiam reapse dividi motu in partes qualibet assignabili minores, ac proinde actu infinitas.

n. 29. Deum non posse fallere. Non satis id demonstratum video. Ecce Abrahamum fefellit, cum sub specie virorum ei apparuit, cum filium sacrificari iussit. Sed nec video cur fallere semper imbecillitatis aut malitiae sit argumentum. Possum te fallere, nullo malo tuo, neque ulla necessitate mea, sed ut inopinata veritatis detectio tibi ipsi gratior sit. Et vellem haec a Cartesio demonstrata esse.

n. 41. fatetur conciliationem liberi arbitrii et providentiae inexplicatam a se relinqui, et gladio nodum secatur, cum ait non esse dubitandum de arbitrii libertate, eam enim a nobis clare comprehendendi, etsi aliam rem quam incomprehensibilem esse debere constet, non comprehendamus.

n. 47. ait se enumeraturum *simplices omnes notiones ex quibus cogitationes nostrae componuntur.* Sed hoc non absolvi, nisi per quoddam et caetera recte ei Comenius objecit. Nihil enim aliud ait, ubi ad enumerationem veniendum est, n. 48.

5 sint (1) evidentissime (2) evidentissimae L 7 quae (1) nos (2) nobis L 7 demonstrata (1) 30
dictat, (2) admonet L 7 quod (1) aut (2) et L 10 n. (1) 16. Mens (2) 21. L 13 principium (1)
nullo (2) inter L 14 indefinitum (1) introducere (2) adhibere L 29 n. 48. erg. L

29 Vgl. J.A. COMENIUS, *Judicium de P. Serarii responsione*, 1674, p. 71, § 22.

quam: Omnia quae percipiuntur esse res aut rerum affectiones. *Ex iis quae tanquam res considerantur maxime generalia sunt, substantia, duratio, ordo, numerus, et si quae sunt alia ejusmodi.*

n. [50]. aeternas veritates clare distincteque percipi, sed non omnes ab omnibus propter praepudicia. Hinc ego colligo, demonstrandas esse cum illis opus est. 5

n. 51. nomen substantiae non convenire Deo et creaturis univoce, hoc est nullam eius nominis significationem intelligi posse Deo et creaturis communem.

Part. 2. num. 4. et 11. naturam corporis in extensione ait consistere, caetera enim ex corpore tolli posse salva, ut sic dicam corporalitate. Mihi videtur esse qualitatem quandam praeter extensionem quae a corpore tolli nequeat nempe impenetrabilitatem, seu quae facit, ut corpus corpori cedat; nec video quomodo ea possit ab extensione derivari. 10

num. 20. nullas atomos dari posse, quia a Deo saltem dividi possint, hoc nec Gassendus negaverit.

num. 21. *Mundum nullos extensionis suae fines habere.* Eodem opinor argumento quo illic utitur, quod semper spatium ultra intelligere liceat, probaverit, etiam esse aeternum. 15

num. 25. Motum definit per corporum translationem ex vicinia corporum, sed mihi videtur corporis naturam per motum explicandam.

n. 30. fig. 1. duobus corporibus in globo Terrae motis, altero ab oriente versus occidentem, altero ab occidente versus orientem, intelligi potest terra immobilis. Sed et vicissim nil prohibet, me fingere: esse me in aliquo corporum minorum, quod proinde ut quiescens spectabitur. Patet ergo cuilibet corpori affingi posse quietem, modo intelligatur sentiens in ipso esse. Sed nec rejectio per tangentem realem arguit motum circumacti; cum idem futurum sit si omnia circa ipsum agantur. Nimirum solemus homines quietem corporibus majoribus tribuere, idque compendii seu ordinatae cogitationis causa; uti duas fractiones utile reducere ad communem denominatorem; diversos angulorum sinus ad eundem radium; ita utile est id ut immobile supponi quod perenne et late fustum est. 20 25

Cartes. princip. part. 2. n. 36. Deum eandem semper quantitatem motus in universo servare. Mihi videtur ea[n]dem semper quantitatem conatus, impetus sive actionis servare. Quia scilicet conatus nunquam destruuntur, sed componuntur inter se, ac fieri potest, ut ex duobus conatibus oppositis aequalibus sequatur quies vel 30

4 49 L ändert Hrsg. 4 veritates (I) esse per se no (2) | esse streicht Hrsg. | clare L 8 et 11. erg. L 33 oppositis erg. L 35

saltem motus tardior, si non sint aequales. Servata nihilominus quantitate actionum sive conatum.

n. 39. Refert Cartesius inter naturae leges, ut motus omnis sua natura sit rectus. Hoc a me demonstratur ex definitione; mutatione scilicet situs: Et pone esse curvam, mutatio seu distantiae variatio, semper in linea recta est. Nam et distantia semper
5 linea est recta.

n. 40. Tertia naturae lex est quod corpus alteri occurrens cuius major est resistentia quam vis pergendi prioris, amissa tantum determinatione, servato motu alio deflecti. Si minor resistentia sit, tantum perderet quantum ei de motu suo tribuit. Demonstrat partem priorem ex eo quod determinatio a motu differat et altera de-
10 structa alter superesse possit: posteriorem ex eo quod Deus eandem motus quantitatem servet, sed mihi lex haec falsa videtur. Ad priorem respondeo, si determinatione ablata cessat motus, non posse rationem reddi novae determinationis. Fateor partem motus servari quae servari potest, sed hoc non sufficere (sine Elaterio), infra ex reflexionibus patebit. Alterum jam ostendi falsum esse. Illud tamen ex alio prin-
15 cipio dicendum est, posito pleno non facile corpus ab alio corpore impelli, atque ideo corpori impellenti aliquid decedere, sed sine Elaterio non utique tantundem. Vim autem resistendi ait in eo consistere, quod omnia conantur in priore statu perseverare, et quantitatem aestimandam ab ipsa magnitudine superficiei, et celeritate motus corporum v. g. quae disjungi debent. Sed videtur nullum esse corporibus conatum
20 perseverandi in eodem statu, neque resistentiam contra mutationem; alioquin resistentia quiescentium foret infinita. Adde quod nihil referret quae sit vis agentium, nam eo ipso quod major esset impellentis celeritas, major quoque resistentia quiescentis, ob majorem secuturam mutationem.

[n. 46-52.] Caeterum ex hac naturae lege, septem regulae motus Cartesianae
25 ducuntur. Ex quibus prima, *B* et *C* aequalia et aequalia directe occurrentia redire eadem via et celeritate. Verum posito Elaterio. 2da, si *B* esset majus, celeritas eadem, abripere *C* eadem quae est ipsius *B* celeritate. Hoc omnibus modis falsum est. 3^{tia}, si *B* esset aequale, sed velocius, differentiae medietas in minus velox transferretur, et proinde *C* abriperetur a *B*, motu ipsius *B* dimidio ipsius differentiae qua
30 motum *C* excessit, minuto. Ideo (4ta) si *C* quiesceret et esset majus, nunquam moveretur; (5ta) si minus, moveretur quantulocunque impellentis motu, sed tantum ab

10 altera (1) posita (2) destructa L 13 determinationis | contrariae sive reflexionis *gestr.* | . (1)
Illud (2) Ideo tantum (3) Fateor L 15 f. principio (1) ponendum (2) dicendum L 23 esset (1)
eorum (2) impellentis L 28 celeritas eadem *erg.* L

eo reciperet, ut ambo moverentur aequaliter. Et ideo inquit si *B* esset duplo maius quam *C* daret ei motus tertiam partem (quia ipsa scilicet est tertia pars totius ex utroque compositi), quia tertia illa pars tam celeriter moveret corpus *C*, quam duae tertiae eius duplum. Obscure ista, et contradictoriae. Quomodo potest in uno tantum una tertia motus, si eadem celeritas. Sed hoc intelligendum est de quantitate motus, non celeritatis, cum posita eadem celeritate, motus quantitas est ut corporum. (6ta) si corpus *C* quiescens esset aequale ipsi *B* moto, 4 graduum celeritatis exempli causa, tunc cum 3bis gradibus celeritatis reflectetur, et ipsum *C* cum uno gradu in oppositum ibit. Non capio unde hic ratio 1 ad 3 in supposita aequalitate. An forte error ex negligentia. (7ma regula) si *B* et *C* versus eandem partem moveantur, *C* tardius *B* insequens celerius, ita ut attingat; tunc si excessus celeritatis major excessu magnitudinis, tunc *B* transferret tantum motus in *C*, ut moveantur aequae celeriter, si excessus celeritatis minor, in contrariam partem reflecteretur *B* retento motu utriusque. Haec Cartesius adeo manifesta ait, ut non egeant probatione; mihi aliter visum.

NB. Hoc superioribus adjiciendum, cum quaeritur utrum ex iis quae situm ad se invicem mutant, dici debeat moveri. Tunc semper corpori cuidam finito, potius, quam reliquo toti mundo extra ipsum tribuendum esse motum. Ideo si quaeritur ex duobus particularibus ad se invicem accedentibus utrum moveatur, tantum alia praeterea intuenda sunt, quae si situm cum utroque mutant, putandum est utrumque moveri; sin cum uno tantum ei tribuetur motus; sed haec conclusio probabilis, cum corpora quae pro mensura assumimus particularia sunt; forte enim et ipsa moventur.

4 potest (1) dare duas tertias (2) in L 6 motus (1) sunt cor (2) quantitas L 8 gradu (1) impulsus abibit in (2) in L 12 motus erg. L 12 ut (1) motus fiat (2) moveantur L
15 adjiciendum, | ut potius putemus gestr. | cum L

16. AUSZÜGE AUS SCHRIFTEN BOYLES

[Dezember 1675 - 1. Hälfte (?)] Februar 1676

Überlieferung:

L Auszug: LH I 20 Bl. 332–333. 1 Bog. 2°, Ränder beschnitten. 4 S. (N. 16₁). Bl. 330–331, 1 Bog. 2°: $\frac{3}{4}$ S. auf Bl. 330 r° (N. 16₂), $\frac{2}{3}$ S. auf Bl. 331 v° (N. 16₃), $\frac{1}{2}$ S. auf Bl. 331 (N. 16₄), zum Teil gegenläufig geschrieben. (Auf diesem Bogen auch N. 61). 5

Übersetzung: L. E. LOEMKER, *Boyle and Leibniz*, in: *Journal of the History of Ideas*, 16, 1955, S. 40–43 (nur Leibniz' Bemerkungen).

Daß er vor kurzem Boyles *Excellency of Theology* gelesen hat, berichtet Leibniz am 28. Dezember 1675 an H. Oldenburg (II, 1 N. 121). Die lateinisch abgefaßten Auszüge (N. 16₁) dürften während dieser Lektüre entstanden sein. Nur wenig später, jedenfalls vor der Abreise Knorrs von Rosenroth aus Paris am 13. Februar 1676 (vgl. den Brief von Christophe Brosseau an Tobias Fleischer vom 14. Februar 1676, LBr. 119 Bl. 5–6), hat Leibniz von diesem, wie er selbst berichtet (vgl. N. 61), im Februar Boyles Abhandlung über die Möglichkeit der Auferstehung und möglicherweise damit zusammengebunden die beiden anderen Schriften Boyles geliehen bekommen und daraus offensichtlich eilig auf einem Bogen, den er mit der Monatsangabe Februar datierte, Auszüge (N. 16₂ – N. 16₄) angefertigt. Den genannten Bericht (N. 61), der möglicherweise einem Brief – vermutlich an H. Oldenburg – eingegliedert werden sollte, schrieb Leibniz auf den Rest desselben Bogens. Die vier Stücke hat Leibniz so niedergeschrieben, daß er sie hätte ausschneiden können. Die Zeitangaben werden durch die Wasserzeichen bestätigt, das des ersten Bogens ist mehrfach für Dezember 1675 bis Februar 1676, das des zweiten für Februar 1676 belegt. 15 20

Wir haben die von Leibniz verwendeten geläufigen alchimistischen Symbole, Boyle folgend, aufgelöst. Die Stellenangaben zur Bibel, die öfters zwischen den Zeilen stehen, wurden einheitlich und normiert den Stellen nachfolgend zugeordnet.

16. AUS THE EXCELLENCY OF THEOLOGY

The Excellency of Theology compar'd with natural philosophy (as both are objects of men's study), discours'd in a letter to a friend by T. H. R. B. E. fellow of the Royal society, to which are annexed some occasional thoughts about the excellency and grounds of the mechanical Hypothesis, by the same author. London by T. N. for Henry Herringman at the anchor in the lower walkk of the new exchange 1674. 8°. 25

26 T. H. R. B. E.: d. i. The Honorable Robert Boyle Esquire.

28 T. N.: d. i. Thomas Newcombe.

Praefatio Editoris (+ credo Oldenburgii +) scriptus 1665. Praefatio auctoris: *as to religious books in general (dit il) it has been observ'd that those penn'd by Lay-men, and especially gentlemen, have (caeteris paribus) been better entertain'd and more effectual than those of Ecclesiasticks. Multa in eum sensum disserit, satis fidenter. He is the fittest to commend divinity whose profession it is not.* 5

Rom. I. 19. *that γνωστὸν τοῦ Θεοῦ not unknown to the Heathen philosophers.*

pag. 6. De Deo in libris piscatoris expressiones fortiores, et conceptus magis consentientes, quam in scriptis doctissimorum virorum. Apud cultissimas nationes plura de Deo attributa singularia recensentur, quam omnes philosophi tradiderint. *Conferences entre Dieu et les hommes.* Inter Deum et Noa Gen. VI, cum Mose in casu 10 filiarum Zelophehad Num. [XXVII], 7. Inter Deum et Abimelech de uxore Abrahami Gen. XX. Inter Deum et Abraham de Sodomorum destructione, Gen. XVIII. Inter Deum et Salomon 1. Reg. 3. Dei cum Jona de fato Ninive Jon. IV. Mirabilis locus de spiritu deceptore in ore prophetarum. 1. Reg. XXII, IX ad 24. Inter Deum et Satan Job. I, 6, 7. et Job. 2, 3. Historia alterius ut ita dicam Mundi in Scriptura. Nullum esse 15 locum magis consolatorium quam Joh. Apocalyps. Revel. VII, 9 ubi multitudinem innumerabilem ex omni natione ante thronum Dei. Causa cur parum tangamur scripturae veritatibus, quod didicimus ea aetate qua nondum satis earum excellentiam nosse possumus. Non meminimus nos ignorasse, ideoque minus admiramur. Si eadem ut inventa cuiusdam Ethnici philosophi ut in Aristotele aut Platone legissemus 20 magis admiraremur. Unde in primitiva Ecclesia et hodieque in oriente populi illa doctrina mirifice affecti sunt.

Nunc ad speciales revelationes et primum de angelis: nescio inquit an sit in rationis potestate docere non esse aliquid in rerum natura quale angelum vocamus. Ethnici aliquid tale videntur habuisse a traditione. De angelis bonis nescio an quicquam 25 satis notum veteribus Ethnicis. Scriptura nos docet esse magnam angelorum multitudinem (Matth. XXVI, 53. Dan. VII, 10. Joh. I, 3. Heb. I, 7. Col. I, 16.), immortales esse nec speciem propagare (Luc. XX, 35, 36.), habere in coelo locum (Marc. XIII, 32.), et frui visione Dei (Matth. XVIII, 10.) quem semper laudant (Isa. VI, 2, 3.), et cui exacte obediunt nullo unquam peccato admissio (Matth. VI, 10.); 30 mirabili esse intelligentia (2. Sam. XIV, 20. , Marc. XIII, 32.) et tanta potentia ut dissiparint exercitus una nocte (2. Reg. XIX, 35.). Esse inter eos gradus. Esse daemonum inimicos, cum quibus pugnent (1. Thess. IV, 16. Jud. 9, Dan. X, 13, 21. Col. I, 16. Re-

4 satis (J) audacter (2) fidenter L 11 XXVI, 7 L ändert Hrsg.

vel. XII, 7.). Corpora nostris similia assumere posse, et ictu oculi disparere (Act. XII, 7. 8. 9. 10.). Saepe rebus humanis misceri nec tantum pro imperiorum bono vigilare, sed et privatos pios protegere (Dan. X, 13. Act. XXII, 11. 2. Reg. VI, 17.): et quanquam admirando splendore appareant attamen esse omnes spiritus ministrantes bono eorum destinatos qui haereditare debent salutem (Luc. XXIV, 4. Judic. XIII, 6. 5 Hebr. 1, 14.). Negant adorari; et ad Deum remittunt (Revel. XIX, 10. XXII, 9.). Christum colunt ut dominum (Matth. XXVIII, 6.), et se vocant servos eius discipulorum (Revel. XIX, 10.). (+ Notavi saepe tot diversos scripturae locos consentienter admodum loqui de angelis, ut appareat doctrinas fuisse apud Hebraeos receptas. Revel. id est Apocalypsis, nota loca non recte superscripta iis quibus deberent, quia nec autor in 10 margine distincte accommodaverat. +)

De diabolis: non esse ab origine, sed creatos (Joh. I, 3. Coloss. I, 16. Matth. VIII, 7. Luc. IV, 33. Joh. VIII, 34.) et quamquam magna hominum pars eos colat, esse eos tamen debiles et impuros spiritus, inimicos hominum (1. Petr. V, 8.) seductores primorum parentum (2. Cor. XI, 3. Revel. XII, 9. XII, 7. Matth. XXV, 41.). Etsi confusionem quaerunt inter homines ordinem inter se habere. Auctorem enim habere sive caput (1. Joh. III, 8.), esse malos non natura sed apostasia (Jud. 6.). Potestatem ita limitatam, ut legio eorum non audeat invadere gregem suum contemptibilem sine venia peculiari (Marc. V, 9. 10. 13.). Non angelos tantum (Jac. IV, 7.) sed et pios eis resistere (1. Petr. V, 9.) eosque fugare posse imo eos aliquando judicatuos (1. Cor. VI, 3. 20 Matth. XXV, 41.). Ipsos agnoscere veritates et tremere (Jac. II, 19.), quos falsos hominibus persuadere conantur, esse creaturas miseras reservatas in catenis nigredinis ad iudicium magnae diei (2. Petr. II, 4. Jud. 6, 13.) ubi condemnabuntur ad tormenta aeterna cum iis quos seduxere (Matth. XXV, 41.). Haec de Angelis. Iam etiam de rebus corporeis praeclara docemur. 25

Anaxagoras fateor docuit Nun produxisse Mundum, et aeternitatem Mundi praecipue ab Aristotele professam, qui ipse fatetur plerosque ante se dissensisse. Nemo unquam materiam ipsam ex nihilo factam docuit philosophorum (+ NB. Nuland hoc eleganter illustrat physicis rationibus, mihi id manifestum, apud quem materia res longe alia quam putes +). Aetatem mundi discimus circiter ex scriptura, quod attinet 30 Mundi fabricationem, equidem non puto tantum esse pro religione ut inde deducan-

10 recte (1) adscripta (2) superscripta L

26 f. Vgl. ARISTOTELES, *Metaph.* I, 4, 985 a 23-28; PLATON, *Phaidon* 97 b. 28 Vgl. F. W. NYLANDT, *Elementa Physica*, 1669.

tur theoremata physica. Puto tamen nec in allegoriam converti debere. Stoici conjiciebant malum mundum igne periturum, nos praedictu certo perimus. Praesens cursus naturae, *τρόχος τῆς γενέσεως*, Jacob. III, 6. non semper durabit, sed una die hic mundus (aut saltem hic nostri vortex) (+ fidenter dictum +) aut annihilatione abolebitur, aut quod probabilius innovabitur, et ut ita dicam transformabitur igne, 5
2. Petr. III, 7, 10, 13.

Iam de homine quam admiranda discimus! Originem hominis Epicurus concursui atomorum tribuit; Hobbesius post Stoicos, e terra exiisse instar fungorum. Iam Genesis asserat, Gen. II, 7. corpus formatum a Deo ex materia terrestri et fecisse perfectum ante animae unionem. Docet et quae futura post mortem, Act. XXIV, 15. 10
quo sola ratio vix pertingat; et Paulus hoc docens Atheniensibus admirationem aut risum excitavit, Act. XVII, 20, 32. Multa alius nos docet scriptura de natura humana, ut omnes homines ab uno pari, Gen. II, Act. XVII, 26. Primam foeminam non factam ut homo, sed ex eius costa sumtam. Adamum et Evam non fuisse primum infantes, sed statim perfectos. Post resurrectionem corporis aut omnium aut certe justorum 15
corpora a secunda morte praeservanda. De Anima etsi multa deduci possunt ex ratione; attamen revelatio docet majori claritate et autoritate: animam rationalem a corpore distinctam nec ab illis destrui posse, qui corpus occidunt, Matth. X, 28. De origine animae nil philosophia, at theologia. Animam hominis non eius quae caeterorum animalium originis, sed opus Dei, Gen. II, 7. Zek. XII, 1, ita tamen ut post 20
separationem in statum transeat, in quo mors non habeat potestatem in ipsam, Luc. XX, 35, 36. Matth. XXV, 46. Probationes de immortalitate animae ex philosophia ostendunt tantum non perituram ob corporis mortem, sed non probant omnino non cessaturam; posset enim Deus eam destruere, ut Mundum, sed scriptura ostendit id eum facere nolle. Imo fatetur quiddam amplius Cartesius *resp. ad object. 2. pag. m. 95.* 25
quod vero, inquit, additis ex distinctione animae a corpore non sequi eius immortalitatem, quia nihilominus dici potest illam a Deo talis naturae factam esse ut eius duratio simul cum duratione vitae corporeae finiatur, fateor a me refelli non posse. Et in Ep. ad admirabilem foeminam, principem Elisabetam filiam natu majorem Friderici

1 Stoici (1) imaginabantur (2) conjiciebant L 16 morte (1) prae (2) libera (3) praeservanda L 30

8 Vgl. TH. HOBBS, *De homine*, 1658, cap. 1, § 1 u. 4. 29 Descartes an Prinzessin Elisabeth von der Pfalz, 3. Nov. 1645 (A. T. IV, S. 333). 29 Kurfürst Friedrich V. von der Pfalz, böhmischer König 1619-1620.

Regis Bohemiae, de statu post mortem inferiorem suam cognitionem esse Digbaeana, nam seposita religione, nos habere posse pulchras spes, at nullam certitudinem. Et subjicit, cum imprudentiae sit certum pro incerto relinquere naturali ratione nos non debere quaerere mortem.

Sola immortalitas et duratio non est felicitas. *Melius*, ait salvator, *fuisset huic homini non fuisse natum*, Marc. XIV, 21. Fieri potest ut anima post mortem corporis uniatu corpori vel organo carenti vel imperfecte organizato, in quo easdem functiones exercere non possit, videmus animas in natis stolidis non posse ratiocinari, certe non philosophari. Videmus animas in paralyticis non posse movere corpus, etsi non ideo sit exempta anima a sentiendis doloribus. Ita potest anima uniri corpori quod non satis movere possit, aut quo non satis queat uti ad recipiendas instructiones a corporibus vicinis. Homines etiam maxime contemplativi credo cogitationum taedio caperentur, quos nova objecta non recrearent. Novi nobilem qui anno integro in Hispania in carcere fuit ob crimen status cuius accusabatur. Habuit alimentorum quantum satis superque sed aberat omnis humana conversatio, et lux candelae pariter et diei, quamquam autem vita omni resumta conaretur varietatem animo dare, saepe tamen coactus est largo vini haustu sepelire melancoliam. Ut ignis sine combustione et aëre, *fire without fuel and vent*.

Admiranda docet revelatio ut Mysterium Trinitatis, et redemptionem Generis humani et decretum Dei circa hominem. Ipsi angeli desiderabant introspicere in redemptionem, 1. Petr. I, 12. Et Paulus ad angelorum usque sedes raptus, exclamavit tamen de decreto, *ὁ βλάσος*. Injuriam Deo est credere nihil aliud eum facere posse ad perfectiones suas explicandas quam ordinare motum et materiam. Nonne nobiles sunt quaestiones an satisfactio Christi necessaria fuerit, an vero potuerit summus rerum dominus remittere poenam simpliciter. De justificatione, quae tam perplexa traditur ipsa per se non perplexa. Item an praeextiterit anima in statu feliciore ut veteres et novi Judaei et Platonici, et praeter Originem aliqui nostri temporis eruditi. Item an anima post mortem statim transeat in coelum aut inferos ut communiter creditur, an defectu organorum maneat in statu soporis sine sensu et actu usque ad resurrectionem corporum posterius Sociniani et alii tuentur. An vero ducatur in secretos recessus, ubi sit in bona malaque conditione secundum merita, sed extra infernum et visionem, usque ad iudicii diem, quae opinio est patrum Ecclesiae, et Christianorum primitivorum plerorumque si non omnium. An nos agniture simus in

4 debere (1) sequi (2) quaerere L 6 corporis erg. L 8 videmus (1) corpora stultorum (2) animas L 21 in redemptionem erg. L

Die iudicii, excitati ab hoc somno, ut Adam ex somno excitatus agnovit Evam, nunquam ante visam (+ si cum Platone explicemus, fuit Eva separata ab Adamo, unde non mirum sensisse ipsum vidisseque quid a se sumtum +). Revelatio non magis nos gravat, quam plumae avem, quibus volat. Injurium facimus scripturae si in ea majora latere et studio profundi contemplatoris erui posse non putemus quam vulgus tradidit et ipsi patres. Vix est caput in scriptura in primis Hebraeica in quo aliquid non melius traduci possit. Plerique commentatores addicti partibus id unum agunt commentando ut arma quaerant in adversarios. Pauci ibi considerant prophetias inexplicatas, mysteria neglecta, et miras harmonias, quae recte proposita excitarent admirationem hominum contemplativorum: sed defectu Criticae, quidam mysteria afferunt male fundata. Multa plura et magis praeclara ad commendationem Theologiae Christianae habentur ex quibusdam explicationibus, Grotii, Episcopii, Masii, Mr. Mede, Sir Francis Bacon, et aliorum magnorum ingeniorum. Et cum primi horum non satis in philosophia et postremus non satis in critica versatus fuerit; credibile est si quando Deus excitet hominem philosophia et cognitione antiquitatis excellentem et zelo pietatis ardentem excitatos eius exemplo homines tantos in his rebus progressus facturos quantos in philosophicis videmus. Nec minus ridiculum est Dei sapientiam revelatam ex communibus Theologis aestimare, quam naturalem ex physica Magiri aut Eustachii a S. Paulo. Quicquid poetae et amatores hyperbolice de oculorum pulchritudine dicemus non eos reddet tam admirandos quam dissectio exacta et admirabiles usus in Scheineri *Oculo* et Cartesii *Dioptrica* explicati. Multo plus delector veris relationibus Galeni Vesalii Harvei *De usu partium* et Zoologia quam miraculosis et Romanticis Aeliani Plinii Portae. Ita et solidae reflexiones in scripturam hyperbolicis allegoriis praeferendae. Theologi supralapsarii numero pauci ausi sunt Adami lapsum inspicere in decreto Dei de electione et reprobatione. Ipsa fundamentalis doctrina de Christianismo, itemque in philosophicis potentiae et effectus materiae et motus, non sunt nisi Epicycli ut ita dicam magni illi systematis de Dei artificio et gubernatione rerum. Quatuor sunt nota nobis magna creaturarum systemata, Corporum, Hominum, Daemonum, Angelorum. Ex quibus hi duo postremi vel omnino liberi a materia, vel tantum invisibili uniti. Plus quam XII angelorum legiones Christo parati. Daniel VII, 10. Antiquum dierum tot millionibus coli. Daemonum legio in uno homine

6 Hebraeica (1) quod (2) in quo aliquid L 8 ibi (1) quaerunt proph (2) considerant prophetias (a) admirandas (b) inexplicatas L

2 cum Platone: vgl. PLATON, *Symposion*, 189 c - 193 d.

Marc. V, 9. Luc. VIII, 30. Sola mens humana omnibus corporibus simul mirabilior. Ita credibile est majorem adhuc sapientiam Dei elucere in Angelico Mundo. Deus pro creando Mundo corporeo paucis usus verbis, pro salvandis hominibus tot miracula, mysteria, etc. leges, gratiae, judicia, contractus, Is. V, 4. LXV, 2. Mira alia in altero mundo deteguntur, et libri prophetici, inprimis Apocalypsis docent Deum ac-
 5 turum magna et nobilia ad quae mechanica philosophia non attingat. Johannes initio Apocalypseos eum vocat felicem, qui legat contenta in sua prophetia et observet. *Observare* graecum est *τηρεῖν*, quod potius explicem ex sententia insignis Mathematici simul et theologi, pro animadversione quam exemptione; non enim fere prae-
 10 cepta in eo libro, sed historia futurorum. Et *τηρεῖν* graecis terminus artis, pro obser-
 vatione Eclipseos conjunctionis aut similis phaenomeni coelestis. Duae illae personae quibus prophetiae factae, valde memorabiles, Daniel dicitur angelo persona Deo amata; Johannes refertur amatus salvatori discipulus. *Πολυποίκιλος σοφία τοῦ Θεοῦ*, Ephes. III, 10.

Nisi homines deessent Dei gloriae et felicitati suae, multo majora detegerent de
 15 Dei attributis. Nec dubitandum est oculum philosophicum revelatione adjutum posse longe penetrare etiam in illis articulis mysterio plenis, quae saepe ex reverentia male consultata. Ita misere et frigide tractantur a Theologis et Scholasticis, ut quae dicunt saepe non dicam Deo, sed nec homine digna sint. Nec dubium est magna ac praeclara detegi posse si quis ingenio praeditus speculatore, sibi quaestiones proponat, hypo-
 20 theses condant, theoremata stabiliat, corollaria deducat eodemque in his studio versetur, quo Cartesius fatetur in aliqua Epistolarum impendisse problemati Pappi sex septimanas. Cognoscimus triangulum nec tamen omnes eius proprietates novimus, ita de Deo attributis cognitionem habemus inadaequatam, unde praeclara ducantur theoremata. Infinita Dei natura magis excitare nos quam detertere debet, eo enim
 25 magis inveniendorum multitudo, et quid obstat quo minus ex flumine sitim levemus, etsi flumen epotare nequeamus.

Sectio II da hactenus a nobilitate objecti commendatum hoc studium. Nunc ab obligatione quae est obedientiae et gratitudinis. Qui in staticis de puncto, ut centro gravitatis tam solícite ratiocinantur et inquirant in proprietates cuiusdam lineae cur-
 30 vae anonymae, cum de eorum salute agitur humana eaque fallibili autoritate se duci patiuntur. In Apocalypsi pronuntiatur felix qui legit et observat hanc licet tam obscuram scripturae partem, et alibi *qui aures habet ad audiendum audiat*.

33 et alibi *erg. L*

22 Vgl. Descartes an Mersenne, 5. April 1632 (A. T. I, S. 242). 33 *qui . . . audiat*: Matth. XI, 15 u. ö.

III^{ta} sectio de fructu unde expectando. Cartes. *medit 3.* sub fin. summam in hac vita voluptatem in contemplatione Dei. Epicurus non alia fini physicae incubuit, quam ut causas fulminis fulguris similiarumque meteororum detegeret et homines ab eo metu liberaret, quo credunt haec incensae cuiusdam divinitatis effectum esse: Conservavit Laërtius eius Epistolam ad Herodotum, et alteram Meteorologicam ad Pythoclem. Laërt. lib. 10. In hac posteriore: *maxime vero dede te*, inquit, *speculationi principiorum ex quibus constant omnia et infinitatis naturae, aliorumque his cohaerentium; insuper vero et Criteriorum, affectuumque animi, et scopum illius in quem ista edisserentes collineavimus, attende, tranquillitatem intelligo statumque mentis imperturbatum.* Idemque in *Ratis sententiis* quas Laërtius habitus ipse Epicureus nobis servavit. *Si nihil*, inquit *conturbaret nos, quod suspicamur veremurque ex rebus sublimibus, neque item quod ex ipsa morte etc. nihil physiologia indigeremus.* Ingentes miseriae, et ipsa mortis vicinitas opus habent potentioribus consolationibus, quam quae studio naturae et pulcherrimis eius inventis haberi possunt; quibus eo tempore nec valde afficimur. Pauci mundi studio delectantur, tunc cum se mundo ejiciendos verentur, nec dolores colicos aut febriles ardores, pulcherrima Geometriae propositio solabitur. Physica studia *amusement.* Opiata, non cordialia. Studium Dei, morte perficitur et qui moritur pius Dei contemplator objecto suo propius accedet dum alii qui non nisi corpora contemplantur metuunt amittere amores suos. Theologia est instar coeli, cui non desunt stellae, sed nobis oculi aut telescopia, quibus immensum stellarum illarum numerum videamus, ita admiranda Theologiae theoremata nobis non nisi ob nostros defectus ignota. Telescopia non fecere sed invenere stellas. Studia alia saepe irrita, ut Chymica, agricultura, etiam Geometria, ut quadratura Scaligeri, Longomontani, Hobbii. Haec solum semper cum successu indagatur, opus est tantum velle. Et Deus voluntate contentus Abrahami, Jac. II, 21, adde II. Chron. VI, 8, 9. 2. Cor. V, 7. aliquando non fides sed visio erit. Cum erimus *ἰσάγγελοι* Lucae XX, 36.

Pars II^{da} delectatio studii physici deminuitur et aequilibratur ex parte variis incommoditatibus ex quibus una est difficultas nominum mechanicorum cum quibus versandum est. Naturae liber non est ut fabulae Aesopi, quarum angularum tectura separata facit quiescere animum, sed ut bene elaborata Romanella, quae non ante quietum dimittit quam ad finem perveneris. Non opponuntur sibi liber scripturae et naturae ut theologia et necromantia, ubi non potest unius autor coli, quin alteri

9 *statumque* (1) *beatum* (2) *mentis* L

renuntietur. Quemadmodum incolae historia gentis magis delectantur et filii gestis parentum, et nos inventis nostris aut nostrorum ita nos magis afficiemur natura, cum videmus esse opus Dei quem amamus. Singulares quaedam creaturae, Mercurius et Magnes inter mineralia, planta sensitiva inter vegetabilia, Cameleon inter animalia. Deus non minus Oceano a fluviis parvi dat, quam lacui aut stagno a fontibus. Mercatura et Manificia a Naturali studio, sed haec pro corpore. Naturalia saepe transferunt magis quam augent hominum bona, ut detectio novi orbis cursum commerciorum mutavit. Extractio auri et argenti ex minera ope mercurii valde Hispanos ditavit, sed nihil contulit generi humano, imo multos mortales miseros fecit, qui in his laborare coguntur. Ipse decantatus Lapis si medica vis absit non augebit humana bona, habemus enim auri quantum et argenti quantum satis commercio.

Potissimum physicae promissum sanitas, sed multi beneficio naturae majore utuntur sanitate, quam omnes philosophi, nec magis delectantur his apparatus experimentorum, quam homo sanus instrumentis chirurgiae. Salomon et Helmont non diutius quam alii vixere, et Paracelsus infra annos 50 obiit. Et si aliquot anni extorqueri possent naturae curioso et taedioso diaetae regimine, hoc tamen quid est ad [sequentem] aeternitatem; et cadaver maximi viri nihil differet a vilissimi hominis.

IIIItia sectio huius 2dae partis de certitudine. Fidei articulos non esse, qui non possint ostendi demonstratione moraliter certa. Neque enim videri Deum principatui defuisse. Praesertim cum Deus tam multa egerit ad nostram salutem. Metaphysica certitudo ut quod factum non possit reddi infectum, aliud physicae certitudines, ut quod ex nihilo nihil fit. Cometas pauci observavere satis studiose et fide eorum credunt observationes de parallaxibus etc., et in eo dogmata fundant (+ pagina 145 +). Promittit tractatum de imperfectione philosophiae naturalis. Natura corporis nondum explicata. In Notione Cartesii quod corpus non nisi in extensione facilius invenire defectum, quam substituere meliorem; inest inconvenientia quod ita Deus nihil creare potest novum, nisi destructo vetere et contra nihil destruere vetus nisi creato novo quae parum consentiunt cum illa dependentia materiae a Deo, ab ipso Cartesio asserta. Multi Cartesii amici fatentur se hic haerere. Nec haec eius notio explicat difficultatem de compositione continui (+ notio corporis non debet hoc explicare, quia eadem est difficultas de notione spatii seu extensionis +). Fateor sine solutione huius [difficultatis] posse perfici naturam, sed ubi primum proponitur ingentes difficultates obnubebant corporis notionem. Quidam Metaphysici moderni re

bene perpensa fassi objectiones ab utraque parte insolubiles. Quomodo anima tam varie a corporis passionibus afficiatur est difficultas tanta, quanta ullius in theologia mysterii (+ difficultas de unione animae et corporis tam est difficilis quam difficultas de incarnatione, et difficultas de actione in seipsum tam est [difficilis] quam illa de incarnatione.+) Quid est quod impediat animam quo minus avolet, ut Cartesius fatetur facere post mortem. Ipsum Conarium, ipsum genus nervosum, ipsi spiritus animales non minus corpores ac reliqua humanae statuæ. Si quis porro quaerat cur certus motus externus faciat colores, alius sonos, quid responderi potest, quam ita placuisse auctori naturae humanae qui fiat ut ingens copia imperturbatae lucis reflexa a nive faciat albedinem non rubedinem, et quomo[do] Castor aut asa foetida producant in plerisque graveolentiam et contra in hystericis foeminis odorem gratum. Cur melodia, cur dulcedo delectentur, contraria displiceant. Cur paulo plus minusve faciat dolorem vel voluptatem ut manus frigida ad ignem. Quibus omnibus non potest responderi, nisi talem esse hominis naturam. Nam dicere quo moderati Motus placeant violenti, ut soni duri, et calor excorians displiceant non satisfaciet, nam praeterquam quod hoc tantum dabit explicationem voluptatis et doloris non speciei sensio- nis; restat adhuc difficultas cur substantia incorporea plus forti quam debili motu laedatur. Ut Aristotelici non possunt explicare quomodo qualitates sensibiles producentur, ita nec alii possunt explicare, quomodo percipiuntur.

Nomina ab Adamo bestiis tributa non sunt in Hebraico profundiora, quam quae in aliis linguis; et quae in Adamo urgeri possunt sunt tantum cognitio suae foeminae cum e somno expergefieret. Notitia nostra ubi glorificati erimus oculorumque apertio Act. VII, 56. 2. Reg. VI, 17. 1. Cor. XIII, 12. 1. Joh. III, 2. Non est dubium notitiam physicae etiam imperfectae plus voluptatis habere quam notitiam 4 regularum arithmeticae, etsi longe certiores. Et haud dubie Copernicus magis delectatus est systemate suo, etsi nondum certo, quam theorematis sphaericis ab Euclide et Theodosio demonstratis. Maluerimus cometarum naturam superlunarem scire, quam tempus ascensionis fixarum: et libentius investigabimus parallaxi altitudinem planetae, quam turris; et nobilius se occupatum putabit Geographus dimensa tellure, quam mensor agri vicini descriptione. Praeferimus notitiam familiarem Monarchae et voluntatum eius cognitione notarii qui novit voluntates privatorum. Medici ars incerta praefertur arti certae Alutarii et Gemmarius Murario etsi hic suos lapides melius quam ille pernovit. Esau cum versabatur benedictionis a parente promissae contem-

4 difficultas *L* ändert *Hrsg.* 17 incorporea (1) plus delectetur (2) plus *L* 27 superlunarem (1) observasse (2) | scire *erg.* | *L*

platione majorem utique sentiebat voluptatem. Et David cum hymnos canebat Deo instrumentisque psallebat, tum et pietatis satisfactionem habebat, et voluptatem aurium non perdebat. Cum David inveniebat (Amos VI, 5) nova instrumenta Musica eo magis delectabatur, quod servirent ad laudem Dei quem amabat. Et venator vel auceps aliusve capto animali rariore, aut inventa raritate naturae, magis delectabitur, si id prope aulam factum sit, unde notitia pervenire possit ad regem.

4. sectio de difficultate, et necessariis donis ingenii in Theologo non minus quam physico. Moscum Phoenicem ajunt invenisse Hypothesin Atomicam. Democritus et Leucippus et novissime Cartesius valde provexere. Laus ingentium donorum his inventoribus dari potest. At non video quid illi tantopere gloriari possint, qui aliorum inventa discutunt. Non est opus magno ingenio ad refutandos quosdam veterum errores, ut de zona torrida, de propria veneris luce, de via lactea. Cartesius (+ ut Galilaei famis aegre faceret, +) notat inventum Telescopum non a Mathematico, sed casu a Mechanico Belga *spectacle-maker* (+ *Brillenmacher* +). Pulvis pyrius, telescopia, vitrum, verticitas magnetis, vasa lactea in Mesenterio, et nova chyli receptacula et aliud vasorum genus, quod lymphae ductus vocant, debentur casui. Posito Mundum esse machinam, quid aliud facit physicus quam opus mechanici automatorii; unde tam ridiculum est theologum despici a physico, quam Consiliarium Status a Mechanico Hor[ol]logiario, aut Navium fabricatore, quod eius secreta non intelligat. Fatetur Verulamius detectionem naturae *partum esse temporis potius quam ingenii*, ait suum philosophandi morem *exaequare ingenia* (+ hic facit vera methodus inveniendi detecta +). Hypotheses condere, methodumque et instrumenta experimenta sumendi, majorum est ingeniorum usus, applicatio tanta ingenia non postulat. De refutatione Scholasticorum dici potest, quod Livius de Alexandro, *quod tantum bene ausus sit, vana contemnere*. Plerique mere promotores philosophiae gratiam merentur; inventores difficilium Hypothesium multa comprehendentium aut auctores utilium inventionum etiam admirationem. Imperfecta est cognitio nostra intensive pariter et extensive Telluris nostrae non nisi crustam novimus. Interiora non magis nota quam remotissimae stellae. Alii putant esse terram puram elementarem, alii igneam, et receptaculum flammaram, vel naturalium vel infernarum. Alii esse solidum ma-

14 Belga erg. L

14 Belga: d.i. Jacob Metius; vgl. A. T. VI, S. 81 f. 20 f. Vgl. F. BACON, *Novum organum scientiarum*, 1620, Praefatio; lib. 1, 78; 122. 21 Vgl. F. BACON, *Novum organum scientiarum*, lib. 1, 122. 24 T. LIVIUS, *Ab urbe condita*, lib. 9, c. 17, 16.

gnetem. Cartesiani utcunque ingentem admittant numerum subterraneorum Magnetum, attamen narrant fuisse globum hunc aliquando [stellam] fixam, sed in planetam versum, crustaque [circumdatum] servata tamen interiore natura. Etsi absit centrum terrae abhinc plus quam 3500 milibus (anglicis), nondum tamen inquisitiones meae ex nautis et fossoribus docuere nos ultra unum duove ad summum milia idque in 5 tribus aut quatuor circiter locis, explorando reapse progressos (+ vide Morini subterranea +). De fixis quae parallaxi carent, methodus distantiam inveniendi certa nulla adhuc prodita. Et Ricciolus Anti-Copernicanus auxit distantias fixarum ultra ipsos Copernicanos. In coelo multae in uno loco stellae in alio paucae, apparent stellae velut guttae pluviales, temere sparsae, excepto triangulo forte solo. Puncti 10 physici cuiusdam superficiei novimus aegre.

V^a sectio quod physiologia aptior famae. Et fateor gratulandum felicitati seculi, ubi tantum aliquis inspectis naturae secretis gloriam comparat, quantum alius cognitio principum mysteriis. *Parfum'd smoak, Applause*. Difficile librum scribere systematicum qui futuris experimentis et inventis conveniat, ut vestis infantis non con- 15 venit viro. Systematici depraedantur scriptores particulares. Uti aurifices praeferruntur fossoribus, ita vulgus praefert systematicos inventoribus. Libri exigui facile pereunt. Varia seculorum studia, Monarchae aliquando certorum studiorum contemptores, imo hostes. Felicitas Aristotelis, quod eius scripta fere sola extabant tunc cum Carolus M. studia restauraret. Hero in *pneumaticis* (+ philosophus corpuscu- 20 laris +).

Pag. 207 promittit rursus *a sceptical naturalist* de defectu hypothesis. Communis opinio fuit chylum praeparatum in stomacho per mesaraicas venas ire ad hepar, at inventa in thorace vasa lactea Pecqueti, ostendunt illi, qui mecum experti bonam partem chyli ire a stomacho ad cor, sine transitu per mesaraicas et sine per- 25 ventu ad hepar. Antiperistasis tot seculis recepta nititur fere experimento aquae calci superfusae; et tamen statim refutatur ostendendo quod idem fiat superfusa aqua calida. Citatur infra (pag. 211.) auctoris *examen of Antiperistasis*. Aqua non attolletur antliis aspirantibus ultra 35 pedes. Liquor in thermometris apertis ascendit et descendit non tantum pro calore et frigore, sed et atmosphaerae gravitate. Initio ha- 30 buere homines cur crederent magneticam acum recta monstrare polum. Scripta Cal-

3 circumditum L ändert Hrsg.

7 J. B. MORIN, *Nova mundi sublunaris anatomia*, 1619.
Anspielung auf *The Sceptical Chymist*, 1661.

22 *a sceptical naturalist*: wohl eine

vini Bellarmini Patris Pauli, Arminii non minus imo magis leguntur quam Telesii, Campanellae, Severini Dani, Magneni. Erastus famosior dissertatione exigua contra particulares formas regiminis Ecclesiastici, quam accuratis scriptis contra Paracelsum. Et fatebitur mihi aliquis vix esse quinque quaestiones physicas tam notas et agitatae quam quinque articuli remonstrantium. 5

Subjicitur tractatus *about the excellency and grounds of the mechanical-Hypothesis* eiusdem ibidem apud eundem. Aristotelici et chymici non utuntur suis formis et qualitatibus nec Gas, Blas, Archaeus, entibus astralibus quando inveniunt explanationem mechanicam. Non utuntur intelligentiis ad explicandas Eclipses nec ut veteres, et hodieque Indi (+ pag. +) instrumentis, aera laboranti possunt succurrere lunae. Qui vide[t] imaginem in aëre ope speculi concavi non recurrit ad spectra ut Paracelsus quando catoptrica intelligit. Vereri ne sit phaenomenon quod nequeat explicari materia et motu. Idem est ac vereri, ne sit vox quae literis scribi non possint; aut ne alphabetum desit libris. Cum contra libri desint nisi nisi Alphabeti combinationibus. (+ Dicit se vidisse catenam annexam *to a flea* (credo pulici) sed hoc 15 deceptio, fit enim ope capilli +). Negare mechanica explicare posse interiora naturae idem est ac mechanica concedere in horologio majore, negare *dans une monstre de poche*. Et experientia ostendit non obstante inaestimabili disproportione quantum terrella similitudinis habeat cum tellure. Respondere per qualitates et formas idem est ac quaerenti cur sonet horologium respondere, qui[a] ita fecit opifex; vel quaerenti 20 de causa Echus respondere esse hominem qui clamat. Mechanica Hypothesis alias conciliat v. g. materia subtilis animam mundi. Etiam angelus aut aliud supernaturale operaretur aliquid in corpore per magnitudinis figurae et motus immutationem. Quemadmodum eodem modo grana frumenti reducuntur in farinam *by a watermill or a windmill or a horsemill or a handmill*, id est sive invisibilis, sive inanima, sive 25 bruta, sive rationalis sit causa agens. Si explices v. g. ignes artificiales, si pulverem pyrium resolvissse non sufficit, potest enim et hic resolvi in nitrum carbones et sulphur. *Les émaux* et vitra diu resistunt igni et durabiliora sunt chymicis principiis, et tamen sunt decomposita ex sale, pulvere lapidum vel arena, et stanno calcinato, vel si non sit albus ex aliquo metallo tingente. Non sufficit ad explicandum molendinum 30 ventaneum nosse quod constet ex ligno, lapide, canabe, ferro. Aqua fortis dissolvit Mercurium, aqua Regis aurum, neutra vitrum. Vitrum ergo his unitius, etsi arte factum. Negare reductionem ad Mechanicam est idem ac negare, quia sunt in libris Musicis, *Anthems, Hymns, Pavans, Threnodies, Courants, Gavots, Branles, Sarabands, Jigs* etc. non posse reduci ad scalam Musicam; vel quia sunt polygoni mille et am- 35

plius latera non posse resolvi in triangula. Mundus Epistola Dei scripta generi humano, ut credo Platonem dixisse, poterat addere scriptam characteribus mathematicis cum idem alibi Deum geometriam exercere *ὁ Θεὸς δὲ γέωμετροῦ*. Si duo se dicant invenisse clavem literae cryptographicae difficile ipsis probare a priori et sine applicatione alteram alteri praeferendam, sunt tamen casus (+ ut si quis utatur clavi in lingua quam certum est scribenti et eius amicis fuisse incognitam +).

16₂. AUS SOME MOTIVES AND INCENTIVES TO THE LOVE OF GOD,
PATHETICALLY DISCOURS'D OF IN A LETTER TO A FRIEND

Febr.

Some Motives and incentives to the Love of God, pathetically discours'd of in a letter to a friend by the Honourable Robert Boyle. 5ta editio. Heb. X, 24.: let us consider one another to provoke into love. London by Herringman 1670. 8°.

Inscripsit sorori Comitissae in Warwick. C'estoit une lettre à un gentilhomme, qu'il appelle Lindamor, qui estoit apparemment son parant, et peut estre fils de sa soeur. Qui avoit voyagé, et qui avoit de tres belles qualitez, et des connoissances communes.

Dedicace, comme en fait de medecine la bonne opinion du Medecin sert à la guerison, de même en matière de pieté, la bonne opinion qu'on peut avoir de l'auteur, excite la devotion.

Preface: Cette lettre n'estoit pas seule, mais la derniere de plusieurs qui traitoient toutes de l'Amour, de la defense, de la constance ou inconstance en amour; de l'Amour Platonicien. L'auteur a leu avant l'edition le livre de Du Moulin de *l'Amour Divin*, où il dit beaucoup de choses qui conviennent avec ce que dit nostre auteur, quoyque il n'avoit pas veu Du Moulin, lors qu'il fit la lettre.

Les plus courtes folies sont les meilleures. La raison est souveraine née, des passions. Seraphick love: inscription des pages. En quelques pays et speciallement en

9 Febr. *erg. L*

2f. Platonem dixisse: vgl. PLUTARCH, *Quaestiones convivales* VIII,2 718c. 14 Lindamor: wohl fingierter Adressat. 22 l'auteur: d. i. Boyle.

Angleterre, les mines appartiennent au seigneur du fonds, excepté celles d'or et d'argent qui sont au Roy. De même il y a une espece d'amour, qui n'appartient qu'à Dieu, qui est le seraphique.

Italien Comique.

Onestà contrà' amore

E troppo frale schermo

In giovinetto cuore.

5

L'honnesté et une foible defense du coeur d'un jeune homme, contre l'amour.

Enoch et Elia, cessant de converser avec les mortels, n'en sont pas morts, mais transferez dans les cieux, *ἐκ τοῦ ὀρᾶν γίνεται τὸ ἐρᾶν*. Ex aspectu amor. Angeli qui semper vident faciem Dei (Matth. XVIII, [10.]) semper amant sed et sancti, qui (Apocal. XIV, 4) sequuntur agnum quocunque ambulet.

Nostre beauté est chez les Maures la livrée du Diable (+ c'est à dire ils attribuent le Blanc au Diable +).

Dieu seul bon. Matth. XIX, 16. 19. Deus *μόνος δυνάστης* [1.] Tim. VI, 15. Deus solus sapiens 1. Tim. I, 17. solus immortalis 1. Tim. VI, 18.

Seraphicus amor, instar Nili, sine ripa, seu termino; caeterae passionis omnes limites habent.

Sitire Deum debemus. Cervo sitis recte tribuitur Psalm. [41. 2.] et Sennertus *Instit. de Alim. facult. lib. 4. part. 1. cap. 3*, cervina caro sicca est.

20

Nouvelle espece de Maladie dans les enfans que nous appellons *Rickets*, qui vient selon quelques Medecins sçavans de la nutrition inegale des parties, qui fait que quelques unes deviennent fort epaisses et grandes d'autres trop minces. Cette maladie se trouve aussi dans l'esprit, contre laquelle nostre Seigneur dit, qu'il faut faire l'un, et non pas omettre l'autre Matth. XXIII, 23. L'amour des creatures est un present que nous leur faisons, l'amour de Dieu est un tribut.

Il faut aspirer à une transcendence en devotion.

Permites ipsis expendere numinibus quid

Conveniat nobis rebusque fit utile nostris.

Nam pro jucundis utilia quaeque dabunt di.

Charior est illis homo quam sibi: nos animorum

30

11 20 L ändert Hrsg. 15 2. L ändert Hrsg. 19 42. 1. L ändert Hrsg.

*Impulsu et caeca pravaque cupidine ducti,
Conjugium petimus, partumque uxoris, at illis
Notum qui pueri qualisque futura sit uxor.*

Satyricus.

Rahel quae dixerat, *da mihi liberos aut morior*[;] Gen. XXXV, 18 mortua in partu 5
est. Petiit sibi non profutura.

Resignatio sive consignatio voluntatis in Deum, est procuratio a filio patri data, cuius explorata ipsi fides et prudentia. Videtur aliquando, imprimis in publicis calamitatibus non discernere objecta irae et gratiae, sed tamen evenit in illis, quod in chymico ignis tormento. Nam si eodem calore Aurum, et antimonium urgens; perstat 10 metallum regium, impuro in auras abeunte.

Comme un orage en tableau plaist, quoyque l'experience en soit horrible, de même quoyque les amours plaisent dans les Romans, la condition des amants ne laisse d'estre fort rude, et pleine d'inquietudes.

Amour dispose à la devotion, parcequ'il apprend l'homme ce qui est le plus 15 difficile dans la pieté de resigner sa volonté en celle d'autrui, et de renoncer à ses propres interests. Un Amour sincere, est une devotion mal-adressée. D'ou viennent chez les <amans> les termes d'adorer, sacrifier son coeur, martyre.

L'inconstance des amans est une marque de l'imperfection de l'objèt aimé, car le coeur ne trouve son repos, que dans le souverain bien, comme l'aiguille aimantée, 20 tremble, et va de part et d'autre <jusqu'à ce qu'elle trouve - - ->

Ego in mediis naturae inquisitionibus, saepe attonitus exclamo cum Psalmista CIV, 24: *domine quam multifaria sunt opera tua. Omnia in sapientia fecisti.* Et cum Paulo Rom. XI, 33. *O altitudo divitiarum.*

Notabilis locus Psalmi XCIV,9. *qui fecit aurem non audiet? qui oculum, non 25 videbit,* scilicet qui perfectionem intelligendi dedit rebus, non intelliget ipse? Ut magnas fortissime attrahit purissimum chalybem, ita excellentes naturae ad Dei amorem vehementer trahuntur.

Simonides qui comperendinationem in dies postulabat, rogatus explicare quid esset Deus. 30

Ululationes damnatorum, aequè bene sonant in laudes Dei ac Alleluiae sanctorum.

Cum terra atros, sulphureosque fumos versus coelum mittit, nata in exhalatione fulgura et tonitrua recidunt in terram, ita impii non Deum sed se offendunt.

5 *da . . . morior*: Gen. XXX, 1.

Le thresor destiné au bastiment du temple 3000 talents d'or, 7000 de l'argent fin; donnés par le Roy et ses officiers, et 5000 talents d'or et 10 000 d'argent, donnés par le peuple (18 000 talens de cuivre, 100 000 de fer). Thresor dont à peine je me souviens d'avoir lû un pareil.

Deus vocatus *τεχνίτης* Heb. XI, 10. 5

Pag. 109. Schlichtingius unus ex hodiernis Socinianis, mihi tam videtur loqui apte et rationaliter, quam ullus eius sectae scriptor: Citat eius locum contra Meisnerum.

Judaei patroni ingentes liberi arbitrii, unus eorum inquit Boylius pag. 110. de amore Dei, ajebat majus a Deo collatum beneficium nobis quam angelis, donato libero arbitrio seu peccandi potestate, ut major esset felicitas bene agentium, cum peccare potuerunt. 10

Vaine conversation. 1. Pet. I, 18.

Gaudia coeli, ut eius sidera, quae ob distantiam parva videntur.

Argumenta quod in coelo noscimus et noscemur invicem. 15

Ex historia Abrahae Lazarum et divitem cognoscentis Luc. XVI, item quod Paulus 1. Thess. II, 19. 20. <et> fore Thessalonicenses *coronam suam in illo magno die.*

In Deo identitas maxime variata.

Ut acus semel unita amatorio lapidi, post diuturnam adhaesionem, non ideo minus ad eum fortiter abrupta tendet, ita Deo uniti in coelis, nullo temporis tractu, ab amore remittent. 20

Ut unita puncta mathematica non faciunt corpus, ita quotcunque contemplationes nostrae non exhaurient infinita illa admiranda oceani coelestis.

Ephes. III, 15. una sanctorum familia in coelo et terra.

Subjecta est Boylii brevis Epistola ad Pyroclum, ubi cum attigisset rusticam solennitatem, qua plebs cuiusdam oppidi longe et aula remoti regis coronationem celebraverat; ait hos in illis sibi applaudere, quae ab aulicis non sine commiseratione viderentur, ita Angelos intueri quae nos in Dei laudes hunc repente conatu molimur. 25

8 J. SCHLICHTING, *Disputatio contra Meisnerum*, 1539, S. 97. 25 Epistola: *An Occasional Reflection upon a Letter Received in April 1662* (ab 3. Aufl. 1663). 25 Pyrocles: wohl fingierter Adressat.

16₃. AUS SOME CONSIDERATIONS ABOUT THE RECONCILEABLENESS
OF REASON AND RELIGION

(Some) considerations about the (reconcilableness of reason and religion by T. E. a Layman, to which is annexed) by the publisher a discourse of Mr. Boyle about the possibility of the resurrection. 5

Le publicateur dit (dans) la preface, que l'auteur est d'un excellent genie.

Les impies se servent des raisons de philosophie comme Pomponatius et Vaninus aux quels on peut opposer Vives, Mornay, Grotius. Aujourd'hui les impies pretendent de se servir de la philosophie mechanicale, ou materiale, mais quand j'entends leur arguments, je dis souvent comme (Josh. V, [13.]) Josua à l'ange dans les plaines de 10 Jericho: *es tu pour nous ou contre nous.*

Il y a des gens si entestez contre l'École, que celui qui appelleroit Aristote philosophe passeroit chez eux pour n'estre pas philosophe, et une demonstration chez eux, reduite en syllogisme perdroit sa force.

Souvent une bonne raison perd son credit par le titre ambitieux de demonstra- 15 tion.

Je me sers de ma monstre quand le soleil ne paroist pas, ou quand il est couvert; mais quand ses rayons se font voir, je ne fais pas difficulté de corriger par eux ma monstre. Ainsi les conjectures de la raison par la revelation.

Les fleches tirées d'un arc, et les balles tirées d'un mousquet portent et percent 20 également fort, qu'un enfant, ou qu'un homme robuste les tire. Autre chose *in fundis Balearicis.*

Galilei qui prouve [:] le point est egale à un cercle, et par consequent tous les cercles entre eux, comme dit celui qui a donné en françois les *nouvelles pensées de Galilei* (+ c'est le pere Mersenne +). Voila un exemple d'une chose difficile, ou 25 nostre raison se confond. L'autre un passage de des Cartes *2 part. princip. philos. num. 34.* parlant des cercles que fait la matiere se mouvant par places moindres et moindres: *fatendum tamen est in isto motu aliquid reperiri quod mens quidem nostra*

7 servent | ou *streicht Hrsg.* | des *L* 10 14 *L ändert Hrsg.*

3 f. T. E. a Layman: d.i. Boyle. 4 publisher: d.i. Herringman. 6 l'auteur: d.i. Boyle.
24 f. M. MERSENNE, *Nouvelles pensées de Galilée sur les Méchaniques*, 1630, S. 22 f.

percipit esse verum, sed tamen quo pacto fiat non comprehendit, nempe divisionem quarundam particularum materiae in infinitum, sive indefinitum, atque in tot partes ut nullam cogitatione determinare possimus, tam exiguam, quin intelligamus ipsam in alias adhuc minores reipsa esse divisam. Et proximo paragrapho subjicit, quia nostra mens non possit comprehendere infinitum. Il faut appliquer cecy à Dieu, qui est Ens singularissimum, et natura infinitum. 5

Il y a des choses qui sont seulement contre le cours ordinaire de la nature, comme partus virginis, le feu qui ne brusle pas, le fer qui nage. Ce que Dieu peut faire aisement par mille moyens, et j'ay moy même (dit nostre auteur pag. 25.) plusieurs fois tenu une piece de fer, nageante dans l'air, sans qu'elle touchat à l'aimant. 10

Des Cartes *volum. 2. Epist. 6.* je n'ose pas dire, que Dieu ne peut pas faire une montagne sans vallée, ou que 1. et 2. ne fassent pas 3. mais qu'il m'a donné une ame, faite en sorte, que je ne puis pas le concevoir autrement (+ cela ne me satisfait pas. Ce qui implique contradiction est impossible, car ce n'est rien dire +).

Somatici qui nil nisi corpora admittunt, ut Hobbius. 15

Naturalia prodigia, ut terrae motus per aliquot centena miliaria propagatos, eruptiones igneas, quae totas simul provincias operuere, montes his eruptionibus elevatos, insulas in mari enatas; incredibilia habemus levibus testimoniis probata, sed cum probationes videmus, non difficulter credimus.

Clavius et alii ad 16. prop. libri tertii Euclid. circa angulum contingentiae paradoxa dicunt, quibus nescio an a Theologo asseri possunt majora. Et quamvis Tacquet aliique rigide ratiocinantes circa quaedam dubitarent, attamen quae et ipsi rigide demonstrare videntur, difficilia creditu, atque incomprehensibilia sunt, et tamen quia ex certis ducta, haud dubie admittuntur. Mons. Ward nostre amy a donné en 20 lignes les demonstrations de plus de 20 theoremes de Mons. Hobbes. Sunt quaedam Vitellionis et Clavii demonstrationes tam prolixae, ut paucis credam fore legendi patientiam. Et etsi symbola multum contrahant calculum, attamen etiam Cartesius in Epistola aliqua fatetur problemati Pappi 6 septimanas a se impensas (+ hinc judico autorem huius quoque libri esse Boylium, nam idem alibi citat in libro *de Excellentia studii Theologici*, ultra alia multa +). 20 25 30

Elementa Euclidis jam sunt velut totidem lemmata.

Sociniani ausi negare Deo praescientiam futurorum contingentium ab humana voluntate pendentium. Et ipse Arminius (quamquam) scriptor valde subtilis, negavit se satis clare explicare posse quomodo consistant libertas hominis et praescientia Dei.

⁹ auteur: d.i. Boyle. (A.T. I, S. 242).

¹⁴ Vgl. II, 1, S. 298.

²⁷ Descartes an Mersenne, 5. April 1632

²⁹ alibi: vgl. N. 16.

Mersenni tractatus exiguus *de Magnetis proprietatibus*.

Experimenta Magnetis philosophis qui non experti videri possunt pugnare cum receptis philosophiae axiomatibus. Ut videtur secundum ordinarium naturae cursum requiri aliqua dispositio in medio agendum per ipsum, uti lux ipsa opus habet medio perspicuo effluvia Electrica non transeunt ne per chartae quidem folium. Cum poli 5 duarum acum magneticarum respiciant ambo septentriones, philosophus aliquis concluderet esse in illis sympathicum, vel certe non videri pugnare, et tamen ipsi se repellunt. Vulgo vis unita fortior, hic si magnes secetur partes plures, partes plus in summa sustinebunt quam ante totum.

A Gardener cutting of some of the branches of the Crabstock or some such other 10 wild plant, and by making a slit in the bark, that he may graft on it a pare main or some other choice apples by this seemingly hard usage he brings it to bear much nobler fruit than, if, left to its own natural condition, it ever would have done.

16. AUS SOME CONSIDERATIONS

ABOUT THE POSSIBILITY OF THE RESURRECTION

15

Some physico-theological considerations about the possibility of the resurrection by the Honourable Robert Boyle Esq. fellow of the Royal Society. London by T.N. for H. Herringman 1675. 8°

Non est probabilis resurrectio corporis, sine Dei speciali operatione. Christus Sadducaeis erratis nescientes scripturas, et potentiam Dei jungit haec duo ad eos 20 convincendos.

Quaestio in quo consistat corporis identitas. Roma eadem censetur, licet toties a Barbaris diruta, ut pauca restent veteris. Thamesis eadem aqua mutata: flamma candelae. Navis Thesei ut hodie Francisci Drake semper restituta. Aliqui putant glaciem non esse aquam, quod aquae [non] tribuunt soliditatem. Alii contra accidenti differre. 25 Exigua corporis portio, aucta postea, nomen totius sumit; quod tribus probat scripturae exemplis: 1. Corinth. XV. tractat ex professo resurrectionem, et respondet quaestioni quam proponit vers. 35. quidam dicent quomodo mortui resurgent et quo cor-

1 M. MERSENNE, *Cogitata physico-mathematica*, 1644, Anhang. 6 philosophus aliquis: d.i. Thales, vgl. ARISTOTELES, *De anima* 2, 405 a 19. 17 T.N.: d.i. Thomas Newcombe.

pore venient. Explicat hoc similitudine sationis vers. 37. scilicet seminis grana, non id quod habiturus es. Et vers. 38. Deum huic semini dare corpus aptum. Cum tamen possit granum producere centuplus sequitur nova licet materia accedente tamen haberi idem. Potest scilicet vis plastica supponi in certa corporis parte, quae divinitus excitata assumat sibi materiam recentem aptam. Cui Hypothesi videtur favere Paulus. 5

Quidam cineres cuiusdam plantae similis nostro anglico *red poppy* sevit in agro amici mei, quae citius quam expectaretur produxere plantas has majores et pulcherriores quam soleant in his regionibus videri (+ an puto *poppy* papaver +).

Deus ex sola costa formavit Evam, ergo aliam materiam addidit, nec ideo minus 10 Eva ex Adamo sumpta intelligitur (+ quod scilicet flos substantiae esset ex ipso +).

Alter textus ad rem nostram pertinens est in visione Ezechielis, *audite ossa mortua verbum Domini*. Ubi ossa animata, rejuncta, carne etc. vestita, novae materiae appositione, Ezech. XXXVII, v. 7. 8.

Ajunt aliqui crocodilum semper crescere (solum animalium) usque ad mortem. 15

Insensibilium transpirationum ingens quantitas experimentis Sanctorii et meis. Unde brevi tempore magna corporis pars aberit quodam tamen durabilis texturae, ut ossa considerandum nulla determinatum figura et magnitudine facere hominem ut Embryo et vir. Punitur senex ob juvenis relicta.

Potest varia continere corpora suam naturam retinentia integram etsi invisibilem ut aurum in aqua regis apparet liquor, dextre coagulatum sal vel vitriolum. Alia operatione potest pars esse materiae ignem nutrientis. Dextre junctum alii minerali reducitur in vitrum. Bene praecipitatum cum Mercurio facit gloriosum transparentem pulverem praecipitatum transparentem. Praecipitatum cum spiritu urinae vel oleo tartari per deliquium dat substantiam fulminantem pulvere pyrio fortiolem. Si 25 praecipitetur certo alio alcali, igne mutatur infixam et purpuream calcem. Evinci tamen potest retinere semper naturam variis (ope)rationibus Chymicis inprimis reductionibus. Mercurius major ipso sole, Proteus, nunc in vaporis forma, nunc aquae insipidae, (nunc) pulveris rubri, nunc salis crystallini, nunc metalli malleabilis. Nimirum crystallinum sublimatum, rubrum praecipitatum, flavum Turbith, (-) cinabaris. Etiam (animalia et) vegetabilia naturas suas sub variis formis (pergant). Hippocrates purgat lacte animalis quod Elaterium sumsit. (Cum aliquando primo) tempore in Sabaudia essem observavi butyrum in quibus(dam) locis factum fortiter 30

sapere certam herbam (*a certain weed*), quae eo anni tempore in eorum campis abundabat ut bonum alias butyrum exteris nauseam provocaret quamvis miras subierit varietates herba antequam iret in butyrum. Nec alia sensibili qualitate quam gustu se detegebat, in litore maris etiam aves pisculentum habent saporem. In Hybernia ubi porcos conchis pascunt, in quibusdam locis tam fortis est gustus carnis porcinae, ut 5
exteri vix ferant. Est fructus in *America* notus colonis Anglis quibusdam appellatus *Prickle Peare*, cuius ruber succus cum pulpa fructus comestus, urinam ita tingit, ut ignorantes se credant sanguinem mejere. Eruditus aliquis qui diu vixit in Caribibus insulis fructum mihi monstravit nomine janipam aut junipam ibi nascentem, quam 10
quo tempore ab arboribus cadentem comedunt porci caro pariter et pinguedo violaceo colore inficiuntur, quo et alioqui succus fructus tingit. Idem evenit carni avium (inde) edentium (+ poterat addere regenerationem Nitri Glauberianum, et spiritus vini ex aceto +). Possum Vitrum ipsum Saturni transparens et fragile in corpus Saturni opacum reducere. Multae mirae separationes fiunt ope praecipitationum, verum est 15
impleritque praecipitantibus praecipitans uniri, et facere novum corpus quodammodo, ut in aurum fulmi(nantem). Sunt tamen et praecipitationes in quibus nulla fit nova unio, quod patet sequenti exemplo (Probationibus magistrorum), qui ita separant (cuprum). Mixturam solvunt in (aqua fortis, so)lutionem diluunt a dando 15 aut 20 vicibus aquam communem, unde liquori immittunt laminam cupream, cui adhaerebit 20
argentum non in forma calcis, ut cum auro praecipitatur ut fiat fulminans vel vitrum stanni *Zinglaß*, ut det eleganter albumque pulverem fucanda faciei aptum, sed forma substantiae metallinae micantis, quae non habet opus ulteriori reductione, ut habeatur pro argento.¹ (+ Memorabile experimentum, quo videtur cuprum argento solido obduci posse, salva forma sua +). Et apto praecipitante in horae minuto 25
reduxi quantitatem notabilem Mercurii, satis transformati, in argentum vivum currens. Et frustum camphorae in oleo vitrioli solutum nullo vestigio remanente mox in minuti spatium affusa copia sufficiente aquae communis emergit et supernabit alba, fragilis, graveolens, et inflammabilis camphora ut ante. Ex Mercurio fieri potest praecipitatum per se quod videtur valde differens a mercurio communi, pulveris est forma, rubri valde coloris, purgativum et plerumque vomitivum quamquam eius qua- 30
tuor aut 5 tantum grana dent et tamen si debito calore prematur reproduces argentum vivum.

¹ *Am Rande*: NB.

8 Eruditus: nicht ermittelt.

Addendum considerationi huic, quod omnia corpora eiusdem materiae, nec nisi figura et motu differant. Unde non difficile idem ex eadem materia reproduci. Ut si ex eadem cera fiat sphaera, mox varia denique restitui poterit cera in formam pre-mendo. Si homini etiam philosopho Chymicae imperito nonnulla fuissent proposita, non credidisset; credibile esse adhuc sublimiores vias res restituendi Deo tantum 5 notas; imo et credibile varia tractu temporis delectum iri, nobis nunc ignota. Infans non capit quomodo Geometra possit mensurare distantias inaccessibiles, et Indi non capiebant quomodo Hispani communicarent per literas, et tonarent ac fulgurarent tormentis, et quomodo Columbus praediceret Eclipsin. Probationes nobis satis firmas, pro evincenda veritate historiae Lazari a Christo resuscitati. Paulus recte quaerit 10 Act. XXVI, 8. ex rege Agrippa an non credat Deum posse excitare mortuos. Et Paulus [Phil.] III, 21. corpora nostra transfigurare aliquando *μετασχηματίζειν*, fore opus eius potentiae *ἐνέργειαν*, qua aptus sibi omnia subjicere.

Recapitulatio brevis: 1) non est corpus humanum determinatae magnitudinis, nec anima unita materiae (vitae), 2) Magna pars corporis humani valde solida, ut 15 ossa, difficulter destruentur igne aut terra. 3) continuae in transpirationem expensae ostendunt. Idem manere censeri corpus, utcunque pleraque subito mutantur. 4) corporum partes exiguae per varias transformationes possunt retinere suam naturam. 5) idem censendum humanum corpus, si materiae prius restanti adaptetur nova congrue disposita. Imo etsi huc ire necesse non sit, sunt qui putant idem videri debere corpus 20 quod (ante) nova substituta materia quacunque modo eadem sit anima, et priori conformis disposita.

Qualificatio corporum glorificatioque multo minus difficilis explicata. Levitas sive potius agilitas indifferens gravitati et levitati non difficilis Deo, quia Elisa possit natate ferrum, et Christus ambulare Petrum in aquis. Activitas, incorruptio, trans- 25 parentia et opacitas, figura, color, etc. Indifferentia materiae. Deus suspendit vim ignis activam, in fornace sociorum Danielis. Manna Israelitarum etsi corruptibile tamen collectum die ante sabbatum durabat duplo spatio, quo ante, quia sabbato colligere non licebat. Et quod in arca positum pro Monumento integra secula duravit incorruptum. Corpus Christi vestigia vulnerum retinuit, et tamen gloriosum, cum 30 simile et nostrum. Saepe mutavi opacum plumbum, in pulchre coloratum, transparentem et specificè levius vitrum. Sed ut appareat quam ingens mutatio etiam a natura quotidie fiat, consideremus fumum indignum, foetidum, candelae extinctae, suppo-

situm flammae momento perdere foetioem et in pulcherrimam luminosam penetrantemque substantiam animari.

17. AUS UND ZU PUFENDORFS DE JURE NATURAE ET GENTIUM

[Winter 1675/76 (?)]

Überlieferung:

L Auszug: LH II 5, 9 Bl. 1-2. 1 Bog. 2°. 2 S. auf Bl. 1 r° u. 2 v°.

E GRUA, *Textes*, 1948, S. 593-595 (Teildruck).

5

Wenngleich Leibniz das Buch Pufendorfs *De jure naturae et gentium* (1672) bereits vor Erscheinen ungeduldig erwartete (vgl. I, 1 S. 109, 127, 147, 156; II, 1 S. 43), sind die vorliegenden Auszüge, aufgrund des mehrfach belegten Wasserzeichens, auf den Winter 1675/76 zu datieren. Die Exzerpte enden mit dem 7. Kapitel des 3. Buches, weil Leibniz, wie er selbst abschließend vermerkt, das Buch zurückgeben mußte. Wörtliche oder fast wörtliche Passagen aus Pufendorf erscheinen hier im Kursivdruck.

Samuelis Pufendorfii de Jure naturae et Gentium libri 8. Londini Scanorum, sumtibus Adami Junghans, imprimebat Vitus Haberegger 1672, 4°. Dicit Carolo XI^{mo} Svecorum Regi se hoc scripto, immaturitatem prioris, quod Elementa Jurisprudentiae universalis inscripserat, deprecari. Scientiam Juris naturae et gentium se primum interprete in publicas cathedras ascendisse, accersante Electore Palatino. Alios exemplum secutos, Magnorum ingeniorum infelicissimus mihi labor semper visus, area divina aliquid novare, cum tanta aliarum rerum supersit copia. Scriptorum de casibus conscientiae haec est arcana ratio, ut postquam inter fundamenta sacra istorum Reipublicae est, conscientias non ratione sed autoritate sacerdotum regi, ubique in promptu sit autorum nubes, quae qualemcunque sententiam stabilire idonea sit, prout quamque persuaderi ipsorum interest.

pag. 8. *Aelianus lib. 5. c. 16. puer cum auream laminam, quae ex Dianae corona deciderat sustulisset, in judicium adductus est. Iudices igitur crepundia talos et laminam auream proposuere puero, qui cum iterum ad aurum se contulisset plexus est tamquam sacrilegus.*

p. 13. *quando quis consul renuntiatur non ideo fit prudentior, nec cum apparatu abit*

simplicior, etsi aliquis observatum sit, multorum actiones ex splendore muneris non parum ponderis mutuari, et aliquos cum imperio et privatos non eosdem visos, quod tamen ego retulerim inter deceptiones velut opticas, quas apparatus inanum efficit.

[p. 14] Caligulae Equus consul, et paterfamilias Suet. Calig. c. 55.

p. 51. Grotii opusculum citat de dogmatis Reip. noxiis.

p. 55. improbat sententiam Aristotelis Nicom. II, 2 difficilius voluptati repugnare quam irae.

p. 57. Eustratius Episcopus Christianus, ad Nicom. III, 1, rem habere cum aliena uxore turpe cum sit, efficitur non turpe si interficiendi tyranni causa fiat.

p. 66. Apud veteres Gallos puniebatur juvenis qui zonae constitutam publice mensuram excesserat, quasi hoc ingluviei et desidiae indicium esset Strabo lib. 4. Et Nicol. Damascenus lib. de moribus gentium haec ait: Iberi zonam habent mensurae certae, intra quam si venter cuiusquam comprehendi nequeat pro dedecore id magno habent.

p. 67. autor de princip. justis et decori pag. 174. quomodo legislator possit impossibilia praedicere docet, v.g. potest praecipere omnibus, furari, etsi impossibile moraliter futurum sit ut nemo furetur, in singulis tamen id possibile est. Et tam homini singulari impossibile est in omnibus Dei voluntati obsequi, quam multitudinem omni crimine (+ v.g. furto, mendacio +) puram esse.

p. 68. Si quis satelles jubeatur virum quem ipse insontem novit interficere nisi ipse malit interfici; huic eo nomine nihil imputari potest, cum eidem nuda executio injungatur, quae nec a persona eius abhorret, neque ut cum dispendio vitae detrectetur ratio est, cum is sua nece haudquaquam sit servaturus innocentem (+ alia haud dubie ratio fuit veteribus Christianis +).

p. 71. Epicurus apud Diog. Laërtium lib. X. Sapientem in somniis quoque sibi similem futurum.

p. 96. Lex Cincia, cui nulla alia adjecta clausula quam haec; qui secus fecerit improbe fecisse videbitur. Lex Zaleuci apud Diodorum Siculum lib. XII. c. 21. Mulier ingenua extra urbem noctu pedem non efferto, nisi cum moechum forte accedit.

p. 128. Eudoxia imperatori Theodosio nupta fratres a quibus domo paterna ejecta fuerat arcessit, ut dignitatis tantae autores, alioqui enim non fuisse venturam Constantinopolin. Zonaras tom. III. Adde de Mario Celso Tacit. Hist. I. et Genes. XXXV, 5. L. 20. (+ Non sine ratione, quoniam aversamur quodammodo mali no-

21 a (1) nomine (2) persona L

14 autor: d.i. Lambert van Velthuysen.

stri, etiam culpa sua autores. +) [p. 127.] *Adde Senec. lib. IV. contr. 7. de eo qui in adulterio deprehensus a Tyranno occidit tyrannum, et tyrannicidii praemium petit. De quo Seneca: imputat nobis quod mori noluit.*

p. 168. *Justinus lib. 2. cap. 2. plus proficit in Scythis vitiorum ignoratio, quam in Graecis cognitio virtutis.* 5

p. 170. refert *Sextus Empiricus lib. 3. cap. 24. et 25. Zenonem Cittieum permittere conjugium cum matre. Et Chrysippum permittere, ut pater ex filia, filius ex matre, [frater] ex sorore liberos quaerat. Solonis lege permissum unicuique apud Athenienses filium necare.*

p. 179. *autor libri de principiis justi et decori exemplum affert rerum quae a vulgo expedite et sine haesitatione obeuntur, quorum tamen rationem reddere difficile est, ut: si quispiam in furto deprehensus, sit omnis multitudo animo et viribus annitur furem comprehendere; si autem quispiam ira percitus homicidium [perpetraverit] omnes eius libertatem optant, nullus saltem operam suam libenter ad illum capiendum commodat. Rationem vulgus ignorat, quae haec est, quia plus periculi cuivis ex fure qui cuiusvis fortunas rapere intendit, quam a tali homicida, qui in illum tantum excanduit, a quo lacessitus fuerat.* 10 15

p. [182]. *Cartesius de passionibus c. 82 amor boni parentis in liberos adeo purus est, ut nihil ab eis consequi velit, nec aliud ab eis possideri quam quod jam habet, vel illis jungi arctius quam jam est, sed eos considerans tanquam alios seipsos, quaerit eorum bona ut suum proprium, quin etiam majore cum cura, cum concipiat se unum cum ipsis totum constituere, cuius melior pars ipse non sit, saepe utilitatem alienam suae praefert, nec metuit se perdere ut eos servet; vid. 2. Sam. XVIII, 33. Plutarchus Apophth. [Epaminondas] eorum quae ipsi evenissent bona, hoc sibi jucundissimum ajebat accidisse, quod utroque vivente parente Lacedaemonios ad Leuctra vicisset.* 20 25

p. 205 *Cicero Tusculan. quaest. lib. I. Cato sic abiit e vita, ut causam moriendi nactum se esse gauderet. Vetat enim dominans ille in nobis Deus injussu nos hinc suo demigrare.*

p. 210. *Isocrates adversus Callimachum: nonne absurdum est istum in eo periculo a vobis petere misericordiam, quod penes ipsum est, et in quod se ipse coniecit, et quo* 30

8 pater L ändert Hrsg. nach Pufendorf 13 furem (1) deprehendere (2) comprehendere L
13 penetraverit L ändert Hrsg. nach Pufendorf 18 192 L ändert Hrsg. 24 Epaminandos L
ändert Hrsg. nach Pufendorf

etiam nunc liberari potest. (+ Servit ad illustrationem dialogi [mei], ubi de injustis damnatorum querelis +).

p. 219. *Sichardus ad l. 1. C. quando liceat unicuique refert dictum Baldi improbandum: si quis ita forte mihi dicat, ubicunque te posthac reperero, conficiam te, quod possem eum in ipso minarum articulo interficere, aut cum est mihi commodissimum sine poena.* 5

p. 220. *exemplum ineptae opinionis. Theod. Balsamon ad Epist. 1. Basilii, quae est ad Amphilochem can. 43. Qui ad tutelam corporis sui occidit aggressorem, qui vulnus ei letale inflixit: teneri tamen de occiso si levi tantum ac medicabili plaga vulneratus aggressorem interemerit.* 10

[p. 222.] *Lysias orat. 1. tradit lege Attica gravius punitum qui persuasionem quam qui per vim stuprasset.*

[p. 224.] *Pufendorf jur. nat. cap. de defensione sui, non video quomodo magistratus jure irasci possit illis qui ex more et opinione vulgi existimationem suam asserunt, ubi iste tales injurias honori ex vulgi mente detrahentes non satis acriter punit. Nam illam Grotii philosophiam civilis mos non fert, quod honor sit opinio de excellentia, qui autem talem ferat injuriam patientem se excellenter ostendat. Adde Act. XVI, 37.* 15

[p. 228.] *Plato de legibus 9. vult filium ne defendendi quidem sui causa parentem occidere posse, fratrem posse. Illud tamen labi seculi ascribendum, quod scribit Plato si servus liberum se defendens interimat iisdem legibus quibus et parricida, subjiciatur.* 20

[p. 238 f.] *Non teneor panem dare famelico, si ipse eodem indigerim. Vid. II. Corinth. VIII. 13.*

Pufendorf jur. nat. cap. de jure et favore necessitatis, recte: non posse per necessitatem recte suscipi actus qui tendunt ad violationem Numinis Divini, quia Deus homini maius malum infligere potest, quam mors est naturalis. Etsi qui tormentorum atrocitati succumbunt, miseratione non sint indigni. 25

[p. 239 f.] *An in casu extremae famis sociorum carne vescendum. 2. Reg. VI, 28. 29. Deut. XXVIII. 53. Thren. IV. 10. Joseph. IX. 2. Antiq. Jud. et VI. 21. de Bell. Jud. et Diod. Sic. lib. 3. cap. 40. Addatur historia de 7 Britannis, qui vastum in mare projecti deficiente cibo potuque sortiti unum non sane reluctantem jugulaverunt, eiusque sanguine intolerabilem sitim, et famem carnibus utcunque sedaverunt, quos ad terram* 30

1 meae L ändert Hrsg. 3 f. improbandum erg. L

1 dialogi: vgl. N. 7. 3 quando liceat unicuique: Cod. 3, 27. 16 H. GROTIUS, *De jure belli ac pacis*, 1642, II, 1, § 10.

delatos post Judex homicidii absolvit. Prout ex Nicol. Tulpio in observ. medicin. refert Ziegler ad Grot. lib. 2. cap. 1. §. 3. quos etsi Zieglerus condemnet, excusat Pufendorfius, capite de jure necessitatis. Additus si plures in scapham insiluerint, quam ferat illa, an non possit forte duci qui projiciendus sit, et si quis sortiri detrectaverit, tanquam qui omnium interitum quaerat, absque ulteriori deliberatione projiciendus sit. 5

[p. 241.] *In naufragio tabulam duorum non capacem ego occupavi, alius adnatat, hunc quavis violentia repellere possum. Si duobus fugientibus hostis instat, unus ponte post se dejecto, aut porta clausa alterum destituere potest fugiens per stragem obstantis et corpus viam sibi facere potest.*

[p. 243.] *Apud Hebraeos ex lege agi poterat a paupere, ad Eleemosynam. Selden lib. 6. cap. 6. de I.N.G.* 10

[p. 244.] *Proverb. VI. 30. 31. fur vocatur, qui aliena surripit ad supplendam famem suam. Sed intellige, si extrema absit necessitas.*

[p. 245.] *Grotius non concedit in casu extremae necessitatis meae pariter alteriusque me alteri res necessarias eripere posse.* 15

[p. 256.] *Pufendorf cap. de non laedendo. Non teneri ad damni reparationem, si mihi quae ex sola humanitate atque caritate ad me pervenire debebat interceperis, quicquid dicat Zieglerus ad Grotii II, 17, 9. [p. 257.] Grotius II, 17, [11]. In solidum teneri singulos qui actui causam dedere, si actus totus a singulis, etsi non a solis processerit, ut si facem singuli domui subjecere. Suffecerat enim vel unum subjecere. At si plures male multavere te, alius brachium rupit, alius oculum elisit, distinguuntur damna. Differt damni reparatio ab exactione poenae. Uno enim solvente singuli liberantur.* 20

[p. 259 f.] *Putat Pufendorf cap. de laesione; si quis alienum animal in me deliquerit, videor posse domino innocente etiam cuius culpa abfuit expetere damni restitutionem, aut noxae deditionem.* 25

[p. 260 f.] *Si quis injuste occidat, tenetur ad reparationem damni quod eius propinquis intulit. Putat Zieglerus et lucri habendam rationem, quod facere poterat si diutius vixisset. Pufendorfius id improbat. Mihi videtur non male Zieglerus.*

[p. 262.] *Quod Num. 35. et Deut. 19. vindex sanguinis extra asyli terminos deprehensum homicidam excusabilem occidere potuit, quomodo cum regulari statu civili congruat, nondum dispicimus, nisi implacabili eius populi genio aliquid indultum fuisse credamus, ait Pufendorf cap. de non laedendo.* 30

23 me (1) stimulaverit, posse me (2) deliquerit L

14 H. GROTIUS, a.a.O., II, 2, § 6.

[p. 262-264.] Haebraei apud *Constant. l'Empereur in Babakama cap. 8.* proximum qui laedat in corpore quinque nominibus teneri ajebant, *damni, doloris, curationis, cessationis, ignominiae.* Damnum ita aestimabant, quanto is qui laesus erat, si servus esset minoris vendi possit. Dolorem ita aestimabant, ut tantum pecuniae acciperet laesus quantum crederetur pecuniae accepturus sponte, ut dolorem sustineret. Curationem eorum tantum malorum solvebant quae ex vulnere per se sequebantur, id est sine culpa aegroti et medici imperitia. Cessationem ab opere durante malo aestimabant, ut tantum solveretur quantum potuisset lucrari laesus, si curam eos custodiisset. Nimirum id sola per se cessatio fecit. Nam si ineptus fuerat medio tempore ad negotia certa obeunda, id in damni reparatione continebatur. 10

[p. 267.] *Si res furtiva perierit putat Grotius conditione furtiva aestimationem non summam nec infimam sed mediam praestari debere, id recte Pufendorfio et Zieglero displicet. Et certe possum summum pretium exigere ab eo in cuius gratiam rem invitus vendo. Multo magis ab eo qui invito abstulit.*

[p. 270.] Pufendorf. *caput, ut omnes homines pro aequalibus naturaliter habeantur, improbat locum Ciceronis offic. 3. lex ipsa naturae quae utilitatem hominis conservat et continet, decernit profecto, ut ab homine inerti atque inutili, ad sapientem bonum fortemque virum transferantur res ad vivendum necessariae, qui si occiderit multum de communi utilitate detraxerit.* 15

[p. 272.] *Lactantius divin. inst. l. 3. c. 22. nihil sapienter fit, quod si ab omnibus fiat, inutile est ac malum.* 20

[p. 278.] *Plutarchus in Pelopida, hunc imperium diutius, quam per leges licebat retinuisse, ne successorum socordia rem pessundaret.*

[p. 282.] *Zosimi lib. V. locus notabilis, qui jam suo tempore invectus in Monachorum nimium multitudinem, erat Ethnicus.* 25

[p. 284.] *Plutarchus libro de invidia et odio, qui Socratem calumniis oppresserant, ab omnibus devitabantur, nemo interrogantibus respondebat, donec illi impatientia odii se suspenderent.*

[p. 291.] *Non videmur transitum aliis mercibus debere, quam quae ad vitam necessariae.* Pufendorf. *cap. de promiscuis officiis humanitatis.* 30

[p. 292.] *In capitul. Carol. telonium in flumine vetatur exigi, in quibus nullum adju-*

2 in corpore erg. L

torium praestatur itinerantibus. Sed hoc videtur intelligendum de eiusdem gentis sive Reipublicae civibus.

[p. 293.] *Transitus per freta adhuc liberior, videmur tamen situ nostrarum terrarum frui, et in partem quodammodo lucri venire posse, cum jus sit nobis aliquod etiam stapulam quandam erigendi, et naves cogendi ut apud nos merces primum vendant.* 5

[p. 314.] *Plato lib. IX. Legum de Atheis statuit.*

[p. 337 f.] *Lex Attica foeminis ius contrahendi negabat, ultra hordei modium. Dio Chrysost. orat. 25. de incredulitate.*

[p. 349.] *Cicero Offic. 3. Si praedonibus pactum pro capite pretium non attuleris, nulla fraus est. Nam pirata non est ex perduellium numero definitus sed communis hostis omnium. Cum hoc non fides esse debet, nec jusjurandum commune. Probat Pufendorfius conclusionem capite de consensu circa pacta, non vero rationem. Ego nec conclusionem probo.* 10

[p. 351.] *Hobbius de cive cap. 2. §. 16. mihi videtur recte dicere pacta metu inita esse servanda.* 15

[p. 358.] *Mercatores recte durius tractantur, quam caeteri, etiam cum infortunio ad inopiam redacti sunt, nam cum artem vilescendi profiteantur, videntur culpa non carere si omnia sua uni casui exposuerint.*

[p. 367.] *Ad exemplum Jud. Genes. [38.] qui circa solvendam Thamari concubitus mercedem sollicitus erat, respondet Seldenus lib. 5. cap. 4. creditum fuisse eo tempore licere inuptae et solutae foeminae alteri corporis sui usum concedere sine consensu in vitae communionem, idque vel gratis vel pro mercede.* 20

Reliqua ex Pufendorfio excerpta non absolvi, repetito libro.

18. AUS SPINOZAS TRACTATUS THEOLOGICO-POLITICUS

[Winter 1675/76 - Herbst 1676 (?)]

Überlieferung: L Auszug: LH IV 8. Bl. 12-19. 4 Bog. 4° (mit Goldrand). 15 1/3 S.

Leibniz hat von dem gegen Ende 1669/Anfang 1670 anonym erschienenen *Tractatus Theologico-Politicus* schon 1670, zunächst vielleicht nur durch Jakob Thomasius' Kritik des Buches (im Leipziger *Programma L* vom 8. Mai 1670), Kenntnis gehabt (vgl. II, 1 S. 66). Spätestens im April 1671 erfuhr er dann von Johann Georg Graevius auch den Namen des Verfassers (I, 1 S. 142). Obwohl Leibniz Spinozas religiöse Einstellung und Bibelkritik wiederholt verurteilt (vgl. II, 1 S. 66 u. I, 1 S. 148), versucht er noch im selben Jahr mit ihm in brieflichen Kontakt über Fragen der Optik zu treten (vgl. II, 1 N. 80 u. N. 89), der allerdings im Ansatz steckenblieb. Vor 1674 besuchte Leibniz in Paris den Lehrer Spinozas, Frans van den Ende (vgl. *Theodicee* § 376). Die kritische Bemerkung, die Leibniz gegen Ende seines Exzerptes aus Kapitel XIV macht, läßt auf gewisse Kenntnisse der Metaphysik Spinozas schließen, die ihm vermutlich nicht durch van den Ende, sondern erst im Frühjahr 1676 durch Tschirnhaus vermittelt wurden (vgl. N. 33₄). Die Wasserzeichen auf den Bögen belegen eindeutig Pariser Papier, sind allerdings nicht genauer datierbar. Es konnte auch noch nicht ermittelt werden, welchen der bis zu dieser Zeit, z.T. auf 1670 zurückdatierten Drucke des *Tractatus Theologico-Politicus* Leibniz benutzt hat. Für die Niederschrift dieser sicher noch in Paris angefertigten Auszüge kommt daher vor allem die Zeit von Winter 1675/76 bis Herbst 1676 in Frage.

Tractatus Theologico-politicus continens dissertationes aliquot, quibus ostenditur libertatem philosophandi non tantum salva pietate et Reipublicae pace concedi, sed et eandem nisi cum jure Reipublicae ipsaque pietate tolli non posse. Johannes Epist. 1. Cap. 4. vers. 13. per hoc cognoscimus quod in Deo manemus, et Deus in nobis, quod de spiritu suo dedit nobis. Hamburgi apud Henricum Kunrath 1670.

Cap. 2. Fuse docet prophetas non fuisse doctiores redditos revelationibus, mansisse illis eadem quae ante de rebus speculativis habebant praesudicia; prophetas etiam inter se dissensisse, in rebus speculativis, sed non in rebus ad probitatem pertinentibus. Magis Astrologiae imaginatione imbutis stellam apparuisse in oriente; durante diutius luce diurna, credidisse Josuam et reliquam militum turbam esse id a statione solis. Non potuit Josua suspicari causam diuturnioris oriri posse ex nimia glacie quae tunc in regione aeris erat (vid. Jos. cap. 10, vers. 11) refractio solito major oriri potuerit, vel aliud quid simile quod jam non inquirimus. Sic etiam Esaias signum umbrae retrogradae ad ipsius captum revelatum fuit, nempe per retrogradationem solis, nam etiam putabat solem moveri: et de parheliis forte nunquam nec per

somnium cogitavit. Ad captum Noachi etiam revelatum fuit, Deum humanum genus delere, quia putabat mundum extra Palaestinam non habitari. De Deo habuere opiniones valde simplices. Adamus ignoravit Deum esse omniscium et omnipotentem, se enim a Deo abscondidit, et suum peccatum coram Deo, velut homine conatus est excusare. Nullum igitur aliud Dei attributum noverat Adamus, quam quod omnium rerum esset opifex. Kaino Deus revelatus fuit ad ipsius captum, nempe ut rerum humanarum inscius; nec ipsi ut sui peccati poeniteret, opus erat sublimiores de Deo cogitationes habere. Labano se Deus revelavit, tanquam Deus Abrahami, quia credebatur unamquamque nationem suam habere Deum peculiarem, vid. Gen. c. XXXI, 29. Abrahamus ignoravit Deum esse ubique resque omnes praecognoscere: nam oravit Deum ne sententiam in Sodomitas exequeretur, antequam sciret an omnes essent digni; nec Deus ei aliter fuit revelatus, *descendam inquit, ut videam, num juxta querelam quae ad me venit fecerunt*. Moses cum Deus ipsum jussisset ire, dixit, Exod. cap. 4, vers. 1., *quid si mihi non credant*, visus ergo Deus indifferens et inscius futurarum humanarum actionum. Et Deus dat ei duo signa, Exod. IV, vers. 8, *ut non primo signo credant, credent ultimo, si nec ultimo credant, cape aliquid fluvii etc.* Credidit Moses Deum esse ens quod extitit, existit et existet, ideo eum vocat יהוה *Jehova* quod hebraice tria tempora existendi exprimit, de eius autem natura nihil aliud docuit, quam quod sit misericors benignus summe zelotypus etc.; item hoc Ens nulla imagine rei visae posse exprimi, nec videri, non tam propter rei repugnantiam quam propter humanam imbecillitatem: et ratione potentiae esse singulare vel unicum. Concessit dari entia quae ex mandato Dei vicem Dei gererent, sed hoc ens summum Deum, seu Hebraeorum phrasi Deum Deorum esse, Exod. c. XV, 11, et XVIII, 11. An vero Moses haec entia a Deo creata putaverit dubitari potest, quia de eorum creatione non loquitur, sed tantum mundi visibilis. Deum vid. Deuteron. X, 14, 15 sibi solam Hebraeorum nationem elegisse, certamque mundi plagam, Deuteron. cap. IV, 19 et XXXII, 8, 9, reliquas nationes et regiones curis reliquorum Deorum reliquisse. Unde Deus Israelis et Deus (vid. lib. [2.] Paralip. XXXII, 19) Hierosolymae, reliqui autem Dii reliquarum nationum vocantur (+ imo de iis dicebatur; eos inania esse idola etc. +). Unde putabant suam regionem peculiarem, et aliam alium demandare cultum; gentes quas rex Assyriae in Judaeorum terras duxit, credebantur a leonibus dilaniari, quia cultum Deorum illius terrae ignorabant ([2.] Reg. XVII, 25, 26). Jacobus ex Aben Ezrae opinione dixit propterea filiis, ubi patriam

petere voluit, ut se novo cultui praepararent, et Deos alienos, hoc est cultum Deorum illius terrae, in qua tum erant deponerent. Gen. XXXV, 2, 3. David Sauli dixit se a Dei haereditate expelli, et ad alios Deos colendos mitti, Sham. lib. 1, XXVI, 19. Credit Moses hoc ens domicilium suum in coelis habere Deut. XXXIII, 27. Deus se revelando opinionibus eius accommodavit, nam ut indicaret Israelitas vitulo adorato 5 reliquis gentibus similes factos, XXXIII, 2, 3 se missurum esse angelum, hoc est ens quod vice supremi Entis curam haberet eorum. Jonas se conspectum Dei fugere putavit, credidit ergo etiam Deum curam regionum extra Judaeam aliis potentiis tradidisse. Nullus in vetere testamento habetur, qui magis secundum rationem de Deo locutus est, quam Salomon, qui lumine naturali omnes sui seculi superavit et ideo etiam se supra legem (nam ea illis tantum tradita est qui ratione et naturalis intellectus documentis carent) existimavit, legesque omnes quae regem spectant, et quae 10 tribus potissimum constant Deuter. XVII, 16, 17, parvi pependit, imo eas plane violavit (in quo tamen erravit, nec quod philosopho dignum egit, nempe quod voluptatibus indulserit) omnia fortunae bona mortalibus vana esse docuit (vid. Eccl.), nihil homines intellectu praestantius habere, nec majori supplicio quam stultitia puniri. Proverb. XVI, [22]. Ezechielis sententias adeo sententiis Mosis repugnantes invenerunt Rabbini, qui nobis illos qui jam tum extant libros prophetarum reliquerunt (ut in *tractatu sabbati* cap. I, fol. 13, pag. 2 narratur) ut fere deliberaverint eius 15 librum inter canonicos non admittere, atque eundem plane abscondidissent, nisi quidam Chananius in se suscepisset ipsum explicare, quod tandem magno cum labore et studio ut ibi narratur, ajunt eum fecisse, sive quod commentarium qui forte periit scripsit, sive quod audacter verba mutavit (+ ut Tucca et Varius Virgili +). Quicquid sit [Ezechiel] cap. saltem XVIII non videtur convenire cum versu XXXIV, 7 Exodi. Nec cum Jerem. XXXII, 18. Samuel credebat Deum ubi aliquid decreverat nunquam 20 decreti poenitere, vid. 1. Sam. XV, 29. Nam Saulo poenitenti dixit Deum suum decretum contra eum non mutaturum. Jeremiae contra revelatum fuit, XVIII, 8, 10, Deum poenitere. Joel docuit Deum damni tantum poenitere II, 13. Et Gen. IV, 7 hominem posse peccati tentationes domare, id enim Kaino dicitur. At Paulus contra aperte Rom. IX, 10 homines nullum imperium nisi ex singulari Dei gratia habere in 30 carnis tentationes. Et quod III, 5, VI, 19 justitiam Deo tribuit, se corrigit quod humano more sic loquatur, et propter carnis imbecillitatem. Rationes quibus Deus Jobum convicit (nisi sit prosopopoeia auctoris) fuerunt ad Jobum accommodatae, nec

serviunt ad omnes convincendos, eodem modo Christus Judaeos ex suis principiis convincere voluit; *si Satanas Satanam ejicere voluit, quomodo staret regnum eius.* Non ideo statuit dari Daemones, aut eorum regnum, ita quod Apostolis dixit [Matth.] XVIII, 10 de angelis parvulorum Dei faciem videntibus, tantum captui eorum accom-

5

modatum.
 Cap. 3. Hebraei neque ad sublimes speculationes neque ad veram vitam seu pietatem a Deo electi fuere, sed hoc habuere, ut externum eorum regimen et societas miraculis seu miris atque extraordinariis modis a Deo gubernaretur; ex XIV. Genes. 18, 19, 20 patet quod Malkitsedec fuit Rex Hierosolymae et quod Abrahamo ut jus erat pontificis (Num. VI, 23) benedixit. Unde patet Deum jam tum reges et ponti- 10 fices habuisse Hierosolymis; Abrahamus dum ibi vixit religiose illas leges observavit. Dicitur Gen. XXVI, 5 Abrahamum observasse cultum praecepta instituta leges Malkitsedeci. Malach. I, 10, 11 quod nomen Dei magnum inter gentes. Unde patet eo tempore Judaeos Deo non fuisse magis dilectos quam alias nationes; miraculis apud 15 Judaeos cessantibus quasi. Nam et restituti fuerant in Judaeam sine miraculis. Imo semper etsi Judaei tempore Mosis Deo gratiores ob sensibiliores ductus, Deut. IV, 7, tamen quoad veram beatitudinem Deus omnibus aequè propitius Psalm. 145, 18 et 9 et XXXIII, 15, Jobus XXVIII, 28. Itaque non dubitandum omnes nationes habuisse prophetas; Noach, Chanoch, Abimelech, Bilham prophetavere, Hobadiaz nullis quod scimus nisi Idumaeis, et Jonas Ninivitis fuit propheta. Esaia etiam Aegyptiis XVI, 9, 20 [XIX,] 19, 20, 21, 25. Imo vocat nationem *benedictum Aegyptium Dei populum*. Jeremias XLVIII, 31, 36 de Moabitis ut et alias de Aegyptiis, Hamonitis, Helamitis restaurandis. Bilham alias prophetiis clarus, et ideo a Balak Num. XXII, 6 rogatus. Non tantum Bilham argentum ad prophetandum accipiebat, sed et Shamuel 1, IX, 7, 8, si in aliqua re peccavit, de quo 2. Pet. II, 15, 16, Judae 11, tamen alias magni valuere 25 apud Deum eius orationes, cum dicatur toties in scriptura, Deum ut Dei misericordiam erga Israelitas testaretur, noluisse Bilhamum audire Deut. XXIII, 6, Jos. XXIV, 10, Nehem. XIII, 2. Et tamen a Josua dicitur *divinus sive augur*, XIII, 22. Unde hoc nomen et in bonam partem sumi potuit, et gentilium augures et divini veri fuere prophetae. 30

3 dari (1) Satanas (2) Daemones L 7 ut (1) externa eorum felicitas (2) externum . . . societas L 21 XIX, *erg. Hrsg. nach Spinoza*

Pharisaei contendunt donum prophetae non nisi suae nationi dedisse, alias nescio quo diabolico spiritu locutas probent ex Exod. XXXIII, 16. Deus Hebraeos in aeternum non elegit, sed sicut gentes qui terram promissionis antea inhabitabant, quos ex ea evomuit terra. Levit. XVIII, 27, 28. Deut. VIII, 19, 20. Aliarum nationum odium conservat Judaeos. Cum Rex Hispaniae Judaeos coëgit religionem [pontificiorum] amplecti aut solum vertere, iis qui religionem mutaverant, omnia [Hispanorum] naturalium privilegia concessit, quo facto ita se Hispanis immiscuerunt, ut pauco post tempore nulla eorum memoria remanserit. At plane contrarium illis contigit, quos Lusitanorum Rex religionem sui imperii admittere coëgit, qui semper quamvis ad religionem conversi ab omnibus separati vivere, nimirum quia eos omnibus honoribus indignos declaravit. Signum etiam circumcisionis multum potest, quemadmodum etiam Chinenses comma aliquod in capite religiosissime servant, quo facto se tot annorum millibus conservavere, et nisi fundamenta religionis eorum animos effoeminarent, crederem ut sunt res humanae mutabiles, iterum imperium recepturos, et a Deo rursus electum iri. Ut Chinenses imperium amissum recuperaverunt, et credo aliquando recuperabunt, quando Tartari luxu corrupti erunt.

Cap. 4. *De lege divina*: Paulus cum dicit quod ex operibus legis nemo fiat justus, sed ex fide, Rom. III, 28, intelligit per fidem plenum animi consensum, nimirum justus est quia ex animi voluntate agit, et libere; at qui serviliter agit propter legem non justificatur. Historia Adami parabola est.

[Cap. 5.] Christus legem Mosis non abrogavit, neque enim fuit legislator, sed doctor, scripturae loca pro caeremoniis corporis commoda, at pro sola lege divina universali beatitudinem promittunt: Esaias cap. 58. promittit beatitudinem etiam post mortem: *Tunc erumpet sicut aurora lux tua, et tua sanitas protinus efflorescet* (mens sana in corpore sano in vita) *et ibit ante te justitia tua, et gloria Dei te aggregabit* (Hebraismus: quo tempus mortis significatur, aggregari ad populos suos mors, Genes. XLIX, 29, 33), *tunc cum Deo delectaberis* (id est honeste ut Belgae *mit Gott und mit ehre*) *et te equitare faciam super excelsa terrae* (equitare significat excelsum imperium, sicut equum freno tenere).

Cap. 6. *De miraculis*. 1. Sam. IX, 15, 16 Deus Shamueli revelat se ei Saulum missurum, sed Dei ista missio nihil aliud fuit quam ipse naturae ordo, quaerebat nimirum Saul asinas, quas perdiderat etc. IX. Gen. 13 dicit Deus se iridem in nube daturum, opus naturale. Ut Aegyptii scabie infestarentur opus fuit ut Moses favillam in

5 f. pontificium L ändert Hrsg. nach Spinoza
21 Cap. 5. erg. Hrsg. nach Spinoza

6 Judaeorum L ändert Hrsg. nach Spinoza

aërem spargeret. Exod. IX, 10. Locustae vento orientali integro die ac nocte flante, Aegyptiorum regionem petierunt, et vento occidentali fortissimo reliquerunt. Exod. X, 14, 19. Et Exod. XIV, 21 Eurus qui fortissime tota nocte flavit Judaeis mare aperuit. Ita Elisa puerum calefecit incumbendo, qui mortuus credebatur Reg. II, IV, 34 et Joh. IX circumstantiae quibus Christus usus ad sanandum caecum. Non semper 5
narrantur hae circumstantiae, ut Exod. XIV, 27 narratur ex solo Mosis nutu mare intumuisse. Itaque credendum alia quoque miracula non sine [eorundem] circumstantiis contigisse. Ad miracula explicanda refert Hebraeorum phrases scire, qui enim ad ipsos non satis attenderit, multa scripturae affinget. Zacharias XIV, 7 *tempore vespertino lux erit*, id est victoria post praelium anceps sub finem diei. Esaias XIII 10
vastationem Babyloniae depingit, quod sol et luna ipsis tenebrescent, addit quod terra movebitur. Esaias XLVIII ultimo, ut ostenderet Judaeos Hierosolymam secure redituros, petra inquit illis rupta est, et fluxere aquae. Judaei alioque omnia ad Deum referant, ut Deum fenestras coeli aperuisse id est pluisse.

Cap. 7. *De interpretatione scripturae.* Christus Matth. [V, 39] maxillam alteram 15
praebendam. Scilicet concionabatur hominibus oppressis patientiam. Eodem modo Jeremias Lamentationum cap. 3, lit. Tet et Jot. Imo contra in bene constituta Rep. tenetur quis injurias coram judice exigere, Levit. V, 1, XIX, 17, 18.

⟨Peculiat⟩ linguae Hebraeae, quod litterae unius organi saepe inter se commutentur, nempe gutturales v.g. uti אל, quod significat *ad*, sumitur saepe pro על *hgal*, 20
quod significat *super* et viceversa; ambiguitas conjunctionum, ׀ significat: *et, sed, quia, autem, tum.* ךׁ *Ki* septem aut 8 habet significationes: *quia, quamvis, si, quando, quemadmodum, quod, combustio*, et ita in aliis particulis. Verba in indicativo carent praesenti, praeterito imperfecto, plusquamperfecto, futuro perfecto, in imperativo et infinitivo omnibus praeter praesens. Quamvis autem in temporum et 25
modorum defectus certis regulis ex fundamentis linguae deductis facile imo cum summa elegantia suppleri possent, scriptores tamen antiquissimi eas plane neglexerunt, et tempus futurum pro praesenti et praeterito, et contra praeteritum pro futuro, et praeterea indicativum pro imperativo et subjunctivo usurparunt. Supersunt duae 30
aliae causae ambiguitatis, et nempe, quod non habent vocales; et quod non habebant distinctiones orationis puncta enim posteriora. Hinc autor Epistolae ad Hebraeos XI, 21 longe aliter interpretatus est locum Genes. XLVII, 31 quam in punctato Hebraeo textu habetur, Punctistae interpretati sunt: *incurvavit se Israel supra vel*

(mutando Ψ in \aleph literam ejusdem organi) *versus caput lecti*; at autor Epistolae: *incurvavit se Israël supra caput bacilli*, legendo nimirum מטה *mate*, loco quod alii *mita*. Sed quia in narratione sermo est de sola senectute Jacobi non vero morbo, magis vero simile videtur mentem historici fuisse quod Jacobus supra caput bacilli, non autem lecti se incurvaverit, praesertim ita necesse non sit mutare literas. 5

Abenezra putat librum Jobi in Hebraeum translatum, et hanc esse obscuritatis causam.

Maimonidis *More Nebuchim parte 2, cap. 25* scripturam improprie interpretandam, quando ratio contra est, ne errasse dicamus.

Cap. VIII. *Critica de libris V (et) historicis*. Aben Hezra in suis *com. supra Deu-* 10
teronom. Ultra Jordanem etc. modo intelligas mysterium duodecim, etiam et scripsit
Moses legem, et Kanahanita tunc erat in terra, in monte Dei revelabitur tum etiam ecce
lectum suum lectum ferreum tum cognosces veritatem. Hic paucis indicat non fuisse
Mosem autorem libri, sed alium qui longe post vixit. Et in eam rem notat 1. Deute- 15
ronomii praefationem, quae a Mose qui Jordanem non transivit scribi non po-
tuit. Notat 2. quod totus liber Mosis scriptus fuerit admodum diserte in solo ambitu
unius arae, vide Deuteronom. XXVII, et Josuae VIII, [31], quae ex Rabbiorum rela-
tione duodecim tantum lapidibus constabat, ex quo sequitur librum Mosis minoris
longe fuisse molis quam Pentateuchum. Hoc, inquam puto, autorem significare vo-
luisse per *mysterium duodecim*, nisi forte intellexit duodecim illas maledictione- 20
nes quae in praedicto capite Deuteronomii habentur, quas fortasse credidit non
fuisse in libro Legis descriptas; idque propterea quod Moses praeter descriptionem
Legis Levitas recitare insuper illas maledictiones jubet, ut populum jurejurando ad
Leges praescriptas observandum astringerent. Vel forte ultimum caput Deuteronomii
de morte Mosis significare voluit, quod est duodecim versuum. Sed haec et quae forte 25
alii hariolantur (+ Ergo aliis jam hic Aben Esrae locus observatus +) non est opus
curiosius hic examinare, notat III. dici Deuter. XXXI, 9 *et scripsit Moses legem*, quae
verba alterius narrantis. IV. Gen. XII, 6, ubi narrando quod Abrahamus terram Ka-
nahanitarum lustrabat, addit Historicus quod *Kanahanita erat tum temporis in terra*
illa, quibus tempus quo haec scripsit clare secludit. Adeoque post mortem Mosis 30
Kananitis jam expulsis ista debuerunt scribi; quod idem Aben Ezra super hunc
locum commentando etiam his significat: *et Kanahanita tum erat in illa terra: videtur*

8 cap. 25 (1) mutandum esse sensum (2) scripturam L 17 37 L ändert Hrsg.

29 Historicus: nach Spinoza der als *scriptor* dieser Bücher anzusehende Prophet Esra.

quod Kanahan (nepos Nohae) terram Kanahanitae ab alio possessam cepit, quod si non verum est, inest huic rei mysterium, et qui id intelligit taceat. Hoc est: si Kanahan regiones illas invasit, sensus erit *Kanahanitam jam tum fuisse in illa terra*, excludendo scilicet tempus praeteritum, quo ab alia natione inhabitabatur. At si Kanahan regiones illas primus coluit ut ex cap. X. Genes. sequitur, tum textus tempus praesens 5 scriptoris scilicet secludit, adeoque non Mosis, cuius tempore etiamnum possidebant, et hoc est mysterium quod tacendum commendat. V. notat quod Genes. XXII, 14 vocatur mons Moria, mons Dei, quod quidem nomen non habuit nisi postquam aedificationi templi dicatus fuit, at haec montis electio nondum erat tempore Mosis facta, Moses enim nullum locum a Deo electum indicat, sed contra praedicat Deum 10 locum aliquem olim electurum cui nomen Dei imponetur. VI. denique notat quod cap. 3. Deuteron. narrationi Og Regis Basan *mansit ex reliquis gigantibus* (NB. Hebr. רפאים Rephaim significare damnatos, et videtur etiam esse nomen proprium ex [1.] Paralip. XX. et ideo puto hic familiam aliquam significare) *ecce quod lectus eius erat lectus ferreus, is certe, qui est in Rabat filiorum Hamon, novem cubitos longus* 15 (+ credibile hinc est scriptam historiam ante captivitatem Babylonicam +). Hic modus loquendi eius est qui res antiquissimas narrat, quique rerum reliquias ad fidem faciendam indicat; et sine dubio hic lectus tempore primum Davidis, qui hanc urbem subegit, ut in libro 2. Sam. cap. XII, 30 narratur inventus est. Paulo infra idem Historicus verbis Mosis inserit, *Jair filius Manassis cepit totam jurisdictionem Argobi usque terminum Gesuritae et Mahachatitae, vocavitque illa loca suo nomine cum Bas-* 20 *san pagos Jairi usque in hunc diem.* Haec inquam addit Historicus ad explicanda verba Mosis quae modo retulerat, nempe *et reliquum Giliad, et totum Bassan, regnum Og, dedi dimidiae tribui Manassis tota jurisdictio Argobi sub toto Bassan quae vocatur terra gigantum.* Noverant procul dubio Hebraei tempore huius scriptoris quinam 25 essent pagi Jairi tribulis Jehudae, at non nomine jurisdictionis Argobi, nec terrae gigantum, ideoque coactus est explicare quaenam essent haec loca quae antiquitus sic vocabantur, et simul rationem dare, cur suo tempore nomine Jairi, qui tribulis Judae, non vero Manassis erat, vid. [1.] Paralip. II, 21, 22, insignirentur. Haec de locis Aben Ezrae, sunt multa alia indicia, ut quod librorum scriptor non tantum loquatur de 30 Mose in tertia persona sed et multa de eo testetur Num. XII, 3, XXXI, 14, Deut. XXXIII, 1. At contra in Deuteronomio ubi lex a Mose scripta describitur, loquitur Moses in prima persona; *Deus mihi locutus est, Deum precatus sum, Deu-*

ter. II, 1, 17 sq. Nisi quod postea Historicus absolutis verbis Mosis rursus in tertia persona narrare pergit (+ videndum an stylus nonnihil diversus, item canticum Mosis+) quomodo mortuus sit etc. Sane cum dicit *non extitit in Israel propheta sicut Moses, Moses vir divinus, Moses servus Dei mortuus est*, non credibile Mosem loqui ipsum. Narratur et quomodo Moses Hebraeos per 30 dies in luctum conjecerit, sepultus sit, etc. Sepulturam *nemo novit in hunc diem*, item quod nomina rebus imposita, quae illis vivente Mose non competebant, Abrahamus *persecutus est hostes usque ad Dan* Genes. XIV, 14 (vid. [Judic.] XVIII, 29). Quod Historiae ultra tempus Mosis productae Exod. XVI, [35] quod filii Israelis comederunt Man 40 annos donec venere ad terram habitatam, donec venerunt ad finem terrae Kanahanitarum nempe usque in tempus de quo in libro Josuae V, 12. Ita et Genes. XXXVI, 31 *hi sunt reges qui regnaverunt in Edom, antequam regnavit Rex in filiis Israelis*. Narrat ibi sine dubio historicus, quos Reges Idumaei habuerint, antequam David eos subegit et praesides in ipsa Idumaea constituit Sam. 2, VIII, 14 (+ sed ni fallor promissa Edomitibus ab Israelitis pax fuit+). Constat ex Exod. XVII, 14 Mosem ex mandato Dei bellum contra Amalek scripsisse, et Num. XXI, [14] citatur *liber bellorum Dei*, in quo sine dubio hoc bellum et castrametationes omnes quas autor Pentateuchi etiam Num. XXXIII, 2 testatur a Mose descriptas fuisse. Et Ex. XXIV, 4, 7 citatur *liber pacti* (ספר *Sepher* saepe Hebraeis Epistolam sive chartam). Is pauca continebat Dei jussa Ex. XX, 22 usque ad XXIV ejusdem: simul ac Moses sententiam populi intellexit de pacto cum Deo ineundo, statim Dei eloquia et jura scripsit et matutina luce concioni praelegit, ex qua scribendi et legendi temporis brevitate sequitur nihil nisi pauca quae dixi continuisse. Anno exitus quadragesimo explicuit omnes leges quas tulerat Deut. I, 5 et populum de novo obligavit Deut. XXIX, 14, tandemque librum, qui has leges explicatas novumque hoc pactum continebat, scripsit XXXI, 9 et hic vocatus est *liber legis Dei*, quem Josua auxit narratione tertii pacti Josuae XXIV, 25, 26. Sed hic liber haud dubie periit, paraphrastes Chaldaicus Jonatan corrumpit textum, et d.v. 26 pro: *scripsitque Josua haec verba in libro legis Dei transtulit scripsitque Josua haec verba et custodivit ea cum libro legis Dei*, ne videretur agnoscere librum illum periisse, cum nullibi extet talis liber, cui Josua ascripserit pactum illud. In ipso Deuteronomio ubi narratur Mosem librum legis scripsisse, additur eum sacerdotibus tradidisse, ut certo tempore populo praelegerent, fuit ergo molis parvae. Moses ex libris quos scripsit solum secundi pacti (quo posteros eorum qui primo pacto tenebantur

8 Josuae L ändert Hrsg.

9 34. L ändert Hrsg.

16 12. L ändert Hrsg.

obligavit, etiam futuros, cum primum non nisi cum praesentibus cultum fuerit) custodiri jussit, vid. Deut. XXIX, 14, 15. Canticum etiam scripsit, ut populus edisceret, quod futura secula potissimum respicit.

Josuae librum non esse autographum iisdem fere argumentis patet, testatur enim de ipso quod fama eius fuerit per totam tellurem, Jos. [VI, 27] quod nihil eorum 5 omiserit quae Moses praecepit VIII, ult. XI, 15 quod senuerit, omnes in concionem vocaverit, tandem animam egerit. Deinde etiam quaedam narrantur quae post ipsius mortem contingere, videlicet quod post eius mortem Israëlitae Deum coluere, quamdiu senes qui ipsum noverant vixere. Et XVI, 10 habes illud: *in hunc usque diem* (add. Judicum cap. I. ad XVI, 10). Adde XV. ult. de filiis Jehudae, et historia Kalebi ex 10 XV, 13 et quae cap. XXII, 10 narratur historia de ara ultra Jordanem videtur contigisse post mortem Josuae, quia nulla ibi Josuae mentio, sed populus deliberat. Et X, 14 patet librum multis post Josuam seculis scriptum. Si quem librum Josua unquam scripsit, fuit is qui X, 13 citatur.

Liber Judicum ubique a Judicibus non scriptus, nam Epilogus totius historiae 15 qui habetur cap. [21.] ostendit scriptum ab uno autore. Et quia autor saepe dicit: illis temporibus non erat Rex in Israë videtur scriptus postquam imperium reges obtinuerant. In lib. Samuelis producitur historia longe post eius mortem, tantum notandum scriptum fuisse librum multis post Samuelem seculis, ex explicatione antiquae significationis phrasit: *age eamus ad videntem* 1, IX, [9]. Libri Regum ut ex 20 ipsismet constat, decerpti ex libris rerum Salomonis Reg. 1, XI,[41], Chronicorum Regum Jehudae XIV, 19, 29 et Chronicorum Regum Israëlis. Si connexionem et argumentum omnium horum librorum attendamus facile colligemus omnes ab eodem historico fuisse scriptos, qui Judaeorum antiquitates ab earum prima origine usque ad urbis vastationem scribere voluit. A Mosis vita transit ad Josuam: *et contigit post-* 25 *quam mortuus est Moses servus Dei, ut diceret Deus Josuae.* Et liber Judicum: *et contigit postquam mortuus est Josua.* Cui libro velut appendicem annectit librum Rut, *et contigit illis diebus quibus Judices judicabant* etc. Eodem modo annectit librum Samuelis, et huic historia Davidis nondum finita primum librum Regum jungit, et historiam Davidis narrare pergens, tandem huic eadem conjunctione 30 librum secundum annectit. Dicit in Deuteronomio, quandam secundum Mosis praedictiones terram promissam invaserint, VII, Deut. ea possessa legibus valedixerint Deut. XXXI, vers. 16. Unde multa mala consequuta vers. 17. Quomodo Reges eligere

5 VII, 1. L ändert Hrsg. 16 2. L ändert Hrsg. 20 6. L ändert Hrsg. 21 5. L ändert Hrsg.

voluerunt Deut. XVII, 14 qui felices aut infelices, prout legibus obedivere, Deut. XXVIII, 36 et ult., donec denique imperii Ruinam a Mose praedictam narrat. Suspicio autorem fuisse Esdram, historiam producit usque ad Jojchimi libertatem et addit Regis mensae accubuisse tota eius vita (id est Joj]achini vel filii Nebucadnesaris nam sensus est plane ambiguus). Hinc sequitur eum nullum ante Esdram fuisse. At scriptura de nullo qui tum floruit nisi de solo Esdra testatur, vid. Hesdrae VII, 10, 6. Et dicitur in Nehem. VIII, [8] *quod legerunt librum legis Dei explicatum et adhibuerunt intellectum et intellexerunt scripturam*. Hinc suspicio Deuteronomium esse illum librum legis ab eo adornatum et explicatum. Quod autem in hoc libro Deuteronomii multa per parenthesin ad pleniorum intellectum inserantur, ostendimus supra exemplis cum de loco Aben Esrae, et adde II, 12 adde 3, 4 item X, 6, 7, 8, 9, cui adde IX, 20. Adde praefationem et alia. Decalogus Deuteronomii differt a decalogo Exodi, nam non tantum quartum praecipuum ibi alio modo imperatur, sed et insuper multo prolixius ostenditur. Ordo quo hic decimum praecipuum explicatur, hic etiam alius quam in Exodo. Credo Deuteronomium primum fuisse librorum Esdrae, quo populus scilicet maxime indigebat. Antecedentibus etiam nulla transitione annectitur, sed soluta oratione incipit, *haec sunt verba Mosis*.

Caput IX. *An Esdras libris illis ultimam manum imposuerit, ubi et de notis marginalibus*. Videtur historias complures ex diversis scriptoribus collegisse ac descripsisse aliquando ac nondum ordinatas atque digestas posteris reliquisse. Historia Hiskiae 2. Reg. XVIII, 17 ex relatione Esaiiae prout reperta est scripta in Chronicis Regum Judae, descripta est, hanc namque totam in libro Esaiiae qui in Chronicis Regum Judae continebatur, 2. Paralip. XXXII, penult. iisdem pene quibus hic, verbis narratam legimus, exceptis tantum paucissimis, ex quibus tamen nihil colligi potest, quam huius Esaiiae narrationis varias lectiones repertas fuisse. Caput ultimum huius libri in Jeremiae capite ultimo XXXIX, XL continetur. Et caput 7^{mum} secundi libri Samuelis in 1. Paralip. XVII. descriptum reperimus, verbis variis in locis adeo mirifice mutatis, ut facillime dignoscatur haec duo capita ex duobus diversis exemplaribus historiae Nathanis descripta esse. Denique Genealogia Regum Idumae quae habetur Genes. XXXVI, [31] iisdem verbis in 1. Paralip. I. deducitur, cum tamen eius libri autorem quae narrat ex aliis historicis sumsisse constet, non vero ex his 12 libris quos Hezrae tribuimus. In examinandis relationibus videbimus imperfectiones et hiatus comperire, ut in historia Judae et Thamar XXXVIII. Gen.: *contigit autem illo*

4 Joachini L ändert Hrsg.

7 9. L ändert Hrsg.

30 30. L ändert Hrsg.

tempore ut Judas a suis fratribus discederet, quod tempus necessario referendum ad illud de quo immediate ante loquitur, sed ad id de quo in Genesi immediate ante agitur referri non potest. Ab eo enim quo Josephus in Aegyptum ductus usque ad descensum Jacobi ad eum, non nisi ad summum anni 22. Josephus venditus 17 annorum cum a Pharaone ex carcere vocaretur annorum 30. Additis 7 annis fertilitatis et duobus famis fiunt 22. At durante hoc tempore non potuit fieri quod narratur Judam tres liberos ex unica uxore unum post alium procreasse, ex quibus major natu, ubi per aetatem licuit Thamar in uxorem duxit, quo mortuo secundus eam in matrimonium recepit, qui etiam obiit, quod diu post Judas cum nuru ignarus rem habuerit ex qua iterum duos uno partu liberos acceperit, quorum etiam unus intra praedictum tempus factus est parens. Totam Josephi et Jacobi historiam ex diversis historiis decerptam fatendum est, adeo parum sibi constat. Nam cap. 47. Genes. narrat quod Jahacob cum primum Pharahonem ducente Josepho salutavit annos 130 natus erat, a quibus si auferantur 22, quos propter Josephi absentiam in maerore transegit, et praeterea 17 aetatis Josephi annos cum venderetur et denique septem quos propter Rahaelem servivit, sequitur fuisse 84 annorum cum Leam in uxorem duceret, et contra Dinam vix 7 fuisse annorum cum a Sechemo vim passa est, Simeon autem aut Levi vix 12 aut 11, cum civitatem depraedati sunt et cives interfecere. Nulla ratio temporum habetur, una historia saepe et diversimode repetitur. Patet in cap. II. Judicum ex versu 6. novum historicum affferri, qui etiam res a Josua gestas descripserat (+ sed ex quo non erat sumtus liber Josuae +) eiusque verba simpliciter describi. Nam si esset idem historicus postquam Josuam sepelivit, quomodo si filium historiae sequi voluisset, potuisset superioribus annectere quae hic de ipso Josua narrare incipit. Sic etiam capita 17 et 18 Samuelis ex alio historico desumta sunt, qui aliam causam sentiebat fuisse, cur David aulam Saulis frequentare oceperit, diversam a cap. 16. Idem de cap. 26 eiusdem libri suspicor, quod historicus ibi eandem historiam, quae capite 24 habetur secundum opinionem alterius narrare videatur. Sed ad annorum computationem pergo: cap. VI. lib. 1. Regum dicitur quod Salomon templum aedificavit anno 480 exitus ab Aegypto, sed ex historiis longe majorem numerum concludimus. Nam

Moses populum in deserto gubernavit annis	40	30
Josuae qui 110 annos vixit Josephus et alii non tribuunt nisi annos gubernationis	26	
Kusan Rishgataim populum in ditione tenuit	8	
Hotniel filius Kenaz judicavit	40	
Heglon rex Moab	18	35

Eud et Sangar	80
[Jachin Rex Kanahani populum iterum in ditioe tenuit	20]
Quievit populus	40
Fuit in ditioe Midianitarum	7
Tempore Gideonis transegit in libertate	40
Sub imperio Abimelechi	3
Tola filius Puae judicavit	23
Jair	22
Populus iterum in ditioe Philistaeorum et Ammonitarum	18
Jephta judicavit	6
Absan Bethlehemita	7
Elon Sebulonita	10
Habdan Pirhatonita	[8]
Populus in ditioe Philistaeorum	40
Samson judicavit	20
Heli	40
Iterum in ditioe Philistaeorum antequam a Samuele liberaretur	20
David regnavit	40
Salomon templum aedificavit	4
Summa	580

His addendi anni illius seculi quo post mortem Josuae res publica Hebraeorum floruit, donec a Kusan Rishgataim subacta fuit, quorum numerum magnum fuisse credo, non enim mihi persuadere possum, quod statim post mortem Josuae omnes qui eius portenta viderant uno momento perierunt, nec quod eorum successores uno actu et ictu legibus valedixere, et a summa virtute ad summam nequitiam et socordiam delapsi sunt, nec denique quod eos Kusan statim subegit (+ adde quod dicitur populum permansisse in virtute, dum ii qui Josuam cognoverant vixere +). Sed cum horum singula aetatem requirant, non dubium est, quin scriptura cap. 2, vers. 7, 9, 10 Judicum historias multorum annorum comprehenderit. Etiam annorum quibus Samuel fuit Judex numerus non habetur in scriptura qui addendi sunt, deinde addendi anni regni Saulis, quos adeo omisi, quia ex eius historia id non satis constat. Dicitur quidem regnasse annos 2, sed ex scriptura longe major colligitur numerus, et apparet textum esse truncatum. 1. Sam. XIII, 1 *Annum natus erat Saul cum regnaret, et duos*

annos regnavit supra Israelem, patet non exprimi annos aetatis eius, sed textum esse truncatum, vide cap. XXVII, 7 ubi David fuit apud Philistaeos annum unum et 4 menses, quis autem credat reliqua omnia contigisse octo mensibus. Josephus in fine sexti libri *Antiquitatum* textum ita correxit, *Regnavit Saul Samuele vivente annos 18, mortuo autem duos*. Historia capituli XIII. non convenit antecedentibus. In fine cap. 7. 5
narratur quod Philistaei ab Hebraeis ita debellati fuerint, ut vivo Samuele non fuerint ausi terminos Israelis ingredi. At hic, quod vivente Samuele eo redacti fuerint Israelitae ab ipsis, ut armis destituerentur, et mediis insuper ea conficiendi. Annos etiam anarchiae Hebraeorum non numeravi, quia non constant ex scriptura. Non constat quo tempore contigerint quae ex cap. 17. usque ad finem libri *Judicum* nar- 10
rantur. Ingens discrepantia circa annorum computationem in libris *Chronicorum Regum Judae*; et *Regum Israelis*. In *Chronicis* enim *Regum Israelis* habebatur, quod Jehoram filius Achabi regnare incepit anno secundo regni Jehorami filii Jehosaphat, vide *Regum* lib. 2. cap. 1. vers. 17. At in *Chronicis Regum Judae*, quod Jehoram filius Jehosaphat regnare incepit anno quinto regni Jehorami filii Aghabi, vide VIII, 16 15
ejusdem libri. Et si quis historias libri *Paralip.* conferre velit cum historiis librorum *Regum* plures similes discrepantias reperiet. Rabbini in conciliando plane delirant et linguam corrumpunt E.g. cum dicitur 2. *Paralip.* *annos 42 natus erat Aghazia cum regnaret*, fingunt quidam hos annos initium capere a regno Homri, non autem a 20
nativitate Aghaziae, quod si possent ostendere non dubitaverim affirmare autorem loqui nescivisse. Age sit aliquis qui ita explicet loca illa scripturae, ut aliquis hodie historicus ea in scribendo imitari audeat. Nihil hic scripsi quod non diu meditatam habuerim et examinaverim.

Aliae quoque variae haud dubie mendae et textus depravationes, ut textus de annis Sauli, quem jam ex 1. *Sam.* XIII, 1 allegavimus; huc pertinet alius 2. *Sam.* VI. 25
Ivit Israel ex Juda (addendum quo iverint nempe Kirjat Jeharim, quod omissum ratio descriptorum) *ut inde auferrent arcam Domini*, adde alium 2. *Sam.* XIII, 37. Notae marginales sunt certe lectiones dubiae, quia pleraeque ortae ex literarum Hebraicarum invicem similitudine ut inter כ et ב, inter י et ו, inter ד et ר. Exempli gratia ubi lib. 2. *Sam.* V, v. [paen]ult. *In eo (tempore) quo audies*, habetur in margine 30
כשמעך *cum audies*, et cap. XXI. *Judicum* v. 22 pro *quando earum patres vel fratres in multitudine* (hoc est saepe) *ad nos venerint*, habetur in margine לריב *ad litigandum* pro לרוב. Et ad hunc modum permultae aliae ortae sunt ex usu literarum quas quiescentes vocant, quarum nimirum pronuntiatio saepissime nulla sentitur, et promiscue una pro alia sumitur. Ex. gr. *Levit.* XXV, [29] scribitur *confirmabitur domus* 35

quae est in civitate cui non est murus, ubi pro לא תומה in margine habetur תומה אשר לו *cui est murus*. Una objectio est speciosa, quod mendae sunt casuales. Hic autem variae quaedam lectiones contigere data opera, ut apparet ex consensu. Ut in 5 libris semper nomen נערה *puella* uno tantum excepto loco, defectivum, contra regulas Grammaticae scribitur, at in margine recte secundum regulam grammatices universalem. Instituere Rabbini ut Biblia secundum notas marginales notarentur. Scilicet sciendum est, non omnes mendas esse, sed quasdam data opera contigisse. Nam verba obsoleta et quae probati illius temporis mores non sinebant in publico legi, mutavere; cum antiqui scriptores a malitia remoti res propriis nominibus appellassent. Ipsi Rabbini in *Thalmud* saepe a Masoretis recedunt, et alias probabant lectiones, de quo mox, aliquando et in margine habentur, quae minus secundum usum linguae probata videntur. Ut in lib. 2. Sam. cap. [14.] v. [22] scribitur: *quia rex effecit secundum sententiam sui servi עבדו* quae constructio regularis et convenit cum illa v. [15] at quae in margine habetur עבדך *servi tui*, minus proba. Sic in v. ult. cap. 16. ejusdem libri, *ut cum consultat* (id est consultatur) *verbum Dei* ubi in margine additur איש *quis* pro verbi nominativo. Non satis accurate, nam communis linguae huius usus verba impersonalia in tertia persona singularis usurpare, ut Grammaticis notissimum. Ad objectionem de certa quadam constantique mutatione in marginalibus dicendum quod scribae praeter dubias lectiones etiam verba obsoleta notavere, ut secundum usum receptum legerentur. Unde נער *nahgar* ubique notatum reperitur quia antiquitus communis erat generis, et idem significabat quod apud Latinos *juvenis*. Sic antiquis ירושלם *Jerusalem*, hodie ירושלים *Jerusalaim*, de pronomine הוא *ipse* et *ipsa* idem sentio recentiores ו in י mutasse, quod frequens in lingua Hebraea. Quorundam verborum Anomalia alia fuit apud priores, alia apud posteriores. Antiqui literis paragogicis האמנותי singulari sui temporis elegantia utebantur. Objicitur: cur unius loci non nisi duae variae lectiones. Deinde quaedam in [scriptis] manifeste [Grammaticae] repugnant, quae in margine recte notantur, unde ibi nulla lectio dubia. Respondetur ad primum plures fuisse lectiones, in *Thalmude* enim plures notantur quae a Masoretis neglectae sunt, et superstitiosus ille corrector *Bibliorum Bombergianorum* tandem coactus fuit fateri in praefatione; *hic nescimus respondere, nisi quod supra respondimus, nempe quod usus Thalmudis est*

12 cap. 4 v. 23. L ändert Hrsg. 14 16. L ändert Hrsg. 27 in margine manifeste Grammaticae L ändert Hrsg. nach Spinoza

30 corrector: wohl gemeint Jacob ben Chayim, der Herausgeber der Bomberg-Bibel, s. SV. N. 18.

Masoretis contradicere. Regulariter tamen non nisi duo lectiones, quia pleraeque a literarum similitudine, כ an כ, י an י, ד an ד item an syllaba longa an brevis, quarum quantitas iis literis quas quiescentes vocamus determinatur. Et alia est ratio cur paucae lectiones, quia pauca scribae exemplaria invenere, forte non plura quam 2 vel 3. Certe in *tractatu scribarum סופרים* cap. 6. non nisi de tribus fit mentio, quae fingunt tempore Esdrae inventa, quia venditant has notas ab ipso Hezra appositas. Cur autem post Hezram tanta exemplarium penuria? Hoc non mirabitur qui legerit 1. Maccab. I. et Joseph. *Antiq.* lib. 12. c. [5.], ut mirer adhuc vel pauca illa superfuisse. Perperam manifeste scripta retinere ex animi sinceritate. Praeter has dubias lectiones notavere scribae (vacuum spatium in mediis paragraphis interponendo) plura loca truncata, quae Masoretæ numerant 28. Huius spatii etiam quantitatem religiose observant Judaei. Exemplum spatii Gen. IV, 8. *Et dixit Kain Habeli fratri suo, . . . et contigit dum erant in campo, ut Kain* etc. ubi scire expectabamus quid id fuerit quod Kain fratri dixerat.

Cap. X. *Reliqui Veteris Testamenti libri eodem modo examinantur.* At de duobus Paralipomenon nihil certi, et quod operae pretium sit, notandum habeo, nisi quod dudum post Ezram, et forte postquam Judas Maccabaeus templum restauravit scripti fuere. Nam lib. 1. cap. IX, [2] narrat historicus *quaenam familiae primum* tempore scilicet Hezrae, *Jerusalem habitaverint*, et deinde etiam vers. 17 *Janitores*, quorum duo etiam in Nehem. XI, 19 narrantur, indicat. Miror eos retentos ab iis qui Tobiam librum sapientiae et alios ex canone exclusere. Psalmi collecti etiam et in quinque libros dispartiti in secundo templo, nam Ps. LXXXVIII ex Philonis Judaei testimonio editus fuit, dum rex Jehojachin in carcere detentus adhuc erat, et Ps. LXXXIX cum idem Rex libertatem adeptus est, nec credo quod hoc Philo unquam dixisset, nisi vel sui temporis recepta opinio fuisset, vel ab aliis fide dignis accepisset. Proverbia Salomonis eodem etiam tempore collecta fuisse credo, vel ad minimum tempore Josiae Regis, nam XXIV ult. dicitur: *Haec etiam sunt Salomonis Proverbia quae transtulerunt viri Hiskiae Regis Judae.* At hic tacere nequeo Rabbiorum audaciam qui eum librum cum Ecclesiaste excludere volebant, et perinde atque alios suppressere. Quod fecissent, nisi quaedam loca reperta fuissent in quibus Lex Mosis commendatur.

Prophetiae prophetarum ex aliis libris collectae, neque in his eodem ordine describantur, quo ab ipsis prophetis dictae vel scriptae fuere, neque etiam omnes continentur, sed eae tantum, quae hinc inde inveniri potuere, sunt ergo non nisi fragmenta

prophetarum. Esaias regnante Usia prophetare coepit, ut descriptor ipse primo versu testatur, imo et gesta eius regis scripsit Paral. 2. XXVI, 22. Rabbini statuunt eum etiam regnante Manasse a quo peremptus, prophetasse. Jeremiae prophetiae quae historice narrantur ex variis chronologis decerptae, nam cap. 21. causam apprehensionis exponit quod urbis vastationem Zedechiae consulenti praedixerit, et hac historia interrupta transit cap. 22. ad eius in Jehojachinum qui ante Zedechiam regnavit, declamationem narrandum. Et cap. 25. quae ante haec, anno scilicet quarto Jehojakimi prophetae revelata. Deinde quae anno primo huius regis, et ita porro nullo ordine, donec cap. 38. (quasi haec 15 capita per parenthesin dicta essent) ad id quod cap. 21. narrare ocepit revertitur. Nam conjunctio qua illud caput incipit, ad vers. 8, 9, 10 huius refertur: et tum longe aliter ultimam Jeremiae apprehensionem describit, et causam diuturnae detentionis aliter quam in cap. [37.] narrat. At reliquae prophetiae quae in reliquis capitibus continentur, ubi Jeremias in prima persona loquitur, ex volumine quod Baruch ipso Jeremia dictante scripsit descriptae videntur. Id enim ut ex cap. 36. vers. 2 constat ea tantum continebat, quae huic prophetae revelata fuere a tempore Josiae usque ad annum 4um Jehojakimi, a quo etiam tempore hic liber incipit, deinde ex eodem volumine etiam descripta videntur, quae habentur ex cap. 45. v. 2 usque ad c. 51. v. 59. Quod autem Ezechielis liber fragmentum etiam tantum sit, id primi eius versus clarissime indicant, quis enim non videt, conjunctionem qua liber incipit, ad alia jam dicta referri, et cum iis dicenda connectere? At non tantum conjunctio, sed totus etiam orationis contextus alia scripta supponit. Annus enim trigesimus a quo hic liber incipit, ostendit prophetam in narrando pergere, non autem incipere. Quod etiam scriptor ipse per parenthesin vers. 3 sic notat fuerat saepe verbum Dei Ezechieli filio Buzi sacerdoti in terra Chaldaeorum, quasi diceret verba Ezechielis, quae huc usque descripserat ad alia referri, quae ipsi ante hunc annum 30um revelata erunt. Deinde Joseph. lib. X. *Antiq.* cap. [7.] narrat Ezechielem praedixisse, quod Zedekias Babyloniam non visurus sit, quod in nostro libro non legitur, sed contra in cap. 17. quod Babyloniam captus ducetur. Hoseas ex testimonio scriptoris 84 prophetavit et tamen tum pauca de eo supersunt. Prophetarum qui regnante Manasse de quibus generaliter 2. Paral. XXXIII, 10, 18, 19 fit mentio nullae extant prophetiae, nec etiam horum 12 prophetarum omnes. Nam Jonae non nisi quae de Ninivitis, cum tamen etiam Israelitis prophetaverit, qua de re vide librum 2. Regum XIV, 25. Jobi autorem Rabbini putant Mosem et historiam esse

parabolam favet illis Maimonides in *More Nebuchim*. Alii historiam veram fuisse credunt, vixisse tempore Jacobi et filiam eius Dinam in uxorem duxisse. Aben Ezra affirmat ex alia lingua in Ebraeam fuisse translatum, quod vellem probasset; nam inde sequeretur, etiam gentiles habuisse libros sacros. Hoc tamen conjicio Jobum gentilem aliquem fuisse constantem cui res primo prosperae inde adversae denique 5 tranquillae. Ezechiel cap. XIV. [14] eum inter alios nominat, multis haec eius varia fortuna occasionem dedit ratiocinandi de providentia, et huic auctori dialogum componendi, stylus enim non est viri inter cineres aegroti, sed otiose meditantis. Crederet, cum Aben Ezra ex aliqua lingua translatum, nam gentilium poesin affectat, Deorum pater bis concilium convocat, Momus qui hic Satan vocatur Dei dicta cum summa 10 libertate carpit.

Danielis liber sine dubio inde a cap. 8. ipsa Danielis scripta continet. At unde priora septem capita? an ex Chaldaeorum Chronologiis. Certe haec capita Chaldaice scripta, et nihilominus aequae sacra ac reliqua Bibliorum. Danieli liber primus Hezrae statim annectitur, ut facile dignoscatur eundem Scriptorem esset, qui res Judaeorum a 15 prima captivitate successive narrare pergit. Et huic non dubito annecti librum Ester, nam conjunctio qua is liber incipit ad nullum alium referri potest, nec credendum est eum eundem esse quem Mardocheus scripsit. Nam cap. IX, 20, 21, 22 narrat alter de ipso Mardocheo, quod Epistolas scripserit, et quid illae continerint, deinde versu 31 ejusdem libri quod Regina Ester edicto firmaverit res ad festum Purim, Sortium, 20 pertinentes, et quod scriptum fuerit in libro, id est (ut Hebraice sonat) in libro omnibus tunc temporis, quo haec scilicet scripta sunt noto; quem Aben Ezra fatetur cum aliis periisse. De reliquis Mardochei refert scriptor ad Chronica Regum Persarum. Quare non dubitandum est, quin hic liber ab eodem qui res Danielis atque Hezrae narravit scriptus fuerit, et insuper etiam liber Nehemiae qui Hezrae secundus dicitur. 25 At unde ista hausit? Scilicet praefecti sive principes Judaeorum in secundo templo, ut Reges in primo scribas seu Historiographos habuerunt qui annales eorum sive chronologiam successive scribebant, Chronologiae enim Regum sive annales in libris Regum passim citantur; at principum et sacerdotum secundi templi citantur primo in libro Nehemiae, cap. XII, 23 deinde in Mach. 1, XVI, 24 et sine dubio hic est ille liber, 30 vide Est. IX, 31 ubi edictum Estheris et illa Mardochei scripta diximus. Nullus alius ab eorum scriptore citatur, neque alium publicae autoritatis novimus. Quod autem hi libri neque ab Hezra neque a Nehemia scripti fuerint, patet ex eo quod Ne-

hem. XII, [10, 11] producitur genealogia summi pontificis Jesughae, usque ad Jaduah sextum scilicet pontificem qui Alexandro M. jam fere Persarum imperio subacto obviam ivit, vide Joseph. *Antiquit.* XI, 8 vel ut Philo Judaeus in *libro temporum*, sextum et ultimum sub Persis pontificem. Imo in hoc eodem Nehemiae capite vers. 22 hoc ipsum clare indicatur. *Levitae*, inquit Historicus, *temporis Eljasibi, Jo-* 5
jadae, Jonatanis et Jadae supra (nisi significat *ultra*, error describentis fuit, qui לט pro טז usque scripsit) *Regnum Darii Persae scripti sunt*, id est in Chronologiis. Quis autem credat Esdram et Nehemiam XIV Persarum reges supervixisse, et vixisse usque ad Darium ultimum Persarum Regem ultra annis 230. Itaque hi libri dudum postquam Judas Macchab. templi cultum restauravit scripti, idque quia tunc falsi 10
Danielis, Hezrae et Esteris libri edebantur a malevolis Zadducaeis, nam pharisaei nunquam illos quod sciam receperunt. Fabulae in Hezrae IV. quas etiam in *Talmude* legimus, non tribuendae Pharisaeis qui ipsi credunt a nugatore adjectas. Mendae in ipsis etsi, recentes, imo et notae marginales. Si notae marginales essent aequae anti- 15
quae ac textus, sequeretur scriptores ipsos qui forte plures fuissent eas ideo notasse quod Chronologias unde describere non satis accurate scriptas invenere. Sunt vero multae mendae quae in margine non notantur ut in Hezrae II, 64 traditur summa totalis eorum omnium qui distributive in toto capite numerantur et dicuntur fuisse 42360. At si numeres particulares invenies 29818. Totalis videtur recte tradi, nam eam unusquisque facile retinuit ut rem memorabilem. Et confirmatur ex Nehem. VII. ubi 20
caput Hesrae, quod Epistola Genealogiae vocatur, describitur (vid. vers. 5. dicti cap.), convenit sic satis summa totalis 31089. Ergo mendae in partialibus, in quibus et discrepant. Prophetia Jeremiae XXII. de Jechonia non videtur convenire cum eius historia, vide finem 2. libri Regum, et 1. Paral. III, 17, 18, 19. Nec ratione video quomodo de Tsidchia cuius oculi simulac filios necare vidit, effossi sunt, dici potuerit, 25
pacifice morieris, vide Jerem. XXXIV, 5. Si ex eventu prophetiae interpretandae nomina horum duorum regum permutanda essent. Differentiae tam multae, ut sine magno lectoris taedio numerari non possint et R. Selomo, ob manifestissimas contradictiones in dictis Genealogiis observatas, coactus ea in haec verba erumpere *com.* 30
in 1. Paralip. VIII. quod Hezras (quem libros Paral. scripsisse putat) *filios Benjami-*
nis aliis nominibus appellat, eiusque genealogiam aliter quam habemus in libro Ge-
neseos describit; et quod maximam partem civitatum Levitarum aliter quam Josua

1 9. 10 L ändert Hrsg.

6 Jonatan vielm. Johanan.

indicat, inde evenit, quod discrepantia originalia invenit. Et paulo infra, quod Genealogia Gibeonis et aliorum bis et varie describitur, quia Hezras plures et varias uniuscuiusque genealogia Epistolas invenit, et in his describendis maximum numerum exemplarium secutus est, at quando numerus aequalis, descripsit utrorumque exemplaria. Ante tempus Machabaeorum nullus fuit Canon sacrorum librorum, sed quos habemus, a Pharisaeis secundi templi, qui et formulas precandi instituere selecti sunt. Non ergo sufficit divinitatem unius probare, ad idem concedendum de omnibus, nisi quis concilium Pharisaeorum in seligendo statuatur fuisse infallibile. Pharisaeos autem solos esse canonis autores colligo quod in Danielis cap. ult. v. 2 clare praedicitur resurrectio mortuorum (+ idem in Ezechiele +) quae negatur a Tsaducaeis. Et Pharisaei in *Thalmude* hoc clare indicant: Nam *Tract. Sabbati* cap. 2. fol. 30. pag. 2. *Dixit R. Jehuda nomine Rabi: quaesiverunt periti abscondere librum Ecclesiastis, quia eius verba verbis legis repugnant.* (NB. libro legis Mosis). *Cur autem ipsum non abscondiderunt, quia secundum legem incipit, et secundum legem desinit.* Et eiusdem tract. cap. 1. fol. 13. *profecto illum virum benignitatis causa nomina, cui nomen Neghunja filius Hiskiae, nam ni ipse fuisset, absconditus fuisset liber Ezechielis, quia eius verba verbis legis repugnabant.* Jam autem tempus esset libros etiam Novi Testamenti eodem modo examinare. Sed quia id a viris cum scientiarum tum maxime linguarum peritis factum esse audio, tum etiam quia tam exactam linguae Graecae cognitionem non habeo, ut hanc provinciam suscipere audeam, et denique quia librorum qui in Hebraea lingua scripti fuere, exemplaribus destituimur, ideo ei negotio supersedeo, contentus ea notare quae ad meum institutum maxime faciunt.

Cap. [XI.] *Inquiritur an Apostoli Epistolas suas tanquam Apostoli et prophetae an tanquam doctores scripserint; deinde vero Apostolorum officium ostenditur.* 1. ad Corinth. XIV, 6 duo genera praedicandi ex revelatione unum ex cognitione alterum. Stylus propheticus: sic dicit Deus, ait Deus exercituum, vide Epistolam Eliae 2. Paral. XXI, 12. At Paulus 1. Corinth. VII, 40 secundum suam sententiam loquitur, et saepe dubitative loquitur. Rom. III, 28 et VIII, 18. *Hoc dico ego tanquam infirmus non autem ex mandato.* 1. Corinth. VII, 6 et 25. Apostoli videntur non prophetari sed ratiocinari seu disputare. Qui ratiocinatur, summittit sua iudicio, ita Paulus 1. Corinth. X, 15 *judicate.* Non nego tamen absolute prophetas ex revelatione argumentari posse. Sunt quaedam in Paulo mista urbanitate Rom. XV, 15 *paulo audacius scripsi*

23 IX. L ändert Hrsg. nach Spinoza

15f. Neghunja vielm. Chananius.

vobis fratres. Quae signis confirmavere Apostoli, ea docuere ut prophetae, alias ex cognitione naturali, vid. 1. Corinth. XIV, 6. Spiritus Dei pro mente sana 1. Corinth. VII, 40. Apostoli non tantum auctoritatem acceperant ad historiam Christi tanquam prophetae praedicandam eam signis confirmandi, sed et auctoritatem docendi, 2. Tim. I, 11, [1. Tim.] II, 7 adde ad Philem. vers. 8. Paulus ibi praedicavit, *ubi non-* 5 *dum auditum erat nomen Christi, ne super alienum fundamentum aedificaret* Rom. XV, 20. Hoc ideo ne ob diversas methodos confusio oriretur. Paulus non opera sed fidem justificare Rom. III, 27, 28. Hinc de gratia et praedestinatione tot ratiocinatione. Iacobus II, 24 ex operibus etiam non ex fide tantum, et totam religionem missis Pauli disputationibus paucis comprehendit. Hinc schismata inde ab Aposto- 10 *lorum temporibus, quae vitari vix potuere, quia Apostoli in docendo se accommodare eorum quibus loquebantur praeiudiciis, ideo nemo Apostolorum magis philosophatus quam Paulus, reliqui qui Judaeis praedicavere philosophiae contemtoribus eorum ingenio se accommodare Galat. II, 2.*

Cap. [XII.] *De vero legis divinae syngrapho: et qua ratione scriptura sacra vocatur,* 15 *et qua ratione verbum Dei, et denique ostenditur ipsam quatenus Dei verbum continet ad nos pervenisse incorruptam.* Nempe verum legis divinae syngraphum est aeternum Dei verbum et pactum mentibus inscriptum, idea Dei velut sigillo obsignatum. Primis Judaeis lex scripto tradita, at Moses Deut. XXX, 6 et Jerem. XXXI, 33 tempus fore quo cordibus inscriberetur, praecipue Tsaducaei pro lege in tabulis scripta pug- 20 *nabant. Dei Epistola in tabulis carneis cordis scripta 2. Corinth. III, 3. Summa legis prophetarumque Deum super omnia amare, et proximum sicut seipsum.*

Cap. XIII. *Scripturam non nisi simplicissima docere, nec aliud praeter obedientiam intendere: nec de divina natura aliud docere, quam quod homines certa ratione vivendi imitari possunt.* Qui proximum diligit eo scilicet fine ut Deo obsequatur le- 25 *gem implevit, Rom. XIII, 8. Exod. VI, [3] ubi Deus Mosi: revelatus sum Abrahamo Isaaco et Jacobo Deo Sadai, sed nomine meo Jehova non sum cognitus ipsis.* Nempe Sadai significat potentem. At nomen Jehova absolutum a respectu ad creaturas. Hoc objicit Deus Mosi scilicet illos etsi minus illuminatos magis fuisse fideles et simplicius credidisse, cum contra Moses murmuraverit et dubitaverit aliquando. Dei at- 30 *tributa credere tantum non scire nihil est. Nam ut credas intelligi opus est, at ista non aliis oculis quam demonstrationis intelliguntur. Jeremias XXII, 15, 16 de rege Josia loquens: Pater tuus quidem comedit et bibit, et fecit iudicium et justitiam, tum ei bene*

5 1. Tim. erg. Hrsg. nach Spinoza 15 X. L ändert Hrsg. nach Spinoza 26 2. L ändert Hrsg.
31 non (1) intelligere (2) scire L

(fuit) *judicavit jus pauperis et indigentis, tum ipsi bene (fuit), nam (NB.) hoc est me cognoscere, dixit Jehova et IX, 24 ejusdem, in hoc tantum gloriatur unusquisque me intelligere et cognoscere, quod ego Jehova facio charitatem judicium et justitiam in terra, nam his delector, ait Jehova.* Lib. Exodi XXXIV, 6, 7 Mosi Deum cognoscere volenti non nisi caritatis et justitiae attributa explicantur. Johannes illud *nemo Deum vidit* per solam caritatem explicat, et Deum habere qui caritatem habet.

Cap. XIV. *Quid sit fides, quinam fideles, fidei fundamenta determinantur, et ipsa a philosophia tandem separatur.* Mandatum caritatis est fidei catholicae norma, et ex ipso caetera determinanda. Fidei Definitio, de Deo talia sentire, ex quibus positus ponitur, ignoratis tollitur erga Deum obedientia (praecepta caritatis). Hinc sequitur: fidem non per se sed ex ratione obedientiae esse salutiferam. Jac. II, 17. Omnem obedientem habere fidem, vid. Jacob. II, 18. et 1. Johan. IV, 7, 8, 13, II, 3, 4. Nec jam verebor omnia fidei dogmata enumerare, I. Deum esse Ens supremum summe justum et misericordem, seu verae vitae exemplar. Hoc necesse est, ut ei obediatur. II. Eum esse unicum; hoc opus est ad tribuendum ei summum amorem et venerationem. III. Ubique esse praesentem, vel ipsi omnia patere, alioquin errare posset in dirigendo praecipiendo judicando. IV. Supremum ei in omnia jus, et dominium esse, nec aliquid jure coactum sed ex absoluto beneplacito et singulari gratia facere. Nemini enim obedire tenetur, omnes ipsi. V. Cultum Dei in sola justitia et caritate sive amore erga proximum consistere. VI. Omnes qui hac vivendi ratione Deo obediunt salvos esse, reliquos qui sub imperio voluptatum vivunt perditos. Alioqui non esset cur homines Deo potius quam voluptatibus obtemperarent. VII. Deum poenitentibus peccata condonare: Alioqui cum nemo non aliquando peccaverit, desperarent omnes. Quid autem sit Deus sive illud verae vitae exemplar, an ignis, spiritus, lux, cogitatio, id nihil ad fidem. Nec etiam qua ratione sit verae vitae exemplar an scilicet propterea quod animum justum et misericordem habet vel quia res omnes per ipsum sunt et agunt, et consequenter nos etiam per ipsum intelligimus et per ipsum id quod verum aequum et bonum est videmus. Denique nihil etiam ad fidem, si quis credat, quod Deus secundum essentiam vel secundum potentiam ubique sit, quod res dirigit ex libertate vel necessitate naturae, quod leges tanquam princeps praescribat, vel tanquam aeternas veritates doceat; quod homo ex arbitrii libertate, vel necessitate divini decreti Deo obediat, quodque denique praemium bonorum et poena malorum naturalis vel supernaturalis sit (+ Satis hic innuit sententiam suam: Deum non esse animum, sed

5 f. *nemo Deum vidit*: 1. Joh. IV, 12.

esse naturam rerum etc. quod non probo +). Philosophiae scopus veritas; fidei, obedientia.

Cap. XV. *Nec Theologiam Rationi, nec Rationem Theologiae ancillari, ostenditur et ratio qua nobis S. S^{ae} auctoritatem persuademus.* Primus ex Pharisaeis Maimonides aperte docuit scripturam rationi accommodandam de quo supra. At plerique alii pedibus eunt in sententiam cuiusdam R. Jehudae Alpachar, qui statuit rationem scripturae ita summittendam, ut non ideo scriptura sit metaphoricè explicanda quod literalis sensus rationi, sed tantum quia alteri loco scripturae repugnat. Memini me haec legisse in Epistola contra Maimonidem quae inter Epistolas quae Maimonidis dicuntur, habetur. Sed contra, duae saepe contradictoriae una aequè clare et universaliter et altera enunciatur. Ergo opus ratione quae iudicet. Moses *Deum esse ignem* Deut. IV, 24 at *Deum nullam habere similitudinem cum rebus visibilibus.* Deut. IV, 12 Samuel negat *Deum sententiae poenitere* 1. Sam. XV, 29 et Jeremias, *Deum poenitere boni et mali quod decreverat* Jerem. XVIII, 8, 10. Nos separamus duo imperia, regnum veritatis et sapientiae unum, et regnum pietatis et obedientiae alterum. Rationis potentia eo non pervenit ut ostendat quod homines sola obedientia absque rerum intelligentia possint esse beati: Theologia vero nihil praeter hoc dictat, et ad hoc fundamentum fidei quod ratione haberi non potuit docendum opus fuit revelatione. Auctoritas autem revelationis habetur certitudine morali. Prophetarum auctoritas stabilitur signis et dogmate simul, Deut. XVIII, et Deut. XIII. Nullum aliud est testimonium internum Spiritus S. in cordibus nostris, quam quod de bonis operibus reddit, unde Paul. Gal. V, 22 ea vocat fructus Spiritus S. est animi acquiescentia quae ex bonis actibus in mente oritur.

Cap. XVI. *De Reipublicae fundamentis, de jure uniuscuiusque naturali et civili, et de summarum potestatum jure.* Quod quis facit ex lege naturae suae summo jure naturali facit, nam agit prout natura determinata est, nec aliud potest. Paulus quoque ante legem nullum esse peccatum. Nam omnes ignari nascuntur, et magna aetatis pars ante veram rationem quaesitam, etiamsi quis bene educatus fuerit, transit. Interea quoque vivere et se conservare tenetur. Sed ut homines essent extra metum, et ut mutuo auxilio sibi subvenirent, placuere societas et leges. In statu naturali homo affectibus imbutus et ratiocinari recte non assuetus non magis ex ratione seu secundum modum eorum qui ratione recte utuntur, vivere potest, quam felis ex legibus naturae leoninae. Quae nobis in natura videntur absurda et ridicula, ea unde quod

27 nascuntur, (1) nec natura determinati ad (2) et L 31 et (1) rationis usu carens, non magis (2) ratiocinari L

non omnia perspicimus; lex naturae humanae universalis est, ne quis boni sui occasionem negligat, nec aliquod malum perferat, nisi spe boni vel metu majoris mali. Et haec lex est habenda inter aeternas veritates. Itaque pacta nullam habent vim nisi ratione utilitatis. Itaque ut quis aliquem obliget, efficere debet ut ex ruptura plus damni quam utilitatis sequatur ruptorem. Si certi essent, illi qui recte ratiocinantur alios idem facturos, omnes fidem servarent. Itaque in tantum aliquis cuique de jure suo cedit, in quantum de potentia. Summis potestatibus tamdiu obediendum, quamdiu summa habent potentiam. Hinc raro contingere potest, ut summae potestates absurdissimum imperent, ne imperium amittant. In democratia minus timenda absurda.

Injuria non nisi in statu civili potest concipi, nec in summis potestatibus inter se, sed privatis locum habet. In bello si quis etiam bene agit, aliter quam ex ordine plectitur, hoc locum habet, et in pace, ob easdem rationes. Nemo inscio summo concilio negotium aliquod publicum aggredi debet, quamvis inde incrementum civitatis certo sequeretur. Nemo ex natura scit se ulla erga Deum teneri obedientia, imo nec ratione, sed revelatione. Deo supra omnia obediendum quando certam et indubitatam habemus revelationem. Non tenetur quisquam non obedire tyranno, nisi singularis divini auxilii contra ipsum sit certus; ut in Babylone tres tantum juvenes qui de Dei auxilio non dubitabant Nabucadonozori obtemperavere. Eleazarus stante adhuc utcunque patria exemplum suis dare voluit, ut omnia perficerent potius, quam jus suum in Graecos transferri paterentur. Christianae potestates suis imperant ut non plus sibi permittant libertatis etiam in divinis, quam contraxere cum summa potestate loci. Exemplum Belgarum cum Japonensibus.

Cap. XVII. *Neminem omnia in summam potestatem transferre posse, nec id esse necesse; de Hebraeorum Rep. qualis ea fuerit vivente Mose, qualis post eius mortem antequam reges elegerint, et de eius praestantia, et deinde de causis cur Respublica divina interire ac vix sine seditioibus subsistere potuerit.*

Nemo suam potentiam, neque proinde et suum (+ integre +) in alium transferre potest; ita ut homo esse desinat. Maximum tenet imperium qui in animos regnat, quod fit non directe imperando, sed autoritate aliisque actibus persuadendo.

Hebraei egressi Aegypto jus suum in Deum transtulere, id est se nil pro jure cognituros nisi quod ille revelaret, postquam scilicet admirandam Dei potentiam experti sunt. Exodi XIX, 4, 5. Sed cum omnibus jus esset consulendi Deum, prima salutatione perterriti Mosem elegere mediatorem, et factus est Moses divinarum legum lator et interpres. Moses Theocratiam hanc posteris reliquit, sed cum ipse summus

esset reapse Monarcha et consuleret Deum cum vellet populoque renuntiaret, aliud erat de successoribus. Nempe jus leges interpretandi et Deum consulendi penes unum; jus administrandi erat penes alterum. Num. XXVII, 21. Aedificata est regia domus; seu domus Dei vel arcae. Huius administratores electi Levitae, his nulla portio data, sed alendi a reliquis. Pontifex Aaron et filius eius Eleazar a Mose electi reliquorum jus haereditarium, post divisionem factam terrarum tribus non tam concives quam confoederatae, vide Judic. I, 1, 2, 3. Nullus civis exilio damnabatur, ne cogere-
 tur extra patriam Deos colere alienos unde David coram Saule conqueritur esse qui dicant, *vade et Deos alienos cole*. Cultus eorum a gentibus diversus[,] continuae exprobrationes, pium credebant gentes odisse. Hierosolyma ab Ethnicis rebellis civitas vocabatur. Hezr. IV, vers. 12, 15. Cives nullibi majore jure sua bona possidebant, cum principe aequalem partem terrarum et agrorum habebant, quilibet suae partis aeternus dominus erat, nam si quis paupertate coactus fundum vel agrum vendiderat adventante jubileo ei de integro restitui debebat. Summa obedientiae disciplina unde ab educatione, certis temporibus arandum, non nisi uno bestiarum genere simul
 seminare, metere etc. Haec assuetis non servitus sed libertas videntur, qui usus caeremoniarum certis anni temporibus otio et laetitiae se dare tenebantur. Ter in anno Dei convivae erant Deut. XVI. Nulla magis re capiuntur animi quam laetitia ex devotione.

Si Deus eorum imperium constantius voluisset, aliter etiam jura et leges condidisset, Deum ergo iratum habuere non tantum ut ait Jeremias XXXII, 31 ab urbe condita, sed et jam inde a legibus conditis, Ezech. XX, 25, ibi *Dedi ipsis statuta non bona, et leges, quibus non viverent, eo quod impuravi ipsos muneribus suis remittendo omnem aperturam vulvae* (id est primogenitum), *ut eos vastarem, ut scirent quod ego sum Jehova* (+ notabilis hic locus, aperit enim causam ruinae Judaeorum +). Notandum quod primum intentum fuit totum sacrum ministerium primogenitis tradere non Levitis Num. VIII, 17 sed postquam omnes praeter Levitas vitulum adorare repudiati et impurati sunt primogeniti, et Levitae eorum loco electi, Deut. X, 8. Ut cogar dicere verbis Taciti: illo tempore non fuisse Deo curae securitatem eorum fuisse ultionem. Nec satis mirari possum tantam animo coelesti fuisse iram, ut leges non ad salutem sed poenam condiderit. Numera quae Levitis et sacerdotibus dare tenebantur, ut et quod primogeniti redimi debebant, et argentum pro capite Levitis dare, et quod Levitis solis ad sacra accedere, concessum continuo infidelitatem illis exprobrabant. Nec dubito importunos Levitas hoc illis saepe exprobrasse, populum vicissim Levitas observasse, novitatemque cultus affectasse cui favebant principes: fasti-

dium quoque obrepsit alendi homines otiosos et invisos, nec sanguine junctos. Jam in deserto erant qui Mosem ajebant, non ex mandato divino, sed libidine suam tribum elegisse, et jus pontificatus aeternum suo fratri dedisse. Adhibito in signum fidei miraculo omnes extincti sunt. Sed inde nova et universalis populi seditio orta est, credentis non Dei judicio, sed arte Mosis extinctos, sed post magnam cladem vel pestilentiam fessus sedatusque est, ast ita ut omnes mori mallent, quam vivere. Tandem jus divinum plane rupere, et regem sibi voluere. Manebat tamen imperium in imperio, nam Samuel unam ob noxam jus regnandi transtulit in Davidem. Unde reges templa alia consecraverunt, ubi nullum jus Levitis.

Cap. [XVIII.] *Ex Hebraeorum republica et historiis dogmata quaedam politica concluduntur.* Dum pontifices a Regibus continebantur, leges incorruptas servabant, quod in eo omnis eorum autoritas consisteret, at ubi in secundo templo autoritatem non tantum ad consulta respondendi, sed et decretandi habuere, innovavere multa et caeremonias ac traditiones introducere, quas legi Mosis aequari volebant, unde superstitione et nucleus prae cortice neglectus. Prophetae in primo templo etiam piis Regibus multum negotii facessabant, ita Rex Asa qui ex testimonio scripturae pie regnavit, prophetam Hananiam in pistrinum dedit (2. Paralip. 16.), quod eum ob pactum cum Rege Armeniae libere reprehenderet. Quamdiu populus tenuit regnum non nisi unum fuit bellum civile (inter Benjamitas, et caeteros,) et victi victorum miseriti sunt. Sub regibus fuere Israelitarum et Judaeorum bella. David contra Sulem. Omnes Reges praeter Salomonem cuius virtus pace enituit bella gessere. Plerisque via ad regnum cruenta fuit. Ante Reges paucissimi fuere prophetae, qui populum monerent. Tempore Regum multi. Nam Obadiah 100 prophetas abscondidit ne occiderentur, populus se in calamitatibus ad Deum convertebat, et ideo restitutus est. Reges pertinaciter vitiis adhaesere, sunt enim eorum animi elati et pertinaces.

Cap. XIX. *Ostenditur jus circa sacra penes summas potestates omnino esse, et religionis cultum externum Reipublicae paci accommodari debere, si recte Deo obtemperare velimus.* Notat obiter hoc: Moses inter eos supplicio afficere voluit, qui ante pactum, et qui consequenter adhuc sui juris erant, sabbatum violavere Exodi [XVI, 27] sicuti post pactum, Num. XV, 36, Jeremias XXIX, 7. *Consulite paci civitatis ad quam vos captivos duxi, nam ipsius incolumitate vobis erit incolumitas.* Imperio

10 Cap. XVII. L ändert Hrsg. nach Spinoza
30 XV, 30. L ändert Hrsg.

10 f. Cap. ... concluduntur. erg. L

18 Rex Armeniae: gemeint ist Benhadad, König von Aramaea.

Hebraeorum destructo religio revelata illis jus esse desiit. Tametsi Hebraeis dictum fuerit, ut unus quisque socium sicut seipsum amaret Levit. XIX, 17, 18 aliud tamen si deliquisset contra leges Levit. V, 1, [Deut.] XIII, 8, 9, XVII, 7. Judaeis dictum: *odi inimicum tuum, dilige proximum* id est gentilem (+ male +), Matth. V, 43 at Christus quod sui in omnem orbem dispersendi essent, docuit amare omnes. Quaeritur quo jure discipuli Christi praedicaverint. Respondetur jure acceptae a Christo potestatis adversus spiritus impuros, Matth. X, 1. Nam supra monuimus omnes fidem etiam tyranno servare teneri, exceptis illis, quos Deus certa revelatione auxilii contra Tyrannos securos reddidit. Itaque nemo hinc exemplum sumere potest, nisi qui habet potestatem faciendi miracula. Christus dicit, *nolite timere eos qui occidunt corpora*, Matth. X, 28 at Proverb. XXIV, 21 *fili mi, time Deum et regem*. Unde sequitur potestatem discipulis datam fuisse singularem.

Moses nullum imperii successorem elegit, sed eius omnia officia ita distribuit, ut posterius eius vicarii visi fuerint, qui imperium, quasi Rex absens esset, non mortuus, administrabant. In secundo imperio jus absolutum tenuere pontifices.

Cap. XX. *Ostenditur in libera Republica cuique et sentire quae velit, et quae sentiat dicere licere*. Finis reipublicae libertas ut unusquisque libere ac secure agat. Velle interdiceret homines professionem eorum quae sentiunt, lex est quae coercet non malos; hi enim parum tanguntur rerum veritate, sed ingenuos et bonos, qui hanc servitutem inhonestam ferre non possunt. Sunt ergo hae leges inutiles, quia iis non indigent viri boni; imo nocivae, quia bonis civibus rempublicam spoliunt, eos pellendo, aut ex iis adulatorem reddendo.

19. COMMUNICATA EX LITERIS DOMINI SCHULLERI

[Februar 1676 (?)]

Überlieferung:

L Auszug: LBr. 886 Bl. 5-6. 1 Bog. 2°. 3 ²/₃ Sp. mit Randbemerkungen.E GERHARDT, *Philos. Schr.*, 1, 1875, S. 131-138. 5Teildruck: GEBHARDT, *Spinoza Opera*, 4, 1924, S. 53-62.

Leibniz hat die nachfolgenden, von ihm mit Randbemerkungen versehenen Exzerpte aus Spinoza nach seiner eigenen Angabe »ex literis D. Schull.«, und zwar vermutlich aus Mitteilungen des mit Spinoza bekannten Amsterdamer Arztes G. H. Schuller an Tschirnhaus, dem Leibniz bereits Informationen über die *Ethica* verdankte (vgl. N. 33₄). Der erste Abschnitt des Stückes scheint sich auf die Definition III zu beziehen, der zweite Abschnitt gibt den größten Teil eines Briefes von Spinoza an den Arzt L. Meyer vom 20. April 1663 (vgl. GEBHARDT, *Spinoza Opera* 4, S. 52-62) über das Unendlichkeitsproblem wieder, allerdings mit Abweichungen von der Fassung der 1677 erschienenen *Operaposthuma*, die, falls nicht durch Leibniz' Abschrift, durch Spinozas eigene Redaktion erklärt werden könnten (vgl. GEBHARDT, *Spinoza Opera* 4, S. 390 f.). In thematischem und zeitlichem Zusammenhang mit diesem Stück stehen N. 59 und N. 63 - N. 66. 10 15

Die vorliegenden Auszüge sind vermutlich nicht lange vor dem 2. Mai 1676 geschrieben, da Tschirnhaus zu diesem Zeitpunkt - möglicherweise angeregt durch Leibniz - sich in einem Brief an Spinoza (vgl. GEBHARDT, *Spinoza Opera* 4, S. 331) auf dessen *Epistola de infinito* bezieht. Das Wasserzeichen des von Leibniz benutzten Papiers ist für den Februar 1676 belegt.

Communicata ex literis D. Schull. 20

1) Demonstrat quod omnis substantia sit infinita, indivisibilis et unica.

Per substantiam intelligit id quod in se est, et per se concipitur, ¹ hoc est id cuius Idea vel conceptus ex Idea vel conceptu alterius rei non oritur.

¹ Videntur a nobis per se concipi, quorum termini sive Voces sunt indefi- 25
nibiles, seu quorum ideae irresolubiles, ut Existencia, Ego, perceptio, idem, mutatio;
tum qualitates sensibiles; ut calor, frigus, lumen, etc. Per se vero intelligi non
nisi id cuius omnia requisita concipimus, sine alterius rei conceptu, sive id quod sibi
ipsi existendi ratio est. Intelligere enim nos vulgo res dicimus cum eorum ge-
nerationem concipimus, sive modum quo producuntur. Unde per se intelligitur, 30
id tantum quod causa sui est, sive quod necessarium est, sive Ens a se. Adeoque id
hinc concludi potest, nos, si Ens necessarium intelligamus, id per se intellecturos.
Dubitari vero potest, an Ens necessarium a nobis intelligatur, imo an possit intelligi,
etsi possit sciri sive cognosci.

34-S. 276,20 cognosci. | Concipere, autori est proprietatem rei reciprocam nosse. Idemque est ipsi 35
intelligere aut ideam alicuius adaequatam habere; sive definitionem, sive naturam, sive essentiam. Com-
prehendere est (1) omnia rei propria (2) omnes rei proprietates nosse. *gestr.* | Conceptus L

2) Deum sic definit. Quod sit Ens absolute infinitum, hoc est substantia constans infinitis attributis, quorum unumquodque infinitam et aeternam essentiam exprimit adeoque immensum est.

NB. Dicit absolute, et non in suo genere, infinitum, cum de eo, quod in suo solum genere infinitum est infinita attributa possint negari, hoc est infinita attributa possint concipi, quae ad eius naturam non pertinent.

3) Quaestio de infinito. Quaestio de infinito omnibus difficillima, imo inexplicabilis visa fuit, propterea quod non distinxerunt, inter id quod sua natura, sive ex vi definitionis suae, sequitur esse infinitum, et id quod nullos fines habet, non quidem ex vi suae essentiae, sed ex vi causae. Et etiam, quia non distinxerunt inter id quod infinitum dicitur, quia nullos habet fines, et id quod quamvis eius maximum et minimum habeamus, sive determinatum sit, eius tamen partes nullo numero explicare vel adaequare possumus. Denique non distinxerunt inter id quod tantum intelligere, non vero imaginari, et inter id quod etiam imaginari possumus. Ad haec si attendissent, nunquam tam ingenti difficultatum turba obruti fuissent; nam tum clare intelligerent, quale infinitum in nullas partes dividi, seu nullas partes habere potest; quale vero contra, idque sine contradictione. Porro intelligerent, quale infinitum maius alio infinito sine ulla implicantia, quale vero non item concipi potest, quod ex mox dicendis clare apparebit.

Conceptus distinguit in claros tantum, et claros distinctosque simul. Omnis conceptus est clarus, quoniam semper homo unum ab alio discernit, exempli gratia, calorem a frigore. Sed non est semper distinctus, hoc est ut sciam quae causa sit diversitatis. Idea, conceptus, cognitio, conscientia, perceptio etc. eodem redeunt.

Volitio apud Cartesium est affirmandi vel negandi facultas.

Per se concipitur cuius conceptus [non] ex alterius conceptu oritur. Distincte aliquid de aliquo concipitur, cum eius aliqua affectio intelligitur.

Essentialis rei proprietas est quae reciproca est.

Lumen, calor concipiuntur, non intelliguntur. Proprietates Luminis, Caloris notae nobis sed experientia tantum adeoque a nobis non intelliguntur vel demonstrantur, etsi percipiuntur. Ita fieri potest mea sententia, ut et proprietas quaedam circa existentiam, circa nos ipsos, seu ipsum Ego, aliaque observentur seu sentiantur, quae non possint demonstrari.

Omne indemonstrabile est vel propositio identica, vel experimentum.

Si de aliquo plura attributa seu plures propositiones invicem aut a priori independentes enuntientur, tum eae propositiones experimenta sunt, aut ex experimentis sequuntur.

23 diversitatis. (1) Idea ipsi est conceptus distinctus. Per se concipitur (2) Idea L 26 aliqua (1) proprietas (2) affectio L 28 calor (1) concipi possunt, intelligi non possunt (2) concipiuntur non intelliguntur L 34f. invicem ... independentes erg. L

Verum ante omnia haec quatuor paucis exponam, videlicet Substantiam, modum, aeternitatem, et durationem. Quae circa Substantiam considerata velim, sunt: 1.) quod ad eius Essentiam pertinet existentia,² hoc est quod [ex] sola eius essentia et definitione sequatur, eam existere, quod ni fallor antehac viva voce absque ope aliarum propositionum tibi demonstravi. 2.) et (quod ex hoc primo sequitur) 5 substantiam non multiplicem, sed unicam tantum eiusdem naturae existere. 3.) denique omnem substantiam non nisi infinitam posse intelligi.

Substantiae vero affectiones modos voco, quorum definitio, quatenus non est ipsa substantiae definitio,³ nullam existentiam involvere potest, quapropter quamvis existant, eos, ut non existentes concipere possumus, ex quo iterum sequitur, nos, ubi 10 ad solam modorum essentiam, non vero ad ordinem totius materiae attendimus, non posse concludere ex eo quod jam existant, ipsos postea exituros aut non exituros, aut antea exitisse, aut non exitisse; ex quo clare apparet nos existentiam substantiae toto genere ab existentia modorum diversam concipere.⁴

Ex quo oritur Differentia inter aeternitatem et Durationem. Per Durationem 15 enim modorum tantum existentiam explicare possumus; substantiae vero per aeternitatem, hoc est infinitam existendi, sive invita Latinitate, essendi fruitionem.⁵

² Ostendendum est, id sequi ex eo quod per se concipitur. Conceptus distinctus est propositionis cuius ratio reddi potest. Omnes conceptus simplices sunt clari et distincti. Sunt conceptus qui non sunt puri, sed in quibus imagines aut signa loco 20 conceptuum intercedunt et hi ne sunt clari quidem. Et eatenus confusi dici possent. Sunt quidam conceptus tales, ut in iis resolutio sufficiat ad solutionem alicuius problematis aut [ostendendam] impossibilitatem, ut fere in geometricis. Sed hoc non est necessarium in omnibus. Nam si resolutio desinat in qualitates sensibiles, quorum scilicet ratio quaeri potest, sunt de quorum causa quaeri non potest, ut in extensione 25 et duratione cum omnia sunt resoluta. De Motu et materia quaeri potest causa: item de soliditate; itaque in his ultima resolutio non sufficit ad solutionem et impossibilitatem. Si tamen Leges quasdam sufficientes ex certa quadam hypothesi demonstramus; e.g. sumendo Materiae naturam esse, ut certum una spatium impleat, hincque assumpto pleno satisfiat experimentis, poterit nobis imposterum haec ratio- 30 cinatio sufficere. Interea nondum nota absoluta soliditatis natura, aliaque. Si omnis soliditas aequalis et summa esset [bricht ab]

³ Ergone certa ratione definitio modi definitio substantiae esse potest?

⁴ Hoc ipsum est, quod vulgo contingens appellant.

³ ad *L ändert Hrsg.* 18 concipitur. (1) Si quem conceptum (a) de (b) habeamus (2) Conceptus 35 *L* 19 potest. (1) (Involventia) disti (2) Conceptus distinctus termini simplicis est omnis aut nullus vel potius (3) Omnes *L* 23 ostendam *L ändert Hrsg.* 23 in | mechanicis et in *gestr.* | geometricis *L*

Ex quibus clare constat, nos modorum existentiam et durationem, ubi, ut saepissime fit, ad solam eorum essentiam non vero ordinem naturae attendimus, ad libitum, quin ideo,⁶ quem eorum habemus conceptum destruamus, determinare, majorem minoremque concipere, atque in partes dividere posse. Aeternitatem vero et substantiam, quandoquidem non nisi infinita concipi possunt,⁷ nihil horum pati posse, quin simul eorum conceptum destruamus. 5

Quare ii prorsus garriunt, ne dicam insaniunt,⁸ qui substantiam extensam ex partibus sive corporibus ab invicem realiter distinctis conflari putant. Idem enim est, ac si quis ex sola additione aut coalitione circulorum, quadratum aut Triangulum, aut quid aliud tota essentia diversum conflare studeat. Quare omnis illa farrago argumentorum, quibus substantiam corpoream finitam esse ostendere moliuntur, sua sponte ruunt. Omnia enim illa argumenta substantiam corpoream ex partibus conflata supponunt. ⁹ Ut etiam alii, qui postquam sibi persuaserunt, lineam ex punctis componi, multa invenire potuerunt argumenta, quibus ostenderent, lineam [non] esse in infinitum divisibilem. 15

Si autem quaeras cur nos naturae impulsu adeo propensi sumus ad dividendam substantiam extensam? Ad id respondeo, quod quantitas duobus modis a nobis concipitur; abstracte scilicet sive superficialiter, prout ope sensuum eam in imaginatione habemus, vel ut substantia, quod a solo intellectu fit. Itaque si ad quantitatem prout est in imaginatione attendimus, quod saepissime et facilius fit, ea finita, divisibilis, ex 20 partibus composita, et multiplex reperitur; si vero ad solum intellectum attendamus, et res ut in se est percipiatur, quod difficillime fit, tum ut satis antehac Tibi demonstravi, infinita, indivisibilis et unica reperietur.

Porro ex eo quod Durationem et Quantitatem pro lubitu determinare possumus, ubi scilicet hanc a substantia abstractam concipimus, et illam a modo quo a rebus 25 aeternis fluit separamus, oritur tempus et mensura. Tempus nempe ad durationem,

⁵ Satis congruit cum definitione aeternitatis Boëtiana.

⁶ *Sans que pour cela*, quanquam non ideo

⁷ Nondum hic probatum Substantiam non nisi infinitam concipi posse.

⁸ Paulo durius, cum haec et in veteres et Cartesium torqueri possint. *gestr.* 30

⁹ Partes non existere in totis fuse probare conati sunt Digbaeus et Thom. Angelus.

14 non *erg.* u. *gestr.* L

mensura vero ad quantitatem tali modo determinandam, ut quoad fieri possit, eas facile imaginemur.

Deinde ex eo quod affectiones substantiae ab ipsa substantia separamus, et ad classes, ut eas quoad fieri potest, facile imaginemur, redigimus, oritur numerus, quo ipsas determinamus, ex quibus clare videre est, mensuram, tempus, et numerum nihil esse nisi cogitandi seu potius imaginandi modos. Quare non mirum est, quod omnes qui similibus notionibus, et quidem male intellectis progressum naturae intelligere conati sunt, adeo mirifice se intricarint, ut tandem se extricare nequiverint, nisi omnia perrumpendo, et a nullo absurdo, quantumvis turpissimo cavendo.

Nam cum multa sint, quae nulla imaginatione, sed solo intellectu assequi possumus, uti sunt substantia, aeternitas et alia, si quis talia similibus notionibus, quae tantum auxilia imaginationis sunt, explicare conatur, nihilo plus agit, quam si det operam, ut sua imaginatione insaniat.

Porro ipsi substantiae modi, si cum similibus rationis Entibus seu imaginationis auxiliis confundantur, nunquam recte intelligi poterunt. Nam cum id facimus, ipsos a substantia et modo, quo ab aeternitate fluunt, separamus, sine quibus tamen non possunt recte intelligi; quod ut adhuc clarius videas, cape hoc exemplum: nempe ubi quis durationem abstracte¹⁰ conceperit, eamque cum tempore confundendo in partes dividere inceptit, nunquam poterit scire, quomodo hora, e.g. transire potest. Nam ut hora transeat, necesse erit ejus dimidium prius transire, postea dimidium reliqui, et deinde dimidium, quod huius reliqui relinquebatur, et sic porro indefinite dimidium a reliquo substrahat, nunquam ad finem horae pervenire poterit,¹¹ quare multi qui entia rationis a realibus non distinguere consueverunt, durationem ex momentis componere ausi sunt asseverare. Inciderunt scilicet in Scyllam, cupientes vitare Cha-

¹⁰ Id est, ut puto concipiendo Durationem ut Ens per se a suo subjecto abstractum, quo modo fit, ut ait, imaginarium seu Ens rationis. Quae Hobbianis forte consentiunt. Hobbius enim Locum vocat phantasma existientiae et Tempus phantasma motus.

¹¹ Hinc illud tantum sequitur neminem posse absolvere enumerationem partium in quas hora proportionaliter continue dividi potest. Quod idem est ac si dicerem, nullum posse librum inveniri, in quo scribere liceat omnes numeros progressionis Geometricae duplae. Non vero hinc sequitur horam non transire, sed horam non nisi hora transire.

5 videre (1) potes (2) est L 14 Entibus (1), sive substanti (2) seu L

27 HOBBS: *De corpore*, cap. 7.

rybdi. Idem enim est durationem ex momentis, quam numerum ex sola nullitatum additione oriri.¹²

Porro cum ex modo dictis satis pateat, nec numerum, nec mensuram, nec tempus, quandoquidem non nisi auxilia imaginationis sunt,¹³ posse esse infinitos, nam alias numerus non esset numerus, nec mensura, mensura, nec tempus esset tempus. 5 Inde clare videre est, cur multi, qui haec tria cum rebus confundebant, propterea quod veram rerum naturam ignorarunt, infinitum actu negarunt; sed quam misere ratiocinati sint, judicent Mathematici, quibus huiusmodi farinae argumenta nullam moram injicere potuerunt, circa res ab iis distincte perceptas.

Nam praeterquam quod multa invenerunt, quae nullo numero explicari possunt, ¹⁴ quod satis numerorum ad omnia determinanda defectum patefacit; multa etiam sunt, quae nullo numero adaequari possunt, sed omnem numerum, qui dari possit, superant,¹⁵ nec tamen concludunt talia omnem numerum superare ex partium multitudine, sed ex eo quod rei natura non sine manifesta contradictione numerum pati potest.¹⁶ Ut e.g. omnes inaequalitates spatii duobus circulis *ab cd* interpositi, 15 omnesque variationes, quas materia in eo mota pati debet, omnem numerum superant, idque non concluditur ex nimia spatii interpositi magnitudine,¹⁷ nam quantum-

¹² Hanc rationem qua et alii probare conantur continuum in infinitum dividi posse, nondum satis accurate deductam, vidi, ut convincat. Aliunde autem idem rigide demonstrari potest. 20

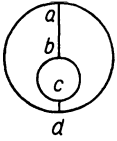
¹³ An ergo tempus et mensura ex punctis componuntur? Hoc innui videtur, quoniam paulo ante dicebatur, ideo eos errasse, qui durationem ex punctis composuere, quod eam, quae realis est, a tempore, quod est ens imaginarium, non distinxere. Vix tamen crediderim hoc ab autore asseri, quod continuum ullum componatur ex punctis.

¹⁴ Finito scilicet. Nam etiam irrationalia, si infinitos (id est assignabili quantitate plures) adhibeas numeros, possunt explicari ratione numerorum ad numeros. 25

¹⁵ Finitum scilicet. Nam de reliquo, si tanta eorum multitudo est, ut quemlibet numerum, assignabilem scilicet a nobis, superent; poterit haec ipsa Multitudo appellari Numerus, major scilicet assignabili quovis.

¹⁶ Quid ni ex partium multitudine, id ostendatur; si scilicet pateat plures esse, 30 quam ut numerum assignabilem ferant?

¹⁷ Probare suscepit hoc non concludi ex partium multitudine; hic vero ostendit tantum id non concludi ex totius magnitudine, quod longe aliud est. Manifestum autem id revera ex eo concludi, quod materia in infinitum divisibilis, reapse in omnes partes sic dividitur, in quas dividi potest. Eadem consideratio locum habet in 35 omni motu solidi, in liquido perfecto, pleno. Emergunt vero difficultates, quarum

vis parvam eius portionem capiamus, eius tamen parvae portionis inaequalitates omnem numerum superabunt. Neque etiam ideo concluditur, ut circa alia contingit, quod eius maximum et minimum non habeamus. Utrumque enim in hoc nostro exemplo habemus, maximum nempe *ab*, et minimum *cd*; sed ex eo tantum concluditur, quod natura spatii inter duos circulos diversa centra habentes interpositi, nihil tale pati potest; ideoque si quis omnes illas inaequalitates certo numero aliquo terminare velit, simul curare debet, ut circulus non sit circulus. Sic etiam, ut ad nostrum propositum revertar, si quis omnes motus materiae qui huc usque fuerunt determinare velit, eos scilicet eorumque durationem ad certum numerum et tempus redigendo, is certe nihil aliud quaerit, quam substantiam corpoream, quam non nisi existentem concipere possumus,¹⁸ suis affectionibus privare et efficere, ut naturam quam habet, non habeat. Quod clare demonstrare possem, ut et alia quae in hac Epistola attigi, nisi id superfluum iudicarem.

Ex omnibus jam dictis clare videre est, quaedam sua natura esse infinita, nec ullo modo finita concipi posse;¹⁹ quaedam vero vi causae cui inhaerent,²⁰ quae tamen, ubi abstracte concipiuntur, in partes possunt dividi, et finita considerari,²¹ quaedam denique infinita, vel si mavis indefinita dici, propterea quod nullo numero adaequari possint, quae tamen majora et minora possunt concipi,²² quia non sequitur illa necessario esse aequalia debere, quae nullo numero adaequari possunt,²³ ut ex allato exemplo et aliis multis, fit manifestum.

Denique causas errorum et confusionum, quae circa quaestionem infiniti ortae sunt breviter indicavi,²⁴ easque ni fallor deposui adeo, ut non putem ullam manere resolutio exhibet praeclara quaedam theoremata, in quae si incidisset Cartesius, quasdam sententias suas correxisset.

¹⁸ eo ipso scilicet, ex phraseologia auctoris nostri, quia substantia est.

¹⁹ ut substantia, aeternitas ex sententia auctoris.

²⁰ ut duratio, extensio.

²¹ ut mensura, tempus.

²² ut motuum variationes.

²³ hoc Mathematicis plerisque agnatum, nominatim Cardano, egregie autem, ut video observatum et diligenter inculcatum ab autore nostro.

²⁴ Ego semper distinxi Immensum ab Interminato, seu terminum non habente. Et id cui nihil addi potest, ab eo quod numerum assignabilem superat. Breviter

26 ex (1) sententia (2) phraseologia L 33 distinxi | Inassignabile seu *gestr.* | Immensum L 35
33 seu (1) fine (2) terminum L 34 numerum (1) intelligibilem (2) | assignabilem *erg.* | L

quaestionem de infinito, quam hic non attigi, aut quae non ex dictis facillime solvi queat, quare circa haec te diutius detinere, non operae pretium iudico.

Verum hic obiter notare velim, quod Peripatetici, ut puto, male intellexerunt, demonstrationem Veterum, qua ostendere nitebantur, Dei existentiam. Nam ut ipsam apud Iudaeum quendam, Rab. Jaçdai vocatum reperio, sic sonat: Si datur progressus Causarum in infinitum, sunt ergo omnia quae sunt, etiam causata, atqui ad nullum, quod causatum est, pertinet ex vi eius naturae necessario existere, ergo nihil est in natura ad cuius essentiam pertinet necessario existere, sed hoc est absurdum, ergo et illud; quare vis argumenti non in eo sita est, quod impossibile sit dari actu infinitum, sed tantum in eo, quod supponant scilicet quae sua natura non necessario existunt, non determinari ad existendum²⁵ [nisi] a re sua natura necessario existente.

gradus constituo: Omnia, Maximum, Infinitum. Quicquid omnia continet, est maximum in entitate; quemadmodum spatium in omnes dimensiones interminatum est maximum in extensione. Item quod omnia continet, infinitissimum, ut vocare soleo, sive absolute infinitum est. Maximum, est omnia sui generis, seu cui nil apponi potest, ut linea recta utrinque interminata, quam et infinitam esse patet; nam omnem continet longitudinem. Infinita denique infimi gradus sunt quorum magnitudo major est, quam ut a nobis ratione assignabili ad sensibilia, possit explicari. Quamquam aliquid detur ipsis majus. Quemadmodum spatium infinitum inter asymptoton et Hyperbolam Apollonii comprehensum quod ex moderatissimis infinitis unum est, cui respondet quodammodo in numeris summa huius spatii; $\frac{1}{1} \frac{1}{2} \frac{1}{3} \frac{1}{4}$ etc. quae est $\frac{1}{0}$.

Modo scilicet intelligamus ipsum 0, seu Nullitatem, aut potius hoc loco quantitatem infinite seu inassignabiliter parvam, majorem esse minoremve, prout ultimum seriei huius fractionum, infinitae, Nominatorem, qui infinitus et ipse est, minorem majoremve assumserimus. Maximus enim in numeros non cadit.

²⁵ Hoc recte observatum est, et convenit cum eo quod dicere soleo, nihil existere, nisi cuius reddi possit ratio existentiae sufficiens; quam in serie causarum non esse facile demonstratur; nam nec in singulis utcunque regrediamur, inveniamus, ubi subsisti possit; et si totam seriem in infinitum retro sumtam intelligamus esse sequentibus singularibus rationem existendi sufficientem, quod unum dissentientibus effugium superesse potest, contrarium facile evincitur quod singula quaelibet ab hac

11 nisi Zusatz von L 16f. seu ... potest erg. L 17f. nam ... longitudinem erg. L
23f. aut ... parvam erg. L 25 huius (1) infinitae Numerato (2) fractionum L 30 esse (1) causam
sequentium (2) sequentibus L 32 evincitur (1) non tantum (2) quod L

5 Rab. Jaçdai: CRESCAS CHASDAJ, *Or Adonai*, 1555, lib. I, prop. 3.

20. DIALOGI PLATONIS CONTRACTI

[März - April 1676 (?)]

Die vorliegenden, auf gleichem Papier und daher auch wohl zur gleichen Zeit in sauberer Schrift niedergeschriebenen Bearbeitungen zweier Dialoge Platons, von denen die eine von Leibniz eigenhändig auf März 1676 datiert wurde, müssen zur Veröffentlichung bestimmt gewesen sein. Der Hinweis auf Marsilius Ficinus (N. 20, Fußnote 7) zeigt zum einen, daß Leibniz wohl dessen lateinische Übersetzung vor Augen hatte, zum anderen, daß er gegenüber einem Dritten, der diese Bearbeitung angeregt haben könnte, seine Übersetzung vertreten hat. Möglicherweise war es Simon Foucher, dessen *Réponse* er damals gerade gründlich durchgearbeitet hat (N. 21). Auch könnte sie noch im Zusammenhang stehen mit den von P. D. Huet projektierten Bearbeitungen klassischer Autoren, für die Leibniz zunächst das *Satyricon* des Martianus Capella vorgesehen hatte (vgl. N. 13).

serie rescindi possent, ut tamen quod superest ratio adhuc sequentibus esse debeat; unde sequitur totam tandem seriem, id est summam omnium rescindibilium, detrahi posse, sibi, salva illa Existendi ratione, quam in ipsa supposuimus, quod absurdum est; vel potius, quod contrarium ei quod suppositum erat, directe evincit; rationem scilicet existendi extra seriem esse. Quod argumentum etiam sic enuntiare possis, non posse dici, ubi series illa in infinitum retro, quae sequentibus ratio esse debet, quaeque ab una parte interminata, ab altera terminata est; a terminata sui parte incipere debeat; unde quaevis singularia ei detrahi possunt, adeoque ut dixi, ipsa sibi. Item hinc patet, quod, quoniam hoc modo determinatae certaeque magnitudinis series quae sequentium Rationem contineat, non est, nulla erit. Sed haec subtiliora, etsi certa. Aliud autem manifestissimum in promptu argumentum est, cur tota series non contineat sufficientem existendi rationem, quia tota series alia fingi sive intelligi potest, unde reddenda extra ipsam ratio, cur sic sit. Ex his illud quoque sane memorabile sequitur, in serie causarum, id quod est prius non esse Rationi rerum, seu Enti primo, propius, quam id quod est posterius, nec Ens primum posteriorum, mediantibus prioribus, sed omnium aequae immediate rationem esse.

20₁. PLATONIS PHAEDO CONTRACTUS

März 1676

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 3, 10 Bl. 4-7. 2 Bog. 2°. 8 Sp.*E* FOUCHER DE CAREIL, *Nouvelles lettres et opusc.*, 1857, S. 44-96.Übersetzung: FOUCHER DE CAREIL, *Nouvelles lettres et opusc.*, 1857, S. 45-97.

5

Platonis Phaedo vel de Animi immortalitate: salvis sententiis contractus¹

Echecrates a Phaedone qui morienti Socrati affuerat, totius rei gestae, et ultimorum inprimis sermonum tanti viri narrationem petit. Cui Phaedo morem gerens refert ea die qua venenum in carcere hausit Socrates affuisse illi, praeter se, Athenienses Apollodorum et Critobulum et patrem huius Critonem, et Hermogenem, Epigenem, Aischinem, Antisthenem, Ctesippum, Menexenum; peregrinos vero Simmiam, ac Cebetem et Phaedondam Thebanos; tum Euclidem et Terpsionem Megarenses.² Hi ad Socratem mane ingressi (ait Phaedo), sedentem in lectica et crura nuper, ut fieri solebat, imminente morte, vinculis soluta manu perfricantem reperere. Quos ut vidit Socrates, videte, inquit, amici, quam facilis sit in contraria transitus, nam hoc crus modo dolore afficiebatur ex vinculis, nunc subito successit voluptas. Quod si advertisset Aesopus, condidisset opinor fabulam, narrassetque nobis, Deum duarum rerum ita pugnantium, cum alia non posset, saltem apices conjunxisse. Tum Cebes, suscepto sermone, opportune, inquit, o Socrates, Aesopi mentionem facis,

¹ Martii 1676.

² J'ay rencontré depuis la *Paraphrase* de Theophile ou il y a des vers entremeslez. Elle a fait du bruit en France du temps passé. Il y a des endroits que Theophile n'a pas bien compris, par exemple, quand Cebes disoit, *pro Iupiter*, Phaedo adjoute: *Thebanorum more*, voulant dire, que ceux de Thebes mesloient dans leurs discours cette exclamation. Theophile l'a pris comme si Cebes même avoit dit ces mots, *Thebanorum more*.

7f. salvis . . . contractus *erg. L* 11f. praeter se, Athenienses *erg. L* 17 Socrates, (1) sibi, inquit Socrates, voluptatem et dolorem, res contrarias, apicibus connexas videri, ita facilem esse transitum ab uno in alterum; sibi paulo modo crus propter vincula dolore affectum, nunc successisse voluptatem. Nunc enim immi (2) videte *L*

30

nam intelligo, te in carcere, quod nunquam ante facere solitus eras, poëmata scribere
 coepisse, et Aesopi fabulas carmine complexum; quod inprimis miratus est, Evenus,
 Poëta, ut scis et philosophus, jussitque ut a te causam rogarem. Socrates, cum
 respondisset somnia quaedam aliquoties admonuisse, ut Musicam exerceat, id se
 vero intellexisse de Poësi; hoc, inquit, o Cebes, responde Eveno, atque illud adde, ut si
 probe sapit, me quamprimum sequatur, migro enim hinc hodie: non tamen forte sibi
 vim inferet, non enim fas esse ajunt.³ Tum Cebes: quid istud o Socrates, fas quidem
 non esse seipsum violare, philosophum tamen optare morientem sequi? Cui So-
 crates: audivistis talia jam a Philolao, subest tamen paradoxi quiddam; nam si
 quibusdam aliquando melius est mori quam vivere, cur non liceat sibimet prodesse, et
 quid opus ut alium expectent, qui ipsis prosit? Sed haec si placet, discutiamus non-
 nihil, quando nihil aliud ad solis occasum usque, quod mihi moriendi tempus
 Athenienses posuere, agendum superest, ita enim me apud vos quoque purgavero, qui
 meam moriendi facilitatem culpastis. Altioris sane indaginis est arcana illa sententia,
 in quodam hic carcere esse homines, neque cuiquam seipsum solvere atque aufugere
 jure licere. Illud vero clarius videtur, homines ipsos esse quandam Possessionem
 Deorum; nec prius debere quenquam se interficere quam Deus necessitatem impo-
 suerit: quemadmodum si quod ex mancipiis tuis se interimeret, irascereris utique, et
 si posses, etiam punires. Tum Cebes, esto, inquit, neminem mori debere nisi jus-
 sum, sed ut libenter moriatur, etiam jussus, hoc a ratione alienum videtur: non est
 servo jus fugiendi, at si a Domino bono ejiciatur domo, et a familiaribus avulsus,
 barbaris ignotisque venundetur; utique dolebit, et tanto magis, quanto melius bona
 sua praesentia intelliget. Ad haec Simmias: hoc tibi quoque dictum putato, o So-
 crates, qui a vita libenter discedens, et amicos tuos, et quod plus est, Deos, Dominos
 bonos, facilius quam par est, relinquis. Scis enim, si omnia quae fieri solent, facere
 voluisses, potuisses te servare vitam. Tum Socrates, conabor, amici, nunc apud vos
 accuratius, quam nuper apud Athenienses iudices, me defendere. Equidem, o Sim-
 mia, atque Cebes, nisi me migraturum putarem, primum quidem ad Deos alios

³ Arbitror Evenum paucis post Socratem diebus obiisse, idque Platonem non
 explicuisse in dialogo, velut rem eo tempore notam; ut intelligi daret, quandam fuisse
 in Socrate, inprimis morituro, vim vaticinatricem.

8 violare, (1) oportere tamen Philosophum (2) philosophum . . . optare L 9 audivistis (1) talis
 quiddam jam a Philolao, mirum tamen videri possit (2) subest . . . quiddam L 15 hic (1) custodia (2)
 carcere L 16 clarius | et mihi certum *gestr.* | videtur L

sapientes et bonos, deinde ad homines defunctos, his qui hic sunt meliores, injuste agerem, non moleste ferens mortem. Nunc certo habetote, sperare me ad viros bonos iturum, sed hoc quidem haud omnino asseverarem: Quod vero ad Deos, dominos valde bonos iturus sim, certum habetote, si quid aliud unquam; idque unum est, quod ego ausim affirmare. Quare mortem non aegre fero, sed bono animo sum, speroque superesse aliquid defunctis et multo melius fore bonis, quam malis. Tum Simmias, quid facis, o Socrates, qui cum praeclara adeo sententia te hinc propripis, nec tanti boni nos quoque participes relinquis? denique non aliter te apud nos purgabis, quam si hoc quoque persuaseris. Huic Socrates, recte, inquit, o iudices, idque facere conabor. Principio itaque arbitror, philosophorum esse meditari semper mortem, ut ridiculum videatur eos moleste ferre si id adveniat, quod per omnem vitam agitavere. Deinde ipsi philosophi inprimis morte digni sunt; quod ne rideatis, scitote ingens illis bonum esse mortem. Quid aliud enim mors quam corporis ab anima separatio est? Quid aliud autem philosophi quotidie agunt? nam voluptatibus et cura corporis non ultra ducuntur quam necesse est, et cum sapientiam quaerunt, non ignorant sinceris cogitationibus impedimento esse corpus, si inquisitionis socium assumant. Nam nec visus nec auditus aliquid exhibent sinceri, et tum optime ratiocinamur, cum nec visus, nec auditus, nec dolor nec voluptas turbant. Quaeso te, Simmias, ipsamne justis, et pulchris, et magni essentiam aliquid esse putas? Ita certe. Haec vero an oculis perspicere potest? Minime. Haec tamen cogitanda sunt si veritatem et sapientiam quaeramus. Abducenda ergo a sensibus mens est. At impedimenta a corpore quotidie nascuntur, alendum est enim corpus, et ad eam rem opus pecuniis, pecuniarum autem causa qualia faciant homines, nostis. Itaque qui pure intelligere volent, optabunt a corpore recedere, cuius voti non nisi morte compotes fient. Si quis vero mortem moleste ferat, eum non *φιλόσοφον*, sed *φιλοσώματον* esse scitote. Alii, qui mortem majoris mali vitandi causa oppetere, solo metu, si quidem id fieri potest, fortes sunt, philosophus solus spe boni majoris, imo unici sive summi. Animadvertendum est enim, non esse hanc rectam ad felicitatem viam, ut voluptates voluptatibus, dolores doloribus redimamus, et metum metu, et maius minori tanquam nummos commutemus; sed ille duntaxat rectus sit nummus, cuius gratia haec omnia oporteat commutari atque vendari; scilicet sapientia, sine qua temperantia abstinens voluptatibus, et fortitudo dolores perferens, tantum umbrae sunt virtutum. Ego me ex eorum numero esse scio qui omni studio ad veram vitam contendere; quantum autem profecerim, mox discam. Habetis cur non perturber, cum vos eosque qui hic sunt Dominos relinquo, spero enim me et illic non minus bonos dominos amicosque in-

venturum, si igitur defensio mea vobis magis quam Atheniensibus iudicibus satisfacit, bene se res habet.

Cum ita finisset Socrates, suscipiens sermonem Cebes, Caetera quidem, o Socrates, recte dicta videntur, quantum vero ad ipsam animam spectat, valde ambigunt homines, ne anima a corpore separata, nusquam sit ulterius, sed statim extinguitur; nam si superesse constaret, magna spes foret, vera esse quae dicis, animam scilicet in se collectam, et a corpore separatam, fore perfectiorem. Tum Socrates, si ita vultis, etiam hoc per id quod mihi superest, vivendi tempus, agitemus. Vetus opinio est abire animas ad inferos, atque inde aliquando huc reverti. Quo posito utique medio tempore existunt animae. Haec vero opinio etiam probata habebitur, si consideretur non fieri viventes nisi ex mortuis, nec mortuos nisi ex viventibus; quemadmodum somniantes ex vigilantibus, et contra; et in universum contraria ex contrariis, transitus autem ab uno contrariorum in alterum, unius generatio alterius extinctio est. Et unius quidem horum contrariorum manifesta nobis per experientiam generatio est; ipsum scilicet mori, quod mortui productio est; consentaneum ergo, nisi in hoc uno mancam putemus naturam, esse contrarii quoque alterius generationem aliquam, quae est reviviscentia. Et certe nisi circulus in his esset, alterumque ex altero reproduceretur, directa tantum progressio foret, omniaque ad idem devenirent. Visus est ista Cebes non mediocriter comprobare, subjecitque multo clariora fore, si illud cogitetur, toties a Socrate ipso inculcatum, cum discamus aliquid, nos tantum reminisci: idque eo inprimis pulcherrimo constare argumento, quod interrogati homines, si quis eos recte interroget, ipsi omnia quemadmodum sunt respondent, in ipsis etiam abstrusioribus, qualia sunt Geometrica, quod nunquam facere possent, nisi ipsis jam inesset scientia quaedam. Quodsi ergo tantum reminiscimur, utique scivimus aliquid ante hanc vitam. Cum subdubitaret hic nonnihil Simmias, aut saltem haereret, Socrates resumpsit sermonem, et nonne, inquit, confiteris, Simmia, id vulgo reminiscentiam appellari, cum quis aliqua re percepta, ad alterius cuiusdam diversae rei cogitationem veniat, ut si lyra faciat hominis reminisci. Ita est, ait Simmias. Scito ergo idem fieri in acquisitione scientiae, nam cum duos lapides cogitamus aequales, et mox duo quoque ligna, tunc ipsius per se aequalis, reminiscimur, quod in nullo horum continetur, et cuius aliunde in nobis existens notitia tantum excitatur. Sed hoc accuratius probandum est. Ipsum per se aequale

12 et in universum *erg. L* 14 est. (1) Si generatio mortui est extinctio viventis (2) Et *L*
14 nobis (1) experientia est, sci (2) per *L* 16 alterius *erg. L* 32 excitatur. (1) Ipsa utique per se
aequalitas est aliquid, ea autem (2) Sed *L*

utique est aliquid, eiusque etiam notitiam habemus, at non e ligno neque e saxo, nam lignum et saxum non sunt per se aequalia, quoniam modo aequalia modo inaequalia sunt. Hoc amplius, cum iudicamus duo esse aequalia aut inaequalia, ad eam quae in nobis est, referimus cognitionem aequalis, ea ergo jam praeexistit in nobis; cumque fateamur a nullo sensu, nec visu scilicet, nec tactu, nec alio acquisitam; fatendum est ante sensus, adeoque et cum nativitate in nobis fuisse. Idemque est de caeteris notitiis, pulchri scilicet et boni, aliorumque. Hinc jam alterum sequitur, vel scientiam nobis cum nativitate infusam, vel nos ante nativitatem scientiam possedissemus, alterutrum elige, o Simmia. Cum hic tergiversaretur Simmias, perrexit Socrates, utrovis modo discere erit reminisci. Age, Simmia, putasne omnes eorum quae dicimus statim rationem reddere, recteque respondere posse? Ego vero, ait Simmias, adeo id non puto, ut verear ne nemo cras hic supersit qui possit. Ergo, ait Socrates, ignorant aliquando, mox sciunt, nemine dicente, si modo recte ducas, sciverant ergo aliquando, et obliti, reminiscuntur. Sed an nascendo scientiam acceperimus, ita definimus: ponamus ita esse, sequitur aliquo saltem tempore durare nobis scientiam, nascendo, si ita vis, acceptam, postea interire obliviscendo, nisi quod ineptum est, dicere malimus simul nos accipere scientiam et perdere; tale autem tempus cum nullum sit in hac vita, inde a nativitate, sequitur habuisse nos scientiam antequam nasceremur.⁴

Tum Simmias, mirifice haec confecisti o Socrates, eademque mihi videtur esse necessitas, atque pulcherrima huc ratio nos perduxit, ut animam pariter, ac ipsas illas essentias antequam nasceremur extitisse confiteamur, nihil enim certius quam existere ipsum bonum, et ipsum pulchrum. Et haec quidem satis mihi persuasisti, o Socrates, sed vellem persuadeas et Cebet, homini omnium ad credendum tardissimo. Imo et mihi ipsi videtur, etsi concedendum sit, animam fuisse antequam nasceremur, non ideo sequi extare post mortem. Ita est, ait Cebes. Videris enim huius

⁴ Pars hactenus dictorum solida est: *ejusdem, aequalis* etc. esse quasdam in nobis perceptiones a sensibus non acceptas, certum est. Sed propositiones quas ex his notitiis sive ideis ducimus, discimusque a nobis ipsis; eas necesse non est nos jam olim scivisse. Sequeretur enim ne nova quidem theoremata a nobis inveniri posse, quae non jam ante sciverimus; cum tamen novorum characterum usus nova exhibeat theoremata.

⁷ aliorumque. (1) Obliti itaque quae antea sciebamus, admonentibus sensibus, reminiscimur tantum (2) Hinc *L* *10* reminisci, | nam utique cum quaeris ab hominibus plurima ignorant, cum ordine eos ducis, subito ipsi perveniunt ad cognitionem, etiamsi nihil eos doceas *gestr.* | Age *L*

non nisi dimidium probasse. Imo totum, ait Socrates, si modo huic conclusioni adjungatis, quod supra ostensum est, vivos ex mortuis fieri. Nam si animam aliquando oportet ad hanc vitam reverti, utique superest post mortem. Veruntamen video vos desiderare, ut idem diligentius tractetur, et fortasse puerorum more formidatis, ne corpore egredientem animam ventus dispergat, praesertim si ventis vehementius flantibus exierit. Tum Cebes, finge nos haec formidare, o Socrates, aut etiam puta inter nos puerum esse qui mortem velut larvam pertimescat. Huic, inquit Socrates, carminibus mederi quotidie oportet, donec sanus efficiatur: Sed ubinam, inquit Cebes, medicum eiusmodi nanciscemur, o Socrates, cum tu decesseris? Ampla est, inquit, o Cebes, Graecia, in qua sunt viri praestantes, quam plurimae sunt barbarae nationes, per has omnes eiusmodi medicum debetis perquirere, neque pecuniis parcentes, neque laboribus. Nihil enim est pro quo quis omnia melius expendat. Fiet, inquit Cebes, sed redeamus jam si tibi placet, unde digressi sumus. Placet, inquit Socrates, atque ita perrexit. Nonne quod simplex est incorruptibile est, et vicissim quod non mutatur, et eodem modo se habet, simplex videtur? Ita certe. Iam eodem modo se habere atque aeterna esse constat, ea quae per se sunt, ipsum bonum, ipsum pulchrum, [uno] verbo, essentias rerum; de quibus et supra locuti sumus. Contra sensibilia fluxa et caduca sunt. Quis jam neget animam his aeternis, corpus caducis magis assimilari? Nam cum mens ad aliquid considerandum socium sibi corpus assumpsit, tunc a corpore trahitur ad ea quae nunquam eodem modo sunt, aberratque et perturbatur, et quasi ebria vacillat. At quoties ipse animus aliquid per se ipsum excogitat, confert se ad purum, sempiternum, immortale, semper eodem modo se habens, et tanquam ipsius cognatus semper adhaeret illi; tunc etiam cum a corpore abductus est, quoties redit in seipsum, et cessare ei licet ab errore, tunc circa intelligibilia ista eodem se semper habet modo utpote qui talia jam attigerit. Et haec eius affectio sapientia nominatur. Ad haec Cebes, arbitror, inquit, quemlibet utcunque indocilem atque pertinacem tibi concessurum, animam esse aeternis illis ac divinis similiorem. Tum Socrates, porro consideremus, inquit, etiam hoc, animae esse, secundum naturam, praeesse ac ducere, corporis obedire ac sequi, quorum illud divino similius, hoc mortali. Concludamus ergo cum corpori conveniat ut brevi solvatur, animo convenire, ut vel omnino non solvatur, vel certe ut sit rei immortalis valde propinqua et similis. Porro ipsum cadaver, anima cassum diffluit quidem, sed lente, et si condat, ut in Aegypto, per incredibile quoddam tempus ferme integrum

manet, et quod cum ita sit quis credat corpus vix multo tempore, animam divinis ac aeternis tanto similiorem, momento interire. Cum contra videatur tanto perfectior esse debere, quanto a corpore purior exierit. Itaque animae terrenis tantum perceptionibus graves, circa sepulcra haerere creduntur, et corpora animalium induere ut cuiusque naturae convenit, asini, milvii, lupi; qui vero popularem civilemque virtutem, quam temperantiam et justitiam nominant, exercuere absque philosophia quidem et mente, sed ex consuetudine exercitationeque acquisitam, eos his feliciores apum et formicarum speciem induere, et rursus denique in humanam redire formam: in Deorum vero genus nulli fas est pervenire, praeter eos qui discendi cupiditate flagrantes, et philosophati sunt, et puri penitus decessere. Hi nec paupertatem formidant, nec contemptum, nec corpori fingendo vivunt, sed animum colunt: his jam vivis philosophia paulatim animum a corpore solvit: ostendens quam fallax oculorum auriumque iudicium, suadetque ab iis discedere, quatenus illis haerere non summa cogit necessitas; seque in seipsam revocare, nec ulli credere praeterquam sibi, quatenus scilicet ipsa per seipsam intelligat quodlibet eorum quae per se existunt et per se intelliguntur. Quae vero ipsa per alia consideret, quaeque in aliis alia sint, qualia sensibilia sunt, eorum nihil verum existimare, itaque philosophus illud considerat, qui vehementer doleat, aut delectetur, aut cupiat, aut metuat, non ideo tantum nocere sibi, quod pecunias consumet aut aegrotabit, sed quod animi puritati officiat, quantum hoc, quod omnium damnorum maximum est, homines non animadvertant. Quare nec illud philosophi est, animum semel ad altiora erectum, rursus immergere sensibus, et nunc polluendo se, nunc purgando, alternis ludere, aut ligando solvendoque mentem, Penelopes telam retexere, sed agnitam semel veritatem constanter sequi, certum post hanc vitam ad quiddam aeternis divinisque cognatum migrantem, debere se humanis eximi malis. Qui hoc animo est, non metuit, ne soluta corporis compage omnes in ventos vita recedat.

Cum haec Socrates dixisset, longum factum est silentium, omnibus tacite dicta recolentibus, Cebes vero et Simmias parumper invicem collocuti sunt. Hos vero intuitus, Socrates, si alia quaedam agitatis, nihil dico, si vero aliquid hic desideratis, ne vereamini eloqui. Tum Simmias, dubitavimus ego atque hic Cebes, an tibi ultra interrogandi negotium facessere hoc rerum statu conveniret, sed vicit amor discendi, ne aliquando nobis ipsi exprobremus, quod nunc siluerimus; sed et exhortatio tua animos fecit. Itaque eo redit dubitationis nostrae caput, quae de anima a te tam

2 tanto (1) diuturnior (2) | perfectior erg. | L 13 f. summa (1) suadet (2) cogit L 15 f. et . . . intelliguntur erg. L

praeclare dicta sunt, dici posse de harmonia, aliisque id genus, nam et ipsam esse invisibile quiddam, et incorporeum, et perpulchrum, et divinum in lyra rite temperata, at ubi quis fides inciderit, nullum esse; nisi quis argumentis, quibus tu, conficere velit, cum fides tempore ad putrescendum indigeant, harmoniam illam, longe diviniorem, non posse statim perire. Vide ergo quid illis respondeas, animam quan- 5
dam temperationem esse qualitatum corporis, ac turbata concinnitate primam intrare. Tunc Socrates, memoranda sunt, quae objicis, Simmia, sed et Cebetem si placet audiamus, si quid illi separatim displicet. Tum Cebes, ego a te, nisi grave dictu esset, demonstratum dicerem, quod anima fuerit ante corpus, sed et illud quod nondum concedit Simmias, tibi annuo animum corpore validiorem ac diuturniorem 10
esse, sed non ideo sequi perpetuum esse, posse enim deleri paulatim et a novissimo corpore vinci, quale quis scit, an non hoc sit ut qui multas contriverit vestes, multis quidem posterior obiit, ultima vero prior, nec ideo homo veste vilior, quod a novissima victus est. Itaque stulte in morte confidimus, nisi demonstrare possimus animam omnino immortalem esse. 15

Haec cum Cebes Simmiasque dixissent, valde omnes commoti ac perturbati sumus; mirabamurque attoniti, quam subito quam plausibilis Socratis ratio fidem amisisset, illo inprimis objecto Harmoniae exemplo; ut vix amplius ulli rationi imposterum tuto fidendum videretur. Ego vero, ait Phaedo, saepe admiratus sum Socratem, sed nunquam magis, quam tunc mirificam eius sapientiam suspexi; ita 20
benigne accepit objicientes, ita sagaciter nos sensit, commotos, denique ita opportune remedium adhibuit, jacentesque animos iterum erexit. Nobis enim silentibus, ille ita coepit: video, amici, vos inopinata difficultate perturbatos in eum venisse statum, ut cavendum vobis valde videatur, ne rationum osores atque contemtores, efficiamini, quo nihil accidere homini periculosius potest. Est eadem vero origo odii erga 25
rationes, quae misanthropiae. Qui humanum genus odio habent, ab aliquo valde familiari et amico, turpiter decepti, nihil uspiam justum et honestum inter homines esse credunt, non cogitantes paucos vehementer bonos malosque esse, mediocriter utrumque plerosque, et si certamina vitiorum instituenda essent, paucos in hoc quoque genere summos fore. Sed in hoc dissimiles rationibus homines, quod non ut homo ita 30
ratio hominem decipit, sed homo ratiocinandi arte carens seipsum. Qui speciosus

14 nisi | absolute *gestr.* | demonstrare L 30 homines, (1) quod | non ut *erg.* | homo hominem decipit, at non ratio hominem, sed homo ratiocinandi arte carens seipsum (2) quod L 31 seipsum. (1) Si quis speciosus quibusdam argumentis illuc jactetur, nec demonstrationes a disputationibus (2) Qui L

quibusdam argumentis utramque partem tueri parati sunt, huc denique deveniunt, ut nihil putent esse certum; quique firmis rationibus cognitis, mox plausibilibus verbis abripiuntur, hi velut aegri culpam a se in ipsas transferunt rationes, easque tota vita odio habent, quasi jam ab illis decepti, unde reliqua ipsis vita caeca, et corporeis impulsibus obnoxia est. Hi porro cum disputant, id tantum agunt ut vincant, ego, in hoc articulo mortis, id ago, ut satisfaciam ipse mihi; ubi me illud jam ab initio argumentum excitat: si vera sentiam, ea credere operae pretium erit; sin extinguar morte, breve hoc erroris mei malum fore. Vobis vero opera danda est, ne quid dicam quod vos decipiat, neque velut apis aculeo in vobis relicto aufugiam.

Nunc ergo ad vestras objectiones, o Cebes ac Simmia, venio; atque illud ante omnia quaero, an etiamnum credatis, discere esse reminisci. Assensere; ergo, inquit Socrates, jam statim tibi ostendam Simmia, animam non esse harmoniam corporis; cum fuerit ante hoc corpus, scientiam enim cuius reminiscitur, utique in corpore isto non habuit, uti supra ostendimus, nec mirum est harmoniam interire primam, quae ultima producitur, quod in anima contra est, quae cum praeextiterit poterit et superare. Elige ergo Simmia, animam esse harmoniam malis, an discere reminisci? Ego vero, inquit Simmias, fateor et fatebor semper, posterius a me praeferrri: ita pulcrum; ita liquido demonstratum videtur, nam quod de harmonia admiseram, erat ex congruentia quadam, quod genus argumentorum infidum esse, nec demonstrationibus opponi posse, docet Geometria. His adde, o Simmia, harmoniam non ducere fides, sed sequi, nec quicquam unquam edere partibus adversum unde temperata est, at mens, ut vides, corpus ducit. Praeterea ipsum plus minusve variat consonantiam, et gradus scilicet temperationis majorem minoremve reddit harmoniam; quis vero aliquam dicat alia magis minusve animam esse; aut prout melior pejorque est, aliam atque aliam esse; et virtuosam a vitiosa, tantum differe quantum consonantia a dissonantia, et ipsi consonantiae, animae scilicet aliam rursus consonantiam aut dissonantiam, vitium scilicet aut virtutem supervenire. Denique colloqui quodammodo harmoniam fidibus, et opponere se, et poenas infligere, quod anima corpori facit, nemo dixerit.

Ad haec Cebes: miratus sum quam subito, primo statim impetu harmoniam illam confeceris, quae mihi tam formidanda videbatur, nec dubito quin idem meis

2 certum; (1) hi non sibi tantum miseri, sed et aliis nocent, quibus animum fascinant, ut rationes immutabiles a plausibilibus verbis non dignoscentes semel percepta (2) quique L 14-16 nec ... superesse erg. L 27-29 Denique ... facit, |an quisquam somniabit gestr. | nemo dixerit erg. L

quoque rationibus sit eventurum. Cui Socrates: parcius ista, amice, ne qua invidia nobis sequentia inturbet, sed haec quidem Diis curae erunt. Ego ad rationem tuam venio, cui ut satisfaciam, altius ordiendum est, a generationis et corruptionis causis. Ego, o Cebes, cum juvenis essem mira naturalis scientiae cupiditate flagrabam, tunc autem ex materia et partibus cuncta componebam, et opinabar manifestum hominem 5 cibo potuque augeri: tunc si quis quaesisset de duobus hominibus sibi propinquis, dixissem alterum altero capite majorem, et denarium octonario quod praeter octonarium contineret duo. Haec igitur juvenis clara ac manifesta putabam, postea coepi ita occoecari, ut nihil horum amplius liquido intelligere vidērer. Quod adeo verum est, ut ne nunc quidem mihi persuadere possim, si quis unum uni addat, tunc vel illud 10 unum cui unum adjunctum est fieri duo, vel adjunctum et id cui adjunctum est, propter alterius ad alterum adjunctionem evadere duo. Miror enim cum separata essent utrumque fuisse unum, nunc congressione atque appropinquatione facta esse duo. Nec si quis unum dividat adhuc possum persuaderi, hanc divisionem ac partium separationem causam esse, ut fiant duo, eandem ob rationem quae facit ut non in- 15 telligam quomodo appropinquatio faciat unum. Unde facile judicatis cur caeteras rerum generationes multo minus intelligam, hac quidem via. Quae cum ita saepe mecum revolverem, forte accidit, ut audirem aliquid de Libris Anaxagorae, qui doceret mentem omnia exornare, omniumque causam esse: hoc ego causae genere mag-nopere sum delectatus, putabam enim si mens omnia exornaret, singula per hanc ita 20 esse disposita, ut optime disponi potuerant. Itaque si quis quaereret an aliqua generarentur aut interirent, quaerere tantum debere, quid sit optimum unicuique. Qui autem optimum novit, eum et deterius cognovisse cum eorum eadem scientia sit. Singulis ergo assignandum quod unicuique sit optimum, cunctis vero commune bonum. Sed cum libros ipsos Anaxagorae nactus sum, spe mea prorsus excidi. Neque 25 enim ille in progressu Mente ac rerum ornatu utebatur, sed aetherea quaedam et aërea et aquea comminiscebatur; quod, inquit, perinde est, ac si quis dicens, me omnia mente facere, mox rationem redditurus, cur hic sedeam, ossa mea et nervos alleget, et modum sedendi explicet; et disputationis meae causas afferat, aërem et linguam; verarum interea causarum oblitus, quod scilicet Atheniensibus melius visum 30 est me condemnare, et mihi melius visum hic sedere: profecto jam dudum, ut arbitror, hi nervi atque haec ossa apud Megarenses aut Boeotios essent, ipsius quod optimum est optione delata, nisi justius honestiusque censuissem poenas civitati

14 f. ac partium separationem erg. L 15 ob (1) causam (2) | rationem erg. | L 16 quomodo
 (1) conjunctio (2) | appropinquatio erg. | L 17 hac . . . via erg. L 35

pendere, quascunque a me exigat, quam subterfugere atque exulem vivere. Sed si quis dicat absque ossibus nervisque me hic sedere non posse, recte dixerit; causas esse dicere non debet. Cum ergo causas rerum ex optimi electione sumtas, neque ipse per me consequi, neque ab alio me discere posse viderem, velut secunda navigatione instituta aliud ingressus sum iter, et ad aliud quoddam causarum genus quod unum mihi supererat, animum converti, quod si non omnia explicet, nihil tamen patiatur dici falsum. Coepi nimirum a rerum ipsarum contemplatione ad formas sive rationes per se consideratas revocare mentem: quae his non consonant, audacter falsa esse dico, quae ex illis conséquuntur vera; caetera tantisper in medium relinquo. Haec vero ad demonstrandam Mentis immortalitatem sufficere intelligetis. Sed ut clarius intelligar, cum pulchrum aliquid dicimus, nonne volumus pulchritudinis esse participes, seu ipsius per se pulchri, et hanc ipsam possumus causam reddere cur pulchra sit, quae sit autem rursus causa huius ipsius participationis, et quomodo aliquid fiat pulchrum, velut difficile et dubium nunc relinquemus. Certum est interim unumquodque pulchritudine esse pulchrum, et ipsa magnitudine esse magnum, et ita de caeteris. Itaque non dicemus aliquem aliquo capite esse majorem, sed majoritate; ne forte mox eundem alio eodem capite minorem esse dicere cogaris, quod absurdum est, idem simul et majus et minus facere. Sed nec binario dices decem esse plura [octo] sed multitudine: nec si uni addas unum, additionem esse putandum est, id quo fiant duo, sed dualitatem, nec divisionem qua singula fiunt unum sed participatione essentiali cuique propriae. Quod si quis porro instaret, non ante responderes, quam rationes ipsas per se, accurate considerasses.

Haec cum tanta claritate dicta essent, ut vel ab hebetissimo quovis intelligi posse viderentur, mirum non est omnes haud gravatim assensisse, ipsas per se species esse aliquid, et harum participatione caetera denominari. Tum Socrates perrexit nonne Simmias Socrate major, Phaedone minor, magnitudine utique et parvitate, at ipsum per se magnum sive magnitudo, nunquam parvum esse potest. Idem ergo subjectum contraria potest pati, contraria ipsa se non patiuntur. Sunt tamen et subjecta quae etiam non nisi certam patiuntur formam, qua ablata destruuntur, ut ignis calore ablato, et nix frigore, destruuntur, et ternarius sine imparitate esse non potest, quamvis enim alia sit ternarii alia imparitatis forma, illa tamen hanc secum ducit, et veluti perficit; porro non tantum contraria invicem consistere non possunt, sed et quae

8 audacter (1) vera (2) falsa L 12–14 et . . . relinquemus erg. L 16 sed (1) magnitudine (2) | majoritate erg. | L 18 simul et (1) majoritatis et minoritatis esse causam. Itaque n (2) majus L 18 duobus L ändert Hrsg. nach Platon (Phaidon 101 b 4).

contraria secum ducunt: ut duitas non est contraria trinitati, sed illa paritatem, haec imparitatem secum ducit, quae pugnant. Binarius ergo est ad impar, ut ignis ad frigidum, aliaque id genus. His ita positus si quis a me quaerat cur calescat certum aliquod corpus, quod mihi forte ostendet, respondere quidem possum, causam esse quod habeat caliditatem; sed magis illi satisfecero, si speciem calidi nominavero, 5 dixerove ideo, quia in eo sit ignis; et aegrotare aliquem, non quia in eo sit morbus, sed quia febris. Quod si quis quaerat cur aliquid corpus sit vivum, respondebit, non quia in eo vita; sed quia anima, quae vitam secum ducit, ut ternarius imparitatem. Quare ipsa mortem suscipere non potest, non magis, quam ternarius paritatem: adeoque immortalis est. Potest tamen extinguere ternarius, ac tum succedere poterit paritas; 10 non ergo sufficit dicere immortalem esse animam, nisi adjiciamus non posse extinguere. Iam vero aliunde nobis exploratum est, Deum et ipsam vitae formam; et si quid aliud est immortale, etiam indissolubile esse.⁵ Quid enim posset esse indissolubile in rebus, si id quod per se particeps vitae est, dissolveretur.

Hic Socrati Cebes assensum praebuit, Simmias que ipse fassus est, non habere se quod ultra objiceret, tantum rei ipsius magnitudine, et humana imbecillitate 15 intra se turbari. Haec Socrates benigne audivit, et crebra veritatum meditatione obviam his perturbationibus eundem suavit; jamque a demonstrationibus, satis ut putabat absolutis, ad narrationes quasdam et velut historias de statu animarum post mortem deflexit, quibus mentes fortius percellerentur. Et hoc jam facile agnosceris, 20 inquit, si anima sit immortalis, non huius tantum vitae, sed universae futurae curam nobis habendam esse, si mors totius dissolutio esset, lucrarentur improbi, qui a corpore simul et pravitate liberarentur, nunc vero cum anima sit immortalis, nulla ei superest malorum declinatio, quam ut optima et prudentissima fiat. Neque enim aliud ad manes secum transfert anima quam cognitionem. His ita positus, longam et 25 jucundam incepit fabulam narrare de inferis. Animas scilicet corpore egressas, per varios anfractus a Daemone id est genio duce tandem ad locum destinatum perducit. Ubi ad caeteros venerit, tunc omnes malam animam perhorrescere, neminem se ei duces praebere, itaque vagam errare donec ab ipsa necessitate post certas periodos, in habitationem sibi convenientem transferatur. Porro terram nostram, aëre quodam 30

⁵ Sed hoc mea sententia demonstrandum restabat, quicquid vitae sit particeps, non posse extinguere.

9f. adeoque . . . est *erg.* L 27 id est, genio *erg.* L

crasso obrutam, qui puros rerum aspectus tam nobis adimat, quam piscibus mare. Sed et ut in fundo maris salsedine, ita huius aëris contagio apud nos exesa esse omnia. Qui in summum educatur, et velut ad superficiem huius maris perveniat, ei res longe alias apparituras. Inde de puriore illa terra disseruit gemmis coloribusque fulgente, quod aërem nobis, aetherem illis esse. Varios inde narravit fluvios, Tartarum, et Acheronta, et Pyriphlegethonta, his fluviis jactari animas, et quasdam nimium graves in Tartarum mergi unde nunquam exeant, alias jactationibus expiari. Sed qui pie prae caeteris vixisse inveniuntur, hi sunt qui ex his terrenis locis, tanquam carcere soluti atque liberati ad altiora transcendunt puramque supra terram habitant regionem, inter has autem quicumque satis per philosophiam purgati sunt absque corporibus omnino totum per tempus vivunt, habitationesque his etiam pulciores nanciscuntur: quarum pulchritudo neque facilis dictu est, neque praesens tempus ad dicendum sufficeret. Horum ergo gratia quaeramus in hac vita virtutem et sapientiam. Praemium namque pulchrum est, et spes est ingens. Haec porro ita in singulis habere se, ut narravi, nemo sanae mentis dicet; sed talia quaedam circa animas et earum sedes periclitando atque tentando dicere operae pretium putavi, honestum enim periculum est, oportetque haec quasi carmina quaedam, Magorum ritu mentibus infundi, quamobrem ipse jam diu protraho fabulam. Quare qui voluptatibus et ornamentis corporis neglectis, animam suis propriis ornamentis, temperantia, fortitudine, justitia, sapientia decoraverit, bonam spem habeto; cum fatum vocaverit, migraturus. Et me vero o amici, ut Tragicus aliquis diceret, jam vocat fatum. Et jam tempus est ut ad lavandum divertam, praestare enim iudico, ut lotus venenum bibam.

Surrexit, lavit, quaedam cum Critone, cum mulieribus puerisque seorsum locutus est. Et his dimissis, cum vesperasceret, poposcit venenum. Cui Crito: posse eum adhuc aliquamdiu exspectare, idque alios factitare solitos, qui sero, pasti etiam, et fortasse iis quorum amore ducebantur, potiti bibere. Tum Socrates, merito illi, cum se lucrari putent: ego merito aliter, qui nihil aliud lucrarer, quam ut mihi ipsi ridiculus apparerem, velut parcus servator rei, cuius nihil mihi amplius supersit. Tum Crito: quid amplius mandas: Ego vero nihil, inquit, quam ut hortationum mearum memores, vestri curam geratis, quod si feceritis omnia ex mea sententia agetis. Quaesivit porro Crito: Quemadmodum o Socrates, sepeliri te iubes: Utcunque, inquit, libet, si tamen me apprehendetis, ac nisi ego vos effugero. Ac simul subridens, et ad nos conversus, non persuadeo, inquit, Critoni, me esse hunc Socratem, qui nunc

disputo, et singula dicta dispono. Sed putat me esse illud quod post videbit, cadaver. Itaque corpus meum, mi Crito, sepelito, ut tibi justum videbitur, me vero alio profectum scito. Interea venenum allatum est, et Socrates ad carceris custodem conversus, cedo, inquit, bone vir, quid me facere oportet, tu enim harum rerum peritiam habes. Nihil, inquit, aliud, quam post potionem deambulare, quoad gravari tibi sentias crura, postea jacere: atque ita tu facies. His dictis porrexit calicem Socrati, in quo contritum erat venenum. Socrates vero, hilariter, o Echebrates, accepit, nihil omnino commotus, neque colore, neque vultu mutato, cumque sparsisset aliquid ex poculo, ut Diis libaret, felicem ab illis sibi transmigrationem precatus, facile alacriterque ebibit. Plerique nostrum retinere eo usque quodammodo lacrymas potueramus, ut vero bibentem vidimus, et bibisse, ulterius non potuimus, sed me quidem dolor adeo superabat, ut lacrymae largiter mihi profluerent; non Socratem sed nostram vicem miserentibus nobis, qui velut parente orbaremur. Quo Socrates animadverso quid facitis, o viri, atqui ego maxime hanc ob causam mulieres abegeram. Audiveram enim cum gratulatione et applausu esse ex hac vita migrandum. His dictis erubuimus et lacrymae subito exaruerunt, succedente in locum doloris admiratione. Sed Socrates cum crura gravari sentiret, decubuit resupinus; tum qui venenum praebuit, pedes compressit, quaesivitque an sentiret, negavit. Inde tibias paulatimque manu ascendens, ostendit nobis eas frigescere, aitque cum ad cor perveniret rigore decessurum. Iamque frigerant ei praecordia, cum detegens sese (nam coopertus erat), dixit quae vox illi postrema fuit, o Crito, gallum Aesculapio debemus, quem reddite neque negligatis. Fiet inquit Crito, et quaesivit quid aliud juberet, ille nihil respondit, sed cum parvo tempore interquievisset commotus est, et minister eum detexit, atque ipse lumina fixit. Quod cum Crito cerneret, ora oculosque composuit. Hic finis fuit amici nostri, o Echebrates, viri nostro quidem iudicio omnium quos experti sumus optimi et sapientissimi.

Finis Phaedonis contracti.

20₂. PLATONIS THEAETETUS CONTRACTUS

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 3, 10 Bl. 1-3. 1½ Bog. 2°. 6 S.*E* FOUCHER DE CAREIL, *Nouvelles lettres et opusc.*, 1857, S. 98-144.Übersetzung: FOUCHER DE CAREIL, *Nouvelles lettres et opusc.*, 1857, S. 99-145. 5

Platonis Theaetetus sive de scientia, contractus.

Socrates: Cum intelligerem ad te Theodorus, ¹ Geometriae, aliarumque scientiarum causa, quibus praestas, plurimos confluere adolescentes, rogare te jamdudum constitui, ut quos ex Atheniensibus inprimis spem quandam bonae frugis ostendere crederes, mihi illis bene cupienti narrares. Theodorus: Faciam ut jubes, o Socrates, 10 neque tibi quicquam dissimulabo. Scito autem adolescentes probos me vidisse multos, qui vero tam mirabili naturae felicitate donatus sit, ac Theaetetus² quidam vestras, vidisse neminem. Difficile admodum est reperire hominem ingeniosum simul et mansuetum. Acuti enim in iracundiam proni sunt, graves autem fere torpentes sunt et obliviosi. Hic vero ita suaviter et expedite ad disciplinas graditur ut nec lubricus 15 quietusque olei fluxus mollior videatur. Sed ecce ipsum, o Socrates, a palaestra redeuntem. Soc. Fac quaeso ipsum huc accedere. Theo. O Theaetete accede huc ad Socratem.

Socrates: Multos nobis cives ac peregrinos, o Theaetete, laudavit Theodorus, neminem vero majoribus quam te laudibus cumulavit. Theaetetus: Bene est, o 20 Socrates, sed vide ne jocans dixerit. Soc. Non est hic mos Theodori. Sed dic age: discis aliqua a Theodoro Geometrica? Theae. Equidem. Soc. Quae vero ad Astronomiam [,] harmoniam et dialecticam spectant, discis? Theae. Annitor equidem. Soc. Sed dic mihi, discere, nonne est in eo quod discimus scientiorem sive sapientio-

¹ Theodorus Geometra et philosophus Cyreneus. 25² Videtur Theaetetus fuisse amicus Platoni, qui eum dialogo isti nomen eius praescribendo honorare voluit.

rem fieri? Theae. Ita certe. Soc. Ego vero, adeo hebes sum, ut ne capere quidem possim, quid sit scire, nedum ut ipse sciam aliquid; quare rem valde gratam feceris, si quid scientiam esse putes ingenue exposueris, idque te facere, ut vides, etiam Theodorus probat. Theae. Parendum est, quando vos quidem imperatis, si qua enim in re aberravero corrigetis. Soc. Faciemus procul dubio, si quo modo poterimus. 5

Theae. Videntur mihi scientiae esse quae quis a Theodoro discere potest; Geometria, et reliqua; praeterea opificum artes. Soc. Generose ac magnifice, o amice, de uno rogatus, multa; pro simplici varia dedisti. Theae. Qua ratione id ais? Soc. Quaestio erat, non quot aut quorum sint scientiae, sed quid sit scientia, neque vero quid sit calceorum conficiendorum scientia sciet, qui quid sit scientia non noverit. 10 Theae. Video nunc, o Socrates, quid velis. Videris enim petere, quale quid nuper mihi, et Socrati huic,³ tibi nomine simili, condiscipulo meo, in mentem venit, alio licet in argumento. Theodorus nobis dixerat, latus quadrati cuius area sit tripla pedis quadrati, aut etiam quintupla, non esse longitudine lineae pedali commensurable: idemque in aliis enumerando docebat, usque ad decem et septem pedes eundo; nos 15 vero cum videremus sic sine fine procedi posse, quaesivimus inter nos an non generale quiddam liceret comminisci. Et invenimus tandem non tantum de ternario et quinario, sed et de omni numero, qui non ex duobus aequalibus in se invicem multiplicatis produci potest, idem debere dici. Soc. Egregie id quidem, ideoque conare multas scientias similiter una eademque ratione complecti. Theae. Dudum 20 audiavi, o Socrates, circumferri huiusmodi quaestiones tuas, et conatus sum respondere, sed nondum mihi satisfeci. Soc. Gravidus mihi videris, o amice, et dolere ut solent parturientes. Ego vero huic malo opportunum remedium habeo. Audisti fortasse me esse obstetricis filium, sed me quoque obstetriciam artem exercere, forte non audisti. Hoc ergo tibi profiteor, quod cave ne aliis prodas. Scis obstetrices ipsas 25 non solere amplius parere, et eas parturientibus opitulari; et nisi abusus rem optimam sub lenocinii nomine corrupisset, earum etiam officium esset matrimonia recte conciliare. Quod si foeminae aliquando partus ventaneos et falsos veris similes parerent, pars muneris longe praestantissima foret, discernere infantem a monstro. Porro haec omnia circa animorum partus ad me pertinere scito: nam et sterilis ipse sum, et 30

³ Hic Socrates minor introducitur loquens in Dialogo qui *Sophista* inscribitur, sive de *Ente*.

aliquando animos concilio, et nonnullos Prodicō, alios aliis magistris tradidi. Quibus vero possum illis obstetriciam opem exhibeo, et partum verum a falso examinando discerno. Interrogationes autem velut incantationes sunt, quibus parientes sollicito. Quare a principio orsus, quid scientiam esse putes mihi responde.

Theae. Faciam quando ita vis. Videtur ergo quod quis scit, id sentire, adeoque 5
scientia esse sensus. Soc. Videtur sententia tua non abhorreere ab ea Protagorae, licet aliter enuntiata, quod omnium rerum mensura sit homo. Ventum eundem esse uni frigidum, alteri minime. Itaque talia esse omnia unicuique qualia sentit. Unde nullus unquam sensus erit falsus. Porro videtur Protagoras arcanius quiddam innuere vo-
luisse, nihil esse, sed omnia fieri et in fluxu consistere, idem enim videntur censuisse 10
Heraclitus et Empedocles, et plerique veterum excepto Parmenide. Ex his vero consequitur, colorem hunc album exempli causa non esse quiddam in oculis nostris, neque quiddam extra oculos, neque ei locum certum attribui posse, sed quiddam ex sentientis objectique congressu ortum esse. Et certe auderesne asserere res cani, imo
alteri homini, eodem modo apparere ac tibi. Theae. Nequaquam. Soc. Imo forte 15
nec tibi semper, cum ipse muteris. Theae. Ita videtur. Soc. Porro si quid ipsum per se magnum, vel album, vel calidum esset, et nunquam cum alio congredere-
tur, maneret utique quale est. Theae. Ita certe. Soc. Iam potestne aliquid maius fieri minusve aliter quam adauctum vel minutum? Quid respondes? Theae. Si quod mihi videtur, respondero, dicam non posse. (+ Si ad superiorem positionem respi-
ciam, dicam posse. +) ⁴ Soc. Agnoscis ergo nihil maius minusve fieri mole vel nu-
mero, quamdiu manet aequale; nihil vero crescere aut decrescere, nisi addatur aliquid vel subtrahatur. Denique concedes, quod ante non erat, et postea est, aliquando fieri.
Theae. Concedere ista cogor. Soc. Sed hinc pugnantia sequuntur. Tu crescendo fis

⁴ Sunt quaedam hic et paulo ante in autore, quorum connexionem non satis 25
explicare possum.

³ autem (1) carmina (2) velut incantationes L 11 Parmenide. | (+ Unde cum scientia sit
sensus, non est mirum, si experientia seu sensus repetitus nos reddit scientiores.+) *gestr.* | Ex L
18 *Am Rande*: Sunt hic quaedam in Platone, quorum connexio non satis apparet *gestr.* L 18 certe. (1)
Soc. Hic jam vereor ne ad aliquid veniamus, quod cum Protagorae tuaque sententia parum conciliari 30
possit. Pone sex talos in tabula positos: nonne verum est, eos plures esse quam quatuor, eorumque ad
quatuor sesquialteram esse proportionem. (2) | Soc. *erg.* | L 19 vel minutum L 19 *Am Rand*: Si
congressu sentientis et objecti fiunt rerum qualitates, negandum erat, esse aliquem talorum numerum
gestr. L 21 posse. | Tantum enim opus est effici ut aliter appareat. *gestr.* | Soc. L 24 sequuntur |,
de Talis pariter supradictis, et aliis rebus. *gestr.* | .Tu L 35

major; ego vero, tibi nunc aequalis, maneo qui sum, nec quicquam decedit moli meae, et tamen fio te minor, crescente te. Quod est mirum; me scilicet alium factum esse, sine mutatione in me facta; contra id quod concesseramus; et me minorem factum, etsi nihil mihi decesserit.⁵ Theae. Ego quoque haec admiror, o Socrates, quantoque magis inspicio, tanto magis tenebrae offunduntur intuenti. Soc. Ergo dicendum erit non esse res, sed fieri, et in congressu perpetuo agentis et patientis, sentientisque ac sensibilis consistere. Adeoque nec dicendum aliquid esse pulchrum ac bonum, sed fieri semper. Theae. Dum te audio disserentem, valde probabilia mihi haec videntur. Soc. Sed vide jam quam magna contra difficultas insurgat. Nam si omnia cuique sunt, ut apparent, et sensus scientia est, resque in fluxu hoc modo consistunt, sequitur sensum nunquam decipi. Ergo nec somniantes nec furentes decipiuntur. Theae. Captum me tenes, o Socrates, et me sententiae meae pudet, neque enim ausim negare, eos decipi. Cum alii se Deos esse putent, alii volare, instar avium. Soc. Vides ergo nec nostris, quales nunc sumus, sensibus fidendum esse. Nam quo argumento discernemus, illine potius decipiantur, an nos. Et quis scit, an non et nos somniemus, nam scis et somniantes videri sibi cum aliis colloqui. Et aequale fere somni et vigiliae tempus esse. Vides ergo alio quam sensus testimonio opus esse. Ne tamen nimium festinemus, audire operae pretium erit, quid pro se teque, videatur dicere posse Protagoras. Nimirum dicit: quod simile fit vel dissimile, utique fit vel sibi vel alteri, idem alterumve. Non sibi autem, ergo alteri. Non, inquam, sibi, quia alteri mixtum sive junctum alia producit. Non autem potest idem in se simul diversa esse, ut vinum pariter dulce et ingratum; ergo sequitur alteri atque alteri bibenti aliud atque aliud

⁵ Notabilis est haec difficultas, et magni etiam ad alia quaedam momenti. Responsio autem quae in Platone sequitur, quod scilicet omnia fluant, non intelligo quomodo satis ad difficultatem referatur.

1 vero . . . aequalis *erg.* L 1 nec . . . meae *erg.* L 2 tamen (1) factus sum te minor (2) fio L 2 alium | quippe minorem te quam ante, *gestr.* | factum L 3 mutatione (1) mei (2) in L 5 intuenti. (1) Soc. Non ingratum tibi forte erit opinionem audire magnorum philosophorum. Hi ergo arbitrantur, non esse res, sed fieri (mutuo) (2) Soc. L 8 semper (1) Theae. Ambigo o Socrates an mentis (2) Theae. L 8-10 videntur (1) Soc. Age vero, videamus quid ad magnam, quae contra est, difficultatem responderi possit. Si omnia sunt ut (2) Soc. Sed contra, si omnia sunt ut (3) Soc. . . . ut L 13f. Soc. (1) Sed (2) Vides . . . Nam L 16 colloqui. (1) Theae. Sed breve est somni tempus. (+ Postea ad priorem animi statum redimus.+) Soc. Nunquid longitudine ac brevitate temporis verum determinatur. Theae. Alia ergo quaerenda discernendi ratio est. Soc. (2) Et L 17 esse. (1) Audire tamen (2) Ne L 18 quid (1) pro se (2) pro se teque L 20f. sive junctum *erg.* L 22 et (1) 35 amarum (2) | ingratum *erg.* | L

esse. Et dulce alicui dulce est. Eodem modo sentiens, alicui sentiens. Rursus ergo stabilita erit, deplorata modo opinio tua, quod scientia sit sensus. Sed nunc ad te Theodore, vertor, tibi enim amicus olim fuit Protagoras. Equidem non miror quod dixit Protagoras, quod cuique videatur, id illi existere, sed illud miror, quod dixit mensuram rerum esse hominem; cum potuerit eodem jure dicere prodigiosum canem 5 esse mensuram rerum. Nec video cur praeceptor aliis fuerit, mercede etiam ampla accepta, si unusquisque sapientiae propriae mensura est. Theo. Malim de his, ut coepisti, Theaetetum interroges, ne aut Protagorae amico repugnare cogar, aut tibi. Soc. Age ergo, dic Theaetete, si quis te subito ostenderet tam esse sapientem, quam quisquam hominum aut Deorum, nonne mirareris? Theae. Mirarer certe, ac jam 10 video quid velis, hoc verum fore, si sibi quisque mensura sit rerum; et si idem sit scientia et sensus. Soc. Vacillas ergo? Theae. Nescio ubi consistam. Hoc tamen nondum possum animo exuere, esse exempla in quibus conveniant scientia et sensus. Exempli causa cum vocabula audio pronuntiata, aut scripta lego, eorum colorem, et figuram, et sonum acutum gravemque, scio simul et sentio. Soc. Non est in omnibus 15 repugnandum tibi, ne scilicet proficere et longius progredi impediaris. Difficultatem tamen in re valde huic vicina mihi natam aspice. Quaeritur scilicet, an quae quis scivit aliquando et memoria etiamnum tenet, adhuc sciat. Theae. Quidni? Soc. Imo vero nunc nescit, si scire et sentire idem est; neque enim amplius sentit. Theae. Iterum me irretitum tenes, atque adeo fateri cogor, aliud esse scientiam aliud sensum. 20 Soc. Evanuit ergo fabula Protagorea. Theae. Ita videtur.

Soc. Sed quid agimus, o Theaetete, vereor enim ne victoriam canamus ante triumphum, nam si superesset Protagoras, non ita facile vicissemus. Responderet ille scilicet, cui memoria sit, eum adhuc pati, adeoque adhuc sentire. Deinde etiam salva 25 sententia sua, alium alio esse sapienterem. Nam sapientis esse, efficere, ut res sibi aliisque bonae appareant adeoque et sint. Itaque sapiens is erit, qui illius conditionem cui mala videntur suntque permutans, bona apparere et esse facit. Itaque Medicus qui aegroto, et Sophista, qui discipulo alia quam prius et gratiora apparere facit, sapiens erit. Haec diceret Protagoras, o Theodore, si nobis adesset, et me, qui quod adoles- 30 centem his minimè adsuetum redarguerim, acriter increparet, serioque inquirendum in sententias suas dicitaret. Quid ergo? nonne parendum censes, o Theodore? Theod. Quidni? Soc. Vides hos omnes excepto te pueros esse; quare si illi credemus, nos invicem potius conferemus, quam cum pueris ludemus. Praesertim cum

26 aliisque *erg.* L 26 appareant (1) sintque (2) adeoque et sint. L 29 si . . . adesset *erg.* L 29 quod (1) puerum (2) adolescentem *erg.* L

illud quaeratur, an te deceat in figuris Geometricis, atque astronomia, esse mensuram, an vero omnes aequae ac tu, in his sint periti. Theo. Iam dudum te id agere vidi, Socrates, ut me in arenam protraheres, amico meo Protagora lacessito. Delirabam profecto, qui me putabam tibi assidentem certamen evitare posse. Quare haud ultra repugno, ducas quo lubet. 5

Soc. Ne nos accuset Protagoras, necesse est ex suo eum sermone redarguamus: Dixit: Quodcuique videtur, id illi cui videtur esse. Theo. Ita certe. Soc. Atqui ipsi homines credunt alios plus scire, quam se, cum scilicet sunt in periculis constituti, ut in morbis, in castris, in mari, tunc enim ad peritos confugiunt. Theo. Fateor. Soc. Deinde cum mihi opinionem tuam declaras, non possum ego iudicare, verumne an falsum dicas, si homo veritatis mensura est. Cessabunt ergo disputationes, nec quisquam alterum redarguet. Theo. Diu nimis in amicum meum, o Socrates, invehimur. Soc. Fortasse et in veritatem; nam si adesset Protagoras, fortasse aliud sentiremus. Sed et nunc dicenti Protagorae, cogimur assentiri, calida, sicca, dulcia, caeteraque huiusmodi esse cuique ut ei videntur. Sed circa salubria, et noxia, ne ipse quidem dicere audebit, ita esse, ut cuique videtur; fortasse nec circa justa, sancta, honesta, eorumque contraria, tametsi sint aliqui qui haec quoque in opinione posita esse putent; in quorum numero Protagoram censere non audeo. Sed nos jam o Theodore, transimus de disputatione in disputationem, otiosi enim sumus, et libertate nostra utimur, et ut quaeque jucundiora videntur, ea persequimur. At qui in foro loquuntur, astricti formulis, et exiguo temporis spatio arctati, ipso periculo stimulante, non nisi ad rem pertinentia, et inpraesens necessaria loquuntur. Unde fit ut homines animi gratia veritatem quaerentes in foro ridiculi appareant; quemadmodum ingenuus aliquis a servis irrideretur, si servilia ministeria aggrediretur. At acres illi homines in foro atque causis versati, cum de morte cogitant, nec amplius de pecuniola quadam, aut forensi controversia, sed beatitudine, et tota vitae ratione, et conditione humana agitur, moerent, et titubant, et barbara proferunt, et anxii torquentur, et vicissim ingenuis viris dant poenas. 10
15
20
25

⊙ Visne ut tibi hoc apertius comparatione amborum edisseram? Theo. Rem profecto jucundam feceris, neque enim certo temporis spatio inclusi sumus, neque 30

4 assidentem (1) pugnam (2) | certamen *erg.* | L 9 tunc ... confugiunt *erg.* L 11 si (1) unusquisque (2) | homo *erg.* | L 12 redarguet. (1) Nisi forte velit eum veriora dicere censendum, qui dicat quae pluribus probentur quasi suffragiis numeratis. Quo facto ob mutabilitatem hominum (2) Theo. L 15 noxia (1) honesta, justa sancta, eorumque contraria, non putabit, credo (2) ne L 19 sumus (1) et argumentum (2) et L 22 homines (1) ingenui (2) | otiosi et *gestr.* | animi L 35

nobis imminet iudex, qui digressiones prohibeat. Soc. Videntur hi qui in judiciis et foro ab ineunte aetate jactantur ad eos qui in philosophia versati, et huiusmodi studiis assuefacti sunt collati, esse ut [servi] ad eos qui inter liberos sunt educati. Theo. Quo pacto? (+ Operae pretium erit omnia sequentia etsi prolixiuscula exscribi, quoniam praeclara sunt. Si vero id displiceat in compendio, omitti possunt omnia, inde a: *Visne ut tibi*, signo ⊙ +)

[Soc.] Verum haec jam cum praeter propositum sint, mitto. Theo. Mihi ista minime molesta fuere, sed redeamus in viam, quando ita placet. Soc. Scilicet illud adnotaveramus, multos esse, qui justa et sancta putent in opinione consistere, neminem vero eo pertinaciae processisse, ut putet, utilia, salubria, noxia, consistere in opinione, neminemque dum utilitati suae consulere studet, falli. Theo. Ita est. Soc. Sed inde sequitur nec justum in opinione consistere. Leges enim condit civitas, quas civibus utiles putat. Recte ergo Protagoram interrogabimus, qui omnium mensuram esse hominem putat, an putet esse et futurorum. Et aequene ignaro et artifice aliquid ex suae artis praescripto praedicenti credendum sit, nisi forte putemus credendum fore utrique quale praedixit, item et agricola aliquo sene praedicente austerum fore huius anni vinum, cive vero talium imperito, contrarium asserente, an dicendum esse vinum utrique fore, quale praedixit; agricolae quidem austerum, civi vero dulce. Theo. Hoc ridiculum foret. Soc. Vides ergo esse quorum mensura homo non sit, et eum judicare posse, de eo quod impraesentiarum suave est, non vero de eo quod futurum est suave. Difficilius vero deprehenditur, ne circa praesentia quidem infallibilem semper iudicem esse hominem. Id tamen tibi ex illa ipsa Heracliteorum opinione comprobabo qui arbitrantur omnia in fluxu consistere; tametsi contra Melissus et Parmenides senserint, omnia unum esse in se ipso consistens. Theo. Non est vilis quaestio, quae totam olim Ioniam exercuit. Soc. Ut ergo intelligamus hos viros qui omnia in perpetua mutatione consistere putant, inquirendum erit in genera mutationum. Videmus autem aliquid aut locum mutare, secundum totum aut partes, aut in loco manens aliter mutari, ut si ex albo fiat nigrum. Habemus ergo duas mutationes, motum scilicet localem, et alterationem. Hoc posito jam eos hoc modo interrogando aggrediamur. Putatisne quodlibet utramque pariter mutationem suscipere, an vero aliqua unam tantum. Theo. Arbitror eos dicturos, suscipere utramque. Soc. Ita est, alioqui non erit dicendum omnia esse in mutatione ac fluxu, nisi secundum unum

3 servos *L ändert Hrsg.* 15 f. nisi ... praedixit *erg. L* 22 f. hominem. (1) | Sed ut in hoc inquireamus rectius, videndum *streicht Hrsg.* | est, quousque verum sit ut Heraclitii (2) Id ... qui *L*

modum, secundum alterum vero erunt in statu. Hinc jam sequitur, omnia semper
 omni mutatione mutari. Quo posito nihil possumus de sensuum veritate pronuntiare,
 dum enim pronuntiamus res jam transiit, cum enim fluxus albedinis, sit eius trans-
 itus in alium colorem; semper vero fluat, non poterimus unquam dicere rem esse
 albam. Sensus ergo scientia non est, ne secundum eos quidem, qui omnia putant
 moveri, in quorum numero Protagoras ipse est. Atque ita amicam tuam Protagoram,
 Theodora, expeditivimus, et scientiam non esse sensum ostendimus. Nisi forte aliter
 Theaetetus persuadeat. Theae. Vellem vos nunc illud excutere, quid secundum eo-
 rum opinionem dicendum sit, qui omnia pronuntiant stare atque unum immutabile
 esse. Theo. De his tute respondebis Theaetete, ego enim non nisi Protagorae gratia
 locutus sum. Soc. Difficulus adducar, ut in hos dicam, nam etsi Melissum quoque et
 caeteros non contemnam, minus tamen quam unum Parmenidem vereor. Collocutus
 sum cum illo sene, admodum adhuc adolescens, visusque est mihi profundam ge-
 nerosamque omnino sapientiam possidere, metuo ergo ne eius dicta minus intelligen-
 mus.⁶ Deinde nimium a praesenti instituto discederemus, cum id agamus, ut cogno-
 scatur quid sit scientia. Theae. Redeamus ergo ad priora quando ita vis.

Soc. Scientiam dicebas esse sensum. Si quis jam quaereret quonam alba et nigra
 homo videat, et quonam gravia et acuta audiat, oculis, ut arbitror, et auribus re-
 sponderes. Theae. Ita certe. Soc. Vide jam an non praeterea necesse sit unum
 quendam esse sensum omnibus communem, qui nobis ostendat quae in omnibus illis
 sensibus reperiuntur. Theae. Ipsum esse credo, intelligis, et non esse, simile et dis-
 simile, idem et diversum, unum et plura, quaerisque quonam ex corporeis in-
 strumentis percipiamus ipsum, exempli causa, par et impar. Soc. Egregie admodum
 o Theaetete persequeris, et hoc ipsum interrogo. Theae. Hoc profecto fateor me
 ignorare, nec quid aliud dici possit video, quam ipsam per se animam haec percipere.
 Soc. Haec mea quoque sententia est, quam tibi cupiebam persuaderi, itaque hoc me
 onere assensu tuo opportune liberasti. Porro sensus corporei statim adsunt nobis a

⁶ Videtur Plato ipse in Parmenidis opinionem inclinare, unde eius examen vi-
 tat.

2 de (1) rerum veritate (2) sensuum L 6 in ... est erg. L 6 Protagoram erg. L 9f. atque
 ... esse erg. L 19 certe. | Soc. Vide tamen rectiusne dicatur; oculos esse id quo videmus; an id per
 quod videmus. Theae. Credo posterius. gestr. | Soc. L 20 ostendat (1) ipsum esse et non esse simile,
 et dissimile, multum et diversum, unum et (2) quae (a) omnibus communia sunt (b) in L

nativitate, at de eo quod sit aut non sit, non nisi post aliquod temporis spatium
 iudicare incipimus, ergo et veritatem percipere, sive quod idem est scientiam habere;
 plane ergo nunquam sensus et scientia idem sunt, ne in illis quidem quae corporeis
 instrumentis percipiuntur; quoniam ut sciamus, pronuntiare debeamus aliquid esse,
 aut non esse, scientia ergo in sensibus corporeis nulla est, nec scientia erit sentire, id
 est videre, audire, tangere. Quaerenda ergo erit scientia non in sensu, corporeo sci-
 licet, sed in illa interiore animae facultate, qua ipsa secundum se ipsam, circa ea quae
 sunt versatur. Theae. Hoc arbitror, homines vocant sententiam⁷ animi, sive opinio-
 nem. Soc. Recte arbitraris.

Theae. Non possum dicere quamlibet sententiam esse scientiam, sunt enim et
 falsae. Erit ergo scientia, sententia vera. Soc. Hoc ut examinemus opus erit dispicere
 quid sit ipsa animi sententia, cuius natura mihi semper perobscura visa est: vel ideo
 quod nondum capio, quomodo possit aliquis falsa statuere sive opinari. Nam qui
 opinatur aut ea opinatur quae novit, aut quae non novit. Si novit, tunc putavit esse
 alia quam quae sunt; et alia illa utique etiam novit. Quomodo vero si utraque novit,
 unum pro altero sumere, id est ea ignorare potest. At vero quae non novit inter se
 falsa opinione ne conjungere quidem potest quisquam, quoniam de illis ne cogitare
 quidem potest. Et qui Socratem Theaetetumque non novit, is nunquam putabit So-
 cratem esse Theaetetum. Illud vero multo minus dici potest, aliquem quae novit
 putare esse ea quae non novit. Non video ergo quomodo quis falsa opinari possit.
 Theae. Videndum an forte qui falsa opinatur, opinetur ea quae non sunt. Soc. Cum
 opinio eorum quae non sunt, opinio sit nullius; adeoque nulla ista opinio sit, cum
 omnis opinio sit de aliquo. Ideo dicendum videtur longe aliud esse opinari falsa,
 quam ea quae non sunt opinari. Illud ergo restat videndum, an qui falsa opinatur,
 aliena opinetur. Quod ita tibi declaro: cogitatio est quasi tacitus quidam animi sermo
 ad se ipsum, interrogatio et responsio, affirmatio et negatio, si ergo alia de aliis affir-
 memus, ut bovem de equo, impar de pari, utique falsa opinabimur. Porro nemo
 mortalium unquam diversa et pugnancia de se invicem pronuntiat serio. Ergo si utra-

⁷ Marsilius Ficinus vertit, *opinionem*, ego sic malim.

5 esse (1) veritas (2) | scientia erg. | L 5 nec (1) ver (2) scientia L 6 audire, (1) gust (2) 30
 | olfacere, gestr. | tangere L 8 sive opinionem erg. L 10 quamlibet (1) opinio (2) sententiam L
 11 sententia | sive opinio sive erg. u. gestr. | vera L 20 f. possit. (1) Deinde (2) Theae. . . . forte L
 21 Soc. erg. L 27 bovem de (1) asino (2) | equo erg. | L 28 unquam (1) contraria (2) diversa et
 pugnancia L 28 serio. | Deinde si ambo cogitat, cognoscit esse alia gestr. | Ergo L

que novit, nec de se invicem poterit affirmare; si vero non novit, de iis ne quidem cogitabit. Redit ergo difficultas. Theae. Dic obsecro, o Socrates, nihilne tibi ipsi ad exitum huius quaestioni occurrat? Soc. Subdubito nonnihil, an nuper recte consenserimus: neminem posse quae novit falso opinari ea esse quae non novit. Imo vero enim, videtur aliquando posse. Quod ut intelligas, responde quaeso, possitne aliquis 5 discere quae ante ignoravit? Theae. Quidni? Soc. Iam exempli ac declarationis gratia finge tibi, esse in animis nostris quandam quasi cerae massam, in uno quam in alio majorem, puriorem duriosemve. Et ponamus eorum quae sentiuntur signacula in ea velut annulis impressa servari. Et meminisse nos quoad permanet figura, cum aboletur, oblivisci. Porro cuius imaginem servamus, in quantum meminimus, novi- 10 mus, non vero sentimus. His positis primum manifestum est, si neque Theodorum, neque Theaetetum noverim unquam, non posse me alterum pro altero sumendo errare; deinde ne tunc quidem si unum noverim, alterum non noverim, neutrum vero sentiam, multo minus si neutrum sentiam noscamve. Deinde arbitror si utrumque sentiam non posse fieri, ut unum pro altero me sentire credam, adeoque ne sic qui- 15 dem errabo. Si vero unum sentiam, alterum noverim tantum eiusque effigiem in animo retineam, non vero sentiam, tunc poterit contingere error. Effigiem enim Theodori, tempore nonnihil detritam, tibi quem video, accommodabo: et cum tua etiam dudum recepta commutabo. (+ Unde fiet ut tibi nunc tribuam, quae olim sensi de illo. +) Theae. Omnino talis est opinio, qualem mirifice figurasti. Soc. Hoc adhuc 20 vehementius asseres, cum sequentia audies, nimirum quibus haec cerea animi effigies profunda, multa, lenisque ac probe subacta est, homines fieri dociles et acutos simulque etiam memores; praesertim si pura sint simulacra, et in ampla regione distributa, unde fit ut ejusmodi homines proprie pariter et recte opinentur. At quibus non satis defaecata est massa, vel nimis mollis durave, contraria accidunt: mollis 25 nimis cera celeres ad percipiendum efficit, sed obliviosos; dura memores, sed tardos. Quorum impura est materia, obscura sunt simulacra, illorum etiam quorum dura nimis est, quia non satis profundae sunt imagines. Obscura et eorum qui molliorem habent, nam facile imagines confunduntur; denique ob parvitatem quoque materiae,

2 difficultas. (1) Theae. Quid tute tandem ad haec respondes, o Socrates? Soc. Satis ips (2) 30
Theae. L 13 ne . . . non *erg.* L 14 sentiam, | ne tunc quidem, credo unum pro altero me sentire
credam, adeoque nec sic errabo. Si vero utrumque sentiam, errabo *gestr.* | multo L 18 accommodabo:
(1) Prorsus quemadmodum si quis erret calceis suis cum alienis commutatis (+ quod non satis (a) numer
(b) omnes earum notas expressas habeat, imo potest fieri ut eas nec tenuerit. Et potest errare in eo etsi
ambos sentiat (2) et L 35

nimis propinquae adeoque et confusae atque obscurae effigies reddentur. Theae. Rectissime, o Socrates, loqueris. Iam satis ergo constat nobis quid falsa sit opinio, adeoque et quid sit vera, proinde et quid sit scientia.

Soc. Importunus revera molestusque admodum, o Theaetete, vir garrulus esse videtur. Theae. Quorsum haec. Soc. Ruditatem ipse meam et garrulitatem aegre 5 fero, qui nunquam mihi satisfacio, nunquam me expedire possum. Theae. Quid habes adhuc quod moleste feras? Soc. Dicam tibi ingenue, credebam invenisse nos praeclarum quiddam, scilicet opinionem falsam non in sensibus, non in cogitationibus, sed utrorumque congressu existere. Sed subnata sunt, quae me etiamnum vexant, et male habent. Nimirum videtur non sola collatione sensus et cogitationis fieri error, 10 nam si ita esset nunquam in ipsis cogitationibus falleremur. Quod tamen fieri posse constat. Ut si ab aliquo quaeram quantum faciant quinque et septem, potest errare, et respondere, facere simul undecim, cum tamen duodecim conficiant. Ubi vides neutrum sentiri, utrumque tantum cogitari atque nosci, et tamen nos circa ea falli: necesse est ergo quae quis novit, ut ea simul et ignoret, quoniam in illis fallitur. Et in 15 priorem difficultatem relapsi sumus. Theae. Nimirum vera narras. Soc. Audendum est aliquid, et deponendus nonnihil pudor. Videamus an aliqua nos distinctione expedire liceat. Videtur interesse aliquid inter haec duo: scientiam habere, eaque ut ita dicam uti, et scientiam possidere. Qui feras ingenti vivario inclusas tenet, aut pisces in piscina, is possidet, sed non nisi cum cepit habet. Simile quiddam de rerum 20 imaginibus dici posse videtur. Arithmeticum putemus numeros scire, et eorum imagines in animo habere; et tamen fieri potest, ut in rebus quibusdam numerandis fallatur. At vero numerare nihil aliud est quam quantus sit quisque numerus considerare: quomodo ergo fallitur in numerando si quantus sit quisque numerus novit. Hic ergo accipe distinctionem nostram. Qui feras in vivario conclusas tenet, initio 25 venatus est, ut includeret, postea in ipso vivario venari potest, ut manu teneat, et hic fieri potest, ut unam pro alia capiat. Idem fiet Arithmetico huic numeranti, ut numerum sumat pro numero. Equidem utrumque scit, et tamen scientiam unius, pro scientia sive notitia alterius accipit. ⁸ Quoniam possidet quidem scientiam, in memoriae suae thesauro, sed antequam in eo quaesitam comprehenderit revera non 30

⁸ Obscura haec nec satis explicata in Platone.

21 f. imagines in (1) numerato (2) animo L 29 accipit. (1) Sed relabimur in difficultatem quomodo (2) Th. (3) Quoniam L

habet, adeoque unum pro alio sumere potest. Theae. Nonne haec recte. Soc. In speciem utique, sed subtus latet difficultas prior. Dabo enim dum venamur in vivario nos ignorare, sed ubi coepimus id quod quaerimus vel aliud pro ipso, utique id quod coepimus omnino habemus, tunc ergo non tantum possidemus sed et habemus eius scientiam, non ergo patet quomodo possimus in eo falli. Forte ergo rationis erit, ut potius quid sit scientia, quam quid sit error, ut hactenus, examinemus. Redeamus ergo ad scientiae definitionem. 5

Theae. Quare ego quoque illud repetam, quod dixi, scientiam esse opinionem sive sententiam veram. Soc. Hoc brevi admodum investigatione refelletur. Scis Oratores iudicibus multa persuadere non docendo, sed affectus commovendo; et tamen fieri potest, ut quod persuasere, verum sit; iudices tamen id de quo persuasi sunt scire minime dicemus. Itaque vides esse opinionem veram quae scientia non sit. 10

Theae. Facis ut in memoriam redeat, quod ab aliquo audivi, scientiam esse opinionem veram cum ratione. Et quae ratione careant, sciri non posse. Soc. Accipe vicissim pro Somnio somnium: audivi ab aliquo prima elementa⁹ ex quibus homines et alia componuntur, rationem non admittere: Imo nec quicquam aliud de illis dici posse, cum sint sola, usque adeo ut ne esse quidem de illis dicere liceat, hoc enim foret ipsis ipsum esse superaddere. Quae vero ex his copulatis fiunt, praedicationis capacia sunt. Elementa igitur esse rationis atque orationis incapacia, adeoque incognita, sensibus tamen comprehendi, quae vero ex illis fiunt quasi syllabas, posse cognosci et enuntiari. Theae. Bene mihi ista videntur dicta. Soc. Idem videtur et mihi, nisi quod hoc unum displicet, Syllabas esse notas, Elementa vero ignota.¹⁰ Nam qui primam mei nominis syllabam *SO* cognoscet, utique et elementa ejus *S O* cognoverit. Certe qui utrumque ignorat, quomodo ambo cognoscet? Qui singula ignorat, quomodo omnia sciet. Theae. Forte dici potest Syllabam non esse omnia Elementa sed 25

⁹ Haec dicitur Prodici Chii fuisse opinio de Elementis, quae magni est momenti si recte explicetur.

¹⁰ Quanquam enim verum sit ea definitionem atque rationem non habere; nota tamen erunt.

1-5 potest. (1) Sed (a) non vero id satis clare intelligimus (b) quoniam (2) Theae. ... ergo L 30
6 sit (1) opinio (2) scientia, L 16 admittere: | ergo nec scientur *gestr.* | Imo L 17f. foret (1)
aliquid ipsis superaddere. (2) ipsis essentiam superaddere (3) ipsis L 20 *Am Rand:* Notabile hoc de
primis illis ne hoc quidem videri enuntiari posse, quod sint, nisi ipsa de se ipsis dici posse *gestr.* L

tertium quiddam ex ipsis factum propriae naturae. Soc. Ita esto, ac forte etiam ita est. Sed nunquid non partes illius esse oportet. Et omne ac totum an differre putas. Theae. Quoniam promte respondere jubes, dicam differre. Soc. Si dicam bis tria aut ter duo, aut quatuor et duo, aut tria, duo, unum, nonne idem dico? Theae. Idem, neque aliud quam sex. Soc. Vides ergo in his quae numero constant idem esse omne, et omnia,¹¹ seu sex esse omnia sex, adeoque ex partibus constare sive totum esse, idem ergo in his esse totum et omnia seu omnes partes. Itaque aut dicendum est Syllabam non esse totum, aut erit omnia Elementa, adeoque illis incognitis nec ipsa cognoscetur. Quod si totum non est, sed quiddam indivisibile et simplex, tunc et ipsamet inter Elementa erit, vel certe non minus quam ipsa Elementa expers cognitionis scilicet ob simplicitatem. Concedendum ergo aut nihil cognosci, aut Elementa cognita esse. Et certe qui literas discit, utique discit prima elementa, et qui Musicam discit, tonum cuiuslibet cordae dignoscere studet. Discimus ergo semper elementa, adeoque ea cognoscimus ubi didicimus. Theae. Recte videris ratiocinari. Soc. His ita positus red- eamus ad definitionem scientiae, esse scilicet opinionem cum ratione. Sed quid est hoc quod diximus cum ratione? An scire eum dicemus, qui interroganti quid res sit, eius elementa omnia enumerare possit, ut qui roganti quid sit currus, respondere possit: est rotae, axis, tabulae, jugum; aliaque id genus. Theae. Ita omnino. Soc. Sed nec hoc sufficere tibi ostendam, quid enim si transponat, eorumque situm non sciat, currus essentiam non intelliget. Quemadmodum aliquis non nosset nomen tuum, Theaetete, etsi omnes eius literas ei diceremus, nisi diceremus et situm.¹² Theae. Fateor. Soc. Vides ergo non esse scientiam, elementorum rei cognitionem. Theae. Quid aliud ergo dicemus. Soc. An forte cum nonnullis asseremus scientiam rei habere, qui eius velut notas afferre possit, quibus res de qua agitur, ab aliis om-

¹¹ Hic quaedam obscuriuscula dixit Plato.

¹² Opinionem de elementis non satis refellit, nam et situs est inter cogitandi elementa. Omnibus autem elementis cognitis nihil referet, quo ipsa situ noscantur, et rectangulum *ab* et *ba* in calculo symbolico idem est.

3 Soc. *erg.* Quaero ergo an etiam differant omne et omnia. Exempli causa *gestr.* si *L* 5 sex. (1) Vides ergo numerum idem esse (a) quam (b) quod omnia, et quae numero constant idem cum omnibus | partibus *streicht Hrsg.* | suis partibus esse. (2) Soc. *L* 8 *Am Rand:* obscure, idem esse | omne et *erg.* | omnia. Dicit haec alia quaedam, quae praetermisi, quia non satis intellexi. *gestr.* *L* 9 est, | nec erit *gestr.* | sed *L* 13 ea (1) scimus (2) | cognoscimus *erg.* | *L* 18 tabulae, | semicirculi, *gestr.* | jugum; *L* 26 | NB. *gestr.* | Opinionem *L*

nibus discernatur, quod vocant definitionem. Theae. Omnino. Soc. Sed vide quomodo in circulum redierimus. Diximus scientiam esse rectam opinionem de aliquo cum notitia differentiae eius ab aliis omnibus conjunctam. Theae. Ita certe. Soc. Notitia autem differentiae, quid aliud quam recta de differentia opinio est. Theae. Fateor. Soc. Ergo scientia erit recta opinio cum recta opinione, quod est nihil dicere. 5
Cur ergo rationem rectae opinioni addimus, si aliud nihil ratio quam recta de differentiis sententia est. Si quis vero dicat non rectam opinionem differentiae sufficere, sed eius scientia esse opus, is utique definit scientiam per scientiam, quod ridiculum est. Nondum ergo profecimus foetusque obstetricia illa arte mea ex te educti, vani deprehensi sunt, et educatione indigni. Theae. Non nego, illud tamen credo plura 10
quam in me haberem te educente me protulisse. Soc. Quod superest, amice, si te imposterum rursus gravidum esse contigerit, melioribus certe plenus eris, ob praesentem discussionem; sin forte sterilis vacuusque manebis, minus amicis molestus eris, putans te scire quae ignores. Sed nunc eundem mihi est in regis porticum, me enim Melitus in iudicium vocavit, Cras summo mane, o Theodore, huc redibimus. 15

21. ZU SIMON FOUCHERS REPONSE

[Frühjahr 1676 (?)]

Überlieferung:

- LiH* Unterstreichungen und Marginalien in S. FOUCHER, *Réponse pour la critique à la préface du second volume de la recherche de la vérité*. Paris 1676. HANNOVER Niedersächs. Landesbibl. Leibn. Marg. 8 (Sammelband, Ms IV 308 d). (Unsere Druckvorlage für die Fußnoten.) 20
- L* Auszug aus den Randbemerkungen (*LiH*): LBr. 278 Bl. 44. 1 Bl. 2°. 1 1/4 S. (Unsere Druckvorlage für den durch Einzug markierten Text.)
- E* A. ROBINET, *Malebranche et Leibniz. Relations personnelles*, Paris 1955, S. 72–75. 25

Leibniz dürfte sein vorliegendes Handexemplar der *Réponse* kurz nach Erscheinen – die Druckerlaubnis ist vom 31. Dezember 1675 – von Foucher selbst, den er mindestens seit April 1675 kannte (vgl. *Cat. crit.* 2, Nr. 949) erhalten und wohl bald darauf seine Randbemerkungen und Unterstreichungen gemacht haben. Beim späteren Einbinden – sicher erst nach 1690, wie aus den beigegebenen Schriften zu

1 Omnino. (1) Soc. Hoc ubi eminus aspicio satisfacere videtur, si cominus congregiare (2) Soc. Ut ergo te cognoscam Theaetete necesse est, ut noscam quibus te ab aliis omnibus possim discernere (3) Soc. *L* 6f. differentiis | opinio sive *gestr.* | sententia *L* 14 quae (1) noris (2) ignores. *L* 30

ersehen ist – wurden die Randbemerkungen durch Beschneiden der Blätter verstümmelt. Die von Leibniz sicherlich erst daraufhin angefertigten *Excerpta ex notis meis marginalibus* (L) haben wir zur Stützung unserer Konjekturen in den Text eingerückt. Die Randbemerkungen und Unterstreichungen LiH bringen wir als Fußnoten.

[p. 21–23.] *Des Veritez de Mathematique.*

5

Excerpta ex notis meis marginalibus ad Fucherii responsionem pr(imam) in Malebranchium critica.

ARTICLE VII. . . . Il suffit de dire que les Veritez de Mathematique ne sont fondées que sur de pures suppositions¹ qui ne nous instruisent pas de ce qu'il y a de réel hors de nous, jusques-là que ce qu'elles ont de demonstratif et d'immuable dépend des abstractions que nostre esprit prend la liberté de faire à sa discretion: il est l'auteur de ce qu'il y a de fixe dans ces veritez;² et bien-loin qu'il s'étudie à se représenter ce qui en est de la part des choses, il se plaît à les considérer d'une manière dont il reconnoist assez la fausseté.³ Des longueurs sans largeur, des surfaces sans profondeur, des cercles, des quarrés parfaits, etc. ce ne sont que des idées abstraites et suivant lesquelles on ne doit pas faire estat de considérer la Réalité, mais seulement l'Apparence de ce que l'on conçoit. Cependant si vous ostez l'abstraction et la précision aux Veritez de Mathematique, vous ne leur trouvez plus rien de nécessaire, ce ne sont plus des veritez immuables: mais ce sont de simples apparences qui sont sujettes à toutes les incertitudes que nous avons touchant les choses particulières qui sont au tour de nous. 10 15 20

Si on a de la peine à concevoir que l'on puisse douter de la Réalité des Veritez de Mathematique, on peut considérer quelles ne sont fondées que sur des figures, de l'étendue, des mouvements, et des nombres; et que l'on doit douter lors que l'on cherche encore la vérité, s'il y a des figures, de l'étendue, des mouvements, et des nombres, hors de nous.⁴ 25

¹ les proposit(ions) hypothetiq(ues) peuvent e(stre) absolumen(t vraies).

² *am Kopf der Seite*: (- - -) jamais

³ (mais) il n'y a point (de fau)sseté. Car (ordinai)rement on (raison)ne sur ce (qui ar)rivera, telles (choses) estant (vrai)es. Par (contre) les lignes (les sur)faces et les (cercles), et genera(lemen)t les extremitez (sont q)uelque chose (de reel). 30

⁴ N'importe. Soit qu'il y en aye hors de (nous) soit, qu'il y en ait dans nous, ces pa(rfaites) suites ser(ont) tousjours v(raies) à l'égard (d'un) homme qui (d'ort) aussi bien (que) d'un homme (qui) veille.

Ainsi les Veritez de Mathematique ne sont pas des Veritez à proprement parler; ou pour le moins ce ne sont pas les Veritez que les Philosophes doivent chercher.⁵

Sçavoir ce qu'il y a de reel dans les objects, c'est sçavoir les causes des apparences. Et ce qui est la cause de leur diversité est hors de nous.

M. Foucher a tort de dire p. 23 que les veritez de mathematique ne sont pas des veritez à proprement parler, ou pour le moins ne sont pas ces veritez que les philosophes doivent chercher. Car quoyqu'elles ne disent pas s'il y a quelque chose hors de nous, ou si ce que nous sentons ne sont que des apparences, elles ne laissent pas de nous donner moyen de raisonner solidement sur ces apparences, et memes de les predire et de les procurer. Outre que ce sont des veritez hypothetiques, qui ont lieu, quoyqu'on n'y pense point, et ne dependent ny de nostre pensée, ny de l'existence des choses.

[p. 23-24.] *Qu'il est necessaire de connoistre les choses qui sont hors de nous.*

ARTICLE VIII. . . . Je souhaite qu'ils considerent s'il est possible qu'ils sçachent veritablement, ce qu'il y a de Réel dans tous ces sujets, à moins qu'il ne les connoissent tels qu'ils sont en eux-mesmes?⁶

p. 26. Ajoûtons qu'il nous est plus important qu'il ne semble de connoistre la nature des corps qui sont hors de nous;⁷ parce que nous en avons un avec lequel nostre ame est jointe, et qui fait une partie de nous-mesmes. Nous ne connoissons pas mieux l'essence de ce corps, que celle de tous les autres qui nous environnent. Il n'est pas d'une autre genre que les corps qui ne nous touchent pas, et quelque jour les parties qui le composent serviront à former de la terre, des pierres, du bois, etc.⁸

[p. 27.] On ne sçauroit donc s'exempter de chercher la connoissance des objets qui sont hors de nous, lors qu'on tâche de découvrir la verité. Pour ne pas dire que c'est proprement ce que l'on cherche, et que c'est ce qui nous doit principalement

⁵ Pourquoi non?

⁶ *am Kopf der Seite*: <çça>voir les causes des apparences. <Voilà à> quoy tout <se> reduit.

⁷ *am Kopf der Seite*: <- - j'enten>ds par là la cause de la diversité de nos apparences, <et de leur> congruité.

⁸ Peut estre point toutes

⁸ de nous, (1) elles ne laissent pas de nous (2) ou L // qui (1) subsist (2) ont L

occuper dans une pareille entreprise.⁹

[p. 28-30.] *Ce qu'on doit entendre par des idées.* ARTICLE IX. . . . Voicy de quelle maniere M. Descartes parle des idées en quelques endroits de sa Metaphysique, je rapporteray ses propres termes en Latin. On trouvera ceux-cy dans la réponse aux troisièmes objections sur le dixième point. *Quam autem habeam Dei ideam facile explico, dicendo me per ideam intelligere id omne quod forma est alicujus perceptio-* nis.¹⁰ Or j'explique facilement quelle est l'idée que j'ay de Dieu, en disant que j'entends par *idée* tout ce qui est la forme de quelque perception.

ad p. 30. *Idea est id quo perceptio sive cogitatio una ab alia differt ratione objecti.*

[p. 32-33.] De sçavoir comment il [Descartes] conçoit que l'ame se tourne vers les images qui sont dans le cerveau, et comment elle les connoist:¹¹ s'il croit qu'il en resulte en ce moment d'autres images semblables à celles-là dans sa propre substance ou non, c'est ce qu'on n'entreprend pas de definir icy. Il suffit de remarquer que cela est tres-obscur. Car ou l'ame connoist immediatement les images du cerveau, et alors ces images seroient des idées reçeuës dans l'ame; parce qu'on soustient que tout ce que l'ame connoist immediatement, c'est des idées. Ou si on suppose que l'ame ne connoît pas ces images immediatement, il s'ensuit qu'elle ne les connoît que par des idées qui sont en elle, et ces idées n'estant point étenduës, comme on le sôutient icy: il est inutile à l'ame de se servir de l'imagination pour connoistre l'étenduë; puisqu'il ne resulte rien en elle qui soit plus semblable à cette étenduë, lors qu'elle *imagine*, que lors qu'elle *concoit*.¹²

ad p. 33. Les idées quoyqu'elles ne soyent point étendues peuvent servir à l'ame a connoistre l'etendue, et il peut y avoir un rapport entre ce qui est étendu, et ce qui ne l'est pas comme par exemple entre l'angle et l'arc qui le mesure.

⁹ Tout ce <que> l'auteur <dit> prouve s(eulement) l'obligat(ion que) nous avo(ns de) faire des <expe>riences, p(our) juger des <causes> de nos <appa>rences. <-> luy peut <-> n'y pense(-) icy.

¹⁰ <id quo> perceptio <sive cogita>tio una <ab alia di>ffert <ratione ob>jecti

¹¹ <imaginati>o extensionis <fit cog>itatione <-> et haec <-> est idea

¹² Il peut es(tre une) similitud(e entre) un étend(u et ce qui) ne l'est <pas,> comme le <rapport> à quelque ch(ose -) semblable <-> et contie(nt -) les angle(s qui) réponden(t aux) arcs du <cercle.>

[p. 35-36.] Donc selon M. Descartes, les images corporelles du cerveau sont des idées, lors qu'elles sont receuës dans l'ame en qualité de formes. Mais puis qu'elles sont étenduës, comment peuvent-elles estre reçeuës dans nostre ame, qui n'a aucune extention? et si elles ne sont point reçeuës dans nostre ame, pourquoy les appelle-t-il des idées? Car on ne sçauroit concevoir que nos idées ne soient pas reçeuës dans nostre ame.¹³

[p. 37.] Je consens qu'on traduise le mot *informant*, autrement que je ne fais; pourvû qu'on fasse voir que M. Descartes peut appeller *idées* les traces du cerveau,¹⁴ lors mesme qu'il entend par ce mot *la forme de la pensée*, etc.

[p. 39-40.] *Ce qu'on peut dire des idées, quand on cherche encore la Verité.* ARTICLE 10
x. . . Il est certain que nos idées sont des moyens par lesquels nous connoissons tout ce que nous connoissons. C'est ce qui nous est intimement present, lors que nous jugeons de quelque chose: Et l'on ne doit enfin distinguer l'idée de ce que nous appelons *pensée*, qu'en cela seulement que la pensée est la perception actuelle de l'idée. C'est à proprement parler une reflexion de nostre ame sur l'estat dans lequel 15 elle se trouve lors qu'elle connoist; et cet estat est la façon-d'estre, que nous appellons idée.¹⁵ On ne sçauroit disconvenir de cecy, sans tomber dans une simple question de nom, et sans donner à ce mot *idée* une signification entierement nouvelle, et tout-à-fait inconnuë.

ad p. 39. L'idée peut estre prise de deux façons sçavoir pour la qua- 20
lité ou forme de la pensée, comme la velocity et la direction le sont

¹³ On ne sçauroit expliquer cecy par une similitude plus commode que celle des angles qui sont effectivement dans le centre, et qui répondent aux arcs. L'arc n'est pas l'angle, mais la mesure de l'angle.

¹⁴ Je < - > que < - > so<->

25

¹⁵ l'idée e<st ce qui> est dans <la> pensée <à> l'égard <de> l'object. Ainsi elle <est> une qualit<é ou> forme de l<a pensée> comme la velo< cité et> la directio<n du> mouvement. On la pourroit prendre aussi <pour> tant *pro <objecto> immedia<to seu> perception<is> proximo.* <Et de> cette maniere l'idée ne seroit pas une façon d'estre de nostre ame. E<t cela> est apparemment le sentiment de Platon, et de l'auteur de *la* 30
recherche. Car quand l'ame pense à l'estre, à l'identité, à la pensée, à la duration, elle a un certain *immediatum ob<jectum* qui est *causa proxima* de sa <perception.> Et de cette maniere il se peut < - - >

21 pensée, (1) ou bien pro (2) comme L

du mouvement ou bien *pro objecto immediato sive proximo perceptionis*. Et de cette maniere l'idée ne seroit pas une façon d'estre de nostre ame. Et cela est apparemment le sentiment de Platon ou de l'auteur de *la recherche*. Car quand l'ame pense à l'estre, à l'identité, à la pensée, à la duration, elle a un certain objet immediat ou cause prochaine 5 de sa perception. Et de cette maniere il se peut que nous voyions tout en Dieu, et que les idées ou objets immediés soyent les attributs de Dieu même. Ces formules ou façons de parler ont quelque chose de vray, mais pour parler juste, il faut donner des significations constantes aux termes.

[p. 40-41.] Deplus, il est encore évident que tout ce qui est hors de nous, et qui ne fait aucun changement en nous, est à nostre égard comme s'il n'estoit point du tout. 10

D'où il s'ensuit que si nos idées pouvoient estre quelque chose de different de nos propres façons d'estre, elles pourroient exister hors de nous, sans qu'elles nous fussent connus.

Cela estant, lors que nous commencerions de les connoistre, ce seroit ou parce 15 qu'elles seroient de nouveau receuës dans nostre ame, et en ce cas elles deviendroient des façons d'estre de nostre ame.

Ou lors que nous aurions quelque chose en nous qui nous les representeroient.

Mais cela ne sçauroit estre soustenu; car ces idées seroient des idées, et ne seroient pas des idées. Ce seroit des idées, comme on le suppose, et ce ne seroit pas des 20 idées, parce qu'elles ne seroient pas connus immediatement, et par elles-mesmes; elles auroient besoin d'autres idées pour les represente: mais la mesme question retourneroit pour ces autres idées, et cela iroit à l'infy.¹⁶

[p. 42-43.] L'Auteur de la Recherche est le seul que je sçache qui se soit avisé de dire que nos idées ne sont point des façons-d'estre de nostre ame: Mais on peut voir 25 que si son système des idées n'est pas entierement incomprehensible, il est du moins des plus obscurs dont on ait jamais entendu parler.¹⁷

¹⁶ la cause pr(ochaine) hors de nou(s -) qui est e(- -) est connu(e immedia)tement, (elle ne) laisse pas (d'estre) hors de no(us)

¹⁷ (Il m)e semble que Platon dit la même chose que [luy], et que (nostr)e esprit 30 connoist immediatement les essences.

[p. 45-46.] *De cet Axiome pretendu, que nous devons attribuer aux choses tout ce que nous concevons clairement qui est enfermé dans les idées que nous en avons.* ARTICLE XII. Ce principe nous exclut entierement de la connoissance de la Verité; et tant s'en faut qu'il soit utile pour la recherche, c'est le plus dangereux de tous les préjugés qu'elle puisse combattre.¹⁸ 5

[p. 51.] Cela nous oste cependant l'esperance de trouver la Verité; car ce que nous avons à faire pour la connoistre est de discerner dans ces idées, ce qui en est de nostre part, de ce qu'elles contiennent qui puisse estre rapporté aux objets: bien-loin que nous devons attribuer aux objets tout ce qui est contenu dans ces idées.¹⁹

[p. 51-53.] *Ce que l'on peut dire de nostre ame quand on cherche la Verité.* ARTICLE XIII. On peut dire que c'est un estre capable d'avoir des pensées.

Mais on ne peut pas encore assurer que ce soit un estre tout-à-fait different de la matiere; parce qu'on ne connoist pas encore les essences des choses qui sont hors de nous. Ces essences sont proprement ce que nous cherchons, lors que nous cherchons la Verité. Et l'on ne sçauroit douter qu'il ne soit necessaire de connoistre la matiere, 15 pour juger de ce que ces estres sont en eux-mesmes. Ce ne sont peut-estre que cette matiere differemment disposée, selon le *plus* et le *moins*, et suivant l'arrangement ou la situation de ses parties. Parce qu'ils s'y reduisent tous les jours dans les corruptions qui arrivent naturellement, et que rien de ce qu'ils sont ne cesse d'estre absolument.

Mais quand ces objets seroient quelque chose de plus que cette matiere, ils la 20 contiendroient toujourns; puisque la matiere n'est matiere, que parce qu'elle se trouve dans tous ces objets; c'est-à-dire, dans toutes les choses qui naissent et qui perissent dans le monde. Ainsi lors que nous cherchons la connoissance de ces objets, nous cherchons aussi celle de la matiere; parce que ces connoissances sont inseparables.²⁰

¹⁸ <Je ne com>prends rien <à ce qu>'il dit <dans ce>t article. <- ->oit des <->es, 25 quand <- ->ué à <l'idé>e ce qui <- ->is en elle <- ->s qu'une <proposi>tion identique <- ->t, qui <est san>s doute <veri>table. <Estan>t entendu <que le> ternaire <est 1 + > 1 + 1. <Et aya>nt compris <que le> binaire <est 1 + 1 >. J'ay <compris> aussi <que 3> est \square $2 + 1$ <- ->e.

¹⁹ Je n'en<tends riens de> tout ce<la sans> un exe<mple.> 30

²⁰ <Il est asseu>rè que <la percepti>on de la <pensée mêm>e est <differente de> la per<ception des ch>oses <de la matier>e aux <quelles on pe>nse; <et qu'on app>elle <matérielles qu>and elles <se font sen>tir. Donc <les objects imméd>iés <ou la ca>use <prochaine d>e ces <differentes> pensées <sont differen>tes <entre elles. Ce>tte cause <immédiate> de la <perception> que nous <avons de la> pensée <même, est c>e qui 35

Or nous ne sçaurions juger des rapports que l'ame peut avoir avec la matiere, si nous ne connoissons cette matiere; d'où il s'ensuit que comme nous ne la connoissons pas, lors que nous cherchons encore la Verité,²¹ nous ne devons pas pour lors prononcer sur ce que l'ame est, ou sur ce qu'elle n'est pas par rapport à la matiere, en determinant ce qui luy convient uniquement, et ce qu'elle peut avoir de commun 5 avec cette sorte de substance.

Cependant, il faut remarquer icy que nous avons coustume de rapporter à nostre ame tout ce qui concerne nôtre connoissance: jusques-là que souvent par le mot de *nous*, nous entendons nostre ame seule privativement aux organes du corps.

Ainsi lors que nous soustenons que la chaleur, les couleurs, et les autres qualitez 10 sensibles sont seulement en nous, et non-pas dans les objets qui les causent, nous entendons qu'elles sont seulement dans la propre substance de nôtre ame, et non-pas mesme dans les organes de nostre cerveau, auxquels nostre ame est jointe le plus intimement.²²

ad p. 52. Quant à la connoissance de l'ame, il est asseuré que la percep- 15 tion de la pensée même est differente de la perception des choses aux quelles on pense, et qu'on appelle materielles quand on s'y apperçoit des plusieurs parties à la fois. Par consequent les objets immediés de nos perceptions, ou les causes prochaines de ces differentes pensées different aussi entre elles. Or cette cause immediate de la perception que nous 20 avons de la pensée même, est ce qui pense en nous, ou bien c'est nous, c'est à dire nostre ame; et la cause immediate hors de nous des pensées de l'étendue, des couleurs, etc. (s'il y en a une hors de nous) est appelée matiere: donc l'ame est differente de la matiere. Mais peutestre que la nature de nostre ame est la cause immediate de nos perceptions des choses 25 materielles; et que Dieu auteur de tout, est cause de l'accord qu'il y a entre

<pense en nous, ou <bien l'âme. Di>sons <que l'âme> est dif<ferente de ce> qui <cause en nous les <idees des au>tres <choses,> des pensées, <de l'éte>ndue, <des couleurs,> etc. <Nous app>ellons <l'une l'âme>, l'autre <la matiere,> selon <- ->e de <-> idées <- ->is les <causes imme>diates <->, mais <- ->s de <-> ou leur <->. 30

²¹ <- - -> ne faut il pas déjà demeurer d'accord de quelques verités

²² Les couleu<rs ne sont> pas des <façons> d'estre d<e nostre> ame, m<ais des> objets d<es perceptions> que nou<s avons> ou les <causes> prochain<es - ->

25 cause (1) de nos pensées <-> (2) immediate L 25 des (1) causes (2) choses L

nos pensées et ce qui est hors de nous.

ad p. 53. Les couleurs ne sont peutestre pas des façons d'estre de nostre ame, mais plustost leurs causes prochaines hors de nous et hors de Dieu.

[p. 55-56.] *Des traces qui servent à la Memoire.* ARTICLE XIV. . . . La premiere chose que nous en pouvons reconnoistre suivant ce projet, est que ces traces sont absolument necessaires pour nous conserver la memoire de toutes les choses, dont nous pouvons nous souvenir.²³

ad p. 56. L'auteur dit que les traces sont necessaires pour nous conserver la memoire des choses. Mais cela ne me paroist pas si asseuré. Ceux qui accordent le souvenir à l'ame separée ne demeureront pas d'accord de cecy, et par quelle trace l'ame se souvient elle d'avoir esté et d'avoir pensé.

[p. 61-62.] *Que tous les mots que nous employons pour signifier les choses les plus abstraites et les plus spirituelles, ne signifient ces objets, que parce qu'ils sont joints à des Images qui en representent les idées.*²⁴ ARTICLE XVI. Comme il est évident que les signes sont indifferens pour l'employ que les hommes en font, il est certain aussi qu'ils ne sçauroient leur donner aucune signification sans les joindre à des Images ou à des traces qu'on peut appeller veritablement des *Images*. Et cela n'est pas seulement vray pour les objets qui peuvent tomber sous l'imagination; mais encore pour les choses les plus spirituelles du monde, telles que sont celles que l'on regarde comme incapables d'estre imagineées. Par exemple le mot d'*esprit* auquel on fait signifier un *estre pançant*, n'auroit jamais esté adapté à cet objet, si les hommes qui l'ont déterminé à cette signification, n'avoient eu en leur cerveau des traces qui sont jointes naturellement avec l'idée d'un *estre pançant* et qui sont differentes de celles de ce mot. On ne doit pas dire qu'ils auroient pû joindre immédiatement ce mot ou plûtost les traces de ce mot à cette idée. Car ce mot *esprit* n'a pas plus de rapport de soy avec l'idée d'un *estre pançant*, qu'avec celle d'une montagne ou d'un perroquet; d'où il s'ensuivroit que lors qu'on prononce ce mot, nous ne devrions pas plûtost avoir cette idée que toutes les autres dont nous sommes capables. Aussi lors que les traces de ce mot sont effacées, il ne signifie plus pour nous

²³ < - > si < - ce > ux qui < - l' > ame < - > luy < - - > le < - > Et < par quelle > trace < se souvient > t elle < d'avoir > esté < et d'avoir pe > nsé?

²⁴ Que veut dire cela? images representent les idées.

2 peutestre *erg. L* 3 plustost *erg. L* 3 et hors de Dieu *erg. L*

ce qu'il signifioit auparavant; et c'est de cette maniere que nous nous oublions de la signification des mots; lors que nous avons perdu les traces par le moyen desquelles nous les avons joints aux idées qu'ils nous representoient. C'est ce que nous reconnoissons plus particulièrement en faisant reflexion.²⁵

[p. 63-64.] *Que toutes les traces qui servent pour la memoire sont jointes naturellement avec de certaines idées que nous n'en sçaurions separer.* ARTICLE XVII. Soit que Dieu ait établi cette correspondance comme un pur effet de sa volonté; ou que la nature de ces traces tiennent de celle des idées avec lesquelles elles sont jointes; il est toujours vray que toutes les traces qui sont dans nostre cerveau ont leurs idées avec lesquelles elles sont unies inseparablement.²⁶ Les traces qui sont jointes avec l'idée de la douleur, ne réveilleront jamais celles du plaisir; celles qui appartiennent au plaisir, n'excitent point la douleur; celles de la chaleur ne réveillent point l'idée du froid; celles des sons ne réveillent point l'idée de la lumiere ou des couleurs, autrement il seroit facile de donner la veüe aux Aveugles nez: Enfin ces traces et toutes les autres quelles qu'elles soient, sont associées avec de certaines idées qui ne relevent point de.

²⁵ <Pourquoy> faut il qu'il y ait des traces <ou images> qui <en repres>entent <l'idée> et la <->e? La preuve de l'auteur: les traces <du mot> estre <panç>ant, ne <son>t pas naturel(lement) jointes <à ces> idées, dont <il faut> qu'il y ait des traces y <jointes> naturellement. <La raison> de la preuve, <c'est> qu'il faut <qu'il y> ait des <images ou> traces y <jointes> immédia(tement.) Mais je <pense qu'elles y peuv>ent <estre join>tes immédia(tement), sans estre <jointes> naturellement. <Il faut> examiner par <quel m>oyen je pourrois <faire co>mprendre à <un homm>e qui n'entend pas une de <nos lang>ues la si(gnificat)ion du mot <estre> et du mot, <penser>. Ces choses <s'entenden>t en montrant <à ces homm>es des exemples, <en leur> donnant à entendre, négativement, que le mot <dont je> me sers signifie, ce qu'ils sentent, ou dont ils apper(çoiven)t en eux mêmes, ou dans les choses, outre ce qu'ils y <- - -> signes ou paroles, pour voir s'ils seront capables de se faire <des> signes eux mêmes, et de raisonner enfin, et jusque à où ils pousser(ont,) on en pourra tirer des consequences importantes. Item il faudrait qu'un hom(me) apprenan(t une) autre ou <plus qu'une> lang(ue peut) se servir d'une figure moyenne <propre> au progres qui se feroit <dans son> esprit. E(t donc) il faut voir jusque à [où] on peut <pousser> la <connois>sance des <langues> par l'insti(nct.)

²⁶ Il n'est pas necessaire qu'il y ait certaines traces naturellement jointes à la pensée de l'estre, et de la pensée, et d'autres formes semblables, qui peuvent venir de

¹⁷ preuve (1) (-)lle. (2) | de l'auteur: erg. | LiH 19f. ait des (1) estres (2) (images ou) LiH

l'empire de nostre volonté. Nous pouvons cependant les obliger de se représenter quand il nous plaist, par le moyen des traces qui leur sont jointes naturellement, par lesquelles nous les pouvons assujettir à d'autres traces qui sont dans nostre cerveau, comme celles de certains sons et de certains caracteres. Mais si ces idées n'estoient jointes à quelques traces naturellement, il nous seroit impossible d'en disposer; nous ne pourrions les exciter quand nous le souhaiterions.²⁷

ad p. 63. L'auteur semble raisonner ainsi: Quand nous disons: *estre*, *penser*, etc. les traces de ces paroles ne sont pas naturellement jointes à ces idées, donc il faut qu'il y en ait, qui y soient jointes naturellement, parce qu'il faut qu'il y en ait qui y soient jointes immédiatement. Mais peutestre qu'elles y peuvent estre jointes immédiatement, sans estre jointes naturellement. Il faut examiner par quel moyen je pourrois faire comprendre à un homme, qui n'entend pas nos langues, la signification de ces mots: *estre*, *penser*. Cela se feroit ce me semble en montrant des exemples et en donnant à entendre négativement, que le mot dont je me sers, signifie ce qu'ils sentent, ou ce dont il[s] s'aperçoivent en eux mêmes ou dans les choses. Outre ce qu'ils y voyent, écoutent, touchent. Ainsi ces mots se peuvent donner à entendre non pas par des traces, mais par la négation des traces. Les mots estant une fois entendus, servent de traces quoyque arbitraires, à l'avenir. Il faudroit prendre garde un peu plus exactement qu'on ne fait comment les enfans ou autres apprennent les langues sans truchement. Il y a aussi certaines traces (qui) sont jointes aux pensées sans estre arbitraires, à cause d'une certaine connexion d'accoustumance; par exemple pour donner à entendre à un Americain ce que c'est que penser, je luy montrerois la posture (d'u)n homme qui est pensif. Et celui qui a donné à Nurenberg un petit Nomen(cl)ateur avec des figures s'est souvent servi de cette adresse.

ce qui est en nous mêmes. Et c'est à ces < - - - >

²⁷ <Je ne v>ois pas cetté <conse>quence

31 peut (pousser) (1) par art (2) la *L i H* 34 pensée, et (1) autres pensées (2) d'autres formes *L* 30
 13 homme (1) l'*estre* (2), qui *L* 21 ou autres *erg. L* 21 f. langues | ou bien les adultes
gestr. | sans *L* 22 jointes | naturellement *gestr.* | aux *L* 23 pensées (1) mais (a) d'une manière (b)
 par < - - - >dent (2) sans *L* 26 petit (1) diction (2) Nomen(cl)ateur *L*

²⁶ Nomenclateur: sicherlich J. A. COMENIUS, *Orbis sensualium pictus. Hoc est: Omnium fundamentalium in mundo rerum, et in vita actionum, pictura et nomenclatura.* Nürnberg 1658.

[p. 69-71.] *De la difference des traces qui sont formées dans les organes de nostre cerveau.* ARTICLE XIX. Toute la difference qu'il y peut avoir entre les traces de nostre cerveau, ne consiste qu'en ce que les unes sont plus confuses que les autres. Elles sont plus confuses, ou parce qu'elles sont imprimées plus foiblement, ou parce que leurs parties sont plus mal ordonnées. 5

Ce qui pourroit encore mettre de la difference entre ces traces, est que les unes representent des objets permanents et d'une figure constante, et les autres ne representent que des mouvemens, des efforts et des changemens continuels. Mais ce sont ces dernieres qui sont les plus confuses et les plus incapables de terminer des considerations fixes. Ce sont aussi ces dernieres que l'on rapporte à la pure intellection. 10

Cependant je voudrois bien sçavoir si l'intellection en est plus pure, de n'estre accompagnée que de traces confuses, au lieu que l'imagination n'a que des traces plus distinctes?

Les unes et les autres sont materielles.

Les unes et les autres sont étenduës. 15

Les unes et les autres n'ont rien de *semblable* à nos idées. Ou si on veut qu'elles leur ressemblent, elles ont également droit de leur ressembler.

Elles ont toutes leurs idées particulieres avec lesquelles elles sont jointes naturellement.

Elles en peuvent toutes représenter d'autres en qualité de *signes*. 20

Elles sont également nécessaires pour la memoire, et par consequent, on n'a pas raison, comme nous l'avons remarqué, de dire que les unes sans les autres suffisent au souvenir des pures intellections.

D'où il s'ensuit, ou qu'il faut soustenir que les pures intellections ne sont accompagnées d'aucunes traces;²⁸ et si cela est, il n'est possible de se souvenir de les avoir jamais exercées, suivant ce qu'on remarque dans la Critique.²⁹ 25

Ou si elles sont accompagnées de traces, il n'est pas moyen de discerner ces pures intellections des imaginations, . . .

[p. 73.] . . . D'ailleurs il est nécessaire que l'on prenne la peine de mediter. Ce n'est point icy un sujet à traiter comme quelques-uns se l'imaginent par des raisonnements continus, et par un ordre de consequences toujours égal, sans interruption, et sans retour: comme si on n'avoit qu'à continuer incessamment dans le mesme chemin. 30

²⁸ <materi>elles

²⁹ La consequence n'est pas assurée.

Tantost il faut jeter les yeux sur les erreurs et les défauts que l'on a évitez. Tantost on en doit prévoir d'autres dans lesquels on est près de tomber. Il faut que l'esprit essaye en mille façons d'entrer dans des pensées qui le rebutent d'abord et dont il doit surmonter toutes les difficultez.³⁰ . . .

[p. 103–109.] TOUCHANT LA CINQUIÈME SUPPOSITION. *Des Idées qui representent ce qui est hors de nous.* ARTICLE XXV. . . .

Que l'Auteur de la Recherche soûtient que nos Idées ne sont pas des façons-d'estre de nostre ame. SECTION PREMIERE. . . . Cependant l'Auteur veut que l'on sçache qu'il croit que nos idées ne sont pas des façons-d'estre de nostre ame: il dit qu'il a fait un Chapitre exprés pour prouver ce sentiment. Mais avec tout cela on pourroit encore luy imputer ce que je luy attribuë; et de peur qu'on ne s'y trompe, je suis obligé d'avertir icy, qu'il dit que

Nos idées sont spirituelles.

Que ce ne sont pas des substances.

Qu'elles sont receuës en nostre ame.

*Et qu'on ne doit pas conclure pourtant que ce soient des façons-d'estre de nostre ame.*³¹ . . .

Que l'Auteur ne croit pas que les idées que nous recevons par les sens ne nous representent que les effets que les objets exterieurs produisent en nous. SECTION II. Il faut remarquer que les idées dont on parle icy ne sont autre chose que nos sensations: Il reconnoist dans le Chapitre que nous venons de citer, et ailleurs, que nos sensations sont entierement à nous, et quelles ne sont que des façons-d'estre de nostre ame: Ce qui m'a donné occasion de dire qu'il pensoit aussi que nous ne connoissons que ces sensations que par les sens. J'appelle ces sensations des *idées*, prenant ce mot generalement comme il le prend aussi luy-mesme dans son premier Chapitre. Je les appellè encore les effets que les objets exterieurs produisent en nous par nos sens; et je dis que ces idées ne nous representent pas ces objets tels qu'ils sont en eux-mesmes; mais seulement ce qu'ils produisent en nous. C'est la pensée des Pyrrhoniens, c'est celle des Academiciens, c'est celle de M. Descartes, c'est celle de M. Rohault; mais ce n'est point celle de l'Auteur de la Recherche; et je vois bien presentement pourquoy il ne la veut pas recevoir. C'est, si je ne me trompe, parce qu'il soûtient que nous connoissons par les sens qu'il y a de l'estenduë hors de nous. Mais cela détruit ce qu'il

³⁰ C'est alle⟨r par⟩ le hazard, ⟨et⟩ par une ⟨voie⟩ peu ⟨na⟩turelle.

³¹ ⟨ - - - ⟩s, quand nous avons quelque perception.

a voulu établir touchant l'erreur de nos sens. Car si les sens nous font connoître ce que les objets sont en eux-mêmes; pourquoy ne dirons-nous pas qu'il y a de la chaleur dans le feu, de la lumière dans le soleil, et des couleurs sur un tableau? Quand nous regardons un carré rouge, par exemple, pourquoy ne jugeons-nous pas que cet objet a une couleur en luy, que nous appellons *du rouge*, aussi bien que certaine 5 figure déterminée?³²

[p. 111-112.] POUR LA SIXIÈME SUPPOSITION. *Des Idées qui représentent sans estre semblables.* ARTICLE XXVI. . . . Cependant l'Auteur se contente de dire icy seulement que je n'ay pas compris le sentiment de M. Descartes ny le sien.

Pour ce qui est de M. Descartes, on peut voir ce que je luy ay attribué, dans le 10 premier Discours de sa Dioptrique, où il parle des especes. C'est ce qu'on peut reconnoître encore dans sa Metaphysique, dans la Réponse qu'il fait à M. Gassendi sur la manière dont nostre ame se représente l'estenduë, et en plusieurs autres endroits de ses ouvrages. Il veut que l'idée qui représente l'estenduë n'ait aucune extension: D'où je crois qu'on peut conclure qu'il veut que nos idées nous représentent des choses 15 auxquelles elles ne sont point semblables: Outre qu'il le dit luy-mesme positivement dans sa Dioptrique, et que ce sentiment est une conséquence nécessaire de ses principes.³³

[p. 114-117.] SUR LA PREMIÈRE ASSERTION. *Des jugemens de la volonté.* ARTICLE XXVIII. Toute nostre dispute sur le fait des jugemens, consiste en deux ou trois 20 points qui l'auroient terminée, si l'Auteur avoit pris la peine d'examiner tout ce que la Critique contient sur ce sujet.

1. J'accorde que l'action de la volonté suit de bien près la fonction de l'entendement: Jusques-là qu'on pourroit douter si toutes les actions de nostre ame ne portent point les caractères de ces deux facultez; et si cet axiome *nihil volitum nisi 25 cognitum*, ne pourroit pas avoir son retour de la part de l'entendement;³⁴ c'est-à-dire,

³² Il est ma(- -) nous ne (-) point p(- -) si cela (- -) songes (- -) roient la (- -) l'existen(ce de l'eten)due qui (- -) de cert(- -) carré (- -) polygo(- -) peuven(t -) existe(r.)

³³ (Une chose) qui n'est (pas éte)ndue peut (estre q)uelque chose (de semblab)le 30 à l'éten(du com)me un (angle à) l'arc. Car (l'angle) n'est pas (étendu) quoyque il soit (- -)es choses (-).

³⁴ Cela n'est (pas vrai.) Et il sembl(e que la) volonté n'(est que) l'effort q(ui suit) l'entende(ment.)

si la connoissance n'est point une application de l'ame dont l'action quoy-que simple reçoit deux noms differents, *de connoissance*, ou *d'inclination*, selon qu'elle agit par les organes de nostre corps qui servent aux passions, ou par d'autres organes qui tiennent nos esprits en équilibre.

C'est pour cela que je me suis excusé dans la Critique de ce que j'ay touché cette question, sçachant bien qu'elle ne sçauroit estre parfaitement decidée lors qu'on cherche encore la verité.³⁵ J'ay esté obligé d'en parler, parce que l'Auteur a un peu trop particularisé sur ce point. Il veut qu'il y ait de l'erreur à croire que l'entendement juge, et ce qu'il dit de la volonté sur ce sujet ne tend qu'à donner lieu à la Regle generale qu'il apporte pour les sciences; mais c'est ce qui diminuë la bonté de cette Regle comme on l'a fait voir dans la Critique.

En second lieu, je prie l'Auteur de considerer que j'ay remarqué dans la Critique que c'est nostre volonté qui nous détermine à juger sur les simples vray-semblances.³⁶ D'où l'on peut dire que c'est aussi nostre volonté qui est la cause de nos erreurs, parce que nous ne nous trompons jamais qu'en suivant des vray-semblances.

En troisième lieu, comme on accorde dans la Recherche, que le jugement que nous formons touchant cette verité, *deux et deux font quatre*, est une simple perception qu'on doit rapporter à l'entendement: On declare aussi dans la Critique que cette seule sorte de perception suffit pour les Veritez évidentes; et que c'est sur de semblables jugemens que toutes les sciences sont fondées,³⁷ et non pas sur un certain acquiescement de la volonté qui est une suite de cette premiere conception ou de cette simple veüë.

[p. 120-121.] SUR LA TROISIÈME ASSERTION. *Des Vray-semblances*. ARTICLE XXX. ... Le rapport que plusieurs personnes ont fait de Rome est un motif assez bon pour croire qu'il y a une Ville de ce nom, mais non-pas pour connoistre évidemment ce que cette ville est en elle-mesme. Neanmoins je suis content de ce Chapitre: l'Auteur s'est expliqué en un endroit sur les vray-semblances d'une maniere tres-juste, et je ne souhaiterois pas de m'exprimer autrement si j'en devois parler: C'est dans le premier Chapitre de son sixième Livre, en suite de la Regle generale dont il a déjà parlé dans sa premiere Partie. Cependant je m'estonne de ce qu'il n'a point changé ce qu'il a mis dans l'endroit dont il s'agit dans la Critique. Je ne sçais pas d'où vient qu'il s'exprime

³⁵ Que veut <dire cela?>

³⁶ <La volo>nté ne se <détermin>e jamais <sans qu>elque raison.

³⁷ <bi>en dit

si différemment dans ces deux passages; mais je me déclare pour ce qu'il dit dans sa seconde Partie: Peut-estre qu'il ne fait pas encore estat de chercher la Verité dans son premier Volume; mais du moins il y fait profession d'éviter les erreurs: et il me semble que c'en est une de dire que *plusieurs vray-semblances jointes ensemble ont autant de force que des demonstrations tres-évidentes*.³⁸ 5

[p. 125-126.] SUR LA SIXIÈME ASSERTION. *De l'Essence de l'ame et de celle de la matiere*. ARTICLE XXXIII. Il déclare qu'il n'a rien à dire sur ce Chapitre, si ce n'est qu'on lise avec attention ce qu'il a dit de la maniere dont nous connoissons nostre ame Chapitre VII. seconde Partie du troisième Livre, et ce qu'il soutient de l'Essence de la matiere dans le Chapitre suivant. 10

Puis qu'il ne dit rien sur ce sujet, je ne sçaurois faire autre chose que de renvoyer à la Critique, et que de prier qu'on examine s'il est possible qu'il y ait quelque chose dans l'ame qui precede la pensée, et que cependant la pensée en soit l'essence, et s'il n'est pas contradictoire de dire que l'estenduë seroit l'essence de la matiere, quand il y auroit quelque autre chose dans la matiere qui ne supposeroit pas l'estenduë!³⁹ 15

[ad p. 1]26. L'auteur a raison de dire, que la pensée n'est pas l'essence de l'ame. Car la pensée est une action, et puisqu'une pensée succede à une autre, il faut bien que ce qui reste pendant ce changement soit plustost de l'essence de l'ame, puisqu'elle demeure tousjours la même. L'essence des substances consiste dans la force primitive d'agir, ou dans la loy de la suite 20 des changemens, comme la nature de la *series* dans les nombres.

³⁸ pour nous faire agir

³⁹ <La pensée n'est pas <l'essence d>e l'ame. <Elle es>t une action. <Et puisqu>'une pensée <succede> à une autre, <il> faut que <ce qui re>ste <pendant> ce change<ment s>oit l'essence <de l'ame> puisque l'ame <demeure la> même. 25

22. AUS UND ZU DER LOGIQUE VON MARIOTTE

[Mai – Juli 1676 (?)]

Überlieferung: *L* Konzept: LH IV 3, 1 b Bl. 1–2. 1 Bog. 2°. Von Bl. 2 ein Streifen von ca 5cm Breite abgeschnitten. 2 S. auf Bl. 1. Auf Bl. 2 r° das Konzept eines Briefes an Mariotte (II, 1 N. 129), auf Bl. 2 v° eine Gesprächsnotiz (N. 22₂).

5

Leibniz hat von Mariotte das Manuskript (vielleicht auch nur den ersten Teil) seiner *Logique* bekommen und, wie er im Konzept eines wohl nicht abgesandten Briefes an Mariotte (II, 1 N. 129) schreibt, sogleich gelesen. Dabei sind die hier wiedergegebenen Aufzeichnungen (N. 22₁) entstanden, was auch daraus hervorgeht, daß das genannte Konzept auf dem gleichen Bogen unmittelbar auf die Aufzeichnungen folgt. Der Brief an Mariotte, der im Konzept von Leibniz mit Juli 1676 datiert ist (II, 1 N. 130), dürfte mit der Rückgabe des Manuskriptes abgegangen sein. Da zu vermuten ist, daß Leibniz dieses Manuskript nicht für längere Zeit überlassen wurde, können die Aufzeichnungen nicht lange vor Juli 1676 geschrieben sein. Das für April bis Juli 1676 gut belegte Wasserzeichen stützt diese Annahme. Aus der gleichen Zeit dürfte die Gesprächsnotiz (N. 22₂) stammen. Leibniz hat später in sein Handexemplar der erst 1678 erschienenen *Logique* von Mariotte (*Leibn. Marg.* 24) nur noch wenige Einträge geschrieben.

15

22₁. INTRODUCTION AUX SCIENCES DE MONS. L'ABBÉ MARIOTTEIntroduction aux Sciences de Mons. l'Abbé Mariotte¹.

(+ Il appelle demandes, propositions, qui ne sont pas tout a fait claires mais difficiles à prouver. J'ajoute qu'elles doivent estre plus claires que ce qu'on entreprend de prouver. +)

20

Demande. Qu'on donne un même nom aux choses semblables, entant qu'elles sont semblables, et des noms differens aux choses differentes entant qu'elles sont differentes.

Principes. Il y a des propositions si evidentes, que pourveu qu'on entende leur signification, on ne peut douter de leur verité. Il les appelle veritez premieres. Et leur opposé faussetez premieres. Les veritez premieres ne doivent point estre prouvées;

25

¹ Ms.

(+ Je demeure d'accord que cela n'est pas nécessaire, mais si cela se peut, il n'est pas utile de le faire pour des raisons +) parcequ'elles sont certaines d'elles mêmes. (+ Il n'y a point de certaines d'elles mêmes que les identiques. +) Proposition intellectuelle est celle qu'on peut juger vraie ou fausse par elle même sans se servir des sens, et il suffit d'en entendre la signification. Les autres sont sensibles. Il ne faut point disputer 5 contre ceux qui nient des veritez premières. (+ J'en demeure d'accord, si ces sont ces. Les veritez absolument premières ou identiques, par exemple une chose est egale à elle même; *A est A. A non est non A.* Mais non pas autrement. Par exemple des gens ont crû, que la proposition *totum esse maius parte* n'est pas universelle. +)

Principes naturels. Si une chose estant posée l'effect est posé; et estant ostée 10 l'effect est osté; et tout autre estant ostée l'effect n'est point osté, elle est cause. (+ Pour quoy non ajouter: et tout autre estant posée l'effect n'est point posé, de plus une autre le peut produire aussi, mais non pas de celles qui sont maintenant. +) Si deux choses estant posées il se fait un effect, et l'une le produise l'autre le recoivve; celle qui ne souffre point de changement est celle, qui produit l'effect. Chose est 15 possible intellectuellement lors que la proposition qui assure qu'elle est impossible, n'est pas une proposition intellectuelle veritable.

Le monde est un possible intellectuel réduit en effect. Cause semblable et semblablement disposée produit un effect semblable. Les causes posées l'effect se fait naturellement au sujet disposé. Tout possible naturel est aussi possible intellectuel. 20 Matiere, ce qui reste dans les changements des substances sensibles.

Les effects ne sont pas avant leur causes; et tout effect a une ou plusieurs causes. (+ Il faut dire, toute chose qui est, et qui n'a pas esté, est un effect, ou a quelque cause. +)

Nous appellons sans saveur l'eau qui est moins salée que nostre langue, et froide 25 celle qui est moins chaude que nostre main. Qualité essentielle d'une substance est sans laquelle, elle n'auroit pas le même nom, qu'on luy donne (+ Nom qui luy est propre +). Propriété est qualité dans une substance qui ne faisant point donner le nom, s'y remontre pourtant dans une substance particuliere, et non pas dans une autre plusieurs choses ayans un nom commun de substance, sont dites estre d'un 30 même genre. (+ Il faudroit expliquer: nom commun de substance, par exemple les roses sont du genre des fleurs, et aussi du genre des choses odoriferantes; le premier est un nom de substance. +)

Qualité naturelle a une chose, lors que rien au dehors d'elle agissant sur elle elle la conserve; ou la reprend lorsque ce qui la luy a fait perdre en est osté. Il faut que les signes se trouve[nt] tous; par exemple, le salpêtre a plusieurs signes de l'eau glacée, mais estant mis sur un charbon ardent il donne des flammes bleues: ce qui ne convient pas à l'eau glacée. Il faut croire une proposition vraysemblable lorsque n'estant pas infallible, elle a plus de signes ou d'apparences ou est plus souvent reconnue véritable. Mais les propositions vraysemblables ne doivent estre receues qu'au defaut des autres et lors qu'on est presté d'agir.

Toutes les fois qu'il nous semble estre éveillez, si faisant reflexion sur tout ce qui nous paroist nous n'y trouvons rien de contraire à la suite des causes et des effets naturels, qui nous sont connus, il faut croire que nous somme éveillez, et que la plus part des choses ont une existence réelle etc. Il faut conclure pour le plus grand nombre des signes lors que les signes sont également considerables. Il faut croire qu'une chose arrivera plus tost qu'une autre, lors qu'elle a plus de possibilitez naturelles, ou qu'une semblable est arrivée plus souvent en roulant sur une table 3 dez bienfaits, on fera plus tost dix que 4, car dix se peut faire en plus de sortes que 4.

On a veu que l'eau esteint le feu, mais on n'est pas assuré qu'elle éteindra tout le feu, effectivement elle n'éteint pas le feu de camphre. Il est vraysemblable (+ Je croy qu'il est nécessaire +) que les causes qui auront du rapport entre elles feront des effets ou semblables ou qui auront des rapports entre eux.

Lors qu'une chose estant posée il se fait un effect et qu'estant ostée l'effect cesse ou ne se fait pas; si cette cause est reconnue suffisante, pour cet effect, quoyque on ne soit pas certain que toute autre cause soit posée ou ostée selon les conditions du principe cy dessus; on tiendra pour vraysemblable que c'est la cause, ou une des causes de cet effect, jusque à ce qu'on decouvre une autre, à qui les conditions conviennent mieux. Par exemples, vraysemblable que les fontaines procedent de la pluye car elle les fait croistre, et la secheresse les fait cesser.

Lors que dans l'examen de la suite des causes on vient à une dont le fait est assuré, et de la quelle dependent plusieurs autres, et on ne voit pas d'où elle depend, on s'en servira comme d'un principe. On les peut appeller principes d'experience.

Lors que plusieurs personnes sans avoir communiqué assurent separément d'une même façon et avec les mêmes circomstances un effect arrivé en la nature; il faut croire la verité de cet effect; comme d'une premiere verité sensible; car comme il y a une infinité de differentes pensées possibles, il est tres difficil que plusieurs hommes se rencontrent dans une même pensée avec toutes les circomstances.

Lors que quelqu'un assure par diverses fois et en divers temps de même façon, et avec plusieurs mêmes circonstances et nulle différence, un effet arrivé en nature; il faut croire vraisemblable que cet effet luy a paru, si l'on ne sçait aucune cause par laquelle il ait recue une fausse croyance, ou aucun sujet de parler contre sa croyance.

Principes ou propositions fondamentales de la morale. Cause du plaisir les biens, 5
cause du déplaisir les maux.

Passion est une emotion extraordinaire par l'apparence d'un bien ou mal.

Bien égal au mal, lors qu'estant joints ensemble il est indifferent de les fuir, ou de les suivre.

Il faut compenser l'estime des biens par celle des maux. Il ne faut pas considerer 10
la grandeur des choses mais celle des biens ou maux qu'elles causent. Si de deux biens
egaux l'un est present l'autre avenir; il faut (+ ♯ +) preferer le present (+ ♯ *dubito*.
Je croy qu'estant egalement assurez, je prefereray le futur. Car il est tousjours bon
de bien finir +).

Une chose nous a esté sujet de joye; nous la revoyons sans qu'elle nous excite la 15
même joye, et neantmoins nous nous souvenons de la passée. Il est possible que les
apparences, qui nous arrivent en dormant ou dans un delire soyent aussi fortes et
claires, que celles qui procedent des veritables sensations; et qu'on croit avoir veu ce
qu'on a songé et qu'on croit avoir songé ce qu'on a veu. La contraire peut estre
contraire aux apparences, et il n'y a rien de si peu vraisemblable où la croyance de 20
quelqu'un ne se puisse naturellement porter.

Il n'y a rien de si mauvais à la plus part des hommes où la volonté de quelqu'un
ne se puisse naturellement porter.

Celuy qui croit estre content et heureux, l'est lorsqu'il le croit; et celuy qui ne le
croit pas ne l'est pas. Les biens ou maux ne nous touchent pas à proportion de leur 25
grandeur, mais de nostre disposition, et souvent des petits sujets de déplaisir nous
touchent autant que des grands.

Plaisirs de l'honneur, et plaisirs de convenance; l'un d'estre loué; l'autre par
exemple lecture d'une belle poésie. Action morale, est avec rapport au bien ou mal,
mauvaises actions à cause du mal qu'elles font, ou cause de bassesse et imperfection 30
de celuy qui les fait. Richesses, est un bien d'esperance ou utile, mais comme il sert à
beaucoup de biens il est preferé à plusieurs biens particuliers.

Devoir de convenance different du devoir naturel. Devoir de convenance est
d'une certain symmetrie, devoir naturel, suivre le plus grand bien apparent. De deux

7 par (1) le sentiment d'un (2) l'apparence d'un L 8-14 Bien ... finir +). *erg.* L

biens le plus grand, de deux egaux le plus durable. Il ne faut pas que la recherche des moyens fasse perdre le bien même.² Des egaux le plus vraysemblable. Lors que tous les biens egalement possibles il faut suivre le plus grand nombre.

22. GESPRÄCHSNOTIZ

J'ay fait remarquer à Mr. de Mariotte, que les definitions sont le veritable principe d'invention dans les veritez sensibles; et c'est là l'analyse de substituer la definition à la place du defini. 5

Mons. Pascal dit dans son *Triangle Arithmetique* qu'il veut varier les enontiations d'une même proposition par de differens rapports, ce conseil revient (quoyqu'on ne se l' imagine pas) à celui de Mons. des Cartes, de poser plusieurs lettres pour 10 inconnues et au mieux des caracteres; qui est le plus general.

23. COLLECTANEA DE INVENTIONE ET STUDIIS GENERALIBUS

August 1676

Überlieferung: L Konzept: LH IV 6, 12 f Bl. 1-2. 1 Bog. 2°. 4 S.

Die vorliegenden Aufzeichnungen sind unvollständig. Der am Ende des Bogens durch den Kustos 15 »Pars II Collectaneorum« angezeigte zweite Teil der Sammlung wurde bisher nicht aufgefunden. Dem Inhalt nach handelt es sich hauptsächlich um wörtliche Exzerpte aus logischen und methodologischen Schriften von Comenius, Alsted, Clauberg, Junius, Thilo und anderen noch nicht ermittelten Autoren, die wohl als Vorarbeiten für eine eigene ars inveniendi gedacht waren.

20

² *propter vitam vivendi perdere causas.*

Aug. 1676.

Collectanea de inventione et studiis generalibus
Collectaneorum de inventione pars I

Sapientia est lumen mentis praelucens intellectui ad pervidendum omnia, voluntati ad eligendum; viribus ad agendum. Intelligenda finis, media, modus utendi. Volenda inter datos plures fines, melior; inter media, certiora; inter modos, faciliores. Operatur qui sic persequitur, ut assequatur, quomodo fit, eligendo materiam convenientem, utendo necessariis instrumentis, modo debito.

Regula practica, medio tutissimus ibis, seu nullum violentum diuturnum. Haec nota theoretice, non satis practice.

Modice nutriri, corpus exercere, naturae fomenta subministrare. 8 horae somno, etc. 8 negotiis et exercitiis, 8 studiis. Tres causae plures homines necant quam bellum; cum homines ubi valde incaluerint frigido aëri se exponunt; et e contra; 2) cum diu humidos pedes servant.

Pro linguis. Aliquem habeas cum quo fabulari possis. Biblia pro linguis incognitis, utile Eliae Hutteri *Novum Testamentum Δωδεκάγλωττον*.

Pro scriptione. Fundamentales literae *Jesus Christus Dominus*, ex quibus junctis caeterae. Qui legere vult eum iube singulis literis quantumlibet subscribere literas sui idiomatis.

De scriptione brevi et compendiosa. De omissione literarum. 20
1) vocales initiales omitti possunt quando sequuntur duo pluresve consonantes, quae absque vocali aliqua praecedente vel nullum edunt sonum, vel in earum priora pars aliqua vocalis includitur, quod omnibus liquidis accidit, ut *albus, lbus*; 2) vocalis finalis in infinitivis inprimis activis, voc. ut *facere facer*; 3) vocalis media, ut *excellentem xlntm* in participiis; item in terminatione adverbiali, ut *ter, tr*; item *e* inter *t* 25
et *l*, et *n* et *m*, ut *saltn panm*; 4) diphthongi cum manet sonus, ut *edes* pro *aedes*; 5) ex duplici consonante alteram ut *dificilis*; 6) ex tribus consonantibus media, ut *congruitas, conruitas*. De omissione syllabae. Terminatione substantivi scripta omitti potest 1) adjectivi terminatio; et contra; 2) utriusque terminatio per regimen verbi determinata, aut 3) praepositionum, 4) ex regimine genitivi casus, item appo- 30

2 Collectanea ... generalibus *erg. L* 5 Intelligenda *erg. L* 15 Pro linguis. *erg. L*
20 De omissione literarum *erg. L*

sitione variisque huiusmodi. De omissione dictionis. 1) eligere dictionem brevior pro longiore, ut *sicut* pro *quemadmodum*. 2) abbreviaturae pro nominibus saepe recurrentibus, ut *quid* pro *quo*. (+ Ita in Graecis *κατά, γάρ*, etc. habent integras notas, quibus impressio mire sublevatur +); 3) integra dictio ut in similitudinibus cum bis occurrit *etc.* De omissione sententiarum. Ut in conclusionibus syllogismorum, in adagiis vel proverbiiis tritis (+ ut cum in Epistola Plinius: *paucis quos aequus amavit*; subintelligens reliquum Vergilii *Jupiter*, atque *ardens evexit ad aethera virtus* +); in locis scripturae notis. Item Antitheses: ut *Deus non condidit, ut abdomen, sed ut salutem animae*.

Utilia ad discendas voces; ut Harmonia, per adjectionem, ut initio; *per aper; otium lotium; pus lepus, lupus*. Medio, *lais lapis, alium allium; mera merga merda*. Fine ut *collum columba*. Detractione, principio; *acervus cervus; mensis ensis; sacerdotium otium*. Fine: *verus veru*. Commutatione, principio: *illa olla nix pix*. Medio, *alius alvus, limus fimus, fumus*. Fine: *cera, coena, caepa*. Transpositione syllabae, ut *latus altus*. Literarum inversione, ut *roma amor; asor, rosa*. Trajectione, ut *risau auris; nusma manus*. 2) Vocabula digerenda aliquo ordine ut initiales earundem exprimant sensum aliquem: precatiunculae, ut *Gott mit uns: Glis Ovis Taurus Tygris Mus Ictis, Tulpa Unicornus, Nitedula, Sus*, versuum Germanicorum vel Latinorum in quibus maxime conducit genus adonicum. 3) Includenda plura versibus vel quasi; ut [in *camelopardus*] *camel leopardus aper leo lupus et vulpes*. 4) locis quinariis. 5) Poterit usui esse Comenii *vestibulum rerum et linguarum*; uti et eiusdem autoris *sententiolae*, exhibentes voces latinae linguae primarias et primitivas. Quae quis didicit facilius retinet recitatione et repetitione. Vocabula non recitentur ordine quo proposita fuere, ut vulgo fieri solet, sed rogentur vocabula ex recitante latina ut indicet quid in Germanicis significant, contra Germanica quid in latinis. Discernendae voces substantiva adjectiva verba. Hinc puero inchoandum. Id praestant: *Ein, der, die, das, ich du er*. *Ein* pro substantivo, *der die das* adjectiv, *ich du er*, etc. verb. Caeteras postea partes discernere non laboriosum; nam pronomina Latinis non ultra 20, adverbia primitiva 30, praepositiones 40. Interjectiones raras; omnes octo partes

8 notis. |6) *gestr.* | Item L 10 initio; *erg. L* 15 syllabae *erg. L* 20 in *camelopardus erg.* 30
Hrsg. 28 f. ultra (1) 30 (2) 20 L

6 f. PLINIUS D. J., *Epistolarum libri X*, I, 2, 2. 7 VERGIL, *Aeneis*, VI, 129 f., dort *pauci quos* . . .
8 Antitheses: vgl. J. H. ALSTED, *Compendium logicae harmonicae*, lib. 10, cap. 2. 22 *sententiolae*: vgl. J. A. COMENIUS, *Opera didactica omnia*, 1657, IV, Sp. 9-26.

in hoc uno versu: *vae tibi ridenti, quia mox post gaudia flebis*. Circa declinationes et conjugationes; imprimis notandae terminationes nominativi in declinationibus et infinitivi in verbis. Pro compositione debet puer quod Latine composuit imposita manu statim iterum Germanice reddere posse, vel contra. In libello paginae in 4to tripartitae, prima pro Germanico, 2da pro Latino, 3tia pro verbis auctoris; ex quo Latini- 5
num. Imitandus auctor, ad quem naturali impetu magis feceris.

Pro lectione utiles fabulae poetarum veterum ob usum inter eruditos; hae potius narrandae, quam aniles fabulae. Item atque egregias sententias, versus imprimis discant, quod ita commode fiet, si pueri se exercent, ut uno versu finiente, alius incipere debeat per literam qua finit praecedens. Ita versus illos egregios facile 10
omnes discent.

Regulae communes disciplinis finis constituendus; *finis, fixe, fixus. Sapere agere loqui, Deus homo mundus. Liber scripturae, conscientiae naturae. Nosse velle posse. Notitiae, instinctus, facultates*. Utilis pro Theoria Autopsia, pro praxi Autopraxia, pro chresi Autochresia. *Theoria praxis chresis*. 15

Exempla melius praemittuntur regulis, cum his non modo inveniendis inserviant ut prius, sed etiam declarandis jam usui sint; si tamen subjiciantur, tunc mens lectoris post illam lectionem ad regulam revertetur. Eamque sic perfecte intelliget. Exempla habebis in Claubergii *Logica*. 20

Definitiones figurarum tradendae cum figuris adjectis et nomina in delineatione 20
rei adjungenda.

Qui in dividendo ac subdividendo nullum observant modum, perinde faciunt ac si exilibus omnino nummis, stufferis, deutis, albis ingentia nomina persolverent se pariter ac creditorem fatigando, cum in solidiore moneta satisfacere possint. Ut apposite ea de re loquitur citatus auctor in sua *Logica minore* pag. 384. 25

Finis disciplinae cuiusque certa aliqua hominis perfectio, ad explendum naturae defectum. Theorema pro theoreticis, Canones pro practicis. Tres illae leges propositionum, ratione mat(eriae): veritatis, ut propositio sit universaliter vera; justitiae, ut necessariam seu essentialem (non accidentalem) habeant connexionem; sapientiae, ut sint convertibiles. *Καθόλου, κατ' αὐτὸ et καθόλου πρώτον*. Tres leges ratione for- 30

27f. propositionum ... mat(eriae) erg. L

12-15 Vgl. J. A. COMENIUS, *Opera didactica omnia*, 1657, IV, Sp. 68 u. 98. 16-19 Vgl. J. CLAUBERG, *Logica vetus et nova*, 1654, II, cap. 9, § 58. 22-25 Vgl. J. CLAUBERG, a. a. O. IV, cap. 8, § 65.

mae: plenitudinis, ut incipimus a generalissimis et notioribus. Connexionis, ut omnia transitionis vinculis connectantur. Homogeniae ut tantum ponantur quae ad proprium scientiae finem tendunt.

In Alstedii *Encyclopaedia*, disciplinae, artes mechanicae, farragines disciplinarum. 5

Loci communes. Contractissimi multi inter legendum in Ephemerides quaedam conficiunt, quae alii aversonia, diaria, volumina memorialia vel conjectanea vocant; ad collectionem vero indicem faciunt. Modus incipiendum a certo anni tempore; notanda quae in vita quotidiana occurrunt. Additis loco, tempore, personis. Haec enim memoriam juvant. Veteres nova faciebant singulis mensibus. Haec utilia peregrinantibus. Minus contracti sunt loci communes, si notata ad alicuius Disciplinae systema referas. 10

Notanda: regulae; id est definitiones, theoremata, canones, sententiae: Biblicae, patrum, philosophicae, poeticae: Apophtegmata, Adagia. Similitudines Ecclesiastico-Philosophicae, Exempla sacra profana. Picturae: Aenigmata, Hieroglyphica, Emblemata, Apologi. Quaestiones. Potiora artis capita in synopsis redige. 15

Fons erroris inter caetera, quod non cogitamus res mutationi obnoxias, seu alias fieri potuisse aut esse factas. Erramus a personis, cum attendimus quis dicat non quid dicatur. Cum iudicamus fieri per se quod fit per accidens. Quod aliis id et nobis licere. Quid fiat non a quo fiat, semper in te redeas, cogitesque omnino clare, videas id quod dicis aut putas, aliter se habere non posse. Elegans adscriptus catalogus formularum. 20

Definitio constet ex verbis affirmativis, litera sit a nunc et tunc. Investigantur via divisionis cum reducimus definitum ad sedem praedicamentalem, et ita paulatim genus et differentiam via notationis cum abstracta definiuntur per concreta et vicissim. Via contrarii cum res innotescit ex opposito. (+ Utilis lectio Platonis ad artem definiendi. +) Differentia invenitur ope trium quaestionum: Cuius, qua quaeritur quis sit rei possessor, seu quis dici possit eam habere ut intellectus est facultas hominis. Res possessa, ut cubile est pars domus. Quale, habitu, potentia naturali possibili[,] qualitate, forma. Quare, causa seu finis appellationis. 25
30

2f. proprium (1) naturae (2) scientiae L

6-12 Vgl. J. CLAUBERG, a. a. O. III, cap. 2.
1649, I, lib. 7, cap. 30.

23-26 Vgl. J. H. ALSTED, *Encyclopaedia universa*,

Substantiae definiuntur formis, proprietatibus, effectis; quantitates genere et differentia specifica; qualitates genere[,] subjecto, efficiente[,] fine. Actio ut qualitas, passio eodem modo: relatio genere[,] duobus extremis, fundamento, termino; ut conjugium est unio mariti et foeminae mutuo consensu sancita ad prolis procreationem et vitae bonorumque jucundam communionem. Relatum per suum correlatum et vicissim, ut filius qui patrem habet et pater qui filium (+ rectius eadem definitio pro alioque ut pro: maius et minus +). Imperfectae definitiones sunt descriptiones, genus omittitur vel metaphoricum adhibetur, ut Magistratus est lex loquens; differentia imperfecta, ut homo est animal politicum. Abstracta definiuntur per concreta vel vicissim, ut Ens est, quod essentiam habet. Necessario imperfecte definiuntur seu describuntur tantum; individua e propriis effectis et adjunctis, ut Adam est primus homo conditus ad imaginem Dei, prolapsus in peccatum. Generis generalissimi, ut Entis. Entis collectivi, quod ea definitur genera, ipsa ordinatione[,] efficiente[,] situ, pars respectu ad totum, ut anima. Imago describetur ex genere[,] relatione[,] fundamento. Figmenta quoque erudita describuntur imperfecte ut Campi Elysii. Privatio destructiva definitur genere, habitu, objecto, causa efficiente ut caecitas. Item per oppositum ut caecitas est privatio visus.

Modus inveniendi dum res ducitur vel per praedicamenta, vel etiam per omnes disciplinas. Item per loca topica et praedicabilia.

Divisionis: divisio habeat partes inter se distinctas saltem animo et cogitatione clara eoque divisio accuratior, et divisum captu facilius redditur; inprimis si inter se dissideant toti autem consentiant. Distributio constet partibus paucissimis quantum licet, sufficientibus tamen, non sit aequivoci in aequivocata, sed generis in species; itaque male divides spiritum in materialem et immaterialem, ut angelum et spiritum salis. Si qua de re tabellam conficere desideras omnes eius species conquire vel per Te, vel ex iis qui argumentum tractavere,¹ et indicibus aliorum quoque conquisitorum divisiones eme e causis effectis, subjectis adjunctis. Distributio est vel verbalis vocis in significatus vel realis, eaque est vel perfecta vel imperfecta. Perfecta divisio generis in species, et partitio totius in partes. Imperfecta est quadruplex Causae in Cau-

¹ Deberent semper annotari exempla per se digna legi.

13 quod (1) colligitur (2) ea L 14 situ, (1) mundus (2) pars L

sata, ut Efficiens in Effecta, ut animalium alia vivipara alia ovipara. Finis in finita, materiae in materiata, ut argilla alia est apta urceis alia cacabis. Formae in formata, ut anima alia est in planta alia in animali. Causati in causas, Effecta in Efficiencia, scriptura alia prophetica alia Apostolica, Finitum in fines, homo alius felix alius damnatus. Materiatum in materias, ut siclus legis alius aureus alius argenteus. Formatum in formas, ut linea est recta vel obliqua. Subjecti in adjuncta: quantitate, homo est gigas aut pigmaeus, vel mediae staturae; qualitate, doctus vel indoctus; relatione, dominus vel servus; actione, miles, causidicus, concionator; et passione, martyr vel patiens poenam debitam; tempore, puer juvenis senex; loco Europaeus Asiaticus; situ, sedens stans ambulans; habitu, armatus inermis, togatus sagatus. 10

Poterit distributio et sic dividi, ut sit vel primaria totius essentialis, ut divisio in corpus et animam, integrati seu integri in membra, corporis in ossa nervos etc., universalis totius seu generis in species, ut hominis in Petrum et Paulum, vel secundaria, substantiae per attributa, ut causa in causata, subjecti in adjuncta, vel Attributorum in substantias, effecta per causas, adjuncta per subjecta; denique attributa unius per alia, ut causata per adjuncta, et adjuncta per causata. (+ Videndum an non adjiciendum, subjecta per causas, et causae per subjecta. +)

Inventio per praedicabilia praedicamenta locos topicos. Quod attinet ad locos hos, cum quaeritur de causa, effectu, subjecto, adjuncto: versus *quis quid ubi* etc. Adjumento huic inquisitioni ab Alstedio additae in ejus *logica* notae, florilegia variorum autorum, quae suppeditant magnam farraginem effectorum et adjunctorum, quod usum habet maximum in collationibus et antithesibus formandis. Subjecta adjuncta, contraria, similia dissimilia.

Inventio extraordinaria, sumatur quivis liber ad manum, maxime conducit Lexicon et obvia quaeque de proposito themate efferantur, ut primus psalmus *Beatus vir* etc. dicturus de prudentia, prudentia est quae hominem ad beatitudinem ducit, hac *vir* differt a puero, etc. Sic quae videbis de alio quodam subjecto dicta ac praedicata, poteris caeteris paribus transferre ad tuum.

Media inveniendi argumenta sunt vel Logica vel Ethica etc.² Logica seu docentia dato problemate considera[nt] subjectum et praedicatum; inprimis tamen praedica- 30

² Definitio simul esto (et) antecedens et consequens.

³ animal. (1) Effectus in causas (2) Causati L 3 causas, (1) Fini (2) efficiens in (3) Effecta L 16 ut (1) effecta (2) | causata erg. | L 16 adjuncta per (1) effecta (2) | causata. erg. | L

11-16 Vgl. J. CLAUBERG, *Logica vetus et nova*, 1654, I, cap. 8, § 107 f. 20 in ejus *logica*: Stelle nicht ermittelt.

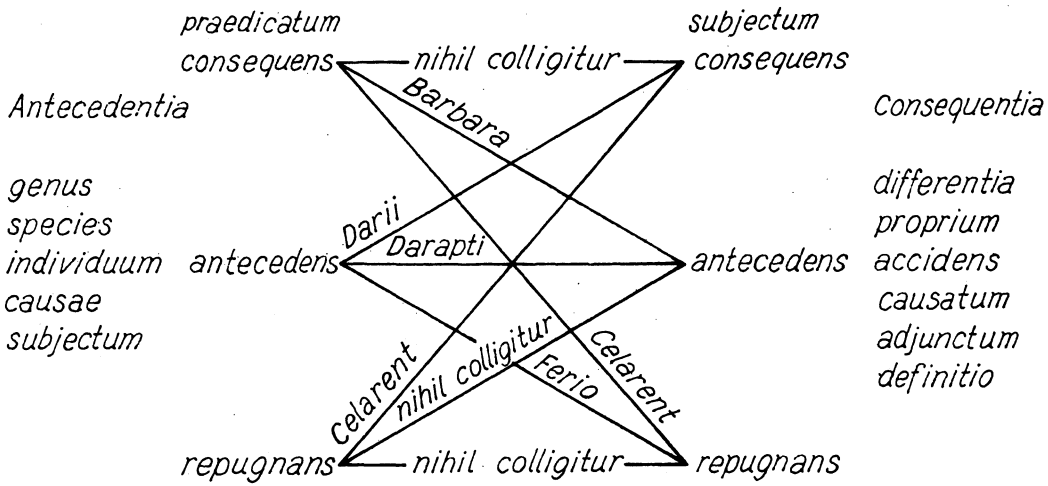
tum.³ Ducantur ambo per omnia inventionis loca. Haec in tres classes distribuuntur; quaecumque probant sunt vel antecedentia, ut species, causae, subjectum; vel consequentia, ut effectum adjunctum definitio; vel repugnantia seu dissentanea. Tunc argumentum juxta sequentes quatuor regulas: 1) Si quaestio universalis affirmat[iv]a confirmanda quaerendum est antecedens praedicati et consequens subjecti. 2) Si particularis affirmativa, quaerendum est medium, quod sit aut consequens praedicati et antecedens subjecti, aut antecedens praedicati et subjecti. [3]) Si quaestio universalis negativa, quaerendum argumentum quod sit consequens subjecti et repugnans praedicati, aut contra consequens praedicati repugnans subjecti. [4]) Si probanda quaestio particularis negativa quaerendum est aliquid quod idem sit antecedens subjecti et repugnans praedicati. Quaestio *an peccatum damnet*. Subjecti, *peccati*, consequentia, defectus, actio contra legem, cogitatio mala; antecedentia, adulterium homicidium desperatio, indignatio sub cruce; repugnantia justificatio, consequi vitam aeternam; praedicati, *damnat*, consequentia ira Dei, aeternum supplicium; antecedentia peccatum et flagitium; repugnantia, ut gratia, gaudium coeleste. Jam medium sumamus verbi gratia, quod est subjecti consequens et antecedens praedicati, ut actio contra legem Dei. Hoc medium primo conjungo cum praedicato cuius est antecedens et fit major; omnis actio contra legem Dei damnat; deinde cum subjecto cuius est consequens, ut sit minor propositio, peccatum est contra legem Dei.⁴

Media inveniendi Ethica sunt delectantia, ut Logica sunt docentia. Pathetica sunt moventia. Quoad Ethica observanda quaedam circa oratorem auditorem adver-

³ (+ prius praecepto opus quo doceatur <quo -> propositio, subjectum <-> fiat praedicatum vel contra +) Non male.

⁴ Imo videntur <definiend-> antecedentia, ex <quibus> positus sequitur id de quo <-> ut species <-> ex definitione <--> et consequentia, <--> contra <sequitur> ex ipso, ut genus <proximum> definitio et proprium convertibiles <--> antecedens et consequens.

4 regulas | eruatur *gestr.* | : 1) L 7f. universalis (1) affirmativa (2) negativa L 11 Subjecti, *erg.* L 14 *damnat*, (1) antecedentia (2) consequentia L 20 delectantia | et persuadentia *gestr.* |, ut L

sarium. Autor instituti rationem reddat, virtutum opinionem hominibus ingeneret, laudes suas vitet, res quae offendere possint mitiget; auditorum moribus accommodet sese secundum temperamentum, aetatem, affectus, habitus, sexum, fortunam, regionem, nationem, reipublicae formam. Ad conciliandum valet laus et commendatio auditorum inprimis iudicis. Adversarii persona nobis utilis esse debet ad conciliandam nobis benevolentiam e contrario. Pathetica seu moventia sunt quae affectus excitant. [1] Metum, si denuntiet mala et pericula, ut fulmina, incendia, alluviones; hostium impressiones, amissiones parentum, conjugum, liberorum, fortunarum; ignominiam, carceres, exitium, si ostendat auditores posse pati a quibus non arbitrentur et tunc cum minime arbitrantur. [2] Contra spem fiduciamque excitabit, si commemoret spem auxilii divini, innocentiam et causae bonitatem, auxilia, potentiam et praesidia humana, eaque multa et magna, aemulorum atque hostium conditionem, infirmitatem, commoda multa et magna vicina, bona esse praesentia vel prope existere, mala vero esse longe vel non esse. [3] Pudorem excitant signa et indicia, ut securitas, lentitudo et negligentia et ipsa vitia, ut imprudentia, impudentia, inscitia, injustitia, ingratitude, avaritia, et denique poenae vitiorum, carcer, infamia, mors civilis. [4] Aemulationis loca sunt virtutes ac res gestae majorum parentum propinquorum, facta virorum clarorum et honoratorum; ante a nobis acta, laudes praemia. [5] Ad gratiam seu studium gratificandi orator impellet auditores si alterius indigentiam juxta ac indignitatem ostendat. Amplificabit gratiam tribus modis, verbi

7 Die im folgenden mit den Ziffern 1) bis 11) bezeichneten Abschnitte finden sich bei M. JUNIUS, *Animorum conciliandorum et movendorum ratio*, 1596, als Kapitel 12 bis 22.

gratia ratione eorum in quos confertur quod sint indigentes, ratione eorum, qui conferunt, quod dent soli, aut primi, aut inprimis; contra extenuatur gratia ex consideratione praedicatorum; substantiae, quod datum sit hoc non illud; quantitatis non tantum quantum oportebat; qualitatis non tale quale requirebatur; temporis quod non quando oportebat; ubi quod non ubi oportebat etc. Junius ait gratiam excitari 5 commemoratione temporis, dantis personae, rei ipsius, loci, finis. [6]] Loca irae: contentio, damnum nobis datum, amicis aut propinquis, injuria, contumelia, dolus, fraus, mendacium, gaudium in adversis, improbitas et similia; auditores contemtos vel laesos esse. Sedabit contra iram et <leniet>, si ostendat nec dolendum esse ob contentum, nec gaudendum ob spem aut cogitationem vindictae. Si ostendat illos 10 quibus irascimur metuendos esse, aut reverentia dignos, aut bene meritos, aut gratificari, <non> laedere voluisse, aut valde dolere ob delicta et deprecari culpam, pudore ac poenitentia duci timere poenam, velle compensare damnum et injuriam per maius officium aut beneficium. 7) Indignationem excitabit orator, si ostendat opes ac honores improbis ac indignis concessos. Si dicat divites et opulentos esse recens et subito 15 factos, si inferiorum cum superioribus contentionem ponat ante oculos. 8) Invidiam inflammant bona fortunae excellentiora, laus, gloria, honor, insolentia in fortuna secunda, opes ac divitiae magnae non bono titulo partae. Contra invidiam tollunt ac sedant finis atque usus notatio, causae effioientis indicatio, commemoratio laborum molestiarum ac periculorum, illorumque comparatio cum bonis 20 partis, extenuatio denique bonorum. 9) Amoris loca, commemoratio beneficiorum et virtutum grati animi significatio, delatio officiorum, modestiae in agendo indicatio, placabilitatis commemoratio, amoris in nos nostrosque declaratio, laudatio plenior eorundem denique bonorum et malorum communicatio. Orator extollat alicuius virtutes, existimationem, similitudinem morum et studiorum, familiaritatem, civilitatem 25 morum, et communitatem bonorum et malorum. [10]] Mansuetudinis et Clementiae loca sunt: opis et auxilii nostri imploratio, spes de nobis praeclara concepta, virtutis ac probitatis indicatio, beneficiorum commemoratio, peccatorum excusatio et translatio, confessio ingenua et veniae deprecatio. 11) Misericordiae loca sunt damnum atque malum indigne ac praeter meritum acceptum, fortunae similis re- 30 cordatio aut metus, fortunae mutatio et instabilis conditio, desertio ac solitudo propinquorum et amicorum, patronorum, animi magnitudo in adversis ferendis, obsecratio et obtestatio, productio parentum, liberorum, propinquorum, amicorum, fletus

et lacrimarum expressio, motus denique praecisio. Misericordiam itaque movebit orator si auditoribus ante oculos ponat mala praesentia vel futura, et doceat illa conspici in personis nihil tale commeritis, si repraesentet homines calamitosos, eorumque habitum sermonem gestum et actiones mirabiles.

Odium justum excitabit orator, si ostendat homines esse tales, quales existunt inimici et hostes Dei, reipublicae et bonorum omnium. Formulas peculiare vide apud Melchiorem Junium in *Ratione movendorum animorum*, et Thilonis *Pathologiam oratoriam*.

Inventio Theologica pro Concionatore. Dicta scripturae non nimis accumulanda. Explicatio dicti si obscurum. Ethnicorum dicta non citanda ad probandum, sed ad excutiendum stuporem populi ut videant quam turpe sit ipsos haec ignorare. Exempla sint sacra non nisi parem ob rationem profana; selecta, accommodata, saepe ipsam personam introducemus loquentem, ut si Petrus adesset, diceret *o vos securi* etc. *Ades dum David, et tuo exemplo nos doce. Tu es ille Manasse, quem Deus puniet, ut illum. Non ego vos moneo, sed Deus, sed Paulus*. Similia a rebus deducta, propinqua, selecta. Classes tractandorum; didactica quae docent de aliquo fidei articulo; ea vel fundata in ipso textu vel in alio loco scripturae, vel in capitibus catecheticis, ut Christus est verus Deus, ratio e *symbolo*, quia in eum credimus, quia filius Dei, qui judicat mundum. Elenctica ad redargutionem falsi. Insita in textu, Biblica, rationes e symbolis aut capitibus religionis. Paedeutica ad institutionem. Generalia, specialia. Generalia occurrunt vel in ipso textu vel in dictis *scripturae*, vel in capitibus catecheticis; [1] E *symbolo*, Bene vivamus quia ad hoc creati, ad hoc redempti, sanctificati, ideo crucifixus est Christus, ne denuo eum crucifigamus. Sumus in Ecclesia, ergo ne nos excludamus. Deus remisit nobis peccata, ergo ne relabamur in coenum; resurgemus aliquando, ergo vitemus peccata; credimus vitam aeternam, ergo hic vivamus piam. 2) E *decalogo* etc. 3) Ex *oratione dominica*, Deus est pater noster. Ergo agamus quod fungi filios decet. Ille est in coelis ergo omnipotens, petimus ut sanctificetur nomen eius, et tamen ipsum blasphemamus, et ita in caeteris. Contrarium agimus eorum quae petimus. 4) Baptismo in quo Deo nos obstringimus jure jurando et abrenuntiavimus diabolo. 5) E coena domini, in Christi recordatione, ut sit symbolum fraternae caritatis. Ad poenitentiam moventur auditores 1) exaggeratione irae divinae, descriptione ultimi judicii, imagine Christi, Prophetarum et Apostolorum, ad poenitentiam invitantium. Graphica descriptione agonis. Ad amorem Dei excitamur amplificata eius pulchritudine, ostensis variis beneficiis, dilexit nos ante omnia secula ad commiserationem erga proximum, exaggeratione ca-

lamitatis, hypotyposi personae miserae, imagine Christi ac si ille ante oculos staret et Eleemosynam peteret. Epanorthotica ad correctionem vitae explicuimus. Speciale canones; exaggeratio peccati admissi; ira Dei depingatur; poenae descriptio. Misericordiae denique Dei commendatio gemat cum publicano *o Deus miserere mei peccatoris*. Sequamur regium prophetam, et dicamus *miserere mei*. Paracletica, ex 5
 textu, scriptura, symbolis seu capitibus catecheticis, quae mirum dictu quam suaves praebeant consolationum fontes. Pauper(em) consolabimur. Deus te creabit, ergo et sustentabit, redemit animam ergo et corpus pascet. In tentationibus, Deus est omnipotens ergo quid tibi faciet mundus. Deus creavit coelum et terram, ergo omnium 10
 corda in eius manu, et eos movere potest ut nobis prosint. Spiritus S. paracletus noster. Contra Ecclesiam nec portae inferiorum provalebunt. Sanctorum communio in qua omnia laeta, resurrectio carnis cogitationes tristes de morte dispellet. Certitudo promissorum Divinorum, Hypotyposis vitae aeternae, sanctorum et aliorum qui similia passi imagines.

Pars II Collectaneorum

15

24. AUS UND ZU EPIKTETS ENCHIRIDION

[Frühjahr - Sommer 1676 (?)]

Überlieferung:

L Auszug: LH IV 3, 10 c Bl. 8. 1 Bl. 2°.

E GRUA, *Textes*, 1948, S. 567-570 (Teildruck).

20

Leibniz hat Epiktets *Enchiridion*, das er sehr schätzte und als eine der Quellen der Descartes'schen Moralphilosophie ansah (vgl. II, 1 S. 500), exzerpiert und sich zahlreiche Notizen dazu gemacht, die wir in Klammern (+ ... +) gesetzt, mit seinen Textauszügen drucken. Das Wasserzeichen, auf das sich unsere Datierung gründet und das mit dem von N. 25 identisch ist, ist gut für den angenommenen Zeitraum Frühjahr - Sommer 1676 belegt.

25

Epicteti Enchiridion. Una cum Cebetis Thebani tabula graece et latine ex recensione Abrahami Berkelii. Cum eiusdem animadversionibus et notis, quibus accedunt notae Wolfii, Casauboni, Caselii et aliorum. Cum graeca paraphrasi. Lugd. Bat. et Amstelodami ex officina Danielis, Abrahami et Adriani a Gaasbeek. 1670. 8°.

Marcus Antoninus imperator tractatu de *seipso ad seipsum* diis immortalibus gratias agit, magnique beneficii loco habet Epicteti *ὑπομνήματα* accepisse. Barthius in *Adversariis* asserere pro certissimo ausus est, Epictetum fuisse Christianum. Satis ridicule. Recte conjicit Mericus Casaubonus, incidisse Barthium in paraphrasten Epicteti, qui aliquoties scripturam sacram citat. Videtur tamen aliquo Christianae religionis rore aspersus fuisse Epictetus. Consentiant in eo omnes Epaphroditi servum fuisse, qui Neroni familiaris, et ut testatur Suidas unus erat *σωματοφυλάκων*. His si addas quae in Pauli cap. ultimo Epist. ad Philippenses, credibile hunc Epaphroditum fuisse Christianum.

Lucianus in dialogo *ad ineruditum multos eminentes libros* fuisse suo tempore qui Epicteti fictilem lucernam ter mille drachmis emerit. Suidas ait usque ad tempora M. Antonini vivendo pervenisse. Altero crure ex defluxione multatus. Apud Macrobius hic versus quem ipse fecit de se. *Δούλος Ἐπίκτητος γινόμεν καὶ σωματὶ πηρὸς, καὶ πενήτην Ἴρος, καὶ φίλος ἀθανάτοις*. Verba valde illis Psalm. XL. vers. ult. similia. *Sum quidem pauper et egenus, sed dominus cogitat de me.* (+ Ego sic verto: Servus Epictetus, multati corporis; Iro pauperior, Divis sic quoque carus eram. +)

Simplicius praefatione *Com. in Enchiridion*, refert Autorem *Enchiridii* esse Ar[r]ianum, qui lectissimas sententias ex Epicteto congegit.

In potestate nostra sunt opinio, voluntas; verbo quae ipsi agimus. Nostri arbitrii non sunt corpus, pecunia, gloria, aliaque quae ipsi non agimus, Epictetus cap. 1. ait; Wolfius recte annotat, ista magnificentius quam verius dici, quia morbi sint, qui et animum tentent, phrenitis, melancholia, veternus, apoplexia, Epilepsia, vulnera capitis, cerebri laesiones. Non est in nostra potestate, ut Deus non auferat quae largitus est omnia.

Egrege Wolfius ad Epicteti cap. 1. si dies adimit hominibus aegritudinem, recta ratio cur non adimat. Debent nobis meditata omnia nostra mala esse, ut ne quid animo sit novum, ut servulo illi Comico. Paulus utendum mundo quasi non utamur.

3 pro certissimo *erg.* L 11 emerit. (1) Euse (2) Suidas L 15 *me.* (1) Servus Epictetus, multati corporis (2) (+ Ego L 21 annotat, (1) verius ista q (2) ista L

1 f. MARCUS AURELIUS ANTONINUS, *De seipso seu vita sua libri XII*, I, 7. 2 f. vgl. C. v. BARTH, *Adversariorum Commentariorum libri LX*, 1624, lib. LIII, cap. 10, Sp. 2497. 8 cap. ultimo: vgl. Phil. 4, 18. 10 f. LUKIAN, *Adversus Indoctum*, 13. 13 f. Vgl. MACROBIUS, *Saturnalia*, 1, 11, 45. 15 *Sum . . . me*: Ps. 39, 18. 26 f. Debent . . . Comico: TERENCE, *Phormio*, 241–250. 27 Paulus: vgl. 1. Cor. 7, 31.

Epictetus cap. 3. Si id solum tuum putes, quod in tua potestate est, neminem accusabis, nihil invitus facies, nullam calamitatem accipies.

[Epictetus cap. 4.] Philosophiae studiosus alias curas omittere debet.

[Epictetus cap. 5.] Visa aspera, id est si quid nobis appareat malum, respondendum est statim, apparere tantum, esse phantasma sive visum esse, nec tale quale apparet. Ubi Casaubonus annotat, ista difficilia esse si ad corporis cruciatus quoque applicentur. Fuisse tamen nostra aetate medicos celebres referente Thuano quorum libros inquit Mericus Casaubonus, nos quoque vidimus, qui idem tuerentur, nec ulla aetate defuisse exempla.

Cap. 6. Epictetus: Pollicitatio appetitionis est fore ut consequaris: aversationis fore ut ne in id incidas quod aversaris. Si ea tantum aversaris quae vitare in potestate est, in eorum nihil incidēs.

Senec. *de Benefic.* 4. cap. 34. Sapiens ad omnia cum exceptione veniet, si nihil inciderit. Ideo illi omnia succedunt.

Epictet. cap. 8. Memineris semper quale sit quod diligis, ut si ollam diligas memineris esse ollam, id est fragilem. Si filium, amicum, memineris esse hominem, ita eo mortuo non perturbaberis.

Cap. 9. Opus aggressurus, cogita quale sit, ut si lavatum ieris, propone tibi quae fiunt in balneo, alios perfundi, alios loco pelli, alios convicia facere, alios furari.

Epictetus cap. 10. Homines non perturbantur rebus sed opinionibus. Mors non est malum alioqui et Socrati ita visum esset (+ ratiocinatio, si necessario mors mala, fuisset et Socrati +). Cum impedimur, culpemus opiniones nostras; alios accusare hominis ineruditi, seipsum eius qui erudiri coepit, nec se nec alium eruditi.

Epictet. cap. 11. Nulla aliena praestantia animo efferaris, si equus se efferrens diceret, sum pulcher, ferendus esset, tu vero si equo pulchro gloriaris, alieno bono superbis. Nihil tuum est nisi usus visorum, quod si in usu visorum ita te gesseris ut natura postulat, tunc velut tuo bono laetabere.

Epictet. 12. Quemadmodum in navigatione subducto navigio, si aquatum exieris, forte etiam cochleolam colliges, aut bulbum; animo autem in navigium intento esse oportet; ut si gubernator vocet, statim occurras; ita etiam in vita, si tibi vice cochleae detur uxor, aut puer. Si senex es, cave nimis a navi recedas, ne quando vocatus deficias.

2 accipies (1) Phi (2) Si quis simul et philosophiae et opibus studebit, (3) nonne (4) philosophiae L
18 tibi erg. L 20 Epictetus erg. L 25 equo (1) bono (2) pulchro L

Epictet. cap. 13. Si sapis omnia ita fieri velis, ut fiunt. Corporis impedimentum morbus, non instituti; claudicatio pedis non instituti, ita invenies in singulis, aliarum potius rerum quam tui esse impedimenta. Origenes *contra Celsum*. τελειότης, αἰρεῖσθαι ἃ βούλεται, καὶ γίνεσθαι ἐν οἷς βούλεται. Morbos nihil ad animum pertineret, rursus refutat [Casaubonus], et recte Aristotelem dixisse, magnos viros, Herculem, Lysandrum, Ajacem, Bellerophontem, Empedoclem, atrabiliarios fuisse et mente alienatos. Egregie Wolfius, si quid adversi occurrat, cogita sic Deo visum, cui nisi ultro feceris, parebis invitus.

Epictetus cap. 14. Si quid inciderit, quaere qua sis facultate ad eius usum (+ usus visorum +) instructus. Si quem videris formosum, memineris te temperantiae facultate instructum; si dolor (labor) fortitudinis (tolerantiae), si convicium, patientiae; si sic agere te assuefacies sensibus non abriperis.

Epictet. cap. 15. Nunquam quicquam ereptum dicito, sed redditum. At improbus est, qui eripuit. Quid id tua refert, per quem is qui concesserat a te repetierit. Sed quamdiu concesserit, tanquam alienum id curato, ut cauponam viator. (+ Egregie hoc cum illo consentiens, dominus dedit, dominus abstulit. +)

Epictet. cap. 17. Oleum effunditur, villum effunditur, continuo subjice: tanti vaenit tranquillitas, tanti constantia emitur, gratis autem nihil acquiritur. Epictet. cap. 17. innuit si puer (+ id est servus, adde et alius +) nos injuria afficere videatur, non esse tantae eum potentiae, ut nos perturbare possit (+ nisi velimus +).

Epictet. cap. 18. Difficile te simul tua et aliena, id est externa curare, itaque ne recusa ob res externas fatuus et amens haberi.

Epictet. cap. 20. Qui vult quae in aliorum sunt potestate, serviat necesse est.

Epictet. cap. [21.] ait: sic in vita versandum, tanquam in convivio; si quid circumferendo ad te pervenerit, porrecta manu partem modeste capito. Praeterit, ne detine. Nondum adest? ne longe appetitum extendito, sed expecta dum ad te perlatum fuerit; si sic affectus fueris, aliquando dignus eris convivio Deorum (+ videtur semper licet subobscurae innui praemium post hanc vitam, etiam a Socrate +).

1 fieri (1) postules ut fiunt (2) velis, L 5 Wolfius L ändert Hrsg. 8 nisi (1) volueris (2) ultro feceris, L 9 Epictetus cap. 14 erg. L 9 quaere (1) quod in te (2) qua L 11 si (1) lab (2) dolor L 11 (tolerantiae), (1) si pati (2) si L 17 cap. 17. (1) A parvis (2) Oleum L 19 puer (1) (aliusve) (2) id est (3) nos (4) (+ id L 20 non (1) pos (2) esse L 24 cap. 19 L ändert Hrsg.

3 f. ORIGENES, *Contra Celsum*, 8, 72. 5-7 Vgl. ARISTOTELES, *Problemata*, XXX 1, 953 a 10-32.
16 dominus . . . abstulit: Job 1, 21.

Epictet. cap. 23. Non est tuum quam velis in fabula personam eligere, sed quae data sit a magistro bene repraesentare.

Epictet. cap. 24. Si corvus inauspicatum crocitavit, distingue tecum et dic: nihil istorum mihi portenditur, sed aut corpusculo meo, aut reculae meae, mihi autem fausta omnia portenduntur si voluero. Quicquid enim acciderit ex eo penes me est, fructum ut capiam.

Epictet. 25. Invictus esse potes, si in nullum certamen descendas, quod vincere tui arbitrii non est.

Epictet. cap. 26. Si nosset quanti sit tranquillitas, malles liber esse, quam imperator, senator, consul.

Epictetus cap. 28. Suadet ut mors quotidie ante oculos versetur.

Epictet. cap. 29. Si sapientiae studium suscipis propone tibi te deridendum; sed si perseveraveris, iis qui derisere admirationi eris, si succubueris, eris dupliciter deridendus. Adjicit illud praeclarum: cogita a Deo te in hac statione, (philosophi) collocatum.

Epictet. cap. 30. Si cui alteri placere cupis, scito te de statione dejectum; itaque si omnino alicui philosophus videri cupis, sufficit te videri Tibi.

Epictet. cap. 31. Non magis per alium in malo esse potes, quam in vitio (+ quia solum scil. vitium malum +). Amicis non proderis? Imo vero si amicum volunt officium suum facientem. Sin postulant, ut tranquillitatem perdam, quo illi pecuniam habeant, postulant ut ego bona mea perdam, quo ipsi habeant quae nec ipsis bona sunt. At patriae nihil a me adjumenti affertur? Porticus scil. per me non habebit nec balnea? Quidni mirum si calceos a fabro ferrario non habeat, nec arma a sutore. Si quem vero virtute instituerem, patriae non inutilis forem.

Cap. 32. Est tibi praelatus aliquis in convivio, aut salutatione, aut dandi consilii officio. Cogita id ipsum redemisse solitudine, te vero libertatem retinere maluisse, si qui lactucas obolo oblato emit, tibi qui nihil offeras praeferatur, non putabis illum tibi praelatum.

Epictet. cap. 33. Si vicini puer poculum fregerit, statim dicis ita fieri solere. Si idem faciat tibi tuus: dic idem, et cogita te eundem esse oportere. Transfer hoc ad majora. Si Vicino obit filius, hoc humanum esse dicis. Si tibi accidit, ridicule te miserum exclamas. Notat hic Casaubonus quandam textus corruptelam, quae jam

12 Si (1) philo (2) sapientiae L

14 f. cogita . . . collocatum: vgl. PLATON, *Apologia*, 28 e 4-29 a 1.

Simplicii tempore in textus irrepserit; at in paraphrasi a se edita non reperiatur, quae forte sit ipso Simplicio antiquior. Addit Wolfius recte: sacram scripturam jubere, ut alieni boni malique tam sit excitatus in nobis sensus quam nostri.

Epictetus cap. 34. Quemadmodum aberrandi causa meta non ponitur, sic nec mali natura in mundo existit (+ paulo obscurius +). Si corpus tuum aliquis
5
obvio cuiquam permetteret indignaveris; tu vero qui animum tuum cuilibet permittis, ut si convicia tibi dixerit, moereat, non erubescis?

Epictetus cap. 35. Vis Olympia vincere? Considera, quot labores (quos enumerat) subeundi, et post omnia forte vinceris. His cogitatis, si lubet nihilominus pugilum te studio trade. Sin minus considerato aggrediaris, ut pueri nunc pugil eris,
10
mox gladiator, postea orator, demum philosophus; toto autem animo nihil sed ut simia. Sic aliqui audito philosopho: quam bene Socrates dicit: vel quis ita disserere potest, ut ille. Pueri Lacones flagris caesi saepe ad mortem usque non ingemiscebant. Plutarchus in *Laconicis institutis*: Cicero *Tuscul.* 2. et 5. Lucianus in *Gymnas.* Tertul-
15
lianus *ad martyres* cap. 4. Pausanias lib. 3. (+ adde puerum qui Alexandro sacrificante taedae manui nimis propinquantem flammam imperturbato sacrificio sustinuit
+).

Epictet. cap. 36. Considera an rerum externarum jactura redimere velis animi tranquillitatem. Unum te oportet esse hominem, eumque vel bonum vel malum.

Epictet. cap. 37. Frater, pater te laedunt, tu tuum officium facito. Natura te
20
cum patre conjunxit necessario, non necessario cum bono patre.

Epictetus cap. 38. Religionis potissimum rectae opiniones de Diis, ut sentias et esse eos et bene justequae administrare universa; parendum esse illis, et omnibus quae fiant, acquiescendum si velis quae non sunt in potestate, eaque non eveniant, culpabis rerum autores, id enim naturale ut mali causas oderimus. Deos execratur
25
agricola, navita, mercator; ut patrem filius exhaeredatus. Nam ubi utilitas, ibi pietas. ὅπου γὰρ τὸ συμφέρον, ἐκεῖ δὲ τὸ εὐσεβές. Recte Wolfius annotat admirabilem esse

8 quot (1) malo (2) labores L 9f. nihilominus (1) aggredere (2) pugilum L 13 ille. (1)
Cap. 36. (2) Pueri L 15 adde (1) locum (2) puerum L 15f. sacrificante (1) taedam manui nimis
propinquantem (2) taedae ... flammam L 20 cap. (1) 38. (2) 37. L 26 filius (1) qui se male
educa (2) exhaeredatus L 30

14 PLUTARCH, *Antiqua Instituta Laconica*, 40, 239 c-d. 14 CICERO, *Tusculanae Disputationes*,
2, 34 u. 46; 5, 77. 14 LUKIAN, *Anacharsis*, 38. 15 TERTULLIANUS, *Ad martyres*, 4, 8.
15 PAUSANIAS, *Periegesis*, 3, 16, 7. 15-17 adde ... sustinuit: VALERIUS MAXIMUS, *Facta et dicta
memorabilia*, 3, 3 ext. 1.

sententiam utcunque in speciem impiam. Subjicit Wolfius, diis sacrificandum ritu patrio. Contra notat [Berkelius] Christianam religionem pias fraudes non admittere, nec nos imitari debere quae fiunt publice si male fiunt, Socratem quod ritus patrios rejecisset veneno extinctum.

Epictetus cap. 39. Liberum ad vatem quem consulis animum afferas, non appetitionem aut aversationem, ita enim tremens accedes. Ad oraculum accede, quemadmodum Socrates dicebat, quemadmodum Socrates dicebat, ut consulas de rebus, quae ratione dijudicari non possunt. 5

Epictetus cap. 40. Praescribe jam tum tibi formam quandam et legem, quam ipse tecum et in hominum congressu observes. 10

Epictetus cap. 44. Jusjurandum recusa, si fieri potest, omnino; sin minus, quantum potes.

Epictetus cap. 46. Egregie: Quae corpori serviunt, eatenus adhibeantur, quatenus animo sunt usui, velut cibus, potus, amictus, aedes, servitium. Quicquid autem ad ostentationem aut delicias attinet repudiato. 15

Epictetus cap. 47. A re venerea quantum fieri potest, ante nuptias abstinendum. Ne tamen iniquus sis illis qui ea utuntur, neque eos arguas, neque passim jactes te ea non uti.

Epictetus cap. 48. Si quis nuntiet quendam Tibi maledicere ne refuta quae dicta sunt, sed responde: eum nescisse caetera tua vitia, nam alioqui non illa sola 20 fuisse dicturum.

Epictet. cap. 49. Si theatrum frequentes nulli nisi tibi ipsi studeas, et eum solum velis vincere, qui vincit. Sic enim non impedieris.

Epictet. cap. 51. Si quid incidat negotium, cogita quid in eo casu facturi fuissent Socrates et Zeno. 25

Epictet. cap. 52. Cum ad magnatum aliquem iturus es proponito tibi fore ut non invenias, ut fores tibi ocludantur ut ille te negligat. Quod si his quoque consideratis venire te deceat tamen, venias, neque ipse umquam tecum dicas non fuisse tanti, hoc enim plebeium est, et externa res calumniantis (odio habentis).

Epictet. cap. 56. Si voluptatis imaginem animo conceperis, moderare tibi, et 30 quamvis rei suscipiendae videatur esse tempus; cogita quanto praestantior futura sit tibi victoriae conscientia.

2 Wolfius *L ändert Hrsg.* 3 nec (1) simula (2) nos *L* 22 studeas, (1) nec eum velis (2) et . . . velis *L*

7 Socrates: vgl. XENOPHON, *Memorabilia*, 1, 1, 3. 7.

Epictetus cap. 60. Ut in ambulando caves ne pedem distorqueas, ita in vita cave ne laedas mentem.

Epictet. cap. 61. Modus pecuniae corpus est cuique, ut calcei pes, ita in calceo si ultra modum progressus fueris, in infinitum ibis; primum auratum voles calceum, inde purpureum, mox interpunctum. 5

Epictet. cap. 63. Hebetis ingenii signum est in rebus corporis immorari.

Epictet. cap. 64. Si quis tibi malefecerit aut maledixerit memento eum opinatum fuisse, id ex officio sibi esse faciendum, neque enim fieri potest, ut ille sequatur quae tibi videntur, sed quae dici. Sic ergo instructus ad singula alterius convicia dices, ita visum esse illi. 10

Epictet. cap. [65.] Unaquaeque res duas habet ansas unam tolerabilem, alteram intolerabilem. Itaque si frater injuriam fecerit cogita non injuriam esse, sed qui fecerit esse fratrem.

Epictet. cap. [66.] Non sequitur: ego sum te locupletior, vel eloquentior, ergo melior, sed haec ergo mea pecunia aut dictio praestat tuae. Tu vero nec pecunia es, nec dictio. 15

Epictet. cap. 67. Egrege: Lavat quisquam cito; ne dicas lavisse male, sed cito. Bibit quispiam multum, ne dicas bibisse male, sed multum. Unde enim scis an male, antequam de eius consilio judicaveris (+ neque enim facta, sed consilia judicanda +). 20

Epictet. cap. 68. Nusquam te philosophum profitearis, nec apud imperitos multum disputes de praeceptis, nec in convivio dic quemadmodum edendum sit, sed ede, ut decet. Socratem convenerant aliqui, (+ qui eum non norant +) rogabantque ut philosophum ostenderet, ipse ad alios duxit.

Idem cap. 69. Si apud imperitos (+ idiotas in graeco +) de praecepto sermo incidit, maxima ex parte taceto: periculosum evomere quod non concoxeris. Si quis dixerit te nihil scire, tuque non commotus fueris, scito rem esse inchoatam. Nam et oves non foenum opilionibus afferunt, nec demonstrant quantum comederint, sed pastu intra se concocto extra ferunt lanam et lac. Et tu igitur, ne praecepta ostendas imperitis, sed opera quae praeceptorum concoctionem sequuntur. 25

Epictet. cap. 70. Si te ad laborem vis exercere, in tuum facias usum, non aliorum; neque te semper jactes aquam potare. Si quando vehementer sitieris, frigidam haustam expuito, ac nemini dicito. *Ἀσκήται* etiam veteribus, vide Laërtium in 30

vita Diogenis. Plutarchus in *Apophthegmatibus*. Ar[r]ianus lib. 3. cap. 12 et lib. 4. cap. 5.

Epictet. cap. 71. Character plebeji ab externis bona ac mala expectare. Philosophi, a seipso.

Epictet. cap. 72. Signa proficientis, si qua in re impeditur, seipsum accusat; si ab aliquo laudetur, secum ipse deridet laudatorem; si reprehenditur, non defendit se, sed examinat. Non curat an stolidus vel indoctus habeatur. Appetitiones et aversiones habet remissas.

Epictet. cap. [73.] Si quis intelligentia librorum Chrysippi gloriatur, ita cogita: nisi obscure scripsisset Chrysippus non haberet iste de quo gloriaretur. Ego naturam consulo, si eius interpres Chryssippus, eum accedo; si obscurus est, consulo enarratorem, < eum > ubi invenero, reliquum est uti praeceptis. Sin enarrationem tantum admiratus fuero, ero pro philosopho Grammaticus, et pro Homero Chrysippum enarrabo.

Epictetus cap. [76.] Egregie: Primo loco habenda cura de usu theorematum, ut: *non mentiendum*; hoc scilicet reapse prope. Proximum est, ut demonstrationem teneamus, cur non sit mentiendum (+ ecce demonstrationem et theoremata in moralibus +). Tertius est de ipso demonstrandi modo natura demonstrationum, propositionum veri falsi. Secundus propter primum, tertius propter secundum. Nos vero solemus tertio immorari loco et disputamus de modo demonstrandi, et mentimur quidem, sed quomodo demonstretur *non esse mentiendum* in promptu habemus.

Denique Epictetiani Enchiridii cap. 77. 78. 79. Subjiciantur tria vota, primum versibus Cleanthis. *Me Jupiter duc fortis et necessitas: ἄγε δὴ με ᾧ Ζεῦ καὶ σὺ ἢ πεπρωμένη, Ὅποι ποθ' ὑμῖν εἰμὶ διατεταγμένος, Ὡς ἔψομαι σπουδαῖος ἠδὲ ἄοκνος. Ἐὰν δὲ μὴ ἐθέλω οὐχ ἤττον ἔψομαι.* Deinde alterum est Euripidis: (+ nemo citat locum +) *Ὅστις δ' ἀνάγκη συγκεχώρηκε καλῶς, Σοφὸς παρ' ἡμῖν καὶ τὰ θεῖα ἐπίσταται.* *Necessitati qui se probe accommodat, sapit estque rerum divinarum conscius.* Denique concludit verbis Socratis primum quidem ex *Critone* Platonis: *O Crito*

9 38. L ändert Hrsg. 15 68. L ändert Hrsg. 15 Egregie (1) primus (a) et ma (b) locus (2) Primo L 16 ut (1) démonstremus (2) demonstrationem L 22 cap. (1) 64. (2) 77. (a) 65. (b) 78. (aa) 6 (bb) 79. L

1 DIOGENES LAËRTIUS, *De vitis clarorum philosophorum libri X*, 6, 23. 1 PLUTARCH, *Apophthegmata Laconica*, 233 a. 1 EPICTET, *Dissertationes ab Arriano digestae*, 3, 12, 2; 4, 5, 14. 27 *Necessitati . . . conscius*: Ps.-PLUTARCH, *Consolatio ad Apollonium*, 29, 116 f. 28-S. 351, 1 PLATON, *Kriton*, 43 d 7 f.

si diis ita visum fuerit, ita fiat. Alterum ex Apologia: Me vero Anytus et Melitus occidere possunt, laedere vero non possunt. Paraphrastes vetus a Merico Casaubono primum editus omnia ad Christianos accommodat, pro Socrate Paulum substituit; loca scripturae citat. Pro philosophis loquitur Ascetas vel Anachoretas. Locum Christi sub finem affert loco Socratici ex *Apologia: Nolite eos timere qui occidunt corpus,* 5
[animam] autem non possunt occidere.

Subjicitur *tabula Ceбетis cum notis Casellii et aliorum.* In ea illud inprimis animadverto quod *ψευδοπαιδείαν* seu falsi nominis eruditionem, id est cognitionem artium et scientiarum a sapientiae seu felicitatis cognitione separatam. Illud praeclarum, beatus felicitatem non in alio habet repositam, sed in seipso. Omnia quae 10 aliquando mala aliquibus sunt, ut ipsa vita, opes per se bona sunt, sed indifferentia, quin imo ipsa sanitas. Solus horum rectus usus seu sapientia bonum malumve.

In Graeco deest finis *Tabulae Ceбетis*, reliqua latina subjiciuntur ex Arabica versione. Salmasius putat assumentum Arabum, at Mericus Casaubonus contra extare eorum versionem apud Odaxium veterem Ceбетis interpretem Latinum, ante- 15 quam cuiquam audita Arabica versio.

Subjicitur *colloquium* (+ fictitium haud dubie +) *Hadriani Imperatoris et Epicteti philosophi.* Sed Epicteti responsiones argutias continent plerumque ineptas. Ex. g. quid est Oceanus? Oceanus est terminus coronatus, mundi amplexus. Et similes nugae. Quaedam immiscentur aliquando non mala, ut homo quid? Mens incarnata. 20 Mulier? animal homini proximum. Navis domus absque fundamento, [avis] lignea. Agricola, terrae medicus. Senectus, malum optatum. Somnus mortis imago, solutio Vincitorum, vigilantium sapientia. Mors somnus aeternus. Lingua flagellum aeris. Coxae Epistylia columnarum. Pedes mobile fundamentum. Lux rerum facies. Nix? aqua sicca. Quid id quod ex amaro dulce facit, fames. Quid quod 25 hominem lassum esse non sinit, lucrum. Spes somnium vigilantis. Epistola tacitus nuntius. Pictura veritas falsa. Quae optima vita? brevissima. Homo est sicut lucerna in vento posita. Fortuna est ut mulier nobilis, quae in servos se impegit. Venae fontes carnis.

Adjecta est: *Disputatio regalis et nobilissimi juvenis Pippini cum Albino scholastico.* 30 Repetuntur quaedam ex prioribus quaestionibus Epicteto tributis, adjiciuntur

9 sapientiae (1) et (2) seu L 10 beatus (1) spe (2) felicitatem L 12 malumve (1) Appe (2)
In L 21 navis L ändert Hrsg. 27 falsa (1) Sani aegrotantes (2) Quae L

1 f. Vgl. PLATON, *Apologia*, 30 c - d. 5 f. *Nolite ... occidere*: Matth. 10, 28.

novae, ut Ubi est homo? intra sex parietes: supra, subtus, ante, retro, dextra, laeva. Comae capitis vestes. Autumnus horreum anni. Arena murus terrae (+ contra mare defendens +).

Ignis in aqua inextinctus, silex. Quid est quod nisi clausis oculis videre non possis. Responsio, hunc tibi ostendit qui stertit. 5

Subjiciuntur *interrogationes* Graecae Nicarii: *Νικαρίου Ἐρωτήσεις, καὶ ἀπορίσεις* ubi: quid anima, quod movetur. Quid sine anima quod non movetur. Item Carphilidis aliae *Καρφίλιδος*, in illis etiam quaedam ex prioribus Epicteto tributis. Interrogationes huius et responsa uno verbo. Ex. gr. Quid lex? necessitas. Exceptis paucis, ut Quid pulchritudo? pictura naturalis. 10

Janus Pannonius ad animum suum citante Wolfio: *nec Te cum porta Cancrigradi egredere, calentis, Lethaeae nimium proluat humor aquae*. Notat hoc Wolfius ad locum Cebetis impostura iis qui in vitam ingrediuntur errorem propinat et ignorantiam. Num ergo omnes errorem bibunt? Omnes bibunt, inquit, sed alii plus alii minus. 15

25. AUS DEM ENCHIRIDIUM ETHICUM VON HENRY MORE

[Frühjahr - Sommer 1676 (?)]

Überlieferung:

L Auszug: LH IV 3, 10 Bl. 9, 1 Bl. 2°.

E GRUA, *Textes*, 1948, S. 570 f. (Teildruck.) 20

Die zumeist paraphrasierenden, mit mehreren Bemerkungen, die wir als Fußnoten wiedergeben, versehenen Auszüge, in denen Leibniz den Schwerpunkt auf methodische und definitorische Fragen gelegt hat, weisen dasselbe, gut belegte Wasserzeichen auf wie N. 24, dürften demnach ebenfalls auf Frühjahr bis Sommer 1676 zu datieren sein.

Enchiridium Ethicum praecipua moralis philosophiae rudimenta complectens, illustrata ut plurimum veterum monumentis et ad probitatem vitae perpetuo accommodata per Henr. Morum Cantabrigiensem, London excudebat J. Flesher, venale autem habetur apud Guil. Morden Bibliopolam Cantabrigiensem 1668. 8°. 25

25 philosophiae (1) Documenta (2) rudimenta L

Dicit in praefatione se amicis editionem hortantibus objecisse virum quendam praestantissimum doctissimumque absolutissimum opus Ethicum, de primaria illa quaestione circa primarias boni malique rationes moliri, quod brevi in lucem proditurum speret. Causas praeceptorum in Ethicis tradendas, esse enim qui hoc seculo mentem humanam ad nihil obligari contendant, praeterquam rectam rationem. Col- 5 legi ea fere dogmata quae aliquem calorem in se habent, et velut stimulum ad virtutem. Omnem prensitavi occasionem exponendi ante oculos sanctum illum virtutis sensum, qui etiam Ethicis tam alte insedit. Virtus est Divinae naturae participatio quaedam; Virtus, Gratia, et Divina vita non nisi nominibus differunt.

Ethica est ars bene beateque vivendi. Bene vivi potest, etiam ab eo qui non vivit 10 beate, cum successus actionum a fortuna dependeat. Recte autem Aristotelem et externa bona requirere ad felicitatem, at ipse Morus mox definit beatitudinem esse voluptatem quam animus percipit ex sensu virtutis recteque factorum conscientia. Statuit esse in nobis facultatem quandam ἀγαθοειδῆν boniformem, quae nos naturaliter ferat in id quod optimum, quasi afflatu quodam et ἐνθουσιασμῷ. Unde sint 15 qui in bonum ferantur etiam sine ratione et Aristotelem in *Magn. Moral.* lib. 2. cap. 8. dicere simile quid tales pati τοῖς ἐνθουσιάζουσι. Nimirum quid sit rectae rationi consentaneum non posse dijudicari nisi per quendam sensum internum; sensum huius rei non habere quosvis, adeoque eos aliter adoriendos, nec ad boniformem facultatem, et sensum Dei, sed ad intellectualem animi partem revocandos. 20

Noëmata Moralia 1) Bonum est quod vitae alicui perceptivae jucundum cum conservatione percipientis. 2) Malum contra, pessimum, si cum destructione percipientis. 3) Species sive gradus vitarum perceptivarum alii aliis praestantiores. 4) Unum bonum potest esse alio praestantius natura, duratione, alioqui nec vita una alia praestantior, nec felicitas una alia major. 5) Bonum eligendum, malum fugiendum, 25 inprimis praestantius. 6) In iis quae nondum experti sumus credere iis qui se profitentur expertos, modo vitam degant professioni conformem, nullaque subsit lucri suspicio. 7) Absentia boni ut octo, eligibilior, ut [praesentia] mali etiam ut octo. 8) Quod certo futurum est rationem habere debet praesentis, utpote quod aliquando revera praesens praesentes occupabit. Estque suppar ratio de eo quod valde proba- 30 biliter futurum est. 9) Minus praestantia bona mensurantur a praestantioribus pondere et duratione. Noëm. 10) Praesens bonum omittendum vel minuendum est ex probabili expectatione boni futuri infinitis vicibus praestantioris praesenti, quoad pon-

17 dicere (1) tales similes (2) simile L

26 credere (1) debemus expertis (2) iis L

28 absentia L ändert Hrsg.

dus et durationem, ideoque multo minus ex expectatione certa. 11) Praesens malum vitandum ut evitemus malum probabile infinitum. 12) Mens affectibus libera rectius iudicat, quam cum impressionibus corporis agitur. 13) Affectuum vehementia gradibus bonorum proportionalis esse debet. 14) Quod tibi bonum praestari velles in datis circumstantiis debes alteri praestare constituto in iisdem, quantum licet citra 5 tertii injuriam. 15) Quod malum tibi fieri nolles, nec alteri facias, quatenus fieri potest sine tertii injuria. 16) Bono bonum compensandum est, non malo. 17) Bonum est homini ut habeat unde bene beateque vivat. 18) Si bonum est ut uni homini suppetat unde vivat, erit duplo melius ut duobus suppetat, et ita proportione de pluribus. 19) Melius est unum hominem non voluptuose vivere, quam alterum calamitose ac misere. 20) Bonum est parere magistratui in rebus adiaphoris etiam citra supplicii formidinem. 21) Melius est Deo parere quam hominibus propriisque nostris cupiditatibus. 22) Bonum justumque est ut suum cuique tribuatur, illiusque usus et possessio ipsi sine molestatione relinquatur. 23) Manifestum tamen est, aliquem ita se gerere posse, ut quod de acquisitione vel donatione suum est, de jure desinat esse 15 suum.

Passionem voco quamlibet impressionem corpoream quae rectum iudicium impedire potest. Passiones sua natura bonae, et scopus providentiae non minus cernitur in earum usu, quam organorum corporis. Recte Cartesius passiones esse certissimum et solidissimum animae nostrae thesaurum, cum enim in aliis plerisque decipi pos- 20 simus in passionibus nullus est deceptioni locus, certum est eas esse quamdiu sentiuntur. Perfectissimus vitae status, bonum amare ubicunque sit, malum odisse, etiam cum ad nos non pertineat. Prima affectuum lex, ut in objectum debitum ferantur, contra hanc enormissime peccatur, ut sunt qui se crudelitate oblectant. 2da lex ut [affectus] sit commensuratus objecto et fini, noëm. 13. Qui affectus tollunt obtinendae 25 tranquillitatis causa perinde sunt ac qui chordas omnes rumpant, ne fiat dissonantia in lyra.

Passionum species nemo accuratius enumeravit nec definivit distinctius quam Cartesius. Species passionum Cartesio Admiratio, Amor odium; cupiditas; laetitia moeror. Admiratio passio animae objecti novitate percussae et attentae.¹ Existi- 30

¹ Admiratio contradictio est apparens.

25 objectus *L ändert Hrsg. nach More*

29 DESCARTES, *Passiones animae*, II, 69.

matio admiratio magnitudinis. Despectus admiratio parvitas. Si hominis alterius est dedignatio aut veneratio. Amans cum obiectum minus aestimat seipso, Amor benevolentia vocatur; cum aequae ac se aestimat, amicitia, cum majoris, devotio. Amor pulchrorum complacentia, [odium] deformium horror. Cupiditas est passio qua in bonum feruntur ut futurum. Spes sine metu securitas. Metus sine spe desperatio. Zelotypia est metus amittendi bonum quod magni aestimamus, ortus a minimis suspicandi causis. Animi fluctuatio est metus errandi. Animositati opponitur pusillanimitas. Audaciae id est animositati in magnis, consternatio. Si malum alteri digno accidit, si leve, irridemus, si grave, insultamus, si indigno, miseremur; si bonum indigno evenit invidemus, si digno, modo id quodammodo ad nos perveniat, congratulamur. Ex bono praeterito desiderium, ex malo praeterito hilaritas. Acquiescentia est laetitia ex opinione facti proprii recentis; poenitentia contra morsus conscientiae est dubitationem, acquiescentiam et poenitentiam ambigens. Favemus illis quorum recte facta placent. Gratitude est cupiditas benefaciendi illis qui bene fecere. Gloria ex opinione laudis laetitia: Pudor tristitia ex opinione vituperii.

Generositas videtur Cartesio qua quis se aestimat ex eo quod se scit virtutem sequi. [Lipothymia] sequens nimiam laetitiam videtur signum esse a natura datum, quod anima nostra majoris sit capax laetitiae et voluptatis quam capiat aut ferre possit praesens huius terrestri corporis status.

Si quis oblectare se potest fatuorum ac maniacorum spectaculis et deliriis, signum est ab eo non satis aestimari mentis sanitatem (+ alioqui non irrideret, quia levia tantum aliorum mala ridemus +), sed miseraretur.² Nemesis passio de qua Aristoteles in *Rheticis*, condolere iis qui immerito infelices, et indignari iis qui immerito felices, viri est boni. Pudor ille naturalis sive verecundia quae est circa voluptates corporis nos monet, eas *non satis dignas esse hominis praestantia*, ideoque contemni oportere, ut recte alicubi monet Cicero. Sensus pudoris et Gloriam omnibus insitus, cum tamen maximum turpitudinum [fautorem] habeamus multitudinem, sig-

² Praeclare hoc Morus in *Ethica* [I.] cap. 7. artic. [17.]

4 odiorum *L ändert Hrsg.*
18 Lipothymia *L ändert Hrsg.*

4 horror. (1) Cupiditas ut amor in bonum fertur (2) Cupiditas *L*
28 favorem *L ändert Hrsg. nach More*

17 DESCARTES, *Passiones animae*, II, 69.
27 CICERO, *De officiis*, I, 30, 106.

24 ARISTOTELES, *Rhetorica*, II, 9 1386 b 9-12.

num est humanum genus aliquando in praestantiore positum fuisse statu. Nullum theatrum virtuti conscientia maius.

Concludit Morus, cum affectus hi sint rationi consentanei, et tamen omnem rationis usum antevertant, esse ex quadam inspiratione seu boniformi facultate sive divino sensu, semperque sequi debemus etiam affectus animales, nisi quid melius ratio suadeat.

Cap. [13.] artic. 3. citat Morus librum suum *de Enthusiasmo*, ubi se dixisse ait, quomodo nimis fortis imaginationis errores possint deprehendi. Hoc capite [13.] passionibus has subjicit impressiones corporeas: sensationem, imaginationem, *ιδιοσυγκρασίαν* consuetudinem, et educationem seu consuetudinem cum notabili affectu conjunctam. Ut educatio ad consuetudinem ita *ιδιοπάθεια* ad *ιδιοσυγκρασίαν*, scilicet cum res affectu peculiari in quasdam res fertur, est idiopatheia; generaliter status corporis connatus, ut qui alius mathematicis alius metaphysicis aptiores reddit idiosyncrasia. Prosopolepsia, seu impressio corporea qua abripitur animus ad amorem vel odium, ad existimationem vel despectum rei vel personae ex leviculis quibusdam externisque circumstantiis.

Virtutes prudentia, sinceritas, patientia, quarum illa *τοῦ ἡγεμονικοῦ*; haec *θυμοειδοῦς*; ista *ἐπιθυμητικοῦ*.

Nec Pythagorici, nec Platonici, nec ipse Aristoteles laboravere in definienda recta ratione, contenti appellare ad iudicium prudentis, id est qui praejudiciis affectuum careat; quemadmodum ait Aristoteles, *ὡς ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειε*.

Sinceritas est virtus qua anima fertur ad illud quod Mens iudicavit simpliciter et absolute optimum. Haec est vera simplicitas animae, de qua M. Antoninus *τῶν εἰς ἑαυτὸν* lib. 10. sect. 1. *ὃ φίλη ψυχὴ πότε μία ἔση καὶ γυμνὴ καὶ ἀπλῆ*. Unde illa praecepta eiusdem, lib. [4.] sect. 26. *σεαυτὸν μὴ τάρασσε; ἄπλωσον σεαυτόν*: in uno enim nulla distractio, sed perfectus amor, et altissima quies. Unde beatos praedicabant Pythagorici qui hanc analyticam didicerunt, qua possunt omnia *ὑπὸ μίαν καὶ τὰν αὐτὰν ἀρχὰν ἀναλῦσαι*. Iamblic. *Protreptic.* cap. 4. Et Pythagorici ad Monadem illam seu ad hoc unum cuncta referebant *πρὸς τὸ ἀκολουθεῖν Θεῷ*. Revera Deum sequi est illud simpliciter optimum constanter persequi. Neque enim quis quatenus creatura, sed quatenus divino quodam imbuitur spiritu sensuque, id quod simpliciter optimum est, sincere constanterque persequi potest; illud enim non ad particularem aliquam creaturam primo pertinet, sed ad Deum communem omnium Patrem legem-

7 8. L ändert Hrsg. 8 8. L ändert Hrsg. 25 24. L ändert Hrsg.

que universi, quam definivit apud Laërtium Zeno τὸν ὀρθὸν λόγον διὰ πάντα ἐρχόμενον, τὸν αὐτὸν ἐν τῷ Διὶ καθηγεμόνι τῆς τῶν ὄντων διοικήσεως; Et Antoninus lib. 8. sect. 54. hortatur μηκέτι μόνον συμπνεῖν τῷ περιέχοντι ἄερι, ἀλλὰ ἤδη καὶ συμφρονεῖν τῷ περιέχοντι πάντα νοερῶ. Patientiae species continentia et tolerantia. Illa qua mens propter id quod simpliciter optimum est molestiam perfert abstinendi voluptatibus. 5

Harum trium primitivarum esse tres derivativas, Iustitiam, fortitudinem, temperantiam. M. Antoninus lib. 5. sect. [27.] vocat mentem nostram ἀπόσπασμα θεοῦ.

Iustitiae species pietas et probitas. Superstitio est impietas qua quis Deum, ita levem aut iracundum putat, ut credat leviculis rebus ad iram commoveri aut placari. Profanitas qua quis audacter omnia jura divina et humana violat, quae aliquando abit in Atheismum, quo nullus animae status pejor. Enthusiasmus est ad interiora ferri exteriora negligere, Ritualitas contra. Citat Morus hic suos libros *adversus Atheismum deque animae immortalitate*. 10

Sequitur probitas politica, oeconomica, Ethica. 15

Sequuntur virtutes reductitiae: Liberalitas virtus circa pecuniarum usum. Magnificentia circa sumtus sed solos eosque magnos. Gratitudo, rependendi studium. Veracitas talem se exhibere qualis sis, contra Hypocrisis. Candor: in congressu hominum omnia benigne accipere quae ferri possunt, quae secus, decenti libertate reprobare. Contra Morositas, Aristoteli *δυσκολία* et Blanditia sive adulatio. Urbanitas jocosum honestas; ἄγριοι qui non jocantur, qui praeter decorum, scurrarum. Fidelitas reddere depositum et stare promissis tunc cum cogi non possumus. Verecundia constans et perpetua decori observatio. Iustitiae est non violare; at verecundiae ne offendere quidem. Decorum Ciceroni lib. 1. *de offic.* quod consentaneum sit hominis excellentiae quatenus natura eius ab animali differt. Quibus monemur nihil committere natura nostra indignum. Humanitas est virtus qua erga omnes homines benevole afficimur, ex praestantiae humanae naturae sensu, nostraeque communis cognationis. Hospitalitas benevolentia erga peregrinos, vel ideo quod quibus commodis domi fruuntur his peregre profecti careant.³ Comitas est 25

³ Hinc major erga homines ditiores, et laborantes absentia a suis. 30

5 est (1) dolorem (2) molestiam L 8 25. L ändert Hrsg.

1 DIOGENES LAËRTIUS, *De vitis clarorum philosophorum*, VII, 88.

Humanitas in congressu et alloquio. Affabilitas in eo quod alloquentes benigne accipias. Officiositas qua quis paratus ad officiola superioribus aut saltem paribus praesens praesentibus praestanda. Humanitati (opponitur) non tantum inhumanitas, sed et affectatio humanitatis, quae est furtum amicitiae, qua alteri affectum extorqueat injuste, quod est rapinae genus maximum, cum nullus sit thesaurus amicitiae pretiosior. Amicitia vera est ex genere virtutum; cum vulgaris nihil aliud sit quam paucorum conspiratio contra reliquos vicinos; dum alternis dolis falsisque judiciis vel testimoniis, quibus speciosa amicitiae nomina obtendunt, mutuis inserviunt commodis, magno aliorum incommodo. Et hae virtutes reductitiae ad justitiam pertinebant, ad fortitudinem sequentes. Magnanimitas de qua ubertim Aristoteles, qui recte notat Magnanimos esse in agendo tardos, quod magna temere suscipienda non sint, sed consilio. Lenitas quod injuriis lacessiti non facile irascimur, sed facile a vindicta abstinemus. Generositas ut quis libero suo arbitrio utatur quam optime potest, eoque solo sit contentus, de fortuna vulgique opinione parum securus. Constantia qua nobis ipsis dictis factisque constamus. Diligentia cum quae recta ratione suscepimus statim prosequimur. Frugalitas est parsimonia sumtuum, ob temperantiam et ut quis rebus suis consulat. Humilitas est suppressio inordinatae cupiditatis honorum, ut melioribus vacemus. Modestia virtus quae prima turpitudinis praeludia rejicit.

Videtur non omnis virtus intra duo vitia esse: nam justitiae quae sibi debitum postulat, opponitur *πλεονεξία*, nimium postulare, at non satis postulare non est justitiae oppositum vitium. Sic in retribuenda mercede dare minorem justa, injustitia, nimis magnam potius liberalitas.⁴ Prudentiae sola opponitur imprudentia, sinceritati sola insinceritas, sive late sumta Hypocrisis; patientiae, continentiae et temperantiae, sola impatientia, incontinentia, intemperantia. Si vis et dominium animae eousque augeri posset, ut quoties vellet cujusvis voluptatis aut doloris corporei sensum prorsus suppressere valeret ea *άναισθησία* foret perfectio. Virtus est extremitas quaedam, secundum id quod optimum est. Virtus non est medium, sed *μεσόλαβον*; Medii inventrix. Ex eo quod ipse Aristoteles agnoscet mentem affectibus purgatam recte judicare de bonis et malis, sequitur mentem puram immediate discernere pulchrum et honestum, item esse ergo quaedam sua natura pulchra et honesta; tertio frustra dis-

⁴ aliquando prodigalitas

putari an sit aliquid natura honestum, purgandum esse animum, ut scil. id ipsa experientia postea statim appareat. Qui nondum experti sint credere debere expertis honesti pulchritudinem ut caeci colores aliis credunt et conantur oculorum vitiis mederi, ut mox ipsi videant. Sed ita dum mentem purgatam pro regula statuimus, videmur enthusiasmos introducere, dum id rectum putamus quod purgatae menti statim occurrat. Quaeritur ergo porro quae sit velut regula recti, quae debet esse primum quoddam⁴ bonum, adeoque et simplicissimum, addo et praestantissimum, normam et mensuram reliquorum. Subjicit haec notabilia: *lib. 2. cap. 9. artic. 14.* Coelum igitur terramque testor latumque ac profundum mare, nullum in omni natura bonum maius reperiri posse quam amorem illum quem nos vocamus intellectualem, hunc statuimus rectae rationis fontem. Est intima quaedam vita et sensibilitas in Boniformi animae facultate excitata. Hinc Deum supra omnia amat ut summum bonum, perfectissimam pulchritudinem, maximum amorem, quo omnia subsistunt. Creaturas colit et amat, ut quaeque divinae perfectionis particeps est: defectuum et infortuniorum miseretur, et infelicitatis statum restituere conatur in quem a natura Deove destinata videntur. Nullam ergo opus est somniare externam ideam boni. Non est perturbatio animi in hoc amore, sed summa serenitas, et status qualis Deorum immortalium, id est beatorum spirituum; aliquoties utitur hac phrasi et explicatione.

Sequuntur Bona externa, id est omnia extra virtutes, quae animi corporis et suppositi⁵ ad animum refertur ingenii subtilitas, sed hac notat carere non difficulter, cui prudentia adest, et humani generis amor, propensaque omnibus benefaciendi voluntas. Et ita se consolatur M. Antoninus *lib. 7. sect. 67. ἐν ὀλίγοις κεῖσθαι τὸ εὐδαιμόνως βιώσαι.* Pulchritudo nostra alienum potius bonum quam nostrum, et qua sine speculi ope frui non possumus. Maximum bonorum externorum corporis sanitas, ut ab immanibus cruciatibus immunes simus, Libertas proponenda divitiis; si necessaria suppetant nec paupertas nec servitus admodum metuendae. Nobilitas umbra virtutis majorum in posteros projecta. Quanta esse debet ipsa virtus, cuius umbra post tot secula durat. Aristoteles fatetur: qui in Priamicas calamitates inciderit non

⁵ haec ultima vulgo externa vocat

⁴ ut . . . videant *erg. L* ⁷ quoddam | et simplicissimum *streicht Hrsg.* | bonum *L* ^{21 f.} difficulter, | qui *streicht Hrsg.* | cui *L* ²⁷ nec (1) inopia (2) paupertas *L*

esse beatum, etsi nec miserum concedat. Si quis summa licet mala toleret virtutis et eius quod simpliciter optimum est causa alia ratio est. Nec tam ex inani jactantia quam ex vera solidaque animi fortitudine firmaque rerum experientia et praesagio certo censendus est olim Socrates, magnanimam illam emisisse vocem: *me vero Anytus atque Melitus occidere possunt, laedere vero non possunt.* 5

Lib. 3. cap. 1. recte ait esse qui multum derogari putent humanae naturae perfectioni, si quis natura vel divino quodam fato bonus esset propterea quod ita necessario esset bonus, liberoque arbitrio privandus. Quasi vero Deus minus adorandus esset, quod non potest esse malus. Suppono enim homini qui natura seu divino quodam fato bonus sit, tam impossibile esse male agere, quam homini rationis compoti et nullis calamitatibus oppresso se pugione transfigurare. Imo contra haec foret nota herois. Hobbius lib. *de libertate et necessitate* tollere conatus est liberum arbitrium cuius, inquit Morus, argumentis respondi in *de immortalitate animae* [lib. 2. cap. 3.]. Liberum arbitrium idem est quod Graecorum *αὐτεξούσιον*, quod idem est, *τὸ ἐν αὐτῷ ἔχον ἐξουσίαν τοῦ πράττειν, καὶ μὴ*. Quod autem in ipso sit principium agendi 10 convenit cum illo quod *ἐκούσιον* dicitur apud Andronicum in *paraphrasi* lib. 3. cap. 1. *οὐ ἡ ἀρχὴ ἐν τῷ ποιοῦντι πᾶσα*. Sed quod in eodem capite subjungit *ἂ δέ τις ποιεῖ ὑφ' ἑαυτοῦ ποιούμενος, κύριός ἐστι τοῦ ποιεῖν καὶ μὴ*, non usque adeo verum. Potest enim quis a se solo moveri, hoc est ab insito virtutis principio, cum tamen aliter agere non possit, nec alio propter validum et efficacem honesti sensum voluntatem suam deflectere. Ita potest vir probus per ingenii corporisque vires hominem innocentem et de se bene meritum ex insidiis occidere: at per vividum honesti sensum quo tinctus est et incoctus, non potest tam immane facinus a se impetrare. Itaque hic quantumvis multis pollicitationibus seu praemiis incitatus sistit *τὴν νευροσπαστίαν*, ut loquitur M. Antoninus imperator [lib. 7. sect. 29], hoc inquam, ab ipso solo est, et tamen non est huius abstinentiae Dominus, ut non possit non abstinere. Concedo posse si vellet agere, sed contendo non posse velle. Strictius ergo quiddam Liberum arbitrium, quam Voluntarium et Spontaneum, scilicet posse agere aut non agere. Itaque Liberum Arbitrium est spontaneum circa ea quae sunt in potestate, seu de quibus suscipitur deliberatio. Posse non agere circa honesta est imperfectio, 20 30

12 *necessitate* lib. 2. cap. 3. tollere *L umgestellt vom Hrsg.*

4 f. *me vero . . . possunt*: ΕΠΙΚΤΕΤ, *Enchiridion* cap. 79; vgl. PLATON, *Apologia*, 30 c - d. 16 apud Andronicum: vgl. *Ethicorum Nicomacheorum Paraphrasis*, hrsg. von D. Heinsius 1617 (*Commentaria in Aristotelem Graeca* XIX, 2, 1889, S. 41, 10).

circa turpia gradus ad perfectionem; magnique profecto momenti est eam in nobis agnoscere. Quam igitur humano generi insitam esse, brevissimis his indiciis, inquit Morus, facile detegemus; nam quod nos mordet conscientia postquam commisimus aliquid quod ante debitam deliberationem, nec sine animi fluctuatione statueramus, hinc patet ita nos aliquando agere, ut aliter tamen et voluisse et egisse potuissemus. 5 Consimilis est ratio de Poenitentia, nam quae affectu correpti scientes prudentesque contra rationem honesti commisimus, eorum postea dicimur poenitere: infortuniorum autem, id est malefactorum quae non est in potestate effugere, ad quae divino quodam fato ordinataque causarum serie, destinati vel irresistibiliter determinati sumus, non poenitet, sed peccatorum culpa nostra cum aliter agere potuissemus, commissorum. Peccatorum autem poenitere⁶ quae evitare non est in potestate, idem est quod poenitentiam agere solennem quod non sis creatus angelus aut non sis natus princeps.⁷ Denique quod aliis ignoscimus, alios reprehendimus, aliorum miseremur, alios laudamus, inutile est, si nullum liberum arbitrium. Imo quo cuiusque facinus immanius, eo majore dignus foret commiseratione. 15

Duae sunt objectiones, una a praescientia divina, altera a natura boni. Ad prius respondet, ita ut eius responsionem non satis capiam. Alterius difficultatis sensus omnis resolvitur in illum versiculum *Nicom.* lib. 3. cap. 5. οὐδείς ἐκὼν πονηρὸς, οὐδ' ἄκων μάκαρ. Et illud Socraticum, πᾶς ὁ μοχθηρὸς ἀγνοεῖ; quasi nihil deesset voluntati ad bonum praeter ipsius cognitionem. *Εὐφροσύνη* sive bona ac benigna indoles, 20 virtutis, ac sensus rerum optimarum capax, videtur esse donum naturae, adeoque omnem industriam antecedere. An vero hac *εὐφροσύνη* aliqui omnino destruantur, quove id fiat fato, tam ardua perplexaque est quaestio, ut declinare eam prorsus mallet, quam in tam profundum providentiae arcanum meipsum induere atque immergere. Caeterum illi in quibus inest hoc veri summique boni praesagium, in eorum videtur 25 esse potestate plenioris eius notitiam acquirere, an paulatim eam sinere extinguere. Quibus vero extinctus est omnis sensus honesta discriminans et turpia, et in quibus sola viget animalis vita, qua sibi suisque commodis quo jure quave injuria semper

⁶ poenitentiam agere

⁷ Videtur poenitentia esse dolor ex agnitione imperfectionis suae, quae agnoscitur scilicet ex actione imprudenti. 30

consulunt, nec nisi unius generis bona, ea utique quae ad animalem vitam referuntur, sapere norunt, vel si forte alia sapiunt sibi solis tamen sapiunt, seque ipsos quaerunt in omnibus, in hisce concedo voluntatem ad maius quod apparet bonum semper determinari, nec majori eos gaudere libertate, quam ipsa bruta, quorum appetitus ad maius bonum necessario defigitur, cum unicum ipsis sit agendi principium, et unius generis objectum ipsis adversetur.⁸ Duplex in nobis principium divinum et animale, illud dictat quod simpliciter optimum est, hoc quod ipsi homini bonum jucundum utile utcunque, interim violetur communis lex, universaque ratio. Horum ergo duorum principiorum conflictus facit liberum arbitrium. Saepe homines quod absolute melius in se perspiciunt, non tamen voluntatem eo inclinant nec vires quarum ipsi conscii exerunt: quamvis sint ipsis satis conscii fuisse in eorum potestate *στήσαι τὴν νευροσπαστίαν*. Sed dum bellas huius ignaviae causas praetexunt, spem veniae ob divinam benignitatem, et opportunitatem imposterum emendandi suos mores et dilationem eius, quod se posse facere et debere jam nunc ipsi sibi sunt conscii, sed malunt experiri gaudia quae in explendis cupiditatibus sibi praesagiunt. His omnibus humani arbitrii libertatem profitentur. Itaque nihil necesse ut voluntas humana semper feratur ad bonum maius.⁹ Quod si nulla alia in nobis foret vita vel lex quam illa qua nobis consulimus, ingenue fateor, quod difficilis futura esset provincia probare ullum in nobis esse liberum arbitrium.

Unus quisque suam vitam vivere debet homo humanam, non belluinam. Poenas inferorum non solum religio, sed et apud Platonem philosophia minatur. Possemus corroborare nostram vim, si excerneremus nos abstinere etiam a rebus adiaphoris, cum sentimus nimis placentes, vel assuefacere ingratis sentiendis. Est universa natura Deo plena, bonisque geniis, qui idonea quaerunt objecta in quae *ἐρωτικὸν ὄμμα* defigant, et sinceris animabus singulari ratione opitulentur; simulatque didicerimus agere quae virtutis sunt, nobis se intus adjungit vis quaedam humana major. Magnam vim habet meditari mortem corporis et immortalitatem animae. Hierocles: *λόγω δὲ ὀρθῶ πείθεσθαι καὶ θεῶ ταύτόν ἐστι*. Nunquam quicquam committamus contra conscien-

⁸ Ergo hi homines immerito puniuntur et si quis illum in se summi boni sensum extinxit, actiones postea gestae erunt excusandae omnes, *ἄτοπον*.

⁹ imo ad maximum quod sentit bonum.

24 PLATON, *Phaidros*, 253 e. 27-29.

27 HIEROKLES, *Commentarius in aurea Pythagoreorum carmina*, ad

tiam propriam, nec minus bonum majori antehabere, contra conscientiam, ut Epic-
tetus *cap. 75*. Verendum enim ne paulatim et malum bono praeferamus. In singulis
quae nobis occurrunt externis, exercitium virtutis quaeramus. Deum ardentem pre-
cari. Cicero: *De natura Deorum* lib. 2. *nemo vir magnus sine divino afflatu unquam*
fuit. Illud Pythagoricum: singulis noctibus ante somnium acta recolere. 5

Praecepta circa sapientiam, cohibendum assensum ante rem clare perceptam.
Meminerimus nullius rei essentiam agnoscere, sed attributa tantum essentialia. Ea im-
mediate competere subjecto, nec rationem reddi posse cur insint. Ideam cuiusque rei
ex attributis essentialibus componi, ad perfectam scientiam requiri non solum ideam
distinctam sed et adaequatam, seu cognitionem omnium attributorum essentialium. 10
Cartesius male hominem sola cogitatione definit.

'Aei αγαθος εστιν αγαθος. Nemo bonus nisi qui semper.

Qui minimis indiget, Deo proximus, qui indiget nullo.

Si ventri bene, si lateri pedibusque tuis, nil

Divitiae poterunt regales addere majus. 15

Paupertati Probae honorem aliquem et observantiam deberi censeo.

Frustra viro probo carceris squalorem, frustra solitudinem minaris, splendide
habitat, quem divina praesentia semper circumfulget.

Coelum ipsum non stultitia petimus sed virtute. Cicero in *Somnio: vestra vero*
quae dicitur vita mors est. Socrates qui nihil se scire aiebat, illud tamen constanter 20
asseverabat, animas esse immortales. Praeclara Mori, capite ultimo: si patientia cares,
pro certo scias te occultum semper aut principis, aut patriae, aut religionis, aut horum
omnium circumgestare proditorem; si patientiam nactus sis, dic feroculis illis, dic
hominum larvis animam humanam nec flammis absumi, nec aquis extinguere, nec
tortorum lanienis discerpi, nec animam invitam a Deo ac virtute avelli. Reddendum 25
Deo depositum vitae, cum repositum. Reposcat autem cum salva pietate vivere non
possumus. Deum in extremis angustiis non solere deesse suis, vitamque beatam vix in
mediis tormentis interrumpi, modo se animus non remittat. Nulla animorum origo
reperiri potest in terris. Beata mors et carnificina quae fortes et constantes animas ad
tanta gaudia transmittit. Ne qua fraus fiat religioni, credo quae de Deo anima virtute 30
tam praeclara in veterum scriptis, antiquissimae Ecclesiae doctrinae ac veteri Cabalae
deberi.

5 Illud Pythagoricum: IAMBlich, *De vita Pythagorica*, 165.
Epist., I, 12, 5. 19 CICERO, *De republica*, VI, 14.

14 f. *Si ventri . . . majus*: HORAZ,

26. EPISTOLAE TRES D. B. DE SPINOZA AD D. OLDENBURGIUM

[2. Hälfte Oktober 1676(?)]

Überlieferung:

L Abschrift: LBr. 886 Bl. 7–8. 1 Bog. 2°. 3 2/3 Sp. mit Randbemerkungen.

E GERHARDT, *Philos. Schr.* 1, 1875, S. 123–130.Teildruck: GEBHARDT, *Spinoza Opera* 4, 1924, S. 311–316, 326–330, 306–309.

Die Vorlagen für seine Abschrift der Briefe von Spinoza an Oldenburg, die dessen Fragen und Bedenken bezüglich des *Tractatus theologico-politicus* betreffen, scheint Leibniz von Oldenburg selbst erhalten zu haben, als er auf dem Weg nach Hannover im Oktober 1676 in London Station machte. Seine Abschrift wie auch die Randbemerkungen dazu dürften in die Zeit seines Londoner Aufenthaltes fallen. Die Abweichungen gegenüber den *Opera posthuma* von SPINOZA (1677), u.a. in der Reihenfolge (vgl. GEBHARDT, *Spinoza Opera* 4, 427 ff.), könnten wie im Falle der *Communicata* (vgl. N. 19), wenn nicht durch Leibniz' Abschrift, durch eine andere Vorlage zu erklären sein.

Die Fußnoten mit * verweisen im Unterschied zu den Randbemerkungen auf Zusätze von Leibniz in seiner Abschrift der Briefe.

Epistolae tres D.B. de Spinoza ad D. Oldenburgium.

Nobil^{issime} D^{ne}. Video tandem quid id fuerit, quod a me postulabas ne evulgarem. Sed quia id ipsum praecipuum fundamentum est eorum omnium, quae in tractatu quem edere destinaveram habentur, volo hic paucis explicare qua ratione ego fatalem omnium rerum et actionum necessitatem statuam. Nam Deum nullo modo fato sub- jicio, sed omnia inevitabili necessitate ex Dei natura sequi concipio,¹ eodem modo, quo omnes concipiunt quod ex ipsius Dei natura sequatur, ut Deus se ipsum intelligat, quodsane nemo negat ex divina natura necessario sequi; et tamen nemo concipit, quod Deus fato aliquo coactus, sed quod omnino libere, tametsi necessario, se ipsum intelligat.

Deinde haec² inevitabilis rerum necessitas nec jura divina, nec humana tollit. Nam ipsa moralia documenta sive formam Legis cujusvis ab ipso Deo accipiant sive non, divina tamen sunt ac salutaria, et si bonum quod ex virtute et amore divino sequitur, a Deo tanquam iudice accipiamus, vel quod ex necessitate divinae naturae

¹ Hoc ita explicari debet, Mundum aliter produci non potuisse, quia Deus non potest non perfectissimo modo operari. Cum enim sapientissimus sit, optimum eligit. Minime vero putandum est omnia ex Dei natura sine ullo voluntatis interventu sequi. Exemplum de operatione Dei qua se ipsum intelligit, non videtur appositum, quia id fit citra interventum voluntatis.

² Qualem explicui.

³⁴ explicui: vgl. N. 7.

emanet,³ non erit propterea magis vel minus optabile, ut nec contra mala quae ex pravis actionibus et affectibus sequuntur, ideo quia necessario ex iisdem sequuntur, minus timenda sunt; et denique sive ea quae agimus necessario, sive contingenter agamus, spe tamen ac metu ducimur.

Porro homines coram Deo nulla alia de causa sunt inexcusabiles⁴ quam quia in ipsius Dei potestate sunt ut lutum in potestate figuli, qui ex eadem massa vasa facit alia ad decus, alia ad dedecus. Ad haec pauca si aliquantulum attendere velis, non dubito quin facili negotio ad omnia argumenta quae in hanc sententiam objici solent, respondere possis, ut multi jam mecum experti sunt.

Miracula et ignorantiam pro aequipollentibus sumsi,⁵ quia ii qui Dei existentiam et religionem miraculis astruere conantur, rem obscuram per aliam magis obscuram, et quam maxime ignorant, ostendere volunt, atque ita novum argumentandi genus afferunt, redigendo scilicet; non ad impossibile, ut ajunt, sed ad ignorantiam. Caeterum meam de miraculis sententiam satis opinor explicui in *tractatu theologico-politico*. Hoc tantum hic addo, quod si ad haec attendas, quod scilicet Christus nec Senatui, nec Pilato, nec cuiquam infidelium, sed Sanctis tantummodo apparuerit, et quod Deus neque dextram neque sinistram habeat, nec in loco sed ubique secundum Essentiam sit, et quod materia ubique sit eadem, et quod Deus extra Mundum, in

³ Si omnia necessitate quadam ex divina natura emanant, omniaque possibilia etiam existunt, aequae facile male erit bonis ac malis. Tolletur ergo moralis philosophia.

⁴ Hunc locum autor explicare tentavit Epistola sequenti, ubi quaedam annotabo.

⁵ Si miracula ita concipimus, ut Deus manum admoliaturo Mundo, quemadmodum opifex automato, quod alioquin aliter decursurum esset, Miracula neque sapientiae, neque naturae Divinae congruere arbitror. Si vero omnia jam ab aeterno ita praeordinata credamus, ut certis quibusdam temporibus singulari causarum concursu admiranda contingant, Miracula Philosophiae conciliari posse arbitror: si scilicet Miracula intelligamus, non quae sint supra naturam rerum, sed quae sint supra naturam corporum sensibilibum. Neque enim video quid prohibeat esse mentes quasdam, nostris potentiores, corpore licet aliquo indutas, quarum ministerio miranda patrentur; ideo nec video quid vetet Christi resurrectionem et ascensionem literali sensu intelligi.

24 ut (1) conc (2) mutationes (3) Deus L 32 patrentur; (1) His positus non video aut (2) ideo
... video L 32 resurrectionem (1) aut (2) et L 35

spatio quod fingunt; imaginario sese non manifestet; et quod denique corporis humani compages intra debitos limites solo aëris pondere coerceatur,⁶ facile videbis hanc Christi apparitionem non absimilem esse ab illa qua Deus Abrahamo apparuit, quando tres vidit homines, quos ad secum prandendum invitavit.⁷ At dices, Apostolos omnino credidisse quod Christus a morte resurrexerit, et ad coelum revera ascenderit; quod ego non nego. Nam ipse etiam Abrahamus credidit quod Deus apud ipsum pransus fuerit, et omnes Israëlitae, quod Deus ex coelo igne circumductus⁸ ad montem Sinai descenderit et cum ipsis immediate locutus fuerit, cum tamen haec pluresque aliae ejusmodi apparitiones seu revelationes fuerint captui et opinionibus eorum hominum accommodatae, quibus Deus mentem suam iisdem revelare voluit. Concludo itaque Christi a mortuis resurrectionem revera spirituales, et solis fidelibus ad eorum captum revelatam fuisse,⁹ nempe quod Christus aeternitate donatus fuerit, et a mortuis (mortuos hic intelligo, eo sensu quo Christus dixit, *sinite mortuos, mortuos suos sepelire*) surrexit, simulatque vita ac morte singularis sanctitatis exemplum dedit, et eatenus discipulos suos a morte suscitavit, quatenus ipsi hoc eius vitae et mortis exemplum sequuntur.¹⁰ Nec difficile esset totam Evangelii doctrinam secundum hanc hypothesin explicare.¹¹ Imo caput 15. Epist. 1. ad Corinth. ex sola hac

⁶ Potest corpus humanum subtilius reddi et perfectius, ut ab igne, terra, aliisque sensibilibus nec destrui, nec impediri queat.

⁷ Non satis intelligo convenientiam harum duarum apparitionum: Nam Deus Abrahamo et Israëlitis apparuit alia quadam forma (humana scilicet) assumpta; Christus post mortem Apostolis, sua.

⁸ * Puto circumductus.

⁹ Aut somnium fuit ergo, aut imaginationis vi objecta vigilantibus species; quod parum verisimile, in tanto simul et toties sentientium numero.

¹⁰ Haec a mortuis resurrectio, utique non nisi metaphorica fuerit, aut si mavis allegorica (Allegoria enim metaphora continuata est), ut mox fatetur autor harum Epistolarum. Quod approbarem, si qua esset huc confugiendi necessitas, quae tamen nulla est.

¹¹ Cui bono? quando fatetur autor, Apostolos haec sensu alio, nempe literaliter intellexisse. Frustra ergo illis metaphoricum sensum affingimus. Nisi volumus Apostolos divino quodam afflatu scribentes; non intellexisse sensum verborum quae Spiritus quidam superior ipsis dictabat. Sed hoc alienum esse arbitror a sententia auctoris *tractatus Theologico-politici*: ita enim admitteret miraculum, in modo quo scripti sunt libri Apostolici.

¹⁹ impediri (1) possit (2) queat L ²⁰ intelligo (1) conpirationem (2) convenientiam L
²⁰ Nam erg. L ²¹ et Israëlitis erg. L ²⁴ aut (1) fortis imaginationibus (2) imaginationis effectus

13 f. *sinite . . . sepelire*: Luc. 9, 60.

hypothesi explicari potest, et Pauli argumenta intelligi, cum alias communem hypothesein sequendo infirma appareant, et facili negotio refelli possint. Ut taceam, quod Christiani omnia, quae Iudaei Carnaliter, Spiritualiter interpretati sunt.¹² Humanam imbecillitatem tecum agnosco. Sed te contra rogare mihi liceat, an nos homunciones tantam naturae cognitionem habeamus ut determinare possimus, quous-
 que eius vis et potentia se extendat, et quid ejusdem vim superet? Quod quia nemo sine arrogantia praesumere potest, licet ergo, absque jactantia, miracula per causas naturales quantum fieri potest explicare; et quae explicare non possumus, nec etiam demonstrare quod absurda sint, satius erit de iisdem iudicium suspendere, et religionem ut dixi sola doctrinae sapientia astruere.¹³ ¹⁴ Loca denique Evangelii Iohannis, et Epistolae ad Hebraeos, iis quae dixi repugnare credis, quia linguarum Orientalium phrases Europaeis loquendi modis metiris; et quamvis Iohannes suum Evangelium Graece scripserit, Hebraizat tamen. Quicquid sit, an credis, quando scriptura ait quod Deus in nube sese manifestaverit, aut quod in Tabernaculo et in templo habitaverit, quod ipse Deus naturam tabernaculi aut templi sumserit? atqui hoc summum est, quod Christus de se ipso dixerit, se scilicet templum Dei esse;¹⁵ nimirum, quia, ut in praecedentibus meis dixi, Deus sese maxime in Christo manifestavit, quod Iohannes ut efficacius exprimeret, dixit, verbum factum esse carnem.

¹² Non ita tamen ut ipsam tollerent rem. Exempli causa Messiam liberaturum a malis corporeis credidere Iudaei; mentes autem illustrare debuisse persuasum est Christianis. Utrique tamen in eo consentiunt, Messiam esse certum quendam hominem, non vero quendam personam fictitiam aut allegoricam.

¹³ ¶

¹⁴ Sensus est, credo, veritatem religionis Christianae probari debere non miraculis, sed ipsius a Christo promulgatae doctrinae praestantia et sanctitate. Fatebitur tamen autor noster, si probari possint miracula, eorum quoque rationem habendam, nec praeclarum adeo Providentiae testimonium negligendum, tum quia sapientis est Dei consilia atque opera cognoscere, et admirari; tum quia vulgus, et in universum quicumque veram philosophiam non tenent, miraculis facilius convincuntur.

¹⁵ Videtur autor noster peculiarem quandam erga Christum venerationem profiteri. Itaque non facile, credo, asseret, Christum aliquid dixisse contra sententiam suam, et ut discipulos falleret. Dixit autem se tertia die resurrecturum, se venturum in nubibus: necesse ergo foret Christum ipsum, in errores eosque admodum crassos et pudendos incidisse. Quod illa sapientia indignum est, quam praeclara eius documenta testantur.

(3) imaginationis L 25 parum (1) probabile (2) verisimile L 28 approbarem | facilius gestr. | si L 28 f. quae ... est erg. L 30 alio, nempe erg. L 34 miraculum, (1) (litera) (2) in L 19 tamen | semper gestr. | ut L 20 malis (1) externis (2) corporeis L

Epistola 2da. Nobil^{me} D^{ne}. Quod in praecedentibus meis dixi, nos ideo esse inexcusabiles, quod in Dei potestate sumus, ut lutum in manu figuli, hoc sensu intelligi volui, videlicet quod nemo Deum redarguere potest, quod ipsi naturam infirmam, seu animum impotentem dederit. Sicuti enim absurde circulus quereretur, quod Deus ipsi globi proprietates, vel infans qui calculo cruciatur, quod ei corpus sanum non dederit; sic etiam homo animi impotens, queri non potest, quod Deus ipsi fortitudinem, veramque ipsius Dei cognitionem et amorem negaverit, quodque ipsi naturam adeo infirmam dederit, ut cupiditates suas nec coërcere, nec moderari possit. Nam ad naturam cuiuscunque rei nihil aliud competit, quam quod ex data ipsius causa necessario sequitur. Quod autem ad naturam cuiusque hominis non competat ut animo forti sit, et quod in potestate nostra non magis sit corpus sanum quam mentem sanam habere, negare nemo potest, nisi qui tam experientiam quam rationem negare velit. At instas, si homines ex naturae necessitate peccant, sunt ergo excusabiles,¹⁶ nec quid inde concludere velis explicas, an scilicet quod Deus in eos irasci nequeat, an vero quod beatitudine, hoc est Dei cognitione et amore digni sint. Sed si primum putas, omnino concedo Deum non irasci, sed omnia ex ipsius sententia fieri,¹⁷ at nego, quod propterea omnes beati esse debeant: possunt quippe homines excusabiles esse, et nihilominus beatitudine carere, et multis modis cruciari.¹⁸ Est enim equus excusabilis, quod equus et non homo sit, at nihilominus equus et non homo esse debet. Qui ex morsu canis furit, excusandus quidem est, et tamen jure suffocatur,¹⁹ et qui denique cupiditates suas regere, et metu legum easdem coërcere nequit, quamvis aliam ob infirmitatem excusandus sit, non potest tamen animi acquiescentia, Deique cognitione et amore frui, sed necessario perit.²⁰ Neque hic necesse esse puto, monere, quod

¹⁶ Excusabilis est, qui poenam non meretur. At vero etiam qui impotenti sunt animo mereri possunt poenam; et generaliter in quorum potestate fuit male non agere; si scilicet voluissent. An autem in eorum potestate fuerit, velle; nihil ad rem pertinet. Sufficit ad poenam comperta voluntas scelerati.

¹⁷ Cum dicimus Deum irasci, intelligimus facere quod irascentes solent, id est punire, quamvis non, ut homines, ob rem gestam doleat.

¹⁸ Hoc non sine cautela transmittendum: et credibile est postulare naturam Dei, sive rerum perfectionem, ut eae tandem mentes felices esse deprehendantur, quarum voluntas recta est.

¹⁹ Haec inter homines contingere possunt, at in optima Respublica, id est Mundo, credibile est non nisi malos posse esse in summa infelices.

²⁰ Quia ipsi deest voluntas recta et sincera.

quando scriptura ait, Deum in peccatores irasci, eumque iudicem esse, qui de hominum actionibus cognoscit, iudicat et statuit, more humano, et secundum receptas vulgi opiniones loquatur; quia ipsius intentum non est philosophiam docere, nec homines doctos, sed obtemperantes facere. Quo propterea pacto videar, ex eo quod miracula et ignorantiam pro aequipollentibus sumserim, potentiam Dei et hominum scientiam iisdem finibus concludere, non video. Caeterum Christi passionem, mortem, ac sepulturam tecum literaliter accipio, eius autem resurrectionem allegorice.²¹ Fateor quidem hanc etiam, ab Evangelistis iis narrari circumstantiis, ut negare non possimus, ipsos Evangelistas credidisse, Christi corpus resurrexisse, et ad coelum ascendisse, ut ad Dei dextram sederet, et quod ab infidelibus etiam potuisset videri, si una iis in locis affuissent, in quibus ipse Christus discipulis apparuit, in quo tamen salva Evangelii doctrina potuerunt decipi, ut aliis etiam prophetis contigit, cuius rei exempla in praecedentibus dedi. At Paulus cui Christus postea etiam apparuit, gloriatur quod Christum non secundum carnem, sed secundum spiritum noverit.²² Pro Catalogo librorum nobilissimi Domini Boylii maximas ago gratias. Denique R. Societatis praesentia negotia data occasione ex te scire expecto. Vale vir Amplissime, et me omni affectu atque studio tuum esse crede.

Epist. 3^{tia}.²³ Perbreves tuas literas 15. Novembr.²⁴ die Saturni modo elapsa accepi; in iis ea tantummodo indicas, quae in *tract. theologico-politico* crucem lectoribus fixere. Cum tamen iis etiam cognoscere speraverim, quaenam eae opiniones essent, quae religiosae virtutis praxin labefactare viderentur, de quibus multa monueras. Sed ut de tribus illis capitibus, quae notas, mentem meam tibi aperiam, dicam, et quidem ad primum, me de Deo et natura longè diversam [fovere] sententiam ab ea, quam neoterici Christiani defendere solent, Deum enim rerum omnium caus-

²¹ Est ironia.

²² Non putem Paulum a caeteris hac in re dissensisse, et Christi resurrectionem pro allegorica habuisse.

²³ Videtur haec Epistola tertia, esse potius prima. Hic enim incipit difficultatibus Oldenburgii respondere; et negat religionem miraculis, hoc est ignorantia astrui debere. Unde sequente Epistola, quae hic primo loco scripta est, explicuisse videtur, quo sensu miracula et ignorantiam habuerit pro aequipollentibus.

²⁴ *[1675]

am immanentem, ut ajunt, non vèro transeuntem statuo. Omnia, inquam, in Deo esse, et in Deo moveri, cum Paulo affirmo, et forte etiam cum omnibus antiquis philosophis, licet alio modo,²⁵ et auderem dicere, cum antiquis omnibus Hebraeis, quantum ex quibusdam traditionibus, tametsi multis modis adulteratis conjicere licet. Attamen quod quidam putant *Tractatum Theol.-polit.* eo niti, quod Deus et natura²⁶ 5 unum et idem sit, tota errant via. Ad miracula deinde quod attinet, mihi contra persuasum est, divinae revelationis certitudinem, sola doctrinae sapientia, non autem miraculis, hoc est ignorantia, adstrui posse. Quod satis prolixè cap. 6. de Miraculis ostendi. Hoc tamen hic addo, me inter religionem et superstitionem hanc praecipue agnoscere differentiam, quod haec ignorantiam, illa autem sapientiam pro 10 fundamento habeat, et hanc causam esse credo, cur Christiani non fide, neque caritate, neque reliquis spiritus s. fructibus, sed sola opinione inter reliquos dignoscuntur, nempe, quia ut omnes, solis miraculis, hoc est ignorantia, quae omnis malitiae fons est, se defendunt, atque adeo fidem, licet veram, in superstitionem vertunt. Verum an huic malo remedium adhibere Reges unquam concedent, valde dubito. De- 15 nique ut de tertio etiam capite, mentem meam clarius aperiàm, dico ad salutem non esse omnino necesse Christum secundum carnem noscere; sed de aeterno illo Dei filio, hoc est Dei aeterna sapientia, quae sese in omnibus rebus, et maxime in mente humana, et maxime in mente Christi Iesu manifestavit, longe aliter sentiendum. Nam nemo absque hac ad statum beatitudinis potest pervenire, utpote quae sola 20 docet, quid verum, quid falsum, bonum et malum sit. Et quia uti dixi, haec sapientia per J. Christum maxime manifestata fuit, ideo ipsius discipuli eandem quatenus ab ipso fuit revelata, praedicaverunt, seseque spiritu illo Christi super reliquos gloriari posse ostenderunt. Caeterum quod quaedam Ecclesiae his addunt, ut quod Deus na-

²⁵ Parmenides et Melissus apud Platonem et Aristotelem relati non abludentia 25 docuere. Memini me aliquando *Parmenidem* Platonis in demonstrationis formam contrahere. Tametsi non per omnia probem. Hebraeorum veterum loca, vellem citari. Stoici traduntur Mundum ipsum credidisse Deum, simili fortasse sensu, quamquam alii non recte eos interpretati videantur. Dicitur potest utique: omnia unum esse, omnia in Deo esse; quemadmodum effectus in causa sua plena continetur, et proprie- 30 tas alicuius subjecti, in ejusdem subjecti essentia. Certum est enim existentiam rerum esse consequentiam Naturae Dei, quae fecit, ut non nisi perfectissima eligi possent.

²⁶ *Per quam massam quandam, sive materiam incorpoream intelligunt.

²⁷ Tametsi . . . probem *erg. L* ³⁴ quandam | corpoream *gestr.* | sive *L*

²⁷ *Parmenidem* . . . formam: nicht aufgefunden.

turam humanam sumserit, monui expresse, me quid dicant nescire, imo ut verum fatear non minus absurde mihi loqui videntur, quam si quis mihi diceret, quod circulus naturam quadrati induerit.²⁷ Atque haec sufficere arbitror, ad explicandum quid de tribus illis capitibus sentiam, an eadem Christianis, quos nosti placitura sint, id tu melius scire poteris. Vale.

5

²⁷ Qui incarnationem docent, mentem suam similitudine Animae Rationalis corpori unitae explicant. Non ergo aliter volunt Deum assumsisse naturam hominis, quam mens assumsit naturam corporis, eo scilicet modo quo id constat experientia: quicquid sit de explicandi modis. Quod ergo de circulo naturam quadrati sumente dicitur, non potest magis objici incarnationi, quam corporis cum anima unioni.

10

D. ANNOTATA

27. MECHANICA IN POLITICIS
[1672-1676 (?)]

Überlieferung: L Aufzeichnung: LH IV 4, 13 c Bl. 39. 1 Zettel (6 x 7, 5 cm). 17 u. 4 Zeilen.

Das Stück dürfte aufgrund von Papier und Schrift der Pariser Zeit zuzuweisen sein.

Mechanica in Politicis.

5

Quanti Momenti sint in politicis considerationes Mechanicae vulgus politicorum ignorat; nam minora ista tanquam artificibus ex infima plebe propria, ipsi infra se seducunt; et assueti extemporaneis meditationibus Mathematicae inquisitiones profundiores pro difficilibus magis habent, nesciunt scilicet imperiti, Militaria et oeconomica esse nervos et venas corporis civilis, ea autem mechanicis physicis et mathematicis principiis nituntur. At non ignoravit Macchiavellus, qui libro ultimo *artis militaris* non dedignatur inquirere, cur radii rotarum tormenta majora sustinentium fiant obliqui.

10

7 artificibus (1) plebejis propria (2) ex L 8 meditationibus (1) Mathematicis considerationes, atque (2) Mathematicae L

15

11 N. MACCHIAVELLI, *Libro della arte della guerra*, 1521, VII, 5. (letzte) Frage Battistas.

28. BONS LIVRES POUR LE DROIT FRANÇAIS

[1672-1676 (?)]

Überlieferung: *L* Aufzeichnung: LH II, 6 Bl. 79 a. 1 Streifen (16 x 1 cm). 2 Zeilen.

Die Notiz dürfte sich Leibniz nach einem Gespräch mit dem Sekretär der Pariser Akademie Jean Gallois gemacht haben, mit dem er in regem Gedankenaustausch stand, seit er ihm Ende 1672 seine *Accessio ad arithmetica infinitorum* (vgl. II, 1 N. 109) übersandt hatte.

Institutions du droit coutumier de Loisel. Maximes du droit François. Arrests de Louet. Bons livres pour le droit françois; Mons. Gallois me les recommande.

29. MAXIMES

[1672-1676 (?)]

10

Diese Stücke lassen sich aufgrund von Papier und Schrift der Pariser Zeit zuweisen, lediglich N. 29, zeigt darüberhinaus Reste eines Wasserzeichens, das auf die Zeit um den April 1676 weist.

29₁. APPLICATION A LA MORALE

Überlieferung: *L* Aufzeichnung: LH IV 4, 13 c Bl. 33. 1 Streifen (20 x 5 cm). 9 Zeilen.
Anschließend eine Überlegung zur Zirkelkonstruktion.

15

Des Maximes les plus ordinaires du monde, donnent des applications à la morale, assez considerables. Par exemple: c'est une maxime ordinaire, lorsque vous voyez qu'un homme a besoin de vous n'attendez pas qu'il vous prie. Consequence,

16 f. morale, (1) dont on ne s'apperçoit pas (2) assez L

quand vous entendez qu'un homme conte une histoire, qui est arrivée en vostre presence, n'attendez pas qu'il vous cite, et allez au devant du besoin qu'il peut avoir de vostre témoignage. Item Maxime: il faut jamais se servir des raisons ou la mauvaise consequence est apparente. Consequence: il ne faut pas qu'on cite ses valets pour témoins, car *suspectus est testis domesticus, et cui imperari potest*. Pour la precedente j'ajoute une raison pour quoy, il ne faut pas attendre que vostre amy vous cite. Parceque vostre témoignage ne luy sera plus si utile, quand il vous aura cité; car il sera un peu suspect; à cause que vous ne voudriez pas luy donner ny dementi facilement, ny le délaisser au besoin.

29₂. DES GENS

10

Überlieferung:

L Aufzeichnung: LH IV 4, 13 c Bl. 38. 1 Zettel (5, 8 x 4, 2 cm). 7 Zeilen.

E GRUA, *Textes*, 1948, S. 701.

Il faut tousjours regarder les gens par leur bon costé, excepté, quand on est obligé de s'embarquer avec eux dans quelqu'affaire, car alors il est raisonnable de prendre ses precautions.

29₃. DU TORT

Überlieferung:

L Aufzeichnung: LH IV 4, 13 c Bl. 40. 1 Zettel (6 x 6, 5 cm). 14 Zeilen. Auf der Rückseite Reste einer Rechnung.

E GRUA, *Textes*, 1948, S. 701 f.

20

Il est quelques fois utile que nous souffrions qu'on nous fasse quelque tort dans une matiere de peu de consequence, car si quelque grand y a trempé, cela luy donnera quelque penchant (s'il est d'un bon naturel) à nous faire du bien dans quelque autre rencontre; et on peut menager la chose en sorte, que la seconde soit plus importante à nous, que la premiere.

29. DE SUPERFLUIS MANDATIS

Überlieferung: *L* Aufzeichnung: LH IV 4, 13 c Bl. 17. 1 Streifen (9,5 x 3,5 cm). 6 Zeilen.

Cavendum est ne his quibus imperamus inutilia ac superflua mandata demus, aut ea minute nimis explicemus, quae ipsi per se judicare debent. Ita enim relaxatur eorum animus, ut nihil sibi faciendum putent, quam quod diserte totidemque pro-
pmodum verbis mandatum est. 5

30. DE PROROGANDA VITA

[1673 - 1676 (?)]

Überlieferung:

L Aufzeichnung: LH IV 4, 13 c Bl. 16. 1 Streifen (21,5 x 1,5 cm). 4 Zeilen. Auf beiden 10
Seiten des Streifens Reste mathematischer Aufzeichnungen.

E E. HOCHSTETTER, *Zu Leibniz' Gedächtnis*, in: *Leibniz zu seinem 300.
Geburtstag 1646-1946* (Lieferung 3), Berlin 1948, S. 1.

Der Streifen trägt kein Wasserzeichen. Die Reste einer mathematischen Gleichung weisen diese Notiz
in die Pariser Zeit nach 1673. 15

Vitae magnitudo non nisi a multitudine actorum aestimari potest: *Ne contons pas
les ans. Les gestes font la vie. Dit Ronsard, dans un poëme sur la mort de Charles IX.*
Tempus magnum apparet non nisi a multitudine mutationum quae in eo contingunt.
Itaque diu ut vivamus in nostra est potestate, si scilicet minutas etiam temporis nostri
partes sensibiles reddamus. Posset scribi dissertatio de proroganda vita. 20

16 Vgl. P. RONSARD, *Le tombeau du feu Roy Tres-Chrestiens Charles IX (1574)*: L'âge ne sert de rien, les gestes font la vie.

31. GESPRÄCH MIT NEURÉ

[1674-1676 (?)]

Überlieferung:

L Aufzeichnung: LH IV 7B 6 Bl. 13. 1 Streifen (17,5 x 3 cm). 5 Zeilen.

E BODEMANN, *Die Leibniz-Handschriften*, 1895, S. 99.

5

Schrift und Inhalt weisen die Aufzeichnungen in die Pariser Zeit. Der Hinweis Neurés auf die Charakteristik Aleaumes und mit ihm diese Notiz dürften der für Sommer bis Herbst 1674 angenommenen Niederschrift des Stückes N. 45 vorangegangen sein, in dem Leibniz bereits ausführlicher darauf eingeht.

Neuré tractabit de amicitia, ego quoque ita arbitror, maximum vinculum post religionem, esse amicitiam, id est ipsam vitae consuetudinisque jucunditatem. 10

Quod de Aleaumii characteristicam dixit Neuré id mihi vim characteristicam in animum revocat, Algebrae scilicet universalis. Eam Aleaumii Mathematici illius temporis, ut Henrion, Beaugrand aliique, admirabantur; nulla erat Machina, sed notae certae quas sibi effinxerat.

32. CORDEMOY ÜBER DESCARTES

15

[1675 - 1676 (?)]

Überlieferung: L Aufzeichnung: LH IV 1, 4 h Bl. 7. 1 Streifen (12 x 1,5 cm). 3 Zeilen.

Leibniz hat den Occasionalisten Géraud de Cordemoy beim Herzog von Chevreuse in Paris kennengelernt. Da er sich vor allem in seinen beiden letzten Pariser Jahren Notizen zum Ausschneiden und Sammeln gemacht hat, datieren wir diese Bemerkung auf 1675/76. 20

Cordemoy a fait une lettre à un sçavant religieux pour faire voir que la philosophie

12 Aleaumii *erg.* L 13 Beaugrand *erg.* L

21-S. 380,2 Gemeint ist die anonym erschienene *Copie d'une Lettre Ecrite à un sçavant Religieux de la Compagnie de Jesus: Pour montrer, I. Que le Systeme de Monsieur Descartes, et son opinion touchant les bestes, n'ont rien de dangereux. II. Et que tout ce qu'il en a écrit, semble estre tiré du premier Chapitre de la Genese.* (1668); Adressat war Gabriel Cossart.

[de] des Cartes est du premier chapitre de la Genese. Ce traité ne porte pas le nom de l'auteur.

33. GESPRÄCHE MIT TSCHIRNHAUS UND ANDEREN [Oktober 1675 – Februar 1676 (?)]

Die hier zusammengefaßten Aufzeichnungen beruhen vor allem auf Gesprächen mit Tschirnhaus, 5
der, wie aus einem Schreiben von H. Oldenburg an Leibniz hervorgeht (vgl. III, 1 S. 289), wohl Ende
September 1675 in Paris eintraf. Die von Leibniz auf den 1. und 4. Oktober datierten Stücke N. 33₁ und
N. 33₂ dürften auf die ersten Gespräche zwischen Leibniz und Tschirnhaus zurückgehen. Da auch die
Aufzeichnung N. 33₃ noch ganz unter dem Eindruck der von Tschirnhaus aus Holland mitgebrachten
Neuigkeiten steht, dürfte sie nicht wesentlich später niedergeschrieben sein, während die Notizen über 10
Spinozas *Ethica* in Stück N. 33₄ deutlich später anzusetzen sind. Unter dem Eindruck der Gespräche mit
Leibniz läßt Tschirnhaus durch Schuller am 14. November 1675 Spinoza fragen, ob man Leibniz, dessen
günstiges Urteil über den *Tractatus theologico-politicus* herausgestellt wird, Einblick in Spinozas »Scripta«
geben dürfe; doch wehrt Spinoza in seinem Antwortschreiben an Schuller vom 18. November 1675 vor- 15
sichtig ab und erbittet erst einmal weitere Auskünfte über Leibniz (vgl. GEBHARDT, *Spinoza Opera* 4,
S. 303 u. 305). Erst im Laufe des Winters scheint er seine Erlaubnis gegeben zu haben, Leibniz in den
Inhalt der *Ethica* einzuweißen. Dies dürfte etwa im Februar geschehen sein. In diesem Zusammenhang
könnte dann auch die Aufzeichnung *Communicata ex literis Schulleri* (N. 19) entstanden sein.

33₁. ÜBER EIN GESPRÄCH MIT TSCHIRNHAUS

1. Oktober 1675

20

Überlieferung: L Aufzeichnung: LBr. 943 Bl. 160. 1 Zettel (15 x 7 cm). 15 Zeilen.

1. Octobr. 1675.

Dn. Tschirnhaus mihi dixit, Dn. Schwammerdam esse nunc infectum Quak-
kerismo: vendere suas raritates. Ejus librum de Hemerobiis esse plenum speculatio-
nibus miris.

25

Stenon scripsit ad Spinosam, ut ei persuaderet Religionem Romanam.

Liber Kersei de Algebra, nullius momenti.

Laboravit Tschirnhaus cum aliis quibusdam in argilla; eam includere vitro longo, *Zuckerglas*, supra vesicam porcinae, quae calore astricta postea facit lutum satis firmum. Argilla electa, *so bund, und vielerley farben hat. In kleinen erbsgen gebracht, daß das waßer in der putrefaction sie beßer penetrirte, nach etlichen wochen fungs an zu schwizen im glas, alsdann fielen tropfen auff die erde, so sie einschluckte, lange hernach ging waßer endlich, bis es zunahm und über die materi wuchs, hernach verschwand es, kam hernach ganz wieder, die materi schwarz, waßer verschwand wieder, kam endlich wieder, zuletzt blieb die materi in asche oder sand mit vielen farben, so wunderlich, ward weiter nichts daraus. Ego puto daß waßer von der lufft von außen.*¹

33₂. ÜBER DIE POLYGAMIE

4. Oktober 1675

Überlieferung:

L Aufzeichnung: LH I 20 Bl. 257. 1 Zettel (18 x 9 cm). 18 Zeilen.

Teildruck: GRUA, *Textes*, 1948, S. 852 f.

(4) octobre 1675.

Ce matin j'ay receu une lettre de Mons. Gallois. J'ay veu Mons. Tschirnhaus, qui me dit d'avoir veu en Hollande un livre imprimé, de peu de feuilles, en latin, d'un auteur Allemand, qui estoit protégé par Mons. de Konigsmark (qui a esté tué devant Bonne). Il pretend dans ce livre de prouver que la polygamie est necessaire, et selon la loy de Dieu et de la nature, et que la monogamie est une invention du diable, ennemy

¹ Willoughby *Ornithologia*.

Bartholini novissima anatomiae editio, in qua nova inventa.

9 die materi schwarz, waßer *erg.* L 17 (1) 3. (2) (4) L

¹ Stenon: *Ad novae philosophiae reformatorem de vera philosophia*, 1675 (GEBHARDT, *Spinoza Opera*, 4, Epist. LXVII bis). 18 lettre de Mons. Gallois: nicht gefunden; vgl. III, 1 N. 63. 20-S. 382,9 auteur Allemand: wohl JOH. LEYSER, *Discursus de polygamia*, 1673; kein Exemplar nachgewiesen. 23 Willoughby starb 1672; seine *Ornithologia* wurde erst 1676 posthum hrsg. von Johannes Ray. 24 Die *Anatomia* von Caspar Bartholinus wurde 1673 neu hrsg. von seinem Sohn Thomas.

du genre humain et de son accroissement, il allègue quantité de passages de la S^e écriture, qui sont bien tiré par les cheveux.² Il ne permet pas pourtant aux femmes d'avoir plusieurs maris. Comme de raison. Il dit qu'il a parlé à plusieurs habiles hommes, qui sont demeurés d'accord avec luy, mais qui ont respondu qu'on n'oseroit le dire. Il les accuse là dessus, comme lasches, qui n'osent pas avouer la verité divine, reconnue, qu'ils commettent un peche *in spiritum sanctum, ut resistentes agnitae veritati*. Sur la fin il allegue ce passage de la S^e écriture, *maledictus qui opus Domini negligenter facit*: et à la marge: *NB. hoc est opus Domini, intelligit actum generatio-* nis.

Mons. Tschirnhaus dit, qu'il y a un libraire en Hollande (à Amsterdam) chez qui se tiennent des conferences des Cartesiens et des Sociniens. Car cela passe pour une même chose en Hollande.

33. ÜBER GESPRÄCHE MIT TSCHIRNHAUS, MATTHION UND JUSTEL

Überlieferung: L Aufzeichnung: LBr. 943 Bl. 158. 1 Zettel (19 x 17 cm). 36 Zeilen.

Mons. Tschirnhaus a veu un petit livre imprimé en Hollande du siecle passé: *arcana arcanorum arcanissima*. L'auteur avoit fait des propositions à Messieurs les Estats, il se plaint, qu'on s'en est moqué. Il partage les desirs des hommes par ordre, et il dit d'avoir les remedes à satisfaire à tous. La pierre philosophale en est le moindre.³

Mons. Tschirnhaus m'a fait voir Comenii *Ianuam Rerum*, petit livre, in 4°, imparfait. Il a trouvé quelque chose de MS. en Angleterre, qu'il y a adjouté.⁴

² Est multae lectionis.

³ Vidi ipse.

⁴ Legi. Rosius.

10 (à Amsterdam) erg. L 15 en (1) Allemagne impr (2) Hollande L

7 f. *maledictus . . . facit*: Jer. 48, 10. 8 f. Die von Leyser angezogene Stelle findet sich auf S. 13 der stark erweiterten und kommentierten Ausgabe von 1682 bereits in Thesis II; der Randbemerkung entspricht der Kommentar 17 auf S. 28. 16 *arcana . . . arcanissima*: wohl das verschollene Buch von PETRUS MORMIUS, *Arcana naturae totius secretissima . . . a Collegio Rosiano in lucem prodita*, Leiden 1630. 19 petit livre: vermutlich der 1649 in Lissa bei Funcke erschienene Teil der *Janua rerum*. Schon damals selten, heute gänzlich verschollen.

Mons. Tschirnhaus avoit commencé un petit traité de l'art de polir les verres, par divisions à la mode des Ramistes.

Mons. Tschirnhaus me conta qu'un nommé Muth Apothiquaire Danois avoit fait une fourberie pretendant de faire une augmentation qui n'a pas reussi. Il avoit jetté plusieurs fois de l'or dans le creuset, pour faire reussir le procès. 5

L'histoire de l'Usifur est arrivée au prince de Ligniz. Il en estoit si rejoui, qu'il se fit faire une teste de mort, pour se souvenir de sa mortalité.

Un oeuf jetté avec une grande force en haut, et retombant, sur la terre, ne se casse pas pourveu qu'il ne rencontre point de pierre. C'est qu'il se fait un ressort si violent, par tout l'oeuf, qu'il rejaillit plus tost que de se casser. 10

Un oeuf laissé long temps dans le vinaigre, devint si mou, avec la crouste qu'on le peut faire entrer adroitement dans un verre dont le col est estroit, il se renducit par après, et l'on s'estonne comment il est entré, car on ne le sçauroit plus faire sortir.

Mons. Matthion m'a dit qu'un moine de l'ordre de S. Benoist, nommé le pere des Gabets, a fait un livre contre la Transsubstantiation. Il estoit de la congregation de S. 15
Maure; mais pour avoir plus de liberté il s'est mis dans celle de Vivant.⁵ Il est à present à S. Miel en Lorraine, avec un autre religieux puissant et habile de leur ordre. Mons. le Card. de Rez s'y est aussi retiré à present. Mons. Iustel me dit d'avoir veu cette piece.

Il y a encor des Morinistés, sectateurs de ce Morin qui se disoit fils de Dieu: à ce 20
que dit Mons. Iustel. Ils sont à la chaine à Toulon; un habil homme de Provence leur parla depuis peu, et il dit au plus apparent entre eux; Comment miserables, ne voyez vous pas à present qu'on vous a trompé? Votre Morin n'est pas resuscité. L'autre luy repondit, qu'il l'avoit veu qu'il leur avoit preché: et qu'un jour le monde s'en apper-

⁵ über Vivant: 9

25

1 l'art de (1) travailler en verres (2) polir L 17 en Lorraine *erg.* L 17 et habile *erg.* L 20 f. à ... Justel *erg.* L 22 apparent (1) de la troupe (2) entre L 24 repondit | fort bien *gestr.* |, qu'il L

1 *Traité de l'art de polir les verres*: nicht erschienen. 6 L'histoire de l'Usifur: nicht ermittelt.
6 prince de Ligniz: wohl Georg Wilhelm von Liegnitz-Wohlau, der am 21. 11. 1675 15jährig verstorbene regierende Prinz. 15 livre contre la Transsubstantiation: Unter seinen unveröffentlichten theologischen Manuskripten (Épinal Ms 143) finden sich eine *Explicatio positionis ac praesentiae realis Christi Domini in Sacramento Altaris* und eine *Explication familière de la Théologie eucharistique*. 16 Vivant: gemeint wohl Saint-Vanne. 17 religieux: möglicherweise Dom Hennezon. 21 habil homme de Provence: nicht identifiziert.

ceuvroit. Et comme ce gentilhomme leur disant, qu'il n'y avoit qu'eux qui l'avoient veu, le Moriniste repliqua, qu'il n'y avoit que les disciples de Jesu Christ qui l'avoient veu apres sa mort; par ce que les autres n'en avoient pas esté jugés dignes, qu'ils estoient prests eux de souffrir tous les supplices du monde, pour rendre témoignage de l'avoir veus. Il y avoit de même en Angleterre un Jean Nailor. Le parlement l'avoit condamné à avoir le fouet; pour le rendre méprisable plustost que de donner à ses sectateurs l'occasion de le faire passer pour un Dieu. Lors qu'il estoit fouetté par la ville, plusieurs de ses sectateurs quoyque gens de qualité le suivirent; et luy donnerent des louanges; que c'estoit le beni de Dieu etc.

33. ÜBER SPINOZAS ETHIK

10

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 8 Bl. 20. 1 Zettel (18 x 13 cm). 28 Zeilen auf Bl. 20 r°. Auf Bl. 20 v° N. 63.

E C. I. GERHARDT, *Leibniz und Spinoza* (SB d. Akad. d. Wiss. zu Berlin, Philos.-hist. Kl., v. 29. Nov. 1889), S. 1076.

Weitere Drucke: 1. STEIN, *Leibniz und Spinoza*, 1890, S. 282 f.; 2. BODEMANN, *Die Leibniz-Handschriften*, 1895, S. 103 (Teildr.); 3. COUTURAT, *Opusc. et fragm.*, 1903, S. 523 (Teildr.).

Mons. Tschirnhaus m'a conté beaucoup de choses du livre Ms. de Spinosa. Il y a un marchand à Amsterdam (nommé Gilles Gerrit, puto), qui entretient Spinosa. Le livre de Spinosa sera de Deo, mente, beatitudine seu perfecti hominis idea, de Medicina Mentis, de medicina corporis. Il pretend de demonstrier de Deo des choses. Quod sit solus liber. Libertatem in eo consistere putat, cum actio seu determinatio non ex extrinseci impulsu, sed sola agentis natura resultat. Hoc sensu recte ait solum Deum esse liberum. Mens secundum ipsum est quodammodo pars Dei, putat sensum quendam in omnibus esse rebus pro gradibus existendi. Deum definit Ens absolute infinitum, item Ens, quod omnes continet perfectiones, id est affirmationes, seu realitates, seu quae concipi possunt. Item Deum solum esse substantiam, sive Ens per se

22 actio (1) non extrinseco sed (2) seu *L*

18 livre: *Ethica*, erschienen 1677.

subsistens seu quod per se concipi potest, creaturas omnes non nisi modos esse; hominem eatenus liberum esse, quatenus a nullis externis determinatur. Sed cum hoc sit in nullo actu hinc hominem nullo modo esse liberum. Etsi plus participet de libertate quam corpora. Mentem esse ipsam corporis ideam. Putat etiam oriri unionem corporum a pressione quadam. Vulgus philosophiam incipere a creaturis, Cartesium 5 inceperit a mente, se incipere a Deo. Extensionem non inferre divisibilitatem inque eo lapsum esse Cartesium, lapsum item esse Cartesium cum clare se videre credit ac distincte, quod mens agat in corpus vel a corpore patiatur. Putat nos morientes ple- rorumque oblivisci et ea tantum retinere, quae habemus cognitione, quam ille vocat intuitivam, quam pauci norint. Nam aliam esse sensualem, aliam imaginativam, 10 aliam intuitivam. Credit quandam transmigrationis Pythagoricae speciem, nimirum mentes ire de corpore in corpus. Christum ait fuisse summum philosophum. Putat infinita alia esse attributa affirmativa praeter cogitationem et extensionem, sed in omnibus esse cogitationem ut hic in extensione; qualia autem sint illa a nobis concipi non posse, unumquodque in suo genere esse infinitum, ut hic spatium. 15

(+ Ego soleo dicere: tres esse infiniti gradus, infimum v. g. ut exempli causa asymptoti hyperbolae; et hoc ego soleo tantum vocare infinitum. Id est majus quolibet assignabili; quod et de caeteris omnibus dici potest; alterum est maximum in suo scilicet genere, ut maximum omnium extensorum est totum spatium, maximum omnium successivorum est aeternitas. Tertius infiniti, isque summus gradus est ipsum, 20 omnia, quale infinitum est in Deo, is enim est unus omnia; in eo enim caeterorum omnium ad existendum requisita continentur. Haec obiter annoto. +)

11 intuitivam. (1) Hinc put (2) Credit L 16 dicere: (1) omnia esse Deum, maximum (2) tres L 21 Deo, (1) id (2) is L

34. ÜBER DESCARTES' NACHLASS

[Februar 1676 (?)]

Überlieferung: L Aufzeichnung: LBr. 943 Bl. 159. 1 Zettel 20 x 9 cm. 19 Zeilen.

Das folgende Stück enthält wertvolle Mitteilungen über den damals im Besitz Clerseliers befindlichen, später verschollenen Nachlaß von Descartes (vgl. unseren Kommentar). Die Gelegenheit, ihn einzusehen, dürfte Leibniz nicht zuletzt deshalb gern ergriffen haben, weil er sich zu der Zeit eingehender auch mit Descartes' *Principia philosophiae* beschäftigte (N. 15). Eines der Exzerpte (*Cat. crit.* 2, Nr. 1323A) trägt einen Datierungshinweis: »Descripti 24. Febr. 1676«. Auch ist das Wasserzeichen mit dem von N. 35, die von Leibniz mit 12. Februar 1676 datiert ist, identisch. Tschirnhaus ist wohl Ende September 1675 in Paris eingetroffen (vgl. N. 33₁). Der Besuch, bei dem er von Leibniz Clerselier vorgestellt wurde, braucht nicht erst Monate später stattgefunden zu haben. Sehr wohl kann sich aber das Abschreiben bei Gelegenheit mehrerer Besuche in die Länge gezogen haben. Das würde auch erklären, warum die im Auftrag Tschirnhausens für Leibniz angefertigte Abschrift der *Recherche* (II, 1 N. 132) erst im November 1676 und bis dahin sogar erst zu zwei Fünftel fertiggestellt war. Auch sollen die *Cogitationes privatae* (A. T. X 213-248) erst am 1. Juli 1676 von Leibniz abgeschrieben worden sein. Die Auswertung der Marginalien in diesem inzwischen verschollenen Exzerpt muß wegen seines mathematischen Inhalts der Reihe VII überlassen bleiben.

J'ay esté aujourd'hui avec Mons. de Tschirnhaus pour luy donner la connoissance de Mons. Clerselier, et pour luy faire voir les restes de Mons. des Cartes. Il nous montra un discours de Mons. des Cartes *de la recherche de la verité*, il y avoit environ 22 regles expliquées et illustrées. En latin. Il y avoit un petit dialogue françois entre Epistemon et Polyandre, qui n'estoit pas achevé. Item une *Comedie*, en françois pousse, jusqu'au quatrieme acte. Les personnes sont Alixan, et Parthenie, qui s'ayment: tous deux fils de Princes et tous deux se croyent l'un et l'autre bergers. Mais je m'étonne d'une chose, que je remarquay en feuilletant. C'est qu'il decouvre d'abord

20 discours *de la recherche de la verité*: offenbar das Original der *Regulae*, das im Stockholmer Verzeichnis des Descartes-Nachlasses als *partie d'un Traité des Regles utiles et claires pour la direction de l'esprit en la recherche de la verité* aufgeführt ist. Eine Abschrift dieses Manuskripts hat Leibniz erst 1678 von G. H. Schuller erworben (vgl. I, 3 S. 60 f.), eigh. korrigiert und mit dem Titel *Ren. Cartesii Regulae de inquirenda veritate* versehen (NLB Hannover Ms IV 308). Nach einer weiteren, heute verschollenen Abschrift wurde diese Schrift erst in den *Opuscula posthuma physica et mathematica* (Amsterdam 1701) von Jean de Raey ediert u.d.T. *Regulae ad directionem ingenii* (vgl. A. T. X S. 349-488). 21 petit dialogue françois: Eine unvollständige Abschrift dieses Dialoges hat Leibniz am 16. Nov. 1676 aus Paris von Tschirnhaus geschickt bekommen (gedruckt II, 1 N. 132). Eine weitere Abschrift, die verschollen ist, scheint ihm Schuller zusammen mit der Abschrift der *Regulae* beschafft zu haben (vgl. I, 3 S. 60, Z. 27 f.) 22 une *Comedie*: vgl. A. T. XI S. 661 f.

ce qui devoit estre gardé jusqu'au dénouement, sçavoir Parthenie ayant appris qu'elle est princesse en parle à soy même, et delibere si elle doit aimer encore Alixan, et conclut en sa faveur. Alixan est caché et entend cela; et va declarer sur le champ, qu'il l'a entendu. Elle estoit princesse de l'isle heureuse d'Island, qui luy estoit ostée par le Tyran de Stockholm; la scene est en Islande. 5

Mons. Clerselier a encor deux volumes de *Miscellanea* reliés, l'un en 4°, l'autre en 8°, où il y a beaucoup de choses physiques; des experiences et observations anatomiques de Mons. des Cartes, quelques experiences, sur les metaux, et en fait de medecine. Je m'étonne pourtant, qu'il n'y a rien davantage de cette nature. Il y a encor un *traité de la lumiere*. Voila son titre. Mais le traité même est ce que Mons. des 10 Cartes appelle son Monde, ou Meditations physiques faites comme les Metaphysiques d'un style familier; quoyqu'elles ne disent en substance que ce qui est dans ses principes philosophiques.

In *Miscellaneis*, il y avoit quelques pensées, comme par exemple de faire paroistre la muraille, verte, jaune; etc. par le moyen d'une lampe dont le verre vert, le 15 cotton vert; et dans l'huyle du ver de gris broyé. Item proposition pour faire paroistre des chiffres et autres figures par le moyen des rayons du soleil, et des miroirs.

11 physiques (1) faites à l'exemple des Mathematiques (2) faites L

6 *Miscellanea*: Aus diesen beiden Bänden könnten die Exzerpte stammen, die Leibniz 1676 angefertigt hat und die später als einzige Quelle zur Rekonstruktion der verlorengegangenen Descartes-Manuskripte gedient haben, nämlich: 1) *Remedia et vires medicamentorum* und *De Refractione* (LH III 4, 3a) mit dem eigh. Vermerk: *Descripsti 24. Febr. 1676* (eine zweite eigh. Teilabschrift der *Remedia* (LH III 5 Bl. 49) könnte späteren Datums und für einen Dritten angefertigt worden sein), 2) *Progymnasmata de solidorum elementis* (LH IV 1, 4b Bl. 1 und 15), 3) *Anatomica quaedam ex M^o Cartesii* (LH IV 1, 4b Bl. 3–12), 4) *Ex MS^o Cartesii in 4°* (LH IV 1, 4b Bl. 13–14), 5) die von Foucher de Careil aus dem Leibniz-Nachlaß veröffentlichten, heute verschollenen *Cogitationes privatae*, die Leibniz einem eigh. Vermerk zufolge am 1. Juli 1676 abgeschrieben haben soll (vgl. A. T. X S. 213–248). Der Vollständigkeit halber sei noch erwähnt, daß Leibniz später weitere, von fremder Hand gefertigte Exzerpte von Descartes erworben hat, die er korrigierte (LH IV 1, 4b Bl. 19–22). Da diese Schriften bereits kritisch in der Descartes-Ausgabe von Ch. Adam und P. Tannery ediert wurden, können wir es hier bei einem Hinweis auf die entsprechenden Stellen bewenden lassen (vgl. A. T. X S. 213–276, XI S. 543–657, 690–695 und in der 2. Auflage XI S. 725–734). 10 *traité de la lumiere*: Dieses Manuskript veröffentlichte Clerselier u.d.T. *Le Monde* als Anhang zu seiner Edition von *L'Homme de René Descartes* (Paris 1677).

35. AUFZEICHNUNGEN

[12. Februar - April 1676 (?)]

Überlieferung: *L* Konzept: LH XXXV 3 B 15, Bl. 6. 1 Bl. 2°. 14 Zeilen am unteren Ende von Bl. 6 r°.

Dieses Stück befindet sich auf einem Bogen zusammen mit Aufzeichnungen (mathematischen Inhalts), deren erste (*Cat. crit.* 2, Nr. 1310) Leibniz selbst mit »12. Febr. 1676« datiert, während die andere (*Cat. crit.* 2, Nr. 1375) Anfang April 1676 hinzugefügt wurde. Unser Stück dürfte wohl innerhalb dieses Zeitraums geschrieben worden sein. Ein Schnitt über dem letzten Absatz zeigt, daß Leibniz beabsichtigte, den unteren Teil des Blattes abzutrennen. 5

Proprietas omnis quae continet efficientem rei causam, seu generationem, sufficit ad omnia eius attributa invenienda. Scilicet quicquid generationem rei continet, ut loquitur Hobbes. 10

Utile est ut dum meditamus corpus non in quiete contineamus, sed motui cui-dam permittamus, est enim opus quadam vi et coactione ad omnimodam quietem. Unde cantus, fumare petum; aliaque id genus, deambulatio dicuntur servire ad meditationem. 15

Nomen petii Tabac, a pet à mon avis.

Droning en Suede et Dannemark veut dire la reine.

Wenn man geschossen wird fuhlt man keinen schmerzen vom Schuß, wegen geschwindigkeit. Die Rohr so weite löcher haben stoßen sehr dahehr stoßt die mus-quete gar sehr, die rohr nicht. *An ab aëre magno intrante qui dat ab initio magna inflammandi facilitatem, adeoque magnum impetum.* 20

Eine Stuck Kugel so ein gespantes tuch so leicht abzuwehren trifft durchboorts nicht, sondern nimts mit sich verwilket sich darinn und fallt nicht weit davon.

36. NOTIZEN ZUR WISSENSCHAFT UND METAPHYSIK

18. und 22. März 1676

Die hier aufgrund ihres äußeren Zusammenhanges wie ihrer gemeinsamen Eigenart zusammengefaßten Stücke scheinen so etwas wie Fragmente aus einer Art Pariser Tagebuch zu bilden, in dem sich Leibniz allerlei Wissenswertes und verschiedenartige eigene Überlegungen in loser Reihenfolge notiert hat. Als solche gehören sie in die Nähe der Unterredungen mit Tschirnhaus und anderen (vgl. N. 33), ihrem philosophischen Gehalt nach stehen sie in allernächster Nähe zu den metaphysischen Überlegungen *De summa rerum* (vgl. N. 57–61), mit denen sie sich z.T. auch zeitlich überschneiden. Für die Überlegungen zur Teilbarkeit des Raumes und zum Verhältnis von Geist und Materie vgl. vor allem das Stück *De arcanis sublimium vel de summa rerum* (N. 60), für die Bemerkung über die Kompatibilität der absoluten affirmativen Attribute vgl. vor allem die Gottesbeweise vom November 1676 (N. 79–81). Die Bemerkung über die Notwendigkeit der Aufmerksamkeit in moralischen Fragen und die damit zusammenhängende Deutlichkeit moralischer Grundsätze verbindet dieses Stück mit der Schlußbemerkung in dem Fragment *De la vie heureuse* (N. 89₃) und dem Stück *De l'usage de la meditation* (N. 89₄).

36₁. ERSTE AUFZEICHNUNG

Überlieferung: *L* Konzept: LH XXXVII 6 Bl. 14–16. (Darauf auch N. 36₂.) 1 Bog. 2° (Leibniz hat aus dem zweiten Blatt einen etwa 2 cm breiten Streifen herausgeschnitten, Buchstabenreste an der unteren Schnittkante, der obere Teil ist als Bl. 16, der untere als Bl. 15 gezählt). 1 1/2 S. auf Bl. 14 r° u. v^o.

18. Martii 1676.

Mons. Fagon est Medecin de Mad. de Montespan. C'est un tres habile homme. Messieurs Perrier le connoissent. C'est luy, qui a esté avec Mons. le duc de Mayne, et Mad. Scarron, aux eaux de Bareige. Il enseigne au jardin Royal. Il a escrit une lettre à Mons. Boccone.

Mons. Adriano Nicosanti italien, habile homme, en chymie et en Astrologie. Il dit qu'on peut volatiliser les sels fixes en les meslant avec 3 fois autant de sel volatile; et au contraire fixer par la les sels volatils. Poterius prend le jus de certaines plantes

22 Messieurs ... connoissent. *erg. L* 23 f. Il enseigne ... Boccone. *erg. L*

23 Mad. Scarron: d.i. Françoise d'Aubigné, Marquise de Maintenon.

et met tremper dedans d'autres plantes, comme dans le jus de Soucy, ou bien de Caltha, mettre Centaurium maius, Imperatoria, tormentilla etc., cela exalte les vertus. Un amy de Mons. Boccone à Bruxelles luy avoit communiqué une eau bezoardique sur le même fondement, qu'il avoit negligé, mais ayant trouvé cecy dans Poterius il en a eu regret.

Mons. Boccone me donnera la connoissance de Mons. Sanguien.

Mons. Tschirnhaus m'a fait voir une lettre de M. Schuller d'Amsterdam du mois du Mars 1676, qui dit qu'un Mechanicus de Delphit a perfectionné le Microscope de beaucoup en sorte, qu'on peut voir même les changements qui arrivent chaque jour dans l'accroissement des plantes, et distinguer les figures des parties grossieres de l'air. C'est beaucoup.

Στοργῆς mira vis in cane foeta viva dissecta. Nam si coram ipsa filium laedis, latrat, vociferatur, sin illum ori illius admoves, proprii doloris oblita silet atque magna pietate lambit, quod mirandum spectaculum saepius se in publicis theatris ostendisse, scribit optimus ille Anatomicus Realdus Columbus *de re anatomica* libro 14.

Quod aliquando boni et justii cogitatio deliberantibus nobis ad appetitum coerendum non satis valida est, eius rei causa est, quod confusam tantam habemus eo tempore theorematum de vero bono perceptionem; id est meminimus forte nos ea demonstrasse alias, sed non habeamus nunc praesentem in [animo eorum] demonstrationem; unde fit ut praesens voluptatis aut doloris sensus nos abripiat; et attentionem nostram alio avertat, cum sit theorematum de honesto potius in nobis eo tempore recitatio quaedam, quam cognitio. Itaque utile est theorematum illorum summorum demonstrationem ad ultima usque productam, semper habere in animo praesentem ut facile succurrat, tum vero infallibiliter vincemus, agnoscemus enim ac sentiemus verum bonum; cum alioqui tantum memoriae nostrae credamus nos aliquando sensisse memoranti. Quando deliberamus de agendo, et vel minima suspicio mali, abstinemus, cum possimus. Sed ne divertat animum imago voluptatis vel doloris, ideo alia statim cogitemus.

1 de (1) Mer (2) Soucy L 1 bien erg. L 2 etc. erg. L 7f. du ... 1676 erg. L 30
20 eorum animo L ändert Hrsg. 23 est (1) theoremata illa summa (2) theorematum L

Discrimen librorum, qui ex tempore scribuntur, et qui sunt fructus meditationis longae. Quando scilicet multa in unum congesta reperiuntur, quae non facile in mentem venirent, signum est libri post multam meditationem scripti.

Nulla voluntas sine ratione. Cum dicitur, *tel est nostre plaisir, sit pro ratione voluntas*. Non hoc exprimitur, jubenti pro ratione esse voluntatem; sed perinde est, ac si diceret, voluntas mea sit ratio vestra, tametsi ratio mea sit vobis ignota.

Si on prouve que la plus grande étendue possible est immobile, comme je croy; il s'en suit qu'il y a une étendue immobile.

Nunc tandem video possibilium non existentium sive quae nec sunt nec fuere nec erunt, nullum esse numerum, sive multitudinem, quia ipsamet positione sive per accidens impossibilia sunt.

Posito spatium habere partes, dum scilicet in partes vacuas et plenas, variarum figurarum, a corporibus dividitur, sequitur spatium ipsum esse totum sive Ens per accidens: continuo mutari, et aliud atque aliud fieri: mutatis scilicet partibus, et extinctis, aliisque subnatis. Sed est aliquid in spatio, quod manet inter mutationes, id vero aeternum est, neque aliud est, quam ipsa immensitas Dei, attributum scilicet unum atque indivisibile simul et immensum. Cuius spatium est consequentia tantum, ut proprietas Essentiae. Demonstrari facile potest materiam ipsam perpetuo extinguere sive aliam atque aliam fieri. Eodem modo ostendi potest, et mentem continue mutari, excepto eo quod Divinum est in nobis seu quod extrinsecus advenit, prorsus ut in spatio est aliquid divinum, ipsa immensitas Dei, ita in mente est divinum quiddam, quod Aristoteles vocabat intellectum agentem, et hoc idem est cum omniscientia Dei; quemadmodum id quod in spatio divinum atque aeternum est, idem est cum Dei immensitate et id quod in corpore sive ente mobili divinum atque aeternum est, idem est cum Dei omnipotentia; et id quod in tempore est divinum idem est cum aeter-

12 spatium | seu vacuum *gestr.* | habere L 13 ipsum (1) continuo mutari, id est nasci et interire. (2) esse L 24 in (1) mobilitate divi (2) corpore (a) divinum atque ae (b) sive L 25 divinum (1) atque (ae) (2) idem L

4 f. *sit . . . voluntas*: JUVENAL, *Satirae*, 6, 223. 22 Aristoteles: vielm. ALEXANDER VON APHRODISIAS, *De anima* 88, 24

nitate. Unum attributum mire servit ad alterum declarandum; nam aeternitas quidam indivisibile est, est enim existendi necessitas, quae non exprimit successionem, durationem, divisibilitatem. Eodem modo, omnipraesentia seu ubiquitas non est divisibilis, quemadmodum spatium; et omnipotentia non est subjecta variationi quemadmodum corporum formae.

Valde notabilia sunt ista, ad ostendendum, quod solus Deus sit aeternus, nam si spatium non est aeternum multo minus materia erit. Nimirum et materia perpetuo alia atque alia fit. Quoniam ipsa non nisi in relatione existit, ut alibi vel ex individuationis principio omnium rerum ostendi.

Quicquid divisibile est, quicquid dividitur, id alteratur, imo extinguitur. Materia est divisibilis, ergo est destruibilis, nam quicquid dividitur, destruitur. Quicquid in minima dividitur annihilatur; sed hoc impossibile. Alius annihilandi modus possibilis. Materia quodammodo esse habet a forma.

Est in materia, ut et in spatio quiddam aeternum; et indivisibile, quod illi intellexisse videntur, qui Deum ipsum esse credidere materiam rerum. Quod tamen non dicitur proprie, quia Deus non facit partem rerum: sed principium. Perfectio est attributum affirmativum absolutum; continetque semper omnia sui generis, cum nihil sit, quod ipsum limitet: nam cui aliquid dandum est, et ratio non est cur certum quiddam des, ei omnia dedisti.

Liquida agitantur in omnes partes, eo ipso quia liquida sunt, id est separationi partium non resistunt, adeoque quolibet impulsu externo undulantur. Non est ergo in eo sita natura Liquidi, sed ex ea sequitur posito externo motore.

Conatus penduli circa centrum immobile agitati sunt ut sinus situum.

Cum Mens sit aliquid certam habens relationem ad aliquam materiae portionem, tunc dicendum est cur in hanc et non adjacentes omnes se extendat, seu cur aliquod corpus, non omne ad eam pertineat eodem modo. Ponamus certam aliquam portio-

5 quemadmodum (1) mobilitas (2) corporum L 9 omnium (1) possibilium (2) rerum erg. | L
18 non est erg. L 20 partes, (1) per accidens, (2) eo L 21 f. Non ... motore. erg. L
23 conatus (1) pendulorum (2) penduli | circa ... agitati erg. | L 23 f. situum. (1) Si Mens est (2) Cum
... sit L 24 aliquam erg. L 25 se (1) ostendat (2) extendat L

9 ostendi: vgl. VI, 1 S. 15 u. 18.

nem esse materiae non interruptam, vacuo undique cinctam: dicamus ad eam pertinere, ut habeat suam quandam mentem; vel ideo quia haec portio ab omni alia sejuncta est. Ponamus jam ab alia Materiae portione ac velut insula in Vacuo natante attingi: sequetur ex solo attactu coalescere in unum has duas mentes, quia vacuum nullum interjectum est, unde sequetur utriusque cogitationes confundi, et utramque simul et hanc et illam se meminisse, quod fortasse nec fieri potest. Sin putas hoc contactu fieri novam mentem, ob novum factum corpus, dicendum erit priores duas interiisse, quia et duo corpora illa interiire; sin dicas servari, extincto licet corpore, profecto tot erunt mentes in quolibet corpore, quot in eo assignabilia sunt puncta, quod est impossibile, quia punctorum numerus nullus. Consequentia facile patet. Quod enim de hoc modo dividendi novum totum in partes scilicet, dici potest, dici poterit de omnibus. Itaque necesse est novam fieri mentem, prioribus extinctis; scilicet quae non habeat sensum identitatis, cum priore. Quod ego esse puto contra cogitationis naturam. Praeterquam quod hoc modo nullo negotio minimisque de causis mutarentur mentes, et alias planeque prioribus incohaerentes nanciscerentur cogitationes, quod toto vitae tempore minime experimur. Cum ergo aliunde mihi constet esse aliquam materiae portionem solidam, et infrangibilem, neque enim ulla tenax in primis originibus admitti potest, ut facile demonstrari posse arbitror, cumque praeterea connexio ex sola materia et motu explicari nequeat, ut satis alibi ostensum arbitror;¹ sequitur accedere cogitationem ad eam formandam, et unum fieri corpus atque insecabile, sive *ἄτομον*, cuiuscunque sit magnitudinis, quandocunque aliquam unam habet mentem. Porro quot sunt corpora firma in natura, tot necessario excitantur vortices, solo corporum firmorum motu. Et quot sunt vortices in Mundo, tot sunt Mentis, sive Munduli, sive perceptiones. Hinc facile intelligitur cur nulla mens naturaliter dissolvi possit, si posset enim, dissoluta fuisset dudum. Cum perpetuo ad quamlibet solvendum tota rerum natura connitatur. Hinc porro sequitur etsi non dissolvatur, sentire tamen mentem conatus omnes, et corpore suo excipere. Porro conatus nullus perditur in natura rerum, componunturque in mente, non destruuntur. Mens ad cognitionem veritatis pervenit, et ad faciendas propositiones, tum ad constantes quasdam et similiter recurrentes passiones pervenit. Neque enim nisi ab

¹ error

3 alia (1) portione contingi (2) Materiae L 3 in (1) spatio (2) Vacuo L 19 praeterea (1) durities ex sola (2) connexio L 22 corpora (1) solida (2) firma L 25 possit, (1) si dissolveretur (2) si L 30 recurrentes (1) propositiones (2) | passiones erg. | L

experientia incipimus ratiocinari. Omnem Mentem esse Organicam, et discere aliquid, sed vix longissimo tempore, scilicet pro periodis rerum quas sentiunt. Si nostrae sensationes diu essent incohaerentes et perturbatae, velut aegri somnia, nec quaedam recurrerent, certa lege, diu futuri essemus infantes. Transmigratio animarum satis refutata est novis experimentis, de foetu jam praeformato. An memoria unice ab organis dependeat, atque an et quatenus ad cogitationem necessaria signa et imagines. Negari non potest, mentem aliam, ad aliam materiae portionem specialio-rem obtinere relationem, quod quomodo fiat explicandum est.

36. ZWEITE AUFZEICHNUNG

Überlieferung: *L* Konzept: LH XXXVII 6 Bl. 14–16. (Darauf auch N. 36₁.) 1 Bog. 2° (Leibniz hat aus dem zweiten Blatt einen etwa 2 cm breiten Streifen herausgeschnitten, Buchstabenreste an der unteren Schnittkante, der obere Teil ist Bl. 16, der untere Bl. 15 gezählt). 1 S. auf Bl. 16 v° u. 15 v°.

22. Mart. 1676.

Mons. Toinard me dit que Ms. Trichet du Fresne luy dit, qu'il n'y a que 50 livres véritablement rares. Il luy en avoit promis la liste. Ant. Augustin *des Medailles* en Espagnol en estoit un, quoyque on l'ait en Italien, encor plus ample. Mons. Toinard luy a fait avoir celui-là; à Saragosse Mons. Toinard a connu Bois le Duc, dont on fait courir encor des Mss., grand Athée. Il y avoit un autre nommé des Barreaux. Bois le Duc se disoit premier homme du siecle, par ce qu'il estoit né le premier jour de l'année 1600.

Deux écoles de peintres, l'école des Lombardes, comme Titien, Rubens, chargés de coloris. L'école des Romains exacts en dessein à ce que dit Mons. Quenel. Hannibal a quelque chose de tous deux.

Le livre de Bodin Ms. est venu de la Bibliotheque de Mons. de Même, originai-
rement.

3 nec (1) leges (2) quaedam *L* 16 f. *Medailles* en (1) estoit un (2) Espagnol *L*

25 Le livre de Bodin: wohl *Colloquium Heptaplomeres*, vgl. VI, 2 N. 32. Das Manuskript Paris BN fonds lat. 6564 trägt die Herkunftsangabe »ex Bibliotheca Memmii« und soll Henri de Mesmes von den Erben Bodins übergeben worden sein.

Pere Labbé à la fin de sa *Syntaxe Grecque* proposoit une langue universelle faite de la Latine un peu abregée.

Mons. Hardy estoit un jour dans la rue S. Jaques avec quelques autres, on y parloit du *livre de tribus impostoribus*. Mons. Hardy dit que la Reine Christine ne l'avoit jamais pû trouver, ainsi qu'il y avoit de l'apparence qu'il n'avoit pas esté 5 imprimé. Un estranger au sortir de la s'appliqua a Mons. Hardy, et luy dit, *Mons. si vous venez demain aux Augustins à X heures je m'y trouverois et je vous donnerois à lire le livre, que vous dites n'avoir jamais esté imprimé; à condition que vous me le rendrez le lendemain à pareille heure*. C'estoit un en 4°, il paroissoit comme les livres imprimés a Racovie. C'estoit un dialogue entre un Chrestien, Juif et Turc, il favorisoit 10 fort les Juifs. Mons. Toinard trouva un jour dans la *Gazette d'Angleterre 1652* ces mots: *on fait icy grande inquisition contre ceux qui ont traduit le Catechismus Racoviensis et le livre de tribus impostoribus*. Cela confirme la conjecture de Mons. Hardy.

Orthographie françoise de Mons. Toinard, manuscrite. Il en a donné le Ms. à un 15 Danois, dans 5 pages on comprendroit qui est en 6 autres.

La Peyrere, auteur des *Preadamites*, est mort depuis quelques jours, on dit même qu'assez mal.

M. Bellezore quoyque gentilhomme s'est mis à regenter et à present il enseigne et prend pensionnaires rue du temple, tout proche du temple à la sagesse. 20

Balbutientes, *Lispelnde sunt tantum literae r, s, t, caeterae, ut c, x, etc. tantum quatenus continent s*. Apud Anglos est sonus naturalis, ut in voce *mouth*, os, opus haberet nota.

Tanto perfectior redditur mens, quanto ad omnia aptius redditur corpus.

Ens cui omnia competunt attributa affirmativa possibile esse, ostendi forte pri- 25 mus. Hinc porro sequitur ipsum existere nam et existentia est attributum affirmati-

1 une (1) Grammaire (2) | langue erg. | L 3 estoit (1) dans une Bibliotheque (2) un L
11 les (1) Turcs (2) Juifs L 13 la (1) recitation (2) | conjecture erg. | L 17 depuis . . . jours erg. L

1 Labbé: vgl. *Regulae syntaxeos graecae*, pars I, cap. XIII (SV. N. 89, S. 191 f.). 25 ostendi: nicht gefunden; vgl. S. 519,30 ff.

vum. Caeterum omnia attributa affirmativa non aliter compatibilia demonstro, quam absoluta pura et illimitata. Nam si limitibus modificentur, non sunt affirmativa, sed negativa quodammodo. Absoluta autem Existencia est aeternitas sive necessitas. Hinc statim sequitur ipsum non tantum existere, sed et necessario existere. Porro tale Ens esse unicum manifestum est. Nam duo illimitata si numero differant, etiam specie 5 differant quia different certe. Et recte D. Thomas substantias a materia separatas (qualis Deus est solus) statuit si plures essent, specie differe.

L, nunc liquidum ut in *peril*, hinc *perilleux*, nunc siccum, ut in *fusil*, unde *fuselier*.

Mons. l'Abbé Galloys loue Cavalcanti, Italien, *della Retorica*, qui a bien parlé 10 des passions.

Omne theorema generale, debet esse facile inventu et demonstratu, si naturali via inveniatur. Item omne theorema quod demonstratur vel invenitur enumeratione casuum, videtur demonstrari posse generaliter sine casuum mentione. Item omnis proprietas invento proprio subjecto ex Rami praecepto reducta ad *καθόλου πρώτον*, 15 videtur semper per meras convertibiles propositiones posse demonstrari.

Si quis in ea haeresi sit, ut putet Deum posse, etiam quae a nobis impossibilia demonstrantur; eum ita convertam, age inquam amice, non de rebus et veritate; sed verbis et enuntiationibus loquamur, cum non tantum in ore et scriptis, sed et mente verba esse soleant. An mecum convenis, ut verborum tuorum significationes explices, 20 item, ut sumta semel significatione constanter utaris; hoc posito statim ostendam tibi, non posse te dicere, v. g. ter tria facere decem, id est bis quinque, quin vocabulis aliter quam convenisti utaris. Nulla ergo enuntiatione eiusmodi uti debes (ne in mente quidem), nisi velis simul idem et eius oppositum dicere, quod est verborum usum tollere, nam ita quidvis aequae dicere licebit. Verborum ergo usus ex pacto in eo 25 consistit, ut vocabulorum certa significatione assignata nunquam de iis enuntiemus

6 Thomas (1) angelos (2) substantias *L* 23 ergo (1) proposition (2) enuntiatione *L* 25 nam (1) si quidvis (2) ita (a) nulla erit veritas, et (b) quidvis *L*

6 Vgl. THOMAS VON AQUIN, 2. *Sent.* d. 3. q. 1. a. 4. und d. 32. q. 2. a. 3.

10 Vgl. CAVALCANTI, *La Retorica*, 1560, lib. 4.

quod cum ea significatione pugnet, alioqui inter loquendum ludimus frustra que loquimur, cum nolimus intelligi certa que regula astringi. Hoc pacto ergo statim enuntiationes illas profligabo. Jam potestatem tibi do, si potes, sine enuntiationibus, id est sine verbis notisve cogitandi tales propositiones, si modo possis, inquam. Ego vero scio te non posse. Hoc enim verarum tantum propositionum proprium est, ut signis 5
exui possint; caeteras sine signis nemo [intelliget] vel formare poterit, quod cum ex pacto rejectum sit, sequitur ut hominis qui mecum necessaria colloquio pacta inire, et postea pacto stare velit, mente propositiones falsas nunquam fore cum assensu, veras fore. Unde patet quantus sit usus characterum, cum his solis possibile sit hominem utcunque pertinacem, modo necessaria colloquio pacta ineuntem servantemque con- 10
vinci.

Mons. Fortin ou Fretin homme habile et universel, chymiste, philosophe. Il fait quelques fois des prefaces au commencement des livres, celle qui est devant les *entretiens* de Mons. Rohault est de luy, il a composé une philosophie assez ample, preste à estre imprimée. Messieurs Perrier me donneront sa connoissance. Il est Cartesien. 15
Cependant il a amassé quantité d'objections contre le flus et reflu.

37. EXEMPLUM OBTRACTATIONIS

[April 1676 (?)]

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 3, 9 Bl. 9. 1 Bl. 2°. (Darauf auch N. 74 u. 75 sowie *Cat. crit.* 2, Nr. 1389 20
u. 1390.) 4 Zeilen auf Bl. 9 v°.

E JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 134.

Übersetzung: JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 135.

Die Aufzeichnung steht nach zwei mathematischen Notizen als drittes Stück mit N. 74 u. 75 auf demselben Blatt, das Leibniz nachträglich mit dem Datum »April 1676« versehen hat. 25

2 ergo (1) initio (a) propositio (b) enuntiationes (2) | statim erg. | *L* 3 f. enuntiationibus . . . sine
erg. *L* 6 nemo (1) intelliget, adeoque ne poterit qui(a) (2) vel *L* 7 pacto (1) constiterit, sequitur
(2) rejectum *L* 12 ou Fretin erg. *L* 15 f. Il . . . reflu erg. *L*

14 Vgl. J. ROHAULT, *Entretiens sur la philosophie*, 1671 u.ö., mit anonymer Vorrede.

Exemplum obtrectationis.

Sermo erat de quodam volatum tentante. Ego subjeci locum Horatii *nil mortalibus arduum est; coelum ipsum petimus stultitia*. Tum qui aderant aliqui risum sustulere. Et quidam eorum dixit postea ad alios, me pietatem irridere; locumque Horatii a me prolatum retulit, quasi stultas opiniones haberem, quae de religione feruntur et via ad coelum, cum ego fuissem locutus de volatu.

38. GEPLANTE FINGIERTE DIALOGE

2.(12.) Dezember 1676

Überlieferung: L Konzept: LH XXXVII 4 Bl. 41. 1 Zettel (18 x 7 cm). 21 Zeilen.

Diese Aufzeichnungen standen zusammen mit N. 85 auf einem Blatt, bevor Leibniz sie abtrennte und mit demselben Datum versah. Zu Leibniz' Dialogplänen vgl. N. 83 am Schluß.

2 X^{br} 1676.

Dialogus inter Reginam Mariam Medicaeam et P. Berullum, postea Cardinalem.
La Reine luy conte qu'elle n'a pas dormi cette nuit à cause d'un mal de dent, et qu'elle a esté travaillée d'étranges pensées, qu'il luy est venu dans l'esprit ce qu'elle avoit veu quelques jours auparavant en passant de son appartement par un escalier derobé, qu'une grosse vilaine araignee attrapoit une mouche, la tiroit dans son trou, et l'achevoit miserablement que là dessus il luy est venu la pensée, que le Diable traitoit de même les ames de ceux qui meurent dans le peché, et que Dieu a voulu représenter cela par la. Elle fait une preface que cette idee est triste; le pere Berulle apres luy avoit donné à connoistre, que le Diable est plus mechant et plus terrible infiniment, vient peu à peu à ce point important, qu'il ne faut pas que la crainte des enfans soit le motif principal de nostre pieté.

2 locum Horatii erg. L 12 2 X^{br}. (1) 1675 (2) 1676. erg. L 13 et (1) Card. (2) P. L 20 le (1) Car (2) pere L

2 f. HORAZ, *Carmina*, 1, 3, 37 f.

Dialogue entre le Pape Alex. VII. et le Card. Pallavicini de la reforme de l'Eglise. Le Cardinal tache de faire comprendre au pape par certains points de la Scholastique, que Dieu même ne fait pas les choses *optimo modo*. Le pape est d'un sentiment contraire. Le Cardinal se rend. Mais il tache de faire comprendre au pape qu'il se faut garder des réformes ideelles, et que la vertu et la volupté ne sont pas incompatibles. 5
Autre dialogue entre le Pape Innocent XI et le Cardinal Cibo son premier ministre.

Dialogue entre le Cardinal de Richelieu et Mons. de Groot touchant la reconciliation des religions.

Dialogue entre Mons. le Prince de Conti, et Mons. l'Evesque d'Alet de la Restitution. 10

Dialogue entre la Reine Christine et Mons. des Cartes de l'ame du monde.

Dialogue entre le Roy Jacques et le Chancelier Bacon de l'importance de la Philosophie naturelle.

Dialogue entre le Roy Jacques et Mons. Casaubon de l'importance de l'étude des belles lettres. 15

39. AUFZEICHNUNGEN ZUR METAPHYSIK

Dezember 1676

Überlieferung:

L Konzept: LH I 20 Bl. 365. 1 Zettel (13, 7 x 10 cm). 26 Zeilen.

E GRUA, *Textes*, 1948, S. 266 f. 20

Weitere Drucke: HOLZ, *Kleine Schriften*, 1965, S. 14-16.

Übersetzung: HOLZ, *Kleine Schriften*, 1965, S. 15-17.

X^{br} 1676

Mirum non est numerum omnium numerorum, omnes possibilitates, omnes relationes seu reflexiones non distincte intelligi, sunt enim imaginariae nec quicquam 25 respondens habent a parte rei. Ut si relatio sit inter *a* et *b*, eaque relatio vocetur *c*, et consideretur relatio nova inter *a* et *c*, eaque vocetur *d*. Et ita porro in infinitum, non videtur dicendum omnes istas relationes esse veras quasdam realesque ideas. Forte ea

23 X^{br}. 1676 *erg. L* 24 est (1) omnia (2) numerum *L* 25 enim (1) ideae (2) imaginariae *L*

9 Evesque d'Alet: d.i. Nicolas Pavillon.

tantum mera intelligibilia sunt, quae produci possunt, id est quae producta sunt aut producentur.

Dubium nullum est quin Deus intelligat quomodo nos res percipiamus. Quemadmodum si quis perfectam urbis notitiam dare velit is pluribus modis eam repraesentabit. Et haec Dei intellectio quatenus nostrum intelligendi modum intelligit, simillima est nostrae intellectioni, imo nostra ex ipsa resultat unde nos possumus dicere Deum habere intellectum nostro quodammodo similem, prorsus enim Deus res intelligit ut nos; sed eo discrimine quod simul etiam aliis modis infinitis eas intelligat, nos uno tantum.

Si fingi posset mentem esse sine corpore, homo eodem modo omnia ageret, ac si mentem non haberet; et homines et locuturi eadem essent, et scripturi, nescientes quae facerent. Quemadmodum cum ludunt. Sed haec fictio ut corpus sit sine mente est impossibilis.

Substantia seu Ens completum mihi est illud quod solum involvit omnia, seu ad cuius perfectam intelligentiam nullius alterius opus est intellectione. Talis non est figura, nam ut intelligamus unde orta sit eiusmodi figura recurrendum ad motus. Unumquodque Ens completum non nisi uno modo produci potest: Figurae quod diversis produci possunt modis, satis hoc indicio est non esse Entia completa.

Ex principio illo, quod effectus integer debet aequipollere causae plenae demonstratur omnia esse plena. Hinc patet dari infinitum actu, quia conservatur impetus ope materiae circumfusae quae continuat motum corpore cessante, atque ita corpus secum aufert, hoc non fiet exacte, nisi materia secunda sine fine subdivisa fit. Imo forte nec aliter fieri posset motus (posito omnia corpora se tangere).

4 urbis (1) ideam ha (2) notitiam (a) habeat, is p (b) dare L 8 quod (1) similiter (2) simul L
 19 quod (1) causa integra (2) effectus L 20 plena, (1) ex plenitudine autem, (2) Hinc . . . actu, L 25
 23 aliter erg. L 23 tangere) | Hinc *gestr.* | L

E. DE ARTE INVENIENDI

40. DE IMPERFECTIONE ANALYSEOS

[Frühjahr - Sommer 1673 (?)]

Überlieferung: L Konzept: LH XXXV 14, 2 Bl. 78-79. 1 Bog. 2°. Die untere Hälfte von Bl. 78 abgeschnitten. 1 $\frac{1}{3}$ S. auf Bl. 79 v°, 78 r°. Geringer Textverlust am unteren Rand von Bl. 79. Nicht wiedergegeben wurden die Hilfsrechnungen zum Text.

5

Leibniz dürfte sich mit den Problemen der Auflösung von irrationalen Wurzeln in quadratischen Gleichungen wohl frühestens ab März 1673, nach seinem ersten Londoner Aufenthalt, im Zuge seiner vertieften mathematischen Studien befaßt haben, zumindest seit Oldenburgs Hinweis vom 20. April 1673 (vgl. III, 1 S. 67). Da Leibniz als Wurzelzeichen noch »Rq« verwendet statt des wohl erst ab August 1673 von ihm benutzten » $\sqrt{\quad}$ «, dürfte unser Stück vorher geschrieben sein. Die Datierung wird gestützt durch ein mehrfach für 1672 bis 1673 belegtes Wasserzeichen.

P. Fabri in *Methodo*: inventum Analyticorum priorum Aristotelis nulli Algebrae postponendum.

P. Fabri in *Methodo* ait regulam Galilaei (aequali tempore acquiri motu naturaliter accelerato spatium idem quod acquiritur motu aequabili, cuius velocitas sit 15
dupla maximae et minimae prioris) accidere etiam si spatium acquisitum sit summa
terminorum progressionis Arithmeticae simplicis, non 1. 3. 5. 7. etc. sed 1. 2. 3. 4. 5. 6.
7. etc. At vero hoc mihi videtur adeo non obstare Galilaeo, ut ex eius sententia
sequatur, nam, si Triangulum illud ex velocitatibus continue crescentibus in altitudinem ductis descriptum resoldas in lineas usque basi parallelas et altitudinem in 20
partes minimas seu puncta, lineae crescent, ut numeri progressionis Arithmeticae simplicis. At si dividas altitudinem in lineas aequales seu partes aequales finitas, spatia ab applicatis seu basi parallelis abscissa crescent ut numeri progressionis Arithmeticae simplicis. Quare velocitates quolibet momento crescent, ut numeri progressionis Arithmeticae simplicis, at non spatia aequalibus temporibus absoluta.

25

22 aequales . . . finitas erg. L

12-S. 404,2 Vgl. H. FABRI (P. Mosnerius), *Philosophiae tomus primus: qui complectitur scientiarum methodum* 1646, S. 12 f. bzw. S. 80 und 88 sowie S. 79.

P. Fabri ait Savotium esse suo iudicio optimum eorum qui de Coloribus scripserunt.

De Imperfectione Analyseos, deque eius supplemento per Synthesin.

Inventio fit per analysin, ubicunque ad inveniendum nihil aliud assumitur quam ipsum problema aut theorema datum, quod in prima sua Elementa resolutum praebet nobis solutionem. Inventio per synthesin est cum alia praecognita requiruntur. Cognitio perfecta omnium rerum per analysin non nisi eius est cui omnium rerum synthesis debetur, id est Dei. Analysis impeditur in rebus Physicis, quia experimenta ignoramus, nec nisi aut casu aut multo impenso tempore invenimus. Quare in physicis nihil nobis ita datum est, ut clare distincteque cognosci sit in nostra potestate. Adde idiosyncrasias et varietates subjectorum. In agendis omnibus generaliter Analysis plerumque non potest adhiberi, quia multi nimis temporis res est, et infinita sunt quae in calculum adhiberi debent, adde aliud malum, quod rigore methodi analyticae multa adhiberemus in calculum quae res postea ostenderet esse aliena, haec autem ab homine prompto et ingenioso statim ab initio rejiciuntur. Imaginatione quoque forti, seu memoria opus est, sed maxime reminiscencia quae rerum similium admoneat. Alioqui semper libris seu catalogis opus foret. In quaestionibus politicis generalibus, sed omnium maxime in Iuris quaestionibus certissima perfectissimaque est analysis, item in quibusdam Metaphysicis. Quod ad Arithmetica et Geometria in iis sunt quaedam analysis impatientia, in illa ob multitudinem, in hac ob infinitatem rerum considerandarum, est enim in Geometria, Arithmetica infiniti. In primis autem scientia serierum seu progressionum analysin recusat. In Geometria analysi non inveniuntur nisi forte per Arithmetica infinitorum prima Elementa, ut 47. 1^{mi} Euclidis, item 3 Angulos esse 2 rectis aequales in triangulo nemo opinor per analysin seu calculum, sed *par un hasard* quasi, coniectis in hunc ducendarum linearum modum oculis invenerit. Hoc ergo inveniendum ad definitionem Analyseos supra positam, ut in ea nihil inveniatur casu.

3 Synthesin. (1) Analysis (2) Inventio L 4 fit | vel *streicht Hrsg.* | per L 4 inveniendum (1) nulla alia (2) nihil L 6 solutionem. (1) Synthesis est (2) Inventio L 8 Physicis | Medicisque *gestr.* |, quia L 15f. forti, (1) imo et (2) seu L

In ipsa Analyysi Geometrarum defectus hi sunt, primum in ipsis speciebus defectus est in divisione per binomia, malum enim est quod si multiplices per binomia multiplicatio fieri potest per quodlibet separatim, at non si dividas, v.g. $\frac{a}{b+c}$ nunquam finito numero quantatum, ubi tantum simplex divisor exprimes. Alterum malum est quod nulla potest fieri additio et subtractio inter surda et integra, vel surda et surda, v.g. $1 - Rq2$, vel $Rq3 - Rq2$; si inde fieri posset Rq ex binomio educenda, id saltem bonum foret, v.g. si ex $Rqa - Rqb$ fieri posset $Rq, c - d$. Ita enim statim quadrandu ipsum et alterum terminu aequationis eliminarentur omnes quantitates surdae, cum alias ex $Rq3 - Rq2$ non possint eliminari surdae, si enim ducantur in se fiet $3 + 2 - 2Rq6$. Quae si rursus quadrentur, fiet $25 + 24 - 4Rq150$ et si rursus quadrentur, fiet $2401 + 2400 - 8Rq, 2401 \sim 150$. Quodsi aliquando contingeret multis istis multiplicationibus perveniri aliquando casu ad numerum exacte quadratum, tunc poterit ex radicibus pluribus surdis fieri una, sed ea multorum [graduum] v.g. quadrato-quadrata etc. Et hoc secretum Analyseos foret definire, quando hoc fieri possit, et forte datis quibusdam radicibus surdis adjungere tertiam ita comparatam, ut omnes simul fiant summabiles, ita restabit solum una Radix surda addita in altera parte aequationis. Observatio est maximi momenti.¹ Dicamus: $Rq9 - Rq4$; inde fieri potest $Rq, 4 + 9 - 2Rq36 = Rq, 13 - 2Rq36$. Caeterum exemplum alibi exhibui occasione circuli, ubi duae Radices simul una sola exhibentur, ipsis aequivalente, etsi alioquin sint irreducibiles, et occasione talium exemplorum methodos ejusmodi cogitare opus est.

Quod dixi de divisione per binomia non procedente etiam sic exprimi potest, quod scilicet ex data ratione partium non potest colligi ratio totorum. At ille in Analyysi quoque defectus est insignis quod saepe scire non possumus an non eo usque variari queat aequatio, additione, abjectione, multiplicatione etc. ut plene fiat reducibilis seu divisibilis. Et fortasse omnis aequatio in rei veritate est reducibilis ad planam, si nos sciremus quousque (exaltari) variarique necesse sit in eum finem.

Denique multa sunt problemata infinitorum quae cognita hactenus analysi solvi non possunt, ut summam invenire infinitarum linearum crescentium, ut $Rq1, Rq2,$

¹ *Am Rande*: NB.

30

4 numero | seu datis rationibus *erg. u. gestr.* | quantatum L 10 25 + (1) 6 (2) 24 L 11 fiet
(1) 961 (2) 2301 + 2400 L ändert Hrsg. 11 8Rq (1) 2301 (2) 49 ~ 150 L ändert Hrsg.
13 gradum L ändert Hrsg.

Rq3, etc., at tales summas invenire possumus per lineas, ita illam quoque differentiam inter has lineas, etc. Ita quadrans quoque circuli certo modo linearum ejusmodi summa est. Ita ipsae curvae lineae; ut alibi observavi. Talium propositionum quae non analysi sed sola synthesi Geometrica condi possunt, fieri debet catalogus, ut appareat quomodo interim saltem per lineas ista possint solvi, quemadmodum plures duabus medias proportionales, quando problema planum non est, itidem per lineas non pure Geometricas, id est ut ratio illa seu constructio ad rectam pura non detur, exhibemus.

Ut continuis quas supra dixi quadrationibus etc. perveniatur ad numerum exacte quadratum, necesse est tandem ita fieri ut alter alterum, vel uti est, vel divisus, vel etiam per fractionem aliquam multiplicatus, metiatur. Nam si per numerum simplicem multiplicatus metitur, jam tum metitur. Observavi enim Theorema notabile:² Si duo numeri in se invicem ducti faciunt quadratum, etiam se dividentes faciunt quadratos. Quodsi jam ipsi non sunt quadrati, ut 18 et 2 qui faciunt $18 \cdot 2 = 36$: Non poterunt esse quadrati dividentes $\frac{18}{2}$ nisi se exacte metiantur. Sumamus tamen exemplum $9 \cdot 16$, est quadratum = 144: Possunt dividentes facere quadratum etsi se non metiantur, ut $\frac{18}{32}$ [facit] $\frac{9}{16}$. Si posset ergo in casu aliquo qualis propositus $3 + 2$ ita dividi vel multiplicari per numerum quendam aliosque plures, integros vel fractos, ut producti eius quadratum multiplicatum per 6 faciat quadratum, habebimus propositum, et poterunt eliminari Radices surdae. Ergo opus est solutione huius problematis: Datis duobus numeris, alium, unius eorum multiplicem reperire, cuius quadratum in alterum ductum faciat quadratum.³ At malum in eo est, quod nunquam quadratus ductus in non quadratum, facit quadratum. Imo non opus est quadratum unius in alterum ductum facere quadratum, sufficit ipsum simpliciter in alterum ductum facere quadratum. Ergo datis $3 + 2 = 2Rq6$ quaeratur multiplex de 5 vel

² *Am Rande*: NB.

³ Cum sit impossibilis ista solutio, hinc patet, utcunque procedas quadrando nunquam hoc methodo radicem extrahibilem fore.

1 quoque (1) : Rq1 (2) differentiam (a) inter Rq1 - Rq (b) inter L 8 exhibemus (1) Nota, ut duorum (2) Ut L 17 aliquo (1) simili (2) qualis L 17 propositus (1) 49 (2) $3 + 2$ (vel 5) *gestr.* | ita L 19 quadratum *erg.* L 20 poterunt (1) data radix (2) eliminari L 23 quadratum. (1) Huic vero malo sic remedium reperiemus: multiplicetur 6 per $\frac{6}{54}$ patet $\frac{6}{54}$ esse (2) Imo L

cuius multiplex sit ipse 5 integer vel fractus, qui ductus in 6 producat quadratum. Talis est ipse 6, ergo pro 5 substituatur 6, fiet $6 - 2Rq6$. Imo error, antequam debeat duci in 6 debet reddi quadratus. Recte ergo supra, et redit difficultas prior. Ubi ergo numerus cuius quadratum ductum in 6 faciat quadratum, is numerus non potest integer, nec potest esse quadratum, nisi per reductionem, v.g. $\frac{6}{54}$ est quadratum etsi non appareat, si ducas in 6 producetur $\frac{36}{54}$, sed hoc pacto inferior postea non est quadratum. Nunquam tota fractio est quadratum, nisi vel uterque vel neuter terminorum sit quadratum. Ergo 6 multiplicetur per $\frac{1}{54}$. Sed hoc non est quadratum, etsi productum fiat quadratum. Ideo necesse est ut fractio data tam ante multiplicationem quam post multiplicationem reduci possit ad quadratum, quod fortasse impossibile. Huc ergo breviter reducitur problema: Dato numero non quadrato, invenire alium quadratum, ita comparatum, ut his duobus numeris in se invicem ductis (vel per se invicem divis) productus sit quadratus. Si tale problema solvi posset, universaliter, possemus semper plures radices surdas reducere in unam, et per consequens eliminare omnino radices surdas.⁴

41. DE ARITHMETICA INFINITORUM PERFICIENDA

[Frühjahr - Sommer 1673 (?)]

Überlieferung: L Konzept: LH XXXV 2, 1 Bl. 305-306. 1 Bog. 2°. 1 S. auf Bl. 306 v° und 3 Zeilen, die Druckvorlage für den letzten Absatz, auf Bl. 305 r° oben. Darauf ferner zwei mathematische Konzepte (*Cat. crit.* 2, Nr. 522 A und B).

John Wallis' *Arithmetica infinitorum* kannte Leibniz zwar bereits Ende 1672 (vgl. III, 1 S. 3). Aus dem Grad der Vertrautheit mit der Problematik ist jedoch auf eine spätere Entstehungszeit für dieses Stück zu schließen, die allerdings wegen der hier ausgesprochenen Forderung, mittels der *scientia progressionum* zu einer Lösung der arithmetischen Quadratur aller Figuren zu gelangen, vor seiner Entdeckung der arithmetischen Kreis- und Hyperbelquadratur im Herbst 1673 (vgl. III, 1 S. XXX und 333 f.) liegen muß. Das

⁴ Hoc problema est impossibile.

11 non quadrato, erg. *L* *11 f.* alium (1) (integrum vel fractum) ita ut eius (2) quadratum, (a) posterioris ductum in (b) ita (c) ita comparatum *L* *14* possemus (1) omnibus radicibus (2) semper *L*

Wasserzeichen ist singulär, ein Stück mit verwandter Thematik (*Cat. crit.* 2, Nr. 524 A) ist aber mit seinem Wasserzeichen für 1673 gesichert.

Ad Arithmetica[m] infinitorum multa pertinent, hactenus fortasse, ac ne a Wallisio quidem satis considerata. Ut quomodo ex complicatione duorum infinitorum fiat finitum. Per exemplum, si eadem res augeatur in infinitum, et minuatur quoque in infinitum, sed alio quodam proportionis genere, quanta futura sit, v.g. si eadem res in infinitum duplicetur, sed productum etiam in infinitum dimidietur, manebit eadem. Si eadem res in infinitum duplicetur, et eadem in infinitum trisecetur, productum erit minus, seu ut 2 ad 3. Et revera tale contingit in Circumferentia Circuli indaganda sine polygonis circumscriptis per sola inscripta vel contra. Exempli gratia, Hexagoni latera sunt 6 postea fiunt 12, postea 24, etc. et sic in infinitum, in fine ergo sunt latera infinita, ac proinde produceretur linea infinita, si lateribus multiplicatis, eorum quantitas non diminueretur, sed diminuitur quoque in infinitum eorum quantitas, uti in infinitum augetur numerus. Et haec proportio quid efficiat determinandum. Nihilominus enim majus semper augmentum diminutione. Progressio augendi numeros est dupla, inde a 6 progressio. Si progressio diminuendi exprimi posset numeris vel surdis, vel fractis, rem determinatam haberemus, sed est replicata in se ipsam. Hic ergo artis, invenire quanto minor diminutio augmento ut determinetur praecise quantitas concursus. Haec methodus si succedet, poterunt quadrari figurae omnes, et secari omnes arcus, ut rectae, et inveniri omnes mediae proportionales, et Geometria perfici. Et tota res a scientia progressionum recte cognita pendet. Et haberetur proba harum ratiocinationum admirabilis, quod diversis calculis produci deberet idem, v.g. per circumscripta, ubi aucto continuo numero laterum minuitur quantitas, sed magis minuitur quantitas quam augetur numerus, et ideo contrarium contingit inscriptorum, id est productum est minus. Hic debet esse usus maximus scientiae progressionum, quia ita invenitur ratio addendi progressionem, demendi sibi progressionem, multiplicandi etc.

Si non procedit determinatio ejusmodi Terminationum seu linearum et figurarum per complicatas progressionem, at contra poterit usus esse ipsarum figurarum ad inveniendas tales progressionem earumve terminos aut terminationem. Uti Hyperbolae ope inveniri possunt Logarithmi, et contra Logarithmorum ope Hyperbolae. Ita po-

17 numeros *erg.* L 25 minuitur (1) numerus (2) quantitas L 29 seu ... figurarum *erg.* L

terit inveniri figura quaedam pro omni progressionis genere; utrumque maximi est momenti, et nescio an hactenus consideratum.

Pour un Contepas potest servire Spira, praesertim cum non nimis diu res duratura est. Ideo id applicandum Horologiis, aliisque id genus rebus, ubi distincte numerandum. 5

Circa vim Elasticam cogitandum, an duorum Elateri[or]um spatia aequalibus temporibus decursa, vel etiam si placet vires, sint proportionales. Exempli causa, sit Elasticum quod libram summe tensum projicit, et spatium datum describit, videndum, an aliud quod semilibram projicit, spatium dimidium percurrat, supposita scilicet homogeneitate materiae et latitudinis. Imo non videtur, quia idem Elaterium 10 duplo amplius tensum est plus duplo fortius. Sed quid fiet, si ipse tensionis gradus immutetur naturaliter, ut in eandem partem tensum, sit debilius quam ante, videndum an spatia iisdem temporibus decursa, proportionalia.

Si conjungantur haec duo: scientia progressionum, et motus seu ea quae alibi dixi de ratione tentandi seu per motum eundi per omnes casus posibles, donec 15 eveniat datus, hoc, inquam, agendo, perfici potest Geometria.

42. DESIDERATA ANALYTICA

[Sommer - Herbst (?)] 1674

Überlieferung: L Konzept: LH IV 1, 14 c Bl. 13. 1 Zettel (24 x 12, 5 cm). 20 Zeilen auf Bl. 13
r^o. 20

Datum und Titel des Stücks sind von Leibniz offensichtlich später hinzugefügt worden. Der Zettel trägt kein Wasserzeichen, das eine genauere Datierung zuliebe, die Nähe zu den folgenden Stücken (N. 43-N. 46) weist eher in den Sommer oder Herbst des Jahres 1674.

4f. numerandum. (1) Pro Horologio Elastico exacto, supposita (2) Circa L 10 idem (1) Horolo
(2) Elaterium L 25

1674.

Desiderata Analytica.

Multum a perfectione ipsius artis analyticae absumus: ad analyticam numerorum figuratorum absolvendam opus est tantum. Valorem quantitatum arbitrarium ita mutare, ut eo in aequatione substituto evanescat rationalitas, hac ratione aequationum omnium radices in numeris rationalibus reperiri possunt, quando id possibile est. Cum saepe id fieri possit multis modis, artis fuerit omnes modos posibles determinare, quod hactenus in numeris potuit nemo. Huc pertinet, Ars inveniendi quantitatem, quae eodem modo componatur ex AB et ex CD (posito CD componi ex AB) quando id fieri potest, aut si non potest [,] demonstrare impossibilitatem. Huc pertinet ars inveniendi quantitatem, quae certo quodam modo sed in ipsamet redeunte tractata, producat datam, quando scilicet modus tractandi aequatione exprimi non potest. Et tale est problema methodus tangentium inversa. Sunt et quaedam problemata, in quibus compendium quaeritur, ut cum quaeritur additio terminorum finitorum alicuius seriei; item terminus dato eius loco non inventis omnibus intermediis, etc. Sed si series sit infinita, necessarium fit eiusmodi compendium. Facilius invenitur series infinitarum linearum spatium componentium, quam finitorum spatium finitum componentium.

Freniclius non utitur analysi, sed methodo quam vocat exclusivam: scil. determinat numerum qui quaeritur non esse v.g. ternarium, non quaternarium etc. ac exclusis paulatim omnibus eum eo reducit, ut tandem definiri possit. Haec methodus dependet ex theorematis multis jam praedemonstratis.

1f. 1674 ... Analytica erg. L 3 a (1) valore (2) perfectione L 4 arbitrarium erg. L 5 ratione (1) problematum omnium (a) analysis |(b) solutio erg. | in numeris (2) aequationum L 6f. est. (1) Ad eandem artem analyticam (2) Cum L 13 inversa. (1) Huc pertinet invenire seriem cuius differentiae sunt series data. Da (2) Sunt L 17 series (1) finitarum (2) infinitarum L

19 Vgl. B. FRÉNICLE DE BESSY, *Méthode pour trouver la solution des problèmes par les exclusions.*

43. ANALYSIS IPSORUM ELEMENTORUM

[Sommer - Herbst 1674 (?)]

Überlieferung: L Konzept: LH XXXV 12, 2 Bl. 21. 1 Zettel (17 x 15 cm). 28 Zeilen auf Bl. 21 r°.

Der Zettel weist kein Wasserzeichen auf. Die verwandte, hier noch vorbereitende, Problemstellung und Terminologie (*demonstrationes in potestate - casuales*) mit dem von Leibniz auf den 7. September 1674 datierten *Schediasma de arte inveniendi Theoremata* (N. 46) spricht für eine Entstehung unseres Stücks im Sommer oder Herbst dieses Jahres.

Analysis ipsorum Elementorum.

Omnes propositiones Geometricae, ad ipsa usque Elementa demonstrari possunt per Calculum, id est ex dato casu: non per accidens, si scilicet quaelibet linea totius spatii in infinitas partes divisa, et cuilibet lineae infinitae parallelae ductae intelligantur.

Nota, duae sunt Demonstrationes Theorematum aut solutiones problematum, aliae sunt in potestate, aliae sunt casuales. In [illis] opus est diligentia inquirendi, in his fortuna inveniendi. Arte tamen inveniendi perfecte stabilita omnes casuales fient arbitrariae. Arbitrariae sunt duplices, aliae non supponunt nisi quantitates datas, et hae sunt facillimae, et rursus duorum generum, vel enim expediuntur calculo analytico, sine ullis figuris, ut cum demonstratur quadratum totius continere quadrata duarum partium cum rectangulo sub partibus duplicato, vel expediuntur congruentia seu transpositione figurarum, ut Triangulum esse dimidium parallelogrammi ejusdem altitudinis, etsi idem ex solo calculo demonstrari possit, ope Arithmeticae infinitorum, ut alibi ostendi. Est enim duplex calculus, alius tantum Algebraicus, alius

9 Analysis . . . Elementorum erg. L 10f. possunt (1) per Analysin (2) per Calculum L
14 Theorematum (1), aliae per Calculum, aliae per Casum. In illis non nisi diligentia opus est perse-
quendi, in his fortuna inveniendi. Quae per Calculum ex datis inveniuntur, ea aut inveniuntur simplici
calculi, (2) aut L 15 his L ändert Hrsg. 17 nisi (1) puncta (a) in (b) data, alia (2) quantitates L
19f. totius (1) esse (2) continere quadrata (a) singularum (b) duarum L

adhibita arithmetica infinitorum. Et haec jam arbitraria videtur potius accedere ad casualem, vel arbitriam imperfectiorem, de qua jam dicam, ubi non sufficit quantitates lineasque datas adhibere, sed ducuntur novae non tamen adhibitis nisi punctis datis, et hoc modo demonstratur id quod dixi de Parallelogrammi et Trianguli comparatione. Et de quadrato hypotenusae aequali quadratis crurum simul. Interdum opus habent ductis lineis novis, ut cum demonstrare volumus Trianguli tres angulos esse 2 rectis aequales. Plerumque cum lineae novae ducuntur, eae sunt aut ex punctis datis ad puncta data, aut distantiae punctorum a lineis, seu perpendiculares, aut denique parallelae. Omnes casuales fiant arbitrariae si infinitas parallelas, perpendiculares etc. circulos, jam ductos mente fingas.

44. ANALYSIS AD ALIAS RES QUAM QUANTITATES APPLICATA

[Sommer - Herbst 1674 (?)]

Überlieferung:

L Konzept: LH XXXV 12, 1 Bl. 14. 1 Zettel (18 x 15, 5 cm). 28 Zeilen.

E E. KNOBLOCH, *Die math. Studien von G. W. Leibniz zur Kombinatorik (Textband)*, 15 Wiesbaden 1976, S. 2 f.

Das hier angesprochene Desiderat einer *Machina, quae pro nobis faciat operationes analyticas* erfüllt Leibniz mit dem Entwurf eines *Instrumentum Algebraicum* (*Cat. crit.* 2, Nr. 815), auf dem er notiert: *Inveni mense Decembri 1674*. Die Erwähnung seiner *signa ambigua* setzt die *Méthode de l'universalité* voraus, die 1674 (vgl. *Cat. crit.* 2, Nr. 866), vermutlich in der zweiten Jahreshälfte, entworfen wurde. Der Zettel trägt jedoch ein Wasserzeichen, das nicht vor September 1674 belegt ist. Danach dürfte das Stück im Sommer, eher noch im Herbst 1674 geschrieben worden sein.

Analysis ad alias res quam quantitates applicata.

Quod omnium maxime quaero est Machina, quae pro nobis faciat operationes analyticas, quemadmodum Arithmetica a me reperta facit numericas.

4 et (1) rectanguli (2) Trianguli *L* 5 simul. (1) Ducunt enim lineas ex punctis datis. Nisi quod aliam adhibent aliquando demonstrationem (2) Interdum *L* 8 ad (1) linea (2) puncta *L* 23 | (1) Analysis aliarum rerum quanti (2) Analysis . . . applicata erg. | Quod *L* 25 Arithmetica darüber: *Analyt. gestr. L*

Sed video positis operandi formulis quibus utimur rem fieri non posse, quia transpositiones sunt nimis variae nimisque frequentes; sed ego satis agnosco, his quibus utimur signis, non satis exprimi operationes mentis. Nam omnes cogitationes non sunt nisi simplices complicationes idearum; uti voces literarum alphabeti, res ergo ad eam reducenda est simplicitatem, ut solis compositionibus huiusmodi transpositionibusque in linea recta naturali plane ratione fiant, atque ita ut machina non tantum multiplicationes, sed et divisiones et radicum extractiones facere possit; item divisiones in partes seu in formulas toto simpliciores, sive additione, sive multiplicatione, sive divisione totum formantes. Sed quia ista nimis infinita sunt, suffecerit machinam a proposita qualibet formula posse tollere fractiones si velis; item facere multiplicationes divisionesque formularum propositarum per alias propositas. Nam ut ipsamet inveniat veros divisores hoc est nimium postulare.

Restant aliae plane Analyses sive Combinationes, circa Ordines rerum, circa qualitates, actiones, aliaque infinita, quae aliis plane modis (licet etiam per literas simpliciaive alia signa) exprimi debent quam quantitates, et cuius rei specimen video, in literis meis, quibus usus sum ad signa ambigua exprimenda; ibi enim non quantitas, sed relatio quaedam sive ordo, ad signorum analyticorum instar exprimitur. Sed universalis analysis dependet a caractere universali, etsi interim in longis calculis pro characteribus peculiaribus liceat adhibere generales seu literas alphabeticas, ut in Geometria, sed re jam per particulares praeparata. Et ita ut postea facile ad particulares possint reduci generales.

Ope Analyseos in pura mechanica, id est quae non pendet ab experimentis, eadem fieri possunt, quae in Arithmetica et Geometria, scilicet in Statica, Hydrostatica, Pneumatica, Pyrobolica, Elastica, Oscillatoria; Optica, Musica; Nautica, Astronomia, Geographia generali; aliisque in infinitis quorum ideae atque formae a materia purgatae analyticis characteribus exhiberi possunt, non ita docendi tradendique ac demonstrandi, sed inveniendi causa. Unde patet re eo reducta quantus sit futurus usus artis analyticae sive combinatoriae, cum formulae aequationesque quae nunc non nisi numeros, et lineas aliaque sterilia et sicca repraesentant, spatia et motus, et tempora, et vires, et effectus exhibebunt. Quando problema analyticum solvere, et aequationis cuiusdam radices invenire, vel divisores, erit arcana naturae detegere, et machinas

9 formantes. (1) Necessesse (2) Sed L 11 divisionesque | per terminos *gestr.* | formularum L
 19 adhibere (1) particulares (2) generales L 22 id ... experimentis *erg.* L 23 Statica (1)
 Hydraulica (2) Hydrostatica L 24 Pneumatica, Pyrobolica *erg.* L 30 Quando (1) theorema (2)
 problema L

vitae utiles dare; et quando constructiones elegantes invenire, erit compendia mechanica vitae utilia exhibere. Combinatoriam ergo interim magis magisque perfici interest generis humani, quantum enim [*bricht ab*]

45. DE CONSTRUCTIONE

[Sommer - Herbst 1674 (?)]

5

Überlieferung:

L Konzept: LH XXXV 1, 17 Bl. 1-10. 5 Bog. 4°. Wir bringen von dieser Schrift nur den ersten, allgemeinen Teil (Die vollständige Fassung bleibt der VII. Reihe vorbehalten.): 8 Sp. in folgender Reihenfolge auf Bl. 1 r°, v°, 10 r°, v°, 2 r°, v°, 9 r°, v°.

E GERHARDT, *Math. Schr.* 7, 1863, S. 249-260.

10

Auch dieses Stück ist wegen der Erwähnung der *signa ambigua* in die zeitliche Nähe zu den Entwürfen der *Méthode de l'universalité* (*Cat. crit.* 2, Nr. 863-866) zu setzen. Die fortgeschrittenere Darstellung, die das Kegelschnittproblem in einem der späteren dieser Stücke (*Cat. crit.* 2, Nr. 863C) findet, läßt eine Niederschrift im Sommer oder Herbst 1674 vermuten.

De constructione

15

Ex quo Algebram ad lineas accommodare Vieta inprimis et Cartesius seculum docuere, agnitum est a plerisque omnibus, ad solvenda in Numeris problemata in quibus rectarum quarundam comparatione cum aliis rectis designatarum, valor ac descriptio quaeritur, nihil fingi posse praestantius; cum omnis difficultas problematis una aequatione inclusa sit, cuius tantum radices quaeruntur; sed illud tamen semper a praestantibus Geometris objectum est, constructiones Geometricas calculi vestigiis nixas plerumque ab illa simplicitate atque elegantia longe abesse, qua veteres implicata saepe problemata per synthesin absolvere. Exemplo nobis esse potest constructio problematum solidorum, ope Circuli et Parabolae quam Cartesius tradidit, ubi aequationis quadrato-quadraticae aut cubicae secundum

I elegantes | geometricas *gestr.* | invenire *L* 16 quo (*I*) Analysis Characteristica a Vieta (2) Algebram *L* 17 in Numeris *erg.* *L* 23 | per synthesin *erg.* | (*I*) dedere (2) absolvere *L*

terminum tolli postulat, quo facto constat non mediocriter intumescere aequationem etiam suapte natura simplicissimam. Et ea tamen formula construendi Cartesio tantopere placuit ut omnium quas quis exoptare possit perfectissimam et generalissimam affirmaverit.

Haec cum inter veteres novosque Geometras studio partium calentes agitentur, moderatiores quanquam imperfectionem cognitae analyseos literalis in constructionibus apparere agnoscerent, non ideo tamen repudiandam putavere, tum ob ingentia commoda in ipsa inveniendi arte, quae nullis veterum Datis supplerentur, tum quod spes esset posse aliquando ex ipsa Analysisi aditum reperiri ad artem syntheseos, qua constructiones elegantes et veteribus dignae, redderentur.

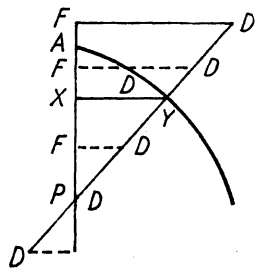
Mihi quaenam in hoc quoque argumentum incumbendi fuerit ratio, dicam vel ideo, quod plurimum inde lucis instituto meo accessurum arbitrer. Desarguesius et Pascalius filius, praestantes omnium consensu Geometrae, rem veteribus, quantum ex servatis eorum scriptis judicari possit, intactam aggressi erant, universalia Conicorum demonstratione complecti, qua et harmonia sectionum Coni appareret, et proprietates communes observarentur, et constructiones problematum quae in his lineis efficienda proponerentur, fierent universales. Hoc illi institutum si absolvisent, totam nobis Geometriam solidorum sive secundi gradus perfectam insigni compendio dedissent, sed quoniam synthetica methodo per theoremata praedemonstrata ad propositum eniti voluerant; mirum non est, aditum ad problemata difficiliora reperisse nullum, destituente eos patientia in ea itineris asperitate, et anfractuum multitudine, quae schemata contemplantes, et Conum mente versantes, fatigabat. Quanquam autem opus imperfectum reliquissent, inimitabile tamen reddidisse visi sunt multis. Nam quas ipsi in solido et per synthesisin generaliter demonstraverant Conicarum Linearum Harmonias, eas Analytici postea secuti re in planum traducta (quod fateor ingenti labore imaginationem absolvit) nondum exhibuere, ne ipso quidem summo Viro Johanne Wittio excepto, qui tamen Analysin Conicam omnium longissime promovisse videtur.

Hoc cum mihi de Analyseos ac Syntheseos comparatione sententiam dicenti nuper illustris Carcavius objecisset, agnoscentem vera dici ad tentandum excitavit, quatione eousque produci posset Analysis, quo Synthesin perventuram pro desperato

2-4 Et ... affirmaverit. *erg.* L 6 cognitae | hactenus *gestr.* | analyseos | literalis *erg.* | L
9 | ipsa *erg.* | Analysisi (1) ad constructiones contrahendas (2) aditum L 14 erant, (1) Scientiam
Conicorum (2) universalia L 15 sectionum Coni *erg.* L 30 vera dici *erg.* L

habebatur. Aggressus negotium vidi novis quibusdam characteribus opus esse, quibus
 variae signorum ambiguitates exprimerentur; vidi indivisibile atque infinitum cal-
 culo analytico misceri debere, quod unum non satis observasse videtur profundissi-
 mus caetera Cartesius; denique modum reperi analyticum, quo sectiones Conicae
 perinde tractari possint, ac si unicum extaret figurae cujusdam genus sectionis Co-
 nicae nomine; cujus figurae natura aequatione universali explicata, centra, axes, ver-
 tices, focos, abscissas, ordinatas, tangentes, perpendiculares; nulla specierum, Hyper-
 bolae, Parabolae, Ellipseos, Circuli, Rectae, mentione, statim prodant, unde theore-
 mata universalis innumerabilia in promptu fuere, et ad omnium problematum Coni-
 corum aequationibus comprehensibilium solutionem communem mihi strata est via. 10

Restabat fastigium operis, problema scilicet problematum id genus omnium ge-
 nerale: Formulam reperire, unam sectionibus Conicis et Aequationum
 formis Omnibus, communem construendi problema solidum quodli-
 bet, ope Sectionis Conicae datae, et Circuli. Hac enim formula reperta
 problemata Conica omnia (modo sursolida non sint) solo Circulo et recta planorum
 instar construi, et quod non minoris est momenti solutione Conicis omnibus com-
 muni comprehendi possunt. Sin desideretur, nec Universalis Conica ad finem per-
 ducta censi possunt. Quod ut appareat exemplum afferri utile est: Esto problema
 propositum: ex puncto dato D minimam sive perpendicularem DY du-
 cere ad Conicam datam AY . Patet hoc problema mul-
 tos complecti casus, nam et quinque sunt Linearum Coni-
 carum genera, Recta, Circularis, Ellipsis, Hyperbola et Par-
 abola, et in qualibet trium inprimis posteriorum linearum
 specie, quinque aut minimum quatuor habentur subdistinc-
 tiones, pro vario situ puncti dati D , unde si quis problema
 plene solvere volet, in omnibus linearum specierum ge-
 neribus et punctorum datorum casibus, ei novem minimum
 calculis constructionibusque separatis opus erit; et frustra
 sperabit absoluto uno calculo supplere caeteros conjectura: cum a me quidem calculo
 non magis operoso, quam si in uno tantum ex casibus difficilioribus fuisset labora-
 30

6 natura ... explicata erg. L 10 aequationibus comprehensibilium erg. L 12f. Formulam
 (1) constructi reperire (2) reperire (a) construendi (b) unam ... construendi L
 16 instar (1) construi p (2) solvi possunt (3) construi L 21 sunt (1) Sectionum (2) Linearum L
 24 specie (1) quatuor aut minimum tres (2) quinque ... quatuor L 27f. ei (1) duodecim minimum
 (2) novem minimum | aequationibus sive gestr. | calculis L

tum, unica communis omnibus lineis casibusque aequatio reperta sit; hanc jam aequationem communem, quae generaliter loquendo quadrato-quadratica est, fingamus esse:

$$y^4 + ly^3 + amy^2 + a^2n + a^3p \sqcap 0$$

valore scilicet linearum l, m, n, p , ambiguo, ut alibi a me docebitur, patet opus esse 5
formula construendi hanc aequationem generali, quae neque signa, neque valores terminorum moretur, adeo ut quivis ex terminis cognitis l, m, n, p , possit intelligi major minorve alio, vel etiam nihilo aequalis; alioquin formula non esset omnibus problematis casibus communis; praeteréa formula opus est, quae sit omnibus Conicis 10
communis, ita ut ope eius centrum radiusque circuli, cuius intersectione cum Conica data solvi debet problema, una eademque methodo investigetur, qualiscunque etiam Sectio Conica in problemate data sit.

Formulam autem hujusmodi si dicendum quod res est hactenus prodidit nemo. Cartesiana enim formula Parabolae propria est: Amplissimus Huddenius aliam pro 15
Hyperbola dedit, non minus elegantem; uterque tamen opus habet praeparatione aequationis, quod calculos plerumque reddit prolixos: inter eos quorum extant in hanc rem meditationes, longissime omnium progressus est Illustris Slusius, cui si in mentem venisset quaerere, quod ego mihi hoc loco proposueram, utique elegantius 20
multo absolvisset; is ergo unam dedit formulam omnibus aequationum formis communem, nec praeparatione indigentem, sed non omnibus Conicarum speciebus: coarctatur enim ad intersectionem parabolae datae et circuli cuiusdam inventi. Unde intelligi potest rem constructionum non ita perfectam esse, uti nonnullis auditu potius aut superficialia lectione, quam attenta meditatione talia aestimantibus videri posset.

Mihi ergo necessarium visum est rem de integro red-ordiri; quod dum facio, novisque artibus Characterum ambiguum usus institutum urgeo, primum in vias 25
incidi, jam impeditas, ut pene de exitu desperarem; formulas enim prolixiores pro nihilo ducebam, nec nisi simplicibus atque elegantibus uti decreveram. Hoc me admonuit, non esse statim irrumpendum in calculum; sed accurata meditatione di-

9 est, (1) quae (a) in (b) ad intersectionem cuiuslibet Conicae datae, et circuli quaesiti applicari possit (2) quae L 14 est: (1) sunt alii qui Hyperbola tantum (2) | Amplissimus erg. | Huddenius L 30
15 f. praeparatione (1) problemat (2) aequationis L 26 f. formulas . . . decreveram erg. L 28 esse (1) velut de improvise (2) statim L 28 meditatione (1) dirigenda (2) digerenda L

5 ut alibi a me docebitur: vgl. die Schriften zur *Méthode de l'universalité* (*Cat. crit.* 2, Nr. 850-866).
14 J. HUDDE, SV. N. 38, 7. 17 Slusius: vgl. III, 1 S. 31 f.

gerenda primum subsidia esse, unde aptiora eligi possint; alioquin evenit, ut in ipso limine superando defatigati, aut resiliamus irriti coeptorum, aut non nisi recollecta mente novis viribus sumtis, sero ad exitum perducamur. Nolo errationum mearum vestigia describere, quanquam id quoque profecto usus habiturum esset non contem-
nendos, nisi prolixitas deterreret, suffecerit hoc loco itinerarium dare cogitationum
mearum, ex quo in veram viam coorta subito luce redierant.

Constructio est determinatio puncti quaesiti ductu linearum: Ergo constructio eo censi debet elegantior quo lineae quas ducere necesse est, simpliciores paucioresque sunt. Simpliciores autem censentur Geometricae mechanicis, et inter Geometricas eae quae gradus sunt inferioris, superioribus. Si duae sint ejusdem
problematis constructiones; quarum altera paucioribus, altera simplicioribus lineis
utatur, posterior praeferenda plerumque est, malim enim profecto decem describere
circulos, quam Conchoeidem unam; cum re accurate considerata ad descriptionem
Conchoeidis infinitis Circulis, id est motu circuli integri per spatium, opus sit, cujus
infinita vestigia pro totidem descriptis circulis haberi possunt. Hinc patet non esse
utendum linea superiore, ad problema inferius, nisi ea linea superior jam tum adsit,
sive quod data sit in problemate, sive quod alia ex causa describenda fuerit. Exempli
causa, si quaestio sit de ratione inveniendi punctum flexus contrarii in Conchoeide,
constat problema sua natura esse solidum, sive sectionibus Conicis efficiendum; quia
tamen omnia problemata inferiora lineis superioribus solvi possunt; ideo rectius sol-
vetur per conchoeidem datam et circulum; satius enim Conchoeide jam descripta uti,
quam novam curvam conicam describere.

Ex his intelligi potest, regulas constructionum elegantium easdem esse cum praeceptis parsimoniae ex arte Oeconomica petitis, ne scilicet inutilibus utamur, aut ne quibusdam utilibus in nostra potestate sitis non utamur. Unde intelligitur data omnia
minutim examinanda, ut appareat quid inde erui possit in rem nostram; datae autem
sunt tum figurae sive lineae, tum quantitates sive valores quaesitarum linearum earumve
potestatum. In datis lineis utique mutari potest nihil; sed quoniam constat, ad
eandem lineam quaesitam dati valoris, variis modis posse deveniri, pro vario datarum
linearum usu, ideo quaeritur electio modi cujusdam prae caeteris facilis, atque elegantis,
id est valor simplicior dato factus ex dato linearum datarum facili in alias

4 id quoque *erg.* L 5 loco (1) iter meum (2) itinerarium L 24 petitis, (1) ne quos scilicet
sumtus inutiles faciamus et ne (a) quid sterile (b) qua bona (2) ne L 25 utamur (1) quorum alterum
sumtus (a) inutiles | (b) vanos *erg.* L | circumscribit, alterum bonis nostris uti frui jubet ne qua scilicet
inculta ac sterilia (2) Unde L 27f. earumve potestatum *erg.* L 31 | dato *erg.* | factus L

transmutatione. Sed quoniam ad ista non ante veniendum est, quam valor linearum pure habeatur, et vero saepe non ipsius Lineae, sed potestatis eius potestatumve diversarum aggregati, valor habetur, ideo aequationis inde natae quaerendae sunt radices, id est valores unus pluresve, qui lineae quaesitae tribuendi sunt ut aequationi datae respondere possit, iisque valoribus inventis tum demum de ratione cogitandum est, qua reddi queant simplices. Verum quia saepe valores linearum quaesitarum puri per calculum exacte haberi non possunt, Geometria succurrit defectui Analyseos; et quod ista nominare non potest, efficit intersectione quarundam linearum.

Hinc apparet duo esse summa genera constructionum in Geometria, quemadmodum duo sunt genera operationum in Arithmetica; Algorithmum, quem vocant quatuor specierum (qui additionem, subtractionem, multiplicationem, divisionem, et horum combinationes varias complectitur), et extractionem Radicum. Nam si sit $x \sqcap a - b + \frac{bc}{a} + a + \sqrt{da}$ patet ad habendam x additione quatuor quantitatum, subtractione unius b , multiplicatione ipsius b per c , et divisione producti per a , ac denique radice ex da opus esse. Quae ut quam compendiosissime fiant, variae artes tum ab ipso calculo, tum a Geometria suppeditantur; a calculo, ut si addenda sint $1a + 2a + 3a + 4a + 5a \sqcap x$, ponendo numerum terminorum $5 \sqcap d$, et proxime majorem $6 \sqcap d + 1$, fiet summa $\frac{ad^2 + da}{2} \sqcap x$ seu $15a$; a Geometria, ut si addenda sint $b^2 + c^2$ tantum rectae b extremo uno, altera c , normaliter imponatur, junctisque reliquis duobus extremis alterius cuiusdam lineae ductu, erit huius lineae quadratum aequale duorum quadratorum datorum summae: quam sane praxin non calculus, sed Geometriae pars a calculo independens docet, sed artis foret. Ex quo intelligi potest Geometriam quanquam calculo Algebraico subordinata sit scientia, suam tamen quandam peculiarem analysin habere, qua theoremata ipsi propria demonstrantur, et constructiones ultimae calculo quantum licet, contracto, tandem in lineis efficiantur.

Hanc Analysin Geometriae propriam videntur agnovisse ac tenuisse veteres, cuius in eorum scriptis agnoscere mihi videor vestigia quaedam, Algebrae praeterquam ubi de numeris agebatur, nulla. Et vero quas illi hac arte detexere propositiones, nisi dudum haberemus, aegre quibus nunc utimur methodis inveniremus. Eius

2 non (1) ipsarum Linearum, (a) aut (b) sed potestatum (2) ipsius . . . potestatis L 5 de (1) eorum depressione (2) ratione L 7 calculum (1) non nisi difficillime habentur (2) exacte L 7 possunt, | ideo gestr. | Geometria L 7 defectui (1) Arithmeticae (2) Analyseos L 19 $c^2 + d^2$ gestr. | tantum L 26 tandem in lineis erg. L 30 methodis (1) detegeremus (2) inveniremus L

artis prima lineamenta mihi videor assecutus rationemque reperisse, qua inventis Symbolis aptis, constitutisque principiis quibusdam, caetera quadam calculi imitatione fieri possint, ne lineas imaginatione persequi necesse sit, quod nescio an habuerint veteres. Intelligo Clarissimum Aleaumium, Vietae aequalem, peculiarem quandam sibi fecisse Characteristicam, qua amici ab eo mira praestari agnoscebant; sed cuius post eius mortem vestigia superfuere nulla.

Ego cum Euclidis *Elementa* nuper attente legerem, quod fateor a me fieri per raro, aut potius si de integro libro quaestio sit, factum hactenus nunquam; tria esse vidi propositionum genera; aut enim ex calculo pendent, quales sunt quae de rationibus ab eo demonstrantur, ac de quadratis, atque incommensurabilibus nonnullae; aut ex linearum ductu, quales sunt quae prioribus libris habentur pleraeque, de angulis, de perpendicularibus, de parallelis; aliae denique ex utrisque subsidiis inter se junctis. Hae propositiones aut Theoremata aut problemata sunt: Theorematum elegantium calculi pariter ac Geometriae haec est natura, ut non possint nisi casu inveniri; nisi quis omnes ordine combinationes notionum (delectu tamen aliquo fateor habito, quod peculiaris quoque artificii est) instituere velit, quo facto eum in theoremata insignia omnia incidere necesse est. At Problematum diversa est ratio: dato enim problemate desideratur ars quaedam solvendi certa, ita ut semper in nostra potestate sit, exitum reperire: sin minus, nota est scientiae imperfectae. Animadverti autem, multa problematum calculi genera esse in nostra potestate, at problematum Geometriae purae nulla: nam exempli causa problema illud simplicissimum, rectam lineam invenire, cuius quadratum datarum duarum linearum rectorum quadratis sit aequale; quis solveret quaeso, nisi theoremata Pythagoreum jam extaret. Unde intelligitur, horum aliorumque multorum Geometriae purae problematum, solutionem non arti ac methodo, sed memoriae nostrae deberi, veterum autem ingenio ac felicitati; nam forte nec illis methodus fuit. Ingenium autem et felicitatem jungenda esse constat, quando methodus deest; methodus enim hominem mediocrem, quantum ad exitus certitudinem, aequat ingenioso, qui de suo invenire possit, aut experto, qui memoria ab aliis inventorum polleat; etsi tempore semper distinguantur,

4 Aleaumium, (1) Geometriam (2) Vietae L 4f. quandam (1) habuisse (2) sibi fecisse L 30
 13 junctis. (1) Ac duorum quidem priorum generum illud notavi discrimen (2) Hae L 14 calculi ...
 Geometriae erg. L 17 insignia omnia erg. L 20 autem, (1) pleraque problemata (2) multa
 problematum L 20 genera | (exceptis iis, in quibus summae serierum quaeruntur) gestr. | esse L
 26 fuit. (1) Fateor homi (2) Fateor quae in eo genere obtinentur, (3) Ingenium L 28 ingenioso, (1)
 nec nisi tempore ac promptitudine (2) qui L 29 etsi (1) promptitudine semper (2) tempore L 35

quod inexercitatus ac hebes, sed methodo instructus, sibi maius suo quodam jure postulat.

Fatendum est ergo Analysin Geometriae hactenus perfectam non esse, cum sint problemata quorum solutio non nisi per synthesin habetur. Fortasse nulla sunt problemata (de iis semper loquor, quae possunt aequatione comprehendi), quae ex iis quae per synthesin habentur in Geometria pura, accedente Analysisi Calculi, solvi non possint; sed elegantissimas omnium constructiones eligere ex calculo dato, res est non nisi ab illa quam supra tetigi, arte symbolica, Geometriae peculiari, expectanda.

Hoc loco vero Symbolicam illam novam non attingemus, cum peculiaris sit operae speculatio, nec valores calculo invenire, nec inventos contrahere docebimus: sed unum nunc explicabimus, quomodo radices aequationum, etiamsi analytice extrahi non possint, Geometrica constructione commode definiantur; eiusque artis specimen dabimus, prodita methodo generali construendi problema solidum quodlibet utcumque affectum, sectione Conica data, circuloque invento, quam eo pluris faciendam arbitror, quo rariore connubio, universalitatem junxit elegantiae ac brevitati.

46. SCHEDIASMA DE ARTE INVENIENDI THEOREMATA

7. September 1674

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 6, 12 d Bl. 7-8. 1 Bog. 2°. 3 S. Auf Bl. 7 r° nur Titel und Datum.

E COUTURAT, *Opusc. et fragm.*, 1903, S. 170-174.

Die Überschrift und eigenhändige Datierung auf der leeren Vorderseite des für den Entwurf verwendeten Bogens könnten ein Zeichen für einen gewissen Abschluß dieser Problembehandlung sein.

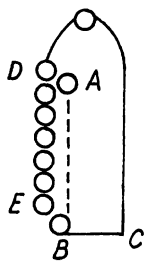
1 quod (1) rudis (2) inexercitatus L 2 postulat. (1) Scientiae autem tum demum per (2) Fatendum L 3 ergo (1) Scientiam (2) Analysin L 7 sed (1) elegantissimam omnium constructionem (2) elegantissimas . . . constructiones L 9 vero | primo *gestr.* | Symbolicam L 11 aequationum, *erg.* L 14 invento, (1) quae tanto videtur utilior, quod elegantiam junxit universalitati (2) quam L

De Arte inveniendi Theoremata.¹

Artem problemata solvendi tantum ab Analyticis tractatam constat. Theoremata autem fassi sunt omnes, casu inveniri: nam quis mortalium praevidere possit exitum combinationum valde compositorum; constat autem ab eventu quodam inexpectato combinationes quasdam consequente, theorematum elegantiam oriri. Quare combinationes omnes ordine instituere necesse fuerit, elegantes eventus extundere volenti, quod non est in humana potestate. Superest sane nonnihil in Artis combinatoriae arcanis, quod huic negotio lucem affundere possit, sed hoc a nemine non dicam erutum, sed ne suspicione quidem libatum est. Mihi vero in mentem venit ratio, qua hoc saltem efficere possim, ut si quis proposito quodam argumento, theorema elegans a me postulet, exhibendum intra certum tempus ausim dicere me satisfacturum. Tota eius rei ratio huc redit:

Quaere solutionem Problematis cuiusdam, valde difficilis aut etiam impossibilis: methodo quadam plausibili, id est in multis aliis casibus succedente; incidet in progressu in miras quasdam atque inexpectatas, eorum quibus uti volebas compensationes sive destructiones, atque ita quanquam problema non solveris, theorema tamen memorabile detexisti. Ita video inquisitionem Motus perpetui praeclara de Aequilibrio theorematum protulisse.

Ego quoque dudum observaram proprietatem praeclaram, Ictus descendentium. Nimirum ponamus Ictum corporis descendentis in subjectam lancem *C*, eoque motu catenam ex globis continuatis compositam ita elevantis, ut *D* paulum elevato ipsi *A* succedens etiam cadat, *A* autem ubi in locum *B* pervenerit in locum *E* subintret. Unde sequitur ictum corporis ponderi totius catenae aequivalere, alioquin si excederet, sequeretur motus perpetuus. Hoc non demonstrationem sane dat, satis validam, sed inquirendi occasionem praebet, nam postea demonstratio facilis, theoremate semel oblato: eadem opera facile [theorematum] praeclara deteguntur in Geometria aut Analysisi, cuius exemplum apponam, dum reducere tento aequationes locorum omnes ad duas aequationes ad circulum.

¹ *Auf der Vorderseite*: Paris 7. September 1674. Schediasma de Arte inveniendi Theoremata

2 Analyticis (1) libatam (2) tractatam L 4 compositorum; (1) et tamen (2) constat autem L 5 elegantiam (1) pendere (2) oriri L 16 solveris, (1) problema (2) theorema L 17 video (1) quadraturam (2) inquisitionem L 19 praeclaram, (1) Motus (2) Ictus L 20 Nimirum ponamus erg. L 27 theoremate L ändert Hrsg. 28 f. locorum erg. L 30 Paris erg. 7. (1) Aug (2) September L 35

Esto aequatio ad Circulum:

$$y^2 + x^2 + ny + px + sl \quad \square \quad 0 \quad \text{Aeq. (1)}$$

Et alia ad Conicam quamcunque

$$y^2 + \frac{m}{l} x^2 + \omega y + qx + tl \quad \square \quad 0 \quad \text{Aeq. (2)}$$

Auferendo Unam ab altera, fiet Aequatio ad Parabolam

$$\begin{aligned} \frac{m}{l} x^2 + \omega y + qx + tl \\ - 1 x^2 - ny - px - sl \end{aligned} \quad \square \quad 0 \quad \text{Aeq. (3)}$$

Sive

$$x^2 [+] \frac{\begin{matrix} + \omega y + qx + tl \\ - ny - px - sl \end{matrix}}{\frac{m}{l} - 1} \quad \square \quad 0 \quad \text{Aeq. (4)}$$

Aequatio ad Conicam mutetur in sequentem:

$$\frac{1}{m} y^2 + x^2 + \frac{1}{m} \omega y + \frac{lq}{m} x + \frac{l^2 t}{m} \quad \square \quad 0 \quad \text{Aeq. (5)}$$

Unde rursus auferendo Circularem, fiet alia ad Parabolam

$$\begin{aligned} \frac{1}{m} y^2 + \frac{l\omega}{m} y + \frac{lq}{m} x + \frac{l^2 t}{m} \\ - 1y - ny - px - sl \end{aligned} \quad \square \quad 0 \quad \text{Aeq. (6)}$$

Sive

$$y^2 [+] \frac{\begin{matrix} + \frac{l\omega}{m} y + \frac{lq}{m} x + \frac{l^2 t}{m} \\ - ny - px - sl \end{matrix}}{\frac{1}{m} - 1} \quad \square \quad 0 \quad \text{Aeq. (7)}$$

Jungantur duae aequationes ad Parabolam 4ta et 7ma, fiet Aequatio ad Circulum

1 In den folgenden Formeln sind zusätzlich zu den geklammerten Additionszeichen vom Hrsg. die analogen Faktoren ergänzt worden, die Leibniz teilweise durch Auslassungspunkte kenntlich gemacht hat. 15

$$\begin{aligned}
 & \left\{ \begin{array}{l} + \omega y \\ - ny \end{array} \right\} \frac{1}{\frac{m}{l} - 1} \quad \left\{ \begin{array}{l} + qx \\ - px \end{array} \right\} \frac{1}{\frac{m}{l} - 1} \quad \left\{ \begin{array}{l} + tl \\ - sl \end{array} \right\} \frac{1}{\frac{m}{l} - 1} \\
 x^2 + y^2 \quad & \left\{ \begin{array}{l} + \frac{l\omega}{m} y \\ - ny \end{array} \right\} \frac{1}{\frac{1}{m} - 1} \quad \left\{ \begin{array}{l} + \frac{lq}{m} x \\ - px \end{array} \right\} \frac{1}{\frac{1}{m} - 1} \quad \left\{ \begin{array}{l} + \frac{l^2 t}{m} \\ - sl \end{array} \right\} \frac{1}{\frac{1}{m} - 1} \quad \square 0 \quad \text{Aeq. (8)} \\
 \text{Jam} \quad & \frac{+ \omega - n}{\frac{m}{l} - 1} + \frac{\frac{l\omega}{m} - n}{\frac{1}{m} - 1} \quad \square \quad \frac{\frac{\omega l}{m} - \frac{n l}{m} - \omega + n + \omega - \frac{l\omega}{m} - \frac{m n}{l} + n}{1 - \frac{1}{m} - \frac{m}{l} + 1} \quad \square n
 \end{aligned}$$

Cumque idem sit in caeteris, hinc facile demonstratur: aequationem 8. nihil differre ab aequatione 1.

Eademque opera invenimus Theorema elegans, quod analytice ita enuntiari potest:

$$\frac{\omega - n}{\frac{m n}{l} - n} + \frac{+ \frac{l\omega}{m} - n}{\frac{l n}{m} - n} \quad \square \quad 1$$

quantitates autem ω , n , $\frac{m}{l}$ pro arbitrio sumi possunt.

Inventis semel [Theorematibus] facile est eorum combinatione alia multa invenire. Exempli causa: duo habemus theoremata:

$$\frac{\omega - n}{\frac{m n}{l} - n} + \frac{+ \frac{l\omega}{m} - n}{\frac{l n}{m} - n} \quad \square \quad 1$$

2 Leibniz hat im Zähler des dritten Bruches das erste, dritte, fünfte und sechste Glied hervorgehoben.
9 Theorematis L ändert Hrsg.

Et aliud:
$$\frac{1}{1 + \frac{a}{y}} + \frac{1}{1 + \frac{y}{a}} \quad \square \quad 1$$

Jungantur invicem per additionem: Summa fiet 2. Jungantur per subtractionem, summa erit 0. Jungantur per multiplicationem vel divisionem, summa erit 1. Ac totidem habebuntur theoremata sane mira, quorum si demonstrationem exhibeas non indicato fonte, obstupefacies aliquando lectorem. 5

Alia ratio est investigandi Theoremata. Scis proprietatem quandam, vel solutionem elegantem, sive ab alio demonstratam, sive casu et inductione inventam, investiga calculo analytico, vel Geometrico ratiocinio, necessario tibi exhibebitur tandem elegans theorema, quod te ex calculi prolixitate inopinato expediat.

Sunt et aliae methodi investigandi theoremata, per analogiam aliorum jam inventorum: ita ex iis quae de circulo demonstraverat Euclides, video Apollonium de conicis conjectasse non pauca, quae calculo postea vera invenit: praeclarus in eam rem usus est methodi meae de figurarum harmonia. Vide quae Gregorius dixit in libro de Circuli, Ellipsis ac Hyperbolae quadratura, quae suo quodam modo etiam ad Rectam et Parabolam produci poterant. Et ope theorematum conicorum non difficile erit invenire Theoremata multa pro gradibus altioribus. 10
15

Superest methodus investigandi per inductionem, sed cum omnia percurrere nequeamus, artis est eligere prae caeteris examinanda, et hoc jam reducitur ad Analogiam; et in eo consistit tota ars experimentorum. Quanquam fateor vel nos simpliciter quaerere experimenta dato subjecto; vel speciatim quaerere dato phaenomeno causam, quod peculiaris est opera; eo enim pertinent quae de instantiis crucis, aliisque dixit Baconus. Sed simpliciter experimenta quaerere dato subjecto, hoc faciendum est, ope jam cognitorum experimentorum per analogiam. Analogia autem in 20

7 sive ab ... inventam *erg. L* 8 vel (1) ex (a) aliis (b) quibusdam (2) Geometrico *L*
 9 expediat. (1) Alia est (2) Sed hae sunt methodi theoremata investigandi per ratiocinationem, sunt aliae, 25
 investigandi per (3) Sunt *L* 14 Ellipsis *erg. L* 19 fateor (1) Experimenta dirigi vel (2) vel *L*

14 libro ... quadratura: GREGORIUS A S. VINCENTIO, *Opus geometricum*, X.
Novum organum, lib. 2, 36.

22 F. BACON,

eo fundatur, ut quae in multis conveniunt aut opposita sunt, ea in datis quoque vicinis ad priora convenire aut opposita esse suspicemur.

Sunt Experimenta quaedam, quae potius Observationes nominantur, quae considerari tantum, non produci opus. Talia sunt experimenta quae numeros consideranti offerunt sese; item observationes coelestes, item de ventis, aestu; aliisque quae discere possumus tantum interrogando. Et in his nihil utique negligere deberemus, quando tam facile est ea addiscere; opus autem est diariis in eam rem, ac velut Tabulis, et postea Tabularum collationibus, ad harmonias quasdam, sive analogias constabiliendas.

Ars faciendi Hypotheses, sive Ars conjectandi diversi generis est, huc pertinet ars explicandi Cryptographemata, quae pro maximo haberi debet specimine artis conjectandi purae et a materia abstractae, unde regulae duci possunt quas postea etiam materiae applicare liceat.

47. THEOREMATA SUNT COGITANDI COMPENDIA

[Sommer 1674 - Herbst 1676 (?)]

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 7 B 2, Bl. 53. 1 Zettel ca. 18 x 7, 5 cm.

E COUTURAT, *Opusc. et fragm.*, 1903, S. 256 f.

Übersetzung: SCHMIDT, *Fragmente*, 1960, S. 93.

Der Zettel trägt kein Wasserzeichen. Das Papier dürfte jedoch Pariser Provenienz sein. Inhaltlich klingt der Leitgedanke bereits in Stücken aus Sommer oder Herbst 1674 an (vgl. N. 42 und *Cat. crit.* 2, Nr. 866, beide von Leibniz mit 1674 datiert), wird aber auch noch im März 1676 (N. 51) aufgegriffen.

Omnia Theoremata non nisi Tachygraphias seu cogitandi compendia esse, ut animus a rebus ipsis distincte cogitandis dispensetur, nec ideo minus omnia recte proveniant, in hoc consistit omnis utilitas verborum, et characterum, ut in Arithmetica sunt decimales, ut sunt Notae Analyseos, ut innumeros et saepe impossibiles expressu, aut mire implicatos linearum motuumque ductus persequi necesse non sit.

1 aut opposita sunt *erg. L* *1 f.* vicinis ad priora *erg. L* *11* explicandi | Chiffrae seu *gestr.* | Cryptographemata *L* *12* unde (*1*) exempla (*2*) regulae *L*

Hoc etsi non verbis, aut reflexione animi, reapse tamen autores Algebrae expressere, sed et inventores Algorithmi, et verborum in scientiis, et proinde omnis scientiarum abstractarum laus consistit in compendiosis loquendi scribendique notis, et his notis fit ut possimus computare progressionis alicujus terminum summamque, *tout d'un coup*, etsi per singula non eamus, ut possimus ipsi infinito exhibere finitum aequale, 5 quaeque alia sunt huius generis non intelligentibus rationes rerum admiranda.

48. TRIA AXIOMATA PRIMARIA

[Sommer 1674 - Herbst 1676 (?)]

Überlieferung: L Konzept: LH XXXV 2, 1 Bl. 113-114. 1 S. auf Bl. 114 v°.

Das Blatt trägt ein singuläres Wasserzeichen. Aus inhaltlichen Gründen könnte es der späteren Pa- 10 riser Zeit zugerechnet werden.

Tria axiomata primaria: Mathematicae, totum esse aequale omnibus partibus. Physicae, effectum integrum aequipollere suae causae. Scientiae Civilis, Mundum esse optimam Rempublicam, sive omnia in mundo fieri optimo modo.

Nota certa hominis duplcis et mali: si tibi soli blandiatur, coram aliis te frigide 15 tractet.

In praxi id observandum est, ut dum difficilia aut multiplicia agenda habemus, tentemus ita agere, ut aliquid semper ad rem pertinens agamus seu, ut certi simus portionem quandam difficultatis superatam. Hoc si constanter observabimus, omnia superabimus, quoniam semper aliquid agendo paulatim magna agemus. Exempli cau- 20 sa multa folia in ordinem digerenda sunt, si percurrimus nec quicquam agimus saepe inspiciendo parum proficiemus; at si dum legimus, iam nonnihil digeramus quovis momento, aliquid agemus, paulatimque omnia habebimus. Assuefacere nos debemus, ut omnia quae facimus singula per se subsistere possint bonaque sint; etiamsi ea ad quae ordinantur, non succedant. 25

2 inventores (1) Logari (2) Algorithmi L 4 summamque erg. L 24 facimus (1) intra (2) singula L

$y^2 + cyx + bx^2 + ey \prod 0$ solvendum in numeris sive rationaliter ex hac aequatione faciendae duae, vel quod idem est supponenda adhuc alia quaelibet formula; itaque scribatur generalis: aequationum ex y , x , quantum videbitur producta, et necesse est has duas aequationes in unam reducendo prodire rationalem, si quidem id possibile est, et haec est methodus generalis certa et infallibilis pro Diophanto, tametsi saepe compendia sint. Sed examinandus ipse modus quo aequationes unae ad alias reducuntur; quae res ita instituat, ut si modo possibile est quod quaeritur, aequationes collatitiae omnes sint aut rationales aut certe si rursus superfluae in ipsis reducibiles explicando per aequationes proposita inferiores. Sed ut determinate agatur, crediderim rem ita institui posse, ut si modo resolubilis quaestio prodeant omnes collatitiae rationales. Videndum an non necesse sit ipsam assumptitiam esse rationalem, imo res non videtur hoc modo succedere, sed tertia litera z esse forinsecus assumenda, vel plures, ad quam referuntur tam x quam y singulatim vel simul. Tota res reducitur ad totalem illam summam.

49. DE ARTE INVENIENDI

[1675 (?)]

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 6, 12 c Bl. 6. 1 Bl. 2°. 1 1/2 S.

E COUTURAT, *Opusc. et fragm.*, 1903, S. 167–170.Teilübersetzung: SCHMIDT, *Fragmente*, 1960, S. 85–87.

Das Wasserzeichen ist gut belegt für das Jahr 1675. Die Bekanntschaft mit der exklusiven Methode von Frénicle belegt unser Stück N. 42 seit etwa Sommer bis Herbst 1674. Couturats Hinweis auf das Datum 1669 (*Opusc. et Fragm.*, S. 167), geht auf eine falsche Lesung von »69« für ein durch eine Bogenlinie gestrichenes »qui« zurück.

Duas partes invenio Artis inveniendo, Combinatoriam et Analyticam; Combinatoria consistit in arte inveniendo quaestiones; Analytica in arte inveniendo quaestionum solutiones. Saepe tamen fit ut quaestionum quarundam solutiones, plus habeant Combinatoriae quam analyticae, ut cum modus quaeritur efficiendi aliquid in re naturali aut civili, tunc enim media quaerenda sunt extra rem. In summa tamen

quaestiones invenire combinatoriae potius, solvere Analyticae est. Duo autem sunt genera quaestionum, aut enim quaeritur modus aliquid indagandi aut efficiendi futurus sive praeteritus, aut quaeritur veritas et examen eorum quae sunt ab aliis indagata aut effecta. Et inter haec duo tantum est discriminis quantum inter artem bene scribendi vel loquendi, et inter artem bene de scriptis iudicandi. Examen autem eorum quae indagata sunt, pure analyticum est; sed ars ipsa indagandi aut efficiendi magis combinatoria.

Haec tamen rursus distingui possunt curatius. Nimirum accurate loquendi Analytica est inquisitio cum rem ipsam quanta possumus exactitudine in partes secamus; observatis morose situ, nexu, forma partium, et partium in partibus. Synthetica sive combinatoria est, cum alia extra rem ad rem explicandam assumimus: ita anatome animalium analytica; ut animalia in Machina pneumatica suffocare, et postea dissecare: combinatorium. Distillatione examinare liquores, analyticum; injectis aliis liquoribus aut pulveribus fermentationem excitantibus, combinatorium. Dices, etiam ignem in distillando, cultrum in dissecando extrinsecus adhibita. Ita est: fateor, et qui primus artem docuit secandi cultro, aut igne liquores in vaporem evehendi, haud dubie combinatoriae opus peregit; sed nunc vulgato horum instrumentorum usu, perinde habendum est, ac si ignis liquori, culter cadaveri perpetuo annectus appictusve esset, cum idea unius ideam alterius semper offerat ex quo eas duas res ex humano arbitrio tam saepe conjunctas nostris temporibus experimur. Unde tractu temporis quaedam operationes quae erant antea combinatoriae, fient analyticae; pervulgato apud omnes eo combinandi more, et tardissimo cuius occurrente.

Quare proficiente paulatim in melius genere humano, effici poterit fortasse post multa secula, ut nemo amplius a iudicii exactitudine laudetur; arte analytica quae nunc vix in mathematicis satis recte et generaliter adhibetur, universali reddita, in omni materiarum genere, introducto characterе philosophico, qualem molior; quo semel recepto recte ratiocinari, dato meditandi spatio, non erit magis laudabile, quam magnos numeros sine lapsu calculare. Praeterea si Catalogus historiarum, sive relationum, observationum, experimentorum fidelis eodem characterе scriptus accedat; et majoris momenti theoremata (velut compendia calculi), ex characterе vel solo vel

2 indagandi aut *erg.* L 6 indagandi | veritatem alicuius propositionis *gestr.* | aut L
 14 fermentationem | aut | aliam *erg.* | mutationem *gestr.* | excitantibus L 15 qui *erg.* L 19 alterius
 (1) statim (2) semper L 23 f. effici (1) potest (2) poterit . . . secula, L 25 adhibetur, (1) generali
 (2) universali L 28 Catalogus (1) experimentorum (2) historiarum L 28 f. relationum *erg.* L
 30 majoris momenti *erg.* L 30 calculi), | notabilia *gestr.* | ex L 35

cum observationibus ducta, adjiciantur; fiet, ut artis quoque combinatoriae laus peritura sit. Neque tunc illi aestimabuntur, quibus sumpto meditandi spatio aliquid invenire aut discutere datum est; cum id in medio positum sit futurum; sed illi quibus extemporanea analytica aut combinatoria est. Illi vero qui tardiores sunt, tum demum aestimabuntur, si tanta in illis sit velut inquirendi pertinacia, et penetrandi improbus labor, ut vix alii eum meditandi laborem tolerare velint aut possint. Unde si eos qui nunc in pretio sunt reviviscere fingeremus, post Lethaeos haustus; non ideo minus tunc quoque magnos viros fore putandum est; nam spretis illis quae nunc ab ipsis inveniuntur, longius quam alii tunc quoque non minus quam hodie penetrarent; nec dubitarim Archimedes si nunc in vivis esset, admiranda daturum; cum Quadratura Parabolae dimensionesque coni, et superficierum sphaericarum aut conicarum eo tempore non minus difficiles fuerint, quam nunc abstrusissimae analytices aut indivisibilium indagations. Neque ergo ideo pauciores erunt magni viri imposterum, quod tam multa jam ab aliis occupata sunt. Contra enim aliorum inventis via illis ad longe majora sternetur; et ipsa in scientiis aut scientiarum partibus jam pene tritis, novorum sterilitas, ad difficiliora coget; magno generis humani bono, cum infinita semper restent, nec nisi aegre ad vestibula usque per media senticeta perreperimus.

Portas autem tum demum apertas fore putandum est, cum ipsa ars inveniendi in clara luce posita erit; id est cum Character aliquis philosophicus recipietur. Cui si adjiciantur theorema[ta] memorabilia, idem erit ac si dictionario cuidam insigni phrases quaedam selectiores subjicerentur; et quemadmodum post dictionaria Apparatus quidam proponuntur juventuti, in quibus fabulas, historias, nomina propria, et quaedam (scien)tiarum rudimenta discant: ita opus erit accurato labore, multisque conspirantibus Historiam (fieri g)eneralem qualem imprimis Baconus optavit; quae dum fit, aut etiam ubi facta erit, (poterit) compendium condi historiarum selectiorum. Ultimum omnium opus erit, de Felicitate, sive de scientia vitae, in quo ostendatur usus reliquorum omnium, et proble(mata) quae eorum ope construi poterunt, non subjectorum sed effectuum ordine disponentur. Sed quoniam felicitas quaedam jam

5 sit (1) ingenii (2) velut L 6 possint. (1) Et vera reapse (2) Unde L 7 post (1) Laetheos (2) Lethaeos L 13 ergo (1) obstabit magnis viris (2) ideo L 17 nisi (1) aditus (2) aegre (a) initia (b) rerum (c) ad L 19 philosophicus | et Historiae rerum generalis indicibus instructa *gestr.* | recipietur. L 21 f. dictionaria (1), narratiunculae quaedam sive historiae utiliter [co]mponuntur; ita praeter characterem philosophicum, opus erit Historia quoque temporum [lo]corumque, indicibus variis inprimis | et *streicht Hrsg.* | (2) Apparatus . . . juventuti, L

tum in nostra potestate est; ideo liber hic ultimus, ad usum erit omnium primus, titulo: Scientiae Architectonicae, de sapientia et felicitate. In quo ostendetur, posse nos esse semper beatos; attamen alios atque alios beatiores; et augendae beatitudinis media quaerenda, in quo artium omnium usus consistit. Itaque haec erit vera doctrina de Methodo, non tam quaerendi veritatem, quam vivendi; cum saepe illud de hominibus dici possit, quod [Lucanus] de populis quos aspicit arctos, quos ait, *felices errore suo*. Et Cicero de eodem quo Lucanus argumento, immortalitate animae, nolle se sibi hunc errorem eripi. Itaque si quis demonstrationes sane certissimas non perspiciet, rectissime faciet, si contra dubitationes obfirmet animum, et ubi primum ingruunt, alio convertat cogitationes; ita enim utique consulet tranquillitati suae. Liber autem de sapientia et felicitate, sive de Methodo vitae, primus omnium dandus est, ordinario sermone. In quo ipse characteris philosophici usus ostendentur; et caeterorum quoque operum, de quibus dixi. Subjicientur omnium illorum operum specimina; communi pariter sermone atque philosophico expressa, sed non nisi philosophico demonstrata. Quibus speciminibus datis, erit generis humani collata opera reliqua absolvere. Nec jam aliud philosopho quaerendum erit, quam ut rationem reperiat, persuadendi rectoribus populorum, et alioqui viris insignibus ut de executione coeptorum serio cogitetur. Porro quae hic de Combinatoriae et Analyseos differentia dixi, inservient ad discernenda hominum ingenia; nam alii magis combinatorii, alii magis Analytici sunt. Ita etsi Galilaeus et Cartesius in utraque arte excelluerint, plus tamen in Galilaeo Combinatoriae, in Cartesio Analyticae. Geometrae et Iurisconsulti Analytici magis, medici vero et politici Combinatorii sunt. Plus est securitatis in Analytica, plus difficultatis in Combinatoria.

Mariottus dicit ingenia hominum instar sacci esse, quem inter meditandum tamdiu agites, donec aliquid excitat. Unde quiddam esse fortunae in cogitationibus non debet dubitari. Ego addiderim, ingenia hominum potius habere rationem cribri, quod inter meditandum agitur, donec subtilissima quaeque transeant. Interea dum transeunt speculatrix ratio arripit quicquid e re videtur. Prorsus quemadmodum si quis furti deprehendendi causa totam civitatem per portam quandam transire jubeat, eo qui furtum passus est in excubiis collocato. Sed compendii causa adhibetur Methodus

5 tam (1) ratio (2) quaerendi L 6 Lucianus L ändert Hrsg. 14 atque (1) ordinario (2) philosophico erg. | L 15 nisi (1) ordinario (2) philosophico L 22 vero et (1) Ministri publici (2) politici L

6 Vgl. LUKAN, *Pharsalia*, I, 458–459.

7 Vgl. CICERO, *Cato Maior*, 85.

exclusiva qualis Frenicli in numeris. Ita enim si spoliatus asserat virum fuisse non foeminam; <staturae> aetatisque virilis, non puerum non juvenem, prodeundi onus ipsis remittetur.

50. ADDITIO NATURA PRIOR SUBTRACTIONE

[1675 – Herbst 1676 (?)]

5

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 5, 10 Bl. 54. 1 Zettel (ca. 8, 5 x 9, 5 cm).

E COUTURAT, *Opusc. et fragm.*, 1903, S. 146 f.

Leibniz sprach wohl im Januar 1675 mit Roberval (vgl. *Cat. crit.* 2, Nr. 908) und erhielt im Dezember desselben Jahres dessen *Elementa Geometriae* im Manuskript (vgl. III, 1 S. 328). Wenngleich das Wasserzeichen deutscher Provenienz erst für 1679–1680 belegt ist, könnte Leibniz diese Notiz noch in Paris geschrieben haben, auf einen Zettel, den er von einem aus Hannover gekommenen Brief ausgeschnitten hat.

Additio natura prior subtractione. Natura priora. Demonstratio axiomatum.

15

Additio est natura prior subtractione, seu $+ a + b$ est natura prius quam $+ a - b$ quia natura prius est ut duo a, b eodem modo tractentur quam ut tractentur modo diverso, et cum modo diverso tractantur nondum ratio apparet, cur potius dicamus $+ a - b$, quam $- a + b$. Ea igitur causa forinsecus petenda est, quod non est necesse cum dicimus $+ a + b$; eodem modo ostenditur et ab seu multiplicationem esse natura priorem ipso $\frac{a}{b}$ seu divisione. Et haec quidem ita generalem hominum assensum habent, ut pro monstro futurus sit arithmeticus, qui subtractionem tractet ante additionem. Itaque mea sententia Robervallius non inepte demonstravit axioma: (si ab aequalibus auferas aequalia, residua sunt aequalia) ex axiomate natura

19 *b.* (1) Ea autem (2) Ea *L* 19 quod (1) nihil (2) non *L*

25

¹ Vgl. B. FRÉNICLE DE BESSY, *Méthode pour trouver la solution des problèmes par les exclusions*. 23–S. 433, ¹ Robervallius ... demonstravit: wohl in seinen *Elementa geometriae*.

priore: (si aequalibus addas aequalia, summae sunt aequales) quamvis eum ideo reprehensum sciam a collegis in Academia Regia Parisina, quia scilicet aequae illud ex hoc demonstrare potuisset, quam hoc ex illo. Sed praeferenda sunt quae natura priora sunt, et peccatum videri potest pro axioma habere quod ex positis demonstrari potest.

5

51. DE CHARACTERIBUS ET COMPENDIIS

[26. (?) März 1676]

Überlieferung:

L Konzept: LH XXXV 13, 3 Bl. 252-253. (Darauf auch N. 52 und eine mathematische Gleichung.) Aus einem Bogen oben ausgeschnittener Streifen (3 x 21 cm und 6 x 21 cm). 10
17 Zeilen auf Bl. 253 v°, r^o.

Teildruck: GERHARDT, *Math. Schr.* 5, 1858, S. 216.

Da das Stück auf demselben Streifen wie N. 52 steht, scheint es, wenn nicht am selben Tage, so doch kurz vorher oder nachher geschrieben worden zu sein, jedenfalls nach dem 12. Februar 1676, auf den Leibniz im Stück verweist.

15

Illustribus exemplis quotidie disco, omnem solvendi pariter problemata, et inveniendi theoremata artem, tunc cum res ipsa imaginationi non subjacet, aut nimis vasta est, eo redire, ut characteribus sive compendiis imaginationi subjiciatur; atque quae pingi non possunt, qualia sunt intelligibilia, ea pinguntur tamen hieroglyphica quadam ratione, sed eadem et philosophica. Quod fit, si non ut pictores, poetae, 20
mystae Aegyptii aut Sinenses similitudines quasdam sectemur, sed rei ipsius ideam sequamur. Unde eo in loco, ubi ope punctorum mirabiles quasdam figuras geomanticas efficientium Numeris ordine collocatis subscriptorum, clavem ad arcana numerorum et numerorum primitivorum naturam aperui (vide 12. Febr. 1676). Haec ascripti: Patet hic illustri exemplo artem circa intelligibilia inveniendi praeclara theore- 25
mata in eo consistere, ut quoniam ipsa pingi aut audiri non possunt pingamus aut

16 omnem (1) inveniendi (2) solvendi L

audiamus earum repraesentationes, etiamsi non similes, et in iis sensibiles quasdam pulchritudines observemus, quae in nobis facient intelligi theorema seu proprietatem ipsius rei intelligibilis; vel hanc certe, quod eius natura talis est, ut his characteribus expressa, has producat, ut ita dicam, apparitiones. Quemadmodum si dicamus eam esse formam cuiusdam hominis ut certo habitu indictus placeat; vel eam esse naturam cuiusdam picturae, ut certo vitro in aliam regulariorem colligetur. Quamquam enim vitrum tam sit extraneum Tabulae, quam characteres rebus, utraque tamen naturam rei indicant relatam scilicet ad hoc quod adhibetur instrumentum. Quod vel ideo tolerandum, cum alioquin in universum nullam de rebus experientiam habeamus, nisi ad nos relatam, nec alias earum qualitates sciamus, quam apparentias nobis factas. His recte observatis tum illos confutabimus qui credere veritates esse sine relatione ad characteres, quam illos, qui credere non in rebus, sed in characteribus esse veritatem; cum veritas sit in rebus quatenus ad characteres referuntur.

52. DE INFINITE PARVIS

26. März 1676

15

Überlieferung: *L* Konzept: LH XXXV 13, 3 Bl. 252–253. Aus einem Bogen oben ausgeschnittener Streifen (3 x 21 cm und 6 x 21 cm). (Darauf auch N. 51.) 7 Zeilen auf Bl. 252 r°.

Das Datum hat Leibniz offenbar nach Niederschrift der Aufzeichnung über den Text gesetzt.

26. mars. 1676

Videndum exacte an demonstrari possit in quadraturis, quod differentia non tamen sit infinite parva, sed quod omnino nulla, quod ostendetur, si constet eousque inflecti semper posse polygonum, ut differentia assumpta etiam infinite parva minor fiat error. Quo posito sequitur non tantum errorem non esse infinite parvum, sed omnino esse nullum. Quippe cum nullus assumi possit.

Indesignabilem voco quantitatem, cuius magnitudo nullis signis characteribus sensibilibus exprimi potest. Omnis enim magnitudo designabilis quantacunque

5 esse (1) naturam (2) formam *L* 8 ad (1) (haec quae agitur) (2) hoc *L* 21 si (1) patebit (2) constet *L* 25 signis *erg.* *L*

poterit semper scribi in aliquo libro satis parvo ope compendiorum et repraesentationum. Quod ut ostenderat Archimedes suscepit disquisitionem de *Numero arenae*.

53. SUR LES PREMIERES PROPOSITIONS ET LES PREMIERS TERMES

[Frühjahr – Sommer 1676 (?)]

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 6, 12 f Bl. 23. 1 Zettel (25, 8 x 11, 5 cm). 27 Zeilen.

E COUTURAT, *Opusc. et fragm.*, 1903, S. 186 f.

Übersetzung: SCHMIDT, *Fragmente*, 1960, S. 124 f.

5

Das Stück könnte in zeitlichem und thematischem Zusammenhang mit der Lektüre des Manuskripts der *Logique* von Mariotte entstanden sein, die zwischen Mai und Juli 1676 stattgefunden haben dürfte (vgl. N. 22₁). Die Anrede »Vous direz«, gegen Ende des Stückes, läßt vermuten, daß es sich um den Teil eines Briefkonzepts, möglicherweise an Mariotte, handeln könnte. Auf der allein beschriebenen Seite des Zettels standen bereits einige geometrische Figuren und Proportionsgleichungen sowie Skizzen wohl für die Rechenmaschine.

Il est très important de concevoir, que le nombre des premieres propositions est infini, car elles sont ou definitions, ou Axiomes. Le Nombre des definitions aussi bien que des termes est infini. Le nombre des Axiomes l'est aussi. J'appelle Axiome proposition necessaire, indemonstrable. Necessaire c'est à dire dont le contraire implique contradiction. Or la seule proposition dont le contraire implique contradiction, sans qu'on le puisse demonstrier, est l'identique formelle. Cela se dit expressement là dedans, donc cela ne s'y peut pas demonstrier; demonstrier: c'est à dire faire voir par la raison et par consequences. Cela s'y peut montrer, à l'oeil, donc cela ne s'y peut pas demonstrier. Les sens font voir que *A est A* est une proposition dont l'opposée, *A n'est pas A*, implique contradiction formellement. Or ce que les sens font voir est indemonstrable. Donc les Axiomes veritables, et indemonstrables sont les propositions identiques. Or leur nombre est infini. Car le nombre des termes estant

15

20

25

18 proposition (1) qui implique contradiction (2) dont *L* 21 faire ... et *erg.* *L* 22 s'y (1) monstre (2) peut montrer *L*

24 f. ce que les sens font voir est indemonstrable: vgl. VI, 2 S. 479, 13 f.

infini, le nombre de telles propositions est aussi, car il en peut avoir autant que des termes. Cependant cela est merveilleux, et il paroistroit étrange à un homme, à qui on ne l'expliqueroit pas; de dire que le nombre des propositions premieres incontestables, est infini. Si les principes sont infinis; les conclusions le seront encor bien d'avantage. Telles propositions identiques sont: *unumquodque tantum est quantum est, sive quodlibet sibi ipsi aequale est. Item unumquodque tale est quale est, sive quodlibet sibi ipsi simile est.* 5

Les premiers Termes indefinibles ne se peuvent, aisement reconnoistre de nous, que comme les nombres premiers: qu'on ne sçauroit discerner jusqu'icy, qu'en essayant la division. De même les Termes irresolubles ne se sçauoient bien reconnoistre que negativement et comme par provision. Car j'ay une marque par la quelle on peut reconnoistre la resolubilité. La voicy: Lors que nous rencontrons une proposition qui nous paroist necessaire, et qui n'est pas demonstrée; il s'en suit infalliblement qu'il se trouve dans cette proposition un terme definible, pourveu qu'elle soit necessaire. Ainsi il faut tacher de donner cette demonstration; et nous ne la sçaurions 10 donner, sans trouver cette resolution. Par cette methode, en ne laissant passer aucun axiome sans preuve, excepté les definitions, et les identiques, nous viendrons à la resolution des Termes, et aux plus simples idees. Vous direz que cela pourroit aller à l'infini, et qu'il se pourroit tousjours prouver de nouvelles propositions, qui nous obligeroient à chercher des nouvelles resolutions. Je ne le croy pas. Mais si cela estoit 20 cela ne nous nuirait, car par ce moyen nous ne laisserions pas d'avoir démontré parfaitement tous nos theoremes; et les resolutions que nous aurions faites, nous suffiroient à une infinité de belles consequences et pratiques; de même que dans la nature, il ne faut pas abandonner la recherche des experiences à cause de leur infinité: puisque nous pouvons déjà parfaitement bien employer celles qui nous sont 25 données.

8 Les (1) premieres Idees irresolubles (2) premiers L 10 division | et par tous les autres qui sont moindres *gestr.* | . De L 10 les (1) Idees irresolubles (2) Termes L 12 reconnoistre | infalliblement *gestr.* | la L 13 paroist (1) veritable (2) necessaire L 15 tacher (1) d'achever la demonstra (2) de L

54. DE USU GEOMETRIAE

[Frühjahr - Sommer 1676 (?)]

Die beiden Stücke gehören wohl zu den Vorarbeiten für eine Vorrede zu einem geplanten Werk *De Quadratura Arithmetica Circuli* (vgl. *Cat. crit.* 2, Nr. 1224A bis H). Ihre Reihenfolge ergibt sich daraus, daß eine Passage aus N. 54₁ in N. 54₂ in verbesserter Fassung aufgenommen ist. Beide können wegen der für diese Zeit mehrfach belegten Wasserzeichen auf Frühjahr bis Sommer 1676 datiert werden. Dafür spricht außerdem, daß Leibniz sagt, er habe sich erst seit knapp vier Jahren ernsthaft mit Geometrie beschäftigt und vor etwas mehr als drei Jahren Freunden seine »propositiones de circuli et arcuum eius magnitudine« zur Kenntnis gebracht. Denn Leibniz hat sich erst seit 1673 eingehender mit geometrischen Fragen befaßt. Das Stück N. 54₁ sollte offensichtlich eine Fortsetzung erhalten, wie aus dem Beginn des letzten Absatzes, mit dem Leibniz die erste »pars nostrae tractationis« abschließt, und auch aus der gestrichenen Notiz am Schluß des Stückes »Superest, ut . . .« hervorgeht. Die zweite Überschrift von N. 54₁ sollte wohl durch die erste ersetzt werden.

54₁. DISSERTATIO EXOTERICA

Überlieferung:

L Konzept: LH XXXV 1, 20 Bl. 1-2. 1 Bog. 2° (schadhaft). 4 S.

E GERHARDT, *Math. Schr.* 7, 1863, S. 316-326.

Die schadhaften Stellen wurden durch Konjekturen ergänzt, wenn nicht die Lesungen von Gerhardt dazu noch vorlagen.

Dissertatio exotERICA
De usu Geometriae, et statu praesenti,
ac novissimis eius incrementis.

De Statu praesenti et incrementis novissimis deque usu Geometriae.

Quae saepe mihi cum Variorum Studiorum hominibus communicatio est, audire subinde fecit querelas de vanitate Geometriae, quibus illa frustra opponat de-

23 f. Geometriae. (1) Cum (2) Quae L 24 communicatio (1) sit (2) est L 25 subinde, (1) contigit (2) fecit L

monstrationes suas, quando non de veritate sed usu quaeritur. Scilicet non omnino inepte jactatur, laborare nos intemperantia studiorum, unde nihil redundet in vitam: utilia pleraque dudum inventa esse, aut si qua supersint, non esse speranda a Geometria. Pro Scholasticorum nugis (sic enim illi vocant, nescio an jure), nunc passim explosis alias introduci nugas, magis speciosas, sed et magis difficiles. Parum accessurum generi humano, si duae proportionem mediae inveniantur inter duas datas, nisi forte redeunte oraculo Delphico pestem aliquando accurata cubi duplicatione depelli regionibus posse credamus. Illam vero toties imprudenter jactatam, toties vane promissam Circuli Quadraturam, quid tandem producturam putemus, an forte aurum philosophicum sive Lapidem illum mirificum, quatuor Elementorum velut lateribus in unius circuli circumferentiam coeuntibus, indissolubiler compaginatam, quemadmodum disserebat Michael Mayerus Chymista, Rosae-Cruciorum assecla, peculiari tractatu *de circulo quadrato*. Sunt qui vix risum continent si de Parabolis aut Hyperbolis loquere; quid facerent si scirent Geometras ad quartas dimensiones, et sursolida ascendere, quae adeo nusquam sunt, ut nec intelligi possint. Campum aliquem metiri, aut horologium Solare describere, aut castelli formam delineare, in eo omnem Geometriae laudem sitam putant. Algebrae vero sunt qui nec nomen ferre possint, quemadmodum de se ait Fortinus de la Hogue in *testamento*. Scilicet crucem ingenii figi, et novas excogitari scientias, quasi non satis veteres praebeant, quod agamus, aut quasi vita longa sit, ars brevis. Et memini egregios quosdam Viros mirari Cartesium de se factum, quam male ut multis videri possit tempus collocaverit, sex septimanis integris in una Pappi quaestione consumptis. Alii quando Geometras ad naturae opera explicanda accedere vident, et de apum cellis, aut sexangulae nivis forma, aut aquae salientis linea ratiocinari, Aristophanis jocos renovant, qui

1 f. omnino (1) vane (2) inepte L 2 f. vitam: (1) necessaria pleraque (2) utilia L 3 esse (1) petenda (2) speranda L 4 nugis | (1) ut illi ajunt, (2) (sic . . . jure) erg. | L 12 f. quemadmodum (1) Michael Mayerus Chymista Germanus, Rosae-Cruciorum jurisconsultus, aliquando peculiari tractatu rationaliter disserebat. (2) disserebat . . . *quadrato*. L 15 sursolida | et alia spatia imaginaria erg. u. gestr. | ascendere L 15 possint. | Mirum in chimaeras imperceptibiles cum suis autoribus ad spatia imaginaria relegandas censerent. gestr. | Campum L 19 f. satis (1) sit quod agamus. (2) veteres . . . brevis. L 20 memini (1) miratos (2) egregios L 21 ut (1) ipsis videtur tempus (2) multis L 22 consumptis. (1) Et (2) Alii L 24 aut aquae salientis linea erg. L

18 Vgl. P. FORTIN DE LA HOGUETTE, *Testament, ou conseils fideles d'un bon pere à ses enfans*, 1655, part II, chap. IX (10. Aufl. 1661, S. 116). 22 Descartes an Mersenne, 5. April 1632 (A.T. I, S. 242). 24-S. 439, 1 Vgl. ARISTOPHANES, *Nubes*, v. 144-152.

Socratem introducit pulicum saltus curiose metientem. De Mechanicis autem ita sibi aliisque persuadent, parum profici Geometrarum subtilitatibus, quibus materia reluctetur: inutilem eorum diligentiam fuisse, qui Cartesii autoritate aut rationibus persuasi, Hyperbolas polire aggressi sunt; et inventa pulcherrima casui potius, aut superficiariis ratiocinationibus quam Mathematicorum profunditati deberi. Testimonio esse posse Tubi optici concinnatorem primum, hominem literarum expertem. Denique Cartesium ipsum, in flexu aetatis, versis ad physicam studiis, Geometriae solenniter renuntiasset. Haec et his fortiora dicuntur passim, a Viris etiam doctis et prudentibus: tum vero inprimis cum causas irarum habent, ut Scaliger in Clavius et Vietam, nec abnuo subesse aliquid veri, et saepe plus promittere Geometras, quam praestare possit Geometria: et magna theorematum farragine memoriam obrui, et acriore figurarum contemplatione animi vigorem labefactari, qui rebus agendis servari debet: quare operae pretium erit paucis exponere, quantum ab accuratis rerum aestimatoribus (Geometriae pretium ponendum sit, quis sit verus eius in vita usus, et quousque ab homine indulgendum videatur scientiae pellaci.

2f. reluctetur: (1) elusam (2) inutilem L 9f. tum ... Vietam erg. L 10 et (1) aliquando (2) saepe L 11 Geometria: (1) frustra (2) et | saepe gestr. | magna L 11 obrui, (1) aut (2) et L 12 figurarum (1) imaginatione (2) contemplatione L 12 animi (1) attentionem | periculose gestr. | (2) vigorem L 13f. quantum ... sit, erg. L 14 verus (1) Geometriae (2) eius in vita L 14 et erg. L 15 homine | aliis rebus non omnino inepto gestr. | indulgendum L 15 pellaci. (1) Geometria ut hinc ordiamur scientia est de magnitudine eorum quae situm habent, sive de extensis. | A duabus scientiis generalioribus praesidia petit, ab una de magnitudine (a) in universum, | mensuraque erg. u. gestr. | (b) | sive (aa) ratione (bb) proportionibus et numeris erg. | in universum, quam vulgo Analysin vocant, | (a) cuius portio est Arithmetica (b) et si ad mensuram communem referatur Arithmetica erg. u. gestr. | et ab altera de similitudine in universum, sive de formis, quam Combinatoriam appellare soleo. inveniatur quorum magnitudo data est, sive ut data magnitudine fiant data positione; vel contra ut eorum magnitudinem (aa) dimetiamur (bb) inveni (cc) definiamus, et velut in calculos referamus, quae (aaa) velut (bbb) jam positione data ac descripta habentur. Illud constructio, hoc dimensio appellatur. Ut si cui inveniendam proponam lineam, (aaaa) cuius perpendiculares (bbbb) a cuius punctis omnibus ductae perpendiculares | (cccc) in proposito plano describendam erg. | a cuius punctis omnibus ductae ad datum punctum minimae sint datae magnitudine ejusdem, adeoque aequales inter se patet has minimas dari magnitudine, nondum dari positione, antequam appareat. (2) Geometriae (3) Geometrae L

9f. Gegen J. J. Scaliger, *Cyclometrica elementa duo* (1594) wandten sich Chr. Clavius mit der *Refutatio Cyclometriae Josephi Scaligeri* und Fr. Viète mit dem *Munimen adversus nova cyclometrica seu Antipelekus*, auf die Scaliger noch im selben Jahr mit dem *Appendix ad Cyclometrica* erwiderte.

Geometrae nomen, ut hinc ordiar, video semper latius apud eruditos, quam apud vulgus patuisse. Geometria enim plerisque videtur scientia figurarum tantum; de Lineis, de Triangulis, de Circulis, de Solidis, de Cylindro, Cono, Sphaera. Docti vero ita judicant, unam eandemque esse scientiam illam quae per omne rerum genus diffusa, accuratas et in longum protractas ratiocinationes exercet. Quemadmodum enim Oceanus idem est, qui prout varia litora alluit, nunc Atlanticus, nunc Aethiopicus, nunc Indicus appellatur; ita eadem sciendi ars omni argumento apta variorum theorematum velut sinus facit. Unde constat veteres cum Apollonium Geometrae nomine velut praecipuo honestassent, omnibus doctrinae solidioris laudibus a se cumulatam credidisse: et hodieque si quem hoc nomine homines in his studiis versati appellent, ab ingenio illo mathematico laudare quod per longinqua et difficilia, non tentandi arte, aut divinandi felicitate, sed quodam animi vigore, sibi viam facit. Itaque et Aristotelis Analytica Geometrica scripta dicere ausim, quae in demonstrationes redigere non difficile, et si quis res Metaphysicas pari rigore tractaverit, ei Geometrae laudem non abnuerim, etsi nec aequationes unquam nec figuras cogitavit. Diophantum quoque fateor et Fermatium in mediis numeris Geometras egisse, et Archimedem, ac nostro tempore Galilaeum non minora in Mechanicis quam in Tetragonisticis, aut Centrobarycis Geometriae specimina dedisse: Cartesium autem magno ingenio id egisse, ut Physica ipsa quantum licet Geometrica esset. Nec dubitem de eo quod justum aut utile est, de republica, de numero habitantium, de pretio rerum, de re mercatoria aliisque multis dici posse quae Geometriam sapiant, certitudine pariter dogmatum, et eruendi difficultate. Geometriam ergo tueri idem est ac ratiocinandi severitatem defendere, quae longo mentis itinere characterum aut figurarum auxilio

I ut hinc ordiar *erg.* *L* *I* video (*I*) apud veteres pariter et nostros semper latius quam (*2*) semper latius *L* *2* tantum; (*1*) sed eruditis (*2*) | quae *erg.* | de Quadratis (*3*) de *L* *3* Lineis, de (*1*) *25* Quadratis (*2*) Triangulis *L* *3* Circulis, (*1*) de agrorum aut doliorum dimensione (*2*) de *L* *6* nunc (*1*) Pacificus, nunc (*2*) Aethiopicus *L* *7f.* eadem | velut *gestr.* | sciendi (*1*) forma in omni argumento variorum theorematum formam induit. (*2*) | velut *gestr.* | ars omni argumento apta variorum theorematum velut (*a*) corpus (*b*) sinus facit. *L* *10* quem (*1*) Geometram appellant, (*a*) exacte rati (*b*) de (*c*) circa difficilia et implicata exacte (*d*) hinc (*2*) hoc nomine *L* *11* per (*1*) difficilia sibi (*2*) longinqua et *30* difficilia *L* *13* et *erg.* *L* *14* quis (*1*) de rebus Metaphysicis (*2*) res Metaphysicas *L* *15* figuras (*1*) tractasset (*2*) cogitasset (*3*) cogitavit. *L* *16* Fermatium (*1*) in Arithmetica contemplatione Geometrae laudes (*2*) in *L* *17* Archimedem, (*1*) ac Galilaeum (*2*) ac Galilaeum (*a*) maximos Viros in Hyd (*b*) atque Heronem, (*3*) ac . . . Galilaeum | et Pascaliū *gestr.* | non minora in | Hydrostaticis et Pneumaticis, quam vel ipsi vel alii in *gestr.* | Mechanicis *L* *19* dubitem (*1*) de Republica, de pretiis rerum, *35* de (*2*) de *L* *20* aut utile *erg.* *L* *20* | numero habitantium, de *erg.* | (*1*) pretiis (*2*) pretio *L*

incorrupta recurrat. Unde sunt aliqui qui se Geometras esse ignorant ipsi, cum severe tamen et profunde in eo quod intelligunt argumento ratiocinentur.

Ego qui me non ante autores capere arbitror, quam origines intelligam, fontesque unde egregia cuiusque inventa manarint, duo eorum qui inventores habentur summa genera notavi, aliisque ingenia Geometrica aliis Combinatoria esse. Qui Geometrico sunt ingenio eorum inventa difficilia sunt, et profunda, et multa meditatione expressa. Qualia nec facile enuntiantur, nec statim a quovis auditore aut spectatore intelliguntur, unde Exemplum elegans habemus in Machina textrice, nunc passim frequentata, Scoti cuiusdam invento, quod novennio integro occupavit autorem suum, aut in Arithmetico instrumento, quod omnem animi laborem in rotas transfert.

Combinatoria ingenia plus habent felicitatis, minus laboris; simplicia sunt inventa eorum, et paucis verbis tota dicuntur; ut plerumque animadversione potius quam meditatione, indigeant ac levi magis animi ictu, quam subtili indagatione parentur. Petuntur enim fere ex rebus e medio positis, certa quadam relatione connexis; aut experimentis, quae hactenus pro sterilibus habita, felici conjunctione subito usum inveniunt. Acus Magneticae vim directricem credibile est, diu incultam jacuisse opinione inutilitatis; donec genius aliquis non vulgaris vidit, quanti esset notam semper habere mundi plagam. Quid facilius quam vaporem e rebus calore sublato in corpus densare; exempla balneorum ante oculos erant, nemini tamen Graecorum Romanorumque in mentem venit spiritum e vino elicere, quamvis testatus esset Galenus quantum illi debiturus esset, qui separationem partium vini docere posset, qualis lactis jam tum habebatur. Quod nuper prodiit artificium motus aequabilis pure me-

1 f. Unde ... ratiocinentur. *erg.* L 3 autores (1) recte legisse (2) percepisse (3) capere L 3 quam | inventionum *gestr.* | origines L 4 cuiusque *erg.* L 4 duo (1) ingeniorum ad inventio- 25 num aptorum (2) eorum ... habentur L 5 Combinatoria | ut voco *gestr.* | esse. (1) Qui Geometrico sunt ingenio multas per ambages asperaque et praerupta progressi, vincunt obstacula et (a) erunt (b) tandem in ardua enituntur: nulla eos difficultas deterret, ubi satis persuasi sunt de possibilitate coeptorum; quae ab eos producuntur in lucem, s (2) Qui L 7 f. facile (1) illis ab aliis praeripiuntur, nec facile quisquam attribuat sibi; unde (a) necessario, | (b) in necessaria compositione *erg.* | composita esse solent, 30 (aa) non quod | (bb) quamvis non ideo semper composita sunt, nisi (aaa) quantum (bbb) quoad *erg.* | simpliciora esse possint, sed quod ita jubeat (aaaa) res ipsa q (bbbb) natura rei quae desideratur: Tale (2) enuntiantur ... | aut spectatore *erg.* | ... unde L 8 in (1) exemplo Scoti illius, quam primum Machinae textricis inventorem fuisse intelligo, (2) Machina textrice L 10 f. aut ... transfert *erg.* L 14 f. parentur. (1) Plus tamen in illis utilitatis oriuntur vero (2) Petuntur enim L 16 experimentis 35 | notis *gestr.* |, quae L 17 inveniunt. (1) Cum primum Acus Magneticae vis directrix innotuit (2) Acus ... directricem L 19 quam (1) fumum illum e rebus igne sublato (2) vaporem ... sublato L 23-S. 442,5 Quod ... mechanicum, (1) quo fit | (2) felicitis ... posse *erg.* | ut ... plane (a) statum (b) formam ... fiant (aa) isochronae (bb) aequidiuturnae. *erg.* L

chanicum, felicitatis tantum combinationis opus est, ut mirari queas nulli in mentem
venisse, fieri posse ut dum elateria per vices agunt, prima in eundem semper statum
restituantur, antequam ad ipsa revertatur ordo, quo fit, ut post breves admodum
periodos ad eandem plane formam machina redeat, adeoque idem quoque redeat
effectus, periodique fiant aequidiuturnae. Unde intelligi potest, aliquando homines
longinqua prospicere, quae ante pedes sunt non videre. Saepe tamen non com-
binatione simplici, sed experimento opus est, ut aliquid egregium eruatur, quo casu
manifestum est, fortunam venire in partem juris; tantum enim quisque invenisse
videbitur, quantum praejudicare potuit ante tentamentum: et huius generis inventa
fuere quorundam Alchymistarum qui saepe frivolis admodum rationibus ducuntur,
et destituti, non ideo absistunt; quod si aliquando in nonnullis quae ipsi non quaere-
bant eventus respondeat conjecturae, tum illi vero mirifice triumphant, et pruden-
tiam venditant suam, cum misericordiam potius naturae parentis laudare deberent,
quae tam assiduos sui cultores noluit esse perpetuo infelices.

Sed illi prae caeteris apti ad indagacionem veritatis, pariter, et inventa vitae utilia
in lucem producenda, qui combinatorio ingenio, studium acre Geometriae, et pro-
fundae meditationis aut etiam si materia postulet experiundi patientiam junxere.
Nam si paucae quaedam ac faciles paratu combinationes, tot praeclara nobis inventa
dedere; dubitari non debet, majora erutum iri, cum interiores rerum latebrae excu-
tientur: Medicam certe artem nemo speret nisi ab ingenio utrumque complexo valde
augeri posse: subtilior est causarum implicatio, quam ut levi inspectu detegi possit, et
nisi in natura rerum, Geometrarum exemplo theoremata condantur, et morosa dili-
gentia consequentiae in longinquum producantur, semper in cortice haerebimus. Imi-
temur summos viros, Pythagoram, Democritum, Hippocratem, Aristotelem, Archi-
medem, Galilaeum, Cartesium, Pascalium, quibus habet quos addat tempus praesens.
Geometriam exemplo Conditoris in ipsa natura exerceamus. Consideremus quantum

7 ut ... eruatur *erg.* L 9 quantum (1) praescire potuit, ante (2) praejudicare L 9-11 huius
(1) modi sunt inventa (2) generis | sunt *streicht Hrs.* | inventa fuere (a) Chymicorum (b) Auripetarum
quorundam (c) quorundam Alchymistarum | *vulgarium gestr.* | (aa) nam horum vulgus (aaa) levissimis
(bbb) frivolis admodum rationibus ducitur, et destitutum, non ideo absistit (bb) qui ... absistunt L 30
11 f. in ... quaerebant *erg.* L 13 suam *erg.* L 16 Geometriae *erg.* L 17 aut ... experiundi
erg. L 18 tot (1) praeclaras nobis machinas produxere (2) praeclara L 20 nisi (1) hac ingenii
duplicis conjunctione in unum notabiliter (2) ab ... valde L 21 posse: (1) profundior (2) subtilior L
24 Pythagoram *erg.* L 25 addat (1) aetas nostra (2) tempus praesens. L 26-S. 443,1 Consideremus
(1) quam praeclara de Magnete di (2) quantum (a) Geometria (b) illa L 35

illa Copernico profuerit et Keplero; quantum a Scheinero, et Cartesio incrementi acceperit Optica; quid Mechanici Stevino debeant, et Galilaeo, quam ipsis Medicis facem Sanctorius praeluxerit.

Cochleae cylindricae, sive ut vulgo vocant fine carentis, utique fortissimae potentiarum usus uniformitate lineae eius nititur qua fit, ut sibi per omnia congruat; alioqui enim nec moveri posset cochlea, nisi linea eius in suis ipsa vestigiis labi posset, quod praeter ipsam soli linearum rectae ac circulari datum est. Hoc vero consideratio utique Geometrica erat. Pulcherrimum Antliae genus cochleiforme, in qua corpora ipso in speciem descensu attolluntur, ad Archimedes fama publica refert, quanquam memorabile sit quod de Mediolanensi quodam cive refert Cardanus, qui prae nimio gaudio in delirium incidit, quod primum a se inventam putaret. Speculorum urentium miracula etsi fama inferiora, magna tamen, nec nisi Geometriae operatricis effecta sunt. Graphicen, qui imaginationi potius felici quam Geometriae tribuit, videat, quantum inter nostratum et Chinensium delineationes intersit. Chinensibus natura favens colores admirandos suppeditat, quorum gratiam facile nostri arte vincunt: arte, inquam filia Geometriae. Graeci non ante artes coluere, quam Geometriam, et Arabes tum maxime in his studiis excellere, cum potentia Asiam atque Africam complexi sine aemulis florere; et non ante barbaries <desiit> in occidente, quam redux ab exilio Geometria, etiam Architecturam et pictoriam, et statu(ariam add)uxit. Astronomia autem quid nisi sphaericae doctrinae translatio est ad Mundum; et Planetariae Hypotheses Geometrica ratiocinia sunt, quo motus astrorum calculo subjicerentur. Quid vero Trigonometria mirabilius, cuius <usus> nemo indoctus, utcunque summo ingenio praeditus intelligat. Quis enim credat, campum mensu-

1 quantum a *(1)* et Galilaeo, et Scheinero et De Dominis *(2)* Scheinero, et Cartesio | et Desarguesio *erg. u. gestr.* | incrementi *L* *2f.* quam ... praeluxerit. *erg. L* *3-5* praeluxerit. *(1)* Sed operae pretium erit nonnullis illustribus inventis originem vindicare suam, quae ad obscuros homines | aut casum parentem *erg.* | a nonnullis revocatur. Ac primum quis facile cogitasset, *(a)* nisi a fortissima potentiarum, *(b)* nisi a Geometris accepisset | *(c)* a Geometra in usum vocatum *erg.* |, cochleam cylindricam, sive ut vulgo vocatur fine carentem, uniformem esse figuram, sibi per omnia congruentem; *(2)* Credibile est de Cochlea *(3)* Cochleae ... congruat; *L* *7f.* Hoc ... erat. *erg. L* *8* Pulcherrimum | sive Scalae sive Antliae *L* *10* quodam *erg. L* *13* sunt. *(1)* Delineandi Artem *(2)* Artem *(a)* Scenographicam *(b)* Graphicam *(3)* Graphicen *L* *14* delineationes *erg. L* *17* cum *(1)* imperium maximum sine aemulo tenerent *(2)* potentia *L* *20* sphaericae *(1)* applicatio *(2)* doctrinae translatio *L* *21* Mundum; | et motuum compositiones, <-> veteres *gestr.* | et *L* *22f.* mirabilius, *(1)* quae nos sideribus admovet, aut potius coelum ad nos dedicat *(2)* cuius *(a)* admirandos *(b)* <usus> nemo *(aa)* indoctus *(bb)* ignarus *(cc)* indoctus *L* *23* Quis enim *(1)* rustico persuadeat ratiocinando *(2)* rusticis ratiocinando persuadeat *(3)* rusticus *(a)* comprehendat *(b)* capiat *(4)* credat *L*

rari posse ex duabus stationibus dati intervalli, aut quis Indis persuasisset, Columbum ex Ephemeridibus potius quam coelesti instinctu Eclipsin praedixisse? Certum est solam fuisse Geometriam Astronomiae habitu indutam, quae Christianis aditum aperuit in Sinas; et si Martinio credimus, nihil magis affecerat ingeniosos quosdam Mandarinos, quam inviolabilis certitudo Geometricorum quorundam theorematum, quae apud Societatis Iesu patres didicerant. Quid navigatoriam scientiam et velificatoriam artem memorem, perpetuum exercitium Geometriae cuiusdam non-scriptae? Limenereutica longius fortasse provecta esset, quam quidam sperant, si praesidiis Geometriae, quantum licet, uteremur. Hoc enim unius Geometriae officium est, quae ex datis duci possint docere: cum ostendat quaenam problemata determinata sint, et ex ipsis indeterminatis aliquid eliciat certum; locum scilicet, cuius omnia puncta satisfaciant. Quo fit, ut datis binis solutionibus aut aliquando pluribus imperfectis inter se diversis, una perfecta inveniatur. Quanti hoc sit, sciunt talium intelligentes. Mihi certe semper ita visum est, notum jam et veteribus artificium de Locis inter humanae subtilitatis summa specimina censi debere. Quid pulchrius aut utilius Hydrostatica Archimedis, quam Torricellius et Pascalius, Geometrae tantis accessionibus auxere. Circa Pneumaticen autem Egregius Gerickius nostrae Antliae aëreae autor primus, et qui fertilis ingenii felicitate nulli facile cessérit, celeberrimus Boyleus, saepe ratiocinia vere Geometrica, et irrefragabiles demonstrationes dedere.

Quod ipsi nobis supra objeceramus Telescopium hominis plebeji mathematica indocti opus esse, non aequè certum est, ac quidam putant. Certe Metius ille quem Cartesius memorat, in re optica speculisque ac lentibus conficiendis erat diu versatus, ut credibile sit radiorum naturam et opticas demonstrationes intellexisse, mathematicis enim non inepti sunt etiam aliarum literarum imperiti. Sed aliud habeo quod de hoc negotio dicam, vel ideo memorabile quod a paucis video adverti. Keplerus in Epistola ad Galilaeum, qua *Nuntio Sidereo* respondet, haec narrat, Rudolphum Imperatorem, qui ut constat his studiis mire delectabatur, jam dudum antequam de

1 stationibus (*1*) uno tantum latere cognito; et quid (*2*) quorum intervallum sit notum (*3*) dati *L* *12* aut ... pluribus *erg. L* *13* diversis, (*1*) duorum locorum intersectione quaesitum inveniatur. (*2*) una ... inveniatur. *L* *13* talium *erg. L* *13f.* intelligentes |, alii credere possunt *gestr.* |. (*1*) Est hoc veterum artificium ipsa Algebra mirabilius (*2*) Mihi *L* *14* de Locis *erg. L* *16* quam (*1*) Pascalius, et (*2*) Torricellius *L* *16* Geometrae *erg. L* *17* Circa (*1*) Pneumatica autem et Balistica Heronis, (*2*) Pneumaticen autem (*a*) Gerickius noster Machinae Magdeburgicae (*b*) Egregius ... aëreae *L* *23f.* mathematicis ... imperiti *erg. L* *27* Imperatorem, (*1*) principem ut constat in his studiis mire delectatum (*2*) qui ... delectabatur *L*

21 Metius: vgl. R. DESCARTES, *La Dioptrique* (1637), disc. 1 (A.T. VI, S. 82).

Telescopio quicquam auditum esset, ostendisse sibi descriptionem Machinae duobus vitris instructae, inter Portae collectanea repertam, obscuriuscule traditam; hanc se obiter considerasse, ait Keplerus, et familiari eruditus fastidio, quoties aliena, et suspecta inventa offeruntur, statim rejecisse: nunc vero poenas dare temeritatis et iudicii praecipitati. Quae cum ita sint, credibile est Telescopii ideam esse foetum Optici, rationalis, sed cuius conatibus, ut solet, fortuna non respondit. Unde, cum aliis forte communicasset laborem ex quo nihil amplius speraret, quid vetat consilii rationem aequae in primi executoris ac Portae manus venisse. Certe Porta jam a decimo octavo aetatis anno se devoverat conquisitioni arcanorum, omni librorum genere lustrato, itineribusque susceptis.

Porro Microscopium, quantum intelligere potui, inventum est summi artificis Cornelii Drebellii Alcmariensis. Satis ergo vindicasse videbor industriam Geometrarum, ubi unum Chronometron adjecero. Mirum est omnium hominum oculos ad Galilaeum usque adeo fuisse ἀγεωμετρήτους, ut de isochronismo oscillationum penduli, quo nihil frequentius oculis obversatur, nemo somniaret. Galilaeum autem non conjectura quadam levi inductum, sed rationali via progressum mirabile usque adeo arcanum produxisse, patet ex illa quam tenuit, inquirendi ratione. Scilicet a Motu uniformi et uniformiter accelerato orsus, arcana descensus gravium aperuit primus; quae cum plano inclinato applicuisset, ingeniosissime pervenit ad praeclarum illud theorema, quod chordis quotcunque intra circulum ductis ad idem punctum in imo concurrentibus, descensus a circumferentia circuli ad punctum imum per cordam quamlibet, minorem majoremve sit isochronus. Unde sequebatur, cum oscillationes pendulorum exiguae essent, circuli autem quos describerent magni, descensum in corda, a descensu in ipsa circumferentia sensibiliter non differe. Huc usque rem produxit Galilaeus, duoque posteritati absolvenda reliquit, applicationem Penduli ad Horologium, quo numerandi abesset labor, et inventionem lineae curvae, cuius evolutione alia rursus curva describeretur a pendulo, quae cordarum circuli proprietatem haberet, id enim arcus circuli praestare non poterat, unde repetitae diu

I sibi (*I*) compositionem (*2*) descriptionem *L* 4*f.* temeritatis (*I*), re ab aliis producta in lucem, aliisque exemplo esse posse, ut de rebus a quocunque venientibus aequius et maturius iudicent. 30 Quae si vera esset, credimus uti certe (*2*) et iudicii praecipitati. *L* 5 sint, (*I*) potuit Telescopium esse foetus (*2*) credibile . . . foetum *L* 6 cuius (*I*) labori (*2*) conatibus *L* 12 Alcmariensis. | Et P. Antonius Rheita Capucinus binoculos *gestr.* | Satis *L* 14 de (*I*) vibration (*2*) oscillationum pendulo (*3*) isochronismo *L* 17 arcanum (*I*) detexi (*2*) produxisse *L* 20 circulum (*I*) descriptis et (*2*) ductis *L* 22 minorem majoremve *erg.* *L* 23 circuli . . . magni *erg.* *L* 28-S. 446,1 haberet, (*I*) 35 quod arcus circuli praestare non posset. (*a*) Hanc vero lineam (*aa*) evolvenda (*bb*) evolutam pariter et evolutione descriptam esse Cycloeidem (*b*) Quorum (*2*) id . . . diu (*a*) pendula (*b*) vibrationes pendulorum . . . Porro *L*

vibrationes pendulorum haud dubie erroneae fiebant. Porro alterum praestare Combinatorii, alterum Geometrici ingenii erat, utrumque immortalis opere Hugenus pulcherrime absolvit.

Satis experientia praeteritorum confirmasse videor usum in vita Geometriae profundioris, nunc paucis addam superesse illi etiamnum, quod agere possit, ne quis sibi persuadeat Trigonometriam aut Sinuum canonem ad egregia praestanda sufficere. Sane non est dubitum, Elateres, et Sonos, et ipsam Musicen Geometricis legibus subjici, et artem projiciendi perfici posse, et tempus venturum quo ignis ipse jugum subibit, quod caetera Elementa jam patiuntur. Multa restant dicenda de motu liquidorum, quae Geometram exspectant; sed et in solidis detrimenta quae machinae a frictione patiuntur, aliaque quae vulgo experientiae committuntur, aestimationem ferunt, quae ubi absoluta erunt, perfectum de machinarum vi iudicium in nostra potestate erit: nunc enim illud saltem possumus, ne nimium promittamus; tunc licebit machinas calculo subjicere ad instar numerorum, ubi primum experimenta quaedam fundamentalia diligenter capta erunt. Porro observavi, problemata pleraque (Mechanicae) subtilioris, ubi ad Geometriam puram reducta sunt, resolvi in quadraturas, et certorum quorundam spatiorum curvilineorum dimensionem. Unde necessitas quaedam nobis imposita est, hanc Geometriae partem inprimis perficiendi; vel ideo quod nondum in calculi potestate est, nec ex Cartesii inventis pendet.

Duplex est Geometriae utilitas, nam una ad augendas vitae commoditates pertinet, altera in ipsa Mentis perfectione consistit. De priore tantum diximus hactenus: quam quivis capit, posteriorem non nisi intelligentes aestimabunt. Illam Geometriae omnibus communicant, hanc servant sibi, ut scilicet sit aliquod illis pretium operae etiamsi nemo gratiam haberet. Nemo dubitare potest, potissimum unicuique esse

2 f. utrumque (1) pulcherrime absolvit Hugenus, ac mea sententia, si nihil aliud unquam egisset, 25
meruit immortalitatem. (2) immortalis . . . absolvit. L 4 praeteritorum erg. L 4 f. videor (1) usum
Geometriae profundioris, in vita ne quis (2) Geometriae non-perfunctoriae utilitatem (3) usum . . . pos-
sit L 7 dubitum, (1) Elateria (2) Elateres L 7 et (1) ipsas Musicae (2) interiora Musices (3) ipsam
Musicen L 9 patiuntur |, legum scilicet Mechanicarum gestr. |. Multa L 9 f. dicenda (1) de
aquis (2) de motu liquidorum L 10 exspectant; (1) et primum atque intimum Motus arcanum videtur 30
ex uno theoremate contineri, quod non nisi Geometria demonstret (2) primumque (3) unica (a) naturae
(b) Lex naturae, arcanumque motus, Geometrica theoremata sunt, et si quis compositas nonnihil machinas
suscipiet, quanti aestimabit vires machinae (4) sed L 11 aliaque . . . committuntur erg. L
11 f. aestimationem (1) merentur diligentem, et de variis materiis (2) ferunt L 17 f. Unde (1)
necessitatem deprehendi, intelligere licet (2) necessitas . . . est L 21 ipsa (1) intellectus (2) Mentis L 35
21 f. De . . . aestimabunt. erg. L 24 haberet. (1) Quod potissimum in nobis, id Mens. (2) Nemo L

mentem eius, qui vero profundius ista contemplantur, etiam illud ajunt, quod nos ipsos esse dicimus, id mentem esse. Perfectio ergo nostra potissima eadem est cum perfectione Mentis, praesertim cum Mens perpetua sit, corpus visibile dissolvatur. Perfectio Mentis vera et solida, consistit in inveniendi atque judicandi quam facultate maxime aucta. Utramque puram et in se reductam, pulcherrimis Speciminibus perficit Geometria. Nam et si quid inveniendum sit, ostendit quantum sit in potestate, quae sit eundem via; et ubi de demonstratione ac iudicio agitur, severissimae ratiocinationis exempla praebet. Geometria una omnium formas illas medias, et in caduca licet materia aeternas ac per se substitentes contemplantur, quarum ideae menti nostrae velut insitae perire non possunt; etsi omnis scientia historiarum et experimentorum extingueretur. Potest enim in eum mens nostra venire statum, ut experimenta sumere non possit, aut eorum nullam habeat rationem, quae in hac vita sumsit; sed ut extensionis et motus aliarumque formarum separatarum ideas exuat, fieri nullo potest modo. Itaque inventum de Circulo ad omnem mentis statum pertinet; contra experimenta naturae corpori ac sensibus illigatam supponunt animam; certumque est, neque colores neque sonos nisi cum relatione ad sentientis organa intelligi posse, et aliis alia apparere. Ex quibus facile intelligi potest, ad perfectionem mentis perpetuam non conferre, quae memoriam nostram locupletant, sed quae cogitandi facultatem augent. Quod mirifice facit Geometria. Ea vero ratio est, ni fallor, cur veteres tanti putaverint sejunctas a materia formas contemplari, et cur prope indignum facinus duxerint, res divinas in mortales usus prostitui. Nam Pythagoras et Socrates persuasi erant de immortalitate animi, de insitis ideis incorruptibilibus. Unde Platonem Architae pene indignatum ajunt, quod Geometriam in machinis exerceret, et Archimedes referunt non nisi aegre, Hieronis precibus ad ea quae in

1 ista (1) contemplantur, facile agnoscent, cum de nobis loquimur, loqui nos de mente (2) contemplantur ... ajunt L 3 visibile erg. L 4f. quam (1) perfectissima facultate (2) facultate maxime aucta L 8 exempla (1) ostendit (2) praebet L 8 et (1) in ipsa (2) in L 9 quarum (1) natur (2) ideae L 10f. possunt; (1) cum (2) etsi ... experimentorum | non nisi ad huius vitae commoda pertineat *gestr.* | extingueretur. L 12f. vita (1) fecit (2) sumsit L 13 ut (1) Circuli, aut Rectae (2) extensionis et motus L 15 contra erg. L 16 ad (1) sentiens (2) sentientis organa L 17f. potest, (1) in (2) ad perfectionem mentis | perpetuam erg. | non (a) pertinere (b) conferre L 18 quae (1) mentis (2) cogitandi L 20 sejunctas a (1) caduca f (2) materia L 21f. et (1) Socrates (2) Plato (3) Socrates L 22f. incorruptibilibus, (1) quorum contemplatio tantum reminiscentia esset, ut (a) Socrati apud posteriorem (b) Platoni (c) Socrati (d) Platoni videbatur. Unde (2) Addiditque Plato (a) contemplationem | (b) scientiam formarum erg. | tantum reminiscentiam esse (3) Unde Platonem L 24 et (1) Plutarchus refert (2) Archimedes referunt L 24-S. 448,1 ad (1) Mec (2) materiam (3) ea ... versantur L

communi usu versantur descendisse. Ego qui Motus ideam inter formas illas aeternas censeo (nam et circa motum non minus quam circa figuram demonstrationes habemus) machinae elegantis inventionem, inter pulchra theoremata numerari posse puto, nec video cur minus memorabilis sit generatio parabolae per motum projectorum, quam per conii planique sectionem: Et naturae indagationem (quae in perpetua Geometriae applicatione consistit) ad perpetuam quoque mentis perfectionem pertinere arbitror, nam quoties divina illa artificia penitus intelligimus, quibus admirandos quosdam effectus praestitit autor rerum, non tantum admiratione eius percellimur, et amore inflammamur quod ad voluntatem regendam pertinet, sed et artem inveniendi discimus a summo praeceptore, intellectusque nostri facultatem augemus. Illud enim pro certo habendum est naturam rerum simplicissimas problematum constructiones semper elegisse. Physica ergo, quatenus perficere Mentem potest, desinit in Geometriam, nec ante ullum phaenomenon penitus in corporibus intelligimus, quam ex primis figurae motusque ideis derivavimus. Haec non tantum a maximis viris, Galileo et Cartesio, ne Democritum et Aristotelem memorem, inculcata sunt, sed et agnita illustri viro Francisco Bacono. Cui illud tamen concedo Physicam experimentis solis comprehensam, utcunque Mentem non afficiat, tamen et sensus recreare et plurimum ad vitae commoditates posse, et quemadmodum contemplationes ad amorem Dei referuntur, ita experimenta utilia, caritatis illius quam homo homini debet instrumenta esse. Certe Medicinam plane rationalem reddere, non nostri certe, forte nullius seculi felicitas erit; ego semper Semi-Empiricam fore credo, in tanta causarum complicatione, quas etsi intelligeremus fortasse, non possemus calculo subicere ob nimiam prolixitatem. Tametsi illud pro certo habeam, ab hominibus sagacibus et severe atque ordine, et ut ita dicam geometricè ratiocinantibus, et experimenta non casu, sed consilio sumentibus, plus effici posse uno decennio, quam multorum decursu Seculorum actum sit.

Ut hanc ergo concludam tractationis nostrae partem, quare magni usus Geometriam esse arbitror, non tantum ob ingentia beneficia, quae inde accepit aut ex-

2 circa (1) Geometriam (2) figuram L 4 cur (1) proprietas parabolae, cum ad motu (2) minus L 5 conii (1) sectionem planique intersectionem (2) planique sectionem L 5f. (quae ... consistit) erg. L 7 quoties (1) admiranda (2) divina L 9 quod ... pertinet erg. L 9 et (1) ipsam artem inv (2) artem inveniendi L 13 ante (1) quicquam intelligi (2) ullum phaenomenon L 14 maximis viris erg. L 16 agnita (1) incomparabili (2) illustri L 16f. Physicam (1) experimentalem (2) experimentis solis comprehensam L 17 tamen ... recreare et erg. L 21 ego | certe gestr. | semper L 24 et ut ... geometricè erg. L 25 sed (1) destinatione (2) consilio L 27 quare erg. L

spectat humana vita, sed et quod animum ad altiora et divina, et a materia sejuncta elevat; et accuratis rationibus assuefacit. Credo esse homines qui nunquam quicquam in vita certo et accurate sibi persuasere praeter sensibilia, defectu Geometriae, quod vel ideo periculosum, quoniam unicuique et Autor rerum Deus, et natura animae, et officia virtutum, non impulsu quodam fortuito, aut consuetudine, sed firmis ratio- 5 nibus explorata esse deberent; quales in rerum natura esse, illi qui Geometriam nunquam salutavere, ne capiunt quidem. Etiam qui Mathematicas artes vulgari modo discunt, usus tantum causa, illa fere pulcherrima Geometrarum theoremata casu et experimentis reperta arbitrantur, sed et magnae certe eruditionis vir Iosephus Scali- 10 ger sibi persuasit ab Archimede quadraturam parabolae tentando repertam. Qui sic animati sunt, Geometriam non alia probatione indigere putant, quam perpetuo successu, demonstrationibus vero nec si exhibeas, afficiuntur. Qui mentis habitus Metaphysicis sive divinis contemplationibus ineptus est, quibus tamen, ex veterum quoque sententia, vera et duratura continetur perfectio animae, ad quam paulatim elevat Geometria. Nam filum Labyrintho de Compositione Continui, deque maximo et mi- 15 nimo, ac indesignabili atque infinito, non nisi Geometria praebere potest, ad Metaphysicam vero solidam nemo veniet, nisi qui illac transiverit. Cum ergo ratio dictet, ut quisque naturae suae perfectionem curet, quantum in eius potestate est, perfectio autem nostra sit inprimis perfectio eius quod in nobis potissimum est, id est mentis, Mentis autem vim ac judicandi atque inveniendi potestatem egregie augeat geo- 20 metria, consequens est homini cui vitae ratio meditationem permittit, Geometriae interioris rationem habendam; at in ea non magis quam in dialectica quiescendum esse, cum ipsa media scientiarum hinc ad divina et sublimia aditum faciat, illinc ad

3 praeter sensibilia *erg.* L 4 ideo (1) damnosum (2) periculosum, (a) quod (b) quoniam L 4 et . . . natura (a) pietatis (b) animae, et *erg.* L 7 qui (1) Geometriam practicam, et Mathematicam 25 (2) Mathematicas L 8 discunt, (1) praxeos (2) usus L 9-12 arbitrantur, (1) nec aliis probationibus opus habere, quam perpetuo successu, demonstrationibus autem nec quaerunt, nec non afficiuntur (2) sed et | quemadmodum *gestr.* | magnae . . . vero L 14 et duratura *erg.* L 15 Nam (1) explicatio Labyrinthi (2) evolutio Labyrinthi (3) filum evolutio Labyrinthi (4) filum Labyrintho L 15 f. deque (1) indivisibili atque infinito (2) maximo . . . infinito L 16 nisi (1) a Geometra (2) a Geometria 30 expectari potest (3) Geometria praebere L 17 transiverit. | Fateor quae hic a me dicuntur, non nisi paucos lectores afficere posse; sed reliquis spero satisfacient, quae paulo ante dixi. Quae nunc de statu praesenti et novissimis incrementis Geometriae dicam, cum sint historica tantum familiaria magis et grata arbitror *gestr.* | (1) Quare concludendo eum, qui rationis ductum secutus, perfectionem eius quod in se potissimum est, id est mentis qu (2) Cum ergo (a) ipsa ratio, quasi quae (b) ratio sit vox quaedam Dei 35 connata nobis, (aa) quae revelationi contradicere non potest, (bb) et rationi (c) ratio L 19 nobis (1) perfectissimum (2) potissimum L

humanas artes et compendia vitae jucundo admodum suavique descensu mentem demittat.

54. GEOMETRIAE UTILITAS MEDICINA MENTIS

Überlieferung: L Konzept: LH XXXV 2, 1. Bl. 3–4. 1 Bog. 2°. 1 1/2 S. auf Bl. 1 r° u. v°.

Quoniam vero illi quos introduxi accipient confessionem meam, atque inde con- 5
cludent rectius igitur illis operam dari, in quibus magna sit materies inveniendi sine
difficultate: praesertim cum utilissimam omnium Medicinam parum a Geometria, ut
nunc sunt res humanae, juvari posse constet, ideo duo admonenda sunt, unum non
esse tantam Geometriae etiam subtilissimae difficultatem quanta fortasse videri pos- 10
sit, alterum Medicinam animae longe quam corporis praestantiorum esse, eam vero
Geometria plus quam dici possit juvari. Et primum de Geometriae facilitate propio-
rem me ipso testem non habeo: equidem sine vanitate credo dicere possum me non-
nihil in geometria consecutum, et tamen vix quadriennium est quod ei serio operam
dare coepi; addo quadriennium istud non huic uni studio fuisse destinatum, nec me 15
eius poenitere, etsi in Geometria obtinuissem nihil; et quod plus est, magnam partem
eorum quae nunc primum in publicum hortantibus amicis protrudo, primi anni mei,
iisdem amicis testibus, fructum fuisse. Iam enim triennium et ultra est, quod illis
propositiones de circuli et arcuum eius magnitudine communicavi. Quae utcumque
sic satis abdita, si mihi unius anni spatio consequi licuit, nullo magistro, quid illum 20
paucis mensibus praestare posse putandum est, qui amicum nactus sit, monstratorem
fidelem. Itaque nihil Geometria a susceptis negotiis aut naturae indagatione abducat;
et qui annum ei dederit, sentiet quantum sibi lumen sit obortum ad recte judican-
dum. Inde tuto perget ad naturam machinis animandam, nec amplius velut in te-

2 demittat. | Superest, ut aliquid de illis quae a me hic ad (1) perfectionem (2) Geometriam pro-
movendam (afferuntur) gestr. | L 11 f. Geometriae (1) difficultate (2) facilitate (a) non meliorem me 25
ipso teste (b) propiorem ... non L 13 f. quod (1) ei serio | (2) eam disco *streicht Hrsg.* | (3) ei ...
coepi L 15 Geometria (1) didicissem (2) obtinuissem L 18 et (1) partium (2) arcuum L
19 licuit, (1) marte meo (2) cum neminem (3) interim (4) nullo L 22 dederit, (1) sentiet oculos (2)
sentiet L 22 f. judicandum (1) et cum antea haereret (2) nec jam amplius in natura per (3) natu-
ramque (4) Inde (a) ad machinas tuto perget (b) tuto L 30

nebris incerto exitu inter varia tentamenta palpitabit, et arcanas naturae vias facilius
 divinabit, quas tum demum liquido nosse dabitur, cum ad puram Geometriam re-
 ducentur. Ego quidem ita arbitror effici jam nunc ab hominibus posse, si sua bona
 nossent, ut magna pars problematum mechanicorum et physicorum analysi non mi-
 nus certa ac determinata solvatur, quam quae in numeris aut lineis proponuntur, 5
 saltem ut appareat quid ex notis datisque fieri cum ratione possit, quae ideo adjicio,
 ut nec medicinam ipsam aliasque scientias conjecturales excludam ubi quidam velut
 aleae calculus et aestimatio probabilitatis versatur. Sed in eam rem novo charac-
 teristicae genere opus est, et non exigui laboris praeparamentis: quae unus homo
 aegre aggrediatur; pluribus autem adhuc aegrius persuadeat, nisi felici quadam si- 10
 derum conjunctione eveniat, ut iidem possint qui velint. Equidem inter omnia quae,
 ut nunc sunt res, a privatis in perpetuum generis humani bonum suscipi possint, hoc
 potissimum arbitror. Quam multa enim optamus quae habemus, et quam saepe
 ignoramus quae scire in potestate est. Sed inter vota inertia elabitur vita, et plerique vix
 unquam serio cogitamus de summa rerum; cumque quotidie ante oculos versentur 15
 praecipitatae ignorantia aut errore familiarium vitae, vix per aliquot momenta ex-
 citati dum recens memoria est, mox relabimur in soporem, nec unquam bona fide de
 salute nostra, deque vita ac sanitate ratiocinamur. Quae mihi cogitanti saepe morta-
 lium stuporem mirari subiit, ubivis potius quam ubi opus est ingeniosorum: an enim
 post tot nostri seculi inventa rarius morimur, aut morbis tutiores sumus? nihil lucis a 20
 tot ductibus novis; incerti adhuc partium usus, et hepar nuper tumulatum jam sunt
 qui resuscitent: quae omnia non medicorum sed hominum in universum vitio con-
 tingunt. Frustra providentiam incusamus, et coelestia consilia nostris contraria, et
 jam praeludentibus poëtis Aesculapium fulmine ictum, quod mortuum nescio quem
 ab inferis revocasset: equidem inania immortalitatis promissa sunt (quis nescit); sed 25
 saepe felices, et longaevi et morborum expertes essemus, si hominibus aliquando in
 mentem veniret sapere; si ratiocinarentur serio, si divinis beneficiis uterentur. Sed in
 eam rem non sufficit unus utcunque ingeniosus; et utcunque multi, et quantiscunque

1 et (1) arcana (2) arcanas naturae (a) artes faci (b) vias L 2 liquido (1) noscimus (2) nosse
 dabitur L 3f. si ... nossent erg. L 4 magna | nota gestr. | pars L 5 determinata (1) solvi 30
 possit, quam (2) solvi aut construi possit (3) solvatur, L 5 quam (1) numerorum aut lineorum (2)
 quae ... lineis L 6-8 saltem ... calculus (1) esse (2) et (a) incerti aestimatio versatur (b) aestimatio
 probabilitatis versatur erg. L 16 praecipitatae (1) am (2) ignorantia aut (a) malis consultis (b) errore
 (aa) amicorum (bb) familiarium vitae, (aaa) vix unquam (bbb) ne ratiocinamur quidem de re in humanis
 pretiosissima (ccc) vix L 21 hepar (1) nuper extinctum (2) nuper L 22 in universum erg. L 35

ingenii aut fortunae praesidiis instructi, non longe ibunt, nec ipsi suis laboribus fruuntur, quamdiu sparsa ac fortuita colligent experimenta; et quamdiu non constabit, nec ipsis constabit quid jam habeant, et quomodo ubi opus erit, uti possint opibus suis. Saepe enim, ut dixi, quae longe quaerimus in propinquo haberi ignoramus mercatori male consulto similes, qui ingentibus negotiis sine rationum libello, ubi omnia in 5 conspectu sint, misceretur. Huic malo remedium non ante in humana potestate erit, quam ubi ars illa analyseos universalis constituta habebitur, qua dato quodam problemate certo definiri possit, quidnam circa ipsum ex datis notisque praestari queat. Ea autem quam dixi Characteristicam necessario postulat, quoniam cum ratiociniis longe productis opus est, humanum ingenium in medio itinere deficit, nisi characteribus aptis, ac notis sensibilibus quae velut manu tangi possint regatur. Sed hi 10 characteres alterius sunt naturae, quam quis forte suspicetur, eos autem hoc quidem loco inepte, hoc autem tempore inutiliter explicarem, cum nullam successus prompti spem videam, nisi plures communibus consiliis utantur; aut pauci majoribus auxiliis sublevantur. Ista igitur in gratiam eorum dicta sunt, qui Geometriae, et analyseos 15 cuiusdam profundioris usum ad res humanas sublevandas minorem arbitrati sunt; quod non putarent, si omnes ratiocinationes severas in longum protractas sive in Geometria sive in alio argumento quocunque similibus plane artibus regi animadvertissent.

Sed quandiu spes exigua est obtineri aliquid ab humana somnolentia posse, et 20 parum vitae ac sanitati nostrae a ratiocinatione praesidii est; fatendum Geometriam medicinae corporis non multum adjuncti allaturam posse, et saepe empiricam miracula edituram, dum haerebunt etiam exactissimi ratiocinatores. Quare superest ut de ultima et meo iudicio potissima Geometriae utilitate pauca dicam, quae consistit in medicina mentis, quod tamen illi fateor demum intelligent, qui cum ea philoso- 25 phiam primam et cognitionem passionum animi conjungent. Equidem si Geometrae, descriptis terrarum spatiis, et siderum motibus, et tractibus maris, et sensibus brachiisque hominum per tubos et machinas armatis, profuere aliis, aequum est, ut nec desint sibi ipsis: si caetera communicare possunt, hoc unum non possunt non servare sibi,

1 ingenii ... fortunae *erg.* L 3-6 suis. | Saepe ... misceretur. *erg.* | (1) Quod (2) Huic malo 30
remedium L 9 quoniam (1) in (2) cum L 13 prompti *erg.* L 14 utantur, (1) ac (2) aut
pauci L 22 adjuncti (1) afferre (2) allaturam L 25 demum (1) sentient (2) intelligent L
26 et (1) scientiam mentis, animorum cog (2) cognitionem ... animi L 26f. Geometrae, | armatis
sensibus *erg.* u. *gestr.* | descriptis L 27 maris, et (1) machinarum viribus; (2) armatis sensib (3)
sensibus L 35

quo sit aliquod ipsis pretium operae etiamsi nemo gratiam haberet. Nemo dubitare potest potissimum uniuscuiusque esse mentem eius, qui vero ista profundius contemplantur, sive veteres, sive recentiores, etiam illud ajunt, quod nos ipsos esse dicimus id mentem esse. Perfectio vero nostra potissima eadem est cum perfectione mentis, praesertim cum Mens perpetua sit, corpus visibile dissolvatur. Perfectio autem mentis haud dubie in duobus consistit, cultu ingenii et gubernatione voluntatis, quanquam ex priore posterior sponte sequatur, nam dum quis veritatem liquido agnoscit, non magis peccabit, quam homo sanae mentis sponte in praeceps desiliet. Cultus autem ingenii consistit in aucta cogitandi id est iudicandi inveniendique facultate, in quantum a casu ac fortuna non pendet, hanc autem facultatem pulcherrimis utique specimenibus exornat Geometria. Geometria una omnium formas illas medias et in caduca licet materia aeternas ac per se subsistentes contemplatur, quarum ideae menti nostrae velut insitae perire non possunt, etsi omnis notitia eorum quae facti sunt, et sensibus apprehensa, historiarum inquam et experimentorum periret aut obscuraretur. Potest enim in eum mens nostra venire statum, ut experimenta non sumat, aut eorum quae in hac vita sumsit nullam [*bricht ab*]

55. ARS INVENIENDI MAXIME DISCENDA

[Frühjahr - Sommer 1676 (?)]

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 4, 13 c Bl. 41. 1 Zettel (20 x 6 cm). 12 Zeilen.

20

E GRUA, *Textes*, 1948, S. 573.

Das Stück stand zunächst zwischen anderen Aufzeichnungen, wie leichte Buchstabenreste an den Schnitträndern erkennen lassen. Reste eines häufiger zwischen April und Juli 1676 belegten Wasserzeichens stützen unsere Datierung auf Frühjahr bis Sommer 1676.

7 liquido *erg.* L 8 magis (1) peccare potest (2) peccabit L 8 homo (1) sanus (2) sanae L 25
10 pendet, (1) quae (2) hanc autem facultatem L 14 experimentorum (1) extingueretur aut sus-
penderetur, quanquam ne i (2) periret L

Scientia illa maxime discenda est, quae semper est utilis. La science des Romains, et de l'éloquence françoise ne serviroit pas, parmi les Turcs. La science de la medecine y serviroit; mais voyons s'il n'y a pas un estat de l'homme, ou la medecine ne sert point, c'est par exemple l'estat d'un homme qui songe, supposons qu'un homme songe fort longtemps; par exemple quelques années de suite, que pourroit il faire en ce temps; il ne pourroit pas lire dans les livres, ny chercher les plantes dans les champs, ny examiner les corps avec un microscope. Il ne pourroit même faire des experiences sur son corps; il ne luy resteroient que celles qui se peuvent faire sur l'esprit, or les experiences qui se peuvent faire sur l'esprit, ce sont celles, qui se font en examinant nos idées, et qui nous donnent des demonstrations en Geometrie, Arithmetique, Me-
taphysique.

Ainsi on m'avouera que celui qui songe n'est capable d'autres verités que de celles qui se tirent de l'esprit même. Donc l'art d'inventer, et de perfectionner l'esprit en luy même, servant à tous les estats de l'ame, doit estre sur tout estimée.

56. METHODUS PHYSICA. CHARACTERISTICA. EMENDANDA.
SOCIETAS SIVE ORDO

Mai 1676 (?)

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 5, 8 g Bl. 30-31. 1 Bog. 4°. 4 S. (Unsere Druckvorlage für die beiden letzten Absätze.)

I verb. Reinschrift: LH IV 5, 6 c Bl. 9-10. 1 Bog. 4°. 4 S. (Unsere Druckvorlage.)

E KLOPP, *Werke* 3, 1864, S. 308-312.

Weitere Drucke: 1. FOUCHER DE CAREIL, *Oeuvres* 7, 1875, S. 101-105; 2. COUTURAT, *Opusc. et fragm.*, 1903, S. 92-96.

Leibniz' Entwurf zur möglichen Verbesserung der verschiedenen Wissenschaften steht zwar auf einem bisher nur für die frühe Hannoveraner Zeit belegten Papier, ist aber im Konzept eigenhändig auf Mai 1676 datiert. Es könnte sich um den Entwurf einer Denkschrift für einen Gönner, möglicherweise für Herzog Johann Friedrich, handeln. Die Anfänge einiger Abschnitte (»Credibile est si natura corporum«, »Ars characteristica ostendet«, »Unus est modus« und »Omne praeclarum«) sind im Konzept durch Striche am Rande hervorgehoben worden. Die beiden letzten Abschnitte fehlen in der den Bogen ganz ausfüllenden Reinschrift.

I utilis. (1) Scientia (2) La *L* 2 de (1) l'éloquence (2) la *L* 5 fort *erg.* *L* 7 ny (1) regarder (2) examiner *L* 10 Arithmetique, (1) Ma (2) Metaphysique *L* 14 tout (1) appris (2) estimée *L*

Methodus Physica. Characteristica. Emendanda. Societas sive Ordo.

Maji 1676.

Ex propositionibus quae rerum emendandarum causa fiunt, eas maxime amo, quarum fructus viventibus nobis percipi posse spes est. Quanquam enim et gloriae et posteritatis rationem habeat mens generosa, juvat tamen laborum suorum praemiis 5
frui vivum videntemque.

Certum est unum hominem non satis temporis habere posse ad omnia invenien- dum, quae a ratione pendent et certa methodo possunt inveniri; neque satis occasio- num, ad ea invenienda quae a casu pendent atque experimentis non semper obviis 10
discenda sunt.

Certum est si omnia utilia quae saltem unius oppidi, ne dicam provinciae, ho- mines sciunt aut experti sunt, in unum collecta breviterque exhibita essent, Thesau- rum nos incomparabilem habituros. Quid si plures nationes consentirent, imo quid si [plurium] seculorum scientiam collectam haberemus?

Si omnia egregia quae homines sciunt aut sciverunt annotata atque cognita es- sent, credo felices et plerisque malis atque incommodis, humanam vitam urgentibus 15
superiores essemus, vix enim morbus est, cui non certum aliquod atque exploratum remedium aliquis ex populo norit.

Ex his patet homines non nisi propria negligentia esse infelices.

Si saltem omnia vere utilia atque realia quae in tot libris extant in unum collecta 20
exstarent atque indicum universalium ope in promptu essent, Thesaurum incredibilem haberemus.

1 Methodus . . . Ordo *erg.* *1* *6* videntemque. | Studiorum ratio omnis ad usum quandam dirigi debet, qui mihi tripartitus esse videtur, Perfectio animi, Medicina corporis, et Vitae commoditates. Quaecunque a nobis discenda sunt, rediguntur ad tres classes, Demonstrationum, Experimentorum, et 25
Historiarum. Perfectio Mentis acquiritur perceptione demonstrationum, et exercitio virtutum, quarum praecepta scilicet demonstrationes nobis tradidere. Medicina corporis hactenus non nisi Empirica | id est Experimentalis *erg.* | fuit, quoniam paucissimorum morborum verae causae, et paucissimorum remedio- rum verus operandi modus innotescit. *gestr.* | Certum *L* *7f.* omnia invenienda, quae (1) etiam invenire certa meth (2) a . . . certa *L* *8* satis | habere *erg.* | occasionum *L* *9* quae casu atque *L* 30
11 omnia (1) quae utilia (2) utilia quae *L* *14* plurimum *l ändert Hrsg. nach L* *15* egregia *erg.* *L* *19* esse (1) miseros (2) infelices *L* *21* exstarent *erg.* *L* *21* indicum | in collectanea universalium *erg.* | ope *L*

Saepe notavi egregia inventa quae pro novis habebantur postea in libris veteribus fuisse reperta, sed neglecta aut ignorata.

Si paucorum aspectu similarium corporum natura nosceretur; ut salis communis, nitri, aluminis, sulphuris, fuliginis, olei, vini, lactis, sanguinis, aliorumque nonnullorum; pateret inde natura plerorumque aliorum corporum, quippe quae ex his componantur aut generantur.

[Credibile est naturam corporum aspectu similarium, ut salis communis, nitri, etc. tam esse simplicem, ut a nobis facillime intima eorum structura intelligeretur, si quis angelus nobis eam vellet revelare.]

Credibile est si natura corporum ejusmodi similarium nobis innotesceret non difficulter nos rationem reddituros omnium quae in ipsis apparent, imo praedicere posse omnes eorum sive per se sumtorum, sive cum aliis mixtorum effectus. Quemadmodum facile nobis est praedicere effectus machinae cujus structuram intelligimus.

Ex his sequitur facile nobis fore, ex non admodum multis experimentis intimam eorum corporum derivare naturam. Nam si simplex est haec natura experimenta ex ea facile sequi debent; et, si experimenta ex ea facile sequuntur, [debet] vicissim etiam ipsa facile sequi per regressum ex sufficienti experimentorum numero. Talis regressus fit in Algebra, et in omnibus aliis fieri posset quodam calculi mathematici genere, si modo homines veram ratiocinandi artem tenerent.

Vera ratiocinandi ars in rebus difficilibus et nonnihil abstrusis, quales sunt physicae frustra speratur, quamdiu non habetur ars characteristica sive lingua rationalis, quae mirifice in compendium contrahit operationes mentis, et sola praestare potest in Physicis, quod Algebra in Mathematicis.

Ars characteristica ostendet non tantum quomodo experimentis sit utendum, sed et quaenam experimenta sint sumenda et ad determinandam rei subjectae naturam sufficientia: [Prorsus] quemadmodum in vulgaribus illis artificiis per quae divinari solet numerus quem aliquis sibi tacite proposuit, facile ab Algebrae perito dijudicare

3 aspectu similarium *erg.* L 7-9 Credibile . . . revelare. *erg.* *Hrsg. nach* L 7 aspectu *erg.* L
 11 omnium (1) phaenomenorum, quae in ip(2) quae L 16 f. haec . . . debent *erg.* L 17 debent l
 ändert *Hrsg. nach* L 17 f. debet (1) etiam facile posse (2) vicissim facile (3) vicissim . . . regressum L
 18 f. numero (1) erui posse haec natura (2) ipsa posse (3) Et talis regre (4) Talis . . . posset L
 19 calculi (1) genere (2) mathematici L 20 f. tenerent. |Est enim Algebrae methodus ex ignotis
 deducere nota, ut aequatione ductorum ex ignotis cum datis notis facta etiam ignota fiant nota. *erg.* L u.
gestr. l| Vera L 22 lingua (1) realis, (2) rationalis, L 27 Prorsus *erg.* *Hrsg. nach* L 35

potest, an ea quae sibi ab alio dicta sunt de occulto illo numero, sint ad eum eruendum sufficientia.

Unus est modus per quem pauci homines delecti parvis sumtibus et exiguo tempore res magnas pro scientiarum vitae utilium incremento praestare possunt, si aliqui sint qui accuratissime ratiocinari possint, his vero materiam suppedient alii tum qui ex horum voto experimenta sumant, tum qui res praeclaras passim in libris aut apud curiosos extantes colligant atque ordinent.

Necesse est autem qui talia moliantur eos ab aliis curis esse solutos, et vero affectu in studia ferri, et a paucis dirigi; et Laboratorio atque Bibliotheca, et caeteris ad sumtus in aliquot mercenarios et experimenta necessariis abunde instructos esse, et de superiore loco protegi.

Cum multi adeo sint ordines et praeclarae foundationes, mirandum est neminem [unquam] quicquam tale fundasse in quo cum religione etiam humani generis praesens utilitas combinetur; si quis unquam tale fundaret institutum, is supra quam credi potest obligaret [sibi] posteritatem veramque nomini suo immortalitatem pararet.

Tale genus Ordinis haud dubie in tanta seculi luce non tantum magno applausu acciperetur, sed et mox necessariis undique subsidiis, legatis, foundationibus, exsplenderet, et per omnes nationes seclaque facile diffunderetur, ac cum sapientia etiam pietatem propagaret.

Cum coenobia nonnulla tantis abundant divitiis, optandum esset quod illis superest ultra victus commoditatem scientiarum verarum incrementis impendi, quibus maxime gloria Dei celebratur.

Omne praeclarum [naturae] artificium experimento vel demonstratione detectum, hymnus est verus et realis Deo cantatus, cujus admirationem auget.

Quanquam non dubitem foundationem qualem dixi, incredibiles aliquando successus habituram, et venturum esse tempus quo sapientiores, quam nunc sunt ho-

3 delecti *erg.* L 5 f. possint, (1) aliqui (2) | his vero materiam suppedient tum *erg.* | qui ex (a) eorum (b) horum . . . sumant, (aa) aliqui denique (bb) | tum *erg.* | L 7 ordinent. (1) Pauci inter se perfecte consentientes (2) Quicquid (3) Modo (4) Necesse L 10 et experimenta *erg.* L 10 necessariis (1) ex voto (2) abunde L 12 ordines (1) praeclaris foundationibus (2) praeclaraeque foundationes L 13 nunquam *l ändert Hrsg. nach* L 13 f. fundasse (1) pro vero generis humani bono (2) quo (a) communi (b) praeter religionem etiam hoc generis humani bono (3) sed vera (4) in . . . praesens felicitas procuraretur; si L 15 sibi *erg.* *Hrsg. nach* L 16 in (1) tanti (2) tanta L 18 et (1) ad (2) per L 18 nationes sectasque (1) haud gravatim (2) facile L 23 naturae *erg.* *Hrsg. nach* L 23 vel demonstratione *erg.* L 24 auget (1) Si modica bonorum Ecclesiasticorum unius provinciae portio (2) Quanquam L

mines, superfluas opes verae felicitatis incrementis impendent, quoniam tamen sub initium monui, me de illis tantum dicturum, quorum fructus viventibus nobis percipi possint, ideo hoc unum conclusionis loco adjicere suffecerit:

Si adhibeantur in hunc usum pauci homines sed selecti, quorum alii ratiocinandi vi, alii experiundi industria, alii colligendi sedulitate valeant, et necessariis ad omnia in eam rem profutura sumtibus abundant; et vero affectu ad instituti incrementum conspirent; ausim dicere, plus eos uno decennio effecturos, quam alioqui totum genus humanum tumultuariis sparsisque multorum seculorum laboribus possit. Unde quis fructus omnes quae gloria Protectorem atque fundatorem maneat facile est judicare.

3 f. suffecerit (1), Si vel unius provinciae bonorum Ecclesiasticorum alioqui nullos certos usus habentium exigua portio | impendatur erg. | instituto quale dixi, id est | sustentationi erg. | paucorum hominum, | sed selectorum erg. | (2): Si ... selecti L 5 et (1) omnibus ad colli (2) necessariis (a) sumtibus (b) ad L 6 abundant; et (1) credibile est plus eos uno decennio (2) vero L

F. DE SUMMA RERUM

57. DE MENTE, DE UNIVERSO, DE DEO

[2. Hälfte (?)] Dezember 1675

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 3, 9 Bl. 6. 1 Bl. 2°. 1 2/3 S.

E JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 2-12.

Übersetzung: JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 3-13.

5

Das Datum hat Leibniz wahrscheinlich nachträglich vorangesetzt. Auf dem Rest des Blattes folgt der mit anderer Tinte geschriebene Auszug aus dem Brief an Oldenburg vom 28. Dezember 1675 (II, 1 N. 121). Das hier abgedruckte Stück dürfte nicht wesentlich früher entstanden sein.

December 1675.

10

Sunt propositiones quae magnam habent speciem, ubi excutiantur prope identicae sunt, ut cum legerem in Mercatoris *Logarithmotechnia* tertium quemque numerum si inde ab unitate sumantur, Trinionis multipulum esse. (N)otavi propositionem quasi theorema perelegans. Re inspecta vidi id per se patere, et in quolibet numero esse verum, imo nihil aliud esse, Ternarium esse seu Ternionis multipulum esse, quam esse tertium quemque. Nota re hoc modo ad ordinem translata fingi possunt ingeniosae quaedam, ut si in longa serie sumas secundum quemque, mox tertium quemque, inde quartum quemque, incipiendo semper a primo, et numerando etiam ablatis aliquibus per loca vacua; vel etiam relictis, ut si problema sit primum secundo cuique, inde tertio cuique, mox quarto cuique, inde quinto cuique ictum infligere; 15
quaeritur quo te loco collocare debeas, ut quam minimum percutiaris, respondetur, elige numerum primum, ita nunquam attingeris, v. g. 13.

13 sumantur, (1) ternarii (2) Trinionis *L* 13 esse. (1) Nescio quid sub (2) (N)otavi *L*
15 seu (1) Trinioni (2) Ternionis *L*

12 f. N. MERCATOR, *Logarithmotechnia, sive methodus construendi logarithmos nova, accurata, et facilis*, 1668, S. 26 f.

Differentia inter processum per ideas, et processum per definitiones, vel characteres, definitio enim characteris explicatio est. Omnis processus per definitiones continet in se processum per ideas. Suppono enim qui loquitur cogitare. Processus per definitiones addit processui per ideas, ut cogitatio fiat fixa; ut nobis ipsis aliisque semper patere possit; ut totus noster cogitandi processus uno obtutu perspicere possit. 5
Definitionum connexio facit demonstrationem. Ita est definitionum processus ad processum per ideas; ut processus per delineationes, ad processum per simplices imaginationes; quae vagae per se hoc modo figuntur. Cum per imaginationes aut ideas procedimus, sine delineationibus aut definitionibus: fallimur a memoria, videmurque nobis saepe praestitisse quae non fecimus. Et in eo omnis error, procedimus per analogias, de applicatione ad rem praesentem saepe non solliciti. Ut cum dico $\sqrt{-1}$ est 10
quantitas possibilis, procedo per quasdam analogias.

Cum cogito aliquid quo majus cogitari non potest, quid aliud cogito quam separatim, ideas singulorum quae sub his vocibus continentur, ut aliquid, majus, cogitari, non, posse. Separatim habeo ideam, eius quod voco aliquid; eius quod voco 15
majus, eius quod voco cogitationem, itaque unum post alterum cogitans; non ideas horum inter se sed postea vocabula tantum seu characteres conjungo et fingo me ideam habere eius quo majus cogitari non potest; quasi scilicet omnia haec simul cogitem. In quo decipimus et decipimur, et hoc est origo erroris de ideis. Habemus ideas simplicium, habemus tantum characteres compositorum. Quod si una possemus 20
cogitatione complecti, id quo majus cogitari non potest, haberemus ideam maximi. Et si possemus cogitare, id quo potentius cogitari non potest, haberemus ideam potentissimi; et si id quo pulchrius cogitari non potest, haberemus ideam perfecti.

Non ergo sequitur[,] ideas habemus eorum quae definitionem alicuius rei ingrediuntur, ergo ideam habemus totius; nisi omnes simul cogitare possimus. Ideam 25
habemus eius quod vocamus Ego, quod vocamus cogitationem, quod vocamus voluptatem, et dolorem, quod vocamus idem, et diversum; item extensionis, et mutationis, sed non habemus ideam Dei, quocumque eum modo definiamus. Et hoc facit, ut non possimus facile judicare de rei possibilitate, ex cogitabilitate eius requisitorum, quan-

5 f. possit. (1) Series (2) definitionum L 7 delineationes | et modulus *gestr.* |, ad L 7-8 per 30
| simplices *gestr.* | imaginationes L 11 dico (1) $1 + \sqrt{-1}$ est quantitas, (2) $x \square 1 + \sqrt{-1}$ est quanti (3)
 $\sqrt{-1}$ L 13 cogito (1) Ens perfectissimi (2) aliquid L 22 si (1) id (vocemus) (2) | id *streich*
Hrsg. | possemus L 25 totius; (1) nisi possumus simul cogitare; quia (2) nisi L 26 habemus (1)
Mentis (2) eius L 27 diversum; (1) sed non habemus ideam Dei, (2) item L

do singula eius requisita cogitavimus, neque in unum conjunximus. Quoniam autem non possumus in unam conjungere cogitationem ideas diversas, etsi ope characterum unire possimus, et cogitationum diversarum seriem totam simul repraesentare, ideo non possumus judicare de impossibilitate cogitando, nisi singulas ideas simul repraesentemus nobis; quod non potest fieri nisi sentiendo sive imaginando simul 5 characteres omnium, quod fit characteribus repraesentatis imaginationi illis, qui sunt singuli characteres ideae unius. Et quoniam aliquando tantus est characterum numerus ut totus imaginationi obversari non possit, opus est delineatione in materia; ut ordine examinantes, certi interim simus dum ad posteriora progredimur priora non elabi. Itaque nulla est in nobis idea circuli, ut in Deo est, qui omnia simul cogitat. Imago 10 aliqua circuli est in nobis; est et definitio circuli, et ideae sunt in nobis eorum, quae ad circulum cogitandum necessaria sunt. Cogitamus de circulo, demonstramus de circulo, cognoscimus circulum: essentiam eius habemus cognitam; sed per partes. Si essentiam circuli totam simul cogitarem, haberemus circuli ideam. Solius Dei est ideas habere rerum compositarum. Interea essentiam circuli cognoscimus, cogitando 15 eius requisita per partes. Idea defectum in nobis supplet imago aliqua sensibilis, aut definitio; sive aggregatum characterum, in quibus nulla opus est similitudine. Semper ideae locum supplet phantasma aliquod quod totum simul sentitur. Imagines sensus excitant, characteres cogitationem: illae ad operandum, [hi] ad ratiocinandum aptiores. 20

Ideam negativorum quomodo aliquis habebit; ut maximi seu quo magis cogitari non potest?

Numerus omnium numer[or]um est contradictorium, seu sine idea, quia alioqui sequetur totum esse aequale parti, seu tot esse numeros, quot sunt numeri quadrati.

Motus celerrimus est notio impossibilis, potest enim demonstrari ex dato motu 25 celerrimo sequi celeriore. Quia numerus omnium numerorum est contradictorium, patet omnia intelligibilia non posse totum constituere. Foret enim eius partium multitudo numerus. Numeri, modi, relationes non sunt Entia.

Impossibilis duplex notio, id quod Essentiam non habet, et id quod Existentiam non habet seu quod nec fuit nec est nec erit, quod incompatible est Deo, sive Exi- 30 stentiae sive rationi quae facit ut res sint potius quam non sint. Videndum an de-

4 nisi (1) singulos characteres a no (2) singulas L 5 sentiendo (1) simul (2) sive L
 16 partes. (1) Totam circuli ideam (2) Ideae L 16 supplet (1) definitio, id est (2) imago L
 19 hae L ändert Hrsg. 25 est (1) impossi (2) notio L 28 numerus. (1) Numerus non est res (2)
 Numeri L 28 Entia. (1) Possibil (2) Impossibilis L 29 Essentiam (1) habet (2) non L 35

monstrari possit esse Essentias quae Existentia careant. Ne quis dicat nihil concipi posse quod non aliquando futurum sit in tota aeternitate. Omnia quae sunt erunt et fuerunt totum constituunt. Quicquid necessario incompatible est, impossibile est. Ratio quae facit ut illud potius quam aliud sit. Duplex origo impossibilita[ti]s, una ab essentia, altera ab existentia seu positione. Prorsus quemadmodum duplex ratio facit 5 problemata impossibilia, una cum resolvuntur in aequationem contradictoriam, altera cum resolvitur in imaginariam quantitatem, cuius nullus intelligi potest situs. Egregium hoc simulacrum eorum quae nec fuere nec sunt nec erunt. Propositio haec necessaria est: Quicquid futurum est id futurum est. Factum infectum reddi non potest. Impossibile est Petrum non fuisse. Ergo Petrum fuisse necessarium est. Ergo 10 praeterita Petri existentia necessaria est. Eodem modo demonstrabitur; Extremum iudicium venturum propositio necessaria est, sed est in his lusus.

Cum somniamus palatia, ea existere recte negamus. Existere ergo non est sentiari; Sensionum nostrarum verarum a falsis nullum est aliud discrimen, quam quod sensio- nes verae sunt consentientes, seu quod praedictiones de iis nostrae verae sunt; ut de 15 Eclipsibus. Sensio non est rerum existentia, quia fatemur existere quae non sentiuntur. Deinde ipsa sensionum cohaerentia debet ab aliqua oriri causa. Existentia ergo est qualitas subjecti, qua fit ut cohaerentes habeamus sensiones. Unde intelligi potest etiam existere quae non sentiuntur, cum qualitas illa existere possit, etsi ob nostrum defectum, non sentiatur res. Ipsas existere sensiones nobis est indubitatum. Ergo et 20 sentiens, et sensionis causam. Sensiones existere an per se notum? quae ergo notio communis ob quam tam sensiones nostras quam objecta dicamus existere. Videmur probare rerum existentiam, quatenus ex nostris sensionibus necessaria vel probabili consequentia sequuntur. Supponimus ergo tum sensiones nostras existere, tum id quod ex ipsis sequitur existere. Est ergo existere ex sensione consequi. Possumus 25 dicere sentiari etiam quae per consequentiam sentiuntur. Sed melius dicemus sentiari a nobis palatium quod somniamus vel videmus.

Cum cogitamus cogitationem aliud cogitamus quam cum figuram et motum. Cogitatio non est consequentia extensionis. Non aequum certum, quod extensio non sit

1 dicat | concipiat *streicht Hrsg.* | nihil L 4f. una ab (1) existe (2) essentia L 8 quae nec 30 (1) sunt, nec erunt (2) fuere L 13f. sentiari; (1) Existentia (2) Sensionum L 16 Eclipsibus. (1) Ratio an (2) Sensio | ergo *gestr.* | non L 18 est (1) ratio cohaerentium sensionum (2) cohaerentia sensionum (3) qualitas L 20 non (1) sentiatur (2) sentiatur L 22 existere. (1) Crediderim (2) | Quando *streicht Hrsg.* | probamus (3) Videntur (4) Videmur L 23 ex (1) sensibus nost (2) nostris L 25 ex *erg.* L 28f. motum. (1) Nullum extensum (2) Cogitatio L 35

consequentia cogitationis. Id est propositio haec non est necessaria[:] omne extensum est cogitans. Spatium eiusve pars non possunt cogitare. Id cuius natura in eo consistit ut cum alio simili in eodem spatio esse non possit, non posse cogitare, non aequè demonstrabile. Videtur demonstrabile, quod quicquid habet partes separabiles non possit cogitare. 5

Si linea maxima quae a dato puncto per datum punctum duci possit, est quantitas, sequitur esse medium in linea maxima utrinque producta. Imo hinc sequitur esse aliquod totius spatii punctum medium. Itaque hoc modo universum habebit centrum, et diametros, sed fine carentes. A dato puncto ad datam rectam non potest duci maxima recta. Eodem modo quo medium est punctum in universo, erit et medium punctum in aeternitate. Quaeritur an hoc punctum medium jam transierit; et quanto hinc absit intervallo. In medio universi puncto, medio aeternitatis instanti nostra fieri necesse est. Potest fieri ut medium aeternitatis punctum hinc absit tempore infinito; et medium spatii linea infinita. Veniente medio aeternitatis puncto dici posset de Deo, eum dimidiam suae vitae partem transegisse. 15

An Deus sit mens, et an Deus afficiatur voluptate? Deus intelligit, quia agit in se ipsum. Agit autem in se ipsum, quia est causa sui. Caeterae mentes se non producant, etsi se mutant. Deus conservat se ipsum, etsi continue non reproducat; videndum an conservatio continua productio.

58. DE MATERIA, DE MOTU, DE MINIMIS, DE CONTINUO 20

Dezember 1675

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 3, 9 Bl. 7. 1 Bl. 2°. 2 S.

E JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 14–26.

Übersetzung: JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 15–27. 25

Diesen Aufzeichnungen dürfte die Lektüre des ersten und zweiten Teils von Descartes' *Principia Philosophiae* (vgl. N. 15) vorausgegangen sein.

I haec (1) fal (2) non L I omne (1) co (2) extensum L 9 carentes. (1) Si ab aliquo puncto ad centrum ducatur recta cuidam diametro perpendicularis (2) A L 9 ad (1) datum punctum (2) datam rectam L 9f. duci (1) linea maxima. (2) maxima recta. L 13 medium (1) universi (2) 30 aeternitatis L

Decembr. 1675

Esse nihil aliud esse quam percipi posse, sequitur ex quibusdam ratiocinandi modis. Ut si dicam omnia in certam quandam plagam moveri; idem est ac si dicam omnia quiescere. Si dicam omnia majori quam nunc celeritate proportionem moveri, nihil reapse immutatum erit. Si in Spatio loco extensi imaginer fluidum quiescens perfectum, quod corpore alio in [eo] natante moveatur ad locum replendum, nihil aliud quam spatium vacuum dico. Esset Materia, si eius motu corporis motus retardaretur.

Subtilissimae Geometriae res est exquirere quomodo fiat, quibus lineis circulationum, ut liquidum antea redeat ad locum corporis posterioris. Examinandum qua quodlibet punctum linea feratur, ut demonstretur quodlibet punctum alia atque alia linea ferri, quo posito sequetur absurdum scilicet continuum componi ex minimis. Unde rursus sequetur liquidum perfectum esse impossibile, quod omnia repleat, sive spatium vacuum intelligi debere. Examinanda tamen prius illa demonstratio est eiusque absurditas; antequam dicatur perfectam fluiditatem implicare, vel ideo quia non videtur intelligi posse differentia inter modum explicandi per fluidum et per spatium.

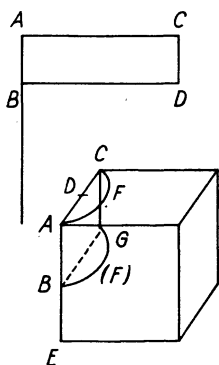
Eandem motus quantitatem servari, sive si corporis movendi magnitudo augeatur celeritatem diminui, quae a Galileo et Cartesio et Hobbesio, imo et Archimede observata sunt, res est ex phaenomenis ducta, sed cuius originem in ipsa natura ostendit nemo. Hoc scilicet praeiudicio quasi quodam sumimus, maius corpus difficilius moveri, quasi ipsa materia motui resistat. Quod repugnat, indifferens est enim materia ad quemlibet locum, adeoque et ad mutationem loci, sive motum. Cartesius confugit ad immutabilitatem Dei; debebat appellare harmoniam rerum Dei, simplicissima enim eligere ad maxima praestanda sapientissimi est. Sed difficile erit ostendere consentaneum esse harmoniae rerum, ut servetur eadem quantitas motus

1 Decembr. 1675 *erg.* L 5 *f.* loco (1) corpo (2) extensi imaginer (a) materiam quiescentem, quae (aa) impulsu (bb) corpore (b) fluidum . . . corpore L 6 ea L *ändert Hrsg.* 15 absurditas; (1) Nam antequam demonstretur (2) antequam dicatur L 18 servari, (1) hypothesis est, (2) sive L 18 si (1) corpus majus (2) corporis L 18 *f.* augeatur (1) vim (2) celeritatem L 19 Cartesio (1) recte (2) et Hobbesio L 20 sunt, (1) hypo (2) res L 26 ostendere (1) necessario (2) consentaneum L

18-20 Vgl. G. GALILEI, *Discorsi*, 1638, III; R. DESCARTES, *Principia philosophiae*, pars 2, § 36-37; TH. HOBBS, *De corpore* II, cap. 8, § 18-19; III, cap. 15, § 1; vgl. ARCHIMEDES, *De spiralibus*. 23 *f.* Vgl. R. DESCARTES, *Principia philosophiae*, pars II, § 36-37.

in toto mundo. Forte enim intererat harmoniae rerum. Quoniam contra videtur consentaneum varietati rerum, ut in aliis atque aliis systematis, aliae atque aliae leges motus habeantur. Quod si vero ostendatur necessariam esse quantitatem motus ex ipsa materiae et pleni [natura] facilius concedetur, quod desidero. Nam plenitudinem mundi esse consentaneam harmoniae rerum utique concedetur. Aliquam enim partem loci inutilem sine necessitate relictam esse intelligi non potest. Plena autem esse omnia intelligo, id est materia varie mota, nam si tota quaedam massa infinita intelligatur universali quodam motu ferri, is motus poterit haberi pro nullo. Posita ergo plenitudine rerum, seu posito nullam esse spatii partem, in qua non sit materia quae feratur motu ab infinitis aliis diverso; ita ostendo eandem motus quantitatem servari. 5

Fingamus aliquamdiu eandem servari quantitatem, et tempus vocemus AB, spatium autem quod eo tempore materia percurrit ABCD, intelligendo scilicet unumquodque punctum materiae assignabile eo tempore durante certam spatii partem per-

currisse. Unde ut rectius dicam fiat quasi solidum. Sit tempus licet portio abscissa ex latere cubi, AE, nempe ipsa AB. Recta autem AC, aliud cubi latus perpendiculare priori repraesentet materiam. Ipsi AC perpendiculariter insistant rectae DF, quae repraesentent celeritates cuiuslibet materiae partis, seu infinitesimas spatiorum, a quolibet determinato tempore percurrendorum. Et spatium totum a materia percursum erit quasi cylindrica portio AFCG(F)BGCA. Quod si jam una materiae pars celerius quam ante moveri incipiat, sequetur eam durante tempore AB plus spatii occupasse, quam alioqui occupasset. 20

Definitum autem est spatium mundi, sive certum ac determinatum, etiamsi infinitum ponatur, et si omnia sint plena, non poterit aliquod maius occupasse spatium quam ante, nisi aliud minus occupet spatium quam ante, alioquin corpora se penetrare intelligentur. Quare non poterit aliquid moveri celerius quam ante, nisi aliud moveatur tardius quam ante, quantum satis est, ut eodem tempore tota materia tantundem spatii occupasse intelligatur. Id est, eadem servabitur quantitas motus in summa, cum 25

1 enim (1) interfiat (2) intererat L 3 motus (1) fiant (2) habeantur L 3 si (1) ergo (2) 30
 vero L 4 et (1) systematis na (2) | pleni erg. | L 7 infinita erg. L 10 diverso; (1) sequitur (2)
 ita L 10 servari. (1) Ponamus aliquamdiu (2) Fingamus L 11 et (1) materiam et (2) tempus L
 11 AB, (1) materiam (2) spatium L 13 certam (1) materiae (2) spatii L 21 una (1) spatii (2)
 | materiae erg. | L 24 f. infinitum (1) intelligatur (2) | ponatur erg. | L 26 alioquin ...
 intelligentur erg. L 35

quantitas motus in summa eadem sit cum quantitate spatii determinato tempore successive occupati a determinata materiae quantitate. Nimirum in eo consistit natura motus, ut nulla sit temporis pars tam parva, quin in ea corpus in pluribus sit locis successive. Necesse est ergo si omnia sint plena, alia etiam ei cedere successive. Si quid plura successive loca occupavit, et aliud etiam plura successive loca occupavit, denique si summa omnium locorum successive a singulis corporis partibus occupatorum in unum colligatur, prodibit spatium totum repetitum eo saepius, quo maius sumtum est tempus; neque vero fieri potest ut maior minorve aequalibus temporibus oriatur spatiorum occupatorum summa, quia tunc distributione facta necesse fuisset, plus materiae pro eo quod superest spatio implendo accersi, aut aliquid materiae ejici, quae omnia fieri non posse supponimus.

Illud hic notabile est ad reddendam demonstrationem exactiorem, quod aliunde ostendi potest, summam motus non posse diminui, vel ideo quod omnia necessario flexilia sunt. Consideranda hic res, quomodo possibile sit perfecte rectilinea se flectere, nulla est enim ratio, cur in hanc quam illam se potius partem flectant. Itaque

posito concursu duorum perfecte rectilineorum homogeneorum, sequetur tunc motum perditum iri, adeoque turbari totam harmoniam rerum. Responderi potest quidem talia corpora nec fuisse nec esse nec fore, sed hoc nondum satisfacit menti. Certe enim adhuc possibile manet tale corpus. Fingamus enim id existere, sequetur inde impossibile, ut nos supponimus, scilicet mutatio quantitatis motus. Ergo non Elaterium, sed haec conservatio quantitatis est vera causa generalis. Quoniam haec causa generalis, etiam ipsius Elaterii est. Duo in hac consideratione notabilia, unum, quomodo differant impossibilia, ab iis quae nec sunt nec erunt nec fuerunt; alterum, quomodo plures ejusdem rei causae.

Ut res profundius explicetur de relatione inter motum et impletionem spatii, videtur ex iis quae dixi sequi non tantum in tota massa non posse plus minusve motus esse, quia tunc tota massa plus spatii occuparet, sed videtur eodem jure dici posse, quod etiam quaelibet corporis pars celerius quam nunc moveri non possit, quin alternetur, fiatque proinde minus levis, quod experientiae repugnat. Certum est idem corpus plus minusve spatii in dato aliquo tempore occupare posse, quia celerius tardiusve moveri potest. At si omnia sint plena, et corpus aliquod moveatur celerius

10 implendo (1) aut minus materiae (2) accersi L 14 sunt; (1) adeoque quicumque sint concursus (a) et semper etiam extra systema (b) in systemate, quili (2) Videnda (3) Consideranda L 14 perfecte (1) dura se flectere (2) rectilinea L 16 perfecte (1) solidorum, (2) rectilineorum L 26 tantum (1) totam massam non posse celerius moveri tardiu (2) in L

quam ante; necesse erit aliud corpus moveri tardius quam ante. Nam alioqui corpus unum occupans maius spatium quam ante, et alterum tantundem quantum ante, sequitur utrumque magis quam ante in eodem spatio fuisse; quod est contra ideam impenetrabilitatis qualem corpori dare debemus. Quod si ponamus diminui quantitatem motus, diminuetur et quantitas spatii a materia dato tempore occupati; atqui ea non diminuta est, supererit ergo spatium non occupatum. Illud ergo sufficit pro principio sumi, Naturam materiae sive corporis talem esse, ut iisdem temporibus tantundem spatii occupet.

Motus corporis expansio est, nam quo quid celerius movetur hoc plus spatii occupat tempore aliquo definito. Supposito ergo non posse in pleno corpus unum expandi, quin aliud contrahatur, neque unum contrahi quin aliud expandatur: item non posse expansionem aliam intelligi nisi per motum: Sequitur eandem semper motus quantitatem servari, idem esse quod eandem semper materiae servari quantitatem.

Per idem spatium intra datum tempus plus materiae transire, est materiam moveri celerius, ut scilicet morae parvitate, moles pensetur. Punctum velocitate infinita motum lineam momento implet. Si quid velocitate aliqua moveatur, qua nequeat intelligi major, simul erit ubique.

Minimum tempus (Minimum spatium) est majoris temporis (spatii) intra cuius terminos est, pars. Ex notione quam habemus de toto et parte. Ergo Minimum tempus est minima temporis pars; et minimum spatium est minima spatii pars. Non datur minima spatii pars. Quia alioqui tot essent minimae in diagonali, quam in latere, adeoque diagonalis aequalis lateri, nam quorum omnes partes aequales, ea aequalia. Eodem modo facile demonstratur, nec temporis minimum dari. Si Minimum est alicuius minimum est, minimum erit ergo eorum quae sunt in spatio, vel partium potius spatii, ut a corporibus distinguas. Nec aliter de re poterimus loqui. Posito ergo Minimum [esse], ideoque et momentum et tempus implicare. Omne maius componitur ex aliquo minore. Ergo omne minimum est pars eius majoris intra cuius terminos est.

1 erit (1) idem (2) aliud L 3 spatio (1) esse (2) fuisse L 4 ponamus (1) aliquid tardius (2) 30
diminui L 7 esse, (1) ut posito spatio quadam determinata materia pleno, cui nihil accedat, decedatve,
nequeat plus (2) ut L 9 nam (1) quod movetur (2) quo L 10 tempore (1) dato (2) aliquo L
11 expandatur: (1) deinde (2) inde sequitur non posse intelligi (3) item L 16 parvitate, (1) multi (2)
moles L 16 Punctum (1) velocissima (2) velocitate L 17 |Si erg. | quid (1) maxima (2)
velocitate L 19 Minimum spatium erg. L 19 spatii erg. L 28 majoris erg. L 35

Si continuum aliud est quam summa minimorum (si in eo minima) positorum; sequitur esse partem quae supersit ablata summa minimorum; ergo ea pars est major minimo, cum nec minor sit nec aequalis, ergo et in ipsa sunt minima. Quod est absurdum, cum omnia jam minima abstulerimus. Ergo: Si sunt in continuo partes minimae, sequitur continuum ex ipsis componi. Absurdum est autem continuum componi ex minimis, ut demonstravi, ergo et esse Minima in continuo, seu Minima esse continui partes. Esse in aliquo (id est intra terminos) et aliquid sine alio intelligi non posse, est esse partem. Ergo non datur. Hinc si instantia in tempore, non nisi instantia erunt, nec tempus nisi instantium summa.

Ex his jam praeclare demonstrantur: (1) Continuum omne infinitum esse. Nempe supposito corpore moto usque ad extremitates Mundi, incipiet egredi, adeoque spatium ultra est contra hypothesin. (2) Mutationem cessare non posse, seu quicquid movetur, motum iri. Eandem nec incipere posse. (3) Omne corpus moveri. Nam omne corpus mobile est. Quicquid mobile est motum est. (4) Esse in loco est per locum transire, quia momentum nullum; et omne corpus movetur. (5) Materia non potest eodem tempore idem cum alio spatium occupasse. (6) In pleno et spatio certo, si corpus impellat corpus, minuetur eius celeritas. Potius scilicet huic non datur plus motus, quam ut totius massae motus diminuatur. Et hic jam locum habet illud memorabile: quod potius mutatio fiat in magno quam parvo. Hoc scilicet pro principio ponendum est. Si in alterutro fieri mutationem necesse sit, in multis exigua, et in paucis multa, potius mutatio fiet in paucis. Et hoc est principium detrusionis gravium. Quia multiplicatio subjectorum inutilis, rescindatur, et reuniatur potius mutatio in unum.

1 Si (1) corpus aliud est quam minima (2) continuum . . . minimorum L 2 sequitur (1) id quod est praeter minima esse partem est pars, quae non continue (2) esse L 2 ea pars erg. L 3 minimo . . . aequalis erg. L 8f. nisi (1) existunt (2) instantia L 12 posse (1) |. Est enim *streicht Hrsg.* | finis motus (2) seu L 17 si (1) augeatur (2) corpus L 18 motus (1) augeatur (2) diminuatur L 19 quod (1) plus (2) potius L 21 principium (1) (motus) (2) detrusionis L

59. LINEA INFINITA EST IMMOBILIS

3. Januar 1676

Überlieferung:

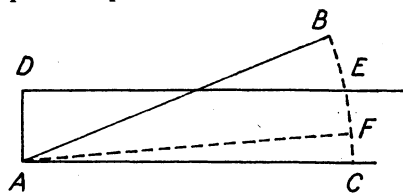
L Konzept: LH IV 5, 10 Bl. 60. 1 Zettel 20, 3 x 5, 5 cm. Eine Zeichnung und 11 Zeilen.
Rückseite nicht beschrieben.

E COUTURAT, *Opusc. et fragm.* 1903, S. 149.

3 Januar. 1676.

Linea infinita est immobilis.

Sit linea AB infinita a parte B quae motu transferenda sit in AC . Sit inter B et C ipsa DE parallela AC . Quando perveniet in AC , erit tota infra DE , et in quocunque puncto ponatur, ut in AF , erit pars ejus infinita supra DE . Unde si AC ponatur

perfecte interminata, seu si nullum sit punctum ultimum, necesse est, ut tandem simul tota illa linea interminata infra DE descendat, totaque spatium interjectum simul conficiat, id est ut sit in pluribus locis. ἄτοπον. Hinc videtur probari

interminatum corpus esse immobile. Etiam si angulum FC facias infinite parvum, tamen idem semper locum habebit, proportionaliter quod in his magnis. Similis enim figura duci potest, supponendo ipsam BC infinite parvam.

9 linea (1) infinita AB (2) interminata AB (3) $AB \dots B L$
angulum L 17 infinite (1) parvam, (2) parvum, L

17 Etiam si (1) distantiam (2) 20

60. DE ARCANIS SUBLIMIUM VEL DE SUMMA RERUM

11. Februar 1676

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 3, 9 Bl. 8. 1 Bl. 2°. 2 S.*E* JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 28-42. 5Übersetzung: JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 29-43.Teilübersetzungen: 1. LOEMKER, *Philosophical papers*, 1956, S. 243-248; 2. Aufl. 1969, S. 157-160; 2. MATHIEU, *Saggi*, 1963, S. 34-40.

Das Stück ist nicht in einem Zuge geschrieben, wie der Wechsel von Tinte und Duktus erkennen läßt. Das Datum hat Leibniz wohl nach der Niederschrift vorangesetzt. 10

11. Febr. 1676

Recte expensis rebus, pro principio statuo, Harmoniam rerum, id est ut quantum plurimum essentiae potest existat. Sequitur plus rationis esse ad existendum, quam ad non existendum. Et omnia exitura si id fieri posset. Cum enim aliquid existat, nec possint omnia possibilis existere, sequitur ea existere, quae plurimum essentiae continent, cum nulla sit alia ratio, eligendi caeteraque excludendi: Itaque ante omnia existet Ens omnium possibilium perfectissimum. Ratio autem cur perfectissima ante omnia existant manifesta est, quia dum simplicia simul et perfecta sunt, seu plurimum includunt, plurimis aliis locum relinquunt. Unde unum perfectum praefendum multis imperfectis aequipollentibus, quia haec aliorum existentiam impediunt, dum occupant locum et tempus.¹

¹ Ex eo quod aliquid existit, sequitur eius rei esse aliquam necessitatem, (adeoque) aut omnes res esse necessarias per se, quod falsum, aut certe earum causas ultimas. Unde sequitur Ens absolute necessarium esse possibile, seu non implicare contradictionem. Unde sequitur ipsum existere: Unde videndum jam (an) de eo demonstrari possit esse unicum, etc. Porro quoniam aliqua existunt, et quaedam non existunt, hinc sequitur (existere) perfectissima.

Elementa philosophiae arcanae, de summa rerum, Geometricè demonstrata.

12 rebus, (1) video si (2) pro *L* 13 essentiae (1) pos (2) potest *L* 13 f. existat. (1) Hinc 30
sequitur perfectissima prae caeteris existere. (2) Sequitur (a) vim (producturam) (b) plus ... posset. *L*
23 quod falsum *erg.* *L* 24 sequitur (1) Ens (2) inter possibilis (3) Ens *L*

Ex hoc principio jam sequitur, nullum esse vacuum in formis; item nullum esse vacuum in loco et tempore, quoad ejus fieri potest. Unde sequitur nec tempus ullum assignabile esse, in quo non fuerit aliquid, nec locum esse, qui non sit plenus. Quoad ejus fieri potest. Videndum ergo quid sequatur ex plenitudine Mundi.

Ante omnia autem probabimus necessario praeter fluida etiam existere solida. 5
Sunt enim fluidis perfectiora, quia plus essentiae continent, non tamen omnia possunt esse solida, tunc enim se mutuo impedirent, sunt ergo solida immixta fluidis. Origo solidorum, ex solo fluidorum motu, non videtur explicari posse. Videntur, ut id obiter dicam, omnia solida esse quadam mente informata. Videndum an solida illa saltem flexilia sint, etsi separari non possint, videndum item an non sint corpora, 10 neque solida neque fluida, sed media ex ipsa natura sua. Quod tamen videtur paulo difficilius explicatu.

An videtur rationi consentaneum esse Atomus? Si Atomus aliqua semel substituerit semper subsistet. Statim enim materia liquida circumjacens plena, ipsam dissipare conabitur, quia ejus motum turbat, ut facile ostendi potest. Si quod corpus ma- 15 gnum dissipationi nonnihil resistens, moveatur in liquido, statim formabit speciem terrellae, et vorticem.

Videtur sequi ex solido in liquido, quod materia perfecte fluida sit nihil nisi multitudo infinitorum punctorum, seu corporum minorum quam quae assignari possint, seu quod necessario detur vacuum interspersum, Metaphysicum; quod non pug- 20 nat pleno physico. Vacuum Metaphysicum est locus vacuus quantuluscunque modo verus et realis. Plenum Physicum stat cum vacuo metaphysico inassignabili. Forte ex his sequitur materiam divisam esse in puncta perfecta, seu in omnes partes in quas dividi potest. Unde non sequitur absurdum. Sequetur enim perfecte fluidum non esse continuum, sed discretum, seu punctorum multitudinem. Quare non hinc sequitur 25 continuum componi ex punctis, materia cum liquida non foret verum continuum, etsi spatium sit verum continuum, unde rursus patet, quantum intersit inter spatium et materiam. Materia sola explicari potest multitudine sine continuitate. Et revera Materia videtur esse Ens discretum, nam (etiam) si solida sumatur, tamen quatenus materia est cessante caemento, motu verbi gratia aliove, reducta erit ad statum li- 30 quiditatis, seu divisibilitatis, unde sequitur ipsam ex punctis componi. Quod sic pro-

2 nec (1) locum (2) tempus L 3 fuerit (1) creat (2) aliquid L 3 plenus. (1) Ex hoc (2) Quoad L 5 praeter (1) fluidum (2) fluida L 15 potest (1) Forte formari poterit (2) Si L
16 liquido, (1) statim circa ipsum vortex formabitur (2) quae origo vorticum longe magis (3) statim L
22 Plenum (1) Metaph (2) Physicum L 23 materiam (1) dividi (2) divisam L 35

bo: omne perfecte liquidum ex punctis componitur. Quia in puncta dissolvi potest. Probo, motu solidi in ipso. Materia ergo est Ens discretum, non continuum, contiguum tantum est, et unitur motu vel a mente quadam.

[Videtur] esse quoddam totius universi centrum, et quendam vorticem generalem infinitum; et quendam Mentem perfectissimam sive Deum. Hanc ut animam totam 5 in toto esse corpore Mundi; huic menti etiam existentiam deberi rerum. Ipsam esse causam sui. Nihil aliud esse existentiam, quam id quod causa est sensuum conformium. Ratio rerum, aggregatum requisitorum omnium rerum. Deum de Deo. Totum infinitum esse unum. Mentis particulares existere summa, ideo tantum, quod summa Ens harmonicum iudicat, alicubi esse quod intelligat, sive esse quoddam speculum 10 intellectuale, sive replicationem Mundi. Existere nihil aliud esse quam Harmonicum esse; notam existentiae esse sensus conformes.

Si verum est quamlibet partem materiae, utcunque exiguam continere infinitas creaturas, sive esse Mundum, sequitur etiam materiam esse reapse in infinita puncta 15 divisam. Verum autem hoc est, modo sit possibile, nam auget multitudinem existentium et harmoniam rerum, sive admirationem sapientiae divinae. Hinc porro sequitur quamlibet materiae partem esse cuilibet commensurabilem, qui rursus est admirabilis effectus harmoniae rerum. Videndum an hoc vere sequatur. Ubi examina- 20 nanda illa alibi usus sum ratiocinatio qua videbatur sequi, quod circulus si sit rationem habeat ad diametrum ut numerus ad numerum. Videndum an haec consequentia sit bona. Videndum tamen an non in liquido nunc major nunc minor sequatur subdivisio, pro variis in eo solidi motibus; adeoque examinandum rigore, an perfecta 25 divisio liquidi in puncta metaphysica, an vero tantum in puncta mathematica sequatur. Nam puncta mathematica possent appellari indivisibilia Cavalieriana, etsi non sint metaphysica seu minima. Quod si ostendi posset plus minusve dividi liquidum, sequetur non resolvi liquidum in indivisibilia. Posset tamen defendi liquidum com- 30 poni ex punctis perfectis, etsi nunquam in illa prorsus resolvatur, vel ideo quia omnium est resolutionum capax, et caemento cessante, mente scilicet et motu, cessabit.

Deus non est quiddam Metaphysicum, imaginarium, incapax cogitationis, voluntatis, actionis, qualem nonnulli faciunt, ut idem futurum sit ac si diceres Deum 30 esse naturam, fatum, fortunam, necessitatem, Mundum, sed Deus est Substantia quae-

4 Videri *L ändert Hrsg.* 13 partem (1) spatii continere (2) materiae *L* 13 continere (1) infinitas rerum (2) infinitas *L* 19 qua (1) sequeretur (2) videbatur *L* 23 puncta (1) mathemati (2) metaphysica *L* 24 mathematica (1) differunt (2) possent *L* 31 est (1) Ens (2) Substantia *L*

dam, Persona, Mens. Possent inscribi Meditationes istae, *de arcanis sublimium*, vel etiam *de Summa Rerum*. Nimiae abstractiones Philosophorum imaginariorum, quibus Deum ad quoddam nihilum imperceptibile reduxere, causa fuere, cur Vorstius indignatus chimaericis illis et honori Divino contrariis opinionibus, contra ut Deum substantiam quandam et personam esse ostenderet, fecerit corporeum, certoque loco 5 inclusum. Ostendendum est Deum esse personam seu substantiam intelligentem. Rigorose demonstrandum est, quod sentit se agere in se ipsum, nihil enim admirabilius quam idem sentire ac pati a se ipso.

Evolvendus est quam rigorosissime omnis ille de compositione continui labyrinthus, videatur liber Fromondi, agendum de angulo contactus, nam ad Geometras non 10 pertinet illa disputatio sed ad Metaphysicos. Tentandum an demonstrari possit esse aliquod infinite parvum, nec tamen indivisibile. Quo existente sequuntur mira de infinito. Nempe si [fingantur] creaturae alterius Mundi, infinite parvi, nos ipsorum comparatione fore infinitos. Unde patet vicissim nos fingi posse infinite parvos comparatione alterius Mundi, qui infinitae magnitudinis et tamen terminatus sit. Unde 15 patet infinitum aliud esse, ut certe vulgo sumimus, quam interminatum. Rectius hoc infinitum appellaretur Immensum. Mirum illud quoque, qui ab infinitis vixerit annis, posse incepisse, et qui numero annorum majore quam quilibet numerus finitus vivat, aliquando mori posse. Unde sequetur esse numerum infinitum. Aliunde constat necessario numerum esse infinitum, quando liquidum reapse dividitur in partes nu- 20 mero infinitas, quod si impossibile est, sequetur et liquidum esse impossibile. Cum videamus Hypothesin infinitorum et infinite parvorum praeclare consentire ac succedere in Geometria, hoc etiam auget probabilitatem esse revera.

Non possunt omnia possible a quoquam distincte intelligi, implicant enim. Perfectissimum Ens est, quod plurima continet. Quale est Ens capax idearum et cogita- 25 tionum, hoc enim multiplicat rerum varietates ut speculum. Unde Deus necessario Ens cogitans, etsi non est Ens cogitans omnia, erit perfectius ipso. Ens omniscium et omnipotens perfectissimum est. Ens cogitans vel ideo necessarium, ut quaedam quae non existunt saltem cogitentur, ea scilicet quae prae caeteris merentur cogitari; itaque cum possibile omne sit cogitabile, eligentur tamen aliqua quae cogitabuntur reapse. 30

11 Metaphysicos. (1) Demons (2) Tentandum L 13 si (1) sin (2) fingatur L ändert Hrsg.
22 infinitorum | infinitorum streicht Hrsg. | et L

3-6 vgl. C. VORSTIUS, *Tractatus theologicus de Deo*, 1610, S. 182 f., 185, 217. 10 L. FROMOND, *Labyrinthus de compositione continui liber unus*, 1631.

Inventiones pulchrae et imagines ingeniosae sunt de harmonia rerum. Harmonicum maxime quod gratissimum [perfectissimae] mentium. Si Deus Mens et persona, sequitur ratione Dei et caeterarum mentium locum habere debere quaecunque possunt demonstrari de optima Republica; cuius Rex et sapientissimus et potentissimus. Itaque in Mundo nemo debet miser esse nisi qui velit. Imo rationi videtur consentaneum, ut ne maneat quidem miser nisi qui velit. Unde sequetur nullum unquam cuiquam fore relictum querendi colorem. Omnia bona sunt credenti, Deum amanti, Deo confidenti. Omnia non tantum in universum bona sunt, sed et particulatim cuivis hoc intelligenti. Non video an non damnatio aeterna sit conformis cum harmonia rerum. Posse fieri ut damnatio sit infinitae durationis non tamen interminatae, idque probabile esse, consentaneum esse harmoniae rerum. Non videtur credibile, ut quaevis mens subeat omnes variationes, et aliquando misera et mala sit; neque enim exaequanda videntur omnium fata; quia quicquid Sapienti displicere intellectum, id videtur et Deo displicere debere; nam videtur esse de ratione, ut Sapiens sit contentus. Non videtur autem sapiens esse contentus, si sciat se aliquando miserum fore, aut si dubitet, fueritne jam aliquando, an adhuc futurus sit. Nisi dicamus, hoc intelligendum non nisi de praeteritis. Et quemlibet impraesentiarum sapientem et felicem certum esse debere, quod nunquam futurus sit, nec insciens nec infelix. Omnem relapsam esse notam nunquam fuisse vere sapientem, qui relapsus est. Adeoque illud consequitur omnem felicitatem esse interminatam. Nullam miseriam esse interminatam, posse tamen esse aeternitatem. Itaque diutius felices fore beatos, quam damnati futuri infelices. Dei gratiam consistere in largitione voluntatis. Nam habenti bonam voluntatem, felicitatem esse in potestate. Qui hoc agnoscunt queri non possunt, coguntur enim agnoscere se felices esse si velint. Quod sufficit. Omnem inquisitionem ultra ridiculam et inanem esse, et in infinitum ituram. Videtur damnatos hoc ipso sophismate irretitum iri, Deoque indignaturos, quod ipsis non largiatur voluntatem.

Mentem omnem esse durationis interminatae. Mentem omnem etiam Materiae cuidam indissolubiler implantatam; Materiam illam esse certae magnitudinis. Om-

1 rerum. (1) Optimum (2) Harmonicum L 2 perfectissimo L ändert Hrsrg. 2 mentium. (1) 30
 Harmoni(a) (2) Si L 3f. possunt erg. L 5 esse | nisi erg. | L 6 ut (1) non sit miser (2) ne L
 9 intelligenti. (1) Non possum facile probare (2) Non L 10 sit (1) aeterna; infinita, seu (2) infini-
 tae L 16 dubitet (1) mutatio (2) fueritne L 20 felicitatem esse (1) aeternam. (2) | interminatam.
 erg. | L 22 infelices. (1) Quicumque bene velit, (2) Dei L 29 cuidam (1) firm (2) indissolubili-
 ter L

nem mentem habere vorticem circa se. Omnes globos Mundanos forte Mente praeditos esse; nec absurdas videri intelligentias. Obstat quidem quod liberum non satis habeant motum, sed cum intelligant officium suum, et cum Deo communicent, per influentias illas mutuas corporum quas sentiunt; non affectabunt motus varietatem. Innumeras ubique esse mentes, Mentis in ovo humano esse etiam ante conceptionem 5 nec perire, etsi nunquam sequatur conceptio. Nescire nos miros rerum usus quibus a providentia destinantur.

Quicumque recte ista intelligit, non potest non esse felix, et contentus; et quaecumque in mala incidat, Deo fidens, Deum amans. Ego neminem me feliciorem novi, vel ideo quod mihi hoc intelligere Deus dedit, quare nulli Regum invideo; certusque 10 sum Deum peculiarem gerere curam mei, id est ingenti[bus] gaudiis mentem meam destinasse, cui hanc tam certam et facilem aperuit viam felicitatis. Nec miraculis opus ad Dei gratiam explicandam, tametsi multa concurrant ita rara, ut satis appareat Dei consilio fieri. Omnia enim ab initio sic ordinavit Deus. Ego mentes singularibus gaudiis, et insigni felicitati destinatas considero, ut in magno infinitorum numerorum 15 numero eos, qui insignia praebent theoremata. Et disquisitionis foret egregiae, an ex tota numerorum finitorum universitate aliquis definiri possit, omnium pulcherrimus, nisi is forte unitas, quae simul omnes potentias refert.

Numerorum finitorum numerus non potest esse infinitus. Unde sequitur non posse esse infinitos numero Quadratos finitos, deinceps ab unitate ordine sumtos. 20 Unde videtur sequi Numerum infinitum esse impossibilem. Tantum videtur probandum quod Numerorum finitorum numerus non potest esse infinitus. Si numeri ponantur se excedere unitate continue, numerus numerorum talium finitorum non potest esse infinitus, quia tunc numerus numerorum aequatur numero maximo, qui supponitur esse finitus. Respondendum est nullum dare maximum. Etsi autem aliter 25 quam per unitates crescunt, attamen si modo crescant semper per finitas differentias, necesse est semper numerum omnium numerorum ad numerum ultimum rationem habere finitam,² [imo] amplius, numerus ultimus semper erit major numero omnium numerorum. Unde sequitur numerum numerorum non esse infinitum. Ergo nec numerum [uni]tatum. Ergo non datur numerus infinitus seu non est <possibilis>. 30

² Imo NB. hinc tantum probatur quod talis series sit interminata.

⁴ sentiunt; | aut fieri potest, ut *gestr.* | non *L* 20 numero *erg. L* 20 unitate | unitate *L*
streicht Hrsg. | ordine *L* 25 Respondendum ... maximum *erg. L*

61. DE SEDE ANIMAE

Februar 1676

Überlieferung:

L Konzept: LH I 20 Bl. 330–331. 1 Bog. 2°. (Darauf auch N. 16₂, N. 16₃ u. N. 16₄) $\frac{1}{3}$ S. unten auf Bl. 330 r° u. v°.

E GRUA, *Textes*, 1948, S. 4 f. (Teildruck).

Übersetzung: L. E. LOEMKER, *Boyle and Leibniz*, in: *Journal of the History of Ideas* 16, 1955, S. 43.

Die erwähnte Schrift von Boyle muß Leibniz spätestens am 13. Februar 1676 bekommen haben, da Knorr an diesem Tage von Paris nach Hannover abreiste, wie aus Brosseaus Brief vom 14. Februar 1676 an den Bibliothekar Fleischer in Hannover (LBr 119 Bl. 5–6) hervorgeht. Für die meisten Anspielungen konnte kein Nachweis gefunden werden.

Sex annis abhinc Serenissimus dux Hannoveranus, solitus de religione meditari Boineburgio commiserat ut sententiam meam exquireret circa resurrectionem carnis. Hanc brevi scripto comprehensam tunc Duci transmisi. Nunc Februario anno 1676 incido communicante Knorrio in scriptum Boylii 1675 editum *de possibilitate resurrectionis*, ubi multa meis egregie consentientia. Tantum ille chymicis illustrationibus diutius institit. Difficultates ego presse magis secutus sum. Nimirum arbitror florem substantiae esse corpus nostrum. Hunc florem substantiae in omnibus mutationibus subsistere perennem. Adumbratum per *Luz* Rabbitorum. Facile hinc apparere cur Canibales hominem vorantes nihil habeant juris in substantiae florem. Hunc substantiae florem per totum corpus diffusum, solam quodammodo formam continere. Adde huc quae Borellus in Microscopicis observationibus habet de arboris cerasi figura in cortice grani sive truci fructui inclusae. Item quae de Arbore Philosophorum. Item quae in Diario Gallico ex Anglico de vi plastica, Vim plasticam nihil aliud esse quam substantiam illam activam certae figurae, quae se cum potest

13 Hannoveranus, (1) qui nonnumquam de religione (a) cogitare (b) meditationes (2) solitus L
16 communicante Knorrio erg. L 16 Boylii (1) 1670 (2) 1675 L

13 dux Hannoveranus: Herzog Johann Friedrich von Braunschweig-Lüneburg. 14 Boineburgio: vgl. II, 1 N. 58 S. 108. 15 brevi scripto: *De Resurrectione Corporum*. II, 1 N. 59 S. 115–117. 16 BOYLIUS: *Some physico-theological considerations about the possibility of the resurrection*, 1675, vgl. N. 16₄. 23 f. Vgl. P. BOREL, *De Vero Telescopii Inventore . . . Accessit etiam Centuria observationum microscopiarum*, 1655, *Observationum Microscopiarum Centuria*, 1656, S. 16.

auget. Videtur ea esse jam ante conceptionem, [con]ceptione tantum ei augmenti dari facultatem. Adde Scheckium de vi plastica, Davissonium aliosque. Ego [tantum] addo, quod non observatum Boylio, videri animam huic ipsi flori substantiae firmiter implantatam. Vide quae Perraltus ratiocinabitur contra Mariottum de sede animae. Si vero opus esset explicare etiam caeterae massae restitutionem, quod tamen non opus, 5 cum sit fere terra (vide quae huc duci possunt de existentia corporum in corpore, de aqua Eucharistica et vino et pane; scholastici), posset id forte fieri in dissolutione generali, quemadmodum mira ratione singulari experimento, si varii sales in eadem aqua solvantur, singuli cognati reconpinguntur sine perturbatione, quod autem in quatuor id majore subtilitate in 1 000 000 000 etc. speciebus salium etiam effici 10 potest; jam fingantur? Quot in qualibet salium specie fit, in quolibet humano individuo fieri, subtiliore scilicet illa solutione et celeriore tempore omnia poterunt re-compingi per crystallisationem. Argumentum a Canibalibus sumtum, demonstrativum est et probat florem substantiae intelligi debere. Adde huc quae Libavius et Quercetanus habent de resurrectione, et quae Kircherus, item Glauberus de regenera- 15 tione Nitri, item [*bricht ab*]

62. DE UNIONE ANIMAE ET CORPORIS

[Februar 1676 (?)]

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 8 Bl. 83. 1 Zettel 19¹/₂ x 9¹/₂ cm. 1 S. 20

E BODEMANN, *Die Leibniz-Handschriften*, 1895, S. 118 f.

Dem Papier nach ist das Stück in Paris geschrieben. Dort hat Leibniz Perrault kennengelernt und mehreres von ihm gelesen; eine schriftliche Mitteilung erhielt er von ihm schon im Oktober 1674 (*Cat. crit.* 2, Nr. 785). In N. 61 weist Leibniz auf eine Schrift hin, in der Perrault vom Sitz der Seele spricht. Das hier abgedruckte Stück dürfte etwa zur gleichen Zeit entstanden sein. 25

8 quemadmodum (1) cristall (2) mira L

4 Perraltus: vgl. N. 62.

L'opinion de Mons. Perrault est, que l'ame est egalement par tout le corps, et que le sentiment se fait in ipso sensorio, dans les yeux, dans les pieds etc.

Ego crediderim esse liquorem quendam sive si mavis aetheriam substantiam, toto corpore diffusam, continuumque; per quam sentiat anima; quae nervos inflet, quae contrahat, quae displodat. Huius substantiae quamlibet partem animatam minime credibile est, nam cum perpetuo avolet aliquid, etiam animae multiplicabuntur dividanturque. Non potest intelligi unius rei plus quam unam actionem passionemque esse. Anima autem si simul in pluribus est, id est operatur locis; simul plures habebit operationes diversas. Nec video quomodo eveniat unio, pone duarum liquidi partium obstrui communionem; quis non videt, animam in duas abituram. Ut si fretum Gaditanum obstrueretur. Itaque crediderim in ipso illo liquore esse quendam motus displosionisque fontem, ut in candela accensa. Porro in cerebri cavitatibus videtur omnis peragi gyratio, et anima tueri Vorticem suum. Species ipsas non esse nisi liquoris impressi undulationes. Omnem autem undulationem aeternum servari, etsi aliis composita fiat imperceptibilis. Sed animam ipsam agitare vorticem, hoc vero mirum est. Facit tamen, agimus enim non per simplicem machinam, sed ex illis reflexionibus, sive actionibus in nos ipsos. An forte ipse totus vortex magni <orbis> simili anima vivificatur, quae causa est, cur systematis leges observentur, et <compensentur> omnia. Totus Mundus unus Deo vortex.

1 que (1) le sentiment se fai (2) l'ame L 2 fait (1) dan (2) in L 3 f. substantiam, (1) ubique 20
diffusam, (2) toto L 5 displodat. (1) Hanc sub (2) Huius L 8 esse. (1) Actio (2) Anima autem (a)
simul in pluribus agit, id est (b) si L 9 pone (1) in liquore <interci> (2) duarum L 12 accensa. (1)
Sed quaeritur (2) Porro L 15 composita (1) <-> (2) fiat L 15 ipsam (1) agere (2) agitare L
17 ipse (1) <tot> (2) totus vortex (a) m (b) magni L 18 et (1) <compensetur> (2) <compensentur> L

1 Perrault: vgl. N. 61.

63. DE INFINITO OBSERVATIO NOTABILIS

[Februar 1676 (?)]

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 8 Bl. 20. 1 Zettel 18 x 13 cm. (Darauf auch N. 33₄.) 4 Zeilen auf Bl. 20
v^o.

E COUTURAT, *Opusc. et fragm.*, 1903, S. 523.

5

Leibniz' Bemerkung steht auf demselben Blatt wie das Stück N. 33₄, das auf den Winter 1675/76, wohl auf den Februar zu datieren ist. Die inhaltliche Beziehung zu den Exzerpten N. 19, die in den Februar 1676 gehören, deutet auf etwa gleiche Entstehungszeit. Das singular vorkommende Wasserzeichen erlaubt keine Rückschlüsse.

10

De infinito ecce observationem notabilem: cum sit infinitum infinito majus dabiturne aliquid alio aeternius. Ut potest res esse ante quodlibet tempus imaginabile et tamen ab aeterno, quia tempus ejus non absolute sed nostra tantum relatione erit infinitum. Fuit ergo tempus cum non esset, sed id tempus abest abhinc infinite. Quemadmodum est linea infinite parva relatione puncti.

15

64. DE MAGNITUDE

[Frühjahr 1676 (?)]

Überlieferung: *L* Konzept: LH IV 1, 14 c Bl. 1-2. 1 Bog. 8° (aus einem Bl. 2° geschnitten). 3 S.

Das Stück steht auf Pariser Papier, dessen singuläres Wasserzeichen keine genauere Datierung erlaubt. Unsere Datierung stützt sich auf Affinitäten zu anderen metaphysischen Begriffsbestimmungen im Frühjahr 1676. Außerdem setzt das Stück Fortschritte in der Mathematik voraus (Proportionen). Die Sorgfalt bei Niederschrift und Anlage läßt vermuten, daß es auf Vorarbeiten zurückgreift und Anderen sollte vorgelegt werden können.

20

II infinito (1) ergo (2) ecce *L*

25

Magnitudo, Ratio, Numerus, Totum, Pars, Mensura, Aestimatio, Valor, Pretium, Meritum, Demeritum (si ita loqui licet) connexa sunt.

Considerandum est magnitudinem reperiri in Loco, Tempore, Corpore, Motu, Angulo, Qualitate, Virtute, Numero, Ratione.

Est quaedam relatio magnitudinis ad totum, et videtur magnitudo esse id per quod cognoscitur an res aliqua sit tota. Ut si mihi pecuniam afferat aliquis, cuius nota mihi quantitas, facile iudicabo an totam ferat. Superest tamen aliqua difficultas. Nam si qua res sit dissimularis, etiam non cognita, eius quantitate iudicari potest non esse totam. Ut si quis mihi adducat animal pede multatum, facile iudico non esse integrum, si sciam esse quadrupes. 10

Solebam olim definire Magnitudinem, Numerum partium, sed postea consideravi id nihil esse nisi constet partes esse aequales inter se, aut datae rationis. Sed magnitudo intrat in definitionem aequalitatis aut rationis, id ergo foret definire idem per idem.

Multa tentando hanc reperisse videor commodissimam Magnitudinis notionem. 15
Quantitas sive Magnitudo est, secundum quam res aliqua (quae tanta dicitur) alteri cuidam, congruere posse (id est intra eosdem terminos redigi posse) dicitur. Congruere enim ajo quae sunt intra eosdem terminos. Ut quantitas alicuius arcus erit eius tripedalis si extensus rectae tripedali congruere possit. Si altera illa, ut hoc loco recta tripedalis, tertiae, ut pedis, numero sive ratione expressa sit, tertia illa, ut 20
hoc loco pes, dicitur Mensura. Utile est autem mensuram esse mediocrem, durablem, facile applicabilem, simplicem.

Numerus si integrum rationalem tantum intelligas, est totum ex unitatibus constans. Si generalius sumatur, fractumque et irrationalem comprehendat, erit Quantitas homogenea¹ unitati, intelligibilis relatione ad unitatem. (Unde notandum, 25
cum sit aliqua numeri quantitas, et ipse numerus sit quantitas, fore quantitatem quantitatis uti alioqui datur ratio rationis.)

¹ de homogeneis infra

9f. non esse (1) totum, si quadr (2) integrum L 18 alicuius (1) tripedalis erit (2) lineae (3) arcus L 21-23 | Utile . . . simplicem. erg. | (1) Numerus est quantitas expressa relatione ad unitatem 30
(2) Numerus L 25 unitati, (1) expressa (2) | intelligibilis erg. | L 27-S. 483,1 uti . . . rationis erg.
| Homogenea | sunt erg. | quorum unum repetitum alterum superare potest. gestr. | Ratio L

// olim: vgl. II, 1 S. 22, 7; 50, 16 f.; VI, 2 S. 304, 26 f.; 441, 21.

// postea: nicht gefunden.

Ratio quiddam est numero (vel unitati) homogeneous (nihil aliud enim unitas quam ratio aequalitatis) expressum relatione duarum quantitatum expositarum. Itaque dicere Rationem esse relationem quandam non est eius vim exprimere. Qui Analysin intelligunt, sciunt Rationem esse quiddam numero homogeneous, eique addi atque adimi posse, ut si $\frac{a}{b}$ sit ratio a ad b , erit unitas $\frac{b}{b}$ seu ratio b ad b . Adeoque erit $1 + \frac{a}{b}$ idem quod $\frac{b}{b} + \frac{a}{b}$ sive idem quod $\frac{b+a}{b}$.

Proportio est rationum aequalitas. Unde intelligi potest nihil aliud esse proportionem calculo expressas quam fractionum quarundam aequationes. Maius est cuius pars alteri toti (quod Minus appellatur) aequalis est. Hinc demonstratur theoremata: totum esse maius parte. Ut vel hinc discamus omnem propositionem quae non est accidentalis (ut experimentum) neque arbitraria (ut definitio) neque identica (ut nihil potest simul esse et non esse, quodlibet sibi ipsi aequale est etc.) esse demonstrabilem.

Regula est instrumentum agendi determinans formam actionis, perpetua ac successiva applicatione agentis ad instrumenti partes. Circinus est instrumentum agendi determinans formam, sed sine illa ad circini partes applicatione successiva. Ita filum in labyrintho, semita in campo quaedam agendi regula est. Regula etiam curva esse potest, ut si orbi cuidam plano ac rotundo stylum applicem, manuque circa orbem agam, orbis ille mihi regula erit. Instructio quam Princeps dat legato abeunti regula est, si ita scripta sit, ut legatus eam tantum ordine in agendo sequi possit. Potest ergo Lex esse quae non sit regula, ut si alius sit praeceptorum quam actionum ordo, licet ex illis ordo agendi ratione recta derivari possit.

Totum est ad cuius naturam plura homogenea pertinere intelligi potest, quae dicuntur partes.

Homogenea sunt quibus aliqua forma sive natura per se intelligibilis variis modis convenit. Ut extensio, moles, duratio, motus, cogitatio. Unde patet Album et nigrum esse homogenea, participant enim natura quadam communi, scilicet mole sive corporeitate. Color autem non est aliquid per se intelligibile, etsi per se concipiatur, quia non distincte. Sed haec subtiliora sunt, quam ut hic explicari possint.

7 est (1) ratio rationum (2) rationum aequalitas L 11 est (1) experimentum, neque (2) accidentalis L 14f. ac successiva erg. L 15 ad (1) instrumentum (2) instrumenti L 18 si (1) circa orbem (2) orbi L 20 possit (1), eiusque vel p (2). Potest L 27 enim (1) naturam quandam communem, scilicet molem sive corporeitatem. (2) natura L 28f. concipiatur, (1) quia (2) sed (3) quia L

Duratio est existendi continuitas. Tempus non est duratio, non magis quam spatium collocatio. Et ineptum foret dicere, diem esse durationem. Cum contra Hemerobia per diem durare dicamus. Tempus est continuum quoddam secundum quod aliquid intelligitur durare. Sed ut rem clarius explicem, cogitandum est eam potissimum tempori naturam tribui, ut plura simul esse intelligantur. 5

Simul autem sunt quae una mentis actione sentiri possunt. Sed quoniam ipsa Mentis actio habet tractum, videndum an non <ea> Simul esse dicamus, quorum si unum existit, existit et alterum.

Atque illud sane in confesso est, si duo sint eiusmodi, ut impossibile sit alterum sine altero intelligi, ea simul esse. Et certe si perfecte sapientes essemus id est Dii, facile videremus quae nobis per accidens simul esse nunc videntur ob ignorantiam nostram, coexistere ipsa [natura], id est Divini intellectus necessitate. Sed haec accuratius discutienda. Sunt enim ultimae denique horum notiones inexplicabiles, vel ideo quia per se intelliguntur simplicesque sunt. 10

Aeternitas si ut aliquid tempori homogeneous concipiatur, erit tempus interminatum; sin ut attributum alicuius aeterni, erit duratio per tempus interminatum. Sed vera origo atque intima aeternitatis natura est ipsa existendi necessitas, quae nullam per se dicit successionem, etsi fiat ut omnibus coexistat, quod aeternum est. 15

Ut in duratione, ita in Extensione est forma quaedam simplex per se intelligibilis, cuius idea est praesens menti, quaeque adeo est inexplicabilis. Id ergo secundum quod res dicuntur extensae, cui extensio sola per se competit, in ordine tamen ad ea quae aliud quiddam praeterea continent, dicitur Locus, et absolute, Spatium, et secundum spatium res concipimus sitas, et simul sensibiles, et invicem distantes, et figuratas. Sed ad haec explicanda profundiore opus meditatione. Illud interea notare suffecerit Immensitatem respondere aeternitati, utque aeternitas per se non dicit successionem, ita nec immensitatem dicere extensionem sive partes. Deinde notabimus, tam differe locum a corpore, quam tempus a re existente: Et quo argumento Cartesius eiusque sectatores probant, spatium ipsum, quia extensum, esse divisibile, adeoque mobile, et proinde esse corpus; eodem probabitur et temporis partes esse separabiles, horamque unam ab alia longius removeri posse, quod cum ipsa quam habemus temporis idea pugnat. 20 25 30

2 dicere, (1) horam (2) diem L 4 est (1) id (2) eam L 7 dicamus erg. L 12 naturae L ändert Hrsg. 23 sitas, (1) sive (2) et L 23 sensibiles (1). Situs est (a) modus secundum quem plura simul (b) simul quidam (c) simul existendi modus (2), et L 29 proinde | esse erg. | corpus L 29 eodem (1) tempus (2) probabitur et (a) p (b) tempus (c) temporis L 35

65. LINEA INTERMINATA

April 1676

Überlieferung:

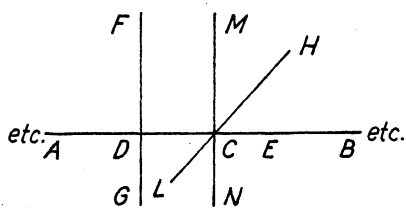
L Konzept: LH IV 3, 9 Bl. 11-12. 1 Bog. 2°. (Auf Bl. 12, dessen untere Hälfte abgeschnitten wurde, N. 72 u. 73.) 1 1/2 S. auf Bl. 11 r°, v°.

E JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 84-94.

Übersetzung: JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 85-95.

April. 1676.

Linea interminata ut *CB etc.* est aliquid. Linea interminata *EB* est aliquid. Linea interminata *CB etc.* constat ex linea interminata *EB etc.* et recta *CE* terminata in directum jacentibus, communeque punctum habentibus *E*. Recta *CB etc.* est totum,

partes *CE*, *EB etc.* Recta *CB* major est, quam recta *EB*, etsi utraque sit interminata. Interminatam voco lineam rectam *EB etc.* versus *B*, maximam omnium ab *E* ductarum per *B*. Item illam, in qua nullum est punctum extremum. Extremum autem punctum voco in recta quod a puncto aliquo in

eadem recta sumto magis quam alia omnia distat. Vel interminata est, in qua puncto quolibet aliud remotius a dato sumi potest. Videtur a data recta ex dato puncto alia, data minor, abscindi posse. Ideoque rectae *EB etc.*, quae minor est recta *CB etc.*, aequalis recta poterit assumi incipiens a *C* et tendens versus *E*. Itaque ex dato puncto *C*, duae versus *E* vel *B* sumi poterunt rectae interminatae, una *CB etc.*, altera aequalis ipsi *EB*, minor priore. Quod est absurdum, ita enim ipsa *CB etc.*, ipsa ex *C* versus *E* sumta, ipsi *EB etc.* aequali erit longior, adeoque punctum habebit, remotius

8 f. 1676. | Si Linea interminata unum quoddam totumque est, et magnitudine praeditum videamus quae consequantur. Equidem primum videtur Magnitudine praeditum esse, quicquid maius minusque reddi potest. Lineae autem interminatae *CB etc.* aliquid addi potest *DC*, vel adimi *CE*. Si ergo *DB etc. CB etc. EB etc.* sunt tota magnitudine praedita, utique unum altero maius erit, adeoque *gestr.* | Linea *L* 10 *CB etc.* (1) idem est quod linea interminata *EB etc.* et terminata *CE* in rect (2) constat *L* 13 interminata. (1) Memorabile jam hoc (-) (2) Interminatam *L* 14 rectam *erg. L* 17 in recta 30 *erg. L* 18 Vel | Recta *erg. u. gestr.* | interminata *L* 19 potest. (1) Si verum (2) valde credibile (3) Videtur *L* 22 una *erg. L* 23 absurdum, (1) neque enim duae rectae interminatae inaequales (2) ita *L*

quam aliquod prioris; adeoque minor non poterit esse interminata. Ergo si Linea aliqua interminata intelligi potest, non potest in qualibet recta majore assumi quaelibet ipsa minor, incipiens ab aliquo eius extremo; vel contra; si hoc potest semper fieri, linea interminata intelligi non potest. Recta interminata etiam utrinque minor est tribus ab una licet parte tantum interminatis. Sive recta utrinque interminata non nisi in duas ab una parte interminatas dividi potest.

Linea *etc.* *AB etc.* divisa sit in duas partes *etc.* *AE*, et *EB etc.* Hae duae lineae vel sunt aequales vel inaequales, si aequales punctum *E* erit medium; si inaequales, erit altera altera major, esto major *etc.* *AE*, minor *EB etc.* Iam ajo duarum interminatarum ab una parte differentiam esse terminatam. Quod sic ostendam. Si *etc.* *AE* major *EB etc.*, erit eius pars aliqua ut *etc.* *AD* aequalis ipsi *EB etc.*, et differentia earum erit *DE*, quae erit terminata, nam si esset interminata, tunc tota utrinque interminata componeretur ex tribus interminatis, duabus scilicet una minore, altera parte majoris minori aequali, tertia differentia majoris a minori, ex tribus autem interminatis componi unam est absurdum, ergo differentia haec necessario terminata, *DE*. Haec bisecetur in puncto *C*, quod fieri utique potest si terminata est, eritque *C* necessario punctum rectae totius utrinque interminatae medium, seu recta *CA etc.* aequalis rectae *CB etc.*, quia *CD* \square *CE*, et *DA etc.* \square *EB etc.* Invenimus ergo punctum medium in utrinque interminata. In recta ab una parte tantum terminata, punctum medium inveniri impossibile est; semper enim ab una pars interminata, altera terminata erit, impossibile est autem terminatam aequari interminatae. Recta terminata bisecari potest, quia si duo puncta ab utroque termino aequali celeritate ad se invicem ferantur, alicubi occurrent, et punctum occursum medium erit.

Duae rectae interminatae ab una parte, unum habentes terminum communem, aliquando sunt inaequales, ut *EA etc.* et *EB etc.*; sunt enim aequales, tunc utique *DB etc.* *DA etc.* erunt inaequales; et habemus duas inaequales termini communis [*D*]. Error ergo est, quod aliquando ratiocinabamur esse aequales, quia scilicet una semper ut *EB etc.*, alteri *EA etc.* imposita intelligi seu in ea sumi possit, quod paulo ante impossibile ostendi. Porro ex his sequitur non posse rectam utrinque interminatam moveri circa centrum *E*, quod medium in ea non sit, ita enim poterit continuato motu pervenire *EB etc.* in locum *EA etc.* quod impossibile esse ostendimus.

2 majore (1) ex una eius extr (2) assumi L 9 duarum (1) recta (2) interminatarum L
12 erit (1) finita, nam si esse infinita, posset (2) terminata L 15 ergo | erit *gestr.* | differentia L
24 rectae (1) utrinque terminatae (2) interminatae L 24 f. communem, (1) non sunt necess(ario)
aequales (2) aliquando L 26 inaequales (1) punctum (2) termini L 26 communis B. L ändert 35
Hrsg. 27 quod (1) nuper (2) aliquando L

Diversa puncta media esse possunt in spatio interminato, ob diversas scilicet rectas utrinque interminatas. Sit scilicet recta *FDG* utrinque interminata, datam *AB* interminatam secans in puncto *D*, alio a puncto datae medio *C*, ajo punctum ipsius medium aliud esse a puncto datae medio *C*, nam punctum eius medium est vel *D*, vel aliud. Si *D*, utique est aliud a *C*, sin est aliud a *D*, utique erit extra rectam *AB*, duae enim rectae licet interminatae non nisi unum habent punctum commune; si autem hoc punctum est extra rectam *AB*, utique erit aliud a *C*, quod in ea est. Quodsi rectam sumamus in alio plano, quae ipsam *AB* ne secet quidem, adhuc manifestius est, punctum eius medium aliud esse a *C*, quia recta illa utrinque interminata, nullum cum ipsa *AB* habet punctum commune, adeoque nec punctum *C*.

Illud tamen quaerendum est, an punctum *C*, medium unius interminatae, medium sit omnium aliarum interminatarum *MCN*, *HCL* ipsam in puncto *C* secantium. Sed hoc ita refutatur: possibile est unam rectam per duarum rectarum media puncta transire, recta enim per duo quaelibet data puncta transire potest, ergo alterutram (si non utramque) secat puncto sui non medio, non ergo necesse est rectam quae aliam secat, aliam in puncto sui medio secare. Hinc sequitur porro interminatam ne circa medium quidem suum moveri posse, quandocumque contingit, ut aliae in quarum locum motu transferri deberet, eam in mediis suis punctis non secant.

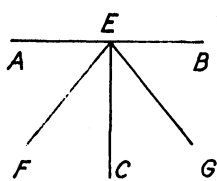
Videndum an necesse sit omnium Parallelarum ejusdem plani media puncta esse in una recta (eaque ipsis normali). Hoc posito omnium datae parallelarum in aliis planis omnibus sumtarum puncta media cadent in planum ipsis normale. Unde sequitur planum aliquod dari quod bisecet universum. At vero planum aliquod dari quod bisecet universum aliunde facile probari potest, eadem plane methodo qua ostendimus rectam interminatam posse bisecari. Sed ut a lineis ad plana ascendamus nec per saltus ad solidum eamus videndum est an recta inveniri possit quae planum ubique interminatum quodlibet bisecet. Ubi quidem manifestum est, si concedimus interminatam suis vestigiis parallelam moveri posse, posse planum quodlibet bisecari. Cum nunc citra nunc ultra sit majus tandem eo pervenietur, ut cum paulo ante citra esset maius spatium, nunc fiat ultra, et ubi incipit, ibi bisecabitur. Quae ratiocinatio et divisioni rectae interminatae, per motum puncti accommodari potest, item et ista,

6 licet *erg. L* 10 cum *erg. L* 13 ita *erg. L* 13 refutatur: (1) Si (2) possibile *L*
 14 potest, (1) quo posito (2) ergo *L* 15 (si non utramque) *erg. L* 16 sui | non *gestr.* | medio *L*
 16 porro (1) infini (2) interminatam *L* 17 posse, (1) nisi verum (2) quandocumque *L* 20 ejusdem
 plani *erg. L* 27 ubique *erg. L* 35

si recta vel punctum assumitur, ab uno latere, similiter se per omnia habens ab alio latere assumi potest; nulla enim differentia inter formam, utrobique. Quae duo puncta, lineaeve ad se tendendo aliquando convenient, et ibi erit medium. Sed sine motu assumpto idem evincetur, si scilicet cogitemus tantum alias atque alias duci posse parallelas, alias plus citra alias plus ultra relinquere, et semper accedendo ad se invicem, seu propiores semper parallelas ducendo, aliquo tempore futurum esse, ut sibi tam prope accedant quam velis, adeoque spatium interceptum longitudine licet, non tamen latitudine infinitum, fiat latitudinis quavis data minoris.

Sed probandum adhuc restat planum inter duas parallelas interminatas interceptum, interminatae longitudinis sed terminatae latitudinis, esse bisecabile per aliquam rectam extremis parallelam. Equidem ubi maius et minus et omnia utrinque paria, videtur et aequale, sed sine assumpto motu, probatio minus manifesta. Ex quo motu illud sequitur in plano cuilibet rectae aliam duci posse parallelam planum bisecantem, eamque non nisi unam. Hinc sequitur duas rectas idem planum bisecantes se secare. Haec de terminatis et interminatis vera, et in terminatis et de trisecantibus. Interminata quantitas in plures duabus partes aequales secari non potest.

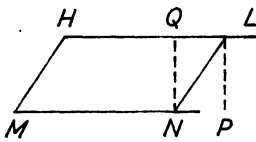
Videndum jam an non necesse sit, omnes planum bisecantes in eodem puncto se secare, adeoque aliquod totius plani medium esse punctum. Hoc videtur eodem probari argumento, quo centrum gravitatis in finitis. Videndum et an hoc punctum ita sit medium, ut omnes rectae ab ipso in omnes partes in plano ductae sint aequales. Et tale quidem punctum videtur esse unicū tantum in uno plano; quod scilicet omnes rectas per ipsum transeuntes bisecet. Porro planum interminatum si incedat parallelum sibi, bisecabit denique universum, et plura plana ejusmodi si in eodem se puncto secant, communis omnium sectio erit medium universi. Sed bisectio plani atque universi, et multo magis media eorum puncta non aequae certa.

Videtur probari posse quod interminata AB parallela sibi normaliterque per EC moveri non possit. Posset enim eius motus EC intelligi compositus ex EF , EG , ita scilicet, ut unum movens rectum AB sibi parallelam ferens moveatur per EF , aliud per EG , motusque uterque sit aequalis. Ita enim reapse movebitur per EC .

9 restat (1) spatium (2) planum L 11 minus (1) ibi (2) et L 13 plano | illo erg. u. gestr. |
 cuilibet L 14 idem erg. L 17 bisecantes (1) esse (2) in L 22 planum (1) eiusmodi (2)
 interminatum L 26 quod (1) infinita (2) interminata L 27 motus | EC erg. | L 28 EG, (1)
 qui singuli impossibiles, ut u (2) ita L 28 ut (1) actu (2) unum L 30 aequalis. (1) Primo vero (2)
 Ita L

Quomodo autem poterit motus possibilis componi ex duobus impossibilibus? Hoc accurate examinandum. Ratio tamen cur LH interminata non possit ire in locum MN interminatae ex eo sumta quod ille motus compositus ex uno impossibili, ipsius LH per sua vestigia, et altero, per LP , videtur aliter enuntiari posse, scilicet punctum

L , ab LP venisse in NQ , itemque de caeteris lineae LH punctis, adeoque totam versus aliquam sui partem vel plagam processisse, quod de AB non ita dici potest. Re exacte expensa, talium compositionum impossibilitas forte sic probatur, si scilicet in duos motus resolvi possit datus, unum possibilem, alterum impossibilem, erit datus impossibilis, ponamus enim uno ferri, ergo si simul et dato fertur, eo ipso et altero impossibili aliorsum feretur; sed si uterque sit impossibilis, videtur neuter necessario evenire, modo res aliter describi possit.

Videndum, an angulus contingentiae possit per aliquam curvam bisecari. Examinandum quid per talem quaestionem intelligatur.

66. EXTENSIO INTERMINATA

15

[April 1676 (?)]

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 5, 10 Bl. 63. Streifen 20, 7 x 1, 7 cm. (Auf der Rückseite 3 1/2 gestrichene Zeilen aus einem mathematischen, Sluse erwähnenden Konzept über Proportionen.) 3 1/2 Zeilen auf Bl. 60 r°.

20

E COUTURAT, *Opusc. et fragm.*, 1903, S. 149–150.

Das Stück läßt sich aufgrund äußerer Kriterien (Wasserzeichen) nicht sicher datieren. Der Inhalt deutet auf einen Zusammenhang mit den anderen Erörterungen zum Unendlichen aus der Zeit um April 1676 (N. 63 u. 65).

Extensio interminata non debet implicare, quia videntur aliqua de ea demonstrari posse, ut duas rectas interminatas in eodem plano quae non sint parallelae, unum habere punctum commune. Quod de terminatis dici non potest. Sed hoc tamen

25

1 poterit (*1*) *EC* (*2*) motus *L* *2* *LH* (*1*) non possit (*2*) interminata *L* *2* in (*1*) *MN* (*2*) locum *L* *3* interminatae (*1*) quia *LH* non (*2*) ex *L* *26* plano (*1*) aut para (*2*) quae *L* *27* de (*1*) non t (*2*) terminatis *L*

30

de terminatis dici potest, produci posse dum concurrant. Videtur vero intelligi recta jam producta; imo rectae per se interminatae a nobis aut corporibus terminantur.

67. MEDITATIO DE PRINCIPIO INDIVIDUI

1. April 1676

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 1, 8 Bl. 1-2. 1 Bog. 2°. (Darauf auch N. 68-70.) 17 Zeilen an erster Stelle, Bl. 1 r°, v°, r°.

E JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 44-46.

Übersetzung: JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 45-47.

Das hier abgedruckte und die übrigen oben genannten Stücke sind so angeordnet, daß sie durch Zerschneiden des Bogens voneinander getrennt werden konnten. Das Datum hat Leibniz wohl nachträglich vorangesetzt.

<1.) April 1676

Meditatio de principio individui. Dicimus effectum involvere causam suam; id est ita ut qui perfecte intelligat effectum aliquem, etiam ad causae eius cognitionem perveniat. Utique enim necessaria quaedam inter causam integram et effectum connexio est. Sed contra obstat, quod diversae causae producere possunt eundem perfecte effectum, exempli causa, sive duo parallelogramma, sive duo [triangula], uti oportet, et hic apparet, componantur, semper idem plane quadratum prodibit; quorum alterum ab altero nullo poterit discerni modo; ne a sapientissimo quidem; ita ut in nullius ne sapientissimi quidem potestate futurum sit, ex dato quadrato ejusmodi invenire eius causam, quoniam problema non est determinatum. Videtur ergo effectus non involvere suam causam. Quare si aliunde nobis certum sit, effectum involvere suam causam, necesse est in productis quadratis modum productionis semper discerni posse. Adeoque impossibile esse, ut duo quadrata ejusmodi sint perfecte similia, quia ex

15 id est *erg.* *L* 16 perveniat. (1) Contra objici potest (2) Utique *L* 18 *f.* sive duo quadrata *L* ändert Hrsg. 19 hic *erg.* *L* 23 determinatum. (1) Sequi (2) Videtur *L* 25 quadratis (1) causa (2) modum *L*

materia constabunt, ea autem mentem habebit, et mens retinebit effectum status prioris. Et vero nisi fateamur, impossibile esse ut duo sint perfecte similia, sequetur, principium individuationis, esse extra rem in eius causa. Et effectum non involvere causam, secundum suam rationem specificam, sed secundum rationem individua-
 Adeoque unum ab alio non differre in se. Sin fatemur semper duas res differentes, etiam in aliquo differre in se; sequitur materiae cuilibet adesse aliquid quod priorum effectum retineat, nempe mentem. Et hinc etiam probatur, effectum involvere causam. Verum enim de eo, eum productum a tali causa. Ergo adhuc impraesentiarum, eiusmodi in eo est qualitas, quae id ferat, quae etsi relativa, habet tamen aliquid a parte rei. Patet ex quantulis, quanta sequantur.

10

Pulcherrima ratiocinatio est, probatque, materiam non esse homogeam, nec vero cogitari a nobis potest, quo differat, nisi mente. Cum Mens nostra intima adsit, sibi et materiae, sequitur nihil in iis introduci posse, quod non a nobis possit intelligi quodammodo. Principium magni momenti.

68. DE MOTU ET MATERIA

15

[1. Hälfte April 1676]

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 1, 8 Bl. 1-2. 1 Bog. 2°. (Darauf auch N. 67, 69 u. 70.) 46 Zeilen an zweiter Stelle, Bl. 1 r° u. v°, u. 10 Zeilen an vorletzter Stelle, Bl. 2 v°.

E JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 46-54 u. 78-80.

20

Übersetzung: JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 47-55 u. 79-81.

Das hier abgedruckte und die übrigen oben genannten Stücke sind so angeordnet, daß sie durch Zerschneiden des Bogens voneinander hätten getrennt werden können. Es folgt unmittelbar auf N. 67 vom 1. April 1676, sein Schluß ist auf den 10. April datiert. Zum Inhalt vgl. N. 58 vom Dezember 1675 und N. 60 vom 11. Februar 1676.

25

5 differre. (1) Sin fatemur (2) Ideoque (3) in *L* 7 hinc (1) vere (2) etiam *L*

Non video quomodo circulus aliquis perfectus describi possit, nisi jam aliquis supponatur. Imo vero videtur, si corpori AB occurrant corpora duo motu contrario DA, CB , motum quendam circulem inde oriturum. Item ex motu in A \xrightarrow{C} B pleno (etsi vacuum interspersum admittatur) videtur probari, quod D fiant lineae curvae. Sed contra magna est difficultas. Quod conatus sunt in tangentibus. Ergo et motus, alibi enim demonstravi, nuperrime, conatus esse veros motus, non infinite parvos. Unde sequetur nullum esse motum revera curvilineum eorum quae per tangentes cona[n]tur. Ergo alterutrum verum est, aut esse quae non conentur per tangentes; aut nullum esse motum curvilineum. Quamdiu nulla dabitur ratio probandi directe Quadraturas curvilineorum, magna suspicio erit, nulla extare. Nam alioqui possit directe aliquid de illis probari. Examina[n]da est Lunulae Hippocratis quadratio; quae supponit Circulos esse ut quadrata diametrorum, quod posterius si absolute probari potest, concludere licet aliquam quadraturam directe probari posse. Et cessabit haec difficultas.

Videndum an possibile sit in quovis momento novum imprimi conatum. Posset, si daretur fluidum perfectum. Sed hoc concesso tempus actu divisum foret in instantia. Quod fieri non potest. Quare nec dabitur motus uniformiter ubique acceleratus, quare nec hoc modo describi poterit Parabola. Quare satis credibile est, Circulos, et Parabolas, aliaque id genus omnia esse Entia fictitia. Videndum an non argumentum quod concludit aliquem modum Parabolam producendi esse impossibilem. Ostendas ipsam parabolam esse impossibilem; ponamus enim punctum aliquod ferri in linea parabolica, utique de eo verum erit id in quandam plagam ferri motu uniformi, in aliam motu uniformiter accelerato in quovis instanti, quod impossibile est. Quodsi ergo parabola impossibilis, satis intelligi poterit eandem fore Circuli fortunam. Discere hinc debemus quam saepe fallamur, cum nos res clare et distincte percipere putamus, quis enim Geometrarum non putet Circulum a se perfecte intelligi. Ad-dendae huc Hobbii ratiocinationes.¹

¹ Qui ista tractavere, difficultates collegere, non selegere convincenter, ut definirent quid de reliquis statuendum esset.

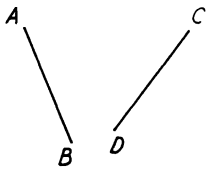
11 est (1) probatio (2) Lunulae L 18 est, (1) nullos esse (2) Circulos L 26 enim (1) unquam (2) Geometrarum L 28 f. selegere (1) <-> (2) convincenter, ut (a) inde (b) <-> (c) definirent L

6 f. alibi: nicht gefunden.

Videndum [an] omnis motus semper quandam contineat directionem. Caeterum posito omnem motum esse rectilineum, impossibile est Mundum esse plenum, ita ut vacuum sit tantum interspersum, sed necesse est esse magnas quasdam insulas, aut saltem interruptiones. Certum est enim lineam quandam interminatam per sua vestigia moveri non posse (sed hoc etiam supponit corpus certum occupare locum) 5 ideoque plenum, sine interruptionibus sive insulis, seu vacuum interspersum, postulat motum in se redeuntem. Nos vero posuimus, eum semper esse directum. Quoniam vero ista supponunt, certum corporis esse locum, ut vim habeat nostra de vacuo demonstratio. Ideo id superest examinandum.

Experientia docet corpus a corpore pelli, id est uno in locum tendente, alterum 10 excedere conari. Hoc autem non videtur aliter explicari posse, quam quod incompatibilia. Nec incompatibilitas fert plus et minus. Sed hoc exactius et subtilius excutiendum. Natura Corporis seu Materiae, ultra hoc ut unum ab altero loco pellatur, hoc continet arcanum adhuc mirabile, quod scilicet magnitudo celeritatem compensat, quasi essent res homogeneae. Quod indicio est materiam ipsam resolvi in 15 aliquid, in quod et motus resolvatur, scilicet intellectionem quandam generalem, nam cum duo corpora colliduntur, patet non singulorum mentes efficere, ut sequatur lex compensationis, sed generalem illam, utrique, imo omnibus aequae assistentem. Caeterum ob id non est necesse eandem semper motus quantitatem servari in mundo, quoniam si unum corpus ab alio feratur, in certam plagam, sua sponte autem in 20 contrariam, aequaliter, utique quiescet, id est non exibat loco. Unde de actione, sive motu respectivo, quo scilicet corpus ad aliud refertur, aut in aliud agit, enuntianda quantitatis motus conservatio.

Unum adhuc examinandum reliquimus [:] certe motum rectilineum, eumque continuum. Nam etsi interruptus poneretur 25 quietulis (quod aliunde constat esse ineptum) tamen portiones aliquae erunt continuae, aut sequeretur, corpus a loco in locum transferri, ita, ut non eat per intermedia. Quod absurdum esse pono, et alias ostendi debet, quanquam id videatur satis difficile. Sed talis positio

11 conari *erg.* L 11 quod (1) ea inexplicabilia (2) incompatibilia L 12 Nec | illa *gestr.* | in- 30
compatibilitas L 15 est (1) magnitudinem (2) materiam L 15 ipsam (1) red (2) resolvi L
19 necesse (1) eundem (2) eandem L 21 contrariam, (1) utique (2) aequaliter L 21 de (1)
celeritate respect(iva), (2) a (3) vi, sive a (4) actione, L 29 alias (1) ostendere (2) ostendi L

induceret nobis aliud semper corpus recreatum, nunc hic nunc illic. Sed hoc nunc relicto videamus quid sequatur. Corpus *A* moveatur recta *AB*, corpus *C* recta *CD*, quae rectae non sunt parallelae, patet quovis momento mutari distantiam, adeoque infinitae numero mutationes fient, imo tot quot sunt possibles, seu quot puncta in recta, adeoque recta in omnia puncta dividetur, quod est impossibile. Et caetera omnia evenient absurda. Quid ergo? concludere cogar Motum non esse continuum, sed fieri per saltus, seu corpus aliquandiu durans in uno loco, immediate post fore in alio licet dissito, id est materiam hic extinctam, alibi reproduci. Mens vero salva semper manet, quae ipsi assistit. Et idem ex aliis confirmari potest, quod scilicet posito motu continuo, demonstrari potest eum non cessaturum; ut conclusit Hobbes. Sed hoc ferri posset, nisi hinc sequeretur, nec certas eius species seu modos cessaturos, quod contra est. Imo absolute loquendo probari poterit, fieri posse, ut corpus quiescat. Si aequali celeritate huc illuc feratur. Cum tamen demonstrari possit, quod movetur motum iri, adeoque nullum esse terminum motus. Unde rursus conficitur Motum non esse continuum: quae videtur Empedoclis sententia.

Sed nec explicari potest, quomodo possibile sit motum unum alio esse celeriorum, et locum habebunt difficultates complures, si motus continuus supponatur. Motum unum alio celeriorum esse cum probant motu radii circa aliquod centrum, in quo varia puncta designantur; facile nunc respondemus, nullum esse motum circularem. Posito curvas esse nullas, erunt quae de ipsis dicuntur, polygonorum proprietates. Et certus quidam circulus non erit ens nisi generale, id est, quod de ipso demonstrabitur, intelligendum erit de quolibet polygono ipsi inscripto, aut majoris quam quo utimur laterum numeri.

Caeterum ex his quae diximus etiam illud sequitur omnes atomos esse planilateras. Posito Motum esse reproductionem de distantia in distantiam, jam illud praecclare patet, multo magis, quomodo Deus sit immediata omnium causa, quomodo conservatio continua productio, quomodo nulla alia Lex naturae, quam natura ipsius, cum alioqui posito Motu continuo res se producant, seu quaedam ex ipsis necessario sequantur. Hinc demum patet admirabiliter causa rerum, et productio ex nihilo. Mens tamen semper persistit.

2 *A* erg. L 8 est erg. L 9 quae (1) reapse (2) ipsi L 10 cessaturum; (1) quo (2) ut L 17 complures, (1) etsi (2) si L 18 esse (1) supponi (2) cum L 19 designantur; (1) satis illud hinc concluditur (2) facile L 19f. circularem. (1) Nota (2) posito L 20 de erg. L

9f. vgl. HOBBS, *De corpore*, cap. 8, § 19.
VIII 1, 252 a 7-10 u. 20 f.

15 Empedoclis: vgl. ARISTOTELES, *Physica*,

10. April. Quaedam jam mutare sum in his coactus. Nempe ratiocinationem quod motus non sit continuus, quia tunc in quolibet puncto fieret mutatio distantiae, adeoque essent tot distantiae quot puncta; eodem argumento probaretur nec corpus esse continuum, quia si sic disponeretur unum *AB*, alterum *CD*, rursus in quolibet puncto alia atque alia esset distantia; adeoque tot sunt distantiae, quot puncta. Quod si quis crederet mederi, ponendo corpus non esse continuum, sed constare ex punctis meris disgregatis, huic obstaret, tum quod compressa non componerent corpus; tum, quod maneret eadem difficultas, quoad eorum intervalla. Videtur ergo dicendum: Relationum, quae sunt Entia, tum vera, cum a nobis cogitantur, ut sunt numeri, lineae seu distantiae, aliaque id genus; non esse numerum, nam perpetuis semper reflexionibus possunt multiplicari, adeoque nec sunt Entia realia, possibiliave nisi cum cogitantur. Queritur an ullus sit numerus, qui desit in mundo, videtur id non posse fieri, ubi enim obsecro subsisteremus, dicendum scil. id intelligendum ita tamen, ut eadem res in diversos aliquando numeros intrent. Nam alioqui si semper id fieri posset ope novarum rerum, tunc tot essent res [quot] numeri, quod impossibile, quia aliqua certa est multitudo rerum, nulla est Numerorum.

Modificationes existentes sunt illae, quae possibiles; idem [*bricht ab*]

69. NUMERI INFINITI

[1. Hälfte April 1676]

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 1, 8 Bl. 1-2. 1 Bog. 2°. (Darauf auch N. 67, 68 u. 70.) $\frac{4}{3}$ S. an dritter Stelle, Bl. 1 r° u. v°; 21 Zeilen an siebenter und letzter Stelle, Bl. 2 r° u. v°; 31 Zeilen an sechster und vierter Stelle, Bl. 2 r°.

E JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 54-62, 64-70, 80-82, 70-72.

Übersetzung: JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 55-63, 65-71, 81-83, 71-73

Das hier abgedruckte und die übrigen oben genannten Stücke sind auf Vorder- und Rückseite so angeordnet, daß sie durch Zerschneiden des Bogens voneinander getrennt werden konnten. Es folgt auf

2 quolibet (1) <momento> (2) puncto *L* 2 f. distantiae (1) eodem argu (2) adeoque *L*
 5 distantia; (1) eo (2) adeoque *L* 9 dicendum (1) Entium (2) Relationum *L* 14 intelligendum (1) 30
 quatenus ad (2) ita *L* 16 res quod *L* ändert *Hrsg.* 17 Numerorum. (1) Res est (2) Modificatio-
 nes *L*

dem Bogen nach N. 67 vom 1. April 1676 und dem Anfang von N. 68; es endet nach dem Schluß von N. 68, der auf den 10. April datiert ist.

Si duo Numeri infiniti, sint homogenei, id est ut unus certo numero finito multiplicatus alterum superet; sive qui sint inter se, ut duae lineae designabiles; tunc si sint commensurabiles, erunt, ut numerus [finitus]¹ ad numerum finitum.² Sint duae lineae infinitae AB etc. CD etc. Utraque dividi posse intelligatur exacte in pedes AI , IF etc. vel CG , GH etc. sive intelligatur utramque ex multitudine pedum conflari ita, ut nulla pedis fractio supersit, tunc manifestum est has duas lineas, licet infinitas, esse commensurabiles, sive habere communem mensuram, pedem scilicet AI . Intelligatur jam has ipsas duas lineas, licet infinitas, esse finitae inter se invicem rationis, seu ut lineae finitae LM et NP sive homogeneas, id est tales, ut aliquoties repetita minor (aliquoties, finito scilicet repetitionum numero) majorem excedat; tunc manifestum est has duas lineas fore inter se, ut numerus finitus ad numerum finitum. Sunt enim ut duae lineae LM et NP , et ipsae sunt commensurabiles. Ergo hae duae lineae LM et NP sunt commensurabiles; duae autem lineae finitae commensurabiles sunt ut numerus finitus³ ad numerum finitum.⁴ Ergo et duae lineae propositae AB etc. et CD etc.

Sint jam duae figurae, una rectilinea [$QRST$], altera curvilinea mixta $QTVQ$, eiusdem altitudinis QT . Ponatur curvilinea esse polygonum $QT\nu\beta\gamma\omega$ seu figura gradiformis, divisa in infinita Quadrata infinite exigua qualia $\alpha\nu\beta$ eodem modo figura

¹ über numerus [finitus]: Error

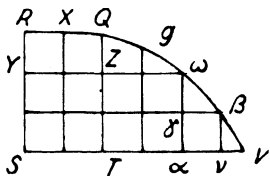
² über numerum finitum: error

³ über numerus finitus: error.

⁴ über numerum finitum: error.

3 finito erg. L 5 numerus [finitum] erg. | L ändert Hrsg. 6 Utraque (1) divisa (2) dividi L 12 seu ut (1) linea finita (2) lineae finitae L 13 ut (1) finito numero (2) aliquoties L 15 finitus erg. L 19 CD etc. | Idem sic probari potest. Duae hae lineae | infinitae erg. | AB etc., CD etc. habent communem mensuram pedem, ex hypothesi, ut hic non est maxima communis mensura, (1) nam linea visibilis est (infini) (2) sed iam video errorem gestr. | Sint L 20 QSTR L ändert Hrsg. 21 QTνβγω erg. L 22 in (1) infinitum quadratum et numerum (2) infinita Quadrata L

rectilinea in quadrata aequalia prioribus qualia XQZ divisa intelligatur; hoc modo et altitudo QT divisa intelligetur in partes infinitas; et quaelibet ordinata tam figurae

rectilineae, ut ZY , quam curvilineae, ut $Z\omega$. Ponatur autem quaelibet ordinata curvilineae, ut $Z\omega$, esse rationalis ad ordinatam respondentem rectilineae, ut ZY , quod fieri poterit, si ita ferat aequatio curvae; erit et numerus quadratorum infinitorum unius commensurabilis, numero quadratorum alterius, si una exhauritur, exhaurietur et altera repetitione

quadratorum; cumque singulae ordinatae singulis hoc modo habeant communem figuram, etiam totae figurae habent communem mensuram, quadratum scilicet assumptum; si ordinatae hae omnes in rectum extendantur, seu quadrata in directum ponantur, erit eorum numerus ex figura rectilinea, ad numerum e curvilinea, ut linea quaedam infinita, commensurabilis, ad infinitam commensurabilem, adeoque ut supra ostendimus, ut numerus finitus ad numerum finitum. At ejusmodi curvilinea est circulari *σύλλογος*, ut alibi ostendi, ergo circulus ad quadratum, ut numerus finitus ad numerum finitum, quod est absurdum. Et jam video rationem erroris. Negandum duas lineas commensurabiles finitas esse ut numerus finitus ad numerum finitum. Possunt esse, ut numerus infinitus ad infinitum. Duo numeri infiniti commensurabiles possunt esse qui non sint ut duo numeri finiti; si scilicet maxima eorum communis mensura sit numerus finitus. Ut si ambo sint primi. Illud interea hic certum est, has duas figuras circulum et quadratum esse commensurabiles, seu habere mensuram communem, sive finitam et ordinariam (quo casu essent, ut numerus finitus ad numerum finitum, quod minime conciliabile arbitror cum appropinquationibus), sive infinite parvam; quod necessarium arbitror.

Hinc jam tandem videtur aditus apertus ad mirabilem demonstrationem, quod quadratura circuli sit impossibilis, qualis quaeritur; quae scilicet aequatione aequabili exprimat relationem. Quod ut fiat ostendendum est, quod Diameter et latus, ne infinite quidem parvam habeant communem mensuram, et in genere linea quae sit ut radix irrationalis, sive quadratica, sive cubica; ut exempli causa, latus cubi dupli;

7f. alterius, (1) seu utraque repetitio si (2) si L 8 altera (1) numero (2) repetitione L 30
 10 totae (1) ordinatae (2) figurae L 10f. assumptum; (1) jam supra ostendimus (2) si (a) ergo (b)
 ordinatae L 12 ponantur, (1) erunt (2) erit (3) faciet (4) erit L 14 finitus erg. L 14 finitum.
 erg. L 18f. commensurabiles erg. L 20 mensura (1) non (2) sit L 20 sint (1) impares (2)
 primi. L 21 figuras (1) circulare et (2) circulum L 22 communem, (1) licet infinite parvam. At
 vero (2) sive L 26 scilicet (1) lineam (2) aequatione L 28 in genere (1) talis radix (2) linea L 35

alteriusve. Ecce hinc praeclarum usum demonstrationum, de incommensurabilibus linearium, possunt enim et ad infinite parva transferri, quod non possunt arithmeticae. Hoc posito, sequitur circuli magnitudinem non posse aequatione quadam ullius gradus exprimi. Eodem argumento evincitur ne ullam quidem circuli portionem hoc modo quadrari posse; idemque est de Logarithmis et Hyperbola.⁵ Circulus aliaque id 5 genus, Entia ficta sunt; ut Polygonum, quolibet assignabili maius, quasi hoc esset possibile. Itaque cum aliquid de Circulo dicitur, intelligimus id verum esse de quolibet polygono, ita, ut aliquod sit polygonum, in quo error minor sit quovis assignato a , et aliud polygonum in quo error minor alio quolibet certo assignato b . Non vero erit polygonum, in quo is sit minor omnibus simul assignabilibus, a et b , etsi dici 10 possit, ad tale ens quodammodo accedere polygona ordine; itaque si polygona certa quadam lege crescere possint; et de iis aliquid verum sit quo magis crescunt, mens nostra quiddam ultimum fingit; deque eo id quod in singulis magis magisque evenire videt, perfecte pronuntiat, quod etsi non sit in rerum natura, ferri tamen eius expressio potest; compendiosarum enuntiationum causa. 15

Caeterum videndum est an non sint adhuc alia, infinite parva, ut anguli. Ecce enim angulus, nonne in puncto est. Nihil enim ad eum pertinet laterum longitudo, et manet etsi semper abscindas. Ergo quantitas in puncto, nam anguli quantitas est. Respondendum primum angulum in solo puncto nullum esse, nisi accedant lineae. Si jam eae lineae sint infinite parvae, lineae tamen, manebit difficultas, eodem enim 20 modo ab illis resecabo. Porro non est angulus quantitas puncti. Posuimus enim punctum cuius pars nulla est, extremum scilicet; aliud enim inassignabile, nullum esse, jam ostendimus. Erit ergo anguli quantitas nihil aliud quam quantitas sinus proportionalis, quae utcunque producas eadem, ita ut ipse angulus videatur esse Ens fictitium. Si pro aliqua re in ipso puncto existente sumatur, scilicet si ponamus, An- 25

⁵ *Am Rande*: Huic ratiocinationi, quae probare videtur, Circulum non esse quadrabilem, tamdiu non est fidendum, quamdiu non est evictum, Diagonalem non posse, detracta saltem quantitate infinite parva, tunc reddi commensurabilem lateri, sumta mensura infinite parva. Idemque esse de caeteris radicibus.

1 Ecce | quantum *gestr.* | hinc L 1f. incommensurabilibus (1) linearum, (2) linearium, L 30
 2f. arithmeticae. (1) Quodsi jam (2) Hoc posito, sequitur (a) circulum non posse (b) circuli L
 3 quadam (1) certi gradus (2) ullius L 6 quolibet (1) assignato (2) assignabili L 7 possibile. (1)
 Eodem modo (2) Itaque L 7 Circulo (1) intelligatur (2) dicitur, L 19 Respondendum (1) quanti
 (2) angulum non esse (3) primum L 27 evictum, (1) quadratum (2) Diametrum (3) Diagonalem L

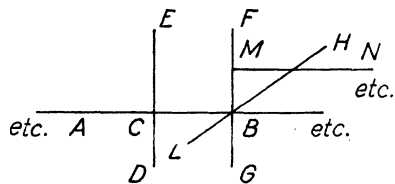
gulus est in puncto, seu linea quavis assignabili resecta subsistit, datur quantitas anguli. Idem est angulus, lateribus productis. His positus erit angulus, id quod est in lineis qualibet intersecta minoribus, seu spatium comprehensum duabus lineis concurrentibus, qualibet assignabili minoribus. At tale Ens fictitium est, quoniam lineae eiusmodi fictitiae.

Etsi Entia ista sint fictitia, Geometria tamen reales exhibet veritates, quae aliter, et sine ipsis enuntiari possunt, sed Entia illa fictitia praeclara sunt enuntiationum compendia, vel ideo admodum utilia, quia imaginatio nobis Entia eiusmodi apparere facit id est polygona quorum latera non distincte apparent, unde nobis suspicio oritur postea Entis illa latera habentis. Quid vero an non imago illa saltem nulla exprimit polygonam? Ergo imago illa menti perfectum exprimit Circulum. Est hic quaedam difficultas mira et subtilis. Etsi enim falsa sit imago, in se tamen Ens est verum; adeoque sequitur in mente esse circulum perfectum, vel potius esse imaginem realem. Erunt ergo in mente et caetera omnia: et in ea omnia jam fient, fieri quae posse negabam. Sed dicendum est in mente esse cogitationem uniformitatis, nullam autem circuli perfecti imaginem, sed a nobis applicari uniformitatem postea ad hanc imaginem, quod nos sensisse inaequalitates, obliviscimur; consciine aliquando fuimus nos sensisse? hoc enim necesse ad oblivionem. Sed hoc non est. Dicendum ergo potius, cum circulum sentimus, vel polygonum, nunquam nos in eo sentire uniformitatem, sed saltem non sentire difformitatem, seu meminisse nos nihil in eo difforme sensisse; quoniam inaequalitas non statim percellebat oculos. Et ob hanc memoriam ipsi jam uniformitatis nomen tribuimus. Videndum an non multorum per exigua temporis intervalla conscii simus, quorum non meminimus, seu de quibus non possumus loqui, scribere, quae non possumus characteribus exprimere, ob eorum exiguitatem, cum parvam habeant ad talia relationem. Non ideo tamen minus sentiuntur a nobis consciis. Sed eorum, quemadmodum eorum quae somniamus, obliviscimur.

Examinandum adhuc restat nonnihil de Lineis interminatis. Primum in linea interminata necesse est esse punctum medium. Sit in ea punctum *C* alicubi, jam sunt

I seu (1) lineis minoribus (2) linea *L* 9 facit (1). Hinc intelligi potest, quantopere (a) nos (b) se fallant qui ideam sibi esse aiunt circuli (2) De (3) id *L* 18 f. oblivionem. (1) Dicendum (2) Sed . . . potius, *L* 22-27 Videndum . . . obliviscimur. *erg.* *L* 29 medium. (1) Cum enim totum sit, poterit eius dimi (2) Sit . . . alicubi, (a) id erit linea (aa) *I* etc. (bb) |quam minorem ponimus *erg.* | *CAI* etc. ad lineam *CB2* etc., minor erit tripla, si aequalem ponas, (b) jam *L*

aut aequales aut inaequales lineae Cl etc. et $C2$ etc. Si aequales, punctum C erit

medium. Si inaequales, alterutra earum erit major. Equidem posse videor statim assumere, ita licere lineam 1 etc. 2 etc. interminatam utrinque secare, ut partes duae sint aequales, in B scilicet, et tunc B erit medium, sed videndum an hoc amplius probari possit. Sit ergo major [2] etc., minor

1 etc.: ajo primum non posse esse unam alterius triplam. Quoniam in tres interminatas ab uno latere non resolvi potest interminata utrinque, sed in duas tantum; eademque ratione ostendi potest, nec rationem posse exprimi fractione numeris finitis assignabili media, inter 2 et 3 eandem ob causam. Itaque fractionis illius numerus infinite parva quantitate excedet 2. Sin linea interminata una $C2$ etc. alteram $CA1$ etc. finita excedet quantitate, qualis e. g. CB , ipsa ergo assignata et definita, erit B punctum medium. Hinc jam lineae ED per C transeuntes, non erunt in medio universi, sed FBG erit. Ponatur eodem modo et B punctum esse medium ipsius FG interminatae, et ipsius LH interminatae, aliarumque omnium inde ductarum, erit ergo punctum B medium universi. Videndum autem an necesse sit inveniri eiusmodi medium posse. Sed hinc videtur sequi difficultas; ducatur recta MN etc. interminata versus N ; erit illa aequalis ipsi $B2$ etc., cum sit parallela, certum est enim illam infinitam sibi parallelam ferri posse angulo ad se ipsam recto seu in recta BF . Videndum jam an ipsi BH sit aequalis an inaequalis; major an minor. Si BH aequalis, seu si aliquod Medium universi, uti aliunde videtur judicari posse, dicendum erit BH aequari MN . Hinc jam patet, quomodo moveri possit linea infinita, seu transferri BH in MN , non continuo motu, id enim impossibile est, sed per saltus, si scilicet transcreetur. Est enim motus nihil aliud, quam transcreatio.⁶

Sed una restat magna difficultas. Sit linea infinita, vel utrinque, vel ut lubet, ab una parte, quae actu resoluta ponatur in suas partes; etc. AB , BC , CD , DE , etc. Potest enim intelligi innumera eiusmodi esse Entia. Unumquodque eorum moveri

⁶ *Am Rande*: Forte hinc probari potest, omnem conatum esse in rectis perpendicularibus aut coincidentibus. Idque experientia confirmat, ut in Tangentibus. Mirum arcana illa interiora experimentis comprobari.

⁷ C etc. L ändert Hrsg. ⁸ alterius (1) duplam (2) triplam. L ¹¹ eandem ob (1) rationem (2) causam. L ¹⁷ an | non gestr. | necesse L

etc. $\alpha \dots \beta \dots \gamma \dots \delta \dots \varepsilon$ etc. potest, unum ex AB in $[\alpha\beta]$, alterum ex
 etc. $A \text{---} B \text{---} C \text{---} D \text{---} E$ etc. BC in $\beta\gamma$, tertium ex CD in $\gamma\delta$, quar-
 etc. $a \dots b \dots c \dots d \dots e$ etc. tum ex DE in $\delta\varepsilon$, quot cum in singulis
 sit possibile, singula translata intelli-
 gamus; dici poterit totam lineam par-
 alleliter sibi et perpendiculariter pro-

motam. Nec hic absurdum. Jam ponatur oblique $AB, BC, CD, DE, etc.$ transferri in
 $ab, bc, cd, de, etc.$, nonne dici poterit eodem modo totam lineam adhuc promotam.
 Unde sequitur magis progressam totam lineam in plagam DE ; nam et motus eius-
 modi obliquus, compositus ex perpendiculari et per sua vestigia eunte qui est si AB
 moveatur in BC , et BC in CD , quod fieri utique impossibile est, posito corpus eun-
 dem semper occupare locum; et certe nulla erit penetratio, semper enim unum ex-
 cedit altero succedente. Hinc sequitur, vel lineam interminatam esse impossibilem,
 vel non posse sic moveri oblique, vel non posse appellari unum totum. Sed illud hinc
 concludi optime posse arbitror lineam eiusmodi materialem interminatam non-
 interruptam implicare. Sed non video an interruptio nos salvet. Non enim ideo ad
 se propius accedent, quia uno accedente, alterum porro procedit. Revera ergo faten-
 dum erit, Mundum esse finitum, si quantitas interminata totum sive unum est. Ita
 vicisset Aristoteles, et foret creaturarum quoque corporearum, numerus finitus; sed
 non incorporearum, ob memoriam mentium. Infinitas autem competeret Deo, ob
 aeternitatem, item ob alia creaturarum genera.

Una responsio adhuc supererit, scilicet quod translatio eiusmodi obliqua etiam
 in singulis sit impossibilis, neque a nobis perfecte intelligi, quia possibilia non pos-
 sunt intelligi in singulis, nisi intellecto ordine universi, quod hic rursus illustri ad-
 modum exemplo patet. Nam alioquin ut infinitum esse posse creaturarum numerum
 probem, fingam similiter inde ab aeternitate, quavis hora novum positum fuisse cor-
 pus, in eadem semper recta; manifestum est, cum in singulis possibile ponam, fore
 tunc eiusmodi infinitum. Itaque non aliter quis respondere poterit, quam negando in
 singulis possibile. Et si ita fingi posse videatur, quidni ergo idem respondeam statim
 ab initio.

4 possibile, (1) singulis translatis (2) singula translata L 10 ex (1) perpendicularibus et duobus
 (2) perpendiculari L 10 eunte (1) ut (2) qui est L 11 corpus (1) minus occupare loci (2) eundem
 non (3) L 14 oblique, (1) Nam etsi (2) vel L 18 finitum. (1) seu (2) si L 24 in singulis erg. L
 25 patet. (1) Et si quis neget fi (2) Nam L 26 novum (1) poni (2) positum fuisse L 28 poterit, (1)
 nam (2) quam L

Unum adhuc considerandum, etsi quis neget interminatam quandam esse lineam, tamen non videtur concedi posse (posito nullam esse finem materiae seu ad lineam productam semper materiam [inveniri]) quod AB in locum BC , et BC in locum CD , etc. semper simul moveri possint. Ponamus enim id fieri, et nova adhuc addatur, aliunde assumpta, quae in locum ipsius AB primae succedat; reddita quiete, omnia erunt ut ante, et tamen facta mutatio est. Certe locum aliquem deseri, pluribus motis, successive, nec novum acquiri, impossibile. Breviter, quae sunt multa, eorum multitudo, et totum et pars etc. Ergo vel negandum est, infinitum actu esse possibile, vel recurrendum ad nostra, quod impossibilis sit dicendus singulorum motus, etsi in 5
ipsis per se consideratis non appareat absurditas, quia ut perfecte considerentur, Mens consideranda, quae in ipsis, et ratio facienda ad totum universum. Et ita habendum est, si in omnibus eodem modo cuncta referre possemus ad universum, appariturum nobis, quomodo revera certus tantum determinatusque rerum status sit possibilis et multa excludantur a possibilium numero in quibus nos nullam impossibilitatem invenimus, quoniam fallimur notione materiae, eamque ut extensam tantum consideramus, quod non est. 15

Ratio cur interminatum, seu quolibet finito maius sit aliquid, non vero infinite parvum, haec est, quod Maximum in continuo est aliquid, non vero Minimum; perfectissimum est quiddam[,] non vero Minimum, Deus est aliquid, nihilum non est aliquid. Totum in continuo est prius partibus. Absolutum prius limitato. Adeoque interminatum, habente terminum, cum terminus sit accessio quaedam. Nullus est numerus maximus, et nulla est linea minima. 20

Excutiendum adhuc, an et quatenus vera haec, v. g. quadratum est ad circulum, ut 1 ad $\frac{1}{1} - \frac{1}{3} + \frac{1}{5} - \frac{1}{7} + \frac{1}{9} - \frac{1}{11}$ etc. Nam cum dicitur etc. in infinitum, intelligitur ultimus numerus non esse quidem numerorum maximus, is enim nullus, sed esse tamen infinitus. Sed quoniam non determinatur quomodo? Adjiciendum enim aliquid, etiamsi numerus infinitus sumatur, ideo dicendum id non esse rigorese verum. Et quoniam circulus est nihil; utique et series ista nihil erit. 25

Interea superest haec difficultas. Diagonalis ad Quadratum est ratio quaedam, est enim diagonalis linea, quantitas realis, et latus itidem. Quae si numeris explicanda sit, opus etiam erit numeris infinitis. Imo in universum numeris omnibus. Dicere autem numeros omnes est nihil dicere; quare et ratio illa nihil dicit, nisi aliquid quantumvis propinquum. Non ideo tamen tollitur ratio harum duarum linearum, 30

2 non erg. L 3 invenire L ändert Hrsg. 27 dicendum (1) ut quadratum (2) id L

etiamsi nulla assignetur mensura. Nisi dicas (sine Mensura), quod de angulo, id et de ratione, ipsam per se nihil esse, sed ipsum consensum divisionum; semper manentem, ut supra sinus. Imo videtur ratio semper subsistere, est enim ea ratio, per quam duae figurae sunt similes. Itaque in duabus quantitibus similibus, id est sola magnitudine, non vero modis magnitudinis differentibus; si scilicet [ipsae] in se sine aliis 5 considerentur; ratio est quantitas unius determinata per relationem ad aliud. Sine similitudine non possemus intelligere rationem.

Magnitudo est rei constitutio, qua cognita, ipsa tota haberi potest. Videtur Totum esse etiam quod non habet partes modo habere possit. Totum est, cum ex uno fieri possunt plura. Ex uno autem fieri, est aliquid manere. Quod reapse divisum est seu 10 Aggregatum, nescio an dici possit unum. Videtur tamen, cum sint nomina ad hoc inventa. Sed haec omnia accuratissime excutienda. Ex aliquo fieri aliud, est aliquid restare, quod ad ipsa potius quam ad aliud pertinet. Sed hoc non semper est materia. Potest esse ipsa Mens relationem quandam intelligens, ut in transproductione, etsi omnia nova, tamen hoc ipso quod certa lege fit haec transproductio, imitatur 15 quodammodo motum continuum, ut polygona circulum. Et hinc dicitur unum ex alio fieri, simili quasi abusu imaginationis.

Quandocumque dicitur seriei cuiusdam infinitae numerorum dari summam, nihil aliud dici arbitror, quam seriei finitae cuiuslibet eadem regula summam dari, et semper decrescere errorem, crescente serie, ut fiat tam parvus quam velimus. Nam 20 ipsi per se absolute numeri in infinitum non eunt, daretur enim numerus maximus. Sed in infinitum eunt applicati certo spatio, seu lineae interminatae in partes divisae. Hic jam ecce nova difficultas. Estne ultimus eiusmodi seriei ultimus, quae scilicet ascriberetur divisionibus lineae interminatae? non est[,] alioqui et ultimum in serie interminata daretur. Imo videtur dari, quia scilicet Numerus terminorum seriei, uti- 25 que erit numerus ultimus, pone puncto divisionis ascribi numerum unitate majorem semper praecedente, utique Numerus terminorum erit ultimus seriei, at vero non datur seriei ultimus, quia est interminata; inprimis si series sit utrinque interminata; ergo concludemus tandem quod nulla sit multitudo infinita. Unde sequeretur nec infinitas res esse. Vel dicendum infinitas res non esse unum totum, seu non esse 30 earum aggregatum. Si res infinitae esse non possent, foret mundus necessario tem-

2 divisionum; | in partes *gestr.* | semper *L* 5 ipsa *L ändert Hrsg.* 8 rei (1) quanti (2) (co) (3) constitutio (4) constitutio *L* 21 absolute *erg. L* 24 ascriberetur (1) spatio infinite (2) divisionibus *L* 25 daretur. | Daturne summa. *gestr.* | Imo *L* 26 pone (1) enim cuius ascribi unitatem (2) puncto *L* 28 interminata; (1) ergo (2) inprimis *L*

pore et loco finitus, sed mundum tempore finitum esse, non videtur possibile. Imo sequeretur, et aliquando res cessaturas, omniaque in nihilum reditura, nam alioqui omnia futura essent infinita. Itaque si dicas in [linea interminata] non dari ultimum finitum numerum inscriptibilem, posse tamen infinitum dari: Respondeo[,] ne hunc quidem dari posse, si nullum sit ultimum. Ad hanc ratiocinationem non aliud habeo quod respondeam, quam numerum Terminorum non semper esse ultimum seriei. Patet scilicet etsi in infinitum augeantur numeri finiti, nunquam nisi finita aeternitate, id est nunquam, pervenire ad infinitos. Subtilis admodum haec consideratio est.

70. DE ELEMENTIS COGITANDI

[1. Hälfte April 1676]

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 1, 8 Bl. 1-2. 1 Bog. 2°. (Darauf auch N. 67-69.) $\frac{1}{2}$ u. $\frac{1}{3}$ S. an fünfter Stelle, Bl. 2 r° u. v°.

E JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 72-78.

Übersetzung: JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 73-79.

Das hier abgedruckte und die übrigen oben genannten Stücke sind so angeordnet, daß sie durch Zerschneiden des Bogens voneinander hätten getrennt werden können. Es folgt auf N. 67 vom 1. April 1676, N. 68 und N. 69; es endet unmittelbar vor dem Schluß von N. 68, der auf den 10. April datiert ist.

⟨Probare:⟩ Si verum est dari aliquam demonstrationem perfectam, quae scilicet nihil sine probatione relinquit, necesse est dari Elementa cogitandi; tum enim primum perfecta erit demonstratio, cum resoluta erunt Omnia. Sed jam video id esse falsum. Et tum primum esse demonstrationem perfectam, cum ad identica perventum est, quod fieri potest, licet omnibus non resolutis; nam et non simplicissima, v. g. parabola, ternarius, de se invicem possunt enuntiari. Contra illud certum est, si Elementa sint cogitandi, certam esse scientiam; seu omnia posse demonstrari. Et contra si omnia possunt demonstrari, videntur aliqua esse cogitandi Elementa.

3 in serie (1) interminata [(2) linea erg. | non L ändert Hrsg. 22 Et (1) dari (2) tum L
23 f. v.g. (1) circulus, (2) parabola L 24 Contra (1) si Elem (2) illud L

Omnia sophismata veterum pariter et recentiorum veniunt a detorta loquendi ratione. Nimirum, si quis loqui velit, is explicare debet ante omnia, quid vocabulo intelligat, et hanc observare legem, ut ne substituta definitione in locum definiti pugnancia oriantur; sed contra efficere, ut substituta definitione in locum definiti manifesta sive necessaria oriantur. Manifestum seu necessarium primum est, unum-
quodque esse id quod est, sive non esse id quod non est. Non dico in re quiddam tale esse, sed dico: hanc propositionem a nobis appellari necessariam *A est A*, et *A non est non A*, et si *A sit BC* et *[C] sit DE*, *A fore BDE*, has loquendi regulas ubi homines constituere; quicquid his consentaneum est, id vere dictum¹ ponunt.

Propositionem voco: *A est B*, vel *A non est B*. *A* vocamus subjectum, *B* praedicatum, *est* copulam. Per *A* autem et *B* quodlibet nomen nominativi casus intelligi potest. *Est B* simul, repraesentari potest verbo, ut, *est sentiens*, id est *sentit*. Pro *est* aliquando dici potest *fuit*, *erit*: sed his missis redeamus ad simplex *A est B*, vel *si A est B*, tunc et *C est D*.

Propositio *A est (non est) B*. *C est (non est) D*. Si *A est (non est) B*, tunc *C est ((non est)) D*.

Ratiocinari est facere propositionem ex aliis datis, substituendo pro aliquo termino in una datarum, eius praedicatum ex alia.

Convincere est ex concessis ratiocinari.

Demonstrare est ratiocinari ex concedendis;

Concedendae propositiones sunt, quas homines qui colloquuntur concedere convenere, ut scilicet secum, cumque aliis possent utiliter loqui. Quam in rem necesse erat, ut is qui loqueretur, signa seu quibus utitur, per alia jam notae significationis explicaret, deinde ut recepta semel definitione constanter uti profiteretur proxime ut

¹ *über* vere dictum: necessarium

8 B L ändert Hrsg. 9 constituere; (1) quicquid illis conforme est, id vocant ver (2) quicquid L 9 ponunt. (1) Sed quoniam etiam illas proposit (2) et quando ostenditur (3) Propositionem L 11 et B. (1) quaelibet vox (2) quodlibet L 14 D. (1) Sed tamen ista (tandem) ad (altera) reduci (2) Propositio vera est, (3) Definitio est propositio in qua (a) de uno nomine quibusdam p (b) aliqua de se invicem praedicantur, (aa) ideo quia vult is qui loquitur (bb) et is (4) Propositio L 16 D. (1) Ratiocinatio est compositum ex pluribus propositionibus quarum una fit ex aliis, (a) sub (b) terminum aliquem communem habentibus, tum (2) Ratiocinari L 17 datis erg. L 17 pro (1) una (2) aliquo L 18 alia. (1) Probare (2) | Convincere erg. | L 20 concedendis, pro (2) Concedendae L 22 possent (1) loqui, | tales sunt: *A est A*, *A non est non A*, (a) et *A est BC* declarante scil. (b) quas propositiones voco identi *gestr.* | (2) utiliter loqui L 24 profiteretur (1). Itaque (2) ; tres (3) ; denique (4) ; proxime erg. | L

permissurum se diceret, ut significatio in locum definiti et generaliter praedicatum in locum subjecti substitueretur; vicissim auditorem his assentiri necesse erat, si modo colloqui vellet. Sunt ergo propositiones concedendae, et ex ipsa sermonis necessitate.

Definitio: *A est BC*, declarante loquente se semper permissurum, ut *BC* pro *A* substituatur.

Propositio identica absoluta: *A est A*, *A non est non A*.

Propositio identica Hypothetica: *si A est B, et B est C, tunc et A est C*.

Operae pretium erit, ista rursus considera[re]. Homines secum aliisque [nunc] tacite nunc voce nunc scriptis, nunc etiam si vis nutibus aliisque signis colloquuntur. Signa quorum significatio sine declaratione non apparet, declaranda sunt. Declaratio fit vel aliis signis jam cognitis, vel rebus ipsis quae significandae sunt, aut earum exemplis ostensis. Et is qui declarat signum, se eo aliquandiu hoc sensu usurum profitetur, quem explicuit. Declaratio autem illa verbis facta est definitio. Usus verborum porro non in eo tantum consistit, ut significant, sed et ut alicuius gratia significant. Cumque nos aliosque verba usu recepta experiamur certo modo conjungere, unumque alteri substituere; quod Propositionem vocamus; nihil enim aliud est dicere *A est B*, quam *ego permittam ut B substituatur in locum A*; ideo efficere conamur, ut alii, imo et imposterum nos ipsi (quos eo modo velut nos ipsos consideramus) eodem semper modo verba jungamus: ita enim fiet ut in posterum cogitandi colloquendique labor minuatur, possumusque varia ac diversa inter se statim connectere. Hoc autem efficere est probare. Probare itaque propositionem est efficere ut aliquis ea constanter utatur, id est ut praedicatum in subjecti locum substituat. Hoc autem duobus fit modis, vel ratiocinatione, vel ostensione. Ratiocinari est propositionem unam facere ex aliis, substituendo scilicet in locum alicuius termini, in aliqua propositione positi, id quod in alia propositione eius prae-

1 f. locum (1) eius (2) definitio (3) definiti | et ... subjecti erg. | L 3 ipsa (1) loquendi (2) sermonis necessitate. | *A est A*, *A non est non A*, quas voco identicas. *gestr.* Sunt ergo propositiones concedendae: *streicht Hrsg.* | L 8 f. nunc *gestr.* L 9 f. colloquuntur. (1) Usus autem colloquii (2) Signa (a) autem (b) tum cum non apparet necessaria eorum (c) quorum L 10 sunt (1), et ut in eodem (2) Declaratio L 13 definitio. (1) Constans (a) eius (b) signorum usus postulat, ut (2) Porro qui loquitur (a) ne semper (b) non hoc tantum vult ut alius verba sua intelligat, sed et ut intellecta eodem conjungat modo (3) Usus verborum est, ut (4) Porro (5) Usus L 15 | aliosque erg. | (1) rec (2) verbis rec (3) recepto (a) verborum | (b) signor erg. | usu (4) verba usu recepta L 17 ideo (1) loquimur) ut alios, imo et in po (2) efficere L 22 est ut (1) subjectum (2) praedicatum L 23 modis vel | sola scilicet *gestr.* | ratiocinatione L 23 ostensione. (1) Sola rati (2) Ratiocinari L 24 aliis (1) concessis (2), substituendo scilicet (a) praedicatum (b) in L

dicatum. Quodsi propositiones quae assumuntur sunt concessae, ratiocinatio est convictio, si vero sint concedendae, ratiocinatio est demonstratio. Concedendae Propositiones sunt, eae quibus non concessis frustra instituitur sermo. Nempe *A est A*, et *A non est non A*. Deinde *si A est B, A non erit non B*. Nam si ista non admitterentur, nihil certi loqueremur, et pari jure posset quidlibet dici. Hoc amplius. *Si A est B et B est C, etiam A est C*, nam hoc ipsum volumus, cum facimus propositiones, scilicet praedicatum in subjecti locum substitui posse. Denique *A est BC*, et *BC est A* posito *BC* esse definitionem ipsius *A*. Denique quoties mihi loquor, concedenda apud me propositio est: *Ego sum conscius huius illiusve, quod scilicet sentio*. Quicquid ergo hoc modo demonstratum erit, illud verum dicemus.

71. DE VERITATIBUS, DE MENTE, DE DEO, DE UNIVERSO

15. April 1676

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 3, 9 Bl. 10. 1 Bl. 2°. 1 $\frac{3}{4}$ S.E JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 104–118.Übersetzung: JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 105–119.Teilübersetzung: LOEMKER, *Philosophical papers*, 1956, S. 251 f.; 2. Aufl. 1969, S. 161 f.

Auf der Rückseite des Blattes ist das Manuskript teilweise über Figuren und Berechnungen hinweggeschrieben. Das Datum hat Leibniz wohl nach der Niederschrift hinzugefügt.

3 sermo. (1) Ut def (2) Nempe hae, ut (a) mihi (b) liceat definitionem enuntiare de definito; (aa) ut
 liceat definitionem (bb) talem scilicet qualem pro meo arbitrio ab initio assumi, ut non liceat mihi variare
 significationem, adeoque ut non possim dicere *A non est A*, *A non est BC*, posito *BC* esse definitionem, sed
 ut (3) Nempe *A est BC* posito *BC* esse definitionem seu me id declarare. Deinde *A est A*, vel *A non est non*
A, alioquin enim tam proposit (4) Deinde (5) Nempe *L 4 non A (1)*, alioqui enim nihil certi
 loqueremur; Deinde *A est BC*, (a) posito *BC (b) et BC est A*, posito *BC* esse ipsius *A* definitionem, idque
 (2) Item si *A est B, A non erit non B* | et (a) *si A est B (b) si AB non est, A est non B erg.* | . Alioqui enim
 nihil certi loqueremur, et aequè quidlibet posset dici. Deinde *si A est B, et B est C, erit (3) Item si A (a) est*
B, (b) non est (4) Item quod non est non B est B et contra. Item (a) *quod non (b) quod est non B non est B*.
 Item *non non-B est B*. (5) Deinde *L 4 B, (1) A erit (2) A L 8 ipsius A. (1) Ex his ergo*
 propositionibus (2) Denique (a) con (b) quoties *L 9 Ego (1) ho (2) sum (a) sentiens (aa) (sc) (bb)*
huius vel illius (b) conscius L 9f. illiusve (1) qualitatis (2) quod scilicet (a) sensi (b) sentio. (aa) H
 (bb) Quicquid *L 10 erit, (1) erit (2) illud verum (a) nobis videbitur (b) dicemus. L*

15 April. 1676

Primae apud me veritates quae probari non possunt, ut: Ego habeo apparentias tales vel tales. Item: *A est A*, et definitiones. Ex apparentiarum perceptione sequitur et esse me, et variarum apparentiarum seu varietatis perceptionum esse causam aliam ab ea cuius for[mam] percipio, cum percipio cogitationem. Fateor tamen propositionem *Ego cogito*, prius occurrere debere ordine [philosophanti,] seu si primae veritates reales disponantur, ordine primam fore, quia simplicius est ab uno subjecto primae propositionis experimentalis incipere, quam a variis illis praedicatis. Cartesius non resolvit ad intima usque seu primas formas, id est non inceptit a Deo.

Haec propositio: quod clare distincteque percipio, illud est verum, non potest probari nisi quatenus ostenditur redire ad hanc: *propositio omnis identica vera est*, item *Definitio de definitione*. Itaque non est opus Cartesio metuere ne Ens aliquod sit, quod nos fallat, aut falli patiatur. Illud interea fatendum est demonstrationum longius protractarum non esse nisi moralem certitudinem, quae scilicet uno mentis actu totae pervideri non possunt. Nam verum quidem est me quid clare distincteque percipere, et certum mihi impraesentiarum, sed nullam habeo certitudinem, quod omnia clare distincteque intellexerim. Prorsus ut si calc[ulum] prolixum scribam in charta, ubi non nisi per continuas aequationum identicarum Catenas, seu substitutiones valorum procedam; pone me id facere, unde tamen certus sum calculo finito me id semper fecisse, res enim a fide memoriae meae pend[et,] quae fallax. Possum repetere calculum, unde si idem redit quod ante magna probabilitas, sed non certitudo, nec si calculum in carta scribam, absoluta inde haberi potest certitudo, quoniam nec absolute quidem certi sumus de existen[tia] ullius cartae. Et si saepe repetam singulae repetitiones iisdem difficultatibus subjectae, quamvis [ipse] repetitionum consensus magnum argumentum. Etsi omnia verisimilia tantum.

Cum quod a nobis judicari potest de existentia rerum materialium, nihil aliud sit, quam sensuum congruentia satis judicari potest nihil aliud a nobis materiae tribui posse, quam sentiri secundum quasdam leges certas, quarum tamen fateor rationem quaerendam superesse.

3 definitiones. (1) Cartesius putat veritatem prim (2) Ver (3) Ex L 8 praedicatis. (1) Quae (2) 30
Cartesius L 9 Deo. (1) Nulla demo (2) Non est opus (3) Ad probandum, quod (4) Haec L
11 probari, (1) quia idem est (2) nisi L 12 Cartesio (1) advoca (2) metuere L 13 est (1) definitio
(2) demonstrationum L 23 cartae. (1) Et quoniam major (2) Verum (3) Et L 24 subjectae, (1)
etsi (2) quamvis | ipsae ändert Hrsrg. | repetitionum L 26 Cum (1) veritas (2) quod L 27 con-
gruentia, (1) nihil (2) satis L 35

Cartesius dicit omnia clare distincteque intelligenda, omnia in partes apte dividenda, etc., sed horum viam [et] rationem nullibi explicat. Cum tamen horum omnium vera sit lex, ut agamus, quasi cogitationes nostras scribere ac figere vellemus (quod utile et pro machinis et pictura); singulos terminos resolvamus quibus in sermone interiore utimur, quaeramus definitiones, et definitionis partium definitiones, usque ad terminos indefinibiles. Si quis definitionibus utatur qualibuscunque, modo alias adhibeat voces, plures pro una, easque rursus eodem modo resolvat, cavendo tantum ne intret definitum in definitionem, et ita pergat, usque ad inexplicabilia, seu ea quae sentiuntur, seu quae, existere nemini certo probari possunt amplius, ne nobis quidem ipsis, tunc semper lucrabitur, etsi forte definitiones eius cum usu populi non semper conveniant. Non est semper opus resolutione ad ultima pro demonstrandis theorematibus. Haec est potissima ars eligendi, ut scilicet resolvamus non ultra quam opus.

In Mente nostra est perceptio seu sensus sui, ut certae cuiusdam rei particularis, haec semper in nobis, quia quoties vocabulum adhibemus, tunc id statim agnoscimus. Quoties volumus agnoscimus nos cogitationes nostras percipere, id est cogitasse paulo ante. Ergo memoria intellectualis in eo est, non quid senserimus, sed quod senserimus: quod simus ii qui sensimus, et hoc est quod vulgo appellamus idem, haec in nobis facultas independens ab externis. Non video quomodo homo seu mens mori seu extingui possit durantibus illis reflexionibus. Manet aliquid in modificationibus non ut ipsa per se extensio in spatio, sed ut quiddam particulare, certis modificationibus praeditum, quod scilicet haec vel illa percepit. Hic sensus sui particularis est sine aliis characteribus, quod probe notavi, cum cogitarem reflecteremque diu in me ipsum continuis in reflexionem reflexionibus, est quaedam quasi obs[t]upescentia et admiratio huius reciprocationis. Videturque ille sensus sui semper esse, quia semper post statim percipitur nos fuisse qui sensimus. Si hoc est natura mentis, consistitque in sensu sui: utique non video quomodo ille possit impediri aut destrui, praeterquam ut paulo ante dixi quia modificationibus aliquibus mentis identitas non destruitur, ergo nullis ut facile ostendi potest. Ergo ita sentio, soliditatem seu unitatem corporis esse a mente, tot esse mentes, quot vortices, tot vortices, quot corpora solida, corpus resi-

1 Cartesius (1) non expli (2) dicit L 2 sed (1) non (2) horum L 3 sit (1) ratio (2) lex L
 14 In erg. L 14 est (1) non tant (2) perceptio L 19 homo (1) mori (2) seu L 25 post erg. L
 30 solida (1) sentio (2) mentem (3) corpus L

stere, hanc resistantiam esse sensum. Resistit scilicet dividere conanti. Sensus quaedam reactio est. Corpus incorruptibile pariter ac mens, varia circa ipsum organa varie mutantur. Videtur danda opera homini, ut moriatur contentus. Credibile est cogitationibus maxime postremis insisti. Ergo qui contentus moritur, credibile est manere. Mea sententia, omnia vera Entia seu Mentis, quae sola una, crescere perfectione semper. Omnium impressionum aliquem effectum esse in infinitum, quae scilicet in corpore fiant. Mentis aliquandiu fore in se reductas, aliquando forte ad sensum externorum, forte alterius longe naturae redituras. Omnium mundi globorum cum omnibus aliquando commercium fore. Productas semel in hoc theatrum mentes, magis magisque proficere. Non est credibile, fore ut omnium perceptionum effectus evanescat, cum tamen omnium aliarum actionum effectus duret semper, fieret autem extincta mente. Itaque Spinosae sententiam non probo, quod Mens singularis cum corpore extinguatur, quod Mens ullo modo meminerit praecedentium, quod supersit tantum id quod in Mente aeternum est, corporis Idea vel essentia, huius scilicet. Et hoc esse quod supersit in mente, hoc enim posito primum mente singulari extincta nihil fiet novi, haec enim essentia jam est; deinde quolibet momento alia atque alia mens extincta in aliam atque aliam essentiam desinet, nec magis ultimae extinctionis residuum quam intermediarum ad nos pertinebit, sed quod valde considerandum nihil omnino ad nos pertinebit, quod tunc supererit, nam nec recordabitur, nec nos eius sensum habemus, et frustra in nostra mente perficienda laboramus pro statu post mortem, quia essentia illa ultima perfecta, quae sola supererit morientibus nobis, nihil [ad] nos. Nam etsi nihil pro perfectione nostra laboraremus, non minus illa essentia jam fuit et nunc est, quippe aeterna, frustra ergo laboratur in perfectione mentis. Cum contra sententia mea sit rationis esse, ut perfectio mentis non frustra quaeratur.

In D. Thomae *summa contra Gentes* capite: *an Deum esse sit per se notum*, elegans quorundam refertur argumentum pro probanda Dei existentia: Deus est, quo nihil maius cogitari potest. At vero quo nihil maius cogitari potest; id non potest non esse. Nam aliud quod non potest non esse, eo maius foret. Ergo Deus non potest non

11 duret erg. L 12 Mens (1) ext (2) cum (3) singularis L 15 primum (1) semper esse (2) mente (a) extincta (b) singulari L 18 f. considerandum (1) null (2) nihil L 19 nec | nostri gestr. | recordabitur L 22 et L ändert Hrsg. 29 aliud erg. L 29 maius (1) est (2) foret L

esse. Argumentum in idem recidit cum eo quod ab aliis saepe allatum est, Ens perfectissimum existere. D. Thomas hoc argumentum refutat, mihi videtur non esse refutandum, sed indigere supplemento, suppon[it] enim Ens quod non potest non esse, item Ens maximum seu perfectissimum esse possibilis.

Re recte expensa, tantum illud certum est nos sentire, et sentire congruenter, et 5
 quandam in sentiendo observari a [no]bis regulam. Congruenter sentiri est ita sentiri
 ut omnium ratio reddi possit, omniaque praedici. Et in hoc consistit existens, in
 sensu [certas] quasdam leges servante, nam alioqui omnia essent velut somnia. Porro
 quod plures idem sentiunt, et consentientia sentiunt; [et divers]ae mentes se suosque
 effectus sentiunt. Hinc sequitur eandem esse causam, quae illos nostrosque causet 10
 sensus. Non tamen ideo necesse est, aut nos in illos agere aut illos in nos, sed tantum
 conformia sentire, idque necessario ob causam eandem. Porro necesse non est rea-
 litate differre quadam intrinseca somnum a vigilia, sed tantum forma sive ordine
 sensionum, unde non est cur quaeramus an sint quaedam corpora extra nos, an spa-
 tium sit aliquod et aliquae huiusmodi, horum enim terminos non satis explicamus. 15
 Nisi scilicet dicamus corpus a nobis appellari, quicquid percipitur congruenter, spa-
 tium id quod facit ut plures perceptiones inter se cohaereant simul, ut si tanto itinere
 perveniam in certum locum, et alio ad alium, et tertio ad tertium, et rursus ab uno
 horum ad aliud, tunc ex his colligo quanto tempore perventurus sim ab uno reliquo-
 rum ad aliud reliquorum ex supposita unitate spatii, spatii ergo idea in eo recogno- 20
 scitur, quo scilicet somniorum locum et velut Mundum a nostro separamus. Quae cum
 ita sint non ideo tamen hinc sequitur, aliud esse quam sensum, et huius sensus con-
 gruentiaeque causam. Hinc porro sequitur infinita alia Spatia Mundosque prorsus
 alios esse posse, ita ut inter hos nostrosque nulla futura sit distantia, si scilicet sint
 quaedam mentes quibus alia appareant nihil congruentia cum nostris. Prorsus ut 25
 Mundus et spatium somniorum differt a nostro, possent in eo aliae esse leges motus.
 Ex his patet tantum abesse, ut res materiales sint realiores aliis, ut contra de earum
 existens semper possit dubitari, aut potius nihil differt materialiter, seu in se eorum
 existens, ab existens somniorum, etsi scilicet pulchritudine differant. Cum e som-

5 et sentire (1) conse (2) congruenter L 8 somnia. (1) Neg (2) Porro L 12 f. necesse (1) est 30
 (2) non est (a) somnum (b) realitate L 19 sim (1) ex reliquo (2) ab L 20 eo (1) differt (2)
 recognoscitur L 28 f. eorum. (1) differentia ab (2) existens L 29 differant. (1) Nam (2) Cum L

niis evigilamus plus congruentiae invenimus in corporum gubernatione, sed tamen non et in gubernatione Mentium, seu optima Republica, et fieri potest, ut aliquando etiam ab huius vitae somno evigilantes, veniamus in Mundum perfectiorem; etsi fieri etiam possit ut per periodos rursus obdormiscamus seu ad hanc vitam aliamque ei similem redeamus. Quicumque quaerit an alius possit esse mundus, aliud spatium, is hoc tantum quaerit, an aliae sint mentes nihil nostris communicantes. Ex his facile intelligi potest non esse necesse, certe non posse ex iis quae sentimus probari aeternitatem Mundi; tametsi enim semper Mens aliqua necessaria sit, et non possit intelligi, quomodo mens aliqua coeperit, et desinat, quod ad corporea tamen semper intelligi potest, aliquando hunc Mundum incepisse; id est sensus hoc modo congruentes.

Si Mens quaedam nihil cogitet particulare, sed cogitet tamen, erit Deus; seu cogitabit omnia. Si Mens incipere potuit, poterit extinguere. Et quemadmodum facta est ex Deo, redibit in Deum. Haec foret sententia Aristotelicae consentiens, et iis qui de intellectu universali. Mihi contra videtur, nullam unquam animam cepisse, aut desinere posse. Non ideo tamen minus Mens creabitur a Deo, quia erit et subsistet Dei voluntate, id est intellectus boni. Ipsum enim esse, nihil aliud est, quam bonum intelligi. De corporibus et Mente nostra ipsum esse aequivoce dicitur, nos esse sentimus seu percipimus: corpora esse cum dicimus, id volumus sensationes quasdam esse congruentes, causam habentes constantem particularem. Uti aliud est ternarius, aliud 1, 1, 1, est enim $1 + 1 + 1$. Et adhuc aliud est forma ternarii ab omnibus partibus; ita et res differunt a Deo, qui est omnia. Creaturae sunt quaedam.

Posito sensum nostrum fore eo magis congruentem quo fuerit exquisitior, sequitur spatium esse infinitum, Mundumque, et si semper fuisset, congruens sensus noster, si exquisitus, sequitur Mundum fore aeternum. Itaque opinio de Mundo aeterno et infinito nititur probabilitate de perpetua rerum congruentia quoad nos; seu de causa earum semper invenianda et consensu, si nobis inquirendi satis otium esset. Nondum ex his sequitur non esse alium Mundum seu alias Mentis, aliter inter se congruentes non nobis. Caeterum satis hinc patet spatium differre a Deo, quia plura spatia esse possent, Deus Unus, eadem tamen in omnibus Dei immensitas. Sed quoniam spatium in continua est mutatione unumquodque scilicet et in utroque aliquid persistit, an haec duo persistentia a se invicem differunt; an vero eadem in utroque

I invenimus (1); sed nondum tamen qua (2) in *L* 9 ad (1) materi (2) corporea *L* 10 potest, (1) incipere (2) aliquando *L* 23f. sequitur (1) unum (2) spatium *L* 28 Mundum (1). Ex his hoc satis (2) seu *L* 30 in *erg.* *L*

velut idea seu natura universalis? Ita puto. Et haec natura facit ut Deus illi pariter ac huic mundo sit praesens, posset enim in illo Mundo alia esse Lex naturae. Valde considerandum; si poneremus quodlibet corpus rursus in minora actu resolutum esse; seu si ponantur semper alii in aliis Mundi, an ideo divisum sit in Minimas partes. Itaque aliud est sine fine divisum et in minima divisum esse. Scilicet pars ultima erit nulla. Quemadmodum in linea interminata punctum ultimum est nullum. Ut si corpus ponamus in tot esse partes divisum quot sunt pedes in linea interminata, non ideo erit in minimas divisum, nam in plures divideretur, si in tot quot sunt digiti in eadem. At si inciperet motus in liquido homogeneo, absolute in minimas divideretur, quia ratio nulla foret cur non in minores.

Unum per se corpus facere <dur>itiam, forte nec a Cartesii sententia abhorruit.

72. DE FORMIS SEU ATTRIBUTIS DEI

[2. Hälfte (?) April 1676]

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 3, 9 Bl. 11–12. $\frac{3}{4}$ Bog. 2°. (Darauf auch N.65 u. 73. Von Bl. 12 untere Hälfte abgeschnitten, Buchstaben- und Linienreste an der Schnittkante r° u. v°.) 32 Zeilen auf Bl. 12 r°.

E JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 94–98.

Übersetzung: JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 95–99.

Teilübersetzung: LOEMKER, *Philosophical papers*, 1956, S. 248–250; 2. Aufl. 1969, S. 160 f.

Das Stück folgt auf demselben Bogen unmittelbar auf N. 65 vom April 1676.

Extensio et cogitatio sunt specialiores quaedam formae. Nam existentia, duratio, etc. sunt communes. Competit et cogitanti et extenso durare; sed mirum quid hoc sit aliam formam alia esse specialiozem. Itaque formae in eo differunt, quod aliae relativae magis minusve; exempli causa, cogitatio habet et subjectum et objectum, extensio habet subjectum tantum. Videtur tamen ipsa per se conscientia sui esse

6 nulla. (1) Itaque (2) Quemadmodum *L* 10 minores. | Ideo praeter liquidum et
gestr. | Unum *L* 22 Nam (1) duratio (2) existentia *L*

quiddam quemadmodum extensio per se, scilicet status, tunc enim subjectum et ob-
jectum idem. Si verum est memoriam sine vestigiis esse nullam, et vestigia cogitatio-
num de rebus incorporalibus in corpore non sunt naturalia sed arbitraria (neque
enim ulla inter incorporale et corporeum necessaria connexio repraesentandi) seu
characteres; sequitur nullam esse scientiam neque ratiocinationem sine characteri- 5
bus, quoniam omnis ratiocinatio vel demonstratio fit per memoriam praemissarum.
Memoria autem sine characteribus aut imaginibus nulla, ut supposuimus. Motus ce-
lerrimus esse non potest, quia mutatio loci, unde terminatio etc. At cogitationem
perfectam seu omnium esse nil impedit.

Mira res, aliud esse subjectum quam formas seu attributa. Idque necesse est, 10
quoniam de formis ob ipsarum simplicitatem nihil potest dici, ergo nulla propositio
foret vera nisi unirentur formae subjecto. Cogitatio non est duratio, sed cogitans est
durans. Et haec est differentia substantiae a formis. Videndum an recte dicatur co-
gitationem durare, mutari [,] esse. Motum esse alio majorem. Aliquam ipsius Numeri
et rationis esse rationem. Attributum Dei est, forma simplex quaelibet. Necessario 15
sunt formae simplices seu perceptiones per se, quia quae per alia percipiuntur; si haec
rursus semper per alia, perciperetur nihil. Ea in quibus varietas, ut color, cur a nobis
non percipiuntur distincte ratio est, quia tempore aliquo certo colorem percipimus;
cum tamen id tempus in infinitas partes subdividi possit, et qualibet eius parte aliquid
ad rem pertinens egerimus, sed non meminimus, ob organorum defectum. Sed ea 20
quae uno actu percipiuntur, ut esse, perceptio, extensio, ea perfecte intelliguntur.

Attributa Dei infinita, sed eorum nullum essentiam Dei involvit totam; nam
essentia Dei in eo consistit, ut sit subjectum omnium attributorum compatibilium.
Quaelibet vero proprietas sive affectio Dei totam eius essentiam involvit; ut Deum
certum aliquid nobis sensu constans produxisse, quantumcumque sit, totam involvit 25
naturam Dei; quia totam involvit seriem rerum illius generis. Infinita autem series
non nisi ex infinitis resultat attributis. Ad quodlibet attributum dum alia referuntur
omnia, resultant in eo modificationes, unde fit ut eadem Essentia Dei in quolibet
Mundi genere expressa sit tota adeoque Deus infinitis se manifestet modis.

Quicquid per se concipitur eius non potest intelligi causa. Quia effectus conci- 30
pitur per suam causam. Ergo jam illud patet, si sit per se, item si alia sint, ipsum esse.
Re recte expensa, formae per se concipiuntur, subjecta per formas, et hoc quod sint

2f. cogitationum (1) in corpore relicta (2) de L 7-9 Motus... impedit. erg. L 14 majorem.
(1) Numerum Rationem, (2) Aliquam L 20 organorum (1) dispositionem (2) defectum L 21 ea
(1) clare dis (2) perfecte L 31 se (1) esse (2) | item... ipsum erg. | esse L 35

subjecta. Sed illud cuius modificationes pendent ex attributis alterius, in quo scilicet continentur omnia requisita eius; id utique per alterum concipitur. Id est non nisi altero intellecto perfecte intelligi potest. Connexa sunt quorum alterum sine altero intelligi non potest. Requisite sunt quae alteri connexa non contra. Ratio est summa requisitorum. Sensibilia perfecte intelligi non possunt a nobis, quoniam ad eorum constitutionem concurrunt infinita, ob temporis et loci divisibilitatem in infinitum. Unde fit ut perceptio qualitatis sensibilis non sit una perceptio sed aggregatum infinitarum.

Deus infinita, infinitis excogitat modis.

73. DE REMINISCENTIA ET DE REFLEXIONE MENTIS IN SE IPSUM 10
[2. Hälfte April (?) 1676]

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 3, 9 Bl. 11-12. $\frac{3}{4}$ Bog. 2°. (Darauf auch N. 65 u. 72. Von Bl. 12 untere Hälfte abgeschnitten, Buchstaben- und Linienreste an der Schnittkante r° u. v°). 37 Zeilen auf Bl. 12 v°.

E JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 98-102.

Übersetzung: JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 99-103.

Teilübersetzung: LOEMKER, *Philosophical papers*, 1956, S. 250 f.; 2. Aufl. 1969, S. 161.

Das Stück folgt auf demselben Bogen nach N. 65 vom April 1676 und nach N. 72.

Nuper incidi in tract. Nic. Oregii de animi immortalitate secundum Aristotelem, inscriptum Urbano VIII. Ipsum Papam adhuc Cardinalem sibi eius fuisse hortatorem. Ait Aristoteli aliud esse intellectum passivum, id enim esse phantasiam, aliud vero esse intellectum possibilem, qui recipiat species intellectibiles immateriales. In-

1 alterius, (1) quod scilicet continet (2) in L 3 potest. (1) Requisite sunt connexa simpliciora (2) Connexa L 4 sunt (1) quorum unum alteri connexum (2) quae L 4 contra. (1) Cau (2) Ratio L 25 5 requisitorum. (1) Modi (2) Sensibilia L 6 loci (1) cont (2) divisibilitatem L 20 de (1) animae (2) animi L 23 vero esse intellectum (1) agentem (2) possibilem L

20-S. 516,2 Nic. Oregii: vielmehr AUGUSTINUS OREGIUS, *Aristotelis vera de rationalis animae immortalitate sententia*, 2. Aufl., Rom 1630.

tellectum agentem non esse Deum Aristoteli. Aristotelem sensisse, quod intellectus separatus non reminiscatur, quoniam reminiscentia non sit sine imaginatione. Equidem mihi videtur esse aliquam per se reminiscentiam nostri, et perceptionis. Sed non variae perceptionis. Adeoque nec erit voluptas nec dolor, sine imaginibus. Neque enim haec sine reminiscentia. Ne Deus quidem haberet voluptatem nisi varias creaturas perciperet, quae ipsi sunt imaginum loco. Deus est Mens perfecta, eaque suarum ipsa perceptionum causa est. Quod non est in mente alia qualibet. Videtur mihi sine reminiscentia nihil ad nos pertinere quae fient post mortem. Itaque reminiscentia erit aliqua post mortem, qualis in obdormiscente.

Operatio mentis maxime mira mihi illa videtur, cum cogito me cogitare, et inter cogitandum, hoc ipsum jam noto, quod de cogitatione mea cogitem, et paulo post miror hanc triplicationem reflexionis: mox et me mirari adverto, et nescio quomodo miror ipsam admirationem, obtutuque defixus in uno, velut per vicem magis magisque in me redeo, et saepe cogitationes ipse meas animum elevo. Hoc ut fiat necesse est quadam etiam nervorum contentione ut aliarum extranearum perceptionum vis et vivacitas debilitetur et frangatur. Unde fit ut lassemur denique hac contentione, et dolorem capitis sentiamus, aut etiam si forte pergeremus, possimus mente alienari, saepe autem hanc animi operationem nec si velimus excitare possumus, quando scilicet incipimus subdubitare an possimus, et de obstaculis cogitamus variasque perceptiones extraneas velut experiendae difficultatis causa nasci facimus, prorsus quemadmodum non possumus obdormiscere, quoties de dormiendi difficultate cogitamus. Caeterum ubi semel in istam animi in se reductionem recepti sumus, fit nonnunquam, ut aliquandiu continuemus, ac vix aegre ac vi quadam denique revocemur ad externa. Uti mihi aliquando contigit, ut non possem cuiusdam rei oblivisci, et pene hora integra idem cogitarem invitus dum scilicet cogitabam de hac ipsa cogitationis difficultate, perpetuisque in reflexiones reflexionibus ipse me obtunderem. Ut pene inciperem dubitare an unquam aliud essem cogitaturus, jamque subvererer ne mihi noceret ista animi intentio. Haec autem quo magis agitabam, eo minus ejicere animo poteram caeterum durantibus eiusmodi reflexionibus. Si quis horum experientiam desideret, tantum aliquando in tenebris noctu, cum forte dormire nequit,

12 reflexionis: (1) imo (2) mox L 14 elevo. (1) Donec (2) Hoc L 17 forte | consuetudine
gestr. | pergeremus L 22 f. fit (1) etiam (2) nonnunquam L 25 cogitarem (1) prope (2) invitus L
29 quis (1) in tenebris (a) se cogitat (b) cum forte dormire non potest, (2) horum L

incipiat de se et cogitatione sua, et perceptione perceptionum cogitare, et hunc ipsum sui statum admirari, et quasi diversis animi ictibus per vices magis magisque intra se, aut supra se ire; mirabitur ipse hunc nondum sibi forte expertum mentis statum. Porro nunquam sine aliis sensuum perceptionibus sumus, sentimus enim intra nos hanc animi intentionem, qua intra nos reducimur; et externa suppressimus. Et certe fatigatio quae puras intellectiones comitatur saepe hinc oritur. Porro animadverti hanc perceptionem perceptionis contingere etiam sine characteribus. Atque adeo et memoriam, percipere enim perceptionem seu sentire se sensisse est meminisse, ut ait Hobbes. Nondum satis explico, quomodo fiant illi ictus animi diversi, in illa semper reciprocata reflexione, eorumque ictuum velut intervalla. Sed illi videntur fieri a sensu intentionis corporeae distinguente; sed si bene observes ille ictus facit tantum ut memineris, te paulo ante jam hoc ipsum in animo habuisse, reflexionem scilicet reflexionis, eamque velut observes, et distincta imagine comitante designes. Iam ante ergo erat, ideoque perceptio perceptionis in infinitum est perpetuo in anima, inque ea consistit eius per se existentia, et continuationis necessitas.

74. DE ORIGINE RERUM EX FORMIS

[April 1676 (?)]

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 3, 9 Bl. 9. 1 Bl. 2°. (Darauf auch N. 37 u. 75 sowie *Cat. crit.* 2, Nr. 1389 u. 1390.) Je $\frac{2}{3}$, S. auf Bl. 9 v° u. r°.

E JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 128–132 u. 122–128.

Übersetzung: JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 129–133 u. 123–129.

Teilübersetzung: LOEMKER, *Philosophical papers*, 1956, S. 233–255; 2. Aufl. 1969, S. 163 f.

Die Stellung des Stückes unten auf Vorder- und Rückseite des Blattes und die beiden verworfenen Anweisungen »verte« auf der Vorderseite zwingen dazu, es als Einheit zu unterscheiden von N. 75, einem Stück, das auf dem zunächst frei gebliebenen oberen Drittel der Rückseite die gleiche Thematik weiterführt und von Leibniz nachträglich am oberen Rand mit dem Datum April 1676 versehen worden ist. Die Angabe dürfte auch für das vorliegende Stück zutreffen. Gestützt wird unsere Datierung durch die sicherlich vorangehenden Notizen (N. 36₂) vom 22. März 1676.

9 explico, (1) unde sint (2) quomodo L II intentionis (1) animi distinguen (2) corporeae L 30

8 f. HOBBS, *De corpore*, cap. 25, § 1.

Idea est differentia cogitationum ratione objecti. Non potest negari ipsas cogitationes ratione objectorum differre; adeoque in ipsis cogitationibus aliquam esse modificationem, adeoque modificationem non esse tantum in composito ex cogitante et extenso. Est ergo verum recteque dici potest Modificationem esse in cogitatione. Eodem modo spatii portiones sunt, sive loca sunt extensa modificata, et figurae in spatio sunt modificationes in extensione, ut sensiones sunt modificationes in mente. Verum quidem est non posse existere ullas neque in spatio neque in Mente modificationes, nisi ope materiae, cuius naturae utrumque conjungere est; data tamen materia, in ipsa postea mente, inque ipso extenso existunt modificationes, et differunt haec, ut actio a passione, paternitas a filiatione.

An Mens sit idea corporis? hoc fieri non potest, quia corpore continuo mutato mens manet. Et cuius corporis idea erit, an totius illius quod percipit; ergo quaelibet mens erit idea totius vorticis, quod utique non est, nisi dicas esse resultationem ex relatione caeterorum omnium ad certum quoddam.

Extensio est status, cogitatio actio. Extensio est quiddam absolutum. Cogitatio relativum. Omne cogitans cogitat utique aliquid. Simplicissimum est, id quod cogitat cogitare se ipsum; et cogitatio absoluta est, cum id quod cogitat se ipsum, omnia est.

Plura a nobis percipiuntur in Mente nostra, ut: cogitare seu percipere, percipere se ipsum, percipere se esse eundem; percipere voluptatem et dolorem. Percipere tempus seu durationem. Voluptas videtur venire ex plurium cogitatione, seu transitu ad perfectionem. Felicitas ipsa consistit, in non impedito continuo transitu ad majorem perfectionem. Cum in nobis nil sit nisi Mens, mirum est quomodo in ea tam diversa percipiantur. Sed revera addita ipsa est Materiae, et sine materia non ita perciperet. Mirum quomodo Natura materiae et Mentis faciat, ut certae quaedam dispositiones faciant in mente nostra sensum, quem vocant luminis, rubedinis, aliosque. Micatio videtur quodammodo oriri a pluribus ictibus repetitis, unde et digitis micare.

Idea existentiae, et identitatis, a corpore non venit, nec unitatis; mira res, cum mens meminit negativorum, seu conscia est, se aliquid non cogitasse.

Mihi videtur origo rerum ex Deo talis esse, qualis origo proprietatum ex essentia, ut senarius est $1 + 1 + 1 + 1 + 1 + 1$. Ergo $6 \sqcap 3 + 3, \sqcap 3 \cap 2, \sqcap 4 + 2$, etc. Nec dubitandum

1 ipsas (1) per se (2) cogitationes L 3 ex (1) cogitation (2) cogitante L 6 sunt (1) extensiones in (2) modificationes L 6 ut (1) ideae sunt modificationes (2) cogitationes (3) sensiones L 14 quoddam. | Et hoc verum est. *gestr.* | *Anweisung:* |(Verte) Quemad *gestr.* |(1) Cogitatio (2) Extensio L 16 relativum. (1) Cogitatio (2) Omne L 16 aliquid. (1) Ergo (2) Simplicissimum L 24 ut (1) tales disposi (2) certae L 28 cogitasse. (1) Cui *Anweisung:* |Verte *gestr.* |(2) Mihi L 29f. essentia, (1) id est DE (2) ut L 35

est unam expressionem ab alia differre, nam uno modo ternarium expresse cogitamus, aut binarium, alio non idem, certum est autem ternarium ab eo non cogitari, qui sex. Unitates simul cogitat; cogitaretur, si tribus cogitatis limitem statueret. Multo minus de multiplicatione cogitat, qui sex unitates cogitat simul. Ut ergo differunt hae proprietates, inter se et ab essentia, ita et differunt res inter se et a Deo. Voce rei 5
lubenter utor, nam solemus dicere Deus est Ens, non solemus dicere Deus est res.

Mens nostra differt a Deo, ut Extensum absolutum, quod maximum, et indivisibile est a spatio, seu loco; sive ut ipsum per se extensum, a loco. Spatium totus locus est. Spatii sunt partes, ipsius extensi per se nullae sunt partes; sed aliqui sunt eius modi. Spatium eo ipso quia in partes dissecatur, mutabile est, et varie dissecatur; imo 10
continue aliud atque aliud est, at basis spatii, ipsum per se extensum, indivisibile est, manetque durantibus mutationibus, neque immutatur, quia omnia penetrat. Non ergo locus est eius pars, sed eius modificatio, ex accedente materia, seu aliquid ex ipsa et materia resultans. Eodem plane modo Mens divina est ad nostram, ut spatium quod vocant imaginarium (cum sit maxime reale, est enim ipse Deus, quatenus con- 15
sideratur ubique seu immensus) est ad locum, et varias in ipso immenso natas figuras. Perplacet itaque, ut hoc ut a spatio distinguam, vocem ipsum Immensum. Immensum itaque est, quod in continua spatii mutatione perstat, hoc ergo terminos nec habet nec habere potest, estque unum et indivisibile. Posses et appellare ipsum Ex- 20
pansum. Satis ex his patet ipsum hoc immensum non esse intervallum, nec esse locum, nec esse mutabile; modificationes autem fieri nulla eius mutatione, sed superadditione alterius, nempe Molis, sive Massae; ex additione molis et massae resultant spatia, loca, intervalla, quorum aggregata dant Spatium Universum, sed hoc spatium universum est Ens per aggregationem, continue variabile; compositum scilicet ex spatiis vacuis plenis, ut rete, quod rete continuo aliam accipit formam, adeo- 25
que mutatur; sed quod in illa mutatione perstat, est ipsum immensum. Ipsum autem immensum est Deus quatenus cogitatur esse ubique, seu quatenus eam perfectionem, sive formam absolutam affirmativam quae tribuitur rebus, quando dicitur eas esse alicubi, continet.

Deus est subjectum omnium formarum absolutarum simplicium, absolutarum 30
id est affirmatarum. Iam ergo in Deo duo, id quod Unum est in omnibus formis, et

4 ergo (1) una pariter alterave (2) differunt L 9 per se erg. L 14 modo (1) Deus est ad mentem (2) Mens L 15 sit (1) appa (2) maxime L 17 ut (1) huic (2) hoc (a) quod (b) vulgo (c) s (3) hoc L 19f. Expansum (1), sive (2). Satis L 22 alterius, (1) formae quae (2) est (3) nempe (a) Materiae (b) Molis L 22 massae (1) resultat spatium, et (2) resultant L 30 (1) Quemadmodum ex 35
formis fiunt (2) Deus L 30 formarum absolutarum (1) praese (2) simplicium L 31 affirmatarum. (1) Uti si unitates (2) Iam L

Essentia seu collectio formarum. Scilicet unus idemque Deus est absolute ubicatus, seu omnipraesens; et absolute durans, id est aeternus; et absolute agens, id est omnipotens, et absolute existens, sive perfectus. Esse est quemadmodum cogitare, cum relatione ad aliquid. Nemo est, nisi sit aliquid. Cui existentia tribuitur, absolute, id est, existentia sine additione determinante, ei tribuitur existentia, quanta tribui potest, id est maxima. 5

Non potest dari Motus celerrimus, nec Numerus maximus, nam numerus est quiddam discretum, ubi non totum prius partibus sed contra. Motus celerrimus, esse non potest, quia motus est modificatio. Estque certae rei translatio; in certo tempore. Prorsus quemadmodum figura maxima dari non potest. Non potest unus motus esse totius; at potest cogitatio quaedam esse omnium. Quandocunque Totum prius partibus, tunc maximum est, ut in spatio, in continuo. Si materia est quemadmodum figura, id quod facit modificationem, tunc videtur nec materiae quoddam esse totum. 10

Uti spatium est ad Imensum, ita collectio omnium Mentium est ad intellectum agentem. Deus est intelligentia prima, quatenus est omniscius, seu quatenus eam 15 continet formam absolutam affirmativam, quae limitate tribuitur aliis quae aliquid percipere dicuntur. Quemadmodum Deus est ipsum Imensum, quatenus perfectio ei tribuitur id est forma affirmativa absoluta quae invenitur in rebus, cum tribuitur ipsis esse alicubi, esse praesentes.¹

Deus non est pars Mentis nostrae, quemadmodum nec immensum pars est loci 20 cuiusdam sive intervalli. Ut Deus est id quod perfecte percipit, quicquid percipi po-

¹ *Hier hat Leibniz folgende Tafel angefügt:*

Communia: Deus. Forma, absolutum, affirmativum, perfectio. Mutatio. Modificatio.

Ad Cogitationem pertinentia: Mens. Intelligentia prima. Anima. Respublica 25 Universalis. Idea. Cogitatio.

Ad Extensionem pertinentia: Extensum. Imensum. Locus. Spatium universale. Figura. Motus

1 seu (1) agg (2) collectio L 1 est (1) absolute extensus, seu omnipraesens (2) absolute L 6 maxima. (1) Cum ratiocinamur, nullum esse numerum maximum (2) Non L 8 discretum, (1) quod 30 non fit a (2) ubi L 10 dari non potest. (1) At vero (2) Non L 12 spatio, in (1) temp (2) continuo L 15 agentem. |Quemadmodum *gestr.*|Deus est (1) intellectus agens, (2) intelligentia prima, L 15 quatenus (1) cogita (2) est L 17f. perfectio (1) ubi (2) ei tribuitur (a) re (b)| id . . . absoluta *erg.* | L 21 quicquid (1) percipit (2) percipi L 23 Communia. *erg.* L 23 Deus (1) scilicet (2). Forma, (a) perfectio (b) absolutum L 25 Mens. (1) Intellectus agens (2) Intelligentia L 35 25 Anima. (1) (Societas) (2) Respublica L

test, sive intelligentia, ita idem Deus est id quod perfecte alicubi est, ubicunque aliquid esse potest. Ut ergo Deus est intelligentia, ita idem Deus est ipsum immensum. Porro Spatium Universale tam est Ens per aggregationem, quam Respublica universalis, sive Societas omnium Mentium. In eo uno differentia est, quod Locus sive intervallum destruitur, sublato enim locato tollitur locus, at Anima quae illi proportionem respondet, destrui non potest. Quicquid agit, illud destrui non potest, saltem enim durat dum agit, ergo durabit semper. Quicquid patitur neque agit, id destrui potest, ut locus, figura. Corpus omne aggregatum destrui potest. Videntur esse Elementa sive corpora indestruibilia, quia scilicet Mens in illis. Ut figura jam est in Immenso, antequam designetur, ita idea sive differentia cogitationum jam est in Intelligentia prima. Ut figura est in spatio; ita scilicet idea in mente nostra. Anima Mundi nulla est, quia non potest continuum quoddam componi ex mentibus, ut ex spatiis componi potest. Dices imo certo etiam modo, quatenus sese sentiunt. Respondeo et dico Animam non esse ens per aggregationem, Spatium autem universum esse Ens per aggregationem. Unde mirum non est nullam esse Animam universi.

Nulla est Idea Universi, quemadmodum figura quoque eius nulla est. Ideae sunt in mente nostra, differentiae scilicet cogitationum. Ideae sunt in Deo, quatenus ex formarum omnium absolutarum sive perfectionum possibilium conjunctione in eodem subjecto fit Ens perfectissimum; ex conjunctione autem formarum simplicium possibilium resultant modificationes, id est ideae, ut ex essentia proprietates. Infinitae sunt formae simplices, quia perceptiones nostrae infinitae, nec ex se invicem explicabiles; ut ex sola perceptionis et extensionis cognitione non possunt explicari quae sentimus in rubro, luminoso, calido, neque unquam id possibile est fieri, ne tunc quidem, cum. In nobis Voluptas est sensus augmenti perfectionis, in Deo est ipsa perfectio tota semel possessa. Cuius sensum aliquem seu perceptionem in Deo esse necesse est; adeoque et Voluptatem. Ipsum universum continue crescitne in perfectione, an ejusdem manet perfectionis, an diminuitur? Videtur Mentium augeri sem-

1 intelligentia (1) prima, ita (2). ita (a) In (b) idem L 1 perfecte (1) sit (2) alicubi est, (a) (sive) (b) ubicunque L 2 intelligentia, (1) sive si mavis (2) ita L 4 quod (1) Spatium destr (2) Locus L 5 at (1) Mens (2) Anima L 9 illis. (1) Idea (2) Ut L 10 Immenso, (1) ita (2) antequam L 10 sive (1) forma (2) differentia L 13f. Respondeo et erg. L 17 cogitationum. (1) Uti figura (2) Ideae L 18 omnium (1) p (2) absolutarum (a) possibilium conjunctione (b) sive L 20 proprietates. (1) Ut ergo no (2) No (3) Infinitae L 22 sola (1) perceptione, (2) Cogitationis, extensioni (3) perceptionis L 22 cognitione erg. L 22 explicari (1) perceptione (2) quae L 24 est (1) augmentum (2) sensus augmenti L 26 continue (1) crescit (2) crescitne L 35

per perfectio in summa, corporum non augeri, frustra enim augeretur, atque haec vera est ratio a priori, cur eadem semper maneant vires. Eadem semper potentia, non eadem semper scientia nostra.

75. DE FORMIS SIMPLICIBUS

April 1676

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 3, 9 Bl. 9. 1 Bl. 2°. (Darauf auch N. 37 u. 74 sowie *Cat. crit.* 2, Nr. 1389 u. 1390.) $\frac{1}{3}$ S. auf Bl. 9 r°.

E JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 120-122.

Übersetzung: JAGODINSKI, *Leibnitiana*, 1913, S. 121-123.

Teilübersetzung: LOEMKER, *Philosophical papers*, 1956, S. 253; 2. Aufl. 1969, S. 162 f.

Das Stück führt die Thematik von N. 74 fort und wurde von Leibniz nachträglich mit der Datumsangabe versehen. Zur Abgrenzung vergleiche unsere Beschreibung von N. 74.

April. 1676

Formae simplices: perceptio, situs. At Mutatio et Materia, sive ipsae Modificationes sunt resultantia ex omnibus aliis Formis simul sumtis. Sunt enim infinite varia in materia et motu. Quae varietas infinita, non nisi ex causa infinita, id est variis formis, oriri potest. Unde facile intelligitur formas simplices esse infinitas. Modificationes autem ex omnibus resultantes, relatae ad singulas, constituunt in illis varietatem. Videtur perceptio et situs esse ubique, at materia esse in aliis atque aliis diversa, adeoque aliae atque aliae oriri leges; ut si in nostro sit Lex, ut eadem semper servetur quantitas motus. Potest alia esse rerum natura, in qua etiam aliae leges. Sed tamen necesse est, hoc spatium differre ab illo, erit scilicet positio quaedam, et multitudo, sed non erit necesse ut sit longitudo, latitudo et profunditas. Videmus jam in tempore, in angulo, aliisque varia esse genera quantitatum. Ubique videtur esse per-

14 April. 1676 *erg.* (1) Materia et Motus (2) Formae *L* 20 esse (1) utrobique (2) ubique *L*
22 motus (1), ut sit (2). Potest *L* 25 aliisque (1) nova (2) varia *L* 25 quantitatum. (1) Itaque dicend (2) idque necesse videtur (3) Ubique *L*

ceptio, voluptas, felicitas, eius enim haec est natura mira, ut duplicet imo in infinitum multiplicet rerum varietatem. Sed diversitas videtur aliis modis posse fieri. Quae scilicet in nostram mentem non cadunt. Varietas eadem in quolibet genere mundi, nec est quicquam aliud, quam eadem essentia diversimode relata, ut si urbem eandem ex diversis locis aspicias, aut si essentiam senarii referas ad ternarium, erit $3 \wedge 2$ vel $3 + 2$, sin ad quaternarium erit $\frac{6}{4} \sqcap \frac{3}{2}$ seu $6 \sqcap 4 \wedge \frac{3}{2}$. Unde mirum non est, produci quodammodo diversa.

Cum Mens aliquid percipit in Materia, negari non potest, dum alia atque alia percipit, etiam in ipsa esse mutationem. Dum alius fit me major, crescendo, utique in me quoque aliqua accidit mutatio, cum mutata sit denominatio de me. Et hoc modo omnia in omnibus quodammodo continentur. Sed alia plane ratione in Deo, quam in Rebus, et in Rerum generibus, seu Mundis quam in singulis. Fiunt autem res non ex sola combinatione, formarum, in Deo, sed et cum subjecto. Subjectum ipsum seu Deus cum sua ubiuitate dat immensum, hoc immensum combinatum cum aliis subjectis, facit sequi Modos omnes posibles, seu Res in ipso. Varia resultantia ex formis combinata cum subjecto, faciunt resultare particularia. Quomodo res resultent ex formis, non aliter quam similitudine Numerorum ex unitatibus possum explicare, hoc adhuc discrimine, quod unitates omnes homogeneae, formae vero sunt differentes.

2 Sed (1) multitudo cum positione (2) diversitas L 6f. est, (1) eodem modo (2) produci (a) 20
idem (b) quodammodo L 9 major, (1) utique in ipso quoque (2) crescendo L 10 quoque (1)
aliquod (2) aliqua L 13 subjecto. (1) Deus combinat (2) Subjectum L 14 sua (1) immensit (2)
ubiuitate L 15 ipso. (1) Est ergo (2) Singulae formae resultantes combinatae (3) Varia ... combi-
nata L 16 particularia. (1) Quod (2) Quomodo L

76. DE PLENITUDINE MUNDI

[Frühjahr (?)] 1676

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 1, 14 c Bl. 8. 1 Zettel 17, 3 x 16, 5 cm. (Buchstabenreste an der Schnittkante.) 1 1/2 S.

E COUTURAT, *Opusc. et fragm.*, 1903, S. 10 f. (Teildruck).

5

Der Zettel trägt kein Wasserzeichen. Die Jahresangabe hat Leibniz nachträglich hinzugefügt. Aus inhaltlichen Gründen dürften diese Aufzeichnungen im Frühjahr 1676 geschrieben sein.

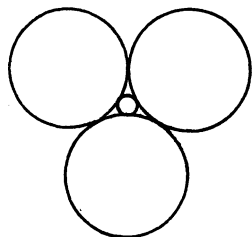
1676

Mihi videtur Omnem mentem esse omnisciam, confuse. Et quamlibet Mentem 10
simul percipere quicquid fit in toto mundo; et has confusas infinitarum simul varietatum perceptiones dare sensiones illas quas de coloribus, gustibus, tactibusque habemus. Tales enim perceptiones non uno constant actu intellectus, sed aggregato infinitorum; praesertim cum ad sensum alicuius coloris alteriusve rei perceptibilis, sit opus quodam temporis tractu. Tempus autem in infinitum divisibile, et certum est 15
quolibet momento percipere animam, alia atque alia, sed ex omnibus perceptionibus infinitis in unum confusis oriri rerum sensibilibus perceptiones. Sed existentiae, cogitationis ipsius, aliorumque id genus perceptio fit momento. Porro mirum non est quandam mentem percipere quae aguntur in toto mundo, quia nullum est corpus tam exiguum, quin posita Mundi plenitudine alia omnia sentiat. Itaque hoc modo mira 20
oritur varietas, quot enim mentes, tot diversae universi relationes; quemadmodum si urbs eadem e diversis locis spectetur, itaque plurium Mentium creatione Deus efficere voluit de universo, quod pictor aliquis de magna urbe, qui varias eius species sive projectiones delineatas exhibere vellet, pictor in tabula, ut Deus in mente.

Ego magis magisque persuasus sum de corporibus insecabilibus, quae cum non 25
sint orta per motum, ideo simplicissima esse debent ac proinde sphaerica, omnes enim aliae figurae subjectae varietati. Non ergo videtur dubitandum esse Atomos

2 1676 *erg.* L 10 omnisciam, (1) sim (2) *gestr.* | confuse L 13 non (1) una (2) uno L
17 infinitis *erg.* L 21 enim (1) relati (2) corpora (3) mentes L 23 voluit (1) quod possit (2) de L
23 urbe, (1) quia (2) qui L 26 per motum *erg.* L 27 esse (1) sphaeras (2) Atomos L 30

sphaericas infinitas. Si nullae essent Atomi omnia dissolverentur posito pleno. Rationale est plenum mirabile quale explico, quanquam meris ex sphaeris. Nullus enim locus est tam parvus quin fingi possit esse in eo sphaeram ipso minorem. Ponamus

hoc ita esse, nullus erit locus assignabilis vacuus. Et tamen Mundus erit plenus, unde intelligitur quantitatem inassignabilem esse aliquid. Diversi resistantiae gradus non possunt esse in primis et simplicissimis, explicanda enim causa varietatis. Est tamen ubi demonstrari potest varietas, ut globorum, nam posita plenitudine Mundi, necesse est globulos esse alios aliis minores in infinitum. Videndum an globulis tribuendus motus circa proprium centrum. Ex globulis solis explicari potest connexio cor-

porum, sine ullis hamis, uncisque, qui inepti et a rerum simplicitate et pulcritudine alieni. Causa autem connexionis, cum pilae majores separari non possunt facile quin motum mediocrium circumfusarum turbent, quae in earum locum succedere non possunt, ob interstitia non satis magna, inter globos majores, ita fit, ut globi valde parvi tantum transire possint, mediocrium vero circumfusorum turbetur motus, et omnia quasi removeantur, totaque horum mediocrium atmosphaera elevetur, quod non fieret si mediocria circumfusa in locum majorum se separantium succedere et inter eorum loca vacua transire possent. An difficilis explicationis, unde oriatur gyratio corporum mundanorum circa sua centra? nisi putemus id fieri ut in turbine quem pueri impellunt aliisque, omnia scilicet talia a caeteris non moveri tantum, sed et rotari. Mirum vero unde fiant periodi translatae, in motu circa suum centrum.

Quot sunt corpora insecabilia, tot sunt vortices, seu motus circumsectorum relatione ad unum quoddam variati. Discrimen est tamen inter corpus insecabile quietum per se, et motum tantum motu aliorum et inter id quod sponte sua in linea recta motum, caeteris motum imprimit. Nisi probabile putemus quodlibet insecabile moveri in linea recta, alia atque alia, nimirum nullam duci posse rectam quin alicuius insecabilis directioni sit parallela. Ubi porro discutiendum, an omnes directiones debeant esse aequiveloces. An forte mirabilis quaedam observabitur proportio, ut sint directionum velocitates in reciproca ratione magnitudinis, adeoque unaquaeque Ato-

7 enim (1) eius (2) causa L 8 ubi (1) pro (2) demonstrari L 9 est (1) pila (2) globulos L
 13 possunt (1), quin in earum locum aliae succe (2) facile L 15 globi (1) minores (2) valde L
 17 elevetur, (1) quia (2) quod L 23 sunt (1) vortices (a) tot (b) tot mentes (2) corpora L
 27 nimirum (1) tot esse rectas directrices quot parall (2) nullam L 27 quin (1) alicubi (2) alicuius L

mus aequali vi aget in universum. Hoc mihi pulcherrimum et summae rationi consentaneum videtur. Itaque parvae celerrime movebuntur.

Non assumo initio plenitudinem mundi, sed hoc tantum, quod facile quivis concedere se posse videt, ut scilicet in loco quolibet intelligi posse natate sive includi corpus aliquod loco ipso minus. Hoc jam uno posito, quod nullus sit locus in quo non existat aliquod corpus ipsi aequale vel ipso minus, sequitur nullam assignabilem Mundi partem esse vacuum, non tamen ideo dico spatium et corpus esse coextensa; imo contra sequitur non esse coextensa, quia sphaerae quotcunque non replent totum. Omnes tamen vacuitates in unum collectae non majorem haberent rationem ad spatium quoddam assignabile, quam angulus contactus ad rectilineum.

77. GUILIELMI PACIDII DE RERUM ARCANIS

[Frühjahr 1676 (?)]

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 7 A Bl. 8. 1 Zettel 9, 5 x 16, 3 cm. 2 S.

E GERHARDT, *Philos. Schr.* 7, 1890, S. 51 Anm.

Bereits am 11. Februar 1676 erwägt Leibniz (vgl. N. 60, Fußnote 1), seine Gedanken unter dem Titel *Elementa philosophiae arcanae, de summa rerum* darzustellen. Das hier abgedruckte Programm dürfte sachlich wie zeitlich in den gleichen Zusammenhang gehören. N. 78 vom Oktober 1676, von Leibniz auch als *Dial. Mot.* gekennzeichnet, könnte die Ausführung von Punkt 7 enthalten. Vgl. auch VI, 2 N. 59.

Guilielmi Pacidii de Rerum Arcanis.

- 1) De Arte Rationis et Methodo inveniendae veritatis.
- 2) De Lingua Rationali, et de Artibus characteristica et combinatoria.
- 3) De Algebrae imperfectione et novo quodam Analyseos genere et de abdita Geometria.
- 4) De vera Metaphysica, deque idea et existentia Dei.¹

¹ *Am Rande*: NB.

2 Itaque (1) minima (2) parvae L 5 locus (1) tam par (2) in L 20 (1) Dialogi (2) Guilielmi

- 5) De animabus, quod omnia sint animata,² sola autem immortalis reminiscatur sui.
- 6) Labyrinthus prior, seu de Fato, Fortuna, Libertate.
- 7) Labyrinthus posterior, seu de Compositione continui, tempore, loco, motu atomis, indivisibili et infinito. 5
- 8) Geometria motus seu linearum determinationes, centrobaryca, revocatio motus ad calculum.
- 9) Physica motus seu de potentia et concursu ac reactionibus.
- 10) De artibus Mechanicis, seu de motuum coordinationibus, pro corporum figura et consistentia et potentia. 10
- 11) Hypothesis Physica demonstrativa deque artibus physicis.
- 12) De abditis rerum causis et Medicina dogmatica constituenda.
- 13) De Naturae arcanis et corporum exaltatione et Tinctura.
- 14) De Luce Mentium et Amore Dei super omnia.
- 15) Demonstrationes Catholicae, seu de vera Ecclesia et Caritate. 15
- 16) De Iustitia et novo Codice.
- 17) De Majestate et Republica.

² *Am Rande*: NB.

Pacidii L 21 1) (1) de (inquirenda) (2) de (a) M (b) Arte L 21 inveniendae *darüber* <(ideae)> *erg. u. gestr.* L 22-24 <Vicquefort -> *am Rand gestr.* L 23 Analyseos (1) geometricae (2) genere et (a) Geometriae abditae (b) de L 25 deque (1) existentia Dei et (2) idea L 25 Dei (1) 5) Labyrinthus (a) seu de (aa) Tempore Loco, Mutat (bb) compositione continui, tempore, loco, motu atomis. 6) (b) prior, seu de Fato, (aa) libertate, (bb) et libertate. (cc) Fortuna, libertate. 6) Labyrinthus posterior, seu de Compositione continui, tempore, loco, motu, atomis, indivisibili et infinito; | verbo: *Metaphysica motus gestr.* | 7) De animabus, quod omnia sint animata (aaa) sed (bbb) omnesque animae sint im- 25 mortales, sola autem humana reminiscatur sui (ccc) sola autem immortalis reminiscatur sui (2) 5) De L 7 calculum. (1) 9) De (a) arte mechanica (b) artibus Mechanicis, seu de motuum coordinationibus, | pro corporum figura et consistentia et potentia *erg.* | 10) Physica motus seu de potentia et concursu ac reactionibus. (2) 9) Physica L 11 demonstrativa (1) de dog (2) deque L 11 physicis. (1) 12) De naturae arcanis, et corporum exaltatione. 13) De Luce mentium. 14) Ethica sive demonstrationes Catho- 30 licae de vera Ecclesia et amore DEI. 15) De Caritate et Republica. 16) de Sapientia et Felicitate. (2) 12) De L 12 et (1) recepta (2) Medicina L 13 exaltatione et (1) phi (2) Medicina (3) subjecto Philosophorum (4) Tincturis (5) Tinctura L 15 et (1) Unitate (2) Caritate L 16 et (1) Repu (2) Legibus 17) (3) Legibus (4) novo L 17-S. 528,1 De (1) Republica (2) Majestate et (a) suprematu (b) Republica | et *gestr.* | (aa) 18) (aaa) De Censura morali (bbb) De educatione juventutis et re literaria. 19) 35 De Censura morum et casibus conscientiae. 20) De societate Theophilorum, et perfectione christiana. 21) Votum, sive fabula de emendatione rerum (bb) 19) De Prudentia (aaa) pra (bbb) nec (ccc) pragmatica L

- 19) De Prudentia pragmatica, et historia nostri temporis.
 20) De rebus Oeconomicis, deque incrementis civitatum, opificiisque et re mercatoria. 5
 21) De arte ac disciplina militari ac bello sacro.
 22) De educatione, literis et linguis.
 23) De censura morum et casibus conscientiae.
 24) De societate Theophilorum et perfectione Christiana.
 25) Votum: sive fabula de emendatione rerum generali, et Historia seculi sequentis, incipit anno 1730.
 26) Spes sive carmen de futura vita. 10

78. PACIDIUS PHILALETII

[29. Oktober - 10. November] 1676

Überlieferung:

- L*¹ Konzept: LH XXXV 10, 11 Bl. 35-46. 6 Bog. 4°. 23 S. (Unsere Druckvorlage ab S. 568 Z. 1.) 15
*L*² verb. Teilreinschrift des Anfangs von *L*¹: LH XXXV 10, 11 Bl. 31-32. 2 Bog. 4°. 4 S. (Bis S. 533 Z. 17.)
I verb. Reinschrift von *L*² und des größten Teils von *L*¹: LH XXXV 10, 11 Bl. 1-30. 15 Bog. 4°. 59 S. (Unsere Druckvorlage bis S. 567 Z. 29.)
E COUTURAT, *Opusc. et fragm.*, 1903, S. 594-627. 20
 Übersetzung: ENGELHARDT, *Schöpfer. Vernunft*, 1951, S. 102-167.

Der Dialog entstand im Oktober 1676 (alter Stil) auf dem Schiff, mit dem Leibniz von England nach Holland fuhr (vgl. Fußnote 1), wahrscheinlich während des Wartens auf Fracht und gutes Wetter. Leibniz ging am 29. Oktober an Bord, das Schiff verließ die Themsemündung am 11. November (vgl. I, 2 N. 1). Der auf den einzelnen Bögen des Konzeptes als *Dial. Mot.* und in der Reinschrift am Rande als *Prima de Motu Philosophia* bezeichnete Dialog könnte die Ausführung von Punkt 7 des Planes (N. 77) darstellen. Im Konzept hat Leibniz die auftretenden Personen zunächst Pacidius, Polybius, Terentius und Gallutius genannt; erst gegen Ende des Dialogs (ab S. 558 Z. 5) hat er Polybius in Charinus und Terentius in Theophilus umbenannt und die Namen anschließend durchgängig geändert. 25

2 Oeconomicis, (1) et (2) deque (a) commerciis (b) Opific (c) Agricultura (d) Opificiis et commerciis. (e) re mercatoria (f) incrementis L 4 21) (1) De educatione juven (2) De L 5 22) . . . linguis. erg. L 6 (1) 22) (2) 23) L 7 (1) 23) (2) 24) L 8 (1) 24) (2) 25) L 9 incipit anno 1730. erg. L 30

Pacidius Philaethi.¹

Cum nuper apud illustres viros asseruissem, Socraticam disserendi methodum, qualis in Platonicis Dialogis expressa est, mihi praestantem videri: nam [et] veritatem animis familiari sermone instillari, et ipsum meditandi ordinem, qui a cognitis ad incognita procedit, apparere dum quisque per se nemine suggerente vera respondet, modo apte interrogetur, rogatus sum ab illis, ut specimine edito rem tantae utilitatis resuscitare conarer, quae ipso experimento ostendit indita mentibus scientiarum omnium semina esse. Excusavi me diu, fassus difficultatem rei majorem quam credi possit; facile enim esse dialogos scribere, quemadmodum facile est temere ac sine ordine loqui; sed oratione efficere, ut ipsa paulatim e tenebris eniteat veritas, et sponte in animis nascatur scientia, id vero non nisi illum posse, qui secum ipse accuratissime rationes inierit, antequam alios docere aggrediatur. Ita resistantem me hortationibus, arte circumvenerunt amici: sciebant diu me de motu cogitasse, atque illud argumentum habere paratum. Forte advenerat juvenis familia illustris caeterum

¹ In *L' am Rande*: Scripta in navi qua ex Anglia in Hollandiam trajeci. 1676. 15 Octob.

In *1 am Rande*: Prima de Motu Philosophia

Weiter unten: Consideratur hic natura mutationis et continui, quatenus motui insunt. Supersunt adhuc tractanda tum subjectum motus, ut appareat cuinam ex duobus situm inter se mutantibus ascribendus sit motus: tum vero motus causa seu vis motrix.

1 Pacidius Philaethi S. *L' u. L'* 2 nuper *erg. L'* 2 f. disserendi rationem | qualis . . . est *erg.* | *L'* 3 nam veritatem 1 ändert Hrsg. nach *L' u. L'* 4 sermone (1) influere (2) | instillari *erg.* | *L'* 5 procedit, (1) apparere, dum quisque per se nemine (a) docente (b) suggerente (aa) recte respondet (bb) vera respondet, modo recte interrogetur (cc) recte respondet aptis interrogationibus (2) apparere *L'* 25 6 interrogetur, | et quasi manu ducatur *erg. u. gestr.* | (1) haec inquam (cum) (2) rogatus *L'* 6 ab (1) amicis (2) | illis *erg.* | *L'* 7 conarer (1). Excusavi (2), quae *L'* 10 loqui, (1) sed (2) Ita loqui, ut (a) ordine non interrupto assurgere (b) docere potius quam convincere, et animo potius attento satisfacere quam auribus modulata oratione placere (3) sed | (a) (cl) (b) lucida *gestr.* | oratione *L'* 10 f. et velut (1) non quae (2) sponte *L'* 11 f. accuratissime (1) meditatatus sit (2) rationes inierit, *L'* 14-S. 530,3 paratum (1) adduxerunt ergo mihi juvenem ingeniosum ac discendi cupidum eo consilio (2) Forte Lutetiam 30 venerat juvenis Germanus ingeniosus ac discendi cupidus qui militiam | cum laude ac successu *erg.* | secutus et tacticæ atque poliorceuticæ artis peritus elementa prima Arithmeticæ ac Geometriæ attigerat. (3) Forte advenerat juvenis familia illustris, caeterum ingeniosus ac discendi avidus, qui | cum *erg.* | in 35 tenera aetate (a) castra secutus. (b) nomen militiae dedisset successibusque (aa) mature (bb) egregiis (aaa) mature inclaruerit. Hic | (bbb) tempestive inclaruisset *erg.* | maturescente annis iudicio tacticæ atque poliorceuticæ artis studio elementa Arithmeticæ ac Geometriæ (aaaa) attigerat (bbbb) discebat (cccc) at- tigerat | ut . . . jungeret *erg.* | *L'* 14-S. 530,1 caeterum ingeniosus ac *L' u. L'*

curiosus ac discendi avidus, qui cum in tenera aetate nomen militiae dedisset, successibusque egregiis inclaruisset, maturescente cum annis iudicio elementa Geometriae attigerat, ut vigori animi artem atque doctrinam jungeret. Is Mechanicam Scientiam sibi deesse quotidie sentiebat, et in scriptoribus hujus artis plerisque, non nisi pauca et vulgaria de elevandis ponderibus et quinque potentiis, quas vocant, 5 tradi; at fundamenta scientiae generalioris non constitui, sed nec de ictu ac concursu, de virium incrementis ac detrimentis, de medii resistentia, de frictu, de arcibus tensis et vi quam Elasticam vocant, de cursu ac undulationibus liquidorum, de solidorum resistentia, aliisque hujusmodi quotidianis argumentis, certa satis praecepta tradi 10 querebatur. Hunc mihi adduxere amici, atque ita instruxere, ut paulatim irretitus in colloquii genus laberer, quale toties laudaveram, quod illis ita successit, ut consumptis frustra tergiversationibus accenso omnium studio tandem obsequi decreverim.

Charinum (hoc advenae nomen erat) adduxit mihi Theophilus, senex egregio iudicio ad omne argumentum paratus, qui consumpto in negotiis flore aetatis, opibus atque honoribus partis, quod reliquum vitae quieti animi atque cultui Numinis 15 dare decreverat, vir pietatis solidae interiore quodam sensu, et communis boni studio accensus, cujus augendi, quoties spes affulgebat, neque opibus ille neque laboribus parcebat. Arcta mihi cum eo familiaritas, et non injucunda consuetudo erat: multus tunc forte de Republica sermo, et infidis historiarum monumentis, quae rerum gestarum simplicitatem fictis causarum narrationibus corrumpere, quod ille in negotiis 20 quibus ipse interfuerat, accidisse luculenter ostendebat. Ego cum viderem cum Theophilo ac Charino advenisse Gallutium virum insignem, in experimentis exercitissimum, et singulares corporum proprietates doctum, rei vero medicae peritia imprimis admirabilem, et successibus clarum, quoties flagitantibus amicis, quanquam a

3 f. | Is *erg.* | (1) Mechanicem autem (2) Mechanicam (a) artem (b) scientiam L' 4 hujus ... 25 plerisque *erg.* L' 5 et vulgaria *erg.* l 5 f. vocant, (1) nihil (2) extare (3) tradi, at (a) scientia (b) fundamenta scientiae (aa) generalis (bb) generalioris ... nec L' 9 argumentis (1) extare (2) certa ... tradi L' 10 adduxere (1) eo consilio, ut labente sermone (a) insensibiliter (b) paulatim irretitus explicandae rei studio, facilius procedente colloquio persuaderi possem ad totum nego (2) | amici *erg.* | L' 11 laudaveram. (1) Iuveni Polybio (2) Quod L' 12 tandem | famae meae periculo *erg.* u. *gestr.* | obsequi L' 13 Theophilus (1) vir in literis mediocris, sed (2) senex L' 15 animi ... Numinis *erg.* L' 16-18 decreverat | (1) Magnae (2) vir ... | interiore ... sensu *erg.* | ... parcebat. *erg.* | (a) Multa (b) Arcta L' 18 erat (1) saepe (2) multus tunc forte L' 19 quae (1) res gestas artific (2) rerum L' 21 f. viderem (1) adesse (2) cum Terentio ac Polybio venisse Gallutium L' 22 f. virum (1) mira naturae (2) illustrem (3) insignem | in *erg.* | experimentis (a) versatum (b) exercitissimum L' 23 et (1) singularibus (2) 35 singulares L'

medici nomine ac professione et omni lucro alienus, remedia dederat; hujus causa a Republica ad Philosophiam, non invito Theophilo, sermonem ita flexi:

Pacidius: Quod de historia civili ais, Theophile, corrumpi ab illis, qui ex conjectura causas occultas eventuum conspicuorum fingunt, id in historia naturali etiam periculosius fieri Gallutius noster saepe questus est. – Gallutius: Ego certe saepe optavi, ut observationes naturales, et inprimis historiae morborum nobis exhiberentur nudaе et ab opinionibus liberae, quales Hippocraticae sunt, non Aristotelis, non Galeni, non recentioris alicujus sententiis accommodatae: tum demum enim resuscitari poterit philosophia, cum fundamenta solida jacta erunt. – Theophilus: Non dubito quin regia sit via per experimenta, sed nisi ratiocinatio eam complanaverit, tarde proficiemus et post multa secula in initiis haerebimus. Quam multas enim observationes praeclaras apud Medicos congestas habemus, quot elegantia Chymicorum experimenta feruntur, quanta rerum sylvae a Botanicis aut Anatomicis suppeditatur, quibus miror philosophos non uti, nec ducere ab ipsis, quicquid inde duci potest: quod si facerent, forte haberent in potestate multa quae sibi deesse queruntur. – Pa.: Sed nondum extat ars illa, per quam in naturalibus ducatur ex datis quicquid ex illis duci potest, quemadmodum id ordine certo in Arithmetica atque Geometria praestatur. Geometrae enim proposito problemate vident an sufficientia habeant data ad ejus solutionem, ac viae cuidam tritae atque determinatae insistentes, omnes problematis conditiones tamdiu evolvunt, donec ex ipsis quaesitum sponte prodeat sua. Hoc ubi in naturali philosophia praestare didicerint homines, (discent autem ubi meditari volent) mirabuntur forte multa a se tamdiu ignorata, quod non ignaviae aut caecitati antecessorum, sed methodi verae defectui tribui debet, quae sola lucifera est. – Charinus: Si mihi talium inexperto sententiam dicere permittitis, asseverarim a Geometria ad Physicam difficilem transitum esse, et desiderari scientiam de motu, quae materiam formis, speculationem praxi connectat, quod experimentis qualibuscunque tyrocinii castrensium didici: Saepe enim mihi machinas novas et jucunda quaedam artificia tentanti successus defuit, quod motus ac vires non perinde ac figurae et

1 f. a Republica erg. L' 4 occultas erg. L' 4 id (1) a Medicis (2) in L' 8 non (1) Paracelsi (2) Hermeticorum (3) Democrit (4) alterius recentioris sententiis L' 11 haerebimus (1) Pol (2) Pa (3) 30 Polyb. (a) Cre (b) Si mihi permitt (4) Quam L' 15 f. | quod si facerent fortasse haberent . . . | multa erg. | . . . queruntur erg. | (1) Polyb. Si mihi talium rudi apud vos sententiam meam (2) Pacid. L' 20 conditiones |, omniaque data gestr. | tamdiu L' 20 donec quaesitum L' 24 talium (1) rudi (2) inexperto L' u. L' 25 Physicam (1) | ingentem gestr. | esse saltum (2) difficilem L' 26 materiam formis, erg. L' 26 connectat: (1) quod mihi homini militari (2) quod L' 28 ac vires erg. L' 35

corpora delinearī atque imaginationi subjici possint. Quoties enim structuram aedificii aut munimenti formam animo conceperam, initio quidem exiguis modulis ligneis aliave ex materia confectis cogitationi fluctuanti subveniebam; postea provector delineationibus in plano factis ad solida repraesentanda contentus eram; denique eam imaginandi facilitatem paulatim nactus sum, ut rem totam omnibus numeris absolutam, omnesque eius partes ad vivum expressas animo formarem, et velut oculis subjectas contemplerer. Sed cum de motu agebatur, omnis mea cura atque diligentia irrita fuit, neque unquam assequi potui, ut virium rationes atque causas imaginatione comprehendere, ac de machinarum successu judicare liceret, semper enim in ipso motus inchoandi initio haesi, nam quod toto reliquo tempore evenire debebat, jam momento primo fieri quodammodo debere animadvertēbam. Circa momenta autem atque puncta ratiocinari, id quidem supra meum captum esse fatebar. Quare a rationibus depulsus ad experientiam meam atque alienam redactus sum, sed quae nos saepe fefellit, quoties eorum, quae experti eramus, falsas causas pro veris sumseramus, atque inde argumentum ad ea quae nobis similia videbantur porrexeramus. – Pa.: Praeclara nobis narras, Charine, et unde mihi ingeniis aestimandis sueto quid a te expectari possit si recte ducaris, judicare facile est. Gaudeo enim impense, quod tua experientia didicisti vires ac motus non esse rem subjectam imaginationi, quod magni momenti est in philosophia vera. Quod autem de necessitate doctrinae motuum ad naturalem philosophiam ais, verissimum est, sed iis non adversatur, quae supra dixi de Logica ante omnia constituenda. Nam Scientia rationum generalium, immersa naturis mediis, ut veteres vocabant, id est figuris (quae per se incorruptibiles atque aeternae sunt) velut corpore assumpto, Geometriam facit. Eadem caducis atque corruptibilibus sociata ipsam constituit scientiam mutationum sive motuum de tempore,

2 f. ligneis aut cereis | aliave ... confectis *erg.* | L' 3 fluctuanti *erg.* L' 3 f. provector ... 25
 denique *erg.* L' 7 motu | ac machinis *gestr.* | agebatur L' 8 ut (1) conciperem motus ac (2) virium
 L' 10 haesi, et quod L' u. L' 12 puncta (1) ratiocinari, id (2) tuto ratiocinari, L' 12 meum
erg. L' 12-15 | Quare ... nos (1) in porrigend (2) saepe ... veris (a) simili (b) sumseramus ...
 porrexeramus *erg.* | L' 16 sueto (1) de genio tuo (2) quid L' 19 de (1) scientia motuum ad (2)
 necessitate L' 21 f. immersa (1) figuris (2) | imaginibus *erg.* | ac quodammodo incorporata Geometriam 30
 constituit, eadem in ca (3) substantiis mediis, (4) naturis mediis (a) ac quodam velut corpore assumpto (b)
 id est (aa) spat (bb) figuris (c) ut L' 23 *Am Rande:* (Botskiel trocken) anstieg an Wellen (-) bey
 Erdbeben *gestr.* L' 23 f. atque (1) corruptibilibus (2) mutabilibus sociata L' 24 scientiam (1) muta
 (2) actionum sive (3) mutationum L'

22 naturis mediis: vgl. ARISTOTELES, *Metaphysica* I 6, 987 b 14-18; I 9, 991 b 27-29; II 2, 997 a 34 - b 3, 12-14, 998 a 7-9.

vi, actione. Itaque quemadmodum recte Geometriam esse Logicam Mathematicam egregius nostri seculi philosophus ² dixit, ita Phoronomiam esse Logicam Physicam audacter asseverabo. - Cha.: Magno me beneficio affeceris, Pacidi, si aliquam in hoc argumento mihi lucem accenderis. - Ga.: Diu est, quod nobis meditationes tuas de motu promittis: tempus est ut satisfacias expectationi nostrae, nisi arculae tuae, qua chartas recondis, vim a nobis adhiberi mavis. - Pa.: Reperietis in ea pro thesauro, quod ajunt, carbones; pro elaboratis operibus schedas sparsas, et subitaneorum meditationum vestigia male expressa, et memoriae tantum causa nonnunquam servata. Quare si quid a me desiderabatur dignum vobis, dies mihi dicendus erat. - Th.: Post tot interpellationes paratum esse oportet debitorem, nisi malum nomen audire velit. - Ga.: Veritatis assequendae causa societas inter nos contracta est, actionem autem pro socio scis, Pacidi, non ultra esse quam in id quod facere possis. Quantum autem possis, tuae fidei committimus, ut agnoscas liberalitatem nostram. Scilicet contenti erimus solutione per partes; fac tantum ne Charinum studio ardentem frustra ad te adduxerimus. - Ch.: Ego amicorum postulationibus preces meas jungo, nec absolutum opus, aut continuum sermonem flagito, sed instructiones fortuito nascentes, ut sermonis occasio tulerit. - Th.: Meministi, Pacidi, quid nobis saepe de Socraticis Dialogis praedicaveris: quid obstat quominus nunc tandem earum utilitatem exemplo discamus, nisi forte Charinum infra Phaedonem aut Alcibiadem ponis, quibus ille neque ingenio neque animis neque fortuna cedit. Pa.: Video vos meditados atque instructos venisse ad me circumveniendum: quid agam? dum alius mecum lege agit, alius precibus non minus valituris tarditatem meam expugnat. Fiat, ut jubetis; permitto me voluntati vestrae; sed qualiscunque successus erit, periculo vestro erit, neque enim illum aut sententiis meis (quarum in ea festinatione ne meminisse quidem satis possum) aut Socraticae methodo (quae meditatione opus habet) praejudicare volo. Caeterum res omnis ad te redit, Charine. - Ch.: Quid ita? - Pa.: Quia tute te

² *In l am Rande: Galilaeus*

1 esse erg. L² 5 nisi aliquando arculae L¹ 8 expressa, (1) memoriae causa servata. (2) et ... servata. L¹ 10 esse (1) decet (a) cred (b) debitorem L¹ (2) oportet (a) creditorem (b) debitorem L² 15 nec | a te gestr. | absolutum L¹ 16 flagito, (1) sed ut res dabit (2) suffecerit (3) sed L¹ 17 tulerit. 30 Ende von L² 18 f. utilitatem experientia discamus L¹ 19 forte (1) Polybium infra Phaedonem aut (Cebem) |(2) Charinum ... Alcibiadem erg. | habes, quibus L¹ 21 me | arte gestr. | circumveniendum L¹

1 f. dixit: bei Galilei nicht gefunden.

docebis, haec enim Socratica methodus est. – Ch. : Qui possim discere ab ignaro. – Pa. : Disces a te, nec ab ignaro, plura enim scis, quam quorum meministi. Ego tantum reminiscendi eorum quae scis, et inde ducendi quae nescis occasionem dabo, et ut Socrates ajebat, gravido tibi atque parturienti obstetricio munere adero. – Ch. : Grave est, quod a me postulas, ut ignorantiam meam utcunque silendo tectam, pro- 5 dam sermone. Ga. : Si Pacidio credimus, scientiam tuam ipse mirabere. – Ch. : Quanquam magnus mihi sit autor Pacidius, praesentior tamen est conscientia mei. – Pa. : Nondum expertus es, Charine, quid per te possis; tentanda aliquando fortuna est, ut scias ipse quanti tibi esse debeas. – Th. : Age, Charine, permitte te nobis, neque intercede diutius utilitati tuae ac voluptati nostrae. – Ch. : Pareo vobis, quanquam 10 periculo opinionis, quam de me habere potuistis, quantulacunque enim fuerit certe experimento adhuc amplius minuetur. Sed ingenui est fallere nolle. Itaque facile patiar, ut de me sentiatis, ut res est, dummodo haerenti subveniatis et proficiendi occasionem detis. – Pa. : Id faciemus, quantum in nobis erit. Tantum mihi si placet responde interroganti. Quoniam de motu tractare nobis propositum est, quaeso, Charine, dic nobis quid motum esse putes. – Ch. : Qui possum ab initio dicere, quod vix in progressu multa industria erui posse arbitrabor. – Pa. : Nonne motum aliquando cogitasti? – Ch. : Perinde est ac si quaeras an sensibus ac ratione usus sim. – Pa. : Dic ergo nobis quid animo obversatum sit cum de motu cogitares. – Ch. : Difficile est id statim colligere atque ex tempore explicare. – Pa. : At tenta tamen, neque enim 20 periculum est errandi, quicquid enim per motum a te intelligi dicas, perinde erit; dummodo non in progressu aliquid assuas, quod in ea notione quam sumsisti non contineatur. – Ch. : Id cavere vestrum est, ego motum esse arbitror: mutationem loci, et motum in eo corpore esse ajo, quod locum mutat. – Pa. : Euge Charine, liberaliter et ingenue facis, quod nobis statim exhibes, quae vix multis interrogatio- 25 nibus extorquere sperabam: fac modo ut integrum sit beneficium tuum. – Ch. : An aliquid amplius adjiciendum putas? – Pa. : Non utique, ubi quae dixisti intellexerimus. – Ch. : Quid vero clarius quam mutatio, quam corpus, quam locus, quam inesse.

13f. subveniatis | ac proficiendi ... detis erg. | L' 18 an (1) ratione (2) sensibus ac ratione L' 21 enim (1) motum esse dicas, (2) per ... dicas, L' 22f. non continetur. Ch. L' 23 motum 30 definiri posse arbitror: L' 23f. mutationem | continuatam erg. u. gestr. | loci (1) corporis in quo (a) inesse motus (b) motus esse dicitur (2) Et (a) corpus (b) motum ... mutat L' 26 extorquere (1) putabam (2) sperabam L' 28 inesse. (1) Pa. Nescio quae sit tarditas mea, ut saepe aegre comp (2) Pa. Quaeso tardita (3) Pa. L'

3f. Vgl. PLATON, *Theaetetus*, 148 e 6-149 a 4 u. 151 b 7-c 1.

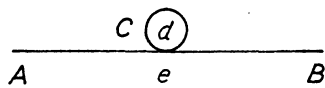
- Pa.: Ignosce tarditati meae, quae facit, ut nec ea intelligam, quae aliis clarissima videntur. - Ch.: Ne illude quaeso. - Pa.: Obsecro te Charine, ut persuadeas tibi nihil alienius esse ab ingenio meo, et sinceram esse professionem haesitationis meae. - Ch.: Tentabo explicare sententiam, si interrogaveris. - Pa.: Recte. Statum mutationis nonne statum quendam rei esse putas? - Ch.: Puto. - Pa.: Differentem a priore 5 rei statu ante mutationem, cum omnia adhuc integra essent? - Ch.: Differentem. - Pa.: Sed et ab eo qui erit post mutationem? - Ch.: Haud dubie. - Pa.: Vereor, ne id nos conjiciat in difficultates. - Ch.: Quas obsecro? - Pa.: Permittisne mihi exempli electionem? - Ch.: Non habes opus permissione. - Pa.: Mors nonne mutatio est? - Ch.: Haud dubie. - Pa.: Actum ipsum moriendi intelligo. - Ch.: Et ego eundem. - 10 Pa.: Qui moritur vivitne? - Ch.: Perplexa est quaestio. - Pa.: An qui moritur mortuus est? - Ch.: Hoc impossibile esse video. Mortuum enim esse significat mortem alicujus esse praeteritam. - Pa.: Si mors mortuo praeterita est, viventi erit futura, quemadmodum nascens nec nasciturus est nec natus. - Ch.: Videtur. - Pa.: Non ergo qui moritur vivit. - Ch.: Fateor. - Pa.: Moriens ergo nec mortuus est, nec 15 vivus. - Ch.: Concedo. - Pa.: At videris concessisse absurdum. - Ch.: Nondum absurditatem animadverto. - Pa.: Nonne vita in certo aliquo consistit statu? - Ch.: Haud dubie. - Pa.: Hic status aut existit aut non existit. - Ch.: Tertium nullum est. - Pa.: In quo non est hic status id vita carere dicimus. - Ch.: Esto. - Pa.: Nonne mortis momentum illud est, quò quis incipit vita carere. - Ch.: Quidni. - Pa.: Aut 20 quo desinit vitam habere. - Ch.: Perinde est. - Pa.: Quaero an hoc momento absit an adsit vita. - Ch.: Video difficultatem, neque enim ratio est cur alterum prae altero dicam. - Pa.: Opus est ergo, ut neutrum dicas aut utrumque. - Ch.: Sed tute mihi exitum hunc interclusisti. Nam satis video, statum aliquem necessario adesse aut abesse, neque simul adesse et abesse, vel nec adesse nec abesse. - Pa.: Quid ergo. - 25 Ch.: Quid? nisi me haerere. - Pa.: Quid si ego quoque? - Ga.: Siccine nos deseris

3 professionem (1) cum obscuritatem me hic invenire dico (2) obscuritatis, <ti> (3) haesitationis meae 1 4f. Recte. Mutationem nonne L' 5f. priore ante L' 7 et erg. L' 11 An (1) obiit (2) qui L' 13 Pa. (1) Pari utique jure mortem dicemus viventi esse futuram. (2) Si L' 13f. viventi (1) esse futura (2) erit | futura erg. |, ... natus L' 16 vivus. (1) Po. Nonne id absurdum putas (2) Ch. L' 30 17 absurditatem (1) video (2) animadverto a 1 17 Pa. (1) alio forte exemplo opus est, ut agnoscas. Nonne (2) Nonne L' 18 Tertium (1) non datur (2) nullum L' 20 quis (1) desinit habere vitam (a) in (b) aut (2) incipit L' 22 difficultatem, (1) nam si dicam jam adesse adhuc vitam (2) neque L' 23 dicam. (1) Et si abest vita, momento quo desinit, utique jam desiit (2) Pa. L' 25 simul (1) aut adesse aut abesse, (2) et ... abesse, L'

Pacidi. - Pa.: Saepe fassus sum magnas esse circa principia difficultates. - Ga.: Cur nos in locum tam lubricum duxisti, si labantes sustentare non posses. - Pa.: Sed tanti erat agnoscere difficultatem. - Th.: Si te novi, Pacidi, non utique quievisti antequam tibi satisfaceres, neque enim in haec hodie primum incidisti; quare tempus est ut sententiam tuam nobis edisseras. - Pa.: Si vobis obsequar, amici, in portu naufragium fecero nondum provectus in plenum mare. - Th.: Quid ita. - Pa.: Quia methodi Socraticae leges violavero, qua primum die eam vobis hortantibus attentavi. - Th.: Id nolim equidem. - Pa.: Quare sententiam meam desiderare non debes, Charini est hortante me invenire veritatem, non a me quaerere inventam, neque enim illi fructum methodi, aut successus voluptatem invidere debemus. - Ga.: Fac obsecro ut gustare incipiamus, quos narras fructus. - Pa.: Tentabo, atque ita porro quaeram; dic mihi Charine, putasne aliquos esse mortuos, qui vixerant. - Ch.: Certum hoc est, quicquid argutemur. - Pa.: Desiitne aliquando vita? - Ch.: Desiit. - Pa.: Ergone aliquod ultimum vitae momentum fuit. - Ch.: Fuit. - Pa.: Rursus Charine, putasne aliquos vixisse qui nunc mortui sunt. - Ch.: Certum est hoc quoque, imo idem priori est. - Pa.: Sufficit certum esse. Ergone status mortui coepit. - Ch.: Coepit. - Pa.: Et primum aliquod hujus status momentum sive initium fuit. - Ch.: Fuit. - Pa.: Superest hoc unum mihi respondeas, idemne sit ultimum momentum vivendi, et primum momentum non vivendi. - Ch.: Si nihil asserendum est quam quod certo comprehendimus, id quidem asseverare non ausim. - Pa.: Gratulor tibi Charine,

4f. | quare... edisseras *erg.* | (1) Pa. Nihil impraesentiarum aliud habeo, quam mutationem ipsam per se, seu statum medium inter esse et non esse, sive inter (a) statum priorem (b) absentiam et praesentiam cuiusdam qualitatis impossibilem esse | videri *erg.* | . Po. Si mutatio ipsa quiddam impossibile atque imaginarium est, erit et motus. Pa. Aut si motus est aliquid, non erit mutatio quemadmodum tu (aa) definis (bb) definivisti. (2) Gall. Si nullum est momentum mortis, utique (a) nulla est mors. (b) nemo mortuus est unquam. Pa. Erit momentum mortis, si mortem esse dicamus ultimum (aa) vitae (bb) vivendi momentum, aut primum (aaa) (mortalitatis) (bbb) non-vivendi. Te. Indues te in easdem difficultates. Pa. Non puto si hoc unum adjecero, mihi non videri idem ultimum (aaaa) vitae (bbbb) momentum vivendi et primum non vivendi. Po. Concludemus (3) Pa. Videtur ergo certo concludi posse (a) Mutationem (b) esse (aa) Ens imp (bb) rem impossibilem (4) Pa. L' 6 fecero. Ter. L' 8 Ter. 30 (1) quasdam leges (2) Id L' 8f. debes, (1) Pacidii est (2) Charini... me L' 9 inventam (1) : non debet ille fructu methodi privari et voluptate inveniendi. (2) Nec ei L' (3) neque enim illi L' 10 debemus. (1) Polyb. Urbane admodum atque eleganter inventa tua mihi transscrib (2) Gall. L' 12 mihi (1) Pacidi, nonne certum est (2) Charine putasne L' 12 aliquos (1) fuisse (2) esse L' 13 argutemur. (1) Coepit (2) Ergo (3) Pa. L' 13 aliquando (1) statu vitae (2) vita L' 17 sive 35 initium *erg.* L' 18 respondeas, (1) unum atque idem sit (2) unum (3) idemne L' 18 ultimum (1) vitae momentum et primum (2) momentum L' 20 asseverare nondum audebo. Pa. L'

quod artem dubitandi, sane non exiguam, didicisti. Hic enim (fatebor tibi) aliquod
 iudicii tui experimentum capere volui. Sed dic mihi quaeso quid te hic tam cautum
 fecerit. - Ch. : Videbam inferre te velle, communi vivendi ac non vivendi momento
 eundem simul vivere ac non vivere. Quod absurdum esse agnosco. - Pa. : An rectam
 futuram fuisse putas illationem. - Ch. : Non puto ei resisti posse. - Pa. : Quid ergo de
 sententia sentis ex qua absurdum necessario sequitur. - Ch. : Absurdam esse. - Pa. :
 Ergo duo momenta se immediate sequi possunt, unum vivendi, alterum non-vivendi.
 - Ch. : Quidni, cum possint et duo puncta. Quod mihi opportune admodum in men-
 tem venit, cum rem quodammodo oculis subjiciat. Super tabula perfecte plana AB

feratur sphaera prorsus rotunda C; manifestum est non
 cohaerere sphaeram plano, neque extrema habere com-
 munita, alioqui unum sine altero non moveretur; mani-
 festum est tamen contactum non nisi in puncto esse, et
 extremum aliquod sive punctum sphaerae *d* ab extremo

sive puncto tabulae *e* non distare. Duo ergo puncta *d* et *e* simul sunt, etsi unum non
 sint. Pa. : Nihil planius aptiusque potuit dici. - Th. : Memini Aristotelem quoque
 Contiguum a Continuo ita discernere, ut Continua sint quorum extrema unum
 sunt, Contigua quorum extrema simul sunt. - Pa. : Eodem ergo modo dicemus
 cum Charino statum vivi mortuique tantum contigua esse, nec communia extrema
 habere. - Ch. : Urbane admodum me autorem citas, eorum quae tu in animo meo
 nasci fecisti. - Pa. : Jam dixi te sententias tuas tibi debere, occasiones mihi. Sed hoc
 in majoribus comprobabitur, quanquam eundem sit per gradus. - Ga. : Patere ergo
 ut quaeram, an ex his aliquid momenti cujusdam putes duci posse. - Pa. : Mirarer
 hoc te non jam dudum quaesivisse nisi te Gallutium esse nossem. Scio enim alioqui
 viris in naturae inquisitione et experimentorum luce versatis, haec aut inepta aut

esse. (1) Pa. Utri ergo momentum mortis ascribis | cum utrique non possis *erg.* u. *gestr.* | ? Po.
 Utrilibet, nam de nomine futura est quaestio: modo meminimus non posse (a) simul ascribi utrique. (b)
 ultimum ascribi primum. (2) Pa: L' 7 se *erg.* L' 7 unum | primum *gestr.* | vivendi alterum
 | ultimum *gestr.* | non vivendi *erg.* L' 9f. subjiciat. (1) Plano Tabulae marmoreae perfecte politae AB
 insistat sphaera ferrea prorsus (2) Super ... prorsus L' 9 über der Figur rechts offenes Quadrat und fast
 C berührende Parallele zu AB *gestr.* L' 12 alioqui (1) ab (2) unum (a) ab al (b) sine L' 13 tamen
 (1) tabulam (2) ex t (3) contactum L' 15 puncta (1) sphaerae et (2) d L' 21 Pa. (1) Recte (2)
 Nihil (3) Non certe suggerisse, tibi accusabor unquam (4) Quod respond (5) Jam L' 24 nisi ... esse (1)
 scirem (2) nossem *erg.* L' 24f. alioqui *erg.* L' 25 et (1) experimentis versatis (2) experimentorum
 ... aut (a) inania (b) inepta L'

certe inutilia videri. Sed acquiesces opinor, ubi consideraveris, cum de principiis agitur nihil parvum debere videri. – Ga.: Non sum adeo a rebus abstractis alienus, ut non agnoscam, tenuia omnium scientiarum initia esse velut stamina prima telae majoris. Sed cum sciam solere te paulatim viam ad majora moliri, praegustum aliquem expectabam qui dictis dicendisque luci esset. – Pa.: Non possum hic, Galluti, satisfacere desiderio tuo, nec si possem deberem. Non possum, quia ut venatores non certam semper ac designatam sequuntur feram, sed obvia saepe praeda contenti sunt; ita nos aliquando cogimur arripere veritates, ut quaeque primum occurrit, certi nunquam non lucrosam hanc esse capturam, et magno satis numero collecto, tum demum subductis rationibus recognitisque opibus nostris atque digestis majorem spe thesaurum reperiri. Adde quod non meo tantum arbitrio colloquium connectitur, sed Charini: responsionibus accommodandae sunt interrogationes meae. Si vero possem tibi jam tum ante oculos ponere futuri sermonis oeconomiam, etiam te iudice, ubi me audieris, non deberem: nonnunquam enim gaudemus falli, et major eventus gratia est, cum non expectatur. Scis circulatorum tum maxime oblectare, cum versis aliorum oculis spectatorum, inopinatum aliquid e pera velut e nihilo educunt. – Ga.: Hac spe non amplius interpellabere. – Pa.: Ad te igitur redeo Charine; conclusimus impossibilem esse statum mutationis. – Ch.: Ita certe si momentum mutationis pro momento status medii seu communis sumatur. – Pa.: At nonne res mutantur? – Ch.: Quis neget. – Pa.: Mutatio ergo est aliquid. Ch.: Certe. – Pa.: Aliud ab eo quod impossibile ostendimus, momentaneo scilicet statu. – Ch.: Aliud. – Pa.: An ergo status mutationis aliquem temporis tractum postulat. – Ch.: Videtur. – Pa.: Potestne aliquid pro parte existere aut non existere. – Ch.: Hoc clarius explicandum est. – Pa.: Potestne crescere aut decrescere veritas alicujus propositionis certo temporis tractu, quemadmodum aqua incalescit aut refrigeratur per gradus. – Ch.: Minime quidem. Puto enim totam statim falsam aut totam veram esse propositionem: nunc

7 ac (1) determinatam (2) designatam L' 8 cogimur | obvias *gestr.* | arripere L' 10 rationibus (1) ordinatisque (2) recognitisque L' 11 arbitrio (1) sermo (2) colloquium L' 12 interrogationes novae. Si L' 13 ponere omnem futuri L' 17 igitur *erg.* L' 17 Charine: (1) et quoniam conclusimus diversum esse vivendi u (2) conclusimus L' 18 esse mutationem. Ch. L' 19 medii | vel communis *erg.* | L' 21 ostendimus | statu scilicet momenti communis *erg.* | Ch. L' 21 ergo *erg.* L' 22 mutationis | momentaneus *gestr.* | aliquem L' 22 Ch. (1) Dubito (2) Videtur L' 23 parte (1) verum falsumve (2) existere L' 24 potestne (1) aliqua propositio aliqua alia (2) propositio eadem magis minusve vera esse (3) crescere L' 24 decrescere (1) veritatis (2) veritas L' 26 veram (1) fieri (2) esse L'

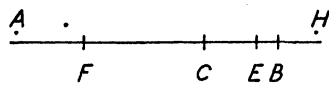
enim intelligo quaestionem. Ut cum aqua calida sit etsi magis magisque incalescat, uno tamen momento opus est, ut ex non-calida fiat calida vel contra, quemadmodum momento fit ex recto obliquum. - Pa.: Rursus ergo rediimus ad momentaneum mutationis statum, quem impossibilem esse apparuit. - Ch.: Nescio quomodo reciderimus in difficultates quibus exieramus.³ - Pa.: Si duorum hominum facultates non nisi uno obolo differant, poteritne unus dives censeri, quin idem et de altero iudicium fiat. - Ch.: Non poterit credo. - Pa.: Ergo unius oboli differentia divitem vel pauperem non facit. - Ch.: Non opinor. - Pa.: Neque unius oboli additio vel detractio divitem faciet non-divitem, aut pauperem non-pauperem.⁴ - Ch.: Non utique. - Pa.: Nemo ergo unquam fieri potest ex paupere dives vel ex divite pauper; quotcumque obolis datis vel ademptis. - Ch.: Quid ita obsecro? - Pa.: Pone pauperi obolum dari, an desiit pauper esse? - Ch.: Minime. - Pa.: Detur iterum obolus, aut tum desiit? - Ch.: Non magis. - Pa.: Ergo nec tertio obolo dato desinet pauper esse. - Ch.: Fateor. - Pa.: Par est ratio de alio quocunque: aut enim nunquam aut unius oboli adjectione desinet pauper esse. Pone millesimo pauperem esse desinere, non-gentesimo nonagesimo nono adhuc fuisse; utique unus obolus depulit paupertatem. - Ch.: Agnosco vim argumenti, et me ita delusum miror. - Pa.: Faterisne igitur aut nunquam aliquem divitem vel pauperem fieri aut fieri posse uno obolo addito vel detracto. - Ch.: Cogor fateri. - Pa.: A discreta ad continuam quantitatem argumentum transferamus, ut si punctum *A* ad punctum *H* accedat fiet aliquando ex non-

³ *In l am Rande*: ☉

⁴ *In L¹ am Rande*: Schwehr schiff. <wenn Wind> gegen ein ander schwehre fart leichter bleiben

I intelligo (*I*) propositionem. (2) | quaestionem. *erg.* | *L'* 2 fiat (*I*) supra (2) calida *L'* 2 *f.*, quemadmodum ... obliquum *erg.* *L'* 5 hominum (*I*) divitiae (2) | facultates *erg.* | *L'* 6 idem de *L'* 25 *7f.* divitem (*I*) ex non (2) vel *L'* 8 Neque | ergo *erg.* *u. gestr.* | unius *L'* 11 quotcumque ... ademptis *erg.* *L'* 11 obsecro? (*I*) Pa. (a) Poteritne aliquis fieri ex paupere dives quin fiat (b) Qui ex paupere dives fiet, fiet ex non-divite dives. Po. Certe. (c) Osten (2) Pa. *L'* 14 fateor (*I*); nec dec (2); nunquam ergo (a) incipiet (b) pauper esse obolis desinet pauper (3). Pa.: *L'* 14 quocunque. (*I*) Pone enim millesimo obolo. (2) Po. Quid ita? Pa. Datis sigillatim obolis ut coepimus, si aliquando desinit pauper esse, (3) aut *L'* 15 millesimo (*I*) divitem fieri (2) pauperem esse desinere, *L'* 16 nono (*I*) non fuisse (2) adhuc *L'* 18 posse *erg.* *l* 19 *f.* fateri. (*I*) Pa. A | (2) Pa. (a) Stoicorum | (b) Veterum *erg.* | hoc Sophisma erat quod Acervum appellabant (c) Hoc argumenti genus Acervum veteres appellabant, quod non omnino inutile est, si recte utaris. Nunc enim a *erg.* | discreto ad continuum argumentum *L'* 20 ut si (*I*) quis (a) me (b) ad me accedat, nonne (2) | punctum *A* ad punctum *B* accedat *erg.* *L'* 35 *u. l* | (3) ut ... accedat *l*

propinquo propinquum ut in *B*. Nonne eodem argumento quo paulo ante colligemus aut nunquam propinquum fieri, aut fieri unius pollicis ut *FB* accessione. - Ch.: Colligemus. - Pa.: At nonne pro pollice substituere poterimus pollicis centesimam aut millesimam aut aliam partem quantumlibet parvam? - [Ch.: Poterimus salva vi argumenti. - Pa.: Poterimus ergo minorem substituere quavis a nobis nominata.] -

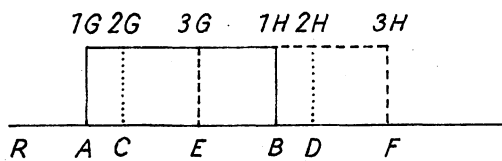

Ch.: Certè. - Pa.: Si pollicis *FB* centesima pars *CB* facit ex propinquo non propinquum, totus pollex non facit. - Ch.: Non utique: nam priores nonaginta novem partes *FC* nondum fecere propinquum. - Pa.: Patet ergo pollicis accessionem non facere ex non propinquo propinquum, nisi quia continet ultimam centesimam. - Ch.: Et ultima centesima *CB* pari jure non facit propinquum, nisi ob novissimum sui *B*. - Pa.: Novissimum autem nonne minimum est? - Ch.: Minimum utique, nam si non esset minimum aliquid ab eo rescindi posset, salvo eo quod propinquitatem facit.

Pone enim novissimum illud ipsius *CB* non esse minimum *B* sed rectam *DE* non per se sed ob aliam sui partem adhuc minorem *EB* faciet ex propinquo non propinquum. - Pa.: Habemus ergo vel nihil esse per quod quid proprie ac per se fiat propinquum, vel minimi adjectione aut detractone aliquid fieri ex propinquo non propinquum, adeoque minima esse in rebus. Jam minimum in loco potestne alioquam minimo temporis absolvi? - Ch.: Non potest, alioquin pars ejus temporis partem loci absolveret, minimi autem pars nulla est. - Pa.: Rursus ergo patet statum mutationis in praesenti exemplo (a longinquitate ad propinquitatem) momentaneum

1 ut in *B* erg. 1 2 propinquum erg. *L'* 2 aut fieri erg. | *L'* 2 ut *FB* erg. 1 4f. Ch. Poterimus... nominata. erg. *Hrsg. nach L'* 5 Pa. (1) Si pollicis (2) Poterimus *L'* 6 pollicis (1) *AB* erg. *L'* (2) *EB* (3) *FB* 1 6 *CB* erg. *L'* u. 1 8f. partes, | *AC* erg. | nondum. *L'* 9f. ex (1) propi (2) non *L'* 10 propinquum, (1) quam (2) nisi quia *L'* 11 *CB* erg. 1 11-13 ob novissimam sui 25 partem. Pa.: Novissima autem pars | nonne erg. | minima est? Ch. Si non | minima, sed alia erg. | esset | ut *CB* erg. |, aliquid | ut *CD* erg. | ab *L'* 13-15 posset | salvo... facit erg. | (1) et sola non per se, sed ob id quod continet se (2) rursus non per *L'* 14 illud (1) *DB* non esse (2) ipsius *CB* 1 15 partem *DB*, se minorem, faceret ex *L'* 16f. vel... vel erg. 1 18f. propinquum (1). Po. Habemus. Pa. Hoc minimum idemne cum puncto est. Po. Videtur. | Pa. Linea punctum non est. Po. non certe. Pa. ne 30 minima quidem. Po. Dicerem ego hoc minimum lineae lineam non esse. Pa. Quid si ostendam a puncto differre, ac longitudinem habere. Po. Videamus. Pa. (a) Hoc minimum accessionis differt (b) Nonne convenit (aa) minimo accessionis absol (bb) novissimo hoc minimo accessionis absolvi propinquitatem. Po. convenit. Pa. At puncti aliquamne putas esse (aaa) accessionem (bbb) adjectionem. Po. Dubito. 35 *gestr.* | (2), adeoque... rebus. Ch. | Habemus, atque inde minimorum et existentiam et naturam intelli- gimus. *gestr., am Rande:* ¶ 1 | (a) Pa. Rursus ergo momentanea mutatio est, momento (b) Pa. Minimus locus potestne absolvi tempore non minimo. Ch. *L'* 21 mutationis (1) seu transitus (a) ex pr (b) ex non propinquo (2) | in praesenti exemplo erg. | ex statu remoti ad (aa) stat (bb) propinquitatem *L'*

esse. – Ch.: Esto. – Pa.: Redit ergo difficultas prior, ultimone momento status prioris an primo posterioris ascribi debeat status mutationis. – Ch.: Videor tandem mihi exitum reperisse. Dicam enim componi ex utroque et licet momentaneus dici soleat, duo tamen momenta continere, quemadmodum locus contactus qui in puncto esse dicitur utrumque corporum se tangentium extremum continet. – Pa.: Recte dixisti, et superioribus tuis congruenter neque ita habeo quod objiciam huic sententiae tuae. – Ch.: Mutationem ergo nuper proscriptam velut postliminio reduximus in naturam. – Pa.: Modo teneamus esse contactum vel aggregatum duorum statuum oppositorum, non vero esse entis genus a qualitate sive statu ipso distinctum, neque adeo esse statum medium sive transitum a potentia ad actum vel a privatione ad formam quemadmodum vulgo philosophi mutationem et motum concipere videntur. – Ch.:

Jam ergo mihi permissum erit, Motum definire Mutationem. – Pa.: Ergo fateri debes motum corporis ut GH ex AB vel $1G1H$ versus EF vel $3G3H$ esse compositum ex novissimo momento existentiae in

loco AB a quo fit motus, et primo momento existentiae in loco proximo ad quem fit motus corporis. Quaeso jam, Charine, designa mihi locum proximum in quem fit. – Ch.: Designabo tibi quemlibet CD vel $2G2H$. – Pa.: At ego non quemlibet, sed proximum quaero. – Ch.: Satis video ut proximus sit, intervallum AC debere minimum esse. – Pa.: Aut necesse est mobile de loco AB in locum EF ire per saltum, ita ut non eat per locos intermedios (verbi gratia CD) omnes.⁵ – Ch.: Quod impos-

⁵ In *L' am Rande*: Svantovit abgott. Arcona statt in Rügen. (Vitnov) in Usedom. statt Wisby in Gothland, Leges. Braunstil. Maurittius langpfeffer in Brandwein.

1 esse. (1) Po. (a) Habui (b) Bene fecisti quod spatium mediandi dedisti (2) Quid si dicam (3) Ch. 25
 erg. | Esto *L'* 3f. et ... continere erg. 1 4f. qui ... dicitur erg. 1 5f. Pa. Nihil habeo *L'*
 7 nuper proscriptam erg. *L'* 8f. teneamus (1) non esse (a) statum Medium (aa) sive (bb) neque
 statum transitus re (b) entis (2) esse contactum duorum ... entis *L'* 9 a ... statu erg. *L'* 9 ipso
 erg. 1 9 adeo esse erg. 1 10f. formam. Ch *L'* 14f. motum (1) nihil aliud esse, quam statum
 (2) esse *L'* 16f. momento (1) status existendi (2) existentiae in | uno *gestr.* | loco, (a) et primo 30
 momento (b) ex quo fit; et primo *L'* 17f. | proximo erg. | in quem fit. Ch Fateor. Pa. Sit AB locus
 ex quo fit motus corporis *E*. Quaeso *L'* 19 CD . Pa. *L'* 21 esse. (1) Pa. (a) Ponamus continuum
 esse motum (b) Recte (2) Pa *L'* 21 est (1) corpus (2) mobile |, *E*, erg. | de loco | AB erg. | in locum
 | (a) BC (b) DB (c) FG erg. | ire *L'* 22 verbi gratia CD erg. *L'*

24 Wisby ... Leges: gemeint dürften sein das Stadtrecht und das Seerecht von Wisby, vielleicht nur letzteres, das zuerst 1505 in einer niederdeutschen Fassung unter dem Titel *Dat hogheste Gotlansche Waterrecht* und noch im 16. Jh. wiederholt aus dem Holländischen rückübersetzt niederdeutsch gedruckt wurde.

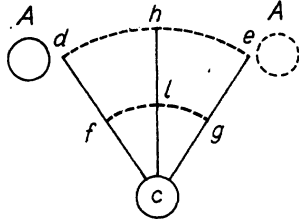
sibile est. Pa. : Ita sane videtur, sed quaero: motus nonne continuus est? - Ch. : Quid hoc loco continuum vocas? - Pa. : Hoc volo, aliquando nulla quiete interrumpi, sive ita durare posse, ut corpus *GH* nullo in loco (aequali sibi) *AB*, *CD*, *EF* vel intermediis existat ultra momentum. - Ch. : Quid si hoc tibi negem? - Pa. : Poteris non sine exemplo. Nam et ex veteribus Empedocles, et ex recentioribus docti quidam Viri quietulas quasdam interspersas asseruere. - Ch. : Hac fiducia nego, alioqui vix ausurus. - Pa. : Non habes ad negandum aut certe ad dubitandum alia opus autoritate, Charine, quam tua. Sed hoc mihi responde, interspersa quies nonne est existentia corporis in eodem loco per aliquem temporis tractum? - Ch. : Certe. - Pa. : Sunt ergo quietes interspersae, quaero an inter duas quietes motui interspersas aliquis intercedat motus. - Ch. : Utique, nisi pro quietibus interspersis, continuam quietem velimus. - Pa. : Motus intercedens aut momentaneus est, aut aliquo temporis tractu durans. - Ch. : Non utique momentaneus, alioqui corpus momento uno iret per spatium quoddam quod perinde est ac si ad saltus, supra vitatos, reverteremur. Esto enim tempus *NP*, quo corpus *GH* transit ex loco *AB* in locum *EF*. Sit tempus quietis *MN*, quo durante corpus haeret in loco

I est. | Pa. Fortasse. Gall. Hoccine dubitationem recipit? (1) Pa. (a) Fortasse inquam. (b) Nolo huc confugiatis antequam necesse sit, | sed volo tamen exitum | ullum *erg.* | nobis intercludi | sine demonstratione *erg.* | antequam constet an alius supersit. *gestr.* | (2) Pa. At Deo possibile esse conceditis. (a) Gall. At non naturae. (b) Gall. Si Deo, non ideo naturae. Pacid. Nisi quatenus natura vis est Dei. Terent. At evitandum miraculum est. Pa. nisi demonstratione constet naturam perpetuum miraculum esse. Ch. Sed nondum huc compulsi sumus. Pa. Nondum certe: idque evitare tuum est, Charine. Ch. id certe facere sedulo annitar vel eo magis, Pacidi, quod praemonuisti. Pa. Feci praeter opinionem meam et huius methodi leges sed nondum huc venimus: revertamur ad institutum *gestr.*, *am Rande*: § 1 | (aa) Punctum *C* puncto *A* proximum esse dixisti. Po. dixi. Pa. perinde ac si duo corpora *HA*, *CF* se tangerent extremis *A*, *C* ita enim extrema eorum | *A*, *C* *erg.* | non distant, ac proinde proxima sunt. Po. Non aliter. (aaa) Pa. Motus ergo est (aaaa) in (bbbb) initium (cccc) finis existendi in loco. (bbb) Pa. Motus est status compositus ex momento ultimo existendi in *A*, et primo existendi in *C*. Po. Convenit hoc inter nos. (bb) Pa. Motus (aaa) autem (bbb) nonne *L'* 2f. volo, | aliquando *erg.* | (1) nullam durante motu intercedere quietem, sive corpus nullo in loco *E*, (2) nulla ... corpus in *E*, nullo *L'* 3f. *CD. EG.* vel intermediis movetur ultra *L'* 7f. aut ... dubitandum *erg. L'* 8f. responde, (1) esto sint (a) quietulae (b) quietes interspersae, quiescat corpus quaero an inter duas quietulas intercedat motus aliquandiu durans (2) interspersa quies nonne (a) mora est corporis in loco per (b) est *L'* 10 Sunt jam quietes *L'* 11 quietes aliquis *L'* 14 corpus aut nunquam progrediretur aut momento *L'* 14 per (1) saltus (2) spatium quoddam | designabile *erg. u. gestr.* | quod *L'* 15 corpus *E* transit *L'* 35 16 locum (1) *FG* (2) *EF L'* 16 quietis (1) quo corpus (2) *MN L'*

5f. vgl. ARISTOTELES, *Physica*, VIII 1, 252 a 7-10.

AB, et sic *OP* tempus quo haeret in loco *CD*, erit utique *NO* tempus motus quo corpus transibit ex *AB* in *CD*, et *PQ* tempus motus quo transibit ex *CD* in *EG*. Pono autem *AC*, *CF* intervalla esse non minima sed alia quaecunque, exempli gratia, centesimam pollicis partem aliamve minorem aut majorem: utique tempora motuum quoque non momentanea sive minima, sed designabilia esse deberent; alioqui vel nullus foret progressus, vel tempore aliquo minimo [*NO*] sive momento inter duas quietes posito, fieret saltus corporis *GH* ex loco *AB* in locum *CD* distantem, adeoque vel non foret medio tempore (quippe quod in minimo nullum est) in loco medio ut *L* inter *A* et *C* vel simul uno momento foret in omnibus locis intermediis. Quae omnia absurda videntur. – Pa.: Optima est ratiocinatio tua sed in rem meam. – Ch.: Quid ita. – Pa.: Saltem enim motum durante tempore *NO* per spatium *LC* continuum nullisque amplius quietulis interruptum fatebere. Atque ita redisti ad id quod declinaveras. – Ch.: Non possum id diffiteri, nam si alias rursus quietulas introducerem, rediret tantum quaestio eadem; et tametsi indefinite progrederer subdividendo ac quietulas indefinite exiguas atque indesignabiles, motulis ejusdem naturae miscerem, opus tamen et tempusculis atque lineolis foret, restarentque eadem semper ratiocinationes. Nam quies semper plus quam momentanea foret, alioqui quies non foret; ergo et motus non momentanei, alioqui eorum aggregatum ad aggregatum quietularum collatum nullam haberet rationem designabilem, ac proinde aut nullus foret corporis progressus, aut, quales vitavimus, saltus. – Pa.: Gaudeo, Charine, me sagacitate ingenii tui magna laboris parte levare, haec enim omnia mihi probanda erant. Unum addo, admissio semel aliquo motu continuo quietes interspersas ei usui non servire, cui eas destinarant autores sui, nam illi capere non potuerunt, quomodo

1 sic erg. l 1 motus erg. L' 2 corpus erg. l 2 motus erg. L' 2 in FG. Pono L' 3 esse (1) designabilia non minima (2) quantulacunque, modo non minima (3) non L' 3 sed (1) 25 designabilia (2) alia quaecunque L' 5 sive minima erg. L' 6 aliquo (1) indesignabili (2) minimo NO L' 6 NO erg. Hrs. nach L' 6f. duas (1) quietulas (2) quietes L' 7 corporis (1) E (2) JEIE in locum 2E2E (3) E ex loco AB in locum CD (4) GH ... CD | notabiliter gestr. | distantem; L' 8 vel erg. L' 8 quippe erg. L' 8 in minimo erg. L' 10 meam erg. L' 11 tempore (1) medio (2) NO L' 14 eadem erg. l 14 tametsi in infinitum progrederer L' 14f. ac tandem quietulas 30 (1) infini (2) exiguas L' 16 foret, (1) omne (2) restarentque L' 18 ergo et erg. L' 18 non (1) momentaneus (2) momentanei L' 18f. eorum ad quietulas collatorum nulla futura ratio (1) esset, (2) designabilis, ac L' 18 aggregatum | ad streicht Hrs. | quietularum l 19f. nullus corporis (1) motus (2) progressus L' 21 levare (1) Po. (Hac) ergo rediimus. (2) Haec ... erant. L' 22 continuo (1) inutiles fieri quietulas (2) quietes L'. 23-S. 544,1 non poterant, quomodo (1) corpus unum (2) 35 motus L'

motus unus alio celerior esse possit, sine quiete interspersa. Si enim corpus *A* feratur motu continuo per tempus non minimum utcunque exiguum, ostendam motus inae-

qualitatem oriri sine quiete interspersa. Si enim corpus *A* feratur motu continuo ex *d* in *e*, utique radius *cf* aget in *cge*, motu etiam continuo, ac proinde celerior erit motus
5 in puncto *d* percurrente arcum *dhe*, quam in puncto *f* percurrente arcum *flg*. - Ch.: Manifestum id quidem. - Pa.: Motu jam continuo admissio vide quae consequantur. -

Ch.: Quaenam obsecro, - Pa.: Quod nunc movetur estne

adhuc in loco, a quo movetur. - Ch.: Non opinor, alioqui pari jure foret et in loco ad
10 quem tendit ac proinde in duobus locis simul. - Pa.: Jam ergo locum aliquem deseruit. - Ch.: Eum scilicet a quo venit. - Pa.: Deserere autem non potuit sine motu.

- Ch.: Fateor. - Pa.: Ergo quicquid movetur jam ante motum est. - Ch.: Mira conclusio. - Pa.: Eodem argumento concludetur et quod movetur, adhuc motum iri. -

Ch.: Fateor, nam quod movetur nondum est in loco in quo erit. Non potest autem ad
15 eum venire nisi adhuc moveatur. Ergo quicquid movetur adhuc movebitur. - Pa.:

Sed inde sequitur motum esse aeternum, ac neque incipere neque finiri. - Ga.: Hoc Aristoteles tibi concedet, et qui hoc argumentum tractavit Proclus. - Th.: Vitanda

haec conclusio est. - Pa.: Utique vitanda; sed si quis eam vere absurdam non putet, eum simili argumento ad absurdum evidens adigemus, si pro motu indefinito, adhi-

beamus aliquam speciem motus aut gradum, ut si corpus corpori continue appropin-

quet, demonstrabitur eodem argumento semper appropinquasse, et semper appropin-

quaturum esse. Quod absurdum est. Nam corpus *A* motu ab 1 ad 2 appropinquat

puncto *B*, sed si ultra procedat a 2 ad 3, tunc non amplius ei propinquius reddetur
25 sed ab eo recedet. - Ch.: Videtur et mihi idem argumentum adhiberi posse. Nam

quod appropinquat non amplius est in loco remotiore ex quo appropinquat; ergo jam eum deseruit, deserere autem locum remotiorem (nec tendere ad aequae vel magis

1 esse posset, sine *L'* 1 interspersa. Dato autem semel motu *L'* 2 non minimum erg. *L'* 9 nunc erg. *L'* 10 jure erit et *L'* 11 ac... simul erg. *L'* 11 aliquem (1) desiit (2) deseruit *L'* 13 ante erg. *L'* 17 neque finire. (1) Po. (2) Ga. (a) (Vitan) (b) Idem (c) Hoc *L'* 20 absurdum (1) 30 aliud agemus (2) evidens adigemus Pro *L'* 22 eodem (1) modo (2) argumento *L'* 23 A | continuato

gestr. | motu *L'* 24 B, si (1) porro (2) ultra *L'* 24 f. ad 3, ab eo recedet, non ei propinquius reddetur Ch. *L'* 26 remotiore erg. *L'* 27-S. 545,1 deserere... remotiorem est appropinquare erg. ergo jam appropinquavit; nec adhuc *L'*

18 Vgl. ARISTOTELES, *Physica*, VIII 7, 261 a 30, und PROKLOS, *Elementatio physica*, I 17-27.

B

1A ○ 2A ○ 3A ○

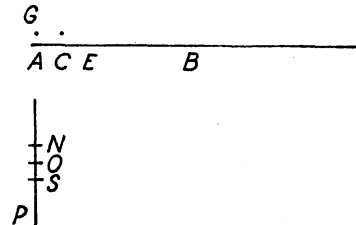
remotum) est appropinquare. Idem nondum adhuc est in loco propiore versus quem appropinquando tendit; ergo adhuc in eum veniet; venire autem in locum propiorem est appropinquare. Ergo adhuc appropinquabit. Ergo appropinquatio quoque aeterna sive initii atque finis expers erit, quod absurdum esse in confesso est. – Pa.: Sed quid respondemus. Haec enim ratiocinatio videtur omnem nobis evertere motum. – Ch.: Confugiam ex hac tempestate ad portum jam aliquoties salutarem. – Pa.: Nactus aliquid mihi videris, Charine, quo confidas argumenti vim eludi posse. – Ch.: Iudicium penes vos esto. Si vera superius constituimus, negandum est veram atque admittendam esse propositionem hanc: *Corpus aliquod nunc movetur*, si quidem ipsum *nunc* sumitur pro momento, quoniam nullum est momentum transitus sive medij status, in quo dici possit corpus moveri, sive locum mutare. Nam: eo momento *neque* foret in loco quem mutat, *neque* non foret, quemadmodum ostendisti; praeterea aut in nullo foret loco, aut in duobus, eo scilicet quem deserit, et quem acquirit. Quod forte non minus absurdum quam quod tu ostendisti [simul] esse et non esse aliquo in statu. Evitantur ista, si ut te probante coepimus, motum esse dicamus statum compositum ex ultimo momento existendi in loco aliquo et primo momento non existendi in eodem sed in alio proximo. Non ergo aliud erit motus praesens quam aggregatum duarum existentiarum momentanearum in duobus locis proximis, nec dici poterit: *nunc aliquid moveri*, nisi ipsum *nunc* duorum proximorum momentorum summam, sive duorum temporum differentes status habentium, contactum interpretemur. – Pa.: Fateor me quoque nullum alium videre portum, in quem nos recipiamus, sed vereor tamen ut tuta satis statio sit quo loco anchoram tu jecisti. – Ga.: Ubi tandem consistemus, si hinc quoque pellimur. – Pa.: Natura rerum viam inveniet; nemo unquam a recta ratione deceptus est. – Th.:

2 loco (1) versus quem appropinquat (2) propiore L' 3 adhuc (1) appro (2) in eum (a) veniat (b) veniet, L' 9 esto. (1) Nego unquam veram esse hanc (2) Si L' 12 quo (1) corpus neque in loco sit a quo venit (2) dici L' 12 moveri, (1) sive neque in loco (2) sive L' 13 foret erg. L' 13 neque (1) extra eum (2) non L' 14f. eo... acquirit erg. L' 16 simul erg. Hrs. nach L' 16 aliquo in statu erg. (1) Pa. Fateor me quoque nullum alium videre portum, in quem nos reci (2) Dicendum est itaque (a) 30 si (b) nullum aliud esse (c) nihil aliud esse motum quam statum (3) Evitantur L' 17 motum | ex ali erg. u. gestr. | esse dicamus (1) statum (a) exi (b) compositum ex ultimo momento existendi, et ultimo (2) statum L' 17 momento (1) existendi et primo non existendi in aliquo loco (2) existendi L' 18 et (1) ultimum (2) primo L' 19 praesens erg. L' 19 existentiarum (1) in duobus locis (2) momentanearum L' 20 ipsum erg. L' 21f. temporum contactum L' 23f. tamen (1) ut tutus sit (2) ut 35 ... sit | quo ... jecisti erg. | L' 25 Pa.: (1) Fata viam invenient; (2) Ratio recta (3) Natura rerum L' 25 est. (1) Te. Expecto quo tandem ista sint evasura (2) Te L'

Multa hodie audivi praeter opinionem meam, et res quas arbitrabar clarissimas tam subito tenebris involutas sum miratus. Sed facile agnosco nostram hanc esse culpam, non tuam, neque a philosophia res certas dubias reddi, sed a nobis incerta pro certis arrepta esse, quod agnoscere primus utique gradus est ad scientiam solidam atque imposterum inconcussam. - Pa.: Gaudeo cum viris prudentibus mihi negotium esse, nam vulgus nos otio abuti diceret. Sed tanti est arceri profanos a philosophiae sacris. Nunc sumtam a nobis notionem motus excutiamus ut pateat an in ea quiescere liceat. Ais Charine nihil aliud esse motum quam aggregatum existentiarum momentanearum alicujus rei in locis proximis duobus. - Ch.: Ita certe ajo. - Pa.: Redeamus ad figuram supra sit mobile G cujus loca duo proxima A et C quorum intervallum debet esse nullum; sive minimum; sive quod idem est, talia esse debent puncta, A, C ut nullum inter ipsa sumi possit punctum C , sive ut si duo adessent Corpora RA, BC , ea se tangerent extremis, A, C . Motus ergo nunc est aggregatum duarum existentiarum rei G in duobus punctis A, C proximis, duobus momentis etiam proximis. - Ch.: Ita conclusum est. - Pa.: Si jam continuus est aliquamdiu motus, sine intercedente quiete, per aliquod spatium tempusque, tunc sequitur id spatium componi non nisi ex punctis, et tempus non nisi ex momentis. - Ch.: Velim id clarius ostendas. - Pa.: Si motus praesens est aggregatum duarum existentiarum, erit continuatus plurium. Nam continuum sumsimus atque uniformem. Existentiae autem diversae diversorum sunt momentorum atque punctorum. Et toto tempore atque loco durantibus non nisi aliae atque aliae existentiae sunt sese immediate sequentes, ergo non nisi momenta

1 meam, (1) mira certe, (2) et L' 1 quas arbitrabor clarissimas L' 2 f. miratus. (1) Sed facile agnovi non veritatis hanc esse culpa (2) Sed facile agnosco, (a) non (aa) philosophiae hanc esse culpam sed nostram, (bb) tuam hanc esse culpam sed nostram. (b) nostram ... tuam, L' 4 solidam (1), in qua tempestatibus jactati quiescemus (2) atque L' 8 Charine (1) nullum esse (2) nihil L' 8 f. existentiarum (1) ex locis in (2) momentanearum | corporis alicuius *erg.* | in L' 9 proximis pluribus. Ch. L' 10 figuram (1) superiorem <et> (2) Sint (3) Sit (a) corpus E cujus loca proxima, A, C, F . (b) mobile E cuius ... A, C . L' 10 intervallum (1) minimum (2) debet L' 11 f. C . (1) ut si (a) sint duo corpora HA, BC , ea se tangunt extremis A, C . (b) adessent duo corpora HA, BC , ea se tangerent extremis A, C . (2) ut nullum inter (a) ea (b) ipsa ... si | (quod non est) *gestr.* | adessent duo corpora L' 13 nunc *erg.* L' 13 f. duarum *erg.* existentiarum puncti E , (1) in punctis A et C (2) in L' 16 quiete, (1) sequitur (2) per L' 16 tunc *erg.* 1 16 spatium (1) tempus (2) componi L' 18 existentiarum (1) momentanearum, continuatus plurium erit, (a) aliis atque diversarum, (b) aliis scilicet atque aliis momentis in (2) erit L' 20 tempore (1) non nisi (2) atque loco durante non L' 21 sunt *ergo* L'

atque puncta se immediate sequentia in tempore ac loco erunt. - Ch.: Etsi [quia motuum continuum posuimus,] vim argumenti subagnoscam, penitius tamen intelligam ex figura. - Pa.: Sit mobile punctum *G*, id nunc movetur ex *A* in *C* sive duobus momentis proximis *N*, *O*, est in duobus spatii punctis proximis *A*, *C*, nempe primo

momento *N* in primo puncto *A*, secundo momento *O* in secundo puncto *C* ex concessis. Quemadmodum autem puncto *A* proximum in spatio sumimus punctum *C*, et momento *N* proximum momentum *O*, ita puncto *C* proximum sumi poterit punctum *E* et momento *O* proximum *S*. - Ch.: Haud dubie neque enim ob

motus, loci, temporis, uniformitatem ulla ratio pro uno potius quam pro alio inveniri potest, cum corpus de puncto non nisi in punctum proximum momento etiam proxime semper sequente, progredi possit. - Pa.: Quoniam ergo motus non nisi diversarum existentiarum per momenta punctaque aggregatum est et aequae continuus est ac spatium tempusque, ideo etiam ubique in spatio puncta, et in tempore momenta sese immediate sequuntur, ea ipsa scilicet in qua motus continua successione incidit, ideo tempus non nisi momentorum et spatium non nisi punctorum aggregatum erit.⁶ - Ch.: Fateor. - Pa.: Et si quid aliud in tempore aut spatio occurreret, id a mobili transmitti non posset. Pone enim *C* ab *E* intervallo aliquo abesse *DF*, quomodo id a mobili transibitur, nisi aut in puncta resolvatur proxima sibi aut saltus

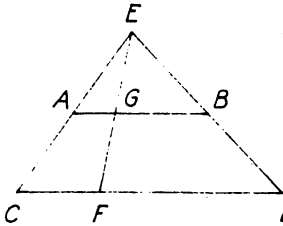
⁶ *In I am Rande*: NB. Hic aliquid reponi potest; negandum scilicet motum esse uniformem per ullum temporis tractum; adeoque negandum est punctis binis *A*, *C* rursus alia bina proxima sumi posse. *gestr.*

1 puncta erunt *L'* 1f. quia ... posuimus; *erg. L'*, *erg. Hrsg. nach L'* 2 subagnoscam, (1) clarius tamen (2) penitius *L'* 3 *Zur Figur*: *C* (1) *F* (2) *E*, *erg. Hrsg. nach L'* 3 ex ... *C* *erg. L'* 4 *N*, *O* *erg. L'* 4 nempe *erg. L'* 6f. ex concessis *erg. (1)* iam in puncto *C*, non manet ultra momentum *O*, sed ipsi mo (2) Quemadmodum autem (a) momento *A* p (b) puncto *A* *L'* 7 in spatio *erg. sumimus (1)* momentum ita (pr) (2) punctum *L'* 8 *N*, momentum momento, ita *L'* 9 poterit *F* et *L'* 10 dubie. (1) Pa Idem autem (2) Neque *L'* 11 uniformitatem *L'* 12-18 potest Pa. | Quoniam ... existentiarum (1) repetitio (2) aggregatum est, ea vero repetitione absolvitur (a) spatium 30 tempore (b) tempus spatiumve *erg.* | Spatium | *ergo gestr.* | non nisi punctorum, et tempus non nisi momentorum aggregatum *L'* 14 aggregatum | vel repetitio *gestr.* | est 1 18 Fateor (1) neque enim poterit inter duo puncta assumi spatium (2) Et (3) Pa Et si (a) qua alia pars (b) quid *L'* 18 in (1) punct (2) tempore *L'* 19f. enim (1) *CF* esse (a) alium (b) intervallum aliquod (2) *C* ab *F* intervallo aliquo abesse | *CF* *erg.* |, (a) uti (b) quomodo | id *erg.* | *L'* 20 in (1) totide (2) puncta *L'* 35 20-S. 548,1 aut (1) saltus recipiamus, quo (2) saltum recipiamus a vobis declinatum quo (a) cor (b) mobile *L'*

recipiamus a vobis declinatos, quo mobile spatium aliquod momento transmittit, ita ut non successive per omnia media transeat; nam dicere intervallum $[CB]$ transmitti tempore OP , nihil est dicere, cum distincte explicare necesse sit, quod momento quolibet, ut S ac puncto quolibet ut E inter duo extrema O [et] P vel C et B assignabili fiat, quoniam constat aliud semper atque aliud fieri; aliudque momentum ad aliud referri punctum, aut quietes interspersas (quas inutiles supra ostendi) et saltus admittendos esse, quibus fiat, ut mobile pluribus momentis haereat in uno puncto; et vicissim plura puncta absolvat uno momento. - Ch.: Concedamus tibi spatium non nisi punctorum, ac tempus non nisi momentorum esse aggregatum, quid inde malitimes. - Pa.: Si haec admittitis, omnes in vos uno agmine incurrent difficultates, quae de continui compositione feruntur, famoso labyrinthi nomine insignes. - Ch.: Haec praefatio etiam eminus terrorem incutere potest. - Th.: Non poteramus ergo penetrare in naturam motus, nisi in hunc labyrinthum introduceremur. - Pa.: Non certe, quia motus ipse ex continuorum numero fertur. - Ga.: Neque Aristoteles neque Galilaeus neque Cartesius vitare nodum potuere, tametsi alius dissimularit alius pro desperato reliquerit, alius abruperit. - Ch.: Excipiamus age, quicquid hoc ictuum est: tanti erit multis difficultatibus simul defungi. - Pa.: Omnia huc transferre non est instituti mei; suffecerit adduxisse quae totam ostendant difficultatem intellecta, totam exhauriant depulsa atque discussa. Quaerendum ante omnia est, lineam seu longitudinem finitam ex finito an infinito punctorum numero componas. - Ch.: Tentemus an ex finito. - Pa.: Hanc arcem non diu tenebis: dudum enim demonstratum est a Geometris lineam quamlibet in datum numerum partium aequalium dividi posse. Sit recta AB , ajo eam in tot dividi posse partes aequales, in quot

2 transeat; (1) aut ad explosum redeamus statum quandam motus medium, quo transeat mobile intervallum (a) CB (b) CF tempore OP , ita ut explicare necesse non sit quid in quovis momento intermedio (2) nam L' 2 intervallum (1) CB (2) CF , transmitti L' 2 B 1 ändert Hrsg. 3 tempore (1) $\langle N \rangle$ (2) OP , L' 3 f. momento quolibet, ut (1) F (2) S L' 4 ut F , inter L' 4 OP 1 ändert Hrsg. nach L' 6 quietes interspersas et erg. L' 7 fiat, (1) ut (2) ut si (3) ut L' 7 mobile | (1) aliquandiu (2) pluribus momentis erg. | L' 7 puncto; (1) et (2) aut et (3) et L' 8 uno momento. erg. (1) Quo solo admissio diff (2) Ch. L' 8 f. spatium non (1) nisi momentorum atque tempus non (2) nisi L' 9 aggregatum, (1) quia toto tempore (2) quid L' 11 compositione (1) feruntur (2) in scholis (3) feruntur, L' 12 eminus (1) pavorem (2) terrorem 1 12 f. ergo (1) intelligere (2) penetrare in L' 15 Cartesius erg. vitare (1) potuere, ... dissimularit nodum (2) nodum ... dissimularit L' 17 multis hostibus simul L' 19 f. est (1) si linea ex fi (2) lineam L' 20 seu erg. 1 23 posse. (1) Sit angulus rectilineus, cui utcunque producto applicata sit linea BC . (2) Sit recta quaelibet BC divisa in partes quotlibet aequales, quarum una sit BD sumto puncto A ubilibet in eodem plano extra rectam BC productam jungantur rectae AB , AD , AC . Data jam sit alia recta | finita erg. | quaelibet EF , ajo eam in totidem partes aequales dividi posse ei enim aequalis (applicata) (3) Sit recta (a) $\langle -B \rangle$ (b) $\langle B- \rangle$ (c) AB L' 23 Am Rande Vorstufen zu den beiden folgenden Figuren L'

dividi potest alia quaelibet major. Sumatur major aliqua CD , ipsique AB constituatur parallela. Jam jungantur CA, DB , producanturque donec sibi occurrant in

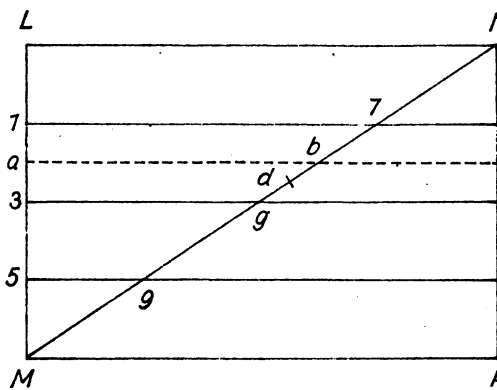

E . Sit CF una ex partibus aequalibus ipsius CD , exempli causa centesima, ducaturque recta EF quae secabit AB in puncto G eritque (ex *Elementis* Euclidis) ob triangula AEB et CED inter se similia, itemque ob triangula AEG et CEF similia, erit, inquam, AG ad AB ut CF ad CD ac proinde cum CF sit ad CD ut 1 ad 100, seu cum CF una centesima sit ipsius CD erit et AG una centesima ipsius AB . – Ch.: Non est cur pergās, jam enim hinc video impossibile esse, ut linea ex finito punctorum numero componatur, nam hoc posito aliqua utique intelligi poterit linea ex 99 punctis, cuius certe pars centesima sine fractione sive aliquota puncti parte intelligi non potest. Dicendum est ergo Lineas ex punctis quidem constare, sed numero infinitis. – Pa.: Videtur ejusdem argumenti vis contra omnem punctorum multitudinem valere. Sed alio diagrammate utamur ad eam rem aptiore: in parallelogrammo rectangulo $LNPM$ ducatur diagonalis NM . Nonne idem est numerus punctorum in LM , qui in NP ? – Ch.: Haud dubie, nam ob LN, MP parallelas ipsae LM, NP aequales sunt. Jam a quolibet puncto ipsius LM ut 1, 3, 5 ad quodlibet punctum ipsius NP ut 2, 4, 6 ductae intelligentur rectae, ut 12, 34, 56, parallelae ipsi LN quae secabunt diagonalem NM in punctis 7, 8, 9 etc. ajo tot esse puncta intelligibilia in NM , quot in LM , adeoque si lineae sunt aggregata punctorum esse LM et $[NM]$ aequales, quod est absurdum cum assumi possint rationem habentes qualemcunque. – [Pa.]: Consequentiam quam ne-

2 parallela in eodem plano. | Jam-erg. | L' 4 centesima (1) junganturque (2) jungaturque (3) ducaturque L' 5 eritque | ut constat *gestr.* | ex *Elementis* (1) A (2) ob L' 8 cum CF erg. L' 9 AB . (1) Sit jam (2) Posito (3) Ch. L' 10 hinc erg. L' 10 linea (1) alio finito (2) ex finito L' 25 11 nam (1) si sit linea (2) hoc L' 11 linea (1) 99 punctorum, (2) ex 99 punctis, (a) quae certe (b) cuius L' 12 parte esse non L' 13 infinitis (1) Pa. Vide | quaeso erg. | an hoc sustineri possit. (2) Pa. L' 15 ad rem aptiore L' 15 parallelogrammo | rectangulo erg. u. *gestr.* | $LNPM$ L' 18 ut 1. 3. 5 etc. erg. ad L' 18 f. ut 2. 4. 6 etc. erg. ducta intelligatur recta, ut L' 19 56, (1) parallela | ipsi erg. | LN quae secabit | diagonalem erg. | NM (2) parallelae ... NM L' 21 NP L' u. 1 ändert *Hrsg.* 30 22-S. 550,1 Ch. L' u. 1 ändert *Hrsg.* (1) Consequentiae vim (2) Consequentiam ... es, L'

5 Vgl. EUKLID, *Elementa*, VI, theor. 2 u. 19.

xurus es, agnoscere mihi videor. Nam si plura sunt puncta in NM quam LM , aliquod erit punctum in NM , per quod nulla transit ex rectis $12, 34, 56$ etc. Id punctum sit b , per ipsum ducatur recta ipsi LN parallela occurrens ipsi LM alicubi in a , et ipsi NP alicubi in c ; at a non est ex numero punctorum $1, 3, 5$, alioqui enim et b foret ex

numero punctorum $7, 8, 9$ contra hypothesin. Ergo $1, 3, 5$ etc. non sunt omnia puncta ipsius LM . Quod est absurdum nam posuimus esse. Idem est de puncto c . Patet ergo tot necessario intelligi puncta in LM , et NP quot in NM , adeoque si hae lineae mera sunt aggregata punctorum, esse lineam minorem aequalem majori. Jam sumatur Md pars ipsius MN , aequalis ipsi ML , utique cum ML et Md sint aequales eundem habebunt numerum punctorum,

jam si ML et MN eundem habent numerum punctorum (ut ex aggregatione punctorum sequi ostendimus) etiam MN et Md eundem numerum punctorum habebunt, pars er totum, quod est absurdum. Unde constat lines ex punctis non componi. - Ch.: Redegisti me ad summam perplexitatem. - Ga.: Venit hic in mentem ratiocinationis similis quae extat apud Galilaeum. Numerus omnium quadratorum [minor] est quam omnium numerorum: sunt enim aliqui numeri non-quadrati: vicissim numerus omnium quadratorum aequalis est numero omnium numerorum, quod sic

3 recta (1) abc (2) ipsi L' 3 parallela (1), patet eam non posse (2) occurrens L' 4 $c, 1$ pat (2) at L' 4 numero (1) omnium punctorum (2) punctorum $1, 3, 5$. | etc erg. | alioqui L' 7 LM (1) at pat (2) Quod L' 9 intelligi debere puncta L' 10 f. si (1) punctum (2) lineae sunt L' 12-18 majori. Unde L' 18 f. componi (1) nec (2) Pa. Addes ergo nec tempora ex momentis. Po. Par ratio est, quoniam linea certo tempore percurritur, et partes temporis partibus lineae respondent (3) Pa. Superest tamen difficultas non dissimulanda. Ch. Quenam | Pa. erg. | (a) manifestum est (aa) in qualibet recta (bb) in (cc) ubilibet assumi posse puncta. Certe (dd) assumi posse tot in recta (b) in recta | majore erg. | CD sumatur CF aequalis ipsi | minori erg. | AB patet tot puncta (aa) assumi posse | (bb) intelligi posse (cc) esse erg. | in CF quot in AB nam aequales sunt. Ch Certe. Pa Sed alia adhuc | puncta sunt erg. | in FD . Ch. Quis neget? Pa. Plura ergo in CD majore quam in AB minore. Figur CFD und AB Po. Manifestum. Pa. At supra diximus tot in majore (aaa) intelligi posse | (bbb) esse erg. | puncta quot in minore. Po. Redegisti L' 20 similis | satis jam agitatae erg. Vu. gestr. | quae L' 20 quadratorum (1) majo (2) minor L' (3) major | ändert Hrsg. nach L' 21 aliqui erg. L' 22-S. 551,1 quod sic ostendo erg. L' 35

ostendo: nam nullus est numerus cui non respondeat suus quadratus, non est ergo major numerus numerorum quam quadratorum; vicissim omnis numerus quadratus habet latus numerum: non est ergo major numerus quadratorum quam numerorum: neque major ergo neque minor, sed aequalis erit numerus numerorum omnium (quadratorum et non-quadratorum) et numerus omnium quadratorum: totum parti. 5
 Quod est absurdum. – Th.: Quid obsecro respondes Pacidi. – Pa.: Ego Charinum interrogandum censeo. – Ch.: Jocariss. – Pa.: Minime vero arbitror enim te per te exire posse ex labyrintho. – Ch.: Permite quaeso ut [prius] ex Gallutio audiam quid dixerit Galilaeus. – Ga.: Dixit: majoris, aequalis, minoris, nomina non habere locum in infinito. – Ch.: Difficile est acquiescere, nam quis neget numero numerorum 10 omnium contineri numerum numerorum quadratorum, qui inter omnes numeros reperiuntur. Contineri autem utique est partem esse, et partem toto minorem esse in infinito non minus quam in finito arbitror verum. – Ga.: An alius tibi exitus patet Charine. – Ch.: Quid si audeam dicere nullum omnino esse numerum omnium numerorum, talemque notionem implicare contradictionem? – Th.: Mirum aliquid 15 et audax dixisti, Charine. – Pa.: Imo rem dixit praeclaram et si quid iudico veram. Nam quod contradictorias habet consequentias, utique impossibile sit necesse est. – Ch.: Gaudeo me tam feliciter divinasse. – Pa.: Vides quid per se possit animus si propositis recte difficultatibus interrogando excitetur. – Ga.: Ergone assentiris Charino, Pacidi. – Pa.: Ego multa et magna habeo argumenta cur ejus sententiam pro- 20 bem. Arbitror enim eam esse quarundam notionum naturam, ut sint incapaces perfectionis, atque absoluti et in suo quoque genere summi. Talis res est numerus, item motus: celerrimum enim motum intelligi non posse arbitror: pone rotam aliquam motu celerrimo agitari, jam si aliquis ejus radius produci intelligatur, punctum aliquod extra rotam in radio producto sumtum, motu agetur celeriore quam rota, id est 25

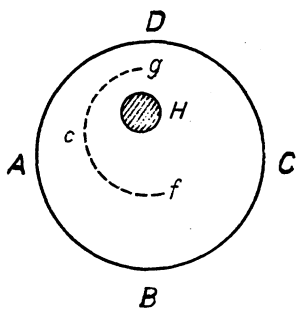
1 suus *erg.* L' 3 habet (1) numerum (2) latus, (a) (lat) (b) numerum, L' 4 Neque major ... sed *erg.* L' 7 Ch. | jocariss *gestr.* | Pa. L' 8 prius *erg.* L', *erg. Hrsg. nach* L' 9 Dixit (1) totius et (2) numerus (3) majoris (a) ac minoris, (aa) toti (bb) aequalis (b), aequalis, minoris, L' 10 f. numero (1) omnium (a) contin (b) unitatum contineri numerum omnium (2) numerorum contineri numerum (a) omnium qua (b) numerorum L' 11 inter hos numeros L' 13 quam (1) infinito (2) finito 30 L' 21 f. sint (1) ab (2) incapaces (a) absoluti (b) perfectionis, L' 22 f. Talis est numerus, talis est motus L' 23 non (1) potest (2) posse arbitror (a). Sed nec numerum maximum, (b). Idem enim (c) : pone | enim *gestr.* | rotam L' 24 jam *erg.* l 25 in (1) puncto (2) radio ... sumtum *erg.* agetur ... quam (a) celerrimus qu (b) rota, L'

9 f. Vgl. GALILEI, *Discorsi*, 1638, I (Ed. Naz., 1965, VIII, 78).

celeriores quam celerrimus: Eodem modo ut velocitas maxima, ita et numerus maximus quiddam impossibile est, numerus autem omnium numerorum idem est cum numero omnium unitatum (semper enim nova unitas addita prioribus novum numerum facit) et numerus omnium unitatum a numero maximo non differt. - Th.: Ergo ne Deus quidem intelliget numerum omnium unitatum? - Pa.: Quomodo eum intelligere putas quod impossibile est? an totum comprehendet quod parti suae aequatur. Eodem modo facile ostendemus etiam numerum omnium curvarum implicare impossibilitatem; neque id vero mirum videri debet admissa semel numeri maximi impossibilitate. Nam et in quolibet gradu finitus est curvarum analyticarum numerus, gradus autem dimensionum tot sunt quot numeri, ergo numerus omnium graduum impossibilis est, idem scilicet cum numero omnium numerorum: multo magis ergo et numerus ex summis omnium numerorum qui in singulis gradibus continentur. - Th.: Sed tempus est ut difficultati circa puncta quoque satisfaciatis. - Ch.: Audebo dicere nec punctorum omnium assignabilium numerum esse. - Th.: At nonne puncta sunt in linea, etiam antequam assignentur. Determinata ergo est multitudo eorum atque certa. - Ch.: Si probas, Pacidi, dicemus puncta nulla esse,

I modo (1) pun (2) Numerus L' 1 ut (1) motus (2) velocitas maxima ita et erg. 1
1 f. maximus (1) nullus intelligi potest (2) quiddam L' 2 numerorum a numero maximo non differt.
 Est enim numerus omnium numerorum idem cum L' 4 unitatum idem est cum (1) numero omnium
 possibilium, seu rerum, id est cum (2) numero maximo. Te. L' 5 omnium (1) unitatum (2) rerum (3) 20
 unitatum L' 6 intelligere vis quod nihil est, L' 6 f. aequatur. (1) | Ga similiter (a) ergo (b)
 concludendum erit, nullum esse numerum omnium linearum curvarum analyticarum possibilium. Ana-
 lyticas autem quas vocem nosti *am Rande: § 1* | (aa) Pacidi, eas scilicet quarum natura explicari potest
 (aaa) aequatione. Audivi enim ex te omnem curvam transmutari posse (bbb) in aequipollentem erg. |
 rationalem, id est talem ut aequatio eius sive relatio inter ordinatam et abscissam aequatione simplici ac 25
 numeris explicabili exprimat, sive ut ex data in numeris abscissa et latere recto, in numeris quoque
 ordinata subeat | aequipollentem autem voco cum ex quadratura unius habetur quadratura alterius
 erg. | . Hinc vide quid sequatur: Omnis curva analytica transmutari potest in rationalem aequipollentem.
 Ergo non est major numerus analyticarum curvarum quam rationalium. Quod est absurdum, utique enim
 sunt | aliquae erg. | curvae analyticae non-rationales. Pa. Cogor fateri L' (bb) Earum autem unicuique 30
 exhiberi potest rationalis aequipollens, id est cuius ordinata sit rationalis posita abscissa rationali; ita
 scilicet ut data quadratura curvae analyticae rationalis detur et quadratura curvae analyticae datae; sunt
 ergo tot curvae rationales quot analyticae, at aliunde patet plures esse analyticas irracionales: nam cuilibet
 rationali infinitae respondent irracionales. Numerus ergo simul erit aequalis et inaequalis, adeoque im-
 possibilis, cum ex eo impossibile sequatur. (2) | Pa. *streicht Hrsg.* | Eodem ... etiam 1 7 curvarum 35
 | eiusmodi erg. u. *gestr.* | implicare 1 8 mirum (1) videbitur (2) videri debet L' 9 Nam | etsi
 erg. | in L' 10 numerus: (1) at num (2) gradus | tamen erg. | dimensionum L' 11 idem ...
 numerorum erg. L' 12 numerus summae omnium L' 13 ut | simili *gestr.* | difficultati L'
 13 puncta | et lineas *gestr.* | quoque L' 14 Audebo igitur dicere, L' 16 esse, (1) quae non (2)
 antequam L'

antequam designentur; Si sphaera planum tangat punctum esse locum contactus; si corpus ab alio corpore vel superficies a superficie secetur, tunc superficiem vel lineam esse locum intersectionis. Sed alibi non esse et puncta, lineas, superficies, et in universum extrema non alia esse, quam quae fiunt dividendo: et partes quoque non esse in Continuo antequam divisione producantur. Nunquam autem fiunt omnes divisiones quae fieri possunt. Possibilium autem divisionum non magis est numerus quam possibilium Entium, qui coincidit cum numero omnium numerorum. - Pa.: Mire profecisti Charine in hoc genere ratiocinandi: neque enim quod aliud dicerem ipse habebam. Una superest magna difficultas in qua ipse Cartesius haesit, cujus admoneor verbis tuis. - Ch.: Postquam Galilaeo satisfacimus, cur de Cartesio desperemus. - Pa.: Tantum his duobus viris tribuo, ut credam quidvis praestare potuisse, ubi animum applicuissent, sed ut sumus homines, varie distracti, et impetum potius cogitandi quam methodum constantem ac definitam sequentes, quandam etiam in cogitando fortunam experimur. In vase circulari *ABCD* sit liquidum *e, f, g*, liquidum inquam perfectum cujus scilicet pars quaelibet utcunque exigua, a qualibet alia data separari possit. Sit in eo corpus circulare non liquidum, sed solidum *H*,

fixum extra vasis centrum: jamque materia liquida agitetur seu fluat: erit motus ejus celerior in *g* quam in *e*, et in *e* quam in *f*, tantundem enim materiae transit per *g* quantum per *e*, vel per *f*, minor autem est locus *g* quam *e*, et *e* quam *f*, necesse est ergo loci parvitas celeritate motus pensetur. - Ch.: Haec manifesta sunt: necesse est enim quod per *e* transit supplere debere id quod per *f* transit, quia vas plenum esse posuimus: et vicissim debere suppleri ab eo quod a *g* venit. - Pa.: Hinc sequitur

cum pro punctis *g, e, f* alia ubilibet puncta assumi queant, et par ubique ratio sit, materiam liquidam actu divisam esse ubique neque in linea *gef* ullum assumi posse

2f. corpore | superficies a superficie erg. | secetur, superficiem | vel lineam erg. | L' 3 intersectionis. (1) Ergo (a) lin (b) puncta, (2) Alibi non esse. Et puncta, L' 4f. dividendo. | Partes ... producantur erg. | L' 6f. possunt. Pa. L' 7 numero (1) inf (2) omnium l 9 ipse erg. L' 11-14 Tantum ... experimur. erg. L' 14 circulari erg. L' 14 A B C D und H in der Figur erg. Hrsq. nach L' 15 perfectum (1) omnis divisionis (2) cuius L' 15 quaelibet (1) a qualibet data separ (2) utcunque L' 16 alia erg. l 16 corpus | (1) cylindri (2) circulare erg. | solidum L' 18 seu fluat erg. l 18 in g quam in (1) ef quantum enim (2) e L' 24f. vicissim erg. suppleri | debere erg. | ab L' 26 cum pro g.e.f. ... par ratio sit erg. L' 27 divisam in tot partes in quot dividi potest, neque in circulo gef L'

punctum, quin motus gradu proprio agitetur, a velocitate cuiuslibet alterius differente, ac proinde a quolibet alio assignabili erit actu separatum. – Ch. : Fatendum hoc est posito materiam esse perfecte liquidam et vas plenum. – Pa. : Hinc videtur sequi materiam divisam esse in puncta: divisa est enim in omnes partes posibles, ac proinde in minimas. Ergo corpus et spatium ex punctis componentur. – Ch. : Quid hic Cartesius? – Pa. : Contentus dixisse materiam actu dividi in partes minores omnibus quae a nobis intelligi possunt, monet non esse neganda quae demonstrata putat, tametsi finita mens nostra non capiat quomodo fiant. Sed aliud est explicare quomodo quid fiat, aliud satisfacere objectioni et evitare absurditatem. – Ch. : Debuisset utique explicare quomodo sic materia non resolvatur in pulverem ut ita dicam ex punctis constantem: cum nullum punctum nulli cohaerens relinqui pateat, singula enim per se movebuntur motu differente a motu alterius cujuscunque. – Pa. : Si huc usque produxisset ratiocinationem, fortasse recognovisset sententiam suam difficultatibus illis premi quibus laborat compositio continui ex punctis coactusque fuisset utique respondere difficultati. – Ga. : Sed quid nos dicemus. – Ch. : Poterimus negare liquidum perfectum seu corpus ubique flexile dari. – Pa. : Multum interest inter liquidum perfectum et corpus ubique flexile; ego neque atomos Gassendi admitto seu corpus perfecte solidum, neque materiam subtilem Cartesii seu corpus perfecte fluidum, corpus tamen ubique flexile adeo non nego, ut putem omne corpus tale esse.

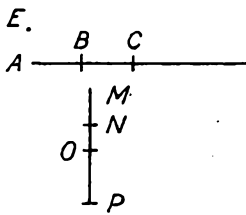
- 1f. punctum, quod non (1) motu (2) motus gradu agitetur differente, ac proinde a contiguo actu sit separatum. L' 2f. hoc erg. L' 3f. Hinc materia divisa est in puncta, L' 5 minimas; (1) continuum (2) ergo corpus in (3) quot (4) quodsi ergo puncta spatium implent, (a) continu (b) cont (c) corpus ex punctis componetur. (aa) Quod ostendimus esse absurdum. (bb) Ch. L' 6 Cartesius (1) ait (2) ? Pa. L' 6f. omnibus (1) assignabi (2) quae L' 8-11 fiant. Po. : Non ergo (1) agnovit (2) consideravit materiam hoc motu dividi in pulverem ex punctis constantem. Quod utique manifestum cum L' 11 cohaerens relinquatur, singula ergo per L' 12 motu ... cujuscunque erg. L' 13 suam (1) omnibus (2) difficultatibus L' 14-S. 555,22 punctis. Ch. : Quid si ergo nos pro demonstrato habeamus, (1) spatium (2) liquidum perfectum quod spatium perfecte repleat impossibile esse. Praesertim cum nullae (a) sint (b) extent Cartesii pro liquido plenoque demonstrationes. Pa. Quae dicis Charine habent aliquid veritatis. Neque tamen mihi ideo plenum pariter ac liquidum omnino repudianda videntur. Subest hic (aa) diff (bb) subtilitatis aliquid, quae tamen facile tibi quoque succurreret, (aaa) si locus sub (bbb) si instituti ratio pateretur eousque (1) nunc gradum (2) te (a) produci (b) provehi. Suffecerit quae ante pedes sunt obstacula complanari, ne dum ubique excurrimus in latus, tardius ad (aa) mot (bb) propositum nobis finem perveniamus. Te. Ea conditione hoc tibi nunc remittimus, ut alio tempore plenius satisfacias. Vides enim magni esse momenti descriptionem | de vacuo aut pleno, liquido ac solido erg. | unde (aaa) vera et certa de natura | rerum erg. | Hypothesis (bbb) verae et certae de natura rerum Hypotheseos constitutio pendet. Cuius (1) certa (2) controversiae demonstratione dirimendae spem | nunc erg. | fecisse | hic gestr. | videris Pa. : Vestra L' 17 Gassendi erg. l

Quae alias demonstrabo. Posito corpore perfecte fluido negari non potest, divisio summa sive in minima; at corpus ubique quidem flexile sed non sine resistentia quadam eaque inaequali, habet partes cohaerentes adhuc, licet varie diductas et complicatas, ac proinde divisio continui non consideranda ut arenae in grana, sed ut chartae vel tunicae in plicas; itaque licet plicae numero infinitae aliae aliis minores 5 fiant, non ideo corpus unquam in puncta seu minima dissolvetur. Habet autem omne liquidum aliquid tenacitatis, itaque licet in partes divellatur, tamen non omnes partes partium iterum divelluntur, sed aliquando tantum figurantur, et transformantur; atque ita non fit dissolutio in puncta usque, licet quodlibet punctum a quolibet motu differat. Quemadmodum si tunicam plicis in infinitum multiplicatis ita signari po- 10 namus ut nulla sit plica tam parva, quin nova plica subdividatur: atque ita nullum punctum in tunica assignabile erit, quin diverso a vicinis motu cieatur, non tamen ab iis divelletur; neque dici poterit tunicam in puncta usque resolutam esse, sed plicae licet aliae aliis in infinitum minores, semper extensa sunt corpora, et puncta nunquam partes fiunt, sed semper extrema tantum manent. – Th. : Divine ista mihi dicta 15 videntur, et mirifica haec a plicis comparatio est. – Pa. : Gaudeo vobis sententiam meam probari, quam alias uberius exponam, nam a controversia de liquido et solido, vacuo et pleno verae et certae de natura rerum Hypotheseos constitutio pendet, quas ego quaestiones demonstratione dirimere mihi posse videor. Quod alterius loci temporisque est. – Ga. : Speramus te nobis tam praeclaras cogitationes non negaturum: 20 eaque conditione tibi praesentem eius materiae tractationem remittimus. – Pa. : Vestra ergo venia in viam redeo. Scis, Charine, non frustra nos huc digressos. – Ch. : Scilicet conclusimus continuum neque in puncta dissolvi posse, neque ex ipsis constare, neque certum ac determinatum [(finitum vel infinitum)] esse numerum assignabilium in eo punctorum. – Pa. : Ergo mi Charine motus quoque continuus unifor- 25 mis nullus est, quo scilicet corpus spatium aliquod utcunque exiguum tempore aliquo transmittat. Demonstravimus enim mutationem [loci] esse duarum existentiarum quibus corpus duobus proximis momentis in duobus proximis punctis est, aggregatum, adeoque continuando motum multiplicabimus tantum haec aggregata, ergo si conti-

2 at (1) pariter (2) ac liquidum (3) corpus l 8 iterum (1) non in partes divellitur, quae in 30 quendam (2) non (3) divelluntur, | sed aliquando erg. | l 10 tunicam (1) quodlibet pun (2) plicis in infinitum repetitis (3) plicis l 16 f. Gaudeo (1) vobis opinionem meam (2) vobis sententiam meam l 19 videor. (1) Sed nunc ad institutum redeamus (2) Quod l 24 (finitum vel infinitum) erg. L' u. Hrsg. nach L' 24 f. numerum assumibilium in L' 26 uniformis erg. l 27 loci erg. Hrsg. nach L' 27 f. existentiarum qua corpus L' 29-S. 556,1 adeoque si continuata | per aliquod tempus erg. | (1) 35 haec mutatio est, (2) hac mutatione spatium absolvitur, L'

nuata hac mutatione spatium tempore absolvitur, spatium ex punctis, tempus ex momentis componi. - Ch.: Non possum negare posito motu continuo uniformi, et stabilita quam dixisti, mutationis notione, componi continuum ex punctis. Nam durante motu, ut uni puncto atque [uno] momento aliud proximum sumsimus, ita nulla ratio est cur non et huic secundo aliud tertium proximum assumamus; cumque hoc modo pergendo tandem spatium tempusque absolvantur, utique ex punctis momentisve sibi immediatis constabunt. - Pa.: At constare ex illis non posse est credo a nobis demonstratum. - Ch.: Concedendum est ergo quicquid tergiversemur, motum continuum quo mobile aliquo temporis tractu aliquem locum successive sine quiete intercedente uniformiter transmittat impossibilem esse. - Pa.: Constat tamen locum a mobili transmitti, sive aliquem esse motum. - Ch.: Hoc utique experimur, neque enim nostrum est, sensuum fidem in dubium vocare et de veritate motus dubitare. - Pa.: Atqui mobile locum durante quiete non transmittit. - Ch.: Non certe. - Pa.: Et inter duas quietes ne ulla quidem motus continui portio quantulocunque tempore intercedit alioqui de eo redirent priores difficultates. Ergo vel nil nisi quies erit, nec corpus omnino progredietur, sublatusque erit motus e natura; vel inter quietes interponetur motus instantaneus per saltum, ita ut corpus quod aliquamdiu quievit in hoc loco usque ad hoc momentum, proximo momento existere et quiescere incipiat in loco aliquo dissito, ita ut non transierit per loca intermedia. - Ch.: Jam agnosco quomodo me adigas, et vix tandem praecipitio vicinus periculum video. Effecisti praestigiis tuis, unum, ut reliquum sit corpus scilicet a loco in locum per saltum transire, quemadmodum si ego uno statim momento Romam transferrer: quoniam enim nullum est tempus quo motus continuus duret, sequitur punctum mobile *E*, ubi fuerit in loco *A*, per tempus *MN*, transferri in locum *B* momento *N*, ibique permanere tempore *NP*,

1 ex (1) momentis (2) punctis, L' 2 Non (1) possumus (2) possum L' 2 uniformi erg. l 25
 4 uno erg. Hrsg. nach L' 5 cur et L' 6 f. sibi immediatis erg. l 7 non (1) possunt (2) posse
 credo | a nobis erg. | L' 9 quo (1) corpus ali (2) mobile L' 10 uniformiter erg. l 10 esse (1) Pa.
 (a) At supra (b) Sed qu (c) Transmitti tamen (d) Immo ne intercede (e) Ergo (2) Pa. Si inter duas (2) Pa.
 L' 10 tamen (1) experientia (2) locum L' 11 Po. (1) Quis neget rem (2) Hoc L' 12 fidem (1)
 hic quidem (2) | inepte gestr. | in L' 12 motus (1) dub (2) | inepte gestr. | dubitare L' 13 mobile ... 30
 Certe. | Pa. erg. | et erg. L' 15-19 intercedit. (1) (Pa.) (2) Po. Superest ergo momento inter duas
 quietes interposito corpus a loco in locum transire (3) Ch. L' 15-19 | alioqui ... difficultates erg. |
 Ergo ... motus | quasi gestr. | instantaneus ... intermedia. erg. l 20 tandem erg. L' 20 Effecisti (1)
 artibus (2) praestigiis L' 21 reliquum (1) esset (2) sit L' 22 Die Figur erg. Hrsg. nach L'
 23 tempus (1) motus (2) quo motus duret, sequitur (a) corpus (b) punctum mobile *E*, ubi | aliquamdiu 35
 gestr. | fuerit L' 24 *B* (1) mom (2) ibique (3) momento L'

quo finito rursus momento *P* transsiliat in *C*. Unde sequi videtur uno momento *N* punctum mobile [*E*] esse simul in toto loco *AB*, quemadmodum idem punctum *E* vicissim toto tempore *M* sive *N* est in uno puncto *A*. Sed vide an non absurdum sit idem corpus simul in pluribus locis esse. - Pa.: 5
Qui saltum hunc admittent, non illud volent momento utriusque temporis communi *N* corpus esse in pluribus locis; reci-

derent enim in difficultates superiores; si aliquod momentum commune duorum statuum quietis scilicet in *A*, et quietis in *B* extra *A* assignarent. Sed dicent *N* ultimum (ipsius *MN*) temporis momentum existendi in *A* immediate excipi ab *O* primo momento (ipsius *OP*) temporis existendi non in *A*, sed in *B*, tempora autem *MN* et *OP* immediata esse atque habere sua extrema *N, O* indistantia sive contigua habere. - Ga.: Obsecro te Pacidi jocarisme an serio nobis haec narras. - Ch.: Dicis, Pacidi, punctum mobile *E* cum tempore *MN* extiterit ac quieverit in spatii puncto *A*, tempore proximo [*OP*] existere atque quiescere in spatii puncto *B*. Quomodo autem illuc 15
venerit non dicis. -

Der folgende kleingedruckte Text aus L' und mit ihm die zugehörigen Fußnoten wurden von Leibniz verworfen, nachdem gerade der Anfang davon ins reine geschrieben war, und in l ersetzt durch den folgenden Text bis S. 567 Z. 29:

Pa. Non possum aliter dicere quam excludendo sententias falsas.⁷ Jam enim ostendi non esse unquam 20
in intermediis punctis; sed statim cum prius hic fuerit, mox illic esse. Po. Obsecro, dic nobis aliquid quo

⁷ Am Rande: ?

1f. *C*. (1) atque ita (2) Pa. Partem sententiam meam propemodum assecutus, nisi quod eam nonnihil detorsisti. Neque enim momento communi duobus temporibus (3) Unde sequitur | uno erg. | momento *N* | punctum mobile *E* erg. | esse L' 2 *E* erg. Hrsg. nach L' 4 sive | uno gestr. | erg. L' 25
5f. Pa. (1) Propemodum penetrasti in sententiam (2) Propemodum assecutus es sententiam meam, tantum nonnihil detorsisti, Nam non illud volo, (a) tempore (b) momento L' 7 *N*, esse L'
7f. locis reciderem enim L' 8 aliquod (1) tempus (2) momentum L' 9f. extra *A* erg. assignarem. Sed arbitror *N* ultimum momentum | (1) temporis (*MN*) (2) (ipsius *MN*) temporis erg. | (a) (tem) (b) existendi L' 10f. ab | (*E* in) erg. u. gestr. | (1) ultimo (2) primo momento | (ipsius *OP* erg. | temporis 30
(a) existendi in *B*, ipsum autem *M* (b) non existendi in *A*, sed in *B*, L' 12 atque | sua erg. | L'
13f. nobis sententiam tuam edisseris. (1) Te. Ego quoque non possum in animum inducere ut credam talia a te sentiri Pa. Injuriam mihi facitis amici quod toties fidem meam atque sinceritatem in dubium vocatis. (2) Ch. Dicis | punctum erg. | L' 14 *E* (1) transi (2) cum (a) antea (b) tempore *MN* (aa)

sententia tua saltem illustretur. Pa. Expugnatis tarditatem meam: itaque igitur sentio, mobile *E*, cum aliquandiu in *A* fuerit, ibi extingui atque annihilari, et in *B* emergere atque recreari, motumque aliter explicare, impossibile esse facileque a vobis judicari, omnes illas machinas ratiocinationum eum in usum a me admotas, ut paulatim vos adigerem ad tanti momenti veritatem etiam praemonitos et invitos et renitentes.⁸ Agite nunc excutite omnes angulos, et si quid habetis, demonstrationi respondete. Th. Tam sollicite
5 semper attendi ad omnes ratiocinationum vestrarum articulos, ut vero putem aliquid a me reperiri posse, quo dissolvantur. Ga. Utile tamen erit omnia in unum recollecta exhibere, ut fides illis constet magis. Pa. Hoc Charinum optime facturum confido. Ch. Tentabo. Quicquid movetur mutat locum, sive mutatur quoad locum.⁹ Quicquid mutatur id duobus momentis proximis in duobus est statibus oppositis, uno in priore altero in posteriore. Ergo Quicquid continue mutatur per aliquod tempus eius momento cuilibet
10 existendi in statu uno, succedit eo tempore durante momentum proximum existendi in alio statu. Quoniam ergo toto illo tempore durante momentum momento immediate succedit. Ergo tempus hoc totum componitur ex aggregato momentorum quod est impossibile. Continua ergo per aliquod tempus mutatio impossibilis, ergo et motus continuus impossibilis. Sit jam mobile punctum *E* transferendum ex puncto *A*, in punctum *C*, tempore *MP*. Quod fiet aut motu continuo aut quiete continua, aut mixtura motus et quietis.
15 Non motu continuo, quia is impossibilis, non quiete continua, ea enim motui opponitur, ergo mixtura motus et quietis. Ergo partim quiescit partim movetur mobile tempore *NP* durante.¹⁰ Ponamus exhiberi

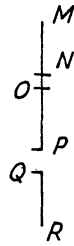
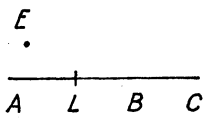
⁸ *Am Rande*: Quidni potius momento tantum existere, medio tempore non existere, sequetur si poneretur res nisi agant non esse, nec agere nisi mutantur.

⁹ *Am Rande*: (NB. Sine relatione ad motum videndum an generaliter demonstrari possit continuum
20 non componi ex minimis et ita nec tempus).

¹⁰ *Am Rande*: Durante statu nulla fit creatio, alioqui si quolibet momento fieret actus, continuum esset ex momentis.

fuisset (*bb*) extiterit ac quieverit *L'* 14 in | puncto spatii *erg.* | *A*, *L'* 15 proximo (*I*) quiescere (*2*)
| *OP erg.* | existere *L'* 15 *OP erg. Hrs. nach L'* 15 in puncto spatii *B*. *L'* 15 *f.* illuc veneris
25 non *L'* 20-S. 558,6 Pa. . . . attendi *gestr. l* 21 prius | Parisiis fuerit, nunc *gestr.* | hic fuerit, (*I*) Pari
(*2*) mox *L'*

I f. meam; (*I*) itaque | igitur *erg.* | sentio | (*2*) positis dicere deberent *erg.* si corpora revera moventur, necessario etsi detur uniformitas *erg. u. gestr. l* | (*a*) punctum (*b*) mobile *E*, (*aa*) ubique aliquandiu in *A* fuerit, in *A* (*bb*) cum . . . ibi *L'* 2 fuerit ut ita dicam extingui *l* 2 in *B* (*I*) extinguere (*2*) emergere
30 atque | quodammodo *erg. u. gestr. l* | recreari, | nec nisi in uniformitate *erg. u. gestr. l* | motumque | realem uniformem per aliquod tempus *erg. l* | aliter *L'* 3 esse, (*I*) facileque (*2*) ac facile (*3*) itaque facile *l* 3 vobis (*I*) judicatu esse, (*2*) judicari, | (*3*) judicabitur | omnes *L'* 3 ratiocinationum tantum eum *l* 4 me (*I*) comparatas, (*2*) admotas, *L'* 4 momenti considerationem etiam *l* 4 praemonitos et
erg. L' 5 Tam (*I*) accurate (*2*) sollicite *L'* 6 attendi *Ende der Reinschrift des Schreibers l* 35
6-S. 559,22 ad . . . sequitur. *gestr. L'* 7 *f.* Pa. (*I*) Hoc nemo rectius praesta (*2*) Hoc *L'* 9 uno . . .
Ergo *erg. L'* 10 tempus (*I*) id (*2*) eius *L'* 10 *f.* cuilibet (*I*) quo in uno existit statu (*2*) existendi *L'*
11 eo . . . durante *erg. L'* 11 statu. | (*I*) Quare (*2*) Quoniam . . . succedit *erg.* | Ergo *L'* 12 hoc *erg. L'*
15 *MP. (I)* Quoniam impossibilis est motus continuus, superest ut sit eo tempore, quies aut continua (*2*)
Quod *L'* 17 exhiberi . . . et *erg. L'*

hanc mixturam et quiescere in puncto *A* tempore *MN*, inde transferendum in *B* tempore *NO*. Quiescere autem in *B* tempore *OP*, donec inde transferatur in *C* tempore *PQ*, ubi rursus quiescat tempore *QR*, donec rursus progrediatur et ita porro. His positis ajo tempus *NO* necessario esse minimum, sive momenta *N* et *O* (idem est de *P* et *Q*) sibi contigua atque proxima esse, neque ullum inter ipsa assumi posse aliud momentum, alioqui enim haberetur motus continuus ex *A* in *B* per aliquem temporis tractum *NO*, quod

impossibile ostendimus. Quoniam autem mobile momento *N* est in *A*, momento *O* in *B*, nullum erit momentum quo sit in puncto intermedio *L*, adeoque mobile *E* saltum faciet sive transcreabitur ex *A* in *B*, id est evanescens in *A*, resuscitabitur statum in *B*, neque enim aliter explicari potest, quomodo corpus de loco in locum nec tamen per intermedia transferatur. Pa. Mirifica brevitatem totam demonstrationis vim complexus es.¹¹ Unum addo non esse quod vos transcreatio turbet. (Nam dicere rem hic existere cessare, illic autem existere incipere, sublato transitu intermedio idem est ac dicere hic annihilari, illic resuscitari. Idem generaliter in omni mutatione dici potest, postquam momentum transitus sive status medii sustulimus.)¹² Nam si unus simpliciter dicat rem esse desinere in statu priore, et nunc esse incipere in alio, alius vero dicat annihilari in statu priore, resuscitari in posteriore; utrumlicet admittas nullum in ipsa re discrimen notari potest, sed tantum in eo, quod prior causam dissimulat, alius eam exprimit: Nulla autem causa intelligi potest, cur res quae in aliquo statu esse cessavit, in alio esse incipiat (sublato quippe intermedio statu) nisi substantia quaedam permanens, quae et destruxit primum et produxit novum, quoniam sequens status ex praecedente utique necessario non sequitur.

¹¹ *Am Rande*: (+ nonnihilo hic erratum nimio contrahendi demonstrationem studio, tantum enim supra ostensum spatium non componi ex punctis, minime vero tempus non componi ex instantibus. Facile autem ex superioribus suppleri potest. Illud praesertim considerando, quod posito spatio continuo, et motu quoque etiam tempus necessario continuum est. +)

¹² *Am Rande*: (NB. uti corpora in spatio sunt indissoluta, et intra haec alia rursus interponuntur minora, nec ita ullus est locus vacuus corporibus; ita in tempore dum quaedam post momentaneum saltum durant, interim alia quorum subtiliores sunt mutationes in tempore aliquo intermedio et inter haec rursus alia. Et in his velut ictibus seu vibrationibus mira videtur esse harmonia utique necesse est per aliquod tempus durare statuum seu esse mutationum vacuum. Uti puncta extrema corporum seu contactus; ita mutationes statuum. Corpora minora celerius moventur, majora tardius in pleno. Nec tempus ullum nec locus vacuus. Durante quolibet statu aliqua alia mutantur.)

3 inde *erg. L'* 7f. posse (1) punctum, (2) aliud *L'* 15 sublato ... intermedio *L'*
15f. resuscitari, | sublato transitu medio *erg. u. gestr.* | (1) Sublato quippe statu in (2) Idem *L'* 35
16f. sustulimus.) (1) Necque (2) Nam *L'* 18f. posteriore; (1) ulla alia quam in verbis mutatio erit,
erg. L' 21 nisi (1) permanens quiddam, quod (2) substantia ... quae *L'* 22-S. 568,1 sequitur. (1)
Ga (a) Atque hoc est (b) Quod et (c) Atque hinc confirmatur illud quod praeclare olim (2) The. Hinc *L'*
24 ostensum (1) tem (2) spatium *L'* 27 uti (1) corpus (2) corpora *L'* 30-33 utique ... mutantur 40
erg. L'

Pa. : Qui saltus illos statuet, nihil aliud habet quam ut dicat, mobile *E* cum aliquan-
 diu in loco *A* fuerit, extingui et annihilari, et in *B* momento post iterum emergere ac
 recreari; quod motus genus possimus dicere *transcreationem*. – Ga. : Si hoc pro
 demonstrato haberi posset, rem profecto magnam egissemus. Habermus enim de-
 monstratum creatorem rerum. – Pa. : An ergo huic sententiae acquiescis Charine. – 5
 Ch. : Ego vero ita hic quiesco, ut avis laqueo deprehensa ac diu sese effugiendi spe
 nequicquam agitans, quae tandem lassata concidit. – Pa. : Hoc est potius non habes
 quod respondeas quam ut assentiaris. – Ch. : Fateor nam me valde mordent isti
 saltus; cum enim magnitudo aut parvitas nihil ad rem faciat, aequè mihi absurdum
 videtur corpusculum aliquod exiguum ab uno extremo lineolae quantulaecunque ad 10
 aliud pervenire, non tamen per puncta intermedia, quam me Romam momento trans-
 ferri intermediis omnibus perinde omissis, ac si in natura non essent. Pone enim illi
 corpusculo rationem ac sensum dari, eam profecto inconcinnitatem deprehenderet in
 saltu suo qui nobis exiguus, at ipsi satis magnus est, quam nos in nostro. Ponamus in
 corpore nostro esse animalcula tanto minora nobis, quanto caput humanum minus 15
 est orbe terrarum; horum animalculorum unum si ab una auricula ad alteram per-
 venerit, dicent socii eius, si ratione uti fingantur, ab uno polo ad alterum pervenisse.
 Itaque omnia proportione sibi respondent et inconcinnitas aliqua atque violentia, sive
 quod eodem redit, miraculum ordinarium, quale est saltus iste, tam in parvis, quam in
 magnis vitari debet. – Pa. : Recte facis Charine, quod huic sententiae resistis, quae 20
 pugnat cum pulchritudine rerum, et sapientia Dei. Alioqui perinde esset ac si Deus
 incongruitates quasdam, quas in natura scilicet evitare non poterat, tegere tantum
 nobis ac dissimulare voluisset, transferendo scilicet illas in minutiora rerum, ubi
 animadverti non possint. Sed vides ipse, ut fortius adhuc stringam, ubicunque pona-
 mus hunc saltum fieri, ibi eodem modo eum potuisse declinari; nam eo jure quo nos 25
 contendimus, saltum illum contingere non apud nos, sed apud minutiora quaedam
 corpora, eodem jure eadem minutiora corpora, si ratiocinari de his rebus fingerentur,
 eandem inconcinnitatem ad minora adhuc alia relegarent. Quod rationi etiam con-
 sentaneum est, nam cum eligendi potestas est, utique sapiens minorem potius incon-
 cinnitatem eligit; itaque jure dicent animalcula illa, in minoribus potius hunc saltum 30
 debuisse evenire quam apud se. Sed cum minora alia quaecunque eodem argumento
 uti possint, patet saltus istos semper ad minora ac minora propelli et nusquam con-

1-S. 567,29 Qui ... sequitur. *erg.* 1 1 statuet, (1) reponet, se id modum non posse aliter (2)
 nihil 1 2 *A* (1) sum (2) fuerit, 1 4f. enim (1) demonstratorem (2) demonstratum creatorem 1
 10 exiguum (1) pertinentem qu (2) ab 1 11 me (1) venire (2) Romam 1 18 omnia ... et *erg.* 1 35
 21f. Deus (1) inconcinnitates (2) incongruitates 1 32 ac minora (1) relegari (2) propelli 1

sistere posse in natura rerum. Nec refert quod corpuscula illa forte non sint ratione
 praedita, neque enim hic quaeritur quid corpora pro se dicere possint, sed quid Deus
 omnium rerum Curator, dicere possit pro ipsis, non enim tam aliis quaerit satisfacere
 quam sibi. Denique, quod rem omnem conficit, nihil sine ratione facit sapientissimus
 rerum autor; nulla autem ratio est, cur huic potius quam illi corpusculorum gradui
 saltus illi miraculosi ascribantur, nisi atomos scilicet admittamus, seu corpora ita
 firma ut nullam subdivisionem nullumve flexum patiantur, his enim praeter summae
 soliditatis miraculum (nam sine extraordinario quodam Dei concursu explicari non
 potest), hoc novum miraculum saliendi de loco in locum omissis intermediis non
 incommode tribuemus. Sed talia ego corpora in natura rerum esse non puto; eo ipso
 plane argumento, quo hos saltus excludo, nulla enim ratio est, cur Deus hic stiterit
 opificem manum, harumque solarum creaturarum interiora sine aliarum creatura-
 rum varietate velut torpentia et mortua reliquerit. Et profecto si corpuscula atoma
 ipsa aut atomis vicina sensu ac ratione praedita fingerentur, non nisi inconcin-
 nitates ac quotidiana miracula sese offerrent. Legesque naturae sapientis, quas aliquando
 exponemus, minime observarentur. Sed de Atomis alias accuratius dicemus, nunc
 satis sit saltus utcunque ita refutasse; ut appareat declinandos esse, si quidem vitari
 possint. – Th. : Sed hoc opus hic labor est, ita enim tute nos implicuisti, ut exitum
 non videam, quin et denique ingratum videtur evertere totam aedificii nostri struc-
 turam, aut si mavis Penelopes telam retexere. – Pa. : Videtis amici nos circa ipsa
 rerum primordia ac velut summas versari, ubi profecto patientia opus est, neque ulla
 mora longa videri debet. Quodsi relegenda nobis vestigia sunt culpae debemus fe-
 stinationem nostram, atque cavendi artem discere ab exemplis. Denique neminem
 vestrum esse puto, cui non hi saltus aegre faciant; itaque necessitate quadam ad
 retexenda nostra argumenta compellimur.

Ga. : Resumamus ergo quam primum, ac totam ratiocinationum praecedentium
 seriem breviter recollectam exhibeamus, ut uno obtutu lustrari possit, faciliusque

1 rerum (1), neque enim ulla ratio (2). Nec 1 1 forte erg. 1 4 quod ... conficit erg. 1
 5 illi (1) corporum gradui (2) corpusculorum 1 7 firma (1) et solida (2) ut (a) in alias (p) (b)
 nullam 1 7-10 patiantur, (1) qualia ego (2) his ... | (nam ... potest) erg. |, ... Sed | et gestr. | talia ego 30
 corpora 1 11 Deus (1) in subdi (2) hic 1 12 interiora | torpentia erg. u. gestr. | sine (1) aliis
 creaturis (2) aliarum 1 13 velut ... mortua erg. 1 14 nisi (1) suum (2) perpetuae (3) inconcin-
 nitates 1 15 quotidiana erg. 1 15 quas (1) (suo) (2) aliquando 1 17 ita erg. 1 18 f. | ita ...
 videam, erg. quin ... videtur erg. | 1 20 retexere (1), ubi enim tandem (a) consistetis? (b) consi-
 stemus? (2). Pa. 1 23 atque | imposterum gestr. | cavendi 1 35

appareat, ubi sit hiatus. - Pa.: Hoc Charinum optime facturum confido. - Ch.: Tentabo:

Quicquid movetur, mutat locum, sive mutatur quoad locum. Quicquid mutatur id duobus momentis sibi proximis in duobus est statibus oppositis.

Quicquid continue mutatur eius cuilibet momento existendi in statu uno succedit momentum existendi in statu opposito. Itaque speciatim:

Si aliquod corpus continue movetur, ejus cuilibet momento existendi in puncto spatii uno, succedit momentum existendi in puncto spatii alio.

Haec duo puncta spatii vel sibi sunt immediata, vel mediata.

Si immediata, sequitur lineam componi ex punctis, tota enim linea transmittitur hoc transitu a puncto ad aliud punctum immediatum.

Lineam autem componi ex punctis est absurdum.

Si mediata sint duo puncta tunc corpus ab uno ad alterum momento transiens vel simul in intermediis et extremis erit, adeoque in pluribus locis, quod absurdum.

Vel faciet saltum, seu transibit ab uno extremo ad alterum omissis intermediis. Quod etiam est absurdum.

Ergo corpus non continue movetur, sed quietes et motus sunt sibi interspersi.

Sed motus ille interspersus rursus est vel continuus, vel alia quiete interspersus; et sic in infinitum.

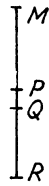
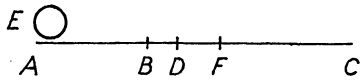
Ergo vel alicubi incidemus in motum continuum purum, quem jam ostendimus esse absurdum.

Vel fateri debemus, nullum omnino superesse motum nisi momentaneum, sed omnia in quietes resolvi.

Rursus ergo incidimus in motum momentaneum, seu saltum, quem vitare volebamus.

Pa.: Eleganter profecto Charine summam collationis nostrae complexus es. Videamus ergo an uspiam resisti possit. - Ch.: Quo rectius omnia expendam, figuras adhibebo, et superiores positiones nostras ad eas exigam. Sit mobile punctum *E*, quod momento *M* sit in loco *A*, et momento *R* in loco *C*, nec ullum assumi punctum

6 f. opposito. (1) Ergo si corpus continue movetur, quolibet momento (2) Et cuilibet puncto priori (3) Itaque speciatim Si aliquod (a) corporis punctum (b) corpus / 8 spatii (1) opposito (2) alio / 12 Lineam ... absurdum erg. / 13 transiens (1) faciet saltum (2) vel / 22 nisi momentaneum. erg. / 28 f. exigam. (1) Sit (a) mobile (b) punctum (2) Esi mobile punctum *E*, id momento *M* est (3) Sit ... sit / 29 *C*. (1) Iam | et erg. | medio tempore aliquando est ex puncto (2) Iam assumo (3) nec ullum assumi (a) potest (b) punctum /

possit ut *B* in quo non aliquo medii temporis momento ut *P* fuerit, ut scilicet saltus vitetur. Pro certo etiam habeo, quod a te demonstratum est Pacidi in ipso momento ut *P* nullam fieri mutationem, alioqui simul contradictoria essent vera. Itaque si momento *P* ipsum mobile est in loco *B*, et contingere debet mutatio utique, nihil aliud asseri potest, quam momento proximo *Q* fore in puncto proximo *D* ac duas lineas *AB*, *CD* se attingere in punctis diversis illam puncto *B*, hanc puncto *D*; eodemque modo duo tempora *MP*, *RQ* se attingere instantibus duobus illud instanti *P*, hoc instanti *Q*. Quemadmodum duae sphaerae se tangunt duobus diversis punctis, quae simul quidem sunt, unum tamen non sunt. Si jam in loco tempore et motu uniformitatem admittamus, necessario, quod de uno puncto *B* et uno instanti *P* diximus dicendum erit de quolibet alio puncto, et quolibet alio instanti. Itaque quod diximus de puncto *B* dicendum erit et de puncto *D*, adeoque uti punctum *B* excipitur immediato puncto *D*, ita punctum *D* excipietur alio immediato puncto, et hoc rursus alio, usque ad *C*, adeoque linea componetur ex punctis, quoniam mobile singula haec puncta sibi continue immediata transeundo lineam percurrent. Lineam autem ex punctis componi absurdum esse demonstratum est. Quoniam autem negari non potest uniformitas in loco et tempore per se consideratis, superest ergo ut negetur in ipso motu. Et in primis negandum est uti puncto *B* sumtum est punctum immediatum *D*, ita puncto *D* sumi posse aliud punctum immediatum. - Pa.: Sed quo jure id negas? cum nulla sit in linea uniformi continua praerogativa unius puncti prae altero. - Ch.: At nobis hic sermo est non de linea aliqua uniformi continua, in qua duo eiusmodi puncta sibi immediata *B* et *D* ne sumi quidem potuissent, sed de linea *AC* jam actu in partes secta, a natura, quia ponimus mutationem ita factam, ut uno momento existeret mobile in unius ejus partis *AB* extremo *B*, et altero in alterius partis *DC* extremo *D*. Estque discrimen inter has lineas duas actu a se divisas contiguas, et unam indivisam seu continuam manife-

10
15
20
25
30

6 ipsum erg. l 8 utique erg. l 9 ac (1) dua puncta (2) duas l 9 se (1) tangere in punctis 30
(2) attingere l 15 de (1) tempore (2) puncto l 17 punctis, (1) quod absurdum; nam mobile esse
alibi (2) quoniam l 21 in (1) toto (2) ipso l 23 continua erg. l 25 continua erg. l 26 linea
(1) aliqua (2) AC l 26 natura, (1) per motum (2) quia l 27 ut (1) (pr) (2) uno momento (a) fieret
mutatio (b) existeret l 27 in (1) uno (2) unius l 29 duas erg. (1) (rectas) (2) actu l 29 a se
erg. l 29 contiguas erg. l 35

stum, quod ut jam Aristoteles notavit, extrema B , D in duobus contiguis lineis differunt, in una continua coincidunt, quemadmodum et supra notavimus. Nego igitur aliud punctum ipsi D immediatum in linea DC sumi posse, neque enim aliud punctum in rerum natura admittendum censo, quam quod sit alicuius extensi extremum. – Pa.: Recte ratiocinaris, posito naturam sic actu lineam AC divisisse in partes AB et DC . Sed haec divisio fuit arbitraria. Quid si ergo sic divisionem instituisset ut D referretur ad lineam AB , et fieret linea AD . Nonne utique altera linea fuisset CF et habuissemus ipsi D immediatum punctum F adeoque tria puncta sibi immediata B, D, F . – Ch.: Non video quid aliud responderi possit, quam hypothesin istam impossibilem esse? – Pa.: Quid ita, nonne punctum D eodem jure potuisset esse terminus lineae AB quo punctum B ? – Ch.: Re satis expensa videtur mihi, quemadmodum et supra alia occasione te probante dixi, puncta ista non praeexistere ante divisionem actualem, sed nasci divisione. Itaque si divisio facta sit uno modo, alterius divisionis puncta in rerum natura non extabunt neque ergo haec tria B, D, F ex diversis divisionibus sumta in unum addi possunt. Imo quia lineae AB et AD aequales similes et congruae sunt B unius divisionis et D alterius ne different quidem. – Pa.: Acute quidem ista, sed quae nondum absolvant difficultatem. Explicanda est enim difformitas illa quam in motu statuisti, quoniam ab ea difformitas in divisione lineae repetenda est. Explosimus vero saltus supra explicatos. Itaque nec quietes temporariae cuilibet motui interponi possunt alioqui necessario veniemus ad saltus. – (Ch.: Fortasse saltus per spatia infinite parva non sunt absurdi quemadmodum et quietulae per tempora infinite parva, his saltibus interpositae. Posito enim spatia saltuum momentaneorum temporibus quietum esse proportionalia, cuncta respondebunt eo modo quo supra saltus et quietes per tempora et lineas ordinarias explicuimus. – Pa.: Ego spatia haec et tempora infinite parva in Geometria quidem admitterem, inventionis causa, licet essent imaginaria. Sed an possint admitti in natura delibero. Videntur

1 contiguis (*1*) partibus B . (*2*) partibus (*3*) lineis *1* *2* quemadmodum et supra notavimus *erg.* *1* *3* ipsi (*1*) (B) (*2*) D *1* *6* Sed (*1*) hoc nonne fuit (*2*) haec divisio fuit *1* *11* *f.* quemadmodum ... dixi *erg.* *1* *13* nasci | *ex gestr.* | divisione. Itaque (*1*) non potest intelligi (*2*) si *1* *14* *f.* neque ... possunt *erg.* *1* *15* AB et (*1*) ABD (*2*) AD *1* *19* est. (*1*) Explosimus enim saltus momentaneos, quietibus temporibus intermixtos (*2*) Explosimus *1* *23* *f.* eo ... | tempora et *erg.* | ... explicuimus *erg.* *1* *25* quidem (*1*) admitto, (*2*) admitterem, *1* *26* delibero. (*1*) Sed ut jam supra dixi, eadem redit difficultas semper intermedia transiri (-). (*2*) Videntur *1*

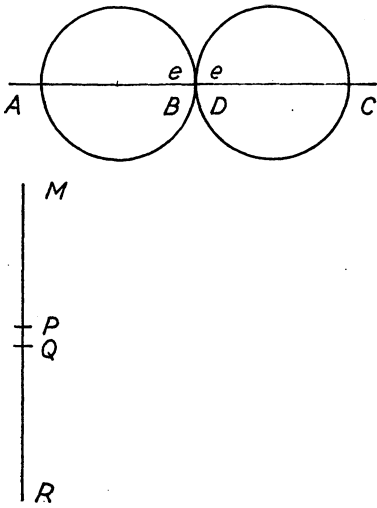
enim inde oriri lineae rectae infinitae utrinque terminatae, ut alias ostendam; quod absurdum est. Praeterea cum infinitae parvae quoque aliae aliis minores assumi possint in infinitum, rursus non potest ratio reddi, cur aliae prae aliis assumantur; nihil autem fit sine ratione.) - Ch.: Quid si ergo dicemus Motum mobilis actu esse divisum in infinitos alios motus inter se diversos, neque per ullum temporis tractum eundem perseverare atque uniformem. - Pa.: Recte profecto, et vides ipse hoc unum superesse, sed et rationi consentaneum id est, nullum enim corpus est, quod non quolibet momento aliquam passionem subeat a vicinis. - Ch.: Itaque jam divisionis ac difformitatis causam habemus, et quomodo hoc potius quam illo modo instituaturs divisio, punctaque assignentur, explicare possumus. Tota res ergo eo redit: quolibet momento quod actu assignatur dicemus mobile in novo puncto esse. Et momenta quidem atque puncta assignari infinita sed nunquam in eadem linea immediata sibi plura duobus, neque enim indivisibilia aliud quam terminos esse. - Pa.: Euge: nunc demum mihi spem exitus facis. Illud tamen vide: si indivisibilia sunt termini tantum, erunt et momenta tantum termini temporis. - Ch.: Ita sane. - Pa.: Est ergo aliud quiddam in tempore quam momentum, id vero cum nullo momento sit, non erit. Nunquam enim aliud quam momentum existit. - Ch.: Tempus ipsum aliquando esse aut non esse dici non debet, alioqui tempore temporis opus esset. Neque dico aliud in tempore esse quam partes temporis, quae etiam tempora sunt, et earum terminos. - Pa.: Omnem mihi obijciendi materiam ademisti. - Ch.: Quam gaudeo. - Pa.: Sed operae pretium erit considerare materiae temporis et motus harmoniam. Itaque sic sentio: nullam esse portionem materiae quae non in plures partes actu sit divisa, itaque nullum corpus esse tam exiguum in quo non sit infinitarum creaturarum mundus. Similiter nullam esse temporis partem in [qua] non cuilibet corporis parti vel puncto aliqua obtingat mutatio vel motus. Nullum itaque motum eundem durare, per spatium tempusve utcunque exiguum; itaque ut corpus ita et spatium et tempus actu

1 lineae (1) infinitae (2) rectae l 3 potest (1) expli (2) ratio l 4 ergo erg. l 5 alios erg. l
 5 inter se diversos erg. l 6 atque uniformem erg. l 8 Itaque (1) dicemus puncta (2) jam l
 11 dicemus erg. (1) corpus (2) mobile l 12 atque (1) infinita (2) puncta l 13f. Pa. (1) Sed (2)
 Nondum (3) Nunc demum aliquid mihi dicere videris quo (4) Euge: ... vide: l 16 sit, (1) nondum (2)
 non l 17 Nunquam ... existit. erg. l 18 esse (1) non nisi inepte di (2) dici l 18 alioqui (1)
 tempus temporis esset (2) tempore ... esset l 21 considerare (1) temporis (2) materiae l 24 quo l
 ändert Hrsg. 25 motum (1) sine muta (2) eundem l 25f. per (1) corpo (2) spatium l
 26 exiguum; (1) nec ullum temporis momentum actu assignari, (a) in quo (b) quod non ab alio praece-
 datur aut excipiatur in quo (2) itaque l 26 actu (1) sine fine subdi (2) in l 35

in infinitum subdivisa erunt. Neque ullum est momentum temporis quod non actu assignetur, aut quo mutatio non contingat, id est quod non sit finis veteris aut initium novi status in corpore quovis; non ideo tamen admittetur aut corpus vel spatium in puncta dividi, aut tempus in momenta, quia indivisibilia non partes, sed partium extrema sunt; quare etsi omnia subdividantur, non tamen in minima usque resolvuntur. - Ga.: Admirandam nobis exhibes ideam rerum, tantum enim aberit, ut sint atomi, ut contra potius in quolibet corpusculo quidam mundus sit rerum infinitarum quod hactenus nescio an satis sit consideratum. Itaque neque in loco, neque in tempore quicquam vacuum admittis, neque in materia torpidum atque ut ita dicam experis vitae. - Pa.: Ita est Galluti, eamque ego sententiam solam dignam puto maximo rerum autore qui nihil sterile, nihil incultum, nihil inornatum reliquit. - Th.: Profecto facis ut obstupescam. Magnam rem dixisse visi sunt, qui infinitos in spatio hoc Mundano stellarum globos, et in unoquoque globo esse mundum asseruere, tu in qualibet arenula non mundum tantum, sed et infinitos ostendis mundos, quo nescio an dici possit aliquid splendidius, ac magnitudini divinae convenientius. - Pa.: Sed aliud velim a vobis animadverti, quod hic demonstratur corpora cum in motu sunt non agere. - Th.: Cur ita? - Pa.: Quia nullum est momentum mutationis commune utrique statui, itaque nec ullus status est mutationis; sed aggregatum tantum duorum statuum veteris et novi; itaque nec status actionis est in corpore; seu nullu[m] potest assignari momentum quo agat, nam corpus movendo ageret et agendo mutaretur seu pateretur, at nullum est momentum passionis seu mutationis vel motus in corpore. Itaque actio in corpore non nisi per aversionem quandam intelligi potest. Si vero ad vivum reseces, seu si momentum unumquodque inspicias nulla est. Hinc sequitur Actiones proprias et momentaneas, earum esse rerum quae agendo non mutantur. Ac proinde illa actio qua mobile ex una sphaera in aliam contiguam transfertur, seu qua efficitur, ut mobile *e* quod uno momento fuit in una sphaera, proxime sequenti sit in alia contigua, non ipsius est [corporis] transferendi *e*. Id enim quo momento est in

3f. corpus (1) in puncta dividi, aut spatium (2) vel . . . dividi, 1 5 quare (1) etsi omnes div (2) etsi 1 13 esse erg. 1 13f. in (1) quolibet corpusculo (2) qualibet arenula 1 15 aliquid (1) dign (2) magnificentiae (3) splendidius, (a) convenientiusque magnificentiae Dei (b) | ac erg. | magnitudini 1 30 18 est (1) passionis; (2) mutationis; 1 19 status (1) est actionis (2) actionis 1 20 movendo ageret et erg. agendo | (1) moveretur seu (2) mutaretur seu erg. 1 21f. corpore. (1) Itaque concluditur, quicquid revera agit, illud (a) esse (b) immutabile esse (2) Itaque 1 22 vero erg. 1 23 seu erg. 1 24 Actiones (1) proprie dictas (2) proprias 1 25 proinde (1) si (2) corpus mobile a (3) illud momentum quo (4) illa actio qua 1 26 e erg. 1 26 sphaera, (1) altero (2) proximo (3) proxime 1 35 27 corpus 1 ändert Hrsg. 27 e erg. . Id enim quo (1) tempore (2) momento est in (a) B (b) puncto 1

puncto *B* non est in motu, per supra ostensa, ergo nec agit motu; similiter non agit cum jam est in momento *D*. Id ergo a quo movetur corpus, et transfertur, non est

ipsum corpus, sed causa superior quae agendo non mutatur, quam dicimus Deum. Unde patet corpus ne continuare quidem sponte motum posse; sed continue indigere impulsu Dei, qui tamen constanter et pro sua summa sapientia certis legibus agit. - Ch.: At quomodo quaeso transfertur corpus ex puncto *B*, in corpus *D*, postquam momentum transitionis seu status 5
10
15
20
25
30
medii sustulimus. - Pa.: Hoc non puto explicari posse melius quam si dicamus corpus *e* extingui quodammodo et annihilari in *B*, creari vero denuo ac resuscitari in *D*. Quod posses novo sed pulcherrimo vocabulo appellare *transcreationem*. Et hic sane est quasi saltus quidam ex sphaera una *B* in alteram *D*, non tamen qua-

lem supra refutavimus quia hae duae sphaerae non distant. Atque hoc est illud denique cuius causa tot machinas rationum admovi, ut scilicet vos adigerem denique ad agnoscendam tanti momenti veritatem. Unum addo, non esse quod vos turbet trans- 20
25
30
35
40
45
50
55
60
65
70
75
80
85
90
95
100
105
110
115
120
125
130
135
140
145
150
155
160
165
170
175
180
185
190
195
200
205
210
215
220
225
230
235
240
245
250
255
260
265
270
275
280
285
290
295
300
creatio, nam dicere rem hic existere cessare, illic autem existere incipere, sublato transitu seu statu intermedio est idem dicere, ac illic annihilari illic resuscitari. Ac si unus simpliciter dicat rem esse desinere in statu priori, et nunc incipere esse in alio, alius vero dicat annihilari in statu priori resuscitari in posteriore, utrumlibet admit- 25
30
35
40
45
50
55
60
65
70
75
80
85
90
95
100
105
110
115
120
125
130
135
140
145
150
155
160
165
170
175
180
185
190
195
200
205
210
215
220
225
230
235
240
245
250
255
260
265
270
275
280
285
290
295
300
tas, nullum in ipsa re discrimen notari potest, sed tantum in eo quod prior causam 25
30
35
40
45
50
55
60
65
70
75
80
85
90
95
100
105
110
115
120
125
130
135
140
145
150
155
160
165
170
175
180
185
190
195
200
205
210
215
220
225
230
235
240
245
250
255
260
265
270
275
280
285
290
295
300
dissimulat, posterior exprimit. Nulla autem causa intelligi potest cur res quae in aliquo statu esse cessavit, in alio esse incipiat (sublato quippe transitu) nisi substantia quaedam permanens quae et destruxit primum et produxit novum, quoniam sequens status ex praecedente utique necessario non sequitur.

2 ergo (1) quod movet corpus (2) a quo movetur | ipsum *erg. u. gestr.* | corpus, / 3 superior 30
erg. l 4 quam (1) necesse est esse Deum (2) dicimus / 6 sed (1) ut (a) accurat (b) ita dicam (2)
 continue / 12 *e erg. l* 14 Quod *erg. l* 15-18 appellare (1) *transcreationem* (2)
transcreationem. | Et ... | *B erg.* | ... | *D erg.* | ... distant *erg.* | / 18 *f.* denique (1) ad quod (2) cuius /
 29 sequitur. *Ende von l*

Th. : Hinc mirifice confirmatur quod praeclare olim a Theologis dictum est conservationem esse perpetuam creationem, huic enim sententiae affine est quod a te demonstratur mutationem omnem quandam esse transcreationem. - Ga. : Imo vero videtur ex solo statu praecedente status sequentis ratio reddi posse. Exempli causa, celebre est axioma philosophorum jam Aristoteli adhibitum *Quicquid semel movetur semper moveri eodem modo nisi superveniat impedimentum*. Hoc axioma demonstrari potest ex eo quod nulla ratio reddi potest cur praesente cesset momento, non vero jam cessaverit aliquo paulo priore. - Pa. : Gaudeo haec a te objici, hinc enim praeclara doctrinae nostrae utilitas inprimis elucebit. Video enim aliquos ex hoc theoremate voluisse ducere materiam aliquando a Deo motam non amplius eius ope indigere, sed acceptum semel impetum sponte naturae suae retinere, alios qui de aeternitate motus persuasi non poterant capere quomodo aliquando impellere incipere potuerit, Deum plane sublatum credidisse. Id vero nostra de motu doctrina huc usque explicata plane evertit. Omnino enim cessat motus, neque per ullum tempus quantumcunque durat, sed quovis momento ope superioris causae intermortuus resuscitatur. Quoniam vero Deus perfectissimo modo operatur, hinc usus axiomatis, *quod nihil sit sine ratione* velut postliminio redit. Nam quas semel elegit Deus in aliquo temporis tractu mutationum formas, eas sine ratione non immutabit. Unde fiet ut in natura stabile maneat axioma, *motum eodem modo continuari quamdiu nullum supervenit impedimentum*. Si vero esset aliquis Motus continuus statusque medius in mutatione sive transitus momentum, fatendum esset, vim esse in argumento Gallutii: imo Deo careri nunc posse, ubi materia semel motum recepisset, quoniam status sequens ex ipsa motus ac materiae natura sponte consequeretur, non accedente naturae divinae consideratione. Habetis ergo quod hic minime expectabatis Dei et creationis assertionem

4 solo (1) praecedente statu praecedentis (2) statu L' 9f. aliquos (1) ope hujus theorematis Deum tollere voluisse e rebus, aut certe primo credidisse materiam aliquando ab eo (2) ex ... Deo L' 15 sed (1) quietibus perpetuo semper interrumpitur, neque proinde nisi (2) quovis momento L' 15 resuscitatur. (1) Nam cum corpus mobile E ex A translatum in B tempore NO , ubi quievit tempore OP , nulla est ratio in ipso cur motum resumat, et ex B in C tempore PQ transferatur, nisi a causa superiore id profiscatur. (2) Quoniam L' 17f. tractu (1) quietium ac motuum alternationes, (2) mutationem (a) rationes (b) formas, eas L' 20f. vero (1) Motus continuus (a) statusque mutationis (b) statusque ... momentum, esset in natura, (2) esset ... momentum, L' 21 vim ... imo erg. L' 24-S. 569,1 Habetis ... creationis (1) eius perpetuae (2) assertionem ... eius (a) perpetuam (aa) in rebus mutandis (bb) ac singularem (b) specialem ... necessariam | , unde intelligetis si miraculum sit hominem Lutetia Romam momento transferri, naturam perpetuum miraculum esse, tametsi spatia per quae fiant hi saltus credibile sit minora esse quam ut eorum ratio ad cognititas magnitudines (aa) numero (bb) a nobis

5f. Vgl. ARISTOTELES, *Physica*, IV 8, 215 a 19-22.

operationemque eius specialem mutationi rerum necessariam.¹³ – Ga. : Quis unquam
 tantas res credidisset ex tantulis nasci posse. – Th. : Ego non possum satis explicare
 verbis quantopere admirer exitum tam inexpectatum. – Ch. : Me vero maxime ad-
 miratione teneri par est, militem et non nisi rebus sensibilibus suetum, qui nunquam
 hactenus tota mea vita aut expertus aut etiam suspicatus sum, in rebus abstractis et ab
 imaginatione remotis, claras usque adeo atque firmas demonstrationes fieri posse.
 Equidem longe alia ab hoc congressu expectabam. Scilicet motuum leges, et mecha-
 nicas potentiaram rationes: non contemptu talium, quae nunc audivi, sed ignoratione.
 Nunc vero nollem ista tota cum Algebra atque Mechanica commutare, nec toto anno
 metaphysicae auditor esse recusarem, Pacidio interrogante. Usque adeo ille taedium
 sustulit, et arte tractandi, et ipsarum magnitudine rerum. Ad Mechanica autem non
 nisi cum illi tempus videbitur descendemus. – Th. : Agite amici fructus huius Me-
 ditationis bona fide gustemus. Ego quidem ex quo me ex mundo reducem, ad me
 recepi, nihil prius habui cultu Dei et cura salutis, et consideratione aeternitatis. Nam

¹³ NB. ratio cur aliqua res existat non est in ipsa et momento, nec est in alia
 praecedente, quia ea nunc aut non est amplius, aut non est ratio in ipsa cur sit
 amplius. Nec quod res paulo ante existit, ratio est cur nunc existat quoque, sed indicat
 tantum aliquam rationem esse cur nunc quoque existat seu rationem quae fecit eam
 esse paulo ante adhuc existere. – Quo majora sunt corpora, eo moventur tardius; ac
 proinde eo majores faciunt saltus, alioqui saltum eorum exigua circumjecta perci-
 perent. Examinandum saltus potius parvi, ac magni, an multi et exigui. Res ita ex-
 plicanda, ut corpora non percipiant unquam hos saltus. Itaque quando corpus ma-
 gnum salit minora circumjecta etiam salient, sed tempore longiore indigeant.

explicare possit. (aaa) Unde motus erit Geometricae continuus, tametsi sit (bbb) Qualia spatia in Geo-
 metria pro punctis sive nullis habentur, unde motus Metaphysice quidem quietibus interruptus Geo-
 metrice continuus erit. Quemadmodum (aaaa) circulus (bbbb) polygonum regulare infinitorum laterum
 (aaaaa) circulus metaphysice non est (bbbbb) pro circulo metaphysice haberi non potest, tametsi in Geo-
 metria pro circulo habeatur, ob errorem minorem quam ut (1) numero ullo | (2) a nobis *erg.* | exprimi
 possit. Minime tuendum est, ne (a) his contemplationibus contemplationes (b) contemplationibus Meta-
 physice Geometricae ac Mechanicae ratiocinationes subvertuntur. (ccc) Imo saltus fiunt in aliis semper
 minores ac minores. Sed tamen videtur hinc sequi absurdum quod (aaaa) res (bbbb) aliquando hic saltus
 sentiri possit a cogitantibus. Hoc ergo ut vitetur, cogitandum semper eo minus saltus esse intervallum quo
 maius est corpus. *gestr.* | *erg.* L'

3 vero (1) magis (2) maxime L' 6 demonstrationes (1) posse (2) con (3) construi posse. (4) fieri
 posse. L' 11 magnitudine (1) (mira) (2) rerum. L' 14 aeternitatis. (1) Quandam enim immorta (2)
 Nam L' 15 ipsa (1) ne (2) et L' 16 nunc (1) non est amplius, nec (2) aut ... aut L' 16 cur
 | non *gestr.* | sit L' 23 sed (1) minore (2) tempore (a) restitu (b) longiore L'

si immortalis nobis anima est, exigui momenti nobis videri debet haec paucorum annorum vita, nisi quatenus effectus suos in futurum porrigere credibile est. Itaque virtutibus ac sapientiae operam demus, veris ac duraturis animae bonis. Sapientia autem inprimis consistit in perfectissima naturae cognitione, quam non esse tantum atque operari, sed et specialem omnium curam habere, nec res tantum creasse ex nihilo, sed et creare quotidie atque resuscitare, quisquamne unquam tam luculenter demonstravit. Equidem fateor exultasse me intellecta vi harum ratiocinationum, atque philosophiae gratulari quae tandem in gratiam reditura videtur cum pietate, cum qua ei non culpa sua, sed hominum opinione et iudiciis temerariis, aut etiam expressionibus male consultis parum convenire videbatur. Desinant itaque viri pii ac gloriae divinae zelo accensi metuere aliquid a ratione; modo dent operam ut rectam nanciscantur. Quin potius ita habeant ut quisque in vera philosophia provector est, ita divinam potentiam atque bonitatem magis agnoscere, neque aut a revelatione aut ab iis quae miracula aut mysteria vocantur alienum esse, cum demonstrare possit, vera quaedam ac propria miracula quotidie in natura evenire. Nullum enim ex revelatis magis mirum ac sensibus pugnant videatur, quam rem annihilari atque creari aut in re finita partes actu infinitas esse. Philosophi vicissim cessent omnia ad imaginationem et figuras referre, et nugarum atque imposturae postulare, quicquid cum notionibus quibusdam crassis ac materialibus pugnat quibus aliqui totam rerum naturam circumscribi putant: cum agnitori sint, ubi recte meditati fuerint, motum ipsum minime imaginationi subjici, et mysteria quaedam metaphysica ex spiritali natura profecta in eo contineri: arcanam quoque nobis vim intus assistere qua frui possit animus, amore atque caritate accensus, et meditatione attentata elevatus.

Haec cum pietate insignis et studio ardens dixisset senex, omnes, Alethophile, ignem quendam concepimus, ac certatim in divinas laudes effusi ad studium tam sanctum nos cohortati sumus, prae quo alia omnia nihili videantur, cum non aliter aestimanda sint, quam prout conferre possint ad hunc animi statum in quo felicitas omnis ponenda est. Sed et consensus apparuit sapientum, et multa ex Theologorum

5 specialem | rerum *gestr.* | omnium *L'* 11 ut | veram ac *gestr.* | rectam *L'* 14 miracula (*I*) sive (*2*) aut *L'* 15 evenire. (*I*) Cum nullum (*2*) nullum enim *L'* 16 *f.* creari (*I*) aut corpus de loco 30 in locum momento dissitum momento transferri, neque per media (*a*) ordin (*b*) omnia loca ordine transire (*2*) aut ... esse. *L'* 18 imposturae (*I*) reos postulare quicumque (*2*) | illos *erg. u. gestr.* | postulare, quicquid (*a*) ipsis (*b*) cum *L'* 19 quibus (*I*) illi t (*2*) aliqui *L'* 21 et (*I*) arcana (*2*) mysteria *L'* 22 vim (*I*) assistere, qua frui (*2*) intus *L'* 22 *f.* animus, (*I*) sincero desiderio, et (*2*) amore *L'* 26 videantur, (*I*) aut certe in tantum aestimanda in quantum huc conferre possint (*2*) cum *L'* 35 28 omnis (*I*) huius *a*) (*2*) ponenda *L'* 28-S. 571, *I* et multa ex (*I*) veterum mysteriis (*2*) mysteriis (*a*) Pythagoreorum (*b*) Platoniorum (*3*) Theologorum mysteriis *L'*

mysteriis Theophilus, multa ex Hermeticorum atque Pythagoraeorum arcanis Gal-
 lutius attulit confirmandae veritati. Charinus autem talium novus in alium pene
 hominem mutatus videbatur. Ego cum unum adhuc demonstrationis huius fructum
 adjecissem, quod scilicet hinc appareat aliud longe esse actionem, aliud mutationem,
 et posse aliquid agere sine repassione, id magni rursus usus esse in divinis omnes
 agnovere cum applausu. Tandem cum sermo in multam noctem protractus esset, nec
 tantum in alium colloquii diem, sed et in certas quasdam communis studii leges
 consensissemus, data acceptaque arcani fide (quaedam enim dicta erant ultro citroque
 quae huc transferri non possunt, quod non omnes iis digni, aut certe pauci maturi
 atque praeparati videantur), colloquium sane diutissimum finivimus. Ego postero
 mane sumto calamo dum caleret animus recente memoria haec tibi pariter ac mihi
 Alethophile exaravi, tametsi animam illis infundere non potuerim quae loquentium
 vultu ac motu habent collationes, alioquin argumenti siccitate languentes. Vale.

79. QUOD ENS PERFECTISSIMUM SIT POSSIBILE

[November 1676 (?)]

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 1, 13 b Bl. 2. 1 Streifen 25, 7 x 16, 5 cm. (Buchstabenreste an der o-
 beren und unteren Schnittkante.) 1 1/2 S.

E W. JANKE, *Das ontologische Argument in der Frühzeit des Leibnizschen Denkens*
 (1676-78), in: *Kant-Studien* 54, 1963, S. 283 f. (Teildruck).

Weitere Drucke: M. FICHANT, *L'origine de la négation*, Appendice, in: *Les études philoso-*
phiques, 1971, S. 52-54.

Das Stück ist auf dem gleichen Papier mit Wasserzeichen geschrieben, wie es Leibniz im Frühjahr
 1676 in Paris benutzt hat. Inhaltlich hängt es einerseits im ersten Teil mit dem Gottesbeweis in den
 Notizen zur *Wissenschaft und Metaphysik* vom 22. März (N 36₂) zusammen, im zweiten Teil mit den
 Reflexionen *de summa rerum* vom Frühjahr. Andererseits zeigt sich in der Durchführung eine enge
 Beziehung zu den ausgearbeiteten Fassungen des ontologischen Gottesbeweises in N. 80 und N. 81. Das
 Blatt könnte also auch erst im Hinblick auf den geplanten Besuch bei Spinoza geschrieben sein, zumal es
 seinem Duktus nach wohl Vorarbeiten voraussetzt. Die Definitionen am Schluß sind erkennbar nachträg-
 lich hinzugefügt worden.

1 ex (1) nostrorum (2) Hermeticorum atque Pythagoreorum L' 3 adhuc (1) medita (2) de-
 monstrationis L' 7 in (1) peculiaria quaedam (2) peculiare (3) certas L' 13 languentes (1) His si
 placet frueri ac (2) Vale. L'

Demonstrationem reperisse videor, quod Ens perfectissimum, seu quod omnem Essentiam contineat, seu quod omnes habeat Qualitates, seu omnia attributa affirmativa, sit possibile, seu non implicet contradictionem.

Hoc patebit si ostendero omnia attributa (positiva) esse inter se compatibilia. Sunt autem attributa aut resolubilia, aut irresolubilia, si resolubilia sunt erunt aggregatum eorum in quae resolvuntur; suffecerit ergo ostendisse compatibilitatem omnium primorum, sive irresolubiliū attributorum, sive quae per se concipiuntur, ita enim si singula compatibilia erunt, etiam plura erunt, adeoque et composita. Tantum ergo suffecerit ostendere Ens intelligi posse, quod omnia attributa prima contineat, seu duo quaelibet attributa prima esse inter se compatibilia. Sunt illa *A*, *B*. Si ergo incompatibilia sint, ergo haec propositio: *qualitas A, et qualitas B non possunt esse in eodem subjecto*, erit necessaria, adeoque vel identica, vel demonstrabilis. Non potest esse identica, nam tunc *ubi sit A non posse esse B*, idem esset quod *A est A*. vel *A est B*, adeoque alterum exprimeret exclusionem alterius, adeoque alterum eorum foret alterius negativum, quod est contra hypothesin, supposuimus enim omnia esse affirmativa. Non est demonstrabilis, nam si demonstretur, *ubi sit A non posse [esse] B*, id non fieri poterit nisi resolutione alterutrius vel utriusque. Quod est contra Hypothesin, supposuimus enim esse irresolubilia, demonstrari ergo non potest haec incompatibilitas. Nulla est ergo, adeoque duae quaelibet qualitates affirmativae sunt compatibiles, adeoque omnes omnibus; possibile est ergo Ens quod omnia habeat attributa.

Hinc jam porro videtur probari, Ens huiusmodi, quod est perfectissimum, esse necessarium; nam non potest esse, nisi rationem existendi habeat a se vel alio, non potest ab alio habere, cum omnia quae in alio intelligi possunt, jam in ipso intelligi possint, sive cum per se concipiamus sive nulla extra se habeat requisita. Ergo vel nullam habere potest existendi rationem, adeoque impossibile est, contra id quod ostendimus, vel eam habebit a se, adeoque erit necessarium.

Omne attributum mere affirmativum est infinitum; seu quantum maximum esse potest, seu continet omnia sui generis. Plura sunt necessario attributa affirmativa

1 videor | perfectam *gestr.* |, quod L 2 Qualitates (1) affi (2) | simplices *erg. u. gestr.* |, seu L 30
6 eorum (1) ex quibus (2) in L 9 Ens (1) esse (2) intelligi L 11 propositio: (1) *A et B* (2)
qualitas L 11 *B* (1) sunt in eodem subjecto (2) non L 12 necessaria, (1) et veram (2) adeoque L
13 *ubi sit erg.* L 22 perfectissimum, (1) existere quia si (2) esse L 23 nam (1) si pos (2) non L
25 sive cum ... habeat (1) attributa (2) requisita *erg.* L 26 contra ... ostendimus *erg.* L

prima; quia si unum tantum esset, una tantum res intelligi posset. Videntur negativae affectiones oriri non nisi ex affirmativorum pluralitate. Exempli causa cogitatio et extensio, nam cum impossibile sit cogitari extensum sine varietate, hinc sequitur certos aliquos extensi modos esse necessarios, eosque qui fuere sunt eruntve ab uno cogitari posse omnes. Unde patet origo et necessitas modificationis. 5

Res omnes non ut substantias¹ sed modos distingui, facile demonstrari potest, ex eo quod quae radicaliter distincta sunt, eorum unum sine altero perfecte intelligi potest, id est omnia requisita unius intelligi possunt, quin omnia requisita alterius intelligantur. At vero hoc ipsum non est in rebus, quia enim Ultima ratio rerum unica est, quae sola continet aggregatum omnium requisitorum, omnium rerum, manifestum est, omnium rerum requisita esse eadem; adeoque et essentiam, posito essentiam esse aggregatum omnium requisitorum primorum, omnium ergo rerum essentia eadem, ac res non differunt nisi modo, quemadmodum Urbs spectata ex summo loco differt a spectata ex campo. Si ea tantum realiter differunt, quae possunt separari seu quorum alterum perfecte sine altero intelligi potest, sequitur nihil realiter ab altero differre, sed omnia esse unum, quemadmodum disserit et Plato in *Parmenide*. 15

Omnium rerum ultima ratio eadem. Ultima ratio est aggregatum requisitorum sufficientium. Aggregatum requisitorum sufficientium est Essentia. Ergo omnium eadem est essentia. Videntur requisita dicere relationem ad existentiam, attributa ad essentiam. Attributum, affectio, proprietas, essentia. Attributum est praedicatum quod per se concipitur, sive irresolubile. Affectio est praedicatum compositum ex attributis. Proprietas est affectio continens omnia attributa. Essentia est pr [*bricht ab*] 20

Scribenda est Metaphysica accuratis definitionibus ac demonstrationibus, sed nihil in ea demonstrandum, nisi quod sentiis receptis non nimis pugnet. Ita enim recipi poterit haec Metaphysica; quod si semel probata sit, postea si qui profundius scrutabuntur, ducent consequentias necessarias ipsi. Praeterquam quod separato po- 25

¹ *über* substantias: radicaliter

1 f. negativae (1) qualita (2) affectiones L 7 quae (1) realiter (2) radicaliter L 8 est (1) unum intelligi potest. Unius (2) omnia L 8 quin (1) existant (2) omnia L 10 aggregatum omnium (1) rerum (2) requisitorum L 11 est, (1) patet (2) omnium | rerum *erg.* |(a) requisitum (b) requisita L 14 campo (1) Si omnium re (2) Ea (3) Si L 15 seu ... potest *erg.* L 21-23 Attributum, ... pr *erg.* L

stea labore, via illis ad ratiocinandum de his rebus ostendi potest. Utile erit in hac metaphysica adjici passim magnorum Virorum auctoritates, qui scilicet similiter ratiocinati sunt. Praesertim cum illae continent aliquid quod ad illustrandam sententiam videtur posse pertinere.

Attributum est praedicatum necessarium quod per se concipitur, seu quod in alia plura resolvi non potest. 5

Affectio est praedicatum necessarium resolubile in attributa, seu Affectio est praedicatum demonstrabile de subjecto.

Proprietas est affectio reciproca, sive affectio continens omnia subjecti attributa, sive ex qua omnia alia praedicata possunt demonstrari. 10

Essentia est id omne quod in re per se concipitur, id est aggregatum omnium attributorum.

Accidens rei est praedicatum contingens.

80. ENS PERFECTISSIMUM EXISTIT

[November 1676 (?)] 15

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 1, 13 b Bl. 3. 1 Bl. 4°. 2 S.

E M. FICHANT, *L'origine de la négation*, Appendice, in: *Les études philosophiques*, 1971, S. 54 f. (Teildruck).

Das Stück ist auf dem gleichen Papier geschrieben wie der Dialog (N. 78), den Leibniz auf der Überfahrt von England nach Holland zwischen dem 29. Oktober und dem 10. November 1676 verfaßt hat. Wie sich aus den Varianten ergibt, hat er die dritte Form des Gottesbeweises, mit der das Stück endet, wohl als Vorlage für N. 81 benutzt. 20

5 necessarium *erg. L* 5 seu *erg. L* 7 necessarium *erg. L* 9 sive affectio (1) demo (2) continens *L* 10 qua (1) omnes (2) omnia alia (a) attributa (b) praedicata *L* 25

Perfectiones, sive formae simplices, sive qualitates absolutae positivae, sunt indefinibiles sive irresolubiles

(sive cogitatio quae de ipsis habetur non potest in alias cogitationes simpliciores resolvi).

De termino irresolubili velut subjecto non potest demonstrari propositio universalis

(quoniam omnis demonstratio propositionis universalis fit per resolutionem subjecti).¹

De quo nihil potest demonstrari de eo non possunt enuntiari nisi propositiones indemonstrabiles.

Propositiones necessariae indemonstrabiles sunt identicae

(nam solae sunt per se notae, aliae autem omnes earum ope accedentibus definitionibus sive resolutionibus denique ostendi possunt).

Propositiones identicae sunt ut *A est A, B est B, C est C, A non est non A*, vel quod idem est (ex hypothese diversitatis) *A non est B, A non est C, A non est BC* etc. ut *cogitatio est cogitatio, cogitatio non est non cogitatio*, sive *non est aliud a cogitatione, non est extensio*.

At propositio *A et B* (verbi gratia cogitationem et extensionem) *non posse esse in eodem subjecto* non est identica sive non est ex numero praecedentium

(aliud enim longe cogitationem non esse extensionem, aliud non posse esse in eodem subjecto).

Et tamen si vera esset universalis necessaria esset. Ergo haec propositio vera non est, sive possunt esse in eodem subjecto duae formae simplices quaelibet

(vera inquam non est, quia ut ostendimus omnis propositio universalis necessaria vera aut est indemonstrabilis ac proinde identica, aut demonstrabilis; istam autem patuit esse neutram, formae simplices possunt esse in eodem subjecto).

¹ Notavit hoc et Plato in *Theaeteto* loquens *περὶ στοιχείων*.

I (I) Perfectiones sunt irresolubiles (2) Perfectiones L 5 f. irresolubili | velut subjecto erg. | (I) nihil potest demonstrari (2) non ... universalis L 7 propositionis universalis erg. L 11 necessariae erg. L 12 omnes (I) non (2) earum L 12 accedentibus ... resolutionibus erg. L 30 15 f. etc. (I) Talis autem propo (2) ut cogitatio (a) non est extensio (b) est L 16 sive non est (I) non cogitatio (2) aliud L 17 extensio (I) etc. |(2) aliudve a cogitatione diversum erg. |(3) At L 18 A (I) est (2) et B (a), non posse esse in eodem sub (b) verbi L 20-22 |(aliud ... subjecto) erg. |(I) Ergo propositio ista (2) Et tamen L 24-26 (vera ... | ut ostendimus erg. | ... subjecto erg. L

Ergo et quotlibet, par enim ratiocinatio est.

Et in his existentiam sive possibile est Ens quod cum caeteris omnibus perfectionibus etiam contineat Existentiam

(nam et existentia ex perfectionum sive qualitatum absolutarum positivarum numero est).

Ergo Ens perfectissimum existit, Q. E. D.

Quicquid necessarium est necessario existit. Quicquid necessario existit existit. Ergo Ens necessarium existit. Conclusio sic intelligenda: si quod detur Ens necessarium existet, ostendendum solum est dari, scilicet in numero rerum possibilium sive intelligibilium.

Nota propositiones universales omnes postulant subjecti resolutionem. Esto *omne A est B*, si demonstrabilis est demonstrabitur resolutione vel ipsius *A*, vel ipsius *B*, vel utriusque: (Ergo si reciproca utriusque) si resolutione ipsius *A*, tantum habemus propositum, si resolutione utriusque, habemus etiam propositum. Superest ut quaeramus an sola resolutione ipsius *B*. Ponamus *B* solum resolvi. Fiet *omne B est CD*. Et *C* vel *D* rursus resolutis nihil fieri aliud potest, continuata utcunque resolutione quam *omne B est EFG* etc. In his *EFG* etc. aut continetur *A* expresse aut virtute, aut nullo modo. Si nullo modo continuata quantumvis resolutione contineatur *A*, nihil ex resolutione ipsius *B* potest demonstrari quod concernat *A*, sin virtute contineatur, id est definitione pro ipso prodeunte, substituatur in locum suae definitionis et expresse continebitur. Ponamus ergo expresse contineri *A*, in resolutione ipsius *B*, tantum inde sequetur *omne B est AH* etc. unde sequitur et *omne B est A*, vel *quoddam A est B*, sed non inde sequetur *omne A est B*. Ergo opus resolutione ipsius

1 est, (*1*) et in his Existentiam (*2*) Ergo possibile est Ens quod habeat omnes perfectiones De Entis perfectissimi Essentia est existentia (quia Existentia est perfectio, qualitas scilicet absoluta positiva) Ergo possibile est sive intelligi potest Ens de cuius Essentia est existentia Ergo possibile est sive intelligi potest (*3*) Ergo et perfect (*4*) Existent (*5*) Et *L 5* est (*1*) Ergo possibile Ens (*2*) Ergo de Entis (*a*) omnes (*b*) alicuius quod omnes (*aa*) ali (*bb*) perfectiones (*3*) Ergo Ens intelligi potest quod (*a*) sit (*b*) omnes perfectiones et in his existentiam contineat, sive Ens perfectissimum existit, Q. E. D. (*4*) Ergo *L 8* existit | Ergo *gestr.* | conclusio *L 11* resolutionem (*1*) nam, aut reciprocae sunt ut *A est B*, et *B est A*, et tunc ostendi potest aequatio inter ipsas, quod non fieri potest nisi resolu (*2*) Esto *L 12* est (*1*) erit resolubilis (*2*) demonstrabitur *L 13* utriusque) (*1*) ponatur (*2*) si *L 16* continuata utcunque resolutione *erg. L 17* omne *erg. L 17* his *EFG* etc. (*1*) potest contineri *A* vel virtualiter vel formaliter, non virtualiter, seu per definitionem, formaliter seu expresse. Si virtualiter substi (*2*) aut *L 17* *A* (*1*) aut non continetur, si non (*2*) expresse *L 20* contineatur, (*1*) substitua (*2*) id *L 20* definitione (*1*) in locum defi (*2*) pro *L 21* continebitur. (*1*) Opus e (*2*) ponamus *L 22* est (*1*) *A* etc. (*2*) *AH L 23* quoddam (*1*) *B* (*2*) *A est (a) no (b) B, L*

A, ut inde oriri possit *B*, quod si reciproca sit propositio apparet hinc velut Corollarium eam demonstrari utriusque termini resolutione.

Hinc omnes propositiones negativae demonstrabiles demonstrantur utriusque termini resolutione, sunt enim omnes reciprocae.

Quod Ens perfectissimum existit.

5

Perfectionem voco omnem qualitatem simplicem quae positiva est, et absoluta, seu quae quicquid exprimit sine ullis limitibus exprimit. [Qualitas] autem eiusmodi quia simplex, ideo est indefinibilis sive irresolubilis, alioqui enim vel non una erit simplex qualitas sed plurium aggregatum, vel si una erit limitibus circumscripta erit atque ita ope negationum intelligetur contra hypothesin, assumpta est enim pure
positiva. 10

Ex his non est difficile ostendere omnes esse compatibles inter se, sive in eodem esse posse subjecto.

Nam sit propositio eiusmodi *A et B sunt incompatibiles* (intelligendo per *A et B* duas eiusmodi formas simplices sive perfectiones). Patet eam non posse demonstrari
sine resolutione terminorum *A* vel *B*, alterutrius vel utriusque, alioqui enim natura
eorum non ingrederetur ratiocinationem, et incompatibilitas aequae de ipsis ac de
quibusvis aliis rebus demonstrari posset. Atqui ex hypothesi sunt irresolubiles. Ergo
haec propositio de ipsis demonstrari non potest. 15

Posset autem utique de ipsis demonstrari si vera esset, esset enim necessaria
neque tamen per se nota. Ergo vera non est. Compatibiles ergo sunt omnes perfec-
tiones. Datur ergo sive intelligi potest Ens quod sit subjectum omnium perfectionum
sive perfectissimum. Unde ipsum existere statim patet, cum et existentia inter per-
fectiones contineatur. 20

6 existit (1) Sint duae fo (2) Perfectionem L 6 simplicem erg. L 7 absoluta (1) sive 25
illimitata, (2) seu ... exprimit (a) indefinite et sine u (b) sine L 7 exprimit. (1) Eadem perfectio
semper (2) Qualitates autem eiusmodi simplices sunt atque indefinibiles sive irresolubiles, alioqui enim (a)
non (b) naturam quandam component certa compositionum ratione restrictam (3) Qualitates L ändert
Hrsg. 9 simplex erg. L 10 intelligetur (1), nec proinde pure positiva erit (2) contra L
11 positiva (1) Eiusmodi (2) Ex L 13 esse (1) subjecto (2) posse L 14 B (1) (duae eiusmodi, aut 30
plures qualitates positivae) sunt incompatibiles non potest demonstrari sine terminorum *A* vel *B* resolu-
tione, alioqui enim (a) aequae de quibuslibet ac (b) natura ipsorum *A* et *B* non ingrederetur demonstra-
tionem (2) sunt L 15 sive perfectiones erg. L 20 vera (1) necesse (2) esset L 21 f. est. (1)
Possibile est (2) Compatibiles ... perfectiones. L 22 quod ... sive erg. L

81. QUOD ENS PERFECTISSIMUM EXISTIT

[18.–21. November 1676 (?)]

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 1, 13 b Bl. 1. 1 Bl. 4°. (Darauf auch N. 82.) 1 S. u. 1/2 Sp.*E* GERHARDT, *Philos. Schr.* 7, 1890, S. 261 f.Weitere Drucke: 1. STEIN, *Leibniz und Spinoza*, 1890, S. 281 f.; 2. II, 1 N. 131, S. 271–273.Übersetzung: LOEMKER, *Philosophical papers*, 1956, S. 259–261; 2. Aufl. 1969, S. 167 f.

Diesen Beweis hat Leibniz wohl bei einem seiner Besuche bei Spinoza zwischen dem 18. und 21. November 1676 (vgl. II, 1 S. XXXI, Nachdruck S. XXVII) in Gegenwart Spinozas niedergeschrieben und nachträglich mit einer entsprechenden Bemerkung und dem Scholion versehen.

Quod Ens Perfectissimum existit

Perfectionem voco omnem qualitatem simplicem quae positiva est et absoluta seu quae quicquid exprimit sine ullis limitibus exprimit.

Qualitas autem ejusmodi quia simplex est ideo est irresolubilis, sive indefinibilis, alioqui enim vel non una erit simplex qualitas, sed plurium aggregatum, vel si una erit limitibus circumscripta erit, adeoque per negationes ulterioris progressus intelligitur contra hypothesin, assumta est enim pure positiva.

Ex his non est difficile ostendere, omnes perfectiones esse compatibles inter se, sive in eodem esse posse subjecto.

Nam sit propositio ejusmodi: *A et B sunt incompatibiles* (intelligendo per *A et B* duas ejusmodi formas simplices, sive perfectiones, idemque est si plures assumantur simul). Patet eam non posse demonstrari sine resolutione terminorum *A* vel *B*, alterutrius vel utriusque; alioqui enim natura eorum non ingrederetur ratiocinationem ac posset incompatibilitas aequae de quibusvis aliis rebus ac de ipsis demonstrari. Atqui (ex hypothesi) sunt irresolubiles. Ergo haec propositio de ipsis demonstrari non potest.

Posset autem utique de ipsis demonstrari si vera esset quia non est per se nota, omnes autem propositiones necessario verae sunt aut demonstrabiles aut per se notae.

12 simplicem *erg.* *L* 12 et absoluta *erg.* *L* 14 ejusmodi (1) simplex est atque irresolubilis, (2) quia ... irresolubilis, *L* 15 simplex *erg.* *L* 16 ulterioris progressus *erg.* *L* 18 perfectiones *erg.* *L* 21 *f.* idemque ... plures | assumantur *erg.* | simul *erg.* *L* 27–S. 579,4 esset (1)

Ergo necessario vera non est haec propositio sive non est necessarium ut *A* et *B* in eodem subjecto non sint. Possunt ergo esse in eodem subjecto et cum eadem sit ratiocinatio de quibuslibet aliis ejusmodi qualitibus assumtis, ideo compatibles sunt omnes perfectiones.

Datur ergo sive intelligi potest subjectum omnium perfectionum, sive Ens perfectissimum. 5

Unde ipsum quoque existere patet, cum in numero perfectionum existentia contineatur.

(Idem ostendi potest etiam de formis compositis ex absolutis modo dentur.)

Ostendi hanc ratiocinationem D. Spinosae cum Hagae Comitibus essem qui solidam esse putavit, cum enim initio contradiceret, scripto comprehendere et hanc schemam ei praelegi. 10

Schol.

Cartesii ratiocinatio de Entis perfectissimi existentia supposuit Ens perfectissimum intelligi posse, sive possibile esse. Hoc enim posito quod detur ejusmodi notio, 15 statim sequitur existere illud Ens, quoniam ipsum tale finximus ut statim existentiam contineat. Quaeritur autem an sit in nostra potestate tale Ens fingere, sive an talis notio sit a parte rei, clareque ac distincte sine contradictione intelligi possit. Dicent enim adversarii talem notionem Entis perfectissimi sive Entis per Essentiam existentis esse chimaeram. Nec sufficit Cartesium provocare ad experientiam, et allegare 20 quod idem ejusmodi in se clare distincteque sentiat, hoc enim est abrumpere non absolvere demonstrationem, nisi ostendat modum, per quem alii quoque ad ejusmodi experientiam venire possint. Quotiescunque enim inter demonstrandum experientias allegamus, debemus aliis quoque modum ostendere faciendi eandem experientiam, nisi eos sola tantum autoritate nostra convincere velimus. 25

(esset enim necessaria, neque tamen per se nota). Ergo | necessario *erg.* | vera non est. (a) Datu (b) Compatibiles ergo sunt (2) haec propositio (3) *A* et *B* sint incompatibiles (4) quia . . . propositiones (a) necessariae (b) |necessario verae *erg.* | . . . sunt *L*

5f. potest (1) Ens perfectissimum, sive subjectum omnium perfectionum (2) subjectum . . . perfectissimum *L* 9-25 (Idem . . . velimus. *erg.* *L* 9 ex *erg.* *L* 11 putavit, (1) tam (2) cum *L* 30

82. AD ETHICAM SPINOZAE

[18.–21. November 1676 (?)]

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 1, 13 b Bl. 1. 1 Bl. 4°. (Darauf auch N. 81.) $\frac{1}{3}$ Sp.*E* II, 1 S. 273.Übersetzung: LOEMKER, *Philosophical papers*, 1956, S. 261; 2. Aufl. 1969, S. 168.

5

Das Stück steht auf der Rückseite des Blattes, auf dem Leibniz in den Tagen seines Besuches bei Spinoza den ihm vorgelesenen Gottesbeweis niedergeschrieben hat. Bei diesem Besuch hat er auch die *Ethica* im Manuskript gesehen (vgl. II, 1 N. 136) und bemerkt, daß einige Beweise nicht genau seien (vgl. II, 1 N. 158, S. 379 f.). Den Beweis für die Prop. 5 hat Leibniz am 8. Januar 1677 von Schuller erbeten (vgl. 10 L. STEIN, *Leibniz und Spinoza*, 1890, S. 284), mit dessen Antwort vom 6. Februar 1677 erhalten (vgl. II, 1 N. 135) und seinen Einwand dagegen vor dem 29. März 1677 an Schuller gesandt (vgl. II, 1 N. 137).

Propositiones quarum desideratur demonstratio:

Prop. 2. Duae substantiae diversa attributa habentes nihil inter se commune habent. 15

Prop. 5. In rerum natura non possunt dari duae aut plures substantiae eiusdem attributi.

[Prop.] 10. Unumquodque unius substantiae attributum per se concipi debet.

[Prop.] 22. 23. De modis infinitis.

Sch. 31. Intellectus, voluntas, ad naturam naturatam non vero naturantem referri debet. 20

(Part. 2) [Prop.] 19. 22. pugnare videntur: attamen 26. Datur ergo idea ideae. 29. 49.

20 naturam (1) naturantem (2) naturatam *L* 22 attamen *erg.* *L*

83. PRINCIPIUM MEUM EST, QUICQUID EXISTERE POTEST,
ET ALIIS COMPATIBILE EST, ID EXISTERE
2.(12.) Dezember 1676

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 8 Bl. 71. 1 Zettel 18 x 11 cm. (Buchstabenreste an der unteren Schnitt- 5
kante.) 21 Zeilen.

E COUTURAT, *Opusc. et fragm.*, 1903, S. 529 f.

Übersetzung: LOEMKER, *Philosophical papers*, 1956, S. 261 f.; 2. Aufl. 1969, S. 168 f.

Das Datum dürfte in unmittelbarem Zusammenhang mit dem Text geschrieben worden sein. Zu
Leibniz' Dialogplänen vgl. N. 38. 10

2 Xbr. 1676.

Non est opus ad augendam rerum multitudinem pluribus mundis, neque enim
ullus est numerus, qui non sit in hoc uno mundo, imo in qualibet ejus parte.

Introducere aliud genus rerum existentium, aliumque velut Mundum etiam in-
finitum. Est abuti existentiae nomine, neque enim dici potest an nunc existant illae 15
res an non. Existentia autem ut a nobis concipitur involvit aliquod tempus deter-
minatum, sive hoc demum existere dicimus, de quo certo aliquo temporis momento
dici potest, ista res nunc existit.

Multitudo est major rerum in toto quam in parte; etiam in infinita multitudine.
De vacuo formarum non inutilis dissertatio ut ostendatur non omnia possible per se 20
existere posse cum caeteris, alioqui multa absurda, nihil tam ineptum fingi posset,
quod non esset in mundo, non tantum monstra, sed et mentes malae et miserabiles,
item injustitiae, et nulla esset ratio cur Deus diceretur bonus potius quam malus;
justus quam injustus. Esset aliquis mundus in quo omnes probi poenis aeternis pu-
nirentur, et omnes improbi pensarentur, felicitate luerent scelus. 25

Immortalitas mentis mea methodo statim probata habetur, quia possibilis in se,
et aliis omnibus compossibilis, sive rerum cursum non imminuit. Quia mentes *n'ont*

11 Xbr. (1) 1675. (2) 1676 *L* 13 numerus | finitus *gestr.* |, qui *L* 13 mundo *erg. L*
15 existentiae (1) vocabu (2) nomine, *L* 19 etiam in (1) numero infinito (2) infinita *L*
20 possible per se *erg. L* 21 caeteris, (1) adeo (2) alioqui *L* 25 pensarentur, | summa *gestr.* | 30
felicitate *L* 25 scelus. (1) Aeternitas (2) Immortalitas *L*

point de volume. Principium autem meum est, quicquid existere potest, et aliis compatibile est, id existere. Quia ratio existendi pro omnibus possibilibus non alia ratione limitari debet, quam quod non omnia compatiblea. Itaque nulla alia ratio determinandi, quam ut existant potiora, quae plurimum involvant realitatis.

Si omnia possiblea existerent, nulla opus esset existendi ratione, et sufficeret sola possibilitas. Quare nec Deus foret nisi in quantum est possible. Sed talis Deus qualis apud pios habetur non foret possible, si eorum opinio vera est, qui omnia possiblea putant existere.

Dialogus de anima brutorum inter Pythagoram et Cartesium in Elysiis campis sibi obviam factos.

84. DEFINITIO DEI SEU ENTIS A SE

[Dezember 1676 (?)]

Überlieferung: *L* Konzept: LH IV 6, 12 f Bl. 10. 1 Zettel (20, 5 x 8 cm). Buchstabenreste an der oberen Schnittkante. 1 S.

Das Stück könnte in den Zusammenhang der Erörterungen zum Gottesbeweis gehören, die mit der Fassung in den *Notizen zur Wissenschaft und Metaphysik* vom 22. März 1676 (N. 36,) beginnen und bis zur Ausarbeitung für Spinoza vom November (N. 81) reichen. Es läßt sich aufgrund äußerer Kriterien nicht mit Sicherheit datieren; es könnte möglicherweise erst in Hannover geschrieben sein, da Leibniz seit 1677 ähnliches Papier benutzt.

Definitio Dei seu Entis a se

Deus est ens ex cuius possibilitate (seu essentia) sequitur ipsius existentia.
Si iam Deus hoc modo definitus est possible, sequitur quod existat.

3 ratio (1) existendi (2) determinandi *L* 6 foret (1) opus (2) nisi *L* 6f. qualis (1) vulgo (2) apud *L* 7 non (1) potest exi (2) foret *L* 9 de (1) sensu a (2) anima *L* 9 Cartesium (1) apud inferos (2) in Elysiis campis *L* 20 Definitio (1) Dei | (2) Deitatis (3) Dei . . . se *erg.* | *L* 25 21 (seu essentia) *erg.* *L* 21f. existentia (1) Ergo (2) Si (3) Si *L* 22f. existat (1) Ex Entis autem (2) Ex cuius possibilitate sequitur existentia, ex eius essentia (3) Ens a se (4) Idem *L*

9f. Dialogus: offenbar eine geplante, jedoch nicht ausgeführte Schrift.

Idem est ex alicuius possibilitate sequi existentiam, et ex alicuius essentia sequi existentiam, quia idem est rei essentia et specialis ratio possibilitatis, seu ex quo concepto rem possibilem esse distincte sive a priori concipitur: a priori inquam, id est non ab experientia, sed ex ipsa rei natura, quemadmodum numerum ternarium, lineam circularem, aliaque id genus possibilem esse concipimus, etsi nunquam ea reapse 5 existere essemus experti, vel saltem nulla huius experimenti habita ratione.

Idem est Ens a se, et Ens ex cuius Essentia sequitur Existentia, nempe Ens cui essentiale est Existere, seu quod per suam essentiam existit.

Idem quoque est Ens necessarium, et Ens ex cuius essentia sequitur existentia; Ens scilicet necessarium est, quod necessario existit, ita ut ipsum non existere implicet contradictionem, atque adeo cum conceptu seu essentia huius Entis pugnet. 10 Itaque de conceptu seu Essentia eius est existentia.

Hinc habemus praeclarum Theorema, quod est fastigium doctrinae Modalium, et quo transitur mirabili ratione, a potentia ad actum:

Si Ens necessarium est possibile, sequitur quod existat actu seu quod tale Ens 15 actu reperiatur in Universo.

85. CATENA MIRABILIIUM DEMONSTRATIONUM DE SUMMA RERUM

2.(12.) Dezember 1676

Überlieferung:

L Konzept: LH I 20 Bl. 364. 1 Zettel (18 x 16, 5 cm). 1 S. u. 6 Z. 20

E GRUA, *Textes*, 1948, S. 263 f.

Weitere Drucke: HOLZ, *Kleine Schriften*, 1965, S. 6-10.

Übersetzung: HOLZ, *Kleine Schriften*, 1965, S. 7-11.

Von dem Blatt, auf dem dieses Stück geschrieben wurde, hat Leibniz die Aufzeichnungen N. 38 abgetrennt. Bereits in N. 60 vom 11. Februar 1676 erwägt Leibniz eine Darstellung der *Elementa philosophiae arcanae, de summa rerum, Geometrice demonstrata*. 25

5 genus (1) possibilitates (2) possiblem *L* 5 etsi (1) non (2) nunquam *L* 10 existit, (1) seu in essen (2) ita *L* 11 cum (1) ipsius conceptu seu essentia (2) conceptu ... Entis *L*

2 X^{br} 1676

Catena mirabilium demonstrationum de Summa rerum

Nihil simul est et non est, vel quidlibet vel est vel non est. Nunc aliquid fieri est circa praesentia. Praeteritum autem aut futurum, nunc aliquid suscipere, esset ipsum esse praesens; nihil autem simul praesens et praeteritum, hinc factum fieri non potest infectum, nec futurum aliquid esse desinit, nisi cum fit praesens. 5

Nihil est sine causa, quia nihil est sine omnibus ad existendum requisitis. Effectus integer aequipollet causae plenae, quia aequatio quaedam debet esse inter causam et effectum, transiens ex uno in aliud. Ea vero consistit in hac aequipollentia, nec alia mensura reperiri posset. Non nisi unum est genus Mundi, seu nulla dantur Entia praeter corpora et mentes, seu qualia sentimus, nec corpora, nisi quorum distantia certa a nobis. Nam si dentur, non poterit dici sintne nunc an non sint. Quod est contra primum principium. Hinc jam sequitur non omnia possibile existere. 10

Spatium et tempus esse infinita, quaerenda demonstratio perfecta. Dicere tempus fuisse sine rebus, est nihil dicere, quia eius temporis quantitas per nullam notam determinari potest. Quia causa aequipollet effectui non perfectione sed expressione, non potest aliquando incepisse creaturarum ordo, sed semper aliquid fuit praeter Deum seu Deus semper aliquid creavit, *pater meus usque operatur*. Magnum discrimen inter tempus et lineam, intervallum inter duos status momentaneos inter quos nihil intercessit nullo posset modo determinari, nec dici potest quot res interjici poterint, cur enim non plures. Quod non est in spatio, ut si globus sit intus vacuus. Itaque quae in tempore inter quae nihil [intercedit], ea se tangunt, quod non est in spatio ob situm. 15

3 rerum (1) Nulla si (2) Nihil L 3 non est. (1) Hinc factum infectum, vel futurum non-futurum 25
 reddi non potest, nisi cum praesens (2) Quod f (3) Nunc L 5 et (1) imp (2) praeteritum L
 7f. requisitis. (1) Causa (2) Effectus L 11 dantur (1) corpora (2) Entia L 12 dentur | fingi
streicht Hrsg. | non L 13 omnia (1) fingibilia (2) possibile L 14 existere. (1) Hinc sequitur (2)
 Spatium est extensum tanquam (3) Spatium L 17 non ... expressione *erg.* L 20 inter (1) duo
 momenta (2) duos L 21 modo (1) distingui et (2) determinari L 23 intercedunt L *ändert Hrsg.*
 24 situm. | Ex solo illo principio quod effectus causae aequalis, sequitur debere spatium (1) non (2) esse
 infinitum, ponamus enim non esse, ergo sistentur alicubi conatus (ut cum rejiciendum per tangentes)
 perinde ac si omnia cuidam (a) (puncto) (b) spatio (c) globo inclusa essent *gestr.* | Spatium L 30

19 *pater ... operatur*: Joh. 5, 17.

Spatium esse infinitum vel hinc demonstratur, quia quaecumque ponatur nulla est ratio cur non factum sit majus. Nullam autem rationem reddi posse patet, quia summa in eo homogeneitas, et eius existentia aliis rebus non obstat. Aliquid factum fuisse ex eo patet quia aliquid factum est, et quia nulla ratio determinans quantum, seu limitans, erit quantum maximum esse potest seu absolute infinitum. 5

Eodem argumento postea probatur etiam nullum dari vacuum vel interspersum vel magnum, quia omnia impleri possibile est. Aliunde peculiariter refutetur spatium magnum ultramundanum in quo infinito mundus finitus, quia materia haec in ipsum dispergeretur, neque unquam recolligeretur. Posita plenitudine demonstrantur atomi. Imo et sine plenitudine, ex ea sola consideratione quod omne flexile dividetur in 10 puncta.

Videtur rationi valde consentaneum, ut corpora primitiva omnia sint sphaerica, directiones autem omnes rectilineae. Corpora cohaerentia ex eo, si scilicet corpora quaedam in fornix componantur intus cavum, id est materia subtiliore plenum, qui fornix difficulter dissolvitur quia pori a componentibus relictis minores sunt, 15 quam ut pervii sint materiae circumstanti ad locum replendum. Haec corpora firma fere in globosam quantumlibet rediguntur formam, quia sic quam minime obstant circumstantibus, et quia id fieri potest sine dissolutione. Hinc omnia ex globis, et tametsi non essent globi infima elementa, tamen semper rediretur ad globos, inutilis ergo foret figurarum in Atomis varietas quare sufficit esse Atomos omnes globosas. 20

Optima demonstratio, quod corpus a spatio seu extensione differat, ex eo sumitur, quod ex sola extensione seu longitudinis latitudinis et profunditatis notione demonstrari non potest impenetrabilitas, seu quod duo extensa non possint esse in eodem loco sive quod impossibile sit duo esse extensa, solida inter se congruentia, seu 25 quorum nullum punctum sit Punctum, quod non distantia ab aliquo alterius puncto careat.

2 non (1) dicatur esse maius (2) factum L 2 autem (1) ratiocinatio (2) rationem L 6f. vel
 ... magnum erg. L 7 peculiariter erg. L 8 magnum erg. L 8 in ... finitus erg. L
 9-11 Posita ... puncta erg. L 12 corpora (1) omnia sint sphaerica (2) primitiva L 14f. materia
 | multo gestr. | subtiliore plenum, (1) nec (2) qui L 19 tamen (1) re (2) semper L 22 seu (1) 30
 longitudine latitudine et profunditate (2) longitudinis L 23 esse (1) in distantia (2) in L

86. COGITATIO NON EST MOTUS

Dezember 1676

Überlieferung:

L Konzept: LH I 20 Bl. 363. 1 Zettel (17 x 16, 5 cm). 29 Zeilen.*E* GRUA, *Textes*, 1948, S. 265.Weitere Drucke: HOLZ, *Kleine Schriften*, 1965, S. 10-12.Übersetzung: HOLZ, *Kleine Schriften*, 1965, S. 11-13.

5

Das Datum könnte nachträglich hinzugefügt worden sein.

X^{br.} 1676

Quicquid a nobis immediate percipitur nec percipitur esse motus, id non est 10
motus.

Cogitatio a nobis immediate percipitur nec percipitur esse motus.

Ergo cogitatio non est motus.

Minor ita probatur. Cogitationem esse motum percipitur vel sensu vel de-
monstratione ex eo quod sentimus ducta; non sensu percipitur, quia nemo dicere 15
potest qualemnam sentiat motum: non demonstratione ex eo quod sentimus ducta;
quia ipsius perceptionis simplicissima perceptio est, tametsi eius quod perceptum est,
varietas magna sit. Ex simplicissimo autem nihil potest demonstrari: certe locum non
involvit ipsa perceptio, etsi locum involvat objectum perceptionis. Ergo nec cogitatio,
ergo nec motum, quia motus involvit locum. Ut accurata sit demonstratio debet ita 20
fieri, si quid in se aliquid simplicissimum non involvit, nec involvit id quod hoc

9 X^{br.} 1676 *erg.* | (1) Omnis perceptio immediata est (a) adaequata (b) clara et distincta (c) adae-
quata (aa) Nam cum (bb) Adaequatam voco cognitionem, (aaa) cum nihil est in (bbb) non tantum cum
quicquid est in | objectiva *gestr.* | idea etiam reperitur in objecto; sed etiam cum quicquid reperitur in
objecto reperitur in idea vel expresse vel consequentiae vi (a) Hinc (b) Propositio ita ostenditur: (aa) 25
propositio cur sit inadaequata (bb) perceptio cur sit inadaequata causa est aut ab objecto, aut a cognoscente
aut a medio. Si ab objecto (2) Omnis perceptio immediata (3) Quicumque co (4) Si cogitatio a (5) Quic-
quid *L* 10 nobis (1) intrinsece (2) immediate percipitur (a) sine motui eius essentiam (b) nec *L*
13 motus (1) Minor facilius probatu est quam major. (a) Est (b) Quis enim qui secundum (aa) conse-
quentiam (bb) conscientiam loqui volet fatebitur mihi, se cum (aaa) se cogitare (bbb) | se *streicht Hrsg.* | co-
gitationem percipit nullum percipere motum. Quem enim obsecro, motumne sursum an deorsum; dex-
trorsum an sinistrorsum | etc. *gestr.* | circularem an rotundum. Ratione ergo tantum (a) et (b) aut conjec-
tura asseritur, non immediato sensu et experientia quod cogitatio sit motus. (2) Minor *L* 15 ducta
erg. *L* 18 certe (1) locum et tempus non in (2) locum *L* 21 simplicissimum | non *streicht*
Hrsg. | non *L* 35

simplicissimum continet (qui non habet partem non habet totum). Extensio est aliquid simplicissimum. In omni intellectione pura seu a characteribus purgata percipitur omnis forma simplex quam res involvit. Ergo si purgata a characteribus cogitatione aliqua forma simplex non deprehenditur in aliquo, ideo utique non inest.

87. DE EXISTENTIA

5

[Dezember 1676 (?)]

Überlieferung:

L Konzept: LH I 20 Bl. 362. 1 Zettel (17, 5 x 10 cm). 29 Zeilen.*E* GRUA, *Textes*, 1948, S. 267 f.Weitere Drucke: HOLZ, *Kleine Schriften*, 1965, S. 16–20.

10

Übersetzung: HOLZ, *Kleine Schriften*, 1965, S. 17–21.

Der Schriftduktus ähnelt dem von N. 39, N. 83 und N. 85 vom Dezember 1676.

Ad existentiam necesse est aggregatum omnium adesse Requisiteorum. Requisiteum est id sine quo res esse non potest. Aggregatum omnium requisiteorum est causa plena rei. Nihil est sine ratione. Quia nihil est sine aggregato omnium requisiteorum. 15
In corporibus non est ratio existendi. Ut facile demonstrari potest, nimirum etiam si in infinitum regrediaris, multiplicabis tantum corpora; rationem cur sic sit, potius quam aliter non intelliges. Aggregatum omnium Requisiteorum corporis cuiuslibet dati, extra corpora est. Aggregatum omnium requisiteorum unius corporis, et aggregatum omnium requisiteorum alterius est in uno eodemque. Illud unicum quodcumque 20
sit est ultima ratio rerum. Nam quod de corporibus, idem de aliis quibuscunque verum est, quae non existunt necessario, seu in quibus ipsis non est ratio existendi. Ens necessarium non nisi unicum est. Ens necessarium in se omnium rerum requisita continere. Ens necessarium agere in se ipsum, sive cogitare. Nihil aliud enim cogitare quam se sentire. Ens necessarium agere per simplicissima. Nam ex infinitis possibili- 25
bus sunt quaedam simplicissima, sed simplicissima quae plurimum praestant. Cuius

I simplicissimum (*I*) non (*2*) continet *L* *I* totum). (*I*) (Motus) (*2*) Extensio *L* 13 adesse
erg. *L* 15 rei. (*I*) Aggregato omnium requisiteorum dato n (*2*) Nihil *L* 16 corporibus (*I*) non est
existendi causa (*2*) non *L* 16 ratio (*I*) omn (*2*) existendi. *L* 22 quae (*I*) ratio (*2*) non *L*

rei ratio est, quia nulla est ratio quae caetera determinet. Harmonia hoc ipsum est, simplicitas quaedam in multitudine. Et in eo consistit pulchritudo et voluptas. Itaque res existere idem est, quod a Deo intelligi optimas, sive maxime *ἀρμονικῶς*. Existentiae ideam nullam habemus, quam ut res intelligamus sentiri. Nec alia esse potest, quia existentia in ipsa [essentia] nisi necessariorum non includitur. Sine sentientibus nihil existeret. Sine uno primo sentiente, quod idem et causa rerum est nihil sentiretur. Exigit harmonia rerum, ut essent in corporibus quae agerent in se ipsa. De natura entis in se ipsum agentis. Agit per simplicissima; in eo enim est harmonia, ubi semel coepit, aeternum est. Eorum quae sensit egitque in eo ideae sunt, ut in Deo, nisi quod in Deo omnium et simul. Mens nullius unquam rei obliviscitur, quia ideae in ipsa mente sunt indelebiles. Motus semel datus necessario continuatur. Cogitatio seu sensus sui, seu actio in seipsum necessario continuatur sed agentis in seipsum actionem in corpus nondum video necessario continuari; quod autem continuatur, oritur ex harmonia rerum; id est a Dei voluntate. Miracula agi ope Mentium quarundam. Mentis quasdam singulariter uniri posse Deo, quibus scilicet detur actio perfecta secundum rationem: Et corporibus earum tanta motus vis, ut a circumfuis superari non possint.

1 f. est, (1) simpliciss (2) simplicitas L 2 eo (1) consistat (2) consistit L 2 f. Itaque (1) Deus (2) res L 3 f. *ἀρμονικῶς*, (1) Existencia (2) Existenciae (a) <ideam> nihil ali (b) ideam L 5 ipsa existentia L ändert Hrsg. 11 indelebiles. (1) Ment *streicht* Hrsg. (2) Motus L 16 a (1) vicin (2) circumfuis L

G. DEFINITIONUM JURIS SPECIMEN

88. DEFINITIONUM JURIS SPECIMEN

[Frühjahr - Sommer 1676 (?)]

Überlieferung:

- L* Konzept: LH II 3, 4 Bl. 1-6. 3 Bog. 2°. 7 3/4 S. mit einigen Ergänzungen am Rand.
I verb. Reinschrift: LH II 3, 4 Bl. 7-54. 24 Bog. 8°. 43 1/2 Sp. mit zahlreichen Ergänzungen und Randbemerkungen von Leibniz. Blätter vom Schreiber numeriert von 1 bis 46. (Unsere Druckvorlage.)
P Abschrift nach *I*: LH II 3, 4 Bl. 63-66. 2 Bog. 2°. 8 S. zu je 3 Sp.
E GRUA, *Textes*, 1948, S. 721-743 (Teildruck).

In Leibniz' Konzept sind die juristischen Definitionen unterbrochen von unbeschriebenen Abschnitten, die offenkundig Sachgruppen voneinander abgrenzen sollen. In die verbesserte Reinschrift hat Leibniz Untertitel eingefügt. Das Konzept dürfte, wie sich aus dem für diese Zeit mehrfach belegten Wasserzeichen ergibt, Frühjahr-Sommer 1676 entstanden sein. Im übrigen schrieb Leibniz im Mai 1676 an den Hamburger Juristen Placcius, er sei überzeugt, daß die Fortschritte in der wahren Analytik und in den Methoden der Beweisführung, die er in Paris machen konnte, ihm dazu verhelfen würden, auch in der Jurisprudenz Besseres zu liefern (vgl. II, 1 S. 260). Als Fußnoten geben wir Leibniz' Randbemerkungen in der von einem noch nicht ermittelten Schreiber angefertigten Reinschrift wieder, die mindestens teilweise nicht vor 1696, dem Erscheinungsjahr des im vorliegenden Stück zitierten *Tractatus de actionibus forensibus* von Samuel Stryck entstanden sein können. Joh. Heinr. Pape hat das *Specimen* dann mit einigen Änderungen, im großen und ganzen aber der Reinschrift folgend, abgeschrieben. Für seine Abschrift hat er das gleiche Papier verwandt wie für die zwischen 1694 und 1696 angefertigte Reinschrift der *Elementa juris civilis* (vgl. VI, 2 N. 29); sie dürfte jedoch nicht vor 1696 beendet worden sein, da Pape wie Leibniz den *Tractatus* von Stryck anführt.

Jus } est { Potentia } Moralis circa bona malaque aliorum, seu quid
Obligatio } } necessitas } ipsis noceat vel prosit. 25

Moralis id est quam recta ratio (prudencia, seu cura vera boni proprii) facit aequipollere naturali. Nam ut ait Jurisconsultus, quae facta laedunt pietatem nostram verecundiamque et generaliter, quae contra bonos mores sunt, ea nec facere nos posse credendum est.¹

Persona² est cuius aliqua voluntas est.³

Coetus est conventus plurium personarum ad idem tendentium seu quoddam negotium commune habentium. Itaque in foro conventus est ementium et vendentium, non coetus, quia privatum cuique negotium est. Coetus vero, si conveniant publicae solennitatis cujusdam causa.⁴

¹ Lex est universalis, ut si jubeatur aliquid fieri quotannis. Edictum singulare erit, ut in annum aliquem vel aliquot, etsi futuris annis dies jubeat pro homine. Adde de munere publico, id ordinarium si lege indictum, extraordinarium si in certos casus singulares. Nisi malis quod frequens et diuturnum pro ordinario accipere. Edictum singulare quoad tempus, sed non quoad causam. Interdictum vel Mandatum etiam quoad causam.

² Vulgo persona est suppositum intelligens, sed intellectus sine voluntate, seu nudus spectator, seu Deus in Epicuri intermundio, personam in mundo non sustineret. Videtur etiam praeterea requiri ut voluntas unius possit aliis declarari. Sed respondeo posse aliunde sciri fortasse quid sit tali personae ingratum futurum, eoque tunc regulariter esse abstinendum.

³ Analogiam cum persona res habet, ut in iuribus non realissimis seu realibus veluti in Bodmeria, ubi navis obligatur *vid. inf. p. 16.* ubi de iuribus realibus, ibi et rei quasi patrimonium seu peculium ascribitur ut si navi aliquid legari potest vel templo, domui.

⁴ Coetus igitur viciniam postulat, si per conventum definitur, sin minus poterit appellari multitudo vel universitas, vel aggregatum, vel collectio.

Coetus non datur inter duos; consortium datur. An Consortium inter eos quorum unus alterum injuria afficit, ubi Aristoteles synallagmata ἀέκοντα admittit.

Comitia sunt conventus corporis seu omnium jus suffragii habentium: imperialia, electoria, forte et capitularia, synodalia. Societas inter duos non collegium.

1 (prudencia . . . proprii) *erg. l* 2 facta | (omissa) *gestr.* | laedunt *l* 3 facere | (omittere) *gestr.* | nos *l* 8 vero, | ut *gestr.* | si *l* 14 *f.* Edictum . . . causam *erg. l* 17 Deus in (1) mundo (2) Epicuri *l* 25 postulat, (1) ut (2) si per *l* 29 corporis | reipublicae *gestr.* | seu *l*

2-4 Jurisconsultus: vgl. Dig. 28, 7. 17 DIOGENES LAËRTIUS, *De vitis clarorum philosophorum*, X, 89. 22 *inf. p. 16:* vgl. S. 608. 28 ARISTOTELES, *Eth. Nicomach.*, V, 5, 1131 a 2-9.

Collegium est coetus ordinatus seu quibusdam legibus devinctus.⁵

Corpus est coetus habens unam voluntatem seu persona civilis ex multis naturalibus.⁶ Nimirum si quaedam ipsius sint collegii non singulorum⁷ si aerarium commune habeat, si actiones instituere, si procuratorem nominare possit utique corpus erit, non vero collegium simplex, seu persona carens.

Familia⁸ est corpus quoddam primigenium,⁹ quod fit ipso hominum ex se invicem ortu.

Respublica est corpus quoddam perpetuae membrorum (seu personarum constituentium) securitatis causa formatum;¹⁰ itaque securitatis publicae scopus est in quo Reipublicae essentia continetur:¹¹ neque quisquam subditus est nisi cum opinione securitatis. Unde fit ut victor alterius subditos sacramento adigat; neque enim Do-

⁵ Si coetus viciniam postulat, collegium non debet definiri per coetum. Videtur posse coetus esse tam magnus, ut non amplius collegium sit appellandus. Leges collegii pacta sunt, dum constituuntur, sed ubi constituta sunt obligant membra. Ipsum collegium non quidem vi legum, sed tamen vi pactorum membris obligari potest, vel potius singula singulis si coetus non sit corpus.

⁶ Unam intelligo voluntatem non objective, ut consentiant in idem, sed unam in individuo. Unam subjective, ex qua etiam sequitur una objective, nam unus simul ac semel non habet nisi unam de eadem quaestione practica sententiam seu voluntatem.

⁷ Non singulorum: Utrum res inter membra dividi debeant, pendet a legibus collegii.

⁸ Familiae inesse est status hominum, ut jus civitatis vel civicum *Bürger Recht* in republica. Uti diminutione capitis media perdimus jus civitatis, ita minima jus familiae caput seu personam, qua quis numerum facit inter membra, uti homines capite censi dicuntur, et uti instituitur capitatio.

Linea est familia in familia.

⁹ Primigenium respectu scilicet majorum societatum inde orientium, ne de sola Adami familia intelligatur. Etsi enim nos omnes simus in familia Adami tamen quivis per se familiam et ex ea populum cum conjuge formare posset. Servus non est familiae pars, sed instrumentum, ut equus.

¹⁰ Securitas personarum involvit [*bricht ab*]

¹¹ Regimen est forma reipublicae.

⁵ seu ... carens *erg. l* ^{8 f.} (seu ... constituentium) *erg. l* ^{9 f.} itaque (1) securitas publica est in qua (2) securitatis ... quo *l* ¹¹ subditos (1) jure (2) sacramento *L* ^{12 f.} Videtur (1) collegium esse (2) posse *l* ¹³ Leges (1) coetus (2) collegii *l*

mino ultra obligati sunt, qui securitatem praestare non potest. Interim in Republica bene constituta non securitatis tantum sed et felicitatis publicae ratio habetur.¹²

Infans est qui nondum per aetatem satis distincte loqui potest.¹³

Impubes est qui nondum per aetatem generare potest.

Leges quarundam Rerumpublicarum a certo aetatis anno incipiunt pubertatem, et qui aetate inferior est eum puberem non esse ponunt vel fingunt; per aversionem, quae hic proprie dicitur, ut oculi avertantur a spectaculo indigno. Alias plerumque fictiones sunt fundatae in principio aversionis.

Majores aetate sunt qui crescere desiere, adeoque sunt perfecte maturi.

Minores contra.

Videtur mihi utile esse ut notiones pleraeque a legibus introductae ad naturalia quaedam fundamenta revocentur: tametsi eadem leges nimiae scrupulositatis vitandae causa, quasi per aversionem, mensuras quasdam notionum illarum populares, non omnino naturalibus congruentes, introduxerint, certum scilicet numerum annorum, quibus gradus prudentiae aestimarentur.

Majores seu Ascendentes sunt qui generando ad generationem nostram contulere, nos vero Posteriores sive descendentes vocamur.

Parens est genus, Pater et Mater species: Liberi filiorum et filiarum nomen commune.

¹² Felicitas intenditur quidem, sed non requiritur. Est finis externus ut sanitas in medicina, sed securitas est de essentia, ut vis purgandi vel similis in medicina.

Diversa regna quasi confoederata cum cadunt in eandem, ut diversa regna et potentatus monarchiae Hispanicae.

¹³ Personam repraesentat Mandatarius seu procurator, Cessionarius, Successor; est autem Cessionarius nihil aliud quam procurator in rem suam. Et successor in rebus patrimonii eius est quidam mandatarius defuncti in rem suam.

Magister navis aut Justitor Tabernae, Praepositus navi vel Tabernae ab Exercitore vel Domino generale mandatum habet, quod ipsa praepositione omnibus declaratur, quoad navis vel tabernae administrationem. Idem ad alia munia quibus praeficitur aliquis extendi potest.

Jussus est erga servum vel filium familias, quod erga liberum extraneum est mandatum.

1 f. Interim ... habetur. *erg. l* 6 ponunt vel *erg. l* 6-8 per ... aversionis *erg. l* 9 adeoque ... maturi *erg. l* 11 esse *erg. L* 14 f. certum ... annorum *erg. L* 15 quibus ... aestimarentur *erg. l* 17 f. vocamur. (1) Frater (2) Parens *L* 24 seu procurator *erg. l* 25 f. successor (1) defuncti in rebus patrimonii eius est quidam mandatarius irrevocabilis in rem suam. (2) in ... suam. *l* 31 erga (1) hominem (2) servum *l*

Frater (soror) est filius (filia) parentis.

Germanus patris Uterinus matris, Consanguineus utriusque.

Conjux est genus, Maritus et Uxor species.

Vitricus (Noverca) est Maritus (Uxor) parentis, qui (quae) tamen ipse parens non est. 5

Socer, Socrus, parens conjugis.

Generi aut Nurus nobis sunt conjuges liberorum nostrorum.

Prosocer, Prosocrus, parens Soceri, quibus opponitur progenger, pronurus. 10

Levir, Glos, frater, soror, conjugis.¹⁴

Sororius, conjux sororis, fratris.¹⁵

Cognati sunt qui majores habent communes seu qui conveniunt in linea recta ascendente.

Affines illis sumus quorum cognati erunt liberi nostri, tametsi ipsi illis cognati non simus. Seu qui convenire possunt in linea recta descendente.¹⁶ 15

¹⁴ neben conjugis: § L

¹⁵ neben fratris: § L

¹⁶ Arbor consanguinitatis et affinitatis est tabula ordine exhibens, genera cognatorum vel affinium. Nam si plures sint ejusdem generis eorum in arbore non habetur ratio, est enim universalium. 20

Genealogia est late recensio generationum inque ea respectandus est scopus, ut si ex statutis capitulorum maiores seu ascendentes τῶν ὑποθετικοῦ sint exhibendi, quae *tabulae* Spenero vocantur *progonologicae*; interdum potius exhibentur descendentes ejusdem stipitis. Interdum utrumque ut si Henrici Leonis tam majores quam posterius exhibeantur, tum ut appareat quomodo ditioes in ipsum confluerint, tum etiam ut appareat quomodo ditioes inter ejus posterius fuerint divisae. Et in posterius recensendis interdum sola habetur familiae ejusdem nominis, seu ejusdem stirpis ratio, ita tamen ut filiarum saltem mariti nominentur quae clavis est aliarum familiarum, quod regulariter sufficere censeo; interdum tamen ob certas rationes transitur de stirpe in stirpem veluti cum de successione in Lusitaniam aut in Julienses vel Clivenses ditioes agitur. Arborem dici exhibere non nisi unam personam ejusdem generis vel nominis. Distinguuntur autem genera, linea, gradu, sexu. Linea sive modo procedendi, quoad ascensum scilicet vel descensum. Omnis transitus ad latus est simul ascensus et descensus, immediate enim a fratre ad fratrem 25 30

7 nobis erg. L 18 exhibens (1) cognatos et affinos (2) genera l 19f. Nam . . . universalium. 35
erg. l 27 habetur (1) masculi (2) familiae l

Propinqui sunt cognati pariter et affines quorum ea communis notio est, ut illis propinqui dicamur quorum cognatis possumus intelligi cognati. Exempli causa, cum socero mihi affinitas est, cui cognatio cum liberis meis mihi utique cognatis intercedit. Unde patet cognatum cognati mei, mihi non semper cognatum esse.

RES

5

Res corporalis est quae tangi potest, est definitio Lucretii.¹⁷

Res immobilis est quae ita fixa est, ut sine vi (veluti sine continui solutione) loco moveri facile non possit. Mobilis contra aestimanda res est ex eo quod ab hominibus communiter fieri potest. Exempli causa obeliscus ingens machinis moveri potest, non ideo tamen inter mobilia habebitur.¹⁸

10

Res fungibiles¹⁹ sunt quarum officio aliae per omnia fungi possunt, id est quae ab aliis rebus ejusdem generis, nulla sensibili vel ad rem pertinente²⁰ nota discrepant.²¹

iri non debet.

Agnati sunt cognati per medios masculos, hoc sensu etiam foemina potest esse agnata, imo duae foeminae agnatae inter se modo extremas ipsas masculi jungant, sed si agnatos eos tantum intelligimus qui in feudo tantum masculino succedunt, foeminae non erunt agnatae, sed Agnati erunt ubi cognatio est inter masculos et per masculos.

¹⁷ Tangi id est contingi.

20

¹⁸ Navis oneraria in aqua est mobilis.

¹⁹ Res fungibilis seu genus (stoice hoc est peripatetice species) opponitur speciei (stoice id est peripatetice individuo) ubi interest idem individuum conservari; nam equus equi vice regulariter fungi non potest. Res fungibiles autem sunt mutuo fungibiles.

25

²⁰ Ad rem pertinente: ut diversi generis ejusdemque bonitate monetae sensibiles differentias habent sed non ad rem pertinentes, quia [indiscriminatim] sibi substitui possunt.

2 possumus (1) esse (2) intelligi L 6 Res (1) in (2) corporalis L 6 est ... Lucretii erg. 1 7 Res (1) mobilis (2) immobilis L 7 vi (1) sive (2) (veluti 1 7f. solutione) (1) 30 amoveri (2) loco L 8 facile erg. L 9 hominibus (1) plerisque (2) communiter L 9 causa (1) serra (2) obeliscus L 10 mobilia | facile gestr. | habebitur 1 11 Res (1) fungibilis est (2)

6 definitio Lucretii: *De rerum natura*, I, v. 304.

Hinc intelligi potest, cur usus earum rerum consistat in abusu et quod in aliis commodatum in his mutuum, alienatioque sit. Nam nihil refert imo saepe nec dignosci potest ipsaene an aliae earum loco reddantur; ideo si quis non ipsa corpora, sed speciem sive quantitatem, velut quoddam incorporale respiciat, poterit eo sensu cum Salmasio dicere, mutuum non esse alienationem; idem enim omnino recipere videor in mutuo, sive rerum fungibilium commodato.²² Unde fit ut quidam JurisConsulti res fungibiles censeant inter incorporales ut ostendant non ipsa sese corpora, sed speciem sive quantitatem²³ intueri. Et hoc sensu pecunia quam debeo est aes alienum.

Pecunia est res quae apta est (proportione magnitudinis) ad quidvis a quovis alienare parato permutatione (latiore sensu id est commutatione) acquirendum. Ita in

²¹ Non est necesse ut res fungibilis sit collectio vel universitas. Nam et solidus aureus est res fungibilis; imo (ne hunc pluribus aequivalere dicas) etiam minimus nummus. Sic et granum hordeaceum est res fungibilis, alioqui nec modius foret, si scilicet granum grani officio fungi non posset.

Partes rerum fungibilium non continuarum non magis considerantur quam continuarum, nec magis ratio habetur granorum tritici, quam guttarum aquae.

Res fungibiles non habent pluralem, non dicitur tritica nec aura. *Gold nicht Golder. Galli de l'or, de l'eau, du vin.* Ut in pecunia nummi, ita in tritico grana non considerantur.

Quaeritur an pretium rei emtae veterum sensu sit aes alienum. Dubitationem id recipit, num solebant illi ut contractum stricti juris facerent, ex emtione in stipulationem deducere hanc pecuniam et tum demum aes alienum facta videbatur, sed haec diligentius consideranda ex veterum usu.

²² In rebus fungibilibus si per omnia convenient spectantur tantum numerus, mensura, pondus; scilicet ob rei homogeneitatem, interdum tamen et qualitas specialius noscenda est ut in vinis.

²³ Quantitates sunt res homogeneae quarum partes ejusdem sunt naturae cum toto solaque magnitudine distinguuntur. Haec quodammodo et in pecunia vere non tamen in rigore summo, quia minores monetae bonitate intrinseca sunt majoribus inferiores, ob majores signandi sumtus, *die Schiedmünze*.

fungibiles sunt L 12 vel ...pertinente erg. l 27 indiscriminantur l ändert Hrsg. nach P l rerum erg. l 4 eo sensu erg. l 8-10 Et ... alienum. | Adamas gestr. | (1) Patrimonium est universale rerum alienabilium. (2) Pecunia est res quae ap (3) Pecunia l 10-S. 598,15 Pecunia ... partes. erg. l 10 apta est | (1) (saltem intra certos limites (2) proportione magnitudinis) erg. | ad l 35

5 Vgl. CL. DE SAUMAISE, *Diatriba de mutuo, non esse alienationem*, 1640.

quibusdam Africae litoribus conchulae quaedam exiguae sunt monetae loco.²⁴ Itaque est res non obvia seu non vulgaris divisibilis in exiguas partes praesentis apud omnes utilitatis, sive ex natura sua, sive ex placito populorum. Itaque et corium signatum nummi officium praestat, quamdiu fides ei habetur qui signavit. Estque adeo moneta velut quaedam Cambii Epistola, quam omnes agnoscunt.²⁵ (Tales hodie schedulae apud Anglos.) Porro in metallo signato spectatur bonitas intrinseca et extrinseca. Bonitas intrinseca est qualitas (nempe gradus puritatis aut mixturae) aut quantitas nempe pondus. Bonitas extrinseca consistit in proportione monetae ad merces.

Bonitas extrinseca mutatur inter alia mutato valore materiae, ut hodie argentum non tanti est quanti olim, ex quo tanta ejus copia ab Hispanis advecta est, potest etiam mutari opinione, ut si pecuniae per se bonae tamen quia ignotae vel suspectae diffidamus. Ita principis monetum signantis fides ad monetae pretium facit.

Adamas non est pecunia, non est divisibilis in partes sine pretii diminutione, et quodam sensu dici in eo potest totum plus valere quam omnes partes.

Patrimonium est collectio omnium rerum alienabilium (id est transferibilium) ejusdem personae.

Haereditas est patrimonium defuncti.

Haereditas jacens ad instar personae consideratur. Jacens est quae nondum habet certum haeredem. Est persona ficta tam defuncti ratione cujus ratio in conservanda haereditate habetur quam haeredis, et hujus quidem maxime. In defuncto memoria et existimatio in haerede futuro utilitas spectatur. Ut posthumus pro jam nato habetur, ita haereditas pro persona futuri haeredis. Sed nec opus est fictione nam datur et persona incerta cuius vicem resp. fungi debet. Jus naturae non fingit sed permittit imo suadet legislatoribus fictiones.

²⁴ Moneta videtur esse pecunia signata. Corium signatum moneta erit, conchulae non erunt, ut nec argenti rudis pondera.

²⁵ Sed in hac Cambii Epistola, si sit ex materia per se pretiosa seu bonitatem intrinsecam habet, simul satisfactio fit, ut non sit opus in computum mittere *in contostellen*; secus est in corio signato; ubi reluere oportet.

10 f. quovis | rem suam *gestr.* | alienare | 11 (latiore ... commutatione) *erg.* | 16 Partes | interdum *gestr.* | rerum | 19 f. Ut ... considerantur. *erg.* | 22 facerent (1) in emtionem (2) ex emtionem | 28 (1) Pecunia (2) Quantitatis L 31 *Schiedmünze.* | Partes sunt assignatae interdum usque ad certa minima, nam triticum quasi *erg. u. gestr.* | 1
3 utilitatis, (1) neque obvia (2) sive | 16 omnium *erg.* | 16 f. (id ... personae *erg.* | 35
19-S. 599,8 Haereditas ... superioris. *erg.* | 19-25 Jacens ... fictiones. *erg.* | 25 suadet (1) fictiones (2) legislatoribus | 28 f. si ... habet *erg.* |

Peculium est quasi patrimonium ejus qui in potestate est. Pater familias respectu eorum qui cum Peculio egerunt, pro extraneo habetur nempe si filio vel servo negotiationem concesserit. Nisi quod in his quae ipse cum peculio gessit habet jus praelationis modo ne sciente ipso filius vel servus negotiationes aggressus sit, ita dominus extraneis in distribuendis peculii facultatibus aequiparatur, actione tributoria.

Monachus habere peculium potest; est servus Dei, et filius familias seu Abbatis vel superioris.

Fructus (impensa) rei est id, cujus acquisitionis (amissionis) ipsa causa est.²⁶

Fructus naturales vocantur qui sine hominum industria proveniunt.²⁷ 10

Impensae necessariae sunt quae damni vitandi, Utiles quae lucri captandi, Voluptuariae quae fruendae voluptatis causa cum ratione fiunt.

Itaque etsi non successerit lucrum vel damni vitatio, tamen impensa utilis vel necessaria videbitur. An utiles videntur quae rei pretium augent, pretium inquam non affectionis, aut paucorum sed publicum. Malim tamen eas tantum vocari utiles 15 impensas quae reditus augent.

²⁶ Singularem quasi privilegio operas servorum et partum excipiunt, magis quam certa ratione notionis.

²⁷ Fructus ergo sic pro omni emolumento. Nolunt tamen servorum fructus dicere, sed operas nec partum etiam, ancillae scilicet (nam animalium foetus est) in fructu computant. Haec per se non magni sunt momenti necessaria tamen ad verborum significationem, unde pertinent ad tit. *de V. S.* ut intelligatur quid sit in fructu legato etc.

Dari quidem videntur fructus medii inter naturales et industriales, qui scilicet per industriam melius perveniunt. Hos tamen computamus naturalibus, ut fructus arborum, sed quaeritur an non aliquod sit faciendum discrimen. Sane vix ulli reperientur fructus puri naturales, vel certe rari.

Fructus civiles pretia rerum naturalium, item id quod interest.

Fructus naturales opponi possunt vel industrialibus vel civilibus.

2f. nempe . . . concesserit *erg. l.* 3 quae (1) peculio credit ha (2) ipse / 5 distribuendis 30
| bonis *gestr.* | peculii / 11 sunt quae (1) ad (a) rei conservat (b) damnum vitandum requiruntur (2)
damni vitandi L 12 cum ratione *erg. l.* 13-S. 600,4 Itaque . . . privatarum. *erg. l.* 14 An *erg. l.*
15 publicum. (1) Nisi quis malit (2) Malim / 15 tantum | esse *gestr.* | vocari / 16 augent. (1)
Dotulitium (2) Dos /

Dos est partiale quoddam patrimonium²⁸ (quale et peculium est) mariti dominio revocabili matrimonii causa concessum.²⁹

Aerarium est patrimonium Reipublicae.

Fiscus est patrimonium Principis, seu rerum privatarum.

ACTUS

5

Voluntas est inclinatio agentis ad agendum quia intelligit. Brevius inclinatio intelligentis, seu proclivitas, ut quis in aequilibrio non sit conatus. Voluntati seu appetitui intellectuali respondet appetitus sensitivus.

Dispositio est enuntiatio cuius veritas pendet ab arbitrio enuntiantis. Et tales sunt dispositiones Legislatorum, contrahentium, testatorumque circa res quae sunt in ipsorum potestate. Ut: si testator Titium haeredem nominabit faciet nominando. Et eatenus quodammodo homines in huiusmodi rebus Deum imitantur, qui dixit *fiat lux et facta est lux*.³⁰

²⁸ Dotalitium est fructus ex bonis mariti a tempore finiti matrimonii ad tempus finitae viduitatis. (Uno verso: durante viduitate) mulieri concessus.

Paraphernale est, quod non est in dote.

Dos Ecclesiae tribuitur, ut et maritus. Pluralitas beneficiorum est contra Canones et confertur polygyniae: una Sunamitis nupsit tribus maritis, (conferenda) tribus papis, est polyandria.

²⁹ De re sacra *infra*.

³⁰ Interdum dispositiones sunt invalidae cum scilicet disponentes potestatem suam excedunt.

Expressum interdum opponitur non tacito, sed generali, et sumitur pro specifico expresso, cum scilicet specialis mentio desideratur. Tacitum interdum per conjecturam interdum per consequentiam, et hoc casu implicitum. Tacitum, quod in mente, etsi non inter verbis[,] implicitum esse potest quod nec in mente nec in verbis sed tamen in re.

I est | quasi *gestr.* | partiale *I* 6 ACTUS *erg. I* 6 inclinatio intelligentis ad *L* 6 agentis *erg. I* 6-9 intelligit. (1) Conditio est propositio quae si vera est, etiam alia vera est. (2) Dispositio *L* 9 est (1) propositio (2) enuntiatio *I* 11-13 Et ... *lux. erg. I*

12 f. *fiat ... lux*: Gen. 1, 3. 20 De re sacra: vgl. S. 610.

Conditio est enuntiatio ex cuius veritate pendet dispositio, voluntate disponentis, sive qua existente vera, dispositio est valida.³¹

Modus est quo non existente, Conditio resolutiva qua existente, dispositio ab initio valida resolvitur ipso jure.

Culpa est error³² damnosus vitabilis, qui scilicet methodo perfecta rectae rationis poterat caveri.³³

Dantur gradus non tantum culpae eique oppositae diligentiae, sed etiam malitiae eique oppositae probitatis sed horum usus magis in materia poenarum et praemiorum, velut circa stellionatum, crimen falsi, etc. Videndum tamen an non et in civilibus, ubi etiam quasi praemia et quasi poenae in acquirendo scil. et amittendo.

Nam contra Casus est quem nullum consilium humanum praevidere potest *l. 2. §. si eo. D. de administ. rer. ad civit. pertin.*

Porro si error talis sit ut judicari possit plerosque eum fuisse evitatuos lata erit culpa; si in prudentem cadere non soleat media seu levis, quod si singulari industria tantum evitari possit, levissima appellatur.³⁴

Dispositiones sunt vel Ultimatum Vol. vel inter vivos. Item liberales vel mercenariae sive commerciales, sive titulo lucrativo vel oneroso. Onus tamen adjectum, si multum inferius sit, non obstat titulo lucrativo. Do nihil aliud est quam dabo, si scilicet traditio non accedat, contra Hobbium.

³¹ Hic definitur conditio moralis opposita Logicae.

Dies non est spatium temporis sed terminus seu extremum spatium definitum. Dies incertus an futurus sit, est conditio; et conditio certa quod futura sit, est dies.

³² error *darüber* lapsus

³³ Si error sumatur pro falsa opinione non omnis culpa est error vel ex errore, potest enim esse ex ignorantia quoque sive incogitantia seu considerationis defectu, ut quis quaestionem ne formet quidem. Secus est si error pro mala administratione seu peccato accipiatur, ut non sit in intellectu et voluntate, sed sic propemodum definiretur idem per idem. Semper est defectus in cogitando. Semper tamen inest negligentia vel incogitantia.

³⁴ Est scilicet vel contra sensum communem, vel contra prudentiam vel denique

l est (1) propositio (2) enuntiatio *l* 1f. voluntate disponentis *erg. L* 3 Conditio ... existente, *erg. l* 4f. valida potest retractari. (1) Ignorantia (2) Culpa *L* 5 damnosus *erg. L* 7-10 Dantur ... amittendo. *erg. l* 7f. etiam (1) doli eique oppositae (2) malitiae *l* 13-15 error (1) poterat caveri per consequentiam necessariam aut moraliter certam, lata erit culpa, si per proba-

19 Vgl. TH. HOBBS, *De cive*, cap. 2, § 6 ff.

Ignorantia juris est ignorantia propositionum universalium circa id quod justum est.

Ignorantia facti singularium imo et fortasse universalium, sed quae non pertinent ad rem juris vel morum; neque ratione sed inductione innotuerunt. Nam Titium usu hellebori albi interiisse facti est, quemadmodum et elleborum hoc esse venenum; at si quis venenum homini improbo jure propinari posse putet, juris ignorantia laborabit.³⁵

Potest esse ignorantia facti circa quaestionem juris singularis ex facto oriundi, cum factum scilicet est praegnans, seu jus facit.

Jus hic sumitur non pro potestate vel obligatione seu qualitate morali, sed pro canone vel regula sive praecepto.³⁶

Potestas sive jus in personam est, cum ita nobis jus in alterius personam est, ut aestimationem praestando non liberetur.³⁷ Hujusmodi obligationes quidam vocant personalissimas. Talis est potestas patria, tutoris, educatoris, magistri (seu eius qui sub disciplina habet), patroni, magistratus, conjugis. Itaque magistratus est magister publicus.³⁸

contra methodum rectae rationis. Contra sensum communem peccare dicitur, qui si saepe sic peccaret stultus esset. Aliud est stultum non esse, quod non laudatur, aliud prudentem esse, quod laudem meretur. Methodus perfectae rationis est aliquid sublimius et quasi Algebra practica.

³⁵ Quaeritur an ignorantia legum positivarum sit ignorantia juris. Certe, si est, minoris est gradus. Nam tales Leges existere facti est, sed facti praegnantis, seu quod jus parit, itaque hic est mistura quaedam.

³⁶ Ignoratio non est culpabilis, sed ignorantia, quae est ignoratio conjuncta cum debita inquisitionis neglectu.

³⁷ Etiam existimatio et dignitas sunt personalissimi juris.

Libertas est basis juris personalissimi et ad omnia se extendit, *excepto si quid Masuri rubrica notavit.*

³⁸ Famuli apud nos sunt sub levi coercitione, non apud Batavos, ubi Dominus non solet habere potestatem *anders als mit der Thur zu schlagen*. Sed in Batavis bilem levis, si per possibilem levissima. (2) talis ... appellatur. 1 25 sive incogitantia erg. 1

1 f. circa ... est erg. L 3 f. imo ... innotuerunt erg. l 4 f. Nam (1) aegrum aliquem usu arsenici (2) Titium ... albi L 5 f. quemadmodum ... venenum erg. L 5 et (1) arsenicum (2) elleborum hoc L 6 f. at (1) qui (a) arsenicum occidere nescit (b) venenum ... laborabit. L (2) si quis ... laborabit. l 8-11 Potest ... praecepto. erg. l 8 ignorantia (1) juris (2) facti l 35 11 praecepto. | IUS PERSONALISSIMUM erg. u. gestr. | Potestas l 14 f. educatoris ... habet erg. l 15 f. Itaque ... publicus. erg. l 17 contra (1) regulas rectae (2) methodum (a) per se (b) rectae l

27 f. *excepto ... notavit: PERSIUS, Satirae, 5, 90.*

Jus reale est jus in ipsam rem, ita ut qui eam tenet, aestimationem praestando non liberetur; tale jus est dominium unde cum rem meam vindico, audiendus non est possessor, qui aestimationem offert.

Jus personale, sive jus ad rem est cum alter eius quod petitur (rei vel facti personalis) aestimationem praestando liberatur. Cum petitur res sive condicitur potius dici videtur posse jus ad rem; cum petitur ut aliquid facias, potius dicitur jus personale. Est tamen utrobique jus ad rem, quia tandem in eventum tendit ad aestimationem, et est utrobique jus personale, quia cum re non transit ad tertium possessorem.³⁹

Summa potestas vulgo Majestas (etiam Populi Romani majestas esse dicebatur) est jus Reipublicae in subditos, quod est ad omnia, salva securitate. τὸ κύριον Aristoteli.

Magistratus est qui causae cognitionem atque executionis mandandae jus habet, Reipublicae nomine, sive qui imperium et notionem habet.⁴⁰

caritas annonae et multitudo hominum facit ut famuli sic satis frugi sint. Alioqui censore opus esset publico, quod vix commode fieri potest.

³⁹ Liberari potest, etsi hoc semper a iudice non permittatur, quia non semper satis commode perfectum aequivalens haberi potest tum ob difficultatem definiendi valorem, tum [ob] difficultatem inveniendi succedaneum. Primarium hoc criterium est quod jus personale regulariter non transit in tertium possessorem. Regulariter, inquam, nam puto aliquando cum multum interest actoris, et parum tertii, eo porrigi posse officio iudicis dum actor aestimationem praestet, salvo actoris adiutorum regressu. Est plus quam conditio [succedaneum] scilicet vindicationi. Ita nacti sumus novam speciem juris realis.

⁴⁰ Magistratus est magister publicus seu qui sub disciplina homines multos habet. Ita et officiales quoque militum forent magistratus. Potestas vincendi, verberandi. Interdum magistratus est ipsum officium unde dicimus Magistratu abire.

Magistratus necessario habet aliquod imperium seu coercendi potestatem, ut magister: Notione indiget, alioqui foret executor tantum ut lictor, juridicatione opus non habet, cum saepe jus sit clare definitum.

4 rem est (1) cum rem a pers (2) cum (a) persona (b) alter L 4 f. (rei ... personalis) erg. l 5-9 Cum ... possessorem. erg. l 10 f. vulgo ... dicebatur erg. l 14-S. 604,1 habet. (1) Notio est (a) jus (b) cognitio (c) discussio (aa) facti (bb) judic (2) Notionem ... potest L 23 succedaneum l ändert Hrsg.

Notionem habet qui potest statuere de quaestione facti.

Jurisdictionem (ad veterum sensum vel jurisdictionem ad hodiernum) qui potest statuere de quaestione juris in oblata quaestione facti.

Imperium vero is, in cujus potestate executio est: seu qui executionem imperare potest.⁴¹

⁴¹ Qui statuere potest de facto praegnante seu de jure singulari, seu qui condemnare, vel absolvere potest; potest tamen habere notionem tantum si in syllogismo, majoris seu propositio juris sit extra controversiam. Ita enim minorem per factum notionem habenti submitti sufficit ut conclusio sequatur.

Scabinatus vel facultates habent jurisdictionem, et notionis tantum partem, sed non habent imperium. Partem notionis habent, quatenus ex facto aperto possunt ratiocinari de facto occulto, sed ipsi non possunt factum apertum reddere per se, alioqui imperium haberent, quo possent homines ad comparendum vel ad repraesentanda instrumenta cogere; possunt tamen magistratui suggerere, quomodo sit procedendum ut factum apertum reddatur.

Apud Romanos iudices pedanei habebant simplicem notionem, praetoris erat iudicatio et imperium. In criminalibus apud Romanos nemo jurisdictionem habebat nisi populus vel princeps unde dicebatur merum imperium. Hic verus sensus meri imperii, est terminus non augmentativus sed diminutivus, significans simplex imperium.

Imperium mixtum in civilibus seu conjunctum tam iudicatione, in criminalibus vero erat in alio subjecto.

Praetor habebat jurisdictionem, imo legislativam potestatem, sed annalem. Iudicatio est aliquid minus, continet enim interpretationem legum, vel potius extensionem et Restrictionem, quam Justinianus voluit tollere, relatione ipsis in juncta.

In Anglia dantur iudices regni, qui habent meram jurisdictionem, quales aliquos consuluerat Rex Jacobus, utrum posset dispensatione mollire leges poenales. Iudices vero banci Regii et communium placitorum, aut similes habent jurisdictionem et imperium, instruunt acta et formant statum controversiae, et quasi formulam praescribunt juratis; ut definiant, utrum in casu praesenti lex ista locum habeat; jurisdictionem et notionem, si rem bene consideres, nam in potestate ipsorum est conclusionem affirmare vel negare, ut in potestate scabinatum, sed in eo notio ipsorum limitata est, ut scabinatum, quod causam non instruunt, audio tamen posse eos, si velint nominare non nihil (sed ni fallor satis tumultuarie) testes vel partes.

Munus publicum est obligatio singularis quam privatus Reipublicae usu ita seu cum opus est ferente debet. Huc officia necessario subeunda.⁴²

Interpretatio est vel declarativa nempe verborum; vel suppletiva sive realis seu mentis legislatoris, estque vel extensiva vel restrictiva mentis legislatoris nempe ultra verba. Non quam expressit, sed quam mihi videtur exprimere debuisse, habet aliquid correctionis in se. 5

Imperium non semper habet praevia condemnatione, exemplo esse potest militaris magister *prevost*; qui statim in flagitio deprehensos morte mulctare potest, quam hocsatis durum, ubi extra necessitatem. Potestas jurisdictionem et notionem comprehendens posset dici decisoria. Talis scabinatum, sed non continet imperium. 10

In jurisdictione voluntaria videtur id vicem imperii habere et magistratus potestatem, quod ibi fit quodam dispositio seu creatio novae rei, quae instar executionis est in jure, ut scilicet aliquis fiat tutor, filius, etc. Est executionis genus, quale capiunt res in jure consistentes seu incorporales; terminatique quaestiones praejudiciales quae sunt alias objecta actionis declaratoriae, hic vero res fit inter volentes. Est creatio quaedam moralis, ut in dispositione etiam, probatus quandam velut creandi potestatem habet. 15

Rex Angliae non habet jurisdictionem. Et negant eum habere dispensandi potestatem. Nobiles et urbes apud nos habent imperium sed non nisi partem jurisdictionis et notionis. Juridicatio circa majorem, Notio circa Minorem, Pronuntiatio circa conclusionem, imperium circa executionem. Scabinatus habent pronuntiationem, iudices inferiores apud nos saepe non habent, ut nobiles, item ballivi. 20

⁴² Militia lecta se habet ad conductitium, ut munus publicum ad officia quae voluntario subeunda *bürgerwacht*, ut militia lecta, contra *soldatenwache*.

Militia lecta apud Romanos erat munus publicum, ita hodieque navalis apud Anglos *das Pressen*. 25

Apud Venetos qui legationem recusat poenam pecuniariam statutam solvit. Itaque obligatio est conditionalis.

Singularis, id est non qualis fidelitas et similia generalia. Publicum terminative quod debetur reipublicae, non subjective, quia non omnibus semper vel objective nam et tutela est munus publicum. Hic tria: terminative, objective, subjective, ut dativus, accusativus, nominativus spectatur enim quis debeat, quod debeat et cui debeat. 30

4 f. seu . . . potest erg. 1 13 comparendum (1) cogere (2) vel 1
1 singularis erg. L 2 seu . . . est erg. 1 2 Huc . . . subeunda. erg. 1 7 potest (1) praetor (2) 35
militaris 1

Munus personale est quod ab ipsa persona obeundum est, ut alias obligationes personalissimae.

Munus sordidum est in quo nulla animi laus, sed corporis tantum labor versatur, ut terram ferre cum munienda urbs est. Hoc et simia indiget.⁴³

Munus ordinarium est quod indicitur ipso jure.

Extraordinarium quod expressa indictione indiget. Huc et illud quod suo tempore dies (semel dicta) indicet pro homine. Si tamen indictio in perpetuum valeret, ut scil. quotannis prima die anni aliquid agendum, ordinarium. Adde quae de Lege.

Servus est homo qui in alterius dominio est. Neque enim video quid prohibeat quominus Respublica proprietatem dare possit hominis quemadmodum equi, neque enim ad rem pertinet quod prohibere potest ne quis re tam pretiosa qualis homo est male utatur. Generatim interest reipublicae ne quis re sua male utatur.⁴⁴

Annus si sumitur pro officio, *charge* continet tantam potestatem quam obligationem. Hic vero obligatione sola contentum est, ut et sordidis quadret. Honores interdum sumitur pro munere honorifico, tit. *de muneribus et honoribus*, est molestiae muneris publici compensatio quaedam. Si officium non sit necessario subeundum nostro sensu non erat munus.

⁴³ Excubiae plus aliquid esse videntur. Multum enim curae, non parum et iudicii versatur. Agitur de attentione animi ad omnia, concedendo transitu aut praecludendo, elongandis suspectis; signo dando.

Vigiliae sunt excubiae nocturnae.

⁴⁴ Potest quis se sponte in servitutem [dare], alimentorum causa, et ut [regatur]. Quodammodo etiam prisco jure mulieres, et filii ascititii, ut regantur et alantur. Unde imaginaria [venditio].

Imo etiam extra Rempublicam servi. Captivus quamdiu se non submittit est instar ferae bestiae, quam Romani volunt amitti fuga, et esse primi capientis. An idem in servo seu captivo qui se non submitit, jure naturae. In brutis similitudo est hominis. Utrique commune quod vel brutum vel servus non ante in potestate, quam animus ipse subactus vel appetitus, ut qui confessos animo quoque subjugat animos. Antea non est plena possessio, nec res satis in potestatem redacta. Est quasi semidominium, si quis feram meam adimat, praeter eius impetum, ut si vinculis meis

1 f. ut ... personalissimae erg. l 4 Hoc ... indiget. erg. l 6–9 Huc ... Lege. erg. l
10 homo erg. l 11 Respublica (1) tantum juris dare possit hominem, quantum in bovem (2) proprietatem ... equi L 12 re | sua gestr. | tam L 13 Generatim ... utatur. erg. l 23 dare erg.
Hrsg. 23 regantur l ändert Hrsg. 25 venditionis l ändert Hrsg. 26 submittit (1) non est servus
sed instar f (2) est l

16 de muneribus et honoribus: Dig. 50, 4.

Adscriptitius est, in quem praedium ipsum seu gleba jus detentionis habet.⁴⁵
Est quaedam servitus hominis praedio debita, servitatem intelligimus ut in iuribus
realibus. Hic homo praedio servit, sed in usufructu contra.

Potestas tutoris est jus personam impuberem in patria potestate non exi-
stentem regendi cum rebus ejus. Nisi quid sit exceptum, ut solet educatio excipi. 5

Potestas Curatoris est jus administrandi res ejus qui impedimento laborat
quod eum alteri administrationem mandare non permittit. Tutor datur personae,
curator rei, ut ajunt JurisConsulti. Tutela est quoddam supplementum patriae po-
testatis.⁴⁶

Libertinus est liber factus quem jus discernit a libero nato. 10

Ingenuus est qui statim ut natus est liber est.⁴⁷

Qui manumisit Patronus appellatur, manumissus libertus.⁴⁸

ademptis, induat suis, ab eo vindicare possum. Sed si fera aufugiat et ab ipso capiatur,
non possum. Vindicare autem possum, quia adimit mihi quod possideo, corpus sci-
licet, quod vinculis teneo, etsi animum non possideam. Adimitur praeterea ut usu-
capiendi alias potestas, ita hic potestas mansuefaciendi seu potestatem acquirendi,
quam recupero vindicando. Quid si captivus fingat, animus etiam non erit domitus,
sed quia hoc non satis agnosci potest externa declaratio spectatur, cum majus etiam
in ipso sit fugiendi periculum, ex eo enim tractatur ut fugitivus, non ut hostis.

⁴⁵ glebae adscriptus 20

⁴⁶ Tutoris autoritas est potestas voluntatem impuberis validam reddendi; et hoc
sensu dicitur Tutor personae datus, curator rei. Non retrotrahitur. Dubitari enim
potest an eadem manserit mens impuberis. Etsi autoritas sit sententia quae exemplo
suo aliorum sententiis dat pondus; hic tamen ut tutor autor fiat necesse ut impulsor
fuerit, sufficit ut det pondus. 25

Hodie discrimen inter autoritatem tutoris, et potestatem curatoris satis attenua-
tum.

⁴⁷ Statu liberi, si conditio locum habeat, ingenui censentur, etsi non fuerint li-
beri statim ut nati.

⁴⁸ Patroni liberi sunt patroni, sed libertorum liberi non sunt liberti. 30

I quem (1) competit jus (a) retentionis (b) detentionis (2) praedium ... habet *L* 2f. Est ...
contra. *erg.* 1 4 jus (1) supplendi (2) personam *L* 4f. impuberem ... existentem *erg.* *L* 5 Nisi
... excipi *erg.* 1 6 res | universas *gestr.* | ejus *L* 6f. laborat, (1) datum (2) ab ipso non concessum
(3) etiam ab ipso non concessum (4) quod eum (a) impedit constituere adm (b) alteri ... permittit *L*
10 factus (1) manumissione (2) quem *L* 24 fiat (1) non est (2) necesse *I* 35

Jus Patronatus est quo Patronus a liberto obsequium et operas exigit.

Obsequium in hoc argumento est praestatio honoris, seu reverentia. Unde saepe obedientia vel obsequium ut se decedere jubeatur, vel alia agere quae reverentiam indicant. Obsequium (a sequendo) est affectatio, *faire la cour*, quod aliud quam obedientia.

Operae sunt auxilium universale. 5

Adoptio est acquisitio patriae potestatis in consentientem.

Arrogatio est adoptio ejus, qui in patria potestate non est.

JURA REALIA⁴⁹

Possessio⁵⁰ est potentia sive potestas⁵¹ in rem animo domini seu voluntate exercendi quod dominus potest sive pro domino se gerendi. In possessione est domini praesumptio, vide *infra* de interdictis. 10

⁴⁹ Jus in rem, et jus ad rem distingui possent, ut qui obsidet venit ad urbem, qui occupat in urbem.

⁵⁰ Possessionis traditio vel adeptio imaginaria non per se vim habet, sed ab eorum consensu qui impedire possent rei redactionem in potestatem. Ideo contra tertium jam in contrarium praetendentem valere non deberem. 15

Qui rem tenet veluti custodiae nomine, non ideo habet in potestate, neque enim se pro domino gerere audet. Habet manus ligatas vinculo, si non physico tamen morali, quod etiam reale est, nam magnam vim habet ad impediendum. Necesse est ut qui haec vincula spernat sit valde perfrictae frontis, quod tam rarum est, quam animal natura mansuetum efferari. 20

Interim uti possessor praesumitur dominus (ut in Publiciana), ita detentor praesumitur possessor.

Probasse aliquid videtur, qui praesumptionem probavit. Ita qui pignori dedit, non alio opus habet argumento quam quod sufficit ad Publicianam. Quaeritur an poenitentia in praesumptione fundata transeat in rem judicatam; cum semper locus sit probationibus, nisi terminus positus sub poena inclusi; an vero opus restitutione in integrum quae habent effectum juris realis. 25

Non dicimus tradere pecuniam, sed dare. An dare dominii, tradere possessionis? 30

Captus possidetur, sed non ideo plene acquiritur seu quidam est servus, donec se

2-4 seu ... obedientia *erg. l.* 6 in consentientem *erg. l.* 8 JURA REALIA *erg.* | Potestas est do
erg. u. gestr. | Possessio *l.* 9 potestas | naturalis *gestr.* | in *L.* 9-11 seu ... interdictis *erg. l.*
 28 realis. | Imaginariae *gestr.* | Non *l.* 29-S. 609,17 Non dicimus ... est futurae. *erg. l.* 31 plene
erg. l. 35

12 de interdictis: vgl. S. 621.

Dominium⁵² est jus in rei substantiam sive jus in rem per se et sua natura generale (quatenus nulla exceptione arctatur).

Vindicatio est actio ex Dominio ad possessionem. Datur actio realis declaratoria, qua se quis declarari petit dominum rei quam tenet.

Publiciana est actio ex bonae fidei possessione ad continuandam possessionem.

Bonae fidei possessor est qui possidet opinione dominii ut possessor utcumque qui se gerit pro domino.

Servitus est jus in quasdam rei qualitates, sive jus in rem secundum certum aliquem modum, unde servitus semper intelligitur salva sive excepta rei substantia, ut usus fructus.

Servitus personalis est cum res servit personae.⁵³

submiserit. Ferae bestiae suspensum est dominium, quia se non submisit unde si fugerit recipit libertatem.

De acquisitione servi et ferae bestiae vide *supra* in definitione servi. 15

Quoties titulum possessionis edere opus non est, sufficit titulus pro possessore. Nam possessio praeterita titulus est futurae.

⁵¹ Potestas in rem per se illimitata seu absoluta, ut respondeat dominio scil. nisi quid excipiat. Quod in bello est capere, subigere, id in jure reali possidere.

Potestas hic facti intelligitur, ut cum dicitur in potestatem redigere. 20

⁵² Peregrini non habebant dominium quiritarium, non poterant vindicare, vel agere jure quiritum, sed praetorio.

Proprietas separato usufructu est jus radicum cuius suspensum exercitium. Et in Dominio utili suspenditur regulariter ad tempus multo majus.

Dominium directum et utile actioque directa et utilis vocabula habent communia, non notionem. 25

⁵³ Si res sit debitoria, quaeritur an servitus acquisita sit. Videtur dicendum quod non, quia jus ad rem non in re, servitutes rerum respondere videntur obligationibus personalissimis hominum; sed obligationes rerum ut navis in Bodmeria, videntur respondere obligationibus hominum. Nam navis pecunia praestita liberatur, itaque distinguendum esset inter jura realia et realissima. Jus reale simplex rem afficit et cum ea transit ad quemlibet possessorem, sed non tendit in rem praecise ut jus realissimum, ita res serviens praestando aequivalens non liberatur. In realissimis corpus rei affectum est, sed in realibus tantum rei patrimonium vel peculium. In 30

1 rem (1) eatenus (2) per . . . generale L 3-6 Vindicatio . . . possessionem. erg. L 3 f. Datur 35

15 in definitione servi: vgl. S. 606.

Realis cum res rei ut praedium praedio.

Usus est jus in omnes rei qualitates, quasi destinatum ad alimenta, quibus ad familiam personae sustentandam opus est. Seu quatenus res ad eum qui rem hanc haberet alendum, non vero augendum ejus patrimonium conferret.⁵⁴

Ususfructus est jus in omnes rei qualitates salva substantia. Communiter est ad vitam. Et hactenus differt a dominio utili. Nil prohibet usumfructum haberi pro specie domini utilis. Posset restringi ad certos annos, posset etiam extendi ad aliquot generationes.⁵⁵

Proprietas est id quod in dominio superesse potest demto usufructu.

Res Sacrae dicebantur, quae Diis superis dicatae erant.

Sanctae quae medioxumis, ut Diis tutelaribus civitatum.

Religiosae quae Diis inferis, sive Diis manibus.

Dicare est quantum in se est, ei dare cujus voluntas accipiendi ignoratur; ut ita dicatio sit ad alienationem quod pollicitatio ad promissionem.⁵⁶

Servitus realis sive praedialis est sive fundi, quam JurisConsulti vocant rusticam sive aedificii quam vocant Urbanam ut adeo rusticum etiam aedificium sive casa servitatem Urbanam debeat.⁵⁷

Area est fundus domus.

Hypothecis videtur res similiter habere ut tendant in rei peculium. Hactenus ita et res peculium habet analogia personae.

⁵⁴ Si quis duarum aedium usum habeat, cum non possit utrobique habitare, poterit locare alterutras: atque alias etiam, si expediat. Hinc habitatio differt ab usu, tunc enim alteri locare non potes, cum sola habitatio tibi concessa.

⁵⁵ Usarius foetus ad alimenta habet et fruges, non ad fructum. Omnium usus, non omnium fructus datur.

⁵⁶ Ut si liber dedicetur, est offerre. Offerimus ad accipiendum, exhibemus saepe seu copiam facimus, ad redhibendum, ut paulum monstretur. Si offeram, datio est in suspenso, pendet enim a tua voluntate accipiendi.

⁵⁷ Si aedificium aliquid debeat in villa erit servitus urbana, si fundus aliquid debeat in urbe erit servitus rustica.

Vulgo aestimant a praedio dominante.

... tenet. *erg. l. 7f. Bonae ... domino. erg. l. 9-11 sive ... usus fructus erg. l. 10 servitus (1) est semper (2) semper intelligitur l. 24 utili erg. l. 28 videntur (1) actionib (2) obligationibus l. 31 realissima. (1) In jure reali (2) | In *streicht Hrsg.* | jus reale l.*

2f. quasi ... alimenta *erg. l. 3f. Seu ... conferret. erg. l. 5-8 Communiter ... generationes. erg. l. 22 expediat. (1) Examina (2) Hinc l. 24 non ad (1) usu (2) fructum l.*

Servitutum rusticarum exempla:

Iter⁵⁸ servitus eundi.⁵⁹

Actus servitus agendi jumentum.

Via servitus vehendi seu agendi vehiculum.⁶⁰ Et hinc quidam *Institutionum* textus corrigi debet. 5

Servitutum urbanarum exempla:⁶¹

Altius tollendi, cum tu me jubente cogaris altius tollere.⁶²

Luminis scilicet praestandi vel non adimendi obligatio.

Prospiciendi, scilicet prospectus praestandi vel non adimendi.

Fluminis id est exitus aquae domesticae praestandi vel non adimendi etc.⁶³ 10

Acquisitio est Domini initium, amissio finis, alienatio translatio.

Occupatio est initium possessionis per me ipsum sine traditione cujusquam rei jam subsistentis, secus est si rem producam, vel produci mihi curem.

Accessio est cum res mea mihi aliquam possessionem incipit.

⁵⁸ *Schubekarren*, ad iter vel semitam. 15

⁵⁹ Praestaret semitam appellari. Tres gradus: *Fußsteg*, *Reitweg*, *Fahrweg*. Si agere licet jumentum, etiam equitare agasoni permissum est. *Umblauff* distinguit semitam ab actu, homo, porcus, canis, transire potest; bos, equus, asinus non potest.

⁶⁰ Hastam rectam ferendi, id est *das ein fuder Heu gehn könne; das es pforten und bäume nicht verhindern*. Hoc igitur sequitur ex servitute vehendi neque enim hastam rectam ferre tanti est. 20

⁶¹ Servitus haec est faciendi non patiendi, quaeritur an sit realissima, an tantum realis? Prius malim. Obligationes realissimas praedia praediis debere possunt (ad instar matrimonium), hominibus non aequae. Ita ferente rerum natura. Leges tamen quidvis istiusmodi possunt constituere, nam circa Entia rationis sunt omnipotentes. 25

⁶² Servitutes pure negativae ut altius non tollendi, hae sunt non faciendi.

Servitutes patiendi sunt ut onus ferendi alicui parietis etc.

Servitutes faciendi ut altius tollendi.

Non adimendi interdum patiendi est interdum non faciendi.

⁶³ De pignore p. 25. adde de Hypotheca p. 16. ubi jus realissimum non reale. 30

12 f. rei ... curem erg. 1 14-S. 612,1 incipit (1) Occupatio est vel captivitas vel inventio. Captivitas gestr. (2) Occupare ... invenire L

4 f. *Institutionum*: vgl. Inst. 2, 3. 30 De pignore p. 25: d.i. S. 617; de Hypotheca p. 16: d.i. S. 609 f.

Occupare est vel capere vel invenire.⁶⁴

Capere est occupare rem renitentem.

Invenire est occupare non renitentem.

Thesaurus est res hactenus latens pretiosa,⁶⁵ Domini ignoti. Si res nullius sit, dominus ignoratur, quod non est, non potest sciri.⁶⁶ 5

Inter accessionis modos est specificatio, cum materia cedit formae seu novae speciei productae: Specificatio⁶⁷ est productio novae rei.⁶⁸

Tradere⁶⁹ dicimus possessorem cum sciens efficit ut alius possideat. Itaque nudus detentor non tradet, sed possessor per ipsum mandato generali vel praesumpto. Quod si domino invito fieri constat, ipse geret se pro possessore.⁷⁰ 10

Insensibile terrae augmentum per flumen alluens, vocatur Alluvio et insensibilis occupatio, quae fit per rem meam seu accessio.

Usucapio⁷¹ est acquisitio Domini facta se Dominum credenti, ex praesumpta vel potius ficta veri domini derelictione, quia suspecta est in actore mora sui repetendi, cum probationes quibus rebus se defendere potest interea intercidere vel obscurari possint. Ideo in poenam fingitur dereliquisse.⁷² 15

⁶⁴ An etenim fruges mihi quaerit fundus? Sed tunc res simul nascitur, itaque non est proprie occupatio.

⁶⁵ Pretiosum id est magni pretii.

⁶⁶ Hic sensus est iudicialis, alias thesaurus est collectio pretiosa, non semper pretiosorum. Nam numerus potest facere pretium. 20

⁶⁷ Nuda transfiguratio non est specificatio, ut si statua fundatur ex aere, sed viride aeris, item orichalcum, *Printzenmetall*, etc. erit specificatio.

⁶⁸ Nam quae non amplius apparent aut valde mutata sunt pro destructis habentur. Alioqui materia non perit, in qua substantia corporum videtur consistere, sed nos eam collocamus simul et in forma seu specie. 25

⁶⁹ Exhibere vel edere, minus est quam tradere, est exponere tantum.

⁷⁰ Potest quis tradere quod retinet si alium faciat compossessorem.

⁷¹ vid. usurpationem.

⁷² Usucapio et generaliter derelictionis fictio non est juris naturalis, sed praescriptio ex mora obscurante. 30

2 rem (1) resistentem (2) renitentem L 3 non (1) resistentem (2) renitentem L. 3 renitentem. | Renititur et qui non resistit ut qui fugit *erg. L* | Thesaurus 1 4 hactenus *erg. l* 4f. Si ... sciri *erg. l* 8 Tradere (1) est possessorem scientem efficere, (2) dicimus ... efficit L

23 *Printzenmetall*: Vgl. den Bericht H. Oldenburgs an Leibniz (II, 1 S. 156) über einen von Prinz Ruprecht v.d. Pfalz erfundenen Stahl.

Alterius longe naturae est praescriptio quae nihil est aliud quam exceptio contra actionem, orta ex temporis lapsu.⁷³

Successor est qui jus personam defuncti repraesentandi in rem suam ejus morte acquirit. In rem suam, quemadmodum inter vivos dicitur procurator in rem suam, id est cessionarius. Ergo brevius: Successor est defuncti (repraesentator) cessionarius, cuius jus incipit a morte.

Haeres est successor generalis, Legatarius particularis.⁷⁴

Fideicommissum est quod alicui relictum ejusque fidei commissum est, ut tertio cuidam restituatur, fiduciarius est cessionarius cum onere rursus cedendi, ei qui demum fideicommissarius appellatur.

Testamentum est ultima voluntas continens haeredis institutionem, alias Codicillus vocatur, si absit Haeredis institutio vel ita ut nihil referat absit an adsit. Tunc latiori sensu accipitur pro minus solenni ultima voluntate. Mortis causa donatio est conventio donatoria in casum mortis donantis dilata. Itaque requirit acceptationem, quod secus est in ultima voluntate.⁷⁵

Ultima voluntas est voluntas viventis non retractata de iis quae post mortem suam de rebus suis fieri velit.⁷⁶

Injustum est testamentum quod ob cognatorum quorundam praeteritionem est nullum.⁷⁷

⁷³ Praescriptionis temporalis fundamentum est, quod qui jus suum exigere differt donec alter ad sese defendendum fortasse non amplius instructus sit, inique agit. Lapsu enim temporis rerum notitia obscuratur.

⁷⁴ Ut in haereditate, ita et in legato plus potest esse oneris quam commodi.

⁷⁵ Videndum, an sufficiat donationem cogitatione mortis fieri.

⁷⁶ Potest testator etiam de rebus alienis velut haeredis, imo et tertii fieri jubere, sed id per modum oneris quod haeredi imponit, in cuius favorem de rebus suis disposuit.

⁷⁷ Alias non omne injustum est nullum. Leges vocabantur imperfectae, quae actum prohibebant, sed factum non reddebant nullum.

8-11 possideat. (1) Usucapio est (2) Insensibile L 11 f. et ... accessio erg. l 13 Domini (1) ex praesumpta domini d (2) facta L 14 vel potius ficta erg. l 14-16 quia ... dereliquisse erg. l 20 (1) Vulgo (2) Hic l 30 generaliter (1) praesumptio (2) derelictionis l 2 orta erg. L 4 inter vivos erg. l 7 f. particularis. (1) Fideicommissarius (2) Fideicommissum L 9-11 restituatur | seu cessionarius cum onere rursus cedendi erg. | Testamentum L 9 restituatur (1) seu (2) fideicommissarius est (3) fiduciarius est l 9 f. ei ... appellatur erg. l 12 f. vel ... voluntate. erg. l 14 donatoria erg. l 14 donantis erg. l 14 f. Itaque ... voluntate. erg. l

Ruptum est testamentum quod ex post facto fit injustum ut si cui posthumus post conditum testamentum nascatur. Irritum est quod ex post facto nullum, ut si deficiat haeres.

Falcidia (Trebellianica) est certa portio, quae haeredi (ei cuius fidei aliquid commissum seu fiduciario) a Legatoriis (fideicommissariis) ex procurationis officio, lege debetur.

Successiones ab intestato mero jure partim ex tacito testamento partim ex tacito fideicommisso majorum (in collateralibus) partim et ex societate quadam inter parentes et liberos proficisci videntur, qua liberis alimenta constituuntur. Portioni autem debitae reliquum accrescit si aliter constitutum non sit. Nam jus accrescendi mero juri consentaneum est. Accrescet autem proportione ejus quod jam debetur, videtur filiabus minus deberi. Caeterum haec omnia mero jure locum habet, quando omnino apparet id actum esse quod tacite constitutum diximus. Alimenta autem filiis debita non simplici vitae sustentatione continentur, sed eo porriguntur ut pro facultatum et conditionis modo velut coloniam ducere, id est novam familiam fundare possint.

Legitima est portio iis quibus natura alimenta debentur competens lege definita. Lex per aversionem definivit.

OBLIGATIO. JUS AD REM

Pollicitatio est promissio sine acceptatione.⁷⁸

20

Promittere est denuntiare quid commodo tuo facturum sim.⁷⁹

Acceptare diceris, si assentiaris.

Conventio est promissio et acceptatio simul sumtae.⁸⁰ Conventio liberatoria quibusdam distractio.

⁷⁸ Ex obligatione non dandi sed faciendi minus proprie dicitur descendere jus ad rem; factum pro re accipitur.

⁷⁹ Non habemus vocabulum quod significat me aliquid commodo tuo nunc statim facturum; praestat ergo promissionem huc extendere.

⁸⁰ Itaque conventio et pactum esset idem, nisi conventio magis pro genere.

1 fit (1) null (2) injustum *L* 2*f.* Irritum ... haeres *erg.* *1* 4 est (1) quod haeredi (2) certa *l.* 5 seu fiduciario *erg.* *1* 7-16 Successiones ... possint. *erg.* *1* 14 eo porriguntur *erg.* *1* 18 Lex ... definivit *erg.* *1* 19 OBLIGATIO ... REM *erg.* *1* 20 Pollicitatio ... acceptatione *erg.* *L u.* *1* 23*f.* Conventio ... distractio *erg.* *1* 29 pro genere |, Pactum pro specie vel (-) *gestr.* | *1*

Contractus est conventio pariens actionem.⁸¹

Pactum nudum est conventio quae actionem non parit.⁸²

JurisConsulti definiunt contractum conventionem cum causa.⁸³ causa autem illis est, quod Aristoteli *συνάλλαγμα* sive commutatio quaedam.⁸⁴ Nimirum si tu promiseris mihi et ego acceptaverim, non ideo datur actio ad consequendum promissum, si omnia sint integra. Secus est si quaedam mutatio secuta sit conventionem. Et hoc quidem fortasse mero naturali jure, legibus autem placuit ut in quibusdam conventionibus ipsa solennitas esset pro causa, et obligationem pareret. Idemque et aequitati naturali consentaneum fuit a legibus introduci, ne scilicet alius alium ludificetur; quod ipsum pareret querelam et actionem quasi ex laesione, cui praestat quasi per aversionem occurri, ut solenne promissum praestetur. Modo ne nimis extendatur ad promittentis eversionem. Puto igitur talia, causa vera vel reali carentia non debere extendi ultra id quod quis facere commode potest.

Contractus nominatus est, cui leges certam quandam formam, nomen et effectus dedere. Innominati naturali juri relictis sunt pro maxima parte, ut in permutatione.

Verborum obligatio est contractus actionem pariens ex certa verborum forma legibus praescripta.⁸⁵

⁸¹ Quid si omnia statim impleantur eritne conventio? Ita si quae inde obligationes oriuntur. Imo etsi nihil amplius debeatur sed tunc vox promissionis etiam de eo sumenda quod statim facimus.

⁸² Pactum interdum sumitur latius pro consensu mutuo, ubi paciscentium interest. Ut in pactis adjectis, si poenitentia libertatem mihi servem, id pacto adjecto fecisse dicar. Eodem modo conventio sumi potest.

⁸³ Donatio modica quae pretium familiaritatis censi potest causa non caret. Caeterum donatio novo jure vim actionis accepit a lege. Adde *infra* stipulationem, literarum obligationem, constitutam pecuniam et alia pacta legitima.

⁸⁴ Si contractus sit conventio pariens actionem, et simul etiam conventio cum causa, tunc solennitas stipulandi, chirographi, etc. habenda pro causa.

⁸⁵ Comprehendit tam stipulationem quam literarum obligationem.

5 ad ... promissum *erg.* 1 6 si (1) rem (2) quaedam L 6 secuta (1) est (2) sit 1 6 secuta est (1) promissio (2) conventionem L 7 fortasse mero *erg.* 1 9 consentaneum (1) est (2) fuit ... introduci, *erg.* L 10-13 quod ... potest *erg.* 1 15 f. pro ... permutatione *erg.* 1 26 donatio (1) novo (2) posteriori (3) novo 1

26 Adde *infra*: vgl. S. 615 f.

Constitutum est pactum actionem pariens seu contractus a lege causam habens (pactum legitimum) de solvendo quodam debito ex quo antea in constituentem actio non dabatur, sive quod non ipse sed alius deberet, sive quod ipse deberet naturaliter tantum, v. g. ex pacto nudo. Credo, quod congruum videretur, debitum iteratione perfici ut alia quaedam, vid. *SC. Vellej.*, quia iteratio perseverantiam ostendit. Vid. *tit. de constituta pecunia*.

Contractus innominati et quasi contractus, actionesque ex delicto et quasi delicto duo habent fundamenta, ne ego culpa tua vel infelicitate fiam pauperior, ac: ne tu damno meo fias vel meo inani labore locupletior, aut indemnis praestere.⁸⁶ Haec enim si conventionibus vel pactis accedant, contractum facient, et causam actionis dabunt, imo et si nulla conventio accesserit, quasi ex contractu dabitur actio. Porro actiones ex contractibus innominatis et quasi contractibus datae vocantur praescriptis verbis et in factum actiones⁸⁷ quoniam enim Actores apud Romanos nominabant actionis caput, utrum scilicet ex mutuo, an ex commutato agerent; ideo cum nihil tale designare poterant, verba formulae ipsius praescribebat praetor, quae in factum concepta erant. Interdum tamen peculiaria edicti capita in certas negotiorum species concepta sunt, ut *Negotii gesti actio*, quae non alia ratione nititur, quam quod iniquum est me qui rem pro te bene gessi ex laudabili facto damnum pati, commodumque omne penes te esse malo meo.

Huc pertinet *Actio de in rem verso*, cum servus aut filius familias negotium gessit. Illud altioris indaginis est, quantum ei obliget, qui meum negotium recte gessit, sed infelicitate, ita ut non culpa gerentis, sed casu damnum meum vitari, aut lucrum

⁸⁶ Addi potest ut ego mea fortuna vel merito id est probitate mea vel industria fiam locupletior, vel saltem praester indemnis.

⁸⁷ Actio in factum singulari sensu cum actio ex dolo in personam cui reverentia debetur mutabatur in actionem in factum.

1-6 pactum (1) solvendi quod (a) alius debet (b) aliquis debet ita tamen ut alia in constituentem (2) actionem ... ostendit l 7 et quasi contractus *erg. L 7f.* actionesque ... quasi delicto *erg. l 8* vel infelicitate *erg. l 9* vel ... labore *erg. l 9f.* aut ... praestere *erg. l 10* contractum facient, et *erg. L 11f.* imo ... actio *erg. L 12* ex his (1) contractibus (2) capitibus datae *L 16* quae ... erant *erg. L 16-S: 617,4* Interdum ... petes *erg. l 20 verso*, (1) quae actionis negotiorum gestorum succedanea est, (2) cum *l 21* qui (1) ream meam (2) meum *l 25* factum (1) per abusum (2) singulari sensu *l*

procurari non potuerit. Quaeritur enim an impensas quae necessariae videbantur petere possit. Quod sane arbitror nam de his quae utiles tantum videbantur, major est ratio dubitandi. Finge domum meam a te servatam ab incendio, post ab aquis subversam, non ideo minus impensas petes.

Contractus realis est qui quandam juris realis translationem continet: ut dominii in mutuo, usus in commodato, detentionis in pignore aut deposito.⁸⁸

Contractus personalis, fit etiam sine hujusmodi translatione ac traditione, ut Emtio, locatio.

Mutuum est corporis cujusdam fungibilis alienatio, ea conditione ut eadem species et quantitas reddatur.⁸⁹

Commodatum est concessio limitata usus rei ad tempus, vel certi usus. Debet fieri gratis vel saltem non pretium, sed honorarium, etiamsi id postea constituatur majus.

Pignus est concessio detentionis rei in securitatem debiti.⁹⁰ Depositum vero custodiae ipsius rei causa.⁹¹

Emtio-Venditio est conventio de re pro certo pretio alienanda.

Locatio-Conductio est conventio de usu, pro pretio⁹² concedendo.⁹³

⁸⁸ Depositarius habet jus reale detinendi contra tertium, et si impensas necessarias fecerit etiam contra dominum.

⁸⁹ In mutuo, pignore deposito, commodato, locatione, conductione etc. est creditum; cum in re danda fidem secuti sumus.

⁹⁰ Hypotheca est concessio juris in rem ut inde debitum reddatur securum. Ergo est jus reale praelationis.

Pignus est Hypotheca cum detinendi jure.

⁹¹ Videtur mandatum inesse deposito.

In deposito irregulari combinatio est depositi et commodati. Et putem spectandum, magisne rei custodia in uno, an usus in altero spectetur. Nam commodatarius custodiam debet et depositario usus in appendicem concedi potest.

⁹² pretio *darüber* mercede

⁹³ Quid si pretium non habeat proportionem, videtur abire in commodatum; si esset velut Canon tantum ut in Emphyteusi. Ita et in deposito si pretium pro labore constituatur, erit locatio conductio operae, secus in honorario.

7 etiam *erg. l* 10 species (1) sive (2) et 1 11 limitata *erg. l* 11-13 vel ... majus *erg. l* 14 concessio (1) possessionis in securitatem debiti (2) usus dan (3) detentionis L 16 Venditio *erg. L* 17f. concedendo. (1) Emphyteusis (2) Emphyteuticus contractus l 22f. securum. | (1) Infert (2) Ergo est ... praelationis. *erg.* | l 24 cum (1) detentione (2) detinendi l

Emphyteuticus contractus est conventio de usu longi temporis concedendo pro melioratione.⁹⁴

Societas est conventio de communi utilitate⁹⁵ procuranda.⁹⁶ Proprie loquendo societas est aggregatum jure praeditum ex contractu consociationis ortum.

Conjugium est societas liberorum certorum quaerendorum causa animo perpetuae cohabitationis. Si animus iste abesset ut cum Amazones ad vicinos proficiscerentur, adjutorium et amicitia non aequae necessaria essent. Sed quia et liberorum educatio postea desideratur, optimum est cohabitationem durare.⁹⁷

Mandati contractus est conventio duorum in hoc ut unus alterius voluntate agat, quae alias agere prohiberetur.⁹⁸

Mandati contractus est inter mandantem et mandatarium. Aliud conventionis genus est inter mandantem et tertium, quale in iuris litteris credentialibus, vel mandati tabulis in iudicio productis. Adde *supra* de Repraesentatione personarum ad p. 4.

Partes deberent esse informatae de sensu formularum in mandatis, quia tamen hoc ipsum mox in formulam esset transiturum. Semper inserente in formulam concipiente, cum informatione rem fuisse factam, notarii attestato opus foret.⁹⁹

⁹⁴ Emphyteusis acquiri potest sine contractu Emphyteutico.

Solet praeterea Canon solvi in recognitionem, si non sit pro melioratione erit Emphyteusis donata, ut hodie.

⁹⁵ utilitate *darüber* bono

⁹⁶ Consortium latius societate, ut qui in eadem navi.

⁹⁷ Inconjugio est contractus realis, requiritur traditio.

⁹⁸ Stryck, *tr. de Actionibus investigandis*, putat si per mandatarium emam, me habere actionem emti utilem, si per nuntium, directam. ¶

⁹⁹ In speciale mandatum, interdum ad actum in individuo tendere debet, ut jurare posse in animam, ex capite speciali, recognoscere vel diffiteri documentum, ubi notitia est opus speciali, secus est in juramentorum deferendorum potestate.

3f. Proprie ... ortum. *erg. l* 5 certorum *erg. L* 5-8 animo ... durare *erg. l*
8 desideratur, (1) consulti (2) optimum *l* 9 Mandati (1) actio est de re quod jussu tuo egi (2) 30
contractus *L* 9-S. 619,7 alterius (1) voluntatem exequatur. (a) | Conductio (b) Vindicatio *L* | (2)
voluntate ... remisisse. *l* 20 ut hodie *erg. l*

Contractus bonae fidei sunt in quibus aliquid incertum relictum est, quod ex aequo et bono dijudicandum esse menti contrahentium vel voluntati legislatoris, adeoque ipsi mero juri consentaneum est.¹⁰⁰

Contractus stricti juris sunt in quibus mero juri tantum statur, quod fit tum in his ubi certum in contractum deductum est; tum ubi non apparet contrahentes vel pro ipsis legislatores ad aequi et boni aestimationem descendentes a mero jure remisisse.

Vindicatio est actio ex dominio ad possessionem.¹⁰¹

Publiciana est actio bonae fidei possessoris (seu ejus qui in ea conditione est ut usucapere possit) ad possessionem, seu ad continuandam si opus sit usucapionem. Est ex praesumpto Dominio.¹⁰²

Haereditatis petitio est actio qua qui se gerit pro haerede contra alium se pro haerede gerentem asserit titulum suum. Itaque haec petitio est genus quoddam actionis singulare, qua quis non corpus sed quoddam jus sive rem incorporalem sibi vindicat. Habet aliquid affine actionibus confessoriae et Negatoriae.¹⁰³

¹⁰⁰ Non quaeritur hic an iudex possit supplere, sed an partes plus aliquid adquisierint, quam formula et actus expressit.

Examinandum quod in actionibus bonae fidei exceptiones insint ipso jure. Nempe actio totum aequi bonique ambitum jam comprehendit.

¹⁰¹ Vindicationis debet esse quaedam notio generalior secundum usum Romanorum, ut cum dicitur quis se in libertatem vindicat, vindicias dare secundum libertatem, per vindictam manumitti, vindicta postquam meus a praetore recessit. Etiam ad ultionem applicabitur ob aliquid commune. Vindico rem ex alterius potestate in libertatem suam naturalem, quae est ut ad dominum redeat.

¹⁰² Etiam si quis rei vindicationem instituere se dicat, resolvetur tamen in Publicianam, si negotium ad hoc sit qualificatum, ut circuitus evitetur; idemque in aliis actionibus observandum putem, modo petitum et petiti rationes in libello reperiantur.

¹⁰³ Est igitur genus actionis declaratoriae non tamen contra quemvis, sed contra adversarium. Declaratoriae contra quemvis videntur desiderare citationem edictalem. Omnis actio petitoria simul est declaratoria, si reus jus neget. Alioqui merum mandatum de restituendo sufficeret.

Communi dividendo et familiae herciscundae a transactione differunt quod in

6 vel ... legislatores *erg. l* 10 si opus sit *erg. l* 11 Est ... Dominio. *erg. l* 14 non (1) rem (2) corpus *L* 26 si (1) causa (2) negotium *l* 32 restituendo (1) requi (2) sufficeret *l* 35

Actio confessoria est qua a Domino petimus servitutis, quam in re ejus habere dicimus, confessionem.¹⁰⁴

Actio negatoria,¹⁰⁵ qua alteri negamus quam sibi arrogat in nostro servitutem et libertatem rei nostrae vindicamus: et ab adversario probationem postulamus. Hae tres actiones sunt vindicationes rerum incorporalium.¹⁰⁶ Habet affinitatem cum actione ex lege *diffamari*.

Serviana est, qua locator rerum conductoris in praedium locatum illatarum, quasi pignoris loco pretio non soluto, possessionem petit, contra quemlibet.

Ad huius exemplum Quasi Serviana in omni pignore introducta est.¹⁰⁷

JurisConsulti jus non est controversum, sed commoda tantum ratio evolvendi difficultates quaeritur. Haereditas est persona, est res, est aggregatum jurium, interdum etiam personalium tantum. Ita Bornius dicebat in jus pignoris esse dominium, seu pignus vindicari; hoc verum est et tamen per se pignus est jus reale ut Hahnus dicebat.

¹⁰⁴ Potest fieri ut exercendi casus nunc nondum detur. Interdum tamen simul negatur a reo copia exercendi.

¹⁰⁵ Regulariter actio est affirmatoria, rarior negatoria, ut et confessoria, id quae in hoc solo perstare possit, est scilicet declaratoriae species.

¹⁰⁶ Ita omnis actio declaratoria continet in se quandam rei incorporalis, tituli, etc. vindicationem. Etiam qui actionem personalem instituit jus personale ut rem incorporalem sibi vindicat. Sed hae subtilitates etsi verae, nil mutant in rebus.

¹⁰⁷ Possent communi nomine Hypothecariae comprehendi, vel potius pigneratitiae. Dubitandum an Hypotheca quaevis det actionem. Nam res habet quasi beneficium excussionis. Ut scil. prius apparere debeat opus esse hac iri. Praesertim contra tertium, quod si ipse reus rem teneat, erit in subsidium realis. Pertinet ad executionem. Quaeritur an quis stipulari possit jus rem occupandi propria autoritate, et an ita jus non amittat. Alioqui legem illam de jure amittendo non probo, aliter puniri aequum est. Hae leges sunt muscipulae simplicium. Interdictum Salvianum, cum sit pinguius remedium hypothecaria, eam quasi evacuat, deberent hodie conjungi in unam actionem.

5 f. Habet . . . *diffamari*. erg. l 7 qua (1) possessor (2) locator L 7 rerum (1) locatoris (2) conductoris l 8 quasi . . . loco erg. L 8 contra quemlibet erg. l

6 Cod. 7, 14, l. 5. 12 J. BORN, *De jure in re actiones reales producente*; 1662, cap. V. 13 f. H. HAHN, *De jure rerum et juris in re speciebus dissertatio*, 1664, cap. IV.

Ex interdicto agere est agere ad possidendum ex simplici possessionis jure. Unde cum olim praetor non nisi possessionem daret, non jus quiritum, ideo qui praetorio tantum jure successor erat, interdictis tantum uti poterat ut Salviano, quorum legatorum, quorum bonorum. Et ideo talia appellabantur interdicta adipiscendae possessionis.¹⁰⁸

Interdictum *uti possidetis* est retinendae possessionis rerum immobilium, utrubi rerum mobilium, non est tanti haec distinguui.¹⁰⁹

Recuperandae possessionis non recte (id est vi, clam, precario) amissae est Interdictum *unde vi*.

Videndum an aliquando mero jure naturae sola voluntate transferatur possessio, ut in constituto possessorio, cum quis alterius nomine possidere incipit brevi manu quasi tradens et statim recipiens; licet alias nemo sibi causam possidendi vel tenendi mutare possit. Videndum an non ultra verba eundem, ut revera appareat me ex alterius voluntate jam re uti, et rem redactam esse in potestatem novi possessoris.

Videndum etiam an admissis semel haereditatibus, inde consequatur mero jure possessionem sine apprehensione transire in haerodem, ut in Gallia receptum est. Certe si haeres habet jus mandatarii universalis nulla apprehensione opus habet, adde quod haereditas jacens ipsis JurisConsulti Romanis pro possessore habetur ad

¹⁰⁸ Haec non referenda essent ad locum interdictorum, sed ad actiones ordinarias, cessante hodie Romanorum veterum subtilitate.

¹⁰⁹ Hinc patet interdicta adipiscendae non esse juris possessorii sed petitorii, et nomen tantum cum caeteris interdictis commune habere, ob juris Romani subtilitates.

Interdictum videtur fuisse quod hodie mandatum. *Interdixi Tibi de hac re*, Terent.

Videndum an non in quibusdam interdictis specialibus ut de fontibus cloacis etc. misceantur *uti possidetis* et *unde vi*, et speciale quid sit proditum ut in actionibus ex nominato contractu, combinantur, scil. principia diversa.

Examinanda materia *can. redintegrand.* Aequum est spoliatum restitui, sed quid, si ostendi possit in continenti, ipsum vitiose possedissee.

2 non jus quiritum *erg. l* 7 non ... distinguui *erg. l* 10-S. 622,6 Videndum ... viveret *erg. l* 22 ob (1) formulas (2) juris *l*

3 Dig. 43, 33; Cod. 8, 9, l. 1. 6 Dig. 43, 17; Cod. 8, 6. 9 Cod. 8, 4. 24 *Interdixi ... re*: Stelle weder bei Terentius Clemens, Terentius Afer noch bei Terentius Varro gefunden. 29 *Decretum Gratiani* II, causa 3, qu. 1, cap. 3 u. 4.

usucapionem complendam. Possessionem esse facti verum est, sed non opus est in singulis exerceri factum, ut in mandatario universali, vel administratore qui singulorum administrationem nactus videtur, ubi universaliter administrationis possessionem arripuit. Eodem modo putem haeredem haereditariae administrationis seu potestatis possessionem nactum, singula repraesentatione defuncti possidere. Itaque factum opus est, sed non in singula. Nam respublica stat pro defuncto quasi viveret. 5

Condictio est actio qua petimus dari oportere. Estque quodammodo supplementaria actionis realis, nam cum nolumus aut non possumus vindicare, condicimus sive rem petimus dari nobis oportere: et tunc saepe cogimur esse contenti si praestetur quanti ea res est, quod non est in vindicatione. 10

Hinc porro patet non omnem actionem personalem esse conductionem nam si quid ab aliquo non dari, sed fieri postulamus, non est condictio. Quare nunquam JurisConsulti veteres dicunt conductionem ex emto aliisque quae non re contrahuntur. Alia scilicet condictio est, alia ex contractu aliquo nominato descendens actio.¹¹⁰

Condictio ob turpem causam datur ei qui non turpiter dedit, contra eum qui turpiter accepit, ut cum quis accepit pecuniam ne male ageret. 15

Cum Mutuum stipulatione constitutum non erat, videndum, an tunc locus fuerit conductioni certi quasi in subsidium, nulla fortasse prodita propria actione mutui.

Actio in factum est quoties non per consensum contrahitur obligatio sed per ipsam facti naturam. Aristoteles vocat *συναλλάγματα ἀέκοντα*. Ut si tu damno meo ignorans ignorantis factus sis locupletior. 20

Specialius sumi posset, ut non tantum consensus sed et culpa excluderetur. Potest tendere non tantum ad commodum sed et ad securitatem.¹¹¹

¹¹⁰ Generalius tamen condictio ex lege posset etiam dici actionem tendere in factum, sed condici eius aestimationem, conditione incerti. 25

¹¹¹ In actione ad supplementum legitimae miscentur plerumque duo: actio qua pars haereditatis petitur, et iudicium familiae herciscundae.

l facti | facti streicht Hrsg. | verum l l opus est | opus streicht Hrsg. | in l l 8 cum (l) petere (2) nolumus L 15-18 Condictio ... mutui erg. l 17 tunc (l) quasi in subsi (2) locus l 19 quoties (l) sine consensu (2) non ... consensum L 19f. sed ... naturam erg. L 20f. Ut ... 30 locupletior erg. L 22f. Specialius ... securitatem erg. l 23-S. 623,1 securitatem. | Peccatum hic non sumitur tam generaliter ut culposum comprehendat, uti tamen saepe sumi solet; sed tantum pro malitioso. gestr. | Peccatum l

Peccatum¹¹² (scil. actuale, non originale) est status¹¹³ voluntarius injustus. Continetur hic et culposum. Nam etsi status sit voluntarius, tamen si non constet esse peccaminosum, erit tantum culposus, non malitiosus seu dolosus.

Crimen est peccatum quod meretur poenam gravem (corporalem, infamiam) confiscationem bonorum.¹¹⁴ 5

Crimen falsi est fraus in illis admissa, quibus probationes in republica nituntur, ut in scripturarum testium, insignium vel armorum, nominum malitiosa mutatione et corruptione. Crimen falsi est ad dolum ut veneficium ad aliud nocumentum corpori illatum.

Calumnia est peccatum in iudicii substantiam, seu dolus malus in iudicio. 10

Praevaricatio est in iudicio ut proditio in bello.

Culpa est peccatum ex errore vel ignorantia, uno verbo ex defectu cognitionis. Qui dubitat, non errat, sed tamen ignorat. Si quis vero ne cogitet quidem de quaestione eius ignorantia adhuc plus habet simplicitatis.

Malitia vel potius actus malitiosus est peccatum scientis se peccare.¹¹⁵ 15

Malitia ergo est voluntas peccandi vel potius habitus peccandi in voluntate, etsi voluntas non sit semper actualis. Ut latro dum quaerit viatorem non semper cogitat de caede, sed tamen semper in malitia est. Vocant quidam intentionem virtuales qualis est sacerdotis consecrantis apud pontificios.

¹¹² Injustum hic illicitum, justum quod licet (ut bellum justum), alias justum pro actu laudabili erga alios sumitur. 20

¹¹³ status, ut comprehendat et peccata omissionis.

Reatus ipse nec est voluntarius nec injustus. Quaeritur an possit definiri actus tam generaliter ut omissionem etiam comprehendat.

¹¹⁴ Actiones Criminales solent esse personalissimae si tamen confiscatio bonorum irrogetur, dubitari potest an sit actio personalissima. Et putem tamen esse, quia sic persona valde afficitur omnibus subsidiis sublatis. 25

¹¹⁵ Malitia scil. erga alium est vel vis vel dolus, scil. malus.

2f. Continetur ... dolosus. *erg. l* 4-6 poenam | gravem *erg. |* corporalem | (infamiam) *erg. |* .
 Crimen *L* 5 confiscationem bonorum *erg. l* 7 insignium vel *erg. l* 7 malitiosa *erg. l* 30
 8f. veneficium (1) ad homicidium (2) ad aliam plagam fi (3) ad ... illatum *l* 10 substantiam (1)
 dolus (2) seu ... malus *l* 12-14 vel ... simplicitatis *erg. l* 15 vel ... malitiosus *erg. l*
 15 peccare. | Veteres vocant dolum malum *gestr.* | Malitia *L* 16-19 vel ... pontificios *erg. l*
 25 Criminales (1) sunt (2) solent esse *l*

Dolus est deceptio meditata sive consulto et voluntate decipientis.

Decipere est causam erroris praeberere.¹¹⁶

Fraus est dolus malus.¹¹⁷

Injuria est peccatum in existimationem, vel generalius in quietem animi alterius inquietatio; injuriae vocabulum hic sumo, ut in actione injuriarum apud Romanos ea latitudine qua veteres acceperere. 5

Existimatio est opinio de bonis alicujus personae.¹¹⁸

Honor est existimatio Potentiae,¹¹⁹ amor bonitatis. Honoramus quem putamus posse prodesse. Amamus quem credimus velle. Prodesse autem quodammodo videtur et qui non nocet, cum possit. 10

Contumelia est injuria atrox.

Blasphemia est contumelia in Deum quantum est in blasphemante, nam Deo noceri non potest.

Atheus est qui non agnoscit Rectorem sapientem et potentem, praemia bonis, et poenas malis statuentem ultra mortem. Itaque qui negat immortalitatem animae is Atheus est. 15

Haereticus est defensor pertinax opinionis saluti periculum creantis.¹²⁰

Schismaticus est defensor pertinax opinionis paci Ecclesiae periculum creantis. [Haeretico opponitur Orthodoxus, Schismatico Catholicus.]

¹¹⁶ Quaeritur an non sit genus deceptionis, ubi tantum causa ignorantiae praebeatur impediendo alium ne ad cognitionem perveniat. Sed malim cognatum actum deceptioni, quam deceptionem vocare, nisi ex ignorantia error nascatur, ut si quis ideo negligat sibi cavere. 20

¹¹⁷ In fraudem legis, si quid fiat, simulo me satis fecisse.

¹¹⁸ An specialius existimatio est opinio de virtute? Bona fama, existimatio de virtute morali. 25

¹¹⁹ An potius honor est signum existimationis; cum ex potentiae aestimatione timor nascatur. Honor internus est existimatio, externus est signum eius.

¹²⁰ Haeresis est defectus cognitionis ex malitia ortus in quaestione magni ad salutem momenti. Talis haeresis dicitur formalis, sin malitia absit, dicitur materialis. 30

4f. vel ... inquietatio erg. l 5f. apud ... acceperere erg. l 7 opinio | communis gestr. | de L 12-14 Deum. (1) Necromantia est abusus r (2) Atheus L 12f. quantum ... potest erg. l 14 Rectorem (1) summum (2) sapientem L 19 Haeretico ... Catholicus. erg. Hrsg. nach L 24 fiat, (1) simulatio | est ~~streicht~~ Hrsg. | (2) simulo l 25 opinio (1) virtutis (2) de l 27 existimationis (1) et timor (2) ; cum l 35

Infidelis est qui Christi fidem respuit.¹²¹

Apostasia est lapsus in infidelitatem.¹²²

Perjurium est juramentum mendax.

Juramentum est provocatio Dei ad poenam in casu mendacii.¹²³ Prorsus quemadmodum videmus eos qui in praesentia Dominorum, aliquid valde asseverant, 5 testari, se poenam non recusaturos si mendaces deprehendantur; non quod [renuntiant] misericordiae, ut vult Hobbius, aut quod sibi adimere possint jus deprecandi, sed quod veniam sibi reddent difficiliorem. Si jurans praeterea misericordiae renuntiet, gravior [Desperatio], sed tamen spem misericordiae ideo non perdet.

Conversus est ex haeretico orthodoxus, ex schismatico catholicus. 10

Relapsus est haereticus ex converso.

Necromantia et Magia vetita, varias habent species gradusque. Generale in illis commercium cum spiritibus malis, quod vulgo pactum vocant. Interdum autem continet hostilitatem Deo solenniter denuntiatam, interdum tantum usum spirituum ad nocendum. Posset etiam dari non malo fine, etsi per se maneat malus mali 15 spiritus usus. Ut si quis haberet quem vocant spiritum familiarem, sed *das alräungen*, ea spe ut proficeret ad scientias vel divitias, foret simplex superstitio non magia. Idem est si pactum esset implicitum tantum, fruenti ignotum.

Libido seu delictum carnis est peccatum cogitatione venerea commissum.

Luxuria contra naturam est venus irrita ob modum utendi. [Improbatus 20 olim coitus cum praegnante.]

¹²¹ Quales Judaei, Mahumetani, Pagani.

¹²² Interdum tamen sumitur pro eo qui ad haeticos transit; quod qui plus semel facit dicitur relapsus.

¹²³ Talis formula *Gott soll mich straffen*. 25

Fürwahr etc. non est juramentum sed fortior solito asseveratio.

5 in (1) potenti (2) praesentia L 6f. renunciet l ändert Hrsg. nach L 7 ut vult Hobbius
erg. l 8 Si ... perdet. erg. l 9 Deseratio l ändert Hrsg. 9 tamen (1) jus (2) spem l
11 Relapsus ... converso. erg. L 12 Necromantia (1), Sortilegium (2) et L 13 pactum
| (sive implicitum sive explicitum) gestr. | vocant l 15-19 nocendum. | Pauperies est damnum a
brutis quadam voluntatis similitudine datum. gestr. | Libido L 15-18 Posset ... ignotum. erg. l
16 familiarem (1) item (2) sed l 19 Libido (1) est (2) seu L 20-S. 626,1 ob (1) agendi (2)
modum utendi. | (a) Olim prohibi (b) Improbatus ... praegnante. erg. Hrsg. nach L | Stuprum L

Stuprum est Venus injuriosa illi cum qua vel quo res habita est. Unde in ingenuam ingenuumve committitur stuprum, non a patrono in libertam.

Incestus est Venus a qua abhorretur ob cognationem.

Adulterium est crimen concubitus cum alterius uxore.

Furtum est rem alterius clam auferre,¹²⁴ lucrandi animo, vel potius animo nostrum patrimonium eius detrimento augendi, auferre id est extra ejus potestatem ponere.¹²⁵

Rapina est palam quod furtum clam.

Pauperies est damnum a bruto quadam voluntatis similitudine datum.

Crimen perduellionis est qua quis subditus se Reipublicae hostem declarat.

Crimen laesae majestatis est injuria atrox ei facta, cujus securitate publica securitas continetur.

Crimen repetundarum est furtum rei civitatis.

Ambitus est fraus reipublicae facta (aut facienda) circa distributionem praemiorum sive honores ac dignitates.

Receptatio et Delatio fraudem faciens reipublicae in dispensatione poenarum, Receptator minuendo, Delator augendo,

Annonae flagellatio est monopolium circa annonam.

Annona est res vitae commode ducendae necessaria.

Monopolium scil. in sensu sinistro est commercium privatim utile, publice damnosum, ita continet etiam Propolium, specialius tamen monopolium est commercium in manu pauciorum quam qui inde ali possunt.¹²⁶

Crimen albi corrupti est species criminis in honorem magistratus commissi, quod est scilicet ad magistratum inferiorem, ut crimen laesae Majestatis ad summum.

¹²⁴ Res immobilis regulariter non potest clam auferri, puto tamen aliquando auferri posse, ut termino moto. Hoc faciunt proprium criminis genus, sed naturae jure est species juris.

¹²⁵ Adimere possum, ut non auferam; si scil. destruum.

¹²⁶ Propolium, *Vorkauff*, res saepe utilis.

1 vel quo *erg.* 1 2 ingenuumve *erg.* L 3 Incestus ... cognationem. *erg.* 1 4 est (1) 30 concubitus ... uxore. (2) peccatum ... uxore. (3) crimen ... uxore. 1 5 *f.* lucrandi ... augendi *erg.* 1 5 *f.* augendi, | imminuendi *gestr.* | auferre 1 7 *f.* ponere. (1) Rapina palam. (2) Rapina ... clam 1 9 a bruto *erg.* L 10 subditus *erg.* L 12 securitas *erg.* L 13 furtum (1) rerum (2) rei L 16 fraudem (1) faciunt (2) faciens 1 20 scil. ... sinistro *erg.* 1 21 monopolium *erg.* 1

Collegium illicitum est exemplum ejus criminis, quo minuitur securitas publica quod fit factionibus, congestis armis, munitis locis etc.

Vis publica est qua seditionis periculum creatur. Hoc si absit vis privata vocatur.

Concussio est crimen damni mihi voluntate mea a te metu civili extorta, dati. 5

Metus civilis est mali, artibus civilibus non vero corporalibus instrumentis (qualis in actione quod metus causa) infligendi.

Jurisdictio est potestas publica cognoscendi et statuendi de juris et facti quaestionibus. ¹²⁷

Notio est de facto tantum. 10

Imperium est potestas executionem mandandi sive coercendi.

Judicium est status rationibus certantium ¹²⁸ de jure atque obligatione ipsorum. ¹²⁹ (Litigantium) arbitrio animi motu legibus circumscripto (judicis) eius quem is qui potestatem in nos habet, designavit, ¹³⁰ unde certamen hoc semper erit cum spe futurae executionis, quia scil. judex ab eo habet auctoritatem, qui in nos habet potestatem. Estque quod securitas in Republica, id executio in judicio, imo pertinet ad Reipublicae finem, ut a civibus leges nos tutos praestent, velut ab hostibus arma. ¹³¹ 15

Judex datus est cui ab habente jurisdictionem notio mandata est, ita ut finita jam ante juris quaestione, ipse mox terminata etiam quaestione facti sententiam ferat. In quo differt a Commissario ¹³² qui cognitionem habet, non statuendi potestatem, et a judice delegato cui mandata est ipsa jurisdictione. ¹³³ 20

¹²⁷ Vid. *supra* p. 13.

¹²⁸ in *L u. l über* rationibus certantium: disputantium

¹²⁹ Ut Grotius definit bellum statu per vim certantium.

¹³⁰ Arbitrator est quem nos ipsi designavimus. 25

¹³¹ Judicium posset sumi vel pro aggregato personarum, ut respublica aut societas, vel pro statu seu relatione personarum, ut forma reipublicae. In judicio est quasi quidam contractus, ut in societate, negotiorum gestione.

¹³² Ad ocularem inspectionem ad promovendam transactionem commissarii.

3 periculum (1) est (2) creatur / 5 est (1) damnum (2) crimen damni / 5 extorta, (1) datum (2) dati / 9 quaestionibus. (1) Cognoscendi Notio, statuendi, speciatim jurisdictione. (2) No-

Arbiter est arbitrator cui iudicii forma servanda est.

Arbitrator est in cuius sententiam litigantes compromisere.

Assessor est consiliarius iudicis.¹³⁴

Auditor est assessor jurisperitus; nam potest dari qui sit peritus in facto.

Actuarius est Notarius iudicii, cuius est quae in iudicio fiunt notare, et quae scripto faciendae sunt expedire. Etsi haec duo possunt esse in diversis, tamen merito junguntur.

Notarius¹³⁵ scil. publicus est qui publice constitutus est, ut sit negotiorum testis,¹³⁶ unde sequitur eum scripto vel protocollo uti debere, alioqui non posset tot rerum meminisse.

Publicum instrumentum est scriptura forma sua vel solennitate sive requisitis lege constitutis faciens fidem quae proinde autoritate publica est approbata.

Domicilium est locus in quo quis sibi securitatem durabilem¹³⁷ spondet.

Causae¹³⁸ continentes sunt, quarum altera sine alterius decisione aliqui iudicari non potest, seu quarum una alteri praeiudicat.

Actio est jus persequendi jus suum in iudicio.¹³⁹

¹³³ Mandatur iurisdictio privative, delegatur cumulative. Delegatus ad causam singularem, mandata iurisdictio est universalis. Ex delegata iurisditione natum est inconveniens multiplicatarum instantiarum appellatione permissa a delegato ad delegantem. Nuntius pontificius est delegatus universalis.

¹³⁴ Consultor hodie italis, ut consultor S. Officii. Assessor hodie solet pro membro collegii haberi in quo habet votum decisivum. Referendarius vero tantum consultativum.

¹³⁵ Notarius est qui notat quae fiunt.

¹³⁶ Testis est qui rem ita novit ut testimonium perhibere possit.

¹³⁷ In *L über securitatem duraturam*: beneficium civis in Republica

¹³⁸ Causa est quaestio de conclusione singulari seu libelli petito.

¹³⁹ Actor interdum petit aliquam executionem, interdum tantum declarationem, reus qua talis semper declarationem. In actione igitur declaratoria actor est qui petit

tio *L 12 ipsorum. erg. l 13 (Litigantium) erg. L 13 animi motu legibus (1) reputato (2) circumscripto erg. l 13 (iudicis) erg. L 15f. quia ... potestatem erg. l 16f. ad (1) Rempublicam (2) Reipublicae L 18 ut (1) iudex de (2) finita L 19 mox erg. l 19 etiam erg. l 20 qui (1) notionem habet ante sente (2) cognitionem L*

2 Arbitrator ... compromisere erg. l 4 nam ... facto erg. l 5 Notarius | vel Registrator (-) erg. u. gestr. | iudicii, l 5-7 cuius ... junguntur erg. l 8 scil. publicus erg. l 9f. unde ... meminisse erg. l 11f. scriptura (1) solennis (2) forma ... constitutis l 12 faciens (1) publicam fidem (2) fidem ... approbata l 13 securitatem duraturam spondet L

Processus est forma persequendi juris sui.¹⁴⁰

Citatio est vocatio in iudicium.¹⁴¹

Edictum est citatio publica scripta.¹⁴²

Proclamatio (quidam vocant Proclama) citatio publica viva voce facta.

Contumacia est inobedientia continuata. 5

Cautio est praestatio securitatis de eo circa quod cavetur.

Fidejussio est cautio, per stipulationem alterius pro altero nam si idem pro se stipuletur posset novatio esse. Alias satisfactio.¹⁴³

Feriae sunt tempora quibus causae audiri non solent. Hoc intelligendum de iudiciis plerumque sedentibus, seu nisi quid obstat, secus est de illis, quae certis temporibus, seu ex longo intervallo celebrantur. 10

Dilatio est spatium litiganti datum.

Sequestratio est depositum rei controversae.

Res litigiosa est, de cuius dominio¹⁴⁴ in iudicio quaeritur.

Jurare de calumnia est jurare dolum malum in iudicio abfore. Hoc iuramentum generale vel speciale in certo actu. 15

Reconventio est actio a reo contra actorem in eodem iudicio instituta.¹⁴⁵

primariam declarationem, reus saltem huic accommodatam vel respondentem. Actor est primus argumentator, sed quid de tertio interveniente?

¹⁴⁰ Est methodus disputandi in iudicio, nec pertinet tantum ad actorem sed et ad reum. 20

¹⁴¹ Non semper ad iudicem, ut si ad commissarium.

¹⁴² Publica seu publice notificata.

¹⁴³ Qui cavet satisfat procurando ut alius fidejubeat. Fortasse etiam dici potest fidejubentem cavere et satisfare. 25

¹⁴⁴ *In L über* dominio: §

¹⁴⁵ In eadem disputatione, ita ut eadem sententia terminari res possit. Sed jure Saxonico aliter sumitur. De iudicio scil. mox insequente coram eodem iudice.

Si quaeritur utrum melius jus saxonicum an Romanum circa Reconventionem distinguerem, si lis promte absolvi possit, mallet conjungi, sin minus nolim nova difficultate justitiam sufflaminari. Posset processus Reconventorius eodem tempore incipere, etsi non simul absolveretur, diverso iudicio actisque, ita tantundem temporis lucraremur, quod praestaret quam cum Saxonibus expectare exitum conventionis. 30

7 f. est (1) cautionis stipulatio (2) cautio ... esse / 7 alterius (1) (vel novatio) (2) pro / 35
9-11 Hoc ... celebrantur. erg. / 12 spatium | consultandi gestr. | litiganti / 15 malum. erg. /
15 f. Hoc ... actu. erg. /

Interventio est postulatio in iudicio ejus qui nec actor nec reus est, sententia tamen comprehendi cupit.¹⁴⁶

Libellus est scriptum actionis.¹⁴⁷

Exceptio est allegatio opposita actioni.¹⁴⁸

Praescriptio est exceptio quae ex natura actionis non descendit.¹⁴⁹ Nomen illi inde venisse videtur, quod non actione seu facti natura comprehensa videretur, sed separata formula praescripta indigeret. Et talis est praescriptio longi temporis,¹⁵⁰ cui soli nomen praescriptionis mansit.

Exceptio est ad actionem ut limitatio ad regulam.

Ampliatio est exceptionis reprobatio.

Replicatio est ad exceptionem ut exceptio ad actionem. Sequitur duplicatio et Triplicatio etc.

Instantia est semel facta Actionis allegatio.

Exceptio Dilatoria est quae instantiam praesentem extinguit: repeti tamen non impedit. Peremptoria quae omnem perimit actionem.¹⁵¹

¹⁴⁶ Sed interdum potest esse actor, et vult se potius quam actorem ipsum pro actore haberi.

Quid de illo dicemus cui lis denuntiatur, qui est quasi interventor invitus, ut reum defendat.

¹⁴⁷ Vel petitio primaria scripto comprehensa.

¹⁴⁸ Quae Exceptiones insint ipso jure considerandum. Si pars soluta sit, ipso jure minui actio dicitur, et tamen allegatione est opus. In actionibus bonae fidei exceptiones doli, metus, etc. ipso jure insunt, quia ambitu actionis continetur quod aequum est.

¹⁴⁹ Praescriptiones contra haereticos hoc sensu apud Tertullianum. Si reo absoluto actor novas probationes inveniat, videndum an vero sit absolutus, ab instantia an vero ab actione, si posterius opus est restitutione in integrum cum sententia in rem judicatam transit, quod in criminalibus fit nunquam.

¹⁵⁰ Sic transactionis, jurisjurandi.

¹⁵¹ Si Actor tardet reus habet beneficium legis *diffamari*, multo magis, quam si non incepisset, et petet ut terminus praescribatur ad proseguendum, non ideo renuntio dilatoriis alioqui actor tardatione sua lucratur.

I est (1) allegatio (2) postulatio *L* *1 f.* sententia . . . cupit *erg. L* 3 actionis. (1) Praes-

Litis contestatio est status controversiae constitutio.

Praesumptio¹⁵² est, quod pro vero habetur donec contrarium probetur.

Probabilius est quod facilius fieri potest potuitve. Sive Probabilitas est gradus possibilitatis.

Testari est experientiam suam, sive ea quae sensu percepimus referre. 5

Instrumentum est testimonium scriptum.¹⁵³

Confessio est testimonium contra se ipsum.¹⁵⁴

Quaestio est interrogatio cum tormentis.¹⁵⁵ *Peinliche fragen*. Etiam territio quaestio est. Ita[que] quaestio genus, tortura species.

Illud autem curandum est ne tormenta inferant damnum irreparabile. 10

Quaestio est non tam extorquendae confessionis causa, quam ut exculpantur indicia, confessionem confirmantia.¹⁵⁶ Confessio enim ad condemnationem non sufficit. Et hoc est quod apud Criminalistas vocatur: Corpus delicti, exemplo homicidii.¹⁵⁷

Appellatio est ori declaratio maturitatis quaerendi de sententia apud iudicem 15
superiorem ante executionem.¹⁵⁸

¹⁵² Praesumptio juris et de jure est fictio.

¹⁵³ Potius: probatio per scripturam, vel scriptura rei gestae probationis vim habens.

¹⁵⁴ Testis est tertius. Ideo confessio est quasi testimonium. 20

¹⁵⁵ Tormentum est instrumentum torquendi, interdum tamen sumitur pro ipsa tortura. Sed cum tormentum bellicum dicimus, intelligimus instrumentum torquendi seu emittendi tela.

¹⁵⁶ Si confessio nullam novam lucem afferat parum lucratur torquendo.

¹⁵⁷ Corpus delicti est facti notitia aliunde quam abstrahendo ab eo qui fecerit 25
sumta a testibus vel confessione. Metaphora vocabuli sumta ab homicidio quod factum fuisse certum est si corpus occisi reperiatur.

¹⁵⁸ Caesarem appello, id est ad ipsum clamo. Ita populum appellabant qui a magistratibus condemnabantur, id est auxilium populi implorabant: porro quirites.

criptio est actio quae (2) Exceptio L 4 allegatio | actionis est tum *gestr.* | opposita L 6 seu facti 30
natura *erg.* l 7 formula (1) comprehendenda esset (2) praescripta L 14 extinguit: (1) inde de
redemptione (2) repeti L 15-S. 631,1 actionem. (1) Exceptio litis finit (2) Litis L

5 est (1) memoriam suam (2) referre quae meminimus (3) experientiam L 5 quae (1) sentimus
(2) sensu percepimus L 7 ipsum. (1) Interro (2) Quaestio L 8f. Etiam ... species. *erg.* L
9 Itaque L 11 est (1) extorqu (2) non L 15 est (1) querela (2) ori ... quaerendi l 35
16-S. 632,4 executionem. | (fiat in certis) solennitatibus *erg.* u. *gestr.* | (1) Revisio (2) Revisionis
petitio l

Leuteratio, si nominis vim non excedat, non est remedium in sententiam, sed et petitio declarationis. Sed alicubi confunditur supplicationi, et solet accipi pro omni remedio suspensivo apud eundem iudicem.

Revisionis petitio vel supplicationis remedium¹⁵⁹ est querela de sententia valida quae non moratur executionem. [Horum nominum usus variat.]¹⁶⁰ 5

Restitutio in integrum est querela de infortunio nostro (ut fraude Advocati, amissione instrumentorum, aetate) quibus factum est ut jure nostro excideremus; quod ne nobis damnosum sit deprecamur.¹⁶¹

¹⁵⁹ Interdum sumitur pro remedio contra sententiam apud eundem iudicem habente effectum suspensivum. 10

¹⁶⁰ Aliud, querela nullitatis.

¹⁶¹ Quaeritur an concedi possit restitutio si culpa sit admissa; et puto posse, cum gravius damnum est leviorque culpa quam ut tantam poenam mereatur. Iniquum aliquem everti, et ad paupertatem redigi quia forte fatalia quaedam neglexit.

1-3 Leuteratio ... iudicem. *erg. l* 5 sententia (1) post (2) valida ... moratur *l* 5 Horum 15
... variat. *erg. l* *erg. Hrsg. nach L* 6 de (1) sententia (2) infortunio *L* 6 nostro (1) quo factum
est ut sententia contra nos pronuntiaretur (2) (ut *L* 8 quod ... deprecamur *erg. l*

H. DE VITA BEATA

89. DE VITA BEATA

[Frühjahr - Herbst 1676 (?)]

Die folgenden sechs Stücke bilden eine thematische Einheit. In fünf Stufen hat Leibniz versucht, auf der Grundlage von Exzerpten aus Descartes' Schriften und dessen Briefen an Elisabeth von der Pfalz und an Pierre Chanut, eine Art Handbuch der Moral zu konzipieren. Der gegliederten Zusammenstellung der exzerptierten Regeln (N. 89₁) muß eine als verschollen anzusehende Sammlung von Exzerpten vorausgegangen sein. Die deutsche Fassung (N. 89₂) in enger Anlehnung an das Exzerptierte dürfte als dritte Stufe anzusetzen sein. Ihr folgt ein eigenständiger, deutsch geschriebener Versuch, die Gliederung zu begründen und die Gedanken weiterzuführen, der jedoch nach dem ersten von drei geplanten Teilen abbricht (N. 89₃). Eine letzte Stufe stellen drei Entwürfe in französischer Sprache dar (N. 89₄ - N.89₆). Wie aus den Varianten zur Überschrift zu ersehen, ist die Aufzeichnung *De l'usage de la meditation* (N. 89₄) als Einleitung konzipiert, zur ausführlichen Begründung der Notwendigkeit von Lebensregeln, die Leibniz in den beiden folgenden Stücken *De la vie heureuse* (N. 89₅) und *De la sagesse* (N. 89₆) auf der Grundlage seiner Vorarbeiten formuliert. Die Abfolge wird bestätigt durch Leibniz' eigene, auf einem Bogen geschriebene Reinschrift der ersten zwei Stücke dieser Stufe, sowie durch die an den Schlußgedanken des ersten anknüpfenden Ansätze zu einer Überschrift des zweiten. Während letzteres, *De la vie heureuse* (N. 89₅), abgesehen vom letzten Absatz, eine fast wörtliche Übertragung lediglich des Anfangs von *De vita beata* (N. 89₁) darstellt, folgen Anlage und Ausführung von *De la sagesse* (N. 89₆) deutlicher der Intention der Leibnizschen Gliederung.

Alle Stücke sind im Konzept auf Pariser Papier geschrieben. Das erste (N. 89₁) ist aufgrund des Wasserzeichens auf die Zeit von Sommer bis Herbst, frühestens in das Frühjahr 1676 zu datieren. Noch im Frühjahr 1677 ließ Leibniz in Hannover von seinem Schreiber (Jobst Dietrich Brandshagen) eine Reinschrift von diesem anfertigen, die wir ihrer Mangelhaftigkeit wegen aber unberücksichtigt lassen. Sicherlich nachträglich und nur zum ersten Drittel dieses Stückes hat Leibniz auf sein Konzept Randbemerkungen geschrieben, die wir als Fußnoten wiedergeben. In Klammern sind jeweils die Stellenangaben zu den Schriften und zu den Briefen Descartes' beigegeben, letztere gezählt nach der Ausgabe von Clerselier (1657), die Leibniz vorlag. Mit einer Reihe weiterer Konzepte ähnlichen Inhalts, die erst in der Hannoveraner Zeit, zum Teil sogar erst in den 90er Jahren entstanden sind, hat Leibniz später diese Arbeiten fortgesetzt, ohne sie jemals in eine abschließende Form gebracht zu haben.

89. DE VITA BEATA

Überlieferung:

L Konzept: WIEN, *Österr. Nationalbibl.* Autograph VI. 98 Nr. 5. 1 Bog. 2°. 2 1/2 S. (Unsere Druckvorlage.)

A lückenhafte Abschrift: LH IV 4, 4 Bl. 25-31. 3 1/2 Bog. 8°. 13 1/2 S. 5

E ERDMANN, 1840, S. 71-75.

Weitere Drucke: 1. A. TRENDELENBURG, *SB d. Akad. d. Wiss. zu Berlin, Philos.-hist. Kl.* 18. Okt. 1847, S. 378-382 (Teildruck). 2. TRENDELENBURG, *Histor. Beiträge* 2, 1855, S. 192-232.

De Vita Beata 10

Vita Beata est animo perfecte contento ac tranquillo frui [*Ep. I. 4*]; ad quam acquirendam necesse est ut quilibet

1) conetur ingenio suo quam poterit optime uti, ad ea quae in omnibus vitae casibus facere vel fugere debeat cognoscenda [*Ep. I. 4*]; breviter, ut assidue quid dictet ratio cognoscat, Hinc Sapientia;¹ 15

2) sit semper in firmo ac constanti proposito ea omnia faciendi quae sua ratio ipsi suadebit, nec passionibus aut appetitibus ab hoc abduci se permittat [*Ep. I. 4*]; breviter, ut cognitum, quod in sua potestate est, quicquid ut contrarium affectus suadeat assequatur, hinc Virtus;

3) attendat, quod quamdiu ex ratione quantum fieri potest se gerit, bona illa, 20 quibus tunc caret, omnia sint absolute extra suam potestatem, atque hac ratione ipsis non cupiendis assuescat [*Ep. I. 4*]; breviter, ut assecutus, cognita et cum ratione expetita, et in potestate existentia, nulla de re conquerendo acquiescat, hinc Animi tranquillitas.

Pars I. de Sapientia 25

Sapientia est perfecta earum rerum quas homo novisse potest scientia, quae et vitae ipsius regula sit, et valetudini conservandae, artibusque omnibus inveniendis inserviat [*Princ. Phil., Ep. ad Interpr. Gall.*].

Ut vero discamus recte regere rationem ad detegendas veritates quas ignoramus, sequentes observationes proderunt: 30

¹ L'antichambre de la morale veritable.

29 ad (1) detegendam (-) veritatum (2) detegendas veritates *L*

1) ut nihil unquam veluti verum admittamus nisi quod tam clare et distincte rationi nostrae patet, ut nullo modo in dubium possit revocari [*De Meth.* 2. 6],²

2) ut omnem praecipitantiam atque anticipationem in iudicando quam diligentissime vitemus, nihilque complectamur in conclusione amplius quam quod in praemissis continetur [*De Meth.* 2. 6],⁵

3) ut difficultates quas examinaturi sumus in tot partes dividamus quot expedit ad illas commodius resolvendas [*De Meth.* 2. 7],³

4) ut cogitationes omnes quas veritati quaerendae impendimus certo semper ordine promoveantur, incipiendo scilicet a rebus simplicissimis et cognitu facillimis, ut sic paulatim et quasi per gradus ad difficiliorum, et magis compositorum cognitionem ascendamus [*De Meth.* 2. 8],¹⁰

5) ut in aliquem etiam ordinem mente ea disponamus quae se mutuo ex natura sua non praecedunt [*De Meth.* 2. 8],

6) ut tum in quaerendis mediis, tum in difficultatum partibus percurrendis tam perfecte singula enumeremus, et ad omnia circumspiciamus ut nihil a nobis omitti certi simus [*De Meth.* 2. 9].¹⁵

Cum autem usus harum observationum ab exercitatione maxime dependeat, consultum est ut ad has regulas in usum referendas diu nos in facilibus simplicibusque quaestionibus cuiusmodi sunt mathematicae, exerceamus [*Princ. Phil., Ep. ad Interpr. Gall.*], cui fini utilis Algebra est.⁴ Et postquam in veritate harum quaestionum detegenda aliquam facilitatem nacti erimus, serio nos applicabimus verae philosophiae [*ibid.*], hoc est studio sapientiae [*ibid.*]. Porro haec Philosophia velut arbor est, cuius radices Metaphysica, truncus physica, rami ex eo pullulantes, omnes aliae scientiae, quae ad tres praecipue revocantur, Mechanicam, Medicinam, Ethicam [*ibid.*].⁵

Utile autem erit hunc observare in studiis modum, ut paucas horas iis studiis demus quae imaginationem exercent; paucissimas illis quae solo intellectu percipiuntur; reliquum tempus vitae, et relaxandis sensibus, et corporis exercitiis, et animi quieti demus, tantum enim abest ut ingenium nostrum nimio studio perpoliatur, ut contra ab eo obtundatur [*Ep.* 1. 30].⁶

² Demonstranda omnia axiomata. 30

³ Sed vera methodus ipsam partiendi rationem et filum meditandi praebet.

⁴ item Mechanice.

⁵ Mechanice ad mathematicam referenda.

⁶ 4) (1) ut veritates omnes (2) ut L 25 ut (1) singulis diebus (2) paucas L 26 exercent; (1) paucissimum tempus (2) paucissimas L 35

Pars II. de Virtute

Virtus est vigor quidam mentis quo ad ea quae bona esse credimus facienda ferimur [*Ep. I. 11*].

Ut vero discamus certo firmare voluntatem nostram ad dirigendas actiones nostras in eo vitae genere, quod profiteamur, sequentes annotationes observandae: 5

1) Cum voluntas non determinetur ad aliquid persequendum vel fugiendum, nisi quatenus ei ab intellectu exhibetur tanquam bonum vel malum, sufficet si semper recte judicemus, ut recte semper faciamus [*De Meth. 3. 5*].

2) Quoties circa aliquid quid revera sit optimum agnoscere non possumus, illud debemus sequi, quod optimum videtur; vel certe etsi e duobus unum altero verisimilius non appareat, alterutrum tamen eligere [*Princ. Phil. I. 3*].⁷ Nec vero est⁸ cur poenitentia ducatur, qui illud fecit quod optimum esse judicavit, eo tempore quo se ad actionem determinare debuit, quanquam idem postea cum otio secum reputans se errasse judicet [*Ep. I. 8*], imo etsi res felicem non sortiatur successum. Nostrarum enim duntaxat cogitationum rei peragi possumus, neque porro natura hominis ea est 15 ut omnia sciat, praeterea etiam optima consilia non semper felicissima sunt [*Ep. I. 11*].

3) Ut abstineamus a iudicio ferendo de quacunque re quae nobis exhibetur, quamdiu passionibus, et maxime ira, agitamus, vel si hoc non fieri possit, ut sequamur rationes contrarias illis quas passio suggerit, etsi minus validae appareant [*De 20 Pass. 3. 211*]. Quoniam affectus bona quae nobis offerunt semper majora repraesentant, quae postea a nobis spe minora deprehendi solent [*Ep. I. 7*]. Cum itaque nullam amplius fidem habeamus ei a quo aliquoties decepti fuimus, licet quam blandissime nobiscum agat; sic nulla tutior contra affectus cautio, quam ut ubi sentitur ea sanguinis commotio, praemoneri ac meminisse oporteat, omnia quae se imaginationi 25 offerunt, non alio spectare, quam ad animae deceptionem, augendasque nimium rationes quae objectum affectus commendant, aut contrarias debilitandas [*De Pass. 3. 211*].

4) Quod quamvis quis nostrum personam constituat ab aliis diversam, nihilominus cogitare debemus, non posse quempiam per se solum consistere; sed concipi unumquemque debere velut partem universi, et huius reipublicae, societatis, familiae, 30

⁶ Interest animae corpus quoque perfici.

⁷ Semper apparebit saltem quolibet tempore.

⁸ *Am Rande: ¶*

qui cum ortu, domicilio, sacramento conjuncti sumus [*Ep. 1. 7*].⁹ Hinc enim volupe nobis erit omnibus prodesse, quia totius cuius pars sumus bonum privato bono debet anteponi [*ibid.*].¹⁰ Quin et hoc nostra quoque intererit, certum est enim eos qui officiosi habentur, multa etiam ab aliis, etiam quibus non profuerunt, amica officia accipere, laboresque quos in aliorum gratiam suscipiunt minores esse quam commoda quae ex eorum amicitia percipiunt [*Ep. 1. 10*].¹¹ Non enim expectantur a nobis nisi officia ea quae commode possumus praestare, neque alia ab aliis expectamus; saepe tamen fieri potest, ut quod aliis minimo constat, nobis maxime prosit, imo et vitam servare possit [*ibid.*].

5) Sunt quaedam res in quibus vulgi exemplo potius et consuetudine, quam ulla certa ratione ducimur, unde fit ut illud idem quod nobis maxime placuit ante decem annos et forte post alios decem annos rursus placebit, nunc displiceat, et hinc quicquid ab hominum moribus abludat statim pro ridiculo atque inepto habeatur. Erunt proinde examinandi sigillatim locorum, in quibus degimus, mores, ut exploratum habeamus quousque sint imitandi, ne cum agendum erit, unquam dubii simus, sola enim dubitatio aegritudinem et poenitentiam parit [*Ep. 1. 7*]. Videndum autem ut nos gubernemus juxta opiniones quam maxime moderatas et ab omni extremitate remotas [*De Meth. 3. 2*]. Unde aliis quoque indicabimus non optima in se ac perfectissima, sed ipsis utilissima, ac captui audientium accommodata, ne nosmet ipsos prostituamus. Nostra enim maxime interest (ad aliquos certe usus) a vulgo, sine quo vivere non possumus, aestimari. Cavendum etiam ne promissionibus facile nobis libertatem mutandae postea voluntatis adimamus [*De Meth. 3. 2*], omnia enim in mundo vicissitudinibus obnoxia sunt, ita ut quod hodie optimum brevi mutato rerum statu pessimum censi possit. Nec denique aliquid in publicis reformare tentemus, nihil enim a vulgo aegrius fertur, quam eorum mutatio quibus assuevit. Caeterum certo nobis persuasum esse debet, vias justas et honestas esse omnium tutissimas et utilissimas, maximamque omnium esse astutiam, nulla astutia uti [*Ep. 1. 10*].

⁹ Perfectiores illi a quibus plus perfectionis in alios redundat.

¹⁰ non *φιλορωμαῖος* sed *φιλόανθρωπος*.

¹¹ Perfectiores tamen non sunt qui plura egere, sed qui plura agere summe conati sunt. Manet illos periodus sua.

16 et (1) patientiam (2) poenitentiam L
23 optimum erg. L

17 maxime (1) remotas (2) moderatas L

6) Tam arctam esse unionem inter animam et corpus, ut cogitationes illae quae aliquos corporis motus ab ineunte aetate comitatae sunt, illos etiam nunc comitentur: itaque eosdem motus ab externa quacunq[ue] causa in corpore iterum excitatos, easdem etiam in anima cogitationes reducere, et vicissim easdem cogitationes recurrentes eosdem etiam motus denuo producere [*Ep. 1. 35*]: prodest tamen scire, quod licet hi motus animi ac corporis natura et consuetudine sic juncti sint; posse tamen per habitum separari, et jungi aliis valde differentibus [*De Pass. 2. 50*]. Unde evidens est etiam eos ipsos qui imbecilliores animas habent, posse acquirere imperium absolutissimum in omnes suas passiones, si satis industriae adhibeant [*ibid.*]. Quae licet initio molestissima videantur, consuetudine tamen fiunt dulcissima. Utile autem erit, quamdiu nullis passionibus agitamur, ut nos ipsos exerceamus in considerandis bonis et malis, quae toto vitae nostrae cursu nobis obtingere possunt, justumque eorum pretium ponderemus, ut deinceps de illis solida iudicia formemus, firmiterque statuamus haec fugere et illa quaerere non obstantibus cogitationibus aut rationibus novis, quas passiones nobis suggerere possunt. Quia enim non possumus ad unum et idem animum perpetuo advertere, hinc fit ut quantumcunq[ue] clarae et evidentes fiunt rationes quae aliquam nobis veritatem suaserunt, mox tamen falsis speciebus ab ea credenda abducamur, nisi crebra meditatione in habitum converterimus [*Ep. 1. 7*].

Pars III. de Animi tranquillitate

Animi tranquillitas est mentis gaudium et satisfactio interna, producens in nobis summam ac solidissimam vitae nostrae voluptatem [*Ep. 1. 1*].

Ut autem discamus bene dirigere cupiditatem, ut ad ea tantum se extendat quae efficiunt, ut ex omnibus laetitia percipiatur, sequentes annotationes erunt observandae:

1) Inter res quas desiderare possumus sunt quae omnino a nobis pendent [*De Pass. 2. 144*]. Quae si ex vera boni cognitione procedant, et ad nos perfectiores reddendos faciant, non possunt nimis ferve desiderari, eo quod ea quae ad bonum tantum tendunt quo vehementiora eo meliora [*ibid.*]. Quae vero nullo modo a nobis pendent, quantumvis bona queant esse, nunquam ferve appetenda sunt, non solum quia possunt non evenire, et eo magis cruciari, quo vehementius ea concupiverimus, verum praecipue quia occupando nostras cogitationes mentem studium-

4 easdem | etiam *gestr.* | cogitationes L

que nostrum abducunt ab illis rebus, quarum acquisitio pendet a nobis [*De Pass. 2. 145*]; proderit quoque hic si nobiscum reputemus, quod, exceptis illis rebus, quas Deus per suum decretum a nostro libero arbitrio dependere voluerit, impossibile sit aliquid evenire alio modo quam ab aeterno determinavit haec providentia, idque quod sic evenit ideo optimum ac justissimum esse, adeo ut non absque gravi errore cupere possimus, ut aliter eveniat [*De Pass. 2. 146*], nec cum ita accidat tristari multo minus querimonias hinc instituere. Verum quia major pars cupiditatum nostrarum se extendit ad res quae totae a nobis non pendent, nec totae ab aliis debemus exacte distinguere in illis id quod non nisi a nobis pendet, ut ad id solum nostram cupiditatem protendamus [*ibid.*]. Et quoad residuum etsi eius successum censere debeamus fatalem et immutabilem, nec circa illud se occupet nostra cupiditas, considerandae tamen sunt rationes, ex quibus plus vel minus sperari possit, ut inserviant dirigendis nostris actionibus; atque sic fit, ut quoniam desideriorum nostrorum impletio non nisi a nobis pendet, semper nobis plenam satisfactionem dare possint [*ibid.*].

2) Sapientis esse se fortunae imperio ita subducere, ut licet illis quae sese offerunt commodis amplectendis non desit, tamen putet minime se infelicem si denegentur, atque iis resistendo, aut se permittendo, duplici fruetur voluptate, magisque gustabit huius vitae dulcedines, in quibus alius non recte adhibitis acerbissima potest ac amara quaeque experiri [*Ep. 1. 13*].

3) Consideranda est mentis nostrae (hoc est substantiae quae in nobis conscia est) natura, quatenus absque corpore subsistit atque illo longe nobilior est, et innumerarum quae in hac vita non occurrunt voluptatum capax [*Ep. 1. 7*]. Hinc enim nos ut immortales considerando summarumque voluptatum capaces, inde autem nos mortalibus et caducis corporibus, multis infirmitatibus obnoxiiis et paucos intra annos perituris conjunctos esse; equidem nihil omittemus quo nobis fortunam in hac vita aequam reddamus, de caetero tamen comparatione aeternitatis hac vita non magis affici debemus, quam si comoediarum exitum spectemus [*Ep. 1. 28*].

4) Deum esse cogitemus, hoc est Ens summe perfectum, a quo rerum omnium existentia singulis momentis dependet, qui una cogitatione quicquid fuit, est, erit, aut esse potest intuetur, cuius perfectiones sunt infinitae, potestas immensa, decreta infallibilia; hac enim ratione docemur casus nostros aequo animo accipere, utpote a Deo nobis haud temere immissos, et quia verum amoris objectum est perfectio, si quando mentem nostram ad eius naturam speculandam elevamus, nos ad eius amo-

20 hoc est (1) <scientia> (2) substantiae L 24 f. et paucos . . . perituris erg. L 28 cogitemus erg. L

rem naturaliter tam proclives deprehendimus, ut ex nostris etiam afflictionibus gaudium percipiamus, reputantes voluntatem eius impleri hoc ipso quod in illas incidamus [*Ep. 1. 7*].

(Deum consideremus ut Ens summe perfectum, hoc est cuius perfectiones nullum terminum involvunt, hinc enim clarum fiet, non minus repugnare cogitare Deum (h.e. ens summe perfectum) cui desit existentia (hoc est cui desit aliqua perfectio), quam cogitare montem cui desit vallis [*Medit. 5.*]. Ex hoc enim solo absque ullo discursu cognoscemus Deum existere, eritque nobis non minus per se notum tam necessario ad ideam Entis summe perfecti pertinere existentiam, quam ad ideam alicuius numeri aut figurae pertinere quod in eo clare percipimus [*ibid.*]. Unde simul quisnam Deus sit quantum naturae nostrae fert infirmitas agnoscemus; ad ideam enim eius ingenitam tantum respicientes inveniemus providentiae eius incircumscriptam extensionem, per quam una cogitatione quicquid fuit est erit aut esse poterit intuetur; decretorum infallibilem certitudinem quae nequaquam mutari possunt [*Ep. 1. 35*], potentiae immensas vires, quas perspectas habebimus, si de Dei operibus digne statuamus, vastamque illam de idea universi ideam habeamus, quam praestantes philosophi veteres novique animo concepere; cogitemusque tantae molis existentiam singulis momentis ab ipso dependere. Horum itaque omnium consideratio hominem eorum probe gnarum tanto gaudio perfundet, ut jam satis se vixisse arbitraturus sit, ex quo tales ei cogitationes Deus indulserit [*ibid.*]. Et quoniam verum amoris objectum est perfectio; si quando mentem suam ad naturam eius speculandam elevat, se ad eius amorem naturaliter tam proclivem deprehendit, ut ex suis etiam afflictionibus gaudium percipiat, reputans voluntatem eius hoc ipso impleri [*Ep. 1. 7*]; seque cum illo voluntate sua conjungens tam perfecte eum amat ut nihil prius habeat in votis, quam ut Dei voluntas fiat.)

Inde fit ut talia considerans mortem, dolores, aerumnas, metuere desinat, cum sciat, nihil posse sibi accidere, quod non Deus decreverit, Divinumque illud Decretum tam justum ac necessarium existimet, tamque se illi subjici debere perspectum habeat, ut etiam cum ab illo mortem aut aliquid mali expectat; etiamsi (quod impossibile est) supponeretur posse, tamen nollet immutare [*ibid.*]. Sed si mala calamitatesque non refugit, quippe quae sibi a providentia immittuntur, certe longe minus bona repudiat, licitasque voluptates, quibus in hac vita frui potest, cum ab eadem providentia proficiscantur, atque ita dum bona laetus amplectitur, malorum omnium metu vacuus, suo in Deum amore beatur [*ibid.*].

5) Ut accurate constet quanti sit quilibet ad beatitudinem nostram, attendendum est ex quibusnam causis voluptas nostra oriatur, huius enim potissimum rei cognitio virtutis exercitium facilius efficere potest [*Ep. 1. 6*]. Sciendum est itaque omnes animae nostrae actiones quae aliquid nobis perfectionis acquirunt, secundum virtutem esse; totam autem voluptatem nostram positam esse in perfectionis alicuius nostrae conscientia [*ibid.*]. Quo posito sequitur nullam unquam virtutem exerceri posse, hoc est nunquam fieri posse a nobis, quod ratio dictat, quin id nos voluptate perfundat [*ibid.*]. Unde possibile est ex labore et cura, multo maiorem quam ex risu et quiete voluptatem percipi [*Ep. 1. 8*]. Sic etiam quo difficiliore superatu sunt affectus nostri, hoc maiore animum voluptate implent; est enim menti maximo oblectamento suas ita vires experiri [*Ep. 1. 6*], sic denique generatim oblectatur mens, persentiscendo affectus in se qualescunque commoveri, modo maneat eius in illos imperium [*Ep. 1. 8*]. Nulli quoque hinc eventus adeo tristes sunt, et vulgi iudicio absolute mali, ex quibus non rationis ope aliquid utilitatis percipi possit, quique ullam habere possint nocendi animae nostrae vim, modo satis semperque habeat apud se unde contenta sit, sed potius augere eius laetitiam, si observet se ab illis laedi non posse; quod facit ut magis agnoscat perfectionem suam [*De Pass. 2. 148*]. Verum cum et voluptates corporis sint, quae imaginationi se confuse offerentes apparent saepe longe majores quam revera sunt, praesertim antequam possideantur, quae malorum omnium, omniumque in vita errorum origo est, observandum (ne specie illarum decipiamur) voluptatem ex magnitudine perfectionis illam producentis esse aestimandam [*Ep. 1. 6*]. Ut itaque anima nostra perfecte contenta sit, nihil aliud debet quam virtutem exacte sectari, quicumque enim ita vixit, ut conscientia sua exprobare ei nequeat, ipsum unquam neglexisse ea facere quae meliora iudicavit (quod est sectari virtutem), inde percipit satisfactionem, quae tam potens est ad efficiendam felicitatem, ut violentiores etiam affectuum motus nunquam sat habeant virium ad turbendam animae tranquillitatem [*De Pass. 2. 148*].

Epilogus

Haec in habitum conversa generant generositatem, quae efficit ut homo se existimet, quantum potest legitime [*De Pass. 3. 153*]. Haec autem in eo consistit, partim ut norit nihil revera suum esse, excepta hac libera dispositione suarum voluntatum, nec se laudari aut vituperari debere, nisi quod illa bene vel male utatur; partimque quod sentiat in se ipso firmum ac constans propositum ea bene utendi,

id est nunquam carendi voluntate suscipiendi et exequendi omnia quae iudicaverit meliora esse, quod est perfecte sequi virtutem [*ibid.*]. Qui hoc de se norunt, et sentiunt, illi sibi facile persuadent singulos alios homines idem de seipsis sentire, aut sentire posse, quoniam in eo nihil est quod ab alio, et non ab ipsis pendeat [*De Pass. 3. 154*]. Iccirco neminem unquam contemnunt, et etsi videant alios admittere sphaemata, quae ostendunt eorum imbecillitatem, sunt tamen prouiores ad eos excusandos quam carpandos, et ad credendum eos potius ex notitiae quam bonae voluntatis defectu peccare [*ibid.*], et quamvis odio habeant vitia, non ideo tamen oderrunt eos, quos illis vident obnoxios, sed solum eorum miserentur [*De Pass. 3. 187*]. Ac prout non se putant multo inferiores illis qui plura bona aut honores possident, aut qui ingenio, eruditione, formave praepollent, vel alios caeteros superant in aliis quibusdam perfectionibus; ita nec se multo superiores existimant iis quos similiter in his praecellunt, quod haec omnia illis videantur haud magna consideratione digna, praebona illa voluntate, ex qua sola se aestimant [*De Pass. 3. 154*].

Ac sic generosiores solent quoque humiliores esse, humilitas autem consistit solum in ea reflexione quam facimus supra infirmitatem nostrae naturae, et errores quos olim potuimus et deinceps possumus committere, qui non minores sunt iis qui ab aliis committi possunt, efficitque ut nos nemini praeferamus reputantes, caeteros qui pollent nobiscum suo libero arbitrio, aequae bene ac nos eo posse uti [*De Pass. 3. 155*]. Qui hoc modo generosi sunt, naturaliter ad magna patrandam feruntur, sic tamen, ut nihil suscipiant, cuius se non capaces sentiant, et quoniam nihil magis reputant quam bene facere aliis hominibus proprio commodo contempto, hinc perfecte Humani, affabiles, officiosi, erga unumquemque sunt [*De Pass. 3. 156*]. Affectibus autem suis sed inprimis inuidiae ac zelotypiae dominantur, quod reputent nihil cuius acquisitio a se non pendeat tanti esse ut multum debeat exoptari; et odio erga homines, quia omnes aestimant, et metui, quod fiducia propriae virtutis sint securi, et Irae, quod parvi pendentes quaecunque pendent ex aliis, nunquam tantum concedant suis adversariis, ut se ab illis laesos agnoscant [*ibid.*]. Denique nunquam querelas ducunt, neque enim perfecte contentus est, qui habet adhuc de quo conqueratur.

89₂. DE VITA BEATA. VON GLÜCKSELIGKEIT

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 4, 4 Bl. 17-24. 4 Bog. 8°. 16 S.

E GERHARDT, *Philos. Schr.* 7, 1890, S. 90-98.

Weitere Drucke: RATSCHOW, *Gott Geist Güte*, 1947, S. 179-194 (modernisiert).

5

De vita Beata. Von Glückseeligkeit.

Ein Glückseeliges Leben bestehet darinn, daß man eines Vollkommen, Vergnügten und ruhigen gemüths genieße.

Solches zu erlangen ist nothig, daß ein iedweder

1) sich bemühe sein *Ingenium* aufs beste als ihm möglich zu gebrauchen, umb 10
daßelbige was er in allen vorkommen seines Lebens thun oder laßen soll zu erkennen,
kürzlich daß er stets was der Verstand anweist suche zu erkennen, dahehro ent-
springet die Weisheit.

2) daß er allezeit in einen Vesten und bestandigen Vorsatz verbleibe, alles das
jenige zu thun was ihm sein verstand anweist, noch zulaße daß er durch seine 15
Paßionen von selbigen abgezogen möge werden, kürzlich daß er das erkandte, wie
sehr es auch den *passionen* zuwieder zu erlangen trachte, dahehr entspringet die
Tugend.

3) daß er anbemercke, welcher gestalt so lange er durch verstand soviel möglich
sich leiten laßen, alle güther deren er als dann entblöbet *absolut* außer seiner macht 20
sey; und dahehro sich gewehne selbige nicht zu verlangen; kürzlich daß er über
nichts clage sondern ruhig vergnügt sey. Dahehr entspringet die (ruhig vergnü-
gende) Wollust.

I. Von Weißheit.

Die Weisheit ist eine vollkommene Wißenschafft aller derjenigen sachen die 25
das menschliche gemüth nur ergreifen kan, welches ihm sey eine regel des Lebens
die deßen gesundheit zu erhalten, und alle wißenschafften zu erfinden diene.

22 ruhig | und *gestr.* | vergnügt *L*

Auff daß wir nun erlernen den verstand wohl zu *regiren*, umb die erkendtnüß derselben wahrheiten so uns noch unbekand zu entdecken, sind folgende anmerckungen zu betrachten:

1) daß wir nichts jemahls vor wahrheit annehmen, als was so klar und deutlich unsern Verstand sich erweist, daß es auff keinerley weise möge in Zweifel gezogen werden,

2) daß wir alle *praejudicia* und *anticipation* in fellung unsers Urtheils aufs fleißigste meiden, und dem jenigen so wir bejahen oder verneinen nur dasjenige zufügen was in ihm enthalten,

3) daß wir die schwürrigkeiten so wir uns vorgenommen zu untersuchen, in soviel theile theilen als nöthig umb selbe bequämer aufzulösen,

4) daß wir alle gedancken welche wir die wahrheit zu erfinden anwenden, in rechter ordnung fortführen, anfangende von den einfältigsten sachen, und die zu wißen am leichtesten fallen damit wir also mäblig und gleichsam durch staffeln zu schwehern und mehr zusammen gesezten wißenschaften auffsteigen,

5) daß wir auch durch den Verstand suchen, diejenige dinge, welche eine auff die andere ihre natur nach nicht folgen wollen, in eine gewiße ordnung zu bringen,

6) daß wir sowohl in nachsuchen der behörigen mittel, als in der durchlauffung der abgetheilten schwürrigkeiten so vollkommen alle und iede erzehlen, und auff alles herumbschauend, daß wir gewiß seyn, das von uns nichts ausgelassen worden.

Dieses aber dieweil es durch viele übung absonderlich zu erhalten, als ist rathsam auff daß wir diese Regeln zu unsern Nuz anwenden können, daß wir uns etliche Zeit in den leichten, als wie die so *in mathematicis* vorkommen wohl *exerciren*, zu welchen *intent* dienen wird zu erlernen diejenige wißenschafft so man *Algebram* nennet, und nachdem wir uns in auflösung solcher fragen einige leichtigkeit zuwege gebracht, sollen wir uns mit ernst zur wahren *philosophi appliciren* und dem *studio* der unwandelbaren Weisheit anhangen. Diese *philosophi* nun ist nicht ungleich einem baum, deren Wurzeln die *Metaphysica*, der Stam die *Physica*, und die heraus entspriessende äste alle andere *Scienzien*, welche zu diesen 3 vornehmsten, nemlich *Medicin*, *Mechanica*, und *Ethica* können gebracht werden. Die vornehmste regel aber der wir in unsern *studiis* nachgehen sollen, ist diese, daß wir alle tage wenige stunden mit denselbigen gedancken zubringen, die eine *imagination* erfordern; und in einem ganzen jahr die wenigsten, in welchen wir uns des Verstandes

allein gebrauchen; die übrige zeit aber können wir uns allerhand erlaubter Lust bedienen, uns die äusere sinne zu erfrischen, und dem gemüth dadurch die gebührende ruhe zu gönnen; Denn es fehlet weit daß unser *ingenium* durch alzu vieles studiren mehre bequämlichkeit und scharffe erhalte, daß es vielmehr abgenüzet und gleichsam stumpf gemacht wird.

5

II. Von der Tugend.

Die Tugend ist ein unwandelbarer Vorsatz des gemüths, und stäte erneuerung deßelben, durch welchen wir zu dem jenigen, so wir glauben guth zu seyn zu verrichten, gleichsam getrieben werden. Auff daß wir nun erlernen den willen wohl zu verfestigen, umb unsere *actionen* in dem beruff darinn wir gesezt seyn wohl einzu- 10 richten; seynd folgende anmerckungen zu betrachten.

1) Weil unser willen nicht angetrieben wird etwas zu erhalten, oder auch zu fliehen, es sey dann daß es ihm von den Verstandt vorgewiesen wird als etwas guthes oder auch was böses, so wird gnug seyn daß wir allezeit recht urtheilen, umb allezeit recht zu thun.

15

2) Wann wir in gewißen fällen was das beste, nicht alsbald erkennen mögen, die sach aber keinen Verzug wohl leidet, sollen wir demselben folge leisten so uns das beste zu seyn bedüncket, oder so eines so scheinbar als das andere, welches wir wollen. Durffen uns auch der wahl nicht gereuen laßen, wenn es gleich übel ausschlägt, wann wir gethan was uns zu der selbigen Zeit da wir uns der vorfallenden Verrichtung nicht entschlagen mögen am besten gedaucht, ob wir gleich hernach in der stille wenn wir die sach wieder überlegen befinden, daß wir geirret. Denn wir nicht am Ausgang sondern nur an unsern eignen gedancken schuld haben, auch die besten ratschläge nicht allemahl die glücklichsten seyn, endtlichen des menschen natur so bewand, daß er nicht alles wißen kan.

20

3) Daß wir uns enthalten ein Urtheil zu fällen von ieder sach so uns Vorgestellt wird, so lang wir durch unsere *passiones* umbgetrieben werden. Wiewohl einem verständigen die herfür blickende *passiones*, sonderlich die so eine *aversion* unannehmlichkeit und misgnügen in sich halten, als Zorn, Neid, und dergleichen nicht anstehen. Solte man aber gezwungen werden Zeit wehrender *passion* etwas zu thun, so wird das sicherste seyn daß wir unter zwey wiedrigen *rationen* der am meisten 30

31-S. 648,1 wir (1) aus zwey wiedrigen Urtheilen dem am meisten folgen, welches (2) unter ... welche L

folgen, welche dem jenigen am meisten zu wieder, so die *passion* uns eingiebt, ob sie gleich von geringer wichtigkeit zu seyn scheint. Deßen ursach ist, daß alle unsre *passiones* die güther dazu sie uns antreiben, größer vorstellen, als sie in der that seyn; und daß wir, wann wir sie an mehro besizen sie allezeit geringer befinden als wir in hofnung gehabt. Dieweil denn dem jenigen kein glauben zuzustellen der uns oft 5 betrogen, wie freündtlich er sich gegen uns stelle, also scheint auch kein sicher mittel gegen die *passionen* zu seyn, als daß man, indem wir solche Gebluthsbewegung bey uns befiehlen, uns ermahnen, und wieder erinnern, daß alles was sich der Einbildung vorstellt, nur dahin gerichtet sey, wie es das gemüth betriegen und dem *object* der *passion* großes ansehen machen, und hiewegen die ursachen so ihm zuwieder ver- 10 dunckeln möge.

4) Obzwar ein ieder unter uns der Person nach von dem andern unterschieden, so sollen wir dennoch gedencken, daß kein mensch durch sich selbst allein bestehen könne, und uns betrachten nicht allein als einen theil von alle dem das erschaffen ist, sondern auch in sonderheit des jenigen so diesem erdboden angehört, nemlich der 15 *Politie*, gesellschaft und geschlecht, deren wir durch behausung, verwandschafft oder andere gemeinschafft verbunden. Weil dann der Nuzen des ganzen dem Nuzen des theils vorzuziehen, so wird uns nur eine lust sein allen, keinen ausgenommen zu dienen. Überdieß wo wir dem Verstand nach alles einrichten wollen, werden wir befinden, daß auch unser eigener Nuz dabey, dann wir sehen, daß die so im beruf sind 20 daß sie andere gern dienen, auch viele freundschaft und dienste wiederumb von andern erlangen, auch so gar von denen, so sie niemahls zu dienst gewesen. Die mühe so wir über uns nehmen zu ander dienst, ist geringer als der vorthail den wir aus ihrer freundschaft haben. Dann es werden keine dienste von uns erwartet, als die wir bequämlich leisten können, hingegen kan sich zutragen, daß ein ander mit einem 25 wort oder ander sach so ihm nichts oder wenig kostet, uns großen Nuzen schaffen, ja leben und wohlfart retten kan.

5) Dieweil wir ingemein mehr durch ander Beyspiel und gewohnheit, als durch einige gewisse erkändtnuß zu vielen dingen getrieben werden, geschiehet daher daß eben daßelbige so uns vor 10 jahren sehr wohl gefallen, und vielleicht in 10 jahren 30 wieder gefallen wird; auch alles was unser gewohnheit zuwieder vor lächerlich und ungereim gehalten wird, so ist nöthig die gewohnheit aller orthen da wir uns befinden zu durchsuchen, auf daß wir gewis seyn, wie weit sie uns zu *imitiren*, damit nicht

19 wo wir (1) die sach (2) dem Verstand L

alsdann erst, wenn wir etwas verrichten sollen, wir zu zweifeln ursach haben, denn solcher zweifel einig und allein betrübnuß und gemüthsverstellung verursacht. Unter deßen müßen wir uns sonderlich von solchen Meinungen und gebräuchen *regiren* laßen, welche die moderatesten seyn, und von aller *extremität* weit entfernet. Daraus auch dieses folget, daß wir auch in ermahnung ander eine große behutsamkeit brauchen müßen, in dem es nicht allezeit nöthig daß wir ihnen das beste so wir wißen zu verstehen geben, maßen sie es nicht allezeit ertragen können, sondern es ist gnug daß wir ihnen mittheilen was ihrem gegenwärtigen gemüthsstande etwas mehr gemäß, und dero Verstande nicht zu hoch ist. Damit wir uns nicht selbst *prostituiren*. Denn es ist uns an der Leute *opinion* nicht wenig gelegen, und müßen wir dahin trachten wie wir von dem gemeinen hauffen in werth gehalten werden, maßen wir ohne ihn nicht leben können. Wir haben uns auch zu hüten, daß wir uns nicht durch versprechen unsre freyheit benehmen, unsern willen ins kunfftige zu endern, denn alles in der welt ist der veränderung unterworffen, und was iezo das beste zu seyn scheineth, kan in kurzen durch geringe veränderung vor das schlimmste gehalten werden. Endtlich sollen wir nichts suchen *in publicis* in der welt zu ändern, maßen insgemein nichts unerträglicher als eine veränderung deßen, so man von langer zeit gewohnet. Endtlichen sollen wir uns fest eingebunden seyn laßen, daß die gerechtesten und erbarsten wege die nützlichsten und sichersten seyn, und daß die gröste listigkeit sey keiner listigkeit sich niemahls gebrauchen.

6) ist zu betrachten, wie genau das gemüth mit dem Leibe verbunden, und daß die gedancken, so gewißen bewegungen des leibes von ersten anfang des Lebens an vergesellet, annoch denselbigen iezo folgen. Und daß dannenhehro wann solche bewegungen von weis nicht was für äuserliche ursachen im Leibe *excitirt* werden, eben dieselben gedancken wieder im gemüth erwecken. Und hingegen eben diese gedancken wiederumb einfallend gleichfals die vorigen bewegungen verursachen. Jedoch ist sehr zu wißen, obschohn diese bewegungen so natürlich mit einander verbunden, so könne man dennoch durch viele übung selbige trennen, und wiederumb mit andern so ganz von vorigen *different* vereinigen. Dannenhehro erscheinet, daß auch die jenigen so gar schwach ihren *affecten* zu *resistiren*, dennoch die aller *absoluteste* beherrschung über alle ihre *passionen* erhalten mögen, wann sie nur gnugsame mühe anwenden wollen; Und obschohn viele sachen anfangs uns sehr verdrießlich scheinen, werden sie doch durch gewohnheit sehr angenehm. Dahehro ferner die nützlichste anmerckung, daß wenn wir durch keine bewegungen eingenommen, uns dann selbst bemühen sollen, umb mit genauer untersuchung zu betrachten, alles guthes

und böses so uns in unsern ganzen Lebenslauff wiederfahren möchte, und dann deren werth oder unwerth überlegen, auff daß wir daraus recht gründtliche Urtheil fällen mögen, und unwandelbahr uns befestigen, diese zu fliehen und jene zu suchen, ohne ansehen einiger scheingrunde, so die *passionen* uns ins kunfftige einblasen mögen. Dann, weil wir nicht (kunnen) auff eine sach stets gedencken, und in ubrigen die tugend ins gemein vielen begierden entgegengesetzt ist (deren gewalt die *praxin* solcher dinge so schwehr macht), so kan es geschehen, daß obgleich die ursachen außdermaßen clar, so uns vormahlen einer gewißen wahrheit überzeiget, wir dennoch hernachmahls durch falschen schein selbige zu beglauben abgezogen werden, wo wir nicht durch lange und stäte betrachtung solche unsern gemüth also eingebildet, daß sie in einen *habitus* verwandelt worden.

III. Von gemüthsrue.

Die gemüths Ruhe ist eine belustigung des gemüths und innerliche vergnügung verursachende in uns die höchste und beständigste wollust unsers Lebens. Auff daß wir nun erlernen unsre begierden also zu leiten, daß dieselbe nur zu denen sachen sich *extendiren*, welche machen, daß wir aus allen sachen lust und freude empfinden mögen, sind folgende anmerckungen zu betrachten:

1) Welcher allezeit thut was der verstand ihm anweist, der kan stets im gemüth sich vergnüget befinden. Denn entweder er erlanget das worumb er nach anleitung des Verstandes sich bemühet, und dieweil es ihm also nach wunsch ergethet, kan er nicht anders als vergnügt sich befinden; oder es geht ihm *contrar*, und hier kan er nicht minder vergnügt seyn, bedenckend daß er dennoch gethan, was ihm seyn gewißen zu thun erinnert, und weil es dennoch wieder seinen Wunsch ergangen, siehet er leichtlich, daß es Gott (ohne deßen zulaßen nichts geschehen kan) also beliebt. Weil es aber Gott als dem allervollkommensten wesen also beliebt, ist es auß Zweifel ob gleich dieß sein Verstand nicht absehen kan, auch sehr guth. Ferner weil es guth so were ja unverständlich im geringsten sich herüber zu betrüben oder auch zu clagen. Oder es geschicht endtlich, daß man durch *affecten* übereilet wird (wie denn oftmahls solche zu überwinden sehr schwehr, die überwindung gleichwohl, welches uns auch dazu anreizen solle, große lust verursacht). Es geschicht sage ich, daß die bewegungen des Leibes die *affecten* oder bewegungen des gemüths, diese aber den Verstand und willen überweltigen, daß ist das man nicht thut, was uns der Verstand

anweiset, und also manchmahl in unglück verfället, so ist doch auch solches ein groß glück zu achten, wann nur der feste vorsatz bleibt, nach gedachter regel fortzufahren, maßen uns nichts behutsamer macht als schaden durch eigne erfahrung, und werden also viele auch vielleicht größere unglücksfälle, so uns ins kunfftige sonst hatten begegnen können verhütet. Maßen auch uns unsre fehler selbst, so bey andern eine gewißensangst, zu beßer vergnügung des gemüths verhelffen. 5

2) Unter den jenigen Sachen so wir wünschen können, sind etliche gänzlich in unser macht, und dann wann sie aus wahrer erkandtnüß hehrfließen, und uns vollkommener machen, so können sie nicht sattsam gnug von uns begehret werden; eben darumb weil derjenige trieb, so nur die tugend zum zweck hat, ie hefftiger ie beßer; 10 diejenige sachen aber, so in keinerley weise in unser macht bestehen, obschohn sie guth seyn können, sind sie doch niemahls mit *excess* zu begehren, nicht allein, weil die erhaltung selbiger ungewiß, und also unser gemüth es mehr betrübet, ie hefftiger wir solche verlanget haben, sondern absonderlich, weil selbige unsre gedancken einnehmend, verhindern unsern fleiß anzuwenden in andern sachen, deren erhaltung in unsern vermögen ist. Doch weil der meiste theil unser begierde sich zu solchen sachen erstreckt, welche eines theils von uns *dependiren*, so sollen wir genau unterscheiden in denselbigen was nur einzig und allein in unser macht, damit wir nur allein unsre gedancken dahin ziehen, und was das übrige anlanget, ob wir zwar deßen 20 ausgang vor *fatal* und unwandelbar halten sollen, damit sich nicht unsre begierde mit selbigen einwickle, so steht uns doch vor zu betrachten die jenigen Ursachen, nach welchen uns mehr oder weniger zu hoffen gegeben wird; damit solches diene umb unsere *actiones* wohl zu *dirigiren*, und also geschicht es daß weil unsres wünsches erfüllung nur einzig und allein bey uns bestehet, selbige uns allezeit vollkommene Vergnügung geben können. 25

3) Einem Weisen komt zu sich des glücks Regirung also zu entziehen, daß ob er schohn nicht unterlaße sich aller annehmlichkeiten so ihm daßelbige vorträgt zu gebrauchen er dennoch im geringsten nicht sich unglücklich schäze, wann ihm gleich selbige entnommen weren, und also selbige gleichsam als *resistirend*, theils annehmend genießet er doppelter wohl lust, und beschmecket mit mehrer annähmlichkeit 30 die süßigkeit dieses Lebens, in welchen wir sonsten, wenn wir sie nicht recht zu gebrauchen wüßten die allerherznagenste und bitterste Unlust erfahren können.

4) Ist zu betrachten die Natur unsers gemüths, das ist desjenigen so in uns wißend ist in so weit als sie auch ohne dem Leibe bestehen kan, und weil edler als

selbiger, auch unzählbar wollust so in diesem Leben nicht vorkommen zu genießen fähig. Denn von einer seite [uns] als unsterblich sehend und der höchsten wollust fähig, anderseits aber das wir mit sterblichen leibern vereinigt, die vielen schwachheiten unterworfen, und in wenig tagen vergehen werden, unterlaßen wir zwar nichts unser glück in beßern stand als möglich zu versezen, aber doch ist dieses alles in unsern augen in ansehung der ewigkeit so gering daß wir solches nicht anders als den ausgang einer Comedi zu gemuth ziehen.

5) Sollen wir uns Gott in unsern gedancken als das allervollkommenste wesen vorstellen, daß ist deßen eigenschafft kein ende ihrer vollkommenheit haben. Dann dadurch wir uns gewiß werden, daß es nicht weniger wieder den Verstand sey, bey sich bedencken, Gott (das ist das allervollkommenste wesen) dem die *existenz* (das ist eine vollkommenheit) ermangelt als bey sich bedencken einen berg ohne thal, denn aus diesen einzig und ohne andere weitere unterrichtung werden wir erkennen, daß Gott wahrhaftig sey, und wird uns nicht weniger gewiß bekand seyn, daß zu dem vollkommensten Dinge die eigenschafft gehöre, als alles was es auch ist, daß wir klar und deutlich verstehen, daß es einer zahl oder *figur* müße zu geeignet werden. Aus diesem werden wir auch ferner was er sey, so viel die schwachheit unser natur zuläbet erkennen; Dann nur das Ebenbild des jenigen gedancken, so wir von ihm haben betrachtend finden wir eine unbeschreibliche ausbreitung seiner vorsehung, dadurch er mit einem einzigen gedancken alles dasjenige was geschehen ist, voriezo ist, noch seyn wird, oder auch sein kan bemercket, Eine unzweifelbare gewißheit deßen so er zu thun beschließet welches unmöglich zu endern, und in übrigen eine unermessliche macht, alles dasjenige was er siehet und will ins werck zu richten.

Welches auch bekand wird werden, wenn wir die wercke Gottes nach würden betrachten, und die so unbegreifliche ausbreitung der Welt in gedancken wohl abfaßen, auch dieses erwegen, daß alle dieser sachen *existenz* oder bestand einig und allein von seiner macht *dependire*. Die betrachtung nun alles deßen ingesamt wird den jenigen Menschen dem solches wohlbekand mit sehr großer belustigung überschütten. Und dieweil der Liebe wahres *object* die Vollkommenheit, so geschicht es, daß wenn er sein gemüth deßen natur zu betrachten erhebet, er sich zu deßen Liebe natürlich so geneigét befindet, daß er auch aus seinen eigenen unglücksfällen freude empfindet, vermeinende das Gottes wille ebendadurch erfüllet worden sey. Denn

2 und L ändert Hrsg. 33-S: 653,1 Denn (1) aus solcher vereinigung unsers willens mit dem willen Gottes folgt eine vollkommene Liebe (2) | aus solcher ändert Hrsg. | vereinigung . . . Gottes | folgt streicht Hrsg. | hält L

[solche] vereinigung unsers willens mit dem willen Gottes hält in sich eine vollkommene Liebe, und einen steten wunsch, daß sein wille geschehe. Dahrhero er den tod ja alle schmerzen und bekümmernüß zu fürchten auffhöret; dieweil er weis daß ihm nichts wiederfahren kan, als was Gott beschloßen; und diesen beschluß Gottes hält er vor so gerecht und nothwendig wenn er gleich den todt oder anders übel zu gewarten, 5 daß er dennoch obschohn solches (welches doch unmöglich zu sezen) in seinen Vermögen stünde, nicht würde ändern wollen. Gleichwie er aber unglück und wiederwertigkeit so ihm von Gott zugeschickt wird nicht fliehet, so verschmähet er auch gewiß in geringsten nicht das guthe und die wollüste, deren er in diesen Leben frey genießen mag. Dieweil sie von eben derselben Vorsehung ihren ursprung nehmen, 10 und also indem er das guthe fröhlich annimt, befreyet von aller furcht des bösen, wird sein gemüth durch seine in Gott gerichtete Liebe in vollkommenen stand gesetzt.

6) Ist dahin zu trachten, daß uns genau bekand werde, was für würdigkeit iedes ding zu unser [Gemüthsvergnügung] und seeligkeit habe. Ist dahrhero nöthig zu betrachten aus was für ursachen unsre wollust entspringet; Dann absonderlich diese 15 erkändtnüß kan die würckung der tugend erleichtern, so ist derohalben zu wißen, daß alle würckungen unsers gemüths, so uns vollkommen machen tugendhafft seyn, daß aber alle unsre wollust darinn bestehe, daß wir eine gewisse vollkommenheit erlangt zu haben bey uns bemercken, giebt die erfahrung. Dahrher können wir nicht die geringste tugend üben, daß ist wir können nichts thun, so uns der Verstand anweist, 20 daß wir nicht mit belustigung erfüllet werden. Dahrher möglich, daß man aus sorge und arbeit viel größere wohllust als aus spiel und müßiggang empfinde. Und daß ie schwehler unsre *affecten* zu überwinden, ie größer die wollust sey, damit das gemüth überschüttet wird, daß also ie mehr arbeit, ie größer Lohn. Denn sich seiner Kräfte versichert wißen, bringt dem gemüth ein großes wohlgefallen und daher entstehende 25 freude, in dem es bey sich fühlet, daß was für *affecten* auffsteigen, es doch allezeit der meister bleibe; sonderlich wenn es so weit kommen, daß es den allerstärcksten *passionen* gleichsam trotz bieten kan nach ihren vermögen zu thun, in dem es ihnen den zaum schießen läßt, und sogar in die gelegenheiten sich begiebt, darinn sie ihre gröste crafft erlangen können, und dennoch meister verbleibet alsdann verlachtet es 30 deren unvermögenheit mit unglaublich vergnügender belustigung. Sind derowegen auch eben aus obgedachten Ursachen keine zufälle so betrübt, und nach des gemeinen Mannes Urtheil gänzlich böß, aus welchen nicht durch hülffe des Verstandes

4 Gottes (1) liebt er so sehr (2) hält L 14 Vermüthsvergnügung L ändert Hrsg. 24 Denn (1) es bringt (2) sich L

einiger Nuz zu ziehen, und welche dem gemüth schaden können, wenn selbes nur bey sich vergnüget. Ja es wird vielmehr deßen freude vergrößert werden, wenn es findet, daß es von selben nicht könne verletzt werden.

In übrigen weil auch viele wollüste des Leibes verspüret werden, welche sich der einbildung *confuse* vorstellend, oft weit größer scheinen, als sie wahrhaftig seyn, 5 vornehmlich ehe wir sie besitzen welches dann aller übel und irrthümer dieses Lebens Ursprung ist, so stehet anzumercken (damit wir nicht durch deren schein betrogen werden) daß iede wohllust nach der größe der vollkommenheit so sie in uns zu wege bringet zu ermeßen. Auff daß derowegen unser gemüth vollkommentlich möge vergnüget seyn, so muß es auch der tugend vollkommentlich nachfolgen, denn derselbe 10 so also gelebet, daß ihn sein gewißen nicht beschuldigen kan, daß er iemahls unterlaßen dasjenige zu thun was er vors beste geurtheilet (welches dann ist tugendhaft leben), der befindet dannenhehro eine solche vergnügung, die so mächtig ist umb ihn glückseelig zu machen, daß auch die allerstärckeste bewegungen der *affecten* niemals sattsame macht haben seine ruhig vergnügende wollust in ihm zu verstören. 15

Beschluß.

Dieses nun durch viele Übungen in uns befestiget, giebt ein recht *Generoses* gemüth. Weil aber nichts uns beßer in unserm vorhaben befestiget, als wenn der Nuz wohl bekand, und nichts beßer bekand und leichter zu erfüllen als was in wenigen enthalten, und dem gemüth stets vorzustellen, wollen zum beschluß beydes 20 zugleich hiemit anfügen.

89₃. VON DER WEISHEIT

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 4, 4 Bl. 1-4. 2 Bog. 8°. 8 S.*E* GERHARDT, *Philos. Schr.* 7, 1890, S. 99-104.Von der Weisheit das ist von der Wißenschafft der Glückseeligkeit
und Tugend 5

Dieweil nichts cräfttiger uns antreibt, als deßen Nuz wohl bekandt; auch nichts mehr bekand, noch leichter zu verrichten, als was in wenigen enthalten, und also dem gemüth stets vorzustellen, so ist rathsam daß was sonsten weitläufftiger abgefast, in dieses wenige zusammen gezogen werde. Nehmlichen die Haupt-Regel un- 10
sers Lebens ist, daß wir stets nach vermögen alles dasjenige genau thun oder laßen, was uns nicht die Bewegungen, sondern der Verstand anweiset am nützlichsten oder am schädlichsten zu seyn: Und wann wir solches gethan, daß wir alsdann es schlage auch aus wie es wolle uns für glückseelig halten, und ohne einige clage oder 15
traurigkeit ruhig und vergnüget seyn, uns versichert haltende, daß so lang wir in diesem Gemüthsstande seyn alles was geschehen wird, auffs beste für uns geschehen werde.

Solches zu erhalten, ist nothig zu zeigen

Erstlich was für herrlichen Nuzen der gebrauch dieser Regel habe. Das ist von Glückseeligkeit. 20

Fürs andere, welcher gestalt man sich gewehnen könne; so viel möglich sie stets für augen zu haben, sie stets aufs festeste zu glauben und ihr mit allen cräftten nachzutrachten, daß ist von Tugend.

5f. Von ... Tugend *erg. L* 10-17 Nehmlichen ... werde. *am Rande ausgezeichnet L*
11f. genau (1) verrichten (2) thun (3) thun oder laßen *L* 18 erhalten, (1) were nothig zu zeigen 25
Erstlich welcher gestalt unser verstand allezeit finden könne, was bey gegenwärtigen zustand (2) ist *L*
22 sie ... glauben *erg. L* 23-S. 656,1 Tugend. (1) Fürs dritte, wie man solche | auffs beste *gestr.* |
üben, und was indes mahl das beste sey durch den verstand so viel die zeit zu läßet (a) finden solle, | (b)
auffs geschwindeste finden, und wann mans gefunden, erlangen solle, *erg.* | das ist von Kunst und
Wißenschafft, auch Vermögen. Aus welchen dreyen *Puncten*, die letzten zwey das ist tugend und 30
Kunst (aa) zu erhalten (bb) zu dem ersten das ist glückseeligkeit dienen. Die tugend solche zu erhalten,
der gebrauch aber äuserer dinge solche zu erhothen (2) Fürs *L*

Fürs dritte wie man die obgedachte regel aufs vollkommenste Üben und also, was bey ieder begebenheit das beste sey, durch den verstand aufs geschwindeste, soviel die zeit zuläset finden, und das so gefunden und beschloßen aufs leichteste erhalten könne. Das ist von andern Gaben, ohne welche man zwar glücklich seyn kan, gleichwohl aber zu solcher vollkommenheit nicht gelanget als wann man sie dabey hat. Solche Gaben nun sind, Wißenschafft, Kunst, und Vermögen: Wißenschafft der natur unser [uns] äuserlichen dinge, Kunst, daß ist gewisse Übungen, so unsers gemüths und leibes Kräfte vermehren, umb sich der äusern dinge beßer zu gebrauchen, Vermögen, das ist vorrath äuserlicher dinge, deren gebrauch zu unser mehrer Vollkommenheit, oder zu erhöhung unser Glückseeligkeit dienen kan. 10

Sind also diese drey *Puncte* also unterschieden, daß der erste der andern beyden zweck ist; der andere das ist die tugend, den ersten das ist die Glückseeligkeit, zu erlangen und zu erhalten dienet; der dritte aber das ist die wißenschafft und kunst, euserer dinge sich zu gebrauchen, nur die durch tugend erhaltene glückseeligkeit erhöht; dahehr der Mensch durch die bloße tugend das ist ohne äuserer dinge hülf glückseelig seyn kan, wenn er gleich ohne wißenschafften, künste und vermögen ist. Nicht aber ohne tugend durch äusere dinge, noch durch glück und reichthum ohne Vergnügen, glückseelig das ist vergnügt seyn kan. 15

Erstes Theil

Von Nuzbarkeit der Lebens Regel

20

Das ist von der Nuzbarkeit eines steten Vorsazes alles nach der Vernunfft zu thun; und eines festen Glaubens daß wer solchen vorsaz soviel er erkennen kan ins werck zu richten suchet, glückseelig sey.

Der Nuzen solches Glaubens oder solches Vorsazes ist die Glückseeligkeit selbst. Denn wer da glaubt er sey glückseelig der ists so lang ers glaubt; und wers mit 25

1 Üben (1), daselbst (2) solle, nehmlichen (3) und also, L 4-6 könne. (1) Das ist von Wißenschafft Kunst und Vermögen. Von (2) Das ... Vermögen L 7 und L ändert Hrsg. 10 oder (1) glückseeli (2) zu L 12 der andere (1) dem ersten (2) das ist die tugend, (a) dem andern (b) den ersten L 13 erlangen und zu erg. L 17 dinge, (1) das ist durch macht, ohne Vergnügen (2) noch L 19 Erstes Theil erg. L 20 Von Nuzbarkeit der (1) Tugend (2) Lebens 30 Regel L 22 wer (1) solches thut (2) solchen vorsaz | ernstlich gestr. | soviel L

Vernunft glaubt, wirds, so lang er seine Vernunft wohl zu brauchen einen ernsten vorsatz hat, und bey Vernunft bleibet, allezeit glauben. Dieweil so lang er bey Vernunft bleibet, in seiner macht die Vernunft wohl zu brauchen, und also zu glauben was wahr ist.

Damit aber solcher Nuzen clärer erhelle wird rathsam seyn deßen *Exempel* in 5
einigen fällen zu erzehlen, und zu bemercken,

Erstlich Was ein Mensch vor sich dadurch erhalte,
vors andere Was er von sich und andern vor *aestim* habe,
vors dritte Wie er sich gegen andere bezeuge.

I. Vor sich erlangt ein Mensch dadurch 1) Weisheit, 2) Tugend, 3) Glückselig- 10
keit.

1) Besizet ein solcher Mensch wahre weisheit, und wird durch stete übung bequem alles was einem Menschen möglich zu erlernen, zu erfinden, und welches das vornehmste wohl zu gebrauchen aus welchen vor erst folgt, daß er sich wiße 15
nicht nur einer und ander gaben theilhaftig zu machen, sondern aller ingesamt deren das Menschliche Gemüth fähig ist. Denn nur zwey Ursachen die Menschen unterscheiden, und machen daß einer einige gemüths gaben vor den [andern] hat, nemlich daß einer leichter als der andere zu etwas gelanget, weil ihn die Leibesbeschaffenheit und bewegungen dazu bequem machen, oder auch weil sich einige 20
gelegenheiten gefunden, so ihn durch lange übung dazu bereitet. Solcher Leibesgeschicklichkeit aber und Glücksfälle mangel kan in andern durch fleiß ersezet werden, wiewohl es wegen der anfänglich verspürten mühe gemeiniglich unterlaßen wird.

Ferner folgt daraus daß nur allein ein solcher Mensch vor gelert zu achten; maßen *studiren* nichts anders seyn solte, als seinen Verstand recht und wohl zu ge- 25
brauchen lernen, daß ist wie man in allen vorfällen was einem nützlich oder schädlich seyn möchte erkennen möge, und also siehet man daß einem ieden Menschen dergestalt zu *studiren* obliege, welches dann sowohl der Verstand anweiset, als auch alle Menschen stillschweigend billigen. Denn weil vor erst der Verstand die herrlichste

3f. und also zu glauben was wahr ist *erg. L* . . . 5 seyn *erg. L* . . . 7 Erstlich *erg. L* . . . 8 vors andere *erg. L* . . . 9 vors dritte *erg. L* . . . 10 dadurch (1) oder kan erlangen (2) 1) Weisheit *L* . . . 17 daß 30
einer (1) mehr gemüths gaben als der ander (2) einige . . . den ander *L ändert Hrsg.* . . . 19 dazu (1)
bequemen, (2) bequem *L* . . . 20 übung (1) bequem gemacht (2) dazu bereitet *L* . . . 25 lernen *erg. L*
25 daß ist (1) daß *streicht Hrsg.* (2) wie *L* . . . 26 erkennen (1) lerndte (2) möge *L*

gabe von Gott (dann ohne ihn wissen und haben wir nichts), so kan nichts beßers gethan werden, als daß die so damit begabt, solchen wohl zu gebrauchen lernen (dann was ist was guthes haben, und deßen gebrauch nicht wissen), daß ist das alle Menschen zu *studiren* sich befleißten sollen; und dann ist gewiß das so viel die glückseligkeit betrifft, zwischen einem gelerthen und ungelehrten Menschen in dieser bedeutung ein größer Unterschied sey, als zwischen einem Menschen und unverständigen thiere. Daß aber alle Menschen wo nicht mit dem munde, doch in der that solches vor gewiß halten, siehet man daraus daß nichts mehr von ihnen geclagt wird, als daß wenig leute sind die ihr glück wohl zu gebrauchen wissen, die gute tage ertragen können, und bey aller ihrer herrligkeit und überfluß vergnügt seyn. 5 10

Endtlich folgt daß ein solcher Mensch über alle gesez, und keinem geboth unterworffen, dieweil er auch ohne alle gesez der verständigsten gesezgeber wunsch erfüllen, und alles beßer thun wird als einige worth ihm vorschreiben können. Denn ja alle gesez sind eines gewissen Nuzens wegen gegeben, nun aber nicht Gott zu dienst, denn der Mensch lebe wohl oder ubel, so kan er dem vollkommensten wesen nichts zu sezen oder benehmen, folgt also, daß sie nur dem Menschen zu nuz gegeben, und zwar ferner ohne zweifel auch nur demselbigen, der durch anleitung des verstandes seinen nuzen nicht zu suchen weis, sondern durch bewegungen umgetrieben wird, dem man gewisse und sichtbare schrancken sezen müssen, damit er durch misbrauch seiner freyheit nicht zu weit ausweiche, und sich in die tieffe des verderbens stürze. 15 20

2) wohnet in einem solchen Menschen Vollkommene Tugend maßen ein großer unterscheid unter wahren tugenden, und denen so nur einen schein der tugend haben ja auch bey den wahren tugenden selbst, unter denen die von Verstand, und unter denen die von gewissen einbildungen oder fehlern entspringen, und mit unwissenheit vermengt seyn. Dann erstlich pflegt man oft die Laster so nicht viel im gebrauch, und die bekandten lastern können entgegengesezt werden, tugenden zu nennen, ja oft vor höher als wahre tugenden zu halten, so solchen schein nicht haben. Also dieweil mehr gefunden werden, die die gefahr furchtsamer weise fliehen, als die sich unbedachtsam in selbige stürzen, so wird dem laster der furchtsamkeit die vermeßenheit als eine tugend entgegengesezt, und oft mehr als wahre herzhafftigkeit gepreiset; also kommen oft die verschwänder zu einem größern Nahmen als die freygäbigen, und die aberglaubische Scheinheiligkeit hat einen größern ruff als die wahre Gottseligkeit. 25 30

Weiter können auch wahre doch unvollkommene Tugenden von irrthum entspringen; so komt oft von einfalt ein guthes gemüth von der furcht frömmigkeit, von der verzweifelung herzhafftigkeit, und diese tugenden sind unterschiedener Natur, wie auch ihre benennungen; aber diese reine und lautere tugenden, so von wahrer erkänntüß des guthen hehr fließen, wie sie alle einer Natur, also sind sie auch alle unter diesen einzigen Nahmen der Weißheit enthalten. Denn wer nach dieser Regel sein thun richtet, der hat nicht nur diese oder jene tugend, sondern alle zugleich, auch also mit einander vereiniget, daß keine über die andere hervorscheine, dahero obgleich selbige weit vortreflicher, iedoch weil sie dem gemeinen hauffen nicht so bekand, pflegt man sie mit so großen Lobe nicht herauszustreichen.

3) begleitet ihn in allen seinen verrichtungen große vergnügung und heraus entspringende belustigung des gemüthes. Denn ein solcher Mensch über das Vergangene sich nicht bekümmern kan; in dem er entweder erlangt was er gesucht, oder wo nicht, doch wohl sihet, daß ihm nützlicher daß ers nicht erlangt, und so er endlich gefehlet, dienet ihm solches ins künfftige zu desto beständigerm glück.

Das gegenwertige weis er also einzurichten, daß es ihm sichere große angenehmlichkeit erwecken mus; maßen das menschliche gemüth absonderlich durch dreyerley art wollüste in diesem Leben ergäzet wird, einer aber aus denselbigen genießet ein solcher Mensch allezeit völlig. Denn entweder er ist in schärfung und erbauung seines Verstandes bemühet; weil es der jenige wegweiser dem er sich gänzlich übergeben und anvertrauet, alsdann erwecket die erkänntüß deren sachen so er dadurch überkomt in ihm eine solche wollust, die im geringsten nicht zu vergleichen mit derjenigen welche wir empfinden durch beschauung derer sachen so die augen uns anweisen; oder aber dieweil er stets nur den bewegungen des gemüths nachzufolgen im vorsaz, solchen aber die bewegungen des Leibes sehr zuwieder, so ists zwar oftmahls schwehr sich diesen entgegen sezen; die überwindung aber versuchet in ihm die lieblichste angenehmste beständigste vergnügung des gemüths, als einige andere seyn mag, sie komme auch hehr wo sie wolle; oder ja endtlich da er sich zu zeiten der erlustigung bedienet, so uns Gott durch die euseren sinne ertheilet, und die fast nur allein ins gemein bekandt, so weis er sich der mit weit mehr empfindlichkeit zu bedienen, als die so nur bloß durch *affecten* getrieben werden. Dazu denn sonderlich dieser vortheil dienet, daß er sich deren zu rechter zeit zu bedienen, und sie wohl zu mischen wiße; denn wenn sie zu oft kommen, erlustigen sie nicht mehr, und

5 hehr (1) rühren (2) fließen L 9 nicht (1) bekand (2) so L 15 ins künfftige erg. L
20f. gänzlich (1) ergeben (2) übergeben L

wenn sie zu unrechter zeit kommen, erlustigen sie nicht gnugsam. Daß also wer dieses wohl verstehet, die kunst hat wohl zu leben und dieses Lebens sußigkeit mit beßer annehmlichkeit und vergnügung als andere zu schmecken.

Endtlich fürchtet er auch das Zukünfftige nicht, theils seiner eignen tugend sich vertrauende, theils wißende, daß man sich zu dem wesen alles vollkommen guthen nichts böses zu versehen habe. 5

II. Ein solcher Mensch weis sich und andere recht zu schätzen. Denn weil vergnügung eine gewisse *aestim* von sich selbst mit sich bringet, alle *aestimation* aber eine vergleichung erfodert, solche vergleichung aber sowohl mit sich selbst (in dem er den unterschied zwischen dem was er ehemahlen, vor erlangter erkändnüß gewesen, und dem was er aniezo ist, empfindet) als auch mit andern die ihm in gewissen dingen vorgehen oder weichen, geschehen kan. So ist zu mercken Erstlich daß ein solcher Mensch vor niemand hoher ansehns sich scheuet, oder niederschlägt; noch vors andre geringre vor sich verachtet, weniger drittens durch ander urtheil sich betrüben läßet maßen gewis 15

1) daß ein Mensch so unsre Lebens-Regel wohl gefaßet vermeinet, er sey nicht viel weniger als andere so durch den in der welt eingefuhrten hohen stand, reichthums oder ander Gaben wegen ihm vorgezogen werden. Dieweil in seiner macht, nicht weniger glückseelig zu seyn, als sie; und andere dinge fast nichts in vergleichung eines guthen gemüths zu achten. 20

2) Erkennt er hie wiederumb auch leicht, daß er keine ursach habe sich über andere zu erheben noch selbige zu verachten; Denn solte er etwa zu größerer *perfection* gelanget seyn, so stehet ihm hinwiederumb vor die schwachheit unser *Natur* und die irrthümer so durch geschwinde ubereilung (in dem nicht wohl müglich allezeit gnugsam auff sich acht zu haben) entweder schon mögen geschehen seyn, oder noch geschehen können und vielleicht eben so groß seyn können, als die von andern gethan werden. Weiter ist auch gewiß das andere sich ihres verstandes ja so wohl als er selbst bedienen können, und ob er gleich oft siehet andere solche fehler begehen, die ihre schwachheit gnugsam an tag geben, so ist er doch geneigter sie zu ent- 25

4 nicht | theils seiner, *streicht Hrsg.* | theils L 7 und (1) also (2) andere (a) also zu schätzen (b) 30
recht L 9 selbst, (1) wie er nehmlich annoch dieser dinge unwissend genießen (2) (in L 12-15 So
ist (1) folgendes zu bedencken (2) zu ... gewis L 14 andre (1) niedre (2) geringre L 19 und (1)
solche (2) andere L 26 können (1) und nicht geringer sein kön (2) und L

schuldigen als zu tadeln; auch mehr bereit zu glauben daß der fehler aus mangel erkändtnuß als guthen willens hehr rühre. Dahehro so er gleich die laster haßet, leget er doch keinen haß auff die so damit beflecket.

3) Achtet er nur allein dieses so nach unser Haupt-Regel gethan wahrhaftig ruhm- und lobes- auch was dem zu wieder, scheltwürdig. Dahehr kranket er sich gar nicht, wann andere sein thun tadeln, dieweil solches entweder aus unverstand geschicht, daß sie ihn dem gemüth nach nicht kennen; dahehr wir uns ein solches nicht mehr zu gemüthe zu ziehen haben, als wenn ein guther freund uns, wenn wir unter einer larffe bedeckt, und ihm unerkändtlich, beschimpfte; oder es rühret solch tadeln hehr aus misverständnuß der wahren Ursach so ihn zu einiger that bewogen.

III. Weis ein solcher Mensch sich gegen andere also zu bezeugen, wie es ihm und ihnen am besten; nehmllich holdseelig in geberden; annehmlich in reden, dienstfertig in wercken.¹

1) Ist er hold- und leut-seelig, also daß iederman gern mit ihm umb-gehen, und das vertrauen zu ihm faßen möge, daß er in allen aufrichtig verfare; damit man sich auff ihn verlaßen, und die Kühnheit nehmen möge was es auch sey ihm anzuvertrauen. Giebt also durch geberden zu erkennen, wie tugendhaft er in seinem gemüth seyn müße.

2) Erweist er sich gegen iederman annehmlich oder lieblich in reden, entfernt von allen zorn, unwahrheit oder andern *affecten*.

3) Ist er diensthaft gegen alle so sein verlangen, willig in dero anliegen, und emsig was er erkennet andern zu ihren verrichtungen nöthig ihnen an die hand zu geben, absonderlich weil ihm Gott durch seine gnade angewiesen, wie er höchst vergnügt leben könne, als trachtet er auch andere solcher glückseligkeit theilhaftig zu machen.

Das I. theil von glückseligkeit oder Nuzen der Haupt-Regel ist bisher in etwas entworffen. Nun solte folgen das II. theil von Tugend, oder wie man sich an ob-

¹ Humanus, affabilis, officiosus.

3 damit (1) behafftet (2) beflecket L 4 nach (1) der Grund-Regel ge (2) unser L 5 wieder, 30
| straff- und gestr. | scheltwürdig L 13 nehmllich (1) leut (2) Erstlich (3) holdseelig L 27 f. Das
... folgen erg. L 28-S. 662,1 oder ... könne erg. L

gedachte Regel gewehnen könne. Und das III. von Kunst und Wißenschafft sich äuserer dinge zu gebrauchen, umb die durch Tugend erlangte Glückseeligkeit zu erhöhen. Allein es wird alsdann zeit sein davon zu reden wenn man spüren wird, daß eine Person aus dem Ersten theil den Nuzen dieses Vorhabens wohlgefaßet, und nach reiffer überlegung bey sich beschloßen haben wird der obgedachten Lebens Regel auff's genaueste nachzugehen, ohne das einige Geschäfte, Schwierigkeit, gewohnheiten, und andere umstände so die Menschen zu verwirren und abzuschrecken pflügen, ihn daran verhindern können. Dann alsdann wird er der Heimlichkeiten dieser unvergleichlichen wißenschafft fähig seyn, wenn er bey diesem vor-schmack eine sehnliche begierde zu wahrer glückseeligkeit in sich erwecket zu seyn empfindet.

89₄. DE L'USAGE DE LA MEDITATION

Überlieferung:

*L*¹ Konzept: LH IV 4, 4 Bl. 12-13. 1 Bog. 4°. 3 1/3 S. (Unsere Druckvorlage.)

*L*² Reinschrift: LH IV 4, 4 Bl. 15-16. 3 S. (Auf Bl. 16 v° Reinschrift von N. 89₅.)

E FOUCHER DE CAREIL, *Lettres et opusc.*, 1854, S. 236-240.

Weitere Drucke: GERHARDT, *Philos. Schr.* 7, 1890, S. 77-80.

De l'usage de la meditation

Je voy qu'il n'y a que tres peu de personnes qui meditent: soit par ce qu'ils sont plongés dans les plaisirs des sens, soit par ce qu'ils se trouvent embarassés dans les affaires. Mais il est aisé de leur faire voir, qu'ils s'en repentiront un jour, et que tous ceux qui ont negligé de mediter s'en sont repentis. Car mediter est faire des reflexions generales sur ce qu'on est et sur ce qu'on deviendra; faire pour ainsi dire une confession generale de sa vie à soy même; calculer souvent la recette et la dépense de

3 man (1) bey einer Person (2) spüren *L* 4 dieses (1) Wurfes (2) Vorhabens *L* 6 einige (1) 25
Verrichtungen (2) Geschäfte *L* 9-11 wißenschafft (1) ein fähiger Höhrer (2) fähig ... empfindet
erg. *L* 18 (1) De la necessité de (2) De *L*¹ 18 f. meditation | et qu'il se faut faire des regles (1) de la
vie (2) de vivre (3) pour la conduite de la vie *erg. u. gestr.* | . Je *L*¹ 19 voy (1) que peu d'hommes (2)
qu'il ... qui *L*¹ 19 voy que peu de gens meditent *L*² 19 über que ... personnes: de gens *L*¹

nos talens, et imiter un marchand sage, qui rapporte toute la substance de tous ses journaux dans un livre secret, à fin d'y voir d'un coup d'oeil tout l'estat de son negoce.

Or il est manifeste que celui qui ne le fait pas fera une infinité de fautes que le temps et les evenemens luy découvriront trop tard; et il en sera d'autant plus fâché, qu'il reconnoistra de les avoir pû éviter par la meditation. Mais ce chagrin sera sans égal quand il s'agira de mourir, par ce qu'on se trouvera hors d'estat et d'esperance de reparer sa faute, et qu'on sera allarmé terriblement par la juste crainte d'un avenir inconnu. Car c'est alors que les plaisirs des sens nous abandonnent, et que nous abandonnons les affaires, ainsi l'ame sera reduite en elle même mais trop tard et malgré elle: les pensées seront confuses et malasseurées, les resolutions vagues et precipitées, et l'esprit déchiré par des inquietudes mortelles pourra porter le caractere de son malheur jusque dans une autre vie.

Les plus libertins, qui souhaiteroient peut estre d'estre aneantis, ne sçauroient se dépouiller de cette crainte. Car sans entrer dans les grandes raisons de la philosophie solide ils ne laissent pas d'estre frappés par des apparences tres fortes de la vie future et le consentement du genre humain y estant joint doit suffire à une grande probabilité d'une vie future.

4 plus (1) chagrin (2) fâché L' 5 qu'il connoistra de L' 6 et d'esperance erg. L' 7 qu'on sera erg. L' 10 et (1) precipitées (2) malasseurées L' 10f. et (1) malasseurées (2) precipitées L' 14 crainte. | (1) Et (2) Car erg. | Sans L' 15-S. 664,1 fortes (1) . Ils voyent la force admirable de l'esprit humain, qui se distingue seul de toutes les autres creatures visibles, qui tranche de petit Dieu, et qui ne semble pas fait pour evaporer dans les airs. C'est luy qui découvre les veritez eternelles des lignes et des nombres. Il connoist les loix (a) du monde (b) de l'univers et les regles du (aa) monde (bb) mouvement: il semble capable de déchiffrer ce monde, et d'en forger d'autres. Il n'y a que l'obstacle du corps qui l'empêche de tout comprendre tout à la fois, mais cela même fait voir qu'il est capable d'une perfection infiniment plus grande, à mesure que les mouvemens corporels peuvent devenir plus prompts à l'infini. C'est pourquoy il semble que nostre esprit est un échantillon (a) d'une (b) de cette grande intelligence qui gouverne tout, qu'il n'est different d'elle que du plus et du moins, comme l'imparfait est different du parfait, et le limité de l'absolu. Ces considerations entrent dans l'esprit de tout le monde. On ne sçauroit comprendre même que ce qui pense puisse finir. Nous voyons que des malades parlent quelque foy admirablement un moment avant la mort, (aa) que la mort n'est pas (bb) le sommeil et l'ecstase (cc) que le sommeil et la mort ne sont differentes que du plus et du moins, et que la mort et l'ecstase (aaa) ne sont de differente nature et qu'il n'y a (bbb) n'ont peut estre leur distinction que de l'evenement (2) | de la vie future erg. | et le consentement . . . probabilité | de la verité gestr. | d'une vie future. | augmentée par l'aprehension de la mort presente, et par les paroles touchantes des assistans. C'est pour quoy un libertin que j'ay connu de reputation habile homme, du reste, (a) ne voulait parler à personne (b) fit fermer sa porte à tout le monde se voyant (aa) prest à la prestre et la mort (bb) malade à mourir. erg. u. gestr. | On L' 15-S. 664,1 fortes, augmentées par la crainte de la mort (1) imminente (2) presente, et par les paroles touchantes des assistans. On L'

On peut juger par là que ceux qui ne meditent pas s'en repentiront à mesure qu'ils auront laissé écouler plus de temps. En échange, d'autant plus qu'une personne aura bien medité comme il faut d'autant plus sera-elle en estat de ne se repentir jamais d'aucune chose, bien loin de se repentir d'avoir medité. Car ayant une fois pris des mesures que la prudence peut donner apres une reveue generale, et ayant mis bon ordre pour l'exécution de la resolution prise, on sera doresnavant content de ce qu'on aura fait conformement à cette resolution, quoyqu'on tombe quelque fois dans des fautes et erreurs, en suivant meme les regles qu'on s'est faites, par ce qu'on reconnoitra en même temps que ces fautes estoient inevitables dans l'estat où l'on estoit alors, à cause de la foiblesse de la nature humaine, qui ne nous permet pas de songer à beaucoup tout à la fois ny de nous souvenir de tout à point nommé. Or ceux qui sçavent de n'avoir peu mieux faire sont contents, s'ils sont sages, et ceux qui sont contents sont heureux. C'est pourquoy ceux qui suivront constamment les regles qu'ils se sont proposés par provision, seront heureux lors même les succes manquent à quelques uns de leur entreprises.

Ceux qui ont dessein de mediter, c'est à dire de faire une reveue generale des circonstances, ou rencontres de la vie à fin de mettre ordre à l'avenir doivent surtout chercher quelque assurance de ce qu'ils doivent croire ou suivre à l'égard de Dieu, de l'ame, et du vray bonheur. Car c'est de là que depend la resolution qu'ils doivent prendre pour le reste de leur vie, et nous voyons que beaucoup de personnes tres sages et d'une haute vertu ont changé entierement leur maniere de vivre apres avoir fait des reflexions sur cecy. Je croy qu'il ne faut qu'un an de temps à une personne quelque occupée qu'elle puisse estre pour se faire une espece d'Agenda, et pour se mettre en estat d'exécuter ces regles de la vie, qui nous conduiront par provision, et que nous pourrons augmenter ou corriger dans la suite.

2f. En échange (1) ceux qui mediteront bien, ne se repentiront (2) d'autant ... repentir L'
 4 loin (1) de se repentir d'avoir medité (2) | d'éviter les pechés et fautes, pour s'épargner des repentirs
 inutiles et des regrets facheux. erg. | Car L'
 6f. content de tout ce qui arrivera conformement L'
 8 en ... faites erg. L'
 9 estoient (1) inexcusables (2) inevitables L'
 10f. qui ... nommé. erg. L'
 12 faire (1) seront (2) sont L'
 13-16 heureux. Ceux L'
 13 suivront (1) les (a) mesures qu'ils ont
 prises a (b) regles qu'ils se sont (2) constamment L'
 15 leur (1) desseins (2) entreprises. L'
 16-22 Ceux ... cecy. hervorgehoben L'
 16f. generale (1) doivent tacher de (2) des (a) leurs actions
 passées | estant present erg. u. gestr. | (b) circonstances ... vie L'
 16f. des rencontres ou circon-
 stances de L'
 17 ordre (1) aux futures (2) à l'avenir L'
 18 croire ou erg. L'
 22-S. 665,5 cecy.
 Mais L'
 23f. d'Agenda, (1) comme des (2) et ... ces L'

Enfin ayant pourveu par avance et en gros à toute sorte de rencontres en s'accoutumera à practiquer continuellement les loix dont on est convenu avec soy même; et de cette maniere on passera le reste de la vie dans une profonde tranquillité et avec une satisfaction qui surpasse tout ce qu'il y a de doux dans ce monde.

Mais comme une deliberation de cette importance a besoin d'une grande exactitude; et qu'il est difficile de distinguer les raisons solides de la vraye pieté d'avec quelques sophismes fardés de la superstition si on n'a point de goust encor de la vraye philosophie; je conseillerois à celuy qui voudra mediter serieusement et qui aura le loisir d'approfondir les choses, de se faire premierement un projet de morale par provision, et de l'executer rigoureusement, même en se punissant en cas de faute et apres cela d'exercer son raisonnement dans des matieres ou il est moins dangereux de tomber, et plus aisé de s'asseurer de la verité, comme sont les nombres, les lignes, et les mouvemens. Car une personne qui aura compris quelques demonstrations, admirera la force et la clarté de la verité, et tachera en toute autre matiere de parvenir à quelque chose de semblable autant que la nature de la chose le permettra. Il se verra metamorphosé en un instant, et il remarquera luy même la difference entre ses jugemens passés et presens. Ses sentimens ne seront plus chancelans, les inquietudes se changeront dans un vray repos: et le moment qu'il aura commencé à prendre goust aux veritez solides sera celuy de sa conversion. La plupart des hommes sont accoustumés aux idees confuses, les plus belles veritez ne les touchent pas: mais ils ignorent que les connoissances claires sont necessaires à la sagesse, et que la sagesse seule est capable de nous rendre parfaitement heureux.

Je conclus que celuy qui veut mediter sur des choses difficiles et relevées dont dépend son bonheur, et dont l'experience est difficile, doit s'exercer quelque temps dans les questions aisées (des mathematiques,)¹ ou il n'est pas dangereux de se trom-

¹ Dans les questions de la Mathematique abstraite, des nombres et lignes, il n'est pas dangereux de se tromper ny difficile de se détromper.

2 les (1) regles (2) loix L¹ 3 une (1) cert (2) profonde L¹ 3f. avec une satisfaction erg. L¹
 6 est (1) impossible (2) difficile L¹ 6 de la vraye pieté erg. L¹ 7 de la superstition erg. L¹
 8-11 serieusement d'exercer L² 8-11 serieusement et | qui ... choses erg. de ... et (1) d'examiner (2) 30
 de l'executer ... cela erg. | d'exercer | auparavant erg. u. gestr. | son L¹ 11 d'exercer auparavant son L²
 12f. verité. Car L² 17 et (1) precedens (2) presens L¹ 21 sagesse (1) fait un parfait bonheur (2)
 seule L¹ 23 choses | difficiles et gestr. | relevées L² 24 difficile | ou impossible icy bas erg. | doit sur
 tout s'exercer L² 25 aisées ou L² 27 détromper | ou de trouver la verité gestr. | Dans L¹

per, ny difficile de se détromper. (Et quand il aura appris l'art d'éviter un paralogisme, et de découvrir une verité subtile et cachée; il pourra appliquer les nombres et les lignes aux mouvemens et à la nature.) Et y ayant reussi, il sera en estat de pretendre à des connoissances claires de Dieu, de l'ame, et de la felicité. Il ne faut qu'un an au plus pour tout cecy. Et cette année suffira pour nous rendre contens pendant le reste de nostre vie. Car apres avoir mis ordre à nostre subsistance et aux devoirs de nostre vocation, nous ne songerons qu'à nous perfectionner dans l'exercice des vertus, et dans la découverte des veritez et connoissances propres non seulement à soulager nos maux et ceux des autres hommes, mais encor capables de nous faire admirer la perfection de l'auteur des choses dont la contemplation profonde et ravissante est l'unique moyen de nous satisfaire.

1) Il faut commencer par les mathematiques, des nombres, et lignes.

2) Il faut s'exercer à les appliquer à des exemples, sçavoir aux loix des mouvemens, à l'estime des hazards, à la jurisprudence, et en un mot à des questions

Dans les questions de la Mathematique appliquée (au mouvement, droit etc.) il n'est pas dangereux de faillir, mais la difficulté de bien rencontrer, y commence, quoyque les problemes paroissent assez simples.

Dans les questions de la vraye Metaphysique et Morale, fondée sur des demonstrations claires, et sur des revelations averées, il est de la derniere consequence de ne pas manquer, et extremement difficile de bien reussir. C'est pour quoy il faut commencer par les premieres, et monter par les secondes aux troisiemes. La raison des degrez de facilité est, que dans les premieres l'experiance et imagination peut accompagner le raisonnement de pas en pas, ainsi on ne trouve pas seulement qu'on s'est trompé, mais encor l'endroit où l'on s'est trompé: dans les secondes l'experiance peut servir d'examen, mais non pas de guide, c'est à dire elle fait voir qu'on s'est trompé, sans monstrier, où. Dans les troisiemes on ne sçauroit venir à l'experiance durant le cours de cette vie.

1-3 détromper: et y L² 3 reussi, | rien empêchera *gestr.* | il L¹ 5 pour ces preparatifs. Et L² 5 über tout cecy: ces preparatifs L¹ 6 ordre aux devoirs L² 8 et connoissances *erg.* L¹ 10 contemplation | profonde et *gestr.* | ravissante L² 10 ravissante (1) et seul capable (2) est L¹ 30 11-S. 667,19 satisfaire. Et de L² 12 f. | et *erg.* | lignes | mouvemens, *gestr.* | 2) L¹ 13-S. 667,9 Il faut ... essays. 3) Car *erg.* L¹ 13 appliquer à (1) la nature (2) la matiere (3) des exemples L¹ 13 loix des (1) moyens (2) mouvemens L¹ 14 à la jurisprudence *erg.* L¹ 15 mouvement, | plaisir, *gestr.* | droit L¹ 16 f. commence, (1) dans des (a) questions (b) problemes même assez simples, (2) quoyque L¹

un peu subtiles et delicates qui sont dans nostre pouvoir, mais qui ont besoin des precautions qui y sont bien plus necessaires que dans la pure mathématique. Parce que les essays et les figures qui nous aident et qui nous confirment dans l'arithmetique et dans la Geometrie [commencent] à nous abandonner dans ces sortes des questions à l'égard des choses à demy incorporelles comme sont le mouvement, la force, le plaisir, les degrez de probabilité, le droit. Cela nous fera monter plus seurement aux choses entierement abstraites, où il n'y a pas moyen de s'asseurer par des essays. 5

3) Car de là il faut venir à la premiere philosophie, ou connoissance de Dieu et de l'ame. Et y joindre ce qui suffit de l'antiquité pour bien fonder la creance touchant les revelations. 10

4) Il faut là dessus établir une bonne morale.

5) On peut partager le reste du temps entre les deuvoirs de la vie, les conversations, les plaisir des sens, les experiences, les imaginations, les contemplations abstraites. 15

6) Enfin ayant une fois pris des mesures pour l'avenir, et ayant pourveu à toutes les rencontres en gros par avance, on s'accoutumera à practiquer continuellement les regles dont on est convenu avec soy même.

7) Et de cette maniere on passera le reste de la vie dans une profonde tranquillité et avec une satisfaction qui surpasse tout ce qu'il y a de doux dans ce monde. 20

NB. Quelque esprit assez fort pourroit commencer par le 3me point, sur tout s'il a le bonheur de se pouvoir servir des demonstrations d'autrui toutes trouvées. Car quelque extraordinaire qu'il soit difficilement <il les trouvera par soy> même <sans le> secours <des mathema)tiques.

1 subtiles et (1) croustilleuses (a) à cause (b) mais (2) | delicates *erg.* | L' 2 besoin 25
| d'une certaine delicatesses et *gestr.* | des L' 4 commencement L' *ändert Hrsg.* 10f. Et y ...
revelations *erg.* L' 16 pour (1) tout le reste de sa vie, (2) l'avenir L' 17 en gros *erg.* L' 19 vie
| sans inquietude avec tout le contentement imaginable *gestr.* | dans L' 20 avec un contentement qui L'
20 *über* une satisfaction: un contentement L' 20 monde. *Ende von L'* 21-24 NB. ... mathe-
ma)tiques. *erg.* L' 30

89₅. DE LA VIE HEUREUSE

Überlieferung:

L' Konzept: LH IV 4, 4 Bl. 14. 1 Bl. 4°. 1 S.

L' Reinschrift: LH IV 4, 4 Bl. 15-16. 1 Bog. 4°. 1 S. auf Bl. 16 v°. (Unsere Druckvorlage.)
Auf Bl. 15-16 v° Reinschrift von N. 89₄.

E FOUCHER DE CAREIL, *Lettres et opusc.*, 1854, S. 241.

Weitere Drucke: GERHARDT, *Philos. Schr.* 7, 1890, S. 81.

De la Vie Heureuse

La Vie Heureuse icy bas consiste dans une ame tout à fait contente et tranquille:
pour y arriver il faut observer les points suivans. 10

1) Il faut se servir de la raison autant qu'il est possible pour connoistre les biens
et les maux, et pour discerner les grands des petits, et les faux des veritables; à fin de
juger ce qu'il faut faire ou obmettre durant le cours de cette vie. En un mot il faut
apprendre ce que la raison ordonne, d'ou vient *la sagesse*.

2) Il faut se proposer fermement d'exécuter les commandemens de la raison, sans 15
qu'aucun trouble ny passion nous puisse divertir d'un dessein si noble. En un mot il
faut s'efforcer de suivre exactement dans la pratique ce que la droite raison nous a
appris en theorie, d'ou vient cette habitude, que nous appellons *la Vertu*.

3) Enfin, ayant fait nostre possible pour connoistre les vrais biens, et pour y
parvenir, il faut estre content, quoyqu'il en arrive, et il faut estre persuadé que tout 20
ce qui est hors de nostre pouvoir, c'est à dire, tout ce que nous n'avons pas pû obtenir
apres avoir fait nostre devoir, n'est pas du nombre des vrais biens. Et par conse-
quent, il faut en un mot, avoir tousjours l'esprit en repos, sans se plaindre d'aucune
chose. Et cette assiette de l'esprit est ce qui fait *la felicité* ou tranquillité de l'ame.

Comme ces trois points sont importans et d'une grande étendue, il sera à propos 25
de les expliquer distinctement, chacun à part. Mais les paroles seront inutiles, si celuy
qui les lira n'y apporte pas toute l'attention, dont il est capable, et s'il ne fait pas à
chaque mot reflexion sur ce qu'il a fait jusqu'icy, et sur ce qu'il doit faire à l'avenir.

8 (1) De la tranquillité de l'esprit (2) D'une Vie Heureuse icy bas (3) De *L'*
11 possible (1) pour discerner (2) pour connoistre *L'* 13f. faut tacher d'apprendre *L'* 15 faut (1) 30
avoir un (2) se proposer *L'* 19f. y (1) arriver (2) parvenir, *L'* 24 de (1) l'ame (2) l'esprit *L'*
27 lira erg. *L'*

Ce qui est le vray moyen d'en profiter. Car s'il croit de pouvoir lire cecy comme un discours passager fait plus tost pour plaire, que pour instruire; il fera mieux de ne pas passer plus avant dans la lecture qui ne servira qu'à le rendre plus coupable.

89. DE LA SAGESSE

Überlieferung:

L Konzept: LH IV 4, 4 Bl. 10-11. 1 Bog. 4°. 3 1/4 S. 5

E ERDMANN, 1840, S. 673-675.

Weitere Drucke: GERHARDT, *Philos. Schr.* 7, 1890, S. 82-85.

Übersetzungen: 1. WIENER, *Selections*, 1951, S. 77-81; 2. BARONE, *Scritti*, 1968, S. 197-201.

De la sagesse 10

La sagesse est une parfaite connoissance des principes de toutes les sciences; et de l'art de les appliquer. J'appelle Principes toutes les Veritez fondamentales, qui suffisent pour en tirer toutes les conclusions en cas de besoin apres quelque exercice, et avec quelque peu d'application. En un mot ce qui sert à conduire l'esprit, à regler les moeurs, à subsister honnestement, et par tout si on estoit même au milieu des barbares; à conserver la santé, à se perfectionner en toute sorte de choses dont on peut avoir besoin, et à pourvoir enfin aux commodités de la vie. L'art d'appliquer ces principes aux occurrences renferme en elle l'art de bien juger ou raisonner, l'art

11 f. connoissance (1) de tout ce qui peut être compris par l'esprit humain, et qui peut servir (a) à regler la vie, (b) à conserver la santé et à inventer les arts et les sciences, qui contribuent à nostre perfection, et à nostre commodité. (2) des Elemens de toutes (3) | ce qu'il y a d'important dans *erg.* | les connoissances humaines, | ou au moins de ce qu'il y a la dedans de plus important *gestr.* | (4) des (a) Elemens (b) principes (aa) dont depend ce qu'il y (bb) de ... appliquer. *L* 12-17 J'appelle ... vie *erg.* *L* 12 J'appelle (1) Elemens de nos connoissances (2) principes *streicht Hrsg.* (3) Principes toutes les Veritez (a) fondamen (b) et Experiences (c) fondamentales *L* 14 d'application. (1) Cela servira à 25 conduire (2) En *L* 15 même *gestr. u. erg.* *L* 16 barbares; (1) et enfin à (2) à *L* 16 santé | d'esprit *erg. u. gestr.* |, (1) et à pourvoir (a) même (b) enfin aux commodités de la vie (2) à *L* 17 pourvoir (1) même (2) enfin *L* 17 f. vie. (1) C'est pourquoy la sagesse renferme en elle (a) l'art d'inventer des veritez inconnues, l'art de (aa) penser (bb) juger de ce qu (b) l'art de bien (2) L'art (a) de servir (b) d'appliquer ... ou *L* 30

d'inventer des veritez inconnues, et enfin l'art de se souvenir de ce qu'on sçait, à point nommé, et quand on en a besoin.

L'art de bien raisonner consiste dans les maximes suivantes.

1) Il ne faut jamais reconnoistre pour vray que ce qui est si manifeste qu'on ne puisse trouver aucun sujet de doute. C'est pourquoy il sera bon au commencement de ces recherches de s'imaginer d'estre interessé à soutenir le contraire, à fin de voir si cet eguillon ne pourroit pas nous eveiller à trouver quelque chose de solide à redire. Car il faut eviter les prejugez, et n'attribuer aux choses que ce qu'elles renferment. Mais aussi il ne faut jamais estre opiniastre.

2) Lors qu'il ne paroist pas moyen de parvenir à cette assurance, il faut se contenter de la probabilité en attendant une plus grande lumiere. Mais il faut distinguer des degrez dans les probabilitéz, et il faut se souvenir que tout ce que nous tirons d'un principe qui n'est que probable se doit ressentir de l'imperfection de sa source, sur tout quand il faut supposer plusieurs probabilitéz pour arriver à cette conclusion, car elle en devient encor moins assurée que chaque probabilité qui luy sert de fondement, n'estoit.

3) Pour tirer une verité d'une autre il faut garder un certain enchainement, qui soit sans interruption. Car comme on peut assurer qu'une chaine tiendra, lors qu'on est assuré que chaque anneau à part est de bonne étoffe, et qu'il embrasse les deux anneaux voisins sçavoir celui qui le precede et celui qui le suit; de même on peut estre assuré de la justesse du raisonnement, lors que la matiere est bonne, c'est à dire qu'il n'entre rien de douteux; et lors que la forme consiste dans une liaison perpetuelle des veritez qui ne laisse point de vuide. Par exemple *A est B et B est C et C est D, donc A est D*. Cet enchainement nous apprendra aussi de ne mettre jamais dans la conclusion plus qu'il n'y avoit dans les premisses.

L'art d'inventer consiste dans les maximes suivantes:

1) Pour connoistre une chose, il faut considerer tous les requisits de cette chose, c'est à dire tout ce qui suffit à la distinguer de toute autre chose. Et c'est ce qu'on appelle, Definition, Nature, Propriété reciproque.

5f. au ... recherches *erg.* L 6 d'estre (1) gagé (2) interessé L 7-9 redire. |(1) C'est 30 pourquoy (2) Car ... opiniastre *erg.* | L 17 Pour (1) conclure (2) tirer L 17f. qui soit *erg.* L 20 suit; | et qu'il en est *gestr.* | de L 23-25 vuide. (1) Par exemple: *le sage entend la nature des choses. Celui qui entend la nature des choses voit qu'elles ne sçauoient aller mieux. Celui qui voit que les choses ne sçauoient aller mieux, en est content. Celui qui est content est heureux. Donc le sage est heureux.* Cet enchainement nous apprendra aussi de ne mettre jamais dans la conclusion plus qu'il n'y avoit dans les 35 premisses, et de n'attribuer aux choses, que ce que nous voyons qu'elles renferment. (2) Par ... premisses L

2) Ayant une fois trouvé un moyen de la distinguer de toute autre chose, il faut appliquer cette même règle première à la considération de chaque condition ou requisit qui entre dans ce moyen, et considérer tous les requisits de chaque requisit, ou au moins continuer l'analyse jusqu'à ce qu'on vienne à des notions déjà résolues, ou dont on se peut servir en attendant comme si elles estoient résolues. Et c'est ce que j'appelle la vraie analyse ou distribution de la difficulté en plusieurs parties, qui n'a pas encore été expliquée. Car quoiqu'ils aient dit qu'il faut diviser la difficulté en plusieurs parties, ils n'ont pas donné l'art de le faire, et ils n'ont pas remarqué, qu'il y a des distributions qui brouillent plus qu'elles n'éclaircissent.

3) Quand on a poussé l'analyse à bout, c'est à dire quand on a considéré les requisits qui entrent dans la considération de la chose proposée, et même les requisits des requisits et quand on est enfin venu à la considération de quelques natures, qu'on n'entend que par elles mêmes, qui sont sans requisits, et qui n'ont besoin de rien hors d'elles, pour être conçues, on est parvenu à une connaissance parfaite de la chose proposée.

4) Quand la chose le mérite, il faut tâcher d'avoir cette connaissance parfaite, tout à la fois présente dans l'esprit; et cela se fait en répétant l'analyse plusieurs fois jusqu'à ce qu'il nous semble que nous la voyons toute entière d'un seul coup d'esprit. Et pour cet effet il faut observer quelque gradation dans la répétition.

5) La marque d'une connaissance parfaite est, lorsqu'il ne s'offre rien de la chose dont il s'agit, dont on ne puisse rendre raison; et qu'il n'y a point de rencontre dont on ne puisse prédire l'événement par avance.

5 [bis]) Il est très difficile de venir à bout de l'analyse des choses, mais il n'est pas si difficile d'achever l'analyse des vérités dont on a besoin. Parce que l'analyse d'une vérité est achevée quand on en a trouvé la démonstration: et il n'est pas toujours nécessaire d'achever l'analyse du sujet ou prédicat pour trouver la démonstration de la proposition. Le plus souvent le commencement de l'analyse de la chose suffit à l'analyse ou connaissance parfaite de la vérité qu'on connaît de la chose.

6) Il faut toujours commencer nos recherches par les choses les plus aisées, comme sont les plus générales, et les plus simples, item celles sur lesquelles il est aisé

3-5 et considérer ... requisit, *erg.* ou au ... estoient résolues. *erg.* L 6-9 analyse | (1): car autrement n'ont pas encore (2) ou ... brouillent (a) bien d'avantage (b) plus ... n'éclaircissent *erg.* | L 10 c'est à dire *erg.* L 11 f. et ... requisits *erg.* L 12 enfin *erg.* L 13 qui ... requisits *erg.* | d'intelligence *gestr.* | et L 20 d'une (1) analyse (a) est lors qu' (b) parfaite (2) connaissance L 21 f. ; et | qu'il n'y a *erg.* | ... avance *erg.* L 23-28 5) Il ... chose *erg.* L 29 commencer (1) 35 l'analyse (2) les analyse (3) nos L 30 et les plus simples *erg.* L

de faire des experiences, et d'en trouver la raison, comme sont nombres, lignes, mouvemens.

7) Il faut monter par ordre et des choses aisées aux difficiles, et il faut tacher de découvrir quelque progression dans l'ordre de nos meditations, à fin d'avoir la nature même pour guide et pour garant. 5

8) Il faut tacher de ne rien obmettre dans toutes nos distributions ou enumerations. Et c'est à quoy les dichotomies, par membres opposés sont tres bonnes.

9) Le fruit de plusieurs Analyses des matieres particulieres differentes sera le catalogue des pensées simples, ou qui ne sont pas fort éloignées des simples.

10) Ayant le catalogue des pensées simples on sera en estat de recommencer *a priori*, et d'expliquer l'origine des choses prise de leur source d'un ordre parfait et d'une combinaison ou synthese absolument achevée. Et c'est tout ce que peut faire nostre ame dans l'estat ou elle est presentement. 10

L'art de se souvenir de ce qu'on sçait à point nommé, et quand on en a besoin, consiste dans les observations suivantes: 15

1) Il faut s'accoutumer à avoir l'esprit present, c'est à dire à pouvoir aussi bien mediter dans le tumulte, dans l'occasion, et dans le danger, que dans son cabinet. C'est pourquoy il faut se trouver dans les occasions, et il en faut chercher même, avec cette precaution pourtant qu'on ne s'expose pas sans grande raison à un mal irreparable. En attendant il est bon de s'exercer dans des occasions ou le danger est imaginaire ou petit, comme sont les jeux, les conferences, les conversations, les exercices, et les comedies. 20

2) Il faut s'accoutumer aux dénombremens. C'est pourquoy il est bon de s'exercer à rapporter tous les cas possibles de la question dont il s'agit, toutes les especes d'un genre, toutes les commoditez ou incommoditez de quelque moyen, tous les moyens possibles pour arriver à quelque fin. 25

3) Il faut s'accoutumer aux distinctions, sçavoir deux ou plusieurs choses fort semblables estant données, trouver sur le champ toutes leur differences.

I et d'en ... raison *erg.* *L* 3 ordre | et *erg.* | des *L* 3 dificiles (1) . 8) (2), et *L* 9 des (1) matieres (2) | pensées *erg.* | simples |, ou ... simples. *erg.* | *L* 10 des (1) verites (2) | pensées *erg.* | *L* 30 15 dans (1) une espece d' (2) l'ordre selon le quel nous avons rangé nos pensées. < - > cet est (3) des (4) les *L* 21 les conferences, les conversations, *erg.* *L* 22 comedies |, et quelques fois il est bon d'estre inconnu *gestr.* | 2) *L* 24 s'agit, (1) tous les moyens possibles pour y arriver, (2) toutes *L* 25 quelque (1) resolution (2) moyen *L*

4) Il faut s'accoutumer aux analogies, sçavoir deux ou plusieurs choses fort differentes estant données, trouver leur ressemblances.

5) Il faut pouvoir rapporter sur le champ des choses qui ressemblent fort à la chose donnée, ou qui en sont fort differentes. Par exemple quand on me nie quelque maxime generale, il est bon que je puisse apporter des exemples sur le champ. Et quand un autre apporte quelque maxime contre moy, il est bon que [je] luy puisse d'abord opposer une instance. Quand on me conte une histoire, il est bon que j'en puisse rapporter sur le champ une semblable.

6) Quand il y a des veritez ou connoissances ou la liaison naturelle du sujet avec son predicat ne nous est pas connue, comme il arrive dans les choses de fait, et dans les veritez d'experience, il faut se servir de quelques artifices pour les retenir; comme par exemple pour les proprietz specifiques des simples, l'histoire naturelle, civile, ecclesiastique, la geographie, les costumes, les loix, les canons, les langues. Je ne voy rien de si propre à faire retenir ces choses là que les vers burlesques, et quelquesfois certaines figures. Item des hypotheses controuvées pour les expliquer à l'imitation des choses naturelles, comme une Etymologie convenable, vraye ou fausse, pour les langues, *Rota Mundi*, en s'imaginant certains ordres de la providence, pour l'histoire.

7) Enfin il est bon de faire un inventaire par écrit des connoissances qui sont les plus utiles, avec un registre ou table alphabetique. Et il en faut tirer enfin un manuel portatif de ce qui est plus necessaire et plus ordinaire.

2 fort (1) semblables (2) differentes L 3 qui (1) semblent (ou) (2) ressemblent L
 7f. Quand ... semblable erg. L 9 connoissances (1) dont (2) ou L 12 pour erg. L
 12 naturelle, erg. L 13 ecclesiastique | ou naturelle gestr. |, la L 14 propre (1) à cet effect (2) à
 | faire erg. | retenir L 15-17 Item ... l'histoire erg. L

VERZEICHNISSE

SACHVERZEICHNIS

Stellen aus dem Talmud, aus dem Alten und Neuen Testament sowie aus den juristischen Quellen sind aufgenommen unter Talmud, Biblia und Corpus Juris Civilis. Deutsche und französische Wörter erscheinen in Kursivschrift. Griechische Wörter sind analog zur lateinischen Transliteration eingeordnet. Seitenreferenzen beziehen die überlaufenden Lesarten mit ein.

- abbreviatura: S. 333.
 abdicativum: S. 196.
 abjectio: S. 405.
 ablatio: S. 88.
 abolitio: S. 221.
 abripere: S. 17. 19 f. 22. 38. 40. 70. 76. 96. 216.
 abscissa: S. 416. 552.
 absolutum: S. 392. 502. 518. 520. 551. 578 f.
 abstractio: S. 182. 312. 475.
 abstractum: S. 176 f. 278 f. 281. 335 f. 538. 569.
 absurdum: S. 367. 473.
 abyssus: S. 206. 209.
 Academia Oxoniensis: S. 177 f.
 Academia Regia Parisina: S. 433.
 Academici: S. 323.
 acceleratio: S. 28. 94. — naturalis: S. 403. — uniformis: S. 445. 492.
 accentus: S. 194.
 acceptatio (acceptare): S. 613–615.
 accessio (*phys.*): S. 502.
 accessio (*jur.*): S. 611 f.
 accidens: S. 174. 176. 182. 195. 197. 237. 338. 391. 574 f. — commune: S. 185.
 accidere: S. 175.
accord: S. 318.
 accusatio: S. 144.
 acervus: S. 539.
 acetum: S. 239.
 Acheron: S. 126. 296.
 acida: S. 59.
 acquiescentia: S. 270. 355. 368.
 acquisitio: S. 599. 607–609. 611 f.
 actio: S. 18. 48. 60 f. 74–78. 80. 83. 88–92. 118. 132 f. 150. 158. 195. 215 f. 242. 324–326. 336 f. 353. 361. 364 f. 369. 384. 413. 474. 480. 483. 493. 510. 518. 532 f. 566. 571. 593. 618. 638. 641. 643. 647. 651. — corporis: S. 15 f. 74–76. 79 f. 83. 85. 90. — — in contiguum, discontiguum: S. 74. 76. — — in distans: S. 15. 76 f. — — mediata, immediata: S. 76. — in infinitum: S. 61. — in instanti: S. 77. — in se ipsum: S. 227. 480. 588. — insensibilis: S. 88. — invisibilis: S. 49. — libera: S. 133. — lucis: S. 63. — luminis: S. 44. — magnetis: S. 44. — mala (prava): S. 330. 360. 365. 368. — materiae elasticae: S. 64. — mentis: S. 124. 484. — momentanea: S. 61. 566. — moralis, realis: S. 150. 330. — perfecta: S. 588. omisio actionis: S. 133 f.
 actio (*jur.*): S. 609. 613. 615 f. 618–622. 628–630. — affirmatoria, negatoria: S. 619 f. — confessoria: S. 619 f. — contra legem: S. 338. — — — Dei: S. 338. — criminalis: S. 623. — de in rem verso: S. 616. — declaratoria: S. 605. 609. 619 f. 628. — directa: S. 609. 618. — ex contractibus nominatis, innominatis: S. 616. 621. — ex delicto: S. 616. — ex dolo: S. 616. — ex laesione: S. 615. — ex praescriptis verbis: S. 616. — gesti negotii: S. 616. — in factum: S. 616. 622. — personalis: S. 620. 622 f. — petitoria: S. 619. — Publiciana: S. 608 f. 619. — realis: S. 609. 622. — Serviana: S. 620. — tributoria: S. 599. — utilis: S. 609. 618.
 actio (*rhet.*): S. 198.
 activitas: S. 240.
 actor: S. 603. 612. 616. 628–630.
 actuarius: S. 628.
 actus: S. 74. 121. 131–133. 150. 158. 222. 270. 378. 385. 514. 541. 558. 583. — generationis: S. 382. — intellectus: S. 524. — mentis: S. 175.
 actus (*jur.*): S. 245. 600. 613. 623.
 acus magnetica: S. 35 f. 229. 233 f. 237. 441.
 adaequare: S. 275 f. 280 f.
 adagium: S. 333. 335.

- adamas: S. 598.
 additio (addere): S. 123. 168. 278. 280 f. 293 f. 405. 408. 410. 413. 419. 425. 432 f. 519. 539. — determinans: S. 520. — notionum: S. 123.
 adiaphora: S. 354. 362.
 adimere: S. 626.
 adjectio: S. 333. 539 f.
 adjectivum: S. 177. 333.
 adjunctum (adjunctio): S. 56. 336–338.
 adminiculum: S. 133.
 admiratio: S. 157. 223. 228. 234. 354 f. 367. 474. 509.
 adoptio: S. 608.
 adoratio: S. 233.
 adscriptitius: S. 607.
 adulterium: S. 338. 626.
 adverbium primitivum: S. 333.
 adversarius: S. 338 f.
 aegritudo (aegrotus): S. 246. 639.
 Aegyptus: S. 193. 199. 253. 259. 271. 433.
 aemulatio: S. 210. 339.
 aenigma: S. 335.
 aequalitas (aequale): S. 141. 167 f. 215–217. 246. 277. 281. 287 f. 299–301. 403. 409. 432 f. 463. 470. 482 f. 488. 493. 526. 542. 551. — gravitatis: S. 26. — motus: S. 40. — per se: S. 287 f.
 aequatio: S. 405. 410. 413–417. 419. 421. 424. 428. 440. 456. 464. 498. 508. 584. — ad circulum, conicam, parabolam: S. 422–424. — aequabilis: S. 497. — assumptitia, collatitia: S. 428. — communis: S. 417. — cubica: S. 414. — curvae: S. 497. — divisibilis: S. 405. — fractionum: S. 483. — generalis: S. 417. 428. — identica: S. 508. — inferior: S. 428. — locorum: S. 422. — plana: S. 405. — quadrato-quadratica: S. 414. 417. — rationalis: S. 428. — reducibilis: S. 405. 428. — universalis: S. 416.
 aequator: S. 5 f. 14 f. 22–24. 26 f. 29. 32. 41. 53. 69 f. Vgl. circulus parallelus aequatori
 aequilibrium: S. 22. 37 f. 40. 42. 54. 57 f. 60. 65–68. 72. 422. — liquorum: S. 39. — materiae primae: S. 61. — motus: S. 37. — pressionum: S. 65. — universale: S. 65. 72.
 aequinoctium: S. 200 f.
 aequipollentia (aequipollere): S. 400. 427. 472. 551. 584.
 aequiponderare (aequiponderans): S. 25. 38. 43. 45. 102.
 aequitas (aequum): S. 269. 619. inaequale: S. 117.
 aequivalentia (aequivalere): S. 405. 422.
 aequivelocitas: S. 37. 216. 525.
 aequivocatio (aequivocum): S. 129. 195. 336. 512. 609.
 aër (aëreum): S. 25. 39. 41. 43–49. 51 f. 58 f. 62–65. 86. 89. 96. 152. 183. 200. 230. 236. 293. 296. 351. 390. — compressus, dilatatus: S. 42. 58 f. — crassus: S. 24. 295. — elasticus: S. 58. — purgatus: S. 44–47. 96.
 aerarium: S. 600. — commune: S. 593.
 aes alienum: S. 597.
 aestimatio (aestimare): S. 197. 216. 246. 482. 657. 660.
 aestus: S. 426.
 aetas: S. 304. 594. — mundi: S. 220. — nostra: S. 344.
 aeternitas (aeternum): S. 66–67. 79. 93. 122. 130. 132. 137 f. 143 f. 204. 207. 215. 226. 276–279. 281. 289 f. 365 f. 370. 385. 391 f. 396. 464 f. 476. 480 f. 484. 501. 504. 510. 532. 569. 588. — Dei: S. 206. 391. 501. 520. — motus: S. 544. 568. — mundi: S. 79. 215. 220. 512. — substantiae: S. 277. medium punctum aeternitatis: S. 465.
 aether (aethereum): S. 5. 23. 63 f. 86. 193. 200. 293. 296. 480.
 aeviternitas: S. 203.
 affabilitas (affabile): S. 358. 644. 661.
 affectio: S. 124. 186. 276 f. 279. 281. 289. 477. 514. 573 f. — affirmativa, negativa: S. 573. — reciproca: S. 574. — rerum: S. 215.
 affectus (afficere): S. 121. 135. 141 f. 144. 148. 225. 227. 270. 284. 339. 354. 356. 358. 365. 448. 465. 636. 638. 643 f. 649 f. 653 f. 659. 661. — primus: S. 141.
 affinitas (affinis): S. 595 f.
 affirmatio (affirmare): S. 196. 275. 306 f. 384.
 affirmativum: S. 196. 385. 392. 520. 572.
 afflatus divinus: S. 203. 366.
 Africa: S. 199. 598.
 agenda: S. 664.
 agens: S. 77 f. 85. 132 f. 158. 182. 216. 234. 301. 384. 483. — extensum: S. 158.

- ager: S. 272.
 agere: S. 49. 74–79. 83 f. 90 f. 111. 129. 131–133. 135. 137. 146. 148. 154. 157 f. 269. 274. 303. 325 f. 329. 332. 343. 345. 360–362. 385. 390. 400. 404. 427. 439. 480. 493. 511. 524. 526. 533. 544. 557. 566 f. 571. 587 f. 600. 639. — contingenter: S. 365. — immediate: S. 76. — in distans: S. 77. — in infinitum: S. 77. 91. — in instanti: S. 77. — in se invicem: S. 78. 85. — in se ipsum: S. 465. 475. 587 f. — libere: S. 252. — necessario: S. 365.
 aggregatum (aggregatio): S. 419. 503. 519. 521. 543. 545 f. 555. 558. 566. 572. — actuus intellectus: S. 524. — attributorum: S. 572. — celeritatum: S. 28. — characterum: S. 463. — conatum: S. 25. — contiguorum: S. 78. — corporum: S. 77. — corpusculorum: S. 32. — duorum statuum oppositorum: S. 541. — existentiarum momentaneorum: S. 545–547. — globulorum: S. 71. — omnium attributorum: S. 574. — requisitorum: S. 474. 573. 587. — partium: S. 75. 78. — perceptionum: S. 515. — punctorum: S. 547. 549 f. — qualitatum: S. 577 f. — substantiarum: S. 182. — terrellarum: S. 32. 71.
 agilitas: S. 240.
 agnati: S. 596.
 agnoscere: S. 135. 142. 476.
 agricola: S. 351.
 agricultura: S. 225. 525.
 albedo (album): S. 300. 304 f. 483.
 alcalia: S. 59. 238.
 alchymistae: S. 442.
 algebra: S. 170. 381. 403. 414. 419. 427. 438. 444. 456. 526. 569. 637. 646. — practica: S. 602. — universalis: S. 379.
 algorithmus: S. 419. 427.
 alienatio (alienum, alienare): S. 195. 242 f. 245. 306. 597 f. 610 f. 613. 617.
 alimentum: S. 131. 606. 610. 614.
 aliquid: S. 462. 473. 518. 522. 525. 538.
 aliud, alius: S. 148. 243. 519. 548.
 allegoria (allegoricum): S. 221. 223. 366.
 alluvio: S. 612.
 alphabetum: S. 230. — linguarum: S. 208.
 Alräungen: S. 625.
 alteratio (alterare): S. 304. 392.
 altitudo: S. 43 f. 55. 411. 496 f.
 Amazones: S. 618.
 ambiguitas (ambiguum): S. 253. 417. — signorum, characterum: S. 411. 413. 416 f.
 ambitus: S. 626.
 America: S. 75. 239.
 amicitia: S. 144. 355. 358. 379.
 amissio (amittere): S. 130. 599. 601. 611. 620.
 Ammonitae: S. 251. 260.
 amoenitas: S. 130.
 amor (amare): S. 116 f. 119. 139. 142. 146. 231–233. 243. 269. 274. 340. 354–356. 359. 362. 368. 448. 624. 641 f. 652 f. — bonitatis: S. 622. — Christi: S. 225. — Dei: S. 116 f. 119 f. 130. 140–142. 212. 224. 228. 231–234. 341. 359. 364. 368. 448. 476 f. 527. 642. — divinus: S. 208. 231. 364. — humani generis, creaturarum: S. 359. — intellectualis: S. 359. — Platonicus: S. 231. — Seraphicus: S. 231 f.
 amplitudo: S. 32.
 Amstelodamum: S. 212. 390.
 anachoreta: S. 351.
 ἀναισθησία: S. 358.
 analogia: S. 122. 180. 194 f. 204. 425 f. 462. 673.
 analysis: S. 174 f. 196. 331. 356. 403–405. 410. 412 f. 415. 419. 422. 426. 431. 439. 452. 483. 526. 671 f. — calculi: S. 421. — certa: S. 404. 451. — characteristic: S. 414. — conica: S. 415. — Dei: S. 404. — determinata: S. 451. — elementorum: S. 411. — geometriae (geometrica, geometrarum): S. 404–406. 419. 421. — grammatica: S. 174. — literalis: S. 415. — logica: S. 173. — perfectissima: S. 404. — requisitorum: S. 132. — rerum: S. 671. — universalis: S. 413. 452. — veritatum: S. 671.
 analytica: S. 410. 429. 431.
 analyticum (analyticus): S. 173. 175. 356. 409–413. 415. 421 f. 424. 428–431.
 anatomia (anatomicus): S. 174. 381. 387. 390. 429.
 angelus: S. 134–136. 135 f. 144. 147. 158. 207. 219 f. 222 f. 225. 230. 232. 234. 336. 361. 396. — apocalypticus: S. 211 f.
 Anglia: S. 232. 382. 384. 530. 598. 604 f.
 angulus: S. 99. 103. 183. 199. 215. 313. 315. 324. 404. 412. 420. 471. 482. 498–500. 503. 522. — contac-

- tus: S. 99. 475. 526. — contingentiae: S. 236. 489.
— rectilineus: S. 99. 526. 548.
- anima (*âme*): S. 67. 101. 119. 138. 140. 142 f. 145. 147–150. 158. 173. 221 f. 227. 236. 240. 286–292. 295 f. 305 f. 313. 315–319. 323–326. 336 f. 351 f. 354–360. 362 f. 371. 394. 398. 431. 447. 449 f. 454. 474. 478–480. 512. 517. 520 f. 524. 526. 570 f. 638. 640. 643. 663 f. 667. 672. — brutorum: S. 582. — mundi (universi): S. 230. 399. 473. 521. — rationalis: S. 221. 371. — separata: S. 287. *ἡγεμονικόν, θυμοειδής, ἐπιθυμητικόν*: S. 356. *façon d'être de notre âme*: S. 315 f. 318 f. 323. sedes animae: S. 296. 478 f.
- animadversio: S. 224. 441.
- animal (animale): S. 128. 148. 152. 186. 221. 226 f. 238. 245. 362. — imparipes: S. 128. — politicum: S. 336.
- animalculum: S. 560.
- animare (animatum): S. 57. 238. 241. 450. 452. 480. 526.
- animus: S. 119 f. 125. 135. 140. 142. 149. 155. 159. 197 f. 202. 209. 222. 225. 232. 252. 269 f. 272. 284. 286. 289–291. 294. 299 f. 302 f. 306–308. 343–345. 347 f. 353. 355 f. 359. 361–363. 368. 390. 426 f. 431. 439–441. 449. 452. 455. 515–517. 529 f. 532–534. 537. 551. 570 f. 606 f. 624. 636 f. 640 f. 643. — coelestis: S. 272. puritas animi: S. 290.
- annihilatio (annihilare): S. 72. 221. 392. 559. 567. 570.
- annona: S. 603. 626.
- annulus: S. 20–23. 27. 55. 61. 307. — materiae: S. 21.
- ἀνόητον*: S. 209.
- anomalía: S. 194 f.
- anomie*: S. 150.
- antecedens: S. 197. 337 f.
- antepaedicamentum: S. 195.
- antichristianismus: S. 209.
- anticipatio: S. 157. 637. 646.
- antimonium: S. 233.
- antiperistasis: S. 229.
- antiquitas: S. 144. 152. 223. 667.
- antithesis: S. 333. 337.
- ἀντιτυπία*: S. 56. 158.
- antlia: S. 44. 96. 443 f.
- apercevoir*: S. 318. 320 f.
- apocalypticum: S. 206. 211 f.
- apologus: S. 335.
- apophtegma: S. 335.
- aporia: S. 352.
- apostasia: S. 220. 625.
- apparatus: S. 430.
- apparentia (apparere): S. 106. 108 f. 111. 132. 158. 213 f. 301 f. 312 f. 329 f. 434. 447. 456. 499. 508. 511. salvare apparentias: S. 106. 109.
- apparitio (apparere): S. 366. 434. — Dei (Christi): S. 214. 365 f. 369. — Satanae: S. 143.
- appellatio: S. 335. 631.
- appetitus (appetito): S. 143. 344. 348. 350. 362. 390. 636. 640. — intellectualis, sensitivus: S. 600.
- applicatio: S. 206. 228. 231. 462. 483. 669.
- appositio: S. 332.
- apprehensio (apprehendere): S. 453. 621.
- appropinquatio (appropinquare): S. 65. 106–109. 293. 497. 544 f. — maxima: S. 53.
- aqua: S. 13. 30–32. 48. 52 f. 62. 167. 183. 229. 237. 239. 329. 479. 538. — eucharistica: S. 479. — fortis: S. 230. 239. — insipida: S. 238. — neutra: S. 230. — regis: S. 230. 238.
- Arabia (Arabes): S. 199. 443.
- Aramaea: S. 273.
- Arbeit*: S. 653.
- arbiter: S. 627 f.
- arbitrarium: S. 321. 483. 514. 564.
- arbitrator: S. 628.
- arbitrium: S. 125. 133. 175. 343. 429. — liberum: S. 117. 132 f. 214. 234. 269. 358. 360–362. 641. 644.
- arbor affinitatis (consanguinitatis): S. 595. — cerasi: S. 478. — philosophiae: S. 478. 637.
- arcantum: S. 126. 145. 155. 204 f. 208. 382. 472. 475. 493. 500. 658. — artis combinatoriae: S. 422. — coeleste: S. 200. — hermeticorum: S. 571. — naturae: S. 413. 451. 527. — providentiae: S. 119. 361. — Pythagoraeorum: S. 571. — rerum: S. 200. 526. — visionis Dei: S. 146.
- ἀρχέ*: S. 356. 360.
- Archipelagus Graecus: S. 75. — Indicus: S. 75.
- architectonica: S. 431.
- architectura: S. 201. 443.

- Arcona*: S. 541.
arcus: S. 51. 87. 313. 315. 324. 445. 450. 482. 544. —
tensus: S. 102. 158. 530. *sectio arcus*: S. 408.
area: S. 610.
arena: S. 352. 435.
arenula: S. 566.
Argentoratum: S. 152 f.
argentum: S. 52. 226. 232. 239. 598. — *vivum*
(hydrargyrum, mercurius): S. 25. 43. 96. 226.
 230. 238 f.
argilla: S. 381.
argumentatio (argumentari): S. 67. 198.
argumentum: S. 173. 197 f. 337 f. 422. 508. 529 f.
 532. 534. 540. — *negativum*: S. 67.
argutatio: S. 134. 156.
Aristotelici: S. 227. 230.
arithmetica (arithmeticus): S. 102. 118. 138. 167.
 170. 199 f. 205 f. 227. 308. 331. 403 f. 412 f. 419.
 426. 432. 439 f. 454. 529. 531. 667. — *infiniti (in-*
finitorum): S. 404. 407 f. 411 f.
arrogatio (arrogare): S. 608. 620.
ars (artes): S. 125. 130. 147. 173–176. 193. 198 f. 203.
 208. 224. 227. 299. 304. 335. 351. 410. 417.
 419–421. 425. 431. 438. 443. 450. 452. 530 f. 636.
 — *analogica*: S. 204. 206. 211. — *analyseos (ana-*
lytica): S. 410. 413. 428 f. 431. 452. — — *univer-*
salis (generalis): S. 429. — *bene beateque viven-*
di: S. 353. — — *scribendi (loquendi)*: S. 429. —
cavendi: S. 561. — *characteristica*: S. 456. 526.
 — *civilis*: S. 627. — *combinatoria*: S. 102. 203 f.
 413 f. 422. 428–431. 526. — *conjectandi*: S. 426.
 — *cyclognomica*: S. 203. — *de scriptis judicandi*:
 S. 429. — *definiendi*: S. 335. 561. — *delineandi*:
 S. 443. — *dicendi*: S. 198. — *divina*: S. 102. —
dubitandi: S. 537. — *efficiendi, indagandi*: S. 429.
 — *eligendi*: S. 509. — *enumerationum*: S. 102.
 — *experimentorum*: S. 425. — *explicandi cryp-*
tographemata: S. 426. — *faciendi hypotheses*:
 S. 426. — *grammatica*: S. 174. 193. — *graphica*:
 S. 443. — *inveniendi*: S. 228. 410 f. 415. 421 f.
 428. 430. 433. 448. 453 f. 669 f. — *Lulliana*:
 S. 203 f. — *magna sciendi*: S. 203 f. — *mathe-*
matica: S. 449. — *mechanica*: S. 335. 527. — *me-*
dicum (medica): S. 227. 442. — *militaris*: S. 375.
 528. — *oconomica*: S. 418. — *oratoria*: S. 203.
 — *physica*: S. 527. — *projiciendi*: S. 446. — *ra-*
tiocinandi (art de bien raisonner): S. 291. 456.
 669 f. — *rationis*: S. 526. — *scenographica*:
 S. 443. — *sciendi (scientiarum)*: S. 204. 440. —
secandi: S. 429. — *signorum*: S. 169. — *solvendi*
problemata: S. 420. 422. — *symbolica*: S. 421. —
syntheseos: S. 415. — *tentandi*: S. 440. — *velifi-*
catoria: S. 444. *art d'appliquer*: S. 669. *art d'évi-*
ter un paralogisme: S. 666. *art de bien juger*:
 S. 669. *art de découvrir une vérité*: S. 666. *art de*
perfectionner l'esprit: S. 454. *art de se souvenir*:
 S. 670. 672.
artefacta: S. 176.
articulatio: S. 174.
artificiale: S. 198. 208.
artificium (artifex): S. 125. 304. 531. 673. — *Dei*:
 S. 223. — *naturae*: S. 457.
ascensio Christi: S. 365 f. 369.
ascensio fixarum: S. 227.
asceta: S. 349. 351.
ascitium: S. 195.
Asia: S. 199.
aspectus (aspectabile, aspicere): S. 78 f. 86–88.
 91–93. 104. 232. 296. 456. 523.
assensus: S. 156. 397.
assertio (asserere): S. 536. — *Dei*: S. 568.
assessor: S. 628.
assignabile (assignare): S. 96 f. 148. 214. 280–282.
 385. 393. 467. 473. 498–500. 525 f. 548. 550. 552.
 554 f. 557. 565 f.
assumere: S. 428. 507.
Assyria: S. 199. 249.
astrologia: S. 248. 389.
astronomia: S. 110. 201. 205. 298. 303. 413. 443 f.
astrum: S. 105. 227. 229. 443.
astutia: S. 639.
asymptota: S. 282. 385.
atheismus (atheus): S. 67. 141. 146. 155. 247. 357.
 394. 624.
Athenienses: S. 221. 243. 285. 287. 293. 298.
atmosphæra: S. 58. 229. 525.
atomus: S. 132. 215. 221. 228. 393. 473. 525. 527.
 554. 561. 566. 585. — *globosa, sphaerica*: S. 524.
 585. — *planilatera*: S. 494.
attactus (attingere): S. 217. 393.

- attentio: S. 127. 135 f. 390.
 Attica: S. 244. 247.
 attractio (attrahere): S. 41. 48. 62 f.
 attributum (attribuere): S. 276. 317. 337. 388. 391 f. 484. 514 f. 572-574. 580. — absolutum: S. 396. — affirmativum (positivum), negativum: S. 385. 392. 395 f. 572. — compositum: S. 572. — Dei: S. 219. 224. 249. 268. 316. 513 f. — essentielle: S. 363. — illimitatum: S. 396. — infinitum (attributa infinita): S. 276. 385. 514. 572. — per se conceptum: S. 572 f. 580. — primum: S. 572. — purum: S. 396. — resolubile, irresolubile: S. 572. attributa compatibilia: S. 396. 572.
 audire (auditus): S. 78. 134. 135. 286. 305 f.
 auditor: S. 197. 338-341. 506. 628.
 auferre: S. 626.
auflösen: S. 646.
 augmentatio (augmentum, augere): S. 91. 130. 408. 466. 470. 474. 479. 504. 521 f. 581.
 augur: S. 251.
 auripeta: S. 442.
 aurum: S. 52. 226. 230. 232 f. 238. — fulminans: S. 239. — philosophicum: S. 438.
 auspicium: S. 201.
ἀνρεξοῦσιον: S. 360.
 autochresia: S. 334.
 automatum: S. 118. 157. 228. 339. 347. 365. 542.
 autopraxia: S. 334.
 autopsia: S. 334.
 autor: S. 117. 125-127. 143. 146. 150 f. 213 f. 220. 228. 318. — peccati: S. 121. 131. 150 f. — rerum: S. 56. 227. 448 f. 561. 566. 666.
 autoritas: S. 145. 149. 197. 211. 221. 224. 241. 270. 273. 574. 607. 620. 627 f. — Sacrae Scripturae: S. 270.
 autumnus: S. 352.
 auxilium: S. 185. 339 f. 608. 631. — divinum, Spiriti Sancti: S. 149. 271. 339.
 avaritia: S. 120. 339.
 avernus: S. 145.
 aversatio: S. 344. 348. 350.
 aversio: S. 143. 566. 647.
 avis: S. 174.
 avium: S. 149.
 avocatio: S. 121.
 axioma: S. 317. 432 f. 435 f. 568. 637. — in-demonstrabile: S. 435. — philosophiae: S. 237. — primum: S. 427.
 axis: S. 10 f. 13. 26 f. 33 f. 53. 69. 71. 183. 310. 416. — globi luminosi: S. 15. — — terreni: S. 14. — telluris: S. 15. 23. 26 f. 33. 105. — terrae: S. 6. 13 f. 23. 69. — terrellae: S. 33.
 Babylonia: S. 199. 253. 255. 264. 271. confusio Babylonica: S. 208. 211-213.
 Baleares: S. 235.
 balistica: S. 444.
 ballivus: S. 605.
 baptismus: S. 341.
 barbaries (barbari): S. 155 f. 195. 237. 289. 443.
Barèges: S. 389.
 baroscopium: S. 44 f.
 basis: S. 183.
 Batavia: S. 212. 602 f.
 beatitudo (beatitas, beatus, beare): S. 130. 135. 139 f. 145. 225. 251 f. 270. 303. 337. 351. 353. 356. 359-361. 363. 368. 370. 384. 431. 476. 635 f. 642 f. 645. 662. 668.
Begierde: S. 650 f. 662.
 Belgia: S. 212 f. 271.
 bellum: S. 271. 332. 627. 631. — iustum: S. 623. — sacrum: S. 528.
Belustigung: S. 650. 652 f. 659.
 beneficium (benefacere): S. 234. 354. 600. 620. 628. — divinum: S. 451. — excussionis: S. 620.
 benevolentia: S. 355. 357.
 benignitas (benignum): S. 357 f. 361. — divina: S. 362.
 Benjamitae: S. 273.
Beschluß Gottes: S. 653.
Bestand: S. 652.
 bestia: S. 227. 606. 609.
 Bethleem: S. 260.
Betrübnis: S. 649-651. 660.
 Biblia (Scriptura Sacra): S. 136. 149 f. 152. 204 f. 207. 219-221. 223-225. 237. 248 f. 263. 265. 333 f. 337. 341-343. 347. 351. 367. 369. 382.
 Testamentum Vetus: S. 250.
 Pentateuchus: S. 254. 256.
 Genesis: S. 212. 219. 221. 233. 242. 247. 249-253. 255 f. 258 f. 380.

- Exodus: S. 249 f. 252 f. 256. 258. 269. 271.
 Leviticus: S. 252 f. 261. 274.
 Numeri: S. 219. 245. 251. 255 f. 272 f.
 Deuteronomium: S. 244 f. 249–252. 254–258.
 268. 270. 272.
 Josua: S. 235. 248. 251. 254. 256 f.
 Richter: S. 220. 256 f. 259. 261. 272.
 Rut: S. 257.
 1 Samuel (1 Könige): S. 250–252. 257–261. 265.
 270.
 2 Samuel (2 Könige): S. 219. 243. 257. 261 f. 265.
 1 Könige (3 Könige): S. 219. 257. 259. 265.
 2 Könige (4 Könige): S. 219. 227. 244. 253. 257 f.
 261. 264–266.
 1 Chronik (1 Paralipomenon): S. 255. 258. 263.
 266.
 2 Chronik (2 Paralipomenon): S. 225. 258. 264.
 267. 273.
 Esra (1 Esra): S. 258. 265 f. 272.
 Nehemia (2 Esra): S. 251. 258. 263. 265 f.
 Tobias: S. 263.
 Ester: S. 265 f.
 Makkabäer: S. 263. 265.
 Psalmen: S. 232 f. 251. 263. 343.
 Hiob (Job): S. 219. 251. 254. 345.
 Sprüche: S. 245. 263. 274.
 Prediger: S. 250. 263. 267.
 Buch der Weisheit: S. 207. 263.
 libri Prophetici: S. 224.
 Isaias: S. 219. 224. 251–253. 258.
 Jeremias: S. 250 f. 258. 264. 266. 268–270. 272 f.
 382.
 Klagelieder: S. 244. 253.
 Ezechiel: S. 238. 250. 264.
 Daniel: S. 219 f. 223. 265–267.
 Joel: S. 250.
 Amos: S. 228.
 Jonas: S. 219.
 Zacharias (Sacharja): S. 221. 253.
 Malachias: S. 251.
 Testamentum Novum: S. 263. 267. 332. 366. 369.
 Matthäus: S. 210. 219–221. 232. 251. 274. 351.
 Markus: S. 219 f. 222. 224.
 Lukas: S. 219–221. 224 f. 234. 366.
 Johannes: S. 219. 253. 367. 584.
 Apostelgeschichte: S. 220 f. 227. 240. 244.
 Römer: S. 233. 250. 252. 267 f.
 Korintherbriefe: S. 220. 225. 227. 229. 237. 244.
 267 f. 297. 343. 366.
 Galater: S. 268. 270.
 Epheser: S. 224.
 Philipper: S. 240. 343.
 Kolosser: S. 220.
 Thessalonicherbriefe: S. 219. 234.
 Timotheusbriefe: S. 232. 268.
 Philemon: S. 268.
 Hebräer: S. 220. 231. 234. 253. 367.
 Jakobus: S. 220. 225. 268 f.
 Petrusbriefe: S. 220–222. 234. 251.
 Johannesbriefe: S. 219 f. 227. 248. 269.
 Judas: S. 219 f. 251.
 Offenbarung: S. 219. 224. 232.
 bibliotheca: S. 457.
 binoculi: S. 445.
 binomium: S. 405.
 bisectio (bisecare, bisecabile): S. 486–489.
 bivium vitae: S. 133.
 blanditia: S. 357.
 blasphemia: S. 624.
 bodmeria: S. 592. 609.
 Boetii: S. 293.
 Bohemia: S. 222.
 bombyx: S. 51.
 bonheur: S. 664 f. 667.
 boniforme: S. 353. 356. 359.
 bonitas: S. 133. 207. 624. — divina: S. 132. 570. —
 monetae: S. 596–8.
 Bononia: S. 143. 209.
 bonum: S. 116. 120 f. 124 f. 132–134. 140–142. 188.
 222. 226. 232. 234. 243. 246. 250. 269–272. 285 f.
 288 f. 301 f. 330 f. 336. 344. 346 f. 350–355.
 358–365. 370. 390. 451. 457. 476. 512. 570. 581.
 591. 598 f. 619. 621. 623 f. 636. 638–640. 642.
 644. 653. 659. — alienum, proprium (nostrum):
 S. 344. 347. 359. 592. — apparens: S. 330. — com-
 mune: S. 293. 530. — externum: S. 353. 359. —
 maius, minus: S. 117. 359. 362 f. — particulare:
 S. 330. — per se: S. 351. — per se spectatum:
 S. 125. — praesens, praeteritum, futurum: S. 285.
 353. 355. — primum: S. 359. — privatum, publi-

- cum: S. 131. 639. — sua natura: S. 354. 360. —
 summum (*souverain bien*): S. 233. 330. 359.
 361 f. — universale: S. 131. — verum: S. 135.
 361. 390.
 botanicus: S. 531.
 brachygraphia: S. 178.
 brevitatis (breve): S. 175. 177. 332 f. 421.
 Britannia: S. 244.
Brüssel: S. 390.
 brutalitas: S. 135.
 brutum: S. 128. 174. 185. 362. 582. 606. — im-
 mortale: S. 128.
Bürgerrecht: S. 593.
Bürgerwacht: S. 605.
 bulla: S. 29. 31 f. 44. 50. 53. 62 f. 70.

 cabala: S. 363.
 cadaver: S. 174. 289. 297. 429.
 caementum: S. 473.
 caeremonia: S. 252. 272 f.
 calamitas: S. 233. 344. 360. 642. — Priamica: S. 359.
 calculus (calulare): S. 101. 236. 404. 408. 411.
 413 f. 416 f. 419–421. 425. 429. 439. 446. 448.
 483. 508. 527. — aleae: S. 451. — algebraicus:
 S. 411. 419. — analyticus: S. 411. 416. 425. — fi-
 nitus: S. 508. — mathematicus: S. 456. — sym-
 bolicus: S. 310.
 calefacere (calescere): S. 49. 63. 72. 295.
 calor (caliditas, calidum): S. 18. 52. 63–65. 72. 103.
 227. 229. 275 f. 300. 303. 318. 320. 324. 353. 521.
 539.
 calumnia: S. 246. 623. 629.
 Calviniani (Calvinistae): S. 153. 212.
 calx: S. 229. 239. furnus calcarius: S. 65.
 cambium: S. 599 f.
 cameleon: S. 226.
 camphora: S. 239. 329.
 Canaria: S. 199.
 candor: S. 357.
 canibales: S. 478 f.
 canis: S. 390.
 canon: S. 334 f. 617 f. 673. — sacer: S. 155.
 Canonistae: S. 212.
 cantus: S. 202.
 capere: S. 609. 612.
 capitatio: S. 593.
 capitularium: S. 592.
 Cappadocia: S. 199.
 captus (captivus): S. 366. 606 f. 609.
 caput: S. 593. — actionis: S. 616.
 Caribes: S. 239.
 caritas (carum): S. 119. 142. 245. 269. 370. 448. 527.
 570.
 carmen: S. 147. 195. 205. — polytropon: S. 208.
 caro (carnale): S. 145. 238. 244. 367. 369 f.
 Carthago: S. 191.
 casus (casuale): S. 185. 228. 396. 404 f. 416 f. 420.
 422. 425. 439. 448 f. 453. 455. 601. — con-
 scientiae: S. 528. — possibilis, datus: S. 409.
 casus (*gramm.*): S. 178. 194 f. 206. 332. 505.
catalogue des pensées simples: S. 672.
 catalogus: S. 404. 406. 429. 672. — aequationum
 identicarum: S. 508. — formularum: S. 335.
 catechismus: S. 341 f.
 catena (*enchainement*): S. 422. 670. — demonstra-
 tionum: S. 583 f.
 catholicus (catholicum): S. 149. 624.
 catoptrica: S. 230.
 causa (causari, causare): S. 3. 13. 20. 24. 27 f. 32.
 35–38. 43 f. 48. 52. 55 f. 63. 65. 68. 92. 95. 106.
 111. 122. 129. 131. 137. 185. 197. 214. 245. 276 f.
 281–283. 286. 294 f. 303. 318. 328–332. 335–338.
 361. 365. 368. 370. 393. 425. 427. 432. 442. 448.
 464. 468. 475. 480. 490 f. 494. 511 f. 514. 516. 525.
 529. 532. 559. 567. 584. 643. — actionis: S. 146.
 — agens: S. 230. — difformitatis: S. 565. — di-
 versitatis, varietatis: S. 148. 313. 525. — di-
 visionis: S. 565. — efficiens: S. 118. 146. 185.
 336 f. 388. — externa: S. 640. — finalis: S. 118.
 146. — immanens, transiens: S. 369. — imme-
 diata omnium: S. 494. — infinita: S. 522. — in-
 tegra: S. 111. 400. 490. — mali: S. 347. — mundi:
 S. 207. — naturalis: S. 367. — occulta: S. 531. —
 perceptionum (perceptionis): S. 516. — phaeno-
 menorum (phaenomeni, *cause des apparences*):
 S. 3. 33. 313. — physica, moralis: S. 121. — ple-
 na: S. 400. 584. 587. — possibilis: S. 3. — prima:
 S. 123. 146. 173. 316. — proxima (immediata):
 S. 28. 316. 318 f. — — — perceptionis, cogitatio-
 nis: S. 315–318. — regularis: S. 36. — rerum:

- S. 102. 120. 294. 494. 527. 588. — similis: S. 328.
 — simplex: S. 111. — sufficiens: S. 3. 120. 329.
 — sui: S. 275. 465. 474. — superior: S. 567 f. —
 ultima: S. 472. — volendi (voluntatis): S. 131.
 137. 158. — voluntaria: S. 137.
 Vgl. ratio.
- causa (*jur.*): S. 592. 600 f. 615 f. 622. 628 f. —
 continens: S. 628.
- causa (*rhet.*): S. 197.
- causatum: S. 282. 336–338.
- cautio (cavere): S. 561. 629.
- celeritas (celere): S. 5 f. 10. 13. 18. 21 f. 24. 28 f. 32.
 37 f. 41. 43. 46. 54. 57 f. 62. 69. 83. 106–109.
 216 f. 463. 466–470. 493 f. 526. 544. 551–553.
 559. — absoluta: S. 106–109. — acquisita: S. 18.
 — aequalis: S. 108. 486. 494. — appropinquationis:
 S. 106 f. 109. — inaequalis: S. 93. — propria:
 S. 18. 108. — respectiva: S. 106. — uniformis:
 S. 11 f.
- Vgl. motus celerrimus
- censores publici: S. 603.
- censura morum: S. 528.
- centaurium maius: S. 390.
- centrobaryca: S. 440. 527.
- centrum: S. 6. 10. 12 f. 15. 19 f. 23. 26 f. 30 f. 35. 38.
 40. 52. 54. 61 f. 70. 72. 99. 315. 392. 416 f. 486.
 494. 525. 553. — circuli: S. 99. 417. — coeli:
 S. 207. — corporis: S. 22. 74. — — magnetici:
 S. 61. — gravitatis: S. 68. 168. 488. — motus:
 S. 27. 30. 71. — mundi, universi: S. 465. 474. —
 naturae: S. 208. — naturale: S. 209. — particu-
 lare: S. 58. — planetarum: S. 200. — rerum:
 S. 203. 206. — solis: S. 11 f. — telluris: S. 23. —
 terrae: S. 6. 11. 13 f. 22 f. 27 f. 62. 69 f. 208. 229.
 — universale: S. 58.
- cerasus: S. 478.
- cerebrum: S. 313. 315. 318–322. 480. *trace du cer-
 veau*: S. 315. 319–322. 326.
- certitudo: S. 127. 222. 226. 312. 370. 420. 444. 652.
 — absoluta: S. 110. 508. — infallibilis: S. 642.
 — mathematica: S. 110. — metaphysica: S. 226.
 — moralis: S. 214. 226. 508. — physica: S. 226.
- certum: S. 3. 120. 127. 129. 222. 227. 236. 292. 353 f.
 428. 444. 449. 451. 455. 464. 467. 495. 504. 508.
 518. 546. 550. 555. — moraliter: S. 226. — per se:
 S. 328. — sensu: S. 3.
- cessatio (cessare): S. 40. 65–67. 119. 216. 221. 246.
 400. 470. 473 f. 494. 504. 559. 567 f.
- cessionarius: S. 594. 613.
- Chaldaei: S. 264 f.
- chalybs: S. 233.
- changement*: S. 5. 9. 316. 322. 326. 328.
- character: S. 175. 177 f. 288. 321. 331. 350. 397. 426.
 429 f. 433 f. 440. 452. 462 f. 499. 509. 514. 517.
 587. — algebraicus: S. 170. — ambiguus: S. 416 f.
 — analyticus: S. 413. — arithmeticus: S. 170. —
 compositus: S. 175. — decimalis: S. 426. — ma-
 thematicus: S. 231. — particularis, generalis:
 S. 413. — peculiaris: S. 413. — philosophicus:
 S. 171. 429–431. — proprius: S. 172. — simplex:
 S. 172. — universalis: S. 170 f. 178. 413.
- characteristica: S. 379. 420. 451 f. 454–456. 526. —
 Aleaumii: S. 379. — rationalis: S. 102. — realis:
 S. 170.
- charta: S. 555.
- chemia: S. 34. 50. 59. 203. 205. 207. 225. 230. 233.
 238. 240. 389. 397. 531.
- chiffra: S. 426.
- chimaera: S. 135. 438. 579.
- chorda: S. 167. 310. 445.
- chresis: S. 334.
- Christiani (Christianus, Christianismus): S. 149.
 204. 208. 222 f. 242. 271. 343. 348. 351. 367.
 369–371. 395. 444. 528.
- chroma: S. 202.
- chronometron: S. 445.
- chylus: S. 229.
- ciere: S. 94 f. 105.
- circinus: S. 483.
- circulatio (circulare): S. 23. 27. 32. 39. 43. 466. 553.
 — luminis: S. 5 f. 18. 26. — materiae: S. 16. 18.
 26. 54. 60 f. 70. — telluris: S. 25. — universalis:
 S. 27. 46.
- circulus: S. 10. 18. 31. 99. 139 f. 155. 167. 182. 235.
 278. 312 f. 371. 405. 408. 412. 414. 416–418.
 421 f. 424 f. 438. 440. 445. 447. 450. 463. 474. 492.
 494. 497–499. 502 f. 506. 568. — arcticus, antarc-
 ticus: S. 200. — eccentricus: S. 105. — imagina-
 rius: S. 105. — lunae: S. 201. — meridianus:
 S. 26. 31. 40. — parallelus aequatori (concentri-
 cus aequatoris): S. 5 f. 10 f. 14 f. 23 f. 26 f. 29. 32.

43. 50 f. 53. 69 f. 82. 97. 200. — perfectus: S. 492. 499. — planetae: S. 201. — telluris: S. 199. quadrans circuli: S. 406.
- circumcisio: S. 252.
- circumferentia: S. 5. 13. 17. 24. 69. — circuli: S. 167. 408.
- circumstantia: S. 120. 134. 145. 147 f. 150. 197. 356. 585. 664.
- cista Kircheriana: S. 204. 206.
- citatio: S. 620. 629.
- civile: S. 204. 245. 270 f. 425. 428. 593. 627.
- civilitas: S. 340.
- civis: S. 140. 247. 272. 304.
- civitas: S. 304. 528. 626.
- claritas (clarum): S. 118. 126–128. 137. 155. 174. 176. 214 f. 221. 276 f. 287. 317. 327. 330. 335 f. 363. 385. 404. 490. 506. 508 f. 514. 534. 579. 637. 640. 642. 646. 652. 665 f. — geometrica: S. 67.
- classis: S. 279.
- clementia: S. 340.
- clima: S. 201.
- coagulatio: S. 48. 53. 59.
- coalitio (coalescere): S. 278. 393.
- cochlea: S. 33. — cylindrica: S. 443.
- codex juris: S. 527.
- codicillus: S. 613.
- coelum (coeleste): S. 86. 105. 108. 111. 144. 183. 193. 200. 207 f. 219. 222. 224 f. 229. 233 f. 341. 363. 398. 426. 444.
- coena domini: S. 341.
- coenobium: S. 457.
- coetus: S. 592 f.
- coexistere: S. 484.
- coextensum: S. 526.
- cogere: S. 135. 364.
- cogitabilitas (cogitabile): S. 116. 462. 475.
- cogitare (cogitans): S. 116. 130. 135 f. 139. 141. 279. 306–308. 310. 397. 426. 447. 453. 462–465. 475. 491. 495. 504. 506. 509 f. 512–514. 516–520. 534. 553. 573. 587. 601. 638. 641 f. — clare: S. 335. — distincte: S. 67. 426. — expresse: S. 519. — se ipsum: S. 518. — simul: S. 462 f. 519.
- cogitatio (*Gedanke*): S. 67. 101. 118 f. 132. 139 f. 141. 155. 208. 214 f. 222. 236. 269. 306. 308. 313. 363. 385. 390. 393 f. 413. 431. 462–465. 474 f. 483. 499. 508 f. 513 f. 516–518. 520 f. 524. 532. 573. 575. 586–588. 625. 637 f. 640–642. 646 f. 649. 651 f. — absoluta: S. 518. — omnium: S. 520. — perfecta: S. 514. — postrema: S. 119. 138. 510.
- Vgl. *pensée*.
- cognatio (cognatus): S. 595 f.
- cognitio (*connaissance*): S. 139. 203. 243. 267. 276. 288. 295. 310. 313. 317 f. 320. 325. 351. 361. 363. 367. 385. 390. 393. 490. 521. 570. 623 f. 637. 666. 673. — adaequata, inadaequata: S. 224. 363. 586. — boni: S. 640. — clara: S. 665 f. — Dei: S. 269. 368. 667. — elementorum rei: S. 310. — indivisibilium: S. 101. — intuitiva: S. 385. — nostra: S. 228. — omnium rerum: S. 404. — per partes: S. 463. — perfecta, imperfecta: S. 404. 669. 671. — rerum: S. 173. 175. 206. — sensualis: S. 385.
- cognoscere (cognitum, *connaître*): S. 103. 117. 141. 207. 224. 234. 269. 275. 305. 309 f. 313. 315–318. 323–326. 367. 369. 390. 425. 436. 455. 463. 482. 503. 529. 586. 636 f. 642. 646. 668. 670 f. — clare, distincte: S. 404. *connaître évidemment*: S. 325. *connaître immédiatement*: S. 313. 316. *connaître par soi-même*: S. 316.
- cohabitatio: S. 618.
- cohaerentia: S. 537. 554 f. 585. — perceptionum: S. 511. — sensionum: S. 464.
- cohaesio (cohaerere): S. 5. 13. 17 f. 20 f. 28. 32 f. 37. 39–41. 43 f. 46. 52 f. 58. 61. 63. 65. 78–80. 82–85. 90. 92. 96. 167. 537. — per se: S. 13.
- collatio: S. 139. 337. 426.
- collectio: S. 520. 592. 596. 598. 612.
- collegium: S. 592 f. 627. facultas: S. 604.
- colligere: S. 47. 353. 457 f.
- collocatio: S. 484.
- colloquium: S. 530.
- color: S. 49. 74 f. 86. 88. 103. 227. 240. 300. 302. 305. 318–320. 324. 387. 404. 447. 483. 514. 518. 521. 524.
- coluri: S. 200.
- combinatio (combinatorium): S. 102. 139. 203 f. 207. 210. 412 f. 420. 422. 424. 428–431. 439. 441 f. 446. 523. 526.
- cometa: S. 226 f.
- comitas: S. 357.

- comitia: S. 592.
 commensurable: S. 299. 474. 496-499.
 commentatores: S. 223.
 commercium: S. 226. 510. 626.
 commiseratio: S. 197. 361.
 commissarius: S. 627. 629.
 commixtio: S. 49 f. 53.
 commodatarius: S. 617.
 commodatum: S. 597. 616 f.
 commoditas (commodum): S. 357 f. 361. 415. 446. 448. 455. 457. 639. 641. 644. 669. 672.
 commotio (commovere): S. 13. 19. 197. 309. 643. — sanguinis: S. 638. 648.
 communicatio (communicare): S. 169. 170. 205. 240.
 communio: S. 247. 336. 480. — sanctorum: S. 342.
 commutatio: S. 206. 333. 597. 615.
 comparatio: S. 139. 197. 207. 555.
 compatibilitas (compatibile): S. 396. 514. 572. 577-579. 581 f.
 compendium (compendiosum): S. 167. 178. 215. 332. 410. 414 f. 419. 426-431. 433. 435. 450. 456. 498 f.
 compensatio (compensare): S. 15. 38. 40. 57. 116. 124. 126. 130 f. 146. 330. 422. 480. 493. — conatum: S. 29.
 complacentia: S. 355.
 completum: S. 111. 174. 176. 400.
 complexio: S. 173-175.
 complicatio infinitorum: S. 408. — simplex idearum: S. 413.
 compositio (componere, compositum): S. 67. 158. 173-177. 198. 205. 214 f. 278-280. 309. 334. 393. 413. 422. 462 f. 466. 469 f. 473-475. 486. 489. 495. 518 f. 521. 527. 541. 545 f. 548. 554. 556 f. 559. 562 f. 572 f. 637. — conatum: S. 29. — continui: S. 67. 226. 449. 466. 475. 527. 548. 554. 556. — durationis: S. 280. — materiae: S. 474. — motuum: S. 110.
 compossibile: S. 120. 581.
 comprehendere: S. 139 f. 214. 236. 275. 309.
comprendre: S. 321.
 compressio (comprimere, compressum): S. 39 f. 44-47. 49. 52-64. 72. 495.
 conatus (conari): S. 13. 15-20. 22. 25 f. 28-32. 35. 37 f. 40. 44. 46. 48-52. 55-58. 60 f. 64 f. 70 f. 74. 76. 79-84. 90-96. 100. 121. 141 f. 158. 165. 215 f. 392 f. 473. 492 f. 500. 585. — centralis: S. 165 f. — circularis: S. 31. — cohaesionis: S. 82. — compositus: S. 18. — continuus: S. 92. — corporis: S. 17 f. 44. 83. — dividendi: S. 83. — divulsionis: S. 82. — impressus: S. 95. — luminis: S. 17. — materiae: S. 16. 26. — mundi: S. 33. — penetrationis: S. 21. — perpetuosus: S. 95. — pressio-num: S. 38. — rectilineus, curvilineus: S. 19. — restitutionis: S. 40. — separationis: S. 83.
 concedere: S. 505-507.
 concentratio: S. 117.
 conceptio: S. 477. 479.
 conceptus: S. 177. 219. 275-278. 583. — clarus, distinctus: S. 276 f. — communissimus: S. 175 f. — confusus: S. 277. — primus: S. 175. — purus, non purus: S. 277. — simplex: S. 277.
 concessio: S. 617.
 conchoeis: S. 418.
 conciliatio: S. 131 f. 140. 197.
 concipere: S. 177. 236. 275 f. 278. 312 f. 384 f. 464. 514. 532. 583. 671. — a priori: S. 583. — clare, distincte: S. 128. 182. 276. 317. 583. — per se, per alterum: S. 275-277. 385. 483. 514 f. 572-574. 580.
 conclusio: S. 150. 198. 436. 604 f. 628. 637. 669 f. — syllogismi: S. 333.
 concordantia (concordans): S. 3. 56.
 concretere: S. 29. 50. 52.
 concretum: S. 176 f. 335 f. — mathematicum: S. 182. — physicum: S. 183.
 concubitus: S. 626.
 concursus (concurrere): S. 30. 39. 53. 94. 99. 102. 111. 117. 408. 468. 490. 527. 530. — anguli: S. 99. — atomorum: S. 221. — conatum: S. 95. — corporum: S. 111. 157. — Dei, divinae gratiae: S. 149. 561. — gyrorum universalium: S. 29. — motuum: S. 50.
 concussio: S. 627.
 condensatio: S. 45. 158.
 conductio: S. 246. 603. 622.
 conditio: S. 531. 671. — humana: S. 303.
 conditio (*jur.*): S. 601.
 conditionale: S. 196.

- conditor: S. 146.
 conductio (conductitium): S. 605. 617.
 confessio: S. 620. 631. 662. — philosophi: S. 116.
 configuratio: S. 130.
 confiscatio: S. 623.
 confusio (confundere, confusum): S. 34. 124. 220.
 277. 307 f. 322. 390. 393. 524. 643. 654. 663. 665.
 confutatio: S. 198.
 congelatio: S. 52.
 conglomeratio: S. 58.
 congressio (congressus): S. 300 f. 308.
 congruentia (congruere, congruum): S. 56. 91 f.
 194. 313. 411. 482. 508. 511 f. 564. 585.
 conjectura (conjectatio): S. 155. 235. 426. 442. 445.
 451. 531.
 conjugatio: S. 194. 197. 206. 334.
 conjugium: S. 233. 243. 336. 618.
 conjunctio (conjungere): S. 48. 148. 194. 197 f. 224.
 306. 462 f. 506. 518. 521.
 conjunctivum: S. 194.
 connatum, receptum: S. 131.
 connexio (connexum): S. 75. 132. 166. 334 f. 393.
 490. 514 f. 525. — corporum: S. 525. — definitio-
 num: S. 462. — necessaria: S. 334.
 consanguinitas: S. 595.
 conscientia (conscium): S. 116. 120. 134. 138. 141.
 241. 276. 334. 353. 355 f. 361. 362 f. 499. 507. 518.
 528. 586. 641. 643. — per se: S. 513. liber con-
 scientiae: S. 207.
 consensus (consentire), dissensus: S. 146. 149. 246 f.
 503. 508. 511 f. 570. 593. 608. 615. 622. consensus
 animi: S. 252.
 consentaneum: S. 526.
 consequens: S. 197. 337 f.
 consequentia (consequi, sequi): S. 123–125. 127.
 129. 368. 435. 586. 600 f. — contradictoria:
 S. 551. — ex phaenomenis: S. 3. 37. — necessa-
 ria, probabilis: S. 464.
 conservatio: S. 10. 31. 85. 93. 185. 214. 329. 393.
 400. 465. 468. 493 f. 568. — quantitatis motus:
 S. 215 f. 466–469. 493. — — materiae: S. 469.
 conservare se ipsum: S. 465.
 considerare (consideratio): S. 174. 289. — per se,
 per alia: S. 290. 294.
 consignatio voluntatis: S. 233.
 consilium: S. 638. 647. — Dei: S. 367. 477. — hu-
 manum: S. 601.
 consistentia: S. 32. 49. 59. 62. 94–96. 527.
 consistere: S. 110. 129. 304. 561. — in se (per se):
 S. 304. 638. 648.
 consociatio: S. 618.
 consolatio: S. 225.
 consonantia: S. 117. 122. 126. 146. 292.
 consortium: S. 592. 618.
 conspiratio: S. 358.
 constantia (constare): S. 231. 345. 358.
 Constantinopolis: S. 242.
 constitutio (constituere): S. 463 f. 503. 515. 530.
 constitutum (constituta): S. 615 f. — possessorium:
 S. 621.
 constructio (construere): S. 406. 414–419. 421. 430.
 439. — geometrica: S. 102. 414. 419. 421. — pro-
 blematum: S. 102. 415 f. 418. 421. 448. — — so-
 lidorum: S. 414. — simplicissima: S. 448. — uni-
 versalis: S. 415.
 consubstantiatio corporum: S. 159.
 consuetudo (*Gewohnheit*): S. 155. 290. 356. 379.
 449. 639 f. 648 f. 662.
 consultatio: S. 142. 224.
 consultor: S. 628.
 contactus: S. 157. 393. 537. 541. 545. 553. 559.
 contagium: S. 65.
 contemplatio (contemplari): S. 122. 143. 156. 213.
 222 f. 234. 294. 447 f. 667. — Dei (divina), me-
 taphysica: S. 117. 225. 449. 666.
 contemplativum: S. 222 f.
 contemptio (contemptus): S. 142. 149.
 contentio (contendere, contentus): S. 140–142. 146.
 202. 286. 358. 476 f. 516. 636. 643 f. 664. 667 f.
contepas: S. 409.
 contestatio litis: S. 631.
 contiguum (contiguitas): S. 5. 8. 13. 22 f. 60. 74–78.
 80. 85. 94 f. 110. 474. 537. 557. 559. 563 f. 566. —
 mediate, immediate: S. 74 f.
 continentia: S. 357 f.
 continere (contentum): S. 71. 370. 572 f. 587. — ex-
 presse (formaliter), virtute: S. 576.
 contingens (contingentia): S. 125. 127. 129. 278.
 365. 574. — futurum: S. 236.
 contingere: S. 16. 19. 596. — immediate: S. 19.

- continuatio (continuare, continuatum): S. 25. 44. 51. 58. 72. 74 f. 77 f. 400. 422. 486. 517. 546. 555. 567 f. 588. — in infinitum: S. 66.
- continuum (continuitas): S. 8. 13 f. 19. 25. 28 f. 36. 38. 40. 45. 57 f. 61 f. 65–67. 70 f. 75. 77 f. 81. 94–96. 98 f. 146. 157. 168. 214. 226. 279 f. 322. 391 f. 403. 408. 449. 465 f. 470. 473–475. 477. 480. 484. 486. 493–495. 500. 502 f. 512. 518–521. 527. 529. 537. 539. 541–544. 546–548. 553–556. 558 f. 562–564. 567 f. — infinitum: S. 470.
- contractio (contrahere): S. 171. 421. 456. 469. 480.
- contractus (contrahere, contrahentes): S. 224. 247. 533. 615 f. 619. 627. — bonae fidei: S. 619. — consociationis: S. 618. — emphyteuticus: S. 618. — mandati: S. 618. — nominatus, innominatus: S. 615 f. 621 f. — personalis: S. 617. — realis: S. 617 f. — stricti juris: S. 597. 619.
- contradictio (contradictorium): S. 126 f. 134. 138. 168. 236. 276. 280. 435. 463 f. 472. 551. 563. 572. 579. 583.
- contrapositio: S. 124.
- contrarium: S. 128. 131. 134. 141 f. 197. 287. 294 f. 335. 337. 435.
- controversia: S. 153. 303.
- contumacia: S. 629.
- contumelia: S. 624.
- conus (conicum): S. 182. 415–418. 423. 425. 430. 440. sectio conica (coni): S. 415–418. 421. 448.
- convenientia: S. 174. 289. 302. 330. 426. 566.
- conventio: S. 505. 613–618. 629.
- conventus: S. 592.
- conversatio: S. 222. 667. 672.
- conversio per contrapositionem: S. 124. — proloquiorum (enuntiationum): S. 196.
- conversio (conversus): S. 105. 119 f. 144. 625.
- convertibile: S. 334. 338. 396.
- convictio (convincere): S. 397. 505. 507.
- convivium: S. 345 f. 349.
- copula: S. 505.
- copulatio verborum: S. 198.
- cor: S. 62. 233. 297.
- corollarium: S. 224. 577.
- corporalitas: S. 215.
- corporeitas: S. 483.
- corpus (corporeum): S. 4–12. 14–35. 37–51. 53–63. 65–68. 70–72. 74–92. 94–97. 99–104. 106–111. 119 f. 133. 138. 141 f. 147 f. 157–159. 166. 176. 182. 198. 207. 215–217. 220–227. 230. 234. 237–240. 244. 246 f. 278. 281. 286 f. 289–292. 295. 305 f. 313. 315. 318. 325. 332. 337. 343–345. 347–349. 351. 354–356. 358–360. 362. 365. 367. 371. 384 f. 388. 391–393. 395. 400. 422. 441. 443. 447 f. 450. 452. 454–456. 466–471. 473. 475. 477–480. 482. 484. 490. 492–495. 501. 509–514. 517 f. 521 f. 525–527. 530. 532. 534. 541–547. 553–557. 559–562. 565–567. 569. 584 f. 587 f. 593. 597. 606 f. 609. 612. 619. 623. 631. 637 f. 640 f. 643. — agens, patiens: S. 77. 79. 85. — angeli: S. 220. — caducum: S. 289. 641. — Christi: S. 240. 369. — coeleste: S. 105. — contiguum, discontiguum: S. 75 f. 85. 94 f. 110. — continuum: S. 77. 94–96. 495. 518. — exiguum: S. 20. 44. 70. 524. 565. — finitum: S. 217. — homogoneum, heterogoneum: S. 42. 45–47. 71. — humanum: S. 87. 103. 174. 240. 366. 478. — incorruptibile, indestruibile: S. 510. 521. — insecabile: S. 393. 524 f. — lucidum: S. 15 f. 86. — mundanum: S. 33 f. 38. 105. 525. — mundi: S. 45. 75 f. 85. 87. 91. 93. 474. — primitivum: S. 95. 585. — sanum: S. 252. — sensibile, insensibile: S. 25. 28. 32. 40. 43 f. 52. 62. 71. 74–76. 78. 83. 85–87. 89. 91. 183. 366. — sibi relictum: S. 79. — subtile (subtilissimum): S. 45. 89. — turbans: S. 22. 26 f. 35. 43. 46 f. 51. 70. 75. 295. 447. 453. corpora inter se continuata: S. 75.
- corpus (*jur.*): S. 593. — delicti: S. 631.
- Corpus juris civilis: S. 203 f.
- De administratione rerum ad civitates pertinentium (Dig. 50, 8), l. 2 § 7: S. 601.
- De conditionibus institutionem (Dig. 28, 7), l. 15: § 592.
- De constituta pecunia (Dig. 13, 5): S. 616.
- De diversis regulis juris antiqui (Dig. 50, 17), reg. 174 pr.: S. 137.
- De ingenuis manumissis (Cod. 7, 14), l. 5 (l. diffamari): S. 620.
- De muneribus et honoribus (Dig. 50, 4): S. 606.
- Quando liceat sine iudice unicuique vindicare se vel publicam devotionem (Cod. 3, 27), l. 1: S. 244.

- De Salviano interdicto (Dig. 43, 33): S. 621.
 Ad senatusconsultum Vellejanum (Dig. 16, 1. Cod. 4, 29): S. 616.
 De servitutibus (Inst. 2, 3): S. 611.
 Unde vi (Cod. 8, 4): S. 621.
 Uti possidetis (Dig. 43, 17), l. 1 § 4: S. 621.
 De utrobi (Dig. 43, 31): S. 621.
 De verborum significationibus (Dig. 50, 16): S. 599.
- Corpus juris canonici: S. 204.
 Redintegranda (Decr. Grat. II, c. 3, qu. 1, cap. 3 u. 4): S. 621.
- corpusculum (corpusculare): S. 16. 32. 52. 229. 346. 560 f. 566.
 correlatum: S. 336.
 correspondance: S. 320.
 correspondere: S. 205.
 corruptio (corruptibile): S. 240. 293. 317. 532.
 cortex: S. 39 f. 50. 61 f. 478.
 coutûmes: S. 673.
 crassum (crassities): S. 17 f. 24–27. 29. 42. 45–47. 49. 70. 166. 296.
 créance, croyance: S. 330. 667.
 creatio (creare): S. 117. 124. 207. 213. 220. 224. 226. 512. 558. 567 f. 570. 584. 605. — ex nihilo: S. 570. — mentium: S. 524. — moralis: S. 605. — perpetua: S. 568.
 creator: S. 207. 560.
 creatura: S. 121. 136. 139. 143. 158. 214 f. 220. 223. 226. 232. 268. 356. 359. 385. 501. 512. 516. 561. 584. — alterius mundi: S. 475. — corporea, incorporea: S. 501. numerus infinitus creaturarum: S. 474. 501. 565.
 credere: S. 119. 132 f. 146. 236. 268 f. 325. 329 f. 476.
 creditum: S. 617.
 crescere: S. 23. 28. 36. 38. 139. 300 f. 403. 477. 498. 503. 510. 521. 523. 538.
 crimen: S. 140. 150. 242. 623. 626 f. — albi corrupti: S. 626. — falsi: S. 601. 623. — laesae majestatis: S. 626. — perduellionis: S. 247. 626. — repetundarum: S. 150. 626.
 criterium: S. 225.
 critica: S. 223.
 crocodilum: S. 238.
 crudelitas: S. 119. 143. 354.
 cryptography: S. 231. 426.
 crystallisatio (crystallinum): S. 238. 479.
 cubus: S. 24. 33. 168. 182. 199. 467.
 culpa (culposum): S. 143. 148. 243. 245. 247. 361. 601. 616. 623. 632.
 cultus: S. 249–251. 269. 272 f. — Dei, numinis: S. 530. 569. — ingenii: S. 453. — vitae: S. 155.
 cupiditas: S. 290. 354 f. 362. 368. 640 f.
 cuprum: S. 239.
 cur: S. 118. 135 f.
 cura (curare, curatio): S. 118. 243. 246. 286. 295. 345. 569 f. 643.
 curator: S. 561. 607.
 curiositas: S. 118.
 curva (curvilineum): S. 19 f. 68. 199. 216. 406. 418. 445 f. 483. 489. 492. 494. 552. — analytica: S. 552.
 cycloeis: S. 445.
 cylindrus (cylindricum): S. 24. 53. 183. 440. 443. 467.
 daemones: S. 143. 212. 219. 223. 251. 295.
 Dänemark: S. 388.
 damnatio (condemnatio, damnare, damnatus): S. 117–120. 125 f. 129 f. 136–140. 142 f. 145. 148 f. 220. 233. 244. 336. 476. 604 f. 631.
 damnum (damnosum): S. 126. 130. 245 f. 290. 599. 601. 616. 626 f. 631 f. — irreparabile: S. 631.
 dare (datio, datum): S. 120. 418. 451 f. 601. 608. 610.
 debere (debitum, debitor): S. 127. 246. 533.
 decalogus: S. 257. 341.
 deceptio (decipere): S. 134. 219. 301. 354. 462. 545. 624. 638.
 declaratio (declarare): S. 301. 334. 506. 592. 609. 628 f. 631.
 declarativum: S. 196.
 declinatio (declinare): S. 15. — magnetica: S. 34. 36 f. 71.
 declinatio (gramm.): S. 194. 206. 334.
 decrescere (decrementum): S. 14. 23. 61. 66. 68. 93. 300. 503. 538. — in aeternum, ab aeterno: S. 67 f. 93.
 decretum (decernere): S. 121. 129 f. 641 f. — Dei: S. 222 f. 250. 269. 642. — fidei: S. 158.

- decus (decorum): S. 242 f. 357. 365.
 dedecus: S. 117. 144. 242. 365.
 dedicativum: S. 196.
 deditio noxae: S. 245.
 deducere: S. 33. 173. 205. 456.
 defectus: S. 32. 59 f. 64. 225. 463 f. 601. — bonae voluntatis: S. 463. 623 f. — naturae: S. 334. 514.
 defensio (defendere): S. 231. 244.
 definibile, indefinibile: S. 275. 436. 509. 575. 577 f.
 definitio (definire): S. 125. 127 f. 133. 155 f. 173. 195. 197. 216. 275–277. 309. 311. 331. 335 f. 337 f. 410. 421. 435 f. 452. 462 f. 477. 482 f. 505–509. 573. 575 f. 592. 670. — figurae: S. 334. — geometrica: S. 167. — imperfecta: S. 336. — via contrarii, divisionis, notionis: S. 335.
 definitum: S. 133. 331. 335. 505 f. 509.
 deformatum (deforme): S. 104. 355.
 defunctus: S. 286. 594. 598. 613. 622.
 delatio (delator): S. 626.
 delectatio (delectare, delectabile): S. 116 f. 124. 127. 130–132. 139. 142. 227. 338.
 delegare: S. 627 f.
 deliberatio: S. 136. 138. 141. 145. 150. 245. 360.
 delineatio (delineare): S. 334. 443. 462 f. 532. — nostratum, Chinensium: S. 443.
 delirium: S. 330.
 demeritum: S. 482.
 democratia: S. 271.
 demonstratio (demonstrare, demonstrativum): S. 118. 139. 155 f. 213. 216. 235 f. 276 f. 312. 326. 350. 367. 390. 396. 411–413. 422. 431. 433. 435 f. 438. 440. 447–449. 454 f. 457. 462 f. 468. 483. 504 f. 507. 509. 514. 569. 572–580. 583 f. 586. 637. 665. 671. — a priori, a posteriori: S. 146. — arbitraria: S. 411 f. 483. — axiomatum: S. 432. — casualis (per casum): S. 411 f. — creatoris: S. 560. — enumeratione casuum: S. 396. — existentiae Dei: S. 118. 120. 124. 156. 282. 395. 472. 510. 572. 575–579. — in moralibus: S. 350. — moraliter certa: S. 226. — per accidens: S. 411. — per calculum (ex dato casu): S. 411. — perfecta: S. 504. 584. demonstrare geometricè: S. 472. demonstrare per synthesin: S. 415. demonstrationes catholicae: S. 527.
 denominatio: S. 68. 294. 523.
 densitas (densatio): S. 18. 25. 54. 57. 60. 63 f. 441.
 dependentia: S. 226. 642. 652.
déplaisir: S. 330.
 depositum (depositarius): S. 357. 617. 629.
 depravatio: S. 147.
 deprecatio: S. 143 f.
 reprehensio: S. 243.
 deprimere: S. 22. 24–28. 44. 47. 51. 54. 61 f. 70. 72.
 derelictio: S. 612.
 derivatio (derivare): S. 34. 215.
 descensus (descendere): S. 23–25. 27. 47. 68. 111. 422. 443. 445.
 descriptio (describere): S. 336. 414. 418.
 desiderium (desiderare): S. 140. 355. 382. 640 f.
 desidia: S. 242.
 designare (designabile): S. 140. 147. 434. 496. 517. 521. 543. 553.
 desinere: S. 512. 535 f. 539. 559. 567. 584.
 desperatio (desperatus): S. 118–120. 138. 143. 145. 355.
 destinare: S. 361. 477.
 destructio (destruere): S. 92. 158 f. 215 f. 221. 226. 278. 366. 392 f. 422. 509. 521. 559. 567.
 detectio naturae: S. 228. 413.
 detentio (detentor): S. 607 f. 612. 617.
 determinatio (determinare, determinatum): S. 31. 68. 109 f. 126 f. 137. 147. 216. 236 f. 239. 270. 276. 278–281. 283. 361. 367. 384 f. 408. 410. 418. 428. 444. 451. 456. 467. 502. 520. 527. 538. 552. 555. 582. 584 f. 588. 641. — voluntatis: S. 150. 324 f. 359. 638. determinare ad existendum: S. 282.
 detractio: S. 333. 539 f.
 detrimentum: S. 530.
 Deus: S. 56. 67. 101. 116–132. 134 f. 137–153. 155–158. 173. 190. 199. 204. 206–208. 211 f. 214–216. 219–226. 228. 231–234. 236–238. 240. 242–244. 248–258. 264 f. 267. 269–274. 276. 282. 284 f. 295. 313. 316. 318–320. 333 f. 336. 338. 341 f. 345. 353 f. 356 f. 359 f. 362–371. 381 f. 384 f. 391 f. 396. 398–400. 404. 448 f. 457. 461–463. 465 f. 474–477. 480. 494. 501 f. 507 f. 510. 512–516. 518–521. 523 f. 526 f. 552. 560 f. 567–569. 581 f. 584. 588. 592. 599 f. 624 f. 641 f. 650. 652 f. 658 f. 661. 664. 666 f. — Deorum:

- S. 249. descensus Dei: S. 366. Dii: S. 121. 123. 190–193. 196. 200–202. 232. 249 f. 265. 273. 285 f. 290. 293. 301. 345. 347 f. 359. 363. 484. 610. filius Dei: S. 144. 341. 370. 383. nomen Dei: S. 251. Spiritus Sanctus: S. 149. 270. 342. 382. Vgl. autor peccati, fautor peccati, autor rerum *devoir*: S. 666 f. — *naturel, de convenance*: S. 330. devotio: S. 231–233. 272. 355. dextrum, sinistrum: S. 26. 365. diabolus: S. 117. 131. 143. 209. 220. 232. 252. 341. 381. 398. diagonalis: S. 469. 498. 502. 549. dialectica (dialecticum): S. 195 f. 298. 449. dialogus: S. 398 f. 529. 533. 582. diameter: S. 23 f. 122. 465. 474. 492. 497. diametri universi: S. 465. diarium: S. 335. 426. — nauticum: S. 36. dic cur hic: S. 135 f. dicatio (dicare): S. 610. dichotomia: S. 174. 176. 672. dicta: S. 341 f. dictio (dicere): S. 134. 195 f. 198. 206. 333. dictionarium: S. 430. *Dienst (dienen)*: S. 648. 658. 661. dies: S. 200. 484. 601. — incertus: S. 601. — iudicii: S. 220. 222. 234. differentia (differre): S. 147. 175 f. 195. 197. 240. 310 f. 327. 335. 338. 396. 434. 477. 486. 491. 511. 514. 539. 573. — cogitationum: S. 313. 518. 521. — imperfecta: S. 336. — realis: S. 44. 573. — specifica: S. 336. differre accidenti: S. 237. differre modo: S. 573. differre solo numero: S. 147. 396. differre specie: S. 396. difficultas (difficile): S. 327. 427. 431. 456. 637. 671 f. difformitas: S. 43. 47. 52. 60. 79. 85. 150 f. 499. 564 f. diffundere: S. 77. dignitas (dignum): S. 197. 355. 368. 384. 602. 626. dijudicatio (dijudicare): S. 170. 195 f. dilatio (dilatare): S. 40. 46. 58–60. 63 f. dilatio (*jur.*): S. 629. dilemma: S. 196. diligentia: S. 358. 601. dimensio: S. 55. 282. 430. 446. 552. — quarta: S. 438. diminutio (diminuere): S. 8. 13. 36. 58. 68. 93. 99. 408. 466. 468–470. 521. — capitis: S. 593. Vgl. decrescere (decrementum) *Ding*: S. 646. 648. 650. 653. 660. *vollkommenstes Ding*: S. 652. *äußeres Ding*: S. 656. 662. directio: S. 107. 109. 315. 493. 525. — absoluta: S. 107. — magnetica: S. 35. 38. 92. — rectilinea: S. 585. discere: S. 194. 204. 206 f. 288. 292. 298 f. 307. 310. 333 f. 394. 454. 646 f. 650. 657. discernere: S. 147. 276. 311. disciplina: S. 193. 334–336. 602 f. 604. — militaris: S. 528. — Peripatetica: S. 209. — Scholastica: S. 209. discipuli Jesu Christi: S. 366 f. 369 f. 384. discontinuatio (discontinuitas): S. 45. 47. discordantia: S. 122. 126. discretum: S. 473 f. 520. 539. discrimen (discriminatio, discriminare): S. 118. 144. 147 f. 464. 567. discursus: S. 175. 642. discussio (discutere): S. 24. disjicere: S. 32. 37. 39. 46. 51 f. 60. 63. disjunctivum: S. 196. dispendium vitae: S. 242. dispensatorium: S. 125. dispersio (dispergere): S. 43. 46 f. 52. 60. 62. 64. 585. displicere: S. 141 f. 227. displosio (displosum): S. 59–62. 64. 72. 158. 480. disponere (dispositio): S. 120. 132. 197 f. 233. 237. 240. 330. 514. 518. 600 f. 605. 613. 637. 643. disputare (disputatio, disputator): S. 130. 197. 303. 475. 627. 629. dissentaneum: S. 338. dissertatio: S. 130. 156. dissipare (dissipatio): S. 46. 50. 52. 174. 473. dissolutio (dissolvere): S. 29. 48. 53. 58. 61. 70. 72. 119. 295. 393. 447. 453. 474. 479. 525. 555. 585. dissonantia: S. 117. 122. 124. 126. 130 f. 146. 292. distare (distantia): S. 94. 103 f. 135. 206. 216. 229. 234. 240. 471. 484 f. 494 f. 511. 537. 584. distinctio (distinguere): S. 117. 123. 127. 148. 155 f. 168. 174. 279. 672. distinctum: S. 67. 78. 118. 124. 128. 139. 174 f. 177. 182. 215. 221. 276–278. 280. 308. 322. 336. 363.

385. 399. 404. 426. 475. 483. 492. 499. 508 f. 514. 548. 573. 579. 583. 637. 646. 652. 668.
- distractio: S. 356. 614.
- distribuere: S. 48–50. 60. 122.
- distributio: S. 46. 49. 64. 336 f. 468. 671 f. — notio- nis: S. 175. — perfecta, imperfecta: S. 336 f. — primaria, secundaria: S. 337. — realis, verbalis: S. 336.
- ditio: S. 595.
- diversitas (diversum): S. 57. 103. 116. 122 f. 146–148. 276. 301. 305 f. 313. 462. 522–524. 546. 575. — identitate compensata: S. 57.
- divinatio (divinare): S. 440.
- divinitas (divinum): S. 193. 203 f. 207–209. 213. 219. 225. 238. 244. 251. 267. 271. 289 f. 350. 356. 361. 366. 381. 391 f. 449. 571. 642.
- divisio (dividere, divisum, divisibilitas): S. 25. 57. 82 f. 98 f. 110. 121. 146. 173. 176. 195. 214 f. 236. 276. 278–280. 293 f. 334. 385. 391. 473 f. 480. 484. 486 f. 494. 496. 503. 513. 515. 524. 548 f. 553–555. 564–566. 585. — in infinitum (sine fi- ne), in minima: S. 57. 99. 236. 278. 392. 474 f. 492. 494. 513. 554 f. 565.
- divisio (*math.*): S. 405 f. 413. 419. 425. 432. — per binomia: S. 405.
- divisio (*log.*): S. 174–176. 335–337. — generum: S. 174.
- divisor: S. 405. 413.
- divitiae (dives): S. 233 f. 330. 539. 656. 660.
- divulsio: S. 21. 75. 82.
- divulsio (*math.*): S. 413.
- docere: S. 174. 206 f. 219. 299. 309. 337 f. 341. 369. 413. 529.
- doctor: S. 267.
- doctrina: S. 149. 367. — Cabalae: S. 363. — Chri- stiana, Ecclesiae, Evangelii: S. 363. 366 f. 369 f. — Lulliana: S. 204. — Scholae: S. 156.
- dogma: S. 156. 226. 242. 353.
- dolor (dolere): S. 63. 119. 127. 130. 138 f. 141–143. 145. 222. 227. 246. 286. 290. 297. 320. 345. 358. 361. 368. 390. 462. 516. 518. 642.
- dolus: S. 358. 616. 623 f. 629 f.
- domicilium: S. 628. 639. 648.
- dominium: S. 34. 269. 600. 603. 606. 608–611. 619 f. 629. — quiritarium: S. 609. semidominium: S. 606.
- dominus: S. 272. 285 f. 594. 599. 602. 608 f. 612. 617. 619 f. 625.
- donatio (donum): S. 232. 234. 354. 361. 613. 615.
- dos, dotalitium: S. 192 f. 201. 600.
- droning*: S. 388.
- dubium (dubitare, dubitatio): S. 140. 145. 155. 212–214. 236. 294. 312. 355. 431. 457. 546. 556. 617. 623. 637. 639.
- duo (duitas): S. 294 f.
- duplicatio: S. 630.
- duratio (durare): S. 31. 93. 215. 221 f. 240. 277–281. 315 f. 392. 483 f. 513 f. 518. 520 f. 542. 558. 565. 568. — ab aeterno, in aeternum: S. 66. 68. 93.
- δυνάστης*: S. 232.
- ebrietas: S. 136. 197.
- eccentricismus (eccentricitas): S. 15. 19. 21. 38.
- ecclesia (ecclesiasticus): S. 149. 159. 208. 219. 230. 363. 370. 457. 624. 673. — primitiva: S. 219. — vera: S. 527. *réforme de l'église*: S. 399.
- echo: S. 230.
- eclipsis: S. 230. 240. 444. 464.
- écoles de peintres*: S. 394.
- edere: S. 609. 612.
- edictum: S. 592. 616. 629.
- Edomitae: S. 256.
- educatio (educare, educator): S. 136 f. 272. 296. 304. 310. 356. 528. 602. 607. 618.
- effectio: S. 100.
- effectus: S. 3. 30. 44. 49. 56. 72. 80. 83. 89. 110 f. 129. 146. 165. 187. 197. 223. 320. 323. 328–330. 336–338. 370. 400. 413. 427. 429 f. 456. 474. 490 f. 493. 510 f. 514. 570. 584.
- efficacia: S. 137. 141.
- efficere: S. 88. 96. 123. 132. 336 f. 428. 524. 529. 566.
- effigies: S. 307 f.
- effort*: S. 4. 7 f. 322. 324.
- ego: S. 126. 275 f. 462.
- Eigenschaft*: S. 652.
- Einbildung*: S. 648. 654. 658.
- Elamitae: S. 251.
- elastica: S. 413.
- elasticum: S. 25. 29. 37–40. 49. 54. 58. 61. 68. 72. 409. 530.
- elater (elaterium): S. 26. 28. 47. 51. 58. 62. 71. 216. 409. 442. 446. 468.

- electoria: S. 592.
 electricum: S. 237.
 eleemosyna: S. 245. 342.
 elegantia: S. 262. 414 f. 417 f. 420-422. 424 f.
 elementa: S. 33. 52. 155. 174. 228. 309 f. 404. 411.
 438. 446. 504. 521. 530. 585. 591. — secunda:
 S. 33.
 elenchi sophistici: S. 196.
 eligere (electio, delectus): S. 31. 117. 119. 124. 127.
 133. 135. 145. 223. 249. 251 f. 272 f. 294. 332. 364.
 370. 420. 425. 466. 472. 475. 509. 535. 560. 568.
 eliminare: S. 117. 124. 405 f.
 ellipsis: S. 128 f. 416. 425.
 elocutio (eloquentia): S. 195-198. 206. 454.
email: S. 230.
 emanare: S. 16. 365.
 emblema: S. 335.
 embryo: S. 238.
 emendare (emendatio): S. 141-143. 528.
émotion: S. 330.
empfinden: S. 650. 652 f. 659 f. 662.
Empfindlichkeit: S. 659.
 emphyteusis (emphyteuticus): S. 617 f.
 empiricum: S. 448. 452. 455.
 emtio, venditio: S. 597. 606. 617 f.
 endoxon: S. 143.
ἐνέργεια: S. 240.
énontiation: S. 331.
 ens: S. 175 f. 182. 299. 317. 328. 336. 384. 395. 463.
 474 f. 495. 499 f. 510. 519. 541. 572. 577. 579.
 582-584. 588. — a se: S. 120. 123. 132. 276. 582 f.
 — absolute infinitum: S. 236. 276. 384. — agens,
 patiens: S. 182. — astrale: S. 230. — cogitans:
 S. 319 f. 475. — collectivum: S. 336. — comple-
 tum, incompletum: S. 176. 400. — contiguum:
 S. 473. — discretum, continuum: S. 473 f. — fic-
 titium, fictum, imaginarium: S. 279 f. 492. 498 f.
 — generale: S. 494. — necessarium: S. 275. 472.
 475. 572. 576. 583. 587. — omnia habens attri-
 buta affirmativa: S. 396. 572. 576. — omnipo-
 tens, omnisciens: S. 133. 475. — per aggregatio-
 nem: S. 519. 521. — per se (vere unum), per ac-
 cidens: S. 279. 391. — per se subsistens: S. 384.
 — perfectissimum: S. 475. 511. 521. 571 f. 574.
 576-579. 641 f. 650. 652. 658. 660. — persistens:
 S. 182. — primum: S. 283. — rationis: S. 279.
 611. — reale: S. 279. 495. — simplex, composi-
 tum: S. 176. — summum: S. 249. — supremum:
 S. 269. numerus entium possibilium: S. 553.
 entelecheia: S. 191.
entendre (*entendement*): S. 321. 324 f. 328. — *né-
 gativement*: S. 320 f.
 enthusiasmus: S. 353. 356 f. 359.
 entitas: S. 282.
 enumerare (enumeratio): S. 133. 279. 299. 310. 396.
 672.
 enuntiatio: S. 167. 196. 309. 396 f. 489. 498 f. 504.
 575. 600 f. — affirmativa, negativa: S. 196.
 epanorthosis: S. 342.
 ephemerides: S. 444.
 epistola: S. 351. — Dei: S. 231.
 Equus Caligulae: S. 242.
Erfahrung (*erfahren*): S. 651. 653.
erfinden: S. 645 f. 657.
Erkenntnis (*erkennen*): S. 645-648. 651-653. 656 f.
 659-661.
 error (errare): S. 25. 120. 125. 131. 135 f. 144. 214.
 228. 292. 295. 307-309. 324 f. 335. 352. 355. 367.
 434. 462. 503. 534. 601. 623 f. 638. 643 f. 647.
 659 f. — imaginationis: S. 356.
 eruditus (eruditio): S. 334. 351. 644.
esprit: S. 232. 312. 316. 319 f. 323. 325. 454. 663.
 667. 669. 671 f.
essai: S. 667.
 esse: S. 56. 118. 120 f. 127 f. 132 f. 135. 141. 145 f.
 173. 269. 277. 282. 294. 300 f. 303. 305 f. 309.
 315 f. 319-321. 354. 392. 466. 468. 483. 505. 509.
 512. 514. 520. 572. 584. 587. 641 f. — harmoni-
 cum: S. 474. — in aliquo: S. 470. — in Deo:
 S. 370. — in loco, spatio: S. 57. 84. 158. 465. 470.
 557. 585. — in mente, extra: S. 312 f. 315-318.
 323. 499. — in se: S. 275. — in subjecto: S. 572.
 575. 577-579. — per se, per accidens: S. 289. 294.
 300. 484. 514. percipi posse: S. 466.
 essentia: S. 128. 139. 150. 269. 275-278. 282. 286.
 288 f. 294. 310. 316 f. 326. 336. 363. 365. 370. 391.
 463 f. 472 f. 510. 518-521. 523. 572-574. 579.
 582 f. 586. 588. 593 f. — aeterna, infinita: S. 276.
 — Dei: S. 124. 139. 514.
 essentielle: S. 176. 276. 328. 334. 363. 583.

- ethica: S. 337–339. 353. 357. 527. 637. 646.
 ethnicus (ethnici): S. 217. 219. 246. 341. 353.
 ἠθος, πάθος: S. 197.
 etymologia: S. 195. 197. 673.
 eucharistia: S. 157 f. 479.
 eudoxia: S. 242.
 euphonia: S. 177.
 Euphrates: S. 199.
 εὐφροσύνη: S. 361.
 Europa (Europaeus): S. 36. 199. 367.
 evanescere: S. 14 f. 21. 31. 66. 68. 88. 93.
 eventus (evenire): S. 87. 94. 142. 146. 640 f. 663.
 671.
 evidens (evidentia): S. 213 f. 325–327.
 exaltatio corporum: S. 527.
 excellentia: S. 233. 244.
 exceptio: S. 609. 613. 619. 630.
 excitare: S. 64. 240. 287. 292. 339–341.
 exclusio: S. 410. 432. 472. 502. 572.
 excogitare: S. 289.
 excubiae: S. 606.
 excusatio (excusare, excusabile): S. 135. 138. 245.
 362. 367.
 executio: S. 242. 627.
 exemplum: S. 149. 185. 281. 291. 302. 320 f. 334.
 336. 364. 366. 408. 422. 639. 648. 666. — sacrum,
 profanum: S. 335. 341.
 exercitium (exercitatio): S. 206. 222. 290. 299. 332.
 349. 362 f. 637. 640. 643. 665 f. 669. 672. — vir-
 tutum: S. 455.
 exhalatio: S. 233.
 exhaurire (exhaustum): S. 44. 48 f. 59. 62.
 exiguitas (exiguum): S. 20. 44. 55 f. 61–63. 70. 236 f.
 240. 303. 470. 474. 496. 499. 524. 543 f. 553. 555.
 565. 569.
 existentia: S. 56. 84. 100. 123 f. 127–130. 132 f. 137.
 148. 158. 185. 275–279. 282. 313. 324. 370. 396.
 463 f. 472. 474. 479. 508. 511. 513. 518. 520. 524.
 541 f. 545–547. 555. 573. 576 f. 579. 581–583.
 585. 587 f. 612. 641 f. 652. — absoluta, necessa-
 ria, per se: S. 127. 396. 517. — Dei: S. 67. 118.
 120. 122–125. 127–129. 131. 134. 156. 282. 365.
 472. 510. 526. 572. 575–579. 642. — realis: S. 329.
 non-existentia: S. 130.
 existere: S. 3. 56. 101. 118. 122 f. 125 f. 128. 130.
 132 f. 146. 158. 207. 249. 275. 277 f. 281–283.
 287 f. 290. 302. 308. 316. 324. 365. 384 f. 392.
 395 f. 464. 472–475. 484. 495. 509. 511. 518. 520.
 535. 538. 545. 556 f. 559. 562 f. 565. 567. 569. 572.
 574. 576–579. 581–584. 587 f. 601. — actu:
 S. 120. 123. 583. — incipere, cessare: S. 148. 559.
 567. — per essentiam: S. 583. — simul: S. 182.
 existimatio: S. 244. 354. 356. 602. 624.
 exorcismus: S. 125. 149.
 expansio (expansum): S. 469. 519.
 experientia: S. 3. 9. 24. 58. 74. 157. 175. 230. 276.
 313. 329. 359 f. 368. 371. 387. 394. 436. 446. 454.
 458. 468. 493. 516. 532. 558. 579. 583. 586.
 665–667. 672 f.
 experimentale: S. 448. 455. 508.
 experimentum: S. 20. 25. 33 f. 41. 46. 50. 86. 156 f.
 226. 228 f. 237 f. 276 f. 404. 413. 425 f. 429. 441 f.
 446–449. 452 f. 455–457. 479. 483. 531. 537. 583.
 expiatio: S. 145. 296.
 explicatio (explicare): S. 25. 34. 45. 101. 111. 125 f.
 132. 270. 276. 280. 282. 367. 371. 429. 462. 466.
 473. 523. — mechanica: S. 230.
 expressio (exprimere): S. 54. 125. 195. 413. 426. 483.
 498. 519. 567. 570. 577 f. 584.
 extensio: S. 54. 56. 157 f. 182. 215. 226. 277. 281 f.
 312 f. 318. 323 f. 326. 385. 447. 462. 464 f. 483 f.
 489. 509. 513 f. 518. 520 f. 555. 573. 575. 585. 587.
 — immobilis: S. 391. — interminata: S. 489. —
 maxima: S. 391. — per se: S. 514. 519.
 extensum: S. 119. 157 f. 182. 278. 313. 315. 322. 324.
 439. 465 f. 484. 502. 513. 518 f. 555. 584 f. — ab-
 solutum: S. 519.
 extinctio (extinguere, interire): S. 148. 273. 287.
 317. 391–393. 510. 512. 559.
 extremum (extremitas): S. 8 f. 79 f. 90. 103. 182.
 312. 336. 358. 498. 537. 541. 546. 548. 553. 555.
 557. 562. 564. 566. 601. 639. 649. extremitas mun-
 di: S. 470.
 fabula: S. 143. 225. 334.
 facere: S. 124. 134. 199. 512. recte facere: S. 638.
 647.
 factum: S. 146. 197. 226. 349. 464. 584 f. 602. 604.
 609. 613 f. 622. 631.
 facultas animae: S. 306. — boniformis: S. 353. 356.

359. — cogitandi: S. 447. 453. — iudicandi, inveniendi: S. 447. 453. — negandi, affirmandi: S. 276.
- falcidia: S. 614.
- fallacia: S. 290.
- fallere: S. 213 f. 462. 508. 666.
- falsum: S. 110. 126. 128. 300. 307. 328. 350. 370. 397. 538. *fausseté première*: S. 327.
- fama bona: S. 624.
- fames: S. 244 f. 351.
- familia (membra familiae): S. 148. 233. 242–244. 344. 382. 593–596. 599 f. 602. 606. 611. 614. 616. 626. 638. 648. — Adami: S. 593. — herciscunda: S. 619. 622.
- famulus: S. 602.
- fatigatio: S. 517.
- fatum (fatalitas): S. 125. 128–130. 132. 137. 296. 364. 474. 476. 527. — divinum: S. 361. — Mahumetanorum: S. 129.
- fautor peccati: S. 117.
- Fehler*: S. 661.
- felicitas (felix): S. 116 f. 119. 136 f. 139. 142. 155. 157. 222. 224. 234. 286. 351. 353. 368. 420. 430 f. 441. 455. 458. 476 f. 518. 523. 527. 570. 581. 594. 643. 666. 668. — publica: S. 594.
- femina: S. 221. 247. 382.
- feriae: S. 629.
- ferrum: S. 32. 34 f. 47 f. 71. 236.
- festum Purim (sortium): S. 265.
- fictio: S. 400. 462. 499. 579. 598. 631. — derelictio-nis: S. 612.
- fideicommissarius (fideicommissum): S. 613 f.
- fidejussio: S. 629.
- fides (*Glaube*): S. 142. 149. 157 f. 206. 225 f. 233. 247. 252. 270 f. 364. 366. 370. 638. 647 f. 655–657. 661. bona fides: S. 451. 609. 619. 630. definitio fidei: S. 269. dogmata fidei: S. 269. fundamenta fidei: S. 269 f. norma fidei catholicae: S. 269.
- fiducia: S. 119. 339.
- fiduciarius: S. 613 f.
- fieri per se, per accidens: S. 335.
- figulus: S. 365. 368.
- figura: S. 40. 52. 103. 111. 140. 155–157. 176 f. 195. 198 f. 230. 238. 240. 302 f. 307. 312. 334. 400. 408 f. 411. 416. 418. 425. 440. 448. 464. 484. 503. 518–521. 524. 527. 529. 531 f. 570. 585. 642. 667. 673. — apodeictica, ergastica: S. 199. — geomantica: S. 433. — gradiformis, rectilinea, curvilinea: S. 496. — maxima: S. 520. — syllogismi: S. 196.
- filiatio: S. 518.
- filum: S. 51. 58. — meditandi: S. 637.
- findere: S. 22. 25.
- finis: S. 80. 276. 502. 544 f. 566. — motus: S. 18.
- finis (*teleol.*): S. 118. 129. 185. 210. 276. 332. 335. 337. 594. — rerum: S. 146. respice finem: S. 135 f.
- finitum (finire): S. 66. 98. 139. 158. 168. 182. 197. 217. 278. 280 f. 403. 408. 410. 427. 477. 496. 501 f. 504. 548 f. 551 f. 554. 570. 585.
- firmitas: S. 102. 157. 164. 393. 561. 585.
- fiscus: S. 600.
- fixe*: S. 312.
- flagellatio annonae: S. 626.
- flamma: S. 183.
- flexile (flexus): S. 51. 468. 473. 554. 561. 585.
- flexio: S. 177. 188. 194.
- flos substantiae: S. 238. 478 f.
- fluiditas (fluidum): S. 29. 70. 102. 111. 157. 466. 473. 554 f. fluidum perfectum: S. 492.
- flus, reflux*: S. 397.
- fluvius: S. 184.
- fluxus: S. 300 f. 304.
- focus: S. 416.
- foetus: S. 390. — praeformatus: S. 394.
- forma: S. 139. 156. 174. 176. 178. 185. 195. 230. 238 f. 294. 313. 315. 320. 335–337. 366. 392. 413. 429. 434. 439. 447. 473. 478. 483. 508. 511–514. 517. 519 f. 522 f. 531. 541. 559. 581. 585. — absoluta: S. 519–521. — aeterna: S. 447 f. 453. — affirmativa: S. 519 f. — media: S. 445. 453. — per se considerata: S. 294. — per se subsistens: S. 447. 453. — prima: S. 508. — separata: S. 447. 449. — simplex, composita: S. 484. 514. 521 f. 575. 577–579. 587. — substantialis: S. 158. — syllogismi: S. 196.
- formatio (formare): S. 221. 238. 393.
- formatum: S. 337.
- formula: S. 125. 144. 208. 303. 413. 415–417. 428. — communis: S. 417.
- fortitudo: S. 193. 246. 296. 345. 357. 360. 368.

- fortuitum: S. 128.
 fortuna: S. 129. 134. 137 f. 250. 351. 353. 431. 474. 527. 533. 616. 641.
 fractio: S. 215. 406. 408. 413. 483. 500. 549.
 fraus: S. 247. 350. 363. 623 f. 626.
 fretum Gaditanum: S. 480.
Freude: S. 650. 652–654.
 frictio: S. 446. 530.
 frigor (frigus): S. 52. 64 f. 72. 229. 275 f. 320.
 fructus: S. 599. 610.
 frugalitas: S. 358.
 frustratio: S. 140–142.
 fumus: S. 183.
 functio: S. 222.
 fundamentum: S. 92. 118. 174. 336. 530.
 fundus: S. 272.
 fur (furtum): S. 150. 242 f. 245 f. 358. 626.
Furchtsamkeit: S. 658.
 futurum: S. 127–129. 134. 142. 146. 214. 221. 224. 229. 236. 330. 353. 464. 474. 504. 570. 586.
- Gallia: S. 242. 597. 621.
 gaudium (gaudere): S. 119. 142 f. 234. 362 f. 477. 640. 642.
Gemüt: S. 645. 647. 649 f. 653–655.
 genealogia: S. 595.
 generale: S. 215. 299. 335. 600.
 generatio (generare): S. 65. 275. 287. 293. 382. 388. 594 f.
 generositas: S. 355. 358. 643 f. 654.
 genius malignus: S. 508.
 gentiles: S. 204. 265.
 genus: S. 174. 176. 195. 197. 202. 328. 335–338. 495. 522. — adonicum: S. 333. — entis: S. 541. — generalissimum: S. 336. — humanum: S. 125. 149. 205. 226. 231. 249. 291. 356. 359. 361. 382. 429–431. 438. 451. 457 f. — summum: S. 175.
 geographia (descriptio telluris, terrarum): S. 155. 198. 227. 413. 673.
 geometria (geometra, geometricum): S. 23. 66 f. 101 f. 118. 128. 155. 167. 198 f. 205. 225. 231. 240. 277. 279. 292. 299. 404–406. 408 f. 411. 414. 419–422. 425. 431. 437–454. 466. 472. 475. 492. 499. 526. 530–533. 548. 564. 569. 667. — empirica: S. 452. — generalis: S. 413. — motus: S. 527. — practica: S. 211. 449. — pura: S. 102. 420 f. 446. 451. — solidorum, secundi gradus: S. 415. — veterum: S. 415.
 Germania (Germanicum): S. 152. 206. 333 f. 395.
 gestio negotiorum: S. 627.
Gewissen: S. 650 f. 654.
 globus (globulus, globosum): S. 3. 6. 10–15. 18. 20–22. 24 f. 27. 29. 31 f. 36. 39 f. 50–54. 56–58. 61. 69–72. 77. 92. 199. 422. 510. 525. 566. 584 f. — terrae (telluris, mundi): S. 3. 6. 11. 15. 25 f. 69 f. 111. 215. 228. 477. globulus Cartesianus: S. 24 f. 33.
 gloria: S. 144 f. 343. 355. — Dei: S. 152. 224. 457.
Glück (Glückseligkeit): S. 645. 651 f. 654–662.
Gnade: S. 661.
γνώσθων τοῦ Θεοῦ: S. 219.
Gottland: S. 541.
Gottseligkeit: S. 658.
 gradus: S. 36. 68. 147. 282. 292. 353. 409. 525. 537 f. 544. 552. 598. 666. — existendi: S. 384. — infiniti: S. 282. 385. — possibilitatis: S. 631. — probabilitatis: S. 667. 670.
 Graecia: S. 172. 193. 195. 197. 224. 243. 271. 441. 443.
 grammatica: S. 174. 177. 193–195. 206 f. 262.
 graphice: S. 443.
 gratia (gratum): S. 116 f. 119. 130–132. 135 f. 143 f. 149. 224. 228. 233. 250. 269. 339 f. 353. 476.
 gratitudo: S. 224. 355. 357.
 gravitas (grave): S. 13. 17 f. 23 f. 26–29. 35. 38. 43. 47 f. 53 f. 62 f. 68. 70 f. 92. 164. 168. 229. 240. 470. 488.
 gubernatio: S. 141. 223. 512.
 gustus: S. 239. 524.
 gutta: S. 53.
 gyrus (gyratio): S. 29–31. 39. 62. 70. 480. 525. — circularis, ellipticus (ovalis): S. 30. — universalis, particularis: S. 29–31. 33. 50. 70.
 habere: S. 186. 196.
 habitatio: S. 610.
 habitus: S. 335–337. 449. 640. 643. 650.
 haecceitas: S. 147 f.
 haereditas (haeres): S. 598. 613 f. 619–622.
 haeresis (haereticus): S. 128. 624 f. 630.

- harmonia (harmonicum): S. 24. 56 f. 95. 116 f. 121 f. 124. 126. 130-132. 138. 142. 146. 155. 157. 198. 201 f. 205. 207 f. 223. 291 f. 298. 415. 425 f. 474. 559. 565. 588. — rerum: S. 24. 117. 122. 124. 128-130. 134. 138. 146. 466-468. 472. 474. 476. 588. — seriei: S. 124. — universalis: S. 117. 122. 124. 126. 130 f. 136-139. 141. 143. 146 f. 158. *ἀρμονικώτατον*: S. 146. ornatus rerum: S. 293.
- Hebraei: S. 172. 204. 220. 223. 227. 245 f. 249. 251-253. 255. 260-262. 271. 273 f. 370.
- hebraeismus: S. 252.
- herba: S. 184.
- Hermeticum: S. 203 f.
- Hesperides Insulae: S. 199.
- heterogeneitas (heterogeneum): S. 41 f. 45-47. 52-54. 58. 61-66. 68. 71 f. 89.
- heureux*: S. 330. 664 f.
- hieroglyphicum: S. 335. 433.
- Hierosolyma: S. 249. 251. 253. 262. 272.
- Hispania (Hispani): S. 199. 222. 226. 240. 252. 598.
- historia: S. 146. 203 f. 206 f. 219. 429. 447. 453. 455. 530. 673. — civilis: S. 531. 673. — ecclesiastica: S. 673. — generalis: S. 430. — Judaeorum: S. 259 f. 263-267. — morborum: S. 531. — naturalis: S. 531. 673. — nostri temporis: S. 528. — seculi sequentis: S. 528. — temporum locorumque: S. 430.
- hoc: S. 147.
- Hollandia: S. 382. 529.
- homicidium (homicida): S. 197. 243. 245. 631.
- homo: S. 103. 117 f. 131 f. 133. 135 f. 140. 146. 148. 151. 155. 173. 207. 219-224. 226 f. 234. 236. 238. 242. 244. 246. 248 f. 269 f. 291. 298. 300. 302-304. 307. 336. 344. 347. 351 f. 357. 360. 362 f. 365. 367 f. 371. 384 f. 400. 427. 431. 449. 454. 509 f. 593. 638. 642 f. 647. 652. 656-662. 664. — mensura rerum: S. 304.
- homogeneousitas (homogeneousum): S. 47 f. 71. 182. 335. 409. 468. 484. 490 f. 493. 496. 523. 597.
- honestas (honestum): S. 155. 303. 358-361. 390. 639.
- honor (honorare): S. 117. 126. 144 f. 244. 330. 475. 605 f. 608. 624. 626. 644.
- horizon: S. 35. 44. 51.
- horologium: S. 228. 230. 409. 445.
- hospitalitas: S. 357.
- humanitas (humanum), inhumanitas: S. 87. 102 f. 140. 142. 170. 174. 224. 240. 245 f. 303. 353. 357 f. 362. 366. 370. 478. 480. 644. 661.
- humilitas: S. 358. 644.
- Hybernia: S. 239.
- hydraulica: S. 413.
- hydrostatica: S. 55. 413. 440. 444.
- hyperbola: S. 282. 385. 408. 416 f. 425. 438 f. 498.
- hypotheca (hypothecarium): S. 610 f. 617. 620.
- hypothesis: S. 3. 11. 18. 26. 33 f. 51. 110. 128 f. 212. 224. 228 f. 277. 426. 463. 470. 527. 595. — astronomica: S. 110. — atomica: S. 228. — certa: S. 3. 11. — concursuum: S. 94. — demonstrativa: S. 3. — infinitorum, infinite parvorum: S. 475. — mechanica: S. 218. 230. — physica: S. 527. — planetaria: S. 443.
- Iberi: S. 242.
- ictus: S. 24 f. 102. 104. 422. 517. 530. 559. — animi: S. 517.
- idea: S. 121-124. 131. 137 f. 157. 275 f. 288. 313. 315-324. 359. 363. 413. 429. 433. 447 f. 454. 462 f. 469. 475. 484. 513. 518. 520 f. 586. 588. 642. 665. — abstracta: S. 312. — adaequata: S. 275. 363. — circuli: S. 463. — corporis: S. 158. 385. 510. 518. — Dei: S. 120. 123. 126. 313. 462. 526. — distincta: S. 363. — existentiae: S. 518. 588. — hominis perfecti: S. 384. — ideae: S. 580. — identitatis: S. 518. — incorruptibilis: S. 447. — insita: S. 447 f. 453. — irresolubilis: S. 275. 436. — maximi: S. 462. — perfecti: S. 462. — rerum: S. 122-125. 128. — compositarum: S. 463. — simplex, prima: S. 436. 448. — spatii: S. 511. — totius: S. 462. — unitatis: S. 518. — universi: S. 521. 642. — vera, realis: S. 399.
- ideale: S. 146. 157.
- idem: S. 123. 238. 275. 301. 305. 588.
- identitas: S. 57. 116. 122. 146. 234. 237. 240. 315 f. 393. 509. 518.
- idioma: S. 332.
- ἰδιόπαιθια, ἰδιοσυγκρασία*: S. 356.
- idiota: S. 349.
- idolum: S. 249.
- Idumaea: S. 251. 256. 258.

- ignavia: S. 129. 141. 200.
 ignis: S. 62. 64 f. 183. 230. 236. 269 f. 294. 329. 352. 366.
 ignominia: S. 246.
 ignorantia (ignoratio): S. 120. 142. 148 f. 243. 288. 307. 361. 365. 369 f. 491. 601 f. 610. 612. 623 f. — facti: S. 602. — juris: S. 602.
 illatio: S. 196.
 illuminatum: S. 5. 9 f. 16.
 illustratio mentis: S. 149.
 imaginarium: S. 279 f. 366. 399. 438. 464. 474. 492. 498 f. 519. 536. 564.
 imaginatio (imaginare, *Einbildung*): S. 128. 133. 150. 276. 278–280. 313. 319. 322. 356. 385. 404. 415. 420. 433. 462 f. 499. 532. 569 f. 646. 666 f. imaginare simul: S. 463.
 imago: S. 157. 230. 277. 307 f. 336. 351. 390. 394. 463. 476. 499. 514. 516. — circuli: S. 463. — Dei: S. 122 f. 336. — sensibilis: S. 463. *images corporelles du cervau*: S. 313. 315. 319.
 imbecillitas humana: S. 193. 214. 249 f. 295. 367.
 immateriale: S. 133. 515.
 immensitas (immensum): S. 276. 281. 391. 475. 484. 519–521. 523. — Dei: S. 391. 512.
 immobilitas (immobile): S. 56. 107 f. 147. 215. 391. 471.
 immortalitas (immortale): S. 67. 101. 116. 192 f. 219. 221 f. 232. 284. 289. 291. 294 f. 297. 362 f. 431. 447. 515. 526. 570. 581. 624. 641. 652.
 immutabilitas: S. 131. 137. — Dei: S. 466.
 immutatio: S. 230.
 imparitas (impar): S. 146. 200. 294 f. 305 f.
 impatientia: S. 246. 358.
 impedire: S. 185. 366.
 impenetrabilitas: S. 56. 158. 215. 469. 585.
 impensae: S. 599. 617.
 imperatoria: S. 390.
 imperfectio (imperfectum): S. 233. 360. 472. 526.
 imperialia: S. 592.
 imperitus: S. 349.
 imperium: S. 220. 242. 246. 271. 603–605. 627. 640 f.
 impetus: S. 13. 31. 215. 400. 568.
 impietas (impies): S. 233. 235. 357.
 implere (impletio): S. 585.
 implicare (implicare contradictionem): S. 126–128. 276. 435. 466. 469. 472. 489. 501. 551 f. 572. 583.
 impossibilitas (impossibile): S. 122. 125. 127. 129. 134. 236. 242. 277. 396. 400. 406 f. 410. 422. 463 f. 468. 477. 536. 551 f. 572. — hypothetica: S. 463. — per accidens (positione): S. 128. 391. duplex notio impossibilis: S. 463. impossibile absolute (per se): S. 128.
 impotentia: S. 145. 368.
 impressio (imprimere): S. 4–6. 19 f. 22. 30. 147. 322. 354. 356. 510.
 improbus (improbatio): S. 132. 142. 242. 345. 581.
 imprudentia: S. 131. 222. 358.
 impulsus (impulsio, impellere): S. 35. 64. 77–80. 83–85. 90. 94. 216 f. 278. 288. 292. 384. 392. 449. — Dei: S. 567.
 inaequalitas: S. 49. 499. 544.
 inane: S. 157. 476.
 incarnatio: S. 227. 351. 371.
 incestus: S. 626.
 incipere: S. 8 f. 57. 74. 148. 283. 385. 508. 512. 535 f. 544. 559. 567 f. 584. 588.
 inclinatio magnetica: S. 37.
 inclinatio (*psych.*): S. 205. 208. 325.
 incogitantia: S. 601.
 incommensurabile: S. 122. 420. 498.
 incommodum: S. 455.
 incompatible: S. 128. 134. 399. 463 f. 493. 572. 577 f.
 incompletum: S. 176. 400.
 incomprehensibile: S. 214.
 inconcinnitas: S. 560 f.
 incongruitas (incongruum): S. 92 f. 128. 560.
 inconjugio: S. 618.
 inconstantia: S. 231. 233.
 incontinentia: S. 358.
 incorporatum: S. 158.
 incorporeum: S. 67. 74. 79. 227. 291. 368. 370. 514.
 incorruptio: S. 240. 447.
 incredibile: S. 236.
 incrementum: S. 28. 30. 528. 530.
 incusatio: S. 143.
 indagare: S. 28. 59. 133. 429.
 indefinitum (indefinitas): S. 168. 197. 214. 236. 279. 281.

- indemonstrabile: S. 276. 435.
 indesignabile: S. 434. 449.
 index: S. 455.
 India: S. 36. 199. 230. 240. 444.
 indifferentia (indifferens): S. 25. 130. 240. 330. 351. 466.
 indignatio: S. 138-140. 142 f. 148.
 indignitas (indignum): S. 144. 355. 357. 476.
 individuatio: S. 147 f. 392. 491.
 individuum: S. 122. 147. 336. 338. 479. 490.
 indivisibile: S. 67. 97 f. 100 f. 167 f. 275. 278. 310. 391 f. 416. 430. 449. 474 f. 519. 527. 565 f. indivisibilia Cavaleriana: S. 474.
 inductio: S. 425. 600.
 induratio: S. 135.
 industria: S. 129. 141. 534.
 ineptum: S. 537.
 inesse: S. 67. 133. 140. 197. 534.
 inexcusabile: S. 365. 368.
 inexplicabile: S. 484. 509.
 infallibilitas (infallibile): S. 135. 329. 428.
 infamia: S. 144. 623.
 infelicitas (infelix): S. 135-137. 142. 145. 368. 455.
 infernum (inferi): S. 137. 143. 222. 362.
 infidelis: S. 369. 625.
 infimum: S. 174. 282. 385.
 infinitiplicare: S. 139.
 infinitum (infinitas, infinities, infinitesimum): S. 57. 98 f. 119. 128. 138 f. 146. 167 f. 214. 216. 224 f. 236. 275-278. 280-283. 329. 384 f. 404 f. 408. 411. 413. 416. 427. 430. 435 f. 449. 469 f. 474-477. 481. 488. 497. 503 f. 510-512. 514 f. 517. 521 f. 525. 527. 543. 551. 555. 562. 565 f. 570. 572. 581. 584 f. 587. — actu: S. 214. 280. 282. 400. 502. infinitas rerum: S. 146. 474.
 infirmitas: S. 368.
 influenza: S. 477.
 informatum: S. 473.
 infortunium: S. 136. 361.
 infundibulum: S. 30.
 ingenium (ingeniosum): S. 34. 206. 228. 359. 420. 431. 442. 444. 451-453. 461. 476. 637. 644 f. 647. — combinatorium, analyticum: S. 431. 441 f. 446. — geometricum: S. 441. 446. — mathematicum: S. 440.
 ingenuus: S. 242. 303. 534. 607. 626.
 ingluvies: S. 242.
 inhaerere: S. 281.
 inimicitia: S. 140.
 initium: S. 18. 28. 31. 95 f. 98-100. 103. 155. 158. 477. 544. 566. — actionis: S. 80. 83. — conatus: S. 100. — corporis, spatii: S. 100. — effectus: S. 80. — inrandi: S. 80. — mortis: S. 536. — motus: S. 16. 76. 95. 98-100.
 injuria: S. 144. 222. 244. 271. 340. 592. 624. 626.
 innocens: S. 242. 245.
 inquietudo: S. 150. 233. 663. 665.
 inquisitio: S. 476. — Romana: S. 209.
 insania: S. 136. 145.
 insensibile: S. 5. 18. 21. 32. 45 f. 51. 66. 78. 86-89. 91. 93. 238. 612.
 insipientia: S. 149.
 insolitum: S. 118.
 instans: S. 57. 60. 77. 80. 85. 465. 470. 492. 559. 563. — medium aeternitatis: S. 465.
 instantia: S. 630. — crucis: S. 425.
 instructio: S. 222. 483.
 instrumentum: S. 122. 170. 185. 207. 228. 305 f. 434. 483. 631. — arithmeticum: S. 441. — mechanicum: S. 122. — musicum: S. 228. — publicum: S. 628. — torquendi: S. 631.
 insula: S. 184.
 integratum: S. 337.
 integrum: S. 174. 177. 337.
 intellectio: S. 131. 400. 493. — pura: S. 322. 517. 587.
 intellectus: S. 135. 278 f. 324. 332. 335. 400. 446. 448. 476. 509. 515 f. 524. 580. 592. 601. 637 f. 646. — agens, passivus: S. 391. 516. 520. — divinus: S. 121 f. 131. 400. 484. — naturalis: S. 250. — universalis: S. 512.
 intelligentia (intelligens): S. 219. 230. 400. 477. 503. 521. — extramundana: S. 201. — prima: S. 520 f.
 intelligere: S. 122. 126-129. 131. 133. 182. 193. 233. 268 f. 275 f. 332. 397. 400. 434. 447. 465. 474 f. 484. 503. 514. 552. 572 f. 579. 588. 592. — clare, distincte: S. 126 f. 294. 399. 508 f. — per se: S. 275. 290. 484. — pure: S. 286. — se ipsum: S. 364. — simul: S. 400.
 intelligibile (intelligibilitas): S. 98. 281. 289. 400. 433 f. 463. 482. 549. 576. — per se: S. 483 f.

- intemperantia: S. 358.
 intentio: S. 197. 202. 516 f. — virtualis: S. 623.
 interdictum: S. 592. 620 f.
 interesse: S. 233.
 interjectio: S. 194. 333.
 intermedium: S. 12. 16. 77. 85. 87. 90. 410. 493. 510. 541–543. 556. 559. 561 f. 567.
 interminatum: S. 281–283. 471. 475–477. 485–489. 493. 499. 501 f. 504. 513.
 interpretatio: S. 254. 604 f. — legum: S. 272. — Scripturae Sacrae: S. 253 f.
 interrogatio (interrogare): S. 306. 529. 551. 631.
 intervallum: S. 77. 86. 90. 107. 495. 499. 517. 519–521. 541. 543. 546. 548. 569. 584.
 interventio (interventor): S. 630.
 intestatus: S. 614.
 intuitus, obtutus: S. 119. 126. 137. 140. 234. 385. 462.
 invenire (*jur.*): S. 612.
 inventio (invenire, *découverte*): S. 103. 170. 197. 228 f. 331 f. 334. 336–338. 341. 385. 388. 396. 404–406. 410 f. 413. 415. 418–422. 425. 428–430. 433. 441–451. 453–455. 476. 526. 536. 545. 564. 603. 670.
 inversio literarum: S. 333.
 investigare: S. 425.
 invidia: S. 139. 142. 197. 246. 340. 644. 647.
 invisibile: S. 223. 238.
 involvere: S. 278. 400. 490 f. 514. 581. 586 f. 642.
 Ionia: S. 304.
 ipse (se ipse): S. 243. 276.
 ira: S. 138. 141–144. 148. 197. 233. 242 f. 272. 340. 357. 368. 638. 644. 647. 661.
 irrationalitas: S. 133.
 irresolubile: S. 275. 436. 572 f. 575. 577 f.
 isochronismus: S. 445.
 Israelitae: S. 240. 249–251. 256 f. 261. 264. 273. 366.
 Italia: S. 199. 232.
 Japonia: S. 271.
 Jehova: S. 208. 249. 269. 272.
 Jericho: S. 235.
 Jordanes: S. 254. 257.
 jucundum (jucunditas): S. 232. 353. 362. 379.
 Judaei: S. 153. 222. 234. 249–253. 257–261. 263–267. 272–274. 367. 395. 625.
 judex: S. 153. 187. 197. 304. 309. 339. 364 f. 369. 603–605. 619. 627. 629. 631 f.
 judicare: S. 153. 195. 313. 349. 354. 356. 358. 369. 429. 447. 449 f. 453. 462. 465. 474. 508. 608. 629 f. 637 f. 646 f. 664. 670.
 iudicium: S. 138. 146. 155. 224. 268 f. 324 f. 339. 354. 367. 447. 464. 570. 618. 623. 627–629. 638. 640. 665. — Dei: S. 145. 273. — extremum: S. 220. 222. 234. 464.
Jülich: S. 595.
 Jupiter: S. 201.
 juramentum (jurare): S. 618. 625. 629.
 jurisconsulti: S. 431.
 iurisdictio (juridicatio): S. 195. 604 f. 627 f. — voluntaria: S. 605.
 jus (jurisprudencia): S. 129. 138. 197. 203 f. 207. 212. 241. 244. 271–274. 368. 376. 404. 589. 591–593. 602–609. 613 f. 618 f. 625–631. 667. — accrescendi: S. 614. — ad rem, in rem: S. 603. 608–610. 614. 617. — amittendi: S. 620. — civile: S. 204. 270. — civitatis, civicum: S. 593. — contrahendi: S. 247. — deprecandi: S. 625. — detinendi: S. 617. — divinum: S. 155. 204. 273. 357. 364. — familiae: S. 593. — gentium: S. 241. — Grotianum: S. 204. — humanum: S. 155. 204. 357. 364. — in personam: S. 602. — mandatarii: S. 621. — naturale (naturae): S. 241. 270. 598. 606. 612. 614 f. 621. — patronatus: S. 608. — personale: S. 602 f. 620. — pignoris: S. 620. — possessionis: S. 621. — praelationis: S. 599. 617. — praetorium: S. 609. — quiritem: S. 609. 621. — radicatum: S. 609. — reale: S. 592. 603. 607–609. 611. 617. 620. — reipublicae: S. 603. — Romanum: S. 629. — Saxonicum: S. 629. — singulare: S. 602. 604. — strictum: S. 597. 619. — suffragii: S. 592. — supremum: S. 269.
 jusjurandum: S. 247. 341. 348. 630.
 jussus: S. 594.
 justificatio: S. 222.
 justitia: S. 117. 193. 207. 212. 250. 268 f. 290. 296. 334. 357 f. 527. — Dei: S. 116–118. 127. 138. 145. 207. 213 f.
 justum, injustum: S. 119. 126. 134. 137. 145. 244 f. 252. 269. 304. 390. 440. 581. 613 f. 623. 639. 642. 649.

justus: S. 116 f. 136 f. 140. 207. 221. 242 f. 286. 291. 303. 354. 581. 623.

Kanaan: S. 254–256.

καθόλου, κατ'αυτό, καθόλου πρώτον: S. 334. 396.

Kleve: S. 595.

Kunst: S. 656. 660. 662.

κύριον: S. 603.

laboratorium: S. 457.

labyrinthus: S. 125. 449. 475. 483. 527. 548. 551.

Lacedaemonii: S. 243.

lacryma vitri: S. 60.

laesio: S. 144 f. 226. 245.

laetitia: S. 272. 354 f. 640. 643.

laicus: S. 219. 235.

lapis: S. 184. — philosophorum: S. 382. 438.

lapsus Adami: S. 148. 207. 223.

lapsus, relapsus: S. 119. 131. 601. 625.

latinitas: S. 208. 333 f. 395.

latitudo: S. 99. 167. 409. 488. 522. 585.

Latium: S. 195.

latus: S. 122. 183. 299. 408. 494. 499. 502. 551 f. 569.

Lauretum: S. 210.

laus: S. 145. 219. 228. 233 f. 355.

lectio (legere): S. 193. 224. 236. 261. 263. 332. 334.

legatum (legatarius): S. 599. 613.

legislator: S. 242. 252. 598. 600. 605. 619. 658.

Leib: S. 649–652. 654. 659.

Leibesbeschaffenheit: S. 657.

Leibesgeschicklichkeit: S. 657.

Leibeskraft: S. 656.

lemma: S. 7. 236.

lenitas: S. 358.

lens: S. 444.

lettres (belles lettres): S. 399.

Leuctra: S. 243.

leuteratio: S. 632.

Levitae: S. 266. 272 f.

levitas: S. 240.

lex: S. 135. 140. 150 f. 153. 203. 224. 245. 250–252.

254. 256. 269–274. 277. 304. 334. 336. 338. 348.

352. 354. 356. 362. 364. 368. 483. 522. 527. 561.

567. 592–594. 602. 604. 614–616. 620. 627. 658.

673. — affectuum: S. 354. — Attica: S. 244. 247.

— Cincia: S. 242. — collegii: S. 593. — commu-
nis: S. 362. — compensationis: S. 493. — Dei:
S. 258. — divina: S. 252. 256. 381. — figurae:
S. 156. — geometrica: S. 446. — imperfecta:
S. 613. — mechanica: S. 446. — Mosis: S. 263.
— motus: S. 102. 155–157. 467. 511. 569. 666. —
naturae (naturalis): S. 216. 246. 270. 381. 446.
494. 513. — positiva: S. 602. — propositionum:
S. 334. — seriei: S. 326. — Solonis: S. 243. — Za-
leuci: S. 242.

lexicon: S. 180. 208. 337.

libellus: S. 628. 630.

liber: S. 193. 203. 229 f. 391. — Scripturae, naturae,
conscientiae: S. 207. 225.

liberatio: S. 61. 138. 144. 245.

liberi: S. 221. 243. 594 f. 607 f. 618.

libertas (liber): S. 65. 117. 120. 126 f. 132–135. 145.
147. 214. 236. 243 f. 269. 271 f. 274. 359 f. 362.
364. 384 f. 527. 602. 607. 615. 619. 639. 649. 658.

liberini: S. 663.

libertinus (libertus): S. 607 f.

libido: S. 625.

libra: S. 409.

Liby-Phoenices: S. 199.

limenereutica: S. 444.

limitatio (limes, limitare): S. 214. 232. 392. 396. 502.
577 f. 582. 585. 630.

linea: S. 8. 20. 80. 99. 103. 167. 176. 182. 199. 278.
312. 405. 408. 411–415. 417–420. 426. 439 f. 443.
451. 487 f. 495 f. 498 f. 502. 504. 527. 548 f. 552 f.
562–565. 584. 593. 665 f. 672. — circularis:
S. 416. 443. 497. 583. — conica: S. 415 f. — cur-
va: S. 68. 77. 406. 445. 492. — finita, infinita:
S. 68. 97. 282. 405. 408. 410. 412. 465. 471. 496 f.
500. 549. 565. 582. — geometrica: S. 406. — in-
divisibilis: S. 97. — infinite parva: S. 100. 481.
— interminata: S. 282. 471. 485–487. 489 f. 493.
499–503. 513. — maxima: S. 465. — minima:
S. 439. 502. — minor quavis data: S. 99. — para-
bolica: S. 492. — parallela: S. 5. 12. 30. 50. 52. 71.
92. 97. 109. 404. 411 f. 420. 471. 487–489. 494.
500. 525. 549 f. — recta: S. 19 f. 60. 68. 70. 77.
216. 406. 412. 414. 416. 419 f. 425. 443. 447. 465.
487 f. 497. 500. 525. 540. 550. summa, differentia
linearum: S. 406.

- lingua: S. 125. 129. 169. 170-172. 196. 205. 208. 227. 231. 253. 262. 320 f. 351. 528. 673. — artificialis, naturalis: S. 208. — Europaea, Orientalis: S. 367. — Germanica, Latina: S. 333 f. 395. — Hebraea: S. 262. — philosophica: S. 169. — rationalis: S. 456. 526. — sensualis (Adamica): S. 208. — universalis: S. 208. 395.
- liquiditas: S. 473.
- liquidum (liquor): S. 13. 17. 19 f. 30-32. 37. 39. 41. 44-52. 55. 57. 59. 63. 65. 71. 77. 110 f. 281. 293. 332. 392. 446. 473-475. 480. 513. 530. 553-555. — perfectum: S. 466. 554.
- Listigkeit: S. 649.
- litera: S. 171 f. 175-178. 194. 208. 240. 253. 261. 332 f. 335. 395 f. 413. 528. — characteristica: S. 177.
- literae credentiales: S. 618.
- locatio: S. 617. 620.
- loci (loca): S. 197 f. 336 f. 339 f. — communes: S. 335. — inventionis: S. 338. — quinarii: S. 333. artificium de locis: S. 444.
- locus: S. 12. 41. 44 f. 49. 54 f. 57 f. 62-64. 68. 71 f. 74. 76. 79-81. 83. 87. 95 f. 110 f. 119. 128. 139. 147 f. 158. 197. 279. 304. 337. 365. 444. 465-468. 470-473. 475. 480. 482. 484. 487. 493 f. 501 f. 504. 514 f. 518-521. 525-527. 534. 540-542. 544-547. 553. 555-557. 559-563. 566. 585 f.
- logarithmus: S. 408. 427. 461. 498.
- logica (logicus): S. 124. 156. 169. 173. 175. 177. 206. 337 f. — mathematica, physica: S. 533.
- λόγος ἀργός: S. 129. — ὀρθός: S. 357. 362.
- Lombardes: S. 394.
- Londinum: S. 36.
- longitudo: S. 99. 167. 176. 194. 282. 299. 312. 488. 498. 522. 540. 549. 585.
- loqui: S. 125 f. 167. 195. 396 f. 462. 505. 529.
- lucidum: S. 15 f. 86 f.
- lumen: S. 3. 5 f. 9-12. 14-18. 20-22. 24. 26 f. 33. 44. 46. 56. 60 f. 63. 70. 72. 111. 275 f. 297. 320. 324. 518. — diurnum: S. 11. 69. — divinum: S. 203. — mentis: S. 332. — naturale: S. 250.
- luminosum: S. 12-15. 18-20. 521.
- luna: S. 110. 183. 201. 230. superlunare: S. 227.
- lunulae Hippocratis: S. 492.
- Lusitania: S. 252. 595.
- Lust, Unlust: S. 647 f. 650 f.
- Lutherani: S. 212.
- lux: S. 11. 17. 56. 61-65. 74 f. 86. 122. 144. 222. 237. 269. 351. — mentis: S. 527. materia lucis: S. 63.
- luxuria: S. 625.
- luxus: S. 252.
- luz Rabinorum: S. 478.
- Macedonia: S. 199.
- Machabaei: S. 267.
- machina: S. 55. 57. 102. 155. 228. 413. 442. 445-447. 450. 452. 456. 509. 531 f. — analytica (instrumentum algebraicum), arithmetica: S. 412 f. — humana: S. 102. 480. — Magdeburgica: S. 444. — pneumatica: S. 429. — rerum: S. 200. — textrix: S. 441.
- Macht: S. 645. 650-652. 654. 657. 660.
- magia: S. 625.
- magister: S. 602 f. 605.
- magistratus: S. 244. 602-605. 626.
- magnanimitas: S. 358.
- magnes (magneticum): S. 18. 21. 26. 30 f. 33-38. 40 f. 44. 48. 53. 56. 61. 63. 71. 92. 226. 228. 233. 236 f. 441 f. — subterraneus: S. 229.
- magnitudo (magnum): S. 55. 66. 89. 91. 103 f. 135. 139. 157. 216 f. 230. 236. 238. 240. 280. 282. 294 f. 378. 439. 466. 470. 475 f. 481 f. 493. 498. 503. 525. 560. 566. 569. — designabilis: S. 434. magnum per se: S. 294.
- Mahumetani: S. 129. 625.
- majestas: S. 527. 603.
- majus, minus: S. 167 f. 197. 215. 276. 278. 281 f. 294. 300. 336. 469. 483. 486. 543. 551. 554. — quovis assignabili (dato): S. 78. 80 f. 83. 96. 98-100. 167. 214. 278. 282. 473. 498. 554. 569. majoritas: S. 294.
- maledictio: S. 144 f. 382.
- malevolentia: S. 119. 136.
- malitia (malitiosus): S. 136. 144. 214. 370. 601. 623 f.
- malum (malitas): S. 117. 120 f. 129. 131. 134-137. 140. 142. 220. 222. 242. 244. 246. 269-271. 286. 291. 302. 330. 344. 346 f. 350 f. 353-355. 358. 360 f. 363. 365. 368. 370. 390. 455. 476 f. 591. 625. 638. 640. 642 f. 647. 650. 653. 660.

- Mandarini: S. 444.
mandatum (mandatarium): S. 378. 592. 594. 612. 617 f. 619. 621 f. 627 f.
Manichaei: S. 123.
mansuetudo: S. 340.
mare: S. 74 f. 184. 452. — Balticum: S. 74. — Caspium: S. 75. — Mediterraneum: S. 74. — Tyrrenum: S. 199.
Mars: S. 88. 201.
Masoretæ: S. 262 f.
massa: S. 19–21. 44–46. 50 f. 58. 61. 63. 307. 370. 468. 470. 479. 519. — generalis: S. 19. 27 f. 41. 45. 70 f. — infinita: S. 467. — universalis: S. 46. 52. 72.
materia (materiale): S. 5 f. 9 f. 13. 15–18. 20–24. 26–29. 32–35. 38–40. 43–45. 47. 49 f. 52–67. 69–72. 77. 100 f. 103. 111. 117. 132. 139. 157 f. 178. 185. 214. 220. 222 f. 226. 230. 235 f. 238. 240. 277. 280 f. 293. 307. 317 f. 322. 326. 328. 336 f. 365. 391–394. 396. 400. 409. 413. 447. 449. 453. 463. 465–470. 473 f. 476. 491. 493 f. 502 f. 508. 511. 518–520. 522 f. 531 f. 553 f. 565 f. 568. 570. 585. — generalis: S. 20. 32. 42. 46. 50. 52. 70. — illuminata: S. 5. 9. — impura: S. 307. — incorporea: S. 370. — mota: S. 37–41. 52. 57 f. 63. 568. — prima: S. 60 f. 72. — rerum: S. 392. — secunda: S. 400. — sibi relicta: S. 65 f. — subtilis: S. 17 f. 24. 26. 34 f. 41. 45. 55 f. 58. 63. 230. 554. 585. — universalis: S. 58.
materiatum: S. 337.
mathematica (mathematicum): S. 110. 155–157. 170. 176. 182. 205. 224. 228. 231. 234. 280 f. 312 f. 375. 427. 429. 439 f. 449. 456. 474. 533. 637. 665 f. — pura, applicata: S. 666 f.
mathesis: S. 205. 207.
matrimonium: S. 148. 600. 611.
Mauritania (*Maures*): S. 199. 232.
maxime: S. 376. — *générale*: S. 673.
maximum, minimum: S. 97 f. 101. 207. 276. 281 f. 331. 385. 391. 439. 449. 461 f. 465 f. 469 f. 502. 513. 519 f. 540 f. 543 f. 546. 555. 557. 559. 566.
mechanica (mechanicum): S. 68. 101 f. 122. 218. 224 f. 230. 235. 335. 375. 439 f. 442 f. 446. 451. 527. 530. 569. 637. 646. — pura: S. 413.
media proportionalia: S. 406. 408.
medicina (medicus): S. 50. 59. 201. 204 f. 207. 212. 226 f. 231. 246. 351. 384. 387. 404. 431. 442. 448. 450–452. 454. 527. 531. 594. 637. 646. — dogmatica: S. 527. — empirica: S. 448. 452. — Galenica, Hermetica: S. 204. — mentis (animæ): S. 384. 450. 452.
meditatio (meditare): S. 156. 286. 362. 388. 490. 531. 533. 637. 656. 662–665. 672.
medium (*phys.*): S. 12. 18. 25. 54. 58. 65. 72. 78. 80. 90. 105. 132. 135. 237. 473. 530.
medium (*teleol.*): S. 129. 185. 331 f. 337 f. 358. 428. 431. 637.
Megaresens: S. 293.
melius, peius (deterius): S. 121. 134 f. 148. 243. 285 f. 289. 292 f. 311. 332. 349. 354. 356–358. 362. 429. 599. 640. 643 f.
melodia: S. 146. 202. 205. 227.
memoria (meminisse): S. 103. 144. 146. 197 f. 214. 307. 319 f. 322. 390. 393 f. 404. 420. 447. 462. 499. 510. 514. 517 f. — intellectualis: S. 509.
mens: S. 57. 65–68. 72. 95. 97. 100 f. 116 f. 120 f. 124. 133 f. 141. 146. 148 f. 155. 157 f. 175. 198. 213 f. 235 f. 244. 270. 286. 289. 293 f. 312 f. 315–318. 323. 349. 351. 354–359. 365. 367 f. 371. 384 f. 391. 393–397. 400. 412 f. 446–449. 453. 455 f. 461. 465. 473–477. 484. 491. 493 f. 499. 501–503. 507–512. 515–521. 523 f. 527. 529. 554. 581. 584. 588. 637 f. 640–642. 646. — Christi: S. 370. — divina (Dei): S. 366. 519. — humana: S. 170. 224. 353. 370. — incarnata: S. 351. — perfecta, perfectissima: S. 474. 516. — sana: S. 252. — summa: S. 158. lumen mentis: S. 332. lux mentis: S. 527. pars Dei: S. 384.
mensura: S. 103. 278–281. 300. 302–304. 439. 482. 497. 584.
mensuratio: S. 443.
mentiri (mendacium): S. 126. 242. 350. 625.
mercatorium: S. 440. 528.
meridianus: S. 6. 26–29. 31–34. 36. 39–41. 53. 61. 70 f.
meritum: S. 185. 197. 222. 482. — Christi: S. 149.
mesolabon: S. 358.
Messias: S. 367.
metallum: S. 184. 233. 238. 387.
metamorphosis: S. 135.

- metaphora: S. 206. 336. 365.
 metaphysica (metaphysicum): S. 157 f. 226. 313. 324. 356. 387. 404. 449. 454. 473-475. 526. 569 f. 573 f. 637. 646. 666. — Cartesiana: S. 324. 410.
 μετασχηματίζειν: S. 240.
 methodus: S. 154. 173. 175. 206. 228 f. 405. 417. 419-422. 431. 455. 526. 531. 553. 581. 602. 637. — algebrae: S. 456. — analytica: S. 404. — combinatoria: S. 210. — disputandi: S. 629. — exclusiva: S. 410. 431. — generalis: S. 428. — inveniendi: S. 228. — investigandi theoremata: S. 425. — mea de figurarum harmonia: S. 425. — Pandectarum: S. 203. — per analogiam: S. 425. — per inductionem: S. 425. — per ratiocinationem: S. 425. — perfectae rationis: S. 601 f. — philosophiae, theologiae: S. 154-159. — physica: S. 455. — praedicamentalis: S. 180. — Socratica: S. 299. 311. 529. 533 f. 536. — synthetica: S. 415. — tangentium inversa: S. 410. — universalis: S. 203. — veterum: S. 414 f. — vitae: S. 431.
 μετουσίασμός: S. 159.
 metus (metuere): S. 41. 44. 119. 197. 247. 284. 339. 355. 365. 627. 630. 642. 644. — civilis: S. 627.
 microscopium: S. 445. 478.
 militare: S. 375. 528.
 mina: S. 232.
 minima: S. 392. 403. 469 f. 513. 540.
 miraculum: S. 224. 251-253. 273 f. 365-367. 369 f. 477. 560 f. 569 f. 588.
 misanthropia: S. 291.
 miseratio (miserari): S. 136. 144. 244.
 miseria (miserum, miserabile): S. 119. 137. 139 f. 142-145. 155. 225. 476. 581.
 misericordia: S. 143. 145. 243. 269. 340 f. 625.
 mixtura: S. 48. 53. 186. 239.
 Moab: S. 251. 259.
 mobilitas (mobile): S. 147. 199. 391 f. 470. 484. 546-548. 550. 556. 558-560. 562 f. 565 f.
 modalia: S. 156. 583.
 moderat: S. 649.
 modificatio: S. 495. 509. 514 f. 518-522. 573.
 modus (modi): S. 103. 195. 277-279. 332. 334 f. 385. 400. 404. 410. 418. 428. 463. 483. 494. 506. 519. 573. — existendi: S. 185. — analyticus: S. 173. 416. — cogitandi, imaginandi: S. 279. — enunciandi: S. 167. — existendi: S. 484. — explicandi: S. 45. 111. 371. — intelligendi: S. 400. — inveniendi: S. 103. 336. — operandi: S. 455. — possibilis: S. 410. 474. 523. — producendi (productionis): S. 275. 490. 492. — ratiocinandi: S. 466. — substantiae: S. 277-279. — utendi: S. 332. modi grammatici: S. 194. modi infiniti: S. 400. 580.
 moles: S. 39. 48. 59. 158. 300. 469. 483. 519.
 momentum (momentaneum): S. 43. 46 f. 54. 68. 77. 79-81. 279 f. 290. 403. 405. 469 f. 491. 494. 532. 536. 538 f. 541-543. 545-548. 555-560. 562-569. 581. 584. — mortis, ultimum vitae: S. 119. 138. 535-537.
 monachus: S. 246. 599.
 monarchia: S. 227. 229. 272. — Hispanica: S. 594. — Jesu: S. 212.
 monas: S. 199. 356.
 moneta: S. 334. 596-598.
 monopolium: S. 626.
 mons: S. 184. — Sinai: S. 366.
 monstrum (monstrosum): S. 133. 235. 299. 432. 581.
 morale: S. 330. 376. 665-667. — *par provision*: S. 665.
 moralitas (morale): S. 118. 121. 135. 150. 214. 226. 242. 330. 350. 352 f. 364 f. 592. 605. 624. 636.
 morbus: S. 59. 136. 222. 295. 303. 345. 451. 455. 531. — animi: S. 343.
 mors (mortuus, mori): S. 117. 119. 138 f. 143. 148. 155. 221 f. 225. 227. 237 f. 240. 243 f. 267. 285-289. 291 f. 295. 303. 332. 344. 346. 351. 362 f. 365 f. 385. 398. 420. 451. 509 f. 516. 535-537. 642. 653. — Christi: S. 369. — secunda: S. 221.
 mortalitas: S. 146. 192. 201. 383. 652.
 mos (mores, moratum): S. 129. 153. 155. 242. 244. 284. 289. 362. 369. 528. 602. 639. 669. boni mores: S. 592.
 motor: S. 16. 392.
 motus (movere, mouvement): S. 4-12. 14-34. 37-45. 47-58. 60-65. 67-72. 74-77. 79-86. 89-96. 98-111. 118 f. 132 f. 139. 147. 150. 155-157. 186. 207. 214-217. 222 f. 227. 230. 235. 240. 277. 279. 281. 305. 312. 315 f. 322. 360. 388. 393. 400. 409.

413. 422. 426. 446-448. 464. 466-471. 473 f. 477. 480. 482 f. 487-489. 491-494. 500-502. 511. 513 f. 520. 522. 524 f. 527. 529. 531-534. 541-548. 551. 553-559. 562-569. 571. 586. 588. 596. 640. 643. 649 f. 654 f. 657-659. 666 f. 672. — absolutus: S. 108. 110. — acceleratus: S. 28. 81. 403. 445. 492. — aequabilis: S. 403. 441. — aeternus: S. 544. — animalis: S. 186. — animi, affectuum: S. 640. 643. 650. 654. 659. — apparens: S. 106. — celerrimus: S. 37. 58. 83. 463. 514. 520. 551 f. — circularis, circulationis: S. 5. 23. 53. 108. 418. 492. 494. — compositus: S. 16. 18. — congruus (congruus): S. 91 f. — continuus (continuatus), incontinuus: S. 38. 486. 494. 500. 503. 542-544. 546 f. 556. 558 f. 562. 568. — curvilineus: S. 19 f. 492. — directus: S. 493. — generalis: S. 5. 10. 18-20. 25. 28. 32 f. 35. 38. 42. 46 f. 50-53. 58. 63. 65. 71 f. 106. — impressus: S. 16. — in corpore (intestinus, intimus): S. 41. 65. 72. 83. 566. — in Deo: S. 370. — in pleno: S. 20. 492. — in se rediens: S. 493. — in terrella, tellure: S. 33. — independens: S. 5. 10. — infinite parvus: S. 492. — liber: S. 477. — localis: S. 304. — luminis: S. 3. 10-12. 14. 16 f. 22. 24-27. 33. 70. 111. — materiae: S. 9. 15. 17. 23. 26-29. 32 f. 40-43. 50. 53. 61. 63. 70. 281. — mentis: S. 588. — metaphysice interruptus, geometrico continuus: S. 568. — momentaneus: S. 562. — partium: S. 33. 37. 62. 111. — per saltus: S. 494. — perpetuus: S. 57. 65. 68. 422. — primitivus: S. 10. — primus: S. 33. 141. — projectorum: S. 448. — proprius: S. 19 f. 22. 27 f. 70. — publicus, privatus: S. 19-21. 45. — rectus (rectilineus): S. 19 f. 22. 216. 493. — sanguinis, cordis: S. 62. — sensibilis, insensibilis: S. 66-68. 92. — siderum (stellarum, astrorum): S. 105. 443. 452. — solis: S. 12. — spatii: S. 468. — synodicus: S. 12. — terrae (telluris, diurnus): S. 24-26. 29. 33. 105 f. 111. 215. 236. — uniformis, difformis: S. 37 f. 40. 60. 68. 71 f. 76. 79. 81. 98. 445. 492. — universalis, particularis: S. 5. 9 f. 18. 32. 39. 47. 65. 92 f. 467. quantitas motus: S. 216 f. 466-469. 493. 522.
- movere (*rhet.*): S. 338 f. 341.
- mulier: S. 242. 351. 600. 606.
- multiplex: S. 277 f. 427.
- multiplicatio: S. 200. 405 f. 413. 419. 425. 432. 470. 480. 519. 523. — inutilis: S. 470.
- multitudo: S. 103. 110. 122. 199. 203. 207. 280. 391. 404. 406. 408. 463. 473 f. 495. 502 f. 522. 552. 581. 588. — corporum: S. 110. 473. — existentium: S. 474. — infinita: S. 581. — numerorum: S. 495. — punctorum: S. 473. 547. — rerum: S. 581.
- mundulus: S. 393.
- mundus: S. 31. 33 f. 38. 45. 51. 57. 62. 66-68. 72. 75 f. 78 f. 87. 91. 96. 101. 105 f. 110. 116 f. 128. 131. 136. 140-142. 144-146. 148. 193. 199 f. 207 f. 215. 217. 219-221. 225. 228. 230 f. 249. 317. 328. 336. 365. 368. 370. 393. 399. 427. 443. 467. 470. 473-476. 480. 493. 495. 501. 504. 510-514. 521. 523-526. 565 f. 581. 584 f. 592. 649. 652. 660. — aeternus: S. 512. — alter: S. 219. 224. 475. — angelicus: S. 224. — aspectabilis: S. 78 f. 85-88. 91-93. — corporeus: S. 224. — idealis: S. 157. — infinitus: S. 512. 581. — perfectior: S. 512. — plenus: S. 493. — sibi relictus: S. 65. 67 f. 93. — sine mentibus: S. 67. extremitates mundi: S. 470. mundi infiniti: S. 566. primordium mundi: S. 143. rota mundi: S. 673.
- munus: S. 242. 592. 605 f.
- musa: S. 192 f.
- muscipula simplicium: S. 620.
- musica (musicus): S. 56. 202. 205. 208. 228. 230. 310. 413. 446.
- musurgia: S. 205. 208.
- mutatio (mutare): S. 18. 21. 52. 60. 74. 79 f. 84. 87-89. 91 f. 100. 103 f. 109-111. 124. 140. 157. 185. 214. 216 f. 240. 275. 289. 301. 304 f. 335. 378. 391. 393. 410. 462. 468. 470. 476. 478. 494 f. 502. 512. 514. 518-520. 522 f. 529. 532. 534 f. 538-541. 545. 556 f. 559. 562 f. 565-569. 571. 639. 649. — continua: S. 391 f. — loci: S. 74. 76. 79-81. 83 f. 96. 102 f. 466. 514. 555. — perpetua: S. 304. — sensibilis, insensibilis: S. 88. 91. — situs: S. 92. 103 f. 106. 111. 216.
- mutuum: S. 596 f. 616 f. 622.
- mysta: S. 433.
- mysterium: S. 149. 157. 177. 193. 199. 206. 211. 223 f. 227. 229. 570 f. — fidei: S. 157 f. — numerorum: S. 197. — trinitatis: S. 222. mysteria metaphysica, theologica: S. 570.

Müßiggang: S. 653.

narratio: S. 198. 530.

natio: S. 219. 249. 251 f. nationes barbarae, cultissimae: S. 289.

natura: S. 21. 25. 32. 44. 47 f. 53. 56–58. 62. 65. 99. 102. 111. 133 f. 137. 142 f. 156–158. 173 f. 176. 198. 204. 207 f. 212. 216. 221. 225 f. 228–230. 233. 236–240. 246. 252. 269–271. 275–279. 281 f. 287. 289 f. 298. 329 f. 334. 347. 350. 353–355. 357–362. 367–370. 381. 384. 393. 413. 434. 436. 438. 442. 447–451. 457. 465. 468 f. 473 f. 483 f. 494. 513 f. 523. 527. 532. 537. 541. 556. 560 f. 563 f. 568. 570. 625. 641. 647. 651 f. 656. 659 f. 666. 670. 672. — boni: S. 361. — corporis: S. 45. 59. 215. 365. 371. — Dei (divina): S. 122. 124. 224. 249. 353. 364 f. 368. 370. 514. 568. — hominis (humana): S. 221. 227. 271. 357. 360. 368. 370 f. 638. 642. 644. 647. 664. — mali: S. 347. — materiae: S. 469. 493. 518. — media: S. 532. — mentis: S. 57. 116. 509. 518. 641 f. — naturata, naturans: S. 580. — rei: S. 434. — rerum: S. 55. 117. 121 f. 124 f. 137–139. 141. 144. 175. 219. 270. 280. 365. 393. 442. 448 f. 498. 522. 545. 554 f. 561. 564. 570. 580. cursus naturae, rerum: S. 138. 221. 236 f. 581. 666. liber naturae: S. 207. 225. natura nihil facit frustra: S. 332.

naturale: S. 204. 208 f. 222 f. 226. 236. 244. 252. 269. 367. 514. 531.

naufragium: S. 245. 536.

nautica: S. 413.

navigatoria: S. 444.

navis: S. 106. 228. 351. — Thesei: S. 237.

necessitas (necessarium): S. 20. 45. 57. 62. 67. 117 f. 123–129. 136. 138. 140. 155. 197. 244–246. 269. 275. 282. 285. 290. 312. 329. 334. 350. 352. 360. 364 f. 368. 396. 435 f. 463–465. 472. 474 f. 484. 505. 517. 521. 532. 572–579. 583. 588. 591. 642. — absoluta, hypothetica (ex hypothesi): S. 127. 129. — existendi: S. 392. — fatalis: S. 364. — moralis: S. 591. — naturae: S. 269. — per se, per accidens: S. 127. 129. 472. — rerum, actionum: S. 128. 364.

necromantia: S. 225. 625.

negatio (negare): S. 140. 148. 196. 276. 306. 501. 555. 577 f.

negativum: S. 67. 196. 396. 463. 518. 572.

negligentia: S. 120. 382. 601.

negotiatio: S. 599.

negotium: S. 332. 348. 450. 530. 592. 616. 619. 627 f. *Neid*: S. 647.

nervus: S. 28. 89. 136. 172. 227. 293 f. 480. 516.

nexus: S. 429.

nigrum: S. 304 f. 483.

nihil: S. 75. 78. 98. 132. 206. 220. 226. 300. 475. 482. 494. 502–504. 514. 552. 570. 588.

Nilus: S. 232.

Ninive: S. 219. 251. 264.

nitrum: S. 59. 230. 239. 456. 479.

nix: S. 24. 294. 351.

nobiles (nobilitas): S. 359. 605.

nocere: S. 119. 290. 516.

noëmata moralia: S. 353.

νοερόν: S. 357.

nomen: S. 122. 175 f. 178. 192. 194. 196. 198. 226. 237. 241. 327 f. 334. 505. *nom commun, propre*: S. 328.

nomenclateur: S. 321.

non: S. 462.

nos: S. 276. 318.

nota: S. 147. 197. 310. 397. 420. 426. 584. — existens: S. 474. — sensibilis: S. 452.

notarius: S. 227. 628.

notatio: S. 335.

notio: S. 123. 174 f. 177 f. 180. 420. 551. 579. 604. 609. — communis: S. 174. 464. — confusa: S. 34. — generica, subalterna: S. 174. — impossibilis: S. 463. — incompleta: S. 177. — inexplicabilis: S. 484. — mathematica: S. 176. — positiva: S. 158. — prima, primitiva, radicalis: S. 173 f. 177 f. — simplex, composita (complexa): S. 173 f. 214.

notio (*jur.*): S. 604 f. 619. 627.

notitia: S. 227. 288. 453. — Dei: S. 142. — familiaris: S. 227. — perfecta: S. 400.

notum, ignotum: S. 240. 276. 451 f. 456. notum per se: S. 215. 464. 510. 575. 577 f.

novatio: S. 140. 198. 221. 629.

νοός (nus): S. 220.

novum (novitas), vetus: S. 119. 138–140. 222. 226.

noxa: S. 245.

- nubes: S. 184.
 nucleus: S. 39 f. 62.
 nullitas: S. 280. 282.
 numen: S. 173. 232. 244. 530.
 numeratio (numerare): S. 127. 147. 408. 412.
 numerus: S. 98. 122. 126. 139 f. 147. 164. 168. 175. 198–200. 202. 206. 215. 276. 279–282. 299 f. 308. 310. 312. 326. 391. 396. 406–408. 410. 413 f. 419. 426. 428. 432 f. 439 f. 446. 451. 461. 463. 474 f. 477. 482 f. 495. 497. 502–504. 514. 520. 523. 532. 548–552. 555. 569. 581. 597. 612. 642. 652. 665 f. 672. — assignabilium punctorum: S. 393. 550. 552. 555. — binarius, ternarius *etc.*: S. 122. 139. 294 f. 299. 317. 410. 461. 504. 512. 519. 523. 583. — cubicus: S. 168. 199. — figuratus: S. 410. — finitus, infinitus: S. 98. 280. 405. 475. 477. 495–497. 500. 502. 504. 548 f. 552. 555. — fractus: S. 406. 408. Vgl. fractio — integer: S. 405 f. — maximus (numerosum, unitatum): S. 98. 168. 200. 399. 463. 477. 502 f. 520. 550–553. — numerosum finitorum: S. 477. — omnium numerosum quadratorum: S. 98. — perfectus, imperfectus, plusquamperfectus: S. 200. — planus, solidus: S. 200. — possibilium: S. 391. — primitivus: S. 433. — primus (incompositus), ortus (compositus): S. 200. 461. — quadratus, non quadratus: S. 98. 164. 168. 199. 405 f. 463. 497. 551. — rationalis, irrationalis (surdus): S. 199. 280. 405. 408. 410. 428. 445. — simplex: S. 461. — ultimus: S. 477. 502 f. numeri se dividentes: S. 406.
 Numidia: S. 199.
 nummus: S. 334. 597 f.
 nunc: S. 214. 545. 581. 584.
 nuntius pontificius: S. 628.
 Nutzen: S. 648. 656. 658. 661 f.
 objectivum: S. 586.
 objectum: S. 120. 126. 131 f. 135. 138 f. 150. 313. 315–318. 322–324. 336. 464. 513 f. 518. 586. — immediatum (proximum) perceptionis, cogitationis: S. 315–318.
 obligatio: S. 224. 591. 602. 605 f. 609. 611. 614–616. 622. 627.
 obliquum: S. 501. 539.
 oblivisci: S. 288. 385.
 oboedientia, obtemperatio: S. 219. 224. 268–273. 369. 608.
 obscuritas: S. 175. 254.
 obsequium: S. 608.
 observatio: S. 24. 110. 201. 224. 226. 276. 426. 429 f. 478. 531.
 obstetrix: S. 299 f. 311. 534.
 obtrectatio: S. 397 f.
 occasio: S. 129. 136. 185. 537.
 occidens (occidentale): S. 11. 36. 108.
 occidere: S. 244–246. 351. 360.
 occupatio (occupare): S. 611 f.
 occursum (occurrere): S. 216. 486. 550.
 oceanus: S. 75. 199. 352. — Aethiopicus: S. 440. — Atlanticus: S. 440. — Indicus: S. 440.
 oculus: S. 63. 89. 111. 135. 150. 220. 225. 286. 290. 480. 499. 532. 537.
 odium (odire): S. 117–119. 131. 138–142. 144. 197. 246. 252. 291. 341. 347 f. 354–356. 644. — Dei: S. 119. 131. 138. 140–142.
 odor: S. 49. 186. 227.
 oeconomia (oeconomicus): S. 357. 375. 418. 528.
 oeuf: S. 383.
 officiositas (officiosus): S. 358. 644. 661.
 officium Apostolorum: S. 267. — humanitatis: S. 246. sanctum officium: S. 628.
 omissio literarum, dictionis, sententiarum, syllabae: S. 332 f.
 omnipotentia (omnipotens): S. 116. 143 f. 249. 391 f. 475. 520. 611.
 omnipraesentia (omnipraesens): S. 392. 520.
 omnis (omnia): S. 98. 140. 207. 246 f. 269. 271. 282. 304. 310. 370. 385. 472. 480. 504. 512. 514. 518. 523. 526. 588.
 omniscientia (omniscius): S. 110. 116. 118. 134. 144. 210. 249. 391. 475. 520. 524.
 opacum (opacitas): S. 15 f. 56. 239 f.
 operatio (operari): S. 158. 332. 413. 419. 455. 463. 480. 570. 584. — analytica, combinatoria: S. 412. 429. — chymica: S. 238. — Dei: S. 237. 569. — mentis (animi): S. 413. 456. 516. — numerica: S. 412. perfectissimo modo operari: S. 364. 568.
 opifex (opificium): S. 230. 365. 528. 561. — rerum omnium: S. 249.

- opinio: S. 118–120. 132 f. 135. 142. 175. 212. 231. 244. 303–306. 310. 343 f. 358. 366. 369 f. 531. 534. 570. 624. 639. 649. — communis: S. 229. 598. — falsa, recta (vera): S. 120. 306. 308–311. 347. 601.
- oppositio (oppositum): S. 16. 126 f. 196. 215. 217. 335 f. 396. 426. 435.
- optica (opticus): S. 413. 439. 443–445.
- optimum: S. 122–124. 135. 141 f. 144–146. 293–295. 353. 356–358. 360–362. 364. 368. 399. 427. 476. 512. 588. 638 f. 641. 647. 649. 654. 656.
- opus: S. 438. 510. — Dei (Domini): S. 221. 226. 233. 367. 382. 642. — legis, ex fide: S. 252. — naturale: S. 252.
- oraculum: S. 348. — Delphicum: S. 438.
- oratio: S. 177 f. 193. 195. 197 f. 205. 309. 529.
- orator (oratoria): S. 197. 203 f. 309. 338–341. 347.
- orbis: S. 16. 18. 60–62. 72. 86. 141. 146. 480. 483. — terrarum: S. 75. 207. 213. 560.
- ordinata: S. 416.
- ordinatio: S. 119. 222. 336.
- ordo (societas): S. 126. 146. 155. 194. 197. 215. 220. 277. 322. 413. 454 f. 457. 461. 463. 477. 483 f. 511. 529. 531. 637. 646. 664. 666. 672 f. — actionum, praeceptorum: S. 483. — naturae, universi: S. 252. 278. 501. — rerum, creaturarum: S. 413. 584. 672.
- organum (organicum): S. 172. 222. 318. 322. 325. 394. 447. 510. 514.
- oriens (orientale): S. 11. 36. 108. 219. 367.
- original, copie: S. 151.
- origo (oriri): S. 213. 220. 393. 466. 522. 524. 588. — animae, hominis: S. 221. 363. — mundi, rerum: S. 207. 517 f. 672.
- ornatus rerum: S. 293.
- orthodoxus: S. 624 f.
- oscillatoria: S. 413.
- ostensio: S. 506.
- otium (otiosum): S. 512. 546.
- pactum: S. 247. 256 f. 271. 273. 397. 593. 614–616. 624 f.
- paedia: S. 198.
- Pagani: S. 621.
- Palaestina: S. 249.
- Palatinatus inferior: S. 153.
- parabola: S. 414. 416 f. 423–425. 430. 438. 448 f. 492. 504. generatio parabolae: S. 448.
- paradoxum: S. 55. 57. 143. 206. 285. paradoxa Stoicorum: S. 135.
- parallaxis: S. 226 f. 229. 490.
- parallelismus: S. 33 f. 37. 53. 92 f.
- parallelogrammum: S. 411 f. 490. 549.
- paralogismus: S. 666.
- paraphernale: S. 600.
- parentes: S. 131. 137. 220. 233. 242–244. 347. 356. 594 f. 599. 614.
- parere: S. 354.
- Paris: S. 152. 206. 557.
- paritas (par): S. 108. 146. 197. 200. 295. 306. 488.
- parricida: S. 244.
- pars: S. 10. 21. 31. 33. 37. 54. 62. 72. 75. 78. 81 f. 89. 98. 110 f. 118. 121. 124. 130. 140. 146. 156. 168. 174. 176 f. 195. 197. 214. 236 f. 240. 275 f. 278–280. 293. 304. 310. 318. 322. 328. 336 f. 391–393. 405. 411. 413. 427. 429. 463. 465. 468–470. 473. 475. 480. 482–486. 488. 498. 500. 502 f. 509. 513. 519 f. 532 f. 540. 548–555. 563. 565 f. 581. 587. — cohaerens: S. 5. — Dei: S. 384. — materiae: S. 5. 22. 317. 474. — rerum: S. 392. — sensibilis, insensibilis: S. 51. 88 f. 91. 378. — ultima: S. 513.
- participatio (particeps): S. 286. 294 f. 353. 359. 483.
- particula: S. 178. — notionis: S. 175.
- particula (*gramm.*): S. 177 f. 188.
- particula (*phys.*): S. 62 f. 78. 236. — striata: S. 40. 71.
- particulare: S. 28. 38. 127. 177. 217. 509. 512.
- partitio: S. 195 f. 198. 336.
- partus virginis: S. 236.
- parvitas (parvum): S. 234. 282. 294. 307. 355. 469–471. 553. 555. 560. 564. infinite parvum: S. 434. 475.
- passio: S. 80. 83. 85. 88. 90. 187. 195. 227. 231 f. 243. 325. 330. 336 f. 354–356. 393. 396. 452. 480. 518. 565 f. 636. 638. 640. 645. 647–650. 653. 668. — Christi: S. 369.
- passivum: S. 182.
- paternitas: S. 518.
- pathos, patheticum: S. 197. 338 f.

- pati: S. 44. 77. 80. 84. 90. 118. 144. 157. 214. 294.
 301 f. 385. 475. 521. 561.
 patientia: S. 236. 345. 356-358. 363.
 patres: S. 143. 149. 158. 222 f. 335. 346. 363. 444.
 patrimonium: S. 592. 594. 598-600. 609 f. 626.
 patronus: S. 602. 607 f. 626.
 pauper (paupertas): S. 88. 245. 272. 343. 359. 363.
 539. 616. 632.
 pauperies: S. 626.
 pax: S. 144. 271. 273. — ecclesiae: S. 159. 624.
 peccatum (peccator, peccare): S. 117. 120-127.
 129-132. 134 f. 141. 146. 148. 150 f. 219. 234.
 269 f. 338. 354. 361. 368 f. 369. 398. 601 f.
 623-625. 644. — attuale, originale: S. 623. — in
 Spiritum Sanctum: S. 382. — mortale: S. 131.
 138. — veniale: S. 131.
 peculium: S. 592. 599 f. 609.
 pecunia: S. 246. 286. 289 f. 343. 346. 349. 357. 597 f.
 609. 615 f. 622.
 pendulum: S. 24. 65. 66. 68. 93. 105. 392. 445 f.
 penetratio: S. 21. 55. 158. 501.
pensée (penser): S. 150. 235. 313. 315-321. 323. 326.
 329. 387. 663. — *possible*: S. 329. — *simple*:
 S. 672.
 Pentecoste: S. 208.
 per accidens: S. 128 f. 335. 391. 411. 484.
 perceptio (percipere): S. 119. 127. 215. 227. 236.
 275 f. 278. 287 f. 290. 305 f. 313. 315-318. 323.
 325. 353. 393. 400. 466. 492. 508-512. 514-518.
 520-524. 569. 586. 637. 643. — *adaequata*: S. 586.
 — *clara, distincta*: S. 137. 176. 215. 280. 287. 363.
 490. 506. 514. 642. — *confusa*: S. 390. 524. 654.
 — *immediata*: S. 586. — *per se, per alia*: S. 514.
 — *perceptionis, cogitationis, ideae*: S. 315. 317 f.
 517. — *perfecta*: S. 520. 586. *percipere se ipsum*:
 S. 518.
 perdere: S. 269.
 peregrinus: S. 357. 609.
 perfectio (perfectum): S. 147. 175. 214. 221 f. 226.
 233. 334. 358. 361. 364. 366. 370. 384. 392. 395.
 453 f. 462. 472. 474 f. 510. 512. 516. 518-522.
 551. 575-579. 584. 602. 639. 641-644. 650. 652.
 658. 660. 666. 669. — *Christiana*: S. 528. — *di-*
vina: S. 359. — *humanae naturae*: S. 360. —
mentis, animae: S. 198. 446-449. 453. 455. 510.
 — *rerum*: S. 368.
 Peripateticus: S. 209. 596.
 perire: S. 95. 136. 143. 221. 246. 291. 317. 368. 447.
 453. 477.
 perjurium: S. 625.
 permittere: S. 117. 120. 124. 127. 130 f.
 perpendicularis: S. 35. 412. 416. 420. 439. 465. 467.
 500 f.
 perpetuum: S. 68. 95. 291. 391. 447. 453. 480. 517.
 559. 568.
 perseverare: S. 141 f. 216. 565.
 Persis: S. 199. 265 f.
 persistentia: S. 182. 494. 512.
 persona (personale): S. 120. 197. 206. 242. 356.
 475 f. 592-595. 598. 602 f. 606 f. 609 f. 613. 616.
 618. 620. 623 f. 627. 638. 648. 662. — *civilis*:
 S. 593. — *ficta*: S. 598. — *naturalis*: S. 593.
 perspicere: S. 271.
 perspicuum: S. 15 f. 56. 89. 135. 237.
 persuasio (persuadere): S. 129. 197. 244.
 pertinacia (pertinax): S. 134. 142. 144.
 pertinere: S. 186.
 perturbatio (perturbare): S. 20-22. 93. 344 f. 479. —
animi: S. 149. 359. — *rerum*: S. 116. 141.
 perversitas: S. 142.
 pervidere: S. 332. 508.
 pessimum: S. 353.
 petitio (petere): S. 619. 622. 628. 630. — *haeredita-*
tis: S. 619. — *revisionis*: S. 632.
 phaenomenon: S. 3. 18 f. 24. 26. 28. 33 f. 37. 40. 45.
 50. 53. 69. 96. 107 f. 110 f. 230. 425. 448. 456. 466.
 — *coeleste*: S. 224. — *naturae*: S. 47. 102. 157. —
primarium, secundarium, universale: S. 3.
 phantasia: S. 515.
 phantasma: S. 133. 279. 344. 463.
 Pharisei: S. 252. 266 f. 270.
φιλάνθρωπος: S. 639.
 Philistaei: S. 260 f.
 philologia: S. 190-193. 204.
 philosophari: S. 119. 141. 157 f. 175. 222. 228. 290.
 philosophi: S. 14. 43. 55. 68. 105. 116. 118. 129. 142.
 149. 157 f. 169. 173-176. 199. 219 f. 226. 235.
 237. 240. 285 f. 290. 313. 346 f. 349-351. 382.
 397. 431. 475. 531. 541. 568. 570. — *mechanici*:
 S. 68. — *veteres (antiqui), novi, novitii*: S. 20.
 155. 370. 642. *φιλόσοφος, φιλοσόματος*: S. 286.

- philosophus corpuscularis (Hero): S. 229. summus philosophus (Christus): S. 385.
Vgl. recentiores.
Vgl. veteres.
- philosophia (philosophicum): S. 33 f. 57. 67. 101. 119. 140. 149. 154. 157. 169. 170. 174 f. 178. 198. 204. 214. 221. 223 f. 228. 235. 237. 250. 270. 290. 296. 304. 335. 344. 362. 365. 369. 385. 429-431. 433. 529. 531. 546. 570. 646. 663. — arcana: S. 472. — Cartesiana: S. 380. — Democritica: S. 34. — materialis: S. 235. — mechanica: S. 224. 235. — moralis: S. 352. 365. — naturalis: S. 50. 67. 218. 226. 399. 531 f. — prima: S. 155. 157. 452. 667. — vera, falsa: S. 156. 158. 277. 367. 532. 570. 637. 665. arbor philosophiae: S. 478. 637. lapis philosophorum: S. 438. *philosophie visionnaire*: S. 150.
- phoronomia: S. 533.
- Phrygia: S. 199.
- physica: S. 1. 4. 69. 77 f. 102. 118. 121. 150 f. 176. 183. 207. 220 f. 225-230. 387. 404. 427. 439 f. 448 f. 451. 454-456. 473. 527. 531. 533. 637. 646. — experimentalis: S. 448.
- physiologia: S. 225. 229.
- pictura (pictor): S. 117. 126. 151. 351 f. 394. 434. 443. 509. 524.
- pietas (pius): S. 68. 159. 220. 223. 225. 228. 231. 233. 270. 347. 357. 363. 398. 449. 457. 570. 592. 659. 665.
- pignus: S. 608. 611. 617. 620.
- pirata: S. 247.
- piscis: S. 185.
- placere (*gefallen*): S. 56. 141 f. 227. 233. 639. 648.
- plaga: S. 31 f. 39. 53. 60. 466. 489. 492 f. 501.
- plaisir*: S. 320. 330. 391. 662 f. 667.
- plaisir de l'honneur, de convenance*: S. 330.
- planeta: S. 86. 105. 110. 201. 227. 229. 443.
- planta: S. 174. 211. 238. 389 f.
- planum: S. 51. 182. 200. 406. 415 f. 439. 445. 483. 487-489. 532. 537. 553. sectio plani: S. 448.
- plebs (plebejus): S. 348. 350.
- plenitudo (plenum): S. 16. 20. 55. 75. 84 f. 96. 216. 277. 281. 335. 391. 400. 467-470. 473. 492 f. 524 f. 555. 559. 585. — mundi: S. 467. 473. 493. 524-526. plenum physicum: S. 473.
- pleonexia: S. 358.
- plica: S. 555.
- plumbum: S. 240.
- plurivocum: S. 195.
- pneumatica: S. 59. 413. 429. 440. 444.
- poena: S. 117. 126. 131. 135. 138. 208. 222. 244 f. 269. 272. 293. 303. 362. 368. 601. 605. 608. 612. 623-626. 632. — aeterna: S. 581.
- poenitentia: S. 119 f. 341. 355. 361 f. 615. 638 f.
- poetica (poeta): S. 128. 195. 203-205. 207 f. 223. 334 f. 433.
- politica: S. 206. 357. 375. 404. 431.
- Politie*: S. 648.
- pollicitatio: S. 344. 360. 610. 614.
- polus: S. 6. 10. 14 f. 23. 26 f. 29. 31. 33-36. 38 f. 42. 51. 53 f. 69-71. 86. 183. 229.
- polyandria: S. 600.
- polygamia: S. 381.
- polygonum: S. 230. 324. 408. 494. 496. 498 f. 503. — circumscriptum, inscriptum: S. 408.
- polygraphia: S. 205. 208.
- polygynia: S. 600.
- polytopia: S. 158 f.
- pondus (ponderare): S. 25. 28. 47. 55. 155. 163-167. 422. 530.
- pontifex: S. 251 f. 273.
- pontificii: S. 212. 623.
- populare: S. 156.
- populus: S. 219. 245. 509. — Dei: S. 251. — sanctus: S. 213.
- portio: S. 45. 237. 467. 493. 518. 556. — materiae: S. 392-394. 565.
- portrait*: S. 151.
- porus (porosum): S. 9. 17 f. 33. 39 f. 44 f. 56. 58. 585.
- positio (positum): S. 391. 433. 439. 464. 522.
- positivum: S. 150 f. 158. 572. 577 f.
- posse: S. 125. 134. 137 f. 143. 145. 330. 462. 577.
- possessio (possessor, possidere): S. 243. 285. 354. 603. 606-609. 611 f. 619-622. — bonae fidei: S. 609.
- possibile: S. 3. 72. 99. 120. 123. 127-129. 137. 146. 328. 331. 365. 392. 395. 428. 468. 472. 474 f. 477. 494 f. 498. 501 f. 504. 511. 521. 523. 553. 571 f. 576 f. 579. 581-585. 587. — moraliter: S. 242. *possible naturel, intellectuel*: S. 328 f.

- possibilitas: S. 125. 399. 462. 582 f. 631. — entis perfectissimi: S. 572. — idearum: S. 137.
- posterius: S. 32. 283. a posteriori: S. 86. 146.
- postpraedicamentum: S. 195.
- postulatum (*demande*): S. 327.
- potentia (potens): S. 120. 131–133. 142. 144. 158. 165. 219. 223. 240. 269. 271. 345. 365. 369. 462. 476 f. 522. 527. 541. 569. 583. 608. 624. — agendi, patiendi: S. 118. 133. 158. — divina (Dei): S. 237. 271. 369. 570. 642. — moralis: S. 591. — naturae: S. 367. — naturalis: S. 335.
- potestas: S. 132. 135. 220. 271. 274. 343–345. 347. 360–362. 368. 418 f. 476. 560. 579. 599 f. 602–609. 619. 621 f. 626 f. 636. 641. — decisoria: S. 605. — Dei: S. 365. 368. — humana (nostra): S. 368. 378. 411. 422. 452. — legislatoria: S. 604. — patria: S. 607 f. — peccandi: S. 234. — publica: S. 627. — summa: S. 270 f. 273. 603.
- pouvoir*: S. 667 f.
- practica (practicum): S. 332. 334.
- Praeadamitae: S. 395.
- praecedens: S. 131.
- praeceptum (praeceptor): S. 302. 349 f. 353. 356. 363. 448. 483. 530.
- praecipitantia: S. 637.
- praecipitatio: S. 47 f. 53. 239.
- praedestinatio: S. 130. 140.
- praedicabilia: S. 195. 336 f.
- praedicamentum (praedicamentale, praedicabile): S. 150. 173–175. 180. 195. 335–337.
- praedicare ex revelatione, ex cognitione: S. 267.
- praedicatum (praedicatio): S. 175. 196. 309. 337 f. 340. 505–508. 573 f. 671. 673. — compositum, irresolubile: S. 573. — demonstrabile: S. 574. — necessarium, contingens: S. 574.
- praedicere (praedictio): S. 134. 242. 456. 464.
- praedium: S. 607. 610 f. 620.
- praedo: S. 247.
- praexistere: S. 288. 292.
- praejudicium (praejudicare): S. 130. 141. 149. 215. 248. 356. 466. 533. 605. 628. 646. 670.
- praemium: S. 117. 296. 345. 360. 601. 624. 626.
- praeordinatum: S. 365.
- praeparare: S. 185.
- praescientia: S. 127. 130. 134. 137. 236. 361.
- praescriptio (praescribere): S. 120. 142. 612 f. 615. 630.
- praesentia (praesens): S. 128 f. 131. 134. 140 f. 147. 194. 304. 330. 353 f. 513. 520. 584. — divina: S. 363.
- praesumptio (praesumere): S. 142. 608. 612. 619. 631.
- praeteritum: S. 128 f. 134. 141 f. 355. 476. 535. 584. 609.
- praetor: S. 604. 609. 616. 619. 621.
- praevaricatio (praevaricator): S. 145. 623.
- praevisio (praevidere): S. 120. 127. 129. 134. 137. 146.
- pragmaticum: S. 528.
- praxis: S. 118. 169. 334. 369. 419. 427. 436. 531. 650. 668.
- précaution*: S. 377.
- pressio (premere): S. 4. 7–9. 15–18. 21–23. 33 f. 37–40. 46. 53. 56. 58. 65. 71. 86. 89. 385. — aëris: S. 41. 43–47. 96. — luminis: S. 17 f. 21.
- pretium (pretiosum): S. 247. 482. 597–599. 612. 615. 617. 640.
- primitivum: S. 10. 175. 178. 585.
- primogenitum: S. 272.
- primordium: S. 143. 561.
- princeps: S. 269. 600. 604.
- principium: S. 26. 28. 55. 68. 75. 83. 101 f. 118. 135. 155. 158. 175. 210. 225. 316. 327. 329. 331. 362. 420. 436. 469 f. 472 f. 536. 538. 584. 669 f. — agendi: S. 133. 360. 362. — agens: S. 158. — animale, divinum: S. 362. — identitatis, contradictionis: S. 133. 396. 483. 505 f. 535. 545. 563. 572. 584. — individuationis (individui): S. 147. 392. 490 f. — indivisibilium: S. 167. — mechanicum: S. 101 f. — rationis sufficientis: S. 118. 120. 132. 565. 568. 584. — rerum: S. 121. 123. 392. *principes d'expérience*: S. 329. *principes morales*: S. 330. *principes naturelles*: S. 328.
- Printzenmetall*: S. 612.
- prisma: S. 164. 166.
- prius: S. 283. 502. 520. — natura: S. 432 f. a priori: S. 32. 86. 146. 231. 467. 522. 536. 583. 672.
- privatio (privativum): S. 127. 150 f. 336. 541. — destructiva: S. 336.
- privatum: S. 19–21. 142. 220. 227. 242. 271. 600. 639.

- privilegium: S. 133. 135. 252. — Dei: S. 135. — naturae: S. 135.
- probabilitas (probabile): S. 33. 353 f. 451. 464. 475 f. 512. 525. 631. 663. 667. 670.
- probatio (probare): S. 119. 154. 193. 236. 327. 367. 449. 488. 491. 504. 506. 508. 608. 612. 620. 623. 630 f.
- probitas (probus): S. 155. 352. 357 f. 601. 616.
- problema: S. 102. 199. 277. 337. 404. 410 f. 413–418. 420–422. 430. 448. 451 f. 464. 531. — analyticum: S. 413. — determinatum, indeterminatum: S. 444. — impossibile: S. 407. 422. — planum: S. 406. 415 f. — solidum: S. 414–416. 418. 421. — sursolidum: S. 416. 438.
- procedere (processus): S. 299. 462. 501. 529.
- processus (*jur.*): S. 629.
- proclamatio: S. 629.
- procurator (procuratio): S. 593 f. 613 f.
- proditio (proditor): S. 120.
- productio (producere): S. 220. 227. 238. 275. 323. 328. 400. 465. 490–492. 494. 514. 551. 553. 567. — continua: S. 465. — ex nihilo: S. 494. producere se ipsum: S. 465.
- productum: S. 121 f. 406.
- profanitas: S. 335. 341. 357. 546.
- profunditas: S. 99. 522. 585.
- progressio (progredi): S. 287. 404. 408 f. 427. — arithmetica simplex: S. 403. — geometrica: S. 279. 404.
- progressus (progredi): S. 16. 30. 68. 139 f. 229. 534. 543. 547. 556. 578. — in infinitum: S. 282. — naturae: S. 279.
- projectio: S. 446. 524.
- prolixitas: S. 418. 448.
- proloquium: S. 195 f.
- promissio (promittere): S. 610. 614 f. 639.
- pronunciatio (pronunciare): S. 171. 197 f. 305 f. 605.
- propagatio: S. 75. 96. 148.
- propheta (prophetia): S. 134. 212 f. 219. 223 f. 248–252. 263 f. 266 f. 270. 273. 341 f. 369.
- propolium (*Vorkauf*): S. 626.
- proportio: S. 122. 138. 406. 408 f. 466. 483. 521. 525. 560. 597.
- proportionalitas (proportionale): S. 81. 122. 279. 496. 562. lineae (quantitates) mediae proportionales: S. 406. 408.
- propositio: S. 156. 198. 276 f. 288. 327 f. 331. 334. 338. 393. 397. 406. 419 f. 428. 435 f. 461. 505–507. 545. 572. 575. 577–580. 671. — absoluta, hypothetica: S. 127. 312 f. 506. — accidentalis: S. 483. — arbitraria: S. 483. — convertibilis: S. 334. 396. — demonstrabilis, indemonstrabilis: S. 435. 483. 572. 575–577. — experimentalis: S. 508. — geometrica: S. 411. — identica: S. 176. 276. 435 f. 461. 483. 506. 508. 572. 575. — intellectualis, sensibilis: S. 328. — moralis: S. 330. — necessaria: S. 435 f. 464 f. 505. 575. — negativa: S. 577. — prima: S. 435 f. — universalis, particularis: S. 185. 328. 393. 575 f. — vera, falsa: S. 176. 393. 397. 505. 514. 538. 575. 578 f. genera propositionum: S. 420. *proposition vraiseemblable*: S. 329.
- proprietas: S. 101. 127. 139. 224. 275 f. 328. 336. 370. 388. 391. 396. 434. 445. 494. 514. 518 f. 521. 530. 573 f. 609 f. *propriété réciproque*: S. 670. *propriété spécifique*: S. 673.
- proprium: S. 195. 197. 243. 338.
- prosopolepsia: S. 356.
- providentia (*Vorsehung*): S. 116. 119. 128. 146. 214. 265. 354. 361. 367. 477. 641 f. 652 f.
- proximus: S. 142. 246. 269.
- prudencia (prudens): S. 134. 135 f. 193. 206 f. 233. 241. 295. 337. 356. 358 f. 361. 528. 592. 594. 601 f. 664.
- publicum (publicus): S. 19–21. 45. 131. 142. 201. 233. 593 f. 599. 602 f. 605. 626–629. 639. 649.
- pudor: S. 339. 355.
- pulchritudo (pulchrum): S. 67 f. 105. 116. 126. 145. 157. 223. 232. 286. 288 f. 292. 294. 296. 301. 352. 355. 358 f. 462. 476 f. 511. 525. 560. 588.
- pulvis: S. 31. 51–53. 238 f. 554. — pyrius: S. 59. 230. 238.
- punctor: S. 433.
- punctum: S. 8. 10. 37. 46. 58. 60 f. 72. 80. 86 f. 93. 97–100. 104. 167 f. 176. 178. 182. 199. 235. 278. 280. 393. 403. 412. 416. 418. 439. 444. 465. 471. 473 f. 481. 485–488. 494 f. 498 f. 532. 537. 540. 547–556. 559. 562–566. 585. — luminis: S. 11. — mathematicum: S. 234. 474. — medium aeternitatis: S. 465. — spatii: S. 465. — universi:

- S. 465. — metaphysicum: S. 474. — perfectum: S. 474. — physicum: S. 77 f. 229. — sensibile: S. 5. 16. 75. 86 f. — ultimum: S. 471. 513.
- punire: S. 120. 138. 214. 244. 368.
- purgatio: S. 146. 358 f. 594.
- purum: S. 243. 289. 307. 587.
- putare: S. 306.
- pyramis: S. 183.
- Pyriphlegeton: S. 296.
- pyrobolica: S. 413.
- Pyrrhonei: S. 323.
- Pythagoreum: S. 206.
- Pythagorici (Pythagoraei): S. 571.
- Quackerismus: S. 380.
- quadratum: S. 122. 278. 324. 371. 411. 419 f. 440. 477. 490. 492. 496 f. 552. — hypotenusae, catheti: S. 412. — perfectum: S. 312.
- quadratura (quadratio, quadrare): S. 225. 405 f. 408. 422. 434. 446. 492. — circuli: S. 425. 438. 497 f. — ellipsis: S. 425. — hyperbolae: S. 425. — parabola: S. 430. 449. quadratio lunulae Hippocratis: S. 492.
- quaestio (quaerere): S. 118. 148. 197 f. 224. 335. 428 f. 631. — cuius, quale, quare: S. 335. — juris, facti: S. 404. 602. 604. 627. — particularis affirmativa, negativa: S. 338. — universalis affirmativa, negativa: S. 338.
- qualificatio corporum: S. 240.
- qualitas: S. 16. 18. 34. 65. 103. 118. 174. 195. 230. 315. 322. 328. 335–337. 413. 434. 464. 482. 491. 507. 536. 541. 572. 577. 579. 597. — affirmativa: S. 572. — cogitationis (animae): S. 315. — corporis: S. 291. — emanans: S. 16. — essentialis: S. 328. — impressa: S. 18. — naturalis: S. 329. — occulta: S. 34. — sensibilis: S. 186. 227. 239. 275. 277. 318. 515. — simplex (positiva, absoluta): S. 575–578.
- quando: S. 195.
- quantitas: S. 41. 49. 55. 59. 71. 94. 99. 103. 118. 174. 176. 195. 215–217. 278–280. 282. 336 f. 405. 408. 410–413. 419. 462. 465. 467–469. 482 f. 493. 498. 500. 502 f. 522. 525. 584. 597 f. — composita: S. 278. — discreta, continua: S. 539. — imaginaria: S. 464. — indesignabilis: S. 434. — quantitatibus: S. 482. — realis: S. 502. — surda: S. 405. — terminata, interminata: S. 488. 501.
- quantum: S. 472. 491. 585. — maximum: S. 572.
- querela: S. 137 f. 144 f. 615. 632. 644.
- quies (quiescere): S. 11. 21. 23. 35. 52. 56 f. 68. 76. 81. 92–95. 100. 106–110. 126. 133. 140 f. 145. 147. 157. 215–217. 225. 356. 388. 466. 493. 502. 525. 542–544. 546. 548. 556–559. 562. 564. 643. — absoluta: S. 108. 110. — animi: S. 530. 624. 636 f. — interspersa: S. 542–544. 548. 556. 562. — momentanea: S. 543. — telluris: S. 106. — universalis: S. 72. 542.
- quirites: S. 609. 621. 631.
- quis, quid, quae: S. 118. 337.
- Rabbini: S. 250. 254. 261–264.
- rabies: S. 139. 143–145.
- radius: S. 11 f. 14. 16–18. 21. 56. 60 f. 63–65. 72. 86 f. 89. 135. 444. 494. 544. 551. — actionis: S. 92. — circuli: S. 417. — lucis (luminis): S. 10. 17. 63 f. 86.
- radix: S. 98. 168. 188. 405 f. 413. 419. 498. — aequationum: S. 410. 413 f. 421. — irreducibilis: S. 405. — quadratica, cubica: S. 497. — quadratoquadratica: S. 408. — surda (irrationalis): S. 405 f. 497. eliminatio, reductio radicum surdarum: S. 405 f. extractio radicum: S. 413. 419.
- raisonnement (raisonner): S. 320. 665 f. 670.
- Ramisti: S. 383.
- rapina: S. 358. 626.
- rapport: S. 313. 318. 329. 331.
- rarefactio (rarefacere): S. 44. 52. 54. 56–60. 62 f.
- raritas (rarum): S. 54. 57. 59. 63.
- ratio: S. 3. 13. 24. 117 f. 120–123. 127. 129–136. 140. 142. 146 f. 149. 154. 200. 204. 219. 221. 231. 235. 241. 243. 250. 270 f. 277. 279 f. 282 f. 294. 309 f. 325. 348. 353. 356. 359. 361 f. 367 f. 391. 406. 408. 410. 413. 415. 418–420. 431. 435. 439. 442. 447. 449. 451. 455. 463 f. 472. 474. 476 f. 479. 482 f. 492. 502 f. 505. 508 f. 514 f. 523. 526. 529. 532. 534. 549. 553. 560 f. 565. 570. 583. 585. 587 f. 594 f. 597–599. 602. 616. 627. 636–641. 643. 647. 666. 672. — a priori: S. 522. — a rebus, a signis petita: S. 174. — assignabilis, designabilis: S. 282. 543. — determinans (determinandi), limitans:

- S. 31. 582. 585. — efficiens: S. 118. — essendi: S. 120. — existendi (existentiae): S. 118. 125. 128. 275. 282 f. 472. 572. 582. 587. — generalis: S. 532. — individualis, specifica: S. 491. — indivisibilis: S. 98. — integra: S. 123. — mechanica: S. 569. — mundi: S. 136. 145. — naturalis: S. 222. — objecti: S. 313. — partium, totorum: S. 405. — perfecta: S. 602. — possibilitatis: S. 583. — rationis: S. 118. 120. 482. — recta: S. 116. 149. 270. 353. 358 f. 488. 545. 570. 592. 601 f. — rei (rerum): S. 24. 117. 121. 123. 126 f. 158. 283. 427. 474. 577. 587 f. — sibi ipsi: S. 118. 120. — speculatrix: S. 431. — sufficiens: S. 118. 120. 123. 126 f. 132. 282 f. 565. 568. 584. — summa: S. 139. 142. 526. — ultima: S. 117. 120. 123. 126. 136. 158. 573. 587. — universa: S. 362. — veritatis: S. 128. — vivendi: S. 269. rationem reddere: S. 18. 23. 25. 43. 60. 118. 139. 243. 277. 288. 363. 456. 511. 565. 568. 585. 671.
- ratiocinatio (ratiocinium, ratiocinari): S. 33. 103. 123. 148 f. 156. 222. 291. 310. 394. 425. 429. 440. 447. 451 f. 456–458. 463. 466. 474. 487. 498. 504–507. 514. 531. 569. 574. 576–578. 670. ratiocinium geometricum: S. 425. 443 f. 448.
- rationalitas (rationale): S. 118. 126. 134. 143. 199. 221. 371. 526. 552.
- reactio: S. 47–50. 53. 510. 527.
- realitas (reale): S. 150 f. 157. 279 f. 312 f. 384. 399. 473. 499. 511. 519. 582. 608. — intrinseca: S. 511.
- rebelles: S. 119. 143.
- recentiores, novi: S. 54. 222. 262. 453. 505. 542.
- receptatio (receptor): S. 626.
- recipiens exhaustum (Guerickianum): S. 16. 25. 39. 41. 44. 46. 49. 51. 58 f. 62 f.
- reciprocatio (reciprocum): S. 68. 275 f. 576 f.
- recitatio: S. 333.
- reconventio: S. 629.
- recordatio: S. 213 f.
- rectangulum: S. 310. 411 f. 549.
- rectilineum: S. 19. 468. 497. 526. 585.
- rector: S. 116. 140. 431. 624.
- rectum: S. 135. 216. 368. 518. 539.
- redemptio: S. 222.
- reducere (reductio): S. 120–122. 127. 144. 174. 207 f. 215. 230. 235. 238 f. 335. 396. 405 f. 410. 413. 422. 425. 428. 446. 473. 475. 517. — in se: S. 142. 516.
- reduplicatio: S. 128 f.
- referendarius: S. 628.
- reflexio (reflectere): S. 135 f. 139. 315. 399. 480. 495. 509. 515–517. 662. — reflexionis: S. 516 f.
- reflexio (*phys.*): S. 8. 31. 64. 89. 216 f.
- reformare: S. 639.
- refractio: S. 8. 25. 64.
- Regel*: S. 646. 651. 655 f. 659. 661 f. *Lebensregel*: S. 645. 656. 660. 662.
- regimen: S. 230. 593. — mundi, orbis: S. 131. 141.
- regnum: S. 144. 594. — Christi: S. 212. — Paradi-siacum: S. 210.
- regressus (regredi): S. 68. 456.
- regula: S. 130. 334 f. 359. 386. 483. 503. 505. 511. 602. 630. 636 f. 664. 667. 671. — agendi: S. 483. — loquendi: S. 505. — vitae: S. 636. 664.
- Vgl. *Regel*.
- rejectio (rejicere): S. 18. 20. 24–26. 29. 48. 62. 128. 130. 215.
- relatio: S. 174. 195. 336 f. 392. 394. 399. 413. 429. 434. 447. 463. 468. 481–483. 495. 497. 499. 502 f. 518. 520. 524 f. 573. 627. — ad existentiam, es-sentiam: S. 573. relationes universi: S. 197. 524.
- relativum: S. 157. 518.
- relatum: S. 336.
- religio (religiosus): S. 68. 149. 153. 157. 220. 222. 235. 252. 273. 365. 367. 369. 379. 398 f. 457. 610. — Christiana: S. 343. 348. 367. — Romana: S. 381. — rustici: S. 152.
- remedium: S. 455. 632.
- reminiscentia (reminisci): S. 287 f. 292. 404. 447. 515 f. 526. 534.
- remissio (remittere): S. 119. 222.
- Remonstrantes: S. 230.
- reparatio damni: S. 245 f.
- repassio: S. 571.
- repellere: S. 29 f. 32. 38. 53. 63.
- repetitio (repetere): S. 88 f. 129. 144. 147. 468. 496 f. 547. 564.
- replere: S. 44. 62. 65. 466. 526. 585.
- replicatio: S. 51. 630. — in se ipsum: S. 408. — mun-di, mundorum: S. 146. 474.
- repraesentatio (repraesentare): S. 312. 316. 319–324. 400. 413. 434 f. 463. 467. 505. 514. 594. 604. 613. 618. 622. repraesentare simul: S. 463.

- reprobatio (reprobare): S. 223.
 reproductio (reproducere): S. 214. 239 f. 287. 465. 494. — materiae: S. 494.
 repugnans: S. 338.
 repugnare: S. 45. 129. 197. 242.
 requisitum (requirere): S. 120. 123. 132 f. 275. 404. 462 f. 474. 515. 572 f. 587. 592. 670 f. — ad existendum: S. 118. 385. 584. — primum: S. 573. requisita sufficientia: S. 573. summa requisitorum: S. 515.
 res: S. 3. 8. 18. 20. 25. 34. 43. 55–57. 67. 89. 98. 106. 116. 120–125. 128. 132. 135. 137 f. 142. 144–149. 173–177. 182. 193. 197 f. 201. 215. 233. 269. 280. 293–297. 300–302. 305. 308. 310. 312 f. 315. 317–321. 324. 328–330. 334–336. 344. 363 f. 367–370. 384. 392. 394. 396. 399 f. 404. 413. 426–429. 431. 434. 442. 448 f. 451. 456. 463 f. 467. 472. 474 f. 484. 491. 494. 502. 512. 519. 523. 525. 527. 535. 559–561. 566. 573 f. 579. 581 f. 584. 587 f. 592. 596. — aliena: S. 613. — composita: S. 462 f. — corporalis, incorporalis: S. 514. 596. 619 f. — divina, humana: S. 240. 350. 447. 450. 452. — externa: S. 345. 347 f. — extra (*chose, objet hors de nous*): S. 312 f. 315–319. 323. — finita: S. 570. — fungibilis: S. 596 f. — intelligibilis: S. 98. — iudicata: S. 608. 630. — literaria: S. 527. — litigiosa: S. 629. — materialis: S. 318. 511. — mobilis, immobilis: S. 596. 621. 626. — naturalis, civilis: S. 428. 599. — particularis: S. 312. — percepta: S. 287. — sacra, sancta, religiosa: S. 610. *chose à demi incorporelle*: S. 667. *chose de fait*: S. 673. res gestae: S. 368. 530. 631.
 resignatio: S. 142. 233.
 resistentia (resistere): S. 13. 22. 25 f. 31. 65. 76. 94 f. 102. 126. 129. 135. 158. 164–167. 182. 216. 392. 466. 473. 510. 525. 529 f. 555. — absoluta, centralis: S. 165 f.
 resolutio (resolvere, resolubile): S. 175. 231. 277. 403 f. 428. 436. 474. 504. 509. 554 f. 566. 572. 574–578. 663 f.
 Vgl. *auflösen*
 respice finem: S. 135 f.
 respublica: S. 68. 140. 153. 156. 241 f. 247. 270. 274. 440. 527. 530 f. 593 f. 603. 605 f. 622. 626–628. 638. — Christiana: S. 149. 209. — divina: S. 271. — optima: S. 140. 368. 427. 476. 512. — universalis, universi: S. 140. 520 f.
 restitutio (restituere): S. 40. 54. 60. 65. 237. 240. 245. 399. — in integrum: S. 608. 630. 632.
 resultare: S. 518. 522 f.
 resurrectio: S. 145. 235. 237. 365 f. 479. — carnis: S. 478. — Christi: S. 366 f. 369. — corporis: S. 221 f. 237. — mortuorum: S. 267.
 resuscitare: S. 240. 383.
 retinere: S. 147. 170. 186. 240. 385.
 reus, reatus: S. 197. 619. 624. 628–630.
 revelatio (revelare): S. 116. 140. 149. 219. 221–224. 235. 248–250. 252. 254. 264. 267. 270 f. 274. 366. 370. 449. 570. 666 f.
 reverentia: S. 149. 224.
 revisio: S. 632.
 reviviscentia: S. 287.
 rex: S. 140. 148. 251. 273. 476. — Angliae: S. 604 f.
 Rhenus: S. 152 f.
 rhetorica: S. 195–198. 205–207.
 rigiditas: S. 14. 37. 92.
 rigor: S. 17. — mathematicus: S. 156.
 ritualitas: S. 357.
 ritus patrius: S. 348.
 Roma: S. 193. 210. 237.
roman (romana historia, romanella): S. 147. 225. 233. 454.
 Romani: S. 203. 394. 441. 603–606. 616. 619. 621. 624. 629.
Rosenkreuzer: S. 438.
 rota: S. 13. 48. 69. 206–208. 310. 551.
 rotatio: S. 105.
 rubrica Masuri: S. 602.
Ruhe (*ruhig*): S. 645. 647. 650. 654 f.
 rusticus (rusticum): S. 148. 152–154. 234. 610 f.
 rutilum: S. 88.
Rügen: S. 541.
 sabbatum: S. 273.
 sacrificium (sacrificare): S. 214. 233. 347 f.
 sacrilegus: S. 241.
 sacrum: S. 155. 199. 241. 335. 341. 546. 600. 610.
 Sadducaei: S. 237. 267 f.
 saeculum nostrum: S. 149. 168. 173.

- sagitta: S. 16. 90.
 sal: S. 456. 479. *volatiliser, fixer les sels*: S. 389.
 salpetra (*salpêtre*): S. 329.
 saltus: S. 36. 487. 494. 500. 541-543. 547 f. 556 f. 559-564. 567. 569.
 salus: S. 119. 143 f. 148. 220. 224. 226. 269. 272. 364. 370. 451. 569.
 salvator (*salvare*): S. 106. 109. 117. 126. 129 f. 211. 222. 224.
 sanctum (*sanctum, sanctitas*): S. 212 f. 232-234. 303 f. 342. 365-367. 382. 610.
 sanguis: S. 62. 244.
 sanitas: S. 226. 351. 359. 368. 451 f. 594. 669. — *mentis*: S. 252. 355.
 sapientia (*sapiens, sagesse, Weisheit*): S. 123. 133. 135 f. 142. 149. 156 f. 204. 206 f. 210-212. 223 f. 232 f. 242. 246. 270. 286. 289. 296 f. 302. 305. 332. 334. 344. 346. 350 f. 363-365. 367. 370. 431. 457. 466. 476. 484. 527. 560 f. 567. 570. 624. 636 f. 641-643. 645 f. 651. 655. 657. 659. 665. 668 f. — *Dei (divina)*: S. 120 f. 224. 474. 560.
 sapor: S. 186.
 Saragossa: S. 394.
 Sardinia: S. 199.
 satelles: S. 241.
 satisdatio: S. 629.
 satisfactio (*satisfacere*): S. 561. 640 f. 643. 665-667. — *Christi*: S. 222.
 Saturnus: S. 201. 239.
 satyra: S. 190 f. 198. 200.
Savoyen: S. 238.
 Saxones: S. 629.
 scabinatus: S. 604 f.
 scandalum: S. 125.
 scelus: S. 134. 138. 145. 368. 581.
 scenographica: S. 443.
 scepticus: S. 229.
Schein: S. 650. 654. 658.
Scheinheiligkeit: S. 658.
 schismaticus: S. 624 f.
 schola: S. 146 f. 156. 235.
 Scholastica (*Scholastici*): S. 18. 121. 148. 156. 158. 196. 207. 209. 224. 228. 351. 399. 438. 479.
Schweden: S. 388.
 scientia: S. 101 f. 110. 118. 133. 139. 146. 155. 203-205. 207. 213. 287 f. 292 f. 298-302. 305 f. 308-311. 325. 335. 351. 369. 389. 419. 427. 430. 439 f. 449. 454 f. 457. 514. 522. 529 f. 534. 538. 546. 636 f. 645 f. 655 f. 662. 669. — *abstracta*: S. 427. — *architectonica*: S. 431. — *civilis*: S. 427. — *combinatoria*: S. 439. — *conicorum*: S. 415. — *conjecturalis*: S. 451. — *de actione*: S. 118. — *de cogitatione*: S. 118. — *de magnitudine, similitudine*: S. 439. — *de mente (mentis)*: S. 95. 157. — *de motu (motuum)*: S. 95. 101. 118. 531 f. — *de qualitate*: S. 118. — *de quantitate*: S. 118. — *figurarum*: S. 440. — *formarum*: S. 447. — *generalis*: S. 439. 529. — *mathematica*: S. 156. — *naturae (naturalis)*: S. 207. — *navigatoria*: S. 444. — *perfecta, imperfecta*: S. 363. 420. — *principii finisque*: S. 210. — *progressionum (serierum)*: S. 404. 408 f. — *rationum generalium*: S. 532. — *velificatoria*: S. 444. — *vitae*: S. 430. *belles lettres*: S. 399.
 scire, nescire: S. 116. 119 f. 126 f. 131. 134. 137. 146. 153. 176. 194. 199. 206. 213. 227. 268. 275 f. 287. 298 f. 301-303. 308-311. 369. 371. 440. 451. 455. scire ante nativitatem: S. 288.
 sclopetum: S. 39. 59 f.
 scribere (*scriptum*): S. 396. 429. 499. 506. 509.
 scriptio: S. 332.
 scriptura: S. 170. 197. 212.
 Scylla, Charybdis: S. 279.
 Scythi: S. 243.
 secare, dissecare: S. 429.
 secretum: S. 125. 155.
 sectio, intersectio: S. 182. 408. 415-419. 421. 448. 553.
 seculum sequens: S. 528.
 securitas: S. 272. 274. 355. 431. 593 f. 603. 617. 622. 626-629. — *publica*: S. 593. 626 f.
Seligkeit: S. 653.
 sempiternum: S. 289.
 senectus: S. 351.
 sensatio: S. 323. 330. 356.
 sensibile: S. 5. 16. 20. 28. 32. 35. 43 f. 46. 50-52. 61 f. 66-68. 71 f. 74-76. 78. 83. 85-89. 91. 96. 98 f. 106. 157. 183. 227. 239. 275. 277. 282. 289 f. 301. 328 f. 331. 365 f. 378. 434. 449. 452. 463. 484. 515. 524. 569.

- sensibilitas: S. 359.
 sensio: S. 131. 227. 394. 464. 511. 518. 524. — vera, falsa: S. 464.
 sensorium: S. 480.
 sensus: S. 3. 16. 32. 56. 63. 86. 89. 111. 117. 119. 121. 125. 132. 134. 142. 147. 158. 222. 278. 286. 288. 300–302. 305 f. 308 f. 323 f. 328. 345. 347. 353. 355–358. 360–362. 384. 390. 435. 447 f. 452 f. 463. 474. 508–512. 514. 517 f. 521. 524. 534. 556. 560 f. 570. 586. 588. 637. 662 f. 667. — communis: S. 305. 601 f. — Dei (divinus): S. 353. 356. — externus, internus: S. 119. 138. 187. 353. 647. 659. — harmoniae: S. 117. 132. — honesti: S. 360. — identitatis: S. 393. — literalis: S. 270. — loci et temporis: S. 147. — rerum optimarum capax: S. 361. — sui: S. 588. — verborum, vocabulorum: S. 125. 149. — virtutis: S. 353.
 sententia: S. 135. 149. 154–156. 178. 198. 306. 333–335. 593. 607. 627–632. — Dei: S. 368. — vera, falsa: S. 306. 309. 311.
sentiment: S. 480. 665.
 sentire: S. 28. 36. 45. 49. 56. 62 f. 88 f. 91. 95 f. 100 f. 103. 116. 118. 120 f. 131 f. 144. 157 f. 215. 222 f. 276. 300–303. 306–308. 313. 320 f. 354. 362. 390. 393 f. 447. 463 f. 475. 484. 499. 507–509. 511 f. 516 f. 521. 537. 569. 579. 584. 586–588. 643 f. — clare, distincte: S. 579. — congruenter: S. 511. — simul: S. 463.
 separatio (separabile, separare): S. 44. 48. 82 f. 140. 157. 177. 186. 221. 223. 239. 278 f. 392. 396. 465. 473. 484. 573. — animae a corpore: S. 286 f. 640.
 septentrio: S. 24. 36. 237.
 sepultura Christi: S. 369.
 sequestratio: S. 629.
 series: S. 77. 80. 92. 122–124. 146. 148. 282 f. 326. 404. 410. 420. 461. 463. 502–504. — causarum, effectuum: S. 282 f. 328. 332. 360. — contiguum: S. 74. 76 f. 80. 85. — contingentium: S. 129. — finita, infinita: S. 410. 503. 514. — infinitarum linearum, infinitorum spatiorum: S. 410. — interminata: S. 477. 503. — optima: S. 123. — praedicamentalis: S. 175. — rerum: S. 120 f. 123–125. 127 f. 131. 136 f. 141. 145. 148. 173 f. 326. 514. — universalis: S. 124. 141. — universi: S. 137.
 sermo: S. 506. 509. 529. 533 f. — animi: S. 306.
 servitus: S. 272. 274. 359. 606 f. 609–611. 620.
 servus: S. 244. 246. 345. 593. 599. 609. 616.
 severitas mathematica: S. 155. 157.
 sexus: S. 339.
 Sicilia: S. 199.
 sidus: S. 78. 86. 155. 200. 234. 443. 452.
 significatio (significare): S. 125. 174 f. 252–254. 315 f. 319 f. 327 f. 336. 396 f. 505–507. 535. — verborum: S. 129. 320 f. 396.
 signum: S. 140. 169. 171. 174 f. 200. 277. 319 f. 322. 329. 394. 397. 413. 417. 434. 505 f. — ambiguum: S. 413. 416. — analyticum: S. 413. — simplex: S. 413.
 simile: S. 456.
 simile, dissimile: S. 48. 147 f. 197. 279. 301. 305. 327 f. 337. 434. 482. 490 f. 503. 532. 549. 564.
 similitudo: S. 147. 207. 230. 270. 313. 315. 335. 439. 463. 503. 523. — in varietate: S. 116.
 simplicitas (simplex): S. 105. 149. 173–177. 204. 206. 208. 214. 277. 299. 310. 325. 356 f. 359 f. 362. 413–415. 417–420. 436. 441. 448. 456. 462. 466. 472. 484. 514. 518 f. 521 f. 524 f. 575. 577 f. 586–588. 671–673. — animae: S. 356.
 simul: S. 96. 103. 119. 158. 182. 196. 207. 288. 294. 298. 302. 308. 400. 462 f. 469. 471. 480. 484. 502. 511. 519. 524. 537. 563. 588. — esse: S. 57. 118. 121. 123. 480. 484. 537. 557. 562.
 simulacrum: S. 65. 307. 464.
 simulare: S. 362.
 Sina (*China*): S. 252. 433. 443 f.
 Sinai: S. 366.
 sinceritas, insinceritas: S. 356. 358.
 singulare: S. 236. 282 f.
 singulum: S. 122 f. 175. 197 f. 242. 245. 249. 282. 462. 493. 498. 501 f. 523. 572.
 sinus: S. 392. 446. 498. 503.
 siphon bicurvus: S. 44. 55. 96.
 sitis: S. 244.
 situs: S. 35 f. 68. 92. 103–106. 111. 147. 182. 195. 199. 216 f. 247. 310. 336 f. 392. 429. 439. 464. 484. 522. 529. 584. — naturalis: S. 35. 40.
 societas (*Gemeinschaft, Gesellschaft*): S. 270. 369. 454 f. 533. 592 f. 618. 627. 638. 648. — Jesu: S. 444. — omnium mentium: S. 521. — Regia Britannica: S. 170. 369. — Theophilorum: S. 528.

- Sociniani: S. 222. 234. 236. 382.
 Sodoma (Sodomitae): S. 219. 249.
 sol: S. 11–13. 15. 21. 29. 62. 86. 105. 183. 201. 235. 238. 387. 525.
 soliditas (solidum): S. 6. 10. 12 f. 18–20. 24–27. 29. 32. 37. 39. 45. 48 f. 62. 70. 77. 96. 102. 110 f. 168. 182 f. 199 f. 237. 239 f. 277. 281. 393. 414–416. 418. 421. 440. 446. 467. 473 f. 487. 509. 530 f. 553–555. 561. 585.
 soloecismus: S. 195.
 solstitiale: S. 200.
 solutio (solvere, solubile): S. 47 f. 94. 129. 245. 277. 351. 404. 406. 410. 414. 416. 418. 420–422. 428 f. 444. 451. 479. 531. 533. 579. — arbitraria: S. 411 f. 483. — casualis: S. 411 f.
 somnium (*songe*): S. 128. 136. 287. 301. 324. 351. 357. 363. 454. 464. 499. 511.
 somnus (somniaire, *dormir*): S. 136. 223. 301. 309. 330. 332. 351. 511 f.
 sonus: S. 74 f. 171 f. 174. 198. 202. 227. 320 f. 395. 446 f. — simplex: S. 171. 174.
 sophia: S. 191. 224.
 sophisma: S. 125. 129. 141. 476. 665. *sophismata veterum, recentiorum*: S. 505. 539.
 sopor: S. 222.
 sorites: S. 88.
 sors: S. 136.
souvenir: S. 319. 322. 664. 670. 672.
 spatium: S. 29. 38. 42. 44. 46 f. 54–57. 61. 63 f. 66. 68. 74 f. 77 f. 81. 86 f. 93. 97–101. 158. 182. 215. 226. 277. 366. 385. 391–393. 403. 409–411. 413. 418. 465–471. 473. 484. 487 f. 499. 503. 509. 511 f. 518–522. 526. 542 f. 546–548. 554–557. 559. 562. 564–566. 569. 584 f. 629. — aethereum: S. 86. — contiguum: S. 5. — continuum: S. 81. 473. 559. — curvilineum: S. 446. — finitum, infinitum: S. 98. 410. 511 f. 585. — illuminatum: S. 5. 7. 9. 15 f. 69 f. — imaginarium: S. 438. 519. — interminatum: S. 282. 487. — minimum: S. 469. — mundanum, ultramundanum: S. 566. 585. — plenum, vacuum: S. 5. 7. 9 f. 86. 99 f. 466. 519. — sensibile: S. 86 f. — temporis: S. 601. — universale (universum): S. 519–522.
 species: S. 158 f. 227. 480. 524. 597. — falsa: S. 640. — intensionalis, spiritalis: S. 18. 324. — per se: S. 294. — realis: S. 157. *speciem propagare*: S. 219.
 species (*log.*): S. 176 f. 195. 197. 336–338. 396. 596. — infima: S. 174.
 specificatio: S. 612.
 spectrum: S. 230.
 speculatio: S. 431. 531.
 speculum: S. 230. 359. 387. 443 f. 475. — intellectuale: S. 474. — urens: S. 443.
 spes: S. 197. 222. 286. 293. 296. 298. 339. 351. 355. 362. 365. 528.
 sphaera (sphaericum): S. 6. 10. 23. 26. 182. 227. 440. 524–526. 537. 553. 563. 566 f. 585. — armillaris: S. 27.
 sphaerica: S. 443.
Spiel: S. 653.
 spira: S. 182. 409.
 spiritus (spirituale): S. 136. 182. 219 f. 269. 319. 323. 336. 359. 367. 369 f. 441. 625. — angelicus: S. 207. — animalis: S. 227. — diabolicus: S. 252. — divinus: S. 356. — familiaris: S. 625. — impurus: S. 220. — magneticus: S. 40. — malus: S. 625. — materialis, immaterialis: S. 336. — vini: S. 239.
 Vgl. Deus.
 spontaneum: S. 133. 360.
St. Miel en Lorraine: S. 383.
 statica: S. 224. 413.
 statuere: S. 132. 146. 369.
 status (*Stand*): S. 116. 120. 131. 197. 216. 355 f. 359. 453. 473. 491. 514. 518. 535. 538 f. 541. 545. 558 f. 562. 566–568. 604. 607. 623. 627. 631. 639. 652 f. 660. 663 f. 666. 672. — abstractus, concretus: S. 177. — actionis: S. 566. — aequilibrum (uniformitatis): S. 37. — animi (animae), mentis: S. 116. 225. 315. 357. 447. 454. 517. 570. — beatitudinis, felicitatis: S. 222. 359. 370. — civilis: S. 245. 271. — gratiae: S. 119. — hominis: S. 454. 593. — medius: S. 536. 541. 545. 567 f. — momentaneus: S. 584. — morientis, mortis: S. 119. 138 f. — mutationis: S. 535. 538–540. 559. 566. — naturalis: S. 270. — perfectissimus: S. 354. — personae: S. 120. 627. — post mortem: S. 222. 295. 510. — rerum: S. 103. 131. 141. 502. — systematis: S. 21. — universi, totius orbis: S. 18. 137.

- steganographia: S. 205. 208.
 stella: S. 105. 183. 201. 225. 228 f. 566.
 stipulatio: S. 597. 615. 622. 629.
 Stoa: S. 88. 125. 135. 221. 370. 539. 596.
στοιχείον: S. 575.
στοργή: S. 390.
 structura: S. 177 f. 456. 532.
 studium: S. 157. 226. 229. 286. 332. 437 f. 447. 457. 559. 637. 640. 646. 657 f. — Dei: S. 225. — generale: S. 331 f. — sapientiae: S. 346. 637. studia liberalia: S. 191.
 stultitia (stultum): S. 129. 136. 144. 250. 363. 398.
 stuprum: S. 626.
 stylus propheticus: S. 267.
 divisio (subdividere): S. 81. 175. 334. 474. 543. 555. 561. 566. — in infinitum (sine fine): S. 8. 80. 400. 514. 566.
 subjectivum: S. 196.
 subjectum: S. 56. 176. 196. 279. 294. 336–338. 363. 370. 404. 425. 430. 464. 470. 505–507. 513–515. 521. 523. 572. 574–579. 671. 673. — motus: S. 529. — omnium attributorum compatibilium, formarum absolutarum simplicium, perfectionum: S. 514. 519. 577. 579. — proprium: S. 396.
 subsistere: S. 122. 282. 385. 447. 453. 478. 503. 669.
 substantia (substantiale): S. 74. 121. 158 f. 175 f. 182. 215. 238. 275–279. 281. 313. 318. 323. 326. 328. 336 f. 384. 400. 475. 478–480. 514. 559. 573. 580. 641. — activa: S. 478. — aetherea: S. 480. — composita: S. 278. — corporea, incorporea: S. 66 f. 73 f. 79. 227. 278. 281. 612. — divisibilis, indivisibilis: S. 275. 278. — extensa: S. 158. 278. — finita, infinita: S. 275. 277 f. — immobilis: S. 56. — indivisibilis: S. 278. — intelligens: S. 475. — omnipotens, omniscia: S. 116. — panis: S. 159. — particularis: S. 328. — prima, secunda: S. 195. — sensibilis: S. 328. — separata: S. 396. — unica, multiplex: S. 275. 277 f. salva substantia: S. 609 f.
 substantivum: S. 333.
 substitutio (substituere): S. 125 f. 128. 148. 240. 331. 410. 505–508. 576.
 subterraneum: S. 229.
 subtilitas (subtile, subtilius): S. 17. 32. 45 f. 52. 61. 63. 134. 230. 359. 366. 479. 554. 559.
 subtractio: S. 122. 300. 405. 408. 419. 425. 432. — notionum: S. 123.
 successio (succedere): S. 385. 392. 484. 525. 547. 595.
 successor (successio): S. 594. 613 f. 621.
 successus: S. 140–142. 449.
 suffragium: S. 592.
 sulphur: S. 59. 230. 233. 456.
 summa rerum: S. 136. 146. 451. 472. 475. 583 f.
 superficies: S. 99. 176. 182. 216. 229. 312. 553. — sphaerica, conica: S. 22. 51. 430.
 supernaturale: S. 204. 230. 269.
 superstitio: S. 273. 357. 370. 625. 665.
 suppositio: S. 33. 312.
 suppositum intelligens: S. 592.
 Supralapsarii: S. 223.
 sursolidum: S. 416. 438.
 suum cuique: S. 354.
σύβροια πάντα: S. 87.
συγκίνητα: S. 80. 85.
 syllaba: S. 172 f. 194. 309 f. 332 f.
 syllogismus: S. 127. 196. 204. 206. 235. 333. 338. 604. — absolutus (praedicativus), conditionalis: S. 196. — disjunctivus: S. 196. — hypotheticus: S. 124. figura quarta Galenica: S. 196.
 symbolum (symbolicum): S. 236. 310. 341 f. 420 f. — religionis: S. 341.
 sympatheticum: S. 79 f. 85. 87. 90–92. 237.
 symphonia: S. 202.
συμφρονεῖν: S. 357.
σύμπνοια πάντα: S. 87. 357.
συναλλάγματα ἀέκοντα: S. 592. 622.
 synodalia: S. 592.
 synonymum: S. 195.
 synopsis: S. 335.
 syntax: S. 195.
 synthesis (syntheticum): S. 404. 414 f. 421. 429. 672. — geometrica: S. 406.
 Syria: S. 199.
 systema (systematicum): S. 21. 38. 119. 135. 140 f. 202. 208. 223. 227. 229. 335. 467 f. 480. — Copernicanum: S. 105. — mundi: S. 31. systemata creaturarum: S. 223.
 tabernaculum: S. 367.

- tabula: S. 204. 426. 524.
 tachygraphia: S. 426.
 tacitum, expressum: S. 600.
 tactus (tangere): S. 288. 306. 400. 524. 596.
 Taenarus: S. 145.
 Talmud: S. 262. 266 f.
 Traktat der Schreiber: S. 263.
 Erste Pforte: S. 246.
 Sabbath: S. 250. 267.
 tangens: S. 410. 416. 492. 500. 541.
 tarditas (tardum): S. 38. 216 f.
 Tartaria: S. 252.
 Tartarus: S. 296.
 τεχνίτης: S. 234.
 τελειότης: S. 345.
 telescopium: S. 225. 228. 444 f.
 tellus: S. 11. 15. 17. 23-27. 29. 31. 33 f. 38. 51. 61 f.
 69-71. 86. 105 f. 108. 111. 198-200. 227 f. 230.
 subsultatio telluris: S. 111.
 temperamentum: S. 119 f. 126. 136. 205. 208.
 temperantia: S. 193. 286. 290. 296. 345. 357 f.
 temperatio: S. 291.
 templum: S. 367. 592.
 tempus: S. 12. 43. 55. 57. 77. 81. 97 f. 128. 136 f. 142.
 147 f. 157. 197. 200-202. 206. 212. 228. 234.
 278-281. 288. 296. 337. 378. 391. 394. 403. 409.
 413. 467-470. 472 f. 481 f. 484. 488. 492. 499.
 504. 511. 514 f. 518. 520. 522. 524 f. 532. 536. 538.
 540. 542-548. 550. 555-559. 563-566. 568. 581.
 584. 592. 601. — continuum: S. 559. — infinitum:
 S. 68. 465. 584. — minimum: S. 467. 469.
 543.
 tempus (*gramm.*): S. 194. 253.
 tenacitas (tenax): S. 13. 63. 393. 555. — aquae:
 S. 13.
 tendere (tensum): S. 57. 83. 139. 141. 409. 530.
 Teneriffa: S. 75.
 tentare: S. 437. 440.
 tenue: S. 25. 70.
 terminatio: S. 194. 332. 334. 475. 514.
 terminus: S. 127. 173. 316. 410. 413. 417. 435 f. 470.
 486. 503-506. 509. 577 f. 604. — aequationis:
 S. 405. 415. — augmentativus, diminutivus: S. 604.
 — definibilis, indefinibilis: S. 275. 436. 509. —
 irresolubilis (primus, simplex): S. 195. 277.
 435 f. 575. — progressionis: S. 408. 427. — seriei:
 S. 410.
 terminus (*Grenze*): S. 232. 281. 336. 469. 482. 502.
 519. 564 f. 604. — lineae indivisibilis: S. 97. —
 temporis: S. 565. 601.
 terra: S. 5. 11-15. 17. 22. 24. 27 f. 31. 33. 48. 51. 61.
 69. 71. 75. 105. 108. 111. 155. 183. 199. 201. 207 f.
 215. 221. 228 f. 233 f. 236. 247. 295 f. 366. 452.
 479.
 terrae motus: S. 105.
 terrella: S. 30-34. 39-42. 48. 50. 52 f. 59. 61 f. 70 f.
 230. 473. — elastica: S. 39 f. — magnetica: S. 31.
 40.
 territio: S. 631.
 testamentum: S. 613 f.
 testator: S. 600. 613.
 testes: S. 51.
 testimonium (testis): S. 153. 197. 236. 270. 301. 358.
 604. 623. 628. 631. testis domesticus: S. 377.
 tetragonistica: S. 440.
 textura: S. 49. 238. — notionum: S. 174.
 Thamesis: S. 237.
 theatrum mundi: S. 510.
 Thebani: S. 342.
 theocratia: S. 271.
 theologia (theologus): S. 116. 142. 154 f. 157 f. 170.
 212. 218. 221. 223-225. 227 f. 236. 270. 341. 568.
 570. — Biblica: S. 204. — naturalis, supernatu-
 ralis: S. 155. 158. 204. — philosophi: S. 149. —
 Scholastica: S. 156. 207. 209. — supralapsaria:
 S. 223.
 theologico-politicum: S. 365 f. 369.
 theorema: S. 102. 118. 122. 140. 155. 199. 221. 224.
 236. 288. 334 f. 350. 390. 396. 404. 411. 415.
 419-422. 424-426. 429 f. 433 f. 436. 439 f. 442.
 444. 446. 449. 461. 477. — morale: S. 118. — Py-
 thagoreum: S. 227. 416. 420.
 theoria (theoreticum): S. 334. 668.
 theosophia: S. 212.
 thermometrum: S. 63. 229.
 thesaurus: S. 354. 358. 455. 533. 538. 612.
 Thessalia: S. 199. 234.
 Thracia: S. 199.
 timor (*crainte*): S. 365. 398. 624. 663.
 tinctura: S. 527.

- titulus: S. 601. 609. 619.
 tolerantia (tolerare): S. 117. 124. 148. 345. 357.
 tollere: S. 124. 130. 141 f. 148. 215. 502.
 tonus: S. 202. 205. 310.
 topica: S. 196. 336 f.
 tormentum: S. 197. 220. 240. 631. — bellicum: S. 631.
tort: S. 377.
 tortura: S. 142. 631.
 totum: S. 78. 98. 118. 121. 124. 130. 139. 146. 168. 177. 195. 197. 237. 243. 278. 280. 328. 336 f. 383. 391. 393. 405. 427. 462 f. 469. 480. 482 f. 485. 499. 503. 520. 526. 550–552. 558. 581. 587. — infinitum: S. 474.
Toulon: S. 383.
 traditio (tradere): S. 219. 222 f. 273. 370. 601. 608 f. 611 f. 617 f.
 tranquillitas: S. 140. 142. 159. 225. 345–347. 354. 431. 636. 640. 643. 665. 667 f.
transcendence: S. 232.
 transcreatio: S. 500. 559. 567 f.
 transferre: S. 198. 217. 471. 487. 498. 500 f. 558 f. 566 f.
 transfiguratio: S. 240. 612.
 transformatio: S. 221. 239 f.
 transitus (transitio): S. 96. 142. 247. 279. 335. 518. 531. 540 f. 545. 559. 562. 567 f. 583. 595.
 translatio: S. 111. 198. 215. 501. 520. 610. 617.
 transmigratio: S. 385. 394.
 transmutatio: S. 419.
 transparentia (transparens): S. 238–240.
 transpiratio insensibilis: S. 238.
 transpositio: S. 333. 411. 413.
 transproductio: S. 503.
 transsubstantiatio: S. 159. 383.
 triangulum: S. 224. 231. 278. 404. 411 f. 440. 490. 549. — arithmeticum: S. 167. 331.
 trichotomia: S. 176.
Trieb: S. 651.
 trigonometria: S. 103. 443. 446.
 trinitas: S. 207. 222. 295.
 tripedalitas: S. 482.
 triplicatio: S. 516. 630.
 triunitas Jehovae: S. 212.
tromper, détromper: S. 666.
 tropus (tropicum): S. 195. 198. 202.
 tubus: S. 452. — opticus: S. 439. — Torricellianus: S. 16. 43–45.
 turbatio (turbare): S. 27. 35. 43. 45–47. 51. 75. 125 f. 136. 149. 225. 295. 447. 453. 468. 473.
 turbo: S. 25. 29. 31. 50. 53. 58. 70.
 Turcae: S. 395. 454.
 turpe (turpitude): S. 135. 242. 341. 355. 358. 361.
 tutela: S. 244. 605. 607.
 tutor: S. 602. 605–607.
 typographus: S. 207.
 tyrannus: S. 119. 145. 242 f. 271. 274.
 Tyrrhenia: S. 199.
 ubi: S. 196. 337. 469. 519.
 ubicatus: S. 520.
 ubiquitas (ubique): S. 269. 365. 392. 523.
 ultimum: S. 471. 503 f.
 ultio: S. 272.
 Ultrajectum (Ultrajectini): S. 213.
 ultramundanum: S. 585.
 umbra: S. 117. 122. 126. 286. — terrena: S. 12 f.
Unglück: S. 651. 653.
 unicum: S. 249. 269. 275. 277 f. 304. 396. 472. 573. 587.
 uniformitas (uniforme): S. 12. 37–39. 47. 58. 60. 65. 68. 71. 79. 443. 499. 546 f. 556 f. 563. 565.
 unio (unire): S. 21. 157. 177. 222. 239. 463. 514. — animae et corporis: S. 158. 221. 227. 240. 371. 479 f. 640. — corporum: S. 385. uniri Deo: S. 158. 234. 588.
 unitas: S. 75. 122. 146. 168. 175. 203. 207 f. 477. 482 f. 503. 518 f. 523. 527. 552. — corporis: S. 509. — in multis, multitudine: S. 122. 203. — spatii: S. 511.
 universale (universalitas): S. 3. 5. 34. 127. 131. 136–138. 140 f. 143. 146 f. 156. 158. 203 f. 208. 328. 421. 455. 592.
 universitas: S. 123. 466.
 universum: S. 68. 88. 92. 95 f. 99. 105. 111. 122 f. 126. 137. 140. 144–146. 157. 168. 197. 215. 287. 357. 461. 465. 474. 476. 487 f. 500–502. 507. 519–522. 524. 526. 553. 583. 642. — aspectabile: S. 105. — sibi relictum: S. 68. medium punctum universi: S. 465.

- univocum: S. 195. 215.
 unum (unus): S. 3. 28. 50. 52 f. 75 f. 90. 98. 117. 147. 168. 197. 207. 243. 286. 293 f. 304 f. 370. 385. 391. 393. 470. 474. 480. 501. 503. 512. 519. 524. 563. 565. 571. 573. 584. — per se: S. 513.
Unverstand (unverständlich): S. 650. 658. 661.
Unwahrheit: S. 661.
unwandelbar: S. 646 f. 650 f.
Unwissenheit: S. 658.
 urbs: S. 206. 242. 400. 523 f. 573. 605 f.
Ursache: S. 648–651. 653. 657. 660 f.
Ursprung: S. 653 f.
Urteil: S. 646 f. 650. 653. 660.
Usedom: S. 541.
 usucapio (usucapere): S. 607. 612. 619. 622.
 usurpatio (usurpare): S. 612.
 usus: S. 125. 129. 344. 348–350. 418. 430 f. 438 f. 443. 446. 448 f. 452. 455. 458. 477. 534. 568. 610. 662. — *characterum, signorum*: S. 288. 319. 397. 417. — *geometriae*: S. 437. 448. — *rectus malorum*: S. 351. — *verborum (vocalorum)*, loquendi: S. 124 f. 156. 262. 396. 506. 509. — *vitae*: S. 148.
 ususfructus: S. 607. 609 f.
 utilitas (utile): S. 232. 243. 271. 304. 347. 362. 414. 418. 438. 440–442. 444. 446. 448. 450. 452. 454 f. 457. 470. 499. 534. 537. 639. — *communis*: S. 246. 618. — *generis humani, hominis*: S. 246. 457. — *geometriae*: S. 452. — *verborum, characterum*: S. 426.

 vacuum: S. 7. 13. 16. 43. 47. 55. 58 f. 75. 86–87. 91. 157. 167. 391. 393. 461. 466. 473. 493. 519. 525 f. 554 f. 559. 566. 584. — *in formis, formarum*: S. 473. 581. — *in loco et tempore*: S. 473. — *interspersum*: S. 16. 20. 75. 393. 473. 492 f. 585. — *physicum, metaphysicum*: S. 45. 473. — *sensibile, insensibile*: S. 5. 78. 86–88. *fuga vacui*: S. 41. 43 f. 96. 167.
 valere: S. 360.
 valor: S. 410. 414. 417–419. 421. 482. — *ambiguus*: S. 417.
 vapor: S. 238. 429. 441.
 variatio: S. 147. 198. 206. 216. 392. 476. 519.
 varietas: S. 68. 116. 158. 222. 234. 239. 404 f. 475. 477. 508. 514. 522–525. 561. 573. 585 f. — *rerum*: S. 467. 475. 523. — *subjectorum*: S. 404.
 vas: S. 49 f. 62. 228. 553 f. — *universale*: S. 56.
 vegetabile: S. 226. 238.
 velificatoria: S. 444.
 velle, nolle: S. 117. 121 f. 124. 126 f. 130–137. 139–145. 225. 324. 332. 345. 347 f. 350. 360 f. 368. 476. 516.
 velocitas (*Geschwindigkeit, velox*): S. 11. 18. 23. 37–40. 54. 59. 70. 108. 216. 315. 388. 403. 469. 525. 554. — *continue crescens*: S. 403. — *infinita*: S. 469. — *luminis*: S. 15. — *maxima*: S. 58. 552. — *uniformis*: S. 106.
 veneficium: S. 623.
 veneratio: S. 269.
 Veneti: S. 605.
 ventus: S. 184.
 Venus: S. 201. 228.
 verbum: S. 129. 144. 149. 178. 194–196. 198. 202. 205 f. 224. 253. 319. 321. 333 f. 367. 396 f. 426 f. 505 f. 559. — *affirmativum*: S. 335. — *singulum, conjunctum*: S. 198.
 verecundia: S. 355. 357. 592.
Vergnügen (Vergnügung): S. 645. 650 f. 653–656. 658–661.
 veritas: S. 121. 128. 134. 135. 156 f. 173. 210. 213 f. 220. 270. 290. 295. 303. 306. 312 f. 315. 317 f. 325. 327. 329. 334. 351. 367. 382. 386. 393. 396. 429. 431. 434. 438. 442. 453 f. 507. 526. 529. 533. 536. 538. 556. 567. 571. 636 f. 640. 646. 650. 665 f. 670 f. 673. — *absoluta*: S. 108. 312. — *aeterna*: S. 215. 269. 271. — *certa per se*: S. 328. — *divina*: S. 157. 382. — *falsa*: S. 351. — *fundamentalis*: S. 669. — *hypothetica*: S. 313. — *identica*: S. 328. — *mathematica, geometrica*: S. 102. 128. 312 f. — *prima*: S. 173. 327 f. 508. — *realis*: S. 499. — *rerum*: S. 274. — *sensibilis*: S. 329. 331. *vérité d'expérience*: S. 673. *vérité évidente*: S. 325.
Vernunft: S. 656 f.
Verstand: S. 645–650. 652 f. 655–660.
verstehen: S. 649. 652. 660. *klar und deutlich verstehen*: S. 652.
 verum: S. 17. 111. 127. 129. 134. 236. 269. 290. 293 f. 299 f. 302 f. 308 f. 312. 328. 350. 356. 361. 370. 397. 399. 415. 464. 474. 495. 502. 504 f.

- 507 f. 514. 518. 522. 529. 532. 538. 545. 551. 555.
563. 575. 577-579. 587. 637. 670.
Verwandschaft: S. 648.
vesica: S. 31. 39. 58 f. 62.
vestigium: S. 514. 533.
veteres, antiqui: S. 194-196. 219. 222. 228. 230. 242.
262. 278. 282. 335. 349. 363. 414 f. 419 f. 438. 440.
444. 447. 449. 453. 456. 505. 532. 539. 542. 642.
vetus: S. 226.
via: S. 23. 119. 121. 135 f. 216. 531. 545. 574. — *lac-
tea*: S. 192. 228.
vibrare (vibratio): S. 65. 66. 68. 93. 105. 446. 559.
vicinitas (vicinum): S. 13. 20. 63. 215. 222.
vide quid agas: S. 135.
videre: S. 121. 126. 135. 223. 383. 385. 464. 477.
vigilia (vigilare): S. 287. 301. 351. 511. 606.
vinculum: S. 167. 379.
vindicare (vindicatio): S. 603. 607. 609. 619-622.
vindicta: S. 134. 245.
vinum: S. 239. 301. 304. 441. 479.
violentia: S. 560.
vir: S. 156. 238. 363. — *probus*: S. 360. 363.
virgo s. partus virginis.
virtus (Tugend): S. 122 f. 191 f. 199. 243. 286. 290.
292. 296. 346. 353. 355-364. 390. 399. 449. 455.
482. 570. 624. 636. 638. 643-645. 647. 650 f.
653-662. 664. 666. 668. — *moralis*: S. 624. — *pri-
mitiva, derivativa*: S. 357.
vis: S. 17. 25. 28. 30. 49 f. 55. 58. 72. 93 f. 103. 156.
164 f. 237. 240. 244. 332. 347. 349. 358. 360. 362.
409. 413. 441. 472. 483. 516. 522. 526. 531-533.
588. 608. 623. 627. 632. 642 f. — *agendi*: S. 158.
— *agentium*: S. 216. — *animae*: S. 358. — *attrac-
tionis*: S. 41. 63. — *caloris*: S. 52. 65. — *elastica*:
S. 25. 29. 37 f. 40. 53. 61. 68. 71. 409. 530. —
luminis: S. 61. — *magnetica*: S. 34. 71. — *medi-
ca*: S. 226. — *motrix*: S. 529. — *naturae*: S. 367.
— *pergendi*: S. 216. — *plastica*: S. 238. 478. —
privata, publica: S. 627. — *purgandi*: S. 594. —
repellendi, retinendi: S. 41. — *resistendi*: S. 216.
force primitive d'agir: S. 326.
visibile: S. 78. 206 f. 447. 453.
visio: S. 139. — *Dei*: S. 139 f. 146. 219. 222. 225.
232. — *totius*: S. 78.
visus: S. 75. 89. 91. 286. 288. 344 f. 349.
vita: S. 119. 125. 130. 133. 140. 148. 155. 157. 191.
221 f. 240. 242 f. 246 f. 285-290. 292. 295-297.
331. 335 f. 344 f. 349. 351-353. 359. 361-363.
378 f. 393. 414. 430 f. 438 f. 442. 446-453. 455.
457. 465. 512. 535 f. 566. 570. 636. 638-643. 645.
648-651. 653-655. 659-667. 669. — *beata*: S. 363.
635 f. 645. 668. — *divina*: S. 353. — *futura*:
S. 295. 528. 663. — *humana, belluina*: S. 362. —
mala: S. 119. — *perceptiva*: S. 353. *exemplar ve-
rae vitae*: S. 269.
vitium (vitosum): S. 122 f. 132. 136. 142. 243. 292.
346. 358. 644.
vitriolum: S. 238 f.
vitrum: S. 60. 228. 230. 240. 318. 383. — *longum
(Zuckerglas)*: S. 381. — *Saturni*: S. 239. — *stanni
(Zinnglas)*: S. 239.
vitulus Milonis: S. 88.
vivacitas: S. 516.
vivere: S. 246. 269 f. 285. 287. 290. 294. 296. 353 f.
362 f. 431. 535-537. 639. 664.
vivum: S. 289. 295.
vocabulum: S. 118. 125 f. 129. 155 f. 194 f. 302. 333.
396. 462. 505. 509.
volare: S. 301. 398.
volitio: S. 276.
vollkommen (Vollkommenheit): S. 645 f. 651-654.
656. 658. 660.
volumen: S. 51.
voluntarium: S. 143. 360 f. 623.
voluntas (Wille): S. 120-122. 125-127. 131-138.
147. 150. 158. 187. 225. 227. 233. 252. 321. 324 f.
330. 332. 343. 359-362. 364. 368. 391. 448. 453.
474. 476. 533. 580. 592 f. 600 f. 607 f. 610. 613.
618 f. 621. 623 f. 626 f. 638 f. 642-644. 647. 649 f.
653. — *bona, mala*: S. 138. 463. 476. 623 f. 644.
— *Dei (divina)*: S. 121 f. 124. 131 f. 242. 320.
512. 588. 642. 653. — *deliberata*: S. 138. — *hu-
mana*: S. 236. 362. — *libera*: S. 120. — *recta*:
S. 368. — *ultima*: S. 613.
voluptas: S. 134. 139 f. 142. 201. 225. 227 f. 242. 250.
269. 286. 296. 348. 353-355. 357 f. 390. 399. 462.
465. 516. 518. 521. 523. 588. 599. 640-643. —
animi: S. 643.
volutio (volvere): S. 11. 69. 167.
Vorsatz: S. 636. 645. 647. 651. 656 f. 659.

- Vorteil*: S. 648. 659.
vortex (vertex): S. 31. 62. 221. 393. 416. 473 f. 477.
480. 509. 518. 525.
votum: S. 527. 628.
vox: S. 175–178. 195. 198. 202. 230. 333. 336. 413.
462. 506. 509. 615. — *Dei*: S. 449. — *indefinibilis*: S. 275.
vraisemblance (vraisemblable): S. 325 f. 329–331.
vulgus: S. 118. 175. 223. 229. 242–244. 367. 369. 385.
546. 639.
vulnus (vulneratus): S. 244. 246.
- Werke Gottes*: S. 652.
Wert, Unwert: S. 649 f.
Wisby: S. 541.
wissen: S. 646 f. 649. 651. 653. 658. 660.
Wollust (Wohllust): S. 645. 650–654. 659.
- zelotypia*: S. 355. 644.
Zodiacus: S. 200.
zoologia: S. 223.
Zorn: S. 647. 661.

SCHRIFTENVERZEICHNIS

Das Schriftenverzeichnis (SV.) enthält nur die in den Texten und Erläuterungen erwähnten Werke des 15. – 18. Jahrhunderts. Die neuere Literatur wurde nicht aufgenommen. Die Schriften aus dem Alten und dem Neuen Testament, aus dem Talmud sowie die Titel aus dem Corpus Juris Canonici und Corpus Juris Civilis sind (ggfls. mit Stellenangaben) im Sachverzeichnis aufgeführt. – Leibniz' Handexemplare mit Marginalien werden als [Marg.] gekennzeichnet.

1. AELIANUS, C., *Historiae variae*. Rom 1545 u. ö.: S. 241.
- 1a. ALEXANDER von Aphrodisias, *De anima*: S. 391.
2. ALKUIN (Albinus), *Disputatio Pippini cum Albino Scholastico*: S. 351 f.
3. ALSTED, J. H., – 1. *Compendium logicae harmonicae*. Herborn 1615: S. 333. – 2. *Encyclopaedia universa*. 4 Bde, Leiden 1649: S. 335 f. – 3. *Logica*: S. 337.
4. *Altercatio Hadriani Augusti et Epicteti philosophi*: S. 351.
5. Pseudo-ANDRONICUS, *Aristotelis Ethicorum Nicomacheorum paraphrasis, incerto autore nunc primum graece edita emendata et latine reddita a Danielo Heinsio*. Leiden 1607: S. 360.
6. APOLLONIUS VON PERGA, *De conicis*: S. 425.
7. ARCHIMEDES, – 1. *De numero arenae*: S. 435. – 2. *De spiralibus*: S. 466.
8. ARISTOTELES, – 1. *Analytica*: S. 403. – 2. *De anima*: S. 237. – 3. *Ethica ad Nicomachum*: S. 133. 242. 356. 358–361. 592. – 4. *De interpretatione*: S. 196. – 5. *Magna moralia*: S. 353. – 6. *Metaphysica*: S. 8. 220. 532. – 7. *Physica*: S. 8. 494. 537. 542. 544. 564. 568. – 8. *Problemata*: S. 345. – 9. *Rhetorica*: S. 355. 603. – 10. *De sophisticis elenchis*: S. 196. – 11. *Topica*: S. 196.
9. AUGUSTINUS, ANT., *Dialogos de medallas, inscripciones, y otras antiguedades*. Tarragona 1587; italien. Übers. Rom 1592: S. 394.
10. AVICENNA, *Abhenaali sive Avicennae Tomus II. qui et Canon dicitur, . . . ex Hebraica et Arabica lingua ab Authore (A. Kircher) in latinam translatus (geplante Schrift)*: S. 211.
11. BACON, F., – 1. *Novum organum scientiarum*. London 1620: S. 228. 425. – 2. *De dignitate et augmentis scientiarum libri IX*. London 1623: S. 157. 430. – 3. *Sermones fideles, ethici, politici, oeconomici: sive interiora rerum*. Leiden 1641: S. 157.
12. BALSAMON, TH., *Canones SS. Apostolorum, conciliorum generalium et provincialium. Sanctorum Patrum Epistolae Canonicae*. Paris 1620: S. 244.
13. BARCLAY, J., *Argenis*. Paris 1621: S. 128.
14. BARTH, C. v., *Adversariorum Commentariorum libri LX*. Frankfurt 1624: S. 343.
15. BARTHOLINUS, TH., *Anatome ex omnium veterum recentiorumque observationibus, inprimis Institutionibus beati mei parentis Caspari Bartholini, ad circulationem Harveianam, et vasa lymphatica quartum renovata*. Leiden 1673: S. 381.
16. BECHER, J. J., *Character pro notitia linguarum universali inventum steganographicum hactenus inauditum*. Frankfurt 1661: S. 208.
17. BECK, C., *The Universal character*. London 1657: S. 178.
18. *Biblia Rabbinica Bombergiana*, hrsg. v. Jacob ben Chayim. Venedig 1524–25: S. 262.
19. BODIN, J., *Colloquium heptaplomeres de abditis rerum sublimium arcanis* (Manuskript): S. 394.
20. BOREL, P., *De Vero Telescopii Inventore, cum brevi omnium conspiciolorum historia. . . Accessit etiam Centuria observationum microscopiarum*. Den Haag 1655: S. 478.
21. BORN, J., *De jure in re actiones reales producente*. Leipzig 1662: S. 620.
22. BOSQUIER, PH., *Antiquitates Franciscanae seu*

- speculum vitae St. Francisci et sociorum eius.* Köln 1623: S. 143.
23. BOYLE, R., - 1. *New Experiments Physico-Mechanical touching the spring of the Air, and its Effects.* Oxford 1660: S. 44. - 2. *New experiments and observations touching cold, or an experimental history of cold.* Angeb.: *An examen of antiperistasis.* London 1665: S. 229. - 3. *Some Motives and Incentives to the Love of God. Pathetically discours'd of in a letter to a friend.* London 1659. 5. verb. Aufl. London 1670: S. 231-234. - 4. *The Excellency of Theology, compar'd with Natural Philosophy, as both are Objects of Men's Study. Discours'd of in a Letter to a friend . . . , to which are annexed some occasional thoughts about the Excellency and Grounds of the Mechanical hypothesis.* London 1674: S. 218-231. 236. - 5. *Some physico-theological considerations about the possibility of the resurrection.* London 1675 (an SV. N. 23,6): S. 237-241. 478. - 6. *Some considerations about the reconcileableness of reason and religion.* London 1675: S. 235-237. - 7. *The sceptical chymist* London 1661: S. 229. - 8. *Tractatus de imperfectione philosophiae naturalis:* S. 226.
24. CAPELLA, M., - 1. *De nuptiis Philologiae et Mercurii, libri II.* Basel 1532 [Marg.]: S. 189-202. - 2. *Satyricon, in quo de nuptiis Philologiae et Mercurii libri duo;* hrsg.v. H. Grotius. Leiden 1599: S. 190.
25. CARPHILIDES, *Interrogationes:* S. 352.
26. *Catechismus Racoviensis.* Raków 1601 u. 1651: S. 395.
27. CAVALCANTI, B., *La Retorica.* Venedig 1559: S. 396.
28. CAVALIERI, B., *Geometria indivisibilibus continuorum nova quadam ratione promota.* Bologna 1635; verb. Ausg. Bologna 1653: S. 474.
- 28 a. CEBES, *Tabula* (in SV. N. 48,1): S. 342. 351 f.
29. CESALPINO, A., *Quaestionum peripateticarum libri quinque.* Venedig 1571: S. 62.
30. CICERO, - 1. *Academica* : S. 88. - 2. *Cato maior:* S. 431. - 3. *De officiis:* S. 246 f. 355. 357. - 4. *De natura deorum* S. 363. - 5. *Somnium Scipionis:* S. 363. - 6. *Tusculanae disputationes:* S. 243. 347.
31. CLAUBERG, J., *Logica vetus et nova.* Amsterdam 1654: S. 334 f. 337.
32. CLAVIUS, CH., - 1. *Refutatio Cyclometriae Josephi Scaligeri* (in *Opera*, Bd 5. Mainz 1612): S. 439. - 2. s. SV. N. 49,2.
33. COLOMBO, R., *De re anatomica libri XV.* Venedig 1559: S. 390.
34. Comenius, J. A., - 1. *Janua rerum.* Lissa 1649 (Exemplar verschollen): S. 382. - 2. *Didactica magna* (in *Opera didactica omnia.* 4 Tle in 2 Bden. Amsterdam 1657, I,2): S. 332. - 3. *Vestibuli latinae linguae auctarium. Voces latinas primitivas construi coeptas, et in sententias breves redactas, exhibens* (in *Opera didact.*, IV,2): S. 333. - 4. *E Scholasticis labyrinthis exitus in planum* (in *Opera didact.*, IV, 5): S. 334. - 5. *Paradisus juventuti christianae reducendus* (in *Opera didact.*, IV,8): S. 334. - 6. *Vestibulum rerum et linguarum.* Amsterdam 1658: S. 333. - 7. *Orbis sensualium pictus. Hoc est: Omnium fundamentalium in mundo rerum et in vita actionum, pictura et nomenclatura.* Nürnberg 1658: S. 321. - 8. *Judicium de P. Serarii responsione* (an P. Serarius, *Responsio ad exercitationem paradoxam Anonymi cuiusdam Cartesianae sectae discipuli.* Amsterdam 1667): S. 214.
35. [CORDEMOY, G. DE], *Copie d'une Lettre Ecrite à un sçavant Religieux de la Compagnie de Jesus: Pour montrer, I. Que le Systeme de Monsieur Descartes, et son opinion touchant les bestes, n'ont rien de dangereux. II. Et que tout ce qu'il en a écrit, semble estre tiré du premier Chapitre de la Genese.* o. O. 1668 [Marg.]: S. 379.
- *Corpus juris canonici*, s. SV. N. 63.
- *Corpus juris civilis*, s. SV. N. 81.
36. CRESCAS CHASDAJ, *Or Adonai.* Ferrara 1555: S. 282.
37. DALGARNO, G., *Ars signorum, vulgo character universalis et lingua philosophica.* London 1661 [Marg.]: S. 169-188.

38. DESCARTES, R., - 1. *Discours de la Méthode... Plus la Dioptrique, les Météores, et la Géométrie*. Leiden 1637: S. 223. 444. 509. - 2. *Meditationes de prima philosophia*. Paris 1641: S. 221. 225. 314. - 3. *Les passions de l'âme*. Paris 1649: S. 243. 354 f. 640 f. 643 f. - 4. *Principia philosophiae*. Amsterdam 1644. 2. Aufl. 1650 [Marg.]; frz. Übers.: *Les principes de la philosophie, écrits en latin par R. Descartes et traduits en françois par un de ses amis [Cl. Picot J.]*. Paris 1647: S. 20. 24. 26. 33 f. 54. 56 f. 71. 213-217. 235. 466. - 5. *Lettres*, hrsg. v. Cl. de Clerselier. 3 Bde, Paris 1657-1667 [Marg.]; lat. Übers.: *Epistolae*. 2 Tle, Amsterdam 1668: S. 236. 636-643. - 6. *Regulae ad directionem ingenii*; zuerst in: *Opuscula posthuma physica et mathematica*. Amsterdam 1701: S. 386. - 7. *Geometria anno 1637 Gallice edita; nunc cum notis Florimondi de Beaune in Latinam Linguam versa, et Commentariis illustrata opera atque studio Francisci à Schooten*. Ed. secunda, Amsterdam 1659 [Marg.]; S. 417. - 8. *La recherche de la vérité*: S. 386. - 9. *Miscellanea*: S. 387. - 10. *Traité de la lumière*: S. 387. - 11. *Comédie*: S. 386.
39. DE SEPIÛS, G., *Romani Collegii Societatis Jesu Musaeum celeberrimum*. Amsterdam 1678: S. 211.
40. DESGABETS, R., - 1. *Explicatio positionis ac praesentiae realis Christi Domini in sacramento altaris*: S. 383. - 2. *Explication familière de la théologie eucharistique*: S. 383.
41. *Diarium Gallicum*: S. 478.
42. DIO CHRYSOSTOMUS, *Orationes*. Paris 1604: S. 247.
43. DIODORUS SICULUS, *Bibliotheca, sive rerum gestarum libri XVII*. Hanau 1611: S. 242. 244.
44. DIOGENES LAERTIUS, *De vitis clarorum philosophorum libri X*: S. 225. 242. 350. 357. 592.
45. DOMINIS, M. A. DE., *De radiis visus et lucis in vitris perspectivis et iride tractatus*. Venedig 1611: S. 34.
46. DU MOULIN, P. D. Ä., *Théophile ou traité de l'amour divin, contenant cinq degrez, cinq marques, et cinq aides de l'amour divin*. o.O. 1610: S. 231.
47. EMPEREUR, C. L', *De legibus Ebraeorum forensibus Liber singularis. Ex Ebraeorum pandectis versus et commentariis illustratus*. Leiden 1637: S. 246.
48. EPIKTET, - 1. *Enchiridion. Una cum Cebetis Thebani tabula graece et latine ex recensione Abrahami Berckelii. Cum eiusdem animadversionibus et notis, quibus accedunt notae Wolfii, Casauboni, Casellii et aliorum. Cum graeca paraphrasi*. Leiden u. Antwerpen 1670: S. 342-352. 360. 363. - 2. *Dissertationes ab Arriano digestae*: S. 343. 350.
49. EUKLID, - 1. *Elementa*: S. 155. 236. 404. 420. 549. - 2. *Elementorum libri XV*; hrsg. von Chr. Clavius. Köln 1574 u. ö.: S. 236. - 3. *Elementa geometriae planae ac solidae. Quibus accedunt selecta ex Archimede theoremata*; hrsg. von A. Tacquet. 3. verb. Ausg. Antwerpen 1672: S. 236.
50. EUSTRATIUS VON NICAEEA, *Eustratii et aliorum Insignium Peripateticorum in libros decem Aristotelis de moribus commentarii*. Venedig 1536: S. 242.
51. FABRI, H. (Pseud. Petrus Mosnerius), *Philosophiae tomus primus: Qui complectitur scientiarum Methodum*. Leiden 1646: S. 403.
52. FORTIN DE LA HOGUETTE, P., *Testament, ou Conseils fidèles d'un bon père à ses enfans*. Leiden 1655. 10. Aufl. Paris 1666: S. 438.
53. FOUCHER, S., *Réponse pour la critique à la préface du second volume de la Recherche de la vérité*. Paris 1676 [Marg.]: S. 311-326.
54. FRÉNICLE DE BESSY, B., *Méthode pour trouver la solution des problèmes par les exclusions*: S. 410. 432.
55. FROMONDUS, L., *Labyrinthus de compositione continui liber unus, Philosophis, Mathematicis, Theologis utilis et iucundus*. Antwerpen 1631: S. 475.
56. GALEN, *De usu partium corporis humani*. Paris 1528: S. 223.
57. GALILEI, G., - 1. *Sidereus nuncius*. Venedig 1610: S. 444. - 2. *Dialogo sopra i due massimi*

- sistemi del mondo Tolemaico e Copernicano. Florenz 1632: S. 16. - 3. *Discorsi e dimostrazioni matematiche intorno a due nuove scienze*. (Leiden 1638), in: *Opere ... in questa nuova edizione ... accresciute*. 2 Bde. Bologna 1656: S. 13. 18. 163-168. 466. 550 f. - s. SV. N. 111,1.
58. GASSENDI, P., *Opera omnia*; hrsg. von St. Sorbière. 6 Bde, Lyon 1658: S. 158.
59. La *Gazette d'Angleterre*: S. 395.
60. GEMMA, C., *De arte cyclognomica*. 3 Bde, Antwerpen 1569: S. 203.
61. GILBERT, W., *De Magnete, magneticisque corporibus et magno magnete tellure, sex libris comprehensus*. Stettin 1633: S. 34. 61.
62. GRAAF, R. DE, *De virorum organis generationi inservientibus, de clysteribus et de usu siphonis in anatomia*. Leiden und Rotterdam 1668: S. 51.
63. GREGOR XIII., PAPST, *Corpus juris canonici Gregorii XIII. jussu editum*. Rom 1582 u. ö.: S. 204. 621.
64. GREGORIUS A S. VINCENTIO, *Opus geometricum quadraturae circuli et sectionum conii*. 2 Bde, Antwerpen 1647: S. 168. 425.
65. GROTIUS, H., - 1. *De dogmatis quae Republicae noxia sunt aut dicuntur*, in: *Hugonis Grotii quaedam hactenus inedita, aliaque ex Belgice editis Latine versa, Argumenti Theologici, Juridici, Poetici*. Amsterdam 1652: S. 242. - 2. *De Jure belli ac pacis libri tres; editio nova cum annotatis auctoris*. Amsterdam 1642: S. 244-246. 627.
66. GUERICKE, O. V., *Experimenta nova (ut vocantur) Magdeburgica de vacuo spatio*. Amsterdam 1672: S. 16.
67. HAHN, H., *Dissertatio de jure rerum et juris in rem speciebus*. Helmstedt 1664: S. 620.
68. HERON VON ALEXANDRIEN, *Pneumatica*: S. 229. 444.
69. HIEROKLES VON ALEXANDRIEN, *Commentarius in aurea Pythagoreorum carmina*: S. 362.
70. HIPPOKRATES, *De alimento*: S. 87.
71. HÖBBES, TH., - 1. *Elementorum philosophiae sectio tertia de cive*. Paris 1642: S. 247. 601.
625. - 2. *Of Liberty and Necessity*. London 1654: S. 360. - 3. *Elementorum philosophiae sectio prima de corpore*. London 1655: S. 24 f. 173. 279. 466. 494. 517. - 4. *Elementorum philosophiae sectio secunda de homine*. London 1658: S. 221.
72. HORAZ, - 1. *Epistolae*: S. 88. 363. - 2. *Carmina*: S. 398.
73. HUDDE, J., *Epistola prima de reductione aequationum* (in SV.N. 38,7): S. 417.
74. HUTTER, E., *Novum Testamentum dodekaglotton*. Nürnberg 1599: S. 332.
75. HUYGENS, CHR., *Extrait d'une lettre de M. Hugen de l'Academie Royale des Sciences à l'Auteur de ce Journal, touchant les phenomenes de l'Eau purgée d'air*. (in *Journal des Sçavans*, 25. 7. 1672): S. 16. 44 f.
76. IAMBlichOS, - 1. *Protrepticus*: S. 356. - 2. *De vita Pythagorica*: S. 363.
77. IBN ESRA, *Commentarium supra Deuteronomium* (in SV. N. 18): S. 254 f.
78. ISOKRATES, *Oratio adversus Callimachum*: S. 243.
79. JOSEPHUS, FL., - 1. *Antiquitates Judaicae*: S. 244. 261. 263 f. 266. - 2. *De bello Judaico libri VII*: S. 244.
80. JUNIUS, M., *Animorum conciliandorum et movendorum ratio*. Mömpelgard 1596: S. 341.
81. JUSTINIAN I., *Corpus juris civilis*: S. 203 f.
82. JUSTINUS, M. J., *Historiarum ex Trogo Pompeio libri XLIV cum notis I. Vossius*. Amsterdam 1664: S. 243.
83. JUVENAL, *Satirae*: S. 233. 331. 391.
84. KARL DER GROSSE, *Capitularia*: S. 246.
85. KEPLER, J., *Dissertatio cum Nuncio Sidereo ... a Galilaeo Galilaeo*. Prag 1610: S. 444.
86. KERSEY, J., *The Elements of that Mathematical Art commonly called Algebra. expounded in four books*. 2 Tle in 1 Bd. London 1673-1674: S. 381.
- KESTLER, J. ST., s. SV. N. 87,10.
87. KIRCHER, A., - 1. *Musurgia universalis sive Ars magna consoni et dissoni in X libros digesta*. 2 Bde, Rom 1650: S. 205. 208. - 2. *Polygraphia nova et universalis, ex combinatoria*

- arte detecta*. Amsterdam 1663: S. 205. 208. - 3. *Ars magna sciendi sive Combinatoria in XII libros digesta*. 2 Bde, Amsterdam 1669: S. 203 f. - 4. *Latium, id est nova et parallela Latii tum veteris, tum novi descriptio*. Amsterdam 1671: S. 210. - 5. *Archetypon politicum ex numismate extractum, et dicitur, splendor domus Joanniae, quae est una ex perillustribus, et antiquissimis Hispaniae familiis*. 1672: S. 210. - 6. *Arca Noë, qua Architectura et fabrica arcae exponitur, et res ante diluvium, in diluvio et post diluvium peractas exponit*. Amsterdam 1673: S. 210. - 7. *Phonurgia nova sive conjugium mechanico-physicum artis et naturae paranymphephonosophia concinnatum*. Kempen 1673: S. 211. - 8. *Tomus I. Turris Babel, quo structura turris, nec non aliarum prodigiosarum fabricarum monumenta exponuntur*. Amsterdam 1673: S. 211. - 9. *Sphinx Mystagoga, sive diatribe de mumia hieroglyphicata ex Aegypto in Galliam non ita pridem translata et hieroglyphicorum, quibus inscribitur, symbolorum interpretationem continet*. Amsterdam 1674: S. 211. - 10. *Physiologia Kircheriana Experimentalis, qua summa argumentorum multitudine et varietate naturalium rerum scientia per experimenta physica ... comprobatur, ... quam ex vastis operibus ... A. Kircheri extraxit et in hunc ordinem per classes redegit Romae Anno 1675, Joannes Stephanus Kestlerus Alsata*. Amsterdam 1680: S. 211. - 11. *Ars analogica, quae de quovis proposito themate, per rerum naturalium analogismos, sive symbolicos conceptus ... ministratur*. (nicht erschienen): S. 204. 206. 211. - 12. *Ars veterum Aegyptiorum hieroglyphica*. (nicht erschienen): S. 211. - 13. *Geometria practica combinata in usum principum elaborata*. (nicht erschienen): S. 211. - 14. *Iter Hetruscum*. (nicht erschienen): S. 211. - 15. *Turris Babel, Tomus II. et III. Atlas polyglossus intitulatus sive confusio linguarum in ordinem redacta, quo omnium linguarum atque idiomatum totius orbis terrarum disparatissima genera et species ad 72 linguas novo ausu atque methodo multorum annorum studio et labore collecta, orbi literario exponuntur*. (nicht erschienen): S. 211. - s. SV. N. 10.
88. KUHLMANN, QU., - 1. *Breßlauer lehrreicher Geschichte-Herold*. Jena 1673: S. 203. 209. - 2. *Der neubegeisterte Böhme*. Leiden 1674: S. 212. - 3. *Epistolae duae, prior de Arte magna sciendi, sive de combinatoria, posterior de admirabilibus quibusdam inventis; e Lugduno-Batava Romam transmissae cum Responsoria Viri in orbe terrarum quadripartito celeberrimi Athanasi Kircheri*. Leiden 1674: S. 202-213. - 4. *Prodromus quinquennii mirabilis*. Leiden 1674: S. 210. - 5. *De quinquennio libri*. (geplante Schrift): S. 203. 207.
89. LABBÉ, PH., *Regulae graecae*, (in *Regulae accentuum et spirituum graecorum*. 6. Aufl. Paris 1652): S. 395.
90. Lactantius, L. C., *De divinis institutionibus libri VIII*: S. 246.
91. LA PEYRÈRE, I. DE, *Praeadamitae, sive Exercitatio super versibus duodecimo, decimotertio, et decimoquarto, capituli quinti Epistolae D. Pauli ad Romanos*. o. O. 1655: S. 395.
92. LEIBNIZ, G. W., - 1. *Theoria motus abstracti*. [Mainz] 1671 u. London 1671: S. 90. - 2. *Theoria motus concreti*. Mainz 1671: S. 92. - Von Leibniz nicht veröffentlichte Schriften und geplante Arbeiten s. Personenverzeichnis.
93. LEYSER, J., - 1. *Discursus politicus de polygamia*. Amsterdam 1673 (nicht nachgewiesen): S. 381. - 2. *Polygamia Triumphatrix, id est Discursus Politicus de Polygamia auctore Theophilo Aletheo, cum notis Athanasii Vincentii*. Lund [Amsterdam] 1682: S. 381.
94. *Liber de tribus impostoribus*: S. 395.
95. LIVIUS, T., *Ab urbe condita*: S. 228.
96. LOISEL, A., *Institutes coutumieres*. 1607: S. 376.
97. LOUET, G., *Recueil d'aucuns notables arrests donnez en la cour de parlement de Paris*. Paris 1602: S. 376.
98. LUCANUS, M. A., *Pharsalia*: S. 431.
99. LUCRETIUS, *De natura rerum libri V*: S. 596.
100. LUKIAN, - 1. *Anacharsis*: S. 347. - 2. *Adversus Indoctum*: S. 343.

101. LYSIAS, *Orationes*: S. 244.
102. MACHIAVELLI, N., *Libro dell' arte della guerra*. Florenz 1521 u. ö.: S. 375.
103. MACROBIUS, *Saturnalia*: S. 343.
104. MAIER, M., *Tractatus de circulo quadrato*. Oppenheim 1616: S. 438.
105. MAIMONIDES, M., *More Nebuchim*. Lat. Ausg., Paris 1520: S. 254. 265.
106. MALEBRANCHE, N., *De la Recherche de la Vérité, ou l'on traite de la nature de l'esprit de l'homme et de l'usage qu'il en doit faire pour éviter l'erreur dans les sciences*. 3 Bde. Paris 1674-75 u. 1678-1679 [Marg.]: S. 312-326.
107. MARCUS AURELIUS ANTONINUS, *De seipso seu vita sua libri XII*: S. 343. 356 f. 359 f.
108. MARIOTTE, E., - 1. *Essay de Logique contenant les principes des sciences, et la maniere de s'en servir pour faire de bons raisonnemens*. Paris 1678 [Marg.]: S. 327-331. - 2. *dass. als Manuskript*: S. 327-331.
109. *Maximes du droit français*: S. 376.
110. MERCATOR, N., *Logarithmotechnia, sive Methodus construendi logarithmos nova accurata et facilis*. London 1668: S. 461.
111. MERSENNE, M., - 1. *Les nouvelles pensées de Galileo ... ou par des inventions merveilleuses, et des demonstrations inconnues*; a.d. Italien. übers. v. M. Mersenne. Paris 1639: S. 235. - 2. *Cogitata physico-mathematica, in quibus tam naturae quam artis effectus admirandi certissimis demonstrationibus explicantur. De Mensuris, ponderibus et nummis. De hydraulico-pneumaticis phaenomenis. De arte nautica, seu histiodromia et hydrostatica (cum tractatu de magnetis proprietatibus)*. Paris 1644: S. 237.
112. MORE, H., - 1. *The Immortality of the Soul, so farre forth as it is demonstrable from the Knowledge of Nature and the Light of Reason*. London 1659: S. 357. 360. - 2. *Antidotus adversus Atheismum: sive ad naturales mentis humanae facultates provocatio an non sit Deus*. London 1650 u.ö.; engl. Ausg.: *An Antidote against Atheisme, or An appeal to the natural faculties of the mind of man, whether there be not a God*. London 1653. 2. Aufl. 1655: S. 357. - 3. *Enchiridium Ethicum praecipua moralis rudimenta complectens, illustrata ut plurimum veterum monumentis et ad probitatem vitae perpetuo accomodata*. London 1668: S. 352-363. - 4. *Enthusiasmi brevis dissertatio*. London 1659: S. 356.
113. MORIN, J. B., *Nova mundi sublunaris anatomia*. Paris 1619: S. 229.
114. MORMIUS, P., *Arcana naturae totius secretissima ... a Collegio Rosiano in lucem prodita*. Leiden 1630: S. 382.
115. NICARIUS, *Interrogationes*: S. 352.
116. NICOLAUS DAMASCENUS, *Ex Nicolai Damasceni Universali Historia seu de moribus gentium libris excerpta J. Stobaei Collectanea, quae N. Cragius latina fecit, et seorsum editit*. Heidelberg 1593: S. 242.
117. NYLANDT, F. W. v., *Elementa physica, sive nova philosophiae principia*. Den Haag 1669: S. 220.
118. OREGIUS, A., *Aristotelis vera de rationalis animae immortalitate sententia ... explicata*. 2. Aufl. Rom 1630: S. 515.
119. ORIGENES, *Contra Celsum*: S. 345.
120. OVID, *Metamorphosen*: S. 134.
121. PASCAL, B., *Traité du triangle arithmétique*. Paris 1665: S. 167. 331.
122. PAUSANIAS, *Periegesis*: S. 347.
123. PERSIUS FLACCUS, A., *Satirae*: S. 602.
124. PHILON von Alexandrien, *Breviarium temporum*: S. 266.
125. PLATON, - 1. *Alcibiades*: S. 533. - 2. *Apologia*: S. 346. 351. 360. - 3. *Crito*: S. 350. - 4. *Parmenides*: S. 370. 573. - 5. *Phaedo*: S. 220. 284-297. 533. - 6. *Phaedrus*: S. 362. - 7. *Philebus*: S. 361. - 8. *Sophista*: S. 361. - 9. *Symposium*: S. 223. - 10. *Theaetetus*: S. 298-311. 370. 534. 575. - 11. *De legibus*: S. 244. 247.
126. PLINIUS D. J., *Epistolarum libri X*: S. 333.
127. PLUTARCH, - 1. *Apophthegmata Laconica*: S. 350. - 2. *Antiqua Instituta Laconica*: S. 347. - 3. *Quaestionum convivalium libri IX*: S. 231. - 4. *Regum et Imperatorum Apophthegmata*: S. 243. - 5. *De invidia et odio*: S. 246. - 6. *Vitae parallelae*: S. 246.

- 127a. PSEUDO-PLUTARCH, *Consolatio ad Apollonium*: S. 350.
128. PROKLOS, *Elementatio physica*: S. 544.
129. PUFENDORF, S., *De jure naturae et gentium libri octo*. Lund 1672: S. 241-247.
130. QUINTILIAN, *Institutionis oratoriae libri XIII*: S. 88.
131. ROBERVAL, G., *Elementa geometriae* (Manuskript): S. 432.
132. ROHAULT, J., - 1. *Entretiens sur la philosophie*. Paris 1671 u. ö.: S. 397. - 2. *Traité de Physique*. Paris 1671: S. 24.
133. RONSARD, P., *Le tombeau du feu Roy Tres-Chrestiens Charles IX*. Paris 1574: S. 378.
134. SÁNCHEZ DE LIZARAZU, P., - 1. *Defensa de la doctrina de Raimundo Lulio*. o. O. 1604: S. 203. - 2. *Methodus generalis et admirabilis ad omnes scientias facilius et citius addiscendas, in qua ... Lulli Ars brevis explicatur*. Zaragoza 1613 u. 1619: S. 203.
135. SALOMO BEN ISAAK, *Commentarium in I. Paralipomenon* (in SV. N. 18.): S. 266.
136. SANTORIO, S., *De medicina statica*. Venedig 1614 u. ö.: S. 238.
137. SAUMAISE, C. DE, *Diatriba de mutuo, non esse alienationem*. Leiden 1640: S. 597.
138. SAVOT, L., *Nova, seu verius nova-antiqua de causis colorum sententia*. Paris 1609: S. 404.
139. SCALIGER, J. J., - 1. *Cyclometrica elementa duo; nec non Mesolabium*. Leiden 1594: S. 439. - 2. *Appendix ad Cyclometrica*. Leiden 1594: S. 439.
140. SCHEGK, J., *De Plastica seminis facultate libri tres*. Straßburg 1580: S. 479.
141. SCHEINER, CH., *Oculus; hoc est fundamentum opticum*. Innsbruck 1619: S. 223.
142. SCHLICHTING, J., *Disputatio contra Meisnerum de SS Trinitate, Moralibus N.T. praeceptis, Eucharistia et Baptismo*. Raków 1639: S. 234.
143. SCHULTZE, G., *Historische Chronik von Anfang der Welt*. Lübeck 1647 u. ö.: S. 209.
144. SELDEN, J., *De jure naturali et gentium juxta disciplinam Ebraeorum libri VII*. London 1640; hrsg. v. J. H. Boecler. Straßburg 1665: S. 245. 247.
145. SENECA, L. A., d. Ä., *De controversiis*: S. 243.
146. SENECA, L. A., - 1. *De beneficiis libri VII*: S. 344. - 2. *Phaedra*: S. 145.
147. SENNERT, D., *Institutiones medicinae libri V*. Wittenberg 1628 u. ö.: S. 232.
148. SEXTUS EMPIRICUS, *Pyrrhonenses Hypotyposes*: S. 243.
149. SICHARD, J., *Dictata et praelectiones in codicem Justinianum*. Verb. und verm. Ausg. Frankfurt 1613: S. 244.
150. SIMPLICIUS, *In Epictetum commentaria*: S. 343.
151. SORELL, CH., *La science universelle*. Paris 1635-1644: S. 203.
152. SPENER, PH. J., *Theatrum nobilitatis europaeae tabulis prognologicis ... exornatum*. 4 Tle, Frankfurt 1668-1678: S. 595.
153. SPINOZA, B. DE, - 1. *Tractatus theologico-politicus*. Hamburg 1670: S. 248-274. 365. - 2. *Ethica ordine geometrico demonstrata: in Opera posthuma*. Amsterdam 1677 [Marg.]: S. 384 f. 580.
154. STENSEN, N., *Ad novae philosophiae reformatorem de vera philosophia epistola*. Florenz 1675: S. 381.
155. STRABO, *Rerum geographicarum libri XVII*: S. 242.
156. SUETON, *De XII Caesaribus libri VIII*: S. 242.
157. SUIDAS, *Lexicon*: S. 343.
158. SWAMMERDAM, J., *Ephemeris vita, of afbeelding van's menschen leven vertoont in de ... Historie van het vliengent ende eendaghe-levent Haft of Oevers-As ... Hier is achter bygeveght, een ... verhandeling van den waaren stant des menschen, soo voor als na sijn val*. Amsterdam 1675: S. 380.
159. STRYK, S., *Tractatus de actionibus forensibus investigandis et caute elegendis*. Halle 1697: S. 618.
160. TACITUS, *Historiarum libri V*: S. 242.
- TACQUET, A. s. SV. N. 49,3.
161. TERENTIUS, *Phormio*: S. 343.
162. TERTULLIAN, - 1. *Ad martyres*: S. 347. - 2. *De praescriptione haereticorum*: S. 630.
163. *Theatrum Europaeum* (1617 - 1718), hrsg. von J. P. Abele, J. G. Schleder, J. P. Lotich

- (Bd 5, ersch. 1647), M. Meyer, J. J. Geiger, mit Kupferstichen von Merian. 21 Bde, Frankfurt 1635 – 1738: S. 209.
164. THILO, V., *Pathologia oratoria, seu affectuum movendorum ratio*. Königsberg 1647: S. 341.
165. THOMAS VON AQUINO, – 1. *Summa contra gentiles*: S. 510 f. – 2. *Super IV libros sententiarum*: S. 396.
166. TOINARD, N., *Orthographie française* (geplante Schrift): S. 395.
167. TSCHIRNHAUS, E. W. v., *Traité de l'art de polir les verres* (Manuskript): S. 383.
168. TULP, N., *Observationum medicarum libri tres*. London 1641 u. ö.: S. 245.
169. [URBANUS REGIUS], *Formulae quaedam, caute et citra scandalum loquendi de praecipuis Christianae doctrinae locis, pro iunioribus Verbi Ministris in Ducatu Luneburgensi*. Wittenberg 1536: S. 125.
170. VALERIUS, L., *De centro gravitatis solidorum libri tres*. Rom 1604: S. 168.
- 170a. VALERIUS Maximus, *Facta et dicta memorabilia*: S. 347.
171. VELTHUYSEN, L. VAN, *Epistolica dissertatio de principiis iusti et decori*. Amsterdam 1651: S. 242 f.
172. VERGIL, – 1. *Aeneis*: S. 136. 333. – 2. *Georgica*: S. 116.
173. VIAU, TH. DE, *Traité de l'immortalité de l'âme, ou la mort de Socrate* (in *Oeuvres*. Paris 1621): S. 284.
174. VIÈTE, F., *Munimen adversus nova cyclo-metrica seu Antipelekus* (in *Opera mathematica*, hrsg. von F. Schooten. Leiden 1646 [Marg.]): S. 439.
175. VORST, C. VON DEM, *Tractatus theologicus de Deo, seu Disputationes decem de natura et attributis Dei*. Steinfurt 1610: S. 475.
176. WARD, S., – 1. *Exercitationes epistolicae in Th. Hobbii philosophiam*. Oxford 1656: S. 236. – 2. *Tabula notionum philosophicae* (Manuskript): S. 178.
177. *Dat hoghetse Gottlansche Waterrecht*. Kopenhagen 1505: S. 541.
178. WILKINS, J., *An essay towards a real character and a philosophical language*. London 1668: S. 170.
179. WILLOUGHBY, F., *Ornithologiae seu historiae avium libri tres. Totum opus recognovit, digressit, supplevit J. Raius*. London 1676: S. 381.
180. WITTELO, *Perspectiva*. Nürnberg 1535: S. 236.
181. XENOPHON, *Memorabilia*: S. 348.
182. ZIEGLER, C., *In Hugonis Grotii de jure belli ac pacis libros notae et animadversiones subitariae*. Wittenberg 1666: S. 245.
183. ZONARAS, I., *Byzantinae Historiae Corpus*. Frankfurt 1568: S. 242.
184. ZOSIMUS, J., *Libri VI Historiae novae. Extant cum aliis quibusdam Historicis*. Basel 1579: S. 246.

PERSONENVERZEICHNIS

Wie in den früheren Bänden suche die Regenten der Leibnizzeit und ihre Angehörigen unter ihren Staaten, die deutschen Kaiser unter Kaiser und die Päpste unter Papst.

- Aaron: S. 272.
 Aben Ezra (Hezra) s. Ibn Esra
 Abimelech, König von Gerar: S. 219.
 Abimelech, Sohn des Gideon: S. 251. 260.
 Abraham: S. 219. 225. 234. 249. 251. 254. 256. 268. 366.
 Absan von Bethlehem: S. 260.
 Achab (Aghab), König von Israel: S. 261.
 Adam: S. 148. 208 f. 221. 223. 227. 238. 249. 252. 336. 593.
 Aelianus, Claudius † 260 n. Chr.: S. 223. 241.
 Äskulap: S. 297. 451.
 Äsop: S. 225. 284 f.
 Aghazia, Sohn des Achab: S. 261.
 Aghazia, Sohn des Joram: S. 261.
 Agrippa (Marcus Julius Agrippa, Herodes II.) † um 100: S. 240.
 Agrippa von Nettesheim, Heinrich Cornelius † 1535: S. 203.
 Aias, Sohn des Telamon: S. 345.
 Aischines, Sohn des Sokrates: S. 284.
 Albinus s. Alkuin
 Aleaume, Jacques † um 1627: S. 379. 420.
 Alexander der Große: S. 228. 266. 347.
 Alkuin (Albinus) † 804: S. 351 f.
 Alsted, Joh. Heinrich † 1638: S. 203. 335. 337.
 Amphilochus, der Kirchenvater: S. 244.
 un amy de Boccone: S. 390.
 Anaxagoras: S. 220. 293.
 Andronikos von Rhodos, 1.Jh. v. Chr.: S. 360.
 Antisthenes, der Sokratiker: S. 284.
 Anytos, Hauptankläger des Sokrates: S. 351. 360.
 Apollo: S. 191-193. 195. 200 f.
 Apollodorus, ein Athener: S. 284.
 Apollonius von Perga: S. 282. 425. 440.
 Apostel Jesu Christi: S. 208. 251. 341. 366.
 Apuleius: S. 156.
 Archimedes: S. 168. 430. 435. 440. 442-444. 447. 449. 466.
 Archytas von Tarent: S. 447.
 Aristophanes: S. 438.
 Aristoteles: S. 8. 133. 157. 195 f. 209. 219 f. 229. 235. 242. 282. 345. 353. 355-359. 370. 391. 403. 440. 442. 448. 501. 512. 515 f. 531 f. 537. 544. 548. 564. 568. 592. 603. 615. 622.
 Arminius, Jakob † 1609: S. 230. 236.
 Arrianus, Flavius, Schüler von Epiktet: S. 343. 350.
 Asa, König von Juda: S. 273.
 Augustinus, Antonius † 1586: S. 394.
 Avicenna: S. 211.
 Bacchus: S. 152. 200.
 Bacon of Verulam, Francis † 1626: S. 34. 157. 223. 228. 399. 425. 430. 448.
 Balak, König von Moab: S. 251.
 Baldus de Ubaldis † 1400: S. 244.
 Balsamon, Theodor † 1180: S. 244.
 Barclay, John † 1621: S. 128.
 Barreaux, Jacques Vallée Seigneur Des † 1673: S. 394.
 Barth, Caspar von † 1658: S. 343.
 Bartholinus, Caspar † 1629: S. 381.
 Baruch, der Prophet: S. 264.
 Basilius der Große, Bischof von Caesarea † 379: S. 244.
 Bathurst, John † 1659: S. 171.
 Beaugrand, Jean de † 1640: S. 379.
 Becher, Joh. Joachim † 1682: S. 203. 208.
 Beck, Cave † 1702(?): S. 178.
 Bellarmin, Robert S.J. † 1621: S. 230.
 Bellerophon: S. 345.

- Bellezore, un gentilhomme italien: S. 395.
 Benhadad I., König von Damaskus: S. 273.
 Benjamin, Sohn Jakobs: S. 266.
 Berckel, Abraham van † 1688: S. 342. 348.
 Bernardus Lavinjeta O.F.M. † nach 1523: S. 203.
 Bérulle, Pierre de, Kardinal † 1629: S. 398.
 Bileam (Bilham), der Prophet: S. 251.
 Bisschop (Episcopus), Simon † 1643: S. 223.
 Boccone, Paolo (Silvio) † 1704: S. 389 f.
 Bodin, Jean † 1596: S. 394.
 Boëthius, Anicius Manlius Severinus: S. 278.
 Boineburg, Joh. Christian Freiherr von † 1672: S. 478.
 Bois le Duc, Atheist aus Saragossa: S. 394.
 Bonaventura (Johannes Fidanza O.F.M. † 1274): S. 155.
 Borel, Pierre † 1689: S. 478.
 Born, Jakob † 1709: S. 620.
 Bosquier, Philippe O.F.M. † 1631: S. 143.
 Boyle, Robert † 1691: S. 44. 52. 96. 170 f. 218–231. 234–241. 369. 444. 478. f.
 Schwester: Mary, Gräfin v. Warwick † 1678: S. 231.
 Braunschweig-Lüneburg: Herzog Johann Friedrich von Hannover 1665–79: S. 478.
 Bruno, Giordano † 1600: S. 203.
 Buot, Jacques † 1675(?): S. 166.
 Buzi: S. 264.

 Cabeus, Nicolaus S.J. † 1650: S. 34.
 Caesalpinus (Andrea Cesalpino † 1603): S. 62.
 Caligula, röm. Kaiser: S. 242.
 Callimachus, alexandrin. Dichter: S. 243.
 Calvin, Johann † 1564: S. 151. 230.
 Campanella, Tommaso † 1639: S. 203. 230.
 Capella (Martianus Mineus Felix): S. 190–202.
 Carcavy, Pierre de † 1684: S. 415.
 Cardano, Girolamo † 1576: S. 281. 443.
 Carphilides: S. 352.
 Carracci, Annibale, venezianischer Maler † 1609: S. 394.
 Casaubon, Isaac † 1614: S. 399.
 Casaubon, Meric † 1671: S. 342–346. 351.
 Caselius (Johann Chessel † 1613): S. 342. 351.

 Cato, Marcus Porcius Minor: S. 243.
 Cavalcanti, Bartolomeo † 1562: S. 396.
 Cavalieri, Bonaventura † 1647: S. 474.
 Cebes: S. 284–295. 342. 351 f.
 Celsus (Kelsos von Alexandria), platon. Philosoph: S. 345.
 Chananius: S. 250. 267.
 Chanoch: S. 251.
 Chrysipp von Tarsus: S. 243. 350.
 Cibo, Alderano, Kardinal † 1700: S. 399.
 Cicero: S. 243. 246 f. 347. 355. 357. 363. 431.
 civis quidam Mediolanensis: S. 443.
 Clauberg, Johann † 1665: S. 334.
 Clavius, Christoph S.J. † 1612: S. 236. 439.
 Cleanthes aus Assos, Schüler des Zenon von Kition † 232/231 v. Chr.: S. 350.
 Clerselier, Claude † 1686: S. 386 f.
 Columbus, Christoph † 1506: S. 240. 444.
 Columbus (Realdo Colombo 16. Jh.): S. 390.
 Comenius, Joh. Amos † 1670: S. 214. 321. 333. 382.
 Conti (wohl: Louis Armand de Bourbon, Prince de Conti † 1685): S. 399.
 Copernicus, Nicolaus † 1543: S. 105. 227. 229. 443.
 Cordemoy, Géraud de † 1684: S. 379.
 Cordus, Valerius † 1544: S. 125.
 Cossart, Gabriel S.J. † 1674: S. 379.
 Crescas Chasdj † 1412: S. 282.
 Critobulus, Sohn des Kriton von Athen: S. 284.
 Ctesippus, Schüler des Sokrates: S. 284.
 Cupido: S. 200.

 Dalgarno, George † 1687: S. 170–178.
 Daniel, der Prophet: S. 213. 224. 240. 265.
 un Danois: S. 395.
 Darius III. 336–330 v. Chr.: S. 266.
 David, der König: S. 207. 228. 250. 255–257. 259–261. 273. 341.
 Davisson, Guillaume 2. Hälfte 17. Jh.: S. 479.
 Demokrit: S. 34. 192. 228. 442. 448. 531.
 Desargues, Gaspard † 1662: S. 415. 443.
 Descartes, René † 1650 (Cartesiani): S. 20. 24. 25 f. 33 f. 40. 54–57. 60. 71. 95. 156 f. 213–217. 221. 223–229. 235 f. 243. 276. 278. 281. 314 f.

- 323 f. 331. 354 f. 363. 380. 382. 385–387. 397.
399. 414–416. 431. 438–440. 442–444. 446. 448.
466. 484. 508 f. 513. 548. 553 f. 579. 582.
- De Sepibus, Georgius † nach 1678: S. 211.
- Desgabets, Dom Robert O.S.B., Prior von Breuil
† 1678: S. 383.
- Dienheim, Joh. Wolfgang 1. Hälfte 17. Jh.:
S. 203.
- Digby, Sir Kenelm † 1665: S. 222. 278.
- Dina, Tochter Jakobs: S. 259. 265.
- Dio Chrysostomus: S. 247.
- Diodorus Siculus: S. 242. 244.
- Diogenes Laërtius: S. 225. 242. 349 f. 357.
- Diogenes von Sinope: S. 350.
- Diophantos von Alexandria: S. 428. 440.
- doctores quidam juris: S. 203.
- Dominis, Marcus Antonius de † 1624: S. 34. 443.
- Drake, Francis † 1596: S. 237.
- Drebbel (Drebelius), Cornelius Jakob † 1634:
S. 203. 445.
- Du Moulin, Pierre d.Ä. † 1658: S. 231.
- Du Plessis-Mornay, (Philippe de Mornay, Seig-
neur Du Plessis-Marly) † 1623: S. 235.
- Durand von St. Pourçain † 1334: S. 155.
- Echekrates von Phleius, Pythagoräer des 4. Jh. v.
Chr.: S. 284. 297.
- Eleasar (Eleezarus): S. 271.
- Eleazar, der Sohn Aarons: S. 272.
- Elias, der Prophet: S. 232. 267.
- Elisa, der Prophet: S. 240. 253.
- Eljasib: S. 266.
- Elon aus Zabulon: S. 260.
- Empedokles: S. 300. 345. 494. 542.
- Empereur, Constantijn I' (niederl. Philologe)
† 1648: S. 246.
- England: König Jakob I. 1603–25: S. 399. 604.
König Karl II. 1660–1685: S. 170.
- Enoch: S. 232.
- Epaminondas, theban. Feldherr † 362 v. Chr.:
S. 243.
- Epaphroditos, Freigelassener Neros, Herr des
Epiktet: S. 343.
- Epigenes, Anhänger des Sokrates: S. 284.
- Epiktet: S. 342–352. 363.
- Epikur: S. 221. 225. 242. 592.
- Episcopus s. Bisschop
- Erastus (Thomas Lieber † 1583): S. 230.
- Eratosthenes, Mathematiker und Geograph
† um 196 v.Chr.: S. 199.
- eruditus quidam: S. 239.
- Erythraeus, Janus Nicius (Giov. Vittorio Rossi
† 1647): S. 207.
- Esau, der Sohn Isaaks: S. 227.
- Esra (Esdra, Ezra, Hezra), der Prophet:
S. 254–256 (Historicus). 258. 263. 265–267.
- Esther: S. 265.
- Eud, Benjaminit: S. 260.
- Eudoxia, Gemahlin Theodosius' II.: S. 242.
- Euklid: S. 102. 155. 199. 227. 236. 404. 420. 425.
549.
- Euklid aus Megara: S. 284.
- Euripides: S. 350.
- Eustachius a S. Paulo: S. 223.
- Eustratius von Nicaea † 1120: S. 242.
- Eva: S. 148. 221. 223. 238.
- Evangelistae: S. 369.
- Evenus (Evenos von Paros, Sophist u. Dichter in
Athen, 2. Hälfte 4. Jh.): S. 285.
- Ezechiel, der Prophet: S. 238. 250. 264 f. 267.
- Fabri, Honorato S.J. (Pseud. Petrus Mosnerius)
† 1688: S. 34. 403 f.
- Fagon, Guy Crescent † 1718: S. 389.
- Fermat, Pierre de † 1665: S. 440.
- Ficinus (Marsilio Ficino † 1499): S. 306.
- Fletscher (Flesher), James, Buchdrucker in Lon-
don † 1670: S. 352.
- Floyd, John S.J. † 1649: S. 171.
- Fortin de la Hogue, Pierre † nach 1651: S. 438.
- Fortin, Thomas † 1680: S. 397.
- Foucher, Simon † 1696: S. 312–326.
- Frankreich: König Karl IX. 1560–1574: S. 378.
König Heinrich IV. 1589–1610
Gem.: Maria von Medici † 1642: S. 398.
König Ludwig XIV. 1643–1715
Sohn: Louis Auguste, Duc de Maine † 1736:
S. 389.
- Frénicle de Bessy, Bernard † 1675: S. 410. 432.

- Fromondus (Liber Froimont † 1653): S. 475.
- Gaasbeek, Abraham, Adriaan, Daniel van, Verleger und Buchhändler in Amsterdam: S. 342.
- Galen: S. 196. 204. 212. 223. 441. 531.
- Galilei, Galileo † 1642: S. 13. 16. 18. 34. 163-168. 228. 235. 403. 431. 440. 442-445. 448. 466. 533. 548. 550f. 553.
- Gallois, Jean † 1707: S. 376. 381. 396.
- Gallus quidam: S. 206.
- Gassendi, Pierre † 1655: S. 158. 215. 324. 554.
- Gemma, Cornelius † 1579: S. 203.
- Germanus quidam: S. 206.
- Gideon: S. 260.
- Gilbert, William † 1603: S. 33 f. 61.
- Gilles, Gerrit (Jelles, Jarig), Buchhändler in Amsterdam: S. 384.
- Glauber, Joh. Rudolf † 1670: S. 239. 479.
- Grafius (Regner de Graaf † 1673): S. 51.
- Grammatici veteres: S. 195.
- Grandami, Jacques † 1672: S. 34.
- Gregor von Rimini (Ariminensis) O.E.S.A. † 1358: S. 155.
- Gregorius a S. Vincentio S.J. † 1667: S. 168. 425.
- Gregorius Tolosanus (Pierre Grégoire † 1597(?)): S. 203.
- Grotius, Hugo † 1645: S. 190. 204. 212. 223. 235. 242. 244-246. 399. 627.
- Guericke, Otto von † 1686: S. 16. 96. 444.
- Guilelmus Durandus, Bischof von Mende † 1296: S. 155.
- Habdan aus Pirathon: S. 260.
- Haberegger, Vitus, Buchdrucker: S. 241.
- Hadrian, der röm. Kaiser: S. 351.
- Haes, Lotho de, Buchhändler u. Verleger in Leyden: S. 203.
- Hahn, Heinrich † 1668: S. 620.
- Hananja, der Prophet: S. 273.
- Hannibal s. Carracci: S. 394.
- Hardy, Claude † 1678: S. 395.
- Harvey, William † 1657: S. 34. 223.
- Hayes, John, Buchdrucker in London † 1666: S. 170.
- Heglon, König von Moab: S. 259.
- Heinrich der Löwe, Herzog von Bayern (1156-80) und Sachsen (1142-80) † 1195: S. 595.
- Heli: S. 260.
- Helmont, Joh. Baptist van † 1644: S. 203. 212. 226.
- Hennezon, Dom Henri O.S.B. (Abt von St. Mihiel) † 1689: S. 383.
- Henrion, Denis † 1640: S. 379.
- Heraklit (Heraclitici): S. 300. 304.
- Herkules: S. 345.
- Hermogenes: S. 284.
- Herodot, Schüler Epikurs: S. 225.
- Heron von Alexandrien: S. 229. 440. 444. 447.
- Herringman, Henry, Buchhändler und Verleger in London † 1704: S. 218. 231. 235. 237.
- Hierokles von Alexandrien † 431/32: S. 362.
- Hiob (Job): S. 250. 264 f.
- Hippokrates, der Arzt: S. 87. 238. 442. 531.
- Hippokrates von Chios: S. 492.
- Hiskia, Vater des Chanania: S. 267.
- Hiskia, König von Juda: S. 258. 263.
- Hobbes, Thomas † 1679: S. 24 f. 173. 221. 225. 236. 247. 279. 360. 388. 466. 492. 494. 517. 601. 625.
- Homer: S. 350.
- un homme de Provence: S. 383.
- Homri, König von Israel: S. 261.
- Horaz: S. 363. 398.
- Hosea, der Prophet: S. 264.
- Hotniel: S. 259.
- Hudde, Johann † 1704: S. 417.
- Hutter, Elias † 1605/09: S. 332.
- Huygens, Christiaan † 1695: S. 16. 44 f. 95 f. 446.
- Iamblichos aus Chalkis, der Neuplatoniker: S. 356.
- Ibn Esra, Abraham (Aben Esra), jüd.-span. Gelehrter und Dichter † 1167: S. 249. 254 f. 258. 265.
- Iros, der Bettler bei Homer: S. 343.
- Isaak: S. 268.
- Isokrates, der Redner: S. 243.
- Jachin (Rex Kanahani): S. 260.
- Jacob ben Chayim † um 1538: S. 262.

- Jacobus de Pocali: S. 143.
 Jacobus Martinus von Modena: S. 207. 209.
 Jadaua, Hoherpriester: S. 266.
 Jair, der Sohn des Manasse: S. 255. 260.
 Jakob, der Erzvater: S. 249. 254. 259. 265. 268.
 Janson van Waesberge, Buchhändler u. Verleger
 in Amsterdam: S. 204.
 Janus Pannonius (Johannes Czezmiczei † 1472):
 S. 352.
 Jechonja: S. 266.
 Jehojachim s. Jojakim
 Jehoram s. Joram
 Jehosaphat s. Josaphat
 Jehuda, Sohn des Samuel ben Schelath: S. 267.
 Jehuda Alpachar (Alpakhar), Rabbi † 1235: S. 270.
 Jephtha: S. 260.
 Jeremias, der Prophet: S. 250 f. 253. 264. 268.
 270. 272.
 Jesaias, der Prophet: S. 248. 251. 253. 258. 264.
 Jesua, Hoherpriester: S. 266.
 Jesus Christus: S. 125. 144. 149. 212. 220. 222 f.
 237. 240. 251-253. 268. 274. 341 f. 351. 365-370.
 384 f. 625.
 Joel, der Prophet: S. 250.
 Johanan, Sohn des Eljasib: S. 266.
 Johannes, der Evangelist: S. 224. 269. 367. 584.
 Jojachin (Jehojachim), König von Juda: S. 258.
 263.
 Jojada, Hoherpriester: S. 266.
 Jojakim (Jehojachim), König von Juda: S. 264.
 Jonas, der Prophet: S. 219. 250 f. 264.
 Jonathan, chaldäischer Paraphrast: S. 256.
 Joram (Jehoram), Sohn des Josaphat: S. 261.
 Joram (Jehoram), Sohn des Achab: S. 261.
 Josaphat (Jehosaphat), König von Juda: S. 261.
 Joseph, der Erzvater: S. 259.
 Josephus Flavius, der Geschichtsschreiber: S. 244.
 259. 261. 263 f. 266.
 Josia, König von Juda: S. 263 f. 268.
 Josua, der Prophet: S. 235. 248. 251. 256 f. 259 f.
 266.
 Judas, Sohn Jakobs: S. 258 f.
 Judas Ischariot: S. 118-120. 126. 129. 138.
 Judas Makkabäus: S. 263. 266.
 Junghans, Adam, Verleger: S. 241.
 Junius, Melchior † 1604: S. 340 f.
 Juno: S. 192 f.
 Jupiter: S. 192 f. 201. 333. 350.
 Justel, Henri † 1693: S. 383.
 Justinian, röm. Kaiser: S. 204. 212. 592. 604.
 Justinus, Marcus Junianus, röm. Ge-
 schichtsschreiber: S. 243.
 Juvenal: S. 233. 331. 391.
 Kain: S. 249 f. 263.
 Kaiser Karl der Große 768-814: S. 229. 246.
 Sohn: Pippin, 781 König in Italien: S. 351.
 Rudolf II. 1575-1612: S. 444.
 Leopold I. 1658-1705: S. 205.
 Kaleb: S. 257.
 Kanahan, Enkel Noahs: S. 255.
 Kenaz, Stammvater der Kenneziter: S. 259.
 Kepler, Johann † 1630: S. 34. 443-445.
 Kersey, John † 1677: S. 381.
 Kestler, Johann Stephan: S. 211.
 Khunrath, Heinrich † 1605: S. 203.
 Kircher, Athanasius S.J. † 1680: S. 34. 203-205.
 209-211. 479.
 Knorr von Rosenroth, Christian † 1689: S. 478.
 Königsmarck, Kurt Christoph Graf von † 1673:
 S. 381.
 Kriton von Athen: S. 284. 296-297. 350.
 Kuhlmann, Quirinus † 1689: S. 203. 205. 210 f.
 Kunrath, Henricus (Pseud.) s. Rieuwertsz
 Kusan-Risathaim (Rishgataim), aramäischer
 König: S. 259 f.
 La Peyrère, Isaac de † 1676: S. 395.
 Laban: S. 249.
 Labbé, Philippe S.J. † 1667: S. 395.
 Lactantius, Anf. 4. Jh.: S. 246.
 Lazarus, Bruder Marias und Marthas von Be-
 thanien: S. 240.
 Lazarus, der Aussätzige: S. 234.
 Lea, Frau Jakobs: S. 259.
 Leibniz, Gottfried Wilhelm † 1716
 Eigene Arbeiten und Pläne:
 Confessio philosophi (N. 7): S. 244.
 fingierte Dialoge: S. 398 f.
 Dialogus de anima brutorum: S. 582.

- Elementa philosophiae: S. 472.
 Parmenides Platonis in demonstrationis formam contractus: S. 370.
 De resurrectione corporum (II, 1 N.59): S. 478.
 L'Empereur s. Empereur
 Léotaud, Vincent S.J. † 1672: S. 34.
 Leukipp von Milet: S. 228.
 Levi, Sohn Jakobs: S. 259.
 Leyser, Johannes † 1684: S. 381.
 Libavius, Andreas † 1616: S. 479.
 un libertin: S. 663.
 un libraire à Amsterdam: S. 382.
 Liegnitz (Georg Wilhelm von Liegnitz-Wohlau † 1675): S. 383.
 Lindamor: S. 231.
 Livius: S. 228.
 Lodwick (Lodowyck), Francis, Londoner Bürger: S. 178.
 Loisel, Antonius † 1617: S. 376.
 Longomontanus (Christian-Severin Longomontanus † 1647): S. 225.
 Lotich, Johann Peter † 1669: S. 209.
 Louet, George † 1608: S. 376.
 Lucanus, Marcus Annaeus, latein. Dichter: S. 431.
 Lukian aus Samosata: S. 343. 347.
 Lukrez: S. 596.
 Lullus, Raymundus † 1315: S. 203 f.
 Luna: S. 201.
 Lupetus, Lull-Interpret: S. 203.
 Luther, Martin † 1546: S. 119.
 Lysander, spartan. Feldherr und Staatsmann † 395 v. Chr.: S. 345.
 Lysias, attischer Redner: S. 244.
 Macarius, der Heilige: S. 143.
 Machiavelli, Niccolò † 1527: S. 375.
 Macrobius, Ambrosius Theodosius, latein. Schriftsteller, Anf. 5. Jh.: S. 343.
 Magirus (wohl Johann Magiri † 1596): S. 223.
 Magnenus, Joh. Chrysostomus 17. Jh.: S. 230.
 Maier, Michael † 1622: S. 438.
 Maimonides (Mose ben Maimon † 1204): S. 254. 265. 270.
 Maintenon, Françoise d'Aubigné, Marquise de (Mad. Scarron) † 1719: S. 389.
 Malebranche, Nicolas † 1715: S. 312-326.
 Manasse, der Sohn des Joseph: S. 255.
 Manasse, König von Juda: S. 264. 341.
 Marcus Aurelius Antoninus: S. 343. 356 f. 359 f.
 Mardochai (Mardocheus): S. 265.
 Maria von Medici s. Frankreich
 Mariotte, Edme † 1684: S. 327. 331. 431. 479.
 Marius Celsus, röm. Legat: S. 242.
 Mars: S. 201.
 Martini, Martinus S.J. † 1661: S. 444.
 Masius (André Maes † 1573): S. 223.
 Masurius (Sabinus Massurius, röm. Jurist 1. Jh.): S. 602.
 Matthion, Dom Oded Louis O.S.B. † 1700: S. 382 f.
 Mayer s. Maier
 Mayne s. Frankreich
 Mazetto (Metzet), Giov. Battista O.S.M.: S. 207. 209.
 mechanicus quidam de Delph: S. 390.
 Mede, Joseph † 1638: S. 223.
 Medea: S. 134.
 Meisner, Balthasar † 1626: S. 234.
 Melchisedech (Malkitsedec), König von Jerusalem: S. 251.
 Meletos, Ankläger des Sokrates: S. 311. 351. 360.
 Melissos von Samos, Schüler des Parmenides: S. 304 f. 370.
 Menexenos, Schüler des Sokrates: S. 284.
 Mercator (Gerhard Kremer † 1594): S. 461.
 Mercurius: S. 190-193. 199. 201.
 Mersenne, Marin O.Min. † 1648: S. 235. 237.
 Mesmes, Henri de † 1596: S. 394.
 Metius, Jacob Adriaansz † um 1631: S. 228. 444.
 Milon aus Kroton, Athlet, 6. Jh. v. Chr.: S. 88.
 Montespan, Françoise Athénaïs de Rochechouart, Marquise de † 1707: S. 389.
 Morden, William, Buchhändler in Cambridge † 1679: S. 352.
 More, Henry † 1687: S. 352 f. 356 f. 360. 363.
 Morin, Jean-Baptiste † 1656: S. 229.
 Morin, Simon † 1663: S. 383 f.
 Mornay s. Du Plessis-Mornay
 Moschus aus Phoenizien: S. 228.
 Moses: S. 219. 249-259. 263 f. 267-274.
 Muth, dänischer Apotheker: S. 383.

- Mylphort, Heinrich 1. Hälfte 17. Jh.: S. 203.
- Nailor (James Nayler † 1660): S. 384.
- Nathan, der Prophet: S. 258.
- Nebukadnezar (Nabucadonozor): S. 271.
Sohn: S. 258.
- Nehemia: S. 265 f.
- Nero: S. 343.
- Neuré, Michel (Lawrence Mesme † 1677): S. 379.
- Newcombe, Thomas, Buchdrucker in London † 1681 (1682 (?)): S. 218.
- Nicarius, Epigrammatiker Anf. 12. Jh.: S. 352.
- Nicolaus Damascenus 1. Jh. v. Chr.: S. 242.
- Nicosanti, Adriano: S. 389.
- Noah: S. 219. 249. 251. 255.
- nobilis: S. 222.
- Nylandt (Nuland), Freiherr Franz Wilhelm von: S. 220.
- Obadja (Hobadias), der Prophet: S. 251. 273.
- Odaxius (Lodovico Odassi † 1488(?) 1510(?)): S. 351.
- Og, König von Basan: S. 255.
- Oldenburg, Heinrich † 1677: S. 170. 219. 364–371.
- Oregius, Augustinus † 1635: S. 515.
- Origenes von Alexandrien, der Kirchenvater: S. 222. 345.
- Ovid: S. 134.
- Pacius a Beriga, Julius † 1635: S. 203.
- Pallas Athene: S. 191 f. 195 f.
- Pallavicino (Kardinal Pietro Sforza S.J. † 1667): S. 399.
- Pappus von Alexandrien, Mathematiker um 300: S. 224. 236. 438.
- Papst Urban VIII. 1623–1644: S. 515.
Innozenz X. 1644–1655: S. 209.
Alexander VII. 1665–1667: S. 399.
Innozenz XI. 1676–1689: S. 399.
- Paracelsus (Theophrastus Bombastus von Hohenheim † 1541): S. 203. 212. 226. 230. 531.
- Parmenides: S. 300. 304 f. 370.
- Pascal, Blaise † 1662: S. 167. 331. 415. 440. 442. 444.
- Paulus, der Apostel: S. 221 f. 233 f. 238. 240. 250. 267 f. 270. 337. 341. 343. 351. 367. 369 f.
- Pausanias, der Geschichtsschreiber und Geograph: S. 347.
- Pavillon, Nicolas, Bischof von Alet † 1677: S. 399.
- Pecquet, Jean † 1674: S. 229.
- Pelopidas: S. 246.
- Penelope: S. 290. 561.
- Perier (Perrier), Blaise † 1684: S. 389. 397.
Bruder: Louis † 1713: S. 389. 397.
- Perrault, Claude † 1688: S. 479 f.
- Petrus, der Apostel: S. 240. 337. 341. 464.
- Pfalz, Kurfürst Friedrich V. 1610–1620, der Winterkönig: S. 221.
Tochter: Prinzessin Elisabeth † 1680: S. 221.
Kurfürst Karl Ludwig 1648–1680: S. 241.
- Phaedo: S. 284. 291.
- Phaedondas, ein Thebaner: S. 284.
- Philolaus aus Kroton, Pythagoräer Mitte 5. Jh.: S. 285.
- Philon von Alexandrien: S. 263. 266.
- Pilatus, Pontius, röm. Prokurator von Judäa † 36: S. 365.
- Platon: S. 195. 219. 222 f. 231. 244. 247. 284. 298. 315 f. 335. 346. 350 f. 356. 362. 370. 447. 529. 533 f. 571. 573. 575.
- Plautus, röm. Komödiendichter: S. 156.
- Plinius d. J.: S. 333.
- Plinius d. J.
- Plutarch: S. 243. 246. 347. 350. 447.
- Pomponazzi, Pietro † 1525: S. 235.
- Porta, Giovanni Battista † 1605: S. 223. 445.
- Poterius (wohl Pierre Poitier † 1640 (?)): S. 389 f.
- Prodikos von Keos, der Sophist 5. Jh. v. Chr.: S. 300. 309.
- Proklos, der Neuplatoniker: S. 544.
- Protagoras: S. 300–305.
- Puas: S. 260.
- Pufendorf, Samuel † 1694: S. 241. 244–247.
- Pyrokles: S. 234.
- Pythagoras: S. 206. 356 (Pythagorici). 363 (Pythagoraei). 385. 442. 447. 571. 582.
- Pythokles, Schüler Epikurs: S. 225.
- Quenel (w. Pasquier Quesnel † 1719): S. 394.
- Quercetanus (Joseph Du Chesne † 1609): S. 479.

- Rahel, Frau Jakobs: S. 233. 259.
 Ramus (Pierre de la Ramée † 1572): S. 383. 396.
 Retz, Jean-François-Paul de Gondi, Kardinal de † 1679: S. 383.
 Rex Hispaniae: S. 252.
 Rex Lusitanorum: S. 252.
 Rheita s. Schyrlaeus
 Ricciolus (Giov. Battista Riccioli † 1671): S. 229.
 Richelieu, Armand Jean Duplessis, Duc de † 1642: S. 399.
 Rieuwertsz, Jan (Pseud. Heinrich Kunrath), Verleger in Amsterdam: S. 248.
 Roberval, Gilles Personne de † 1675: S. 432.
 Rohault, Jacques † 1672: S. 24. 323. 397.
 Ronsard, Pierre † 1585: S. 378.
 Rosius, Gründer einer Geheimgesellschaft im 17. Jh.: S. 382.
 Rothe, Johannes † 1702: S. 212.
 Rubens, Peter Paul † 1640: S. 394.
 rusticus quidam Palatinus: S. 153.
- Salmasius (Claude de Saumaise † 1653): S. 351. 597.
 Salomo (Selomo) ben Isaak gen. Raschi, Talmudist † 1105: S. 266.
 Salomo, der König, Sohn Davids: S. 206–209. 219. 226. 250. 259 f. 273.
 Samgar: S. 260.
 Samson (Simson): S. 260.
 Samuel, der Prophet: S. 250. 252. 257. 260 f. 270. 273.
 Sánchez de Lizarazu, Pedro Jerónimo † 1614: S. 203.
 Sanctorius (Santorio Santorio † 1636): S. 238. 443.
 Sanguien, ein Bekannter von Bocconi: S. 390.
 Sara: S. 219.
 Sarpi, Paolo O.S.M. (Pater Paulus) † 1623: S. 230.
 Satan: S. 209.
 Saturn: S. 201. 239. 369.
 Saul, der König: S. 250. 252. 259–261. 273.
 Savot, Louis † um 1640: S. 404.
 Scaliger, Joseph Justus † 1609: S. 225. 439. 449.
 Schalichius, Paulus † 1575: S. 203.
 Scheckius (Jakob Degen, auch Schegk † 1587): S. 479.
- Scheiner, Christoph † 1650: S. 223. 443.
 Schlichting, Jonas † 1664: S. 234.
 Schuller, Georg Hermann † 1679: S. 275. 390.
 Schulz (Gottfried Schultze † 1662): S. 209.
 Schupp, Johann Balthasar † 1661: S. 203.
 Schweden: Königin Christine 1644–1654: S. 395. 399.
 König Karl XI. 1660–97: S. 241.
 Schyrlaeus de Rheita, Antonius Maria O.F.M. Cap. † 1660: S. 445.
 Scotus quidam (inventor machinae textricis): S. 441.
 Selden, John † 1654: S. 245. 247.
 Selomo s. Salomo
 Seneca, Lucius Annaeus d. Ä. † um 40: S. 243.
 Seneca, Lucius Annaeus, Stoiker und Dichter † um 65: S. 344.
 Sennert, Daniel † 1637: S. 232.
 Severinus (Peder Soerensen † 1602): S. 230.
 Sextus Empiricus: S. 243.
 Sichard, Johannes 1552: S. 244.
 Silenus: S. 190. 200.
 Simeon, Sohn Jakobs: S. 259.
 Simmias: S. 284–295.
 Simonides von Keos † 467/468: S. 233.
 Simplikios, der Neuplatoniker: S. 343. 347.
 Sluse, René † 1685: S. 417.
 Snell, Willebrod † 1626: S. 34.
 Sokrates: S. 246. 284. 297–311. 344 f. 347–351. 360 f. 363. 439. 447. 529. 533 f. 536.
 Solon: S. 243.
 Sorell, Charles † 1674: S. 203.
 Spener, Philipp Jakob † 1705: S. 595.
 Spinoza, Benedictus de † 1677: S. 364–371. 381. 384. 510. 579 f.
 Stensen (Steno), Niels † 1686: S. 381.
 Stevin, Simon † 1620: S. 443.
 Strabo: S. 242.
 Stryk, Samuel † 1710: S. 591. 618.
 Sueton C. (Tranquillus), der röm. Geschichtsschreiber: S. 242.
 Suidas, der Lexikograph: S. 343.
 Sunamitis quaedam: S. 600.
 Svantovit, Gott der Wenden: S. 541.
 Swammerdam, Joannes † 1680: S. 380.

- Tacitus: S. 242. 272.
 Tacquet, Andrea S.J. † 1660: S. 236.
 Telesio, Bernardino † 1588: S. 230.
 Terentius (Publius Terentius Afer), latein. Komödiendichter: S. 343.
 Terentius: S. 621.
 Terpsion aus Megara, Schüler des Sokrates: S. 284.
 Tertullian, der Kirchenvater: S. 347. 630.
 Thales von Milet: S. 237.
 Thamar, Schwiegertochter des Judas: S. 247. 259.
 Theaetet aus Athen, Mitglied der platon. Akademie: S. 298-311.
 Theodoros von Kyrene: S. 298-311.
 Theodosius II., byzant. Kaiser: S. 242.
 Theodosius von Pitane um 100 v. Chr.: S. 227.
 Theophilus (Théophile de Viau † 1626): S. 284.
 Theseus: S. 237.
 Thilo, Valentin † 1662: S. 341.
 Thomas Anglus (Thomas Albus, auch White † 1676): S. 278.
 Thomas von Aquino † 1274: S. 155. 396. 510 f.
 Thou (Thuanus), Jacques-Auguste † 1617: S. 344.
 Tillotson, John † 1694: S. 171.
 Tizian (Tiziano Vecellio † 1576): S. 394.
 Toinard, Nicolas † 1706: S. 394 f.
 Tola: S. 260.
 Torricelli, Evangelista † 1647: S. 16. 44 f. 444.
 Trichet du Fresne, Raphael † 1661: S. 394.
 Trithemius (Johann von Trittenheim † 1516): S. 208.
 Tschirnhaus, Ehrenfried Walther von † 1708: S. 380-387. 390.
 Tuca (Plotius Tuca, Freund Vergils): S. 250.
 Tulp, Nicolaas † 1674: S. 245.
- Urbanus Regius † 1541: S. 125.
 Usia, König von Juda: S. 264.
- Valeriis, Valerius de: S. 203.
 Valerius (Luca Valerio † 1618): S. 167 f.
 Vaninus (Lucilio Vanini † 1619): S. 235.
 Varius Rufus, Lucius, röm. Dichter 1. Jh. v. Chr.: S. 250.
 Varro, M. Terentius: S. 195.
- Velthuysen, Lambert van † 1685: S. 242 f.
 Venus: S. 199. 201.
 Vergil: S. 250. 333.
 Vesalius, Andreas † 1564: S. 223.
 Vicquefort s. Wicquefort
 Vieta (François Viète † 1603): S. 414. 420. 439.
 Vitellio s. Witelo
 Vives, Juan Luis † 1540: S. 235.
 Vorstius (Conrad von dem Vorst † 1629): S. 475.
- Wallis, John † 1703: S. 408.
 Ward, Seth † 1689: S. 171. 178. 236.
 Weigel, Erhard † 1699: S. 203.
 Wicquefort (Vicquefort), Abraham † 1652: S. 527.
 Wilkins, John † 1672: S. 170 f. 176.
 Willoughby, Francis † 1672: S. 381.
 Witelo (Vitellio) † nach 1270: S. 236.
 Witt (Wit), Jan de † 1672: S. 415.
 Wolf, Hieronymus † 1580: S. 342 f. 345. 347 f. 352.
- Zedekia: S. 264. 266.
 Zelophehad: S. 219.
 Zenon, der Stoiker: S. 243. 348. 357.
 Ziegler, Caspar † 1690: S. 245 f.
 Zonaras, Johannes † um 1150: S. 242.
 Zosimus, griech. Geschichtsschreiber 5. Jh.: S. 246.
 Zwelfer, Johannes † 1668: S. 125.

SIGLEN UND ABKÜRZUNGEN

SIGLEN

<p>A Abschrift, nicht von Leibniz veranlaßt</p> <p><i>E, E</i>¹ Erstdruck</p> <p><i>E</i>², <i>E</i>³... weitere frühe Drucke</p> <p><i>L</i> Leibniz, eigh.</p>		<p><i>l</i> Leibniz, von Schreiberhand</p> <p><i>LiH</i> Leibniz' eigh. Bemerkungen in einem Handexemplar</p> <p><i>P</i> Abschrift von Pape</p>
---	--	--

ABKÜRZUNGEN

<p>a. a. O. am angegebenen Ort</p> <p>anon. anonym</p> <p>Aufl. Auflage</p> <p>Bd. Band</p> <p>Bl. Blatt</p> <p>Bog. Bogen</p> <p>Cod. Codex</p> <p>d. i. das ist</p> <p>Dig. Digesten</p> <p>eigh. eigenhändig</p> <p>erg. ergänzt</p> <p>Erl. Erläuterung</p> <p>gedr. gedruckt</p> <p>gestr. gestrichen</p> <p>Hrsg. (hrsg.) Herausgeber (herausgegeben)</p> <p>Jh. Jahrhundert</p> <p>Konz. Konzept</p> <p>korr. korrigiert</p> <p>LBr HANNOVER, <i>Nieders. Landesbibl.</i> Leibniz-Briefwechsel</p> <p>Leibn. Marg. HANNOVER, <i>Nieders. Landesbibl.</i> Leibniz-Handexemplar mit eigh. Eintragungen</p> <p>LH HANNOVER, <i>Nieders. Landesbibl.</i> Leibniz-Handschriften</p> <p>Ms Manuskript; insbesondere HANNOVER <i>Nieders. Landesbibl.</i> Manuskript Nr.</p>		<p>N. Nummer</p> <p>o. O. u. J. ohne Ort und Jahr</p> <p>Pseud. Pseudonym</p> <p>PV. Personenverzeichnis</p> <p>r^o recto</p> <p>Rq Quadratwurzelzeichen</p> <p>S. Seite</p> <p>s. siehe</p> <p>s. o. siehe oben</p> <p>s. u. siehe unten</p> <p>SV. Schriftenverzeichnis</p> <p>übers. übersetzt</p> <p>u. d. T. unter dem Titel</p> <p>verb. verbessert</p> <p>v^o verso</p> <p>vgl. vergleiche</p> <p>verm. vermehrt</p> <p>vielm. vielmehr</p> <p>☉ alchemistische Abkürzung für <i>distil-</i> <i>letur</i>, von Leibniz gebraucht im Sinne von „noch zu bedenken“</p> <p>R_o Einwand</p> <p>R_oR_o Erwiderung</p> <p>□ Gleichheitszeichen</p> <p>∘ Multiplikationszeichen</p>
--	--	--

- A. T. = *Oeuvres de Descartes*. Hrsg. von Ch. Adam u. P. Tannery. Bd. 1—12. Paris 1879—1910; 2. Aufl. 1964—1972.
- BARONE, *Scritti* = G. G. Leibniz, *Scritti di Logica*, hrsg. v. Francesco Barone. Bologna 1968.
- BODEMANN, *Die Leibniz-Handschriften* = *Die Leibniz-Handschriften der Königlichen Öffentlichen Bibliothek zu Hannover*. Beschrieben von E. Bodemann. Hannover und Leipzig 1895.
- BOYLE, *The Works* = *The Works of Robert Boyle*. Hrsg. von Th. Birch. Bd. 1—6. London 1772.

- Cat. crit.* 2 = *Catalogue critique des manuscrits de Leibniz*. Teil II. Poitiers 1914—1924.
- COUTURAT, *Opusc. et fragm.* = L. Couturat, *Opuscules et fragments inédits de Leibniz*. Paris 1903.
- ENGELHARDT, *Schöpfer. Vernunft* = G. W. Leibniz, *Schöpferische Vernunft, Schriften aus den Jahren 1668—1686*, übers. u. erl. von W. von Engelhardt. Marburg 1951.
- ERDMANN = G. G. *Leibnii Opera Philosophica quae extant latina gallica germanica omnia*, hrsg. v. J. E. Erdmann. Berlin 1840.
- FOUCHER DE CAREIL, *Lettres et opusc.* = *Lettres et Opuscules inédits de Leibniz*, hrsg. u. eingel. v. A. Foucher de Careil. Paris 1854.
- FOUCHER DE CAREIL, *Nouvelles lettres et opusc.* = *Nouvelles Lettres et opuscules inédits de Leibniz*. Mit e. Vorwort hrsg. v. A. Foucher de Careil. Paris 1857.
- FOUCHER DE CAREIL, *Oeuvres* = *Oeuvres de Leibniz*. Mit Anmerkungen u. Einleitungen hrsg. v. A. Foucher de Careil. Bd. 1—7. Paris 1859—1875.
- FREUDENTHAL, *Lebensgeschichte Spinozas* = J. Freudenthal, *Die Lebensgeschichte Spinozas in Quellenschriften, Urkunden und nichtamtlichen Nachrichten*. Leipzig 1899.
- GALILEI, Ed. Naz. = *Le Opere di Galilei*. Edizione Nazionale. Bd. 1—20. Florenz 1890—1909 (Nuova Ristampa. Florenz 1964—1966).
- GEBHARDT, *Spinoza Opera* = *Spinoza Opera*. Im Auftrag d. Heidelb. Akademie d. Wissenschaften hrsg. v. Carl Gebhardt. Bd. 1—4. Heidelberg [1924].
- GERHARDT, *Math. Schr.* = G. H. PERTZ, *Leibnizens gesammelte Werke*, Dritte Folge: *Mathematische Schriften*, hrsg. v. C. I. Gerhardt. Bd. 1—7. Berlin, London, Halle 1849—1863.
- GERHARDT, *Philos. Schr.* = *Die philosophischen Schriften von G. W. Leibniz*. Hrsg. v. C. I. Gerhardt. Bd. 1—7. Berlin 1875—90.
- GRUA, *Textes* = G. W. Leibniz, *Textes inédits...*, mit Anm. hrsg. v. G. Grua. Bd. 1—2. Paris 1948.
- GUHRAUER, *Kur-Mainz* = G. E. Guhrauer, *Kur-Mainz in der Epoche von 1672*. 2 Tle. Hamburg 1839.
- HOLZ, *Kleine Schriften* = G. W. LEIBNIZ, *Kleine Schriften zur Metaphysik. Opuscules metaphysiques*, hrsg. u. übers. von H. H. Holz. Frankfurt 1965. Darmstadt 1965.
- HUYGENS, *Oeuvres* = *Oeuvres complètes de Christiaan Huygens*. Hrsg. v. d. Société Hollandaise des Sciences de Harlem, Bd. 1—22. Den Haag 1888—1950.
- JAGODINSKI, *Leibnitiana* = *Leibnitiana, Elementa philosophiae arcanae de Summa rerum*, hrsg. v. I. Jagodinski. Kasan 1913.
- KLOPP, *Werke* = *Die Werke von Leibniz*. Hrsg. v. Onno Klopp. Reihe I. Bd. 1—11. Hannover 1864—84.
- LOEMKER, *Philosophical papers* = G. W. LEIBNIZ, *Philosophical papers and letters*, hrsg. u. übers. von Leroy E. Loemker. 2 Bde, Chicago [1956], 2. Aufl. Dordrecht 1969.
- MATHIEU, *Saggi* = G. W. Leibniz, *Saggi filosofici e lettere*, hrsg. v. V. Mathieu. Bari 1963.
- RATSCHOW, *Gott Geist Güte* = G. W. Leibniz, *Gott Geist Güte. Eine Auswahl aus seinen Werken*, hrsg. v. C. H. Ratschow. Gütersloh 1947.
- SCHMIDT, *Fragmente* = G. W. Leibniz, *Fragmente zur Logik*, ausgew., übers. u. erl. von Franz Schmidt. Berlin 1960.
- STEIN, *Leibniz und Spinoza* = L. Stein, *Leibniz und Spinoza. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der Leibnizischen Philosophie*. Berlin 1890.
- TRENDELENBURG, *Histor. Beiträge* = A. Trendelenburg, *Historische Beiträge zur Philosophie*. Bd. 2—3. Berlin 1855—1867.
- WIENER, *Selections* = *Leibniz Selections*, hrsg. v. Philip P. Wiener. New York 1951.

FUNDSTELLEN UND KONKORDANZEN

FUNDSTELLEN

Verzeichnet sind hier die in diesem Band edierten Handschriften und Marginalienexemplare mit Angabe des Stückes, in dem sie zur Gestaltung des Textes oder der Lesart herangezogen worden sind.

LHI	3, 5	Bl. 1—6 Bl. 7—22 Bl. 25	N. 7 N. 7 N. 8	LHIV	3, 9	Bl. 9	N. 37 N. 74 N. 75
	3, 8e		N. 9			Bl. 10	N. 71
	20	Bl. 257 Bl. 330—331	N. 33 ₂ N. 16 ₂ N. 16 ₃ N. 16 ₄ N. 61			Bl. 11—12	N. 65 N. 72 N. 73
		Bl. 332—333 Bl. 362 Bl. 363 Bl. 364 Bl. 365 Bl. 422—425	N. 16 ₁ N. 87 N. 86 N. 85 N. 39 N. 14		3, 10	Bl. 1—3 Bl. 4—7 Bl. 8 Bl. 9	N. 20 ₂ N. 20 ₁ N. 24 N. 25
			N. 88		4, 4	Bl. 1—4 Bl. 10—11 Bl. 12—13 Bl. 14 Bl. 15—16	N. 89 ₃ N. 89 ₆ N. 89 ₄ N. 89 ₅ N. 89 ₄ N. 89 ₅
LHII	3, 4	Bl. 1—6 Bl. 7—54 Bl. 63—66	N. 88 N. 88 N. 88			Bl. 17—24 Bl. 25—31	N. 89 ₂ N. 89 ₁
	5, 9	Bl. 1—2	N. 17		4, 13c	Bl. 16 Bl. 17 Bl. 33 Bl. 38 Bl. 39 Bl. 40 Bl. 41	N. 30 N. 29 ₄ N. 29 ₁ N. 29 ₂ N. 27 N. 29 ₃ N. 55
	6	Bl. 79a	N. 28		5, 6c	Bl. 9—10	N. 56
LHIV	1, 4h	Bl. 7	N. 32		5, 8g	Bl. 30—31	N. 56
	1, 8	Bl. 1—2	N. 67 N. 68 N. 69 N. 70		5, 10	Bl. 54 Bl. 60 Bl. 63	N. 50 N. 59 N. 66
	1, 13b	Bl. 1	N. 81 N. 82		6, 12c	Bl. 6	N. 49
		Bl. 2	N. 79		6, 12d	Bl. 7—8	N. 46
		Bl. 3	N. 80		6, 12f	Bl. 1—2 Bl. 10 Bl. 23	N. 23 N. 84 N. 53
	1, 14c	Bl. 1—2 Bl. 8 Bl. 13	N. 64 N. 76 N. 42				
	3, 1b	Bl. 1—2	N. 22				
	3, 5a	Bl. 1—4	N. 6				
	3, 9	Bl. 6 Bl. 7 Bl. 8	N. 57 N. 58 N. 60				

LH IV	6, 16	Bl. 1—2	N. 10	LH XXXVII	4	Bl. 44	N. 4
	7A	Bl. 8	N. 77			Bl. 45—46	N. 5
	7B 2	Bl. 53	N. 47			Bl. 63—63a	N. 2 ₁
	7B 6	Bl. 13	N. 31			Bl. 64—64a	N. 36
	7D 1	Bl. 1	N. 12 ₃				N. 37
	8	Bl. 12—19	N. 18			Bl. 65—66	N. 3 ₁
		Bl. 20	N. 33 ₄				N. 3 ₂
			N. 63				N. 3 ₃
		Bl. 71	N. 83				N. 3 ₄
		Bl. 83	N. 62				N. 3 ₅
LH XXXV	1, 17	Bl. 1—10	N. 45			Bl. 66a—66b	N. 38
	1, 20	Bl. 1—2	N. 54 ₁			Bl. 67—70	N. 37
	2, 1	Bl. 3—4	N. 54 ₂			Bl. 175—184	N. 2 ₃
		Bl. 113—114	N. 48			Bl. 177—178	N. 1
		Bl. 305—306	N. 41			Bl. 205—206	N. 11
	3B 15	Bl. 6	N. 35		5	Bl. 14—16	N. 36 ₁
	10, 11	Bl. 1—30	N. 78		6	Bl. 14—16	N. 36 ₂
		Bl. 31—32	N. 78	LBr 278		Bl. 44	N. 21
		Bl. 35—46	N. 78	886		Bl. 5—6	N. 19
	12, 1	Bl. 14	N. 44			Bl. 7—8	N. 26
	12, 2	Bl. 21	N. 43			Bl. 158	N. 33 ₃
	13, 3	Bl. 252—253	N. 51		943	Bl. 159	N. 34
			N. 52			Bl. 160	N. 33 ₁
	14, 2	Bl. 54—55	N. 15			Ms IV 308a (Leibn. Marg. 4)	N. 12
		Bl. 78—79	N. 40			Ms IV 308d (Leibn. Marg. 8)	N. 20
LH XXXVII	3	Bl. 38	N. 2 ₄			Ms ad IV 604	Bl. 41—48
		Bl. 39—60	N. 2 ₃				N. 13
		Bl. 59—60	N. 2 ₄			Bl. 51—54	N. 13
	4	Bl. 12—13	N. 2 ₂	WIEN, Österr. Nat. Bibl.			
		Bl. 41	N. 38	Autograph VI. 98 Nr. 5			N. 89 ₁

KONKORDANZEN

Verzeichnet sind hier die Nummern der im *Catalogue Critique 2* aufgenommenen Stücke mit Angabe der ihnen entsprechenden Stücke unseres Bandes. Die durch einen Stern gekennzeichneten Nummern zeigen solche Stücke an, in denen wir bei der Konstitution ihrer Einheiten abgewichen sind.

443 F, G	13	*489 G	3 ₃
488 A	2 ₄		3 ₅
488 B, C	2 ₃	489 G, D	3 ₄
489 A	3 ₈	489 H	4
*489 B	3 ₆	489 I	5
*489 C, E, B	3 ₇	490 A	2 ₂
489 F	3 ₁	490 B	2 ₁
*489 G	3 ₂	501	40

523	41	1364	20 ₂
532 A	20	1369	67
596	9	*1370	68
649 A, B	7	*1371	69
650	7	1372	70
651	7	*1373	69
741	46	*1374	69
772	44	1380	71
861 A	45	*1388	74
862	42		75
970	11	1391	37
1055	33	1392	66
1056	33 ₃	1394	73
1058	33 ₂	1395	76
1078	49	1393	72
1171	15	1404	53
1172	16 ₁	*1405	29 ₁
1173	10	1407	30
1177	57	1409	66
1203	58	1431 A, B	56
1204	62	1490 D	22 ₂
1216	33 ₄	1491	22 ₁
1217	63	1492	22 ₂
1218	18	1507	55
1224 A	54 ₁	1509	50
1224 C	54 ₂	1518 A	23
1255	59	1532 A, B	21
1308	60	1537 A, B	89 ₁
*1311	35	1537 C	89 ₂
*1312	35	1537 D	89 ₃
1321	34	1537 E, F	89 ₅
1330	16 ₂	1538 A, B	89 ₄
1331	16 ₃	1539	89 ₆
1332	16 ₄	1544	47
1333	61	1545	43
1352	36 ₁	1560	17
1358	36 ₂	1561	88
1359	52	1566	25
1360	51	1567	24
1363	20 ₁		

Verzeichnet sind hier die Stücke unseres Bandes mit Angabe des ihnen entsprechenden Nummern (s. oben) des *Catalogue Critique* 2. Stücke ohne Entsprechung wurden von uns der Pariser Zeit zugewiesen oder sind in der Zeit zwischen Leibniz' Abreise aus Paris und Ende 1676 entstanden.

1.	—	2.	490 A
2.	490 B	2.	488 B, C

24.	488 A	292.	—
31.	489 F	293.	—
32.	*489 G	294.	—
33.	*489 G	30.	1407
34.	*489 G, D	31.	—
35.	*489 G	32.	—
36.	*489 B	331.	1055
37.	*489 C, E, B	332.	1058
38.	489 A	333.	1056
4.	489 H	334.	1216
5.	489 I	34.	1321
6.	—	35.	*1311
7.	649 A, B		*1312
	650	361.	1352
	651	362.	1358
8.	—	37.	1391
9.	596	38.	—
10.	1173	39.	—
11.	970	40.	501
121.	—	41.	523
122.	—	42.	882
123.	—	43.	1545
13.	443 F, G	44.	772
14.	—	45.	851 A
15.	1171	46.	741
161.	1172	47.	1544
162.	1330	48.	—
163.	1331	49.	1078
164.	1332	50.	1509
17.	1560	51.	1360
18.	1218	52.	1359
19.	—	53.	1404
201.	1363	541.	1224 A
202.	1364	542.	1224 C
21.	1532 A, B	55.	1507
221.	1491	56.	1431 A, B
222.	1490 D	57.	1177
	1492	58.	1203
23.	1518 A	59.	1255
24.	1567	60.	1308
25.	1566	61.	1333
26.	—	62.	1204
27.	—	63.	1217
28.	—	64.	1371
291.	*1405		

65.	1392	79.	—
66.	1409	80.	—
67.	1369	81.	—
68.	*1370	82.	—
69.	*1371	83.	—
	*1373	84.	—
	*1374	85.	—
70.	1372	86.	—
71.	1380	87.	—
72.	1393	88.	1561
73.	1394	89 ₁ .	1537 A, B
74.	*1388	89 ₂ .	1537 C
75.	*1388	89 ₃ .	1537 D
76.	1395	89 ₄ .	1538 A, B
77.	—	89 ₅ .	1537 E, F
78.	—	89 ₆ .	1539

CORRIGENDA

CORRIGENDA ZU VI, 1

Es ist zu lesen:

S. 112, 3	th. 1.2.9.10.	S. 390, 2	fundum non
192, 20	9 rerum	396, 31	th. 67. fin.
194, 30	τὸ Est	406, 5	per th. 39.,
214, 11	Rec-	411, 20	jus Cle inter
214, 33	362 880	420, 22	th. 67. mox
274, 17	αὐτοδιδάκτων	426, 4	ipsius Spei
281, 27	Logicam	426, 19	uno momento
		535, 15	eo nesciente.

CORRIGENDA ZU VI, 2

Es ist zu lesen:

S. 41, 10	periculosus
292, 10	funiculorum
544, 32	560, 6—18
545, 13	544
550, 30	549
551, 17	549
552, 10	544
553, 10	554
561, 36	563, 40—44
569, 4	544
589	argumentatio (argumentari)
590	asylum
591	automatum

S. 599	contentus: 2, S. 152f. 497. 505. 507. contentus (<i>log.</i>): 1, S. 198. contentus: 2, S. 150. 565.
601	Creta: 1, S. 233. 367. decima
628	Nazarei
629	bei nodus 2, S. 496.
631	bei ordo — scientialis
643	regere: 2, S. 83. 498.
648	bei societas — Fructifera: 1,
662	bei SV. N. 63 Auzout
741	Ferrari, Geronimo † 1542: S. 444. Ferrari, Ottaviano † 1586: S. 406f. Ferrari, Ottavio † 1682: S. 532.

Es ist zu ergänzen:

S. 233	bei Erläuterung zu 1—3: Vgl. vielmehr SV. N. 699.
526, zu 411, 15	auf Anweisung von Leibniz hat Pape Jure gestrichen.
550, 29f.	166 Vgl. E. KNOBLOCH in <i>Studia Leibnitiana</i> 3, 1971, S. 290—292.
551, 40	228, 14 Sed... colla: vgl. VERGIL, <i>Georgica</i> 2, 542.
551, 23	201, 19 Hispanus quidam: d. i. Bermudo, Pedro (vgl. A. HEINEKAMP in <i>Tijdschrift voor Filosofie</i> 34, 1952, S. 450, Anm. 10).
561, 16	374, 1 <i>Pauper ubique jacet</i> : OVID, <i>Fasti</i> 1, 218.
580, 13	528, 2f. Zur Figur vgl. J. KOCH, <i>Die ars conjecturalis des Nikolaus von Kues</i> , 1956, S. 29, Anm. 52.
588	Anabaptistae: 1 S. 206.
737	Bermudo, Pedro S. J. (Hispanus quidam): S. 551.

Es ist zu streichen:

S. 406, 34f.	Erläuterung zu 28 (vgl. K.-R. Wöhrmann in <i>Studia Leibnitiana</i> , Suppl. XXI, 1980, S. 75).
--------------	---

CORRIGENDA ZU VI, 6

Es ist zu ergänzen:

S. 231, 36	7 gentilhomme d'esprit: Karl August von Alvensleben (Leibniz à Sophie 31 oct. 1705, GERHARDT, <i>Philos. Schr.</i> VII S. 563).
587	Alvensleben, Karl August von, Hofmeister in Hannover: S. 231.

Es ist zu lesen:

S. 67, 11	aux bêtes
584	bei Pascal: 1665.

